Chhaththi Gujarati Sahitya Parishadno Aheval - 1920

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરરષદનો અહેવાલ - ૧૯૨૦

Chhaththi Gujarati Sahitya Parishadno Aheval - 1920
છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરરષદનો અહેવાલ - ૧૯૨૦

પ્રસ્તાવના

આજથી લગભગ વીસેક વર્ષ ઉપર સ્વ. ભાઈ રણછોડભાઈ ઉદયરામ વાવાભાઈને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ ભરવાની સ્ફુરણા થઈ હતી, તે વખતે તેઓ સ્વ. નરહરિ હરિલાલ ધ્રુવને 'સાહિત્ય' માસિક, ચલાવવામા મદદ કરી રહ્યા હતા, તાજેતરમાં જ [illegible] સ્કોલર-શીપ મળી હતી એટલે વાચન માટે સમય પણ પુષ્કળ મળતો અને સાહિત્યમય (Life literary) અને સેવામય જીવન ગાળવુ એ તેમના જીવનની મહત્વાકાક્ષા હતી યુરોપમા વખતોવખત ભરાતી પૌર્વાત્ય કોન્ફરન્સો (Oriental Congresses) ના વૃત્તાત વાચતા તેમને એમ લાગી આવ્યુ હતું કે ત્યાની જેમ, આપણે અહીં પણ આપણા વિદ્વાનો-લેખક અને અભ્યાસી વર્ગ પ્રસગોપાત એકઠા મળી પોતાના અભ્યાસના, શોધખોળના, અને જ્ઞાનના પરિણામો, લેખ, નિબધ કે ભાષણદ્વારા તે મડળીને વાચી સભળાવે, તેમની સાથે વિચારની આપ લે કરે, પરસ્પર નોંધ સરખાવે અને મુદ્દાઓ ચર્ચે, એ પ્રકારની કાર્યપદ્ધતિ ખરેખર ઇચ્છવાયોગ્ય છે તે પહેલા રા હિમ્મતલાલ ગણેશજી અજારિયાને તેમના 'કાવ્ય માધુર્ય' મા કાવ્યોની પસદગીમા કંઈક મદદ આપતા તેમને ગુજરાતી લેખકવર્ગ એક બીજાના વિશેષ પરિચયમા અને સહવાસમા આવે એ જરૂરનુ જણાયું હતું આમ ગુજરાતી સાહિત્ય, ઇતિહાસ, ભાષા અને સસ્કૃતિનો સવિસ્તર અને પદ્ધતિસર અભ્યાસ થાય અને તેમના અભ્યાસ અને શોધખોળના પરિણામ વિદ્વજ્જન, સાહિત્ય પરિષદ સમક્ષ રજૂ કરે અને તે પરિષદ લેખક અને અભ્યાસી વર્ગને મળવાનુ, એક બીજાનો પરિચય કરવાનું, સાથે બેસી કાર્ય કરવાનું અને ભાઇચારો સાધવાનુ કેન્દ્ર બને એ વિચારે તો તેમનું મસ્તક હચમચાવી મૂક્યું વળી તે સમય બગભગરાષ્ટ્રીય ચળવળનો હતો જાપાનના વિજયે તો પૂર્વની પ્રજાઓને કઇ નવીન સંદેશો આપ્યો હતો અને હિંદી પ્રજાજીવન નવા વિચાર અને ભાવનાથી ખળભળી ઉઠયુ હતું આવા મહાન્ ફેરફારની અસર રા રણછોડભાઈ ઉપર ન થાય એ સભવેજ નહિ 'કાળીનાટ પર' એ નામનો તેમનો લેખ તે અસરનું માપ કાઢવાને ઉપયોગી થઇ પડશે પણ તેમનું મન રાષ્ટ્રીય એકતા અને દેશભાવનાથી કેટલુ બધુ પ્રચૂર હતું તેના પુરાવામાં માત્ર એટલુ નોંધવુ બસ થશે કે, આપણા વિદ્વાનોના સમેલન માટે કોન્ગ્રેસ, કોન્ફરન્સ, એ પ્રચલિત અંગ્રેજી શબ્દો ન પસદ કરતા તેમણે તે માટે 'પરિષદ' એ નવો શબ્દ પ્રાચીન સસ્કૃત સાહિત્યમાંથી શોધી કાઢ્યો હતો, જે ભાષામા અત્યારે રૂઢ થઇ ગયો છે વળી તે પરિષદ પ્રજાને જાગ્રત કરે અને જ્ઞાન આપે એ પણ તેમના મનનો અભિલાષ હતો એટલે કે, (૧) લેખક અને અભ્યાસી વર્ગમા પરસ્પર પિછાન અને પરિચય, (૨) ગુજરાતી ભાષા સાહિત્ય ને ઇતિહાસનો અભ્યાસ, સશોધન, અને શોધખોળ અને (૩) પ્રજાને તે જ્ઞાનનો લાભ તેમજ જ્ઞાનનો પ્રચાર, એ તેમના પરિષદ સબધી વિચાર અને ભાવનાને પોષનારા મુખ્ય અંગો હતાં

છેલ્લી પાચ પરિષદોના સમેલનથી આપણે એટલુ જોઇ શક્યા છીએ કે, લેખક અને અભ્યાસી વર્ગમાં પહેલા કરતા પરિચય, સહવાસ, અને ભ્રાતૃભાવ વધ્યા છે અને કેટલાક તો એક બીજા સાથે નિકટ સ્નેહથી ગઠાયા છે, એ આપણી ભાવિ પ્રગતિ માટે ઓછુ ઉજ્જવળ ચિહ્ન નથી.

બીજું, એ પરિષદોમાં રજૂ થયેલા નિબંધો માટે એટલું કહેવું જોઇએ કે, સૌ કોઇએ તેમાં યથાશક્તિ સારો ફાળો આપેલો છે અને તે ફાળો કેટલો વિવિધ અને સર્વદેશી છે તે રા. રણજીતરામે સન ૧૯૧૫ માં, પાછલી પરિષદોની સમાલોચના-'સમાલોચક' માસિકમાં કરેલી તે જોવાથી જણાઇ આવશે. જોકે તેટલાથી આપણી ભૂખ ભાગે તેમ નથી, હજી વધારે અભ્યાસ, શોધખોળ, સંશોધન અને જ્ઞાન માટે સતત પરિશ્રમ અને વિશેષ પ્રયત્ન થવાની જરૂર રહે છે.

માત્ર ત્રીજી દિશામાં એટલે કે, પ્રજાને જ્ઞાનનો લાભ આપવા માટે અને પ્રજામાં જ્ઞાનનો પ્રચાર કરવા માટે પરિષદ્ તરફથી જોઇએ તેવું અસરકારક કે સંગીન કાર્ય થયું નથી. પરિષદના કામકાજમાં પ્રજા રસ લેતી થાય તે માટે શરૂઆતથી તજવીજ થતી રહી છે. રાજકોટ પરિષદે તો પ્રાચીન સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને કળાનાં સાધનો અને અવશેષોનું એક પ્રદર્શન ભરી પ્રજાનું લક્ષ પરિષદ્ પ્રતિ ખેંચ્યું હતું અને પરિષદ્ વ્યાખ્યાન માળાની યોજના, પરિષદ્ લાઇબ્રેરીની સ્થાપના અને પરિષદ્ ભંડોળની ઘટના વગેરે પ્રયત્નો–યોજના–એક રીતે તેને પોષક તત્ત્વો હતાં. વડોદરામાં શ્રીમંત મહારાજા સાહેબે પોતા તરફથી જ્ઞાનપ્રચાર માટે પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરવા આપેલા રૂપિયા એક લાખની બક્ષીસ, અને સુરત પરિષદે કાવ્ય અને નિબંધ માટે હરિફાઇથી ઇનામ આપવા કરેલી વ્યવસ્થા, એ સર્વ પરિષદની લોકપ્રિયતા અને મહત્તા વધારનારા અંશો હતા એમ કહી શકાય.

પરંતુ અમદાવાદના કાર્યવાહકોને એટલાથી સંતોષ થયો નહિ, તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે પરિષદના કાર્યક્રમમાં પ્રાચીન શોધખોળ, સંશોધન, અને વિદ્વત્તાના વિષયોની જેમ જનસમૂહને તે જ્ઞાનનો લાભ આપી શકાય એવી વ્યવસ્થા અવશ્ય થવી જોઇએ. જ્ઞાનની અભિવૃદ્ધિ અર્થે શોધખોળ અને સંશોધન જેમ આવશ્યક અંગો છે તેમ પ્રજામાં તે જ્ઞાનનો પ્રચાર થાય એ પણ એટલુંજ ઉપયોગી છે. પ્રજામાં તે જ્ઞાનનો પ્રચાર થયા વિના એકલું સંશોધન ને શોધખોળનું કાર્ય થયા કરે એ પ્રવૃત્તિ નિરર્થકજ લેખાય; એક તરફથી વિદ્વજ્જન જ્ઞાનમાં ઉમેરો કરતા રહે અને બીજી તરફથી પ્રજાને તે જ્ઞાનનો લાભ આપવા પ્રયાસ થાય તેમાંજ આવી પરિષદોની સાર્થકતા રહેલી છે.

વાસ્તે જાણીતા વિદ્વાનો પાસે લોકોપયોગી જાહેર વ્યાખ્યાનો અપાવાની છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદે **પહેલ** કરી હતી; અને તે યોજના ફતેહમંદ નીવડી છે; પરંતુ એ કાર્ય એટલેથી અટકવું જોઇએ નહિ. જુદા જુદા વિષયો પહેલેથી નક્કી કરી તે વિષે એક આખી વ્યાખ્યાનમાળા પ્રતિ વર્ષે જે તે વિષયના અભ્યાસી પાસે અપાવવાની યોજના થવી જોઇએ, જેથી પ્રજાને ગમે તે એક વિષય પૂરતું સામાન્ય જ્ઞાન એકસામટું મળી શકે.

પરિષદ્ આમ જ્ઞાનપ્રચારને પોતાનું એક આવશ્યક અંગ લેખી પ્રજાને જુદા જુદા વિષયોનું જ્ઞાન આપવાને ઇનામો આપી વ્યાખ્યાન કરાવવાની યોજના ઉપાડી લે તો, જુદે જુદે સ્થળોએ, તેજ વ્યાખ્યાનો અપાવવાનું સુગમ થાય, તે સાથે વાંચવા જેવું લોકોપયોગી સાહિત્ય પણ સમાજને મળતું રહે. અત્યારની પરિસ્થિતિમાં જનસમાજમાં જ્ઞાનપ્રચાર અર્થે આવી કોઇ યોજના કે વ્યવસ્થા થાય તે બેશક ઉપકારક થઇ પડે. આપણી ઉન્નતિ અર્થે આવો કોઇ પ્રયાસ આવશ્યક છે. સમાજમાં કેળવણીનો અને જ્ઞાનનો બહોળો પ્રચાર થાય તોજ સમાનતાના અને સ્વાતંત્ર્યનાં સુખ, શાન્તિ ને વૈભવ આપણે અનુભવી શકીએ.

આ સિવાય પરિષદના કાર્યક્રમમા બીજા બે મહત્વના તત્ત્વો ઉમેરવાનુ અમદાવાદની કમિટીને યોગ્ય જણાયુ હતું એક તો હિંદના પ્રતિષ્ઠિત અને જાણીતા વિદ્વાનો અને સાક્ષરોને પરિષદમાં પધારવા નિમત્રણ કરી તેમની વિદ્વત્તા, જ્ઞાન અને અનુભવનો લાભ મેળવવો, જુદા જુદા પ્રાતના ભાષા સાહિત્યથી પરિચિત રહેવુ અને પ્રાત પ્રાત વચ્ચે વિચારની આપ લે કરી અને જે કાર્ય,—ખર્ચ અને શક્તિના પ્રમાણમા ઉપાડવુ મુશ્કેલ જણાય,—જેવા કે, જ્ઞાનકોષની યોજના, વિજ્ઞાન સાહિત્યની સંકલના, બાળસાહિત્યની સમૃદ્ધિ અને વિવિધતા, સચિત્ર ગ્રથાવલિની પ્રસિદ્ધિ વગેરે,—એકસાથે પ્રયાસ અને સહકાર કરી, જેમા સુગમતા પ્રાપ્ત થાય તે માટે યોગ્ય અને અનુકૂળ વહેવારૂ પગલા ભરવા તજવીજ કરવી, એ રીતે દેશની એકતાનુ સઘટ્ટન વધારવા જે કઇ પ્રયાસ થાય તે ઇષ્ટ અને લાભદાયીજ ગણાય

તેમા શ્રીયુત રવીન્દ્રનાથ ટાગોરે નોબલ પ્રાઇઝ મેળવી હિન્દની કીર્તિ ઉજ્જવળ કરી હતી, તેમના દર્શન માટે કયો હિંદી ઉત્સુક ન હોય? સૌ કોઇ એટલુ તો સ્વીકારશે કે, કવિવર ટાગોરની હાજરીથી પરિષદના ગૌરવમા ઓર વૃદ્ધિ થઇ હતી

તેજ પ્રમાણે પ્રજાના વિનોદ, ઉત્સવ, રમતગમત વગેરેની રસસામગ્રીનુ નિદર્શન પરિષદ તરફથી ગોઠવાયેલી ગાર્ડન પાર્ટીમાં રજૂ કરી કાર્યવાહકોએ આપણા પ્રજાજીવનમાં વહી રહેલુ રસચૈતન્ય, તેના સુખ વૈભવ અને ભાવ અભિલાષો, કેટલા બધા ઉલ્લાસપ્રેરક અને સુખદાયક છે, અને પ્રજાજીવનમા તે કેટલો બધો મહત્વનો ભાગ ભજવે છે તે પ્રતિ સૌનુ લક્ષ દોરવા અને કેળવાયેલા વર્ગ તરફથી તે પ્રતિ બતાવાતી બેદરકારી દૂર કરવા જે પ્રયાસ કર્યો હતો તે ખચિત સફળ લેખાશે

થોડાક વખત પર વર્તમાનપત્રોમા છપાયુ હતું કે, હાલના વડો પ્રધાન મિ લોઇડ જ્યોર્જ સહેલગાહે પોતાને વતન વેલ્સ ગયો હતો ત્યા, પ્રજાની રમતગમતમા અને વિનોદ ઉત્સવમા ઉત્સાહપૂર્વક જોડાઇ જઇ તેમાથી તેણે એક બાળકની જેમ નિર્દોષ આનદ અને સુખની મોજ માણી હતી વળી રા પાઠકે બનારસ રાષ્ટ્રીય કેળવણી કોન્ફરન્સ વિષે 'વસંત' માસિકમા લેખ લખતા બનારસમા હોલિકા ઉત્સવ કેવી સરસ રીતે ઉજવવામા આવ્યો હતો, પૂજ્યશ્રી આનંદશકરભાઇ અબીલ ગુલાલથી કેવી રીતે રગાયા હતા અને માનનીય પડિતજી મદનમોહન માળવિય તે વસતોત્સવમા વિદ્યાર્થીઓ સાથે કેવા ઓતપ્રોત થઇ ગયા હતા તે વિષે કરેલુ વર્ણન વાચતા આપણા આ ઉત્સવોનું જીવનમા જે મહત્વ રહેલુ છે તે કોઇને પણ સહજ સમજાશે

કવિવર ટાગોર તો આપણા ગરબાઓ અને એકતારાવાળાના ભજનોથી મુગ્ધ બન્યા હતા ગરબા, એ તેમણે ગુજરાતના પ્રજાજીવનની એક વિશિષ્ટતા લેખી હતી દયારામની ગરબીઓ સાભળી અગરતો આસો માસમા ગરબાઓના મીઠા સૂર, તેમા સ્ત્રીઓની મૃદુતા અને લાવણ્ય નિહાળી કોણ તાજુબ થયુ નથી? ડૉ ટાગોરે તો એમ પણ જણાવ્યુ હતુ કે, "એમને (ગરબા ગાનારી બાળાઓને) શાતિનિકેતન મોકલો, હુ રાજવશીઓની જેમ મારે ત્યા રાખી તેમની પરોણાગત કરીશ અને બંગાળી બાળાઓને આ ગરબા શિખવાડી તરત એમને વિદાય કરીશ"

નવા પાશ્ચાત્ય સસ્કારોથી આપણા પ્રજાજીવનની આ રસ સામગ્રી પ્રતિ દુર્લક્ષ થતું હતું, તે આપણે આશા રાખીશુ કે આ પછી તેમનુ અસલ સ્થાન પુન પ્રાપ્ત કરશે, અને પ્રજાજીવનને સદા જીવત, આશાભર્યું અને ઉલ્લાસપ્રેરક રાખશે

તેજ દિશામાં ડૉ. હરિપ્રસાદે પ્રદર્શનમાં રજૂ થયેલી વસ્તુઓની ઉમદા કારીગીરી, ને તે કારીગીરીમા દાખવેલી ઉચ્ચી કળા અને કળા-લાલિત્ય, કારીગર વર્ગનો કળા માટેનો પ્રેમ અને તે પર થતી ફીદાગીરી, એ પર ભાર મૂકી જે વસ્તુસ્થિતિનો ખ્યાલ આપ્યો હતો તે આપણે પ્રજા તરીકે વિસરવો જોઇએ નહિ. કળા અને રસ સામગ્રીનો ઉત્કર્ષ થતાંજ પ્રજાજીવન પણ આપોઆપ ઉંચે ચઢશે અને ત્યારેજ તે, પ્રજાજીવનના માધુર્યનો, જીવનના આનંદનો, જીવનની શાંતિ અને સુખનો અનુભવ કરી શકશે.

વિશેષમા, નિબંધ વાચન માટે દરેક વખતે પૂરતો સમય મળતો નથી તેથી ઘણાકને નિરાશ થવું પડે છે, તે મુસ્કેલી દૂર કરવાને આ વખતે પરિષદનો કાર્યક્રમ, સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન, એમ ત્રણ વિભાગમા વહેંચી નાખવામા આવ્યો હતો; છતાં સખેદ કહેવું જોઇએ કે તે વ્યવસ્થા પણ અનુકૂળ માલુમ પડી ન હતી. ગઇ સાલ કલકત્તામાં ભરાયેલી બીજી ઓરિએંટલ કોન્ફરન્સમા જુદા જુદા વિષયોના નિબંધ વાચન માટે તેર વિભાગ રાખવામા આવ્યા હતા તથાપિ ત્યાં પણ બધા નિબંધોના વાચન માટે પૂરતો સમય મળ્યો નહતો તેથી સહેજ નિરાશા જણાતી હતી. આ સંજોગોમાં જે તે વિભાગમાં લેખક તરફથી લખાઇ આવેલા તેમના નિબંધના સાર વાચવાની વ્યવસ્થાજ સુગમ થઈ પડવા સંભવ છે.

વળી એક વાત નોંધીશું કે, પ્રસંગોપાત પરિષદના અંગે સાહિત્યકળા અને ઐતિહાસિક ચીજોનાં સુન્દર પ્રદર્શનો ભરાય છે, તેમાંની ઘણીખરી ચીજો તો તેના માલીકો પાસે, યોગ્ય જાળવણી કાળજીથી રાખવામા ન આવે તો તેનો નાશ થવાનો સંભવ છે, વાસ્તે પ્રજાનું આ અમૂલ્ય ધન છુટુંછવાયું વિખરાયેલું, પડી રહી ખેરાનવેરાન ન થઇ જાય પણ તે સુવ્યવસ્થિત અને સારી રીતે સચવાઇ રહે એવી કોઇ વ્યવસ્થા થવી જોઇએ. રા. બ. કાંટાવાળાએ, પરિષદને રૂ. ૧૦૦૦૦) ભેટ આપવાનું કહ્યું તેમ અન્ય શ્રીમંત વર્ગ તરફથી એવી મદદ મળતી રહે તો ખચિત તે માટે પૈસાની તાણ પડે નહિ;–તે સંબંધે શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજીનો કળા અને ઐતિહાસિક ચીજોનો સંગ્રહ નમૂન અને કોઇપણ મોટી વ્યક્તિને કે સંસ્થાને યશ આપે અને મગરૂર કરે, એવો કિમતી અને ખાસ મહત્વનો છે. અન્ય દેશોમા કળાના સંગ્રહ અને મ્યુઝિયમો પાછળ કરોડો રૂપિયા ખરચાય છે, જ્યારે આપણે તો આપણા દેશની જાહોજલાલી અને સુખવૈભવના પુરાણ અવશેષો માટે, કિમતી પુસ્તકો, અને નાદર ચિત્રો માટે, દેશ પરદેશના મ્યુઝિયમોજ ઢુંઢવા પડે છે; છતા જે કંઇ બાકી રહ્યું છે તેનો સંગ્રહ કરી સાચવી રાખવા કંઇ પણ તજવીજ ન થાય અને તે પ્રતિ સાવ ઉદાસિનતા અને નીરસતા માલુમ પડે એ ઓછું શોચનીય નથી.

તદુપરાંત પરિષદે બે મુદ્દાના ઠરાવો પસાર કર્યા હતા, જેમાંનો એક ગુજરાતી કોલેજ કાઢવાનો હતો, પણ તે સંબંધી કંઈ હિલચાલ શરૂ થાય તે પૂર્વે સુભાગ્યે અત્રે ગુજરાત વિદ્યાપીઠની સ્થાપના થઇ ગઇ છે તેથી તે પ્રશ્ન અનાયાસે ઉકેલાઇ ગયો છે. હાલતો પ્રજા તે અખતરાને સમભાવપૂર્વક તપાસતી રહે અને યથાશક્તિ તેને મદદ આપે એજ અગત્યનું છે.

વળી યુનિવરસીટીની ઇંટર, બી. એ. ની પરીક્ષાઓમાં ગુજરાતીને સ્થાન મળે તેમજ જુદી જુદી કોલેજોમાં ગુજરાતીના અધ્યાપકો નીમાય એવી તજવીજ થવા પરિષદે ઠરાવ કર્યો હતો; આપણે જાણીને આનંદ પામીશું કે ગુજરાતી કોલેજની જેમ તે ઠરાવનો બહુધા અમલ થઇ ગયો છે. બી. એ; ની પરીક્ષામા ગુજરાતી દાખલ થયાથી લગભગ બધી

કોલેજોમાં ગુજરાતીના અધ્યાપકો નીમાઈ ચૂક્યા છે હવે માત્ર બી એ, ના ઓનર્સ કોર્સમાં અને ઇંટર તથા ફર્સ્ટ ઇયર ઇન આર્ટ્સ, એ પરીક્ષાઓમાં ગુજરાતી દાખલ થાય તે માટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ.

થોડાક સમયમાં રા અતિસુખશંકર કમળાશંકર ત્રિવેદી તે માટે યુનીવરસીટી સેનેટમાં દરખાસ્ત આણનાર છે એમ સાંભળ્યું છે આપણે ઇચ્છીશું કે તેમનો તે પ્રયાસ સફળ નીવડે અને તેનો યશ એમને મળે

બીજો ઠરાવ સાહિત્ય પરિષદ્ મંડળની સ્થાપનાનો હતો પરિષદનું કાર્ય સતત ચાલુ રહે એ ઉમેદથી અહીંની કારોબારી કમિટીએ સાહિત્ય પરિષદ્ મંડળની યોજના ઘડી હતી. પરંતુ વિષયવિચારિણી સભામાં તે પ્રશ્ન રજૂ થતાં આગળ સ્થપાયેલી ભંડોળ કમિટી સાથે પરિષદ્ મંડળને એકત્ર કરવા આગ્રહ કરવામાં આવ્યો અને તે માટે ૧૫ ગૃહસ્થોની એક કમિટી નીમાઇ, પણ છેલ્લા ત્રણ વર્ષ દરમિયાન ભંડોળ કમિટીના મંત્રી સાથે થયેલો પત્ર વ્યવહાર વાંચતાં ખાતરી થાય છે કે તે કામનું કંઇ પણ ફળ આવે એવું એક પણ આશાજનક ચિહ્ન અત્યારે માલુમ પડતું નથી પરિષદ્ મંડળની વ્યવસ્થા સ્વતંત્ર રીતે થઇ હોત તો છેલ્લા ૩ વર્ષમાં તે ખચિત પગભર થાત

આવી કશી વ્યવસ્થા થઈ શકી નહિ તેથી બાળસાહિત્ય માટે પરિષદે કરેલો ઠરાવ કાગળપર જ રહ્યો છે, જો કે, રા કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઇ જેઓ, તે રિપોર્ટ ઘડવામાં મુખ્ય હતા તેમના તરફથી 'શ્રી બોધ' માસિકમાં બાળવિભાગ ખાસ દાખલ કરવામાં આવ્યો છે અને બાળસાહિત્ય માટે પણ કંઇ ને કંઈ તજવીજ કરી રહ્યા છે, એ ખુશી થવા જેવું છે તેમજ અમો પૈકીના એક મંત્રી રા ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઇ પટેલે તો 'ચરોતર એજ્યુકેશન સોસાઇટી' તરફથી નિકળતા "બાળમિત્ર"નું તંત્રીપદ સ્વીકારી બાળ સાહિત્ય અને બાળ જીવનના વિકાસ માટે ઉપયોગી કાર્ય રસ્તા ઉપર આણી દીધું છે

પણ સંતોષ લેવા જેવું એ છે કે, વિજ્ઞાનવિભાગ કમિટીએ પોતાનું કાર્ય આરંભ્યું છે અને અવારનવાર મુંબાઈ અમદાવાદમાં તેના તરફથી વિજ્ઞાન વિષયક વ્યાખ્યાનો પણ અપાવાય છે વળી તે મંડળને એક સખી ગૃહસ્થ તરફથી નાણાંની મદદ મળ્યાથી તેનું કાર્ય, પ્રો શાહની સલાહ ને દેખરેખ અને રા પ્રીતમરાયના ઉત્સાહ અને ખંતથી, વધારે સંગીન અને પદ્ધતિસર થવા આશા રહે છે.

છેવટે પરિષદમાં રજૂ થયેલા વિધવિધ નિબંધો, પરિષદને અંગે અપાયેલાં જાહેર વ્યાખ્યાનો, કવિશ્રી ટાગોરનું એડ્રેસ, પ્રમુખ, વિભાગી અધ્યક્ષો, અને રોડ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીના ભાષણો તેમજ રિપોર્ટના અંતે પરિશિષ્ટો આપ્યાં છે તે, એમ આખો સંગ્રહ કિંમતી, વાંચવા ને વિચારવા જેવો છે આશા છે કે, રજૂ થયેલી આ સાહિત્યસામગ્રી સાહિત્યના અભ્યાસી અને વાચક વર્ગને ઉપયોગી અને માર્ગદર્શક માલુમ પડશે

આમ, પરિષદનું કાર્ય ઉત્તરોત્તર અભિવૃદ્ધિ પામો! ગુજરાતી ભાષાનું ગૌરવ વધો! સર્વત્ર ગુજરાતીનો જય જય હો! એજ મનોવાંછના, પ્રભુ! તેની ફળસિદ્ધિ આપો! એજ પ્રાર્થના

આભાર દર્શન.

માનવંતાં લેડી સુલોચના ચીનુભાઈ, ઓ. બી. ઈ. એમણે પરિષદ રિપોર્ટના છપામણી ખરચના રૂ. ૨૦૦૦) ભેટ આપી જે ઉદારતા બતાવી છે તે બદલ પરિષદ તેમની સદા ઋણી રહેશે. શેઠ અંબાલાલે, માનવંતા મહેમાન કવિવર ટાગોરના ઉતારા માટે બધી સવડ કરી આપી, તેમજ પોતાનું 'આનંદભવન' થીએટર વાપરવા આપી પરિષદ પ્રતિ સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી; શેઠ મંગળદાસે મહેમાનોની મહેમાનગીરીની જવાબદારી સ્વીકારી લઈ કમિટીને સરલતા કરી આપી હતી; મહાત્મા ગાંધીજીએ શરૂઆતથી પરિષદના કાર્યમાં રસ લઈ મંત્રીઓને સલાહ અને સૂચના કરી પ્રોત્સાહન આપ્યું હતું, અને કવિવર ટાગોરને અત્રે બોલાવવામાં પોતા તરફથી સગવડતા આપી હતી; અને અમદાવાદના ગૃહસ્થોએ પરિષદને જે નાણાંની મદદ આપી હતી, (નામાવલી આગળ આપી છે) તે સર્વનો કમિટી જેટલો ઉપકાર માને તેટલો ઓછો છે.

સાહિત્ય અને કળાનું પ્રદર્શન તો રા. ભાઈ હરિપ્રસાદ દાક્તર અને ભાઈશ્રી રવિશંકર રાવળે તનતોડ શ્રમ ન કર્યો હોત તો આટલું આકર્ષક નજ થાત. તેની ફતેહનો યશ એ બે ભાઈઓને જ છે. ખાસ કરીને પ્રદર્શન માટે ભોળાનાથ સારાભાઈ મેડીકલ ઇન્સ્ટીટ્યુટનું ભવ્ય મકાન ઉપયોગમા લેવા દઈ સૌ. વિદ્યાબહેને કમિટી ઉપર ભારે અહેસાન કર્યો છે. આવું સુંદર અને રમ્ય, બધી સગવડોવાળું બીજું કોઈ મકાન કમિટીને ભાગ્યેજ મળત. 'શ્રી નવીન દેશી સમાજ' ના ચાલક રા. ઘેલાભાઈએ તેમનું થીએટર આપી અને અન્ય પ્રકારે કિંમતી મદદ કરેલી છે. ભાઈ અંબાલાલે અને ભાઈ ચંદુલાલ દેસાઈએ વૉલંટિયરના કેપ્ટન તરીકે, અને વૉલંટિયરોએ ૩ દિવસ પરિષદમાં વ્યવસ્થા જાળવી જે સહાયતા આપી છે તે કદી વિસરાય તેમ નથી. વળી બાળાઓએ ત્રણે દિવસ પરિષદમાં સંગીત ગાઈ આનંદ આપ્યો હતો; પેટા કમિટીઓએ, ખાસ કરીને નિરીક્ષક કમિટીએ આપેલી મદદ અને પ્રેમાભાઈ હોલનો વખતોવખત ઉપયોગ કરવા દેવા રા. બા. રમણભાઈએ કરી આપેલી સરલતા, એ સર્વ, એ સૌનો ઉપકાર માનવામા આવે છે.

ગાર્ડન પાર્ટીની વ્યવસ્થા રા. નરહરિ કલ્યાણરાય દેસાઈએ ઉપાડી લીધી હતી અને ત્યાંની બીજી અંતર વ્યવસ્થા ડો. હરિપ્રસાદ અને રા. ગટુલાલ ધ્રુની રસિકતા અને કળા પ્રેમને. આભારી હતી.

ઑડિટર તરીકે રા. ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવાએ પરિષદ હિસાબ તપાસવામાં જે શ્રમ લીધો છે તે બદલ તેમનો ખાસ ઉપકાર માનવામાં આવે છે.

ડાયમંડ જ્યુબીલી, ગુજરાતીપંચ, અને જ્ઞાનમન્દિર પ્રેસોએ છાપવાના કામમાં જે અનુકૂળતા કરી આપી હતી તેની કદર તો તે કામનો અનુભવ લેનાર જ સારી રીતે કરી શકે.

સિવાય રા. મણિલાલ છબારામ ભટ્ટ અને રા. ઇચ્છાશંકર ત્રિપાઠી, પરિષદની શરૂઆતથી તેના કામકાજમાં સહાયતા આપતા રહ્યા છે, તે સેવાની કિંમત અંકાય એમ નથી.

અંતમાં, જે લેખકબંધુઓના લેખો રદ કરવામાં આવ્યા છે અગર તો જેમના લેખો પરિષદ્ રિપોર્ટમાં છાપવાનું બની શક્યું નથી તેમને અનાયાસે પણ કંઈ અન્યાય થઇ ગયો હોય અગર તો કંઈ ભૂલ થઇ હોય તો તે બદલ તેમની ક્ષમા યાચીએ છીએ

પરિષદની ફતેહ વાસ્તવિક રીતે લેખકબધુઓનેજ આભારી છે, તેમની પૂરેપુરી સહાનુભૂતિ અને સહાયતા વિના પરિષદનું કાર્ય અફળજ જાય, તે માટે લેખકવર્ગનો અને જે કોઇએ એક વા અન્ય રીતે પરિષદના કાર્યમા યથાશક્તિ જે કઇ ફાળો પરોક્ષ કે અપરોક્ષ રીતે આપ્યો છે, તે સઘળાનો અંતઃકરણપૂર્વક આભાર માનવામા આવે છે અને પરિષદને જો કંઇ યશ મળ્યો હોય તો તે તેમને આભારી છે। અસ્તુ।

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનો હેવાલ.

સન ૧૯૧૫ માં પાંચમી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સુરતમાં મળી તે આગમચ ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદમાં બોલાવવાનો ઠરાવ કર્યો હતો, પરંતુ સુરતમા મળેલા ઘણાખરા સાહિત્ય રસિકોએ એવી ઇચ્છા પ્રદર્શિત કરી હતી કે, આગામી સાહિત્ય પરિષદ તો નડિયાદ, ભરૂચ કે ભાવનગરમાં ભરાય તે જરૂરનું છે અને તે માટે યોગ્ય તજવીજ કરવાનું બની આવે એ ઉદ્દેશથી પાચમી પરિષદ, પછીની પરિષદનું સ્થળ મુકરર કર્યા વિના વિસર્જન થઈ હતી.

ઉપર જણાવેલા કોઇ પણ શહેરમાં પરિષદ ભરવાનું બની આવે તે માટે જવાબદારી ઉપાડી લઇ શકે એવા મિત્રોને જુદે જુદે સ્થળે પરિષદના સામાન્ય મંત્રીઓ તરફથી પત્રો લખી પુછાવવામાં આવ્યું હતું પણ તે હિલચાલનું પરિણામ જોઇએ તેવું આશાજનક આવ્યું નહિ. તે પરથી સન ૧૯૧૮ ના એપ્રિલ માસમાં ગુજરાત સાહિત્ય સભાએ પરિષદના સામાન્ય મંત્રીઓને પત્ર લખી છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ અમદાવાદમાં ભરવાની પરવાનગી માગી અને તે માગણીનો સ્વીકાર થયો.

આ પ્રમાણે પરવાનગી મળતાં તા. ૨૧ મી જુલાઇ ૧૯૧૮ ને રવિવારના રોજ અમદાવાદના શહેરીઓની એક જાહેરસભા પ્રેમાભાઇ હોલમા રા. બા. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠના પ્રમુખપદ હેઠળ ભરવામાં આવી; તેમાં આગામી પરિષદ સન ૧૯૧૯ ના નવેમ્બર માસમા ભરવાનું નક્કી થયું અને તેની વ્યવસ્થા કરવાનું ઉપાડી લેવા માટે ૭૩ ગૃહસ્થોનું સ્થાનિકમંડળ-વધુ નામ ઉમેરવાની સત્તા સાથે, નીમવામાં આવ્યું. તે સાથે પરિષદના સામાન્ય મંત્રીઓ તરીકે રા. રામમોહનરાય જ. દેશાઈ, ડો. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેશાઇ, રા. ડાહ્યાભાઇ લક્ષ્મણભાઇ પટેલ, રા. ગટુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ, અને રા. હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ, એ પાચની પસંદગી થઈ.

સ્થાનિક મંડળની પહેલી સભા તા. ૧ લી. આગસ્ટ ને ગુરુવારના રોજ પ્રેમાભાઈ હોલમાં રા. કૃષ્ણરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયાના પ્રમુખપદ હેઠળ મળી તેમાં રૂ. ૫) કે વધુ રકમ આપે તેને સત્કાર મંડળનો સભાસદ નીમવાનો અને પરિષદની ચાલુ વ્યવસ્થા કરવા માટે ૩૪ સભાસદોની એક કારોબારી કમિટી,-વધુ નામ ઉમેરવાની સત્તા સાથે ઉભી કરવાનો ઠરાવ થયો હતો.

તા. ૧૩ મી આગસ્ટે મિ. કેખુશરૂ અરદેસર આલાના પ્રમુખપદે કારોબારી કમિટીની પ્રથમ સભા મળી હતી તેમા, બાળસાહિત્ય વિષે વિચાર કરી એક રિપોર્ટ રજુ કરવા પેટા કમિટી નીમાઇ હતી. તે સિવાય નાણાં ઉઘરાવવા માટે વર્તમાનપત્રો અને પ્રજાને વખતો વખત પરિષદની ખબર આપવાને અને અન્ય કામ માટે જુદી જુદી પેટા કમિટીઓ ચુંટી કાઢવામાં આવી હતી અને મંત્રીઓએ રજુ કરેલો પરિષદ પત્રિકાઓ નં. ૧-૨ નો ખરડો મંજૂર રાખવામાં આવ્યો હતો.

* આ ઇન્ફલુએન્ઝાનો ચેપી રોગ ફાટી નીકળવાથી અને દુકાળના કારણથી પરિષદ માસ સુધી બંધ રહ્યું હતું.

સાનુકૂળ પરિસ્થિતિ પ્રાપ્ત થતા કારોબારી કમિટીની સભા ફરીવાર તા ૧૭ મી જુલાઇ ૧૯૧૯ ના રોજ બોલાવવામા આવી હતી અને તેમા પરિષદની બેઠક તા ૮-૯-૧૦ નવેમ્બરે ભરવાનો, પરિષદને અંગે એક સાહિત્ય, કળા અને ઇતિહાસનુ પ્રદર્શન ભરવા, અને સત્કાર મંડળના પ્રમુખ તરીકે પ્રો આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવને નીમવાના ઠરાવો સર્વાનુમતે પસાર થયા હતા

આગળથી જાહેર કર્યા પછી સત્કાર મંડળની સભા તા ૨૨ મી ઑગસ્ટને શુક્રવારે પ્રો આનંદશંકરના પ્રમુખપણા હેઠળ પરિષદના પ્રમુખ અને સાહિત્ય ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન વિભાગોના જુદા જુદા અધ્યક્ષો ચુટવા માટે મળી હતી તેમા પરિષદના પ્રમુખ તરીકે રા બ હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળાને અને સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે રા બ રમણભાઈ, પ્રો બળવતરાય ઠાકોર અને પ્રો મસાણીને ચુટી કાઢવામા આવ્યા હતા

પરતુ પરિષદ માટે પૂર્વે નિશ્ચિત કરેલા સમયના આસપાસના દિવસોમા પુણામા ઑરિએંટલ કોન્ફરન્સ, પહેલીવાર મળનારી હતી અને તેમા આ તરફના કેટલાક જાણીતા વિદ્વાનો ભાગ લેવાને ઉત્સુક હતા, તેમજ ઑરિએંટલ કોન્ફરન્સના અધ્યક્ષ ર વિશ્વનાથ વૈદ્યે પણ પત્ર લખી આગ્રહ કર્યાથી કારોબારી કમિટીની સભા તા ૩ જી સપ્ટેમ્બરે મળી તેમા બધા સજોગો લક્ષમા લઈ પરિષદની બેઠક ડિસેમ્બર માસમા ચુનંદના તહેવાર દરમિયાન રાખવાનો અને પ્રો મસાણીએ વિજ્ઞાન વિભાગનું અધ્યક્ષપદ સ્વીકારવા નાખુશી બતાવ્યાથી તેમને બદલે પ્રો સાકરચદ શાહને નીમવા ઠરાવો થયા હતા.

એ અરસામા રા મનસુખલાલ રવજીભાઇ મહેતાએ પરિષદના કાર્યક્રમમા અન્ય વિભાગો સાથે જૈન વિભાગ ઉમેરવા સૂચના લખી મોકલી હતી, પરતુ પૂરતી સખ્યામા તે વિભાગ માટે જૈન સાહિત્ય અને ઇતિહાસને લગતા લેખો અને નિબધો આવશે કે કેમ, એ અનિશ્ચિત હોવાથી અને પરિષદનો સમય નજદીક આવેલો હોવાથી તે સૂચના હાલ તુરત પડતી મૂકવા નક્કી થયુ હતું, પરતુ જનસમાજ પરિષદના કાર્યમા વધુ રસ લેતો થાય એ હેતુથી પરિષદના દિવસોમા જાણીતા વિદ્વાનો પાસે ખુલ્લા મેદાનમા જાહેર વ્યાખ્યાનો અપાવવાનો કારોબારી કમિટીએ પ્રબંધ કર્યો અને તે વ્યાખ્યાન આપવા માટે કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર, મહાત્મા મોહનદાસ ગાધી, રા કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, રા. નાનાલાલ દલપતરામ કવિ, મિ ફેખુશરૂ અરદેસર બાલા, રા નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા, રા કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ અને રા મણિશંકર રતનજી વગેરે પ્રસિદ્ધ પુરુષોને નિમત્રણ પત્ર મોકલવા ઠર્યું હતું તેમજ સાહિત્ય પરિષદ પ્રસગે ખુલ્લુ મૂકવાની ક્રિયા કરવા માટે શેઠ પુરુષોત્તમ વિશ્રામ માવજીને વિનતિ કરવા, કેટલાક દેશી રાજાઓને પરિષદમા પોતાના ડેલીગેટ મોકલી આપવા વિનતિપત્ર લખવા અને પરિષદના ઉપપ્રમુખ તરીકે રા. બ રમણભાઇ અને મિ ફેખુશરૂ અરદેસર બાલાને નીમવાના ઠરાવો થયા હતા

આમ જ્યારે પરિષદની બેઠકના દિવસો બદલાયા ત્યારે એમ માની લીધેલુ કે ડિસેમ્બર માસમા ચુનંદના તહેવારોની રજા બધાને અનુકૂળ થઇ પડશે પરતુ પાછળથી માલુમ પડ્યુ કે કેળવણી ખાતામા કામ કરતો શિક્ષક વર્ગ જે, પરિષદના કામકાજમા રસપૂર્વક ભાગ લે છે તે બીજા જરૂરી રોકાણને લીધે તે વખતે પરિષદમા ભાગ્યે જ હાજરી આપી શકે

નહિ. આ મુશ્કેલીની ખબર કમિટીને કાને આવતાં તા. ૧૩ મી. નવેમ્બરે કારોબારી કમિટીની સભા ફરી મેળવી પરિષદની બેઠક સન ૧૯૨૦ ના ઇસ્ટરના તહેવારમાં ભરવાનો છેવટનો નિર્ણય કરવામાં આવ્યો અને પરિષદના બંધારણમાં યોગ્ય સુધારાવધારા અને ફેરફાર સૂચવવા એક પેટા કમિટી નીમી; તે સાથે સાહિત્ય અને ઇતિહાસના ક્ષેત્રમા જુદા જુદા પ્રાંતોમાં કામ કરતી સંસ્થાઓને લગતી માહિતી એકઠી કરવાનો ઠરાવ પણ કરવામાં આવ્યો.

પ્રથમ તો પરિષદની બેઠક પ્રેમાભાઇ હોલમાં રાખવા નિર્ણય થયો હતો પણ ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પરિષદમાં હાજરી આપનાર છે એવી ચોક્કસ ખબર મળતાં પરિષદની બેઠક માટે ખાસ નવો મંડપ બાંધવા અગર તો એક વિશાળ થીએટર રોકવા સેક્રેટરીઓને સત્તા આપવામાં આવી હતી; તેમજ પરિષદ્ તરફથી માનવંતા મહેમાન કવિવર ટાગોરને માનપત્ર આપવાનું મંજુર થયું હતું. આ સિવાય નિરીક્ષક કમિટી, મહેમાન કમિટી, ટીકીટ કમિટી, મંડપ કમિટી, નીમી કામની યોગ્ય વહેંચણી કરવામાં આવી હતી; જેથી કામના ઉકેલમાં ઘણી સુગમતા પ્રાપ્ત થઇ હતી.

છેવટમાં અત્રે એટલું નોંધવું જોઇએ કે રા. બ. રમણભાઇ અને મિ. કેખુશરૂ અ. બાલાએ અંગત અગવડ વેઠીને પણ કારોબારી કમિટીમાં વખતો વખત હાજરી, સલાહ, અને મદદ આપી પરિષદના કામકાજમાં ભારે સરલતા કરી આપી હતી.

રા. બા. રાજ્યરત્ન હરગોવિંદદાસ દ્વા. કાંટાવાળા,
પ્રમુખ, ૬ ઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્

ડીનાક્ષ પ્રિ વર્ક્સ

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદનું અધિવેશન.

શરૂઆતથી છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ વધારે ખેચાણકારક અને લોકપ્રિય થાય એવી તૈયારી ચાલુ રહી હતી પણ હિંદભૂષણ કવિરત્ન ડો રવીન્દ્રનાથ ટાગોર અત્રે ખાસ હાજરી આપનાર છે એ વાતથી તો ચોતરફ પરિષદ માટે ભારે ઉત્સાહ વ્યાપી રહ્યો હતો તા ૧ લી એપ્રિલે તેઓશ્રી અત્રે પધારતા સ્ટેશન પર તેમને વધાવી લેવા ભારે મેદની જામી હતી અને ખાસ ઉતારે તેમના સ્વાગત માટે યોજેલો વિધિ પણ આપણી પ્રાચીન પરંપરાને અનુરૂપ, પ્રસંગને શોભાવનારો અને ઉત્સાહપ્રેરક હતો, જે દૃશ્ય નિહાળી સૌ કોઇના હૃદય આનંદથી ઉછળતા હતા તેજ સાંજે પરિષદના પ્રમુખ રા બ. હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા મિત્રમંડળસહ આવી પહોંચ્યા હતા અને તેમનો આદરસત્કાર પણ સ્ટેશન પર અને ખાસ ઉતારે પરિષદના ગૌરવને શોભે અને આનંદ આપે એટલો આકર્ષક નીવડયો હતો

નીતસરનું કામકાજ તા ૨ જી એપ્રિલ ૧૯૨૦ ને શુક્રવારે બપોરના ૧૨ વાગે આનંદભવન થીએટરમાંથી શરૂ થનાર હતું પરંતુ મુકરર કરેલા સમય પૂર્વે આખુ થીએટર વિદ્યાવિલાસી સ્ત્રી પુરુષો, સંભાવિત શહેરીઓ અને શેઠિયાઓ અને બહાર ગામથી આવેલા જાણીતા વિદ્વાનો અને મહેમાનોથી ચિકાર ભરાઇ ગયુ હતું વળી સ્ટેજને સારી રીતે ફૂલપાનથી શણગારવામા આવ્યુ હતું, તેમજ મહાત્મા ગાંધીજી, શ્રીમતી સરલાદેવી ચોધરાણી, પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવ, રા બ હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા, સર ગિરિજાપ્રસાદ ચીનુભાઇ, રા નરસિંહરાવ, રા કેશવલાલ ધ્રુવ, રા બ રમણભાઇ, મિસિસ વિદ્યાગૌરી નીલકંઠ, સૌ. શારદા મહેતા, રા કૃષ્ણલાલ ઝવેરી, પ્રો બળવંતરાય, રા ડાહ્યાભાઇ દેરાસરી, શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી, રા મટુભાઇ કાંટાવાળા, મિ કેખુશરૂ અરદેસર બાલા, પ્રો સાંકળચંદ શાહ, ડૉ બાલાભાઇ, રા માનશંકર પીતાંબરદાસ, પ્રો. વિઠ્ઠલરાય, રા કૃષ્ણરાવ દિવેટિયા, રા મનહરરામ, રા ચંદ્રશંકર, વગેરે વગેરે જાણીતા સ્ત્રી પુરૂષોની સ્ટેજ પર હાજરી સૌના ધ્યાન ખેંચી રહી હતી

સમય થતા બાળાઓ કવિ નાનાલાલનું "ધન્ય હો, ધન્યજ પુણ્ય પ્રદેશ, અમારો ગુણિયલ ગુર્જર દેશ" એ કાવ્ય ગાઇ સભળાવતી હતી તે અરસામા પરિષદના માનવંત મહેમાન કવિવર રવીન્દ્રનાથ, શેઠ અંબાલાલ સારાભાઈ અને મિ ઍંડ્રુસ સાથે આવી પહોચતા આખી સભાએ માનપૂર્વક સત્કાર કર્યો હતો જે પછી ગ કેશવ હ શેઠનું "મોંઘેરા મહેમાન" નામનું કાવ્ય ગવાતા શ્રોતા વર્ગના મનરંજિત થયા હતા અને પરિષદમા અવનવો ઉત્સાહ ને ચેતન જણાતા–માલુમ પડતા હતા

(૧)

ગુજરાત.

૧ ધન્ય હો ! ધન્ય જ પુણ્યપ્રદેશ !
અમારો ગુણિયલ ગુર્જર દેશ,
કૃષ્ણચંદ્રની કૌમુદીઉજળો,
કીધ પ્રભુએ ય સ્વદેશ
અમારો ગુણિયલ ગુર્જર દેશ ધન્ય હો !

૨ આર્યનું સાગર તીર્થપુરાણ,
તપોવન ભૃગુવસિષ્ઠના ભાણ;
ગીતાના ગાનારા મહારાજ
પાર્થનાં સારથીનાં જ્યહાં રાજ્યઃ
ગ્રીસરોમથી ય જૂના,
કુરુપાંડવથી યે પ્રાચીન,
સોમનાથ, ગિરિનગર, દ્વારિકાઃ
યુગ યુગ ધ્યાનવિલીન
ઉભીને કાલસિન્ધુને તીર
બજાવે બંસરી ભવ્ય સુધીર. ધન્ય હો!

૩ સ્થળેસ્થળ નવપલ્લવના પુંજ,
નદી ને તળાવ કેરી કુંજ;
કોમળી કવિતા સમ સુરસાળ
સિન્ધુ જ્યહાં દે મોતીના થાળઃ
જગજૂનાં નિજ ગીત ગર્જતો
ફરતો સાગર આજ;
કેસર ઉછળી ધ્રૂવે ગરવો
વનમાં જ્યહાં વનરાજઃ
ગિરિગિરિ શિખરશિખર સોહન્ત
મન્દિરે ધ્વજ ને સન્તમહન્ત. ધન્ય હો!

૪ પૂર્વથી પશ્ચિમ વહે પ્રકાશ,
વ્હાણ ભરી વ્હેતી તેમ નિકાસ,
મોહી આંગણ ઉતર્યો જ યૂરોપ,
વીણવા વાડીના ફૂલરોપ;
વીણી ન વીણસે પુણ્યપાગરી
એમ રસભૂમિની છાબ;
જગમોહન મુંબઇ નગરી જૂવો!
શું પાથર્યો કિનખાબઃ
નિત્ય નવફૂલે ખીલે અભિરામ
લક્ષ્મીમ્હોર્યે લક્ષ્મીનાં ધામ. ધન્ય હો!

૫ ચોળી, ચણિયો, પાટલીનો ઘેર,
સેંથલે સાળુની સોનલ સેર;
છેડલે આચ્છાદી ઉરભાવ,
લલિત લજ્જાનો વદન જમાવ;
અંગે આર્બે યે નિજ અલબેલ,
સાળુમાં ઢાંકતી રૂપની વેલ,

ગણુકતનયા, ભાવશોભના,
સુન્દરતા શુ છોડ !
આર્યસુન્દરી ! નથી અવનીમા
તુજ રૂપગુણુની જોડ,
ભાલ કુકુમ, કર કકણુસાર,
કન્થના સજ્યા તેજશણુગાર ધન્ય હો !
૬ ખેતરો ન્હાનાં ન્હાનીશી પોળ,
નાતજાતે ન્હાનડિયા ઘોળ,
ક્ષત્રિજાયાના ન્હાનલ રાજ્ય,
ધર્મના ન્હાનકડા જ સમાજ,
વૃદ્ધ ચાણુાક્યે વર્ણ્યા પૂર્વે,
ન્હાના પ્રજાના તન્ત્ર,
એહ પુરાતનના પછડાયા,
આ અમ જીવનજન્ત્રે,
એક ફૂનવેલે ફૂલતા ફૂલ,
અમારા એક સુગન્ધ અમૂલ ધન્ય હો !
૭ દેશ નિજ તજી ધર્મને કાજ
સાગરે ઝુકાવ્યુ સફરી જહાજ,
ધર્મવીર પારસીનો સત્કાર
જગત્ઇતિહાસે અનુપ ઉદાર,
ઇસ્લામી યાત્રાળુનુ આ
મક્કાનુ સુખબાર,
હિન્દુ મુસલ્લિમિન પારસીઓને
અહિયા તીરથદ્વાર
પ્રભુ છે એક, ભૂમિ છે એક,–
પિતા છે એક, માત છે એક,–
આપણે એકની પ્રજા અનેક ધન્ય હો !
૮ નથી ગમી શમશેરોના દાવ,
નથી ત્યમ ઘણુા ઝીલ્યા યે ઘાવ,
શ્રી કૃષ્ણે કુરુક્ષેત્રની મ્હાય
લીધાં વ્રત જાણે હજી ય પળાયે
એક ઇડરના વનકેસરીએ,
ભડવીર બાપ્પારાવ
વિશ્વવન્દ્ય સૂરજકુળ સ્થાપી
ચિતોડ કીધ યશછાવ
જન્મભૂમિ દયાનન્દના ધામ,
ગાધીના ગીતાજીવન નિષ્કામ ધન્ય હો !

૯ સૂરતના રસિક રંગીલા રાજ,
બુદ્ધિધનભર્યો શ્રીનગર સમાજ;
શૂરવીર સૌરાષ્ટ્રી યશવાન,
કચ્છના સાહસિક સન્તાન;
ખંડખંડ વિસ્તરતો હિન્દી
મહાસાગર મહારેલ,
તીરતીર જઇ સ્થાપી ગુર્જરી
સંસ્થાનોની વેલ;
મહાસાગરના પૃથ્વિવિશાળ.
સરોવર કીધાં ગુર્જરી બાળ. ધન્ય હો !
૧૦ વનેવન લીલો ઘટાસોહાગ,
જગતનો દીપે શું અમુલખ બાગ !
સજાવ્યાં જૈને રસશણગાર,
લતામંડપ સમ ધર્માગાર;
ભારતીએ કંઈ ફૂલફૂવારો
અંજલિમાં શું લીધ !
દિશદિશમાં ફૂલધાર ઉડાવી
દિલના પરિમળ દીધ !
હિન્દ માતની લાડિલી બાળ !
ગુર્જરી! જય! જય! તવ ચિરકાળ! ધન્ય હો!

ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિ.

(૨)

મોંઘેરા મેમાન.

મનગમતા મ્હેમાન, પધારો, મોંઘેરા મ્હેમાન.
પુણ્ય પનોતા કુમકુમ પગલે પાવન પામર સ્થાન;
તમ દર્શનમાં ઝાંખી પ્રભુની, જીવનના કલ્યાણ— પધારો.
અનુપમ આપતણું આહ્‌વાન, લેશું અલૌકિક લ્હાણ,
વધાવીએ વ્હાલા વીરાને, સાહિત્યને ઉદ્યાન-- પધારો.
તેજ ભર્યાં તમ લોચન રસિયાં, અજવાળે અમ પ્રાણ;
પ્રેમ પરિમલ ફોરી રહી તમ, શ્વાસ વડે પુણ્યવાન-- પધારો.
અઢળક અમૃત ઢળતું હૃદયે, સ્નાનતણાં દ્યો દાન,
પુરશો કોડ હળીમળી કરતાં, સાહિત્યમાં રસનાં પાન-- પધારો.
ઉણપ હશે મેમાનગીરીમાં, છે તમ આત્મ મહાન;
ઉદાર ભાવે ઉરના આદરના, કરશો સન્માન--
મહાનુભાવ પધારો, ધન્ય અમારાં ધામ. પધારો.

કેશવ હ. શેઠ.

realpatidar.com

પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.

પ્રમુખ, સત્કાર મંડળ

ફિનીક્ષ પ્રા. વર્ક્સ

આ મંગળાચરણનું સંગીત પૂરું થયા બાદ પ્રો. આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવે પોતાનું સ્વાગત કરનારું વ્યાખ્યાન કવિવર ટાગોરને અને પરિષદને સંબોધીને મધુર કંઠે ખુલ્લા અવાજથી વાંચી સંભળાવ્યું હતું. (જુઓ પૃ. ૧ થી ૧૨) જે પૂરું થતાં રા. ડાહ્યાભાઈ પી. દેરાસરીએ આ પરિષદના પ્રમુખ તરીકે રા. બ. હરગોવિંદદાસને ચુંટવાની દરખાસ્ત રજૂ કરતાં જણાવ્યું કે, રા. બ. હરગોવિંદદાસને કોણ નથી ઓળખતું, તેમને માટે શું કહેવું તે મને સૂઝતું નથી. સૂર્ય કે ચંદ્રને ઓળખાવવાનું શું ? પરંતુ જેઓ ઉમ્મરે નાના છે અને તેમને વિષે નહિ જાણતા હોય તેમને માટે કહીશ. સ્વ. મહીપતરામ, જેમનું નામ દરેકના મનમાં છે તેમના તે પ્રિય શિષ્ય છે. રા. બ. લાલશંકર જ્યારે દેશ અને સાહિત્ય પ્રત્યેની 'સેવા' બજાવી રહ્યા હતા ત્યારે તેમની જોડમાં રહી સ્વ. મહીપતરામના આ શિષ્યના 'બુદ્ધિવર્ધક' માસિકમાં રસભરી હોરીઓમાં 'સીતાના કાગળો' છપાતા હતા. તેમાં તેઓ નામ નહોતા આપતા પરંતુ તે તેમણે લખેલી એ વાત ખરી છે. એજ અરસામાં તેમનું છપાવેલું 'પાણીપત' નામનું વીરરસ ભરેલું દેશભક્તિનું નાનું કાવ્ય છે પરંતુ એમાં શું સમાયેલું છે તે માટે બે લીટીઓ કહીશ. મહાભારતના યુદ્ધ વિષે કહેતાં તેઓ કહે છે × × × × "પ્લાસીમાં જે જીત થઈ તે લજવે માનવજાતિ" આદિ. વળી આગળ ચાલતાં તેમણે જણાવ્યું કે ગુજરાતી સાહિત્યમાં એ કાવ્ય લખીનેજ તેમણે બસ નથી કર્યું. 'દેશી કારીગરીને ઉત્તેજન' એ નામની તેમની ચોપડીએ સન ૧૮૭૫-૭૭ માં બહુ હોહા કરી મૂકી હતી. મહાત્મા ગાંધીજી હાલ જે રેંટિયા માટે કહે છે તે તેમણે તે વખતે બજાવ્યું હતું. આમોદ વગેરે સ્થળેથી દેશી છરીઓ તથા બીજો દેશી માલ આવવા લાગ્યો હતો. તેમણે સ્વ-દેશીનો પ્રેમ ફેલાવી દીધો હતો. દેશની અને સાહિત્યની આટલીજ સેવા કરીને તેઓ અટક્યા નથી. પહેલાં 'પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિક' કાઢી તેમાં છુટાં છુટાં પ્રાચીન કાવ્યો તેઓએ બહાર પાડ્યાં હતાં અને પછીથી તેમણે 'પ્રાચીન કાવ્યમાળા' બહાર પાડી છે, જેથી આપણા સરસ્વતીના ભંડારમાંથી જે ખુણે પડી રહેલ તે જાહેરમાં આવ્યું છે. આવા પ્રમુખને આપણે પ્રમુખ નીમવા જોઈએ જ.

ઉપરની દરખાસ્તને ટેકો આપતાં રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરીએ જણાવ્યું કે, રા. ડાહ્યાભાઈએ મારું કામ સહેલું કરી મૂક્યું છે. દરખાસ્ત મૂકનારને શું કહેવું તેની ખબર ન પડે તો ટેકો આપનારને કયાંથી પડે ? હું પૂરવણીમાં એકજ બાબત કહીશ. રા. બ. હરગોવિંદદાસ જુના અને નવા વર્ગને જોડનારી સાંકળરૂપે છે. હોપ સાહેબની કમિટીએ પુસ્તકો રચ્યાં તે ઉપર જે જે વર્ગના માણસો પોમાયા તે જુના વર્ગના. હાલની કમિટીના રચેલા પુસ્તકો ઉપર પોમાયલા અને નવીન સાહિત્ય પ્રવૃત્તિ કરનાર તે નવા વર્ગના. તેઓ એ બે વચ્ચે અનુસંધાનરૂપે છે. હાલ વૃદ્ધાવસ્થા હોવા છતાં પણ તેમના સાહિત્ય પ્રેમ સંબંધી હું નથી ધારતો કે બે મત હોઈ શકે. એવા સદ્‌ગૃહસ્થને આપણે પ્રમુખપદે નીમવા એ દરેક રીતે વાજબી છે.

મિ. કેખુશરૂ અરદેસર ખાનાએ તેને વધુ ટેકો આપતાં જણાવ્યું કે મારા પહેલાંના બે બોલનારે ૧ ટગ્લ કાટાવાળા પ્રમુખના ઉંચા ઓદ્ધાની લાયકાત અને સાહિત્ય સેવાનું વિવેચન કર્યું છે એટલે તે ઉપર વધુ બોલવું તે આપનો અમૂલ્ય વખત રોકવા જેવું છે. રા. ઝવેરીની પેઠે હું પણ એકજ બાબત કહીશ. ગુજરાતી સાહિત્યમાં પારસીઓએ જે અલ્પ

પ્રયાસો કર્યા છે અને કર્યે જાય છે તે પ્રત્યે જેઓ સહાનુભૂતિ દર્શાવે છે તેમાંના શ્રેષ્ઠ સાક્ષર રા. બ. કાંટાવાળા છે, તેથી આ દરખાસ્તને ટેકો આપતાં મને ઘણો આનંદ ઉપજે છે.

ત્યારબાદ તાળીઓના ગડગડાટ વચ્ચે રા. બ. હરગોવિંદદાસે પ્રમુખસ્થાન લઇ પોતાના ભાષણનો થોડોક ભાગ વાંચી સંભળાવ્યો હતો પણ તે ભાષણ ઘણું લાંબુ હોવાથી તેમણે પોતાના પુત્ર રા. ભાઇ મટુભાઇને બાકીનો ભાગ વાંચી સંભળાવા કહ્યું હતું. તે ભાષણના વાચન દરમિયાન જ્યાં સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થે સૂચના કરેલી છે ત્યાં આવી પહોંચતાં પ્રમુખ મહાશયે ઉભા થઇ સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થે પોતે રૂ. ૧૦,૦૦૦) દસહજાર આપવાનું જાહેર કરી જણાવ્યું કે સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થે રૂપિયા દસ લાખની જરૂર છે. મેંતો ફક્ત શતાંશ ભાગ આપ્યો છે. સ્વ. લાલશંકરભાઇના વડીલબંધુ રા. નરભેરામે પણ રૂ. ૫૦૦૦) આપવાનું કહ્યું છે, મારા જેટલી સો માણસોની મદદની જરૂર છે. સર્વ ભાઇઓ પોતાની શક્તિ પ્રમાણે આ કામમાં મદદ આપશે એવી આશા રાખું છું.

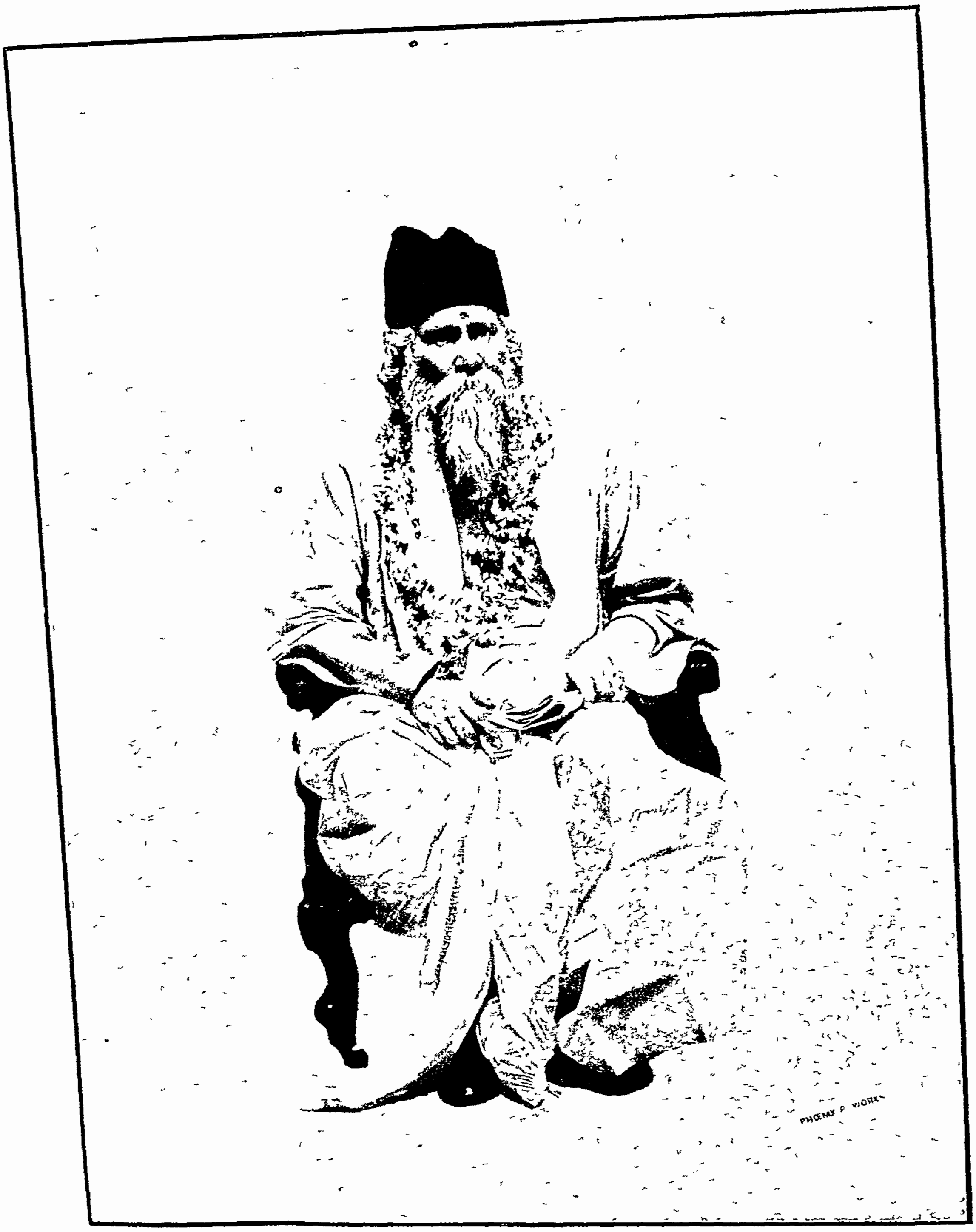
પ્રમુખનું ભાષણ પૂરું વંચાઈ રહેતા (ભાષણ માટે જુઓ પૃ. ૧૩ થી ૬૨) પરિષદ્ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવનારા તાર અને કાગળ આવેલા વંચાયા બાદ વિષય વિચારિણી કમિટી નીમાઈ હતી. તે પછી પરિષદ્ ૩ વાગતા સુધી મુલતવી રહી હતી.

સાંજની બેઠક માનવંતા મહેમાન રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને પરિષદ્ તરફથી માનપત્ર અર્પણ કરવા ખાસ રાખવામા આવી હતી. તે પ્રસંગ પરિષદના ઇતિહાસમાં સોનેરી અક્ષરે કોતરાઇ રહેશે. તેનો દબદબો અને ભવ્યતા કંઇ જુદાંજ જણાતાં હતાં. પ્રથમ શ્રીયુત લલિતે ડૉ. ટાગોરના એક અંગ્રેજી કાવ્યનો તરજુમો જે નીચે આપ્યો છે, તે ભાવવાહી રીતે સુમધુર કંઠે ગાઇ સંભળાવ્યો હતો:—

" અહા જ્યાં અભયભર્યો મન ખીલે,
અને જ્યાં ઉર્ધ્વજ્યોતિ શિર ઝીલે–
અહા ! જ્યાં જન કુટુંબ વિસ્તરે,
અને જ્યાં સત્ય મોતી મુખ સરે
પિતા ! એ સ્વતંત્રતાને સ્વર્ગ,
પ્રભુ ! હો અમ સ્વદેશ ઉત્કર્ષ ! "
અહા જ્યાં પૂર્ણોદય સહુ પૂરે–
અને જ્યાં વિવેકસર નિર્ઝરે–
અહા જ્યા મન તુંમય વિચરે–
વિચારો વિશાળ વર્તન ધરે–
પિતા ! એ સ્વતંત્રતાને સ્વર્ગે
પ્રભુ ! હો પ્રિય સ્વદેશ–ઉત્કર્ષ.

" લલિત "

સંગીતનો ધ્વનિ શાંત પડતા પ્રો. આનંદશંકરભાઇએ પરિષદ્ તરફથી નીચેનું માનપત્ર છટાદાર રીતે વાચી સંભળાવ્યું હતું.

કવિવર રવીન્દ્રનાથ ટાગોર.

પરમ માનનીય
કવિવર ડૉ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર.

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને વિશિષ્ટ પ્રસંગે આપ અમારુ આમન્ત્રણ સ્વીકારી અત્રે પધાર્યા છો તે કૃપા માટે ગુર્જરગિરાના નમ્ર સેવકો કૃતજ્ઞ છીએ, અને આપને અન્તઃકરણપૂર્વક સ્વાગત દઇ સવિનય અભિવદન કરીએ છીએ સરસ્વતી દેવીના ઉપાસનમા આપે અમગ કીર્તિ સપાદન કરી છે અને આપનુ પ્રત્યક્ષ સનિધાન એ દેવીની સેવા કરવામા અમને વિશેષ પ્રોત્સાહક થશે એવી અમને પ્રતીતિ છે

આ અમદાવાદ શહેર ગુર્જરભૂમિનુ પાટનગર છે અને ઐતિહાસિક ખ્યાતિથી પૂર્ણ છે અમારુ શહેર વેપાર ઉદ્યોગમા મશગુલ છે અને લક્ષ્મીના ઉપાર્જનમા વશો કાળ કાઢે છે, તે છતા સુભાગ્યે તે સરસ્વતીથી વિમુખ નથી સાહિત્યના પ્રયાસ માટે કેદ્રસ્થાન ઉત્પન્ન કરવાનુ કાર્ય આ શહેરે ઘણા વર્ષથી ઉપાડી લીધેલુ છે અને તે ચાલુ રાખ્યુ છે

બંગાળાના સાહિત્યનો પરિચય ભાષાન્તરો દ્વારા ગુજરાતને કરાવવાનુ સ્વ નારાયણ હેમચન્દ્રે શરુ કર્યું ત્યાર પછી તે પ્રણાલી ચાલુ રહી છે, અને આપના પૂજ્ય પિતાશ્રી મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથ, ઇશ્વરચન્દ્ર વિદ્યાસાગર, બકિમચન્દ્ર, રમેશચન્દ્ર દત્ત, દેવીપ્રસન્ન રાય ચોધરી, દામોદર મુખોપાધ્યાય ઇત્યાદિની બંગાળી વાણીનો પ્રસાદ ગુજરાતી વાંચનારને સુલભ થયો છે. આપની અનુપમ 'ગીતાજલિ'નો સુધાસ્રોત પ્રગટયો ત્યારથી તેની ઉત્કટ પિપાસા ગુજરાતમા ઉત્પન્ન થઇ છે અને

> એ આમાર શરીરેર શિરાય શિરાય
> જે પ્રાણ-તરઙ્ગમાલા રાત્રિદિન ધાય
> સેઇ પ્રાણ છુટિયા છે વિશ્વ-દિગ્વિજયે
> સેઇ પ્રાણ અપરુપ છન્દે તાલે લયે
> નાચિ છે ભુબને,

એ આપનો અલૌકિક અનુભવ ગુજરાતની પ્રજામા અલ્પાશે પણ સંક્રાન્ત થાય, આપની 'પ્રાણતરઙ્ગમાલા' નુ પાન ગુજરાતની તૃષાર્ત ભારતીને થોડુ ઘણું પણ થાય એ ઉદ્દેશથી આપના વિવિધ વાગ્વિલાસ ગુજરાતી ભાષામા ઉતારવામા આવ્યા છે

બંગાળી અને ગુજરાતી ભાષાઓ વચ્ચે ઘણું સામ્ય અને સામીપ્ય છે. બંગાળી સાહિત્ય તરફ ગુજરાતમા ઘણી અભિરુચિ છે મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથે એક વાર અમદાવાદની મુલાકાત લઇ અહિના પ્રાર્થનાસમાજ મદિરમા ઉપદેશ કરેલો આપના વડીલ ભાઇ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર ઘણો વખત અમદાવાદ રહેતા અને તેઓ એ મદિરમાં ગુજરાતી ભાષામા ઘણી વાર ભાષણો કરતા આપ પણ એમને ત્યાં સાબરમતીને કિનારે વાડી-બાગના એકાન્ત બંગલામાં રહેતા છો અને ત્યાના કન્નરો અને મધમાખીઓનાં આપનાં સસ્મરણો હજી તાજા છે આ સર્વ નિકટ સબંધને લીધે આપનું અહિ આવવુ વિશેષ

પ્રિયકર થયું છે. અને આ પ્રસંગનો લાભ લઇ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ તરફથી આ માનપત્ર દ્વારા આપને ધન્યવાદ દઇએ છીએ.

આપને ' નોબલ પ્રાઇઝ ' મળ્યું તે વખતે ભારતવર્ષની સમસ્ત પ્રજા પેઠે અમે પણ બહુ હર્ષ પામ્યા હતા અને આપના મહાન કવિત્વની કીર્તિ સર્વ દેશોમાં વ્યાપી એ જોઇ અમે અમારું અત્યંત ગૌરવ માન્યું હતું. આપે પૃથ્વી પર્યટણ કરી ભારત માતાની કીર્તિ વધારી અને સંસારતાપથી શેકાતા યુરોપ અને અમેરિકાના બન્ધુઓને અને બહેનોને આપે શાન્તિ અને અમરત્વ પામવાનો આપણા પુરાણ આર્યાવર્તનો સનાતન સંદેશો પ્હોંચાડ્યો એ મ્હોટું કાર્ય કદી વિસરાય એવું નથી.

દેશ પરદેશના રસાભિલાષી જનો આપના સમાગમનો લાભ મેળવે અને અમે આપના બન્ધુઓ અને પાડોશીઓ છતાં આપના દર્શનથી પણ વિહીન રહીએ એ ઉણપ થઇ પડી તેથી અમે આ પ્રસંગે આપને તસ્દી આપી છે.

મહાન આદર્શો જીવનમા કેમ ઉતારવા તેનું અનુપમ દૃષ્ટાન્ત આપે શાન્તિનિકેતન સ્થાપીને પ્રત્યક્ષ કર્યું છે.

આપની ગમ્ભીર તત્ત્વદૃષ્ટિ, ઉભરાઇ જતી પ્રભુભક્તિ, નિડરતા, સત્યનિષ્ઠા, સ્વદેશપ્રેમ અને સકલજનતા માટેનો બન્ધુભાવ જોઇ અમે મુગ્ધ થયા છીએ.

આપનું ઋષિસમ પવિત્ર, શુદ્ધ, ભાવનાપરાયણ અને પરોપકારી જીવન અને આપની અવિચલ સાહિત્યભક્તિ પ્રત્યે અમારો પરમ આદર છે.

હિન્દુ માતાની કુખે કંઇ કંઇ સંત મહંત જનો જન્મ્યા છે તેમની સંખ્યામાં આપના એક વ્યક્તિત્વથી અનેકશઃ ઉમેરો થયો છે.

પ્રભુ પાસે આજના શુભ પ્રસંગે અમારી પ્રાર્થના છે કે આપ દીર્ઘાયુ થાઓ અને ભારતનું ગૌરવ હજી પણ વધે એવાં અનેક મંગલ કાર્ય આપને હાથે થાઓ.

અમદાવાદ, તા. ૨ એપ્રિલ ૧૯૨૦.

આપના સદાના અનુરાગી સાહિત્યભક્તો,

પ્રમુખશ્રીએ માનપત્રવાળું કાસકેટ અને હારતોરા અર્પણ કર્યાં તેનો સ્વીકાર કરી ડૉ. ટાગોરે આભાર માનતા જણાવ્યું કે, મને લાગે છે કે, મારા દેશબંધુઓને મારે કંઇક કહેવું જોઈએ; અને આપના પ્રેમનો બદલો વાળવાનું ઉત્તમ સાધન આ મેં લખેલુ ભાષણ તે છે. તેમણે તે ભાષણ માધુર્યપૂર્ણ અને ભાવમય અવાજે શ્રવણ કરાવી સૌના મન પ્રફુલ્લિત કર્યાં હતાં. (ભાષણ માટે જુઓ પૃ. ૧૧૨ થી ૧૩૨)

અહિં પહેલા દિવસનું કામ ખલાસ થઈ સૌ કોઇ, લાલદરવાજા ગ્રાઉંડપર મહાત્મા ગાંધીજીનું " સમાજની દૃષ્ટિએ સાહિત્ય " એ નામનું વ્યાખ્યાન સાભળવા ગયા હતા. ત્યાં પ્રમુખપદ પ્રો. ધ્રુવને અપાયું હતું. (ગાધીજીના ભાષણ માટે જુઓ, પરિશિષ્ટ પૃ. ૨૭)

બીજો દિવસ

બીજે દિવસે એટલે શનિવારે સવારમા ૮ વાગે પરિષદ્ તરફનું સાહિત્ય અને કળાનુ પ્રદર્શન, જે ભોળાનાથ સારાભાઇ લેડીઝ ઇન્સ્ટીટયુટમા ભરવામા આવ્યુ હતું, અને જેને ફૂલ-પાનના તોરણો અને ધ્વજા પતાકાથી સુશોભિત કરવામા આવ્યુ હતું ત્યા, વિદ્વજ્જનો અને પ્રતિષ્ઠિત સ્ત્રી પુરુષોના ભવ્ય મેળાવડા સમક્ષ તે ખુલ્લુ મૂકવાની ક્રિયા શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજીના હસ્તે કરવામા આવી હતી શરૂઆતમા ડૉ હરિપ્રસાદે પ્રદર્શનના કામનો હેવાલ સંક્ષેપમા પણ અસરકારક રીતે કહી સંભળાવ્યો હતો અને શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજીએ તે પ્રસગે આપેલુ વ્યાખ્યાન તો પ્રાચીન હિદી કળાના વિષે ઉત્તમ માહિતી આપે છે, જે માહિતી તે આગમચ ગુજરાતી વાચકને ઉપલબ્ધ નહોતી (શેઠ પુરૂષોતમ અને ડૉ હરિપ્રસાદના ભાષણ માટે જુ પૃ ૬૫ થી ૧૧૩ અને પૃ ૩૧)

પ્રદર્શનમાથી છૂટી જેમ તેમ પરવારી સૌ કોઇ પાછા બપોરના ૧૨ વાગે પરિષદમા હાજર થઇ ગયા હતા શરૂઆત, બાળાઓએ ' હે જગત્પ્રેરક તારકો ' પૂજક સરસ્વતી માતના ' નામક નીચે આપેલા શ્રીયુત 'વસતવિનોદિની'ના કાવ્યથી કરી હતી

(૩)

સત્કાર

હે ! જગત પ્રેરક તારકો ! પૂજક સરસ્વતી માતના !
હે ! ગુર્જરી સન્તાન રૂડા ! વન્દન ઝીલો અમ વ્હાલના
છો અજબ જાદુગર તમો
અદ્‌ભુત શક્તિ શસ્ત્રમા
ઉર્મિ છુટે જગ વિખરતા
કે સ્વર્ગ રચતા પલકતા હે જગત
જોખમ તમારે શિર ઘણુ
રખવાળ છો જગ તેજના,
ભાવિ પ્રજા ભૂલ ચાપશે
કર્તવ્ય સૂના તમ થતા હે જગત
આદર્શ કઇ નૂર સમર્પી
બતલાવશો ઉગતી પ્રજા
પ્રભુ પ્રેમથી ઝૂકી રહી
ભારતી ઝળકાવવા હે જગત
વ્હાના સદા પ્રેમગ મને
સ્વાતન્ત્ર્ય ધૂનમા મ્હાલના
નભ મહીં ફરતા રહો
અમ ક્ષિતિજને વિસ્તારના હે જગત
જગ આત્મશ્રદ્ધા બોધજો,
બડ સત્ય દર્શન આપતા
સભાળજો ! સભાળજો ! હે હિન્દ હોડી હાથમાં હે જગત

' વસંતવિનોદી.'

તે પછી રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટિયાએ સુરત સાહિત્ય પરિષદનો રિપોર્ટ આ (છઠ્ઠી) પરિષદના પ્રમુખને અર્પણ કર્યો હતો; બાદ સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ રા. બ. રમણભાઇ, ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ પ્રો. બળવંતરાય ઠાકોર અને વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષ પ્રો. શાહે પોતપોતાનાં ભાષણો વાંચી સંભળાવ્યાં હતાં. તે વાચન પૂરું થતાં પરિષદ એક કલાક આરામ માટે ઉઠી હતી. (વિભાગી અધ્યક્ષોના ભાષણો માટે જુઓ. સા. વિ. પૃ. ૩ થી ૨૩, ઇ. વિ. પૃ. ૧ થી ૨૬, અને વિ. વિ. પૃ. ૧ થી ૧૩.)

પરિષદની બેઠક સાંજે ફરી મળતા તેનો કાર્યક્રમ ત્રણ જુદા વિભાગમાં વહેંચાઇ જઇ ત્યાં જે તે વિષયના નિબંધોના વાચન અને ચર્ચા માટે જોગવાઇ રાખવામાં આવી હતી પણ કારણવશાત તે પ્રમાણે તે કાર્યક્રમ અમલમા મુકી શકાયો નહતો.

પ્રથમ રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવે પ્રાસરહિત 'વનવેલી' નામક છંદ રચના વિષે લેખ વાચતાં તેપર સારો ઉહાપોહ થયો હતો. રા. રા. નરસિંહરાવે ચર્ચા કરતા કહ્યું કે, ભલે તેને વનવેલી કહો કે ઉદ્યાનલતા કહો પણ તેમાં જે ચમત્કાર જણાયો તે એમની વાંચવાની છટાથી જણાયો છે. શાસ્ત્રદષ્ટિએ મને તેમાં શંકાઓ થાય છે. એ પદ્ય નથી, તાલ સંગીતનું અંગ છે તેમ પદ્યનું પણ છે. તે પછી પ્રો. બળવંતરાયે જુના મતને છેટે રાખી નવો અયાસ કરવાની હિમાયત કરી હતી, અને બ્લેંક વર્સ જેવું ગુજરાતીમા જોઇએ એવા તેમના મતને ટેકો મળશે એમ જણાવ્યું હતું.

આ ચર્ચા પૂરી થતાં ગુજરાતી કોલેજ વિષે પ્રો. આનંદશંકરે ઠરાવ રજુ કર્યો કેઃ—

"આ પરિષદને ગુજરાતી વાઙ્મયની અભિવૃદ્ધિ અર્થે એવી જરૂર જણાય છે કે, પૂર્વ અને પશ્ચિમના સાહિત્યનું જ્ઞાન, ગુજરાતીમાં મળી શકે તે અર્થે એક ગુજરાતી પાઠશાળા સ્થાપવી જોઇએ અને તેને મુંબાઇ યુનિવરસીટીમાં સ્થાન મળે તે અર્થે પ્રયત્ન કરવા આ પરિષદ્ વિદ્વાનોને આગ્રહપૂર્વક સૂચના કરે છે."

પ્રસ્તુત ઠરાવ પર વિવેચન કરતા પ્રો. આનંદશંકરે ઇંગ્રેજી સાહિત્યની જરૂર દર્શાવી હતી અને પાઠશાળા સ્થાપવાનો વિચાર નહિ પણ નિશ્ચય કરવો જોઇએ એમ કહ્યું હતું.

મહાત્મા ગાધીજીએ આ ઠરાવને અનુમોદન આપતા જણાવ્યું કે, હાલ ઇંગ્રેજી ભાષા આપણા રાષ્ટ્રીય જીવનમાં અસ્થાને રહે છે, તે બાદ કરતાં ઇંગ્રેજી સાહિત્ય ઉપર મારા જેવા થોડા જ મોહિત હશે; અને વિદ્વાનો અને ધનિકોને તેને મદદ કરવા જણાવ્યું હતું. આ પ્રસંગે પ્રમુખ મહાશયે જાહેર કર્યું કે, જો પાઠશાળા સારી રીતે ચાલે તો શેઠ મંગળદાસ ગીરધરદાસે કેળવણી માટે પોતે કાઢેલી રકમમાથી એક સારી રકમ આપવા ઇચ્છા દર્શાવી છે; અને પ્રો. આનંદશંકરભાઇ પણ જરૂર પડે તો ત્યાં ઓનરરી કામ કરવા કબુલ થાય છે.

પરિષદનું કામ પૂરૂં થતાં સૌ કોઇ શ્રીયુત-ટાગોરનો સંદેશ સાભળવા લાલ દરવાજાના મેદાનમા ગયા હતા. તે વખતે પ્રમુખસ્થાન રા. નરસિંહરાવે લીધું હતું; અને પાછળથી મહાત્મા ગાંધીજીએ કવિવરના સંદેશાનો સાર ગુજરાતીમા શ્રોતાઓને કહી સંભળાવ્યો હતો. છેવટે શ્રીમતી સરલાદેવીએ 'અયિ ભુવન મનમોહિની' નું કાવ્ય ગાયા બાદ સભા વેરાઇ ગઇ હતી.

તેજ રાત્રે ૮॥ વાગે વિષયવિચારિણી કમિટી પ્રેમાભાઇ હોલમા મળી હતી, જ્યા બીજે દિવસે પરિષદમા રજૂ કરવાના ઠરાવો નક્કી કરવામાં આવ્યા હતા.

આમ બીજા દિવસનું કામ પણ ભારે ઉત્સાહમાં પસાર થયું હતું.

ત્રીજો દિવસ

પરિષદની રીતસરની બેઠક મળે તે પૂર્વ સવારમાં લૉલદરવાજા ત્રાઉંડપર ગ્રે રા ટ્રેનિંગ-કૉલેજના પ્રિન્સિપાલ મિ કેખુશરૂ અરદેસર બાલીઆએ પરિષદ્ વ્યાખ્યાનમાળાનુ ત્રીજુ વ્યાખ્યાન "આધુનિક સમયનુ ગુજરાતી સાહિત્ય અને તે ઉપરથી ઉપજતા વિચાર" એ વિષયપર આપ્યુ હતું, જેની શ્રોતાવર્ગપર સારી છાપ પડી હતી

તે પછી પરિષદ્ પાછી બાર વાગે આનંદભવન થીએટરમા પ્રમુખ સાહેબની નાદુરસ્ત તબિયતને લીધે તેમની ગેરહાજરીમા મિ કેખુશરૂ બાનાના પ્રમુખપદ હેઠળ મળી હતી પ્રથમ બાળાઓએ સરસ્વતીને આહ્વાન નામનુ નીચેનુ કાવ્ય ગાયુ હતું — .

(૪)

સરસ્વતીને આહ્વાન.

સુખદાયિની, સુખદાયિની, સરસ્વતી માતા તું
સુખદાયિની સરસ્વતી તું
પંડિત જનની પુણ્યગતિ તું
આપ અમોને આશિષ, બ્રહ્મસુતા તું, રે સરસ્વતી માતા તું સુખ
મયૂરવાહિની, પ્રણતપાલિની,
સુરતરૂપિણી સ્વર્ગમાલિની,
જ્વાલામુખી જગજનની, ભક્તારતા તું, રે સરસ્વતી માતા તુ
પારસમણિ તું પાવન કરજે, દાસજનો આવ્યા સઘરજે
દીન દયાળી દેવી, દિવ્ય સુધા તું; રે સરસ્વતી માતા તું સુખ

તે પૂરુ થતાં રા ડાહ્યાભાઈ પી દેરાસરીએ 'જની' નામની એક સ્ત્રી કવિના પુસ્તકો મળ્યાનુ જણાવી તેમાંથી તેના કેટલાક કાવ્યો ગાઈ સંભળાવ્યા હતા, ત્યારબાદ પરિષદનુ કામ ૩ વિભાગમા વહેચાઈ ગયુ હતુ દરેક વિભાગમા કેટલાક નિબંધો વંચાયા હતા અને સમયના અભાવે કેટલાકનો સાર આપવામા આવ્યો હતો નિબંધ વાચનનુ કામ પૂરુ થતા થોડોક વખત આરામ લઈ પરિષદ્ પાછી ૪ વાગે રા બ કાટાવાળાના પ્રમુખપણા હેઠળ મળી હતી તે વખતે નીચેના ૮ ઠરાવો પ્રમુખસ્થાનેથી રજૂ કરવામા આવ્યા હતા જે સઘળા પસાર થયા હતા

ઠરાવ ૧ લો

સ્વ રણજીતરામ વાવાભાઈ મહેતાના અકાળ અને દુખદાયક મૃત્યુની આ પરિષદ્ ઉંડા ખેદ સાથે નોધ લે છે સાહિત્ય પરિષદને સ્થાપવામા અને તેને દેશની એક ઉપયોગી અને મહત્વની સસ્થા કરવામા તેમણે અત્યત પરિશ્રમ ઉઠાવ્યો હતો તેમના અવસાનથી સરસ્વતીદેવીએ એક સાચો અને પરમ ઉપાસક ગુમાવ્યો છે એટલુજ નહિ પરંતુ ગુજરાત સાહિત્યને અને સમસ્ત દેશને એક ઉત્સાહી, બહુશ્રુત અને આદર્શરૂપ સમાજસેવકની ભારે ખોટ પડી છે

વળી સરસ્વતીના સાચા સેવકો સ્વ ભોગીન્દ્રરાવ દિવેટીઆ, સ્વ શિવભાઈ બાપુભાઈ, સ્વ. અમૃતલાલ સુંદરજી પઢીઆર, સ્વ ચીમનલાલ ડાહ્યાભાઈ દલાલ, સ્વ કંચનલાલ વાસુદેવ મહેતા,-(મલયાનિલ)-સ્વ ગણપતરામ અનુપરામ ત્રવાડી, સ્વ વલ્લભજી આચાર્ય, સ્વ ખરશેદજી રુસ્તમજી (બીરબલ) સ્વ બાટલીવાલા, સ્વ દાદી તારાપોરવાળા, સ્વ ડૉ જી પી રેલ, સ્વ ડૉ રમેરાની, તેઓના મૃત્યુની આ પરિષદ્ શોકપૂર્વક નોધ લે છે

ઠરાવ ૨ જો.

(૧.) મુંબાઇ યુનિવરસિટિની ઇન્ટરમિડિએટ અને બી. એ. ની પરીક્ષાઓમાં દેશી ભાષાઓ દાખલ કરવા મુંબાઇ યુનિવરસિટિની સેનેટને આ પરિષદ્ ખાસ આગ્રહ કરે છે અને સાથેસાથે નામદાર સરકારને સરકારી કોલેજોમા અને વડોદરાના નરેશ શ્રીમંત મહારાજા સયાજીરાવને વડોદરામા, ભાવનગરના મહારાજા સાહેબને ભાવનગરમાં અને જુનાગઢના નવાબ સાહેબને જુનાગઢમાં ગુજરાતીના અધ્યાપકની એક ખાસ નવી જગો સ્થાપવા વિનતિ કરે છે.

(૨.) આ ઠરાવની એક નકલ પરિષદના પ્રમુખ અને મંત્રીઓની સહીથી યોગ્ય અધિકારીઓને ઉપર મુજબ વ્યવસ્થા થવા માટે મોકલી આપવી.

ઠરાવ ૩ જો.

ચોથી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદમાં (વડોદરા) જોડણી કમિટીએ મુકરર કરેલા અને પરિષદે સ્વીકારેલા નિયમોને અનુસરીને પરિષદને અંગે છપાતા રીપોર્ટો અને પુસ્તકો છપાવા જોઇએ તથા આ નિયમો મુજબ વાંચનમાળાની જોડણી રાખવા સરકારી કેળવણીખાતાને વિનંતિ કરવી.

ઠરાવ ૪ થો.

આ પરિષદ્ ઠરાવ કરે છે કે ગુજરાતીમા વિજ્ઞાનના સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ અર્થે નીચેના ગૃહસ્થોની એક કમિટી–વધુ નામો ઉમેરવાની સત્તા સાથે–નીમવીઃ—

૧ રા. રા. કાન્તિલાલ છગનલાલ પંડ્યા.
૨ રા. રા. પોપટલાલ ગોવિન્દલાલ શાહ.
૩ રા. રા. પર્જન્યરાય વૈકુંઠરાય મેઢ.
૪ રા. રા. છોટાલાલ બાલકૃષ્ણ પુરાણી.
૫ રા. રા. કલ્યાણજી નથુભાઇ જોષી.
૬ રા. રા. રવિશંકર વલ્લભજી આચાર્ય.
૭ રા. રા. જયસુખરામ પી૦ જોષીપુરા.
૮ રા. રા. વીરમિત્ર ભીમરાવ દિવેટીઆ.
૯ રા. રા. હીરાલાલ ડાહ્યાભાઇ નાણાવટી.
૧૦ રા. રા. ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા.
૧૧ રા. રા. હરિલાલ મૂળશંકર.

અને અધ્યક્ષ–એક્ષ–ઓફીસીયો.

અને તેમણે નીચે લખેલું કામ કરવું:—

૧ વિજ્ઞાનનો પ્રસાર કરવાની યોજના.
૨ વિજ્ઞાનના અભ્યાસીઓના સંમેલનની યોજના
૩ વિજ્ઞાનના પારિભાષિક કોષની યોજના.

ઠરાવ ૫ મો.

(૧). અમદાવાદની સબ–કમિટીએ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ના બંધારણમાં સૂચવેલા સુધારા અને ફેરફારનો ખરડો મંજુર કરવો.

(૨). તેમા જણાવ્યા પ્રમાણે "ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ્ મંડળ" સ્થાપવામાં આવે છે અને તે ખરડાની કલમ ૮ ૭ મુજબ નીચેના ૧૫ ગૃહસ્થોનું–દશ સભ્યો ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ તરફથી, અને પાચ સભ્ય, પરિષદ્ ભંડોળ કમિટી તરફથી–કારોબારી મંડળ નિમવામા આવે છે, જે પોતામાથી મંત્રીઓ નીમી લેશે:—

૧ રા.બા. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાંદાસ કાટાવાળા.
૨ પ્રોફેસર આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ.
૩ રા. રા. નરસિંહરાવ ભોળાનાથ દિવેટીઆ
૪ રા. બા. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ.
૫ રા. રા. કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.
૬ રા. રા. કૃષ્ણલાલ મોહનલાલ ઝવેરી.
૭ રા. રા. વિશ્વનાથ પી. વૈદ્ય.
૮ રા. રા. શંકરરાય અમૃતરાય.
૯ રા. રા. માનશંકર પીતાંબરભાઇ.
૧૦ રા. રા. જયસુખરામ પી. જોષીપુરા.
૧૧ પ્રોફેસર બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.
૧૨ રા. રા. મટુભાઇ હરગોવિંદદાસ કાટાવાળા.
૧૩ ઓન. મી. લલ્લુભાઇ સામળદાસ.
૧૪ રા. રા. દલપતરામ ભગવાનજી શુકલ.
૧૫ રા. રા હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ.

(૩) ગુજરાતી કોલેજ બાબત આ પરિષદે તા ૩ એપ્રિલ ૧૯૨૦ ના રોજ કરેલા ઠરાવનો અમલ કરવાનું કામ "ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ્ મંડળ" ની કારોબારી કમિટીને સોંપવામાં આવે છે

ઠરાવ ૬ ઠ્ઠો

"બાળ-સાહિત્ય" વિષે અમદાવાદની સબ-કમિટીએ જે રીપોર્ટ તૈયાર કર્યો છે, તેની નકલ યોગ્ય તજવીજ થવા માટે નવા સ્થપાએલા "ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ્ મંડળ" ની કારોબારી સભાને મોકલી આપવી

ઠરાવ ૭ મો

રા બા રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ, રા રા કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મહેતા અને રા ગ હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ, એઓને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના સામાન્ય મંત્રીઓ નીમવામાં આવે છે

ઠરાવ ૮ મો. ઉપકાર પ્રદર્શન —

લેડી સુલોચના ચીનુભાઇએ પરિષદના અહેવાલ અને નિબંધસંગ્રહનું છપામણી ખર્ચ અને ફંડમાં રૂ ૨૫૦ આપવા ઉદારતા બતાવી છે તે બદલ, શેઠ અંબાલાલ સારાભાઇએ પરિષદના ઉપયોગ માટે આનંદભવન થિયેટર વાપરવા આપવા માટે અને પરિષદ્ કમિટી તરફથી કવિવર ડૉ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની મહેમાનગીરી અને ફંડમાં રૂ ૨૫૦ આપવા બદલ, શેઠ મંગળદાસ ગીરધરદાસે પરિષદના મહેમાનોની મહેમાનગીરી અને ફંડમાં રૂ ૧૨૫ આપવા બદલ, શેઠ ઘેલાભાઇ ડી દનાલે મગનભાઇની વાડી અને થિયેટરનો ઉપયોગ કરવા દેવા બદલ, વોલંટીઅરો અને તેના કેપ્ટન શ્રીયુત અંબાલાલનો સુવ્યવસ્થા બદલ અને પરિષદના ખર્ચ માટે જે ગૃહસ્થોએ નાણાંની સારી રકમો ભરી છે તેમજ અન્ય રીતે સહાયતા આપી છે તે બદલ, તે સર્વનો પરિષદ્ અંતઃકરણપૂર્વક ઉપકાર માને છે

ઉપર મુજબ ઠરાવો પસાર થયા બાદ મિ કેખુશરૂ અરદેશર બાલાએ પ્રમુખ સાહેબ રા બ કાંટાવાળાએ પરિષદને રૂ ૧૦,૦૦૦) અને રા નરભેશંકર ઉમિયાશંકરે રૂ ૫૦૦૦) ભેટ આપ્યા તે બદલ ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત રજૂ કરી હતી, જે સર્વાનુમતે પસાર થઇ હતી

આ વખતે આવતી સાહિત્ય પરિષદ્ ભાવનગરમાં મેળવવા પ્રો વિઠ્ઠલરાય એમ. મહેતાએ નિમંત્રણ કર્યું, જે પરિષદે સ્વીકાર્યું હતું તે પછી ગ ગ વિશ્વનાથ પ્રભુરામ વૈદ્યે પ્રમુખ સાહેબનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત રજૂ કરતાં જણાવ્યું કે, જેમણે આખી જીંદગી કેળવણીના કાર્યમાં ગાળી છે અને સાહિત્ય સેવા કરવા ૭૫ વર્ષથી વધુ ઉમ્મરે વડોદરેથી અત્રે પધારી આપણું કામ સાંગોપાંગ પાર ઉતારી આપ્યું છે તેમનો જેટલો ઉપકાર માનીએ તેટલો ઓછો છે આજે તેઓ જાણે સાહિત્યના યજ્ઞમાં છેલ્લી વખત નાલિયેર હોમવા આવ્યા છે તેનો આપણને ભાવ થાય છે

આ ઠરાવને પ્રો વિઠ્ઠલરાય અને રા. દુર્લભરામ જેઠારામ ભટ્ટે યોગ્ય શબ્દોમાં ટેકો આપ્યો હતો

અંતમાં ત્રણે વિભાગના પ્રમુખોનો ઉપકાર માનવાની દરખાસ્ત, રા. રા. કેશવલાલ ધ્રુવે રજૂ કરી હતી, જેને રા. ડાહ્યાભાઇ દેરાસરીએ ટેકો આપ્યો હતો. રા. ધ્રુવે ત્રણે પ્રમુખોને જુદા ગણાવતાં જણાવ્યું હતું કે, રા. બ. રમણભાઇ તો સાહિત્યમય જ છે. એમને જુઓ ને સાહિત્યને જુઓ, પ્રો. ઠાકોર જે બીજા ગૃહસ્થ છે તેમને તો જેને મસ્તકવિદ્યાની પરીક્ષા હશે તેઓ તરત તેમને ઇતિહાસનિપુણ કહેશે અને ત્રીજા રા. સાંકળચંદ નિરભિમાની, શાંત પ્રકૃતિના અને ખુણામાં બેસી કામ કરે તેવા છે. ઓછું બોલે છે તેથી તેમની હિમ્મત કંઇ ઓછી નથી.

આભાર દર્શનની દરખાસ્તનો જવાબ આપતાં પ્રમુખ મહાશયે જણાવ્યું કે, દિ. બ. રણછોડભાઇનો પત્ર આવ્યો છે જેમાં લખ્યું છે કે, અસ્વસ્થ તબિયતને લીધે તેઓ આવી શકયા નથી. મારા જુના મિત્ર મિ. દેરાસરીએ તો કમાલ કરી છે. પ્રદર્શન માટે તસ્દી લેનાર શેઠ પુરુષોત્તમ માવજીનો પણ આભાર માનું છું. તેમજ ડો. હરિપ્રસાદે પ્રદર્શનને લગતી માહિતી રજુ કરવામાં જે શ્રમ ઉઠાવ્યો છે તે બદલ તેમનો અને બાળાઓએ તેમના મધુર કંઠથી જે આનંદ આપ્યો છે, તેમનો ખાસ ઉપકાર માનું છું. મને એકજ બાબતની દિલગીરી થાય છે અને તે એકે, સાહિત્ય માટે ઘણા રૂપિયાની થાપણ થશે એ મારી આશા નિષ્ફળ ગઇ છે, મને ઉમેદ છે કે, અમદાવાદ પોતાની અયોગ્ય કરકસર છોડી દઇ પરિષદ્ ફંડમાં પોતાનો ફાળો આપશે.

પ્રમુખનું ભાષણ પૂરું થતાં તેમને અને વિભાગોના પ્રમુખોને હારતોરા આપી ભારે હર્ષનાદ સાથે સૌ કોઇ પરિષદ્ તરફથી ગોઠવવામા આવેલી ગાર્ડન પાર્ટીમાં ભાગ લેવા ગયા હતા; અને પરિષદનું કામ સાંગોપાંગ ફતેહમંદ રીતે પૂરું થયું હતું.

ખરી રીતે પરિષદની પૂર્ણાહુતિ વિક્ટોરિયા બાગમાં થયેલા ભવ્ય મેળાવડાથી થઇ હતી; જ્યાં પ્રજા જીવનની રસસામગ્રી એક જીવંત પ્રદર્શન રૂપે મહેમાનોના આનંદ માટે રજુ થઈ હતી. ભજનમંડળીઓ, દાંડિયાના રાસ, પાવા, અને વાંસળીનું સંગીત અને ગરબા દ્વારા ગુજરાતી પ્રજાજીવનમાં રમી રહેલી રસિકતાનાં ઝરણો ત્યાં ખાલી કરવામા આવ્યાં હતાં, બાળાઓએ ગાયેલો “ જળ ભરવાને ચાલો રે મીઠડાં જળ ભરવા ” એ ગરબા પર તો સૌ આફરીન થયા હતા, કવિવર ટાગોરે તે ઉદ્દેશીને કહ્યું કે, **‘ આત્માની તરસ છીપાવવાનાં જળ આ રમણીઓ ભરવા જાય છે. ’ ગુજરાતના તલસતા આત્માની તરસ પણ સાહિત્યની અધિષ્ઠાતા દેવી સરસ્વતી આમ છીપાવો;** અસ્તુ.*

---

* પરિષદ્ વિસર્જન થયા પછી પણ બીજે દિવસે સવારે રા. કૌશિકરામ મહેતાએ ‘ કેટલાંક મહા સત્યો,’ એ વિષય પર પરિષદની જાહેર વ્યાખ્યાનમાળાનું છેલ્લું વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું. જ્યારે રા. નર્મદાશંકરનું વ્યાખ્યાન ‘ આપણા સામ્પ્રદાયિક ધર્મો ’ એ, સમયના અભાવે વાંચેલું સ્વીકારી લેવા ઠર્યું હતું.

ડૉ. હરિપ્રસાદ વ્રજરાયનું ભાષણ.*

શ્રીમાન્ શેઠ સાહેબ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી, રાજ્યરત્ન હરગોવિંદદાસ કાંટાવાળા, સન્નારીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો

સાહિત્ય પરિષદને અંગે સાહિત્ય અને કલાનુ પ્રદર્શન ભરવાનો વિચાર જ્યારે અમને ઉદ્‌ભવ્યો ત્યારે એ પ્રદર્શન આટલુ સારુ થશે એવી અમને કલ્પના પણ ન્હોતી અમદાવાદ લક્ષ્મીનું ઉપાસક છે, છતા એ કલાવિહીન નથી, એમ જ્યારે હું આપને કહીશ ત્યારે હું આશા રાખુ છુ કે આપ નવાઈ નહીં પામો અહીંના મંદિરો, મસ્જીદો અને રોજાઓ તથા લાકડાની બારીક કોતરણીવાળા મકાનોમા જે ઉચ્ચ સ્થાપત્ય અને સુરૂચિવાળી કલા આપ ઠેક ઠેકાણે જુવો છો તે મ્હારા ઉપર કહેલા અભિપ્રાયનો ટેકો આપશે

અહીંના જૈન ઉપાશ્રયોમા આ પ્રદર્શનને માટે અમે ફર્યા છીએ ત્યા હજી ઘણા પુસ્તકો એવા છે કે જેના અભ્યાસથી ગૂજરાતના ઇતિહાસ અને સાહિત્ય વિષે ઘણુ નવુ જાણવાનું મળે ત્યાથી બે ચિત્રપટો અમે આ પ્રદર્શન માટે મેળવ્યા છે, તેમા જૈન પુરાણ વાર્તાના જુની ઢબના ચિત્રો આપ જોશો

આ પ્રસંગે ડૉ ટેલરના દુ ખદ મૃત્યુની અમારે નોંધ લેવાની છે એ જો જીવતા હોત તો આજનો દિવસ જોઇને એ બહુ આનંદ પામત એમની પાસે જુના શિક્કાઓનો અમૂલ્ય સંગ્રહ હતો એ પણ આપને જોવા માટે આજે મળ્યો હોત પરંતુ એ સંબંધમા હવે તો એટલુજ આપની ધ્યાન પર મ્હારે લાવવાનું રહે છે કે એ સંગ્રહ અમદાવાદની બ્હાર ખેંચાઇ ના જાય એટલુ તો આપે જોવુજ જોઇએ આ પ્રદર્શનમા તેમ છતા ભાવનગર રાજ્યના સંગ્રહસ્થાનમાથી કેટલાક સિક્કા, તામ્રલેખો તથા શેઠ પુરૂષોત્તમદાસનો ઐતિહાસિક સંગ્રહ આપ જોશો

પ્રદર્શનમા ઓઇલ કલરના, વોટર કલરના, ફોટોગ્રાફીના વગેરે ચિત્રો આવ્યા છે શ્રીમાન પુરૂષોત્તમ મથુરાદાસના ચિત્રો મ્હને લાગે છે કે આપને બહુ ગમશે હિન્દી કાવ્ય સાહિત્યના મનમોહક પ્રસંગોને, એમણે જીવન્ત રૂપ આપ્યા છે રવિશંકર રાવળનુ "પ્રણય બસરી" આપ અહીં જોશો અને સ્વ મગનલાલ લીનાધરના "દમયંતી અને અજગર", "પિતૃભક્ત શ્રવણ," "મિદ્ધરાજ અને રાણકદેવી" વગેરે સુંદર ચિત્રો પણ આવ્યા છે સ્વ મગનલાલ અહીંની મ્યુનીસિપાલીટીના એક શિક્ષક હતા પરંતુ જણાવતા ખેદ થાય છે કે એમની પુરી કદર મ્યુનિસિપાલીટી કરી શકી ન્હોતી ચિત્રો પાછળ એ ગાંડા હતા ઘણી રાત્રીઓ એ ઉંઘ્યા વગર અને કલાકોને કલાકો ખાધા વગર એમણે એ ચિત્રો દોર્યા છે આશા છે કે એ ચિત્રો પણ ગુજરાત ખરીદી રાખે

રાજમહેન્દ્રીના રહીશ, મી રામરાવના વોટર કલરના ચિત્રો આપ ધ્યાનપૂર્વક જોશો એ હિન્દના ચિત્રકારોમા "નવા ઉદય પામતા કોઇ તેજસ્વી તારા જેવા છે" અજન્ટા અને એલીફન્ટાની ગુફાઓમા એમણે તે સમયના દેશમાળ ખડા કરી પ્રાણ મૂક્યો છે એમની કલાની સજીવતા તથા કાવ્યમયતા અદ્‌ભુત છે

---

* સાહિત્ય પ્રદર્શન ખુલ્લુ મુકવાને શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજીને વિનંતિ કરતી વખતે શરૂઆતમા આપેલુ તે

મી. કોલ્હાટકરનું સ્વામી રામતીર્થનું બાવલું, ગોંડલ રાજ્યના પ્લાસ્ટર ઓફ પેરીસના પુતળા અને વડોદરા રાજ્ય તથા અત્રેની પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનીંગ કોલેજમાંથી મળેલું સ્લોઇડ વર્ક પ્રદર્શનને શોભાવે એવાં છે. પરંતુ કોતરણીમાં સૌથી વિશેષ ધ્યાન તો મીસ્ત્રી સોમનાથ ભુધરની જાળી એ અને લાકડા ઉપર કરેલું એમનું કોતરકામ ખેંચશે. પાચપટી પાસે વૃદ્ધ સોમનાથ મીસ્ત્રી રહે છે. સ્વ. દલપતરામ ડાહ્યાભાઇ તથા ફારબસ સાહેબે એમના પિતા ભુધર મીસ્ત્રીનું કામ જોયેલું. રાસમાળાના બ્લોકસ ભુધર મીસ્ત્રીએ કરેલા છે. ભુધર મીસ્ત્રી લાકડા ઉપર એવું સુદર કોતરકામ કરતા કે તે વખતના અમદાવાદના શેહેરીઓએ, એ રહે છે એ ખાંચાનું નામ ભુધર મીસ્ત્રીનો ખાંચો પાડેલું તે હજી ચાલે છે. લાલ દરવાજાની જાળીઓના આબેહુબ નમુના તથા હિન્દુ અને મુસલમાની કારીગરીની સુન્દર બારીઓ સોમનાથ મીસ્ત્રીએ કરી છે. પરંતુ આપ જાણીને તાજુબ થશો કે એમની બીલકુલ કદર અહીંના ધનવાનોએ કરી નથી. યુરોપીયનો અને શેઠ નવરોજી પેસ્તનજીએ એમને કંઈક ઉત્તેજન આપેલું પરન્તુ સોમનાથ મીસ્ત્રીનું ગુજરાન તો સાબરમતી સ્ટેશનની એક ઓઇલ મીલના સાહેબના મેહેરબાનીથી ચાલ્યું હતું. એમને એક પુત્ર હતો. તે બિચારો પ્લેગમાં મરી ગયો. એમના જેવા બીજા પણ કેટલાક સુતારો કોતરકામ કરતા. પરન્તુ એ "છંદે ચહડેલાઓના," "બાપનાં બારમા રઝળ્યાં અને વહુનાં સીમંતોની પણ નાતો ના થઇ શકી"; એવું કામ કરતા આંખો ખેંચવી પડે અને કેડો રહી જાય ત્યારે રોજનો બાર આના રોજ પણ ના પરવડે. પ્રેમ વગર આવું કામ થતું નથી. અને એવો પ્રેમ એમના છોકરાઓ રાખવા ના પાડે છે. સૌ ગુણીજનોને માથે જેવા ત્રાસ વેઠવાના વિધિએ લખ્યા હોય છે એવા ત્રાસ વેઠી સોમનાથ મીસ્ત્રી આખરે સુખી થયા છે. પરંતુ એમના પછી આ કલાનો નાશ થશે. માટે હજી વખત છે ત્યાં સુધી આવા બુદ્ધિશાળી કલાવાનની કલા ભવિષ્યની પ્રજા શીખી શકે એવો કોઇ પ્રબંધ આપે કરવો ઘટે છે.

રવિકરણ કરીને એક શિલ્પિ હતા. એમના દુઃખદાયક મરણની પણ મ્હારે આપની આગળ નોધ લેવાની છે. એ રંગરંગીત કીંમતી પથ્થરોમા જડિતકામ કરતા. તાજ મહાલમાં છે એવી વેલો, પુષ્પો અને પક્ષિઓ વગેરે એમણે અહીંના જૈનમંદીરોમા કરેલાં છે. એમના અને સ્વ. ગુલાબજી મીસ્ત્રીના હાથથી થયેલા મંદિરો ખેતરપાળની પોળ અને ફતાસાની પોળમાં છે, તે આપને ફુરસદ મળે તો જોશો. જૈનભાઇઓમા દેરાસરો માટે પ્રીતિ છે. તેથી આવા શિલ્પિઓને ઉત્તેજન મળે છે અને એ કળા જીવતી રેહેશે. પરંતુ આવા કલાવાનોને કવિઓ કે નવલકથાકારો જેવું માન જ્યા સુધી આપણે નહિ આપીએ ત્યા સુધી એમની કલામા નવો જીવ કે પ્રતિભા આવવા મુશ્કેલ છે. સ્વ. રવિકરણને અત્રેની સાહિત્ય સભામાં મ્હેં એક વખત માનનીય સભાસદ કરવા દરખાસ્ત મુકેલી પણ એને ટેકો આપનાર પણ કોઈ ના મળ્યુ!

રેશમનું ગુંથણકામ એક કાળે અહીં સરસ થતું. પાલખીનાં ફુમતાં, નાડાં, હાથીની ઝુલો એ બધુ રાજદરબારોમાં અહીંના પટવાઓ મોકલતા. પરંતુ હવે ફેશનો બદલાઇ છે. અને શોખ ફર્યા છે. શ્રીયુત ભોગીલાલ પટવા હવે માસ્તર થયા છે અને એમના કુટુંબના-યુવાનો માસ્તરી કે દાક્તરીમાં પડયા છે. એમના કાકા કહે છે કે મ્હારા મરી ગયા પછી આ હુન્નર ચાલ્યો જવાનો. શ્રીયુત બકરીવાળા તરફથી કિનખાબ, પટણીઓ, શેલાં અને

કસબી રૂમાલો તથા પીછોડીઓ અને પડદા આવ્યા છે તે આપ જોશો ફીરસા જાપાની કે ટીનના ખોટા જર્મનીના કસબી કામ સાથે આપ એમને જગ સરખાવી જોશો અને આપની ખાત્રી થશે કે હાથની શાળો ઉપર થતું આ કામ કેટલુ ઉત્તમ છે હજી લુણસા વાડા અને શાહપુરમા આ શાળવીઓની શાળો ચાલે છે એમા ટકાઉપણુ, આર્થિક લાભ અને કલા રેહેલા છે જગતમાથી ઉત્તમ વસ્તુઓનો કદાપી નાશ નથી થતો તેમ આ પટ્ટણીઓ અને કિનખાબોનો તો નાશ નહીજ થાય, એમ હું આશા રાખુ છુ અમદાવાદ એક કાળે ત્રણ તાર ઉપર ટક્યુ હતું કમખ, રેશમ ને સુતર એજ ત્રણ તાર પાછા એને આર્થિક સાહાય ને રસિકતા આપશે એમ હું માનું છુ ગાલીચાના પણ કેટલાક સુદર નમુના આપ જોશો એના અહીં બે કારખાના છે પરતુ ટેબલ ખુરસીમા બેસનાર અમદાવાદીઓને એની ખુબસુરતીનો ખ્યાલ નથી, એ અફસોસકારક છે—એના રગ, ઉન અને વણાટ બધુ સંપૂર્ણ સ્વદેશી છે પરન્તુ એની કદર કરનારા યૂરોપ, અમેરીકા, આફ્રીકા અને જાપાનમા પડયા છે, અહીં નથી

ભુજનુ રેશમ કામ અને ખોજા સ્ત્રીઓ પહેરે છે એવુ, કસબી ભરત કામ પણ આ પ્રદર્શનમા છે તે તો એની મેળે જ બોલી ઉઠશે ઉત્તમ કામને ભલામણપત્રોની કઈ જ જરૂર નથી

અત્રે કેટલાક કલાની ઉત્તમ વસ્તુઓના સગ્રહ કરનારા પણ છે, તે જાણીને આપ ખુશી થશો શેઠ મોહનલાલ ખેમચદ ડોશીવાડાની પોળમા ખુણામા રહે છે એમનું ઘર લાકડાની બહુજ ઉત્તમ કોતરણીનો નમુનો છે જેવુ એમનું ઘર છે, એવી એમની રસિકતા છે જુની શાલો, પીત્તળના વાસણો, તથા રોલા અને મૂર્ત્તિઓ એમની પાસેથી અમને મળ્યા છે શેઠ કારભારી પાસે પણ જુની વસ્તુઓ છે પરન્તુ એ અમે મેળવી શક્યા નથી શેઠ મોતીલાલ મનસુખ બિલાડીબાગવાળા, એક સગ્રહસ્થાન રાખે છે શ્રાવણમાસમાં બિલાડીબાગનો જ્યારે મેળો ભરાય છે ત્યારે એમની વસ્તુઓ જોઇને ગામડાના લોકોને બહુજ આનંદ થાય છે એમના સગ્રહનાની પણ કેટલીક સારી ચીજો આપ જોશો

આ પ્રદર્શન આવુ જોવા લાયક બન્યુ તેનો મુખ્ય જશ મ્હારા મિત્ર ચિત્રકાર રવિ-શકર રાવળને છે અને ડૉ ચદુલાલ મણીલાલ દેસાઇ (વસત વિનોદી) ની સતત મહેનત ના હોત તો પ્રદર્શનની રચનામા છે એવીએ સપૂર્ણતા અમને ના મળત આ બન્નેનો આ પ્રસગે હું ખાસ ઉપકાર માનું છુ આ શિવાય પ્રદર્શનના કામમાં બીજા પણ ઘણા ભાઇઓએ અમને સાહાય કરી છે, તે સૌના અમે ઋણી છીએ

છેવટે, સન્નારીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થો, હવે શેઠ સાહેબ પુરૂષોતમ વિશ્રામને આ પ્રદર્શન ખુલ્લું મુકવા હું વિનંતી કરૂ છુ અને આપ સૌ પાસે એક યાચના કરૂ છુ કે આ સાહિત્ય પારિષદની પ્રવૃત્તિને અગે ગુજરાતમા એક સરસ્વતીમદીર જોઇએ ત્યા ઉત્તમ કળાનો કાયમનો સગ્રહ કરી આપણે જનસમાજની રસવૃત્તિને ઉત્તેજીત કરી શકીએ સંસારની મલિનતા મનુષ્ય જીવનને અશુદ્ધ કરી રહી છે કલાની પૂજાથી એ અશુદ્ધ જીવન જરૂર સ્વચ્છ થશે.

પત્રિકા નં. ૧.

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્—અમદાવાદ.

તા. ઓગસ્ટ ૧૯૧૮.

મે. અધિપતિ સાહેબ,

સુ.

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના સેક્રેટરીઓની સલામ,–વિ. વિ. કે નીચે લખી મોકલેલી હકીકત આપના પત્રમાં પ્રસિદ્ધ કરી અમને ઉપકૃત કરશો.

અત્યાર સુધીમાં ભરાએલી પાંચ પરિષદોના અનુભવપરથી એમ જણાયું છે કે પરિષદ્ માટે લખાઈ આવતા નિબંધો અને લેખો પરિષદમાં વંચાવવા માટે જોઇએ તેવી સંતોષ-કારક વ્યવસ્થા થઇ શકી નથી, આથી તે પદ્ધતિમાં ફેરફાર કરવાનું અમને યોગ્ય જણાય છે અને તે પ્રમાણે પરિષદનો કાર્યક્રમ પરિષદના બંધારણ અનુસાર ત્રણ વિભાગમાં—(૧) ભાષા અને સાહિત્ય, (૨) ઇતિહાસ અને સમાજ તથા (૩) વિજ્ઞાન અને કળામાં વહેંચી નાંખવા નિર્ણય કર્યો છે. પરિષદ્ માટે જે નિબંધો લખાઇ આવશે, તે જે તે વિષયોના વિભાગમાં વંચાવાની વ્યવસ્થા કરવામાં આવશે. વળી દરેક વિભાગનો જૂદો પ્રમુખ પસંદ કરવામાં આવશે; જે પોતે તે વિભાગને ઉપકારક એવી માર્ગસૂચક સૂચનાઓ કરશે અને બીજી પરિષદ્ ભરાતા દરમ્યાન કેવા પ્રકારનું કાર્ય આરંભવું આવશ્યક છે, તેનો કાર્યક્રમ તે વિષયના અભ્યાસીઓ સાથે મળી તેઓ નક્કી કરશે.

આ રીતે કામ લેવાથી અમારૂં માનવું છે કે દરેક વિભાગને–પરિષદના કાર્યક્રમને–કંઇક વ્યવહારૂ અને ચોક્કસ સ્વરૂપ આપવાનું બની શકશે, તેમજ દરેક વિભાગમાં આપણે કેવા પ્રકારનું કાર્ય કરવાનું છે અને તેમા કેવી પ્રગતિ થાય છે તેનો સ્પષ્ટ ખ્યાલ પણ આવશે, વિશેષમાં પરિષદનો એક હેતુ, અભ્યાસીઓ એક બીજાના નિકટ પરિચય અને સહવાસમાં આવે, તે આ રીતે સહેલાઇથી પ્રાપ્ત થશે.

બીજું પરિષદમા હાજરી આપતા જનસમૂહના મોટા ભાગને ત્યાં રજુ થતાં દરેક નિબંધમા કે વિષયમાં રસ પડતો નથી, એટલુજ નહિ પણ કેટલાક વિષયો એવા હોય છે કે જેમાં માત્ર વિદ્વાનો અને અભ્યાસીઓ જ રસ લઇ શકે, આ સ્થિતિ કંઇક અંશે ઓછી કરવાને, અમે આ વખતે એવી યોજના કરવા ઇચ્છીયે છીયે કે પરિષદ્ તરફથી પરિષદના દિવસોમા–સવાર સાંજ, લોકોપયોગી સાહિત્યના અને જ્ઞાનના ભાષણો અપાવવાં, જે જનસમૂહને સારી રીતે આકર્ષે અને આનંદ આપે.

આમ નવા ફેરફાર દાખલ કરેથી, વિભાગમાં અભ્યાસીઓ અને વિદ્વાનોને વિશેષ આનંદ પડશે અને લોકોપયોગી ભાષણની યોજનાથી જનસમૂહને પરિષદ્ માટે તીવ્ર લાગણી થશે અને તેઓ તેના કાર્યમાં વિશેષ રસ લેતા થશે.

૩. સાહિત્યમા રસ લેતી જાહેર સંસ્થાઓને વિનંતિ કરવાની કે છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના પ્રમુખ તરીકે કોને નિમવા તેઓ યોગ્ય ધારે છે, તેના નામો આ માસ આખર સુધીમાં પરિષદ્‌ના સેક્રેટરીઓને મોકલી આપવા. પરિષદના બંધારણ અનુસાર પ્રમુખની પસંદગીનો છેવટનો નિર્ણય જો કે સત્કાર કમિટી હસ્તકજ છે પણ પરિષદ્‌ની સત્કાર મંડળને જે સુચનાઓ લખી મોકલવામાં આવશે તે પર પુરતું ધ્યાન અપાશે. લી.

રામમોહનરાય જસવંતરાય દેસાઇ.
ગટુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ
હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઇ.
ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પટેલ.
હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ.
સેક્રેટરીઓ, છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્.

પરિષદ્ પત્રિકા—નં ૨.

વિ વિ. કે, ચાલુ સાલના નવેમ્બર માસમા કે તે અરસામા છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ અમદાવાદમા ભરવાનું નક્કી થયુ છે આશા છે કે, આપ તે કાર્યમા ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેશો અને તેને સપૂર્ણ રીતે ફતેહમદ કરવામા અમને બનતી મદદ આપશો આપ સારી પેઠે જાણો છો કે, પરિષદની ખરી ફતેહ તે માટે લખાઇ આવેલા ઉંચી પ્રતિના અને ખાસ અભ્યાસના લેખો અને નિબધો તેમજ તેના સમગ્ર કાર્યપર અવલબે છે પરિષદ પત્રિકા નં ૧ મા જણાવ્યા મુજબ આ વખતે પરિષદના કાર્યક્રમમા સહેજ સુધારો કરવામા આવ્યો છે

પરિષદ્ માટે લખાઇ આવેલા નિબધો વગેરેની ત્રણ વિભાગમા વહેચણી કરવામાં આવશે, અને તેને યોગ્ય વિભાગમા તેના વાચનની વ્યવસ્થા થશે, જેથી કેટલીક સરળતા થવા સંભવ છે વળી પરિષદના દિવસોમા જાણીતા વિદ્વાનો પાસે જનસમૂહને આકર્ષે અને આનંદ આપે એવા ખાસ ભાષણો સવાર સાંજ અપાવવાની યોજના કરી છે, જે અમારૂં માનવુ છે કે, લોકપ્રિય થઇ પરિષદ્‌ની ખ્યાતિમા વૃદ્ધિજ કરશે

પરિષદ્ માટે લેખ લખી મોકલવામા માર્ગદર્શક થાય એવી એક યાદી અમારી કમિટીએ તૈયાર કરી છે, જે આ સાથે સામેલ છે આપને આગ્રહપૂર્વક વિનતિ કરવાની કે, આપ તે પૈકી એકાદ વિષયપર અગર તે સિવાયના કોઇ વિષયપર એક અથવા વધુ નિબધો લખી મોકલવા તેમજ પરિષદને વધુ ઉપયોગી અને લોકપ્રિય કરવાને યોગ્ય લાગે તેવી સૂચનાઓ કરવાની પણ મહેરબાની કરશો.

લિ સેવકો,

રામમોહનરાય જશવંતરાય.
ગટ્ટુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ
હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેશાઇ
ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પટેલ.
હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ.
સેક્રેટરીઓ–છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્

તા. ક

તા ૩૧ મી ઓકટોબર ૧૯૧૯ સુધીમા લેખકોને પોતાના નિબધો મોકલી આપવા વિનતિ છે જે તે લેખક પોતાના લેખનો વિષય પરિષદના સેક્રેટરીઓને બનતી અનુકૂળતાએ લખી જણાવશે સર્વ પત્રવ્યવહાર–છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્,–અમદાવાદ એ સરનામે કરવા વિનતિ છે

પરિષદ્ પત્રિકા નં. ૩

વિ વિ કે ચાલુ સાલના ડિસેમ્બર માસમાં તા. ૧૩ મીથી ૧૫ મી, એ સ્વદેશીના ઉત્સવના દિવસોમા છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ અમદાવાદમાં ભરાવાનું નક્કી કર્યું છે આશા છે કે, આપ તે કાર્યમા ઉત્સાહપૂર્વક ભાગ લેશો અને તેને સપૂર્ણ રીતે ફતેહમદ

કરવામાં અમને બનતી મદદ આપશો. આપ સારી પેઠે જાણો છો, કે પરિષદ્‌ની ખરી ફતેહ પ્રજામાં સાહિત્ય માટે પ્રબળ ઉત્સાહ પ્રેરવા ઉપરાંત તે માટે લખાઇ આવેલા ખાસ અભ્યાસના અને વિદ્વતાના લેખો અને નિબંધો ઉપર આધાર રાખે છે. પરિષદ્ માટે લેખ લખી મોકલવા માર્ગદર્શક થાય એવી એક યાદી અમારી કમિટીએ તૈયાર કરી છે, જે આ સાથે સામેલ છે. આપને આગ્રહપૂર્વક વિનંતિ કરવાની કે, આપ તે પૈકી એકાદ વિષય પર અગર તે સિવાયના કોઇ મહત્વના વિષય પર એક વા વધુ નિબંધો લખી મોકલવા અને પરિષદ્‌નું કાર્ય વધુ ઉપયોગી કરવા યોગ્ય લાગે તેવી સૂચનાઓ કરવા પણ મહેરબાની કરશો.

પરિષદ્‌નું કાર્ય વધારે સુવ્યવસ્થિત અને સુગમ થાય તે માટે આ વખતે શરૂઆતથી તેનો કાર્યક્રમ ત્રણ વિભાગ-સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાનમાં વહેંચી નાખવામાં આવ્યો છે અને તે માટે અત્યાર આગમચ માર્જીનની ડાબી બાજુમાં જણાવ્યા મુજબ, ગુજરાતના જાણીતા અને પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનોને જે તે ભાગનો નિર્વાહ કરવા પ્રમુખ તરીકે પસંદ કરવામાં આવ્યા છે. વળી, પરિષદના દિવસોમાં જાણીતા વિદ્વાનો પાસે જનસમુહને આકર્ષે અને જ્ઞાન સાથે આનંદ આપે એવાં ખાસ ભાષણો અપાવવાની યોજના કરી છે, જે અમારૂં માનવું છે કે પરિષદને લોકપ્રિય કરવામાં સહાયભૂત થશે.

તે સિવાય પરિષદના અંગે સાહિત્ય, કળા અને કેળવણીનું એક સરસ પ્રદર્શન ભરવા અમારી કમિટીએ નિર્ણય કર્યો છે અને તે કાર્યમાં, પોતાથી બનતી તમામ મદદ કરવા ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ ચિત્રકાર રા. રવિશંકર મહાશંકર રાવળે, કબૂલ કર્યું છે. વાસ્તવિક રીતે તેની બધી વ્યવસ્થા તેમને જ સુપ્રત થઇ છે. વળી વડોદરા રાજ્ય તરફથી પ્રદર્શન માટે કીમતી અને નમુનાદાર ચીજો મળવા આશા રહે છે. અને ત્યાનો બાળસાહિત્ય વિભાગ ખરેખર આકર્ષક થઇ પડશે. ઉપરાંત અત્રેની પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ મી. કેખશરૂ અરદેશર બાલા, આ કાર્યમાં-ખાસ કરીને કેળવણી વિભાગમા સારો રસ લે છે, તેમણે તે સંસ્થામા કેળવણીને લગતું, કિન્ડર્ગાર્ટન અને સ્લૉઇડ શિક્ષણનું જે ઉપયોગી અને જોવાલાયક સાહિત્યનું સંગ્રહસ્થાન છે, તેનો ઉપયોગ કરવા દેવા ખુશી દર્શાવી છે.

આ પ્રમાણે પરિષદના કાર્યની તૈયારી ચાલી રહી છે અને તેને વધુ ઉપયોગી અને ફતેહમંદ કરવા બનતી મદદ આપવા સાહિત્યપ્રેમી બ્હેનો અને ભાઇઓને અમારી વિનંતિ છે.

લી.

આનંદશંકર બાપુભાઈ ધ્રુવ.

પ્રમુખ સત્કાર કમિટી, છઠ્ઠી ગુ. સા. પરિષદ.

તા. ક. તા. ૧૫ મી નવેમ્બર ૧૯૧૯ સુધીમાં લેખકોને પોતાના નિબંધો પરિષદના સેક્રેટરિઓ ઉપર બનતી અનુકૂળતાએ મોકલી આપવા ખાસ સૂચના છે.

સર્વ પત્રવ્યવહાર-**છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્-અમદાવાદ** એ સીરનામે કરવા વિનંતિ છે.

છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદ્ માટે લેખો લખી મોકલવા બાબત માર્ગસૂચક યાદી.

(૧) ભાષા અને સાહિત્ય

૧ ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ ને ઇતિહાસ
૨ ગુજરાતી સાહિત્યનો વિકાસ ને ઇતિહાસ
૩ નવલકથા વગેરે ગુજરાતી સાહિત્યના કોઇપણ અંગની ઉત્પત્તિ અને ઇતિહાસ
૪ ગુજરાતી કવિતા–પ્રાચીન અને અર્વાચીન

–તુલના અને સરખામણી–

अ પ્રાચીન અને અર્વાચીન કવિતામા છંદ અને અલંકારનો ઉપયોગ

૫ નાટક–રંગભૂમિ–પ્રાચીન ને અર્વાચીન
૬ વ્યાકરણ–ઐતિહાસિક ને તુલનાત્મક
૭ લિપિ.
૮ એક ભાષા
૯ પરિભાષા
૧૦ સમાલોચના
૧૧ લોકગીત અને લોકકથા
૧૨ શૈલી
૧૩ નિબંધ
૧૪ પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય અને વિચારની ગુ૦ સાહિત્યપર થયેલી અસર
૧૫ ફારસી અને હિંદી સાહિત્યની ગુ સાહિત્યપર થયેલી અસર
૧૬ અન્ય ભાષાઓના વિકાસ અને ઇતિહાસ સાથે ગુ૦ સાહિત્યની સરખામણી અને તુલના
૧૭ અમદાવાદ અને આસપાસના કવિઓ અને તેમના જીવનવૃત્તાંત
૧૮ વર્તમાનપત્રનું સાહિત્ય
૧૯ ગુજરાતી માસિકો

(૨) ઇતિહાસ અને સમાજ.

૧ ગુજરાતના ઇતિહાસના સાધનોની સમાલોચના
૨ પરદેશી મુસાફરોની નોંધ
૩ સાહિત્યમાંથી મળી આવતી ઐતિહાસિક નોંધ
૪ બ્રિટિશ અમલ પહેલાંની ગુ૦ ની રાજ્યવ્યવસ્થા ને બંધારણ
૫ ગુજરાતનો ફારસી ઇતિહાસ ને ઇતિહાસકારો
૬ પુરાણવસ્તુ શાસ્ત્ર —
  अ સિક્કા
  ब શિલાલેખ
  क તામ્રપત્ર
૭ જુદી જુદી નાતોના ઇતિહાસ
૮ ગુજરાતનું સમાજબંધારણ ને વ્યવસ્થા
૯ ગુજરાતની ભૂગોળ
૧૦ ગુજરાતના ધર્મસંપ્રદાયોના ઇતિહાસ અને રચના
૧૧ ગુજરાતી ધાર્મિક સાહિત્યની સમાલોચના
૧૨ તત્ત્વજ્ઞાનનો ગુ૦ કાવ્ય સાહિત્યમાં વિકાસ અને ઇતિહાસ
૧૩ પ્રાચીન ગુજરાતની આર્થિક સ્થિતિ
૧૪ ગુજરાતના મહાજન અને જ્ઞાતિના બંધારણો
૧૫ પ્રાચીન યુદ્ધકળા અને તેની વ્યૂહરચના

(૩) વિજ્ઞાન અને કળા.

૧ વિજ્ઞાનના ગુજરાતી સાહિત્યની સમાલોચના
૨ સંગીત–તેનો ઇતિહાસ, રાગરાગિણી, કાવ્ય અને સંગીતનો સંબંધ
૩ ચિત્રકળા–પ્રાચીન અને અર્વાચીન
૪ શિલ્પ, ૫ સ્થાપત્ય — ગુજરાતની બાંધણીનું વર્ણન અને સમાલોચના જૈન અને મુસલમાન
૬ નૃત્ય
૭ હુન્નર ઉદ્યોગ અને વેપારનું સાહિત્ય
૮ ગૃહકળાઓ.

પત્રિકા નં. ૪

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ વખતે, સાહિત્ય, કેળવણી અને કલાનું પ્રદર્શન ભરવાનું નક્કી થયું છે.

એ પ્રસંગે અમદાવાદ પ્રેમચંદ રાયચંદ ટ્રેનીંગ કૉલેજ તરફથી સ્લૉઇડ વર્ક તથા કેળવણી શાસ્ત્રને લગતી બીજી વસ્તુઓ આપવા પ્રિન્સિપાલ મી૦ બાલાએ મહેરબાની કરીને કબૂલ કર્યું છે.

વડોદરા રાજ્ય તરફથી પ્રાચીન પુસ્તકો, તામ્રપત્રો, હસ્તલિખિત લેખો, સાક્ષરોના ચિત્રો તથા બાળસાહિત્ય અને બાળકોનાં પુસ્તકાલયોનો સામાન ઇત્યાદિ પ્રદર્શન માટે મળવા વકી છે. ભાવનગર, જૂનાગઢ, સુરત, ભરૂચ તથા મુંબાઇ વગેરે શહેરોમાંથી તેમજ અમદાવાદમાંથી કલા તથા સાહિત્યને લગતી અનેક જોવા જેવી વસ્તુઓ, મેળવવા પ્રયત્ન શરૂ થયો છે.

એ પ્રસંગે, કોઇ પણ સૂજ્જન નીચેની વસ્તુઓમાંથી કોઇ ચીજ અમને મોકલી આપશે તો પ્રદર્શન કમિટી ઉપર મ્હોટો ઉપકાર થશે. આવેલી વસ્તુ સાચવી, હતી તેવી સ્થિતિમા પાછી મોકલવાં અમે પૂરેપૂરી જોખમદારી લઇએ છીએ.

ઐતિહાસિક સામાન—જુના હથિયારો, શિક્કા, બખ્તરો, ચિત્રો, અસલ વપરાશની કોઇ બતાવવા લાયક ચીજો, જુની કારીગરીના નમૂના વગેરે.

વિજ્ઞાનની અજાયબીઓ—દરિયાની કોઇ અદ્‌ભુત નિકાશ, જમીનમાંથી મળી આવેલા કોઇ પથ્થર હીરા વગેરે.

કલાની કૃતિઓ—સુંદર ભરતકામ, (મોતીનું ઝીકનું ને રેશમનું)-સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી કરેલાં કામ વધારે માન પામશે, સુંદર કોતરકામ, શિલ્પ, હાથીદાંત લાકડાં કે હાડકાં વગેરેનું.

ચિત્રકામ—ગુજરાતનાં ઐતિહાસિક તથા સૃષ્ટિ સૌન્દર્યનાં દૃશ્યો, ગુજરાતના ઇતિહાસ કે ઘર સંસારપરથી ઉપજાવેલા દેખાવો, ગુજરાતીએ આલેખેલા કોઇ ઉત્તમ ચિત્રો.

ફોટોગ્રાફ્સ—ગુજરાતના સુન્દર દેખાવોની છબિઓ (વસ્તુની પ્રસંદગી, સફાઇ અને ગોઠવણ સારાં જોઇશે.)

કુદરતી દેખાવનો ફોટોગ્રાફ કેબીનેટ કદનો હોવો જોઇએ, અગર ૧૦×૧૨ નું વિસ્તારેલુ ચિત્ર (એન્લાર્જમેન્ટ) પણ આવકાર પામશે. ફોટોગ્રાફમા ગુજરાતના ભવ્ય બાંધકામો, નકશી કામો અને ઐતિહાસિક સ્થળો શોધીને તેની છબિઓ મોકલવી

વિવિધ જાતિઓની તેમનાં રહેઠાણોમાજ જઇ છબિઓ લેવાઇ હોય, વિવિધ ઉદ્યોગો કરતા લોકો (ખેડૂત, વણકર, સોની, લુહાર, સૂતાર વગેરેને તેમની ખાસીયતો પ્રમાણે છબીઓમાં લેવા.)

મૂર્ત્તિવિધાન—માટીનાં, ધાતુઓનાં, મીણનાં, પથ્થરનાં; સૌન્દર્ય, ઇતિહાસ કે ભાવનાઓ રજુ કરતા હોય -તેવા.

આલેખન—કલાપ્રેમી વિદ્યાર્થીઓ, સ્ત્રીઓ, કે પુરૂષોના કામો; જેવાં કે–સાદા ફૂલપાનનાં ચિત્રો, વનસ્પતિના ચિત્રો, સુન્દર વેલ પટીની અંદર, ગુજરાતી સૂત્રો અથવા મહાન્ વાક્યો લખેલા હોય તેવા, ઇત્યાદિ.

આ સિવાય અન્ય પ્રદર્શનને લાયક કોઈ વસ્તુ મોકલવા વિષે અગાઉથી અમારી સાથે પત્ર વ્યવહાર કરવા વિનંતિ છે

પ્રદર્શનના કાર્યમા ઉત્સાહી સજ્જનો તથા સ્વયંસેવકોને જોડાવા આમંત્રણ છે

આવા પ્રદર્શનથી દેશનું કલા કૌશલ્ય તથા બુદ્ધિ ચાતુર્ય એક સ્થળે એકઠું કરી શકાય છે. વસ્તુઓ મૂકનાર તથા જોનારને અલભ્ય લાભ થાય છે, અને દેશની ગુપ્ત શક્તિઓ વિકાસ પામી પ્રજામા પ્રવૃત્તિ જાગ્રત થાય છે કલા દેશના ભવિષ્યની પ્રગતિમા કેવો હિસ્સો આપી શકે તે માટેના આદર્શો પણ આવા પ્રદર્શનો પરથી બરાબર ગોઠવાય છે

ઉત્તમ વસ્તુઓ માટે ચાંદો, ઈનામો, સર્ટીફીકેટો વગેરે આપવાની ગોઠવણ કરવામા આવશે

તા ૨૦-૯-૧૯ }
ખાડીયા અમદાવાદ. }

રવિશંકર મહાશંકર રાવળ
હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ.
મંત્રીઓ પ્રદર્શન કમિટી

પ્રદર્શન પત્રિકા-નં ૨.

પ્રદર્શન ખુલ્લુ મુકવાની તા ૩ જી એપ્રિલ નક્કી કરવામા આવી છે પ્રદર્શનમા નીચે મુજબ ત્રણ મુખ્ય વિભાગો અને બીજા અંતરંગ વિભાગો રાખવામા આવ્યા છે તે ઉપરાત અનુકૂલતા પ્રમાણે ફુલોની ગુંથણી, સંગીતના મેળાવડા કે નાટકી અભિનયો ગોઠવવામા આવશે

સાહિત્ય અને કેળવણી વિભાગ	કલાવિભાગ.	ઇતિહાસ અને વિજ્ઞાન વિભાગ.
હસ્તલિખિત પ્રતો	ચિત્રકામ	જૂના ચિત્રો
શિક્ષણનો સામાન	મૂર્તિકામ	ઐતિહાસિક પદાર્થો
સુંદરરૂપમા છપાયેલા પુસ્તકો	સ્થાપત્ય	સિક્કાઓ
વાચનમાળાના નમૂનાઓ	ફોટોગ્રાફી	જૂના ઓજારો
સાક્ષરો તથા કવિઓની છબીઓ	છાપાકળાની કૃત્તિઓ	ખખતરો, વસ્ત્રો
વર્તમાનપત્રોના નમૂનાઓ	શિલ્પકામ, લાકડાનું કોતરકામ	ઐતિહાસિક સ્થળોના ચિત્રો
વગેરે	ભરતગુંથણ	અજાયબીભર્યા પદાર્થો વગેરે
	સુંદર અક્ષરાલેખન	
	વિદ્યાર્થીઓનું કામ	
	નાજુક વણાટકામ વગેરે	

૧ નમૂનાની વસ્તુ ગુજરાતને લગતી અગર ગુજરાતીને હાથે થયેલી હોવી જોઈએ એ સિવાય કોઈ ઇતર સજ્જનો જોવાલાયક વસ્તુ મોકલશે તો તે આભાર સ્વીકારી પ્રદર્શનમા રજુ કરવામા આવશે પરંતુ હરીફાઈમા મૂકાશે નહિ તેમને બનતા સુધી નમૂનાની ઉત્તમતા માટે સર્ટીફીકેટ આપવામા આવશે

૨ નમૂના મોકલનારાઓએ તા ૧૫ મી માર્ચની અંદર પ્રદર્શનના મંત્રીઓને નમૂના મોકલવા સંબધી ખબર આપવી અને મંત્રીઓ તરફથી સૂચના મળ્યા બાદ તા ૨૫ મી માર્ચની અંદર નમૂના પ્રદર્શન ઓફીસમા પહોચતા કરવા

૩ સ્થાનિક નમૂનાવાળાઓએ ૨૮ મી માર્ચના રોજ સવારના નવથી સાંજના પાંચ સુધીમાં પ્રદર્શનની જગ્યાએ પહોંચાડી જવા અને રસીદ લઇ કમીટીને સોંપવા અને પ્રદર્શન વીત્યા બાદ ત્રણ દિવસની અંદર તેમણે પોતાનો સામાન જાતે આવી લઇ જવો.

૪ બહારગામથી નમૂના મોકલનારે માર્ગમાં તે સુરક્ષિત રહે તે માટે જાતે બંદોબસ્ત કરવો. પ્રદર્શન કમીટી નમૂનાઓ રાખ્યા પછી તેની સલામતી માટે જોખમદાર રહેશે. પ્રદર્શન પૂરૂં થયા બાદ વેચાયેલા નમૂના શિવાયના પ્રદર્શન કમીટી યોગ્ય બંદોબસ્ત સાથે માલિક તરફ રવાના કરશે પરંતુ તેનો ખર્ચ માલના ધણીને શીર રહેશે.

૫ અત્યંત ગરીબ કલાકર અગર કારીગરને તેના વતનના કોઈ જાણીતા માણસનું સર્ટીફીકેટ મોકલવાથી નમૂનાનું વાહન ભાડું આપવાની પ્રદર્શન કમીટી ગોઠવણ કરશે.

૬ નમૂના મોકલનારે પ્રદર્શનને લગતી જાણવાજેગી માહિતી અગાઉથી મેળવી લેવી તથા પ્રદર્શન કમીટી તરફથી જોઇતા ખુલાસા પત્રદ્વારા મેળવી લેવા.

૭ પ્રદર્શનમા ફુલોના મેળાવડા, ગરબા કે સંગીતના જલસા અગર નાટકી અભિનયો માટેના દિવસો અગાઉથી જાહેર થશે જેથી તેમા ભાગ લેવા ઇચ્છના માણસોએ પોતાનાં નામ, વય તથા ઠેકાણું મોકલી આપવાં.

૮ પ્રદર્શનમાં ઈનામો, સર્ટીફીકેટો વિગેરે આપવાને એક કમીટી નીમાશે અને તે કમીટીનો ચુકાદો સર્વમાન્ય ગણાશે. તે કમીટી બધી રીતે સ્વતંત્ર રહેશે અને પોતાના ચૂકાદા માટે ખુલાસા આપવા બંધાયેલી નહિં રહે.

૯ દરેક નમૂનાની પછવાડે તેના માલિકનું કે કારીગરનું નામ ઠેકાણું તથા વેચવાનું હોય તો કિંમત ચોખ્ખા અક્ષરથી લખેલાં લેબલો ચોડીનેજ મોકલવા. આ પ્રમાણે નહિં હોય તો ભૂલચૂક માટે પ્રદર્શન કમીટી જુમ્મેદાર નહિં રહે. નમૂનાની સાથે તેની હકીકત મૂકવી હોય તો તે મોકલનારે સ્પષ્ટ મોટા અક્ષરોમાં લખી પુઠાપર ચોડીનેજ મોકલવી.

૧૦ નમૂના ભરેલી પેટીઓ કે ખોખાના ઢાંકણા સરળતાથી છૂટા પડે તે માટે સ્ક્રુથી બંધ કરવા અને તે ઢાંકણાંપર મોકલનારે લખી રાખવું.

૧૧ નમૂના મોકલનારે નીચે પ્રમાણે ફોર્મ તા. ૧૫ મી માર્ચ પહેલા ભરીને મંત્રીઓ તરફે રવાના કરવું.

આખું નામ તથા ગામ.	નમૂનાની વિગત.	વિભાગ.	બનાવનાર અથવા માલિક.	કિંમત.	જરૂરી સૂચના.

પ્રદર્શન કમીટીના સભ્યો.

રા. ગટુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ. બી. એ.

રા. વલ્લભભાઇ લલ્લુભાઇ પટેલ. હેડમાસ્તર પ્રે. રા. ટ્રેનીંગ કૉલેજ પ્રેક્ટીસીંગ સ્કૂલ.

રા. ભોગીલાલ કેશવલાલ પટવા. બી. એ.

રા. ભરતરામ ભાનુસુખરામ મ્હેતા.

રા. માણેકલાલ કાળીદાસ ભટ્ટ.

રામમોહનરા. રાવળ ગાબાભાઇ પ્રીતમરાય હીરાલાલ પારેખ દુલાલ ડૉ હરિપ્રસા

ફિનીક્ષ પ્રી. વર્ક્સ.

રા. પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઈ બી. એ.
રા. લાભશંકર દયાશંકર પંડ્યા ડ્રોઇંગ માસ્તર ટ્રેનીંગ કૉલેજ.
રા. દમનલાલ ઉમીયારામ મ્હેતા ,, ,, મીડલ સ્કૂલ
રા. જનાર્દન યશવંતરાવ દીઘે ફોટોગ્રાફીક આર્ટીસ્ટ

મંત્રીઓ.

ડા. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ
રા. રવિશંકર મહાશંકર રાવળ

પ્રદર્શનના સમયમાં શિક્ષિત કારીગરો પોતાના ધંધાને લગતી માહિતી આપનારા લેખો રજુ કરશે તે જાહેરમાં મૂકવાની વ્યવસ્થા થશે જેઓ વ્યાખ્યાન આપવા ચ્હાતા હશે તેમને માટે પણ ગોઠવણ થઈ શકશે લેખો માટે યાદી રૂપે થોડાક વિષયો સૂચવીએ છીએ છાપાકળા, માટીકામ, બાંધકામ, હાફટોન તથા ત્રણ રંગ છપાઈ, લીથોગ્રાફી, મોલ્ડીંગ (ઢાળા પાડવાનું), મીનાકામ, ભરતકામ, રંગાટકામ તથા શેતરંજીનો વણાટ, ફૂલ ઉગાડવા, રમકડાં બનાવવા, ગૃહસુશોભન વગેરે

ખાડીઆ, અમદાવાદ	}	રવિશંકર મહાશંકર રાવળ. હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ મંત્રીઓ, પ્રદર્શન કમિટી

પત્રિકા નં. ૫.

તા. ૧૩-૧૪-૧૫ ડિસેમ્બર ૧૯૧૯ એટલે સુલેહના ઉત્સવના દિવસોમાં છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ ગુજરાતના પાટનગર અમદાવાદમા ભરવાનું નક્કી ઠર્યું છે અને તેના પ્રમુખ તરીકે વડોદરા રાજ્યના માજી વિદ્યાધિકારી અને ગુજરાતી પ્રાચીન કાવ્યમાળાના સંશોધક અને સંપાદક રાજ્યરત્ન હરગોવિંદદાસ દ્વારકાદાસ કાંટાવાળાને પસંદ કરવામાં આવ્યા છે.

વળી પરિષદ્નો હેતુ પાર પડે અને કાર્યમાં સુગમતા અને વ્યવસ્થા પ્રાપ્ત થાય તે કારણથી પરિષદ્નો કાર્યક્રમ ત્રણ વિભાગમાં ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન અને સાહિત્ય-એ પ્રમાણે વહેંચી નાંખ્યો છે અને જે તે વિભાગનો નિર્વાહ કરવા એક ખાસ અધ્યક્ષની યોજના રાખી છે. તે પ્રમાણે ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે પ્રોફેસર બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર; સાહિત્ય વિભાગના અધ્યક્ષ તરીકે રા. બા. રમણભાઇ મહીપતરામ નીલકંઠ અને વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષતરીકે પ્રોફેસર સાંકળચંદ જેઠાલાલ શાહને નીમવામા આવ્યા છે.

આ સિવાય પરિષદ્ના દિવસોમાં લોકોપયોગી, સાહિત્ય અને જ્ઞાનના વિષયોપર જાહેર વ્યાખ્યાન અપાવવાની વ્યવસ્થા રાખવામાં આવી છે અને વ્યાખ્યાનકાર તરીકે ગુજરાતના પ્રસિદ્ધ પુરૂષો, મહાત્મા મોહનદાસ કરમચંદ ગાંધી; શ્રીયુત નર્મદાશંકર દેવશંકર મહેતા; શ્રીયુત મણિશંકર રત્નજી ભટ્ટ; અને શ્રીયુત ન્હાનાલાલ દલપતરામ કવિને નિમંત્રણ કરવા કમિટીએ નિર્ણય કર્યો છે. તેમજ ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને પરિષદ્માં હાજરી આપવા ખાસ વિનંતિ કરવામાં આવી છે.

પરિષદ્ના અંગે સાહિત્ય, ઇતિહાસ, કળા અને કેળવણીની ચીજોનું એક સુંદર પ્રદર્શન ભરાનાર છે અને તેની વ્યવસ્થા કરવાનું કાર્ય જાણીતા ચિત્રકાર રા. રવિશંકર મહાશંકર રાવળને સોંપાયું છે, અને તેમાં મદદ કરવાને મેં. પ્રે. રા. ટ્રેનિંગ કોલેજના પ્રિન્સિપાલ મી. કેખશરૂ અરદેશર બાલાએ ખુશી દર્શાવી છે અને કોલેજ સ્ટાફની સહાયતા આપવા જણાવ્યું છે.

વિશેષમાં પ્રદર્શન ખુલ્લુ મુકવાની ક્રિયા ગુજરાતના કલારસિક અને સાહિત્યવિલાસી વિદ્વાન શેઠ શ્રી પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજીના શુભ હસ્તે કરાવવાનું ઠર્યું છે.

છેવટે, ગુજરાતના વિદ્વાન અને લેખક વર્ગને પરિષદ્ને લાયક વિદ્વતા અને જ્ઞાનના નિબંધો તાકીદે મોકલી આપવા ખાસ વિનંતિ છે.

પ્રદર્શન માટે નમૂનાઓ તા. ૧ લી ડીસેંબરથી મંગાવવામા આવશે. નમૂનાઓ મોકલનારે ૩૦ નવેંબર પહેલાં નમૂનાની યાદી મોકલવી. અને મંત્રીઓ તરફથી યોગ્ય સૂચના મળ્યા બાદ નમૂના રવાના કરવા. પ્રદર્શનમા રજુ થવાના નમૂનાઓની સલામતી માટે કમિટી દરેક જાતની સાવચેતી લેશે તોપણ માલીકોને પોતાની તરફથી બનતી ગોઠવણ કરવા ભલામણ છે.

પ્રદર્શનના દિવસોમા રા. ગજાનન વિશ્વનાથ પાઠક મેજીક લેન્ટર્નની મદદથી વિજ્ઞાન અને કલા તથા ઐતિહાસિક બાંધકામો અને સ્થાપત્યના દેખાવો રજુ કરશે.

ફંડમા પણ સારી મદદ મળતી જાય છે અને આશા છે કે ગુજરાતના ધનવાનો ધનથી અને વિદ્વાનો પોતાની વિદ્યાથી પરિષદ્ને સંપૂર્ણ ફત્તેહ અપાવવા સહાયભૂત થશે.

પત્રિકા નં ૬

તા ૨ જી, ૩ જી અને ૪ થી એપ્રિલ ૧૯૨૦ શુક્ર, શનિ અને રવિ એટલે ઇસ્ટરના તેહેવારોમા છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ અમદાવાદમા શાન્તિભવન થીએટરમા રાજરત્ન રાવબહાદૂર હરગોવિંદદાસ કાંટાવાલાના પ્રમુખપદ નીચે મળનાર છે

આ પ્રસંગે જગત્ પ્રસિદ્ધ મહાન કવિ ડૉ રવીન્દ્રનાથ ટાગોર પરિષદ્મા પધારવાના છે

પરિષદ્નું કામકાજ બીજા દિવસથી સાહિત્ય, ઇતિહાસ, અને વિજ્ઞાન એ ત્રણ વિભાગમા વેહેચી નાખવામા આવશે અને રા બા રમણભાઇ, પ્રો બળવતરાય ઠાકોર, અને પ્રો માણેકલાલ શાહને એ ત્રણ વિભાગોના અનુક્રમે પ્રમુખો નીમવામા આવ્યા છે

પરિષદ્ને અગે યોજેલી જાહેર વ્યાખ્યાનમાળામા મહાત્મા ગાંધીજી, પ્રેમચદ રાયચદ ટ્રેનીંગ કોલેજના પ્રીન્સીપાલ મી કે એ બાવા, રા નર્મદાશકર મેહેતા રા કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ, પ્રો બી કે ઠાકોર, અને રા કૌશિકરામ વિઘ્નહરરામ મેહેતા દરરોજ સાજના ભાષણો આપશે

સાહિત્ય અને કલાનુ પ્રદર્શન ખુલ્લુ મૂકવાની ક્રિયા તા. ૩ જી એપ્રિલ ને શનિવારે સવારે ભોળાનાથ સારાભાઈ લેડીઝ ઇન્સ્ટીટ્યૂટમા શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજીને હસ્તે થશે

પરિષદ્ના ઉતારે જેઓ ઉતરવા ઇચ્છતા હોય તેઓએ તા ૨૫ મી માર્ચ સુધીમા પોતાના નામ સેક્રેટરીઓને લખી જણાવ્યાથી તેમને માટે યોગ્ય વ્યવસ્થા કરવામા આવશે અને તે બદલ દરરોજના રૂા ૧।। પ્રમાણે ચાર્જ લેવામા આવશે

સત્કારમડળના સભ્યની ફી રૂ ૫), સભાસદની ફી રૂ ૩), સંભાવિત પ્રેક્ષકની ફી રૂ. ૧૦, અને પ્રેક્ષકની રૂ ૨ અને ૧ એ પ્રમાણે રાખવામા આવી છે

રામમોહનરાય જસવતરાય દેસાઇ
ગટુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ
હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ
ડાહ્યાભાઇ લક્ષ્મણભાઇ પટેલ
હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ
સેક્રેટરીઓ, છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્—અમદાવાદ

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ-ઉપજ ખરચનો હિસાબ.

આવક.

૨૭૪૭-૦-૦	બક્ષીસ,* પરિશિષ્ટ અની વિગતે.
૨૫૭૮-૦-૦	ટીકીટ વેચાણ.
૧૫૭-૦-૦	બીજી ઉપજ.
૫૪૮૨-૦-૦	

પરિશિષ્ટ અ.

*છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદને નાણાંની ભેટ આપનાર ગૃહસ્થોની યાદી.

નામ.	રકમ.
લેડી સુલોચના ચીનુભાઇ	૨૫૦-૦-૦
શેઠ અંબાલાલ સારાભાઇ	૨૫૦-૦-૦
શેઠ નરસીદાસ જેકીશનદાસ	૧૫૧-૦-૦
શેઠ લાલભાઇ દલપતભાઇ અને બધર્સ	૧૫૦-૦-૦
નગરશેઠ કસ્તુરભાઇ મણિભાઈ	૧૨૫-૦-૦
શેઠ મંગળદાસ ગીરધરદાસ	૧૨૫-૦-૦
નવું શેરબઝાર	૧૫૧-૦-૦
જુનું શેરબઝાર	૧૨૫-૦-૦
શેઠ માકુભાઇ મનસુખભાઇ	૧૨૫-૦-૦
શેઠ જમનાભાઈ ભગુભાઇ	૧૦૧-૦-૦
શેઠ દુર્ગાપ્રસાદ શંભુપ્રસાદ	૧૦૧-૦-૦
શેઠ જીવણલાલ ગીરધરદાસ	૧૦૧-૦-૦
મસ્કતી કાપડમારકીટ મહાજન	૧૦૧-૦-૦

ખરચ.

૧૧૫૧-૦-૦ છપામણી ખરચ.

૩૫૮-૦-૦	ડાયમંડ પ્રેસ.	૪૦-૦-૦	જ્ઞાનમંદિર પ્રેસ.
૩૦૦-૦-૦	લુહાણાસ્ટીમ પ્રેસ.	૩૦-૦-૦	યુનિઅન પ્રેસ.
૧૭૩-૦-૦	ગુજરાતીપંચ પ્રેસ.	૨૦-૦-૦	બાઇન્ડર આત્મારામ.
૧૩૧-૦-૦	ડી. એમ. પટેલને.	૧૫-૦-૦	ભાગ્યોદય પ્રેસ.
૪૪-૦-૦	નટવર પ્રેસ.		

૯૪૭-૧૦-૦ ગાર્ડનપાર્ટી ખરચ.

૩૩૯-૦-૦	શિવલાલ કંદોઇને.
૩૭૦-૧૦-૦	રા. નાનુભાઈ ને જયંતીલાલ ઠાકોરને ખર્ચના.
૧૪૦-૦-૦	એકતારાવાળા, ભજનમંડળી અને ગાર્ડભાડું વગેરે ખરચના, હા. ડૉ. હરિપ્રસાદ.
૮૬-૦-૦	રાવતે-ચા, આઇસ્ક્રીમના.
૧૨-૦-૦	તા. ૧૨ મી મેના રિફ્રેશમેંટના.

૭૫૮-૧૩-૦ પ્રદર્શન ખાતે.

૫૫૦-૦-૦	ડૉ. હરિપ્રસાદ ને રા. રાવળને ખર્ચ માટે હિસાબની વિગતે
૧૮૫-૭-૦	મેડલો, સરટીફિકેટનો બ્લોક ને છપામણીના.
૨૩-૬-૦	પ્રદર્શનનો સામાન પાછો મોકલ્યો તેના ખર્ચના. હા. ડૉ. હરિપ્રસાદ ને ઇચ્છાશંકર.

૬૧૨-૧૫-૦ ખુરસીઓનું ભાડુ ને મજુરી ખરચ.

૧૨૬-૭-૦	નવરોજી ફરામજી-ખુરસીઓનું ભાડું.
૧૨૧-૦-૦	ગુ. વ. સોસાઇટી ,,
૮૨-૦-૦	મેસર્સ મોદીને ,,
૭-૮-૦	ગુજરાત ક્લબ ,,
૨૨૫-૦-૦	ખુરસીઓની મજુરી અને પરચુરણ મજુરી ખર્ચના હા. ગંગારામ સેવકરામ.
૫૧-૦-૦	થીએટરમાં કોન્ટ્રાક્ટ ખરચના જીવણલાલને.

શેઠ અબાલાલ ડી લખિયાગ	૧૦૧-૦-૦
શે. ચીમનલાલ ગીરધરલાલ	૫૧-૦-૦
શેઠ હરિદાસ અચરતલાલ	૫૧-૦-૦
ગેઠ ચદુલાલ કે મથરૂવાળા	૭૫-૦-૦
શેઠ માણેકલાલ મણિલાલ	૫૧-૦-૦
શેઠ સોમનાથ રૂપજી	૫૦-૦-૦
શેઠ મોતીલાલ હીરાભાઇ	૫૦-૦-૦
શેઠ બાલાભાઇ જમનાદાસ નાણાવટી	૫૦-૦-૦
ગો આર્નદશકર બાપુભાઇ ધ્રુવ	૫૦-૦-૦
ગ બ રમણભાઇ મહીપતરામ	૫૦-૦-૦
ગેઠ જેશગભાઇ ઉજમશી	૫૦-૦-૦
શેઠ નાનુભાઇ માણેકલાલ મુનશા	૫૧-૦-૦
મિસિસ લીલાવતી લાલભાઇ	૩૫-૦-૦
શેઠ ગોરધનભાઇ ઇશ્વરભાઇ	૨૫-૦-૦
શેઠ ફતેહમહમદ ફકીરમહમદ	૨૦-૦-૦
ગે ડાહીદાસ લાલભાઇ	૨૦-૦-૦
રા માધવલાલ ઝવેરીલાલ યાજ્ઞિક	૨૦-૦-૦
ગેઠ વ્રિજવલ્લભદાસ જેકીશનદાસ	૫૦-૦-૦
શેઠ ફૂલચદ ગોવિદલાલ	૪૧-૦-૦
	૨૭૪૭-૦-૦

૪૫૬—૦-૦	રિફ્રેશમેટ અને ઉતારા ખરચ
	૨૬૯-૦-૦ ભવાનીશકર કાનજીને થીએટરમા રિફ્રેશમેટના
	૧૦૦-૦-૦ ગ રાવજીને ઉતારા ખરચના
	૮૭-૦-૦ રા વાડીલાલ શાહને ત્યા વોલટિયરના ઉતારા ખરચના
૧૦૦—૦-૦	વોલટિયર ખરચ હસ્તે રા અબાલાલ પુરાણી ને મિ ચદુલાલ દેશાઇ
૧૧૬—૦-૦	ફૂલહાર તોરણના માળીઓને
૧૪૦—૬-૦	ફાસકેટનું ખરચ-ડો ટાગોરને આપ્યુ તેના
૧૬૪—૮-૦	ગાડીભાડુ અને રેલને ખર્ચ હા મત્રીઓ
૧૧૫—૦-૦	પોસ્ટેજ ને તારખર્ચ, સ્ટેશનરી
૪૫—૧-૦	હિદી, બગાળી અને મરાઠી પુસ્તકોના
૫૦—૦-૦	પરચૂરણ સામાન ખાતે
૫૮-૧૦-૦	પાણીવાળા મહારાજને તથા વાવટાની નુકશાનીના
૧૦૭-૧૦-૦	શાતિનિકેતનને પુસ્તકો મોકલ્યા તેના.
૬૩—૨-૦	લેડીઝ ક્લબ રિપેર ખાતે
૬૦—૦-૦	નોકરોને બક્ષીસ
૪૫—૦-૦	મત્રી સુ સા પરિષદ ૩૫+૯+૧ રેલવે ખર્ચ બાદ જતા રૂ ૩૫
૨૫—૦-૦	ટીકીટ માડવાળ ખાતે
૫૦૧૬-૧૧-૦	
૪૬૫—૫-૦	સીનક
૫૪૮૨—૦-૦	

વૉઉચરો સાથે આ હિસાબ મે તપાસ્યો છે અને તે બરાબર છે

બી. કે પટવા.
ઓડિટર

રામમોહનરાય જે. દેસાઇ.
હરિપ્રસાદ વ્રજરાય
ગટુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુ
ડાહ્યાભાઇ લક્ષ્મણભાઇ
હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ
મત્રીઓ, છ ગુ સા પરિષદ

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્–રિપોર્ટ છપામણી ખરચ.

૫૦૦–૦–૦ તા. ૧૭–૪–૨૦.
૧૦૦૦–૦–૦ તા. ૨૮–૪–૨૧.
૫૦૦–૦–૦ તા. ૧૫–૯–૨૨.

રૂ. ૨૦૦૦–૦–૦

છપામણી.

૪૫૦—૦–૦ ગુજરાતી પંચને.
૩૭૮—૦–૦ ડાયમંડ જ્યુબીલીને.
૨૩૦—૮–૦ જ્ઞાનમંદિરને.
૨૪—૦–૦ ન્યુ પ્રિન્ટિંગ પ્રેસને.

કાગળ ખરચ.

૩૬૮–૧૦–૦ ડી. એમ. પટેલને ૧૩ રીમના.
૨૬૦—૦–૦ ,, ૧૦ રીમના.
૮૧—૦–૦ ,, ૩ રીમના.
૨૨—૦–૦ ઉમેદચંદ માસ્તરને ૧ રીમના. આર્ટ પેપરના.
૧૭—૬–૦ બ્લોકનો ખરચ હસ્તે રા. બચુભાઈ રાવત.
૧૦૦—૦–૦ ફીનિક્ષ પ્રેસને (આશરે)
૬૪—૦–૦ બાઈન્ડરને (૧૫૦ નકલની બંધામણના છીંટના પુંઠાના)
૩—૮–૦ પરચુરણ ખર્ચના.

રૂ. ૨૦૦૦—૦–૦

રામમોહનરાય જ. દેસાઈ.
ગટુલાલ ગોપીલાલ.
હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઈ.
ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઈ પટેલ.
હીરાલાલ ત્રીભોવનદાસ પારેખ,
સેક્રેટરીઓ, છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્.

સર ચીનુભાઇ માધવલાલ પહેલા હિન્દુ બૅરોનેટ.

લેડી સુલોચના ચીનુભાઇ, ઓ બી ઈ
(પહેલા બેરોનેટના પત્ની અને બીજા બેરોનેટના માતુશ્રી)

સર ગિરિજાપ્રસાદ ચીનુભાઇ—બીજા બેરોનેટ

પરિષદને ઉદાર મદદ આપનાર પ્રથમ હિન્દુ બેરોનેટનું કુટુંબ

realpatidar.com

છબીઓ.

૧

સત્કારમંડળના પ્રમુખ પ્રો. ધ્રુવનું ભાષણ.

૨

પરિષદ્‌ના પ્રમુખ રા. બા. રાજ્યરત્ન કાંટાવાળાનું ભાષણ.

૩

શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજીનું ભાષણ.

—પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકતી વખતે આપેલું તે—

૪

ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરને પરિષદ્ તરફથી આપેલું માનપત્ર.

૫

ડૉ. રવીન્દ્રનાથનો સંદેશ.

તોપના મારાથી શહેર સળગ્યું અને અગ્નિ સળગતો સળગતો ઘર સુધી આવી પહોંચ્યો, ત્યારે જ સમાધિમાંથી જાગી, પોતે લખવા માંડેલા પુસ્તકનાં કાગળીઆં ગજવામાં ઘાલી ચાલવા માંડનાર જર્મન ફિલસુફ (હેગલ) ને પણ આપણે એ જ હારમાં મૂકીશું ? એ ફિલસુફ રાષ્ટ્રના સ્થૂલ દેહનો વિધ્વંસ જોતો હતો તે જ ક્ષણે એ રાષ્ટ્રના સનાતન આત્માનું સ્વરૂપ આલેખતો હતો, અને સ્થૂલ દેહની ભસ્મમાંથી રાષ્ટ્રીય આત્માને ફરી ઉત્થાન પામવાની મૃતસંજીવની ઔષધિ બનાવતો હતો. સરસ્વતીજીની પાસે આપણે સેવા લઇશું ? કે સરસ્વતીજીની આપણે સેવા કરીશું ?–બે પક્ષમાંથી કયો પક્ષ આપણે આપણો કરીએ છીએ, એ ઉપર આપણા જીવનના સ્વરૂપનો આધાર રહેશે. બે પક્ષ એક જ નથી. બેનો ભેદ અકિંચિત્કર યાને તુચ્છ નથી. સેવા કરવાને આપણે આપણા જીવનમાં પહેલું પદ આપીએ છીએ કે સેવા લેવાને—એટલા સાદા દેખાતા પ્રશ્નના ઉત્તરમાં આપણા જીવનનું પાસું સવળું છે કે અવળું એવડો મોટો ભેદ રહેલો છે. સરસ્વતીની આપણે સેવા કરવાની છે, એનો અનુગ્રહ પામવાનો છે. એ આપણી સેવા કરે એમ બોલતાં તો જીભ કપાઇ જવી જોઇએ. આમ કહેવામાં તાત્પર્ય એ છે કે સાહિત્ય, કલા, તત્ત્વજ્ઞાન, એ જનસમાજની સેવા અર્થે રચાએલી કૃતિઓ નથી, અને તેથી એની કિંમત જનસમાજને થતા લાભ પૂરતી થવી ન જોઇએ. એ લાભ તે તો જગન્માતા સરસ્વતીના ઊભરાતા પ્રેમનો પ્રસાદ છે. જ્યારે કવિપ્રતિભારૂપ "अमृता आत्मनः कला" (આત્માની અમર કળી) પૃથ્વી ઉપર ઊતરે છે, ત્યારે "हन्त मण्डितः संसारः" અને પાઠાન્તરે–"पण्डितः संसारः"–સંસાર મંડિત અને પંડિત ઉભય થાય છે. પણ આ મંડન અને આ પાંડિત્ય—અર્થાત્ સંસારને શોભાવવો, સંસારને વધારે ડાહ્યો કરવો—તે " Seek ye first the Kingdom o' God and His Righteousness: and all things shall be added unto you" –એ ન્યાયે થતો ' ઊમેરો ' યાને અનુગ્રહ, એટલે કે આનુષંગિક લાભ છે, એ એનું જીવાતુભૂત તત્ત્વ કે કિંમતની કસોટી નથી. પરંતુ નફાતોટાની દૃષ્ટિને, અને તે પણ રાષ્ટ્રીય લાભાલાભનું રૂપ ધારણ કરે છે ત્યારે, આ ઉપાસના યા નિષ્કામ સેવાનું તત્ત્વજ્ઞાન એને ધ્યાનમાં બેસવું કઠણ છે. સુભાગ્યે પ્રભુએ નફાતોટાની અને નિષ્કામ સેવાની દૃષ્ટિ ભિન્ન રાખી છે, તોપણ બંનેને પામવાનું સત્ય લગભગ એકજ રાખ્યું છે, અને તેથી જે એક દૃષ્ટિએ સિદ્ધ થાય છે તે ઘણે ભાગે બીજી દૃષ્ટિએ પણ સિદ્ધ થાય છે જ. કવિનું કવિત્વ રાષ્ટ્રીયત્વથી સ્વતન્ત્ર હોવા છતાં, રાષ્ટ્રીયત્વને ઉપકારક થાય છે. હોમરનાં વીરપાત્રનું બુદ્ધિપૂર્વક અનુકરણ કરીને ઍલેકઝાંડર જગવિજેતા થયો. અને ગ્રીક સંસ્કૃતિને એશિયામાં વિસ્તારી. શિવાજી અને રાજપૂતો રામાયણ અને મહાભારતની કથાના દૂધ ઉપર ઊછરી દેશનું સ્વાતન્ત્ર્ય રક્ષી તથા ઉદ્ધરી શક્યા. બંકિમચન્દ્રના એક કાવ્યે આખા હિન્દુસ્થાનને એકતાન કર્યું, અને સ્વદેશીનો મહામન્ત્ર પઢાવ્યો. અને આપણા આજના મ્હેમાન—ડૉ. રવીન્દ્રનાથ ટાગોરનાં કાવ્યો જેટલાં શુદ્ધ સૌન્દર્યથી તેટલાં જ અલૌકિક રાષ્ટ્રીયત્વથી અંકાએલાં છે. પણ આવાં પ્રકીર્ણ દૃષ્ટાન્તો—જેમાં બીજાં ઘણાંનો ઉમેરો થઈ શકે એમ છે—એના કરતાં વધારે ઊંડા જઇને આપણે જોઇ શકીએ છીએ કે આપણા આગામી રાષ્ટ્રીય પુનર્ઘટનાના

યુગમાં કવિની ઘણી જરૂર પડશે આ દેશના રાષ્ટ્રીય દેહની પુનર્ઘટના થશે, દેશ 'નવપલ્લવ' ધારણ કરશે, અને એનો આત્મા જરઠ પડયો રહેશે ? એના દેહમા નવ ચૈતન્યનો સંચાર નહિ જોઈએ ? એ ચૈતન્ય સમાજનુ કે રાજ્યનુ યન્ત્ર બદલવાથી પ્રાપ્ત થશે ? થશે,—જેટલે અંશે ચૈતન્યને વધારે સ્વતન્ત્ર અને બન્ધનરહિત થઈને સંચરવાની સરળતા મળશે તેટલે અંશે પરંતુ ચૈતન્યના સંચારનો મૂળ આધાર તો ચૈતન્યના પોતાના જ ઉપર છે ઇટાલિને સંબોધીને કહેલા ડૅન્ટીના શબ્દો સાચા છે કે —"Ah ! servile Italy ! hostel of grief ! what avails it for thee that Justinian readjusted the bridle, if the saddle be empty" ? ઘોડા ઉપર ઘોડેસ્વાર નહિ હોય તો લગામ આમ તેમ ગોઠવ્યે શું થવાનું હતું ? રાષ્ટ્રનું ચૈતન્ય 'પોલિંગ બૂથ' માંથી નહિ આવે, ત્યાં તો એ ફક્ત પ્રકટ થશે સુપ્રસિદ્ધ ઉદાહરણ લઈએ તો, ફ્રેંચ રેવોલ્યુશનનુ ચૈતન્ય બૅસ્ટીલ ઉપર હલ્લો કરનાર ટોળાના હોકારામા કે શસ્ત્રમા જન્મ્યુ નહતુ, એનો જન્મ તો ફ્રેંચ ફિલૉસોફર્સ અને એન્સાઇક્લોપીડિસ્ટ્સની શાન્ત બુદ્ધિમા થયો હતો આજ સત્ય વધારે પ્રબલ અને ગંભીર આકારમા પ્રતિપાદન થએલું સાંભળવું હોય તો સાયણાચાર્યનુ મંગળાચરણ છે—જેમા એ મહાન્ વિદ્વાન્ એક પ્રાચીન વચનને પોતાની વાણીમા ગૂંથીને કહે છે

यस्य निःश्वसितं वेदा यो वेदेभ्योऽखिलं जगत् निर्ममे—

રહસ્યાર્થ કે જ્ઞાન અને સાહિત્ય એ પરમાત્માનું નિઃશ્વસિત–પ્રાણ જેવી ચૈતન્યની સ્વાભાવિક ક્રિયા–છે, અને સમસ્ત જગત્ જ્ઞાન અને સાહિત્યમાથી ઉત્પન્ન થાય છે

પણ બુદ્ધિએ એક વખત નવા યુગને જન્મ આપ્યો, પછી એનુ શું પ્રયોજન ? આનો ઉત્તર કે સઘળા મહાન્ યુગપરિવર્તમા થાય છે તેમ હિન્દુસ્થાનમા હાલ ચાલી રહેલા પરિવર્તમા પણ નવા યુગનુ તત્ત્વ સમજનાર, એની ભાવનાઓને અને આકાંક્ષાઓને પોતાની વાણીમા વ્યક્ત કરનાર, એના આંધળા જીવનને નેત્ર અર્પનાર કવિની જરૂર પડશે, એટલુંજ નહિ, પણ એ યુગના ક્ષણિકતા ભેદી, એ યુગની પાર જઈ, જીવનના સનાતન ધ્યેયો પ્રકટ કરનાર મહાકવિની પણ જરૂર પડશે

કવિ એ જનતાનુ મુખ છે અંગ્રેજી સાહિત્યનો ફ્રેંચ ઇતિહાસકાર ટેઇન કહે છે કે કોઇ પણ કૃતિ કયી પ્રજાનો છે (race), એનો યુગ કયો છે (epoch), અને તેમા તેની પરિસ્થિતિ શી છે (surroundings), એ કહો, એટલે એની કવિતાનું સ્વરૂપ હું તમને ભાખી આપીશ પણ આ સૂત્ર પર યોગ્ય વાર્તિક થયુ છે કે કવિ ઉપર જમાનાની અસર વિષે બોલતા, કવિની જમાના ઉપર કેટલી અસર થાય છે એ વાત જોવી એ વિદ્વાન ભૂલી ગયો હતો પણ મૂળ સૂત્ર અને વાર્તિક ઉભય એકઠાં કરીને આપણે ભાષ્ય રચી શકીએ છીએ કે યુગને દ્રષ્ટા અને સ્રષ્ટા–યુગપ્રકાશક અને યુગપ્રવર્તક–ઉભયવિધ કવિની જરૂર છે એક તો એ યુગને "આ તું" એમ આત્મદર્શન કરાવનાર કવિ જોઇશે–જે વિના આપણે પણ આપણા યુગને પૂરો ઓળખી શકીશું નહિ, ભવિષ્યના ઇતિહાસકારે તો ઓળખવાની વાત જ શી ? બીજુ–આ નવો યુગ

ગઇ છે. બંગાળાના મહાકવિ રવીન્દ્રનાથ ટાગોરની ગૂજરાતી સાહિત્યપરિષદ્‌માં પધરામણી કરવી એ આપણે આપણા કાર્યનો એક મામુલી ભાગ ગણીએ છીએ. આ સ્થિતિમાં ગૂજરાતી ભાષાનો કોષ તેમ જ વ્યાકરણ 'Comparative method' યાને તે તે ભાષાના સાધર્મ્ય–વૈધર્મ્ય નિરૂપણપૂર્વક થાય તો જ તે વર્તમાન સમયને યોગ્ય ગણાય. એ કોષ અને વ્યાકરણમાં ગૂજરાતી ભાષાનું પ્રાધાન્ય અને વિશિષ્ટત્વ બેશક રહેશે જ. પણ અત્યારે દરેક ભાષાને જે 'એકાન્તવાસ' ની શિક્ષા ભોગવવી પડે છે તે દૂર થશે.

(૨) બીજું—ગૂજરાતને વ્યાકરણ અને કોષની ખામી છે તેવીજ બલ્કે તે કરતાં પણ વધારે મહત્ત્વની ખામી સારા ઇતિહાસની છે. ગૂજરાતનાં બાલકો રસથી વાંચી શકે, એના વિદ્વાનો સૂક્ષ્મતાથી મનન કરી શકે, અને સામાન્ય પ્રજા ઉત્સાહ અને સ્વભૂમિનું અભિમ ન પામી શકે,–એવાં વિવિધ જાતનાં ઇતિહાસનાં પુસ્તકો ઉત્પન્ન થવાની જરૂર છે. વળી પ્રતિષ્ઠિત અને પ્રામાણિક ઇતિહાસ રચવા માટે આજ દિન સુધી જેટલાં સાધનો જડયાં છે તેટલાં પણ એકત્ર કરી ગૂજરાતી વાચક આગળ મૂકવાનો હજી સુધી પ્રયત્ન થયો નથી! તો એ સાધનોનો ઉપયોગ કરી ગૂજરાતનું જીવન્ત ચિત્ર ખડું કરનાર ઇતિહાસકારની પીછી વિષે તો બોલાય જ શું? વળી આ ઇતિહાસ પણ, કોષ અને વ્યાકરણની માફક, વર્તમાન ગૂજરાત કરતાં વધારે વિશાળ પ્રદેશનો થવો જોઇએ. આ વાત સારી રીતે જાણીતી છે કે ગૂર્જર પ્રજા એક વખત કનોજ, માળવા, પશ્ચિમ રાજસ્થાન, સૌરાષ્ટ્ર, લાટ અને ખાનદેશ પર્યન્ત વસતી હતી. આ કારણથી એની પ્રાચીન ભાષાનો ઇતિહાસ પણ તે તે પ્રાન્તની હાલની ભાષાઓ સાથે મૂળમાં ગૂંથાએલો છે. એ ભાષાઓના પરસ્પર સંબન્ધ માત્રનો ઉલ્લેખ કરીને કે એનાં છૂટાં છવાયાં ઉદાહરણો આપીને હવે સન્તોષ મનાશે નહિ; ઉદાહરણ તરીકે, વ્રજભાષાની ગૂજરાતી સાહિત્ય ઉપર અસર થઇ છે કે મીરાંબાઇનાં કાવ્યો ગૂજરાતી અને હિન્દી બંને ભાષામાં ઉપલબ્ધ થાય છે—એ વાત એક ઐતિહાસિક અકસ્માત્ તરીકે નોંધીને હવે બેસી રહેવાશે નહિ. એ હકીકતની પાર કનોજથી લાટ પર્યન્તના પ્રદેશની મૂળ જે ઐતિહાસિક એકતા હતી તે વિગતવાર સમજાવવી પાડશે. તે માટે ભાષાનાં અને સાહિત્યનાં સાધનો એકત્ર કરવાં પડશે: તથા એમાંથી અનુમાન કાઢવાં પડશે. વળી એટલેથી પણ નહીં અટકાય. બૌદ્ધ જાતક, અને વધારે ચોકસાઇથી બોલીએ તો એ જાતકના પૂર્વરંગથી માંડી, પ્રાકૃત બૃહત્કથા અને સંસ્કૃત દશકુમારચરિતાદિકમાંથી પસાર થઇ, પ્રાચીન ગૂજરાતી જૈન રાસા બલ્કે સામળભટની વાર્તાઓ સુધી–નો જનસમાજના જીવનનો ઇતિહાસ એક અખંડ ધારામાં ઉપસ્થિત કરવો જોઇશે. આ લાંબા ઇતિહાસમાં, સંસ્કૃતની સાથે સાથે ચાલતું, સંસ્કૃત ઉપર અસર કરતું અને સંસ્કૃતથી અસર પામતું જનસમાજના વાસ્તવિક જીવનના સંપર્કમાંથી ઉત્પન્ન થતું પ્રાકૃત સાહિત્ય હતું. એ કેટલું વિશાળ હશે એનો કાંઇક ખ્યાલ ગુણાઢયની બૃહત્કથા સંબંધી દન્તકથામાંથી, નાટયશાસ્ત્રના ગ્રન્થોમાં મળતા ઉલ્લેખો તથા પારિભાષિક શબ્દો ઉપરથી, સંસ્કૃતમાં એ સાહિત્યની પડેલી પ્રતિચ્છાયા ઉપરથી,. હજી જે જે પ્રાકૃત ભાષાના ગ્રન્થો સચવાઇ રહ્યા છે,

મધ્ય એશિયામાંથી જડતા જાય છે, તથા જૈન ભંડારોમાંથી ડોકીયા કરે છે—એ સર્વ ઉપરથી, તથા એ સર્વની આપણી પ્રાન્તિક ભાષામાં ઉતરેલી સન્તતિ ઉપરથી—આપણને મળી શકે છે પ્રાકૃતની આ મહાન્ જીવનકથાનાં વાક્યો, બલ્કે એના અક્ષરો પણ તૂટેલા છે તોપણ એને ભૂતાર્થદર્શી કલ્પનાશક્તિથી ગોઠવી, સાધી, એ કથાનો વાંચનાર નવા યુગમાં કોઇક ગિબન કે મોમ્સન જન્મે તો આપણા ઇતિહાસની એક નવીજ દુનિયા પ્રત્યક્ષ થાય સંસ્કૃત સાહિત્યનો છેલ્લો સૂનેરી યા રૂપેરી યુગ તે બાણ અને ભવભૂતિનો એટલે કે હર્ષ અને યશોવર્માના રાજ્યકાળનો, તે પછી સંસ્કૃત સાહિત્યની મન્દતા થઇ અને રાજશેખરના સમયમાં (ઇ સ ૯૦૦) આવતા આપણે જોઇએ છીએ કે સંસ્કૃત અને પ્રાકૃતના એ મહાન્ કવિએ—

परसा सक्कअवन्धा पाउअवन्धो वि होइ सुउमारो ।
पुरुसाण महिलाण जेत्तिय मिहन्तर तेत्तिय मिमाण ॥

અર્થાત્, "સંસ્કૃતની રચના કઠોર અને પ્રાકૃતની સુકુમાર છે સુકુમારતાની બાબતમાં પુરૂષ અને સ્ત્રી વચ્ચે જેટલું અન્તર છે તેટલું આ બે વચ્ચે છે—" એમ સંસ્કૃતની સ્તુતિ ગાઇ, અને પ્રાકૃત યુગનું મંગળાચરણ કર્યું. એનાજ પછીના અંકો આપણા પ્રાન્તની ભાષાના ઇતિહાસમાં આપણે જેને અપભ્રંશ અને જૂની ગૂજરાતીના યુગ કહીએ છીએ તે અપભ્રંશ અને જૂની ગૂજરાતીનું સાહિત્ય અમુક પ્રકારનું જ કેમ છે, જૂના રાસાઓ જૈનોના કરેલા કેમ ,-ઇત્યાદિ આ વિષયને લગતા વિવિધ પ્રશ્નોના ઉત્તર પ્રાકૃત ભાષામાં કયી જાતનું જીવન આલેખાતું હતું, એના આલેખનાર મૂળ કોણ હતા ઇત્યાદિમાંથી મળશે એજ સાહિત્યનો સંપ્રદાય ૧૮ મા સૈકામાં કવિ શામળમાં પુન અવતરે છે—જેમ સંસ્કૃત સાહિત્યનો સંપ્રદાય પ્રેમાનન્દમાં અવતરે છે તેમ આમ આપણી ભાષાનો ઇતિહાસ એના મૂળ પર્યન્ત શોધતા જવું જોઇએ

આ સર્વ વિષયનો વિગતવાર અને સૂક્ષ્મતાથી અભ્યાસ કરવા અને કરાવવા માટે હવે વ્યક્તિઓના પ્રયત્નો બસ થવાના નથી જે વ્યક્તિઓએ આજ પર્યન્ત એકલહાથે આ વિષયમાં કાર્ય કર્યું છે તેમને ધન્યવાદ હો, પણ સુપ્રતિષ્ઠિત સંસ્થાને અભાવે એમના પ્રયત્નો છૂટાછવાયા, અધૂરા, અને થોડાં સાધનો ઉપરથી અતિ-અનુમાનના દોષથી દુખાએલા છે સાહિત્યપરિષદે હવે આ કાર્ય માટે અનુકૂળતા રચવી જોઇએ તે માટે આ નીચેની સંસ્થાઓ સ્થાપવાની જરૂર છે

(૧) પ્રાચીન ગૂજરાતી સાહિત્ય પ્રકાશક મંડળી એ ગૂજરાતી વ્યાકરણ, કોષ અને ભાષાશાસ્ત્ર રચાવે, પ્રાચીન હસ્તલિખિત પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરે અને એની 'ગાઇડ' યાને સૂચીપત્ર બનાવરાવે આ કાર્યને અંગે ડેક્કન કોલેજ (ભાંડારકર રિસર્ચ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ) ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટિ, ફોર્બ્સ ગૂજરાતી સભા, વડોદરા સેન્ટ્રલ સ્ટેટ લાઇબ્રેરી, પાટણ, અમદાવાદ, ખંભાત અને જેસલમેરના જૈન ભંડાર, રા બ રણછોડભાઈ ગોવિન્દદાસ ઇચ્છારામ, રા કેશવલાલ, રા મનસુખલાલ કીરતચંદ, રા જીવણચંદ, રા મણિલાલ

અંગ્રેજી ભાષાનું અનુકરણ કર્યા કરવું. કહેવાનું એ છે કે ચૈતન્ય જેમ જડમાં પોતાનું કિરણ નાંખીને એને પોતાના રસથી રસી લે છે તેમ પશ્ચિમની વિદ્યા અને કલામાં પણ હિન્દે પોતાનું કિરણ નાંખીને એ વિદ્યા અને કલાને સ્વરસવાહિની કરવી જોઇએ આ રીતે ચૈતન્યરસથી રસેલું વ્યવહારજીવન જેમ વ્યાવહારિક રહીને પણ વ્યાવહારિક મટી શકે છે, તેમ પશ્ચિમની વિદ્યાકલા પણ પશ્ચિમની મટી આપણી પોતાની થઇ જશે. આમાં પરને આધીન થવાનું નથી, પણ પરને વશ કરવાનું છે. તેમ એમાં પરનો ત્યાગ નથી પણ સ્વીકાર છે. આ જ ઉચ્ચ વિદેશી શિક્ષણ ગ્રહણ કરવામાં આપણું ખરૂં દષ્ટિબિન્દુ હોવું જોઇએ. આ દષ્ટિબિન્દુને ઉભય પક્ષે ન્યાય થાય એવી ઉચ્ચ અધ્યાપક અને અધ્યાપનની યોજના રાખવામાં આવે તો યુનિવર્સિટિને એ સ્વીકાર્યા વિના ચાલે જ નહિ. અને આવતા નવયુગના વાતાવરણમાં એ માટે જે પ્રયત્ન થશે તે સફળ થવાનો સંભવ છે. હિન્દુસ્થાનમાં અત્યારે દેશી ભાષાના અભ્યુત્થાન માટે કેવી પ્રબળ લાગણી જાગી છે એનો ખ્યાલ ગૂજરાત કરતાં અન્ય પ્રાન્તોમાં વધારે સારી રીતે આવી શકે છે. અને અન્ય પ્રાંતો કરતાં ગૂજરાત જુદી તરેહનું જીવન જીવી શકે એ બનવાનું નથી. તે માટે સાહિત્ય પરિષદે સાહિત્યના અભ્યુત્થાન ખાતર આ નવીન માર્ગે હિંમતથી વિચરવું જોઇએ.

સામાન્ય રીતે, પ્રકૃતિના પ્રવાહને ક્રિયમાણના બળથી પકડીને એનો મનુષ્ય જીવનની સેવામાં ઉપયોગ કરવાના નિશદિન અસંખ્ય પ્રસંગો આપણી સમક્ષ એક અખંડ ધારામાં વહ્યાં જ કરે છે, પણ આપણી દષ્ટિ એવી નિર્બળ હોય છે તથા આપણા હાથ એવા થરથરતા હોય છે કે એ પ્રસંગોને જોવા અને પકડવા તે આપણાથી બનતું નથી. પણ જ્યારે એ પ્રસંગોનો ઓઘ જબરો થાય છે, જીવનપ્રવાહ જોરથી ઉછાળા મારતો વહે છે, અને એના તરંગ આપણા દેહ સાથે અથડાય છે, ત્યારે આપણાં નેત્ર ઉઘડી જાય છે અને આપણી અનિચ્છાએ પણ જીવનના પ્રસંગો આપણા હાથમાં અને ખોળામાં આવીને પડે છે. આવો એક સમય અત્યારે આવ્યો છે, અને એવે વખતે પણ આપણે જાગીશું નહિ તો આપણી નાડીઓ રુધિરહીન થઇ ગઇ છે, અને પ્રજા તરીકે આપણું જીવન પૂરૂં થયું સમજવું. પણ આવો અમંગળ ભય રાખવાનું કારણ નથી. આપણા જીવનના અન્ય પ્રદેશમાં હૃદય દ્રવ્ય ઊકળી પર્વતો ઊછળવા માંડયા છે, ત્યાં સાહિત્યનો પ્રદેશ મન્દ કેમ પડી રહેશે ?

આનંદશંકર બાપુભાઇ ધ્રુવ.

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના પ્રમુખનું ભાષણ.

મુજ બહેનો અને ભાઇઓ,

સાહિત્ય પરિષદ્ જેવા વિદ્વજ્જનોના મહામંડળનું પ્રમુખ પદ અતિ માનવંતું ને જોખમ ભરેલું છતાં તેને માટે સત્કાર મંડળીના જે સભ્યોએ, તથા જે પત્રકારોએ, સંસ્થાઓએ અને અન્ય ગૃહસ્થોએ મારા લાભમાં સંમતિ આપવાની કૃપા કરી છે, તેમનો હું ખરા અંતઃકરણથી આભાર માનું છુ. મારી પૂર્વે એ પદને જે સુપ્રસિદ્ધ સાક્ષરોએ શોભાવ્યું છે, તેમની સાથે સરખામણી કરતાં મારી યોગ્યતા ઉતરતી છે, અને મારા કરતા વધારે લાયક વિદ્વાનો ઘણા છે, એમ હું માનું છુ, તેમ છતા મારીજ પસંદગી કરવામા આવી છે, તો હું મારૂં કર્ત્તવ્ય યથાશક્તિ બજાવવા પ્રયત્ન કરીશ. પ્રમુખ તરીકે મારી ફરજ અદા કરવા માટે અને સાહિત્યના હિતની ખાતર કદી કોઇને અપ્રિય લાગે એવું કથન કરવું પડે, તો તેને માટે હું ક્ષમા ચહાઉં છું.

આ વખતના કાર્યવાહકોએ પરિષદ્‌ની ચાલુ કાર્યવાહીમાં કેટલોક ફેરફાર ચહાવા લાયક કર્યો છે. જૂદા જૂદા વિચારના, જૂદી જૂદી પદ્ધતિવાળા, જૂદી જૂદી કોમના, જૂદા જૂદા પ્રદેશના સાહિત્ય સેવકોની પ્રમુખ તરીકે ચૂંટણી થવી ઇષ્ટ છે. આજ સુધીના જે પ્રમુખો થયા છે, તે ચરોતર ને મધ્ય ગુજરાતના ગુજરાતીઓ છે. ગુજરાતના બીજા ચાર દિશાના વિદ્વાનોની, તેમ જૈન, પારસી અને મુસલમાન જાતિના સાહિત્ય પૂજકોની વારી હવે પછી આવશે, એવી હું આશા રાખુ છુ.

બીજી બાબત મારે નિવેદન કરવાની એ છે, કે સાહિત્ય શબ્દને વાઙ્મયના અર્થમાં વાપરીને આ પરિષદ્‌નું ક્ષેત્ર વિશાળ કરવું જોઇએ. સાહિત્યમાં કાવ્યો, વાર્તાઓ ને નાટકોનોજ નહિ, પણ બીજા સર્વ વિષયોનો સમાવેશ કરવો, એટલે તે સર્વ જાતિના ને સ્થિતિના લોકોને ઉપયોગી થઇ પડે, એવો આશય રાખવો જોઇએ.

ત્રીજી બાબત હું નમ્રપણે એ જણાવું છુ, કે આ વખત જેમ લોકસમૂહને માટે ભાષણો આપવાની યોજના કરી છે, તેમ આપણી પરિષદ્‌મા તેઓ ભાવથી ભાગ લેતા થાય એવા ઇલાજ લેવા જોઇએ, એટલે આ પરિષદ્ એકલા સાક્ષર મંડળ માટેજ નહિ, પણ ગુજરાતી બોલનારા સર્વને માટે સમજવી જોઇએ. સરસ્વતી દેવીના મંદીર સર્વને માટે ખુલ્લાં રહે, અને આપણે જનસમૂહને સાથે રાખીએ, તોજ સાહિત્યનો ખરો ઉપયોગ થઇ દેશની ઉન્નતિ થવાની છે.

ભાષાના ઇતિહાસ વગેરેના સંબંધમાં વિદ્વાનો ઘણું લખી ચૂકયા છે; પરંતુ નવા નવાં સાધનો મળી આવવાથી જે નવી નવી બાબતો પ્રકાશમાં આવતી જાય, તે દર્શાવવાના તથા જૂદા જૂદા વિચારોની સરખામણી કરી બતાવવાના હેતુથી મેં એ વિષય છોડી દીધો નથી.

કેટલાક વિદ્વાનો આ દેશના અસલ વતનીઓ માને છે, તે પણ આર્યો સાથે આવ્યા હતા. આ ઉપરથી જણાશે કે આર્યોની સાથે બીજી ભાષાઓ વાપરનારા લોકો પણ પ્રાચીન સમયે આ દેશમાં આવી વસ્યા હતા. બીમ્સ લખે છે કે તુરેનિઅનની પાંચ શાખા પૈકી ચાર શાખા આપણા તરફ ચાલે છે. (૧) હિમાલયી (૨) લોહિટિ, (૩) કોલ, અને (૪) દ્રવિડી. હિમાલયીની ૨૩ શાખા, લોહિટિ એટલે બ્રહ્મદેશની ભાષાની ૨૬ શાખા, કોલની નવ શાખા (હિંદુસ્થાનના જંગલી લોકો સોનથલ, ગોંડ વગેરેની) અને દ્રવિડીની બાર શાખા (સિંઘાલી સાથે) દ્રવિડ દેશમાં વપરાય છે. દક્ષિણ હિંદુસ્તાનમાં તુરેનિઅન ભાષાઓએ આ દેશની આર્ય ભાષાઓ ઉપર કેટલીક અસર કરી છે, તેમ તેમની ભાષાઓ ઉપર આર્ય ભાષાઓની પણ ઘણી અસર થએલી છે. કોઇ એમ પણ માને છે કે આર્યોની પહેલાં તુરેનિઅન લોકો હિંદમાં આવીને આખા દેશમાં વસ્યા હતા.

સંસ્કૃત ભાષા.

આર્ય લોકો સામટા એકી વખતે આ દેશમાં આવ્યા નહોતા. જૂદાં જૂદાં ટોળાં લાંબે અંતરે આવે તો તેમની ભાષામાં ફેરફાર હોય જ. તેમ અનેક ભાષા બોલનારી પ્રજાઓના ભેળસેળ થવાથી પણ ભાષામાં વધારે ઓછું મિશ્રણ થવા પામે. વેદની ભાષા થઇ તેને સંસ્કૃત નામ આપવામાં આવ્યું. જગદીશ ચેતરજી જણાવે છે, કે વેદ બન્યા પછી ઘણે કાળે આર્યો હિંદમાં આવ્યા હતા. તે તો વળી આગળ વધીને એમ પણ જણાવે છે કે મહાભારત અને રામાયણના બનાવ પણ હિંદમાં બન્યા ન હોતા! નવા નવા શોધોથી કેવી કેવી વાતો પ્રગટ થશે તે કહી શકાતું નથી. પામિર અને ગોબીના રણથી ઢંકાએલ ફળદ્રૂપ દેશમાં પૂર્વે આર્ય પ્રજા વસતી હતી. તેમનાં દેવળો ને પુસ્તકો સુદ્ધાં હાલમાં હાથ લાગ્યાં છે, તે ઉપરથી ભાષાઓની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં વખતે નવો પ્રકાશ પડશે. સિંઘાલીની બીમ્સે તુરેનિઅનમાં ગણના કરી છે, તે કદાચ હિમાલયમાં વસતી સિંઘાલીઆ જાતની ભાષા તુરેનિઅન મૂળની છે, તેઓ પૂર્વે સિંહલ દ્વીપમાં જઇ રહ્યા હોય, એમ ધારીને કિંવા દ્રવિડ લોકોની મોટી સંખ્યા તેમાં જઇ વસી છે, તે ઉપરથી કલ્પના કરી હશે; પરંતુ બુદ્ધ ધર્મના પ્રચાર અર્થે ઇ. સ. પૂ. ૫૪૩ માં વિજયે પાલિ ભાષા દાખલ કરી, તે પછી તેનો એટલો પ્રચાર થયો છે કે હાલની સિંઘાલીને આર્ય ભાષાની શાખા ગણી શકાય, અને તે જાણે ગુજરાતી સાથે બહુ સંબંધ ધરાવતી હોય એવી દેખાય. તેમાંના થોડાક શબ્દો જુઓ:—

સિંઘાલી	ગુજરાતી	સિંઘાલી	ગુજરાતી
માસમ	માસ	એકય	એક
દવસ	દિવસ	તુનય	ત્રણ
મુલ	મૂળ	અટય	આઠ
પેટ્ટીય	પેટી	દહય	દસ–દહ
સીતલ	શીતળ	કોઇ	કર્યું

ફેરનવા	ફરવું	દૂર	દૂર
મરનેવા	મરવુ	નમ	નાન
દેનવા	દેવુ		
ગીયા	ગયા		

વળી હાલના 'સિધાલીઓમ. સસ્કૃત શબ્દો વાપરવાની રૂઢિ વધી પડી છે. જ્યાં જ્યાં બુદ્ધ ધર્મ પ્રવર્ત્યો, ત્યાં ત્યાં પાલિ અને સસ્કૃતની અસર થએલી છે જાવા ને બાલિ બેટોમાં ધર્મને લીધે તથા ખાસ કરીને પ્રાચીન આર્યો જથાબધ જઇ વસેલા હોવાથી ત્યાં સસ્કૃત શબ્દો ઘણા વપરાય છે જાવાની જૂની કવિતા, જેને કવિ ભાષા કહે છે, તે તો લગભગ આખી આર્ય ભાષા છે

આ દેશની સર્વ આર્ય ભાષાઓ—પ્રાકૃત અને ચાલુ—નુ મૂળ સસ્કૃત છે. તેણે આપણને અખૂટ ભડાર વારસામા આપેલો છે તેથી તેની મહત્તા સબધે પડિત હરબિલાસે પોતાના કીમતી ગ્રથમા જે વિદ્વાનોના મત ટાંકયા છે, અને તે મે સાહિત્ય માસિકમા છપાવેલા છે, તેથી તેમાના એકજ વિદ્વાનનુ મત અને આપી સતોષ માનીશ સર વિલિયમ જોન્સ કહે છે કે-સસ્કૃતનુ બધારણ આશ્ચર્યકારક છે, તે ગ્રીક કરતા વધારે પૂર્ણ, લાતિન કરતાં વધારે વિશાળ અને બને કરતાં વધારે સુદર રીતે સસ્કારી છે

સસ્કૃત ભાષાનુ સર્વોપરિપણુ સાબીત કરવા માટે બીજો એકજ દાખલો બસ થશે, ભગવાન પાણિનિએ શાસ્ત્રીય રીતે લખેલા વ્યાકરણ જેવુ વ્યાકરણ કોઇ ભાષામા નથી વળી મહા મહોપાધ્યાય શ્રી હરપ્રસાદ શાસ્ત્રીએ જણાવ્યું હતું, કે શ્રીમાન રાજેન્દ્રલાલ મીતરે વ્યાકરણ શાસ્ત્રના જૂદા જૂદા ૮૫૦ ગ્રથનો સગ્રહ કર્યો હતો દુનિયામા છે કોઇ એવી ભાષા કે જેમાં વ્યાકરણ શાસ્ત્રના સેકડો ગ્રથ હોય ?

લેખનકળા સબધે ટેવર કહે છે કે રોમીય ભાષા બોલનારે ગ્રીક લોકોને પ્રથમ અક્ષર જ્ઞાન ઇ સ પૂ ૧૪૯૩-૧૫૦૦ માં આપ્યુ અર્થાત્ લેખનકળા પ્રથમ રોમીય લોકોએ શોધી કાઢી એમ કહેવાનો ભાવાર્થ છે મેકસ મ્યુલર કહે છે, કે ઇ સ પૂ ૩૫૦ અગાઉનાં લેખી પુસ્તકો નથી આ બને મત ખરા નથી, તેના પ્રમાણમાં પડિત શ્યામજી કૃષ્ણવર્માએ પૂર્વ દેશીય ભાષાઓની લડનમાં મળેલી પરિષદ્ (સન ૧૮૮૩) માં જે લેખ વાંચ્યો હતો તેમાં જણાવ્યુ છે, કે મેકસ મ્યુલરને પોતાને કબુલ કરવું પડયુ હતુ કે સૂત્રોના કર્તાઓ લેખનકળા જાણતા હતા વળી તે કહે છે કે વેદની સહિતાઓમાં બ્રાહ્મણ અને સૂત્રોના ગ્રથોમાં એવા શબ્દો ને વાકયો છે, કે તે વડે પ્રાચીન હિંદમા લેખનકળાનો ઉપયોગ થતો તે વિષે શકા રહેતી નથી પાણિનિની પૂર્વે લાંબા વખત પરના જે નિયમિત પ્રબધો ગદ્યમા છે તે લેખનની મદદ વગર બને નહિ પ્રોફેસર વિલસન કહે છે કે હિંદુઓમાં સાહિત્ય સાથેજ લેખનકળા હતી. પ્રો. હીરેન કહે છે કે છેક જૂના વખતથી હિંદમાં અક્ષર જ્ઞાન હતું અને તે

શિલા ને તામ્રલેખોમાંજ નહિ, પણ સામાન્ય જીંદગીના દરેક કામમાં વપરાતું. કાઉન્ત બ્જોર્નસ્તર્જન જણાવે છે કે હિંદુ કને ઇ. સ. પૂર્વે ૨૮૦૦ અથવા પ્રજાહિમની પૂર્વે ૮૦૦ વર્ષ પહેલાંનાં લેખી ધર્મનાં પુસ્તકો હતાં. મહાભારત સંબંધે એવી વાત ચાલે છે કે વ્યાસ ભગવાને તે તૈયાર કર્યું, તેને લખવા માટે શ્રી ગણપતિએ બીડું ઝડપીને તે લખ્યું હતું. આ વાતને ઓછામાં ઓછાં પાંચ હજાર વર્ષ થઇ ગયાં. ટેલર અક્ષર જ્ઞાન માટે ઇ. સ. પૂ. ૧૫૦૦ પરની વાત કરે છે, પરંતુ બાબિલોનના લોકોને ઇ. સ. પૂ. ૨૦૦૦ ની પહેલાં લખવાની કળા માલમ હતી. આસિરિઅન અને એકકેડિઅન ભાષાના શબ્દ–સંગ્રહો, વ્યાકરણો, કોષો અને પાઠ્ય પુસ્તકોનો શોધ લાગ્યો છે (પાટી ઉપરના હજારો લેખોમાંનો ઘણો ભાગ વિલાયતના સંગ્રહસ્થાનમાં રાખેલો છે). બાબિલોનના લોકો ઝાડની છાલ વગેરે પર અને પાછળથી માટીની નાની પાટીઓ ઉપર વતરણાથી લખતા હતા. મીસરના છેક પ્રાચીન કાળનાં લોકો ચિત્ર લેખન (લિપિ) થી કામ નિભાવતા. ભાષા પેદા થયા પછી થોડે કાળે લેખનની જરૂર પડે, કેમકે ગામ પરગામ ખબર આપવાના, હિસાબ રાખવાના, પોતાના વિચાર સંગ્રહી રાખવાના પ્રસંગ આવ્યા વિના રહે નહિ. શરૂઆતમાં આ કાર્ય ચિત્ર લેખનથી થતું" એમ માલમ પડે છે.

સંસ્કૃત ભાષા એ સર્વ લોકની બોલી હતી કે કેમ એ વાત શંકા પડતી છે. સુધારેલી સંસ્કૃત એ વિદ્વાનોની કદાપિ ભાષા હશે, પરંતુ બાકીના લોકો તે સમયે પ્રાકૃત ભાષા બોલવામાં વાપરતા હશે એમ લાગે છે. પ્રાકૃત ભાષા કયારથી પ્રચારમાં આવી તે કહેવું મુશ્કેલ છે, તથાપિ પાલિ ભાષાને જ્યારે સુમારે અઢી હજાર વર્ષ થયાં છે, ત્યારે પ્રાકૃત ભાષા તે અગાઉ ઘણાં સૈકાથી ચાલુ થએલી હોવી જોઇએ. ગ્રિઅરસન કહે છે કે વેદની સંસ્કૃત ભાષા ઉપરથી પ્રાકૃત ભાષા થઇ છે. કોઇ પ્રાકૃત સુધારીને નવી સંસ્કૃત ઉપજાવવામાં આવી એમ પણ ધારે છે. એ પછી દ્વિતીય પ્રાકૃત ઉદ્ભવી અને છેવટના વખતમાં તૃતીય પ્રાકૃત થઈ. વ્યાકરણતીર્થ બહેચરદાસ તેમને સંસ્કૃતસમ પ્રાકૃત અને દેશ્ય (દેશી) પ્રાકૃત એવાં નામ આપે છે. એમાંથી પાછલી પ્રાકૃતો થઇ અને એ પ્રાકૃતોમાંથી ચાલુ આર્ય દેશી ભાષાઓ ઉત્પન્ન થઇ. દ્વિતીય પ્રાકૃતથી પાલિ ઉદ્ભવી અને તે બૌદ્ધોના ધર્મની પવિત્ર ભાષા બની. જૈન ધર્મીઓએ કયી પ્રાકૃત પસંદ કરી તે વિષે મતભેદ ચાલે છે. બીમ્સ કહે છે કે તે ભાષા શૌરસેની હતી. ગ્રિઅરસન માને છે કે તે વિદર્ભ દેશની મહારાષ્ટ્રી (દક્ષિણની મરાઠીની માતા) હતી. કોઈ કહે છે કે તે અર્ધ માગધી હતી, પરંતુ પંડિત બહેચરદાસ આ સર્વ મતને ખોટા ઠરાવે છે અને કહે છે કે "જૈન પ્રાચીન પુસ્તકોમાં પ્રાકૃત* ભાષા પ્રયોજાઇ છે. શ્રી હેમચંદ્રનુંજ વ્યાકરણ

* દિગંબર જૈનાચાર્યો એથી વિરુદ્ધ મત ધરાવે છે ને કહે છે કે, જૈન સાહિત્ય મૂળે અર્ધ માગધીમાં રચાયું હતું. અર્ધ માગધી એટલે શૌરસેની અને માગધી મળીને થએલી ભાષા, એમ છતાં રા. મગીલાલ બકોરભાઈ અનુમાન કરે છે કે, અર્ધ માગધી તે બીજી કોઇ નહિ-પણ ગુજરાતનાં તે કાળની લોકભાષા હોવી જોઇએ !

જૈન સૂત્રોની ભાષા અર્ધ માગધી કહેવાની ના પાડે છે જૈન ધર્મના પુસ્તકોમાં કોઇ કોઇ ઠેકાણે દેશ્ય પ્રાકૃતનો, આર્ષ પ્રાકૃતનો અને શૌરસેની ભાષાનો પણ એકાદ એકાદ શબ્દ આવી ગયો છે, પણ એટલાથી એમ કેમ નક્કી થાય કે જૈનસૂત્રો અર્ધ માગધીમા છે ”

આ ઠેકાણે જણાવવું જોઇએ કે જે ધર્મના ને અન્ય વિષયોના ગ્રથો સસ્કૃતમા લખવાનો વહિવટ હતો, તે તોડીને લોક ભાષાનો ઉપયોગ કરવાનું માન જૈન અને બૌદ્ધ આચાર્યોને ઘટે છે તેમણે જેમ પ્રાકૃત ભાષામા ગ્રથો લખ્યા, તેમ તેઓ વ્યાખ્યાન વગેરે પણ પ્રાકૃત ભાષામાં આપતા હતા બૌદ્ધ ધર્મની પાલિ ભાષા પછી ઉદ્ભવેલી પ્રાકૃતોમા તેમના ગ્રથો પ્રકટ ન થયા, પરતુ જૈનોએ તો જેમ જેમ ભાષાઓ બદલાતી ગઈ તેમ તેમ નવી થએલી ભાષાઓમાં ગ્રથો લખ્યા છે, એ તેમનું કાર્ય ખરેખર પ્રશસાને પાત્ર છે અને એજ પદ્ધતિથી તેમણે ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યની ઉમદા સેવા બજાવી છે

મૂળ પ્રાકૃતની શાખાઓ.

આપણે ત્રણ પાયરીની પ્રાકૃત જોઇ એ ઉપરથી જે પ્રાકૃતો પેદા થઈ અને જેના વરરૂચિ, હેમાચાર્ય વગેરે વિદ્વાનોએ વ્યાકરણ રચ્યા છે, તેમાં પાચ નામ આવે છે ૧ શૌરસેની ૨ માગધી ૩ પૈશાચી (તેની એક શાખા ચૂલિકા પૈશાચી) ૪ અપભ્રશ અને ૫ મહારાષ્ટ્રી આગળ જતા તેમા વધારો થતો ગયો છે, તે એટલે સુધી કે રામતર્કવાગિશ ૨૭ પ્રકારની પ્રાકૃત ગણાવે છે એમાની લ્રુષિકેશ વ્યાકરણ માંથી પાચાલી, ટક્ક અને આભીરી એ ત્રણ નામ મળી આવે છે એટલે કદાચ પ્રાત પ્રાંતની જૂદી પ્રાકૃતો થઇ ગઇ હશે

ભરતખડનો મધ્ય દેશ તે ઉત્તરમા હિમાલયથી માડીને દક્ષિણમા વિધ્યાચળ સુધી અને પશ્ચિમમા સરહિદથી માડીને પૂર્વમાં ગગા જમનાના સગમ સુધી પૂર્વે ગણાતો, તથા તે આર્યોની પવિત્ર ભૂમિ મનાતી, અને બાકીના દેશ મ્લેચ્છ-જગતીમા ખપતા ભગવાન પાણિનિએ સસ્કૃતનું વ્યાકરણ એ સ્થળે ઇ સ પૂ ૭૦૦ વર્ષ ઉપર રચ્યું હતુ આગળ જતાં એ ભાષાએ ધીમે ધીમે પ્રાકૃતનું રૂપ ધારણ કર્યું મધ્યદેશની આજુબાજુએ—પશ્ચિમ, દક્ષિણ, ને પૂર્વમા—જે મુલક તે વૈદિક સમયે પણ આર્ય જાતોથી વસેલો હતો, એ મુલકમાં હાલનું પજાબ, સિધ, ગુજરાત, રજપૂતસ્થાન (હાલ મધ્ય દેશ) અયોધ્યા અને બિહાર આવે છે આ બાહ્ય મુલકોમા જૂદી જૂદી જાતો આવી વસી હતી અને તે દરેકની બોલી જૂદી હતી તથાપિ એ જાણવું અગત્યનું છે કે સામત ભાષાઓનો મુકાબલો કરતાં આ બહારની ભાષાઓ મધ્યદેશની ભાષા કરતા એક બીજી સાથે વધારે સબધ ધરાવતી હતી વિશેષ તપાસથી એમ માલમ પડે છે કે મધ્ય દેશમાં આવી વસેલા આર્યો સૌથી છેલ્લા હતા આગળ જતા મધ્ય દેશની વસ્તી વધવા લાગી અને તેણે હિંદના બાકીના ભાગો ઉપર અગત્યની સત્તા પ્રાપ્ત કરી દિલ્લી અને કનોજ એ રાજધાનીનાં શહેર હતાં, અને મથુરાંનું પવિત્ર નગર

દેશમાં હતું. ત્યાંના લોકોએ પૂર્વ પંજાબ, રજપૂત સ્થાન, ગુજરાત અને અયોધ્યા જીતી લીધાં. તેમની ફોજ તથા જઈ વસનારાઓ પોતાની ભાષા ત્યાં લઇ ગયા, તેથી એ સવ પ્રદેશોમાં આપણે હાલની ભાષાઓનું મિશ્રણ જોઇએ છીએ. તે દરેકનો પાયો બાહ્ય દેશની ભાષાનો હોઇ તેનું શરીર મધ્ય દેશની ભાષાનું બંધાયું. એમ છતાં જેમ આપણે મધ્યબિંદુથી આગળ જતા જઇએ, તેમ મધ્ય દેશની ભાષાની અસર નબળી પડતી અને બાહ્ય અથવા સ્થાનિક ભાષાની અસર બળવાન થતી જોઇએ છીએ, તે એટલે સુધી કે છેવટ મધ્ય દેશની ભાષાની છાયા પણ રહેલી નથી. દાખલા તરીકે પશ્ચિમ પંજાબની લહંદા ભાષા તે મધ્ય દેશની ભાષા સાથે કંઈજ સંબંધ ધરાવતી નથી. જેમ આપણે દક્ષિણ પશ્ચિમ ભણી જઇએ તેમ બાહ્ય દેશોની મૂળ ભાષા વધારેને વધારે જોઇએ છીએ. અને તે ગુજરાતમાં ખાસ માલમ પડે છે. છેવટ જયાં શકય હતું, ત્યાં બાહ્ય દેશના લોકો દક્ષિણમાં ને પૂર્વમાં પ્રસર્યા અને એ રીતે આપણે મરાઠીને મધ્ય પ્રાંતોમાં, વરાડમાં અને મુબાઇ તરફ જોઇએ છીએ. એજ રીતે પૂર્વમાં ઉરિયા, બંગાળી ને આસામી ભાષાઓ મધ્ય દેશની ભાષાની અસર થયા વગરની છે.

મધ્ય દેશની પ્રાકૃત ભાષા તે મથુરાની આસપાસના શૂરસેન દેશના નામથી શૌરસેની કહેવાઇ, અને તે સમયનો આર્ય સત્તાનું મધ્ય સ્થાન જે કનોજ તેની નજીકની તે હતી. પૂર્વમાં જેને હાલ બિહાર કહે છે તેમાં માગધી (મગધ દેશ ઉપર-થી)-અયોધ્યા અને ભાગલખંડમાં અર્ધ માગધી, માગધી અને શૌરસેનીના મિશ્રણ વાળી-વરાડ (વિદર્ભ) દેશમાં મહારાષ્ટ્રી ચાલતી, તે અર્ધ માગધી સાથે નિકટનો સંબંધ ધરાવતી હતી, અને તે અર્ધ માગધી ને માગધીનો સંબંધ કરનારી કડી હતી. વળી મધ્ય દેશના હુમલા થતા અગાઉ મહારાષ્ટ્રી તે સૌરાષ્ટ્રીને નામે ચાલતી ગુજરાતી ભાષા હતી-સંસ્કૃત નાટકોમાં જે પ્રાકૃત ભાષા વપરાઇ છે, તેની કવિતા બહુધા મહારાષ્ટ્રીમાં રચેલી જોવામાં આવે છે. દ્વિતીય પ્રાકૃતનું મહારાષ્ટ્રી પછીનું છેલ્લું પગ-થીઉં અપભ્રંશ (ભ્રષ્ટ, વિકાર પામેલ) હતું, અને તે પ્રાકૃતોમાં સાહિત્ય ઉદ્ભવ્યા પછી ખરી દેશી ને સુધરેલી-સાક્ષરી શાખાઓનો પાયો ગણી તેને વ્યાકરણકારોએ એ નામ આપ્યું હતું. છેવટે આ અપભ્રંશ ભાષામાં સાહિત્ય લખાવા લાગ્યું, અને જે પંડિતો પૂર્વે ધિક્કારતા હતા, તેમનાજ વંશજ-વૈયાકરણો તેનો અભ્યાસ કરવા લાગ્યા. પ્રાકૃત ઘસાઇ ઘસાઇને નિર્મળ થતી ગઇ, અને ઘણા જમાના વીત્યા પછી તેને અપભ્રંશને જગા આપવી પડી. સાંપ્રત દેશી ભાષાઓ એ અપભ્રંશોના સીધાં-ઔરસ બાળક છે. શૌરસેન અપભ્રંશ એ પશ્ચિમ હિંદીની ને પંજાબીની માતા છે, તેની સાથે નિકટનો સંબંધ રાખનાર ઉજ્જનની અવંતિ (રાજસ્થાનીની માતા) હતી. ગુજરાતી અપભ્રંશ એ ગુજરાતીની માતા છે. પૂર્વ હિંદી એ અર્ધ માગધી અપભ્રંશથી પેદા થઇ છે. મરાઠી એ મહારાષ્ટ્રી અપભ્રંશની પુત્રી છે. મહાન માગધી એ બિહારીની, ઉરિયાની, બંગાળીની અને આસામીની માતા છે. જેનું નામ માલમ નથી એવી અપભ્રંશમાંથી લહંડા અને કાશ્મીરી, જેનો પાયો કોઇ પૈશાચી ભાષા છે, તે પેદા થઇ છે. સિંધી એ પ્રાચડ અપભ્રંશથી નીકળી છે.

પ્રાકૃત ભાષાઓમાંની શૌરસેની, માગધી, અને પૈશાચી (ચૂલિકા પૈશાચી) એ નામ અમૂક દેશની ભાષા સૂચવે છે પિશાચ લોકો હિમાલયના પૂર્વ ભાગમા વસતા હતા એમ કેટલાક ધારે છે, પણ વ્યાકરણતીર્થ બહેચરદાસ આધારપૂર્વક જણાવે છે કે પાંડય, કેકય, બાલ્હીક, સિંહ, નેપાલ, કુંતલ, સુદેષ્ણ, બોટ, ગાંધાર, હૈવ અને કન્નોજ એ બધા પિશાચ દેશો છે (એમાં કેટલાક અનાર્ય દેશોનાં નામ છે) પિશાચ લોકોનુ એક વખતે સિંધમા પણ જોર હતુ એમ માલમ પડે છે ચૂલિકા પિશાચી એ પહાડી પૈશાચી, જેને બીમ્સ પહારી કહે છે તે હશે અપભ્રંશ ભાષાનો સંબંધ પ્રાકૃત પાંચે ભાષા સાથે છે પંડિત બેચરદાસ જણાવે છે, કે પ્રાકૃત ભાષા મધુર અને કોમળ છે, કેમકે હેમચંદ્રસૂરિએ પ્રાકૃત એટલે પ્રકૃતિ–સંસ્કૃત–થી આવેલ એવો અર્થ કરેલો છે આપણી ગુજરાતી (સર્વ પ્રકારની ગુજરાતી) ભાષામા દેશ્ય–દેશી પ્રાકૃતનું ઘણુ મિશ્રણ થએલું છે એજ રીતે સંસ્કૃત કે સંસ્કૃતભવ પ્રાકૃતનો પણ આપણી ભાષા સાથે સંબંધ છે

ગુજરાતી ભાષા.

ગુજરાતી ભાષાનું સગપણ અથવા સંબંધ જોઇએ, તો તે અપભ્રંશની પુત્રી છે, જૂની પ્રાકૃતની પૌત્રી છે, અને સંસ્કૃતની પ્રપૌત્રી છે શૌરસેની વગેરે નવી પ્રાકૃતો તેની માશીઓ થાય છે, અને ચાલુ દેશી ભાષાઓ હિંદી, બંગાળી, પંજાબી, સિંધી, મરાઠી, કાશ્મીરી, ડોગ્રા, નેપાળી, ઉરિયા અને આસામી એ તેની મશીઆઇ બહેનો થાય છે, મતલબ કે તે હિંદની સર્વ આર્ય ભાષાઓ સાથે સંબંધ ધરાવે છે

ગુજરાતી ભાષા ક્યારથી શરૂ થઇ તે નિશ્ચિતપણે કહેવાતું નથી તે સુમારે નવસે વર્ષથી ચાલે છે, એમ ગ્રિઅર્સન કહે છે. બીમ્સનું મત એવુ છે કે કદાચ હિંદની આર્ય ભાષાઓમાં ગુજરાતીનુ અસ્તિત્વ સૌથી જૂનુ ને પહેલુ છે સ્વ હરિલાલ ધ્રુવ કહે છે કે ગુજરાતી ભાષાની હયાતી સિદ્ધરાજના વખતમાં તો શું પણ વનરાજના વખતમા પણ હતી પંડિત બહેચરદાસ જણાવે છે કે ગુજરાતી શબ્દ ગૂર્ચિ ધાતુ ઉપરથી થયો છે, અને તેના આધારમા હેમચંદ્રનુ સૂત્ર ટાકી બતાવે છે, તે ઉપરથી શ્રી હેમચંદ્રના સમયમાં ગુર્જર શબ્દ જાણીતો હતો એમ ઠરે છે ગુજરાત શબ્દ ગુર્જરત્રા ઉપરથી થયો છે, અને તેનો અર્થ ગુર્જરોને પાળનાર અથવા ગુર્જરોને આશ્રિત એવો થઇ તે દેશને લાગુ પડે છે

ગુજરાત–ગૂજરાત એવુ આ દેશનુ નામ પ્રાચીન કાળમા નહોતું તેના પશ્ચિમ ભાગનુ નામ સૌરાષ્ટ્ર, રાજધાની દ્વારકા, અને ભાષા સૌરાષ્ટ્રી હતી, દક્ષિણ ભાગનુ નામ લાટદેશ, રાજધાની કોટિવર્ષપુર અને ભાષા લાટ હતી, અને ઉત્તર ભાગનુ નામ આનર્ત દેશ (કોઇ વાર સૌરાષ્ટ્રને અને કોઇવાર તેના ઉત્તર ભાગને પણ આનર્ત દેશ કહ્યો છે) હતુ પૂર્વ ભાગ લાટ અને આનર્ત વચ્ચે વહેંચાયલો હશે જગદીશ ચેતરજી જણાવે છે, કે કેટલીક જાતો જેવી કે ગુર્જર, આભિરનુ મુળ સ્થાન કોકેસસના ઉત્તર પશ્ચિમ ભાગમાં અને એશિઆઇ તુર્કસ્તાનમાં હતુ, એટલે ગુર્જરો

(ગુર્જરો) પણ બીજી આર્ય વગેરે પ્રજાઓની સાથે ઘણા પ્રાચીન સમયે આવી વસેલા સમજાય છે. આ વાતને દા. ભાઉ દાજીના કથનથી ટેકો મળે છે. તે ધારે છે કે આ લોકો (ગુજર અથવા ચૌર જે ઉપરથી ચાવડા શબ્દ થયો ગણાય છે) ઘણું કરીને રૂશિઅન રાજના સીમાડા ઉપરના જયોર્જીઆ પ્રાંત (જેને કોઇ કોઇ વાર ગુર્જરસ્તાન પણ કહે છે ત્યાં)થી +આવેલા છે. તેઓ પ્રથમ પંજાબમાં આવી વસ્યા, અને ત્યાંથી ધીમે ધીમે આગળ વધીને ગુજરાતમાં આવ્યા. વળી દા. ભાઉ કહે છે કે વલ્લભીરાજનો નાશ કરનાર અને આ દેશને ગુજરાત એવું નામ આપનાર ગુર્જરો હતા. ગુર્જરો આ દેશમાં ખરેખરા ક્યારે આવ્યા તે નક્કીપણે કહી શકાતું નથી. રા. પ્રાહલનજી દેસાઇ લખે છે કે ગૂજર લોકો ઇ. સ. ની પાંચમી સદીને સુમારે હિંદુસ્તાનમાં વાયવ્ય ખુણા તરફથી દાખલ થએલા જણાય છે. પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીએ ગુર્જરોનું ગુજરાતમાં આવાગમન ઇ. સ. ૪૦૦ થી ૬૦૦ ના સમયમાં થએલું જણાવ્યું છે. ગ્રિઅરસન ને ભંડારકરના મત પ્રમાણે ગુર્જર એ પશ્ચિમ હિંદુસ્તાનના પ્રાચીન સપાદલક્ષમાંથી આવીને ઉત્તર પૂર્વ રજપુતાનામાં ને ત્યાંથી ધીમે ધીમે પશ્ચિમ તરફ ગુજરાતમાં આવી વસ્યા, અને ત્યાંના આખા મુલકમાં પોતાની ભાષા લાગુ કરી (સાલ આપી નથી). દા. ભાઉ દાજી કહે છે કે સાતમી સદી પહેલાં જુના ગ્રંથોમાં આ દેશનું ગુજરાત નામ હોય એવું કયાંહી જણાતું નથી. તેઓ સાતમી સદીમાં આવી વસ્યા, તે ઉપરથી ગુર્જરત્રા એનું દેશનું નામ પડયું. લેઉઆ પાટીદારના વહીવંચા કહે છે. કે લેઉઆ લોહગઢ (લાહોર) થી સંવત્ ૭૦૨ ની સાલમાં ગુજરાતમાં આવી વસ્યા.

ઉપર જણાવ્યું છે કે મહારાષ્ટ્રીની એક શાખા સૌરાષ્ટ્રી પૂર્વે ભાષા તરીકે વપરાતી હતી. તે એકલા સૌરાષ્ટ્રમાં કે આખા ગુજરાતમાં વપરાતી હતી કે કેમ, અને તે અપભ્રંશ પહેલાં કે પછી ચાલતી હતી તે જાણવાને આધાર નથી; પરંતુ એ ભાષાની છાયા હજી સૌરાષ્ટ્રમાં રહી ગઇ છે. કાઠીઓ વગેરેમાં તેનો કેટલોક વાપર છે. જુઓ કાઠીનું બોલવું:—

અશે (અહીં, એથે) આવ, તાળી (તારી) માશીનાં ખોરડાં નથી. ધિંગાણું કરતોસ. યાનો કેટલો આંકડો તે મેળુવ્યા. અમે વડું મરાં. માંગર (ગાંડી) ના કેશે (કહીં-કેથે) જાતો છાં. તોહે જાવા ચાં નહીં. તાળી માહે ચાં, ગામ ખોડું તે કાઢી નાખ્યાં.

નરસિંહ મહેતાએ, ભાલણે, કુસુમ શ્રી રાસના કર્તા વગેરેએ છઠ્ઠીનો પ્રત્યય ચો વાપર્યો છે, તે કયાંથી આવ્યો તે હવે સમજાશે. પૈશાચીમાં લ ને બદલે ળ વપરાતો તે ગુજરાતી ને મરાઠીમાં ચાલે છે. મને લાગે છે કે તે પિશાચી નજીકની મહારાષ્ટ્રીમાં થઇને મરાઠીને ગુજરાતીમાં આવ્યો હશે. એ ળ અકબરના વખતમાં લખાએલો મારા જોવામાં આવ્યો છે, મતલબ કે તેનો વાપર આધુનિક નથી.

+ સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ.

બીજી એક વાત દા ભાઉ દાજી કહે છે, તે એક ઓરિસાની ઉડિયા ભાષા તે દક્ષણી કરતાં ગુજરાતીને ઘણી મળતી છે કયાં હિંદના પુર્વ કાઠા તરફની મહારાષ્ટ્રી ને ઉરિયા, અને કયાં પશ્ચિમ કાઠાના ગુજરાતની સૌરાષ્ટ્રી ને ગુજરાતી ? વચ્ચેના અનેક દેશ છોડીને એ ભાષાઓ શી રીતે મળતી થઇ, તેનુ કારણ તપાસવા જેવુ છે

ગુજરાતીની શાખાઓ.

બીમ્સ ગુજરાતીની ત્રણ શાખાઓ (ડાયલેકટસ) ગણાવે છે ૧ સુરત ભરૂચ તરફની, ૨ અમદાવાદની અને ૩ કાઠીઆવાડની એ ત્રણેમા એવો તફાવત નથી કે તેમને જૂદી શાખાઓ ગણી શકાય ગ્રિઅરસન જણાવે છે કે ભીલ અને ખાનદેશના લોકો જે મિશ્ર ભાષા બોલે છે, તે ગુજરાતીની શાખા છે અહીંઆ ભીલ એટલે ગુજરાત ને ખાનદેશ વચ્ચેના પહાડી મુલકમાં વસનારી કાળીપરજ (જેની અનેક જાતો છે) ના લોકો સમજવાના છે નાદોદના રાજમા આવેલો એક પ્રદેશ જેને મરૂઠ કહે છે, ત્યાના ભીલ લોકોની ભાષાનું વ્યાકરણ રા છગનલાલ રાવળે પ્રસિદ્ધ કરેલુ છે સોનગઢ તરફની ને બારીઆ તરફની એ પ્રજાના ખાસ શબ્દોનો સગ્રહ થએલો છે, તે ઉપરથી તથા ગાયકવાડી રાજમા વસતા ધાણુકા વગેરેના જાત અનુભવ ઉપરથી હુ કહી શકુ છુ, કે એ લોકોની ભાષા જો કે સર્વત્ર એક સરખી નથી (તેની ૩૦ બોલીઓ પાહલનજી દેશાઇ જણાવે છે), તથાપિ તે ગુજરાતીની શાખા ગણી શકાય એમાં ગુજરાતી સાથે મરાઠીનુ મિશ્રણ છે

ખાનદેશના ઉત્તર તરફના ભાગમાં સેકડો વર્ષથી જઇ વસેલા મુખ્યત્વે કણબીઓની સખ્યા ઘણી મોટી છે પણ તેમનો મરાઠા ને કાળીપરજ સાથે સબધ થવાથી તેમની ભાષા મિશ્ર થઇ ગઇ છે, તથાપિ તે ગુજરાતીની શાખા ગણી શકાય

અસલ સૌરાષ્ટ્રી ભાષા કાઠીઆવાડમા રહી ગયાનું ઉપર જણાવ્યુ છે તે ઉપરાત ત્યાં ચાલતી ચારણી ભાષા પણ આપણુ ધ્યાન ખેચે છે કાઠીઆવાડ દેશની જૂની વાર્તાઓ તેઓ પોતાની ભાષામા એક તારો વગાડીને કહે છે, અને વચ્ચે વચ્ચે કવિતાઓ ગાય છે, તે સાંભળવાની ઘણી મઝા પડે છે કાઠીઆવાડી ગ્તનોનો કેટલોક સગ્રહ પુસ્તકના આકારમા છપાયો છે, તે જૂની કાઠીઆવાડી ભાષા બતાવે છે ચારણી કવિતા નમુના તરીકે હું નીચે આપુ છુ —

સોરઠો–(ખાવાવાળા વિષે)

વાલગ હાટે (સાટે) વીહ (વિષ), કઇક ઝાડેજા ઝબે કર્યા,
રાણા હધુ (સાથે) રીહ (ગીધ), કાઉ (કાંઇ) વેઢારસ (વિઢાળે છે),
વાઘાઉત (વાઘાના સુત–વાઘાના)

દાના ભગત વિષે કવિતા

ઢોક વરહા (વરસો) તણા હડી ગેલ (ગએલ) કયારડો,
લાકડે (લાકડા જેવા) પાપીએ વાદ લીધો,
સેવગાં (સેવકો) ખાપડા હેક (એક) સધારવા,

તેકરડો (કેરો–છકો) વીર ઘેઘુમ કીધો;
કોસકી (કોશની) ગરાડી હેગ નીલી કરી,
વરમંડ (બ્રહ્માંડ) લોકો સરે (શિરે) ડંકા વાગા;
ખીલ ઝાંપા તણો ખણાવ્યો ખાખરો,
લુંખ જુંબાં થકી કેસ (કેસુડાં) લાગા;
જાદરા (દાના ભગતના ગુરૂ) તણો ઘર પ્રભુ કરી જાણવો,
વીહવા (દાના ભગતના ચેલા) તણીઉં (તણીનું બહુવચન)
આઘાટ (અઘાટ) વાતું (વાતો);
ઉગનીલો હુઆ હંગેરીઆ દેખજો ખપાળી (દંતાળી) તણોજ દાંતો.

અર્થાત્ સૌરાષ્ટ્રી ચારણી વગેરે મળીને જે જૂની કાઠીઆવાડી ભાષા ચાલે છે, તેને ગુજરાતીની શાખા તરીકે ગણી શકાય.

કચ્છી ભાષાનું લેખી સાહિત્ય જવલ્લે જોવામાં આવે છે, પણ તે ભાષા તરીકે અદ્યાપિ બોલાય છે, ને તેમાં કેટલીક કવિતા પણ રચાએલી છે. કચ્છ દેશ પૂર્વે ગુજરાતનો ભાગ હતો, એમ માનવાને કેટલાંક કારણો છે. ગ્રીક લોકોએ સૌરાષ્ટ્રની હદ ખંભાતના અખાતથી સિંધુ નદીના મુખ સુધી બતાવી છે, એટલે તેમાં કચ્છ આવી જાય છે. નરહરિ કૃત ચૂડામણિ નામક વૈદ્યક ગ્રંથમાં જેમ ઓખામંડળમાં થતા ગોપીચંદનને "સુરાષ્ટ્રજા" નામ આપ્યું છે, તેમ કચ્છમાં પેદા થતા કાળા મગ અને ફટકડીને પણ "સુરાષ્ટ્રજા" નામથી ઓળખાવ્યાં છે, એટલે કચ્છ સૌરાષ્ટ્રનો ભાગ હતો એમ સમજાય છે. + કચ્છી ભાષાની ઉત્પત્તિ સંબંધે અંગ્રેજ ભાષાશાસ્ત્રીઓ કંઇ જણાવતા નથી, પણ ઉપરનાં કારણોથી તથા ગુજરાતી સાથેનો તેનો સંબંધ જોતાં તેને ગુજરાતીની શાખા ગણી શકાય.

પાંચમી શાખા તે બહોળા સાહિત્ય વાળી પારસી ગુજરાતી કહી શકાય. એ વિષે વધારે હકીકત હવે પછી કહેવામાં આવશે.

ગુજરાતીનું શબ્દ–ભંડોળ.

ગુજરાતી ભાષાનું શબ્દ–ભંડોળ ચાર પ્રકારનું છે, એટલે તત્સમ, તદ્ભવ, દેશ્ય અને વિદેશી શબ્દોથી થએલું છે. તતસમ એટલે શુદ્ધ સંસ્કૃત શબ્દો, જેની સંખ્યા હજારોની છે અને તે પ્રાચીન કાળથી આજ સુધી વપરાશમાં આવેલા હોવાથી ભાષામાં ભળી ગએલા છે. વળી જરૂર પડે ત્યારે સંસ્કૃતમાંથી શબ્દો લેવાય છે, તથા તેની મહાન ટંકશાળમાંથી નવા શબ્દો પાડી શકાય છે. તદ્ભવ એટલે સંસ્કૃતમાંના વિકાર પામેલા શબ્દો, દેશ્ય–પ્રાકૃતમાંથી, અપભ્રંશમાંથી અને બીજી આર્ય ભાષાઓ-માંથી આવેલા છે. ભંડોળનો આશરે પોણો ભાગ એવા શબ્દોનો બનેલો છે. દેશ્ય શબ્દો ગુજરાતમાં પૂર્વે વસતા તુરાની કે બીજા લોકોથી પ્રાપ્ત થએલા છે. એમની

+ સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ.

સંખ્યા ઓછી* નથી અને જે છે, તેમાંના કેટલાકનાં મૂળ દેશ્ય-પ્રાકૃત વગેરેમાંથી મળી આવે છે. દેશ્ય પ્રાકૃત અને સંસ્કૃતભવ પ્રાકૃતમાંથી આવેલા ઘણા શબ્દો પંડિત બેચરદાસે બતાવ્યા છે, તેમાંના થોડાક નીચે આપું છું

દેશ્ય પ્રાકૃત	ગુજરાતી	દેશ્ય પ્રાકૃત	ગુજરાતી
ઉંડ	ઉંડુ	દેવરાણી	દેરાણી
ઓજ્જરી	હોજરી	પડુઆ	પાડુ
ઉબી	ઉબી	પુપ્ફા	ફઇ-ફોઈ
ઉત્થલ્લા	ઉથલો	રંડુઅ	રાંઢવું
કિવિડી	કમાડ	રોજ્ઝ	રોજ
ખડ્ડા	ખાડો	વઠ	વાંઢો
ખોલ	ખોલકુ (ગધેડુ)	આમોડ	અંબોડો
ખલ્લા	ખાલ	હુડ્ડા	હોડ
ચાસ	ચાસ	મુબ્ભ	મોભ
છાણ	છાણ	ઉત્તરવિડિ	ઉતરેવડ
ઝાખર	ઝાખરું	બબ્બરી	બાબરી
ટક્કર	ટેકરો		
ઠટલા	ઠાલો		
ડબ્બ	ડાબો		

સંસ્કૃત	સંસ્કૃતભવ પ્રાકૃત	ગુજરાતી
નીતિશાલા	નીઇસાલા	નિશાળ
ગ્રહિલ	ગહિલ	ઘેલો
વૈવાહિક	વેવાહિઅ	વેવાઇ
ભગિનીપતિ	બહિણીવઇ	બનેવી
દૌષ્યિક	દોસિઅ	દોસી
અધિકરણી	અહિઅરણી	એરણ

વળી જે શબ્દો હજી ગામડામાં અસલ કે સહજ ફેરફાર સાથે વપરાય છે, તેના મૂળ શબ્દો હૈમિકેશ વ્યાકરણમાંથી આપું છું —

સંસ્કૃત	પ્રાકૃત	સંસ્કૃત	પ્રાકૃત
આર્ય	અજ્જો, અજ્જે (કાઠીઆવાડમાં)	ઉત્કર	ઉક્કેરો (છાણનો સડેલ પોદળો)
ઋષિ	રિસી	ઔષધ	ઓસઢ-ઓસડ
કાલાયસ	કાલાસ-કાળાશ	ક્ષમા	ખમા
ચતુર્દશ	ચઉદહ-ચઉદ	પુરુષ	પુરિસ
મૂલ્ય	મોલ્લ-મોલ	ગજકુલ	રાઉલ-રાવળ
સ્કંધ	ખંદ, કંદ	સ્નેહ	સણેહ
તથા	તિમ	કુત્ર	કેત્થુ-કેથે (સુરત તરફ)

* ઉત્સર્ગમાળામાં ચાર્જી મજલાએ દેડાક આપેલા છે.

થોડાક અપભ્રંશમાંથી આવેલા શબ્દોઃ—

સંસ્કૃત	અપભ્રંશ	ગુજરાતી
અન્યથા	અનુ,અણુઇ	અને
આપત	આવઇ	આવે
ઇદશઃ	અઇસો	એવું
કથમ્	કેમ, કિહ, કિધ	કેમ, કિમ, કયમઃ
તત્ર	તેત્થુ, તત્તુ	તહીં, ત્યાં
સહ	સહુ	સહુ, સૌ
દિવા	દિવે	દીએ (દિવસે)
નહિ	નાંહિ	નહિ, નહીં
પૃથક્	જુઅં	જૂદૂં (જૂદું)
શીઘ્રં	વહિલ્લું	વહેલું
વિના	વિણુ	વીણ, વણ
યથા	જેમ, જિહ, જિધ	જેમ, જિમ, જયમ

દ્રાવિડ ભાષાઓમાંથી આવેલા શબ્દો:—

પીલુ (ખચ્ચું). છોકરાં અડકો દડકો વગેરે બોલતાં પીલુ પાકે, શરવણ ગાજે બોલે છે. આ શબ્દ બીજી પણ આર્ય ભાષાઓમાં ગએલ છે.

વકટ—(વકટી, વઘટી) કાનડી, અર્થ એક

રેન—(રેંટ રેંડુ-રેંડુ) તેલુગુ, અર્થ બે

મૂઠ—(મૂડુ) તેલુગુ, અર્થ ત્રણ

નાર—(નાળ્) નાલુગુ (તેલુગુ), નાલકુ (તામિલ ને કાનડી), અર્થ ચાર

ખાંગો વૈદ—એમાં વૈદ, અઇદુ (તામિલ ને કાનડી ઉપરથી); અર્થ પાંચ

આંખ આર—એમાં આર આરૂ (તેલુગુ ને તામિલ ઉપરથી); અર્થ છ.

ઉપલી સંખ્યા મોઈ (ગિલ્લી) દંડાની રમતમાં વપરાય છે, તે ઉપરથી એ રમત દ્રાવિડમાંથી આવી હશે, એમ લાગે છે.

ફારસી ને અરબી—મુસલમાનોનું આ દેશમાં રાજ્ય સ્થપાયું તે અગાઉ પ્રાચીન સમયથી ઇરાનીઓ ને આરબો સાથે આપણો સંબંધ હતો; ત્યારથી કેટલાક શબ્દો આપણી ભાષામાં દાખલ થયા છે. તેમનું રાજ્ય સ્થપાયા પછી તો સંખ્યાબંધ શબ્દો આપણી ને બીજી આર્ય ભાષાઓમાં ભળી ગયા છે. મારા ધારવા પ્રમાણે આપણા શબ્દ ભંડોળમાં તે બે આની કે તેથી કંઇક વધારે ફાળો આપે છે. કેટલાક વિદ્વાનો એમને યાવની શબ્દો ગણી પોતાનો અણગમો બતાવે છે; કેમકે.

न वदेद्यावनीं भाषाम् । प्राणैः कंठ गतैरपि ॥
सकृत्स्पर्शनमात्रेण । उपवीतं वृथाभवेत् ॥

ભક્તિવિજય ગ્રંથમાં જગન્નાથ પંડિત આખ્યાનમાંના એ શ્લોકને માન આપીને જમતી વખતે કોઇ બસ બોલે તો, શું તું મુસલમાન છે કે આવું બોલે છે કહી તેને વડિલો ધમકાવતા, પણ હાલમાં જમતા ને વાતચિત કરતા ફારસી અરબી તો શું, પણ અંગ્રેજી શબ્દો ઘણીવાર વપરાય છે, છતાં બોલનારને કોઇ અટકાવતું નથી યાવની શબ્દોમાંના ઘણાક તો એવા ઘરઅણું ને રૂઢ થઇ ગયા છે, કે તે અજાણતાં પણ વપરાઇ જાય છે તેમને આપણા આઘય ને પ્રત્યય લાગે છે, તેમ તેમના આઘય પ્રત્યય ગુજરાતી તદ્ભવ શબ્દોને પણ લાગે છે આવા શબ્દો દાખલ કરવાનું માન (કેટલાકને મતે અપમાન) નાગરિક લોકોને ઘટે છે, કેમકે તેઓ નોકરી કે વેપાર અર્થે યવનોના ઘાડા સંબંધમાં આવવાથી તેમણે તે ગ્રહણ કરેલા ગામડામાં એવા શબ્દો થોડાજ વપરાય છે કેટલાકને તો ગુજરાતી કરતાં એવા શબ્દોનો વાપર વધારે પસંદ પડે છે દાખલા તરીકે વાળંદ, ગાયજો, ગત, બાબર (કાઠીઆવાડમાં) દાવળ (ઉ ગુજરાતમાં) ને બદલે હજામ શબ્દ, અને તુલના, સરખામણી, સરખાવટ, મેળવવું, મીઢવવું, પડતાલો ને બદલે મુકાબલો શબ્દ ગમે છે કોઇ પોરો બોલે તો તે ગામડીઆ લાગે અને પેગો શબ્દ પસંદ પડે પણ પોરો એ સંસ્કૃત પ્રહર ઉપરથી ને પેરો એ ફારસી પહર ઉપરથી થયો છે, તો એમાંથી કયાને સારો ગણવો ? કેટલીક વાર યાવની શબ્દોને સંસ્કૃતનું રૂપ આપવામાં આવે છે, જેમકે પલંગ શબ્દ ફારસી છે, તે સંસ્કૃત પર્યંક ઉપરથી, મલાજો મર્યાદા ઉપરથી, અસ્વાર અશ્વવાર ઉપરથી અને કોતલ કુતલ (ઘોડો) ઉપરથી થયા છે એમ કહેવામાં આવે છે અફીણ શબ્દ અરબી અફ્યુમ (અફીમ) ઉપરથી થયો છતાં તેને અહિફેન, અહિફેણ એવા સંસ્કૃતમાં નામ અપાયા છે કેટલાક શબ્દ બંનેમાં સામાન્ય કે મળતા આવતા હોય છે, તેથી વ્યુત્પત્તિ માટે શંકા પડે છે, જેમ ફા આગ ને સં અગ્નિ, ફા અંદર ને સં અંતર્, ફા અંગુસ્ત ને સં અંગુષ્ટ, ફા માહ ને સં માસ, રાજકાજના શબ્દો માટે એક તાલુકો લઇએ તો તાલુકો, મહાલ, પરગણું તેહસિલ, કુમાવિસી, મામલતદાર, વહિવટદાર, મહાલકરી, કુમાવિસદાર, તેહસિલદાર, તજવીજદાર, અવલકારકુન, શિરસ્તેદાર, નાજર હવાલદાર, સિપાઈ, ફોજદાર, મુનસફ, વકીલ, કચેરી, અદાલત, દફતર, કેસલો, તહોમતનામું, હુકમનામું એમાંનો કોઇ શબ્દ આપણો નથી ! ઘણા યાવની શબ્દો ગુજરાતી જેવાજ બનીને સર્વત્ર ચાલે છે, જેમકે, અસર, અસલ, અંદર આબરૂ, આરી (કરવત), ઇજત, ઇજા, ઇનામ, ઇરાદો, ઉમેદ, ઓરત, અંદેશો, અંબાડી, મહેનત, અક્કલ, આરામ, અજબ, અદબ, અરજ ઇત્યાદિ

પ્રજાઓમાં ભેળસેળ થવાથી, એક બીજાના પ્રસંગમાં આવવાથી, પદાર્થો, વિદ્યા વગેરે ગ્રહણ કરવાથી સઘળી ભાષાઓમાં થોડા ઘણા પરદેશી શબ્દો આવે છે જ (સંસ્કૃત સુદ્ધાં એથી બચી નથી) અંગ્રેજી જેવી સૌથી મોટી આધુનિક ભાષામાં શું થયું છે ? જોનસને પ્રથમ કોષ રચ્યો, ત્યારે તેમાં પચીસેક હજાર શબ્દો સમાયા હતા તે પછી તેમની સંખ્યા વધતા વધતા લાખ ઉપર ગઇ, અને હાલ અમેરિકામાં તેનો મોટો કોષ બને છે, તેમાં પાંચ લાખ શબ્દોનો સંગ્રહ થશે એમ કહેવાય છે અંગ્રેજીમાં કોઇપણ ભાષાના શબ્દો દાખલ કરવામાં કોઇ હરકત લેતું નથી પ્રશ્ન એ

થાય છે કે આપણી ભાષામાં જે પરદેશી શબ્દોએ ઘર કરેલું છે, તેમનો બહિષ્કાર કરવો એ વાજબી છે? અથવા તેમને કાઢયા કાઢી શકાય એમ છે? કહી સામાન્ય નામોને બદલે આપણા શબ્દો વપરાય, પણ ગુલાબશંકર ને અવલબાઇ, મુનશી ને કાજી એવાં વિશેષ નામ અને ઉપનામનું શું કરીશું?

તુર્કી શબ્દો—તુર્કી ભાષા જેમ તુર્કસ્તાનમાં ચાલે છે, તેમ તે તાતાર ને મોંગોલીઆમાં પણ ચાલે છે. તાતારના મોગલો હિંદમાં આવ્યા પછી આપણી ભાષામાં સેંકડો શબ્દ તુર્કીના ભળી ગયા છે, તેમાંના થોડાક નમુના તરીકે નીચે આપ્યા છેઃ—

તોપ, બંદુક, ચીક (ચક), બખરચી (બાવરચી), બજાનચી, એલચી, વરક, વરખ, કોમ. કાનુન, કલમ, કાગળ (કાગઝ), નગારૂ (નકારા), બાગ, બગીચા, શોખ, મુત્સદ્દી, દફતર, કીમત, ફરક (ફર્ક), મગરૂર, દરબાર, અચાર, રકાબી, ચમચા, શતરંજ, પિસ્તા, બદામ (બાદામ), અંજીર, લગામ, તરાજુ–ત્રાજવાં, જીન, તંગ, નાલ, દલાલ (દલ્લાલ), મજૂર (મજદૂર), વકીલ, ચાદર, ચહેરા, શાહી (શિયાહી–લખવાની), ગંજીફો (ગંજફા), તખતા, ચિરાગ, કૂચ (મુકામ ઉઠાવવો), લેબાસ (લિબાસ), મુરબ્બા, લાશ (શબ), અયાળ, બુલાખ, (બુલાક), ચાકુ, કાબુ, કુલી (મજુર), બુચકો (ગાંસડી, જેને બચકો કહેવામાં આવે છે), બાજમ.

પોર્તુગીઝ શબ્દો—ટેલર વ્યાકરણમાં આપેલાઃ—

પાદરી, ગારદી, મેજ (મૂળ તુર્કીમાંથી ગએલો),

તબેલા, ચાવી, પગાર, પોમ (રોટલી).

પ્રોફેસર કરકરીઆએ આપેલા શબ્દોમાંના ઘણાને આગળે અંગ્રેજીમાંથી આવ્યા હશે ધારી સુધારીએ છીએ, કે ગામડીઆ ગણી કાઢીએ છીએ.

ઇજનેર, મૂળ એનજીનહાયરો, પણ અંગ્રેજી ઉપરથી તેને એનજીનીઅર કહેવામાં આવે છે.

કપતાન, મૂળ કાપીટાંઉ, (અંગ્રેજી કેપ્ટન ઉપરથી નહિ).

ગવનડર, મૂળ ગવરનડોર. પણ અંગ્રેજી ઉપરથી તેને સુધારી ગવર્નર કહેવામાં આવે છે.

બિસકુટ, મૂળ બિસકોટો, (અંગ્રેજી બિસકિટ ઉપરથી નહિ).

બટન, મૂળ બટાંઉ, અંગ્રેજી બટન સાથે મળી રહે છે,

પાટલુન, મૂળ પાનટાલુન, (અંગ્રેજી પેનૂટલુન ઉપરથી નહિ).

ટુવાલ, મૂળ ટુવાલ. (અં. ટોવેલ ઉપરથી નહિ).

સપાટ, મૂળ સપાટો. (અં. સ્લિપર ઉપરથી નહિ).

ઇસટાંપ, મૂળ ઇસ્ટાંપા. (અં. સ્ટેમ્પ ઉપરથી નહિ).

બાંક, (બાંકડો) મૂળ બાંકો. (અં. બેંચ ઉપરથી નહિ).

ગેલેરી. મૂળ ગેલેરિયા, અં. ગેલેરી સાથે મળી રહે છે.

આ શિવાય અનાનસ, હાફુસ, પાયરી, બટાટા, પાઉં વગેરે શબ્દો પોર્ટુગીઝમાથી દાખલ થએલા છે

અગ્રેજી શબ્દો. અગ્રેજી રાજ્ય આવ્યા પછી અંગ્રેજોના સસર્ગથી, નોકરી ચાકરીના સબધથી, વેપાર રોજગારના કારણથી, અનેક વસ્તુઓ અને વિદ્યાકળા પ્રાપ્ત થવાથી, અગ્રેજી પાઠશાળાઓ ને મહાપાઠશાળાઓ સ્થાપન થવાથી તેમના પુષ્કળ શબ્દો દાખલ થયા છે, અને તેમા ઝપાટાબધ વધારો થયાજ કરે છે તેમને ઠેકાણે સસ્કૃત ને ચાવની શબ્દો કે નવા ઉપજાવી કાઢેલા શબ્દો વાપરવાના યત્ન થાય છે પરતુ તે ફળિભૂત થશે કે કેમ તે વિષે ભારે શકા રહે છે જો તેમને ઠેકાણે સહેલા ને સમજાય એવા ચાલતા કે નવા યોજેલા શબ્દો વપરાય તો ચાલી શકે- આપણી ભાષામા શબ્દો છતા અગ્રેજી શબ્દો વાપરવા એ તો ઠીક નથીજ કેટલાક ટાઇમ, સ્કૂલ, પેપર, કવર, ટીચર, પ્રેસિડટ, મેનેજીગ કમિટિ, સ્પીચ જેવા શબ્દો વારે વારે વાપરે છે વરાળ યત્ર (સ્ટીમ એનજીન), દુર્બીન (ટેલીસ્કોપ), પ્રાણવાયુ (ઓક્સિજન), ઉચ્ચાલન (લીવર), ભણામણી (સ્કુલ ફી), પ્રમાણપત્ર (સર્ટિફિકેટ), શિષ્યવૃત્તિ (સ્કોલરશિપ), જેવા શબ્દો મઝેથી ચાલી શકે, પરતુ અગ્રેજી પારિભાષિક કે બીજા શબ્દોને માટે કઠીણ ને ન સમજાય એવા શબ્દો યોજવામાં આવે, તો તે ચાલવા મુશ્કેલ થાય નવા શબ્દો યોજવામા ઘણુ અઘેર ચાલે છે, એકજ શબ્દને માટે જૂદા જૂદા લેખકો પોતાને ફાવે તેવા શબ્દો ઘડી કાઢે છે, તેમ જૂદી જૂદી દેશી ભાષાઓમા તેનાં જૂદાં જૂદા નામ હોય છે કેટલીકવાર તો પારસી ભાઇઓ કહે છે તેમ જડબાતોડ ને ન સમજી શકાય એવા શબ્દોને જન્મ આપવામા આવે છે વિજ્ઞાનના એક શબ્દ માટે પાડેલુ નામ તે વિદ્યા જાણનાર બીજો વિદ્વાન પણ સાથે અગ્રેજી શબ્દ ન મુકયો હોય તો, તેનો અર્થ સમજાવી શકતો નથી આવો ગોટાળો બધ પડવો જોઇએ, અને એવા નવા શબ્દો આપવા કરતા તો વખતે અગ્રેજી શબ્દ અથ સાથે આપવાથી વધારે ઠીક પડે

સકર સમાસો ને ભ્રષ્ટ શબ્દો. એક વાત યાદ રાખવા જેવી છે, તે એ કે આપણા લોકો ખપ પડે ત્યારે અન્ય ભાષાના શબ્દોના શુદ્ધ નામ પડાવવા સારૂ સાક્ષરો પાસે જતા નથી તેઓ પોતેજ મરજીમાં આવે એવા નામ પાડી દે છે, અને તે કાળે કરીને ભાષામાં રૂઢ થઈ જાય છે ફારસી ને અગ્રેજી કે સસ્કૃત ને અગ્રેજી મળીને થએલો આગબોટ શબ્દ ઘણી ખરી દેશી ભાષાઓમા દાખલ થઇ ગયો છે હાલમાં વળી સત્કાર કમિટી, કેળવણી કોન્ફરન્સ, રેલચલુ, રેલગાડી, પથ્થરપેન, મુનસફ કોર્ટ, સીસાપેન જેવા સકર સમાસ ચાલવા લાગ્યા છે વળી પહેલેથી દાખલ થએલા ફારસી-સસ્કૃત સમાસ ઘણા ચાલે છે, જેવા કે અદાજપત્રક, અગ મહેનત, અણુ માહિતગાર, અણવાકેફ, અણહદ, કમભાગ્ય

કેટલીકવાર મૂળના અગ્રેજી શબ્દોને ભ્રષ્ટ કરીને લોકો વાપરે છે, જેવા કે ટ્યુસર્ન ગ્રાસના લચકો ઘાસ, કેબેજના કોબીજ-કોબી-કરમકલ્લો, વાઉચર્સના વોચગીઆં, ફ્રેઇમના ફરામ, ડ્રૅઈંગના ડરામ, ગ્યારેનટીડના ગિરમિટિયા એમ છતા કેટલીકવાર લોકોએ પાડેલા શબ્દો સાર્થક પસદ કરવા જોગ હોય છે, જેમકે રિટર્ન ટિક-

ટને ઠામે જતવળતની ટિકેટ, લગેજમાં ને ઠામે તૈયારીમાં, લ્યુસર્ન ગ્રાસને ઠેકાણે મેથીઓ ઘાસ (મેથીની ભાજી જેવો હોવાથી), વેગનને ઠામે ડબ્બા, ગુડસટ્રેનને ઠામે ભારખાનું, બ્લોટિંગની જગાએ શાહીચૂસ, ડ્રોપિંગનાં કણીઉ, ફ્લેટસ્ટ્રિપના કેટલી, રીલના અટેરો, કોકના ચકલી, બોટરના પંખો, ઈંડીકેટરના ઘડીઆળ, ઝિંક ક્લોરાઇડના જલદ ખાર, હ્યુમિડિફાયરના ફુઆરો.

છસેં સાતસેં વર્ષ થયાં મુસલમાનો આ દેશમાં આવી વસ્યા છે. તેમના સમાગમવડે ફારસી અરબી વગેરે શબ્દોનો પ્રવેશ આસતે આસતે થયો છે; પરંતુ અંગ્રેજી રાજ્ય સ્થાપન્ થયાને ગુજરાતમાં તો માત્ર સોએક વર્ષ થયાં છતાં અંગ્રેજી શબ્દો ભાષામાં ઝપાટાબંધ દાખલ થતા ચાલે છે, તેનાં કારણ પૂર્વે દર્શાવ્યાં છે, તે શિવાય બીજાં એ કે અંગ્રેજી ભણેલા હીંડતાં ચાલતાં અંગ્રેજી શબ્દો ઘણા વાપરે છે. સહેજ ચિઠ્ઠીપત્રી લખવી હોય તે પણ અંગ્રેજીમાં. શહેરોમાં ને ખાસ કરીને મુંબાઇમાં તો ગુજરાતી ભાષા ખીચડીઆ થઇ ગઇ છે. શ્રીમંત ગાયકવાડ સરકારે દેશી ભાષાના લખાણમાં કોઇ અંગ્રેજી શબ્દો વાપરે, તો તેને સજા કરવાનું ઠરાવ્યું છે, તે સારૂં છે; પણ તે બધે ઠેકાણે બની શકે નહિ. સૌથી સારો માર્ગ એ છે કે આપણે અંગ્રેજી ભણેલાઓએ બનતા સુધી અંગ્રેજી શબ્દો બોલવા ચાલવામાં ને લખવામાં ન વાપરવાનો દઢ નિશ્ચય કરવો જોઇએ.

ગુજરાતી સાહિત્ય.

મારા પોતાના કાર્ય માટે સ્થૂળ માને આપણા સાહિત્યના હું બે ભાગ પાડીશ; ૧ જૂનું એટલે મૂળથી માંડીને અંગ્રેજી પદ્ધતિની કેળવણી શરૂ થઈ ત્યાં સુધીનું, અર્થાત છેક મહા કવિ દયારામના વખત સુધીનું; અને ૨ તે પછીનું તે નવું સાહિત્ય, મારા માનવા પ્રમાણે જૂનું સાહિત્ય એટલું વિશાળ છે કે તે બીજી ઘણી દેશી ભાષાઓને પાછળ હઠાવે.

જુનું સાહિત્ય.

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ અને તેના યુગો પ્રસિદ્ધ કરવાનું પ્રથમ માન શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસને ઘટે છે. તેમની પછી વિદ્વાનોનું લક્ષ તે ભણી દોરાયું, અને રા. કેશવલાલ, રા. નરસિંહરાવ અને રા. બા. રમણભાઇ એમણે એ વિષય ઉપર પ્રશંસનીય પ્રકાશ પાડયો છે.

આપણે જોયું કે ગ્રિઅરસન ગુજરાતી અપભ્રંશ ઉપરથી ગુજરાતી થઈ ગણે છે, અને શૌરસેની અપભ્રંશ એ અવંતિ (ગજસ્થાનીની માતા) સાથે નિકટનો સંબંધ રાખે છે; પણ ટેસિટોરી જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાનીને ગુજરાતી (હાલની) ની માતા ગણે છે. અર્થાત્ તે જૂની ગુજરાતીને જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાનીનું નામ આપે છે. તેમણે મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક અને જૈન ગ્રંથોનો મુખ્યત્વે આધાર લીધો છે. પ્રાકૃત પિંગળના આધાર સંબંધે તો તેમણે પોતેજ શંકા બતાવી છે. પશ્ચિમ રાજસ્થાનીનો પ્રદેશ તેમણે સ્પષ્ટ કર્યો નથી. જો અવંતિમાંથી તે ઉત્પન્ન થઇ હોય; તો તે માળ-

નાની ભાષા કહેવાય ઈ સ ના પ્રથમ શતકમાં શક રાજાઓએ પોતાનો અમલ માળવામા સ્થાપ્યો, અને તેઓએ લાટ દેશ, સોરાષ્ટ્ર અને અનુપ+ દેશ ઉપર સત્તા ચલાવી હતી (મુખ્ય ગુજરાત ઉપર નહિ) તે પછી માળવાની સત્તા ગુજરાત ઉપર થઇ નથી એથી ઉલટું ૧૫-૧૬ ના સૈકડામાં માળવાનો કેટલોક ભાગ ગુજરાતે જીતી લીધો હતો * પૂર્વે ગુજરાતનો વિસ્તાર ખહોળો હતો, એટલે દક્ષિણ કોકણની ઉત્તર હદ સુધી તેમ ખાનદેશ અને ઝાલોર સુધી તેની હદ હતી ,એવા મોટા પ્રદેશની ભાષાને પશ્ચિમ રાજસ્થાન જેવા નાના મુલકની ભાષા ઉપર આધાર રાખવો પડે એ શક્ય નથી ઈ સ ના પ્રથમ શતકમાં ગુજરાતમા અપભ્રશ ને માળવામા અવતિ ભાષા ચાલતી હશે અવતિની દિકરી જેમ રાજસ્થાની છે, તેમ અપભ્રશની દિકરી જૂની ગુજરાતી છે મતલખ કે રાજસ્થાનીની દિકરી ગુજરાતી હોય એ માનવું સશયપડતું છે જૈન કે બીજા હિદુ લેખકોએ જૂની ગુજરાતીને રાજસ્થાની કહી નથી મુગ્ધાવબોધ ગુજરાતમા રચાયો હતો, અને તેમા આપેલાં ઉદાહરણ પ્રાચીન ગુજરાતીના છે વળી સવત્ ૧૪૬૬ મા શ્રી ગુણરત્નસૂરિએ ક્રિયારત્ન સમુચ્ચય નામક ગ્રથ ઇડરમાં રહીને રચ્યો હતો, તેમા સસ્કૃત ધાતુના રૂપોના સગ્રહ સાથે તે કાળે ચાલતી ભાષાના રૂપોનો પણ સક્ષિપ્ત પરિચય કરાવ્યો છે, તેમાંથી પડિત બેચરદાસે થોડાક ટાંકી ખતાવેલાં રૂપ જુઓ —

એઉ કરઇ (એ કરે), લિઅઇ+ (લે), દિઅઇ+ (દે), જાયઇ (જાય), આવઇ (આવે), જાગઇ (જાગે), સુઅઇ (સુએ), એ ઘણાં કરઇ (એ ઘણા કરે), લિઇ (લે), તૂ કરઁ, લિઅઁ, દિઅઁ, (તુ કર, લે, દે), તુમ્હે, કરઉ, લિઅઉ, દિઅઉ (તમે કરો, લ્યો, દ્યો), હુ કરઉં, લિઉં, દિઉં (હુ કરૂ, લઉં, દઉં), અમે કરઉં (અમે કરીએ) આ રૂપો સ્પષ્ટ ગુજરાતીના છે

વળી ટેસિટોરી કહે છે, કે જૂની પશ્ચિમ રાજસ્થાની (જૂની ગુજરાતી) સોળમી સદીના અત સુધી અને કદાચ તેથી પણ આગળ ચાલ્યાનો સભવ છે (રા નરસિહરાવ સોળમી સદીના મધ્યકાળ સુધીની ભાષાને અતિમ અપભ્રશ એવું નામ આપે છે) નરસિહ મહેતાના પદોની ભાષામા ફેરફાર થયો છે, એટલે તેની ભાષા કાન્હડદે પ્રબધના જેવી તે માને છે મુખપાઠ કરવાની પરપરાથી પદોમા ઘણો ફેરફાર થવાનો સભવ છે, પરતુ જે હજારો લેખી પદ હાથ લાગેલાં છે, તેમાં એટલો ફેરફાર ન થાય "જાગને જાદવા કૃષ્ણ ગોવાળીઆ, તુજ વિના ધેનમાં કોણ ધાશે" એ નરસૈંયાની કે "સોનું રૂપુ પહેર્યે શું સુધરે છે, મેલી છાડોની ડાકડમાળ" એ મીરાની કડીમાં કેટલો ફેરફાર થયો હોય ? વળી સુરતસગ્રામ ને ગોવિદગમન જેવા

* સોરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ

+ દા ભાઉ દાજી તે કચ્છ હશે એમ ધારે છે

* રા બા ગોવીંદભાઇનો પ્રાચીન ઇતિહાસ

+ રા રમણલાલ મોદી લાવણ્ય ચરિત્રમા આ વિષે શકા ઉઠાવે છે

+મુગ્ધાવબોધમાં લિઇ, દિઇ એવાં રૂપ છે, વળી કુદતમાં કરી, લેઇ, દેઇ એવા તેમા આધુનિક રૂપો આપેલાં છે

નરસિંહ મહેતાનાં કાવ્યોનાં લેખી પુસ્તકોમાં બહુ ફેરફાર ન પડે. એ વાત ખરી છે કે સુશિક્ષિત લહિયા ન હોય, તો જે ન સમજાય એવું હોય, તેને ફેરવી નાંખે.

અંગ્રેજ વિદ્વાનોએ ગુજરાતીની ઉત્પત્તિ સુમારે નવસેં વર્ષ પર થઇ એમ માનેલું છે, એટલે તેની શરૂઆત સંવતના ૧૧ મા શતકમાં થએલી ગણાય. જૂની ગુજરાતીનાં જે પુસ્તકો પ્રથમ હાથ લાગેલાં તે ઘણાં ખરાં ૧૫ મા શતકનાં ને કોઇક ૧૪ મા શતકનાં હતાં. રા. ચીમનલાલ દલાલ, જેમનું અકાળે અવસાન ખેદકારક છે, તેમણે પાટણના ભંડારમાંથી જે નવા ગ્રંથ શોધી કાઢયા છે, તે ઉપરથી તેમણે જણાવ્યું છે કે "વિક્રમના ૧૧ મા શતકથી ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ યથાર્થ રીતે લખી શકાય." એ ઉપરથી એવું અનુમાન થઇ શકે કે તે અગાઉ કેટલાંક સૈકાથી લોક-ભાષા (બોલી) ચાલુ થાય. રા. દલાલ જૂની ગુજરાતીનો સૌથી પહેલો ગ્રંથ જંબુસ્વામી રાસ માને છે, તેની સાલ ૧૨૬૬ ની છે; પરંતુ તે અગાઉ ૧૨૫૦ માં અંબડ કથાનક લખાયો હતો. સદયવત્સ ચરિત્ર એ જૂનામાં જૂનો ગ્રંથ ગણાય છે, પણ તેની સાલ નક્કી થઇ શકતી નથી. વળી પરમપૂજ્ય મુનિશ્રી સિદ્ધિમુનીને ખંભાતના ભંડારમાંથી તાડપત્ર ઉપર લખેલું મહાવીર સ્તોત્ર હમણાંજ હાથ લાગ્યું છે, તેની સાલ ૧૨૦૯ની છે. તે સાહિત્ય માસિકમાં છપાવાનું હોવાથી અહીં હું નમુનો આપતો નથી; પરંતુ મુનીશ્રી લખે છે કે "આ સ્તોત્રની ભાષા તે પંદરમી સદીમાં લખાયેલો ગૌયમરાસ, સત્તરમી સદીમાં લખાયેલા રૂષભદાસ શ્રાવકના રાસાઓ, ઓગણીસમી સદીની પં. વિરવિજયની કૃતિઓ અને આ સ્તોત્રના લેખન સમયથી આગળ વધતાં બસેં બસેં વર્ષના આંતરામાં થયલા સપ્તક્ષેત્રી રાસકાર મુનિ સુંદરસૂરિ, નરસિંહ મહેતા, ભાલણ, લાવણ્યસમય અને પ્રેમાનંદ વિગેરે અનેક જૈન જૈનેતર કવિઓની ભાષા સાથે સરખાવી, હાલ ગુજરાત નામથી ઓળખાતા દેશના વતનીઓની ભાષાનો વિકાશ કેવી રીતે થયો છે, તે વિચારવાને રસ પડશે."

ગુજરાતીના ઇતિહાસને માટે નીચેના પુરાવા મહત્વના થઇ પડશે.

પાટણના જૂના ગણપતિના દહેરામાં એક માતાની મુર્તિ નીચેનો જે શિલાલેખ છપાઇ ગયો છે, તેની સાલ સંવત્ ૮૦૨ ની છે. તેમાં છઠ્ઠીનો ની પ્રત્યય, અણહિલ વાડઇ (વાડે) પાટણિ (પાટણે) એવાં રૂપ છે.

એક તામ્રલેખ સં. ૧૧૫૬ નો હળવદ ગામ બ્રાહ્મણોને મહારાજા સિદ્ધરાજે ઇનામ આપ્યું તે સમયનો મેં વસંતમાં છપાવ્યો છે, તેથી તે અહીં આપતો નથી. (ભાષા આધુનિક હોવાથી તેના ખરા પણા વિષે શંકા લેવાય, પણ તેને આધારે પેશવા અને મુસલમાન સુબાએ ફરીથી પટ્ટા કરી આપ્યા છે, તેથી છે પૂર્વે ઘણાં વર્ષ પર તે થયો હશે, એમ તો ધારી શકાય.) વળી હળવદ વગેરે ઘણાં ગામ સિદ્ધરાજે દાનમાં આપેલાં એવી હકીકત સૌરાષ્ટ્ર દેશના ઇતિહાસમાંથી પણ નીકળી આવે છે.

સંવત ૧૧૯૨ નો એક શિલાલેખ વઢવાણ પાસે ભોગાવા નદીની રેતીમાં દટાવા આવ્યો છે, તેમાં संवत ११९२ श्रावण वदि ११ बुधि श्री जयसिंह राजि कुमरवाहड स्टा ॥ એમ લખેલું છે.

ભાવનગર તાબે રાજુલાની આથમણી બાજુએ કુંભનાથમાં શિલાલેખ ગુજરાતી લિપિમાં ખોડીઆ અક્ષરનો છે, તે —સંવત ૧૨૦૧ ન મહ સુદ ૩ શ્રી કમનથ જત દક ચવડા નગ ભટ અખદા વછસે જામન વાધ ૩૦૦) માદેવન જાલ કરશનગે મહા રશેય દગ કલચ થાશે

મારા મિત્ર રા ગ કુડાલકરે એક પુસ્તકની પ્રતના છેલ્લા પૃષ્ટે લખેલું મને પૂરૂં પાડયું, તે આ પ્રમાણે —सवत् १३६७ रत्नादेवीये मूल्ये ल्येइ साधुने ओरावी.

સદર લેખો નવમી સદીની શરૂઆતથી ચૌદમી સદી ના મધ્યભાગ ઉપરાંતની કડીવાર સાંકળ ખડી કરે છે, અને તેમાં ભાષા અપભ્રંશ જેવી કે ૧૫ માં સૈકાને મળતી નથી

વળી પંદરમા શતકના ગ્રંથોમાં સમરિસુ, પેખી, દેવી, સોહામણુ (ત્રિભુવન દીપક પ્રબંધ સં ૧૪૬૦) અને નમીએ, રચિલું, રળિયામણ, જાણીએ, વખાણીએ (દશાર્ણભદ્ર રાસ સં ૧૪૮૬) એવાં રૂપો છે, તેવાં તે સમયના બીજા ગ્રંથોમાં ભાગ્યેજ દેખા દે છે

ગ રા કુડાલકરે લીમડીના એક બ્રાહ્મણ પાસેથી મળી આવેલો એક ગુટકો મને મોકલી આપ્યો, તેમાં બ્રાહ્મધર્મી ગોવર્દ્ધનકૃત ગરૂડ પુરાણ સંવત્ ૧૩૨૪ ની સાલનું બાળબોધ અક્ષરે લખેલું છે લખ્યા સાલ સં ૧૮૬૫ ની છે. ગરૂડપુરાણની ભાષા અપભ્રંશ કે તે વખતના જૈનગ્રંથોના જેવી નથી, જુઓ નમુનો —

एवी कृष्ण बोल्या वाण्य ॥ पुरु कीधु गरुड पुराण ॥
सवत तेर ने चोवीसे (सं હશે) ॥ जम कायामा शिरोमण शीश ॥
पुराण मध्ये शीरोमण सार ॥ जे मुखे कवियें देव मोरारय ॥
गोवर्द्धन कथानो कवी ॥ सवस्य रहतो त्या वैभवी ॥
रसवट राखो हरीशु रीझ ॥ जेवे मोस (भास હશે) अजुवाली वीज ॥

આથી ઉલટું સુદયવત્સ વીર ચરિત્ર (સદેવંત સાવલિંગાનું જૂનું કાવ્ય) બ્રાહ્મધર્મી ભીમે સોળમા શતકના આરંભમાં રચ્યાનું રા દવાન જણાવે છે, તેની ભાષા સમકાલિન જૈન અને જૈનેતર ગ્રંથકારોની ભાષાથી જૂદી પડે છે, એટલે તે અતિન અપભ્રંશ નહિ પણ પ્રાકૃત ને જૂની ગુજરાતી બતાવે છે જુઓ —

माइ महा माइ मझे बावन वन्नस्स जो सारो ।
सो विंदु ओकारो ऑकारेण नमोक्कारो ।१॥
जिणइ रचीय निगम आगम पुराण सर अक्खराण वित्थारो ।
सा बह्माणी वाणी पय पणमावस्सु पयमग्गोतु ॥
उज्जेणी अवणि थाणि मज्झे नयरी नयरसयल सिंगारो ॥
तिहि पहु पहु पहु चन्छो पत्थ तस्स पूरय अत्थ ॥

આ ભાષા સોળમા શતકમાં ક્યાંથી આવી? અનુમાન તો એ થાય કે લેખકે પોતાના પ્રાકૃત આદિના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કર્યો હશે

ગદ્યના નમુના તો ઘણા છે." એ પછી સંવત ૧૩૩૦ થી માંડીને તે નમુના આપે છે. ગઇ સાહિત્ય પરિષદ્‌માં તેમનો નિબંધ વંચાએલો તથા તે પછી પ્રસિદ્ધ થએલો હોવાથી પુનરાવૃત્તિ ન કરતાં એટલું કહું છું કે સં. ૧૪૪૯ માં લખાએલા ગણિતસારના નમુનામાં ઉ જૂદો ન લખતાં તેનું ચિન્હ પાછલા વ્યંજનમાં મેળવી દીધું છે, અને તે ઓ દર્શક છે, પણ ઇ ઈ જૂદી લખી છે. વળી તેમાં નીપજાવિઉ, તસુ, કરીઉ, કિહિ, જાણિવા તણઇ (તણે), અર્થિ (અર્થે, ઈ જૂદી નહિ) એવા પ્રયોગ છે. આ સિવાય ઔક્તિકો ને ટબ્બામાં ગદ્યનો ઉપયોગ થયો છે. વળી બ્રાહ્મધર્મીઓએ વૈદ્યકના ઉતારા ને ગીતાના અર્થ ગદ્યમાં આપેલા મળી આવે છે. મારી પાસે ૧૮ મા શતકનો ગીતાના ભાષાંતરનો લેખી ગ્રંથ છે. અખાએ ગુરૂ શિષ્ય સંવાદ ગદ્યમાં પણ લખ્યો કહેવાય છે. પ્રેમાનંદ સુત વલ્લભે ગદ્ય પદ્ય સંવાદાખ્યાન નામનો અલંકારનો ગ્રંથ લખેલો છે. સ્વામી નારાયણ પંથના શુકાનંદે ગદ્યમાં લખેલ જણાય છે. દયારામે "શ્રી હરિહરાદિ સ્વરૂપ તારતમ્ય" નામક ગદ્યમાં લખેલા ગ્રંથમાંથી રા. નારાયણદાસે નીચે પ્રમાણે ઉતારો મોકલી આપ્યો છે.

"શ્રી હરિ તો સરવેશ્વર છે, સર્વજ્ઞ છે, અવિસ્મય છે, સ્વયંભૂ છે, અનાદિ છે. સર્વના કર્ત્તા મુળ પુરૂષ છે. સર્વના શાસ્તા છે. માયા કાળાતીત છે. આદિ પૂજય છે. સર્વ પૂજય છે. સર્વ શિરોમણિ છે. સર્વને શરણ આપવા યોગ્ય છે. અનંતકોટિ બ્રહ્માંડના નાયક છે. અદ્વિતીય છે. સર્વના સ્વામી છે. સર્વના દુઃખ ભય ભંજન છે. સ્વયં પ્રકાશ છે. નિર્ભય છે. અદ્‌ભુત છે. અનુપમ છે. જેની માયાએ સર્વ મોહ પમાડયું છે. તે સર્વ વસ્તુ કીધી છે. તે માયાના કર્તા પોતે છે. ઇત્યાદિ અનેક લક્ષણના ભરેલા શ્રી હરિ છે. એ જે કહ્યાં તે લક્ષણ શ્રી કૃષ્ણ રાધિકારમણ વિના શેષ શિવાદિકમાં નથી. ત્યારે ખરોખર શી રીતે કહેવાય. તે જુઓ કે શ્રીહરિએ ધ્રુવાદિકને, વરદાન આપ્યાં છે, તે સદા સર્વદા નિત્ય છે. કોઇ થકી ભંજાય નહી, કોઇ થકી ઉચ્છેદ થાય નહી, ને શિવજીનાં વરદાન આપ્યાં સદા રહેતાં નથી તે જુઓ કે રાવણને, બાણાસુરને, ત્રિપુરાસુરને, ભસ્માંગદાદિકને આપ્યાં તે ભગવાને છેદી નાંખ્યાં."

સૌથી અગત્યનું ને ચઢીઆતું ગદ્ય સાહિત્ય તો મહાકવિ પ્રેમાનંદનાં નાટકોજ પૂરૂં પાડે છે.'

પ્રાચીન સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ કરવાની પહેલ અમદાવાદ વાળા બાજીભાઇ અમીચંદે કરીને સામળભટ્ટની વાર્તાઓ અને પ્રેમાનંદનાં નાનાં નાનાં આખ્યાનો શિલા છાપથી છાપ્યાં. તે પછી દલપતરામે કાવ્યદોહન અને નર્મદાશંકરે દશમસ્કંધ તથા દયારામપદ સંગ્રહ બહાર પાડયાં. મારા તરફથી પ્રથમ નાનાં પુસ્તકો છપાયા પછી પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિક અને છેવટે દિ. બા. મણિભાઇના પ્રયાસથી તથા શ્રીમંત મહારાજા સાહેબ ગાયકવાડના ઉદાર આશ્રય વડે પ્રાચીનકાવ્ય માળાના ૩૫ ભાગ પ્રસિદ્ધ થયા. એ અરસામાં સદ્‌ગત ઇચ્છારામ દેસાઇએ બૃહત્‌કાવ્યદોહન શરૂ કરીને તેના આઠ ભાગ છપાવ્યા. એ સિવાય કેટલાક છૂટક ગ્રંથ પણ પ્રકટ થયા. પરંતુ હવે એ કામ મંદ પડવા જેવું થયું છે. હાલ સુધીમાં જે કંઇ પ્રાકૃત સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થયું છે, તે માત્ર નિસરણીનું પહેલું પગથીઉં ચઢવા બરોબર છે. એકલું મહાભારત ચાર કવિઓ-

વિષ્ણુદાસ, નાકર, પ્રેમાનંદ અને રત્નેશ્વર—એ રચ્યું છે, તેમ તેના છૂટા પર્વ કેટલાક બીજા કવિઓએ લખેલાં છે એક મહાભારત ૫૦–૬૦ પુસ્તકોનું પૂર થાય આખુ ભાગવત પ્રેમાનંદે ને રત્નેશ્વરે રચેલુ છે ભાલણના ને પ્રેમાનંદના મુકાબલા માટે લક્ષ્મીદાસ અને પરમાણંદ (દીવના)ના દશમસ્કંધ છપાવા બાકી છે એકલા પ્રેમાનંદનીજ કૃતિઓ લઇએ, તો મહાભારત સિવાય તેના સાત નાટકો, રઘુવંશ, કર્ણચરિત્ર મહાકાવ્ય, ભીષ્મ ચંપૂ, જયદેવાખ્યાન, વલ્લભાખ્યાન, વલ્લભ ઝગડો, શુકજનક સંવાદ વગેરે બાકીમાં છે તેમ તેના પુત્રનાં નવરસના સ્વતંત્ર પુસ્તકોમાંના સાત, ગદ્ય પદ્ય સંવાદ આખ્યાન, છંદમાળા (પિંગળ), પ્રેમાનંદ કથા, દ્રૌપદી હરણની ટીકા, મિત્રધર્માખ્યાન, પ્રેમાનંદ પ્રશંસા, પ્રેમાનંદ નિંદા, આત્મસ્તુત્યાખ્યાન વગેરે ગ્રંથો અપ્રસિદ્ધ છે આ સિવાય ઘણા ગ્રંથ લખનારા કવિઓ—દયારામ[×], ભોજો, નાકર, પ્રીતમ, સામળ ભગવાન (બે), નરસિંહ મહેતા, મનોહરદાસ,* ભાલણ વગેરેના ઘણા પુસ્તકો પ્રસિદ્ધી પામ્યા નથી બીજા છૂટક કવિઓ જે જાણવામાં આવ્યા છે, તેમની સંખ્યા લગભગ ૫૦૦ (તેમાં ૨૨ સ્ત્રી કવિઓ)ની થાય છે શ્રી સ્વામીનારાયણ પંથના, શ્રી વલ્લભ સંપ્રદાયના અને બીજા પંથોનાં ઘણા પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થના પામ્યા નથી શોધખોળ કરવાથી ન જાણીતું પુષ્કળ પ્રાચીન સાહિત્ય હાથ લાગે એમ છે

નવુ સાહિત્ય.

પૂર્વે જણાવ્યા પ્રમાણે નવા સાહિત્યની ઉત્પત્તિ અંગ્રેજી ઢબની કેળવણી શરૂ થયા પછી થઇ, અને વર્તમાન પત્રો, માસિકો, નિબંધો, નવલકથાઓ, પાઠ્ય પુસ્તકો અને બીજા ઉપયોગી ગ્રંથો ગદ્યમા લખવા લાગ્યા છેલ્લા બે શતકની જૂના સાહિત્યની ભાષા શરૂઆતના નવા સાહિત્યમાં બહુધા વપરાઇ છે દલપતરામ, વ્રજલાલ શાસ્ત્રી, રણછોડભાઇ ગિરધરભાઇ, મોહનલાલ, પ્રાણલાલ, ભોગીલાલ, નંદશંકર, મહીપતરામ વગેરે સાદી ને સરળ ગુજરાતી વાપરનારા હતા સંસ્કૃત શબ્દોનો બહુ વાપર કરવાનું કે તદ્ભવ શબ્દો સુધારવાનુ વલણ તે વખતે થયુ નહોતું ગ્રામ્ય અને પ્રાંતિક ભેદની મારામારી ચાલતી નહોતી, અને જોડણી પણ લોકભાષાને અને જૂના સાહિત્યને અનુસરીને સાદી રીતે કરવામાં આવતી દલપતરામ અને વ્રજલાલ શાસ્ત્રી ગદ્ય પણ સાદી ભાષામાં લખતા ભાષાંતરો ને અનુવાદો એવી સરળ ભાષામા થતા કે તે સાધારણ ભણેલા પણ સમજી શકે, દાખલા તરીકે બાળમિત્ર, શાળોપયોગી નીતિગ્રંથ, હિંદુસ્તાનનો ઇતિહાસ, ચરિત્ર નિરૂપણ (તેના એક લેખક પારસી ગૃહસ્થ હતા), યંત્રશાસ્ત્ર, ત્રિકોણ મિતિ વગેરે ગ્રંથો મોજુદ છે એ પછી મી ટી સી. હોપ સાહેબના પ્રમુખપણા નીચે વાંચનમાળા વગેરે પાઠ્ય પુસ્તકો રચાયા, તેમાં પણ સાદી ને સરળ ભાષા વપરાઇ અને શબ્દોની જોડણી મુકરર થઇ રણછોડભાઇના નાટકો, કરણઘેલો, ભટનુ ભોપાળુ એમની ભાષા ડોળઘાલુ નહોતી નર્મદનાં ગદ્ય

× દયારામની અપ્રસિદ્ધ કવિતા છપાવાનું કામ ડભોઈવાળા રા નારાયણદાસે શરૂ કર્યું છે તે ઉત્તેજનને પાત્ર છે

* જેણે ગુજરાતી નાનુ વ્યાકરણ રચ્યુ છે, અને જે વેદાન્તમા અખાની બરાબરી કરી શકે છે

પવનાં પુસ્તકો એ ઉત્તમ ગુજરાતીના નમુના છે. મહીપતરામે ઘણાં પુસ્તકો સાદી ભાષામાં લખ્યાં છે. કરસનદાસની ભાષા સાદી પણ મુંબઇગરીના ભેગવાળી છે. બુદ્ધિપ્રકાશ, ધર્મપ્રકાશ અને બુદ્ધિવર્ધક માસિકો સાદી ભાષામાં પ્રસિદ્ધ થતાં હતાં. તે વખતનાં પારસી માસિકો ને વર્તમાનપત્રો શુદ્ધ ભાષામાં લખાતા નહોતાં, પરંતુ તેમની ભાષા આડંબર વગરની હતી. નવલરામ અને નર્મદાશંકરની ભાષામાં પાછળથી થોડા સંસ્કૃત શબ્દો ઉમેરાયા.

છેલ્લા જમાનાથી એટલે આશરે ત્રીશેક વર્ષથી ભાષાનું વલણ બદલાવા લાગ્યું. જ્યારથી મહાપાઠશાળાઓમાં સંસ્કૃત દાખલ થયું, ત્યારથી તે ભાષાના વિદ્વાનોની સંખ્યા વધતી ગઇ, તેની સાથે ગુજરાતીમાં સંસ્કૃત શબ્દો ઉમેરવાનું ને તદ્ભવ શબ્દોને શુદ્ધ કરવાનું કામ વધી પડયું. એ પવન બંગાળાથી અને મહારાષ્ટ્રમાંથી ગુજરાતમાં આવ્યો. બંગાળી ને મરાઠી મૂળની ભાષા ગુજરાતી જેવીજ સાદી હતી; પણ જયારથી સંસ્કૃત પંડિતો લેખક થયા, ત્યારથી તેમણે ભાષા સસ્કૃતમય કે સંસ્કારી કરી નાખી. જરૂર પડે ત્યાં સંસ્કૃત કે યાવની શબ્દો વાપરવા વિષે કોઇ સમજુ માણસ વાંધો લઇ ન શકે; પરંતુ જાણી બુઝીને પોતાની પંડિતાઇ બતાવવા સારૂ કે માતૃ-ભાષાના અપૂર્ણ જ્ઞાનને લીધે, કિંવા શબ્દ ભંડોળ વધારી દેવાની ખાતર, યા ભાષાને સંસ્કારી કરવાના હેતુથી જયાં ને ત્યાં ભાષાના શબ્દો હોય તે છતાં તેમને ઠેકાણે સંસ્કૃત નવા શબ્દો મૂકવા, કે તદ્ભવો સુધારી નાખવા, એ ખરેખર નથી સાક્ષર વર્ગને માટે કે તેમાં રસ લેનારા માટે વિદ્વાનો સંસ્કૃતમય ભાષામાં થોડું સાહિત્ય પેદા કરે તે ઇષ્ટ છે; કેમકે ભાષામાં જૂદી જૂદી શૈલીનાં સાહિત્ય હોવાં જોઇએ. ગહન વિષય લખવામાં સંસ્કૃત આદિના શબ્દોની જરૂર પડે એ વાત જૂદી છે. પરદેશી નવા વિચારો-ભાવનાઓ-કલ્પનાઓ દર્શાવવામાં પણ તેમ કરવું પડે; પરંતુ એક સંસ્કૃત રસસાર નામના ગ્રંથ વિષે પ્રો. રોય જણાવે છે, કે “આ ગ્રંથમાં ન સમજાય એવા પારિભાષિક શબ્દો મળી આવે છે. વસ્તુની ગંભીરતા દેખાડવાને આ રીત યુરોપ તેમજ હિંદુસ્તાનમાં પ્રચલિત હતી.” એવી રીત લેખકે ગ્રહણ કરવી ન જોઇએ. સંસ્કૃતમય શૈલી જનસમુહને કામ ન લાગે. સાહિત્ય સર્વત્ર અને સર્વ લોકોમાં ચાલે, તોજ તેનો ખરો ઉપયોગ છે, અને તોજ દેશની ઉન્નતિ થવાની છે. આના સંબંધમાં વિદેશી અને દેશી વિદ્વાનો શું કહે છે તે જોઇએ.

સાન્વય વ્યાકરણના કર્ત્તા મી. બીમ્સ લખે છે, કે “ભાષાશાસ્ત્ર વિષેની આજ સુધીની શોધો ઉપરથી એ સ્પષ્ટ છે, કે સર્વ ભાષાઓના વિકાસનું વિવર્ધન થાય છે, તે કઠોર ને ગુંચવણ ભરેલાથી કુમળા ને સાદા રૂપમાં થાય છે. આ તત્વ પ્રમાણે ગુજરાતી ભાષાને સંસ્કૃત પ્રાકૃત આદિ રૂપોમાં ફેરવવી એ અયોગ્ય છે એમ ઠરે છે. બીમ્સ આગળ જતાં લખે છે કે અંતરવેધ (ગંગા જુમનાં વચ્ચેનો પ્રદેશ), જયાં જૂદા જૂદા વિચારસૂચક સંસ્કૃત શબ્દો હયાત હતા, ત્યાં હમેશના ઉપયોગ વડે તે ધીમે ધીમે સાદુ રૂપ પકડતા ગયા, અને તે પ્રદેશની ભાષા-હિંદી-આ પ્રમાણે તદ્ભવ રૂપોમાં ગબખર થઈ. બ્રાહ્મણોની એક મોટી કલ્પના એવી છે, કે દેશી ભાષાઓને, દાખલા તરીકે બંગાળીને, શુદ્ધ કરવા ને સુધારવા માટે દરેક શબ્દને તેના સંસ્કૃત

મૂળ રૂપમા લઈ જવો, અને નદીને તેના મૂળ તરફ વહેવરાવવી. તેમને કમનસીબે પણ સકળ દુનિયાને સદ્‍ભાગ્યે બોલાતી ભાષા વિષે તેમ થઇ શકે એમ નથી, પણ તે કઇક અશે ગ્રંથોમા–ખાસ કરીને શાળાઓમા ચાલતા પુસ્તકો, જે અગ્રેજોએ લખાવ્યાં હતા તેમાં–થઇ શકયુ એ વિચાર એટલો પૂર્ણ રીતે પ્રચારમા આવ્યો કે ખરા જૂના તદ્‍ભવોનો પુસ્તકમાંથી કેવળ બહિષ્કાર થયો, અને સખ્યાબધ તત્સમોને તેમની ઘોરોમાથી બોળો કાઢવામા આવ્યા, અને તેમનુ પુનર્જીવન રોજના ઉપયોગમા આવ્યુ × × × બને પ્રાતોમા પ્રજાની ભાષાને પુસ્તકોમાથી દેશવટો આપ્યો, અને તે હવે લોકોના મોંમા વાસ કરી રહી છે × × × મરાઠીમા તત્સમ શબ્દોનુ અધિકપણુ સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે એ ભાષા, સર્વથી બેડોળ હતી, તેને ઉન્નત કરવા માટે સસ્કૃત શબ્દોને સજીવન કરવાનો માર્ગ લેવાયો

મા ગ્રિઅરસન બગાળી વિષે કહે છે, કે બોલવાની અને લખવાની ભાષામા બહુ ફેર છે સાહિત્યની ભાષામા જેમ સસ્કૃતનુ ભરણુ છે, તેમ તેના વ્યાકરણમા પણ તફાવત છે ગઇ સદીની શરૂઆતથી અગ્રેજીની અસર નીચે સાહિત્યની ભાષા શરૂ થઇ, ત્યા સુધી તળપદા કાવ્ય સાહિત્યમા બોલાતી ભાષા શુદ્ધ સ્વરૂપમા વપરાતી અગ્રેજો આવ્યા પછી ગદ્યની જરૂર પડી, અને તે પૂરૂ પાડવાનુ કામ સસ્કૃત પડિતોને હાથ આવ્યુ ઓગણીશમી સદીના પ્રથમ અર્ધ ભાગમાં ગદ્ય ભાષા ઉત્પન્ન થઇ, તેના કરતાં વધારે કટાળા ભરેલ–ભયકર (Monstrous) ભાષા ધારવી મુશ્કેલ છે ઉત્તમ વિષયો ને ઉમદા વિચારોના પુસ્તકો લખાયા, પણ તે એવી ભાષામા કે જેમાંથી ખરા બગાળી શબ્દો આશરે ૯૦ ટકા બાદ થયા, અને તેમને ઠામે સસ્કૃત શબ્દો એવા લેવાયા કે જેમના ઉચ્ચાર લખનાર પોતે પણ કરી ન શકે પાછલા ૫૦ વર્ષમાં આ બેહુદુ સસ્કૃત તત્વ કમી કરવા યત્ન થાય છે, પણ તે ઘણા ફતેહમદ થતા નથી આમ થવાથી ખાસ શીખવ્યા સિવાય બગાળી બગ સાહિત્ય સમજી શકતો નથી બગાળીઓ પુસ્તકની સસ્કૃતમય ભાષાને સાધુ–ઉચી ભાષા કહે છે, પણ તેમની ખરી ભાષાને જે વિશેષણ અપાય છે, તેનો અર્થ મધુર ભાષા થાય છે, તેને લખતી વખતે તજવામા આવે છે આ તો "ઇતિહાસ ફરી ફરીને કથન કરે છે, તેનો એક દાખલો છે "

મરાઠી ભાષાના સબધમાં એજ વિદ્વાન કહે છે કે "તેમા લોકપ્રિય એવુ પુષ્કળ સાહિત્ય છે કવિઓ ખરી દેશી ભાષામાં લખતા, અને બહુ ભાગે તદ્‍ભવ શબ્દોનો ઉપયોગ કરતા તેને પરિણામે હાલ પણ તેવા શબ્દોમાં તે ભાષા સધન છે મહારાષ્ટ્રી પડીતોએ જો કે પાછલા વખતમાં તત્સમ શબ્દોનો ઉપયોગ કરીને ભાષા બુલદ કરવાના યત્નમા કેટલીક ફતેહ મેળવી છે, તથાપિ તે બગાળીઓ જેવા પૂર્ણ રીતે ફાવ્યા નથી

સન ૧૯૦૧ ના વસ્તી પત્રકના વૃત્તાંત (રિપોર્ટ) માં જણાવ્યુ છે કે ચાલુ બગાળી પુસ્તકમા ગણત્રી કરતા સેકડે ૮૮ ટકા શુદ્ધ સસ્કૃત શબ્દો માલમ પડે છે, તે જેમ જરૂરના નથી, તેમ તેમને ઠામે તળપદા શબ્દો મળી આવે છે તેનુ પરિણામ સર્ણંજ શોકજનક આવ્યુ છે, કેમકે સસ્કૃત ન જાણનાર તે સમજી શકતા નથી,

એટલે લોકોનો મોટો સમૂહ એથી વિમુખ રહે છે. બીજી ભાષાઓમાં હિંદીને પણ એવો ચેપ લાગ્યો છે, કેમકે તેનું મધ્યબિંદુ જે કાશી તે સંસ્કૃત વિદ્વાનોના હાથમાં છે. હિંદીનો શબ્દ ભંડાર અને વિચાર દર્શાવવાની શક્તિ અંગ્રેજી કરતાં ઉતરતી નથી. તો પણ હમણાં હમણાં એવું વલણ પકડાયું છે કે લાખો લોકોને વાંચવા માટે નહિ, પણ થોડા સાક્ષરોને પોતાની વિદ્વત્તા બતાવવા માટે ગ્રંથકાર પુસ્તક લખે છે.

ઇતલીના પ્રખ્યાત દેશભક્ત અને કવિ મેઝિનિના સાહિત્ય સંબંધે વિચારો "નવજીવન" માં પ્રસિદ્ધ થયા છે. તેમાં જણાવ્યું છે કે સાહિત્યે પ્રજા જીવન ઉત્પન્ન કરવું હોય, તો દેશની રગેરગમાં તે વ્યાપી જવું જોઇએ. મજુરોનાં ઘર સુધી અને ગામડીઆંનાં ઝુંપડાં સુધી એણે પહોંચી જવું જોઇએ."

દશમા બંગાળી સાહિત્ય સંમેલનના પ્રમુખ શ્રીયુત આસુતોષ મુકરજી પોતાના અમૂલ્ય ભાષણમાં જણાવે છે કે "દેશના જનસમાજને જો ખરે રસ્તે ચઢાવવો હોય, તેને મનુષ્યત્વ આપવું હોય, બંગાળી જાતિને એક મહાન જાતિમાં ફેરવી નાખવી હોય, તો જેવડે તેમના મનની સંપતિ ઉતરોત્તર વધતી રહે તેવો ઉપાય કરવો જ જોઇએ." વળી તેઓ કહે છે કે "કેળવાએલ તરીકે ઓળખાતા મુઠ્ઠીભર બંગ-સંતાન પોતાના જ્ઞાન ભંડારથી ભલે ગમે તેટલા વિભુષિત હોય, તો પણ તેમની પાછળ અને ચારે બાજુ ફરતા જે આ કરોડો બંગાળીઓ છે, તેમને જયાં સુધી તેઓ પોતાની સાનિધ્યમાં ખેંચી નહિ લાવે, ત્યાં સુધી બંગાળનો ખરેખરો અભ્યુદય થવાનું માની શકાશે નહિ."

બંગાળાના સુપ્રસિદ્ધ નવલકથાઓ લખનાર બંકિમચંદ્ર ઉછરતા વિદ્વાનોને સાદી અને સરળ ભાષા વાપરવાનો બોધ કરે છે, અને જગત્ વિખ્યાત કવિ રવીંદ્ર-નાથ બાબુ ઘણી ખરી સાદીજ ભાષા વાપરે છે.

આપણા સાક્ષરો એવું કેમ કરી શકતા નથી, તેનું મુખ્ય કારણ એ છે કે બચપણમાં તેઓ ચોથા ધોરણ જેટલું ગુજરાતીનું જ્ઞાન મેળવીને અંગ્રેજી ભણવું શરૂ કરે છે; તેમને અંગ્રેજી જેવી અઘરી ભાષાની સાથે બીજી ભાષા ફ્રેંચ કે ફારસી, (સહેલાઇને માટે) અથવા સંસ્કૃત લેવી પડે છે, તથા સર્વ જ્ઞાન અંગ્રેજી દ્વારા મેળવવું પડે છે, તેથી ગુજરાતી ભાષાનો અભ્યાસ કરવાને તકજ મળતી નથી. ગુજ-રાતીમાં કંઇ લખવું હોય, ત્યારે પ્રથમ વિચાર તેઓ અંગ્રેજીમાં ગોઠવે છે, અને પછી તેને ગુજરાતીમાં ઉતારવા જાય છે, ત્યારે ભાષાના શબ્દ નહિ જડવાથી તેઓ ફારસી, સંસ્કૃત કે વખતે અંગ્રેજી શબ્દો મૂકી દે છે. અંગ્રેજી ને ગુજરાતી છાપાં આવે, તો તેઓ ગુજરાતી વાંચવાની ભાગ્યેજ દરકાર કરશે; પણ અંગ્રેજી છાપું ચિત દઇને અથઇતિ વાંચી જશે. ગુજરાતી પુસ્તકો ખરીદવાની કે વાંચવાની તેઓ દરકાર કરતા નથી. તેમના ઘરની પુસ્તકશાળા (જો હોય તો તે) માં ગુજરાતી ગ્રંથો કવચિત્‌જ જોવામાં આવશે. તેમને ગુજરાતી લેખ લખવા કહીએ, તો તેઓ કહેશે કે અમને ગુજરાતીમાં લખવું નહિ ફાવે: કહો તો અંગ્રેજીમાં લખી આપીએ! માતૃ-ભાષાનો

ઉંડો અભ્યાસ કર્યા વગર તેઓ તેમા સારૂ લખી ન શકે, એ દેખીતું છે ।

સન ૧૯૧૧ ના વસ્તીપત્રક ઉપરથી જણાય છે કે દશ હજાર ઉપરાંત કસ્બાઓને શહેરોમાં લેખીએ તો પણ શહેરોની વસ્તી માત્ર સેકડે ૭ાા થાય છે, અને તેમા પણ નોકરી ચાકરી અર્થે, મહેનત મજુરી માટે કે અન્ય કારણે ગામડાના લોકો આવી વસેલા હોય, તે બાદ કરીએ તો શહેરીઓની વસ્તી પાચ ટકાથી પણ કમી થાય, અને નાગરિકોમા પણ સુશિક્ષિતની સખ્યા બે ટકાથી વધુ હોતી નથી મતલબ કે ગામડાના લોકોની વસ્તી સેકડે ૯૨ાા થી ૯૫ ટકા ગણાય, એટલે ૯૫ ટકા બોલનારની ભાષાની અવગણના કરવી એ યોગ્ય નથી પુરવાસીઓને ગામડાની ભાષનો પરિચય બહુ થોડો હોય છે શબ્દોનો મોટો જથો ગામડાંમા વપરાય છે, પણ તેમને આપણા સાક્ષરો ગામડીઆ કે ગ્રામ્ય ગણી હસી કાઢે છે, અથવા તળપદા શબ્દોની મજાક કરે છે, સ્થાનિક અને પ્રાંતિક શબ્દો માટે પણ અણગમો બતાવે છે ગામડામાં જે બહુ અશુદ્ધ શબ્દો વપરાતા હોય તેને ભલે સુધારો કે છોડી દો, પણ એ વિષે ભાષા શાસ્ત્રી મી બીમ્સ કહે છે કે "ગામડીઆ બોલીમાં ભાષાના અધમ કે ભ્રષ્ટ રૂપો છે એમ માનવું તે ભૂલ છે એવી બોલીઓ–શાખાઓ પ્રાચીન કાળથી ચાલી આવેલી બહુધા જણાય છે તેમાની એક સુધરે, તેમા સાહિત્ય ઉપજે, કે બીજી ભાષાઓની મદદથી તે વિકાસ પામે, અને બીજીઓ તેમની મૂળ સ્થિતિમાજ રહે, તથાપિ વિકાર પામ્યા છતાં ઘણીવાર શબ્દોના જૂના ને શુદ્ધ રૂપ જે બેડાએલી બોલીએ છોડી દીધાં હોય, તે તેમણે જાળવી રાખ્યા હોય છે ભાષાની શાખાઓ–બોલીઓમાથી ઘણુ શીખવાનું મળે છે શબ્દોના મૂળ અને વ્યાકરણ પ્રયોગો શોધવામા બોલીઓ ઉપયોગી થઇ પડે છે દાખલા તરીકે ભૂ (ભવામિ, ભવસિ, ભવતિ, ઇ०) ઉપરથી હોના કેમ થયા, તે ભોજપુરીમાં ચાલતા ભા ને ભયા ઉપરથી શોધી કઢાય કેટલીકવાર ભાષાની સ્થાનિક ખાસિયતો તેમાંથી મળી આવે છે મી બીમ્સ આ વાતના સમર્થન માટે હિંદીના દાખલા આપે છે, અને જણાવે છે કે હિંદી જેન સ્થાનિક શબ્દોના ભરણા માટે જાણીતી છે, તેમ પંજાબી, બંગાળી, મરાઠી, ને ગુજરાતી પણ છે સ્થાનિક શબ્દોનો સંગ્રહ કરવામાં આવે, તો ભાષાનો કોષ ઘણો સધન થશે એવા શબ્દોની ખાસ ખૂબી એ છે, કે તે ઘણુ કરીને તેમનાં જૂના રૂપ બતાવે છે હાલની ભાષાઓનું મૂળ ખોળી કાઢવાનું કામ સતોષકારક રીતે પાર પાડવું હોય, તથા જો સસ્કૃત અને આજની ભાષાના વચલા વખત ઉપર જે અંધકાર પિછોડી છવાઇ રહી છે, તે દૂર કરવી હોય, તો ગામડાની બોલીઓ દ્વારા થઇ શકશે, એવી મારી ખાત્રી છે ઘણીવાર હલકા વર્ગોના મોંમોથી નીકળતા તુચ્છકારવા જેવા વચનોથી અણધાર્યા તેમ અતિ કઠિણ પ્રકારના પ્રશ્નો (Problems) નો નીકાલ થઇ જશે.'

વિદ્વાનો ગામડાના કે પ્રાંતિક શબ્દોને ભ્રષ્ટ ગણે છે, પરંતુ આધુનિક સર્વ આર્ય ભાષાઓ એક રીતે ભ્રષ્ટજ છે તેઓ પ્રાકૃતમાંથી અપભ્રંશદ્વારા ઉતરી આવી છે તેમા ચાલતા શબ્દોને ભ્રષ્ટ કહેવા કરતાં કોમળ ને મધુર કહેવા જોઇએ એમ છતાં જે અતિભ્રષ્ટ હોય, તેમાં થોડો સુધારો કરીને પણ તે વાપરવા જોઇએ સેકડો

મધ્ય ગુજરાત	અર્થ	મધ્ય ગુજરાત	અર્થ
કંટવાં	ચોથીઉ	શેલ	લાગ
ગુલડી, આંગલું	નાની અંગરખી	વાલરૂ	વાલ, ચોળા, તુવેર વગેરેનું ભેગું વાવણું
જેહુ–જેસુ	ધૂળ	નઘરોળ	બેદરકાર
ધાબું	મોટું ફુલ્લું	ચોખગણુ	ચાર ચેણુ વાળી ખંડી
તરછટ	તદન	જગધું	છોકરૂં
સરોતરી	વાજબી	કુચલમારી	ફિસાદ
ખરછટ	કરકરૂં	દરખલી	નાની કોઠી.

અંગ્રેજી શબ્દોના અર્થ આપતાં Kid (કિડ) એટલે બકરીનું બચ્ચું, Lamb (લેમ્બ)–ઘેટાનું બચ્ચું, Cowherd (કાઉહર્ડ)–ગાયનું ટોળું એવું મુંબાઇના એક લખનારે છાપ્યું હતું; કેમકે બકરીના બચ્ચાને લવારૂં, ઘેટાના બચ્ચાને હલવાન, ગાયના ટોળાને ગોર, ધણ (કાઠી.) કહે છે તે તેના જાણવામાં નહિ હોય. કાઠીઆવાડમાં બળદના ટોળાને ખાળદું અને ભેંસના ટોળાને ખાડું કહે છે. ઉત્તર ગુજરાતમાં ઊંટના બચ્ચાને બોતડો કહે છે. સંસ્કૃતમાં પોત (કરિપોત) એ હાથીના બચ્ચાનું અને અને હસ્તિક એ હાથીના ટોળાનું નામ છે. Parapet wall (પેરેપેટ વોલ) ને કાઠીઆવાડમાં હૈયારખી કહે છે, Hamlet (હેમલેટ) ને (પૂ. ગુ. માં) મુઆડું, Catchment (કેચમેંટ) ને આવણું, કાઠીઆવાડમાં Shopping (શોપિંગ) ને હટાણું, પૂ. ગુજરાતમાં Quartz (ક્વૉર્ટ્‌ઝ) ને તિરિયો, ટુવાલ (Towel) ને અંગુછો–અંગલુછો (ચરોતર) તથા હજુરીઓ (ચરોતર) કહે છે. ઉભા રહેવું, નાતરૂં કરવું એવા બે શબ્દને ઠામે ઉભવું, ઘરગવું એવા કાઠીઆવાડી એક શબ્દથી ચલવી લેવાય છે.

પ્રાચીન કવિઓ ગામડાના ને પ્રાંતિક શબ્દો તથા રૂપો છૂટથી વાપરતા, અને તે અદ્યાપિ મૂળ રૂપે કે થોડા ફેરફાર સાથે ચાલે છે. દાખલા તરીકે પદ્મનાભ ભીમ, શિવદાસ, મુનિશ્રી ગંગવિજયના ગ્રંથોમાંથી થોડાક નીચે આપું છું.

કાન્હડદે પ્રબંધ—પાહિ–પાહે (પાસે); રિખી–રિસી રૂસી; સુધી–સીધી; પીઆરા–પરાયા; તિણી–તિણે–તેણે; કેથું–કેથે; પાતિગ–પાતક; સરૂપ–સ્વરૂપ; અજિ–હજી; વખ્યાત–વિખ્યાત; માડિસિ–માંડીશ; પઇસિ–પેશી.

પોહસ કળા—ભેમ–ભીમ; વેનતિ–વિનતિ; આક્ષાન–આખ્યાન; ચુથી–ચોથી, માગેસ–માગીશ; કરેશ–કરીશ.

હંસા ચારખંડી—સાબધી–સર્વ; કુણ–કોણ; પછે–પછી; દખી–દુઃખી; ભેભીત–ભયભીત; થાશું–થઇશું; કરતો–કરત; લાવિશ–લાવેશ; ગણેશ–ગણીશ.

કુસુમશ્રી રાસ—વેંટી–વીંટી; ખિણ–ક્ષણ; કિમ–કેમ; પરજા–પ્રજા; ઉપગાર–ઉપકાર; કહેસ–કહીશ; આંખ્યું–આંખો; વખારૂ–વખારો.

વળી મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિકમાં આપેલાં રૂપ, જેમાં લહિયાથી બિગાડ થયો નથી,

અને જે પંદરમા શતકના મધ્ય ભાગમા વપરાતાં તેમાના, થોડાક વિશેષ મુકાબલા માટે નીચે આપ્યાં છે

પ્રાચીન રૂપ	ગામડીઆ રૂપ	સં. મૂળ.
તિહા	તિહા	તત્ર
જિહા	જીહા	યત્ર
કાલિ	કાલી	કલ્યે
ગિઇ	ગીઇ	ગત
અજી	અજી–હજી	અદ્યાપિ
હુઉ	હુઉ	અસ્તુ–ભવતુ
ઓલિઉ	ઓલ્યુ	અર્વાચીન
હવડા	હવડાં–અવણા	અધુના
માહરુ	માહરૂ	મમ
ઊપિલું	ઉપિલું–ઉફેર	ઉપરિતન
અનેરઇ દીસિ	અનેરે દીસે	અન્યેદ્યુસ્

કેટલીક વાર શહેરી કરતા ગામડીઆ શબ્દો વધારે શુદ્ધ હોય છે જુઓ, પિતૃષ્વસૃ ઉપરથી પ્રાકૃત પુપ્ફા ઉપરથી ફઈ, ફઇઅર (જૈન સાહિત્ય) ફુઈ, (હિંદીમા ફુફી–ફૂફુ) ને શહેરીમા કોઇ ફુત્ર–ફેત્યે (સુરત ભણી) કયા–કયહા (શહેરી) ભૂમિ–ભુઇ, ભો, ભોમ અને શહેરી ભોય કાઠીઆવાડ ચાદલો ને આપણો ચાંલ્લો આપણી ચકલી ને સુરતી ચલ્લીમાંથી કયો શબ્દ શુદ્ધ ?

વિદ્વાનો જો ટીકા કરવાને બદલે તળપદા ને પ્રાતિક શબ્દોને પસંદ કરે, તો તેમનું અનુકરણ બીજાઓ જરૂર કરશે એક સાક્ષરે પમરવુ જેવો બહુ શબ્દ વાપર્યો, કે તે બીજાઓએ ઝડપી લીધો એજ રીતે મહેકવુ, મઘમઘવુ, સોડવુ, સોડમ, બોહડો જેવા શબ્દો પણ વાપરવામાં આવી શકે બસે ત્રણુસે વર્ષ થયા પેટી પટારા સેવતો "અનેરો' શબ્દ એક પસંદ કર્યો, તેને બીજાઓએ વધાવી લીધો એવીજ રીતે મુદા, હેલામા, ઉધડકવુ, ઉચલવુ, પમાય, આફણીએ, આપોપુ, લાછ, કયર્ડુ વગેરે પ્રાચીન કવિઓએ વાપરેલા શબ્દો ઉપયોગમાં લેવાય સ્વ ઝવેરીલાલે ઉભે છે એવો પ્રયોગ શકુંતલા નાટકમાં પ્રથમ વાપર્યો, ત્યારે તે વિષે ટીકા થઇ હતી, પણ તે વપરાશમા આવતો થયો છે એક વિદ્વાને પરકમ્મા શબ્દનો ઉપયોગ કર્યો, તે બીજાઓને ના પસંદ પડયો, પણ ગુજરાતીમા તો પરકમ્મા (જૈન સાહિત્યમા પણ) એ પરકમ્મા શબ્દોજ ચાલે છે કોઇ પરિક્રમ કે પરિક્રમણ નથી કહેતું એક સાક્ષરે "પાશેરામાં પહેલી પૂણી" એવી ઘરગથુ કે બૈરાંની કહેવત કામમા લીધી, તો બીજાઓ આંટી ઉકેલવી, કોકડુ ગુચાયુ, પેટ બાળીને સાચ્યુ ને દીવો બાળીને કાત્યું, પાયો ટેર્યો, ટાપશી પૂરી જેવી કહેવતોને ઉપયોગમાં લેશે આમની સભામાં રાજકીય ભાષણ આપતાં એક વિદ્વાને આંટી ઉકેલવી (to unravel the skein) એવી કહેવત વાપરી હતી. જોનસન અને મેકોલે જે લાતિન અને ગ્રીક શબ્દોનુ ભરણુ

કરીને પ્રૌઢ કે સંસ્કારી ભાષા લખતા હતા, તેમના વારા વહી ગયા છે. હવે ભાષણો, લેખો ને પુસ્તકો સાદી ભાષામાંજ લખાય છે. (જુઓ કેમ્બ્રિજનાં વિજ્ઞાન સંબંધી નવાં પ્રસિદ્ધ થતાં પુસ્તકો) .સ્વતંત્ર સંસ્થાનના નામાંકિત્ પ્રમુખ વિલસન રાજકીય જેવા કઠણ વિષયો બહુ સાદી ભાષામાં લખે છે.

કોઇ વાર એમ કહેવામાં આવે છે કે સાદી ભાષા એ વિચારની સાદાઇ–ગરીબી બતાવે છે, તેની વિરૂદ્ધ ઉપલાં દષ્ટાંત બસ થશે.

સાદી ભાષાની તરફેણમાં મેં ઘણા ઉતારા આપ્યા છે, કેમકે મારૂં દઢ મત એવું છે કે જનસમૂહના હિતને અર્થે સાહિત્યનો મોટો ભાગ એવી ભાષામાં હોવો જોઇએ. મારો હેતુ સાક્ષર વર્ગને ગેર ઇનસાફ આપવાનો નથી. અંગ્રેજીમાં જે અર્થે મેન ઓફ લેટર્સ (man of letters) વપરાય છે, તેજ અર્થે સાક્ષર શબ્દ વપરાય છે, અને તેનો અર્થ ભણેલો–વિદ્વાન એવો થાય છે; પછી ભલે તે સંસ્કૃત, અંગ્રેજી, ફારસી કે અન્ય ભાષાનો વિદ્વાન હોય. એમ છતાં હાલ ગુજરાતીમાં કેટલાક લોક સાક્ષર એટલે સંસ્કૃત જાણનાર વિદ્વાન એવો અર્થ કરીને તેમને નિંદે છે પણ ખરા; પરંતુ એ તેમની ભૂલ છે. સંસ્કૃત જાણનાર લેખકો ભાષાના ભૂષણરૂપ છે. તેમને માટે હું ઉંચું મન અને ભારે માન ધરાવું છું. આજ સુધી તેમણે બજાવેલી સેવા પ્રશંસા પાત્ર છે. સ્વ. મનઃસુખરામ, ગોવર્ધનરામ, મણીલાલ દ્વિવેદી વગેરેએ સાહિત્યની ઉત્તમ સેવા બજાવી; તેમ હાલના સાક્ષરો પણ માતૃ–ભાષા પ્રત્યે પોતાનું કર્ત્તવ્ય રૂડી રીતે બજાવી રહ્યા છે; કેટલાક સાક્ષરો સાદી ભાષામાં, કેટલાક વચલા વડની ભાષામાં અને કેટલાક સંસ્કારી ભાષામાં અમુક હેતુથી લખે છે. આ પરિષદ્‌ની સ્થાપના અને અસ્તિત્વ આપણા સાક્ષરોનેજ આભારી છે. સંસ્કારી ભાષા લખનાર પણ ધારે તો સાદી ભાષામાં લખી શકે, કેમકે તેમણે ગુજરાતી ભાષાનો સારો અભ્યાસ કરેલો હોય છે; અને તેથીજ તેમને મારી નમ્ર વિનંતિ સાદી ભાષા તરફ પણ વલણ કરવા માટે છે. સંસ્કૃતમય અથવા પ્રૌઢ ભાષામાં પણ થોડા સાહિત્યની અગત્ય છે, એમ હું જણાવી ચૂકયો છું.

જૈન સાહિત્ય.

અપભ્રંશથી માંડીને જૂની ગુજરાતીમાં તથા નવી ગુજરાતીમાં જૈન સાહિત્ય વિશાળ છતાં તે ઉપર આજ સુધી ઘણું થોડું લક્ષ અપાયું છે. ગુજરાતીમાં પ્રાચીન કાવ્ય માળા, બૃહત કાવ્ય દોહન અને બીજાં પુષ્કળ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થતા સુધી જૈન ભાઇઓ જાગૃતિમાં આવ્યા નહિ; પરંતુ હવે તેમની આંખો ઉઘડી છે. રાજકોટમાં ભરાએલી પરિષદ્‌માં રા. મનઃસુખ વિ. કીરતચંદ મહેતાએ જૈન સાહિત્ય વિષે વાંચેલો નિબંધ અને સુરતની પરિષદ્‌માં વાંચેલો સ્વ. દલાલનો નિબંધ એ બંનેએ જૈન સાહિત્ય ઉપર સારો પ્રકાશ પાડયો છે. પ્રાચીન કાવ્યમાળામાં શીલવતી રાસ છપાયા પછી કેટલાક છૂટા ગ્રંથ બહાર પડયા છે, જે પૈકી જૈન કાવ્યદોહન પ્રથમ ભાગ રા. મનસુખલાલ રવજીભાઇ મહેતાએ, ઐતિહાસિક રાસમાળા પ્રથમ પુષ્પ અધ્યાત્મ જ્ઞાન-પ્રચારક મંડળીએ, માધવાનળની કથા સાહિત્ય માસિકે, વિમળ પ્રબંધ રા. મણીલાલ

ખંડેરભાઇએ છપાવ્યા છે વળી શ્રી આનંદકાવ્ય મહોદધિના મૌક્તિકો રા જીવણચંદ સાંકરચંદ ઝવેરીએ પ્રસિદ્ધ કરવા માંડયાં છે. પરંતુ આ તો માત્ર ચંચૂપ્રવેશ ગણી શકાય રા મનસુખલાલે જૈન રાસમાળાની પ્રથમ ટીપ છપાવી તેમા ૩૬૩ પુસ્તકોના નામ આપેલાં છે, અને તે પછી તેની પૂરવણી રા મોહનલાલ દલીચંદ દેસાઈએ સં. ૧૯૭૦ મા પ્રગટ કરી, તેમાં બીજા ૨૭૮ ગ્રંથનાં નામ જાહેર થયા છે એ શિવાય હજી બીજા ઘણા ગ્રંથ જૈન ભંડારોમાં ને અન્યત્ર પડી રહેલા છે રા મોહનલાલ જણાવે છે કે જૈન કાવ્યસામગ્રી એટલી બધી છે, કે ગુજરાતી છાપખાનામાં પ્રગટ થએલ બૃહત્ કાવ્ય દોહન જેવા ઓછામા ઓછા સો ભાગ સહજ પ્રગટ થઇ શકે એમ છે એજ મહાશય જણાવે છે, કે જૈનોએ ગુર્જર સાહિત્ય ઓછું ખિલવ્યું નથી, બલ્કે જૈનેતર પ્રજા કરતા પણ અનેકધા વિશેષ ખિલવ્યુ છે

જૈનબંધુઓ સમૃદ્ધિવાન છે, તેથી આશા રાખવામા આવે છે કે તેમના બાપ દાદાઓએ રચેલ તથા ભંડારોમાં સાચવી રાખેલ ગ્રંથો છપાવી પ્રસિદ્ધ કરવામા તેઓ પાછી પાની કાઢશે નહિ જૈન સાહિત્ય જેમ ભાષાનો ઇતિહાસ ને વિકાસ જાણવા માટે અગત્યનું છે, તેમ તેમાના ઇતિહાસ, રાસા, પ્રબંધ, ચરિત્ર અતિ ઉપયોગી થઇ પડે એમ છે વાર્તાઓમાં વિક્રમચરિત્ર, વૈતાળપચવીસી, નંદબત્રીશી, પંચદંડ અને સિંહાસન બત્રીશીના નામ જોતાં એમ લાગે છે, કે કવિ સામળભટને આપ ઉકાવથી ગ્રંથોનું વસ્તુ ઉત્પન્ન કરવાનું જે માન આપવામા આવે છે તે યોગ્ય છે, કે તેમણે વસ્તુ જૈન ગ્રંથોમાંથી લીધાનો સંભવ છે ? આમ જણાવીને સામળ સરખા પ્રથમ વર્ગના કવિની મહત્તા ઘટાડવાનો મારો હેતુ નથી એમ તો જૈન કવિઓ—સમયસુંદર, મેઘરાજ, ઋષિવર્દ્ધન અને હર્ષરત્ને નળદમયતી રાસ રચ્યા છે, તેથી કવિ ભાલણે અને પ્રેમાનંદે નળાખ્યાનનુ વસ્તુ સદર જૈન કવિઓનુ લીધુ હશે એવો તેમના પર આરોપ મૂકી શકાય, પરંતુ જૈન અને જૈનેતર કવિઓએ મૂળ વસ્તુ મહાભારતમાથી લીધેલ જણાય છે

કેટલાક જૈનબંધુઓ નરસિંહ મહેતાને આદિ કવિ ગણવાની ના પાડે છે, કારણ કે મહેતાની પૂર્વે જૈન કવિઓ ઘણા થઇ ગયા છે આદિ કવિ ગણવામાં જેમ કાળ મુખ્ય ભાગ લે છે, તેમ જેની કવિતા ઘેરે ઘેર પ્રસરી ગઈ હોય, એટલે દેશમાં સર્વત્ર સામાન્ય થઇ ગઇ હોય તે આદિ પદને વધારે શોભે છે વળી જૈન કવિઓની પેઠે જૈનેતર કવિઓ નરસિંહ મહેતા પૂર્વે થયા હતા એ વાત અજવાળામા આવતી જાય છે જો જૈન બંધુઓની પેઠે બ્રાહ્મ ધર્મીઓને રાજ્યાશ્રય મળ્યો હોત અને તેમણે ગ્રંથો સાચવી રાખવાની કાળજી રાખી હોત, તો તેમના પણ ઘણા પ્રાચીન ગ્રંથો હયાતી ભોગવતા હોત બ્રાહ્મ ધર્મીઓના ગ્રંથ ભંડાર પ્રભાસપાટણ વગેરે સ્થળે હતા, તેમનો નાશ અલ્લાઉદ્દીન ખૂનીએ કર્યો હતો, એમ છતાં જૈન ધર્મીઓએ ગુજરાતી સાહિત્યની અનુપમ સેવા બજાવા છે એમાં શક નથી, અને તેને માટે સાહિત્યપ્રેમીઓ તેમને ધન્યવાદ હમેશ આપશે

ખેદકારક વાત એ છે કે ધર્માંધપણાથી કેટલાક લોકો અન્ય ધર્મ કે પંથના

પુસ્તકો ઉપર દૃષ્ટિપાત પણ કરતા નથી. સાહિત્યને ધર્મ સાથે સંબંધ રાંખવાની જરૂર નથી, તેમ ધર્મના સંબંધ વગરનાં પુસ્તકો વાંચવાને તો બાધ પણ હોઇ ન શકે.

જૈન બંધુઓમાં પંડિત બેચરદાસ, પંડિત લાલન, રા. જીવણચંદ ઝવેરી, રા. મનઃસુખલાલ વિ. કીરતચંદ, રા. મનસુખલાલ મહેતા, રા. મોહનલાલ દેસાઈ, રા. ગોકુળદાસ વગેરે વિદ્વાનો અને યોગનિષ્ટ શાસ્ત્રવિશારદ શ્રીબુદ્ધિસાગર સુરિ (જેમના બાવન ગ્રંથ બહાર પડી ચૂકયા છે.) પૂજ્ય મુનિશ્રી સિદ્ધિમુનિ વગેરે જૈનાચાર્યો પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્યમાં ઘણો વધારો કરશે એવી આશા છે.

પારસી સાહિત્ય.

પારસી લોકોએ પોતાનો દેશ છોડી સંજાણ આવ્યા, ત્યારે ત્યાંના રાજાની આજ્ઞાનુસાર પોતાની પેહલવી અને પાજંદ ભાષાનો ત્યાગ કરીને ગુજરાતીને પોતાની માતૃ-ભાષા તરીકે સ્વીકારી, અને જે જે સમયે જેવી ગુજરાતી ચાલતી હતી, તે તે સમયે તેવી ગુજરાતી તેઓ વાપરતા ગયા. તેમનો સહવાસ શરૂઆતમાં હલકા તથા ગામડીઆ લોકો સાથે વિશેષ હોવાથી તથા ગુજરાતી પોતાની મૂળની ભાષા ન હોવાથી તેઓ અશુદ્ધ ગુજરાતીનો ઉપયોગ કરે એ દેખીતું છે. મોબેદ નેર્યોસંગ ધવલ, જેઓ હજારેક વર્ષો ઉપર થઈ ગયા, તેમણે ઇજસ્નેના એક ભાગનું સંસ્કૃતમાં ભાષાંતર કર્યું હતું. તેની છેવટમાં સંસ્કૃત સાથે ગુજરાતી ભાષા ભેળવી છે તે કદાચ પાછળથી કોઇની કૃતિ હોય એવો શક રહે, તેથી તે વાત આપણે છોડી દઇશું. પરંતુ પારસી લેખકોએ સં. ૧૪૭૧ માં ખુર્દ અથસ્તાર્થ, અને સં. ૧૫૦૭ માં અર્દાગ્વીશ તે વખતની ચાલતી ભાષામાં લખેલ છે, એવું રા. નરસિંહરાવે 'વસંત' માં છપાવ્યું છે. સં. ૧૫૭૬ નો રાણા સંગને વજીફો ભેઠ કર્યાનો દસ્તાવેજ તથા દીવમાં રહેતા પારસીઓ ઉપર નવસારીથી લખાએલો પત્ર એ બે મેં વસંતમાં આપેલા છે. વળી સં. ૧૭૩૯ અને સં. ૧૮૪૬ ના બે નમુના રા. પાહલનજી દેસાઇએ પોતાના લેખમાં પ્રસિદ્ધ કર્યા છે તથા તેમણે આજથી ૨૩૩ અને ૨૨૮ વર્ષ પર રચાએલા સ્યાવકનામા તથા જરતોસ્તનામામાંથી કવિતાના નમુના એજ લેખમાં આપેલ છે, તે ઉપરથી પારસીભાઇઓ પણ હિંદુઓની માફક પાંચસો વર્ષથી જૂની ગુજરાતીમાં લખતા આવ્યા છે એવી ખાત્રી થશે.

નવી ગુજરાતી. ગુજરાતી નવુ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાનું પ્રથમ માન પારસીભાઇઓને ઘટે છે; કેમકે બાપુદેવ શાસ્ત્રીએ ઇસપ નીતિનું ભાષાંતર સન ૧૮૨૮ માં પ્રગટ કર્યું, તે અગાઉ મી. ફરદુનજી મરજબાને સ. ૧૮૧૪ માં પ્રથમ છાપખાનું કાઢયું, અને ગુજરાતી અક્ષરનાં બીબાં પોતાને હાથે તૈયાર કર્યા; તેમજ તેમણે સન ૧૮૨૧ માં મુંબઇ સમાચાર નામના વર્તમાનપત્રને જન્મ આપ્યો. સન ૧૮૪૮ માં જ્ઞાનપ્રસારક મંડળીએ જ્ઞાનપ્રસારક નામનું માસિક બહાર પાડયું, તથા એ મંડળીમાં ઉપયોગી વિષય ઉપર ભાષણો ગુજરાતીમાં અપાતાં હતાં. એ સંસ્થાના સંરનશીન હિંદના દેશભકત દદા દાદાભાઈ નવરોજી હતા. હિંદુઓની બુદ્ધિવર્ધક સભા ને તે નામનું ચોપાનીઉં એ પછી આઠ વર્ષે હયાતીમાં આવ્યા હતાં. સન ૧૮૫૭ માં ચૌદ વર્તમાનપત્રો બહાર નીકળતાં હતાં, તેમાંનાં માત્ર બે—સત્ય પ્રકાશ અને સમશેર બહાદુર

સિવાય બાકીનાં સર્વ પારસીઓ કાઢતા હતા એમાં રોજદા ત્રણ હતાં, ને તે ત્રણે પારસીઓનાં હતાં રાસ્ત ગોફ્તાર સ ૧૮૫૨ માં જન્મ પામ્યુ મહીલાઓને માટે સ્ત્રીબોધ નામના માસિકને જન્મ આપનાર પણ પારસીજ હતા આજથી આઠેક વર્ષ ઉપર તપાસ કરી, ત્યારે એકલા પેટિટ ઇન્સ્તિત્યુતમા પારસીઓના રચેલા ગ્ર થ પાંચસે જોવામાં આવ્યા હતા મતલબ કે પારસીઓનુ નવું સાહિત્ય વિશાળ છે

ભારતના ટકારનું વિવેચન કરતા રા રજિતલાલ પડયા લખે છે કે "ગુજરાતના સાહિત્યનો કોઈ પણ ભાગ જો ગુજરાતી સાહિત્યના રસિકોને સૌથી વધારે અજ્ઞાત હોય, તો તે ગુજરાતનુ **પારસી સાહિત્ય** છે" તે વિદ્વાન વળી જણાવે છે કે "અત્યત આવેગભર્યું, અત્યત રમતીઆળ અને અત્યત હસમુખુ ગુજરાતનું પારસી સાહિત્ય શુદ્ધ ગુજરાતના સાહિત્યની અત્યત ઉપયોગી પૂરવણી કરે છે"

પારસીઓને માથે એવો દોષ મુકીએ છીએ કે તેઓ બહુ અશુદ્ધ ભાષા લખનાર છે તેમની અશુદ્ધતાના કારણ મે પૂર્વે દર્શાવ્યા છે આપણે પોતે ઘર ઘરની જોડણી, પ્રયોગો અને અશુદ્ધ શબ્દો પણ વાપરનારા છીએ એ વાત લક્ષમા રાખવા જેવી છ કે તેમને આપણે ઉત્તમ પ્રતિના કોષ વ્યાકરણ વગેરે પ્રમાણભૂત સાધનો પૂરાં પાડયા છે પણ ક્યાં? પારસીઓએ શરૂઆત અશુદ્ધ લખાણથી કરી હતી, પણ તેમાં દિવસે દિવસે ઘણો સુધારો થતો આવ્યો છે, અને રા કાબરાજી જેવાના પ્રયાસથી અને ગુજરાતીનો સારો અભ્યાસ કરનાર લેખકોથી તેમની ભાષા સુધરતી ચાલી છે માત્ર અશુદ્ધતાને કારણે તેમના સાહિત્યની અવગણના કરવી યોગ્ય થશે નહિ, તેમ તેમનુ સાહિત્ય કેવળ અલગ પડી જાય એ પણ ઇચ્છવા લાયક નથી આપણે તેમના સાહિત્યની દરકાર કરતા નથી, તેમ આપણા સસ્કૃતમય નવા સાહિત્યની તેઓ દરકાર રાખતા નથી આવી ન ઇચ્છવા લાયક સ્થિતિ દૂર કરવા માટે રા નરસિંહરાવ પોતાના ભાષણમાં ભલામણ કરે છે કે "પારસી લેખક બધુઓ સસ્કૃત તેમજ ફારસીનો સસ્કાર પ્રાપ્ત કરશે, અને બીજે પક્ષે આપણે કેવલ આડબર માટેજ સસ્કૃતમય શૈલીનો આશ્રય કરતા અટકીશું, તો બને પક્ષ વચ્ચેનુ અતર કાળક્રમે તૂટશે "આ કીમતી સલાહ ઉભય પક્ષ ધ્યાનમા લે, તો કેવું સારૂ? અમારા સાક્ષરોએ પ્રથમ પહેલ કરવી જોઇએ, પરતુ તેની શરૂઆત "નવજીવન" સિવાય અન્યત્ર થએલી જોવામા આવતી નથી ઉલટું તેમનુ અનુકરણ કરવાનો પવન ટૂક ભ ડોળીઆ હિંદુ લેખકોમાં સચરવા લાગ્યો છે પારસી ભાઇઓની ભાષામા આવકાર દાયક ફેર પડેલો જોવામાં આવે છે સાહિત્ય સભાઓની માફક મુબઇનુ પારસી લેખક મડળ કઇ કઇ ઉપયોગી કામ કર્યે જાય છે પારસી લેખકો સ્વ મલબારી સ્વ તારાપુરવાળા, સ્વ જહાંગીર પોલીસવાળા, રા ખબરદાર, રા પાહલનજી દેસાઇ, દા જીવણજી મોદી, દા ધનજીશાહ, રા રતનજી શેઠના, બા બા દલાલ, રા મહેરવાનજી આદરજી, રા બહેરામજી મહેરવાનજી, રા હોરમસજી દોસાભાઇ, મિસીસ કાબરાજી, મિસ પાલમકોટ વગેરેના જેવી લખવામાં કાળજી રાખનારા ઘણા પારસી બધુઓ તૈયાર થશે તો પારસી ગુજરાતી સુધર્યા વગર રહેશે નહીં કેટલાક હિંદુ સાક્ષરોની પેઠે

કેટલાક પારસી સાક્ષરો ફારસી અરબી ઘણા શબ્દો વાપરવામાં તથા તદ્ભવ શબ્દોને સુધારવામાં માન સમજે છે, પરંતુ તે બરાબર નથી.

મુસલમાની સાહિત્ય.

ગત પરિષદ્ વખતે રા. નરસિંહરાવે ઇસારો આપતાં સચેદીના નાનજિયાણીએ પ્રગટ કરેલા ખોજા વૃતાન્તમાંથી બે નમુના વાનગી દાખલ આપ્યા છે. એક વૃદ્ધ ખોજા સ્ત્રીના ભજનોનું પુસ્તક પોતા પાસે છે, એમ તેમણે જણાવ્યું છે. મુસલમાની સાહિત્ય વિષે ભાગ્યેજ કોઈ કંઇ જાણે છે, તેથી તે વિષે કંઇક વિસ્તારથી કહેવાની મને જરૂર લાગે છે.

ખોજા સાહિત્ય. ખોજાઓ મૂળ હિંદુઓ હતા. તેમનામાં મુખ્ય બે ધર્મ ચાલે છે. ૧ આગાખાની ને ૨ ઇસના અશરી (બાર ઇમામને માનનારા). એ સિવાય કેટલાક સુન્ની, સ્વામિનારાયણીઆ, ભગત, મસ્જીદીઆ, ખાનાઇ, તનાસરી વગેરે છે. આગાખાની પંથનાં મૂળ પુસ્તકો સિંધી લિપિમાં છે, અને તેની ભાષા ગુજરાતી, કચ્છી અને સિંધીથી ભેળસેળ થએલી છે. તેઓ પોતાને સત પંથી કહેવડાવે છે, અને પીરાણા (અમદાવાદ પાસે) નો ધર્મ પણ સત પંથના નામથી ઓળખાય છે. કેટલાક કહે છે કે તે આગાખાનીમાંથી પેદા થએલો છે. સતપંથ શાસ્ત્ર જે રા. એદલજી ડાબાએ છપાવ્યું છે, તે સિંધી લિપિમાંથી ઉતારેલું છે, અને તેમાં જે પીરોનાં નામ જણાવ્યાં છે, તેમાંના પીર ઇમામુદ્દીન–ઇમામશાહ–એ પીરાણા પંથના સ્થાપક છે, એમ જણાય છે. સતપંથ ગ્રંથમાં પીરોની કવિતા છે, તેમાં ઇમામુદ્દીન કૃત નારાયણુના દશ અવતાર વાંચનારનું ધ્યાન વિશેષ ખેંચે છે. તેની ભાષા કિલષ્ટ છે. એ ગ્રંથ પૈકીના દશમા અવતારનું લેખી પુસ્તક કાવીઠાના પંડિત કાલીદાસ નાથાભાઇ તરફથી કુરાઇના શેખ મૂળજી હીરાભાઇ મારફત મળ્યું (બીજા કેટલાક લેખી ગ્રંથો સાથે). ભાષા શુદ્ધ ને સારા અક્ષરે લખેલી છે. ખોજા કે પીરાણા પંથના ગ્રંથોમાં સાલ આપેલી હોતી નથી. રા. ડાબા જણાવે છે કે તેમના જૂના ગ્રંથ ઘણું કરીને ૧૦૦ વર્ષ પૂર્વના નથી. સતપંથ ગ્રંથને શાસ્ત્ર ગણવામાં આવે છે. તેમાં પીરોની કવિતા છે. પીર નુરૂદ્દીન, પીર સમસુદ્દીન, પીર કબીરૂદ્દીન અને પીર ઇમામુદ્દીન એ મુખ્ય છે. દશ અવતારમાં હિંદુઓના મચ્છ કચ્છ આદિ નવ અવતાર વર્ણવી દશમો અવતાર અરબસ્તાનમાં મહંમદ પેગંબરનો થયો એમ જણાવ્યું છે. પીર સમસુદ્દીને ૨૮ ગરબીઓ નવરાત્રીમાં ગાવા માટે રચી છે. મુમન ચેતામણી, ચંદ્રભાણ, સુરભાણ, રાજા ગોપીચંદ આખ્યાન વગેરે બાબતો સમાવી છે. આ સિવાય ખોજા કોમમાં ગવાતાં ધોળ, આરતીઓ વગેરે ખોજા સર્વસંગ્રહમાં આપેલ છે. તેમાં હિંદુસ્તાની ભાષા પણ વપરાઇ છે. સમસુદ્દીનની ગરબીઓમાંથી થોડીક કડીઓ આપું છું.

નવરાત્રીની ગરબીઓ પીર શમશુંદ્દીનએ લખીને

ગુરૂ આવીઆ બીજી રાત કે આવી નાચીઆરે લોલ,
તારે બોલીયા મીઠા બોલ કે અંબરત વાણીમારે લોલ;

તમે સુણજો સરવે સાથ કે ચેતી ચાલજોરે લોલ,
એ તો સારા મકર છે ભરપુર કે નીસ્ટે જાણજોરે લોલ

નવુ સાહિત્ય—ખોજા કોમનુ નવું સાહિત્ય સર્વથી વધારે ધ્યાન ખેચનારૂ છે રા. કાબાની યાદીમાં છપાએલા ૧૪૦ ગ્રંથનાં નામ છે, તેમાં જીવનચરિત્રો ને ઐતિહાસિક ગ્રંથ ૩૫, વાર્તાઓ નવલકથાઓ ૩૨, ધર્મ સબધી ૩૭, ને બાકીના નીતિ વગેરેના પરચુરણ ગ્રંથો છે એ સિવાય શેઠ લાલજી દેવરાજે કેટલાંક પુસ્તકો છપાવ્યાં છે

પીરાણા પંથ સાહિત્ય—દશમા અવતારની ઉપર હકીકત આવી છે એ સિવાય બીજા ૬ ગ્રંથ મને કાવીઠેથી મળ્યા છે, તેમાંનો માત્ર એક લઘુ ગ્રંથ "શ્રી ઇમામશાહ બાવાના પ્રછા" નામનો છાપેલો છે. બે જ્ઞાનોદયના તેમાંનો એક તૂટક છે, ને બીજામાં મહંમદ સાહેબનાં ૯૯ નામ, બાજનામુ દોવા, રતનનામુ, પેગબરી નુરનામું, જૂદા જૂદા વેદની ગાયત્રીઓ વગેરે છે એક ગ્રંથમાં ઘોળ, પદરતિથિ, ગરબા, નુરનામુ, મોટું નુરનામુ, (ગદ્યમા) છે ગદ્યની વાનગી—"તે દુનીઆમાં વેપાર કરતા, એણે તોલ રાખાં, વળી બે માપ રાખાં ને લેવાનુ મોટું અને આપવાનુ નાનુ એણે જાણ્યુ જે ચતુર થઇને છેતરૂ છે એણે સાહેબની બીક ન રાખી, તે માટે એને પેટની તજારક દીધી છે" એક પુસ્તકમા ઘોળ વગેરે કવિતા છે એક નાની ચોપડી સીસાપેનથી લખેલી છે, તેમાં સાસતર, ઘોળ, આરતી વગેરે છે પીરાણા પંથના બીજા ગ્રંથો પણ છે, એવી ખાતમી મળી છે

માગરોળના પીરોનું સાહિત્ય—નવસારી પ્રાતમાં આવેલા માંગરોળની ગાદીના સજ્જાદાનશીન પીરજાદા મોટામિયાં સાહેબે કૃપા કરી વડોદરાના જમાદાર બચ્ચુમિયા મારફતે કેટલાક ગ્રંથ પૂરા પાડયા છે તેમના એક વડિલ પીર કાયમદીન બાવા, જેમનો રોજો પાદરા તાલુકાના એકલબારા ગામે છે, તેમના શિષ્યો કાનમ ને સુરત અઠ્ઠાવીશીના વોહોરા વગેરે છે તેમણે જ્ઞાનનુ ઉમદા પુસ્તક "નુરરોશન" નામનુ સન ૧૧૧૧ હીજરીમાં ઉર્દુમાં રચેલું, તેનો તરજુમો–ઉતારો ગુજરાતી ઉર્દુમાં ભગત રૂલેમાન મહમદે કરેલો છે તેમાંથી ગુજરાતીનો નમુનો—

રાગ ધનાસરી.

પ્રારો ન્યારો છે તે ભેદ નહી જાણે સહુ કોઇ રે અલ્લા ॥ટેક॥
જહાંરે પવન સચરે નહીરે, તહાં નુર અપાર, ॥
પ્રેમ પીયાલો પીતાં ઝુલ્યા જોયું નુર દીદાર; ॥ ન જાણે, ॥
અગમ અકાસમાં નુર નુર, તાસે લાગે પ્રીત ॥ ૧ ॥
સુરત પગથીએ સીડી ચડીએ, તો લીધો અગમ ગઢ જીત. ॥ ન જાણે ॥ર॥
ન જાણે કોઇ જોગી સન્યાસી, ન જાણે સસાર ॥
જાણે કોઇ વીરલો ભેદ, આસક મસ્ત દીદાર ॥ ન જાણે ॥ ૩ ॥

બીજો એક અગત્યનો મોટો ગ્રંથ નાગરી સુંદર અક્ષરે લખેલો છે, તેમાં ૮૮ અંગ ને ૧૬ સ્તુતિ વર્ણવી છે કર્તા કોઇ વસ્તા હોય એમ જણાય છે, તેની રચ્યા સાલ ૧૮૩૧, ને ઉતાર્યો સાલ ૧૯૦૩ છે, તેની ભાષામાં કોઇ કોઇ હિંદુસ્તાની શબ્દોને

રૂપો આવે છે. જુઓઃ—

થી ગુરૂદેવને વંદિયે ।। પ્રીતે લાગીયે પાય ।।
અવર વંદન જયાથે ટલે ।। આવાગમન મિટ જાય ।।
બુદ્ધ સુદ્ધ દાતા થયો ।। રીદ્ધ સિદ્ધ દાતા જેહ ।।
સ્વરૂપ દાતા સચિદાનંદ ।। પ્રીતે વેંદૂં તેહ ।।
ગુરૂ સેવા સબથે બડિ ।। તાથે બડી ન કોય ।।
સરવ ધરમકો એક ધરમ ।। ગુરૂ ગ્નાંનિ બુઝે સોય ।।
દેવ સકલ્લ ગુરૂદેવમાં ।। ધરમ સકલ સબ માંહે ।।
થી ગુરૂદેવ ઉપાસતાં ।। અવર ધરમ કો નાંહે ।।

પીર કાયમુદ્દીન બાવા સાહેબના ખાસ મુરીદ (શિષ્ય) અભરામ બાવા, ઉમર બાવા, જીવણ મસ્તાન, નબીમીયાં, પુંજા બાવા, રતનબાઇ વગેરેને પીર સાહેબના પ્રતાપથી જ્ઞાનની પ્રસાદી મળી હતી. તેમના કલામ (ભજન) ઘણાં ગવાય છે. ભક્તિમાં નિમગ્ન થએલ રતનબાઇ અભણ હતી, છતાં તેની કવિતા નૈસર્ગિક ને ઉચ્ચ ભાવના શુદ્ધ ગુજરાતીમાં બતાવનારી છે. જુઓ;—

અરે નરનાર, ભજો કિરતાર, સરજનહાર સાચો છે;
મનુષ્ય અવતાર, નો આધાર, અરે ઓ યાર કાચો છે. ટેક.
અભિમાની, તું થા જ્ઞાની, આ નાદાની કહ્યું માની;
છોડી દે, યાર, થા હુશિયાર, ગરૂરીને તમાચો છે. અરે. ૧
ઓ મન મોજી, સમો સમજી, જુઠી બાજી ન થા રાજી.
સમજ મન સાર, છોડી દે ખાર, અગાડી મોત માચો છે. અરે. ૨
× × ×

રાગ પ્રભાત

માળા જપું છું નાથ તમારી, આવો ને મંદિર મારેરે;
દયા કરીને વહેલા પધારો, આનંદ ઉરમાં ભારે રે. ટેક.
સેજ સમારી વાટડી જોતી, વહેલા આવો ગીરધારી રે;
દરસન દોને મુજને વાલા, જાઉં તમો પર વારી રે. માળા.
વાળી ઝાડી ઘર કીધું ચોખું, પાંચ પચીસને કાઢી રે;
આવો મારા સ્યામ સલુણા, વાટ જોઉં છું દહાડી રે. માળા.
× × ×

કલામ

ફરો ભમતા તમે શું ભાઇ, સાહેબ બેઠા પોતાની માંઇ. ટેક.
મક્કે જાય ને મદીને જાએ, જાએ દુવારકા કાશી રે;
મનનું તીરથ સરવથી મોટું, મટી જાએ ચોરાશીરે. સા. ૧.
કુરાન પઢે ને ગીતા વાંચે, બોલે વેદ પુરાણો રે;
અંતર ખોલ્યા વિના પાર ન આવે, ભાર નકામો તાણો. સા. ૨.
× × ×

પુજો આવો જાતનો ખલાસી હતો, તેની કવિતાનો નમુનો —

રાગ વસત

ચાલો સખી જોવાને જઇએ, જયા વસત ખેલે વનમાળી
નવતમ નાર મળી નવજોબન, હસી હસી લે વાલો તાળી ટેક

નટવર નાનો છે લઘુ વેશ, છમક છમક કરે ચાળો,
વળગે ચુમે ને મુખ ચુમે, મોહન મોરલીવાળો ચાલો

અબીર ગુલાલ અતિ ઘણુા ઉડે, કેસર ભરી છે ચોળી,
ચુઆ ચદન છાંટુ છાંટણુ તો, લાલ લીઓ રગમા રોળી ચાલો

નબીમિયાની કવિતાનો નમુનો

રાગ ધીરાની કાફીના

મરમની માળારે, ખાઇ મારા ઘટમાં ફરી,
રૂએ રૂએ ખોલેરે, તુંહી સોહમ ફરી

મરમના મણકા દમની દોરડી, જપુ અજપા જાપ,
ખટ નાળમા સુરત નીહાળી, મટી ગયા ત્રણે તાપ,
ગગા ને જમના રે, નિરમળ સખર ભરી મરમ ૧

ત્રવેણી અને ઇંગલા પીગલા, દીસે ચદ્ર અને સૂર,
ચાર કોશ ચઢ દેખા ગગનમે, વાજે અનહદ તૂર;
બ્રહ્મને લોભાણો રે, નિશાને જઇ નજર કરી મરમ ૨

અલેખ પુરૂષ સત અવિનાશી, તે તો કળયો નવ જાય
ગુરૂ અભરામે મહેર કરી, તેના દાસ નબી ગુણ ગાય,
પાણી તણા સગેરે, લુણ જોને ગયું ગળી મરમ ૩

માગરોલના નવા સાહિત્યમાં રસુલે અરબી—જેગબરનુ જીવન ચરિત્ર, ઇસલામી નીતિશાસ્ત્ર, મુરીદ કોણુ કરી શકે, શેખ કોણુ અને સૈયદ કોણુ, આલિમ—મે અલમ, જાગો જુઓ, સ્વરાજને કુરબા વગર ચાલશે ? અરબની તવારીખ, ખાવિદ બિન વલીદ, ખુલફા એ રેશદીન, વગેરે નાનાં પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ થએલા છે

રા અલારખીઆ વીસમી સદી નામક સચિત્ર સુદર માસિક ચલાવે, અને માસ્તર કાસમભાઇ “ વનિતા વિનોદ ” માસિક કઢીવી પ્રસિદ્ધ કરે છે મુસલમાન બિરાદરોમા બીજા સારા લેખકો રા નાનજીઆણી, પીરજાદા મોટા મિયા સાહેબ, રા નનુમિયાં, રા એદલજી કાબા, રા જમાદાર બચુમિયાં, રા અબદુલ હુસેન, રા કરીમ મહમદ વગેરે છે, તેઓ સાહિત્યની અધિક ને અધિક સેવા બજાવશે એવી આશા છે

ખ્રિસ્તી સાહિત્ય

ખ્રિસ્તી ધર્મના પ્રસાર કરવા માટે આ દેશમાં પાદરીઓ આવવા લાગ્યા,

ત્યારથી ગુજરાતીમાં ખ્રિસ્તી સાહિત્યનું ઉમેરણ થયું છે. પોતાનાં ધર્મનાં પુસ્તકોના તરજુમા ઉપરાંત તેમના ધર્મને પુષ્ટી આપે એવાં ઘણાં પુસ્તકો તેમણે પ્રસિદ્ધ કર્યાં છે. વળી વિદ્વાન પાદરીઓ ટેલર અને સ્કોટ જેવાએ તથા સુશિક્ષિત વિશવાસીઓએ કેટલાક વાંચવા લાયક ને અગત્યના ગ્રંથો પણ છપાવી બહાર પાડયા છે.

ગુજરાતીના ગુણ દોષ.

तुलसी तलसी जाता । मुकुंदोपि मकनदायते ॥
गुर्जराणाम् मुखं प्राप्य । शिवोपि शवतामगतः ॥

એવો કોઇએ જોડી કાઢેલો શ્લોક ભણીને બીજા લોકો ભલે આપણી ભાષાને વખોડે, કે अबे तबे के सोलहि आने । इकडे तिकडे बार ॥ अठ कठे के आठहि आने । सुसां पेसा चार ॥ એવો દુહો કહીને ભલે તેની કીમત ઓછી આંકે; પરંતુ પાણિનીય શિક્ષામાં સંસ્કૃત વાણી કેમ ઉચ્ચારવી તે માટે દૃષ્ટાંત આપ્યું છે કેઃ—

यथा सौराष्ट्रिका नारी । तक्रँ इत्यभिभाषते ॥
एवं रङ्गा प्रयोक्तव्या । खे अराँ इव खेदया ॥

માધુર્યને માટે ટેલરે ગુજરાતીને હિંદુસ્તાનની ઇતાલિયન કહી છે. વળી તે જણાવે છે, કે "ગુજરાતી આર્યકુળની–સંસ્કૃતની દિકરી, ઘણી ઉત્કૃષ્ટ ભાષાઓની સગી તેને કોણ કદી અધમ કહે." આગળ જતાં તે લખે છે, કે "મનોયત્ન કર્યાં પૂર્વે ગુજરાતી કાચી દેખાય, પણ પછી ખરી પાકી જણાશે. યત્નકારી અધુરો, તો તેની ભાષા અધુરી, પણ જો વાપરનારના યત્ન સંપૂર્ણ, તો ગુજરાતી પણ સંપૂર્ણ, હા શણગારેલી પણ દેખાય." એક વિદેશી વિદ્વાન ગુજરાતી માટે આટલું અભિમાન ધરાવે છે, તો જેમની તે માતૃભાષા છે, તેમણે તો ખસૂસ તેને માટે મગરૂર રહેવું જોઇએ. ભરતખંડ સિવાય અન્ય દેશોમાં તે ભાષા વપરાય છે, અને ત્યાં નિશાળો ને વર્તમાનપત્રાદિ ચાલે છે. તે વેપારીની ભાષા હોવાથી વધારે પ્રસરેલી છે. તેણે હિંદને હિસાબ રાખવાની ઉત્તમ પદ્ધતિ પૂરી પાડી છે, તથા હુંડી, પેંઠ, પરપેંઠ, વીમો, વીમા ચિઠ્ઠી અને કાપિયું (ચક્રવૃદ્ધિ) વ્યાજ કાઢવાની ચમત્કારી રીત ઉપજાવનાર પણ એજ ભાષા છે. હિંદુસ્તાનને માટે જો એક સામાન્ય લિપિ કરવી હોય, તો તેને માટે એક મદ્રાસી વિદ્વાન ગુજરાતી લિપિને પસંદ કરે છે, કેમકે તેના અક્ષર સુંદર છે, તેમ તે ઝડપથી પણ લખી શકાય છે. પ્રેમાનંદનાં નાટકો જેવાં નાટકો કોઇ આધુનિક આર્યભાષામાં રચાયાં હોય એવું જાણવામાં નથી. મરાઠીમાં જેમ તુકારામના અભંગ ને મોરોપંતના આર્યા વખણાય છે, જેમ હિંદીમાં "ચંદ છંદ પદ સૂર કે, દુહો બિહારીદાસ; ચોપાઇ તુલસીદાસકી, કેશવ કવિત વિલાસ" પ્રસિદ્ધ છે, તેમ પ્રેમાનંદ ને વલ્લભના છંદ, નરસિંહ મહેતાનાં ને દયારામનાં પદ, સામળના ને અખાના છપ્પા, ધીરાની કાફી ને ભોજા ભગતના ચાબખા મશહુર છે.

ભ્રષ્ટપણું જોવા જઈએ, તો હાલની સર્વ આર્યાભાષાઓ (તથા યુરોપની ચાલતી ભાષાઓ પણ) ભ્રષ્ટજ છે; કેમકે તેઓ પોતપોતાની પ્રાકૃત–અપભ્રંશમાંથી અનેક

તર્જેહના વિકાર પામીને થએલી છે આપણે મેણુ, ભેડા, વગેરે બોલનારને હસી કાઢીએ છીએ, પણ મરાઠીમા મેણુખત્યા, ભેડે, જેવણ બોલવામા વાંધો લેવાતો નથી. સાંવખેડા (સખેડા), ગાવ (ગામ), ઓસ્તાદ–વોસ્તાદ (ઉસ્તાદ), ખણુ (ખડ) એવા શબ્દો પણ તે ભાષામાં ચાલે છે આપણી નવાડી, દવે, જાની, પરોત વગેરે અટકો જેમ અશુદ્ધ છે, તેમ બીજી ભાષાઓની તેવારી, મીસર, ચેતરજી, ચકરબત્તી વગેરે અવટંકો પણ અશુદ્ધ છે આપણે સારી (સાડી), વારી (વાડી), થારી (થાળી), પારી (પાળી) શબ્દોને અશુદ્ધ લેખીએ છીએ, ત્યારે હિંદીમા ગારી (વાડી), સિગરી (બિગડી), ખરદદીઆ (ખળદીઆ), હોરી (હોળી), મજેથી વપરાય છે અને ઓ કરીને આપણામાં હોળ (હળ), ઢોગ (ઢગ), બોલનારને ગામડીઆ કહીશું, ત્યારે બંગાળીમાં ઓરોબિંદો (અર્વિંદ), પ્રોસોનોકુમાર (પ્રસન્નકુમાર) 'ભદ્ર લોગ' પણ બોલે છે સેંકડો વર્ષથી ચાલી આવતી બેઠાએલી, ને પુષ્કળ સાહિત્યવાળી ભાષાઓને ભ્રષ્ટ કહી નિંદવી યોગ્ય નથી

એમ છતાં, હાલની ગુજરાતીમા બે મોટી ખામીઓ નજરે પડે છે એક તો જોડણી અનિશ્ચિત છે, એટલે જે જેમને વાયે આવે તેમ તે શબ્દો લખે છે બીજી ખામી એ છે કે આપણુ નવિન સાહિત્ય બીજી ભાષાના સાહિત્ય જેવું ગૌરવ ધરાવતુ નથી કેટલીક વાર પુસ્તકોની સખ્યામાં તે મરાઠી કરતાં પણ વધે છે, પરતુ તેમાં જોઇએ તેટલું સગીનપણુ કે ઉત્કૃષ્ટતા નથી

સાહિત્ય પરિષદ્

આ પરિષદ્ સ્થપાયાને ૧૪ વર્ષ વીતી ગયા છે, એટલે તેની કિશોરીની અવસ્થા પૂરી થવા આવી છે તેની બાલ્યાવસ્થામાં બનેલ બનાવો જોઇએ, તો સાહિત્ય વિષે લોકોમા જાગૃતિ પેદા થઇ છે, સમર્થ વિદ્વાનોનાં ભાષણો ને નિબધો પ્રસિદ્ધ થયાં છે, મોટા શહેરોમા સાહિત્ય સભાઓ સ્થપાઇ છે, તેમાં જાહેર ભાષણોને વ્યાખ્યાનો અપાય છે, ગુજરાતી સાહિત્ય સભા તરફથી સાહિત્યના 'અભ્યાસકોની પરીક્ષા લેવાઇ ઇનામો અપાય છે, લોકોમાં લખવા વાચવાનો ઉમગ કઇક દરજ્જે વધ્યો છે, અને પહેલા કરતા ગ્રથકારોની સખ્યામાં ઘણો (પણ ઉત્તમ પ્રતિનો નહિ એવો) વધારો થયો છે પ્રો ઠાકોરના પ્રયાસથી એક ભડોળ (ફડ) ઉભુ થતાં તેના વ્યાજમાથી થોડાક ગ્રથ પ્રસિદ્ધ થયા છે પરતુ હવે પરિષદ્ની યુવાવસ્થા શરૂ થતા તેની પાસેથી ઘણા અને મહત્વનાં કામ લેવા માટે જરૂરી તૈયારીઓ કરવાની ફરજ આપણે માથે આવી પડે છે

સરસ્વતી દેવી અને લક્ષ્મી દેવી એક બીજાથી અલગ રહે એ ઇચ્છવા લાયક નથી પરિષદ્ એકલા પડિતોને માટે છે, એમ સમજી તેમાં શ્રીમતો ન ભળતા હોય તો એ સમજ અયોગ્ય છે એમ બતાવીને તેમને ભેળવવાનો આપણે યત્ન કરવો જોઇએ શ્રીમત વર્ગમાં પણ ઉપાધિવાળા, સુશિક્ષિત અને સાહિત્ય પ્રેમીઓ છે, તેઓ તો પરિષદ્માં ખુશીથી સામેલ થાય એમાં નવાઇ નથી, અને બાકીનાઓ વિદ્યાદેવી ઉપર વિશેષ ભાવ રાખતા થાય તેને માટે આપણા તરફથી સતત આગ્રહ થવો જોઇએ

એ મહાન દેવીનાં દ્વાર સર્વ વર્ગના લોકોને માટે ખુલ્લાં હોવાં જોઇએ, અને તેના સેવકોની વૃદ્ધિ માટે આગેવાનોએ હંમેશ મંડયા રહેવું જોઇએ.

સાહિત્ય વૃદ્ધિનું કામ એવડું મોટું ને મહત્વનું છે કે તેની પાછળ લાખો રૂપીઆનું ખરચ પણ ઓછું પડે. આપણે, જનક, વિક્રમ ને ભોજ જેવા પ્રતાપી પણ પર પ્રાંતના રાજાઓએ વિદ્યા અને સાહિત્ય પાછળ અઢળક દ્રવ્ય ખરચેલું તે વાત છોડી દઇને માત્ર ગુજરાતના દાખલા લઇશું. કુમારપાળ રાજાએ કરોડો રૂપીઆ ખરચીને ૨૧ ભંડારો સ્થાપ્યા હતા. વસ્તુપાળે ૩ ભંડારો પાછળ ૧૮ કરોડનો ખરચ કર્યો હતો. વડોદરાના શ્રીમંત મહારાજા ગાયકવાડ સાહિત્ય ને વિદ્યા પાછળ દર વર્ષે લાખો રૂપીઆ વાપરે છે. એક કવિએ નવો ગ્રંથ રચી તેની સવા લાખ રૂપીઆ કીમત આંકી. તે ઘણે ઠેકાણે ફર્યો, પણ એટલી મોટી રકમ આપનાર કોઇ મળ્યું નહિ. આખરે વડુ (તાલુકે પાદરા) ગામના અમીને તે સવા લાખ રૂપીઆ આપીને ખરીદી લીધો! ગુજરાતમાં મોટાં રાજ્ય ઘણાં છે, તેઓ વડોદરાને અનુસરે તો કેવું સારૂં! અમદાવાદ એ ગુજરાતનું પાટનગર છે; તેમાં ઇશ્વર કૃપાએ લક્ષાધિપતિ અને કોટયાધિપતિ શેઠીઆ વસે છે. જેમની માતૃ-ભાષા ગુજરાતી છે, એવા મુંબાઇમાં હિંદુ, પારસી ને મુસલમાન કરોડપતિઓ ને અબ્જપતિઓ પણ છે. ત્યારે શું અમદાવાદમાંથી સર ચીનુભાઇ જેવા કે મુંબાઇમાંથી મી. જમશેદજી ટાટા જેવા આ અગત્યના કામ માટે લાખો રૂપીઆની ઉદારતા બતાવવા નહિ તૈયાર થાય? ગુજરાત એ પૈસાદાર પ્રાંત છતાં તે સાહિત્યના કામમાં દરિદ્રતા દાખવે, તો તે અફસોસની વાત છે. મહારાષ્ટ્ર દેશમાં જેટલો સાહિત્યનો પ્રસાર થાય છે, તેટલો વસ્તીના પ્રમાણમાં પણ અહીં થતો નથી, એ ખરેખર સંતાપજનક છે.

જેમ ધનાઢયો પાસે પૈસાની ભિક્ષા માગવાની છે, તેમ વિદ્વાનો પાસેથી તે કરતાં પણ વધારે અગત્યની ભીખ જોઇએ છીએ; કેમકે સાહિત્યની ખિલવણી કરવાનું મહાન કાર્ય તેમના ઉપર અવલંબે છે. બીમ્સ, ગ્રિઅરસન, ટેસિટોરી અને પિશ્ચલ જેવા ભાષાશાસ્ત્રીઓ, તથા ટોડ, ફાર્બસ ને એલફિન્સ્તન જેવા ઇતિહાસ લખનારા તેમાંથી પેદા થવાની જરૂર છે. ભાઉદાજી, ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી અને ભંડારકર જેવા શોધકો અમને જોઇએ છીએ. બોસ અને ગજ્જર જેવા વિજ્ઞાનના અપૂર્વ અભ્યાસીઓ અને અસાધારણ શોધકો ગુજરાતમાં ઘણા પેદા થાઓ, અને લોકોને ઉપયોગી થઇ પડે એવા ગ્રંથો રચો એમ આપણે ઇચ્છીશું. સરોજિની નાયડુ અને રવીન્દ્રનાથ બાબુ જેવા જગવિખ્યાત ને નૈસર્ગિક કવિઓની ગુજરાતમાં ઘણી ખોટ છે. બંકિમચંદ્ર અને ગોવર્ધનરામ જેવા અસલ ને ઉત્તમ નવલકથાઓ લખનારા આપણે અહીં પેદા થવા જોઇએ. ઉદરનિર્વાહની દરકાર નહિ કરતાં જેમણે આખું જીવન સાહિત્ય અને સમાજ સેવામાં ગાળ્યું એવા નર્મદો થવા જોઇએ. ઉંચી નોકરી ને મોટી પદ્વીની તૃષ્ણા ન રાખતાં સાહિત્ય અને સમાજ સેવામાં જીવિત વ્યતિત કરનાર ઘણા મલબારીઓની અમને અગત્ય છે. જેમણે સાધુવૃત્તિ ધારણ કરી રાજકીય અને આર્થિક વિષયોની સાથે ભાષામાં પણ સત્યાગ્રહ ચલાવી મોટમોટી સભાઓમાં દેશી ભાષા વાપર-

વાની અને દેશી ભાષાદ્વારા ઉંચી કેળવણી આપવાની હીમાયત કરી એવા અનેક મહાત્મા ગાંધીજીઓ ગુર્જર મૈયાએ ઉત્પન્ન કરવા જોઇએ દેશી ભાષાઓ ઉપર ગુર્જરગિરા સર્વોપરી પદ પામે એવી મહત્વાકાંક્ષા રાખી કાર્ય સિદ્ધિ થતા સુધી પાઘડી ન પહેરવાનું પણ લઈ આખુ આયુષ્ય સાહિત્ય સેવામા ગાળ્યુ એવા ઘણા પ્રતાપી પ્રેમાનંદો ગુજરાતમાં પ્રગટ થવા જોઇએ આપણા જાણીતા સાક્ષરો—કેશવલાલ, નરસિંહરાવ, આનંદશંકર, કમલાશંકર, મણિશંકર ભટ્ટ, કવિ નાનાલાલ, કૃષ્ણલાલ, પાહલનજી, જીવણજી મોદી, નાનજીઆણી વગેરે—માંથી જેઓ નોકરી ચાકરીથી કે અન્ય કામકાજથી વિરકત થયા છે કે થનાર છે, તેઓ પોતાનુ જીવન દિ ખા રણછોડભાઇની માફક સાહિત્ય સેવામા ગાળવાનુ આદરે, અને ખતરવટ મંડે, તો તેઓ એ પ્રદેશમા ગઢના ગઢ ઉથામી નાખે એમાં શક નથી જે તરૂણ પદ્મીધરો નોકરીઓમાં કે બીજા વ્યવસાયમા રોકાયા હોય, તેઓએ સાહિત્યપૂજા ભણી બનતું લક્ષ આપવું જોઇએ

હવે હું કેટલીક સૂચનાઓ આપ સર્વેના વિચાર માટે નમ્રતાપૂર્વક રજુ કરી જરા લંબાણ થએલુ મારૂ ભાષણ ખતમ કરીશ. મારે જણાવવુ જોઇએ કે પરિષદ્‌ના પ્રમુખો વગેરેએ કરેલી સૂચનાઓ માત્ર કાગળ ઉપર ન રહેતા, જે ગ્રહણ કરવા યોગ્ય જણાય તે માટે ઠરાવો થઇ અમલમા મૂકવાની ગોઠવણ થવી ઇષ્ટ છે દિ બા. અંબાલાલ અને રા નરસિંહરાવની વ્યવહારૂ ભલામણો તેમના ભાષણમાં જ ભરાઇ રહી છે, એ પ્રમાણે થવુ ઠીક નથી.

સૂચનાઓ.

૧ સાહિત્ય વૃદ્ધિને માટે એટલા બધાં મહત્વના કામ નિરંતર કરવાના છે, કે તેને માટે મોટી થાપણ ઉભી કરવાની પ્રથમ આવશ્યકતા છે તેને માટે હું આપણા ધનવંતોને અરજ કરી ચૂકયો છું, અને આશા રાખુ છુ કે કમીમાં કમી રૂપીઆ દશ લાખની થાપણ ગુજરાત જેવા દ્રવ્યવાન દેશમા ભરાઈ જશે જો એક વજનદાર પંચ (ડેપ્યુટેશન) મોટાં મોટાં સ્થળોએ જઇ રાજા મહારાજાઓને તથા શેઠ શાહુકારોને આગ્રહપૂર્વક વિનવે, તો કાર્યસિદ્ધિ થયા વગર રહે નહિ, એમ મને લાગે છે આપણે પણ જો આપણા ગજા પ્રમાણે નાણાંનો ફાળો આપીએ, તો એક સારી રકમ ઉભી કરી શકીએ.

૨ સાહિત્ય પરિષદ્ ભલે મોડી વહેલી મળે, પરંતુ હમેશના કામકાજ માટે એક કાયમની મંડળી અને બીજી વ્યવસ્થાપક મંડળી સ્થાપવી જોઇએ વ્યવસ્થાપક મંડળીનો એક કે વધારે મંત્રી પગારદાર નીમવો અને તેને પૂરતુ પગારદાર મદદકમ (establishment) આપવું હાલમાં પાંચ મંત્રીઓ નીમેલા છે, અને તેમનુ કામ પરિષદના બંધારણમાં નિર્દિષ્ટ થએલુ છે, તે પ્રમાણે જો કામ ચાલ્યા કરે, તો પરિણામ સંતોષકારક આવવા વિષે મને ભય રહે છે

૩ સાહિત્યની વૃદ્ધિ અને પ્રચાર માટે,

अ પ્રાચીન સાહિત્ય સંબંધે મેં ઘણું કહ્યું છે. પ્રાચીન ગ્રંથો શોધી કાઢવા, સંશોધવા અને પ્રસિદ્ધ કરવાનું કામ પરિષદે ખંતથી ઉપાડી લેવું જોઇએ. એ ઉપરાંત કાઠીઆવાડી ને કચ્છી જૂના સાહિત્યની શોધ થવી જોઇએ, ભાટ ચારણોના ગ્રંથ મેળવવા જોઇએ, છૂટાં છવાયાં ગવાતાં ગીતો, ભજનો, રાસડા (પવાડા) એકઠા કરવા જોઇએ. આ કામ માટે લાયક માણસો પગારદાર નીમવા જોઇએ.

ब નવા ગ્રંથ તૈયાર કરાવવા. આ કામમાં શ્રીમંત ગાયકવાડ મહારાજના ઉદાર આશ્રયથી વડોદરાના કેળવણી ખાતાએ ઘણું કર્યું છે. પ્રસિદ્ધ થએલી યાદી જોતાં એ ખાતાં તરફથી છપાવેલાં, છપાતાં ને તૈયાર થતાં પુસ્તકોની સંખ્યા ૪૮૦ થાય છે, અને વિજ્ઞાન તથા બાળજ્ઞાન ઉપર સારૂં લક્ષ અપાયું છે. શ્રીમંતની ઇચ્છાનુસાર સાદી ભાષા વાપરવા જે સમજુતી છપાઈ છે, તે ઉપર કાર્યવાહકો લક્ષ આપશે એવી આશા છે. ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાઇટી એ પુસ્તકો પ્રસિદ્ધ કરનારી અગ્રગણ્ય સંસ્થા હોઇ તેના તરફથી પણ સેંકડો પુસ્તકો બહાર પડયાં છે. દિન પ્રતિદિન ગદ્યપદ્ય લખનારાઓની સંખ્યા વધતી જાય છે, પણ તેમાંના ઘણાનું લખાણ નમાલું હોય છે. કવિતા અને કાદંબરીઓના ઉભરા ઉભરાય છે, પરંતુ તેમાં ઉત્તમ પ્રતિની કૃતિઓ થોડી જોવામાં આવે છે. જે ભાષાંતરો ને અનુવાદો પ્રગટ થાય છે, તેમાંના ઘણા ખરાની ભાષા એવી હોય છે કે તે જનસમાજને ઉપયોગી થઈ ન પડે. એકજ વિષયના અનેક ગ્રંથ વાંચીને સ્વતંત્ર પુસ્તક સાદી ભાષામાં લખવાં જોઇએ. તરજુમા કે નકલ કરવા કરતાં આપ ઉઠાવથી ગ્રંથો લખનારા કેટલા થોડા છે? વિજ્ઞાન, હુન્નરકળા ને વ્યાપાર રોજગાર વિષેના સાહિત્યની ઘણી ખોટ છે. ધર્મ, નીતિ, સંસાર સુધારો, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, ખેતીવાડી આદિના પુષ્કળ ગ્રંથોની જરૂર છે. શિક્ષણ શાસ્ત્ર અને તેને લગતા વિષયો ઉપર સેંકડો ગ્રંથ લખાવા જોઇએ. સ્ત્રી સાહિત્ય તથા બાલ સાહિત્ય બહુ જુજ પ્રસિદ્ધ થયું છે. યુરોપ અને અમેરિકામાં એવું સાહિત્ય બહોળો વિસ્તાર પામ્યું છે, તથા તેને માટે માસિકો; વર્તમાનપત્રો, દીવાળીનાં ખાસ પુસ્તકો જથાબંધ નીકળ્યાજ કરે છે. જો આપણી વિદુષી બહેનો આ બાબત હાથમાં ધરે, તો તેઓ ઘણું ને સારૂં કામ કરી શકે એમ છે.

क પરિષદ્ પોતે ખાસ અથવા ઘણે હાથે રચવાના ગ્રંથો માથે લે, અને પસંદ કરેલા વિષયો પર પારિતોષિક આપીને ગ્રંથો લખાવે. જે લેખકો પોતાને જોખમે ગ્રંથો છપાવે તેમને ઉત્તેજન મળતું નથી, તેથી ઘણા લેખી ગ્રંથો તેમની પેટીઓમાં પડયા રહે છે. સારા લખનારને પણ છપામણી ખરચ કાઢવા સારૂ કે પુસ્તકો ખપાવવા માટે ભીખ માગવા જવું પડે, અથવા લોકોને શરમાવવા પડે, તે ઇચ્છવા લાયક નથી. ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાઈટી કે વડોદરાના કેળવણી ખાતા તરફથી ગ્રંથકારોને કંઇક મદદ મળે છે, પણ તેમને વધારે આશ્રય મુંબાઇના ફોર્બ્સ ફંડમાંથી, સાહિત્ય પરિષદ્ તરફથી, રાજા રજવાડાથી, અંગ્રેજી રાજ્યના કેળવણી ખાતાથી અને દરેક વ્યક્તિ તરફથી યથાશક્તિ મળવો જોઇએ. વિદ્યાનો વિસ્તાર થવા માટે, અને તેનો લાભ ગરીબો પણ લઇ શકે એટલા માટે, સસ્તા સાહિત્યની યોજનાઓ વધવી જોઇએ.

૪ કોષ. આપણી ભાષાનો વિશાળ, શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ સાથેનો, સર્વમાન્ય કોષ તૈયાર થવો જોઇએ કવિ નર્મદાશંકરે એકલે હાથે કોષ લખવાનું સ્તુત્ય કામ કર્યું હતું ગુ વ સોસાઇટી મોટો કોષ તૈયાર કરે છે, પણ તેનું કામ ટગુમગુ ચાલે છે આ કામ ઘણા વિદ્વાનોને હસ્તક થવુ જરૂરનું છે એની પાછળ સાઠ હજારથી પોણો લાખ રૂપીઆ ખરચ થશે એવો મે અડસટ્ટો કાઢેલ છે મરાઠી કોષ માટે કેન્દિ સાહેબને જાણવા પ્રમાણે સરકારથી રૂ ૫૦૦૦૦ ની મદદ અપાઇ હતી એવી મદદ આપણને પણ મળે, તેને માટે પ્રયત્ન કરવો જોઇએ

૫ જોડણી. આધુનિક સર્વ આર્ય ભાષાઓની જોડણી લગભગ મુકરર થઇ ગઇ છે, પરંતુ અત્યારે ગુજરાતીની જોડણી માટે તો બાર પૂર્બીઆના તેર ચોકા જેવુ ચાલે છે, તે આપણને લજ્જાસ્પદ છે આપણી તરફથી એક વાર આ કામ માટે ઉઠાવણી થઈ હતી, પણ તેનું કઇ પણ પરિણામ ન આવતા આખુ પ્રકરણ દફતરે દાખલ થઇ ગયુ છે ! પાઠય પુસ્તકોની જોડણી સર્વમાન્ય થવી જોઇએ ઘરઘરની જૂદી જોડણીથી ઘણો ગુચવાડો થઇ રહેલો છે જૂદા જૂદા વિચારના વિદ્વાનોને ભેગા કરી વાધા પડતી જોડણી માટે બહુ મતે નીકાલ લાવ્યા સિવાય બીજો માર્ગ જણાતો નથી. પોતપોતાની ખેચતાણ છોડી દઇ સર્વ વિદ્વાનોએ દેશના સામાન્ય હિતની ખાતર બહુ મતનું ધોરણ સ્વીકારવુ જોઇએ

૬ વ્યાકરણ. ગુજરાતી ભાષાનુ ઉત્તમ ને મોટું વ્યાકરણ તૈયાર કરવાની અગત્ય છે જે નાનાં વ્યાકરણો નિશાળોમા ચાલે છે તે બસ નથી વ્યાકરણનો એક ભાગ ભાષાશાસ્ત્રની દૃષ્ટિએ ને બીજો ભાગ વ્યાકરણના સર્વ વિષયોની વિસ્તીર્ણ હકીકત સાથે લખાવો જોઇએ

૭ માસિક સાહિત્ય પરિષદ્ તરફથી એક માસિક પ્રસિદ્ધ થવુ જોઇએ, તેમાં જે જે પુસ્તકો બહાર પડે તેમનું નિષ્પક્ષપાતથી લખાણ વિવેચન થવુ જોઇએ તેથી સારા નરસા ગ્રંથોની ખરી કીમત લોકોના જાણવામાં આવતાં સારા ગ્રંથોને ઉત્તેજન આપવાનુ બની શકશે વળી શાળાઓમા ચાલતાં ને નવા દાખલ થતા પાઠય પુસ્તકોની પણ તેમાં ટીકા થવી જોઇએ ગુજરાતીમા આજ સુધી પ્રસિદ્ધ થએલા ગ્રંથોની વિગતવાર યાદી અપાવી જોઇએ, અને તેમા નવા નવા ગ્રંથો ઉમેરાવા જોઇએ ઇન્દિઅન એન્તિક્વેરીની પેઠે શોધખોળના વિષયો અને ભાષા તથા સાહિત્યને લગતા ખાસ લેખોનો તેમાં સમાસ કરવો જોઇએ

૮ પુસ્તકાલય ને સંગ્રહસ્થાન. પરિષદ્‌ને અંગે એક સારૂં પુસ્તકાલય તથા સંગ્રહસ્થાન જોઇએ પુસ્તકાલયમાં સર્વ પ્રસિદ્ધ થએલા ગ્રંથો, લેખી પુસ્તકો, પ્રાકૃત અને આધુનિક ભાષાનાં સાન્વય વ્યાકરણ, ભાષાશાસ્ત્રના પુસ્તકો, સાહિત્યને ખાસ મદદ કરે એવાં, અને જે ઉપરથી ગુજરાતીમાં ગ્રંથો લખાય એવા સંસ્કૃત, અંગ્રેજી અને અન્ય ભાષાના પુસ્તકો રાખવા જોઇએ સંગ્રહસ્થાનમાં શિલાલેખ, તામ્રલેખ, દસ્તાવેજ, ચિત્રો, સિક્કા વગેરે સાહિત્યના ઉપયોગ માટે સંગ્રહવાં જોઇએ

બંગાળી અને ગુજરાતી ભાષાઓ વચ્ચે ઘણું સામ્ય અને સામીપ્ય છે. બંગાળી સાહિત્ય તરફ ગુજરાતમાં ઘણી અભિરૂચિ છે. મહર્ષિ દેવેન્દ્રનાથે એક વાર અમદાવાદની મુલાકાત લઇ અંહિના પ્રાર્થના સમાજ મંદિરમાં ઉપદેશ કરેલો. આપના વડીલ ભાઇ સત્યેન્દ્રનાથ ટાગોર લાંબો વખત અમદાવાદ રહેલા અને તેઓ એ મંદિરમાં ગુજરાતી ભાષામાં ઘણી વાર ભાષણો કરતા. આપ પણ એમને ત્યાં સાબરમતીને કિનારે શાહીબાગના એકાન્ત બંગલામાં રહેલા છો અને ત્યાંનાં કબૂતરો અને મધમાખીઓનાં આપનાં સંસ્મરણો હજી તાજા છે. આ સર્વ નિકટ સંબંધને લીધે આપનું અહિં આવવું વિશેષ પ્રિયકર થયું છે. અને આ પ્રસંગનો લાભ લઇ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ તરફથી આ માનપત્ર દ્વારા આપને ધન્યવાદ દઇએ છીએ.

આપને 'નોબલ પ્રાઇઝ' મળ્યું તે વખતે ભારતવર્ષની સમસ્ત પ્રજા પેઠે અમે પણ બહુ હર્ષ પામ્યા હતા અને આપના મહાન કવિત્વની કીર્તિ સર્વ દેશોમાં વ્યાપી એ જોઇ અમે અમારૂં અત્યંત ગૌરવ માન્યું હતું. આપે પૃથ્વીપર્યટણ કરી ભારત માતાની કીર્તિ વધારી અને સંસારતાપથી શેકાતાં યુરોપ અને અમેરિકાના બન્ધુઓને અને બહેનોને આપે શાન્તિ અને અમરત્વ પામવાનો આપણા પુરાણ આર્યાવર્તનો સનાતન સંદેશો પહોંચાડયો એ મ્હોટું કાર્ય કદી વિસરાય એવું નથી.

દેશ પરદેશના રસાભિલાષીજનો આપના સમાગમનો લાભ મેળવે અને અમે આપના બન્ધુઓ અને પાડોશીઓ છતાં આપના દર્શનથી પણ વિહીન રહીએ એ ઉણપ અસહ્ય થઇ પડી તેથી અમે આં પ્રસંગે આપને તસ્દી આપી છે.

મહાન આદર્શો જીવનમાં કેમ ઉતારવા તેનું અનુપમ દૃષ્ટાન્ત આપે શાન્તિનિકેતન સ્થાપીને પ્રત્યક્ષ કર્યું છે.

આપની ગમ્ભીર તત્ત્વદૃષ્ટિ, ઉભરાઇ જતી પ્રભુભક્તિ, નિડરતા, સત્યનિષ્ઠા, સ્વદેશપ્રેમ અને સકલજનતા માટેનો બન્ધુભાવ જોઇ અમે મુગ્ધ થયા છીએ.

આપનું ઋષિસમ પવિત્ર, શુદ્ધ, ભાવનાપરાયણ અને પરોપકારી જીવન અને આપની અવિચલ સાહિત્યભક્તિ પ્રત્યે અમારો પરમ આદર છે.

હિન્દ માતાની કુખે કંઇ કંઇ સંત મહંત જનો જન્મ્યા છે તેમની સંખ્યામાં આપના એક વ્યક્તિત્વથી અનેકશઃ ઉમેરો થયો છે.

પ્રભુ પાસે આજના શુભ પ્રસંગે અમારી પ્રાર્થના છે કે આપ દીર્ઘાયુ થાઓ. અને ભારતનું ગૌરવ હજી પણ વધે એવાં અનેક મંગલ કાર્ય આપને હાથે થાઓ.

આપના સદાના અનુરાગી સાહિત્યભક્તો,

અમદાવાદ, તા. ૨ એપ્રિલ ૧૯૨૦.

શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજી,

[સાહિત્ય પ્રદર્શન ખુલ્લું મૂકનાર જાણીતા કળારસિક વિદ્વાન]

કોનોટાઇપ પ્રિ. વર્ક્સ

શેઠ પુરૂષોત્તમ વિશ્રામ માવજીનું ભાષણ.

સાક્ષર બધુઓ અને બ્હેનો,

આપણી છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના અભીષ્ટ પ્રસગમાં આપ સહુએ મને લલીતકળા-પ્રદર્શન ખુલ્લુ મુકવાનુ કાર્ય સોંપ્યુ તે માટે હુ આપ સહુનો આભારી થયો છુ અને ઉક્ત કાર્ય અદા કરવાની તક લેતાં મને અપૂર્વ આનદ થાય છે કળા-પ્રદેશની રમ્યતામાં મને સ્વાભાવિક આનદ મળે છે એટલુ જ નહિ પરતુ પ્રસ્તુત પ્રસગમાં વિશેષે કરીને આપણા આર્યોના પુરાતન કળાકૌશલ્ય વિષે કઇક આભાસ આપની પાસે રજુ કરવાની મને તક મળશે એને પણ હુ એક શુભ પ્રસગ માનુ છુ જો કે આપણી સાહિત્ય પરિષદ્‌ની સ્થાપના થયાને આજે ૧૪ વર્ષ થયા છે, અને આ છઠ્ઠુ સમેલન છે તોપણ સમર્થ કાર્યવાહકોની દેખરેખ નીચે પાંચ પરિષદો પુરી થઈ અને તેવાજ સમર્થ કાર્યવાહકો આ સમેલનમાં પણ મને દ્રષ્ટિગોચર થાય છે, એટલે મારૂ અંતકરણ ખાત્રી આપે છે કે આ પરિષદ્‌ના હેતુ અને યોજના ઉપર જગન્નિયતાની મહેર છે, અને આપણા આર્યોની આ પ્રાચીન રૂઢી જાળવી રાખી આપણે આપણા પ્રયાસમાં પ્રવૃત્ત રહેશુ તો મને આશા છે કે આપણે આપણો હેતુ યથેષ્ટ પાર પાડી શકશુ પ્રભુ આપણા આ શુભ પ્રયાસને નિરતર પુષ્ટિ આપે એમ ઇચ્છુ છુ

શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા.

૧. કળા-કૌશલ્યના નમુનાઓ આપના સમક્ષ રજુ કરતાં કળા-કૌશલ્ય વિષે બે શબ્દો મ્હારે બોલવા એ એક વ્યવહારની જવાબદારી મ્હારા ઉપર રહે છે મ્હારે વિશેષે કરીને આર્યોના પ્રાચીન કળા-કૌશલ્ય વિષે આજે કઇક બોલવાની ધારણા હોવાથી વર્તમાન અને ભૂતકાળની વસ્તુસ્થિતિનુ કઇક દિગ્દર્શન કરી હુ પ્રાચીન ભૂતકાળનાં કળા-કૌશલ્ય વિષે આપની પાસે થોડી જાણવા જોગ હકીકત રજુ કરવા ધારૂ છુ આ ક્રમ સ્વીકારવામાં પણ કળા-પ્રદેશ મને એટલો વિશાળ જણાય છે કે પ્રાચીન ભૂતકાળની આવશ્યક હકીકત રજુ કરવામાં પણ પ્રસ્તુત વિષયને આ લેખમાં જુજ ન્યાય આપી શકાશે એમ મને લાગે છે કળા-કૌશલ્યમા પારગત થયેલા આપણા પૂર્વજોએ ચોસઠ કળાઓ વર્ણવેલી છે અને ઉક્ત કળાઓ અને તેમના અગો વિષે એટલી સવિસ્તર, સપૂર્ણ અને અદ્‌ભૂત વિગતો માલૂમ પડે છે કે પ્રસ્તુત પ્રસગના લેખોમાં બધી કળાઓ વિષે બોલવાનુ અશક્ય જણાય છે આટલા કારણસર હુ વિશેષે કરીને માત્ર શિલ્પ-કળા અને ચિત્ર-કળા એ બે કળાઓ સબધમાં બોલવા માગુ છુ અને તેમ કરવામાં આપણા પૂર્વજોના અદ્‌ભૂત અને અકલ કળા-કૌશલ્યના ભડારમાં અનેક ઉત્સાહી વ્યક્તિઓને વાળી શકાશે એવી આશા રાખુ છુ

વર્તમાન સ્થિતિ.

ભૂતકાળની કળાની ઉત્કૃષ્ટતા.

૨. કળા-કૌશલ્યની બાબતમાં વર્તમાન કાળની વસ્તુસ્થિતિનું હું અવલોકન કરૂં છું ત્યારે હિંદમાં બલ્કે દુનિયાનાં એકે ભાગમાં કળા-પ્રદેશમાં મ્હારી દૃષ્ટિ સંતોષથી ઠરી શકતી નથી. આધુનિક વિશ્વવ્યાપી દારૂણ વિગ્રહે કળા-કૌશલ્યનાં બંધારણોને છિન્નભિન્ન કરી નાખી એવી અન્ય સ્થિતિ ઉભી કરેલી છે કે ભવિષ્યમાં કળા-વિજ્ઞાન કયું સ્વરૂપ લેશે અને ક્યારે લેશે તે કાંઇ કળી શકાતું નથી. ર્‌હીમ્સ, લુવેન, ઍન્ટવર્પનાં વિશ્વવિખ્યાત બાંધકામો જમીનદોસ્ત થઇ ગયાં છે, અને તેની તુલનામાં ઉભી શકે તેવા બાંધકામો ભવિષ્યમાં તરતમાં બંધાઇ શકે તેવો સંભવ માત્ર પણ દેખાતો નથી. ખૂનખાર વિગ્રહે જગત્‌ને એવા ચક્રવ્યુહમાં ચડાવેલું છે કે તેનાં જોખમમાંથી અલગ પડી, ચિત્રકારો અને શિલ્પકારો પોતાનાં પીંછી-હથિયારો ક્યારે હાથમાં લેશે તે કાંઇ કહી શકાતું નથી. વર્તમાન વસ્તુસ્થિતિ જોતાં મને કળાકૌશલ્ય માટે ભવિષ્ય તરતમાં સાનુકૂળ બને તેવો સંભવ જણાતો નથી. આથી મ્હારી વૃત્તિ કાંઇક લડાઇ પહેલાંના તરતના સમયનું નિરીક્ષણ કરવા તરફ વળે છે. પરંતુ તે સમય બલ્કે વિશમી સદી પણ મને કાંઇ સવિશેષ સંતોષ આપી શકતી નથી. દુનિયા પ્રગતિમય કહેવાય છે અને કાળના નિર્ગમન સાથે પ્રગતિમય હોવાં જોઇએ એ કુદરતનો ક્રમ છે; પરંતુ હતભાગ્યે કળા-પ્રદેશમાં કુદરતનો આ ક્રમ વિપરીત થયો હોય એમ લાગે છે. દુનિયાંના એકે દેશમાં આધુનિક શિલ્પકળા કે ચિત્રકળા ભૂતકાળની સર્વોત્કૃષ્ટતા સાથે સરખામણીમાં ઉભી રહી શકતી નથી. ઇંગ્લંડ અને જાપાનમાં બેશક પ્રશસ્ય કૌશલ્ય કવચિત્ કવચિત્ નજરે પડે છે, પરંતુ ક્રીસ્ટોફર રેન, (૧૬૩૨-૧૭૨૩) કે ઇનીગો જોન્સ (૧૫૭૨-૧૬૫૨) જેવા શિલ્પ શાસ્ત્રીઓ કે રીચર્ડ વિલ્સન, (૧૭૧૩-૧૭૮૨), સર જોશુઆ રેનોલ્ડસ (૧૭૨૩-૧૭૯૨), થોમ્સ ગેન્સબરો (૧૭૨૭-૧૭૮૮), જોન કૉન્સ્ટેબલ (૧૭૭૬-૧૮૩૭), કે જે. એમ. ડબલ્યુ. ટરનર (૧૭૭૫-૧૮૫૧) ઇત્યાદિ કુશલ ચિત્રકારોનાં કામ સાથે તુલના કરતાં ઉભી શકે તેમ છે ? ફ્રાન્સમાં ગેબ્રીઅલ (૧૭૧૦-૧૭૮૨) પછી જાણવાજોગ શિલ્પકાર કોઇ થયો નથી, જ્યારે ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં જે. એલ. ડેવીડ (૧૭૪૮-૧૮૨૫) પછી શૂન્યતા આવેલી હોય તેમ જણાય છે. બેલ્જીયમ અને હોલેન્ડ જેવાં કળા-કૌશલ્યનાં ધામોમાં પણ હાલ દૃષ્ટિપાત કરતાં નિરાશા ઉત્પન્ન થાય છે. શિલ્પકળા સોળમા સૈકાથીજ અસ્ત પામેલી છે. ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં જે. લેસ (Leys) (૧૮૧૫-૧૮૬૯) અને તે પછી તેના અનુયાયીઓએ, સત્તરમા સૈકાના વિશ્વવિખ્યાત પિટર રૂબેન (૧૫૭૭-૧૬૪૦) ની કીર્તિ હાલ પણ બેલ્જીયમમાં જાળવી રાખી છે, તોપણ રૂબેનનાં કૌશલ્યની બરોબરી બેલ્જીયમમાં કે. રેમ્બ્રેન્ટ (૧૬૦૭-૧૬૬૯) અને તેના સમકાલીન ચિત્રકારોની બરોબરી હોલેન્ડમાં હાલ કોઇ કરી શકે તેમ છે ? જર્મનીનું પણ તેમજ છે. લેનડનના કાઉન્સીલ હોલ (૧૫૯૯) પછી શિલ્પકળામાં અને એ. ડુરર (Durer) (૧૪૭૧-૧૫૨૮) અને એચ. હોલબીન (૧૪૪૭-૧૫૪૩) પછી જર્મનીની એક વખત સુપ્રસિદ્ધ ચિત્રકુશળતામાં, કોઇ તેવો કર્મ-પ્રવીણ પુરૂષ થયો નથી. એટલુંજ નહિ, પણ જે. ઑવરબેક (૧૭૮૯-૧૮૬૯), પી. કૉર્નિલીઅસ (૧૭૮૩-૧૮૬૭) અને કે. સી. લેસીંગ (૧૮૦૮-૧૮૮૦)ની વિદ્યા પણ દિવસાનુ દિવસ અસ્તંગત થતી

હોય તેમ દેખાય છે સ્પેનમાં તો સત્તરમો સૈકો તે છેલ્લી સદીજ કળા-કૌશલ્ય માટે હતી એમ કહીએ તો અતિશયોક્તિ થાય તેવુ નથી સોળમાં સૈકામાં ઈટાલીઓમાં "એલ્કાઝાર" બંધાયો તે પછી શિલ્પકળા, અને વેનાઝકે (૧૫૯૯-૧૬૬૦) અને મુરીલ્લો (૧૬૧૭ ૧૬૮૨) પછી ચિત્રકળા, કાંઇ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી ગ્રીસ અને ઇટાલીમાં શિલ્પકળામા, ફીદી આસ (ઇ સ પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં) પછી ગ્રીસમાં, અને રોમના જગપ્રસિદ્ધ પૅન્થીઓન-પછી ઇટાલીમાં-તેમજ ચિત્રકળામાં ઇટાલીના વિશ્વવિખ્યાત મિચેલ એન્જેલો (૧૪૭૫-૧૫૬૪) રાફેલ (૧૪૮૩-૧૫૨૦) વગેરે પછી, કાંઇ જાણવા જોગ કળા રહી નથી ; અમેરીકાએ અદ્યાપિપર્યંત શિલ્પકળામાં કે ચિત્રકળામાં કાંઇ ખાસ નામના મેળવેલી નથી મિસરદેશ, એસીરીઆ, એશીઆ માઇનોર વગેરે પણ પોતાની પ્રાચીન કૌશલ્ય-કીર્તિથીજ કાંઇક ધ્યાન ખેંચી શકે છે હિંદુસ્તાન ! મુગલોનાં સામ્રાજ્યમાં, બુદ્ધ અને જૈન પરિબળમાં, બ્રાહ્મણોની સર્વોપરી સત્તાના વખતમાં કે છેક પ્રાચીન વેદ-કાલીન સમયમાં જુઓ, શિલ્પકળામા અને ચિત્રકળામાં એક વખત અખિલ વિશ્વમાં પકાયેલુ હિંદુસ્તાન, કે જેના વિદ્યા-સંપન્ન ઋષિઓને બારણે શિક્ષણ લઇ, ઇરાન, એશીઆમાઇનોર, ગ્રીસ, રોમ બલ્કે સમસ્ત યુરોપ વગેરે દેશો કળા-પ્રદેશમાં વિહાર કરતા થયા, એ હિંદુસ્તાનમાં અત્યારે પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા લગભગ નષ્ટ થયેલી છે, એમ કહીએ તો ખોટુ નથી. ક્યાં છે એ અજન્ટાની ગુફાઓનાં (ઇ સ પૂર્વે ૧૦૦ થી ઇ સ ૭૦૦) સમર્થ શિલ્પકારો, અને ચિત્રકારો કે અકબરના ઉત્સાહ ભગવતી કે હુનર યા જહાંગીરનો ઉત્સાહ મન્સૂર ! એલીફન્ટા ઇલોરાના (ઇ સ ૭૫૦-૯૫૦) કૈલાસ-મંદિરના શિલ્પકારો, કે આબુ પર્વતનાં નકશીદાર મંદિરો (ઈ સ ૧૦૩૧), મોઢેરા (૧૧ મો સૈકો) કે, બિલુર હલેબીડના વિષ્ણુમંદીરો કે કનારક (૧૩ મો સૈકો) નાં અલૌકિક સૂર્ય મંદિરો, દિલ્હીની જુમા મસ્જીદ, બિજાપૂરનો ગોળ ઘુમ્મટ કે આગ્રાનો તાજમહેલ (૧૭ મો સૈકો) રચનાર કારીગરો હાલ ક્યાં મળી શકે તેમ છે ?

બે ત્રણ હજાર વર્ષોથી, બલ્કે તેથી પણ વધારે અનિશ્ચિત ભૂતકાળથી કલા કૌશલ્યમાં વિશ્વમાં દાખલારૂપે ઝઝુમી રહેલુ હિંદુસ્થાન-અત્યારે પશ્ચિમનાં અંધ અનુકરણમાં ઝંપલાઇ જઇ કળા હીન થઇ ગયેલુ હોય તેમ જણાય છે આટલાં કારણોસર હુ જેમ જેમ કળા પ્રદેશમાં વિશાળ દૃષ્ટિથી જોઉ છુ તેમ તેમ હિંદુસ્થાનનાં નૈસર્ગિક કળા-કૌશલ્યમાં મ્હારી શ્રદ્ધા દૃઢ થતી આવે છે અને ભૂતકાળનો ઇતિહાસ વધારે ઉત્સાહભેર બ્હાર લાવવાનુ મને આવશ્યક જણાય છે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે હુ શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા પુરતીજ હકીકત આપની પાસે રજુ કરવા ધારૂ છુ અને આધુનિક વસ્તુ સ્થિતિનુ અવલોકન કર્યા બાદ, ભૂતકાળનાં ૨૦૦૦ વર્ષોનુ દિગ્દર્શન કરી, દુનિયાના મુખ્ય મુખ્ય દેશોનાં કળા-કૌશલ્યનો ઇતિહાસ તપાસી જોતાં તુલનાત્મક દ્રષ્ટિથી હિંદુસ્તાનના પ્રસ્તુત ઇતિહાસનુ સવિશેષ નિરીક્ષણ કરી, હું છેક પ્રાચીન ભૂતકાળમા આપણા સમર્થ આર્યોએ શુ પ્રવિણતા મેળવેલી હતી તે મુદ્દા ઉપર વિવેચન કરીશ, કે જેને મ્હારાં આજના ભાષણના મુખ્ય ભાગ તરીકે હુ લેખુ છુ

શિલ્પ કળા અને ચિત્ર કળા-વર્તમાન સ્થિતિ.

૩ હાલની વસ્તુસ્થિતિનુ અવલોકન કરતા દુનિયાના એકે પ્રદેશમા શિલ્પ કળામાં, ભૂત

યૂરોપ. કાળના નમુનાઓ હાલ બની શકતા હોય તેમ જણાતું નથી. ચિત્રકળામાં ઇંગ્લંડ, જેપાન અને બેલ્જીયમ કંઇક પોતાની કીર્તિ ટકાવી રહ્યા છે. બેલ્જીયમમાં જે લેસ પછી લુઇ ગૅલેટ અને બીજાઓ પ્રશસ્ય કામ રજુ કરી શકે છે. પરંતુ ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પીટર રૂબેનની અમર કીર્તિના તેજમાં તે ઢંકાઈ જાય છે. ઈંગ્લંડમાં ગયાં પચીસ વર્ષોમાં ચિત્રકળામાં સારૂં કૌશલ્ય જણાયું હતું, પરંતુ તેમાં પણ ક્રમે ક્રમે ઘટાડો થતો હોય એમ જણાય છે.

જેપાન. જેપાનનું કૌશલ્ય નવા યુગનું છે એટલે પ્રાચીન વિદ્યા તરીકે તેની નોંધ લઇ શકાય તેમ નથી. ભવિષ્યમા વધારે ને વધારે કૌશલ્ય જેપાન બતાવે એમ આપણે ઇચ્છીશું, પરંતુ આ લેખના જેવા ઐતિહાસિક નિરીક્ષણમાં જેપાનને યોગ્ય સ્થાન મલી શકે તેમ નહિ હોવાથી, હિંદુસ્થાનની

હિંદુસ્થાન. આધુનિક કળા-પ્રવિણતાનું નિરીક્ષણ કરવું એ વધારે સ્થાને જણાય છે. હતભાગ્યે હું ઉપર કહી ગયો તેમ કળા પ્રદેશમાં હિંદુસ્થાનને વર્તમાન કાળમાં સ્થાન માત્ર પણ મલી શકે તેમ નથી, અને શિલ્પ

કળાની અવનતિ. કળા અને ચિત્રકળા બન્નેમાં હિંદુસ્થાનની સ્થિતિ ઘણીજ નિરાશાજનક દેખાય છે. " તાજમહેલના નમુનાથી પોતાની વૃદ્ધિ દર્શાવતી મુગલ કળા નષ્ટ પામી, કારણકે ઔરંગઝેબની લાંબી રાજ્યકારકીર્દીમાં સુન્ની

કારણો. મુસલમાની ધર્માંધ વૃત્તિઓનું પરિબળ હતું, અને શિયા મુસલમાન અને હિંદુ કારિગરોને રાજદરબારમાંથી દુર કરવામાં આવ્યા. " (ઇ. બી. હેવેલ—Essays on Indian Art, Industry and Education).

ઓગણીસમા સૈકામાં કળાનું જે કાંઇ શેષ રહ્યું હતું તે યૂરોપનાં ચિત્રોની અસર નીચે દબાવ્યું, કે જે આ સમયમાં આ દેશમાં આવવા લાગ્યાં હતાં...ઇ. સ. ૧૭૬૦ માં મુગલ વંશનો અસ્ત થયો, તે સાથે હિંદુસ્થાનની ચિત્ર કળા પણ નષ્ટ થતી જતી હતી." (Percy Brown, Indian Painting).

" હિંદુસ્થાનનું એ મ્હોટું કમનશિબ હતું કે જ્યારે આપણી (બ્રીટીશ) રાજ્ય સત્તાનો પાયો નંખાયો ત્યારે ઇંગ્લંડની પ્રજાનો કળાનો શોખ હલકામાં હલકી સ્થિતિએ પહોંચેલો હતો. જુની " જોહન " કંપનીના કહેલા પ્રતિનિધિઓને, હાલની સરકારની માફક એક મ્હોટા રાજનું બંધારણ બાંધવામા કાંઇ સંબંધ ન્હોતો...તેમના દાખલાથી હિંદુસ્થાનની કળા ઉપર શું અસર થશે તે બાબતમાં કાળજી રાખવાને તેમને કાંઇપણ રાજદ્વારી કારણો ન હતાં. ઈંગ્લંડનાં ભવ્ય મકાનો, ઓફીસો અને દેવળોમાં બાંધકામની જે રચના લેવાતી તે હિંદુસ્થાનમાં જાળવી રાખવામાં, તેમને તેમનાં વતનની યાદગિરિઓ તાજી રહેતી, અને તેમની પ્રજાકીય મગરૂબીને પોષણ મળતું. જ્યારે આપણી સત્તા હિદુસ્થાનમાં સર્વોપરી થઇ, ત્યારે જે નમુનાઓ અને રચના આ પ્રમાણે દાખલ થયાં હતાં તે આપણી સત્તા નીચે આવેલાં દેશી રાજ્યોમાં પણ નમુના રૂપે લેવાયાં. હિંદુસ્થાનની કળાની અધોગતિની આ પ્રમાણે શરૂઆત થઇ. " (E. B. Havell, Essays on Indian Art, Industry and Education.) "હિંદુસ્થાનની આધુનિક કળા બગડી ગયેલી છે અને નષ્ટ થતી જાય છે કારણ કે ઘણે ભાગે લોકોની ચિત્તવૃત્તિ તેમાં નથી. પચ્ચાસ વર્ષની અગ્રેજ

કળાની મારફત તે બહારના ઢાળવાળી અને અપ્રમાણિક છે ' (Havell) " પશ્ચિમની બનાવટી કેળવણીએ પુર્વની કુદરતી કળાને નષ્ટ કરી નાંખી છે " (Havell) હિંદુસ્થાનના કળા–કૌશલ્યની આધુનિક સ્થિતિ શુ છે એ હકીકતનો વિષય છે કે જે કળા–પ્રદેશમાં આનંદ લેનારા કોઇપણું ગુણી જનથી નકી થઇ શકે તેવુ છે તાં જોરમા શિવાજી (૧૮૩૩ ૧૮૬૫) ના વખતમાં હિંદુસ્થાનની શિલ્પકળાના પુનરૂદ્ધારનો કઇક સભવં થયો હતો, તે પણ નષ્ટ થયો, અને ચિત્રકળામા મહિસુરમા જે પ્રવૃતિ દેખાઇ હતી તે પણ ૧૮૬૮ મા કૃષ્ણરાજનાં સ્વર્ગવાસ પછી બંધ થઇ, અને જો કે બગાળામાં બાબુ અબનીંદ્રનાથ ટાગોરે વગેરે કઇક ચિત્રકળામાં નવયુગ સ્થાપવાની તજવીજ કરી રહ્યા છે, (કે જેનુ "અભિસારિકાનુ" ચિત્ર બેશક એક નમુના રૂપે છે) તોપણુ એટલી હકીકત તો સ્પષ્ટ છે કે હિંદુસ્થાનગા વર્તમાન કાળમા શિલ્પકળાની સ્થિતિ સંતોષકારક નથી

૪. હિંદુસ્થાનની કળાની આ અધોગતિ થવાના કારણો સહજ જાણી શકાય તેમ છે મુગલોના વખતમાં શિલ્પ કળામાં તેમજ ચિત્રકળામાં અતિ ઉચ્ચ કોટીએ પહોચેલી હિંદુસ્થાનની કળાની અધોગતિનો પાયો શાહજહાનની કારકીર્દીના છેવટના ભાગમાં નખાયો, કે જેને ઓરંગઝેબના ધર્માંધ રાજ્યવહીવટથી વધારે ધકકો લાગવાથી કળાની અધોગતિ વધારે સત્વર અને દઢ થઇ ઔરંગઝેબ પછીના નિર્માલ્ય બાદશાહોના વખતમાં ચિત્રકળા કઇંક ઝાંખા સ્વરૂપમાં જીવત રહેલી હતી પરતુ તેની અધોગતિ મક્કમ અને ચોકસ જણાતી હતી હિંદની કળાની આવી અધોગતિમાં ઓગણીસમા સૈકામાં બ્રિટીશ સત્તાની શરૂઆત થઇ અને તે સાથે હિંદુસ્થાનની કુદરતી સ્વકીય કળાનો વિનાશ આવી લાગ્યો " જોહન કંપની "ના દ્રવ્ય પૂજન અને લોભી વ્યાપારી રાજકર્તાઓ કળાહીન હતાં, અને તેઓએ હિંદુસ્થાનની પરંપરા ચાલતી આવેલી સર્વોત્કૃષ્ટ કળાને ઉત્તેજન આપવાને બદલે પોતાના દેશની (યુરોપની) રચનાના નમુનાઓને ઉત્તેજન આપવા માંડયુ હિંદુસ્થાનના હતભાગ્યે યુરોપમાં તે વખતમાં શિલ્પ કળાના નમુનાઓ ઘણાજ કઢંગા અને કળાં શૂન્ય હતા અને એ રીતે શિલ્પકળાનું વિરૂપ હિંદુસ્થાનમાં દાખલ થયુ લલિત કળા નષ્ટ થઇ અને વિરૂપ કળા શકિતએ તેનુ સ્થાન લીધુ ઇંગ્રેજી રાજકર્તાઓનાં અનુકરણે ચાલવાવાળા દેશી રાજ કર્તાઓએ પણું અંધ ભાવથી આ રચના પોતાનાં રાજ્યોમાં દાખલ કરી અને એ રીતે હિંદુસ્થાનની લલીત કળા, રસિકતાને અભાવે, પોષણ અને ઉત્તેજનને અભાવે, અને વિદેશીય કળા રચનાનાં પરિભવમાં ક્રમે ક્રમે નષ્ટ પામી હિંદુસ્થાનની દીવ્ય કળાના યોગ્ય ચિકિત્સા અને સત્કાર નહિ થવાથી અને રાજકર્તાઓનો આનંદ યુરોપની " ગૉથીક " અને " રીને સોન્સ" રચનાઓ હિંદમાં દાખલ કરવામા રહેલી હોવાથી કળા કૌશલ્ય નષ્ટ થાય તેમાં નવાઇ નથી નામદાર સરકારના જાહેર બાંધકામ ખાતાના હાથમા જ્યારે જાહેર મકાનો બાંધવાનો ઇજારો આવ્યો, અને પરિણામે યુરોપના નમુનાઓ સ્વાગત કરવામાં આવ્યા, ત્યારે હિંદના જેવી સ્થિતિમાં આજીવિકા મેળવતો જન સમુહ, પોત પોતાની દીવ્ય કળા છોડી આપી એ દિશામાં વળે અને અનુકરણ કરવા મચે એ સ્વભાવિકજ છે સ્વદેશી કારીગરોને ઉત્તેજન નહિ મળવાથી અને વિદેશીય અંધ અનુકરણમાં કૌશલ્ય, એજ કળા કૌશલ્ય મનાયાથી હિંદમા કળા–પ્રદેશમાં શુ શૂન્યતા આવેલી છે તે આપણે જોઇ શકીએ છીએ " The whole system strikes at the very foundation of

જ્યારે ૧૬૩૨ માં લોગ્હીના (Loghena) એ 'સેન્ટ મેરીયા ડેલ્લા સેલ્યુટ'નું સુંદર દેવળ બાંધી સત્તરમાં સૈકાથી શરૂ થયેલી શિલ્પકળાની અવનતિનાં પહેલાં ચિન્હો પ્રત્યક્ષ કર્યાં.

ચિત્રકળા. ૮. પરંતુ જે પ્રદેશમાં કુદરતના મેળવ્યાથી ઇટલી નજી પણ આખી દુનીઆમાં એક અતિ કળા-નિપુણ દેશ તરીકેનું સ્થાન ભોગવે છે તે પ્રદેશ આ સમયનો ચિત્રકળાનો હતો. શિલ્પકળાના પ્રદેશમાં જેમ ગ્રીસદ્વારા મિસર દેશની વિદ્યાને ઇટલી આભારી થયું હતું તેમ ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં પણ ગ્રીસ અને બાઇઝેન્ટીઅમ (Byzantium) દ્વારા મિસર દેશનેજ આભારી હતું, અને નવયુગની શરૂઆત ચિત્રકળામાં ગ્રીસવાટે પહેલી પાઇઝા, સીએના અને ફ્લોરેન્સમાં થઇ હતી. જેનો જાઇઓવેન્ના સીમેબ્યુ (૧૨૪૦–૧૩૨૦) પહેલો ચિત્રકાર હતો. એ. જાઇઓ ટો (૧૨૬૬–૧૩૩૭) નાં Christ among the Doctors" વગેરે ચિત્રોએ ચિત્રકળાનો ઉત્કર્ષ જાહેર કર્યો, જેમાં જી. ફ્રેથીઆનો (૧૩૭૦)–૧૪૫૦) વગેરે તેના અનુયાયીઓએ પૂર્તિ આપી. પંદરમાં સૈકામાં ઇટલીએ અચિંત્ય અને અસાધારણ કૌશલ્ય ચિત્રકળામાં મેળવ્યું. પ્રખ્યાત શિલ્પકાર ઘીબર્ટીએ (Ghiberti) નવી પદ્ધતિના પ્રયત્નની શરૂઆત કરી, જેને નવયુગની પદ્ધતિના પહેલા પ્રતિપાદક ટી. મેસેશીઓ (૧૪૦૧–૧૪૨૮) એ પોતાના "Tribute money" વગેરે ચિત્રોમાં સ્વાગત કરી આધુનિક કળા-પદ્ધતિનું બીજ રોપ્યું. એન્ડ્રીમાન્ટેના (૧૪૩૧–૧૫૦૬) નાં "Crucifixion" થી. જી બેલ્લીનાઈ (Bellni) (૧૪૨૭–૧૫૧૬) નાં "Death of St. Peter martyr" થી, અને પેરૂજાઇનો (Perugino) (૧૪૪૬–૧૫૨૪) ની ભક્તિપૂર્ણ કલમથી, ઉક્ત સૈકાના સમર્થ ચિત્રકારોનું અનુરૂપ આબ્હાહન થયું, અને ગૌરવશીળ ચિત્રકાર લીઓનાર્ડો ડાવિન્સિનાં (૧૪૫૨–૧૫૧૯) વિશ્વ-વિખ્યાત ચિત્ર "Last supper" એણે ઇટલીને કળા-કૌશલ્યમાં અતિ ઉચ્ચ કોટિમાં પ્રતિષ્ઠિત કર્યું. ઇ. સ. (૧૪૭૫–૧૫૬૪) સુધીમાં ચિત્રકાર શિરોમણિ મિચેલ એન્જેલો થયો કે જેણે પોતાનાં અદ્દભૂત "Creation of Adam" વગેરે ચિત્રોમાં પોતાની કલમની સ્વતંત્રતા, દીવ્ય શક્તિ, અને કળાનું ગૌરવ સિદ્ધ કરી ઇટલીને ચિત્રકળા કૌશલ્યનાં શિખર ઉપર મુકયું. તેના સમકાલીન ચિત્રકાર રાફેલ (૧૪૮૪–૧૫૨૦) કે જેણે પોતાનાં ભવ્ય ચિત્ર "Miraculous draught of fishes" વગેરેમાં પોતાની હિમ્મતબાજ કલમથી "ચિત્રકારોનો રાજા" એવો અનુપમ ઇલ્કાબ મેળવ્યો, અને એન્ડ્રી ડેલ સારટો (૧૪૮૭–૧૫૩૧) કે જેનું "St. Agnis at Pisa" અદ્યાપિ પર્યન્ત કળા-રસજ્ઞ પુરૂષોનાં મન ઝુલાવી રહ્યું છે, અને "Tribute money" નો ચિત્રકાર પ્રખ્યાત વેનીશીઅન ટીશીઅન (૧૪૭૭–૧૫૭૬) વગેરે ચિત્રકાર-રત્નો પણ નવયુગના ભંડારમાંજ નીપજેલાં હતાં. સોળમાં સૈકાની ઇટાલીની ચિત્રકળાની ખિલાવટ કેવળ અજબ હતી. "That effort was never equalled before as it has never been equalled since એ પ્રયત્ન અગાઉ કદી થયો ન હતો, અને એના જેવો ફરીથી પ્રયત્ન અદ્યાપિપર્યન્ત થયો પણ નથી." સોળમાં સૈકામાં ચિત્રકળા કૌશલ્યનાં શિખરે પહોચ્યા પછી, ઇટાલીની તે બાબતમાં અવનતિ શરૂ થઇ. સત્તરમા અને અઢારમા સૈકામાં થોડાઘણા ચિત્રકારો થયાં. પરંતુ તેમની કલમ કોઇ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી. સોળમા સૈકાની દીવ્ય કળાના સમર્થ ઉપાસકોનો ખ્યાલ લેતાં, ઇટલીની હાલની કલા ગત શક્તિની છાયા માત્ર હોય તેમ લાગે છે.

ફ્રાન્સ

શિલ્પકળા

૯ ઇટાલીમાં ઉદય પામેલો નવ યુગની અસર યુરોપના બીજા દેશોમાં પણ ક્રમે ક્રમે ફેલાઇ, અને થોડા ઘણા સંકલ્પ વિકલ્પ પછી, ફ્રાન્સમાં ત્યાંના રાજા "ફ્રાન્સિસ પહેલા" (૧૫૧૫–૧૫૪૭) એ નવયુગની પદ્ધતિને પહેલું સ્વાગત કર્યું ઇટાલીના શિલ્પકારોને આમંત્રણ કરવામાં આવ્યુ, અને ઇ સ ૧૫૪૪ મા લુવરના કંસદગ્નાભર્યા શિલ્પકામોની શરૂઆત થઇ ઇ સ ૧૪૫૬ મા પેરીસમા "Palace of the Tuireltes", બંધાયો, જ્યારે સત્તરમા સૈકાની શરુઆતમાં રીશેલુ માટે બંધાયેલો "Palace Royal" અને "Palace of Luxembourg" બંધાયા રાજા લુઇ ચૌદમા (૧૬૪૦–૧૭૧૫) ના વખતમાં ફ્રાન્સની શિલ્પકળાને ખાસ ઉત્તેજન મળ્યુ, જેને પરિણામે શિલ્પકાર મેન્સાર્ડ (Mansard) (૧૬૪૫–૧૭૦૮) વરસેઇલિનો ભવ્ય મહેલ બાંધવાનુ શરૂ કર્યું લુઇ પંદરમો, અને લુઇ સોળમો બન્ને રાજાઓએ શિલ્પકળાને ઉત્તેજન આપવાનુ ચાલુ રાખ્યું હતું, અને ઉપરોક્ત ત્રણે રાજાઓના વખતમાં ઘણું સુંદર, નકશીદાર, અને ફ્રાન્સનુ સારામાં સારૂં બાંધકામ બંધાયુ જેમા સત્તરમાં સૈકાનુ "Pantheon (ste Genevieve) હજી પણ પ્રેક્ષકનુ આશ્ચર્યસમેત ધ્યાન ખેંચી શકે છે (૧૭૧૦–૧૭૮૨) ઇ સ મા ગેબ્રીએલે (Gabriel) પોતાના કામો બાંધી, શિલ્પ કળાની અવનતિને માર્ગ આપ્યો ફ્રાન્સની શિલ્પકળા, ફ્રાન્સના કીર્તિવંત સમયમાં પણ મ્હોટે ભાગે ઇટાલીની કળાનું બુદ્ધિહીન અનુકરણ હોવાથી, આથી વિશેષ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી

ચિત્રકળા

૧૦ પરંતુ ચિત્રકળાના પ્રદેશમા નવ યુગમા ફ્રાન્સે સારી કીર્તિ મેળવેલી હતી શિલ્પકળાની માફક ચિત્રકળા માટે પણ ઇટાલીના પ્રખ્યાત ચિત્રકારો લીઓનાર્ડો ડા વિન્સી (Leonardo Da Vinci) વગેરે રાજા ફ્રાન્સિસ પહેલાના વખતમાં ફ્રાન્સમા આવી વસેલા હતા, અને તેમના શિક્ષણ નીચે ચિત્ર કળાના પ્રદેશમા ફ્રાન્સે સ્વતંત્રતા, વિચાર શક્તિ અને કળા કૌશલ્ય સંપાદિત કર્યાં જે ફુકે (Fouquet) (૧૪૧૫–૧૪૮૫) એ નવ યુગની પદ્ધતિ શરૂ કરવામાં પહેલું પગલું ભર્યું જો કે એ પદ્ધતિ ફ્રાન્સમાં લોકપ્રિય કરવાનો યશ પ્રખ્યાત "Last Judgment"ના ચિત્રકાર જે કુઝાં (Cousin) (૧૫૦૧–૧૫૮૯), તથા "Presentation in the Temple"ના ચિત્રકાર એસ વુએટ (vouet) (૧૫૯૦–૧૬૪૯) ને ઘટે છે સત્તરમા સૈકામા રાજા ચૌદમા લુઇ (૧૬૫૦–૧૭૦૦) ના વખતમાં ફ્રાન્સની ચિત્ર કળાએ અપૂર્વ કૌશલ્ય સંપાદિત કર્યું, જેમાં ફ્રાન્સનો મ્હોટામાં મ્હોટો ચિત્રકાર નિકોલસ પુસાં (Pussin) (૧૫૯૪–૧૬૬૫) અને લાસ્યુઅર (Le Sieur) (૧૬૧૭–૧૬૫૫) ચિત્રકારોની પંક્તિમાં શ્રેષ્ઠ સ્થાન ભોગવે છે "Arcady," Israelites, collecting manna" અને "Rebecca and Eliezer" વગેરે કળાપૂર્ણ ચિત્રોમાં પુસાંએ કળાની વિવિધતા અને સૌંદર્ય અને જે ગંભીર વિચાર શક્તિ બતાવેલાં છે, તેને માટે અદ્યાપિપર્યંત તેની કીર્તિ ઝળકતી રહેલી છે, તે સકારણ જણાય છે "ફ્રેન્ચ રાફેલ" લાસ્યુઅરે, પણ પોતાની કલમની મૃદુતા અને રમણીયતાથી "St Paul preaching

at Ephesus " માં જે કૌશલ્ય દેખાડયું છે. તે ફ્રાન્સના આ યુગને શોભાવે તેવું છે. કુદરતનું સૌંદર્ય આળેખવામા " Crossing the Ford " નો અદ્દભુત ચિત્રકાર ક્લૉડ લૉરેન (૧૬૦૦–૧૬૮૨) પણ આ યુગના પ્રતાપી રત્ન તરીકે ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે છે. પરંતુ તેના પછી રાજા પંદરમા લુઇના વખતમાં ફ્રાન્સના ચિત્રકારો કેવળ રસહીન અનુકરણ કરનારાઓ થયા, અને સત્તરમા સૈકાની આખરમાં કળા–પ્રદેશમાં શૂન્યતા દેખાવા લાગી, જેમાં ફરી એકવાર કાર્લે વાન્લુ (Vanloo) (૧૭૦૫–૧૭૬૫) એ અઢારમાં સૈકામાં રસિકતા અર્પિ. પરંતુ કળાને પુનઃ સજીવ કરવાનું માન તો જે. એલ. ડેવીડ (J. L. David) (૧૭૪૮–૧૮૨૫) ને ઘટે છે, કે જેણે પોતાનાં Sabine women " અને "Leonida" વગેરે ચિત્રોથી ફ્રાન્સમાં બલ્કે આખા યુરોપમાં લાંબા કાળ સુધી પોતાની કલમની જાદુઇ અસર ફેલાવી. તેના અનુયાયીઓમાં એચ. બર્નેટ (૧૭૮૯–૧૮૬૩) (The Post Through the Desert), ટી, રૂસો (Father of Modern French Landscape) (૧૮૧૨–૧૮૬૭), (Sunset), જે. મિલેટ (Millet) (૧૮૧૫–૧૮૭૫) (Angelus), એચ. રેનોલ્ટ (૧૮૪૩–૧૮૭૧) (Execution in the Alhambra,) અને જી. કુર્બે (Courbay) ૧૮૧૯–૧૮૭૭ (Funeral at Orunaus) જો કે સાધારણ ચિત્રકારો હતા તોપણ અઢારમા સૈકા અને આધુનિક સમયની કળાની સંકલના કરનાર તરીકે ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે છે.

બેલ્જીઅમ અને હૉલાન્ડ

૧૧. નવયુગમાં ઇટાલીની કળા વિશિષ્ટતાનો લાભ લેનારા દેશોમાં બેલ્જીઅમ અને હૉલૅન્ડ પણ હતા. જો કે શિલ્પ કળામાં એન્ટવર્પના " ટાઉનહૉલ્સ, " બ્રુસેલ્સની ઇમારતો અને બ્રુજીઝનાં દેવળ સિવાય, સોળમા સૈકા પછી કોઇ ખાસ વિશેષતા જોવામાં આવતી નથી. તોપણ, ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં બન્ને દેશોમાં સારૂં કૌશલ્ય સંપાદિત થયું હતું. મેબ્યુઝ (૧૪૭૦–૧૫૩૨) ચિત્રકારે નવયુગની શૈલિને સ્વાગત કરી બેલ્જીઅમની કળાને નવિન દિશામાં પ્રતિષ્ઠિત કરી; જેનું " DuckShooting ના ચિત્રકાર, કુદરતનું સૌન્દર્ય સમજનાર પૉલ બ્રિલે (૧૫૫૬) ચોક્કસ સ્વરૂપ બાં ધ્યું. પરંતુ ઇટાલીની કળાની પ્રબળ અસર નીચે પણ બેલ્જીઅમનું કળા-સ્વાતંત્ર્ય સિદ્ધ કરી દેશને કળા નિપુણ તરીકે ઓળખાવનાર તો સત્તરમા સૈકાનો જાદુઇ ચિત્રકાર પિટર રૂબેન્સ (૧૫૭૭–૧૬૪૦) હતો કળાનું ચિત્ર વિચિત્ર સૌંદર્ય આલેખવામાં કુદરતથીજ ચિત્રમય કલમ હોય તો તે ચિત્રકાર રૂબેન્સની હતી. 'Helena,' 'Raising of the Cross,' 'Last Judgrment' અને " The Vision of St. Ildefonso " વગેરે ચિત્રો કોઇ પણ ચિત્રકારને કોઈ પણ દેશ કે યુગમાં કીર્તિ આપી શકે તેવાં છે. તેના પછી તેના અનુયાયીઓએ, એ. ડીક (૧૫૯૯–૧૬૨૧) ડી. ટેનીઅર્સ (૧૬૧૦–૧૬૯૦) વગેરે થયા પરંતુ રૂબેન્સની કીર્તિને તેઓ ટકાવી રાખે તેવા નહતા. અને બેલ્જીઅમની અવનતિ પામતી ચિત્રકળાને પુનઃ સજીવન કરવાનું માન છેક ઓગણીસમા સૈકાના જે. લેસ. (Leys) (૧૮૧૪–૧૮૬૯) અને તેના અનુયાયીઓ લુઇ ગૅલેટ વગેરેએ મેળવ્યું.

૧૨ હોલેન્ડની ચિત્રકળાનો કીર્તિવંત યુગ સત્તરમા સૈકાનો (૧૫૮૪–૧૬૮૨) હતો. વ્યવહારના અનુભવો આલેખવામાં, કુદરતના દેખાવો અદ્દભુત રીતે ઉભા કરવામાં કે ચિત્રોની

સત્યતા અને મનોહર રંગો રજુ કરવામાં હૉલેન્ડના સત્તરમા સૈકાના ચિત્રકારો અપ્રતિમ કીર્તિ ભોગવે છે. ઇટાલીના પ્રખ્યાત ચિત્રકારો પાસેથી હૉલેન્ડને બહુ શિખવાનું મળ્યું હતું, અને સમર્થ ચિત્રકારોની નામાવલિમા સત્તરમા સૈકામા પહેલું સ્થાન Banquet of the Officers of the Civic Guard" ના ચિત્રકારો પ્રખ્યાત તસ્વીરો ચિતરનારો ફ્રાન્ઝ હૉલ્ઝે (Halz) (૧૫૮૪) મેળવ્યું હતું પરંતુ સર્વોપરી શ્રેષ્ઠતાનું માન તો એચ. રેમ્બ્રેન્ટ (૧૬૦૭–૧૬૬૯) ને માટે હતું કે જેણે "King of Shadows" કુદરતની નિશાળમાથીજ શિક્ષણ લઇ, "Portrait of Saskia" "Night Watch," અને "Ecce Homo" વગેરે અનુપમ ચિત્રોમાં વિપુલ કૌશલ્ય દેખાડી કળા-પ્રદેશમાં હૉલેન્ડની કીર્તિને હમેશને માટે ઝળકતી રાખેલી છે તેના અનુયાયીઓમા તસ્વીરોના પ્રખ્યાત ચિત્રકાર મી હેલ્સ્ટ (૧૬૧૩–૧૬૭) "(Banquet of the Civic Guard)" જે વાઇનેન્ટસ, (Wynants), "(Landscapes)" પી પૉટર, (Potter) (૧૬૨૫ ૧૬૫૪) કે જેણે પોતાનાં આકર્ષક "Young Bull" વગેરે ચિત્રોથી 'Raphael of Animals" ની ઉપમા મેળવી, જે રીઝડેલ (૧૬૨૫ ૧૬૮૨) "The chase" નો ચિત્રકાર, સામુદ્રિક સૌંદર્ય આળેખનાર પ્રખ્યાત ચિત્રકાર ડબલ્યુ વેલ્ડ (૧૬૩૩ ૧૭૦૭) "(The Calm)" ફળફળાદિનો ચિત્રકાર જે ડીમ (૧૬૭૪), અને રસોડાનો રંગુજી અને અદ્ભૂત ચિત્રકાર વિલ્યમ કાફ (Kalf), (૧૬૩૦ ૧૬૯૩) વગેરે થયા કે જેણે હૉલેન્ડની કીર્તિ છેક અઢારમા સૈકા સુધી જાળવી રાખી યુટ્રેકટની સુલેહ (૧૭૧૩) પછી હૉલેન્ડની વિશિષ્ટ ચિત્રકળાની અવનતિ થઇ, અને વર્તમાન કાળમાં તે દેશની ચિત્રકળા કાંઇ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી

જર્મની

૧૩ શિલ્પકળા અને ચિત્રકળામાં ઇંગ્લંડને શિક્ષણ આપનાર તરીકે નવયુગનું જર્મની ચિત્રકારનું ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે છે. હિડેલબર્ગના પ્રખ્યાત

શિલ્પકળા

કિલ્લાથી સત્તરમા સૈકાની શરૂઆતમાં નવયુગનો કીર્તિ-સ્તંભ બંધાયો અને ૧૫૫૯ માં લેડનના 'Council Hall" થી નવયુગનાં બાંધકામો શરૂ થયાં "ગૉથીક" અને "નવયુગ" ના નિયમનું સંમિશ્રિત અનુકરણ છેક અઢારમા સૈકા સુધી ચાલ્યુ જે પછીનાં જર્મનીનાં બાંધકામો આકર્ષણ વગરનાં અને સાધારણ કોટીનાં થયાં, જેનું ખાસ નિરીક્ષણ કરવુ આવશ્યક જણાતું નથી સારાંશ નવયુગના સમયમાં શિલ્પકળાનાં પ્રદેશમાં જર્મનીએ કાંઇ અદ્ભૂત કળા બતાવેલી હોય તેમ દેખાતુ નથી પરંતુ

ચિત્રકળા

ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં નવયુગનું જર્મની પોતાનાં કળા-કૌશલ્યના અનેક પુરાવાઓ રજુ કરી શકે છે ફ્રેંકોનીઆની નિશાળમાં આલ્બ્રેટ ડુરર (૧૪૭૧–૧૫૨૮) થયો કે જેણે નવયુગની ચિત્રકળાને પરીપૂર્ણતા આપી, જર્મનીના સર્વશ્રેષ્ઠ ચિત્રકાર તરીકે હમેશને માટે સ્થાન લીધું. "The four Apostles" અને "Trinity" વગેરે અર્થગંભીર ચિત્રોનો ચિતરનાર-આ સમર્થ ચિત્રકાર, નવયુગના ફિરસ્તા રૂપે હતો, કે જેણે જર્મનીની ચિત્રકળા ઉપર ઘણીજ ઊંડી અસર કરેલી હતી તેના અનુયાયીઓ એચ બર્કમાયર (૧૪૭૩–૧૫૨૨) એલ ક્રેનાક

(૧૪૭૨–૧૫૫૩) વગેરે થયા, પરંતુ તેની પછી તેની કીર્તિને શોભાવે તેવું માન તો ઑગ્સબર્ગના મહાપ્રવીણ ચિત્રકાર પ્રખ્યાત હૅન્સ હૉલબીન (૧૪૯૭–૧૫૪૩) ને ઘટે છે. કળાપૂર્ણ તસ્વીરો અને "Madonna of the Meyer Family" અને "Portrait of the Duchess of Milan" વગેરે ચિત્રોનો ચિત્રકાર હૉલબીન, જર્મનીમાં તેમજ ઇંગ્લંડમાં અદ્યાપિ પર્યન્ત એક સમર્થ ચિત્રકાર તરીકે સ્થાન ભોગવે છે. ડ્યુરર અને હૉલબીન પછી ઇટાલીની નિશાળનું અંધ અનુકરણ કરવાવાળા ઘણા ચિત્રકારો થયા, પરંતુ ઉક્ત સમર્થ ચિત્રકારોની કળા કોઇનામાં નહતી, અને ૧૭૮૯થી ૧૮૬૯ માં જર્મનીની ચિત્રકળાને પુનઃ સજીવ કરનાર જર્હૉન ઓવર બેક "(Triumph of Religion in Arts)" થયો ત્યાં સુધીમાં, એ. મેંઝ (૧૭૨૮–૧૭૭૯) "(St. Peter)" સિવાય કોઇ ચિત્રકાર ધ્યાન ખેંચી શકતો નથી. ઇટાલીની નિશાળમાં શિક્ષણ લીધા છતા પોતાની કલમની સ્વતંત્રતા, હિંમત અને ઉપ્રેક્ષા શક્તિથી જોહન ઓવરબેકે જર્મનીની અસ્તંગત થતી કળાનો પુનઃ ઉદ્ધાર કર્યો. અને તેના સમકાલીન ચિત્રકારો કોર્નીલીઅસ (૧૭૮૩–૧૮૬૭) "(Four Riders of the Apocalypse)" અને સી. લેસિંગ (૧૮૦૮–૧૮૮૦) "(Oak of a thousand years) વગેરેએ પણ તેમાં સહાયતા આપી. પરંતુ ડ્યુરર અને હૉલબીનની મનોહર કલમ પુનઃ પ્રવૃત્ત થયેલી હોય તેમ જણાતું નથી.

સ્પેન.

૧૪ ફ્રાન્સ, બેલજીઅમ, હૉલેન્ડ અને જર્મની પછી, મધ્ય યુગમાં સુપ્રસિદ્ધ થએલુ સ્પેન, કળા રસજ્ઞ પુરૂષોનું પ્રથમ ધ્યાન ખેંચે છે ઇટાલીમાં ઉદય પામેલા નવયુગના કિરણો ત્યાં પણ પહોંચેલાં હતાં પરંતુ કળા પ્રદેશમાં લાંબાં કાળ સુધી તેનો પ્રભાવ જામેલો હોય તેમ જણાતું નથી. શિલ્પકળામાં નવયુગની અસર છેક પંદરમા સૈકામાં માલૂમ પડે છે. જેમાં ગ્રેનેડાનું દેવળ, ટોલીડોનો અલ્કાઝાર (૧૫૪૮) અને સેવાઇલનો " Town Hall " ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે છે. શિલ્પકળામાં માત્ર બેપ્ટિસ્ટા અને હેરેરા બે શિલ્પકારોની કીર્તિ અદ્યાપિ પર્યન્ત સ્પેનમાં ટકી રહી છે. પોર્ટુગાલમાં માત્ર મેફ્રીનો મઠ શિવાય (નવયુગની કળાની યાદગિરિ કોઇ મકાનથી તાજી થઈ શકતી નથી.) પરંતુ ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં નવયુગનાં સ્પેને કાંઇ વિશેષતા મેળવેલી હોય એમ જણાય છે. સ્પેનના રાજા બીજા ફીલીપના મૃત્યુ સુધીમાં એટલે કે લગભગ સોળમા સૈકાની આખર સુધીમાં સ્પેનમાં કળા પ્રદેશમાં સાચી પ્રગતિ થયેલી હતી, પરંતુ મોટે ભાગે ચિત્રકારો ઇટાલીની નિશાળનું અનુકરણ કરનારા હતા. સત્તરમા સૈકાની શરૂઆતમાં ચિત્રકળાના ઉત્કર્ષનો આરંભ થયો કે જે સમયને " વેલાસકેનો યુગ ' તરીકે ઓળખવામાં આવે છે. ઈ. સ. ૧૬૦૦ થી ૧૬૮૨ સુધોમાં સ્પેનમાં જે ચિત્રકારો થયા તેમાં વેલાસકે, (Velasquez) મુરીલ્લો, (Murillo), ઝુરબેરન (Zurbaran), અને કેનો (Cano), અદ્યાપિ પર્યંત ઉંચુ સ્થાન ભોગવે છે. ડીગો વેલાસકે (૧૫૯૯–૧૬૬૦) સ્પેનનો સર્વશ્રેષ્ટ ચિત્રકાર થઇ ગયો છે કે જેણે પોતાની તસ્વીર કાઢવાની શક્તિ, કળા–સૌંદર્ય વિવિધતા, વિચાર–ગૌરવ અને મનોહર આગેવાની શક્તિથી "Christ on the Cross, Surre-

(margin notes: શિલ્પકળા. / ચિત્રકળા.)

nder of Breda Las Menı nas, Water-carrıer" વગેરે ચિત્રોમા અદ્દભૂત કળા–કૌશલ્ય બતાવી સમર્થ ચિત્રકાર તરીકે ઘણુ ઉચ્ચ સ્થાન મેળવેલુ છે ફ્રાન્સીસકો ઝુરબેરન (૧૫૯૮–૧૬૬૨) પણ ધાર્મિક પ્રદેશમા સારો ચિત્રકાર હતો. અને "Kneelıng Fransıcan " વગેરે ચિત્રોમા પ્રશસ્ય કૌશલ્ય બતાવેલુ છે ઍલોન્ઝો કેનો (૧૬૦૧–૧૬૬૭) પણ એન્ડેલુશીઆનો મ્હોટામા મ્હોટો ચિત્રકાર હતો, અને " St, Isidors " વગેરે ચિત્રોથી " Michel Angelo of Spaın ' નો ઇલ્કાબ મેળવી શક્યો હતો પરતુ વેલાસકેની બરોબરી કરી શકે એવો બીજો સમર્થ ચિત્રકાર તો બાર્ટોલોમી મુરીલ્લો (૧૬૧૭-૧૬૮૨) થયો કે જેણે સ્વદેશ ભક્તિથી કલમ અને વિચારની સ્વતત્રતાથી "The Dream " ' St Elızabeth of Hungary washıng the feet of Beggars " " Immaculote Conceptıon " વગેરે ચિત્રોમા કળા–કૌશલ્ય બતાવી કળા–પ્રદેશમાં યોગ્ય સ્થાન મેળવેલુ છે ઇ સ ૧૬૮૨ મા મુરીલ્લોના મૃત્યુ પછી સ્પેનની ચિત્રકળાની અવનતિ શરૂ થઇ અને જોકે અઢારમા સૈકાની આખર સુધી ઘણા ચિત્રકારો થયા તોપણ મેરીઆરો ફૉર્ચ્યુની (૧૮૩૮–૧૮૭૪) "Battle of Tetuon" ના સમય સુધીમાં કોઇ ચિત્રકાર ખાસ નોંધ લેવા લાયક થયો નથી

ફૉર્ચ્યુનીએ કઇક કળા–કૌશલ્ય બતાવી, સ્પેનની ભૂતકાળની કીર્તિ પાછી લાવવાની આશા ઉપસ્થિત કરેલી હતી, પરતુ તેના અવસાન પછી કાંઇ ખાસ નવીન કળા જોવામાં આવતી નથી પોર્ટુગાલમા પદરમા સૈકામાં અને સોળમા સૈકાની શરૂઆતમા કઇક કળા, કૌશલ્ય ઉદ્દભવ્યું હતું, જે, વેલારકો (Velasco) (૧૫૨૦–૧૫૪૦) ના "The Cavalry" વગેરે ચિત્રોમાં પ્રત્યક્ષ થાય છે પરતુ તે પછી તરતજ સુષુપ્તિ આવેલી જણાય છે, જો કે સદ્દભાગ્યે વર્તમાન કાળમાં પુનર્જીવન થવાની કઇક આશા દેખાય છે

ઇંગ્લડ.

૧૫ નવયુગના જ્ઞાન–પ્રવાહની પ્રભા ઇંગ્લડમાં પ્રકાશમાન થયેલી હતી, અને જોકે પદરમા સૈકામાં થોડા વખત પ્રાચીન પદ્ધત્તિ ચાલુ રહેલી હતી, તોપણ સોળમા નવયુગની પુરેપુરી છાપ બેસેલી હોય તેમ જણાય છે ઇગ્લડમાં હૅટફીલ્ડ હાર્ડીક, લૅમશોલ વગેરેના તે સમયના ભવ્ય મકાનો આધુનિક કાળમા પણ પ્રશસા ઉપજાવે છે

શિલ્પકળા: શિલ્પકળામાં સહુથી પહેલો રાજા જેમ્સ પહેલાના વખતમા ઇગ્લડનો મ્હોટામાં મ્હોટો અને અપ્રતિમ શિલ્પકાર ઇનીગો જોન્સ (૧૫૭૨–૧૬૫૨) થયો કે જેણે, તથા સર ક્રીસ્ટોફર રેન (૧૬૩૧ ૧૭૨૩) કે જેણે St Paul" નુ ભવ્ય દેવળ બનાવી અમર કીર્તિ મેળવેલી છે એ બન્ને શિલ્પકારોએ, ઇંગ્લડના શિલ્પ કળાની શક્તિ અદ્યાપિપર્યન્ત ઝળકતી રાખેલી છે આ બન્ને સમર્થ શિલ્પકારો પછી " Blenheım " નો બાધનાર વાનબ્રુહ (Vanbrue) તથા કેમ્પ બેલ, કેન્ટ, ગીબ્સ, (Gıbbs) અને સર વિલ્યમ ચેમ્બર્સ (Chambors) (૧૭૨૬-૧૭૯૬) વગેરે થયા, પરતુ તેઓ પૂર્વજોની બરોબરીમા ઉભી શકતા નથી

૧૬ ચિત્રકળાના પ્રદેશમા ઇગ્લડનો ઇતિહાસ છેક અગારમા સૈકા સુધી કાંઇ ધ્યાન ખેચી શકતો નથી ચિત્રકારો મ્હોટે ભાગે રગથી મોહક ચિત્ર

ચિત્રકળા. ચિતરનારા, અને ઇટાલીનું અંધ અનુકરણ કરનારા હતા. નવયુગની સંસ્કૃત છાપ અને કલમની સ્વતંત્રતાની અસર પહેલી વિલ્યમ હોગર્થ (૧૬૯૭–૧૭૬૪) નાં " William Hogarth and his Dog Trump " વગેરે ચિત્રમાં જોવામાં આવે છે. નવયુગની કળાના ઉત્કર્ષનો પ્રારંભ થયો. ઇંગ્લંડમાં "Royal Academy of Arts" સ્થપાઇ અને વિલસન રેનોલ્ડસ અને ગેન્સબરોએ ચિત્રકળાના પ્રદેશમા ઇંગ્લંડની કીર્તિ ઝળકતી કરી. રિચરડ વિલ્સન (૧૭૫૩–૧૭૮૨) એક નિપુણ કુદરતનું સૌંદર્ય આળેખનાર હતો એમ તેના " Morning " વગેરે મનોહર ચિત્રોથી સિદ્ધ થાય છે. સર જોશુઆ રેનોલ્ડસ (૧૭૨૩–૧૭૯૨) એક હિમ્મતવાન તસ્વીર ચિતરનાર, રંગોની મીલાવટમાં કુશલ ચિત્રકાર હતો કે જેણે પોતાનાં " Strawberry Girl " "Mrs Bradyll," Age of Innocence" વગેરે કળાપૂર્ણ ચિત્રોમાં અલૌકિક કળા કૌશલ્ય બતાવી ઇંગ્લંડના નિપુર્ણ ચિત્રકારોની નામાવલિમાં "Prince of Portrait Painters," તરીકે સ્થાન મેળવેલું છે. થોમસ ગેન્સબરો (૧૭૨૭–૧૮૮૮) પણ તસ્વીરોમાં રેનોલ્ડસને, અને કુદરત આળેખવામાં વિલ્સનને ટક્કર મારે તેવો હતો, એમ તેનાં "Mrs. Siddons," "The Watering Place," વગેરે ચિત્રો ઉપર જણાય છે. અઢારમા સૈકાના બીજા ચિત્રકારોમાં બેન્જામીન વેસ્ટ (૧૭૩૮–૧૮૨૦) " Death of Wolfe," (Moreland) મોરલેન્ડ (૧૭૬૩–૧૮૦) અને સર ડબલ્યુ રોસ (Ross) (૧૭૯૪-૧૮૬૦) કંઇક ધ્યાન ખેંચી શકે છે. ઓગણીસમાં સૈકામાં સર ટી. લોરેન્સ. (૧૭૬૯–૧૮૨૭) પોતાના "Master Lambton" થી કળા પ્રદેશમાં પ્રકાશમાન થાય છે, જ્યારે જોસેફ એમ. ડબલ્યુ. ટરનર (૧૭૭૫–૧૮૫૧) પોતાના અદ્‌ભૂત કુદરતના દેખાવોથી કળા રસજ્ઞ પુરૂષોનું અંતઃકરણ સચોટ રીતે ખેંચી શકે છે. " The Grand Canal Venice " ચિતરવામાં આ ચિત્રકારે દીવ્ય કલમની ઝાંખી કરાવેલી છે.

'Of his water-colour paintings and of the *Liber studiorum* it is impossible to speak too highly; he created the modern school of water-colour painting and his works in oil have influenced the art of the 19th Century" "Buxton" જોહન કોન્સ્ટેબલ (૧૭૭૬–૧૮૩૭) પણ સ્વદેશી વાતાવરણમાંથી અને કુદરતની નિશાળમાં સાધનો મેળવી સુંદર ચિત્રો રજુ કરનાર એક નિપુણ ચિત્રકાર હતો એમ " The Galley Farm " વગેરે ચિત્રો બતાવી આપે છે. કોન્સ્ટેબલ પછી જે માર્ટીન. (૧૭૮૯–૧૮૫૪), ક્રોમ (૧૭૬૯–૧૮૨૧) ડેન્બી (Danby) (૧૭૯૩–૧૮૬૧), સ્ટેન્સફીલ્ડ (૧૭૯૩–૧૮૬૧), લિનેલ (Linnell) (૧૭૯૨–૧૮૮૨), કૂક (Cook) (૧૮૧૧–૧૮૮૦), મેકલાઇઝ (Maclize) (૧૮૧૧-૧૮૭૦), જૉહન ફીલીપ (૧૮૧૭–૧૮૬૭), ડેવીડ વિલ્કી (Wilkie) (૧૭૮૫–૧૮૪૧) ચાર્લેસ લેલી (Lely) (૧૭૯૪–૧૮૫૯), એડવીન લેન્ડસીઅર, (Landsur) (૧૮૦૨–૧૮૭૩), વૉકર (Walker) (૧૮૪૦–૧૮૭૫), ફીલ્ડીંગ (૧૭૮૭–૧૮૫૫), અને સેમ્યુએલ પામર વગેરે ચિત્રકારો પણ પોતાની ચિત્ર વિચિત્ર અને કળા-પ્રદેશના ભિન્ન ભિન્ન, માર્ગોમાં રચાયેલી કલમથી કૌશલ્ય બતાવી, ઓગણીશમા સૈકાના ઇંગ્લંડના ચિત્રકળાના ઇતિહાસમાં વિશિષ્ટ સ્થાન મેળવી શકે છે.

અમેરીકા.

૧૭ ચિત્રકળાના ઇતિહાસનું વર્ણન કરવામાં કંઈક અમેરીકા પણ બે શબ્દ માટે હકદાર થઈ શકે છે કળાપ્રદેશમાં અમેરીકાનું કળા કૌશલ્ય યૂરોપની નષ્ટ પામતી કળાની છાયારૂપેજ દેખાય છે, અને યુનાટેડ સ્ટેટસ જેવો દેશ પણ કાંઇ આકર્ષક કળા રજુ કરી શકતો નથી ચિત્રકારો મુખ્યત્વે કરીને ઇંગ્લંડ, ફ્રાન્સ, અને મ્યુનીચની નિશાળનું અનુકરણ આવિર્ભુત કરે છે, અને જોહન સિંગલટન, કાપ્લી અને બેનજામીન વેસ્ટ, સિવાય કોઇ ચિત્રકારો વિદેશમાં કીર્તિવંત થયા નથી જીલ્બર્ટ સ્ટુઅર્ટ (૧૭૫૫-૧૮૨૮), અને જોન ટ્રમબુલ (Trumbull) (૧૭૫૬-૧૮૪૪), પણ અમેરીકાના સંક્રાંતિ સમયના નિપુણ ચિત્રકારો તરીકે ધ્યાન ખેંચે છે, જ્યારે વિલ્યમ માઉન્ટે (૧૮૦૭-૧૮૬૮) પણ "Fortune Teller"—વગેરે ચિત્રમાં સારૂ કૌશલ્ય બતાવેલું છે થોમસ કોલ (cole) (૧૮૦૧-૧૮૪૮), અને જે કેનેટ, (૧૮૧૮-૧૮૭૩) ના નામ પણ નોંધ લેવા લાયક છે પરંતુ આ બધી હકીકત ધ્યાનમાં લીધા છતા પણ, એટલી બાબત તો સ્પષ્ટ જણાય છે કે કળા પ્રદેશમાં અમેરીકાએ હજી કાંઇ ખાસ નામના મેળવેલી નથી

હિંદુસ્થાન

૧૮ નવયુગના સમયમાં, એટલે કે પંદરમા સૈકાથી, ઓગણીશમા સૈકા સુધીમાં, મિસર દેશ, ગ્રીસ, એસીઆમાઇનોર, ઇરાન કે જેપાન કોઇ દેશમાં કળા કૌશલ્ય કંઇ ખાસ આકર્ષક થતું હોય તેમ જણાતું નથી એટલે આપણે હિંદુસ્થાનના કળા ભંડાર તરફ દ્રષ્ટિ ફેરવીશું, કે જે, કળા પ્રદેશમાં યૂરોપના નવયુગના કળા-કૌશલ્યની બરોબરી કરી શકે, બલ્કે તેને ગૌણ કરી શકે તેવું કૌશલ્ય આ સમયમાં રજુ કરી શકે છે મને ખ્યાલ છે, કે પ્રસ્તુત પ્રસંગને માટે બધા દેશોની કળાના ઇતિહાસનું દિગ્દર્શન કરવું તે અત્યાવશ્યક નથી પરંતુ મ્હારા વિષય-મુદ્દા ઉપર દૃષ્ટિ રાખી હું વિચાર કરૂં છું ત્યારે મને આવી જાતનું વર્ણન આવશ્યક જણાય છે આ લેખનો મારો મુખ્ય હેતુ હિંદુસ્થાનનું અપ્રતિમ અવર્ણનીય અને બહુદેશી પ્રાચીન કળા કૌશલ્ય બહાર લાવવાનો છે વર્તમાન કાળમાં હિંદુસ્થાન કેવળ કળાહીન હોય એમ જણાય છે, એ હું ઉપર કહી ગયો છુ, પરંતુ જેમ જેમ આપણે ભૂતકાળનો ઇતિહાસ તપાસવો શરૂ કરીએ છીએ, તેમ તેમ દરેક સૈકાની પ્રવૃત્તિઓ ઉકેલી જોતા, અદ્ભુત કૌશલ્ય, દૃષ્ટિગોચર થતું આવે છે અને પ્રાચીન કાળમાં તો એ કળા દીવ્ય સ્વરૂપ ધારણ કરી મૂર્તિમંત શક્તિરૂપે રહેલી હોય એમ માનવાનાં કારણો મળે છે, બધા દેશોની કળાના ઇતિહાસની બાજુમાં હિંદુસ્થાનનો ઇતિહાસ મુકી, પ્રત્યક્ષ હકીકતથી આ મુદ્દો સિદ્ધ કરવામાં આવે તે વધારે પ્રતીતિ કરનારૂં થાય એ સહજ સમજાય તેવું છે આધુનિક કાળમાં હિંદુસ્થાનની કળા મૃતપ્રાય છે અને બીજા દેશોની સાથે કળા પ્રદેશમા તેને સ્થાન મળી શકે તેમ નથી. એ આપણે કારણ સહિત જોયું હવે યુરોપમાં શ્રેષ્ઠ કળાના સમયમાં નવયુગ પછી હિંદુસ્થાનમાં કળાની શું સ્થિતિ હતી તે તપાસીએ. તે પછી યુરોપમા જ્યારે કળાની કેવળ શરૂઆત હતી (૧૦૦-૧૩૦૦ ઇસ્વી) ત્યારે પણ હિંદુસ્થાનની કળા જેમ જેમ ભૂતકાળના ગર્ભમા આપણે વધારે જઇએ છીએ તેમ તેમ શું હતી તે પણ તપાસીશું અને છેવટે મિસર દેશ, ગ્રીસ, ઇટાલી, વગેરેમા

પ્રાચીન કાળમાં જે કળા કહેવાય છે તે સમયમાં અને તેથી પણ વિશેષ પ્રાચીન કાળમાં હિંદુસ્થાનની શું કળા હતી તે પણ આપણે તપાસી જોશું. છેક પ્રાચીન ભૂતકાળમાં હિંદુસ્થાને કળા કૌશલ્યમાં અનુપમેય કીર્તિ ભોગવેલી હોય એમ સ્પષ્ટ રીતે જણાય છે.

૧૯. પ્રસ્તુત વિષયનું અનુસંધાન ચલાવતાં, યુરોપખંડનો નવયુગનો સમય હિંદુસ્થાનમાં મોગલ બાદશાહોની કારકીર્દીના સમયને લગભગ સમકાલીન હતો એમ કહીએ તો ખોટું નથી. આઠમા નવમા સૈકાથી છેક અકબર બાદશાહના વખત સુધી હિંદુ કારીગરો પ્રાચીન શૈલિનું અનુકરણ કરવામાંજ ગુંથાયેલા હોય એમ જણાય છે. આઠમા સૈકાથી સોળમા સૈકા સુધીમાં હિંદુસ્થાનની કળા કંઇક મ્લાન થયેલી હોય તેમ જણાય છે, જેનાં કારણો આપણે તે સમયનું નિરીક્ષણ કરતી વખતે તપાસીશું. મોગલ બાદશાહો હિંદુસ્થાનનાં પાયતખ્ત ઉપર બિરાજ્યા તે સમયથી હિંદુસ્થાનની કળાનો સૂર્ય પુનઃ ગગનમંડળ પર ચમત્કાર કરવા લાગ્યો. મોગલોનું વતન મધ્ય એશીઆ અને ખાસ કરી સમરકંદ-હેરાત હતા, કે જ્યાં તૈમુરના વંશજોના આશ્રય નીચે પંદરમા સૈકામાં ઇરાનની ચિત્રકળા પરિપૂર્ણતા પામેલી હતી. ખુરાસાન દેશના બાદશાહ સુલતાન હુસેનના દરબારમાં પ્રખ્યાત ચિત્રકાર બાયઝૉડ થઈ ગયો કે જેણે પોતાના કૌશલ્યથી " Raphael of the East " તરીકે કીર્તિ મેળવેલી છે. બયઝૉડના ચિત્રોનો મોગલ વંશના સ્થાપનાર બાદશાહ બાબરને ઘણો શોખ હતો, અને એ રીતે ઇરાનની કળા હિંદુસ્થાનમાં બાબર બાદશાહની સાથે દાખલ થઈ. હુમાયુએ કળાને ઉત્તેજન આપવાનું ચાલુ રાખ્યુ પરંતુ મોગલ ચિત્રકળાને કળા પ્રદેશમાં સર્વોપરી સ્થાન અપાવવાનું માન સુપ્રસિદ્ધ બાદશાહ અકબરને ઘટે છે. મોગલોના વખતની કળા, તે કેટલાક યુરોપીયન લેખકો માને છે તેમ મધ્ય એશીઆની કળા ન હતી પરંતુ હિંદુસ્થાનની સ્વદેશી પ્રાચીન દીવ્યકળાજ હતી; કે જે પ્રતિકૂળ સંજોગોમાં મ્લાન થયલી હતી, પરંતુ અકબર બાદશાહના ઉદાર આશ્રય નીચે પુનઃ પ્રફુલ્લતા પામી. મહાનુભાવ અકબર બાદશાહનાં છત્ર નીચે હિંદના સ્વદેશી મધ્ય એશીઆના વિદેશી કારીગરોને સમાન ઉત્તેજન મળ્યું, અને ઉસ્તાદ હુઝાર અને ઉસ્તાદ મન્સુરની સાથે, ઉસ્તાદ બસ્વન, દશ્વંત કેશુરદાસ, અને ભગવતિ વગેરે કામ કરવા લાગ્યા. નવિન વાતાવરણને અનુકૂળ થતાં હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળાએ પોતાનું સ્વાભાવિક સ્વરૂપ પાછું મેળવ્યું, અને વિદેશી તત્વો ગ્રહણ કરવા છતાં પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ અભંગ જાળવી રાખી વિશેષતા મેળવી. "In adapting itself to the new social order Indian art enlarged its boundar. ies and renewed its former vitality, assimilating the foreign technical traditions but always maintaining its own ideals." (Havell's Ideals of Indian Art) સારાંશ વિદેશી કળાથી હિંદુસ્થાનની કળાના અંતઃસ્વરૂપને કોઇ અસર થયેલી જણાતી નથી. બાહ્ય સંસ્કારોથી ઢોળાવ ચઢ્યો, અને કળાની વિશેષતા થઇ. ક્રમે ક્રમે વિદેશી કળા પણ પ્રાચીન કળાનાં અંતઃસ્વરૂપમાં (સૂક્ષ્મ શરીરમાં) એવી ભળી ગઇ કે છેવટે હિંદુસ્થાનની સ્વદેશી કળા રૂપેજ તે વિખ્યાત થઇ છે. " It was only in the very beginning. During the reign of Akbar (A. D. 1556–1605) that Persian infiuence was apparent, and very soon an individval style was developed so different

from the Persian that there can be no question of any mistake arising between the two (F R Martin, Miniature Painting in India)

કિલ્લાઓ, બુરજો, મસજીદો, મકબરાઓ, તસ્બીરો વગેરે માટે હુકમો આપી અકબર બાદશાહે શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા બન્નેને વર્ણું ઉત્તેજન આપ્યુ અને તેનાં દષ્ટાંતો અદ્યાપિ પર્યન્ત હિંદુસ્થાનમાં ચોમેર મોજુદ છે પરંતુ હિંદુસ્થાનની ચિત્રકળાને કીર્તિના શિખર ઉપર મુકવાનું માન બાદશાહ, જહાંગીરને (૧૬૦૬-૧૬૨૮) ઘટે છે આ સમયનાં ચિત્રોનું વર્ણન લખતાં F R Martin લખે છે કે " I cannot hesitate to rank them (two leaves forming the first two pages of Akbar Nama) " with the very best work that Europe has produced, if it be not even superior, *ibid* page 86." જહાંગીર-મનસુરનાં પક્ષિઓનાં ચિત્રો સંબધમાં લખે છે કે " The minuteness and life in the drawing of the feathers is surpassed by no animal painter on this earth "

જહાંગીરને ચિત્રકળાનો ઘણો શોખ હતો અને પોતે પણ એક પ્રવીણ ચિત્રકાર હતો. (ચિત્રકળાનું જ્ઞાન એ તે યુગની એક મ્હોટી લાયકાત લેખાતી, અને રાજકર્તા સરકારનો પૂર્ણ આશ્રય મળવાથી હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળા દીવ્ય સ્વરૂપમાં પ્રકાશમાન થઇ જહાંગીર અને ઉસ્તાદ મન્સુરના સંયુક્ત પ્રયત્નથી ચિત્ર વિચિત્ર પક્ષિઓ, શિકારના દેખાવો, કુદરતનું સૌંદર્ય વગેરેના જે ચિત્રો ચચવાયેલા છે તેની ભવ્યતા, મનોહરતા, કળાપૂર્ણતાથી યુરોપના પ્રખ્યાત ચિત્રકારો રેમ્બ્રેન્ટ, હૉલબીન અને સર જોશુઆ રેનોલ્ડઝ પણ અજબ થયેલા હોય એમ તેઓના લેખિત મત ઉપરથી જણાય છે 'બાદશાહ જહાંગીરના' વખતમાં હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળા સર્વોત્કૃષ્ટ સ્થિતિએ હતી પરંતુ શાહજહાનને શિલ્પકળા જેટલો ચિત્રકળાનો શોખ ન હતો ચિત્રકળામાં શાહજહાનના વખતમાં યુરોપખંડની કળાની અસર જણાવા લાગી, અને એ રીતે અવનતિનું બીજ રોપાયુ પરંતુ શિલ્પકળાને બાદશાહ શાહજહાને પરિપૂર્ણતા આપી આગ્રાનો " તાજ " વર્તમાન કાળમાં પૃથ્વીતલપર શિલ્પ કળાના, અપ્રતિમ નમુના રૂપે ઝળકી રહેલો છે બાદશાહ શાહજહાનના આશ્રય નીચે ઉસ્તાદ ઇસાની આ અદ્દભૂત કૃતિ હિંદુસ્થાનની શિલ્પકળાની શ્રેષ્ઠતા અને પરિપૂર્ણતા છે એમ યુરોપીઅન મુસાફરો, બરનીઅર, ટેવરનીઅર, થેવનોટ વગેરે લખી ગયા છે, અને હાલ પણ તેમાં મતભેદ જણાતો નથી " The inlaid work of the Taj was the natural consummation of a great artistic movement, purely oriental in character initiated by Akbar " (Havell, Essays on Indian Industry, etc) ("તાજનું નકશીદાર કામ અકબરે શરૂ કરેલી કળાની પ્રગતિની સ્વાભાવિક પરિપૂર્ણતા હતી અને તે તત્વત પૂર્વ દેશનીજ હતી ") " The Taj Mahal was strictly Indian of the Mogul Period " (Sir G Birdwood) (" તાજમહેલ મોગલોના વખતની હિંદની કળાજ હતી ") પવિત્રતા અને પ્રેમથી મૂર્તિમંત પ્રતિમા અલૌકિક તાજ, તે શાહજહાન બાદશાહની પ્રિયતમા મુમતાઝ મ્હાલ બેગમની યાદગીરી નથી પરંતુ પ્રેમ મૂર્તિ મુમતાઝ મ્હાલ બેગમ પોતેજ

હોય તેવો આભાસ થાય છે. જહાંગીરના સમયની અદ્ભુત ચિત્રકળાની, અને શાહજહાંનના સમયની દીવ્ય શિલ્પકળાની બરોબરી દુનિયાના કોઈપણ દેશમાં કે યુગમાં થએલી જોવા જેવા દાખલા મળતા નથી. આ કળાને પણ તે ઉપર કરી ગયો તેમ હિંદની પોતાની પ્રાચીન કળાજ હતી. હતભાગ્યે ઔરંગઝેબ બાદશાહના ધર્માંધ રાજ્યવહીવટમાં અને તેની પાછીના નિર્માલ્ય બાદશાહોના સમયમાં આ કળા નષ્ટતા પામી જે આપણે ઉપર જોઈ ગયા છીએ.

૨૦ પંદરમા સૈકાથી આજદીન સુધીની કળાનો ઇતિહાસ સંક્ષેપમાં આપણે તપાસી ગયા. હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળા ગયાં બસો વર્ષ થયાં લગભગ નષ્ટવત્ છે તે આપણે જોયું. ભૂતકાળમાં બસો વર્ષ વધારે ગયા જ્યારે એમ પણ અનુભવ થયો કે યુરોપના નવયુગના સમયમાં હિંદુસ્થાનની કળાને પણ મોગલ બાદશાહો નીચે અનુકૂળ સંયોગો મળવાથી, દીવ્ય સ્વરૂપમાં તે પુનઃ સંજીવન થયેલી હતી કે જેની પાસે યુરોપના નવયુગના ઉત્તમોત્તમ નમુનાઓ પણ ઝાંખા લાગે છે. વર્તમાન કાળમાં પણ જો પ્રાચીન કળાને ખરેખું ઉત્તેજન આપવામાં આવે તો તેવાજ દીવ્ય સ્વરૂપમાં પુનઃ પ્રકાશમાન થઈ દેશને અને રાજ્યને શોભાવે તે નિઃસંદેહ જણાય છે. હવે ભૂતકાળના ઊંડા અને અનિશ્ચિત ગર્ભમાં આપણે વિશેષ પ્રવેશ કરીએ અને પાંચ સૈકા પહેલાના વખતમાં એટલે કે ઈ. સ. ૧૦૦ થી ૧૫૦૦ સુધીમાં (જેને આપણે આ લેખને માટે મધ્યમ યુગના પૂર્વભાગ તરીકે સંબોધિશું) તેમાં પ્રસ્તુત દેશોમાં શિલ્પકળાની અને ચિત્રકળાની શું સ્થિતિ હતી તે તપાસીએ.

મધ્યમ યુગ-પૂર્વભાગ (ઈ. સ. ૧૦૦ થી ૧૪૫૦)

ઈટાલી.

૨૧. પ્રાચીન મિસર દેશ અને ગ્રીસની નિશાળમાં તૈયાર થએલું ઇટાલી આપણું પહેલું ધ્યાન ખેંચે છે. ચોથા સૈકામાં બાદશાહ કોન્સ્ટેન્ટાઇન (The Great) (૩૧૨-૩૩૭ ઈ. સ.) ના વખતમાં શિલ્પકળાને કંઇ ઉત્તેજન મળેલું હોય તેમ જણાય છે. રોમનાં પહેલા સૈકાનાં નહેરો, પુલો, કીર્તિ-સ્તંભો કારકાલા (૧૦ ઇ. સ. અને ડાયોકલીશીયનનાં (૪૦૦ ઇ. સ.) હમામખાનાઓ અને રોમનું પ્રખ્યાત "પેન્થીઓન" (૪ થો સૈકો) વગેરેમાં કંઇક આકર્ષક શિલ્પકળા દેખાય છે. પરંતુ તે સમયનુ બાંધકામ નમુના રૂપે રજુ કરી શકાય તેવું જણાતું નથી. આ સમયની ઇટાલીની શિલ્પકળાની નોંધ લેવામા એટલીજ સાર્થકતા જણાય છે કે જો કે તે કળા કંઇ સ્વતઃ આકર્ષક કરી શકતી નથી તોપણ ઠેઠ પંદરમાં સૈકા સુધી કળાની (અને ખાસ કરીને 'Basilican style' પહેલા દશ સૈકા સુધી લોક પ્રિય થયા પછી 'Romanesque style' દાખલ થઇ તેની) અસર યૂરોપનાં ઘણા દેશોના બાંધકામ ઉપર "Gothic style" પહેલાં સ્વીકારવામાં આવેલી હોય તેમ જણાય છે. બાંધકામમાં અને કોતરકામમાં ઇટાલી મુખ્યત્વે કરીને ગ્રીસનું અનુકરણ કરનારૂં હતું, અને તેની ઉત્તમકળા પ્રાચીન કાળમાં બહાર આવેલી હતી, એટલે પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસનું નિરીક્ષણ કરતાં આપણે ઇટાલી સંબંધમાં વિશેષ વિસ્તારથી વિવેચન કરશું. ચિત્રકળામાં આ સમયમાં ઇટાલીએ કાંઇપણ કૌશલ્ય બતાવેલું નથી.

ફ્રાન્સ.

૨૨ ફ્રાન્સમાં પાંચમા સૈકાથી દશમા સૈકા સુધીમાં, દશમા સૈકાથી બારમા સૈકા સુધીમાં અને તેરમા સૈકાથી પંદરમા સૈકા સુધીમાં શિલ્પકળામાં જુદી જુદી જાતની શૈલિઓ

સ્વીકારવામા આવી હતી, જેમા પેરીસનુ “ Notre Dame ” (તેરમો સૈકો), ચાટ્રીઝ, રીમ્ઝ લાઓનના દેવળો (૧૩ મો સૈકો) અને સેન્ટ મિચેલનો મનોહર કીલ્લો ખાસ ધ્યાન ખેચી શકે છે પરતુ શિલ્પકળાના આકર્ષક નમુના રૂપે તે કામ ધ્યાન ખેચી શકતું નથી શિલ્પકારો વિગત ખિલવવામા મથેલા હોય તેમ જણાય છે અને પદરમા સૈકાની શરૂઆતમા તો આ કળાની પણ અવનતિ પ્રત્યક્ષ થઈ ચિત્રકળામા પણ શાર્લેમાન બાદ શાહના વખત પછી જો કે કવચિત કવચિત કળા–કૌશલ્ય દૃષ્ટિગોચર થતુ હતું તોપણુ જે ફુકે (Fouquet) (૧૪૧૫ થી ૧૪૮૫) સિવાય કોઈ ચિત્રકાર ખાસ ધ્યાન ખેચી શકતો નથી વિશ્વાસ રહિત, ઈટાલીનુ અનુકરણ કરનારી કલમ, વિગતમા ઉતારવાનો શોખ અને રંગથી ચિત્ર ઝળકતું કરવાની વૃત્તિ આ ગુણોથી ચિત્રકળાનુ સત્યસ્વરૂપ વિકાશ પામી શકયું નહતું

બેલ્જીઅમ અને હૉલેન્ડ.

૨૩. બેલ્જીઅમ અને હૉલેન્ડની મધ્યમ યુગના પૂર્વ ભાગની શિલ્પકળા ધ્યાન ખેચી શકે તેવી છે એન્ટવર્પનુ ભવ્ય દેવળ તથા ટુર્ને, બ્રસેલ્સ, લુવેન, લીજ અને ઘેન્ટનાં દેવળો તેમજ તે સ્થળોનાં તથા ચેપ્રિઝના ‘ ટાઉન હોલો ’ સુંદર અને આકર્ષક થઇ શકે છે, જોકે નવયુગની કળાની બરોબરી કરી શકે તેમ નથી ચિત્રકળામાં સોળમા સૈકાની શરૂઆતમાં મેસ્ટીસ (૧૪૬૬–૧૫૩૧) ની આગેવાની નીચે એન્ટવર્પ ખાસ પકાયલું હતું. પરતુ તેના મૃત્યુ પછી એ કળા ખાસ ધ્યાન ખેચી શકતી નથી હૉલેન્ડમાં નવમા સૈકાથી ચિત્રકળા ધ્યાન ખેચી શકે છે અને તેરમા સૈકામા કળામા કૌશલ્ય પ્રાપ્ત થયેલું જોવામા આવે છે જેમાં બ્રુજીઝની નિશાળ (૧૩૬૬–૧૫૫૦) માં એચ વાનઇક અને જાનઇક (૧૩૯૦–૧૪૪૦) ભાઇઓની ચિત્રકળા ખાસ ધ્યાન ખેચી શકે છે જાઇન્કનુ Adoration of the Mystic lamb ” કળાપૂર્ણ દેખાય છે આર વેડન (૧૪૦૦–૧૪૬૪) અને એચ મેમ્લીંગના કામ પણ નોધ લેવા લાયક છે ચિવટથી અને કૌશલ્યથી હૉલેન્ડના આ સમયના ચિત્રકારો પોતાનુ કામ કરતા તો પણ તેમનો વિગતમાં ઉતારવાનો શોખ વિશેષ બહાર આવે છે, અને નવયુગની કળાની સાથે તેમનુ કામ તુલનામાં ઉભી શકતું નથી

જર્મની.

૨૪ જર્મનીની શિલ્પકળા બારમા સૈકાથી કઇક ધ્યાન ખેચી શકે છે બારમા અને તેરમા સૈકામાં જર્મનીની કળા “ Romanesque architecture ” કે જે યુરોપમાં દશમા અને અગીરમા સૈકામાં લોકપ્રિય હતી, તેનુ અનુકરણ હતું જેનો નમુનો ઇ સ ૧૨૭૫ માં બંધાયલું લોકનુ દેવળ રજુ કરી શકે છે પરતુ આ દેવળ પણ જોકે ભવ્ય છે તો પણ કળા–સૌંદર્ય રહિત દેખાય છે, સ્ટ્રાસ્બર્ગનાં અને વીએનાનાં દેવળોનુ પણ તેમજ છે કવચિત કવચિત બારીક કોતરકામ દ્રષ્ટિગોચર થાય છે પરન્તુ શિલ્પકારોને મોદક શક્તિ અને વિગતમાં ઉતરવાનો શોખ વધારે હોવાથી તેમની કળા ખાસ આકર્ષક થઇ શકતી નથી ચિત્રકળામા પણ આ સમયના પ્રદેશમાં જર્મની બાયઝેન્ટીઅમને આભારી છે જર્મનીમા તેમજ યુરોપના બીજા દેશોમાં પણ નવયુગ પહેલાના વખતમાં ધાર્મિક સંસ્થાઓની સત્તા વધારે હાવાથી સાંસારિક કળાને ઉત્તેજન મળતું નહોતું અને જોકે ધર્મની

યાદગિરી જાળવવા માટે ધાર્મિક બાંધકામોને અંગે શિલ્પકળાને ઉત્તેજન મળતું તો પણ ચિત્રકળાને ઉત્તેજન સત્તાધિકારીઓ તરફથી મળતું નહિ અને તેને અવકાશ મળી શક્યો નહિ. "ક્રીચીઍનીટી" ની શરૂઆત પહેલા જર્મનીમાં ચિત્રકળા કાંઇ આકર્ષક સ્વરૂપમાં ઉદ્ભવેલી હોય તેમ જણાતું નથી. બાદશાહ શાર્લેમેનના રાજ્યમાં અને ખાસ કરીને ૧૧૫૦–૧૨૫૦ ઇ. સ. સુધીમાં ચિત્રકળાને જર્મનીમાં કંઇક ઉત્તેજન મળ્યું અને બોહીમીઆ (૧૩૪૮–૧૩૭૮) અને કોલોનની (૧૩૫૮–૧૫૫૬) ચિત્રકળામાં જર્મનીએ ચિત્રકળાનું આકર્ષક કામ પહેલુંવહેલુ શરૂ કર્યું.

ઇંગ્લંડ.

૨૫. ઇંગ્લંડની શિલ્પકળા બારમા સૈકાથી કંઇક ચોક્કસ સ્વરૂપમાં ઉદ્ભવેલી હોય એમ જણાય છે, અને આકર્ષક બાંધકામ કરવાં કરતાં નકશીદાર કામ કરવાની ધારણા શિલ્પકારોની વધારે રહેલી હોય એમ અનુમાન થઇ શકે છે. વેલ્સમાં રાજા એડવર્ડ પહેલાના વખતમાં ભવ્ય મહેલો બાંધવામાં આવેલા હતા. જેમાં શિલ્પકળાનો આગામી ઉદય કળી શકાય છે. પરંતુ ગ્રેટબ્રિટનનું આ સમયનું શિલ્પકામ કંઇ વિશેષ ધ્યાન ખેંચી શકતું નથી, બારમા સૈકાથી પંદરમા સૈકાસુધી આખા યુરોપની શિલ્પકળાની જે સ્થિતિ હતી તે સ્થિતિ ઇંગ્લંડની કળાની પણ હતી એમ દેખાય છે. The architecture generally known as Gothic prevailed throughout Europe to the exclusion of every rival for upwards of three centuries," (12th to 15th Cen.) ("Smith") Down to the Eleventh Century the buildings erected (almost exclusively churches and monastic buildings) were not large or rich and were heavy in appearance and simple in construction. ("Smith") The Gothic Architecture discloses art in an infant stage, aiming at simplicity, elaborate details, picturesqueness and some times sinking into grotesque ugliness ચિત્રકળામાં તો ઇંગ્લંડમાં આ સમયમાં કેવળ શુન્યતાજ હતી. The current English School of Art is a creation of a comparatively modern date. The early pictorial art of England has been so neglected or forgotten that it is commonly said to have commenced with the portrait painters of the 16th & 17th centuries.. ......To the reign of Henry V or at latest to the early days of Henry VI belongs the earliest authentic specimen of historical portraiture in England. Buxton and Koehler), સારાંશ આખા યુરોપખંડની કળાની માફક, ઇંગ્લંડની શિલ્પકળા કંઇ અચોક્કસ સ્વરૂપમાં દ્રશ્યમાન થતી હતી, જ્યારે ચિત્રકળાનું આ સમયમાં કંઇ સ્વરૂપ બંધાયું ન હતું.

સ્પેન.

૨૬. પરંતુ યુરોપના બધા દેશો કરતાં સ્પેન આ સમયનાં કળાના ઇતિહાસમાં વધારે અગ્ર ભાગ લઇ શકે છે. શિલ્પકળાને માટે સ્પેન રોમની " Romanesque

Style " ને આભારી હતુ અને ઉક્ત કળાની શરૂઆત અગિઆરમા સૈકાથી બલ્કે તેથી પણ વ્હેલી આઠમા સૈકાથી થયેલી જોવામા આવે છે તેરમા સૈકામાં ટોલીડો, બરગોસ, અને લીઓનના દેવળો બધાયા, જ્યારે ચૌદમા સૈકામાં સેરેસનોએ બાંધેલો અલહમ્બ્રાનો કિલ્લો પણ ધ્યાન ખેચી શકે તેવો છે સેવાઇલની 'જીરાલ્ડા' અને કાર્ડોવાની મરજીદ પણ સુપ્રસિદ્ધ છે છેક પદરમા સૈકા સુધી સ્પેનની ચિત્રકળા જરા પણ ખીલેલી હોય તેમ જણાતુ નથી

એશીઆ માઇનોર.

૨૭. આ સમયનો કળાનો ઇતિહાસ લખતાં એશીઆ માઇનોર પણ ધ્યાન ખેચી શકે છે બાદશાહ કોન્સ્ટેન્ટાઇન ધી ગ્રેટે પોતાને દિગ્વિજય કરી, ઇસુખ્રિસ્તના ધર્મને સ્વિકારી, ઇ સ ૩૩૦ માં પોતાની રાજ્યધાની કોન્સ્ટેન્ટીનોપલ (બાઇઝેન્ટીઅમ) મા સ્થાપી, અને ઇટાલીની કળા ત્યાં દાખલ કરી કે જ્યાંથી આખા યુરોપ અને ઇરાનની કળા ઉપર પણ એ કળાની અસર પહોચી હતી મજકુર રાજધાનીમા સેન્ટ સોફાયાનુ વિખ્યાત દેવળ બંધાયું (ઇ સ ૫૩૭) જ્યારે વેનીસનુ સેન્ટ માર્ક (ઇ સ ૯૭૭-૧૦૭૧) અને જેરૂસાલેમનુ " Golden Gate " (ઇ સ ૫૬૦) પણ તેનેજ આભારી છે ચિત્રકળામાં કઇ ખાસ પ્રગતિ થયેલી જોવામાં આવતી નથી મિસર દેશમા પણ આ સમયમાં મુસલમાન કારીગીરીની શિલ્પકળા સારી હતી.

ઇરાન.

૨૮. ઇરાનમા પણ બાયઝેન્ટીઅમ ચિત્રકળાની અસર થઇ હતી, પરતુ વર્તમાન કાળમાં કઇ આકર્ષક નમુનાઓ જોવામા આવતા નથી પ્રખ્યાત ચિત્રકાર બાઇઝેડની કલમથી, ચિત્રકળાનો ઉત્કર્ષ થયો હતો, કે જેનો લાભ હિદુસ્થાનને પણ મળ્યો હતો, ત્યા આપણે, આપણી દૃષ્ટિ હવે ફેરવશુ

હિંદુસ્થાન.

૨૯. મધ્યમ યુગના ઉત્તર ભાગમા એટલે કે હિદુસ્થાનને ઉદ્દેશીને બોલીએ તો મોગલોના સમયમા હિદુસ્થાનની કળા અનુકૂળ સંયોગોમા પરિપુર્ણ પ્રકાશમાન હતી, અને યુરોપખડ અથવા બીજા દેશોની ઉત્તમ કળાની બરોબરી કરી શકે બલકે તેને ઝાખી કરી શકે તેવી હતી, તે આપણે જોઇ ગયા છીએ હવે મધ્યમ યુગના પૂર્વ ભાગમાં એટલે કે ઇ સ ૧૦૦ થી ૧૪૫૦ સુધીમા હિંદુસ્થાનની કળાની શુ સ્થિતિ હતી તે તપાસીએ હું ઉપર કહી ગયો તેમ ભૂતકાળના ઉડા અને અનિશ્ચિત ગર્ભમા જેમ વિશેષ પ્રયાણ કરીએ છીએ, તેમ તેમ હિદુસ્થાનની પ્રાચીન કળા, અનુકૂળ સયોગોમા, વધારેને વધારે ખીલેલી હોય તેમ દેખાય છે પ્રસ્તુત સમયમા હિદુસ્થાનમાં અનેક ધર્મોનુ પરિમળ વધ્યુ, અનેક મતાઓ અધિકારમાં આવી ગઇ પરતુ કળા પ્રદેશમા તો આર્યોનુ સનાતન ઔદાર્ય અને સનાતન કળા પુરાણુ અભગ સાચવવાની ધારણા પ્રત્યેક સમાજને રહેલી હોય એમ દેખાય છે યૂરોપના ધર્માધ્યક્ષો જેમ કળાના ઉત્કર્ષને વિષયોપભોગના ઉપાસક તરીકે લેખી, કળાને દુખરૂપ પિશાચિની રૂપે માની તેને દાબી દેવાને મથતા એમ સ્પેનનો પુરાતન ઇતિહાસ સિદ્ધ કરી આપે છે, તેવુ સદ્ભાગ્યે આર્ય-ઉચિતરેને હિદમા તે યુગમા ન હતુ

હિંદના આર્યોએ પ્રાચીન કાળથી કળાને દીવ્ય સ્વરૂપમાં માની તેનો તિરસ્કાર કરવાને બદલે તેને ભક્તિ-ભાવના મુખ્ય સાધન તરીકે લેખેલી છે. અને તેને દેવીરૂપે માની તેની ઉપાસના કરેલી છે. આથી કરીને કળા-દેવીને પરિપૂર્ણ સ્વરૂપમાં લાવવાને કોઈપણ આર્યપુત્ર ઉત્સુકત રાખે તે સ્વભાવિકજ હતું. સદ્‌ભાગ્યે પ્રાચીન આર્યોની આ ભાવના (હિંદમાં વિદેશીય વાતાવરણનો પવન ફૂંકાયો ન હતો ત્યાં સુધીમાં) હિંદના સર્વ આર્ય પુત્રોમાં ઉતરેલી હતી અને વર્તમાન કાળમાં પ્રતિકૂળ સંયોગોમાં જોકે દશ્યમાન નથી તો પણ શુદ્ધ આર્ય લોહીમાં હજી પણ વિલસી રહેલી દેખાય છે. કળા-શક્તિની ઉપાસના કરી ધર્મના ઉત્કર્ષમાં અને ભક્તિ-માર્ગમાં સાહાયક બનાવવી એ પ્રાચીન ઋષિ-મુનીઓનો અતિ ઉચ્ચ આશય, તેમના વંશજોમાં એક સામાન્ય અંશ તરીકે ઉતરેલો હતો અને છે, એટલે બ્રાહ્મણ પરિબળમાં કે બૌદ્ધ-સત્તામાં શંકર-વલ્લભ સંપ્રદાયમાં કે જૈન-પ્રચારમાં ઉત્તરમાં હિંદના શિવાલયો, અજન્ટાની ગુફાઓ, દક્ષિણનાં વિષ્ણુ મંદિરો કે આબુનાં નકશીદાર જૈન-મંદિરો-ગમે તે સ્વરૂપમાં કળા-દેવીનો ઉત્કર્ષ થાય તે સ્વાભાવિકજ હતું. હિંદના આર્ય-પુત્રો આ ભાવનામાં પોષાઇ કળા-શક્તિએ શું ચિત્ર વિચિત્ર, મનોહર અને પવિત્ર સૌંદર્ય ધારણ કરેલું હતું તેની વિગતમાં ઉતરીએ.

૩૦ રામાયણ, મહાભારત, અને હિંદુ સનાતન ધર્મશાસ્ત્રોમાં આપવામાં આવેલી હકીકત ઉપરથી જણાય છે કે ઘણા પ્રાચીન કાળથી આર્યાવર્તના લોકોએ શિલ્પકળા અને ચિત્રકળામાં પ્રવીણતા મેળવેલી હતી, જેનું નિરીક્ષણ આપણે પ્રાચીન કાળની કળાનો ઇતિહાસ તપાસતી વખતે કરશું. ઇ. સ. પહેલા સૈકા પછીનો ઇતિહાસ તપાસતાં અજન્ટાની અદ્‌ભુત ગુફાઓ કળા રસજ્ઞ દુનિયાનું પહેલું ધ્યાન ખેંચે છે. ઇ. સ. પહેલા સૈકાથી આઠમા સૈકા સુધીમાં (કે જે સમયમાં આ ગુફાઓનાં અલૌકિક ચિત્રો, નકશીદાર કામ અને બાંધણી, રચવામાં આવેલી હોય એમ જણાય છે, તે સમયમાં) હિંદુસ્થાનમાં બૌદ્ધ ધર્મનું પૂર્ણ પરિબળ હતું, અને બૌદ્ધ ધર્માનુયાયીઓએ ધર્મ ભાવનાથી શિલ્પકળા-ચિત્રકળાને અપૂર્વ ઉત્તેજન આપેલું હતું. સિલોન, જાવા, સિઆમ, બ્રહ્મદેશ, નેપાલ, ખોતાન, ટીબેટ, જાપાન, ચીનદેશ વગેરે દેશોમાં જોવામાં આવતાં બૌદ્ધ પરિબળના સમયનાં ભવ્ય મકાનોથી આ હકીકતને પુષ્ટિ મળી શકે છે. સત્તરમા સૈકામાં ટીબેટનો ઇતિહાસકાર તારાનાથ લખે છે કે, " Wherever Buddhism prévailed skilful religious artists were found. " (જ્યાં જ્યાં બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર હતો ત્યાં ત્યાં કુશળ ધાર્મિક કારીગરો જોવામાં આવતા હતા) અને ખાસ કરીને હિંદુસ્થાનની ચિત્રકળાના સંબંધમાં તો આ લખાણ અક્ષરશઃ સાચું જણાય છે. " Heritage of India Series, Indian Painting " માં મી. પર્સિ બ્રાઉન લખે છે " These external evidences carry with them unmistakable proofs of the far reaching influence of this brilliant school of painting which flourished under the patronage of the Buddhist Hierarchy in the first centuries of the present era. And in spite of the comparatively inpermanent nature of the art as a whole, and the effect of centuries of severe climatic conditions, India

itself furnishes several groups of frescoes of surpassing merit thoroughly representative of this classical age of painting in the East As India was the birth place of Buddhism it is to be assumed that it was also the birth place of the Buddhist School of Painting " અગમ્ય પર્વતોમાંથી, અલૌકિક કૌશલ્યથી કોતરી કાઢેલી અજન્ટાની ભવ્ય અને મનોહર ગુફાઓ, આજે સેંકડો વર્ષો થયાં કળા-પ્રદેશમાં ધ્યાન ખેંચી રહેલી છે અને તેમના બાંધકામથી, નકશી કામથી અને ચિત્રોથી હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળાનો ઉત્તમ નમુનો રજુ કરી શકે છે ચિત્રકામ જેટલું કુશળ અને મનોહર છે, તેટલુંજ બાંધકામ ભવ્ય, નકશીદાર અને નમુનાદાર છે જ્યારે આસપાસનું કુદરતનું સૌંદર્ય પણ પ્રાચીન કારીગરોની કળા-ચિકિત્સક શક્તિનો સારો ખ્યાલ આપી શકે છે કલમ અને હથિયારની બારીકીમાં, ઉત્પ્રેક્ષા અને વિચાર શક્તિના વિસ્તારમાં, અને ધર્મનાં સાધ્યો પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમાં રજુ કરવાના કૌશલ્યમાં અજન્ટાની અજબ ગુફાઓમાં સમાયેલી કળાનો નમુનો બીજે ભાગ્યેજ મળી શકે તેમ છે

૩૧ અજન્ટાની ગુફાઓના સમયથી આગળ ચાલતાં સાન્ચી અને અમરાવતીનાં ભવ્ય સ્તુપો (ઇ સ પૂર્વે ૨૦૦ થી ઇ સ ૩૦૦ સુધી) નોંધ લેવા લાયક જણાય છે મધ્ય હિંદુસ્થાનના ગુપ્ત રાજાઓના સમયનાં સુંદર વિષ્ણુ મંદિરો (ઇ સ ૩૦૦) અને એલીફંટાની અદ્‌ભૂત અને મનોહર ત્રિમૂર્તિની મૂર્તિ (ઇ સ ૪૦૦) પણ અદ્યાપિ પર્યંત કળા પ્રદેશમાં ઘણું આકર્ષણ કરી શકે છે એલીફંટાની ગુફાઓમાંની (૬૦૦-૮૦૦ ઇ સ) બ્રહ્માની મનોહર મૂર્તિનું વર્ણન કરતાં મી હેવેલ લખે છે "If the Brahma Image might have been created by the chisel of Praxiteles, it seems as if a reincarnation of Pheidias, inspired by the profound philosophy of the Upanishads instead of by the child like conceptions of the Homeric Olympus, had been born again to carve this master-piece of Indo-Aryan genius at Elephanta (Study of Indo Aryan civilization) One sculpture like the Trimurti of Elephanta and one painting like the prince Siddhartha may suffice to show that Indian artists may stand among the greatest of the world " (*Ibid*)

૫૨ હિંદુસ્થાનની કળાના ઉત્કર્ષની પરિપૂર્ણતા સાતમા-આઠમા સૈકામાં થએલી જણાય છે સાતમા-આઠમા સૈકાથી ચૌદમા સૈકા સુધીના સમયની કળાના કરતા વિશેષે કરીને આ સમયની કળાના નમુનાઓથી કળા પ્રદેશમાં હિંદુસ્થાનની સર્વોત્કૃષ્ટતા સહજ સ્થાપિત કરી શકાય તેવું છે દક્ષિણ હિંદુસ્થાનમાં અપર સ્વામિ અને સુંદર સ્વામિની કાંસાની નકશીદાર મૂર્તિઓ (૬૦૦ ઇ સ અને ૧૦૦૦ ઇ સ.) રાજા વિક્રમાદિત્યનો દિલ્હીનો લોહસ્તંભ કે જે આજદિન સુધી કાટ રહિત હોય આધુનિક કાળના વિજ્ઞાનશાસ્ત્રીઓને પણ આશ્ચર્ય ઉત્પન્ન કરી રહ્યો છે, અને કાશ્મીરનું સુપ્રસિદ્ધ માર્તંડનું મંદિર વગેરે આ સમયની સ્થાપત્ય કળા કૌશલ્યના દ્રષ્ટાન્તો છે સાતમા સૈકામાં (ઇ સ ૬૫૦-૭૦૦ માં) બૌદ્ધ

પાડતી કળા હોય (ઇ. સ. સાતમાંથી નવમા સૈકા સુધી) કે કળા પ્રવીણ બૌદ્ધ મત-વાદીઓની અજન્ટાની અદ્‌ભૂત ગુફાઓમાં ઝઝુમી રહેલી કળા હોય, (ઇ. સ. ૧૦૦-૭૦૦) ગમે તે સ્વરૂપમાં હિંદની કળાનું નિરીક્ષણ અને પરીક્ષા કરવામાં આવે પરંતુ એટલી હકીકત સિદ્ધ થાય છે, કે જે કળા હતી, જે કળા અલૌકિક શિલ્પકામો, નકશી કામો અને ચિત્ર કામોથી અદ્યાપિ પર્યન્ત કળા-પ્રવીણ દુનિયાને આશ્ચર્યમાં તરતી રાખી રહી છે, તે કળા પ્રાચીન આર્યોનીજ હતી. સમર્થ આર્ય રૂષિઓની આ દીવ્ય શક્તિએ ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોમાં, ભિન્ન ભિન્ન યુગોમાં અને ભિન્ન ભિન્ન ભગિની કળાઓ વચ્ચે વિદેશીય કળા-સુધા સ્વાગત કરતાં છતાં, પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ અખંડ જાળવી રાખી હિંદુસ્થાનની કીર્તિને કળા-પ્રદેશમાં હમેશને માટે ઝળકતી રાખેલી છે. પંદરમા સૈકાથી નવમા સૈકામાં વધારે ખીલતી, નવમાથી સાતમા સૈકામાં ઓર સૌંદર્યથી શોભતી, સાતમાથી પહેલા સૈકામાં ઉત્કર્ષમય દેખાતી, ભૂતકાળના ઉંડા ગર્ભમાં ઉત્તરોત્તર સમયમાં પ્રફુલ્લિત દેખાતી, રૂષિ-મુનીઓની આ કળા શું હતી, તેનો કંઇક આભાસ આપણને હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન કાળના ઇતિહાસમાંથી મળી શકશે,

પ્રાચીન કાળ ઇ. સ પૂર્વે.

પ્રાચીનકાળ ઈ. સ. પુર્વે

૩૩. મ્હારા આ લેખના વિષયને માટે હું ઇસુ ખ્રિસ્તના જન્મ પહેલાંના સમયને " પ્રાચીન કાળ " તરીકે સંબોધું છું કે જે કાળની હિંદની કળાનો ઇતિહાસ મ્હારા આજના લેખનો મુખ્ય વિષય અને હેતુ છે. હિંદના પ્રાચીન આર્યોના બુદ્ધિ બળમાં ઉદ્‌ભવેલી અને પોષાયેલી, અનેક પ્રદેશો, યુગો અને ધર્મો વચ્ચે પોતાનાં સત્ય સ્વરૂપનું પ્રતિપાદન કરી પ્રફુલ્લતા પામતી હિંદની કળા ઘણી પ્રાચીન હતી અને પુરાતન કાળમાં પરીપૂર્ણતા પામેલી હતી એમ નિઃસંદેહ જણાય છે. હિંદની નવપલ્લવિત કળાને અંકાશ્રયે આવી ઇરાન દેશ, રોમ, ગ્રીસ અને યુરોપખંડે શિક્ષણ લીધેલું હોય એમ માનવાનું કારણ મળે છે. અર્થાત્ એટલું તો સિદ્ધ જણાય છે કે કેટલાક યુરોપીયન લેખકો માને છે તેમ, હિંદની કળા તે ગ્રીસ અને રોમથી આવી વસેલી, વિદેશીય કળા નથી, પરંતુ હિંદની ભૂમિકામાંજ ઉદ્‌ભવેલી, વિકસિત થયેલી અને પરિપૂર્ણતા પામેલી, હિંદનીજ કળા છે. હતભાગ્યે, હિંદમાં પ્રાચીન કાળમાં મુખ પાઠનો ક્રમ હોવાને લીધે ઐતિહાસિક લખાણો લખાયેલાં નહીં હોવાથી હિંદનું જે કાંઇ શેષ રહ્યું હતું તે વિદેશીય હુમલાખોરોએ ઘસડી જવાથી, વર્તમાન કાળમાં સ્વીકારાતાં વિજ્ઞાન શાસ્ત્રના ધોરણે સર્વ દેશોની કળા ઉપરની, હિંદની પ્રાચીન કળાની ઉત્કૃષ્ટતાની પ્રતીતિ પ્રત્યક્ષ પુરાવાથી કરાવી શકાય તેમ નથી. લેખિત સાધનો કે પ્રત્યક્ષ પુરાવાઓ પ્રાપ્ત થતા નથી અને તેને અભાવે જન સમાજ જુદાં અનુમાન ઉપર આવે તે સ્વાભાવિક છે. પરંતુ તેથી હિંદની કળાના સ્વરૂપને કાંઇ બાધ આવતો નથી. જેમ જેમ આર્યપુત્રો સ્વદેશી દીવ્ય કળાની ઉપાસના કરતાં શિખશે, જેમ જેમ શોધખોળમાં વધારો થશે તેમ તેમ હિંદની પ્રાચીન કળાનું પરિપૂર્ણ અને દીવ્ય સ્વરૂપ કળા પ્રદેશમાં ઝળકતું થશે, એ મ્હારી તો ખાત્રી છે. દરમ્યાન જે કાંઇ સાધનો મને ઉપલબ્ધ થયાં છે

તેનાથી હિંદની પ્રાચીન કળાનો કંઇક આભાસ આપવાનો આ લેખનો હવે પછીના ભાગમાં પ્રયત્ન કરેલો છે

૩૪. પ્રાચીન કાળની કળા (એટલે કે ઇ સ પૂર્વે) નો ઇતિહાસ લક્ષ પર લેતાં ચાર દેશો કળા પ્રદેશમાં ધ્યાન ખેંચી શકે છે મિસર દેશ, ગ્રીસ, રોમ અને હિંદુસ્થાન અને પ્રાચીન કાળની આ ચાર દેશોની કળા દુનિયાના બીજા ભાગોમા ફેલાઇ હોય એમ જણાય છે આપણે પ્રથમ મિસર દેશની શિલ્પકળા અને ચિત્રકળાનું નિરીક્ષણ કરીએ

મિસર દેશ.

૩૫. પ્રાચીન કાળના મિસર દેશનાં ખંડેરો ઉપરથી તે દેશમાં શિલ્પકળા ઘણાં પ્રાચીન કાળમાં સારી દશામાં હોય એમ અનુમાન થઇ શકે છે મિસર દેશની કળાનો ઇતિહાસ, સાધનોને અભાવે, કંઇ પણ ખાત્રીથી રજુ કરી શકાય તેવુ નથી, અનુમાનને આધારે ઇ સ. પૂર્વે ૨૫૦૦–૪૦૦૦ વર્ષોથી મિસર દેશની શિલ્પકળા સારી સ્થિતિમાં હોય એમ જણાય છે જે, કાંઈ શિલ્પકળાના નમુનાઓ પ્રાપ્ત થયા છે, તે કબરો અને દેવળોના રૂપમાં હોય છે, જેમાં નાઇલ નદીને પશ્ચિમ કિનારે આવેલી ભવ્ય અને મનોહર "પીરામીડો" અદ્યાપિપર્યંત મિસર દેશની પ્રાચીન કળાની પ્રવીણતાની સાબીતી આપી શકે છે આ 'પીરામીડો' પણ ઇ સ પૂર્વે ૩૫૦૦ ના અરસામા મિસર દેશના રાજા સુફી, સેન સુફી અને મેન્ચેરીસના વખતમાં બાંધવામાં આવેલી હોય એમ અનુમાન થઇ શકે છે કર્નાક અને લુકઝાંદમાં આવેલાં રમણીય દેવળો અને ન્યુબીઆનાં પર્વતમાથી કોતરી કાઢેલાં દેવળો પણ મિસર દેશની પ્રાચીન શિલ્પકળાની ઉપર સારૂં અજવાળુ નાંખી શકે છે પરંતુ મિસર દેશના પ્રાચીન બાંધકામોમાં તેનુ નકશીકામ અને ચિત્રકામ વધારે ધ્યાન ખેંચી શકે છે પ્રાચીન બાંધકામ જો કે કળા–રસજ્ઞ દૃષ્ટિથી સંસ્કૃત જણાતું નથી તોપણ હજારો વર્ષો સુધી પિરામીડો જેવાં કામ પૃથ્વીતલ પર ટકી રહેલા છે, તેજ મિસર દેશની શિલ્પકળાની પ્રવીણતાનો પ્રત્યક્ષ પુરાવો છે

શિલ્પ કળા

૩૬. નકશી કામ કરવામાં, ચકમક જેવા પથ્થર ઉપર કામ કરીને પ્રાચીન મિસરમા શિલ્પકારોએ સારૂં કૌશલ્ય બતાવેલું છે ચાર હજાર વર્ષ થયાં, કુદરતના ૠતુ–ફેરફારો સામે ટક્કર લઇ આબાદ નભી રહેલાં નાઇલ નદીને કિનારે આવેલાં રાક્ષસી કદનાં પુતળાંઓ (ઇ સ પૂર્વે ૧૨૦૦) હજી પણ આ હકીકતને પુષ્ટિ આપી શકે છે પ્રમાણ અને આકર્ષક શક્તિ બન્નેમાં આ પુતળાંઓ ધ્યાન ખેંચી શકે છે. જ્યારે તેમનો ઉપરનો ઢોળાવ, પહેરવેશ અને આભૂષણો પણ તેમના ઉપર શોભતા સંસ્કારથી આશ્ચર્ય ઉત્પન કરી શકે છે અબુ સીમ્બેલનાં દેવળમાં બેસાડવામાં આવેલાં ચાર ભવ્ય પુતળાંઓ અને ખાસ કરીને રોડઝનું કાંસાનુ "Dolossus" કે જે પૃથ્વીની સાત અદ્દભુત ચીજો માંહેનુ એક લેખાય છે, અને "Spinix" નુ અલૌકિક પૂતળુ વગેરેના નમુનાઓ હજી પણ મિસર દેશની શિલ્પકળાને ઝળકતી રાખી શકે છે મિસર દેશના નકશી કામનો ઉત્કર્ષ વિશેષે કરીને ઇ સ પૂર્વે ૧૫ મા સૈકાથી ૧૧ મા સૈકા સુધીમાં (રાજા રામસિસ બીજાના વખતમા) થયેલો જણાય છે જ્યારે ઇ સ પૂર્વે દશમા સૈકાથી ઇ સ પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકા સુધીમાં મિસર દેશની આ

કળાની અવનતિ ક્રમે ક્રમે પ્રત્યક્ષ થતી આવે છે, જે ઇ. સ. પૂર્વે ૩૮ માં મિસર દેશ રોમના તાબાનો દેશ થયો ત્યારે પુરી થયેલી જણાય છે.

ચિત્રકળા.

૩૭. ચિત્રકળામાં પૂરાતન મિસર દેશના ચિત્રકારો વિગતમાં ઉતરવાનો, રંગ પુરવાનો અને ધાર્મિક ભાવનાઓ જાળવી રાખવાનો શોખ એટલો પ્રદર્શિત કરે છે, કે તેમની ચિત્રકળા કાંઇ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી. ધાર્મિક બનાવો, લડાઇઓ, તસ્વીરો, કાચ ઉપર ચિત્ર કાઢવાનું કામ, વગેરે ચિતરવામાં તેઓએ કવચિત કવચિત કૌશલ્ય બતાવેલું છે. પરંતુ ચિત્રકળાના પ્રદેશમાં તેમની કળા કાંઇ સ્થાન મેળવી શકે તેમ નથી.

એસીરીઆ.

શિલ્પકળા.

૩૮. એસીરીઆની પુરાતન શિલ્પકળાનો ઇતિહાસ ઇ. સ. પુર્વે ૨૨૦૦ થી ૬૦૦ સુધીના સમયનો છે, જેમાં ખાસ કરીને પુરાતની નીનેવેહ શહેરનાં ખંડેરો ધ્યાન ખેંચી શકે છે. પરંતુ એસીરીઆની શિલ્પકળા મીસર દેશમાંથી ઉદ્દભવેલી કળા હતી (જેને વિશેષ સુંદર બનાવવાનો પ્રયત્ન એસીરીઆએ કરેલો જણાય છે.) અને ઇરાન દેશની કાયરસની કબર (ઇ. સ પૂર્વે ૫૩૮–૩૩૩) અને પરસીપોલીનાં ભવ્ય મકાનો વગેરે બાંધકામ બહાર લાવવામાં કારણભૂત હતી, એ હકીકત ઉપરાંત વિશેષ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી. એસીરીઆનું નકશી કામ પણ ખાસ કરીને નરમ પદાર્થો ઉપર કોતરવામાં આવેલું દેખાય છે. જેમાં વિગતવાર દેખાવો રજુ કરીને કવચિત હિમ્મત ભરેલી નકસી દેખાડીને, અને કવચિત રંગ પુરીને, શિલ્પકારોએ કૌશલ્ય બતાવેલું છે. પરંતુ મિસર દેશનાં નકશી કામ સાથે તે બરોબરી કરી શકતું નથી.

૧૦. (ક)

એસીરીઆની શિલ્પકળાનો ઉત્કર્ષ ઇ. સ. પૂર્વે ૧૪૫૮ થી ૧૨૫૦ સુધીના સમયમાં હોય તેમ અનુમાન થઇ શકે છે. ચિત્રકળામાં પુરાતન એસીરીઆએ કાંઇ ખાસ નામના મેળવેલી હોય એમ જણાતું નથી. પરંતુ મિસર દેશની માફક આ દેશનો પ્રાચીન કાળનો ઇતિહાસ પણ ઉપલબ્ધ થતો નથી એટલે એ સ્થિતિમાં ત્યાંની કળા વિષે કાંઈ ચોક્કસ અનુમાન ઉપર આવી શકાય તેવું નથી.

ગ્રીસ.

૩૯. યુરોપની કળાના પ્રાચીન ઇતિહાસમાં ગ્રીસ અગ્રસ્થાન ભોગવી શકે છે. ગ્રીસને કળાનું શિક્ષણ ખાસ કરીને મિસર દેશ તરફથી મળેલું હોય તેમ જણાય છે. પરંતુ ઇ. સ. પૂર્વે ૬૫૦ માં કોરીન્થનું " Doric Temple " બંધાયું ત્યારથી Alexander the Great નાં મરણ (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૨૩) સુધીમાં ગ્રીસે શિલ્પકળામાં ઘણું કૌશલ્ય મેળવેલું હોય તેમ જણાય છે કે જે મિસર દેશની શિલ્પકળા સાથે સરખાવતાં આશ્ચર્યજનક તફાવત રજુ કરે છે. ગ્રીસની આ સમયની કળાનો ઇતિહાસ ખાસ આકર્ષક હોવાથી આપણે કંઇક વિસ્તારપૂર્વક તે નિરીક્ષણ કરીએ.

૪૦. લાકડાં ઉપર મુખ્યત્વે કરીને પોતાની શિલ્પકળાનો સમાવેશ કરનારા પ્રાચીન ગ્રીસ ઉપર, મિસર દેશ, ઍસીરીઆ, ઇરાન વગેરે દેશોની કળાની

શિલ્પકળા કેવી રીતે અસર થઇ અને અતિ પ્રાચીન Mycene આધસેનીના ખંડેરોની કળામાંથી ઇસ્વીસનના સાતમા સૈકાનાં ભવ્ય Doric Temple (દેવળ) નો ક્રમ કઇ રીતે બંધાયો તે સાધનોને અભાવે ખાત્રીપૂર્વક લખી શકાય તેવુ નથી Doric Temple ની કળાથી આગળ ચાલતા ઇ સ પૂર્વે ૪૩૮ માં શિલ્પકાર (Ictinus) ઇક્ટીનસે એથેન્સમાં બાંધેલું વિશ્વ-વિખ્યાત Parthenon પારથીનોન ગ્રીસ દેશની પ્રાચીન શિલ્પકળાનો ઉત્તમ નમુનો રજુ કરી શકે છે ઇ સ પૂર્વે ૫૫૦ માં બંધાયેલુ " Temple of Zeus " " Temple of Apollo Epicurius, " Temple of Diana at Ephesus, " " The Mausaleum of Halicarnassus " (ઇ સ પૂર્વે ૩૫૩) " one of the ancient wonders of the world " the Monument of Lysicrates " and " the Magnificent Temple of Jupiter Olympus at Athens " વગેરે બાંધકામો ગ્રીસ દેશની પ્રાચીન શિલ્પકળાની ભવ્યતા, કંઇક વિરૂપતા અને બાહ્ય રમણીયતાનો સારો ખ્યાલ આપી શકે છે પરંતુ આ બાંધકામો મોટે ભાગે ખંડેરના રૂપમા હોવાથી કંઇ ચોક્સ અનુમાન ઉપર વર્તમાન કાળમા આવી શકાય તેવુ નથી

૯૧. પરંતુ પ્રાચીન ગ્રીસે નકશી કામ કરવામા એવુ સંપૂર્ણ કૌશલ્ય મેળવેલું જણાય છે કે જેને લીધે શિલ્પ કળામા અદ્યાપિપર્યંત ગ્રીસ દેશનું નામ દુનીયાના બધા દેશોમાં દા મલા રૂપે લેખાય છે શિલ્પકળાની આ શાખામાં સમર્થ શિલ્પકાર ફીદીઆસ Pheidias) થયો (ઇ સ પૂ ૪૦૦) અને તેના "Zeus" અને "Athena" ના પુતળાઓ હમેશને માટે ગ્રીસની કીર્તિ જવલંત રાખી શકે છે. લાકડું, હાથીદાંત, કાંસુ, પથ્થર, આરસ અને સોનું વગેરે ઉપર ગ્રીસના શિલ્પકારો કુશળતાથી નકશીકામ કરી શકતા એટલુ જ નહી, પરંતુ પોતાની પૌરાણિક કથાના સાધ્યોને આબેહુબ અને આકર્ષક રીતે ઘડી શકતા પ્રાચીન કાળના ધર્મ કથાઓના સાધ્યોને એવી કુશળતાથી તૈયાર કરતા, એમાં ચૈતન્યમય બનાવતા, અને એવા રમણીય રંગોથી પુરી શકતા કે જે કંઇ નમુનાઓ પ્રાપ્ત થાય છે તેથી આશ્ચર્ય ઉભરાયા વિના રહેતું નથી " When Pheidias united beauty with this imposing majesty of gigantic proportions and added the colour of the living flesh and the life-like look of the eye, as in the ivory and gold draped Athena and Zeus, sculpture was brought to the highest pitch of grandeur, so far as this form of art could attain it " (Redford), નકશી કામને માટે પણ ગ્રીસ, મિસર દેશ અને એસીરીઆને આભારી છે પરંતુ મજકુર દેશોની સંસ્કાર રહિત કળાને સૌંદર્યરૂપ બનાવવાનું માન ગ્રીસને ઘટે છે નકશીકામની શરૂઆત ઇ સ પૂર્વે ૫૬૦-૪૭૦ સુધીમાં પહેલી થયેલી હશે એમ " Temple of Athena at Aegina " and " Temple of Theseus at Athens " ઉપરની જણાય છે ઇ સ પૂર્વે ૪૮૦ થી ૪૨૦ સુધીમાં ગ્રીસનો મહાન શિલ્પકાર ફીદીઆસ થયો કે જેણે શિલ્પ કળામાં પરિપૂર્ણતા મેળવી ગ્રીસને કળા-પ્રદેશમા હમેશને માટે કીર્તિવંત કર્યું તેણે (Ictinus) ઇક્ટીનસ વગેરે શિલ્પકારોની સહાયતાથી ઇ સ પૂર્વે ૪૫૪-૪૩૮ સુધીમાં ગ્રીસનું પ્રખ્યાત દેવળ પાર્થીનોન તૈયાર કર્યું

કે, જેના સંબંધમાં મી. ફર્ગ્યુસન લખે છે કે The Parthenon, the temple of Athena at Athens is "in its own class undoubtedly the most beautiful building in the world........for intellectual beauty of detail, and for the exquisite perfection of the highest and the most recondite principles of art ever applied to architecture, it stands utterly and entirely alone anb unrivalled–the glory of Greece." (Fergusson's History of Architecture–1865) ફીદીઆસનું "The Zeus at Olympis" નું સુવર્ણ અને હાથિદાંતનું પુતળું (ઇ. સ. પૂર્વે ૪૩૮–૪૩૨) પણ સંપૂર્ણ કળા–કૌશલ્ય બતાવી આપે છે. ફીદીઆસના સમકાલીન શિલ્પકારો આલ્કેમીનીઝ અને એગોરાક્રાઇટસ તથા પ્રેક્ઝીટીલીઝ, અને પીથીઓસ પણ કળા–પ્રદેશમાં ઉચ્ચ સ્થાન મેળવી શક્યા છે. ઇ. સ. પૂર્વના ચોથા સૈકામાં એલેકઝાંડર ધી ગ્રેટના વખતમાં શિલ્પકાર લીસીપ્પસનાં શિક્ષણ નીચે ગ્રીસની આ કળાની અવનતિ શરૂ થઇ. (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૫૬–૩૨૩) બાહ્ય રમણીયતા અને રંગનો શોખ વધવા લાગ્યો અને અંધ અનુકરણથી એ અવનતિ ત્વરિત થઇ.

ચિત્રકળા.

૪૨. ચિત્રકળાનું જ્ઞાન ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકાથી ગ્રીસે મેળવેલું જણાય છે, અને શરૂઆતનાં ચિત્રો કંઇ ધ્યાન ખેંચી શકતાં નથી. ઇ. સ. પૂર્વે ૪૬૩ માં ગ્રીસનો પ્રખ્યાત ચિત્રકાર પોલીગ્નોટસ થયો કે જેણે ટ્રોજનની લડાઇનાં ચિત્રો વગેરેથી ગ્રીસની ચિત્રકળાને ચોકસ સ્વરૂપમાં રજુ કરી ગ્રીસમાં ચિત્રકળાનો ઉત્કર્ષ શરૂ કર્યો. પરંતુ આ ચિત્રકારની કલમ ચોકસ, મૃદુ અને પરિપૂર્ણ હોય તેમ જણાતું નથી. તેનો સમકાલીન ચિત્રકાર માઇક્રૉન કે જેણે "Battle of Marathon" નું સુશોભિત ચિત્ર બહાર પાડ્યું, તથા "Helena" નો ચિત્રકાર મયુકસીસ (ઇ. સ. પૂર્વે ૪૫૦) તથા "Alexander grasping the Thunderbolt of Zeus" નો ચિત્રકાર પ્રેટિજીનીઝ (ઇ. સ. પૂર્વે ૩૦૦) વગેરે ચિત્રકારો ગ્રીસની પ્રાચીન ચિત્રકળાના ઇતિહાસમાં ધ્યાન ખેંચી શકે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ૨૫૦ પછી રોમના તાબામાં ગયા બાદ ગ્રીસની ચિત્રકળાની અવનતિ થયેલી જણાય છે. ચિત્રકળામાં ગ્રીસે જોકે સારૂં કૌશલ્ય સંપાદન કરેલું હતું તો પણ તેની શિલ્પકળાની કોટીએ એ કળા પહોંચેલી ન હતી, તેમ દુનિયાના મુખ્ય દેશોની ચિત્રકળાની સરખામણીમાં ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકતી નથી.

રોમ.

શિલ્પકળા.

૪૩. પ્રાચીન કાળમાં કળા પ્રદેશમાં ગ્રીસની પછી બીજું સ્થાન રોમ ભોગવે છે અને ગ્રીસ દ્વારા ઇન્ટ્રુસ્કનોએ ઇ. સ. પૂર્વે ૭૫૩ માં (કે જે અરસામાં રોમ શહેર બંધાયું). તેમાં શિલ્પકળામાં સારૂં કૌશલ્ય મેળવેલું હોય એમ દેખાય છે. રોમના અમીરોનો શોખ વિશેષે કરીને લડાઈની બાબતોમાં અને મોજશોખમાં રહેલો હોવાથી ગ્રીસની કળા ચિકિત્સક શક્તિ તેમનામાં ન હતી. અને પરિણામે રોમમાં જોકે જાહેર બાંધકામો સારાં થયાં તોપણ કળાના સૌંદર્ય અને વિકાસમાં રોમ, ગ્રીસની તુલનામાં ઉભી શકે તેમ નથી, અને છેક ઇ. સ.

પૂર્વે ૧૫૦ સુધીમાં કે જ્યારે કાર્થેજ અને કોરીન્થના પડવાથી ગ્રીસ, રોમના તાબામાં આવ્યુ અને રોમના ધનાઢ્ય અમીરોને ગ્રીસની કળાનો મોહ લાગ્યો ત્યાં સુધીમાં, રોમમાં કાંઇ ખાસ શિલ્પકળા જોવામાં આવતી નથી ઇ સ પૂર્વે ૧૧૫ મા રોમે શિલ્પકળામાં સાઈ કૌશલ્ય મેળવેલું જણાય છે પરન્તુ રોમની શિલ્પકળાનો ઉત્કર્ષ વસ્તુત તેના કળા રસજ્ઞ બાદશાહો નીચે થયો, કે જેણે શિલ્પકળાના પ્રદેશમાં રોમને ઉચ્ચ સ્થાન આપેલું છે રોમ શહેરમાં ભવ્ય અને નકશીદાર મકાનો, ન્યાય મંદિરો, નાટકશાળાઓ, હમામખાનાઓ પુલો, રસ્તાઓ, વગેરે બધાયા એટલુંજ નહી પરન્તુ જર્મની, ફ્રાન્સ, ઇગ્લંડ, સ્પેન, વગેરે જ્યા જ્યાં રોમની સત્તા પ્રબળ થઇ ત્યાં ત્યાં રોમની કળાની અસર થયેલી હોય એમ જણાય છે તો પણ બારીક દ્રષ્ટિથી એટલું સિદ્ધ થાય છે કે, જો કે ગ્રીસ પાસેથી, શિક્ષણ લઇ પોતાનાં બુદ્ધિ–કૌશલ્યથી રોમન લોકોએ શિલ્પકળાના ભવ્ય ભપકાદાર અને નકશીદાર નમુનાઓ ઉભા કર્યા તો પણ તેમની શિલ્પકળામાં (તેમનાં Pantheon માં પણ) ગ્રીસની તનુતા, માધુર્ય અને સૌંદર્ય દ્રષ્ટિગોચર થતાં નથી નકશી માટે પણ રોમ ઇત્રુરકનોને આભારી હતું અને લડાઇમાથી મેળવેલાં દ્રવ્યથી ગ્રીસના શિલ્પકારોને રોમમાં બોલાવી તેમના હાથથી રોમ શણગારવામાં કે તેમની કળાનુ અનુકરણ કરવામાં સંતોષ માનતું આથી રોમની સ્થાનિક કળાને કંઇ માન ઘટી શકતુ નથી બાદશાહ હેડ્રીઅનના રાજ્યમાં (ઇ સ ૧૧૭–૧૩૮) શિલ્પકળાને સાઈ ઉત્તેજન મળ્યુ પરન્તુ રોમની કળા મુખ્યત્વે કરીને ગ્રીસનું અનુકરણ કરવામાંજ સમાયેલી હતી પણ જે બાદશાહ કૉન્સ્ટેન્ટાઇને રાજધાની બદલ્યા પછી અને રોમ હુમલાખોરોનો ભોગ થઇ પડ્યુ તે પછી ઇ સ. ના ચોથા સૈકામા નષ્ટ થયેલી હોય એમ જણાય છે

ચિત્રકળા

૪૪ ચિત્રકળા માટે પણ રોમ, મિસર દેશ અને ગ્રીસદ્વારા ઇત્રુરકનોને આભારી હતું અને ઇ સ પૂર્વે ૩૦૦, ૧૮૦ અને ૧૦૦ મા થયેલા ચિત્રકળાના નમુનાઓ મળી શકે છે તોપણ ઇ સ ના પહેલા ત્રણ સૈકાઓમા રોમની ચિત્રકળાનો પહેલો ઉત્કર્ષ થયો જણાય છે પણ જે બાદશાહ કૉન્સ્ટેન્ટાઇને રાજધાની બદલી (ઇ સ ૩૩૦) તે પછી અસ્ત થયેલો માલૂમ પડે છે પ્રાચીન ચિત્રકળાના પ્રદેશમા રોમ કાંઇ પણ કળા–સ્વાતન્ત્ર્ય દેખાડી શકતુ નથી

ચીન-જાપાન

૪૫ આ પ્રસંગમાં ચીન અને જાપાન દેશોની પ્રાચીન કળા વિષે બે શબ્દો બોલવાનુ અસ્થાને નહી ગણાય ચીન દેશ જોકે ઘણો પુરાતન લેખાય છે અને ઘણા પ્રાચીન કાળમાં તેણે કળાનુ જ્ઞાન સંપાદન કરેલું હશે એમ માનવાનાં કારણો મળે છે તોપણ કન્તાનનાં, હોનાનનો “ પેગોડા ” વગેરે ઉપરથી જણાય છે કે ચીનની પ્રાચીન શિલ્પકળા કંઇ ખાસ નોંધ લેવા લાયક ન હતી તોપણ 'જાહેર રસ્તાઓ, નહેરો,' વગેરે બાંધવામાં એણે સાઈ કૌશલ્ય મેળવેલુ હોય એમ “ The Great Wall ” (ઇ સ પૂર્વે ૨૦૦) વિગેરેનાં દ્રષ્ટાંતોથી અનુમાન થઇ શકે છે જપાનનુ પ્રાચીન બાંધકામ ચીનને મળતુંજ હશે એમ તેના “શિન્ટો” દેવળો વગેરે ઉપરથી જણાય છે બન્ને દેશોની શિલ્પકળા ઉપર હિંદુસ્તાનની પ્રાચીન કળાએ ઘણી અસર કરી હશે એમ માનવાનાં કારણો મળે છે આધુનિક કાળમાં

જોકે ચિત્રકળામાં બન્ને દેશોએ અને ખાસ કરીને જપાન દેશે અપૂર્વ કૌશલ્ય બતાવેલું છે, તોપણ પ્રાચીન કાળમાં શિલ્પકળામાં કે ચિત્રકળામાં એકે દેશે કળા–કૌશલ્ય સંપાદિત કરેલું હોય એમ જણાતું નથી.

હિંદુસ્તાન.

૪૬. આપણે હવે હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળાનું નિરીક્ષણ કરીએ કે જે મ્હારા આજના લેખનો મુખ્ય વિષય છે. પ્રસ્તુત લેખના પૂર્વ ભાગમાં મેં લક્ષ્ય સ્વરૂપમાં દુનીયાંના મુખ્ય મુખ્ય દેશોની ગયાં બે હજાર વર્ષોની કળાની સ્થિતિ રજુ કરેલી છે અને એટલા વિશાળ પ્રદેશનું નિરીક્ષણ કરતાં બની શકે તેટલું સંક્ષેપમાં હકીકત રજુ કરી, પ્રસંગ પુરતો ખ્યાલ આપવાજ કોશેશ કરેલી છે. હિંદુસ્થાનની કળાનો સૂર્ય આપણે જેમ જેમ ભૂતકાળના ઉંડા ગર્ભમાં આગળ વધીએ છીએ તેમ તેમ; દુનિયાંના બીજા દેશોની સરખામણીમાં વધારે ને વધારે કાન્તિમંત દેખાય છે, એમ હકીક્ત રજુ કરી હું ઉપર બતાવી ગયો અને એ માન્યતા પ્રાચીન કાળ પરત્વે સિદ્ધ થઈ શકે તેમ છે કે નહિ તે નિર્ણય કરવાનું હવે મ્હારૂં કર્તવ્ય રહે છે. જ્યારે હું હિંદની પ્રાચીન કળા વિષે નીચે પ્રમાણે બે મતો વાંચું છું, અને એ મતોને મ્હારા અનુભવની કસોટીમાંથી પસાર કરૂં છું, ત્યારે મ્હારા મનની શું લાગણી હશે તેનો ખ્યાલ લેવાનું હું કળા રસજ્ઞ મંડળને જ સોંપુંછું. એલીફન્ટાની અજબ ગુફાઓની મૂર્તિઓને ઉદ્દેશીને ડૉકટર રેડફોર્ડ લખે છે કે "'Tho colossal sculptures in the rock cut temples of India, whether taken as derived from the Assyrian centre or not may be classed......as semi-barbaric and naturalistic, with a superadded symbolism which only led to the most extravagant deformities of the human figure* to express the power and attributes of a deity. Statuary proper never existed in any shape of beauty like the human form, throughout Persia, India and China, and there is no sign of any disposition among Asiatics to learn the art from their European Conquerors; it is not in their nature." (Sculptures, Egyptian, Assyrian, Greek, Roman.-(George Redford).

("હિંદુસ્થાનનાં પર્વતોમાંથી કોતરી કાઢેલાં મંદિરોનાં રાક્ષસી પુતળાંઓ એસીરીઆમાંથા શિખવામાં આવેલાં હોય કે ન હોય તોપણ, અર્ધ જંગલી અને કુદરતનું અનુકરણ કરનારાં હોય એમ કહી શકાય છે; કે જેના ઉપર, દેવની શકિતઓ અને ઉપાધીઓ પ્રત્યક્ષ કરવાના હેતુથી એવી જાતનો ખ્યાલ મુકવામાં આવેલો છે કે પરિણામે માનુષિ આકૃતિનું ભયંકર બેડોળપણું ઉભું થાય છે. માનુષી આકૃતિના જેવી આકર્ષક આકૃતિઓ બનાવવાની કળા ઇરાન હિંદુસ્થાન અને ચીનમાં કદી હતી નહિ અને એશિયાના લોકોને પોતાના યુરોપના નેતાઓ પાસેથી એ શિખવાની જીજ્ઞાસા થઇ હોય એમ દેખાતુ નથી. એ ગુણ એમના સ્વભાવમાંજ નથી. (જ્યોર્જ રેડફોર્ડ).

* See the statues in the Elephanta Caves.

બીજી બાજુથી એજ એલીફન્ટાની મનોહર મૂર્તિને ઉદ્દેશીને મી ઇ બી હેવલ લખે છે કે " One sculpture like the Trimurti of Elephanta and one painting like the Prince Siddhartha may suffice to show that Indian artists may stand among the greatest of the world"—("Study of Indo-Aryan Civilization, E B Havell") ("એલીફન્ટાની ત્રિમૂર્તિ જેવુ એક શિલ્પકામ અને કુમાર સિદ્ધાર્થ જેવુ એક ચિત્રકામ, હિંદુસ્થાનના કારીગરો દુનીઆના સર્વ શ્રેષ્ટ કારીગરોમાં સ્થાન લે છે, એ દેખાડવા માટે બસ છે" (ઇ બી. હેવેલ) આ બન્ને મત વચ્ચે કેટલો આશ્ચર્યજનક તફાવત! હિંદુસ્થાનની પ્રાચીન કળા એ, ભયંકર બેડોળપણું ઉત્પન્ન કરનારી કળા હતી, સૌંદર્ય રહિત હતી પ્રાચીન કાળમાં હિંદના લોકો કળાપૂર્ણ શિલ્પકામ ન જાણતા—યૂરોપીઅનો પાસેથી (કે જેઓ પોતેજ હિંદની કળાને આભારી છે) કેમ ન શિખ્યા" વગેરે ડૉ રેડફૉર્ડનું લખાણ કેટલું એકદેશી, બીન અનુભવી અને ઉતાવળીયુ છે, તેનો જવાબ તેના બધુ મી હેવેલનાં અનુભવસિદ્ધ લખાણુમાંથી આવી જાય છે, અને મ્હારા લેખના હવે પછીના ભાગમાંથી વધારે સ્પષ્ટ થશે ડૉ રેડફોર્ડે વિલાયતમા રહી સાભળેલી હકીકત ઉપરથી હિંદુસ્થાનની કળાનો મત બાધેલો છે, જ્યારે મી હેવલે લાબા વખત સુધી હિંદુસ્થાનમાં રહી હિંદુસ્થાનની કળા જાતે જોઇ, તેનું સ્વરૂપ સમજીને મત બાંધેલો છે ડૉ રેડફોર્ડના જેવી સાહસિક ટીકાઓ બીજા ઘણા બીન અનુભવી—(સર જ્યોર્જ બર્ડવુડ વગેરે) યુરોપીઅનોના લખાણોમાં વાંચવામાં આવે છે હું એટલુંજ ઇચ્છુ છુ કે તેઓ જાતે આવીને હિંદની પ્રાચીનકળાના નમુનાઓ જોઇ અનુભવના બળ ઉપર તેમની તુલના અને મત બાધે—અસ્તુ! હિંદની પ્રાચીનકળા હિંદમાંજ ઉદ્ભવેલી અને વિકસિત થયેલી હતી, ઘણી પ્રાચીન હતી અને આર્યપૂત્રોએ તેને સૌંદર્યરૂપ અને પરિપૂર્ણ બનાવેલી હતી એમ મ્હે જે કાંઇ જાણેલું કે જોયેલુ છે તે ઉપરથી મ્હારૂં નમ્ર માનવુ થયુ છે, અને ઉપરની આવશ્યક પ્રસ્તાવના પછી, એ આજના મ્હારા મુખ્ય વિષય તરીકે હું મ્હારા ભાષણના ઉત્તર ભાગમા હવે પછી આપની પાસે રજુ કરવાનો પ્રયત્ન કરીશ હતભાગ્યે હિંદનો પ્રાચીન કળાનો ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ નથી એટલે પ્રત્યક્ષ પુરાવાથી પ્રતીતિ કરાવી શકાય તેવુ નથી તો પણ જે હકીકત ઇતિહાસ ઉપરથી નક્કી થઇ શકે તેવી છે, તેનું પ્રથમ નિરીક્ષણ કરીએ

શિલ્પકળા ૪૭ ઇ સ ના પહેલા સૈકામા અજન્ટાની ગુફાઓની શરૂઆત થઇ તે પહેલાનો સમય તે આ લેખને માટે પ્રાચીન કાળનો સમય થાય છે આ સમયનું નિરીક્ષણ કરતાં ઇ મ પૂર્વેના પહેલા સૈકામાં બધાયેલાં સારનાથના સુંદર મંદિરો આપણું પહેલું ધ્યાન ખેચે છે, અને હિંદની પ્રાચીન કળાનો પુરાવો રજુ કરી શકે છે ઇ મ પૂર્વેના ત્રીજા અને ચોથા સૈકામા ચક્રવર્તી રાજા અશોકના રાજ્યમા બધાયેલા ભારૂતનાં ભવ્ય સ્તૂપો તેમજ કારલાનુ (ઇ સ પૂર્વે ૨૬૩-૨૨૬) વિશાળ અને મનોહર ચૈત્ય મંદિર, (ઇ મ પૂર્વે ૧૦૦-૨૦૦) હિંદની તે સમયની પ્રમાણશીલ, કુશળ અને રંગીન કળાના નમુના દેખાડી શકે છે ચક્રવર્તી અશોકના પિતામહ રાજા ચંદ્રગુપ્તે (ઇ સ પૂર્વે ચોથા સૈકામાં પણ હિંદની કળાને ઘણું ઉત્તેજન આપેલું હોય એમ તેના દરબારના બર્ણન, દરબાર અને મહેલોના વૃત્તાંત ઉપરથી

જણાય છે. ઇ. સ. પૂર્વેના સાતમા સૈકામાં શિલ્પકાર મહા ગોવિંદની કૃતિના નમુનાઓ, રાજગીરની સમીપમાં ગીરી બજાના કિલ્લામાં હજી પણ મળી શકે છે. પરંતુ ઉપર જણાવેલા પ્રાચીન શિલ્પકળાના નમુનાઓ ઉપરાંત વર્તમાન કાળમાં વિશેષ વિગતો ઉપલબ્ધ થતી નથી.

ચિત્રકળા.

૪૮. ચિત્રકળામાં મધ્ય હિંદુસ્થાનમાં સિધનપુરની ગુફાઓનાં ચિત્રો, વિંધ્યાચળ પર્વતની ગુફાઓના ચિત્રો, મિરઝાપુરની ગુફાઓનાં ચિત્રો, હિંદની નૈસર્ગીક કળા–શક્તિ અને કળા કૌશલ્ય રજુ કરે છે, અને ઘણા પ્રાચીન હોય એમ અનુમાન થાય છે. પરંતુ સાધનોને અભાવે તેમનો સમય ખાત્રીથી લખી શકાય તેવું નથી. રામગઢ ગિરિની યોગમાયાની ગુફાઓ વધારે કુશલ કામ બતાવી આપે છે. અને ઇ. સ. પૂર્વે પહેલાં સૈકામાં તેનાં ચિત્રો થયેલાં હોય એમ જણાય છે. ચિત્રકળાના બીજા પ્રાચીન નમુનાઓ ઉપલબ્ધ થયા નથી.

૪૯. પરન્તુ કોઇ પણ હકીકતની પ્રત્યક્ષ પ્રમાણથી સાબીતી આપી શકાય તેમ ન હોય, તેથી એ હકીકત પાયા વગરની કપોલ–કલ્પિત છે એમ રજુઆત કરવી એ ભુલ ભરેલુ છે. મય બ્રહ્મનાં પ્રસિદ્ધ થયેલાં શિલ્પ શાસ્ત્રો કે જે ઇ. સ. પાંચમા સૈકામાં લખાયેલાં હોય એમ જણાય છે તે) ઉપરથી એમ સિદ્ધ થઇ શકે છે કે આર્યોની શિલ્પકળા ઘણી પ્રાચીન અને પરિપૂર્ણતા પામેલી હતી એટલું જ નહિ પરંતુ નગર રચનાના (Town–Planning) જે સંગીન નિયમો આર્ય ઋષિઓએ નક્કી કરેલા હતા તેમાં અદ્યાપિ પર્યંત યુરોપ કાંઇ ખાસ સુધારો કરી શક્યું નથી. આર્યોની અતિ પ્રાચીન સંગીન શિલ્પકળાનું, તેમની શિલ્પકળાના નિયમોનુ અને તેમના કૌશલ્યનુ આ શિલ્પ શાસ્ત્રોમાં વર્ણવેલી હકીકત ઉપરથી સહજ જ્ઞાન મળી શકે છે. ઇ. સ. પૂર્વે ઘણા સૈકાઓ પહેલાં લખાયેલું "ચિત્ર લક્ષણ શાસ્ત્ર" પણ આર્યોની પ્રાચીન ચિત્રકળાનો સવિસ્તર અને સંતોષકારક ખ્યાલ આપી શકે છે, જેને ઇ. સ. ચોથા સૈકામાં લખાયેલું વાત્સ્યાનનું "ષડંગ" (Six Limbs) વિશેષ પુષ્ટિ આપે છે. સત્તરમા સૈકાનો ટીબેટનો ઇતિહાસકાર તારાનાથ ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકાથી પણ વિશેષ પ્રાચીન, આર્યોની પ્રફુલ્લ ચિત્રકળા અને શિલ્પકળા હતી એમ સપ્રમાણ લખી જણાવે છે. પાલી ભાષામાં લખાયેલું બૌદ્ધોનું "વિનય પીઠક" (ઇ. સ. પૂર્વે પાંચમા સૈકામાં) રાજા પસેનાદનાં ચિત્રથી સુશોભિત થયેલાં "ચિતાગારો" નું વર્ણન કરે છે જે ઉપરથી તે કાળમાં ચિત્રકળા ઘણી સારી સ્થિતિમાં હતી એમ સહજ સિદ્ધ થઇ શકે છે. શ્રી કૃષ્ણના પૌત્ર અનિરૂદ્ધજીની ધર્મપત્ની ઉષાએ તેમને પ્રથમ સ્વપ્નમાં જોયા અને ઉષાએ આપેલી હકીકત ઉપરથી, તેની સહીયર ચિત્રલેખાએ ભિન્ન ભિન્ન તસ્વીરો આળેખી, ચિત્રદ્વારા અનિરૂદ્ધજીનું સ્વપ્નમાં આવેલું સ્વરૂપ નક્કી કરી તેમનો પત્તો મેળવ્યો એ હકીકત, તે સમયમાં ચિત્રકળા શું સ્થિતિએ પહોંચેલી હશે તેનો પૂર્ણ ખ્યાલ આપી શકે છે. રાજા દશરથ અને દુર્યોધનના મહેલોનું વર્ણન વાંચતાં, શ્રી રામચંદ્રજીના અશ્વમેધની વિગતો વાંચતાં, રામાયણ અને મહાભારતના સમયમાં આર્યાવર્તની શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા ઘણી સારી સ્થિતિમાં હોય એમ સ્પષ્ટ થાય છે. એથી વિશેષ આગળ જઇ ઋગ્વેદનાં મંડળો હાથ ધરનાર કોઇ પણ નિષ્પક્ષ કળા–રસજ્ઞ પુરૂષ ચોક્કસ અનુમાન ઉપર આવી શકે તેમ છે કે ઉષા દેવી, ગાયત્રી દેવી, સૂર્ય દેવ વગેરેને મૂર્તિમંત સ્વરૂપમાં પ્રત્યક્ષ કરી આરાધના કરનાર આર્ય પૂર્વજોની કળા, રસજ્ઞતા કેટલી ઉચ્ચ, ગંભીર અને ચોક્કસ હોવી જોઇએ,

હિંદના હતભાગ્યે તેને અનેક વિદેશીય લુંટા વચ્ચેથી પસાર થવુ પડ્યું કે જેને પરિણામે તેની સ્વર્ગીય સમૃદ્ધિઓ છિન્નછિન્ન થઇ તણાઇ ગઇ, તેમજ અતિ પ્રાચીન કાળમાં આર્યોની પ્રવૃત્તિ કેવળ ધર્મની આરાધના કરવામા જ રહેલી હોવાથી, અને ચિત્રોનાં અથવા બાંધકામનાં સ્વરૂપમાં પોતાના ઇષ્ટ દેવોને રજુ કરવાનો ક્રમ તેમણે અતિ પ્રાચીન કાળમાં સ્વીકૃત કરેલો નહિ હોવાથી વેદકાલીન શિલ્પકળાના નમુનાઓ અદ્યાપિપર્યંત ઉપલબ્ધ ન હોય તે સહજ સમજાય તેવુ છે પરતુ તેથી હકીકતને બાધ આવતો નથી વેદકાલીન કળા રસ રસ–કાવ્યોમાં, પુરાણોમાં, બુદ્ધ ધર્મમાં, રજપૂતોના વખતમાં, મોગલોના વખતમાં અને વર્તમાનકાળમા પણ હિંદની કળાના જીવન–રસ તરીકે રહેલો જણાય છે, અને એ રસથી પોષાયેલી હોવાથી જ હિંદની કળાએ, ભિન્ન ભિન્ન ધર્મોમા અને ભિન્ન ભિન્ન યુગોમાં પોતાનું સત્ય સ્વરૂપ જાળવી રાખેલુ છે યુરોપના બીન અનુભવી લેખકો હિંદની કળાને અજન્ટાની ગુફાઓની સમકાલીન લેખે છે તે હિંદની કળાનો દ્રોહ અને અન્યાય કરવા જેવુ છે કુદરતનુ અદ્‌ભૂત સૌંદર્ય ઓળખી પ્રત્યક્ષ ખ્યાલ લઇ આબેહુબ વર્ણન રજુ કરનારા વેદમંડળના પ્રણેતાઓની કળા–રસજ્ઞતા માટે નિષ્પક્ષ બુદ્ધિને પુરાવાની જરૂર રહે તેમ નથી. તેમની કળા, તે તેમની દીવ્ય શક્તિ-દેવી–હતી તેમના આત્મારૂપ હતી, તેમનુ જીવન હતું એને પોતા થકી આરાધત કરી, દેવ–પ્રેષિત પ્રસાદ તરીકે કૌટુમ્બિક ધનરૂપે, અખંડ સ્વરૂપમા સાચવી રાખવી, એને તેઓ ધર્મ માનતા હતા એ સમર્થ મુનિઓ પોતાની કુળદેવીનો ત્યાગ કરી ગ્રીસ અને રોમના વિદેશી અંગોને સ્વાગત કરે, અથવા તેની સાથે પોતાની કુળદેવીનો ઇરાદાપૂર્વક કળા–વ્યભિચાર થવા આપે એ સંભવિત હતુ મોગલોએ ઇરાન અને મધ્ય એશિયાની કળાને સ્વાગત કરી, પરતુ હિંદની પ્રાચીન કળાનુ સૂક્ષ્મ શરીર જેવુ ને તેવુ આબાદ હતું અને છે ચક્રવર્તી અશોક અને ચંદ્રગુપ્તે પરસીપોલી અને નિનેવેહનાં બાંધકામો રચનાર શિલ્પકારોને કદાચ સ્વાગત કર્યા હશે, તે હિંદની પ્રાચીન કળાનો અનાદર કરીને નહિ, પરતુ સાથોસાથ એક બીજાની સરખામણીથી વિદેશી કળા સુધાનુ પાન કરવાના હેતુથી તેવીજ રીતે પ્રાચીન આર્યોએ વાયવ્ય કોણના દેશમાંથી કાંઇ જાણેલુ હશે, પરતુ આર્યાવર્તની કળાનો ઉત્કર્ષ, વિલાસ અને પરિપૂર્ણતા કરવાનું માન તો તેમનુંજ છે એ નિ:સંદેહ જણાય છે

આ સબંધમાં તા૦ ૨૦ મી ફેબ્રુઆરી ૧૯૨૦ ના રોજ કલકત્તામાં "Heritage of India" એ વિષય ઉપર ભાષણ કરતાં રેવરન્ડ ડૉક્ટર ફર્કહરે (Farquhar) પ્રાચીન કાળને ઉદ્દેશીનેજ જણાવ્યુ હતુ કે 'India evolved a civilization of her own and her culture was carried all over Asia for many centuries India as a matter of fact was the university of Asia just as Greece was the University of Europe" આ શબ્દોમાં પણ પુરેપુરૂં સત્ય રહેલું નથી એમ હકીકત ઉપરથી જણાય છે

રૂશીયાના સમર્થ વિદ્વાન શેફ્ટેલોવિક Sheftelovich નાં લખાણ પ્રમાણે બોલતાં, ઇ સ પૂર્વે બે હજાર વર્ષો પહેલા પણ રૂગ્વેદના મંડળો રચનાર મહા મુનિઓ કળા પ્રવીણ હતા એમ માનવાનાં અનેક કારણો મળી શકે છે અને મળેલી હકીકત ઉપરથી ઇ સ પૂર્વે ૫૦૦૦ વર્ષો અથવા તેથી પણ વિશેષ પ્રાચીન કાળમાં આર્યાવર્તના આર્ય મુનિઓ શિલ્પ

કળા અને ચિત્રકળામાં પ્રવીણ હતા, પોતાનાં બુદ્ધિબળથી કળા–પ્રદેશમાં પુષ્કળ પરિશ્રમ લઈ તેઓએ વિગતવાર શોધખોળો કરેલી હતી, અને પ્રાચીન શાસ્ત્રોમાં પારંગત થયેલા હતા એવા અનુમાન પર હું આવેલો છું અને મને જે જે સાધનો ઉપલબ્ધ થયાં છે અને થવામાં છે એથી હું આ અનુમાનનું સમર્થન કરવા ધારૂં છું. મિસર દેશમાં ઇ. સ. પૂર્વે ૪૦૦ વર્ષમાં શિલ્પકળા સારી સ્થિતિમાં હતી, જ્યારે ચિત્રકળા ખાસ ધ્યાન ખેંચી શકે તેવી ન હતી, એમ ત્યાંના ઇતિહાસકારો લખે છે તે આપણે જોઈ ગયા. એસિરિયાની કળાનો ઉત્કર્ષ ઇ. સ. પૂર્વે ૨૨૦૦માં લખવામાં આવેલો છે. પરંતુ ચિત્રકળાનું જ્ઞાન ત્યાં હોય તેવા પ્રમાણ મળી શકતાં નથી. મિસર દેશનું અનુકરણ કરનાર ગ્રીસની શિલ્પકળા ઇ. સ. પૂર્વે ૬૦૦ માં ધ્યાન ખેંચી શકે છે; જ્યારે ચિત્રકળા ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ માં પ્રચલિત હશે એમ અનુમાન થાય છે. ગ્રીસનું અનુકરણ કરનાર રોમની શિલ્પકળાનો સમય ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦નો હતો, જ્યારે ચિત્રકળાનું જ્ઞાન નહિ જેવું હતું. પ્રાચીન કાળમાં પંકાયેલા આ બધા દેશોમાં ભવ્ય અને રાક્ષસી આકૃતિના શિલ્પકળાના નમુનાઓ જોવામાં આવે છે, પરંતુ કુદરતનું સૌંદર્ય તેઓએ ઓળખેલું હોય, ચિત્રકળામાં પ્રવિણતા મેળવેલી હોય તેવી હકીકત મળી શકતી નથી. તેમની કળાના નિયમો ઉપલબ્ધ નથી કે જાણવામાં આવેલા નથી. ગ્રીસનું શિક્ષણ આર્યાવર્તે લીધું એમ હકીકત હોવાને બદલે ગ્રીક લોકો એલેકઝાન્ડર ધી ગ્રેટ (ઇ. સ. પૂર્વે ૨૭) ના હુમલા પછી હિંદમાં શિક્ષણ લેવાને આવ્યા હોય એમ ઇતિહાસ પરથી હકીકત મળી શકે છે. બીજી બાજુથી પ્રાચીન કાળમાં ધર્મનાં વાતાવરણ નીચે રિદ્ધિસિદ્ધિથી રસબસતાં આર્યાવર્ત તરફ નજર કરીયે.

રામાયણ અને મહાભારતમાં વર્ણવેલા કીર્તિ–સ્તંભો અને રાજમહેલો, શિલ્પકળાનો જેટલો ઉત્કર્ષ બતાવે છે તેટલું ઋગ્વેદનાં મંડળોના પ્રત્યેક શ્લોકમાં અનુભવાતું કુદરતનું અલૌકિક સૌંદર્ય ચિત્રકળાનો ખ્યાલ આપી શકે છે. ચિત્રશાસ્ત્રો, શિલ્પશાસ્ત્રો એવા સમયમાં રચાયેલાં જણાય છે, (અને આર્ય કળા–કૌશલ્યનો એવો સચોટ ખ્યાલ આપી શકે છે) કે જ્યારે ગ્રીસ અને રોમની પ્રાચીન કળાઓનો સ્વદેશીય ઉદ્‌ભવ નહિ હોવાથી નષ્ટ થયલી છે. આર્યાવર્તની પ્રાચીન દીવ્યકળા, જો કે આદરને અભાવે નષ્ટવત્ જણાય છે તોપણ આર્ય પુત્રોનાં ઘરેઘરમાં હજુ મૂર્તિમંત દેવી રૂપે વિદ્યમાન છે; જે થોડાં ઘણાં સ્વાગતથી સંપૂર્ણ તેજમાં પ્રકાશમાન થાય તેમ છે, એમ હું જોઇ શકું છું. આવા સંજોગોમાં, "હિંદની કળાને, "કળા" શબ્દ લાગુ પાડવો એ શબ્દનો વ્યભિચાર કરવા જેવું છે." આર્ય પુત્રો કળા હીન હતા વગેરે જે ઉતાવળી અને બીન અનુભવી ટીકાઓ હિંદની કળા સંબંધમાં કરવામાં આવેલી છે, તેમાં કેટલું સત્ય રહેલું છે તેનો ખ્યાલ હું આપ સહુના ઉપર રાખું છું. હિંદની પ્રાચીન કળા હિંદનીજ હતી, અને તે કળામાં આર્યપુત્રોએ પ્રાચીન કાળમાં અસાધારણ કૌશલ્ય મેળવેલું હતું એમ મારૂં ખાત્રીથી માનવું છે અને એ માન્યતાને ખાત્રીપુર્વક જાહેરમાં લાવવી એ ખાસ કરીને મ્હારા આ લેખનો હેતુ છે. આટલા કારણસર હિંદની પ્રાચીન કળા કેટલી પ્રાચીન અને કુશળ હતી એ મુદ્દાનું સમર્થન હું નીચે જણાવેલી થોડી વિશેષ હકીકતથી કરવાની રજા લઉં છું. આ હકીકતના પ્રણેતા એટલા પ્રાચીન કાળમાં થયેલા હતા કે તેમનું નામ હજી સુધી કળા–પ્રદેશમાં જાણવામાં આવેલ નથી, પરંતુ તેથી એ હકીકતની સત્યતાને કાંઇ બાધ આવતો નથી. ઇતિહાસની તારીખો ન મળી શકે તેથી

પ્રત્યક્ષ હકીકતમાંથી જે સત્ય પ્રાપ્ત થતું હોય તેનો પણ અનાદર કરવો એ સત્ય વિમુખતા અને સાહિત્ય–રસ શૂન્યતા સાબીત કરે છે

૫૦. મહર્ષિ આપસ્તબ (કે જેનુ કળા–પ્રદેશમા નામ લેતાં મને અપૂર્વ માન અને પુજ્ય ભાવની લાગણીઓ ઉભરાય છે) અતિ પ્રાચીન કાળમા લખાયેલા પોતાના "कमाब्धिसार" નામના ગ્રથમા પ્રસ્તુત વિષય સબંધમા આશ્ચર્યકારક જ્ઞાન રજુ કરે છે ગ્રન્થ પ્રારભમા મહર્ષિ લખે છે કે--

" महामायाश लेशस्य लेशाससमघीक्षणात् ।
अनेक कोटि ब्रह्माण्ड शिल्पं येन कृत महत् ॥
त नत्वा परमानन्द महाशिल्पमुमापतिम् ।
शास्त्रावतरणाधिकरण वक्ष्येति सम्रहात् इत्यादि

" જે પરમાનન્દ સ્વરૂપ, સમર્થ શિલ્પકાર, ઉમાપતિની લેશમાત્ર ઇચ્છાથી અનેક કોટિ બ્રહ્માડો રચાયલા છે તે (મહેશ્વરને) પ્રણામ કરીને " शास्त्रावतरणाधिकरण " (શાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિનુ પ્રકરણ) હું વર્ણવુ છુ પોતાના ધાર્મિક કાર્યમા ઇષ્ટ દેવનું આ પ્રમાણે આવાહન કરી, શાસ્ત્રોની ઉત્પત્તિ અદ્ભુત વર્ણન (કે જે પ્રસ્તુત લેખને માટે આવશ્યક નહિ હોવાથી સવિસ્તર લખી જણાવતો નથી) કરતા મહર્ષિ શિલ્પશાસ્ત્રોના આદિ પ્રણેતા તરીકે કશ્યપ બ્રહ્મનુ નામ જણાવે છે કશ્યપ બ્રહ્મે શિલ્પશાસ્ત્રના બે ભાગ પાડયા (૧) શિલ્પ શાસ્ત્ર, અને (૨) ચિત્ર લેખના શાસ્ત્ર, અને એ બન્ને ભાગોના દરેકના ચૌદ વિભાગ પાડેલા છે, नामार्थकल्पમાં ઉક્ત ચૌદ લોકને અનુસરીને ચૌદ વિભાગના નામ નીચે પ્રમાણે બનાવેલા છે

(१) ब्रह्म शिल्प	(८) गान्धर्व शिल्प
(२) स्कन्द शिल्प	(९) गुह्य शिल्प
(३) ऋभु शिल्प	(१०) शेष शिल्प
(४) सूर्य शिल्प	(११) कूर्म शिल्प
(५) दैव शिल्प	(१२) वारुण शिल्प
(६) यक्ष शिल्प	(१३) सुदर्शन शिल्प
(७) त्वष्टृ शिल्प	(१४) दण्डधर शिल्प

મજકુર ચૌદ શિલ્પ શાસ્ત્રો પૈકી, કયુ શાસ્ત્ર કયા લોકમા પ્રચલિત થયુ, શાસ્ત્રનો શુ વિસ્તાર છે, અને તે તે લોકમા કયા ઋષિ (स्थापक) એ બહાર પાડયું તે ગ્રંથમાં સવિસ્તર હકીકત જણાવેલી છે જેનો ટુક સાર નીચેના 'કોઠા'માથી સહજ આવી શકશે

શાસ્ત્રનુ નામ	વિસ્તાર	ભાગ	લોક	સ્થાપક
(१) ब्रह्म शिल्प	१ कोटि श्लोक	३१६	ब्रह्म लोक	ऋतु ऋषि
(२) स्कन्द शिल्प	८० लक्ष	१३२	तपो लोक	विष्णुऋषि
(३) ऋभु शिल्प	७० लक्ष	६४	जनो लोक	मणिभद्र
(४) सूर्य शिल्प	६० लक्ष	४०३	महो लोक	वाडिवयऋषि
(५) दैव शिल्प	५० लक्ष	५००	स्वर्लोक	ब्रह्मऋषि
(६) यक्ष शिल्प	७५ लक्ष	८०	भुवर्लोक	सौगायणऋषि

(७) त्वष्टुशिल्पि	६० लक्ष	२१४	भूर्लोक	त्वष्टु ऋषि
(८) गांधर्वशिल्पि	५० लक्ष	८०	पाताललोक	गरुड
(९) गुह्य शिल्पि	४० लक्ष	१४२	महातललोक	सुंदऋषि
(१०) शेष शिल्पि	८० लक्ष	७०१	रसातललोक	पिंगळऋषि
(११) कूर्म शिल्पि	३० लक्ष	३०६	तलातललोक	श्रीधरऋषि
(१२) वारुणशिल्पि	२५ लक्ष	२१४	सुतल लोक	नागऋषि
(१३) सुदर्शनशिल्पि	६० लक्ष	८१९	वितल लोक	तुंडिलऋषि
(१४) दंडधरशिल्पि	२० लक्ष	४०६	अतल लोक	शेषमुनि

આ પ્રમાણે તે તે શિલ્પ શાસ્ત્રનો તે તે લોકમાં સ્થાન નિર્ણય કરી ભૂલોકનાં શિલ્પ શાસ્ત્રોના વિભાગો મહર્ષિ નીચે પ્રમાણે વર્ણવે છે:--

त्वष्टुब्रह्म ને કશ્યપ બ્રહ્મ પાસેથી મળેલા त्वष्टुशिल्पिशास्त्र ના छाया पुरुष ઋષિએ બાર વિભાગ કર્યા અને બાર જુદા જુદા ઋષિઓને તેનું અધ્યયન કરાવ્યું. આ બાર ઋષિઓએ ભૂલોકનાં કલ્યાણ માટે શિલ્પ શાસ્ત્રો લખેલાં છે અને તેમનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:--

पुलहो पिंगला विश्वनाथाख्यो गाविलो मयः ।
विमासको वीतहव्यों वसिष्ठो बुडिलो मनुः ॥
विश्वकर्मा तथा त्वष्टा द्वादशैते क्रमात् स्वयम् ।
शिल्पशास्त्र प्रवक्तार इति शास्त्रविनिर्णयः ॥

(१) पुलह ऋषि	(६) विभासक मुनि	(११) विश्वकर्म ब्रह्म
(२) पिंगळ ऋषि	(७) वीत हव्य ऋषि	(१२) त्वष्टु ब्रह्म
(३) विश्वनाथ मुनि	(८) वसिष्ठ ऋषि	
(४) गोविल ऋषि	(९) बुडिल ऋषि	
(५) मय ब्रह्म	(१०) मनु ब्रह्म	

ઉક્ત ઋષિઓએ લખેલાં શિલ્પશાસ્ત્રોનાં નામ નીચે પ્રમાણે છે:--

शिल्प प्रकाशिका शिल्पकल्पः शिल्पमहोदधिः ।
शिल्प बिंदु शिल्पतन्त्र शिल्प सर्व स्वमेव च ।
शिल्प चन्द्रोदय शिल्पादर्शो शिल्पप्रभाकरः ॥
शिल्प कल्पद्रुम शिल्पमार्तंड शिल्पकांडिकः ।
एतानि शिल्पशास्त्राणि पुलहाद्यैर्यथाक्रमम् ।
सूत्ररुपाद्वाक्यरुपाच्छलोकरुपाद्यथाविधि ।
निमित्तानि पुरालोके हितार्थं ज्ञानवित्तमैः ॥ इत्यादि.

(१) शिल्प प्रकाशिका	(५) शिल्पतन्त्र	(९) शिल्पप्रभाकर
(२) शिल्प कल्प	(६) शिल्पसर्वस्व	(१०) शिल्पकल्पद्रुप
(३) शिल्प महोदधि	(७) शिल्पचन्द्रोदय	(११) शिल्प मार्तण्ड
(४) शिल्प विन्दु	(८) शिल्पादर्श	(१२) शिल्पकांडिका.

ઉપર જણાવેલા બાર શિલ્પશાસ્ત્રીઓના ગ્રંથોને આધારે તેમના શિષ્યોએ પણ ઘણા ગ્રંથો રચેલા હતા કે જે બધા મળી ૧૫૩ ગ્રંથો શિલ્પશાસ્ત્રો ઉપર થાય છે

૫૧ **चित्र लेखनाशास्त्र**—ના પણ એજ પ્રમાણે વિભાગ અને વ્યવસ્થા થયેલા છે જેમાંથી થોડા શાસ્ત્રોના નામ નીચેથી જણાશે

भूतशक्तिर्यन्त्र लोहपाक विम्बा पकर्षका
छाया केश स्वर नख शल्य भावरसास्तथा ।
तैल गौरिक वर्णाशा बीज पंचमुखासृज ।
ग्रहकालाशु पैशाचभूत प्रेतासुराइति ।
षड विंशति प्रभेदेन चित्रलेखाय यथाक्रमम्
तदेतत् शास्त्रेषु सर्वत्र वर्णितानि महर्षिभि ॥ इत्यादि

ચિત્રલેખના શાસ્ત્રોનો કંઈક ખ્યાલ નીચેની વિગતમાથી મળી શકશે

(૧) **भूतचित्रकला शास्त्र**—આ શાસ્ત્રમા પંચમહાભૂતોના રંગો નક્કી કરી બહાર લાવવાની કળા વર્ણવેલી છે અને મજકુર રંગોને ચિત્રોના રૂપમા રજુ કરવાની વિદ્યા બતાવેલી છે

(૨) **शक्तिचित्रकला शास्त्र**—સ્થાવર-જંગમ વસ્તુઓની અંતર્ગત આકૃતિઓ નક્કી કરી વિજળીદ્વારા બહાર દેખાડવાની કળા આ શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી છે

(૩) **यंत्र चित्रकला शास्त्र**—પૃથ્વી જળ અને અને અંતરિક્ષમા સંચરતા યન્ત્રોના ચિત્રો આળેખવાની કળા આપેલી છે

(૪) **लोहचित्र लेखना शास्त्र** લોહ અને અન્ય ધાતુ ઉપર ભવ્ય અને આબેહુબ ચિત્રો કોતરી કાઢવાની કળા આ શાસ્ત્રમાં જણાવેલી છે

(૫) **पाक चित्र लेखना शास्त्र** કપુર વગેરે પદાર્થોને અમુક વિધિથી તૈયાર કરી કોઇ પણ ધાતુને પરિપક્વ બનાવતી વખતે તેની દરેક સ્થિતિનુ ચિત્ર કાઢવાની કળા આ શાસ્ત્રમાં વર્ણવેલી છે

(૬) **बिम्बापर्षक चित्र शास्त्र** કાચ અથવા અમુક જાતના પથ્થરો ઉપર નખ જેટલી જગ્યામાં આખી સૃષ્ટિનુ ચિત્ર કેવી રીતે આળેખી શકાય, અને તેમાં રહેલી બધી આકૃતિઓના સ્વરૂપ કયા યન્ત્રોદ્વારા જોઇ અને ઓળખી શકાય વગેરે વિદ્યાનું અદ્‌ભુત વર્ણન આ શાસ્ત્રમા કરેલુ છે

તેવીજ રીતે બીજા ઘણા શાસ્ત્રો છે જેમા (૧) છાયા જોઇને ચિત્ર કાઢવાની કળા (૨) વાળનુ નિરીક્ષણ કરીને ચિત્ર આળેખવાની કળા (૩) સ્વર સાંભળીને આકૃતિ આળેખવાની કળા (૪) નખથી અથવા નખદ્વારા આકૃતિ આળેખવાની કળા **नखचित्र** (૫) અસ્થિ વડે પ્રાણીઓની આકૃતિ આળેખવાની કળા **शल्पचित्र** વિગેરે કળાઓનુ અલૌકીક વર્ણન આપેલુ છે

૫૨ તેવીજ રીતે શિલ્પ શાસ્ત્રોની ૧૧૦૭ જુદી જુદી જાતો વર્ણવેલી છે જેમકે **शिलाशिल्प, दारुशिल्प, यानशिल्प, यन्त्रशिल्प, वास्तुशिल्प, वस्त्रशिल्प, धातु**

शिल्प, आदर्शकशिल्प, रथशिल्प, मूर्तिशिल्प, वैमानिकशिल्प, नाटयशिल्प, मृग-शिल्प, વગેરે. **प्रपंचलहरीमां महर्षि वसिष्ठ** લખે છે કે પરલોકમાં તો **देवशिल्प, यक्षशिल्प, गांधर्वशिल्प, ब्रह्मशिल्प,** વગેરે અગણ્ય જાતનાં શિલ્પશાસ્ત્રો પ્રચલિત છે.

૫૩. આ ઉપરાંત વિજળીના ગુણ રૂપ, ઉપયોગ શક્તિ વગેરે ઉપર, વર્ણ, સ્વર, રૂપ, વગેરેના ચિત્રો લેવાની કળા ઉપર, સૂર્યના કિરણોના રંગ, રૂપ, શક્તિ, વેગ, વગેરે નક્કી કરવાની કળા ઉપર, મેઘની ઉત્પતિ, રૂપ, રંગ, ગુણ, વેગ વગેરે જાણવાની કળા ઉપર, અંતરિક્ષનાં ગુણ રૂપ, રંગ, જાણવાની કળા ઉપર, અનેક જાતની ધાતુઓ જાણવાનું, પકાવવાનું, તેમાંથી યન્ત્રો બનાવવાનું, યન્ત્રોનાં ચિત્રો આળેખવાનું, અગ્નિની જાતો, વેગ નક્કી કરવાનું, વાયુની જાતો રૂપ, રંગ, વેગ, ગુણ વગેરે નક્કી કરવાનું, ધુમાડાની જાતો નક્કી કરી, દરેક જાતના ગુણ, રૂપ વગેરે ઓળખવાનું--જ્ઞાન આપનારાં અનેક શાસ્ત્રો રચાયેલા છે, કે જેનું વર્ણન વાંચતા આશ્ચર્ય અને અપૂર્વ માનની લાગણીઓ ઉભરાય છે. શિલ્પશાસ્ત્ર અને ચિત્રશાસ્ત્રમાં અતિ પ્રાચીન કાળમાં આર્યોએ કેટલું સવિસ્તર, નિયમસર અને સુસ્પષ્ટ જ્ઞાન મેળવેલું હતુ તેનો કંઇક આભાસ ઉપરની જુજ હકીકતમાંથી આવી શકશે. શિલ્પશાસ્ત્ર આર્યોએ વર્ણવેલી ચોસઠ કળાઓ માંહેની કળા છે, (કે જેની સટીક ટીપ કોઇ બીજે પ્રસંગે આપની પાસે રજુ કરીશ) અને મજકુર કળાઓમાં આર્યોએ સંપૂર્ણ કૌશલ્ય મેળવેલું હોય એવું તેમણે રચેલા ગ્રંથોમાં રહેલી સવિસ્તર, આબાધિત અને સુસ્પષ્ટ હકીક્ત ઉપરથી સહજ સિદ્ધ થઇ શકે છે. ઉપર જણાવેલાં બધાં શાસ્ત્રો અને કળાઓ માત્ર કપોલ-કલ્પિત નામ નથી, પરંતુ હકીકત છે કે જે હિંદની પ્રાચીનકળા સંબંધમાં ઘણું અજવાળું પાડી શકે છે. આ શાસ્ત્રો તેમજ તેના પ્રણેતાઓ એટલા પ્રાચીન કાળમાં થયેલા હતાં કે તેનાં નામ વિદેશમાં તો શું પરંતુ હિંદુસ્થાનમાં પણ સાહિત્ય પ્રદેશમાં હાલમાં ભાગ્યેજ જાણવામાં હશે. એટલે અજ્ઞાન-તિમિરમાં ભમતા પુરૂષો હિંદની કળા સંબંધમાં ઉપલબ્ધ સાધનો ઉપરથીજ અનુમાન બાંધે અને ઐતિહાસિક પુરાવાઓ બૌદ્ધ-યુગથી મળી શકે તેમ છે, માટે એ કાળને હિંદની કળાનો ઉદ્ભવ-કાળ લેખે તો તેમને પણ બચાવવા માટે કારણ રહી શકે તેવું છે. પરંતુ હકીકત અન્યથા છે. અતિ પ્રાચીન કાળમાં હિંદમાં જે વિદ્યા હતી, તેનો દશાંશ પણ હજી યૂરોપ-અમેરીકામાં સંપાદિત થયેલો નથી. પ્રાચીન કાળનું વિમાનશાસ્ત્રો, (યન્ત્રશાસ્ત્રો), ભૌક્તિશાસ્ત્રો (Physics), વૈદકશાસ્ત્રો, જ્યોતિષશાસ્ત્રો, શિલ્પશાસ્ત્રો, વાયુશાસ્ત્રો, મેઘશાસ્ત્રો, વગેરે આપના જાણવામાં આવશે ત્યારે આપ સહુને પ્રતીતિ થશે કે આર્યોએ જે વિદ્યાનો સંચય કરેલો તેટલો સંચય પ્રાશ્ચિમાત્યો એક બે સૈકાગાં પણ હજી કરી શકશે કે નહિ તે શંકા પડતું છે. હિંદની પ્રાચીન અદ્ભુત વિદ્યા સંબંધમાં કિંચિતમાત્ર જાણવાનો મને પ્રસંગ મળેલો છે અને મારી તો ખાત્રી થયેલી છે કે હિંદની કળાનું જે પ્રમાણ બંધાય છે તે કેવળ અજ્ઞાનતામાં રહીનેજ બાધવામાં આવેલું છે, અને પરિણામે હિંદની દીવ્ય કળાને ઘણો અન્યાય અને વ્યાઘાત થયેલો છે. હિંદના પ્રાચીન વિદ્યાનું સત્ય સ્વરૂપ સમજાય, હિંદના વિદ્યા-ભંડાર તરફ આશ્ચર્ય અને માનથી ઉત્કંઠ બની લોકો નજર કરતાં શીખે, હિંદનાં અનુકરણમાંથી ઉદ્ભવેલી વિદેશીય કળાને પરિપૂર્ણ માની તેને પૂજવાને બદલે આર્ય પુત્રો હિંદનીજ દીવ્ય કળા દેવીનું સત્ય સ્વરૂપ ઓળખી તેની આરાધના

તેની આરાધના કરતા શીખે એવા હેતુથી મને પ્રાચીન શાસ્ત્રનો જે કાંઈ લેશ મળી શકશે તે આર્ય બધુઓની જાણ માટે થોડા વખતમા પ્રગટ કરવા વારૂ છુ અને ખાત્રી છે કે હિંદની વિદ્યા સબધમા ખરી હકીકત સમજાયા પછી જે એકદેશીય મતો બધાયા છે તે બદલવાનો પ્રસગ આવશે

ઉપસહાર

૫૪ આર્ય બધુજનો ! શિલ્પકળા અને ચિત્રકળા—એ બે કળા સબધમા મારા વિચારો આપની પાસે રજુ કરવાની મારી ધારણા હોવા છતા, હિંદની પ્રાચીન કળાના નામ માત્રથી મને એટલા બધા વિચારો ઉદ્ભવે છે કે આ પ્રસગે હું તે સર્વથા રજુ કરી શકુ તેમ નથી તેમ જે કાંઈ મે રજુ કરેલ છે તે પણ અવકાશના પ્રમાણમા અતિવિસ્તૃત થયુ હોય તો આપ સહુ મને ક્ષમા કરશો, એવી મારી વિનતિ છે આર્ય મહર્ષિઓના અગાધવિદ્યા નિધિનુ અવલોકન કરૂ છુ અને બીજી બાજુથી અજ્ઞાન-તિમિરમા ભમતા પુરૂષોની પાયા વગરની ટીકાઓ જોઉં છુ ત્યારે મ્હારા હૃદયમા એટલી બધી લાગણીઓ ઉભરાય છે કે હું મ્હારા વિચારો ઉપર આવશ્યક સયમ રાખી શકીશ કે નહિ તે સબધમા મને સમવિષમતા થાય તે સ્વાભાવિક છે શિલ્પકળામા અને ચિત્રકળામા આર્યોએ અતિ પ્રાચીન કાળમા જે કાશલ્ય પ્રાપ્ત કરેલુ હતુ તેનો દશાશ પણ હજી પશ્ચિમના દેશોએ પ્રાપ્ત કરેલુ નથી અને ભવિષ્યમા તરતમા પ્રાપ્ત કરશે તેવો સભવ જણાતો નથી

૫૫ અનેક કારણોને લીધે હિંદનો પ્રાચીન ઇતિહાસ સપૂર્ણ સ્વરૂપમા ઉપલબ્ધ થઇ શકે તેમ નથી તેમજ ઐતિહાસિક સમયનો નિર્ણય કરવાનો ક્રમ પણ, પાશ્ચિમાત્ય મુસાફરોના આગમન પછી સ્વીકૃત થયેલા હોવાથી, તેમના આગમન પહેલાના સમયનો નિર્ણય સાધનોને અભાવે થઈ શકે તેમ નથી પરતુ એટલા માટે પ્રાચીન કળા નોધ લેવા લાયક ન હતી, એવુ સરળ અને પાયા વગરનુ અનુમાન સહમા બાધી લેવુ, અથવા જ્યાથી સમયનો નિર્ણય થઇ શકે તેમ હોય ત્યાથી હિંદની કળાની શરૂઆત થઇ એવી હલાહલ અનુમાનરૂપ કલ્પના કરવી, એ કેટલૂ સાહસ છે તે નિષ્પક્ષ બુદ્ધિથી નીચે જીવે હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનુ અવલોકન કરવાથી જણાય છે જગદીશ્વરને ઉદ્દેશીને જેમ **"નેતિ નેતિ"** એવા શબ્દોથીજ તેના ગુણ-સ્વરૂપનુ વર્ણન થઈ શકે તેવુ છે, તેમ હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસનુ પણ કઇક તેવુજ છે અતિ પ્રાચીન કાળના ગ્રથો અથવા ઇતિહાસ ઉપલબ્ધ નથી ઐતિહાસિક સમયનો નિર્ણય પશ્ચિમ દેશોના મુસાફરોના આગમન પછી થઈ શકે છે અને તે પણ ગ્રીસના એલેકઝાન્ડર ધી ગ્રેટના હુમલા (૩૨૭ ઈ સ) પછી અથવા તે અરસામાં હોય તેમ જણાય છે પરતુ તેથી વિશેષ પ્રાચીન સમયનો નિર્ણય કરવાનુ કાંઈ નિશ્ચયાત્મક સાધન મલી શકતું નથી, અને આ અરસામા તો હિદની કળા પરિપૂર્ણતા પામેલી હોય અને ગ્રીસ દેશના કારીગરો હિદને શિક્ષણ આપવાને બદલે હિદના કારીગરો પાસેથી શિક્ષણ લઇ ગયા હોય એવુ જણાય છે When the Greeks towards the end of the 4th century B C invaded the North West, the Indians had already worked out a national culture of their own unaffected by foreign influences (Macdonell's History

of Sanskrit Literature, page 7) મૌર્યવંશી રાજા ચન્દ્રગુપ્તના વખતમાં (ઇ. સ. પૂર્વે ૨૯૦) એલેકઝાન્ડર ધી ગ્રેટના સેનાપતિ સેલ્યુકસે પોતાના એલચી મેગાસ્થનીસને ચંદ્રગુપ્તના દરબારમાં મોકલ્યો હતો અને મેગાસ્થનીસે હિંદની તે સમયની કળાનું જે વર્ણન આપેલું છે તે ઉપરથી સહજ પ્રતીતિ થઇ શકે છે કે તે સમયમાં હિંદની કળા પરિપૂર્ણ દશામાં હતી અને પાશ્ચિમાત્યોનાં આગમનની પૂર્વે ઘણા પ્રાચીન કાળમાં તેનો ઉદ્ભવ થએલો હોવો જોઇએ. આ અરસામા લખાયેલા ગ્રંથોની સાથે, અમુક બીજા ગ્રંથોને સરખાવીએ છીએ, ત્યારે ઉક્ત બીજા ગ્રંથો વધારે પ્રાચીન હોય તેમ સહજ જણાઇ આવે છે, એટલે ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકા પહેલાં હિંદમા કળાનો પૂર્ણ ઉત્કર્ષ હોવો જોઇએ એવુ અનુમાન અનિવાર્ય થાય છે. અને એ પ્રમાણે અમુક સમય નક્કી કરી તે અરસામા લખાયેલા ગ્રથોની સૂચના ઉપરથી તેથી વધારે પ્રાચીન ગ્રંથ જોઇએ છીએ ત્યારે તેમા આપેલી હકીકત તેથી પણ વધારે પ્રાચીન કાળ તરફ આપણને દોરે છે, અને એ પ્રમાણે ભૂતકાળનાં ઉંડાણમા જેમ જેમ વધારે જઇએ છીએ તેમ તેમ ઉત્તરોત્તર હિંદની કળાની પ્રાચીનતા વધારેને વધારે પ્રાચીન હોય એમ સિદ્ધ થતું આવે છે. પરંતુ ચોક્કસ લેખો કે પ્રમાણોને અભાવે અમુક સમય તે છેક પ્રાચીન દશાનો સમય હતો એમ કહી શકાતું નથી. મૌર્યવંશી રાજાઓના વખતમાં એટલે કે ઈ. સ. પૂર્વે ચોથા સૈકામાં તો બૌદ્ધોનુ પરિમળ જામી ગયું હતું, જ્યારે હિંદની કળાની પરિપૂર્ણતા તો તેની પૂર્વે બ્રાહ્મણોની સર્વોપરિ સત્તાના સમયમાં થયેલી હતી એમ નિ.સંદેહ જણાય છે. પુરાણોના કરતાં રસકાવ્યો વધારે પ્રાચીન છે, રસકાવ્યો કરતાં સ્મૃતિઓ, સ્મૃતિઓના કરતાં વેદ—મંડળો અને શ્રુતિઓ વધારે પ્રાચીન છે એમ તુલનાત્મક દૃષ્ટિથી સહજ નક્કી થઇ શકે છે, પરતુ પ્રત્યેક ગ્રંથ કયા સમયમાં લખાયેલો હતો એ રજુઆત કરી શકાય તેવું નથી તેમ તે સર્વ ગ્રંથોમાં જ્યારે હિંદની કળાનું વર્ણન વાંચીએ છીએ અને ઉત્કર્ષમય જણાતું આવે છે ત્યારે એમ સહજ અનુમાન થઇ શકે છે કે અમુક કાળ તે કળાનો છેક પ્રાચીન કાળથી, એથી વિશેષ પ્રાચીન કાળમાં પણ હિંદની કળાનો ઉત્કર્ષ હતો. આ પ્રમાણ અભાવાત્મક શબ્દોમાં હિંદની કળાનો સમય કહી શકાય તેવું છે. સાધનોને અભાવે ભાવાત્મક શબ્દોમાં તે સમય કહી શકાય તેવુ નથી. અને કેવળ અનુમાનને આધારે તેવો સમય નક્કી કરી જણાવવો, અથવા જ્યાથી ઐતિહાસિક હકીકત ઉપલબ્ધ થતી હોય તે સમયને આદિ સમય તરીકે સંબોધવો એ કેવળ ધૃષ્ટતાજ છે. પ્રૅાફેસર મેકડોનેલ પણ History of Sanskrit Literature માં એજ વિચારો રજુ કરે છે. "History is one weak spot in Indian Literature. It is in fact non-existent. The dates of Sanskrit authors are in the vast majority of cases only known approximately having been inferred from the indirect evidence of interdependence, quotation or allusion, development of language or style," (page 10). રસકાવ્યો (ઈ. સ. પૂર્વે ૫૦૦ થી ૫૦) ધર્મ સૂત્રો (ઇ. સ. પૂર્વે ૫૦૦થી ૨૦૦) મહાભારત (ઈ. સ. પૂર્વે આઠમા સૈકામાં) રામાયણ (ઇ. સ. પૂર્વે નવમા સૈકામાં) ઉપનિષદો (ઇ. સ. પૂર્વે ૮૦૦ થી ૫૦૦) અને વેદો (ઈ. સ. પૂર્વે ૧૫૦૦) વગેરેના સમયો નક્કી કરવામાં પણ " not less remote than this " આથી ઓછું પ્રાચીન

નહી) " not later than this " "આથી વધારે મોડું નહી " એવી ભાષાથી તેમને રજુઆત કરવી પડી છે ઇતિહાસ, ભૂગોળ, સાહિત્ય, ભાષા, દેશકાળ, વનસ્પતિનું વર્ણન, ધર્માચાર્યોના વૃતાંતો વગેરે ઉપરના ગ્રંથોમાથી જે બારીક અવલોકન અને તુલનાથી હકીકત મલી શકે છે તે ઉપરથી પ્રાચીનકાળના ઇતિહાસનુ કંઈક સ્વરૂપ બાધી શકાય તેવુ છે અને એ ધોરણે વિચાર કરતા હું ઉપર કહી ગયો તેમ હું એવા અનુમાન ઉપર આવુ છુ કે વેદનો સમય ઇ સ પૂ ૫૦૦૦ વર્ષોનો અથવા તે અરસાનો હશે અને મને સતોષ થાય છે કે જુદા માર્ગેથી ગણુની કરીને પણ બોનના પ્રોફેસર જેકોબી (Jacobi of Bonn) મ્હારી આ માન્યતાને મળતા આવે છે ગમે તેમ હોય, અનિશ્ચિત ભૂતકાળનો અનુમાન પ્રધાન હકીકત રૂપે ઇતિહાસ લખવો એ નિરર્થક છે મ્હારે આ મુદ્દાનુ વિવેચન કરવામાં માત્ર એટલોજ હેતુ છે કે હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસ કે કળાનુ જ્ઞાન નહિ છતા, હિંદના કળા-કૌશલ્ય સબધમા ઘણી વખત જે ટીકાઓ કરવામા આવે છે તે પાયા વગરની, એક દેશીય અને ગેરવ્યાજબી છે સમય ગમે તે હોય પરતુ હિંદની કળાનુ અનાદિ કાળથી જે દીવ્ય સ્વરૂપ ઝળકતું રહેલુ છે તે વિદ્યમાન છે, અને તેની પરીક્ષા કરી બ્હાર લાવવામાંજ અત્યારે ખરી સાર્થકતા સમાયેલી છે સદ્‌ભાગ્યે એટલી હકીકત તો હવે સિદ્ધ થયેલી છે અને પાશ્ચિમાત્યો પણ તે માન્ય રાખે છે કે હિંદની કળા હિંદમાજ ઉદ્ભવેલી હતી અને ગ્રીસના કરતા ઘણી પુરાતન હતી (Vide–Macdonell's History of Sanskrit Literature) એકજ વૃક્ષની શાખા રૂપે હોવાથી ગ્રીસ, ઇરાન દેશ, અને હિંદુસ્થાનનાં પ્રાચીન બધારણોમા મળતાપણું હશે એ સભવિત છે પરતુ તે છતા પ્રત્યેક શાખાનુ સ્વરૂપ તે તે અનુસરીને જુદુ જ બધાયુ હતુ હિંદુસ્થાનની શાખા તે યુરોપની શાખાની ઉપશાખા ન હતી પરતુ હિંદનીજ ભૂમિમા નવપલ્લવિત થયેલી શાખા હતી કે જે અલૌકિક ભૂમિએ, એ શાખાને નવીન વાતાવરણ અર્પી તેનુ જુદુ જ સ્વરૂપ બાધ્યુ જુઓ (B Havell's History of Aryan Rule in India) પ્રાચીન કાળમાં હિંદની કોઈએ કોઇ દેશ કળા કૌશલ્ય માટે મુકાતો હોય તો તે ગ્રીસ છે, અને હિંદનુ અપ્રતિમ કળા કૌશલ્ય સિદ્ધ કરવામા ઉપરની રજુઆત પુરતી છે. આ લેખ સમાપ્ત કર્યા પહેલાં આપણે પ્રસ્તુત કળા કૌશલ્યની કાઇક ઝાંખી કરીએ

૫૬ હિંદના પ્રાચીનસ્મળા પ્રદેશમા આપણે સચરીએ છીએ ત્યારે આપણને કંઈક જુદાજ વાતાવરણનો અનુભવ થાય છે સાહિત્ય, વ્યાકરણ, ગણિત, જ્યોતિષ, વૈદક, ઔદ્યોગિક શિલ્પ, ધર્મ, ન્યાય, નીતિ, વગેર શાસ્ત્રોમા આર્ય મહર્ષિઓએ સપૂર્ણ કૌશલ્ય મેળવેલુ હતું અને મહર્ષિ અત્રિ, વાલ્મિકી, આશ્વલાયન, બોધાયન, વિદ્યારણ્યાચાર્ય, ભરદ્વાજ, આપસ્તબ વસિષ્ઠ વગેરેના ગ્રથનુ નિરીક્ષણ કરીએ છીએ ત્યારે અભિમાન આશ્ચર્યથી આપણું અત કરણ આલિગિત થાય છે ધર્મને માટે સચાર, અને ધર્મને માટે લય, એજ આર્યોનો જીવન સદેશ હોવાથી સઘળુ વાતાવરણ ધર્મમય જણાય છે અને પ્રાણિમાત્રના કલ્યાણ અર્થ લખેલા ગ્રંથોમા એવા ગભીર અને અબાધિત સિદ્ધાંતો રજુ કરેલા છે કે આજે પાંચ હજાર વર્ષ પછી એ સિદ્ધાંતો કાયમ રહેલા છે જગતનો કર્તા એક પરમાત્મા છે કે જે ' अणोरणीयान महतो महियान " "સર્વ પ્રાણિઓનાં જીવનરૂપે રહી જગતચક્ર ચલાવી રહેલ છે, તેજ સર્વ વ્યાપી ઇશ્વરનાં પ્રાણિમાત્ર અગ છે, એ સિદ્ધાંત આર્યોની વ્યવહાર-સંસાર-

ણીમાં અનાદિકાળથી અદ્યાપિ પર્યન્ત અવિચ્છિન્ન ચાલતો આવેલો છે, અને અપૂર્વ ધર્મ-ભાવનામા સિદ્ધનાની મીલાવટ કરી આર્ય શિલ્પકાર આલેખન કરવા બેસે ત્યારે સમસ્ત સૃષ્ટિ દીવ્ય સ્વરૂપમાં તેને પ્રત્યક્ષ થાય તે સ્વાભાવિક જ હતું. દીવ્ય ભાવના અને દીવ્ય ચક્ષુથી સકલ સૃષ્ટિમાં પરમાત્મા ચૈતન્યનુ અવલોકન કરનાર, સિંધ અને સતલજથી સુશોભિત થયેલા અરણ્ય પ્રદેશોમાં પ્રાતઃકાળે હિમાલયનાં શ્વેત શિખરોપર ઉદય પામતા આર્ય દેવની ઉપાસના કરનાર [જુઓ ૐ चित्रम् । देवाना मुदमा दनीकम् । આદિને ઉદ્દેશીને) અહોચિત્રા દેવતાઓનું પરિબળ ઉદય પામ્યુ છે. કેટલો આકર્ષક અને અર્થગંભીર ખ્યાલ રૂગ્વેદ) આર્ય શિલ્પકારોએ ચેતન અને અચેતન કુદરતી પણ સૌદર્યમય દેખાય એ સહજ સમજાય તેવું છે. સૃષ્ટિનાં અણુએ અણુમાં તેને પરમાત્મા વિલસી રહેલો દેખાય છે, અને એ સર્વ વ્યાપી ઇશ્વરનુ અસ્તિત્વ દીવ્ય ભાવનાથી આલેખી, ચિત્ર કામ કે શિલ્પકામ તન્મય બનાવવું તેમાંજ તેઓ ખરો ધર્મ માનતા અને તેનેજ તેઓ ખરી કળા સમજતા. મોક્ષ પ્રાપ્ત કરવા માટે, સર્વ વ્યાપી આત્માને ઓળખવો, એ અમોઘ માર્ગ છે એમ માની કુદરત માત્રનો રૂગણ ભાવનાથી ઉપાસના કરનાર આર્ય–ચિત્રકારને, ચિત્રકળા, એ ઇશોપાસના હતી, અને શિલ્પકળા, એ પણ ધર્મની પ્રતિષ્ઠા, રક્ષા અને પ્રચારનું સાધન હતું. અંત જ્યોતિથી બાહ્ય કુદરતમા ઇશ્વરને ઓળખનાર આર્ય–ચિત્રકારને ઉષા–દેવી, સૂર્ય દેવતા, અગ્નિ દેવતા વગેરે, ઋગ્વેદમા વર્ણવેલાં અદ્દભૂત સ્વરૂપમા દેખાય, અને રામાયણના નકશીદાર યજ્ઞમંડપો, હોમ સ્તંભો અને દેવ મંદિરોમાં, આ–શિલ્પકાર પોતાની કળાને પરિપૂર્ણ સ્થિતિમાં રજુ કરે, એ આર્યોની પવિત્ર ભૂમિમાં સંચરનાર કળા રસજ્ઞ પુરૂષને સહજ સમજાય તેવું છે. ધર્મની ભાવનાથી, ધાર્મિક વસ્તુઓનું આલેખન કરનાર આર્ય બન્ધુને, ચિત્ર કળાએ પણ ઇશ્વરને ઓળખવાના અને મેળવવાના સાધન રૂપે હતી અને એમની ભૂમિકામાથી ઉત્પન્ન થયેલી શિલ્પકળા અને ચિત્ર કળાની બાહ્ય દેખાવથી તુલના નહિ કરતાં, અંતર્ગત ભાવનાથી તુલના કરવામા આવે ત્યારેજ જે સમર્થ કૌશલ્ય અને મનોભાવનાથી આર્યોએ પ્રસ્તુત કળાની પરિપૂર્ણતા કરેલી હોય છે તેનુ ખરૂં સ્વરૂપ સમજાય છે. અગમ્ય ધર્મભાવના, અને ચેતન્યમય કુદરતનાં સૌદર્ય, અનન્ય પ્રેમ ભાવથી ઉત્તેજીત થયેલ આર્ય શિલ્પકાર, કંઇક જૂદાજ કળા–પ્રદેશમા વિહાર કરતો હોય એમ જણાય છે. અમાનુષી અને અલૌકિક તત્ત્વોને કલ્પના શક્તિથી આળેખી પ્રત્યક્ષ સ્વરૂપમા રજુ કરનાર આર્ય ચિત્રકારને " Lack of classical simplicity and neglect of artistic principle " વગેરે દોષોને માત્ર ગણવામા, પાશ્ચિમાત્યો આર્યોની પ્રાચીન કળાનુ ખરૂં રહસ્ય સમજવાની અશક્તિ બતાવે છે. દીવ્ય ભાવના, દીવ્ય–ચક્ષુ, દીવ્ય સૌદર્યના પ્રદેશમા આધુનિક કાળના " કેમીસ્ટ કે એનેટોમિસ્ટ " ને અવકાશ મળી શકે તેમ નથી. હિંદનાં ધર્મશાસ્ત્રો, લોક–શાસ્ત્રો અને કુદરતનું રહસ્ય સમજનાર રસજ્ઞ પુરૂષથીજ હિંદી પ્રાચીન કાળનું અનુપમ, મનોહર પરિપુર્ણ સ્વરૂપ સમજી શકાય તેવું છે. પાશ્ચિમાત્યોની માફક આર્ય બન્ધુઓ બાહ્ય સ્વરૂપના ઉપાસકો ન હતા પરંતુ પ્રત્યેક વસ્તુનુ અંતર્ગત સ્વરૂપ સચોટ રીતે બહાર લાવવામાંજ ખરી કળા રહેલી છે એમ તેઓ સમજતા અને એ કળા કેવી આબેહૂબ રીતે રજુ કરી શકયા છે તે ખ્યાલ, એ કળાનુ રહસ્ય જાણનારનેજ આવી શકે તેમ છે. અંતર્ગત ભાવને તદ્દવત સ્વરૂપમાં બહાર લાવવો, એજ ખરી શિલ્પકળા કે ચિત્રકળા છે, અને એ દષ્ટિબિન્દુથી તુલના કરતા આર્યોનું સમર્થ કૌશલ્ય, પ્રમાણ શક્તિ, અલૌકિક

કલ્પના શક્તિ, અને ભાવ-પ્રવીણતા સહજ સિદ્ધ થાય છે "સહસ્ત્ર કળાઓમાં પ્રવાણ," "દેવતાઓના શિલ્પકાર અને સ્વર્ગમા મહેલોના બાંધનાર," "મહાન્ અને અમરદેવ, વગેરે ભાવનાથી વિશ્વકર્માને ઉદ્દેશીને સમર્થ શિલ્પકારની મહાભારતમાં ઉપાસના કરવામા આવી છે એ માત્ર અર્થ રહિત લખાણુ ન હતુ પરંતુ વસ્તુત તેવા સમર્થ શિલ્પકારો આર્ય મડળોમા હતા અને તેઓની કળા, તે આ ભાવથી પ્રેરાયેલી, આ ભાવથી પોષાયેલી અને આ ભાવથી પરિપૂર્ણતા પામેલી કળા હતી કે જેના નમુનાઓ હિંદના રોપણ કરનારાં હવાપાણી, સખ્યાબધ હુમલાખોરોના વ્યાઘાતો, અને ધર્માંધ બાદશાહોની ભાગતોડ વચ્ચે, હજી સુધી હજારો વર્ષો થયા ટકી રહેલા છે મી૦ ઈ૦ બી૦ હેવલે "વિશ્વકર્મા" મા આ વિચારો અસરકારક રીતે રજુ કરેલા છે તેઓ લખે છે કે "In all Indian art there is a recognition of the fact that art is primarily prophecy that it is a translation into material form of inspiration man receives from God The whole business of art is entirely without importance except in so far as it is conceived of and conducted as the material expression of religion Indian art like that of medieval Europe or early Greece is essentially a religious art and as such is a true image of Indian Civilization just as was the art of thirteenth Century England and that of Greece in the Sixth Century before Christ (Vishvakarma Part VII—preface) Compare also, "The great thinkers of India taught their master-builders to express in concrete architectural terms the theoretical principles of the cosmic forces, as the different schools of philosophy conceived them to be, Indo-Aryan builders were pure scientist-philosophy in brick and stone, yet the fine institution of the artists-craftsman clothed the science of natural religion with a grace and splendour of its own, and thus Indian art grew, like a tree or a flower, conscious of its own beauty and rejoicing in it always receiving it in wondering adoration as a gift from heaven, but never struggling to attain to it by the pedantic and coquettish arts of the Renaissance (F B Havell—"Study of Indo-Aryan Civilization page 119) આ ભાવનાથી અવલોકન કરનાર ચિત્રકારને, દેવતાચલ ઉપરની સૂર્યપ્રભા દેવાગના રૂપે દેખાય, વિશ્વ-કલ્યાણુ માટે પ્રયાણ કરતા કુમાર સિદ્ધાર્થ માટે કથક અશ્વ અશ્રુ પાડે, રામચંદ્રજીના વનવાસથી વનસ્પતિઓ રુદન કરે, એલીફન્ટા અને ઇલોરાની ભવ્ય મૂર્તિઓના વિરાટ સ્વરૂપમા સર્વ શક્તિમાન કર્તાની અપરિચિત શક્તિઓ વિદ્યમાન દેખાય, ગિરનાર અને આબુના નકશીદાર મદિરોમા યા દક્ષિણના અનાદિક શિવાલયો કે જેઓ હિંદના મનોહર

વિષ્ણુ મંદિરોમા એજ પરમાત્માનું સુંદર સ્વરૂપ ઝળકી રહેલું દેખાય તેમાં નવાઇ નથી. પાશ્ચિમાત્ય કળાની પરિપૂર્ણતા મનુષ્યનું અને કુદરતનું બાહ્ય સ્થૂલ સ્વરૂપ સાંગોપાગ રજુ કરવામાં સમાયેલી છે. સૂક્ષ્મ શરીરની કલ્પના સાથે તેને સંબંધ રહેલો નથી. આર્ય શિલ્પકારની કળા શરીરનાં બાહ્ય સ્વરૂપમા સમાયલી નથી પરંતુ પ્રસ્તુત શરીરનું અંતર્ગત ચૈતન્ય નિહાળી, એ ચૈતન્યથી કળા કૃતિને જીવંત મૂર્તિ રૂપે ઝળકતી કરવામાં રહેલી છે. પાશ્ચિમાત્યોમા દૃષ્ટિ અવલોકન બીજક અને પ્રધાન છે. આર્યકળામાં ધર્મ ભાવના અને ઉત્પ્રેક્ષા બીજક અને પ્રધાન છે. બન્નેનું દૃષ્ટિબિંદુ જુદું છે, બન્નેના આશયો જુદા છે, બન્નેના કળા પ્રદેશ પણ જુદાજ છે. આવી વસ્તુ સ્થિતિમા પાશ્ચિમાત્યો, સાંભળેલી યા વાંચેલી હકીકત ઉપરથી હિંદની કળાનું સ્વરૂપ કલ્પે, અને એ કલ્પનામાં ગંભીર ભુલને પાત્ર થાય એ સહજ સમજાય તેવું છે. અન્તર્જ્યોતિથી ઉત્તેજીત થયેલો આર્ય શિલ્પકાર, ભક્તિ પૂર્ણ વાતાવરણ ઉભું કરી તેમાં તલ્લિન થાય છે, અને ઇશ્વર ભક્તિના પ્રભાવમાં સરળતાથી અને સચોટ રીતે પોતાની કળા રજુ કરવામા અદ્‌ભુત કૌશલ્ય બતાવે છે, ધર્મ ભાવના અને સત્ય પ્રદર્શનની અજબ મિલાવટ કરી, આર્ય શિલ્પકાર પોતાની મનોભૂમિકાનાં વાતાવરણ સાથે એક તાર બની જાય છે. ધર્મના સાધ્યો આકર્ષક રીતે રજુ કરવામા પ્રાચીન આર્ય શિલ્પકાર અપ્રતિમ રહે છે. વેદ કાલીન સમયથી ઇશ્વરભક્તિ આર્ય કળાના જીવનરસ રૂપે રહેલી છે, અને એજ પ્રાચીન રસામૃતથી પોપાયેલી હોવાથી, હિંદની કલા અનેક વિપરીત સંજોગો વચ્ચે જીવંત રહેલી છે. જે ભાવનાથી પ્રેરાઇ પ્રાચીન મહર્ષિઓએ અચેતન કુદરતને મૂર્તિમંત બનાવી, જે ભાવનાથી પ્રેરાઇ અશોક અને કનિષ્કના વખતમાં ભારૂત, સાન્ચી અને અમરાવતીનાં ભવ્ય સ્તૂપો બનાવવા માટે અનેક શિલ્પકારોએ જીવન આપ્યું, જે ભાવનાથી પ્રેરાઇ મધ્યમ યુગના પૂર્વ ભાગમાં આર્ય શિલ્પકારોએ એલીફન્ટા અને ઇલોરાની અજબ ગુફાઓ કોતરી કાઢી અને મનોહર શિવાલયો અને વિષ્ણુ મંદિરો ઉભા કર્યાં, જે ભાવનાથી પ્રેરાઇ મહાવીરના અનુયાયીઓએ પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં અનુપમ નકશીકામ રજુ કરી અમર કીર્તિ મેળવી, અને જે ભાવનાથી પ્રેરાઇ મીરાંબાઇના સુસ્વર ગાનથી મત્ત બનેલા વૈષ્ણવોએ કૃષ્ણ–કનૈયાજીના દીવ્ય આવાસોથી ઉત્તર હિંદને શોભાવ્યુ, તે ભાવના આર્યોની ઇશ્વર ભક્તિજ હતી, અને સમસ્ત દુનિયાના કળા પ્રદેશમાં અપ્રતિમ સ્થાન પ્રાપ્ત કરવા માટે આર્ય શિલ્પકારો આ ભક્તિનેજ આભારી છે. યુરોપમાં અને વિશેષે કરીને સ્પેઇનમા મધ્યમ યુગના પૂર્વ ભાગમાં, કળા–પ્રદેશમાં ભક્તિરસની અસર હતી પરંતુ હિંદના કળા સ્વાતંત્ર્ય અને કલ્પના શક્તિને અભાવે તે વખતના શિલ્પકારો હિંદની ભૂમિકાએ પહોંચી શક્યા ન હતા. વળી જ્યારે ભક્તિભાવમાં ઉદ્‌ભવેલી હિંદની કળા દેવી રૂપે પુજાઈ વૃદ્ધિ પામી ત્યારે યુરોપના ધર્માધ્યક્ષોએ લલિત કળાને વિષયોત્તેજક માની તેનો અનાદર કર્યો અને પરિણામે એ કળા ત્યાં નષ્ટ થઇ. અને નવયુગની કળામાં બાહ્યરૂપ અને વાછના પ્રધાન છે પરંતુ અંતર્જ્યોતિ અને ઉત્પેક્ષા નથી એટલે દીવ્ય કલ્પનાથી હિંદનો શિલ્પકાર ચિત્રકાર અગમ્ય માર્ગ ભેદી જે કોટીએ પહોચી શકે છે તે ભુમિકાએ પહોંચવાને પાશ્ચિમાત્ય શિલ્પકારને અવકાશ નથી. ભક્તિરસમાંજ હિંદની કળાનો ઉત્કર્ષ રહેલો છે, અને વેદ–કાલથી ઉદ્‌ભવેલો આ રસ, અનેક યુગો અને ધર્મોમાથી પસાર થઇ અદ્યાપિ પર્યંત આર્ય વંશજોનાં ઘરેઘરમાં ઝળકી રહેલો છે. ભક્તિભાવમાં ઉદ્‌ભવેલી અને પોષાયેલી હિંદની કળાનુ

અંતર્જીવન નષ્ટ થયેલું નથી, અને યોગ્ય ઉપાસનાથી એ કળા-દેવી પ્રાતિસ્વિક સ્વરૂપમાં ઝળકી ઉઠે તેવો હજી પણ દરેક સંભવ છે પરંતુ હિંદની કળાનાં હત ભાગ્યે કોઇ દિશામાં તેનો યોગ્ય સત્કાર થતો જણાતો નથી પાશ્ચિમાત્ય કળાના બાહ્ય બેડોળ સ્વરૂપમાં ખરી કલા માનનારા નામદાર સરકારના અધિકારીઓએ હિંદની કળાનો અનાદર કરેલો છે અને ગયાં પચ્ચીસ વર્ષમાં હિંદની પ્રાચીન કળાને પુનસંજીવન કરવાનો કંઇપણ પ્રયાસ વસ્તુત કરવામાં આવેલો હોય એમ જણાતું નથી પાશ્ચિમાત્ય શિલ્પકારનું અંધ અનુકરણ કરવામાં કૌશલ્ય, એજ કળા પ્રવીણતા છે એમ માની આર્ય પુત્રો સ્વદેશી કળાને વિસારી દઇ, પશ્ચિમને બારણે ભિક્ષા માગતા કળા હીન થયા છે, રાજા અને પ્રજા બન્નેની પ્રીતિમાંથી ઉતરી ગયેલી કળા નષ્ટવત્ દેખાય તે સ્વાભાવિકજ છે ચોમેરના પ્રતિકૂળ વાતાવરણમાં ગોપાઇ ગયેલી હિંદની કળાનો પુનરુદય થવો સંભવિત ભાસતું નથી અને મી એફ આર માર્ટીન લખે છે તેમ (જુઓ Indian Miniature Painting, page 89) મને પણ લાગે છે કે ' Miniature painting and all other branches of art and craft created by the Moghul Emperors will never revive as the conditions are not sufficiently favourable The preciousness of the materials and the richness of the details which so characterised Indian art, and in which respects it was unsurpassed, are no longer in demand Let us hope that new Indian art will follow new paths, " "મોગલ બાદશાહોએ ઉત્પન્ન કરેલી વિગતપૂર્ણ સૂક્ષ્મ ચિત્રકળા અને કળાની બીજી શાખાઓ કદી પુન. સંજીવન થશે નહિ કારણ કે સંજોગો જોઇએ તેવા અનુકૂળ નથી સાધનોનું અમુલ્યપણુ અને વિગતોની પ્રભુતા કે જે હિંદની કળાના ખાસ ગુણો હતા અને જે બાબતમાં તે કળા અપ્રતિમ હતી તેની હવે જરૂર રહી નથી આપણે આશા રાખશું કે હિંદની કળા નવીન માર્ગો ગ્રહણ કરશે " હિંદની સરકાર અને હિંદના પુત્રો હિંદની પ્રાચીન દીવ્ય કળાનું સત્ય સ્વરૂપ ઓળખી તેને ઉત્તેજન આપે, હિંદના કળા-રસજ્ઞ પુત્રો પશ્ચિમને બારણે સત્ય કળાની ઓળખ કરવાને બદલે સ્વદેશમાંજ ઉત્તમોત્તમ સ્વરૂપમાં હજી પણ ઇતસ્તત શોભી રહેલી આર્ય કળાને ઓળખી તેના સત્ય સ્વરૂપની આરાધના કરતા શીખે, પશ્ચિમના તોફાની પવનથી શોપાઇ ગયેલી હિંદની કળાને પુન વિકાસ મળે અને બાબુ અબનીંદ્રનાથ ટાગોર વગેરેના પ્રશસ્ય પ્રયાસમાં સફળતા મળે એટલીજ મ્હારી અંતઃકરણની ઇચ્છા છે અને એટલોજ મ્હારા આ લેખનો ઉદ્દેશ છે

Dr. Tagore's reply.

Construction is for a purpose, it expresses our wants; but creation is for itself, it expresses our very being. We make a vessel because water has to be fetched. It must answer the question why. But when we take infinite trouble to give it a beautiful form no reason has to be assigned It is something which is ultimate, it is for the realisation of our own spirit which is free, which is glad. If in the works of our life needs make themselves too domineering purposes too obtrusive; if something of our complete humanity is not expressed at the same time then these works become ugly and unspiritual.

In love, in goodness man himself is revealed, these express no want in him, they show the fulness of his nature which flows out of himself and therefore they are purely creative. They are ultimate–therefore in our judgment of man's civilization they give us true criterian of perfection.

Man's highest creation is his society. It has its innumerable conveniences for him, but its true worth is in the highest expression of himself which he finds in it. Therefore it is in its ideal perfection that society is of ultimate value to man. For it is a world where he finds himself revealed in his greatness where his true nature has the best freedom of manifestation.

But through pressure of need, allurement of temptations, or tyranny of circumstances it may prove to be opposite. His society may conspire to rob man of his freedom of conscience reducing him to an automaton or of his freedom of intellect forcibly keeping him foolish and feeble in his ideas and practices, or of his freedom of humanity turning him to an appliance for the production of power and things, when this happens it is the most terrible of all disasters for man. For freedom of creation in which he continually finds himself, not as a slave, not as a machine, not as an infant without growth, remaining forever stunted, but as the son of the immortal whose nature is in the joy of endless self-giving.

Creation is the revelation of truth through the rhythm of forms It has a dualism consisting of the expression and the material Of these two wedded companions the material must keep in the back-ground and continually offer itself as a sacrifice to its absolute loyalty to the expression And this is true for all things, whether in our individual life or in our society

When the material makes itself too aggressive and furiously multiplies itself into unmeaning voluminousness, then the harmony of creation is disturbed and truth is obscured If the lamp takes a perverse pride in displaying its oil then the light remains unrevealed The material must know that it has no idea of completeness in itself, that it must not hold out temptations to decoy men under its destination away from their creative activities

The laws of grammar are necessary for the construction of a poem but the readers must not be made conscious of their constant dictatorship In classical India we have a Sanskrit poem in which all the complex grammatical rules are deliberately illustrated This gives continual shocks of delight to a class of readers who, even in work of art, seek some tangible proof of power almost physical in its manifestation This proves that by special cultivation a kind of mentality can be produced which is strangely capable of taking delight in contemplating the mere spectacle of power manipulating materials, forgetting that materials are not the truth And these people of an athletic habit of mind encourage artists to sacrifice art to the vanity of performance, simplicity of truth to the antics of cleverness

What is the truth of the world ? Its truth is not the mass of materials, but their universal relatedness A drop of water is not a particular assortment of elements, it is their mutuality In fact matter, as a mass, is an abstraction to us, we know it by a betrayal of secret through science We do not directly perceive it We see a flower, but not matter Matter in a laboratory has its use but no expression. This expression

alone is creation, it is an end in itself. So also does our civilization find its completeness when it expresses humanity, not when it displays its power to amass materials.

I have said that the truth of this world is in its law of relatedness, that is to say, the law of keeping step to-gether. For the world is a movement, and this movement must not be retarded in any of its parts by a break of cadence. The world of men is suffering the agony of pain, because its movements are not in harmony with one another, because the relationship of races has not yet been established in a balance of beauty and goodness. This balance cannot be maintained by external regulation. It is a dance which must have music to regulate it. This great music is lacking in the historical meeting of man which has taken place in the present age, and all its movements in their discongruity are creating complexities of pain.

We know of an instance in our own history of India when a great personality struck up in his life and voice the key-note of the solemn music of man-love for all creatures. And that music crossed the sea and the mountain and the desert, and races belonging to different climes and habits and languages were drawn together, not in a clash of arms or in the conflict of exploitation but in co-operaion of life, in amity and peace. This was a creation. The great rhythm of this symphony was in the very heart of the world. This rhythm is what metre is to a poem, not a mere enclosure for keeping ideas from running off in disorder, but a vitalising force, making them indivisible in a unity of creation.

When humanity lacks this music of soul, then society becomes a mechanical arrangement of compartments, of political and social classifications. Such a machine is a mere aping of creation, and not having unity at its heart it enforces it in its outer structure for mere convenience. In it the life that grows and feels is hurt and either is crushed into insensibility or breaks out in constant convulsions.

The vital harmony is lacking to-day in unity of man, for

the formalness of law and regulation has displaced the living ideal of personality from human affairs and science has taken the office of religion in man's greatest creative work, his civilisation

This diversion of man's energy to the outside is producing an enormous quantity of materials which may give rise in us to the pride of power but not the joy of life. The hugeness of things is everyday overawing the greatness of man, and the gap between matter and life is growing wider. For when things become too many, they refuse to be completely assimilated to life, thus becoming its most dangerous rival, as is an excessively large pile of fuel to the fire

Expression belongs to a different plane from that of its material Our physical body has its elaborate mechanism for its various vital needs Yet the wholeness of our body, where it is an expression, where it is one with our personality, is absolutely different in its aspect and meaning from the muscular vascular or nervous system and it keeps its veil strictly drawn The physiological mechanism as an organ of efficiency carefully exacts from its means and methods their full equivalents in results But the body is more than this mechanism it is divine An exhaustive list of all its functions fails to give us its definitness It is a creation and not a mere construction, rising far above its purposes and composition Creation is infinitely in excess of all measurments, it is the immaterial in matter Therefore, there is no harm in calling it Maya, if by Maya is meant unreality in a special sense For it transcends the real, it represents truth

In the Vedas, one of the names by which God has been addressed is "Avih", meaning He whose nature is to manifest himself According to this epithet creation is not for God's display of power and wealth, it is an endless activity of his own freedom of nature, it is an end in itself This is the character of all works of art.

The giant forces of the world, centripetal and centrifugal, are kept out of our direct recognition, they are the day-

labourers not admitted in the audience hall of creation. But light and sound come to us in their gay dresses as trauba-dors singing serenades before the windows of our senses. What is constantly before us claiming our attention, is not the anatomy of the world but its countenance; there is the ring-dance of seasons; the elusive play of lights and shadows, of wind and water;the many coloured wings of erratic life flit-tering between birth and death. The importance of these is not in their bulk or weight, but in their having a language for us in the cadence of their movenents in the evanescent modes of their colours. They teach us that the greatest fact of our life is our sympathy with this world where it touch-es our feelings and imagination, in short our dealings with it as a work of art.

In all art every display of power is vulgar, and a true artist is humble in its creation. He despises making a show of material in his work and a parade of the difficulties of its process. For the power which accumulates things and mani-pulates them is fundamentally different from the power which transmutes them into the perfection of a creative unity.

And God is humble in his creation. He does not keep his muscles bared, nor does he go out of his way to attract our attention to his store of things or account book of their cost. He gives out himself in the abundance of his nature.

In this we find the key to the meaning of the instinct which is so deep in our will-the love of freedom. It is nothing but our desire to manifest ourself in the highest possible degree of perfection. This is thwarted when some passion like that of greed, whether from within ourselves or from the outside, forcibly turns us into a mere instrument of its satis-faction robbing us of the freedom necessary for the wholeness of the man in us; or when some society in distrust of life's own vigour takes away the freedom of self-expression from its members, reducing them to mechanical toys which eternal-ly repeat some mockery of life's movement according to dead formulas kept stored from a decaying past.

It is the final object of man to prove his similarity of nature with God by his fullness of truth, by his creativeness Whatever he does solely in obedience to natural law, goaded by hunger or other compulsions, he feels at heart to be alien to his own nature He somehow feels a shame about their evidence in his life and tries to put a cover over it some cover fashioned by his own creative mind

For instance, in his necessity for eating there is no difference between man and other creatures, yet he seems unwilling fully to acknowledge this and consequently tries to hide away the hunger element from his meals till it is almost lost to sight He takes endless care to make his food ornamental and likewise the vessal out of which he takes it And so with regulations and designs of his own make he sets up an elaborate pretension that he is not busy satisfying any legitimate need of the physiological nature

This is the process by which the unnecessary has assumed an enormously greater proportion than the necessary in our civilisation In its own turn it begets the danger of burdening us with fixed necessities of habit which have not the sanction of nature nor that of our creative freedom but get merely piled up into a refuge heap of conventionality All the same, in spite of such danger of aberration, it must be admitted that this necessity of the unnecessary belongs to that creative energy of expression by which only do we wish to be recognised For us the toil must be left at the bottom and light must burn above it–the light of festival, the light of worship in all our concern, so that even in the taking of our food it must be made evident that we are social, that our love, beauty and cleanliness are even stronger than our normal craving for eatables

In a similar manner, the love of man and woman, turbulantly strong as it is, has not been relegated to the dark cellar underground, but has been made to break out in a flame of beauty becoming in its best expression symbolical of the spiritual truth in man which is his kinship of love with the infinite

It may be said that as life is a growth it cannot have a completeness of expression and therefore its only true expression is vigour. As intensity of passion leading to a variety of emotional experiences, and adventures of mind giving rise to a wealth of power and production constitutes what they call living Vigour of feeling and intellect is no doubt a great asset of life. But life, merely taken as a force is elemental, it is not human. It has its use like steam and electricity but there is no ideal of perfection in it Those who make such life an object of their worship lose all pity for the personal man and have no compunction in sacrificing individuals to their blind infatuation for power and experiences. And I repeat it once again that life can only become an end in itself when it is a creation, just as the elements that go to the composition of a flower are fulfilled only when they are a flower.

Growth there must be in life. But growth does not mean an enlargement through additions. Things, such as masonry-structure, which have to be constructed by a gradual building up of materials, do not show their perfection until they are completed. But living things start with their wholeness from the beginning of their growth. Life is a continual process of synthesis A child is complete in itself; it does not wait for the perfection of its loveability till it has come to the end of its childhood. The enjoyment of a song begins from the beginning of the singing and continually follows its course to the end. But the man whose sole concern is the acquisition of power or material deals with a task which is cursed with eternal incompleteness. For things find no meaning in themselves when their magnitude consists solely of accumulated bulk. They acquire truth only when they are assimilated to a living idea This assimilation becomes possible so long as the passion for acquisition occupies all our mind, when there is no large leisure for life force to pursue its own great work of self-creation.

I have said that man disowns his hunger lest it should get dominance in his life, shaping that life in its own mea-

sure, for we hate to be recognised in that shape All our passions have their force of attraction, and when favourably placed they at once group round themselves their cognate powers and materials Therefore if any passion is allowed to become tyrannically dominant it forcibly banishes its country influences from our life making our world so consistently homogeneous that all conflicts of conscience are allayed and we forget that this world cannot be final In his world of hunger man, the creator, has but narrow scope and feeble opportunities, so that he is easily defeated, degraded, and kept in chains to serve a master who has not the right of a master

Such changes of dynasty occassionally happen in our civilization without our being fully aware of the fact Some of our passions, after having for a long time their nutrition strictly regulated, suddenly get access to an unlimited supply of food, and by the sheer brute strength so gained lure man's mind back to his primitive nature This frighfully simplifies life by cutting away its best part and gives man a sudden freedom of energy by such mutilation An example of this has become so gigantically universal nowadays that we hesitate to apply to it the standard of judgment which belongs to our higher life For when a usurper occupies the throne he takes every care by menace and threat to take away the right to judge him, and by offer of temptation-the desire

There was a time when commerce was restricted to a narrow circle in society, and was meek enough to acknowledge its limitations In spite of its usefulness men treated it with condescension, even with distrespect It was because man tried to maintain an imperious aloofness from all exacting needs and while accepting their services he refused to do homage to them I believe and hope that in the range of all literature and art there is no single instance of a monied man being glorified for the mere sake of his money Our Laxmi is not the Goddess of the cash balance in the bank, she is the symbol of that ideal plenitude which is never dissociated with goodness and beauty On the other hand the Yaksha Kuber,

who represents affluence in all its smug comfort and tawdriness is depicted in our ancient art as a corpulent creator with features thickly opaque to the light of idealism.

But in recent centuries had come a devasting change in our mentality with regard to the acquisition of money. We not only pursue it but bend our knees to it. For us its call has become the loudest of all voices reaching even the sanctuaries of our temples. That it should be allowed a sufficiently large place in society there can be no question, but it becomes an outrage when it occupies these seats which are specially reserved for the immortals, by bribing us; by tempering with our moral pride; by recruiting the best strength of society on its side in a traitor's campaign against human ideals, disguising with the help of pageantry and pomp, its innate insignificance.

Such a state has come to pass because, with the help of science, the possibility of profit has suddenly become immoderate The whole of human society throughout its length and breadth has felt the gravitational pull of giant planet of greed with its concentric rings of innumerable satellites. It has carried to our society a distinct deviation from its moral orbit, its mental balance being upset and its aspirations brought down to the dust. This is why never before in our history have our best instincts and endeavours been so openly flouted as a sickness of a rickety sentimentalism And what is becoming a constant source of disaster for humanity is the incessant hypnotism of money being freed from all barriers in the way of its secret action upon the mind. It manufactures opinions, it navigates newspapers through tortuous channels of suppression of truth and its exaggeration, it pulls most of the strings of politics, it secretly maintains, all kinds of slavery under all varieties of mask In former times the intellectual and spiritual powers of this earth upheld their dignity of independence and were not giddily soaked in the tides of the money-market. But as in the fatal stage of disease, the influence of money has got into our brain and affected our heart.

Any impetuosity of passion that tends to overwhelm our social equilibrium not only produces moral callousness but destroys our reverence for beauty The truth of this was made evident to us when I set out from Calcutta on my voyage to Japan The first thing that shocked me with a sense of personal injury was the sight of the ruthless intrusion of factories on both banks of the Ganges where they are most unbecoming in their brazen faced effrontery The blow which it gave to me was owing to the precious memory of the days of my boyhood when the scenery of this river was the only great thing near my birth place reminding of me of the existence of a world made by God's own hands You all know that Calcutta is an upstart town with no depth of sentiment in her face or in her manner It may truly be said about its genesis, that in the beginning there was the spirit of the shop which uttered through its meghaphone, "Let there be the office," and there was Calcutta She brought with her no dowry of distinctions, no majesty of a noble or romantic origin She never gathered round her any great historical associations-annals of brave sufferings or memory of mighty deeds done The only thing which gave her the sacred baptism of beauty was the river which carried the voice of the Genius of our race from an immortal past singing of its aspiration of the boundless I was fortunate enough to be born before the smoke belching Iron Dragon had devoured the greater part of the life on its banks, when the landing stairs descending into its water, caressed by its tide, appeared to me like the loving arms of the villages clinging to it, when Calcutta with her tilted up nose and stony stare had not completely disowned her foster-mother-rural paramour-the spirit of the ledger, bound in dead leather

I am afraid my complaint will evoke a feeling of pitying amusement in the minds of all sober people when these words may reach them Even the most timid and prudent of them will hardly feel nervous on account of me and these words of mine, but some of them may even make allowances in my case mild

We have our out-offices in the back yard of our houses. And because they disturb the unity of the idea which is our home, we keep a line of separateness between the outside help bought with money and services of kinship, between necessity and sentiment.

But the home gives way to the office if the necessity becomes overwhelming. This has made our modern civilization all out-offices to which home is an adjunct. Modern civilization has become Shudra in its character.

For the name Shudra symbolises one who is merely useful, in whom the man who is above usefulness is not recognised. The word Shudra denotes a classification which includes all named machines who have lost the decency of humanity, be their works manual or intellectual. They are like a walking stomach, or brain, and we feel, in pity, urged to call on God and cry over them up for mercy's sake and make them into a man. When man took this initiation of ideals he did not give success a place of distinction; and even in War he held the ideal of honour above that of success. But success which is Shudra, and whose dwelling is in the office has arrogantly come into the front. And if through its incessant touch of defilement we contract the ugly habit of deriding sentiments in our favour of materials then the slave dynasty will be confirmed for ever.

This is the root of the struggle of the present age. Man is refusing to accept for good his position as Shudra and our civilisation is feeling ashamed of the degradation imposed upon it by the lust of power and money.

In the old time when commerce was a member of the normal life of man, there ruled the spirit of Lakshmi who with her divine touch of humanity saved wealth from the unseemliness of rampant individualism, mean both in motive and method Venice had very little that was deformed and discordant; Samarkand and Bokhara had in them the richness of human associations. When in the Sanskrit poem Meghduta we follow the path of Cloud Messenger and in imagination

pass over the old world towns mentioned in it, with their beautiful nouns-Vidisha, Avanti, Ujjaini, they make them live in our hearts We feel that the poet in reciting them was giving voice to his lingering delight of a remembrance, we instinctively know that these towns expressed more than anything else the love and hope of man, treasuring some of the splendour of his soul in their houses and temples with their auspicious decoration daily done by women, and even in the picturesque bantering that went on in their market places We can imagine what Delhi and Agra must have been in the time to which they belonged They manifested in their development some creatively human aspect of a great empire Whatever might have been its character, even in their decay they still retain their magnificence which was the true product of the self respect of man

Then think of Calcutta, which on one side has its squalid congeries of clerks clinging to the meagre and precarious livelihood short of all margin for beauty and joy accorded to them in a niggardly spirit of utilitarianism, and on the other its pompously formal rows of buildings sheltering a nomadic swarm of money-mongers, with no human link between them, with no common sharing of social amenities This is the hideousness of the modern commerce—that it does not stimulate men into a healthy and normal activity of production but organises and makes use of them by mixing and mangling their minds, that it is shabbily parsimonious in all that is connected with human life and extravagant in all that tends to the multiplying of market wares

I do not for a moment mean to imply that in any particular period of their history men were free from the disturbances of their lower passions Selfishness ever had its share in their Government and trade Yet there was a struggle for maintaining a balance of forces in our society, and our passions with their rude strength cherished no delusions about their own rank and value, and contrived no clever devices to hoodwink our moral nature For in those days our intellect

dation than shattered into pieces and scattered in the void. To own the secret of mastering these forces is a proud fact for us but the power of self control and self-sacrifice within is a truer subject of exultation for mankind. The GENII of the Arabian Nights may have their lure and fascination for us, but God is infintely more precious for imparting to our society, its spiritual power of creation. But these genii are abroad everywhere, and even after their death dance in the late war, incantations addressed to them are secretly being muttered, and their red-robed devotees are still getting ready to play tricks upon humanity by suddenly spiriting it away to some hill top of desolation. The thunder-clouds of revolution are ominously gathering, flashing their angry teeth and growling out their throat are the outcome of a long process of separation of human personality from human power reducing men into a ghost of abstraction.

Modern science has outwardly brought all mankind close together. The situation requires the spiritual realisation of some great truth of relationship to have human societies from constant conflict of interest and friction of pride. The people who are mere forces when not organically united must prove their humanity by some creative transfusion. This is not a mere problem of construction and therefore does not chiefly fall within the province of science which deals merely with discovery and invention and not with creation. The outer bonds of telegraph wires and railway lines have helped men all the more efficiently to tear one another to pieces and to rob their weaker fellow beings of food of freedom and of self respect. Must the sword continue to rule for ever and not the sceptre and must science after her great achievement of mastering the geography of the earth remain at the head of the administraion ? Can she establish peace and unity in this world of diverse races ? Has it not been sufficiently proved that her material law of ruthless skilfulness can only commandeer the genii of power for her agents but cannot conjure up that spirit of creation which is the love of God and

man? And yet science does not show any sign of vacating her seat in favour of humanity or submit to any curtailment of her jurisdiction after her own proper work had been finished The powerful races who have the scientific mind and method method and machinery have taken upon themselves the immense responsibility of the present age They have lustily set revolving the innumerable wheels of their engines for moulding alien races like ourselves which can not be wholly for our own benefit And yet they are surprised with a vehemence of anger when we are hurt We complain not of their law and Government which are scientifically efficient, but of the desolating deadliness of their machine domination These people in their dealings with subject races all over the world forget that science and law are not a perfect medium for human communication They refuse to acknowledge what an ordeal it can be for human beings meekly to have to receive gifts from animated pigeon holes or condescension from a steam engine of the latest type We feel the withering fierceness of the spirit of modern civilisation all the more because it beats directly against our human sensibility not affording to us for its medium even a rarefied atmosphere of kinship to temper it with sympathy And it is we of the eastern hemisphere who have the right of suffering to say that those who represent this great age of great opportunities are furiously building their doom by their renouncement of the divine ideal of personality, for the ultimate truth in man is not in his intellect or in his material wealth, it is in his imagination of sympathy, in his illumination of heart, in his activities of self-sacrifice, in his capacity for extending love far and wide across all barriers of caste and colour in his realising this world not as a storehouse of mechanical power but as a habitation of man's soul with its eternal music of beauty and its inner light of a divine presence

Before I finish my lecture I must, to be fair, express with all humility and sorrow our shame for our own failure in India to justify the trust placed upon us by Providence Men

of various races came to this country and the only thing we could think of in order to accommodate them was to make elaborately permanent the walls of our social compartments. We are tenaciously proud of their exclusiveness. We make it a matter for boast that in this world only our own society has come to a dead finality in the classification of its living members. Yet in our political agitations we conveniently try to forget that any unnaturalness in the relationship of the goverrors and the governed which humiliates us is also a wrong classification when it is sought to be artificially fixed for ever under a threat of persecution. In the time of its fullest vigour of vitality when India produced its harvest of immortal thoughts its men had the fearless spirit of the seekers of truth. The great epic of our national soul-the Mahabharata-gives us a wonderful vision of a seething life, full of the freedom of enquiries and experimets, of shifting points of of view, of the boldly claimed prorogative of men in using errors as stepping stones to truth. Then came the age of Buddha, who stirred up, in our country, humanity to its uttermost depth, and the freedom of mind which it produced, expressed itself in a wealth of creation in all departments of life, ever flowing in its richness, the continent of Asia. With the ebb of life in India the age of creation died away. It hardened into an age of inert construction when the organic unit of variedness gave way to that conventional division of classification which proves its artificiality by its inexorable exclusiveness Life has its inequalities, I admit, but they are natural and are in harmony with our vitality. The head keeps its difference from the feet not through some external arrangement or conspiracy of coercion. If the body is compelled to turn the head never changes its position into that of feet. But have our social classifications the inevitableness of an organic truth? If we have the hardihood to say so then how can we blame an alien people for subjecting us to a political classification which they are tempted to belive as eternal? By squeezing human beings in the grip of an inelastic rigidity and forcibly holding them fixed we have ignored the

law of change, the law of growth, the law of life, which is God's law of creation We have reduced living soul into a permanence of passivity, making incapable of moulding circumstances into the shape of their own design and mastering their own destiny Borrowing our own ideal of life from a dark period of our degeneracy, smothering our sensitiveness of soul under the immovable weight of a remote past we have set up an elaborate ceremonial of cage worship and plucked all the feathers from the wings of the living spirit of our people till it has become dependant for the welfare upon the charity of those fortunate nations who are on their pilgrimage to the future, in all the pride of their freedom of initiative And, for us, the punishment has been terrible with the centuries of degradation and insult, with the amorphousness of our national unity the incoherance of our power and purpose, with our evergrowing helplessness to stem the tide of disaster from outside and unreasoning self obstruction from internal sources Our stupefaction has become so absolute that we do not even realise that this age long persistency of misfortune cannot be for us a mere accident of history, removable only by another accident from outside Unless we have a true faith in freedom, knowing it to be creative, manfully taking all the risks, we not only shall not have the right to claim freedom in politics as a favour from others but shall also lack the power to maintain it with all our strength For that would be like assigning the service of God to a confirmed atheist in belief and practice And men who contemptuously treat their own brothers as eternal babies never to be trusted in the most insignificant details of their personal life, coercing them at every step by the cruel threat of persistent persecution into following a blind lane leading to nowhere, driving a number of them into the ditch of hypocrisy or the strength of moral perversion will fail ever again to rise to the height of the severe responsibility to hold a just freedom in politics and fight for its cause

This great world where it is a creation an expression of the infinite, where its morning sings of joy to the newly

awakened life and its ensuing stars sing of peace to the life weary and worn, sinking to its rest, has its call for us. It is ever claiming from us co-operation with God, reminding us of our divine nature which can only find itself in freedom of spirit, freedom of higher opportunities, freedom from fear, from greed, freedom from self in a creative overflow of renunciation. Let us respond to this claim and make our life a creation worthy of eternity and be worthy of it, let us wipe off from our hearts the accumulating traditions of hatred, of contempt for men whom we have done our best to make and keep contemptible, and of that hardness of pride which makes us liable wrongly to judge others, and carelessly to inflict injury upon them. Let us join our voice to that of our forefathers who realised and said, "Nothing is greater than the Person, he is supreme, he is our ultimate object," and make that prayer our own, the prayer for that unity which can only come from love and goodness.

He, who is one, and without caste and colour,

Who with his manifold power provides people of all colours with what are their intrinsic needs;

Who is in the beginning and in the end of all, the shining one,

Let him unite us with the wisdom which is good.

"RABINDRANATH TAGORE."

સાહિત્ય વિભાગ.

સાહિત્યવિભાગના અધ્યક્ષ રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠનું ભાષણ.

(તા ૩–૪–૧૯૨૦)

પરિષદના કાર્યક્રમમા સાહિત્યવિભાગનો આરંભ કરતા ગુજરાતી સાહિત્ય વિશેની આપણી આશાઓ અને આપણા અભિલાષ જાગ્રત કરી નજર આગળ રજુ કરીશુ તો તે અસ્થાને નહિ ગણાય

આપણુ સાહિત્ય કેવુ થવાની આપણને ઉમેદ છે અને કેવુ કરવાને આપણે ઇચ્છીએ છીએ એ દૃષ્ટિબિંદુને મુખ્ય કરીશુ તેથી ભૂતકાળમા આપણુ સાહિત્ય કેવુ બંધાયુ છે તેના વિસ્તારી વર્ણનમાં આ પ્રસંગે નહિ ઉતરીએ અલબત, ભવિષ્યનો ભૂત અને વર્તમાન સાથે આવશ્યક સંબંધ છે, તેથી, ગુજરાતમા સાહિત્યનો ઇતિહાસ કેવો રચાયો છે અને સાહિત્યની ગતિના હાલ કેવા બળ પ્રવર્તમાન છે તે આ આશાઓમા અને અભિલાષમા વાસ્તવિકપણુ આવવા માટે લક્ષમા રાખવાની જરૂર છે અને, તેટલે અંશે પ્રાચીન અને અર્વાચીન સાહિત્ય પર દૃષ્ટિ કરીશુ

આપણી આ મનકામનાઓ કયી વસ્તુ માટે છે, સાહિત્યનો ઉલ્લાસ કરવા આપણે ઉત્કંઠિત છીએ તો 'સાહિત્ય' એ પદથી આપણે શાનો ઉદ્દેશ કરીએ છીએ એની કાંઇક સ્પષ્ટ વ્યાખ્યા કરીએ તો આપણા વિચારની ગતિ સરલ થાય ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સ્થપાયાને પંદર વર્ષ વીતવા આવ્યાં ત્યા હવે 'સાહિત્ય' ની વ્યાખ્યાની શી જરૂર છે એમ પ્રશ્ન થશે પરંતુ, સાહિત્યનો અનાદર એ સાહિત્યના ઉલ્લાસને અટકાવનારૂ મ્હોટુ કારણ છે, એ લક્ષમાં લઇશુ તો સમજાશે કે, એ અનાદર વાજબી છે કે કેમ તે નક્કી કરવા સારૂ સાહિત્યનુ સ્વરૂપ કેવુ છે તે જોવુ જોઇએ મહાદેવે કામદેવને ભસ્મ કર્યો ત્યારે

निनिन्द रूप हृदयेन पार्वती ।
प्रियेषु सौभाग्यफला हि चारुता ॥

कुमारसभव ५

પાર્વતીને એમ લાગેલુ કે મારૂ રૂપ સૌન્દર્ય વગરનુ હોવુ જોઇએ, કેમકે સાૌંદર્ય હોય ત્યાં પ્રિય જનનો પ્રેમ સંપાદન થવો જ જોઇએ ગુજરાતી સાહિત્યની વાણી ગુજરાતના લોકજનનુ આકર્ષણ કરતી નથી એમ લાગે ત્યા એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થાય છે કે, એ વાણીમાં આકર્ષકતા નથી કે એ લોકજનમા સાહૃદયતા નથી ? આકર્ષકતા ન હોય તો આકર્ષકતા આણવાની જરૂર છે, અને સાહૃદયતા ન હોય તો સાહૃદયતા આણવાની જરૂર છે

આંકની ચોપડીઓ અને દવાઓની જાહેર ખબરોથી માંડીને જે જે લખાણ ગુજરાતી ભાષામા લખાય તે બધાનો સાહિત્યમા સમાવેશ થાય એવી વ્યાખ્યા આ સમા-

રંભમાં ઉદ્દિષ્ટ નથી જ. અમુક ભાષામાં શું શું લખાયું છે અને લખાય છે એ જાણ-વાના સાધન તરીકે તે ભાષામાંનાં લખાણોના સમગ્ર સમૂહને 'સાહિત્ય' નું નામ આપી શકાય; પરંતુ, એવી સામગ્રીનો થોકડો કરવો એ આ પરિષદનો હેતુ નથી. તેમ જ, ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રદેશમાં સાવરણી ફેરવીને કાંચન અને કથીરને વાસીદામાં એકઠાં કરવાં એ માટે પણ આપણી આ સ્થળે પ્રવૃત્તિ નથી.

જેમ આવી અતિવિસ્તારી વ્યાખ્યા આપણા કાર્યક્ષેત્ર માટે ગ્રાહ્ય થઈ શકે તેમ નથી, તે જ રીતે ફ્રેંચ ભાષામાં જેને *belles letters* (બેલ્સ લેટર) કહે છે અને ઇંગ્રેજી ભાષામાં જેને polite or elegant literature (પોલાઇટ ઓર એલિગંટ લિટરેચર) અથવા humanities (હ્યુમેનિટિઝ) કહે છે તેના જેટલી સંકુચિત વ્યા-ખ્યા પણ ગ્રાહ્ય થઈ શકે તેમ નથી. એ પ્રકારના સાહિત્યમાં ખાસ્ કરીને કલ્પના અને રસિકતાના ગ્રન્થોનો સમાવેશ થાય છે, અને કવિતા. ઇતિહાસ, વક્તૃત્વકલા, રસશાસ્ત્ર, અને પ્રાચીન લેટિન તથા ગ્રીક ભાષાનાં પુસ્તકોને એ નામ આપવામાં આવે છે: કેટલીક વાર વ્યાકરણ તથા ભાષાશાસ્ત્ર સરખા વિષયોને પણ એ વર્ગમાં ગણવામાં આવે છે. આ પ્રકારની ઉત્તમ રચનાઓની સાહિત્યમાં ઉંચી પદવી હોય છે તે ખરૂં છે, પરંતુ, તત્ત્વચિન્તન, ધર્મવિચાર, સમાજશાસ્ત્ર, રાજનીતિ, શિક્ષણકલા, ઇત્યાદિ વિષયોના ઉત્તમ ગ્રન્થોની પણ સાહિત્યમાં ઉંચી પદવી હોય છે, અને, તેમનો આ સંકુચિત વ્યાખ્યામાં સમાવેશ થતો નથી.

સ્ટૉપફર્ડ બ્રુકે ઇંગ્રેજી સાહિત્યની કરેલી એક વ્યાખ્યા આ સંબંધમાં આપણને ઉપયોગી થાય તેવી છે. તે કહે છે,

'The History of English literature is the story of what great English men and women thought and felt and then wrote down in good prose and beautiful poetry in the English language.'

'મહાન ઇંગ્રેજ પુરુષોએ અને સ્ત્રીઓએ કેવા વિચારો બાંધેલા અને તેમને કેવી લાગણીઓ થયેલી, અને તે સર્વ તેમણે ઇંગ્રેજી ભાષામાં સારા ગદ્યમાં અને સુન્દર કવિતામાં ઉતારીને કેવી રીતે લખેલાં એ વૃત્તાંતથી ઇંગ્રેજી સાહિત્યનો ઇતિહાસ બનેલો છે.' લખાણની સાહિત્યમાં ગણના થવા સારૂ પ્રથમ તો લેખકની મહત્તા હોવી જોઇએ અર્થાત તેની બુદ્ધિશક્તિમાં અથવા તેની ભાવોર્મિમાં મહત્ત્વ હોવું જોઇએ, વિશેષ ગુણ હોવો જોઇએ, ઉંડાણ હોવું જોઇએ અથવા ચમત્કાર હોવો જોઇએ. અને પછી, તેના વિચારોનો અને તેની લાગણીઓનો વાણીમાં થયેલો આવિર્ભાવ અસાધારણ અને સસાર હોવો જોઇએ, તે ગદ્યમાં હોય તો ગદ્યમાં પ્રભાવ હોવો જોઇએ અને પદ્યમાં હોય તો પદ્યમાં રમ્યતા હોવી જોઇએ. આ સ્થિતિ લક્ષમાં લઇ, 'શિષ્ટતાવાળા લેખોનો ભંડાર તે સાહિત્ય' એવી સંક્ષિપ્ત વ્યાખ્યા કરીશું તો આ પ્રસંગે તે યથાર્થ થશે.

શિષ્ટ લેખમાં પ્રથમ કારણરૂપ લેખકની મહત્તા હોય છે એમ આપણે ઉપર કહ્યું તે ઉપરથી એ પ્રશ્ન ઉત્પન્ન થશે કે, એ મહત્તા માટે વિદ્વત્તાની આવશ્યકતા છે કે કેમ; અર્થાત, લેખક વિદ્વાન્ હોય તો જ તેનો લેખ શિષ્ટ હોઇ શકે અને સાહિત્યમાં

સ્થાન પામી શકે એવો નિયમ છે કે કેમ એ ખરૂં છે કે મનુષ્યજાતિમા સાહિત્ય ઉદ્ભવ પામવા લાગ્યું તે સમયના આદ્ય ગ્રન્થકારો વિદ્વાન્ નહોતા કેમકે, તેમની સમક્ષ પહેલાનું સાહિત્ય ન હોવાથી તેમણે સાહિત્યનો અભ્યાસ કરેલો નહોતો પરંતુ, એ આદ્ય ગ્રન્થકારો અસાધારણ આત્મપ્રભાવવાળા હતા, અને એવી અસાધારણતા વિરલ હોય છે તેમ જ વળી મનુષ્યજાતિનો ઇતિહાસ ઘડાતો જાય છે તેની સાથે વિચાર, વિજ્ઞાન, કલા, સાહિત્ય વગેરેની સામગ્રીઓનો સમૂહ એકઠો થતો જાય છે, અને દરેક વિષયમા પ્રથમ એકઠી થયેલી સામગ્રીથી પ્રવીણ થઈને જ મનુષ્ય આગળ વધી શકે છે તેથી, સાહિત્યના ક્ષેત્રમા પણ લેખકને મહત્તા સંપાદન થાય તે માટે તેણે પોતાની અગાઉના લેખકોની કૃતિઓનો અભ્યાસ કરેલો હોવો જોઈએ, જે વિષય પ્રતિપાદન કરવાનો તેનો પ્રયાસ હોય તે વિષયમા તે વિદ્વાન હોવો જોઈએ કવિઓ બીજાઓના વિચારોના જ્ઞાનથી નહિ પણ સ્વયંભૂ ઊર્મિથી પ્રેરાઈને કાવ્ય રચવામા પ્રવૃત્ત થાય છે તોપણ રસિકતાના સંસ્કાર બંધાવામા, સ્થાયી ભાવો હૃદયમા દૃઢ થવામા, પ્રકૃતિનો અને આત્માનો અનુભવ જેમ તેમને સહાયભૂત થાય છે તેમજ પ્રથમના કવિઓના કાવ્યોનો પરિચય તેમને સહાયભૂત થાય છે એ પરિચયથી કવિઓની વાણીમા વિશેષ સામર્થ્યનો અંશ પ્રવિષ્ટ થાય છે અને તેમની કલામા વિશેષ લાલિત્યના અંકુર રોપાય છે તેમ જ વળી, સામાન્ય સાહિત્યના બહોળા વાચનને પરિણામે કવિના અંતરાત્માના મંદિરમા અનેક વિચારમૂર્તિઓ તર્કખંડમાથી નીકળી ભાવખંડમા પ્રવેશ કરી રસમય બને છે આ રીતે, જે શિષ્ટ લેખોથી સાહિત્ય બને છે તે લેખો વિદ્વાન્ બહુશ્રુત લેખકોના લખેલા હોય છે

કલ્પના અને રસિકતાના વિષયો સિવાય બીજા જે વિષયોના ગ્રન્થો ઉત્તમતાવાળા હોય ત્યારે સાહિત્યમા ઉંચી પદવી પામે છે તેના નામ ઉપર જણાવ્યા તેમા પદાર્થ-વિજ્ઞાન, પ્રાણિવિજ્ઞાન, સૃષ્ટિવિજ્ઞાન, વૈદક, અર્થશાસ્ત્ર, અને એવા બીજા વિષયોના નામ ગણાવ્યા નથી, એનું કારણ એ છે કે એ સર્વ વિષયોમા માત્ર સૃષ્ટિની વસ્તુ માની હકીકત વર્ણવામા આવે છે, એ હકીકતની પાછળ રહેલું મર્મ સૂચવવાનાં આવતું નથી, દૃશ્યના ગર્ભમા રહેલું અદૃશ્ય કહેવામા આવતું નથ, દુનિયાના દેખાવો ઉપર-થી જે ભાવનાઓની ઝાંખી થાય છે તે ધ્વનિત કરવામાં આવતી નથી સાહિત્યમા બુદ્ધિમય અને ભાવમય સ્થિતિઓના રુચિકર ચિત્ર હોય છે અને વિજ્ઞાન (science) માં બુદ્ધિહીન અને ભાવહીન વસ્તુઓના સ્થૂલ વર્ણન હોય છે તેથી વિજ્ઞાનની ઉપયોગિતા ઘણી હોવા છતા વિજ્ઞાનના ગ્રન્થોનો 'સાહિત્ય' પદમાં સમાવેશ કરવામા આવતો નથી ઇતિહાસને સાહિત્યમા આવી જતો ગણ્યો છે, પરંતુ ઇતિહાસના જે ગ્રન્થોમા માત્ર બનાવોનો સંગ્રહ પ્રકટ કરેલો હોય અને બનાવો પાછળ રહેલો સંદેશો દર્શાવેલો ન હોય તે ગ્રન્થો હકીકત કહેનાર વર્ગમા પડે છે અને સાહિત્યમાંથી નીકળી જાય છે વ્યાકરણ અને ભાષાશાસ્ત્ર હકીકત કહેનારાં હોવા છતા મનુષ્યના મનના વ્યાપારનું ચિત્ર આપે છે, વાઙ્મય આવિર્ભાવ માટેનું મંથન દર્શાવે છે, માટે તેમને સાહિત્યમાં સ્થાન મળે છે

પરંતુ, વિજ્ઞાનમાં પણ હકીકતના વર્ણન ઉપરાંત રહસ્યના દર્શનનો સંભવ હોય છે, અને, વિજ્ઞાનના જે ગ્રન્થોમા અમુક પદાર્થોમા પ્રવર્તતા અમુક ધર્મો અને નિયમોના કથન

ઉપરાંત કુદરતમાં એ ધર્મો અને નિયમોની કેવી કેવી વ્યાપ્તિ છે અને એ અમુક ધર્મો અને નિયમોથી ઉલટા ધર્મો અને નિયમો કયાં કયાં સ્થાનોમાં આવિર્ભૂત થતાં કુદરતનું સમગ્ર ચિત્ર ઉદ્ભૂત થાય છે, એ દર્શાવેલું હોય છે, જે ગ્રન્થોમાં કુદરતની હકીકત અગાધતા, અજ્ઞેયતા, અને અસાધ્યતાની અવધિ સુધી પ્હોંચાડીને દેખાડેલી હોય છે, જે ગ્રન્થોમાં કુદરતના પદાર્થોના છેક અંદરના અને છેક બહારના સ્વરૂપ વચ્ચેના સંબંધમાં તથા અંતરમાં રહેલી સૂક્ષ્મતાની ગ્રાહ્યતા અને અગ્રાહ્યતા પ્રકટ કરેલી હોય છે, તે ગ્રન્થો સાહિત્યમાં ઉંચી પદવી પામે છે. મનુષ્યના મનની ભાવનાઓનું રહસ્ય અને કુદરતનું રહસ્ય એ બે કયાં સંધાયેલાં છે તે હજી જડયું નથી, પરંતુ, એ બન્ને પ્રકારનાં રહસ્યો અલૌકિક સત્યનું દર્શન કરાવી મનુષ્યના મનને વિરલ આનન્દની પ્રાપ્તિ કરાવે છે, તેથી એ બન્ને પ્રકારનાં રહસ્યો દર્શાવનારા ગ્રન્થોનો સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય છે.

તેમ જ વળી, હકીકત કહેનારા ગ્રન્થો શી રીતે લખાવા માંડયા અને વૃદ્ધિ પામ્યા, વિજ્ઞાનની પ્રાપ્તિ તરફ મનુષ્યનું મન કેવી રીતે ગયું અને કેવી રીતે તેમાં પગેવાયું તથા સિદ્ધિ પામ્યું, હકીકત અને વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકોનો સમૂહ વિશાળ થતો જઇ કેવો મનોવ્યાપાર દર્શાવે છેઃ એ વિષયના ગ્રન્થોનો સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય છે. આ રીતે, ખેતી કેમ કરવી, કારીગરોનાં ઓજાર કેમ ઘડવાં, સંચા કેમ બનાવવા, પાણીમાં કયાં મૂળતત્ત્વો રહેલાં છે, વીજળી શી રીતે પ્રકટ થાય છેઃ એવા નિરૂપણના ગ્રન્થોનો સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય નહિં, પણ, એ ગ્રન્થોના લખાણના ઇતિહાસનો સાહિત્યમાં સમાવેશ થાય.

'સાહિત્ય' શબ્દથી કેવાં લખાણ આપણે સમજીએ છીએ તેનો આ પ્રમાણે ખ્યાલ બાંધ્યા પછી, એ સાહિત્યના ઉલ્લાસ માટે આ પરિષદમાં આપણે કેવા પ્રયાસ આદરી શકીએ એ વિચાર તરફ વળીશું.

જુના વખતમાં રાજાઓ સભા ભરી પંડિતો પાસે વાદવિવાદ કરાવતા અને કવિઓ પાસે ચાતુર્યનાં પદ્યો રચાવતા, એ પદ્ધતિ સાહિત્યના ઉલ્લાસ માટે આપણે ગ્રહણ કરી નથી. એવા વાદવિવાદમાં હરિફાઇને લીધે જે કલેશ ઉઠે છે તે હાનિ કરે છે, અને, પંડિતો જ્ઞાન વધારવાના પ્રયાસ ઉદ્દિષ્ટ ન રાખતાં એક બીજાને ઉતારી પાડવાના પ્રયાસમાં તણાઇ જવાથી એવી સાઠમારીથી શ્રોતજનોને ગમ્મત મળવા સિવાય બીજું કંઇ ફળ થતું નથી. કવિઓ પાસે સભા વચ્ચે ચાતુર્યના વ્યાપાર કરાવવા એ કાર્ય પણ એવું જ નિરર્થક છે. એથી કાવ્યસાહિત્યનો વિકાસ થતો નથી.

હેમાચાર્યનો 'સિદ્ધહેમચંદ્ર' નામનો વ્યાકરણગ્રન્થ રચાઈ રહ્યો ત્યારે સિદ્ધરાજ જયસિંહે તે ગ્રન્થ હાથી ઉપર મૂકીને પાટણમા ફેરવેલો, અને ફિરદૌસીને શાહનામાની સાઠ હજાર બેત માટે સાઠ હજાર મ્હોર આપવા મહમ્મદ ગીઝનવીએ આજ્ઞા કરેલી, એવી પદ્ધતિ પણ સાહિત્યના ઉલ્લાસ માટે આપણે લઇ શકતા નથી.

હાલની બીજી સાર્વજનિક પ્રવૃત્તિઓની પદ્ધતિ પ્રમાણે ગંજાવર સભાઓ ભરીને અને બજારોમાં તથા શેરીઓમાં ફરીને આપણે ઘોષ કરીએ કે 'ભાઇઓ ! સાહિત્યનો ઉલ્લાસ કરો, કવિતા લખો, ઇતિહાસગ્રન્થો લખો, શબ્દકોષ લખો, શિષ્ટગ્રન્થો વાંચોઃ' તો એ મ્હેનત કેવળ નકામી જાય. સાહિત્યને ઉત્તેજિત

કરવાનો ઉપદેશ મ્હોટા અક્ષરવાળી જાહેર ખબરો ભિંતોએ ચોઢીને થઇ શકતો નથી, અને, સાહિત્યનું પોષણ કરવાના ફાયદા તથા સાહિત્યનો અનાદર કરવાના ગેરફાયદા સિનેમાના ચિત્રોમાં દર્શાવી શકાતા નથી રાષ્ટ્રીય અને સામાજિક પ્રશ્નો માટે પ્રજાસમૂહમાં મંથન ઉત્પન્ન કરવાની અને પ્રજાસમૂહને ઉશ્કેરવાની જરૂર પડે છે, પરંતુ, આપણો પ્રયાસ તો ખળભળાટથી દૂર રહીને જ થઇ શકે છે સાહિત્યનું સેવન શાન્તિ અને સ્વસ્થતા વિના થઈ શકતું નથી સને ૧૯૦૫ માં પ્રથમ સાહિત્યપરિષદ્ ભરાઇ ત્યારે સત્કારમંડળના અધ્યક્ષપદેથી મે કહ્યું હતું કે, ધાંધળ અને આડંબર (sensation and demonstration) આપણા કાર્યમાં ત્યાજ્ય છે આજ આગ્રહ કરી કહેવાની જરૂર છે કે એ વિષવત્ વર્જ્ય છે વિદ્વાનોને સંગીન કાર્ય કરવા માટે એકાંતની જરૂર પડે છે, અને સાહિત્યપરિષદ્ સરખું વિદ્વન્મંડળ સંગીન કાર્ય કરી શકે તે માટે એ મંડળે પણ કોલાહલના માર્ગથી દૂર રહેવું જોઇએ તાળીઓના ગડગડાટ થાય અને ‘વાહ ! વાહ !’ બોલાય એવા પ્રસંગ આપણા કાર્યક્રમમાં આવી શકે તેમ નથી

વળી, એ પણ લક્ષમાં રાખવાનું છે કે, નિસર્ગશક્તિ (originality) થી ઉત્પન્ન થતું પ્રાથમિક (primary) સાહિત્ય પરિષદ્ રચાવી શકે નહિ પરિષદ્ આજ્ઞા કરે તે ઉપરથી વિદ્વાનો કવિતા, નાટક, નવલકથા, ઇતિહાસ, નીતિમીમાંસા, રાષ્ટ્રીય ઉત્કર્ષ, વગેરે વિષય ઉપર નવા ગ્રન્થો ઉપજાવે એમ બની શકે નહિ જેઓ જે વિષયનો સતત અભ્યાસ કરી તે ઉપર મનન કરતા હોય તેઓ પોતાના વિચારના અને ભાવના સંચયથી પ્રવૃત્ત થઇ તે વિષયના ગ્રન્થ લખે છે પરિષદ્ માત્ર કયા કયા વિષયોમાં સાહિત્યની ન્યૂનતા છે તે દર્શાવી અભ્યાસકો અને લેખકોનું ધ્યાન તે તરફ દોરી શકે પરિષદ્ પાસે દ્રવ્યનું સાધન હોય તો તે વડે અભ્યાસકો અને લેખકોને જોઇતી સામગ્રીઓ પરિષદ્ પૂરી પાડી શકે, ભાષાન્તરનાં અને સંગ્રહનાં પુસ્તકો રચાવી શકે પરંતુ, એ કાર્ય ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટી સરખી સંસ્થાઓના કાર્યક્ષેત્રમાં વિશેષે કરીને આવે છે સાહિત્યપરિષદ્‌નું મુખ્ય કર્તવ્ય કાંઇ જુદું છે, અને, તે આગળ જતાં વિચારમાં લઇશું તેમ જ, એ પણ યાદ રાખવું જોઇએ કે રાજ્યકર્તાઓની કે પરિષદ્‌ની આજ્ઞાથી, નિમણુકથી કે દ્રવ્યથી કવિઓમાં ભાવપ્રેરણા ઉદ્ભૂત થઇ શકતી નથી, નવલકથાકારોમાં કલ્પના જાગ્રત થઇ શકતી નથી લેખકોમાં વિદ્વત્તા દાખલ થઇ શકતી નથી કે નિસર્ગશક્તિ ઉત્પન્ન થઇ શકતી નથી આ દેશમાં કેળવણીના પાયો ઇંગ્રેજ સરકારે નાંખ્યો તે વેળા આ દેશની વર્તમાન ભાષાઓમાં સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવાના પ્રયાસની સૂચના સંબંધે લૉર્ડ મેકૉલેએ કહેલું કે, ‘To hire four or five people to make a literature is a course which has never answered and never will answer in any part of the world Languages grow They cannot be built’ ‘સાહિત્ય રચવા સારૂ ચાર પાંચ જણને ભાડેથી કામે લગાડવા એ માર્ગ દુનિયાના કોઇ ભાગમાં કદી ફતેહમંદ થયો નથી અને થવાનો નથી ભાષાઓ ઉગે છે અને વધે છે ભાષાઓ (ઘર પેઠે) બાંધી શકાતી નથી

સાહિત્યની કદર કરવાનો એક એ માર્ગ પૂર્વ પ્રચલિત હતો કે સભાસમક્ષ કવિ પોતાનાં કાવ્યો વાંચે અને તેના અર્થનું તથા રસનું નિરૂપણ કરે પરંતુ, કલ્પનાવાળાં અને ચમ

કતાવાળાં પુસ્તકો પરિષદ્ આગળ વંચાવવાની પદ્ધતિ આપણે ગ્રહણ કરીએ તો કાવ્યો, નાટકો નવલકથાઓ, પ્રહસનો વગેરેના વિસ્તારી લેખ વંચાવતાં ઘણા દિવસો ચાલ્યા જાય. અને વળી, એવાં પુસ્તકો દરેક વાંચનાર પોતાની મેળે આદિથી અંત સુધી વાંચે તે વિના તેની ખુબી પૂરેપૂરી તેના ધ્યાનમાં ઉતરે નહિં. આ કારણોથી આવાં પુસ્તકો વંચાવવાની રીત પરિષદમાં દાખલ કરવામાં આવી નથી. આવાં પુસ્તકોમાંથી જુદા જુદા છૂટક ભાગ પસંદ કરીને તેના પાઠ ચર્ચા સાથે ન્હાનાં મંડળોમાં થઇ શકે, પરિષદમાં એ કાર્ય થઇ શકે નહિં.

કલ્પનાવાળાં અને રસિકતાવાળાં પુસ્તકો પરિષદ્ લખાવી મંગાવે કે પોતાના સમક્ષ વંચાવે એમ બની શકે નહિં, પરંતુ, પરિષદ્ એવાં પુસ્તકો તરફ અભિરુચિ ઉત્પન્ન કરી શકે, પરિષદ્ કવિઓ ઉપજાવી શકે નહિ, પણ, વાંચનાર વર્ગમાં રસિકતા ફેલાવી શકે કે જેથી કવિઓના કાવ્યોનો અભ્યાસ વધે. આ હેતુ સફળ કરવા સારૂ કલ્પનાવાળા અને રસિકતા-વાળા સાહિત્યના અભ્યાસના અને વિવેચનના નિબંધો લખીને રજુ કરવાની સૂચના પરિષદ્ કરી શકે. એ જ પ્રમાણે બીજા વિષયોમાં નિસર્ગશક્તિથી લખાતા ગ્રંથો વિષે ચર્ચાના નિબંધ પરિષદ્ રચાવીને મંગાવી શકે. તેમ જ, સાહિત્યમાંના જુદા જુદા વિષયો પરનાં પુસ્તકોમાં કેવી સામગ્રી એકઠી થવી જોઇએ, કેવાં ધોરણ જળવાવાં જોઇએ, કેવાં લક્ષ્ય સ્થિર રહેવાં જોઇએ, કેવો લેખસમૂહ કેવે પ્રકારે બંધાવો જોઇએ અને વધવો જોઇએ: એ વિશે નિબંધો લખાઇ આવવાની પરિષદ્ સૂચના કરી શકે અને એ રીતે સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિનો માર્ગ પરિષદ્ દર્શાવી શકે.

ગુજરાતી ભાષાનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી સાહિત્યનો ઇતિહાસ, ગુજરાતી પ્રજાના જીવ-નનો ઇતિહાસ: એ સર્વના અભ્યાસનો પણ પરિષદના કાર્યપ્રદેશમાં સમાવેશ થાય છે. અને, આ સંબંધમાં ભાષા, સાહિત્ય અને પ્રજાજીવન ઉપર આસપાસની સ્થિતિઓથી શી અસર થઇ છે તેની તપાસ, પ્રાચીન શિલાલેખ, તામ્રપટ, હસ્તલેખ, પ્રશસ્તિ, વગેરેની શોધખોળ અને તેથી મળતી માહિતીનું નિરૂપણ, ભાષાના શબ્દો અને ઉચ્ચારો શી રીતે ઘડાતા આવ્યા છે અને સાહિત્યમાં પ્રદર્શિત થતા વિચારો શી રીતે બંધાતા આવ્યા છે તેનું અન્વેષણ, કોષ, વ્યાકરણ, જોડણી અને લિપિ વિશે વિચાર, લોકકથા અને લોકગીતનો સંગ્રહ: એ સર્વનું પરિષદમાં સ્થાન છે, એ સર્વના પ્રયાસને ઉત્તેજિત કરવા એ પરિષદનું કર્તવ્ય છે.

અહીં એક વાત પર લક્ષ દેવાની જરૂર છે. તત્ત્વચિંતન, ધર્મવિચાર, રાજનીતિ, વૈદ્યક, પદાર્થવિજ્ઞાન, એ વગેરે વિષયો પરના ગ્રન્થો કેવી રીતે લખાયા છે અને એ વિષયો પરનું સાહિત્ય કેવી રીતે વધવું જોઇએ: એ વિવેચન પરિષદમાં પ્રસ્તુત છે, પણ, એ ગ્રન્થોના લેખકોએ પ્રકટ કરેલા અમુક મત ખરા છે કે ખોટા છે એ ચર્ચા પરિષદમાં અપ્રસ્તુત છે. પરિષદનું દષ્ટિબિન્દુ સાહિત્યનું છે, મીમાંસાનું કે વિજ્ઞાનનું નથી. અને તે જ કારણથી, ફિલસુફી, ધર્મ, રાજનીતિ, વૈદ્યક, વિજ્ઞાન વગેરે વિષય પરના નિબંધનું કે વાદવિવાદનું પરિષદમાં સ્થાન નથી. અમુક વિષયો સંબંધે અમુક વિચાર ફેલાવવા, અથવા વિવિધ વિષયો સંબંધે જુદા જુદા પક્ષના વિચાર પ્રકટ કરવા એ પરિષદનું કર્તવ્ય નથી. એવા પ્રયોજનનું સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવું કે એવા હેતુનાં ભાષણો અપા-

-વર્વા એ પણ પરિષદનું કર્તવ્ય નથી સાહિત્ય તરફ રુચિ ઉત્પન્ન કરવી, સાહિત્ય તરફ વલણ ઉપજાવવું, સાહિત્યસેવન માટે અનુકૂલતા રચવી, સાહિત્યનો ઉલ્લાસ થાય એવા મનોવ્યાપાર પ્રવર્તિત કરવા, સાહિત્યનો અભ્યાસ રજુ કરવો એ પરિષદનું લક્ષ્ય છે એ લક્ષ્ય સિવાયના વિચારોનું દર્શન કરાવવું એ પરિષદનું કામ નથી એ વિચારોથી સાહિત્ય થાય છે એ ખરું છે, પણ, સાહિત્યપરિષદમા એ વિચારોની પ્રસ્તુતતા નથી, અક્ષરોથી ભાષા લખાય છે તે છતા સારા અક્ષર લખાવવા એ પરિષદનું કામ નથી તે જ પ્રમાણે, વાણીથી વિચારોનો ઉચ્ચાર થાય છે તે છતા વક્તૃત્વના નમુના સમજાવવા એ પરિષદનું કામ નથી કેળવણી લીધાથી મનુષ્યો પુસ્તકો લખે છે અને વાચે છે તે છતા કેળવણી કેવી રીતે આપવી તેના વિવેચનનું સાહિત્યપરિષદ્‌મા સ્થાન નથી સાહિત્યનું વિશેષ પ્રથક સેવન (specialization) કર્યા સિવાય સાહિત્ય પરિષદ્ પોતાનું સ્વરૂપ જાળવી શકશે નહિ એ સીમાનું ઉલ્લંઘન કરતા સાહિત્યપરિષદ વર્ણપરિષદ્‌ના, સંસારસુધારા પરિષદના, ઉદ્યોગપરિષદના ને રાજકીય પરિષદના સ્વરૂપમા ભળી જશે અને પોતાનું સ્વરૂપ ખોઇ બેસશે, પોતાની કાર્યસાધકતા ગુમાવી બેસશે

આ વિશેષતાનો વિચાર કરતા એક બીજો અંશ દૃષ્ટિ આગળ આવે છે સાહિત્યના ઉલ્લાસ માટે પરિષદે લેવાના ઉપાયમા એક બળવાન ઉપાય એ છે કે ગ્રન્થવિવેચનનું ઉંચુ અને અશિથિલ ધોરણ ગ્રહણ કરવું અને કરાવવું લેખકોની કૃતિઓના આદર્શ કોઇ પણ કારણસર ઉત્કર્ષની પદવીથી નીચા ન ઉતરે એવો સખ્ત નિયમ પાળવાનો આગ્રહ સાહિત્યપરિષદે કરવાનો છે લખાણમા ગુણવત્તા શી રીતે સંપાદન થાય છે, લેખકોએ તે સંપાદન કરવાની કેવી પરમ આવશ્યકતા છે, અને, એ ગુણવત્તાની કદર કરવાની તથા એ ગુણવત્તા ન હોય ત્યા સ્પષ્ટ રીતે અને નિડરપણે તે પર આંગળી મૂકવાની વિવેચકોની કેવી ફરજ છે, એ પ્રતિપાદન કર્યા વિના સાહિત્યની ગતિ ઉચ્ચ માર્ગમાં દૃઢ રહી શકે તેમ નથી જેમ ઉત્તમ ગ્રન્થોને ઉત્તમ કહેવાથી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિને પુષ્ટિ મળે છે તેમ નિર્માલ્ય ગ્રન્થોને નિર્માલ્ય ન કહેવાથી સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિમા ક્ષતિ થાય છે

કદાચ એમ કહેવામા આવશે કે સાહિત્યના ઉંચા પ્રદેશમા ચઢવા વાસ્તે નીચા પગથીઆંની જરૂર છે માટે એ પંક્તિના લેખની પરીક્ષા ન્હેલા ધોરણથી થવી જોઇએ પરંતુ, એ લક્ષમાં રાખવું જોઇએ કે, સાહિત્યના ઉત્કર્ષમા મુખ્ય અંશ તે પ્રતિભા (genius) છે, અને, ઉદ્યોગ (industry) એ પ્રતિભાનું કાર્ય સફળ કરવામાં સહાયભૂત થાય છે પ્રતિભા વિનાના એકલા ઉદ્યોગથી લેખનમા ઉત્કર્ષસિદ્ધિ થતી નથી ગુણહીન લેખોને ઉત્તેજન આપવાનું પરિણામ એ થાય કે સાહિત્યના ઉદ્યાનમાં ઘાસ ને કાંટા ઉગે અને રોપા સો અને વેલાઓને હાનિ થાય પ્રતિભાના વ્યાપારને સખત કસોટીની જરૂર છે કે આલસ્યથી કે નિરંકુશતાથી તેની ગતિ કુંઠિત ન થાય અને તે વિમાર્ગે જઇ વ્યર્થ ન થાય.

તે જ પ્રમાણે અમુક કોમમા લેખકોના અછત હોય ત્યાં તે કોમના લખાણો માટે ઉતરતું ધોરણ રાખવું એ પણ ઉચિત નથી તે કોમના લેખકો ઉતરતી કૃતિઓને સારી

માની લે એવો ખોટો સંતોષ ઉત્પન્ન કરવાથી તેમનો ઉત્કર્ષ અટકે અને સામાન્ય વાચકવર્ગમાં ઉતરતાં ધોરણ માન્ય થાયઃ એવા બે પ્રકારનાં નુકસાન થાય. પ્રતિભા હમેશ ઉત્કર્ષશાલિની હોય છે, ઉંચે કુદકો મારવા આતુર હોય છે, અને, આદર્શ ઉંચા હોય ત્યાં તેની ઉંચાઇ જોઇ પોતે કેટલી હામ ભરવી જોઇએ તે પ્રતિભાને સમજાય છે, અને, તેટલે ઉંચે જવા માટે પ્રયાસ કરતાં તે શીખે છે. દીપ ઝાંખો કર્યાથી પતંગનું આકર્ષણ ઘટે છે, દીપ ઉજ્જવલ કર્યાથી પતંગનું આકર્ષણ વધે છે. દીપ જેમ વધારે ઉંચો મૂકયો હોય તેમ પતંગ વધારે ઉંચો કુદકો ભરે છે.

Cardinal Richelieu (કાર્ડિનલ રેશીલ્યુ) એ વિદ્વાનોએ આમંત્રણ કરી સને ૧૬૩૭ માં ફ્રેન્ચ એકેડેમીની સ્થાપના કરી તે કાર્યમાં તેનો ઉદ્દેશ એવો હતો કે 'a high court of letters' (સાક્ષરત્વની સદર અદાલત) સ્થાપવી. (મેથ્યુ આર્નોલ્ડ, એસેઝ ઇન ક્રિટિસિઝમ), અને અદ્યાપી પર્યન્ત, "to give the law, the tone to literature, and that tone a high one, is its business," અર્થાત્, 'સાહિત્ય માટે શિષ્ટતાનું ધોરણ નિર્માણ કરવું, સાહિત્યને આરોગ્યબળ પ્રાપ્ત કરાવવું, અને તે આરોગ્યબળ ઉંચા પ્રકારનું પ્રાપ્ત કરાવવું' એ ફ્રેંચ એકેડેમીનું કાર્ય છે. આ કાર્ય માટે કસોટી સખત અને ઉંચી રાખવામાં આવી છે. Renan (રેહ્નાં) કહે છે કે 'All ages have had their inferior literature; but the great danger of our time is that this inferior literature tends more and more to get the upper place. No one has the same advantage as the Academy for fighting against this mischief' 'બધા જમાનામાં ઉતરતું સાહિત્ય ઉત્પન્ન થાય છેઃ પણ આપણા સમયમાં મ્હોટી ધાસ્તી એ છે કે આ ઉતરતું સાહિત્ય ઉંચી બેઠકે આવે એવું વલણ વધતું જાય છે આ અનર્થ સામે વિગ્રહ કરવાની એકેડેમીને જેવી સુકરતા છે તેવી બીજા કોઇને નથી.' ઉતરતા સાહિત્યથી કોઈ પ્રકારનુ મનોરંજન થતું હોય તો તેવા મનોરંજનનો ભોગ આપીને પણ સાહિત્યનું ઉંચું ધોરણ શુદ્ધ બુદ્ધિથી જાળવવાની જરૂર છે. આ સંબંધમાં મેથ્યુ આર્નોલ્ડ Sainte-Beuve (સૈન્ટ-બ્યવ) નાં આ વચન ઉતારે છેઃ 'In France, the first consideration for us is not whether we are amused and pleased by a work of art or mind, nor is it whether we are touched by it. What we seek above all to learn is, whether *we are right* in being amused with it and in applauding it, and in being moved by it.' 'ફ્રાંસમાં, કલાની કે માનસિક વ્યાપારની કોઇ અમુક કૃતિથી આપણે રંજિત થઇએ છીએ કે પ્રસન્ન થઇએ છીએ, કે આપણા પર તેથી અસર થાય છે, એ મુખ્ય વિચારની વાત નથી. સર્વથી વિશેષે કરીને આપણે જે શીખવાનું છે તે એ છે કે એ કૃતિથી આપણે રંજિત થયા, આપણે પ્રસન્ન થયા, આપણે ભાવથી સંચલિત થયા, તે યથાયોગ્ય હતું કે કેમ?' આ માટે, મેથ્યુ આર્નોલ્ડ કહે છે તેમ સાહિત્યના વિષયમાં પણ (conscience) અંતઃકરણની શુદ્ધ બુદ્ધિ હોવી જોઇએ.

આ રીતે, વિદ્વત્તાના, રસિકતાના, ઉત્કર્ષના ઉંચા ધોરણ જાળવવા સારૂ ગ્રંથોના વિવેચનના અને લખાણોની પરીક્ષાના યથાર્થ નિયમો દર્શાવવા એ પણ આ પરિષદનું મ્હોટું કર્તવ્ય છે સાહિત્યના દૃષ્ટિબિન્દુની શિષ્ટતા વિના કોઇ પણ લેખમાં ઉત્તમતા સંપાદિત થતી નથી એ સિદ્ધાંતનું નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિથી પ્રતિપાદન થાય એ માટે આપણી કાળજી હોવી જોઇએ કોઈ લેખકે ધર્મ સંબંધે, સંસારસુધારા સંબંધે કે રાજકીય ઉન્નતિ સંબંધે દર્શાવેલા વિચારો આપણને અભિમત હોય તોપણ તેના લેખમાં શિષ્ટતા ન હોય, ભાષાબળ ન હોય, વ્યાકરણશુદ્ધિ ન હોય તો તે લેખ ઉત્તમ નથી, તે કૃતિ ઉંચી પંક્તિની નથી, એવો સ્વીકાર આપણે કરવો જોઇએ જે વિચારોનું સમર્થન કરવા આપણી ઇચ્છા હોય તે વિચારો દર્શાવવા કોઇ ઢંગધડા વિનાની લીટીઓ કાઢે અને કઢંગા ઢપકા કરે તો તેને આપણે ચિત્ર કહીશું નહિં, અને, એવા વિચાર દર્શાવવા કોઇ બેસૂરા રાગડા તાણે તો તેને આપણે સંગીત કહીશું નહિ તેજ પ્રમાણે, એવા વિચાર દર્શાવવા કોઇ વિદ્વત્તા વગરની કઢંગી અને અશુદ્ધ ભાષામાં લખાણ લખે તો એવા વાક્યોના ઢગલાને આપણે શિષ્ટ લેખ કહેવો જોઇએ નહિ અને સાહિત્યમાં સ્થાન આપવું જોઇએ નહિ તે જ રીતે, લેખક તરફ આપણો ગમે તેટલો પક્ષપાત હોય, તે સંબંધી હોય, મિત્ર હોય, પરોપકારના કે દેશહિતના કાર્ય માટે માનનીય હોય તોપણ તેના લેખ વિશે અને સાહિત્યવિષયમાં તેની પદવી વિશે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે નિષ્પક્ષપાત વૃત્તિથી જ નિર્ણય કરવો જોઇએ એ પ્રકારે નિર્ણય કરવાની દૃઢતા આપણામાં નહિ હોય તો આપણે સાહિત્યની ગતિ રોકીશું અને સાહિત્યના ઉલ્લાસને અટકાવનાર થઇશું

શિષ્ટતા માટેનો આ આગ્રહ લખાણમાં કોઇ જાતની કૃત્રિમ ભાષા માટેનો અગર પાંડિત્યના દર્શન માટેનો આગ્રહ છે, એમ કેટલીક વખત ધારવામાં આવે છે પરંતુ એ ભૂલ છે વિચારો ભાષા વડે દર્શાવાય છે માટે વિચારબળના પ્રાદુર્ભાવ માટે ભાષાબળની જરૂર હોય છે કેવા વિચાર કેવી ભાષાથી યથાર્થ રીતે દર્શાવી શકાય એ જ્ઞાન શિષ્ટ સાહિત્યના અભ્યાસથી પ્રાપ્ત થાય છે અને, લેખમાં એવી યથાર્થતા નથી હોતી ત્યાં મૂળરૂપે એ અભ્યાસની ખામી હોય છે, અને, તે ઉપરાત એ અભ્યાસનો લેખનકળામાં ઉપયોગ કરવાના અનુભવની ખામી હોય છે ભાષા મનમાં જાણ્યે અજાણ્યે વિચાર સાથે જ બંધાય છે, અને, ભાષાનો અને વિચારનો ઉત્કર્ષ કે અપકર્ષ સરખો જ હોય છે આ રીતે ભાષાની અપૂર્ણતાનું મૂળ વિચારોની અપૂર્ણતામાં રહેલું હોય છે બન્નેની શિષ્ટતા કે અશિષ્ટતા સંકળાયેલી હોય છે અલબત, લેખક કે વક્તા બીજાના વિચાર પોતાની ઇબારતમાં જણાવવાનો પ્રયત્ન કરે ત્યાં એ મૂળ વિચાર પરિપક્વ હોવા છતાં લેખક કે વક્તાની ભાષામાં અપૂર્ણતા હોય તો ત્યાં એ વિચારોને પોતાના ચિત્તમાં ગોઠવવાના તેના માનસિક વ્યાપારમાં ખામી રહેલી છે ઇંગ્રેજી ભાષામાં વિચાર બાંધનાર કેટલાક વિદ્વાનો સ્વભાષામાં વિચાર દર્શાવતાં અણઘડ ભાષા વાપરી પોતાના વિચાર યથાર્થ રીતે દર્શાવી શકતા નથી, ત્યાં પણ આ માનસિક વ્યાપારની ખામી હોય છે શિષ્ટતા માટેનો આગ્રહ તે કૃત્રિમ ભાષા માટેનો આગ્રહ નથી, પણ, વિચારોની સ્વાભાવિક ભાષા માટેનો આગ્રહ છે, વિચારોને ઉચિત થાય, વિચારો સંપૂર્ણ રીતે પ્રકટ થાય એવી ભાષા માટેનો આગ્રહ છે પોતાના વિચારો દર્શાવવામાં લેખકને જ્યાં કોઇ

પંડિતના વિચારોનો આધાર બતાવવાની કે કોઈ કલ્પનાના અલંકારની જરૂર જણાય ત્યાં તે તેમ કરે છે, પણ, એવા આધાર કે એવા અલંકાર લેખમાં હોવા જ જોઇએ એવું શિષ્ટતાનું કોઇ ધોરણ છે જ નહિં. જ્યાં એવા આધારનું દર્શન નિરર્થક હોય અને એવા અલંકારમાં ઔચિત્ય ન હોય ત્યાં એવી સામગ્રી આડંબરરૂપ થઇ લેખમાં ક્ષતિ કરે છે એવો શિષ્ટતાનો નિયમ છે. તેથી, શિષ્ટતા માટેના આગ્રહમાં વૃથાપાંડિત્ય માટેનો આગ્રહ લેશમાત્ર રહેલો નથી.

બાળકોથી અને કાચું ભણેલા માણસોથી સમજી શકાય એવાં જ પુસ્તકો સાહિત્ય, માં લખાવાં જોઇએ, એમ પણ કેટલીક વાર કહેવામાં આવે છે. આવો જો નિયમ હોય તો વ્યાસ, વાલ્મીકિ, શેકસ્પીઅર, કાલિદાસ, શંકરાચાર્ય, પ્લેટો. જગન્નાથ, બાણભટ્ટ, રસ્કિન, મિલ, હર્બર્ટ સ્પેન્સર, મિલ્ટન, ટેનિસન, રવીન્દ્રનાથ ટાગોર એ વગેરે સર્વ મહાલેખકોની કૃતિઓનો સાહિત્યમાંથી બહિષ્કાર કરવો પડશે, કેમકે બાળકો અને કાચું ભણેલા માણસો તેમનાં પુસ્તકો સમજી શકે તેમ નથી. બાળકો અને કાચું ભણેલા માણસો સમજી શકે એવાં પુસ્તકો તેમના હિત માટે રચાવાં જોઇએ એ ખરું છે, પણ, તે પરથી એમ ઠરતું નથી કે એવાં પુસ્તકો સાહિત્યમાં નમુના રૂપ હોય છે અને એ સિવાય બીજી જાતનાં પુસ્તકો લખાવાં જ ન જોઈએ. એવાં પુસ્તકોમાં હકીકતનાં ઉપરચોટિયાં વર્ણન હોય છે, અથવા બાળકોને રમુજ પડે એવી વાર્તા કે કવિતા હોય છે. પણ સૃષ્ટિવિજ્ઞાનની યથાર્થ માહિતી તેમાં આપી શકાતી નથી અને કલ્પનાના ઉચ્ચ પ્રદેશનું તેમાં દર્શન કરાવી શકાતું નથી. કાચું ભણેલા સમજી શકે એવા સંક્ષેપમાં ઉત્તરોત્તર ઉત્કર્ષ (evolution) ના વાદનું નિરૂપણ થઇ શકતું નથી. 'કુમારસંભવ' માં કાલિદાસે કરેલું હિમાલયનું વર્ણન બાળકો માટે કરવાના હિમાલયના વર્ણનથી જુદા જ પ્રકારનું છે, પરંતુ, 'કુમારસંભવ'માંનું વર્ણન અસાધારણ ચમત્કારવાળું હોઇ સાહિત્યમાં ઉંચી પદવી પામે છે એ નિઃસંશય છે. બાળકો સમજી શકે એવો 'શાકુન્તલ' નો કે 'હેમ્લેટ'નો સાર કહેવામાં આવે તે 'શાકુન્તલ' ના કે 'હેમ્લેટ'ની ગરજ સારે નહિં. અસલ આખા 'શાકુન્તલ અને આખો હેમ્લેટ' વિના મનુષ્યજાતિનું સાહિત્ય અપૂર્ણ જ રહે

ગમે તે અને સર્વ વિષયોનાં પુસ્તકો ધંધાદારીઓ અને સામાન્ય કેળવણી પામેલા માણસો સમજી શકે એવી ભાષામાં લખાવાં જોઇએ એવા રૂપમાં પણ આ મત કેટલીક વાર મૂકવામાં આવે છે. વિચાર અને ભાષાનો જે આવશ્યક સંબંધ ઉપર દર્શાવ્યો તે પરથી સમજાશે કે આ મતરૂપે પણ એ યથાર્થ નથી. વિષયની ગહનતા અને કલાની ઉચ્ચતાને અનુસાર જ ભાષા લખાશે. ધંધાદારીઓ કે સામાન્ય કેળવણીવાળા માણસો સમજી શકે એવી ભાષામાં તત્ત્વચિંતન, સમાજશાસ્ત્ર, રસશાસ્ત્ર, સરખા વિષયો લખી શકાય નહિં તેમ જ ઉન્નત ભાવવાળાં અને સુંદર કલ્પનાવાળાં રસિકકાવ્યો, નાટકો અને નવલકથાઓ પણ એવી ભાષામાં લખી શકાય નહિં. એ માણસોને એવાં પુસ્તકો વાંચવાની ઇચ્છા થાય તો તેમણે વધારે કેળવણી લેવી એ જ ઉપાય છે. તેમને નડે છે તે ભાષા સમજવાની અશક્તિ નહિં પણ વિચાર ગ્રહણ કરવાની અશક્તિ. ભાષાની મગદૂર વિચાર પ્રમાણે

હોય છે, અને, વિચાર સાદા ન હોય ત્યા ભાષા સાદી હોઈ શકતી નથી બધા વિચાર સાદા હોઈ શકતા નથી, મનુષ્યજાતિના ચિત્તનું મહત્વ તોડી નાખી બધા વિચારોને સાદા બનાવી શકાતા નથી કાલિદાસના 'મેઘદૂત' ને કે બર્કના 'ફ્રેન્ચ રેવોલ્યુશન પરના વિચારો' ને સાદી ભાષામાં મૂકવા જતા તે વિચારોનું ગૌરવ જતુ રહે છે સાદી ભાષામા મૂકવા જતા એ પુસ્તકો ચમત્કારહીન અને સામર્થ્યહીન થઇ જાય, અને તે છતા, ધંધાદારીઓને ને સામાન્ય કેળવણી પામેલા માણસોને એ ગ્રન્થોની ખુબી અગમ્ય જ રહે

વિચારનું માપ જુજ હોય ત્યા સાદી ભાષામા જ તે પ્રકટ થઇ શકે, અને, એવે પ્રસગે લેખક ગહન વિચારોની ભાષા વાપરવાનો પ્રયત્ન કરે તો તે નિષ્ફળ જાય છે, વિચાર પ્રકટ થઇ શકતો નથી અને ભાષા દીપતી નથી તેમ જ, સમજાય નહિ એવી શબ્દરચના અને વાક્યરચના આપોઆપ વ્યર્થ જાય છે એવી રચનાની ક્લિષ્ટતામા કદી શિષ્ટતા રહેલી મનાતી નથી અલબત્ત, સરખા અર્થવાળા અથવા પાસેપાસેના અર્થવાળા શબ્દોમાથી કયા વાપરવા અને કયા ન વાપરવા એના ચોકસ નિયમ થઇ શકતા નથી 'મુખ' ને બદલે 'ડાચુ' શબ્દ વાપરવો અને 'ચરણ' ને બદલે 'ટાટિયા' શબ્દ વાપરવો એવી કવિઓને આજ્ઞા થઇ શકતી નથી તેમ જ 'આખ' અને 'નેન', 'વિચાર' અને 'પરામર્શ' 'લાવણ્ય' અને 'સૌન્દર્ય' એવા શબ્દોમાથી કયે ઠેકાણે એકને બદલે બીજો વાપરવો એ લેખકની મુનસફી પર સોપવું જોઇએ શબ્દની પસદગીમા લેખક ભૂલશે તો તેના લેખમાં એટલી ખામી આવશે આવી સૂક્ષ્મ તુલનાના પ્રસગ આવે ત્યા, કાવ્યપ્રકાશમા મમ્મટ કહે છે તેમ, सचेतस एवात्र प्रमाणम् એવી બાબતમા સહૃદય મનુષ્યોના મતનુ જ પ્રમાણ લેવાય છે, બીજા નિયમ થઇ શકતા નથી આવી પસદગીની ભૂલ માત્ર ન હોય અને આડબર ખાતર કૃત્રિમ ભાષા વાપરેલી હોય, શબ્દોના લાબા સમાસ કરેલા હોય, અને, વાગ્જાલ રચેલા હોય, ત્યા એવી ભાષા અર્થ દર્શાવી શકતી નથી, આડબર માટે એવા પ્રયોગ કરનાર લેખકોને કઇ અર્થ દર્શાવવાનો હોતો જ નથી તેમના લેખને શિષ્ટ સાહિત્યમા સ્થાન મળતું નથી

પરિષદનો મુખ્ય હેતુ આ રીતે શિષ્ટ ગ્રન્થો રચાવી પોતાની સમક્ષ મગાવવાનો નથી પરિષદનો મુખ્ય હેતુ એ છે કે શિષ્ટ ગ્રન્થો રચાય એવી પરિસ્થિતિ સાહિત્યના સેવનમા ઉત્પન્ન કરવી, શિષ્ટ ગ્રન્થો લખાય અને વચાય એવી વૃત્તિ ઉત્પન્ન કરવી, એવા અભ્યાસના અને શોધખોળના પરિણામ પોતાની આગળ મગાવવા, એકઠા કરવા, તે વિશે ચર્ચા કરાવવી, શિષ્ટતાનું ધોરણ દર્શાવવું, એ ધોરણ જળવાય એવો આગ્રહ કરવો, અને એ રીતે સાહિત્યનો ઉલ્લાસ કરવો

સાહિત્યપરિષદ્ પોતાની બેઠક વખતે આ હેતુને અનુકૂળ થાય એવા લેખ લખાઇ આવવાની સૂચના પ્રકટ કરે, અને, એવા લેખ પોતાની બેઠક વખતે વચાવે એ લેખો વિશે તેમ જ સાહિત્યના અભ્યાસ અને શોધખોળ વિશે અને શિષ્ટતાના ધોરણ વિશે ચર્ચા કરાવે, એવા લેખ અને ચર્ચા પ્રકટ કરે એવા પ્રકાર આ હેતુની સિદ્ધિ માટે પરિષદ્ લઈ શકે

આ પ્રમાણે સાહિત્યનો ઉલ્લાસ કરવાના કાર્યમા પરિષદ્ પાસે જે લેખો લખાઇ આવે તે વિદ્વત્તાવાળા અને શિષ્ટતાવાળા હોવા જોઈએ, ઉંડા અભ્યાસવાળા અને ગભીર

મનનવાળા હોવા જોઇએ. વર્તમાનપત્રો અને માસિકો નવા વર્ષને પ્રસંગે કે કોઇ મહોત્સવને પ્રસંગે ખાસ અંક કાઢે છે તે વેળા તેને માટે બહુધા જે જાતના લેખ લખાય છે તેના કરતાં ઘણા વધારે ઉંચા પ્રકારના લેખની પરિષદ્‌માં આવશ્યકતા છે. જેને કેટલીક વાર 'ઉડતા વિચાર' કહેવામાં આવે છે અને જેને 'દોડતા વિચાર' કહીએ તો પણ ચાલે, તેવા વિચારવાળા લેખથી પરિષદનું કાર્ય સરે તેમ નથી. સાહિત્યનો અભ્યાસ અને શોધખોળ ચાલુ રાખતાં લાંબા વખતના શ્રમ અને મનનને પરિણામે વિદ્વાનોને જે વિચારો પ્રકટ કરવા યોગ્ય લાગે તેની પરિષદમાં જરૂર છે. પરિષદ્‌ની બેઠક દર વર્ષે નહિ પણ બે ત્રણ વર્ષે ભરવામાં આવે છે તેનો ઉદ્દેશ પણ એ છે કે વિદ્વાનો જે વિષય સંબંધમાં ખાસ અભ્યાસ કે શોધખોળ કરતા હોય તેનાં પરિણામ પ્રદર્શિત કરવા લાયક થઇ શકે. એવા સતત શ્રમ વિના માત્ર સામાન્ય રીતે સૂઝી આવે એવા વિચારના લેખ લખી નાખી મોકલવામાં આવે તેથી પરિષદનો હેતુ સફળ કરવામાં સંભાવના થાય નહિ.

પરિષદ્ આગળ રજુ થતા લેખમાં પાંડિત્ય હોવું જોઇએ, પરંતુ, પરિષદના હેતુ સાથે સંબંધ ન હોય એવા પાંડિત્યનું દર્શન એવા લેખમાં અસ્થાને છે. લેખકનું અમુક વિષયમાં પાંડિત્ય છે એટલું જ દર્શાવવાનો લેખકનો હેતુ હોય તો પરિષદને તેવા દર્શનની જરૂર નથી. પરિષદનો હેતુ સફળ કરવા લખેલા લેખમાં પંડિતનું જ્ઞાન અને પંડિતનો પ્રયાસ સહાયભૂત હોવાં જોઇએ એ જરૂરનું છે. તેમ જ, સાહિત્ય અને ભાષા સંબંધી જાણવાજોગ માહિતી આપે, સાહિત્ય અને ભાષાનો ઉલ્લાસ કરવામાં ઉપયોગી થાય, એવા વિચાર લેખમાં હોવા જોઇએ. માત્ર દૂધમાંથી પોરા કાઢવા જેવા (hair splittingના) પ્રયોગ પરિષદમાં કામ આવતા નથી.

પરિષદના કાર્યનો ઉદ્દેશ આ પ્રમાણે લક્ષમાં લીધા પછી ગુજરાતી સાહિત્ય વિશેની આપણી આશાઓ અને આપણા અભિલાષ નજર આગળ કરીશું.

હિંદુસ્તાનની અર્વાચીન ભાષાઓમાં ગુજરાતી ભાષાનું સ્થાન બીજી કેટલીક ભાષાઓની સાથે અગ્ર પદે છે. એક હજાર વર્ષથી ગુજરાતની ભાષા ઘડાતી આવી છે, અને, તે દરમ્યાન તેનું સાહિત્ય રચાતું ગયું છે. આમાંનાં પ્હેલાં પાંચસેં વર્ષ દરમ્યાન ગુજરાત અને મારવાડની ભાષા એક જ હતી અને બન્ને દેશને સહીઆરૂ સાહિત્ય હતું. પણ, ત્યાર પછીના કાળમાં એ બે દેશની ભાષામાં ફાંટા પડયા, અને, ગુજરાતે પોતાનો સાહિત્યપ્રયાસ આગવો ચલાવ્યો છે તથા તેમાં ઘણી આગળ ગતિ કરી છે. બીજી ભાષાઓની પેઠે ગુજરાતી ભાષામાં પણ કવિતાથી સાહિત્યનો આરંભ થયો છે અને ઇસવી સનના ગયા સૈકાના પ્રથમાર્દ્ધ સુધી તો ગુજરાતી સાહિત્ય ઘણે મ્હોટે ભાગે પદ્યમાં જ રચાયું છે. ગુજરાતી સાહિત્યના આરંભકાળના કવિઓ ઉપર વ્રજ ભાષાની કવિતાની અસર હતી, અને, સંસ્કૃત ભાષાનાં મહાકાવ્યોની શૈલી તેમણે ગ્રહણ કરી નહોતી. એ શૈલી હજી સુધી ગુજરાતી સાહિત્યમાં દાખલ થઇ નથી. પદ્મનાભનો 'કાન્હડદે પ્રબન્ધ' ભંડારોમાં પુરાઇ ગયો તેથી તેમ જ એવા ઐતિહાસિક પ્રબન્ધ લખવાની શક્તિ કે વૃત્તિવાળા કવિઓ ગુજરાતમાં બીજા થયા નહિં, તેથી, એ શૈલીનાં કાવ્ય તે પછી લખાયાં નથી. ઇતિહાસનાં વીરરસમય મહાકાવ્યોની ગુજરાતી ભાષામાં જરૂર છે. સાંપ્રત કાળમાં ન્હાનાં ભાવમય કાવ્યોનો ઘણો પ્રચાર છે, અને, એવું કાવ્યસાહિત્ય

ભાષામા હોવુ જ જોઈએ પરતુ વીરરસ કાવ્યોની શૈલી કવિતાની વાણીને પ્રતાપવાળી અને પ્રભાવવાળી બનાવે છે, અને, એવી શૈલી એક વાર બધાયા પછી તેની અને તેમા પ્રકટ કરેલા ઓજસ્વી વિચારોની અસર ભાષામા થતી કવિતા ઉપર તેમ જ ભાષામા લખાતા ઇતિહાસપરાયણ તથા કલ્પનામય ગદ્ય સાહિત્ય ઉપર હમેશ ઉડી પડે છે વીરરસ કાવ્યને માટે પ્રાસ વગરના અને દઢ વાકસામર્થ્યથી ગતિ કરતા છદની આવશ્યકતા છે એવો છદ ગુજરાતી ભાષામા હજી યોજાયો નથી ગુજરાતી ભાષાના ઉચ્ચારમા (accent) સ્વરભાર ન હોવાથી ઇંગ્રેજી ભાષાના heroic metre (વીરરસોચિત છદ)ની અનુકૂલતા ગુજરાતી ભાષામા નથી ગુજરાતી છદમાં આ ખોટ પુરી પાડવાની ચર્ચા ઉત્પન્ન થઇ છે અને તે માટે પ્રયત્ન પણ થાય છે એ આશાજનક ચિહ્ન છે વીરરસની એવી શૈલીના કાવ્ય લખનાર કવિ જાગશે ત્યારે તેને હાથે આપોઆપ અનુકૂળ છદ ઉપજશે નદી પર્વતમાથી નિકળીને વહેતી જાય છે તેમ પોતાનો માર્ગ પણ ઘડતી જાય છે, તેમ કવિતા પણ પોતાના ઉચ્ચારનો માર્ગ પોતાના વેગથી ઘડે છે એ માર્ગ બીજા બળ વડે પહેલેથી ઘડી મુકી શકાતો નથી

નરસિંહ મહેતાના પદની શૈલી ભજનોમા ચાલુ રહી છે પ્રેમાનન્દના આખ્યાનોની શૈલીમાં અને સામળભટની વાર્તાઓની શૈલીમા વીરરસ કવિતા પ્રકટ કરવાની શક્યતા હતી, પણ, ઉપર દર્શાવેલા પ્રકારના છદની સહાયતા તેમા નહોતી એ પ્રકારના આખ્યાનો અને વાર્તાઓ હવે રચાતા નથી આખ્યાનો અને વાર્તાઓનુ વસ્તુ નાટકોમા અને નવલકથાઓમા પ્રદર્શિત કરવાની ગુજરાતી સાહિત્યમા જરૂર છે

દયારામની ગરબીઓની શૈલી કાયમ રહી છે સસ્કૃત ભાષાના શ્લોકની શૈલી પ્રવર્તમાન થયા છતા ગરબીઓની શૈલી તેની જ સાથે જ પ્રવર્તે છે સગીતમય રાગધ્વનિ (lyrical) કાવ્ય માટે શ્લોકબદ્ધ રચના જેટલુ જ ગરબીનુ સામર્થ્ય છે અને, ગુજરાતી ભાષાનુ પોતાનુ જે માધુર્ય અને સાદર્ય છે તે ગરબીમા બહુ સહેલાઇથી ઉતરે છે, તેથી, ગરબીનુ સ્થાન ગુજરાતી કવિતામા કાયમ રહેશે એમ જણાય છે ગરબીની રચનામા (monotony) એકની એ સ્વરરચનાની પુનરાવૃત્તિ આવે છે તેમા વિવિધતા આણવા સારૂ વચ્ચે સાખી દાખલ કરવાનો રીવાજ જુના વખતનો છે તે સાથે બીજા પ્રકારની પણ વિવિધતા દાખલ કરવાની જરૂર છે શ્લોકબદ્ધ રચનામા વૃત્તો ઘડી ઘડી બદલીને વિવિધતા આણવાનો પ્રકાર દાખલ થયેલો છે

સગીતમય રાગધ્વનિ કાવ્યોનો પ્રચાર ગુજરાતી ભાષાની કવિતામાં ઘણો વધ્યો છે એ સબધમા વિશેષ લક્ષમા રાખવાનુ એ છે કે માત્ર શૈલીથી કવિત્વ સિદ્ધ થતુ નથી જેને કવિત્વ તરફ વૃત્તિ થાય તેણે માનવ જીવનના વિવિધ પ્રશ્નોની મીમાસા તરફ પોતાના ચિત્તને વાળવું જોઇએ, કેમકે, ઉપર દર્શાવ્યુ છે તેમ કવિને પણ અભ્યાસની જરૂર હોય છે વળી, નવીનતા એ કવિતાના ચમત્કાર માટે આવશ્યક છે ગુલાબના ફુલ સબધે એક કવિએ લખેલું કાવ્ય જેટલુ આકર્ષક થાય તેટલુ જ એ જ શૈલીમા બીજા કવિએ મોગરા માટે લખેલુ કાવ્ય આકર્ષક થતુ નથી કેમકે તેમાં નવીનતાનો અભાવ હોય છે, અને, અનુકરણની વૃત્તિએ લેખકની કલ્પનાને કુઠિત કરેલી હોય છે હાલની આ શૈલીની કવિતા ઘણી જથાબધ હોવા છતા ચકડોળ પેઠે એના એ ચક્કરમા ફરતી જણાય છે એ વિષયમા ઉલ્લાસ સારૂ નવા વસ્તુ તરફ ગતિ થવાની જરૂર છે

કરુણરસની કવિતાનું એક બહુ ઉંચી પંક્તિનું કાવ્ય લખાયું છે, પણ, તે સિવાય કરુણરસ તરફ ગુજરાતી કવિતાની વૃત્તિ હાલ જણાતી નથી. વાસ્તવિક પ્રસંગ સિવાયનાં કરુણ રસનાં આલમ્બન માટે નાટકમાં વધારે ઉચિત સ્થાન હોય છે અને કરુણરસના નાટક (tragedy) નો પ્રકાર ગુજરાતી ભાષામાં ખીલવવાની ઘણી જરૂર છે.

વર્ણનમય (descriptive) કવિતા તરફની વૃત્તિ દલપતરામ અને નર્મદાશંકરની કવિતામાં હતી, પણ, તેમની કવિતાની શૈલીના બીજા અંશ પેઠે આ અંશ પણ હવે ગુજરાતી કવિતામાં વિદ્યમાન રહ્યો નથી. વર્ણનમય કવિતામાં રસ બહુ આછો હોય છે, અને, એવી કવિતા મહાકાવ્યોમાં અને નાટકોમાં પ્રસંગવશાત આવે તો બસ છે.

નાટકનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં વર્તમાન સમયનું જ છે અને તેનો સમૂહ મ્હોટો નથી. ઈસ્વી સનના ગયા સૈકામાં ગુજરાતી ભાષામાં નાટકો લખાવા માંડેલાં પણ તે પ્રવાહ અટકી ગયો છે. નાટક મંડળીઓ તરફથી રંગભૂમિ ઉપર નાટકો ભજવવાનો પ્રયોગ ઘણો વધ્યો છે તે છતાં શિષ્ટ નાટકોનું સાહિત્ય બહુ જ જુજ છે. રંગભૂમિ ઉપરના પ્રયોગ માત્ર પ્રાકૃત વર્ગને પ્રસન્ન કરી દ્રવ્યપ્રાપ્તિ કરવાના હેતુથી થતા હોવાથી એ પ્રયોગથી નાટ્યસાહિત્ય કેળવાતું નથી. વળી, રંગભૂમિ ઉપર કવિતા અને અભિનય (acting) કરતાં પડદા, દેખાવ, અને, સંગીતને વિશેષ મહત્ત્વ અપાતું હોવાથી નાટકકારની રસિક કલાને પોષણ મળવાનું ત્યાં સ્થાન હોતું નથી. સંગીત-વિધાનના ખેલ (opera) ને નાટકથી જુદા પાડવામાં આવે, અને, નાટકમાંથી પડદાના અને રોશનીના ભભકા, અજાયબીવાળી કસરતો, ગર્જનાઓ અને એવી સામગ્રીઓ કહાડી નાખવામાં આવે તો સાંભળવાની કવિતાને અને જોવાના અભિનયને પ્રાધાન્ય આપવાના પ્રયત્ન કરી રંગભૂમિની ઉન્નતિ કરી શકાય. શોખ ખાતર નાટક ભજવનાર શિષ્ટ વર્ગ તરફથી એવા પ્રયત્ન થાય છે ત્યારે તેની કદર જાણનારો વિશાળ પ્રેક્ષક વર્ગ માલમ પડે છે એ રંગભૂમિની ઉન્નતિ માટે આશાજનક ચિહ્ન છે. અલબત્ત, રંગભૂમિની આ પ્રકારે ઉન્નતિ કરવાના પ્રયાસ સાથે એ પણ જરૂરનું છે કે ઉત્તમ પ્રતિનાં નાટકો રચાવાં જોઇયે કે જે ઉપર કહેલી કૃત્રિમ સામગ્રી વિના ભજવવાથી પ્રેક્ષક વર્ગને આનંદ થાય. રંગભૂમિની અને નાટકસાહિત્યની ગતિ સમકાલીન હોય છે, અને, રંગભૂમિ રસિકતાને અનુકૂલ હોય તે વિના નાટકસાહિત્ય પૂર્ણ બલથી ઉદ્ભૂત થતું નથી. નાટક માટે જે વિશેષ પ્રતિભા હોવી જોઇએ તે પ્રયત્ન કરી ઉપજાવી શકાતી નથી, પણ, હાલ જે અન્તરાય છે તે દૂર થશે, પ્રતિભા દર્શન દેશે અને ગુજરાતમાં નાટકનું સાહિત્ય ખીલી નિકળશે એ અભિલાષ અસ્થાને નથી. હાલ તરત તો, દેશ દેશના સમર્થ નાટકકારોની કૃતિઓનો ઉંડો અભ્યાસ ગુજરાતના વાચક વર્ગમાં ફેલાય એટલી આશા રાખવાનું કારણ મળે તો સંતોષ માનીશું.

નવલકથાઓનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં પ્રચુર છે, પણ, તેમાં પ્રચુરતા કરતાં ગુણવત્તા બહુ ઓછી છે. એ સાહિત્ય ગયા સૈકાના ઉત્તરાર્દ્ધથી નવું જ શરૂ થયું છે. પ્રેમાનન્દનાં 'આખ્યાન' અને સામળભટની 'વાર્તા'ની વંશાવળીમાં હાલની 'નવલ-કથા' આવતી નથી. એ 'આખ્યાન' અને 'વાર્તા' પદ્યમાં હતાં અને આ 'નવલકથા' ગદ્યમાં છે એટલો જ ફેર નથી. કથાની વસ્તુનો અને શૈલીનો પણ ફેર છે. આ

નવલકથા ઇંગ્રેજી સાહિત્યમાંની 'રોમેન્સ' અને 'નોવેલ' ના નમુનાના મિશ્રણથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઉત્પન્ન થઇ છે 'રોમેન્સ' માંના અમાનુષતાના કે અલૌકિક ચમત્કારના અંશ ગુજરાતી નવલકથામાં આવ્યા નથી, પણ, ઐતિહાસિક કથાની રીત લઇ અદ્‌ભુત વૃત્તાન્ત દર્શાવવાનો 'રોમેન્સ' નો પ્રકાર ગુજરાતી નવલકથામાં દાખલ થયો છે વર્તમાન સમયના સામાજિક લોકજીવનનું ચિત્ર અને ચાલતી જાહેર સવાલોની ચર્ચા એ 'નોવેલ' નો અંશ પણ ગુજરાતી નવલકથામાં લેવામાં આવ્યા છે ઐતિહાસિક અંશ ઓછો થતો જઇ સામાજિક અંશ નવલકથામાં વધતો જાય છે પરંતુ, થોડી ઉત્તમ કૃતિઓ બાદ કરતાં ગુજરાતની નવલકથાઓમાં કલ્પનાની મોહકતા નથી, કુશલ વસ્તુસંકલનાનું કલાવિધાન નથી, ભાવનાઓનું દર્શન નથી, પ્રવર્તમાન પ્રશ્નો ઉકેલવાનો પ્રયાસ નથી નવલકથા એ (light literature) હલકા વજનના લખાણના વર્ગમાં આવે છે તોપણ પ્રજાના જીવનની જુદી જુદી પંક્તિઓનાં આછાં અને ઘેરાં ચિત્ર નવલકથામાં આવી શકે છે અને, ઉંચા પ્રકારની અનેક નવલકથાઓ ગુજરાતી ભાષામાં રચાય નહિ ત્યાં સુધી ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય જીવતું અને જાગતું, ઉછળતું અને કુદતું થઇ શકે નહિ હિંદુસ્તાનમાંથી જંગલો કપાઇ ગયાં છે, પ્રાંતો વચ્ચેનાં યુદ્ધ બંધ થઇ ગયાં છે, પગરસ્તાની લાંબી મુસાફરીઓ અને વણઝારાની પોઠો નાબુદ થઇ ગઇ છે, તેથી અદ્‌ભુત વાર્તાઓના પ્રસંગ રહ્યા નથી તેમ જ સાહસ ખાતર અજાણ્યા સમુદ્રની સફર કરવાને પ્રજાને ટેવ બંધાઇ નથી, અને, એ રીતે પણ જીવનવ્યવહારમાં અદ્‌ભુતતાના અંશ આણી શકાય તેમ નથી પણ, પ્રજાનું જીવન પ્રબલ ભાવનાઓથી ધબકારા મારી રહ્યું છે રેલ્વેથી, ટપાલથી અને વર્તમાનપત્રોથી આખા હિંદુસ્તાનમાં એક નગર પેઠે સંકલ્પોની આપલે થાય છે, પ્રેમનાં અને ચારિત્ર્યપ્રભાવના અનેક અવસર ઉત્પન્ન થાય છે, ત્યાં નવલકથાની અસાધારણ મોહકતા દર્શાવવા માટે જોઇએ તેટલા પ્રસંગ મળે તેમ છે, અને, સિદ્ધાન્તો ચર્ચવા માટે જોઇએ તેટલી સામગ્રી મળે તેમ છે નવલકથાલેખક શિષ્ટ વર્ગ ઉત્પન્ન થવાની જરૂર છે હાલની નવલકથાઓમાં જે નીરસતા છે અને જે અયોગ્યતા છે તે શિષ્ટ લેખક વર્ગના ઉદ્‌ભવથી આપોઆપ લુપ્ત થઈ જશે આપણા લેખકોની વૃત્તિ શાસ્ત્ર તરફ બહુ જલદીથી વળી જાય છે પરંતુ, સંસારની સમાલોચનાના અતિશય ચિંતનમાંથી ઘડીભર છુટા થઇને પણ પંડિતોએ આ કાર્ય હાથમાં લેવા જેવું છે, અને એ હાથમાં લેતાં સંસારની માયા બહુ સારી રીતે દર્શાવી શકાશે એમ તેમને માલમ પડશે નવલકથાલેખન એવો વિષય છે કે સુજ્ઞ સુશિક્ષિત સ્ત્રીપુરુષો એ માટે પ્રયાસ કરે તો તેમાંથી થોડાં એ કાર્ય માટે અશક્ત નિવડે તે છતાં ચતુર નવલકથાકારો નીકળી આવ્યા વગર રહે નહિ યુરોપની અને બંગાળાની નવલકથાઓનું વાચન આ કાર્ય માટે ઉપયોગી છે ખરું, પરંતુ, એ નવલકથાઓના ભાષાન્તરથી સંતોષ માનવાનો સમય ગયો છે, અને, અસલ યોજનાના ગ્રન્થો સાહિત્યના બીજા વિભાગ પેઠે નવલકથામાં થવાની જરૂર છે નવલકથામાં એવા ગ્રન્થો જલદીથી દેખા દે એ અભિપ્રાય અઘટિત નથી

ઇતિહાસ અને જીવનચરિત્રનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં નહિ જેટલું છે થોડા ઇતિહાસ લખાયા છે, અને, એથી પણ થોડાં જીવનચરિત્ર લખાયાં છે, એ હકીકત

આપણા ગૌરવની બહુ ક્ષતિ કરે છે. આપણા પ્રજાત્વના ગૌરવનો આપણે ઘોષ કરીએ અને આપણા દેશનો ઇતિહાસ આપણા દૃષ્ટિબિન્દુથી આપણે રચીએ નહિ અને આપણાં મહાન સ્ત્રીપુરુષોની જીવનકથામાં રહેલું પ્રજાત્વ આપણે પ્રદર્શિત કરીએ નહિં તો એ ઘોષને આપણે બહુ સહેલી વાત સમજીએ છીએ એમ ફલિત થાય. ઐતિહાસિક વૃત્તિ ઉત્પન્ન થાય એવું ઇતિહાસનું વાંચન આપણે કરતા નથી, અને, ઇતિહાસ તથા જીવનચરિત્રના ગ્રન્થ લખવા સારૂ જે શોધખોળ તથા સામગ્રીસંગ્રહ કરવા જોઇએ તે આપણે કરતા નથી. એ બુદ્ધિવ્યાપારના આલસ્યનું અને પ્રજાત્વની ભાવનાની મન્દતાનું ચિહ્ન છે. બીજા દેશોના ઇતિહાસ આપણે હાથ લખાય એ સ્વપ્નસૃષ્ટિ હાલ ઉપજાવવી નિરર્થક છે, પરંતુ, આપણા દેશના અને આપણી પ્રજાના જીવનના ઇતિહાસ આપણે હાથે આપણી ભાષામાં લખાય એવી ઉત્કટ ઉત્કંઠા ધારણ કરીશું ત્યારે આશા ફલવંત થવાની ઝાંખી થશે. નિશાળોમાં ઇતિહાસ શિખવવનાં ન્હાનાં પુસ્તકો ગુજરાતીમાં રચાય એમાં મ્હોટી વીસાત નથી. પણ ઇતિહાસ અને જીવનચરિત્રના મહાન ગ્રન્થો ગુજરાતી ભાષામાં લખાય એવી અપેક્ષા છે.

અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, રાજનીતિશાસ્ત્ર એ અને એવા વિષયોનું સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામાં છે જ નહિં તે પણ એટલું જ ખેદકર છે. ચાર પાંચ ભાષાન્તરોથી કાર્ય સરતું નથી. અને, આપણે જોઇએ છે અસલ ગ્રન્થોનું સાહિત્ય. જાહેર જીવનના સંબંધમાં આ વિષયોની છુટક ઉપલકીઆ પ્રકારે ચર્ચા કરવા આપણે હમેશ તત્પર રહીએ છીએ. પરંતુ, તેનો શાસ્ત્રીય અભ્યાસ કરવાનો શ્રમ લેવાની ઇચ્છા આપણને હોતી નથી, અને, એ વિષયનાં પુસ્તક લખવામાં એથી પણ વધારે શ્રમ પડે તેમ છે તેથી આપણે તેથી તદ્દન વિમુખ છીએ. આ વિષયોના અભ્યાસપૂર્ણ શિષ્ટ ગ્રન્થો લખાશે એ આશા દૂરની છે છતાં મુકી દઇ શકાય તેમ નથી.

ઇતિહાસ, જીવનચરિત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, સમાજશાસ્ત્ર, અને રાજનીતિશાસ્ત્ર સરખા વિષયોના પ્રૌઢ ગ્રન્થોના લેખન વિના ગુજરાતી ભાષાનું ગદ્ય સમર્થ, વેગવાન અને વિવિધ વિષયોને પ્હોંચી વળનારૂં થવાનું નથી. 'સંપ,' 'ઉદ્યોગ,' 'કરકસર' વગેરે વિષયોના નિબંધોથી એવું ગદ્ય બંધાવાનું નથી.

નીતિમીમાંસા, તત્ત્વચિંતન, અને ધર્મવિચારના અસલ ગ્રન્થો લખવાની પણ ઘણી જરૂર છે. માત્ર એ વિશે આગ્રહ કરતાં ભય એ લાગે છે કે આપણી હમેશની નિર્વેદની વૃત્તિ બળવાન થઇને એ વિષયોની ચર્ચામાંથી લેખકોને 'માણસનું મન લાલચુ છે,' 'નામરૂપનો નાશ છે' એવા વાક્યોના ઉચ્ચારની શુષ્ક પુનરુક્તિમાં ખેંચી લઇ જાય તો એ વિષયોનું નવું સાહિત્ય રચાય નહિં એટલું જ નહિં પણ એ લેખકો તે પછી બીજા કોઇ પણ વિષયના સાહિત્યનો વિકાસ કરવામાં પ્રવૃત્ત થવાનો સંભવ ન રહે. પરંતુ, એ જોખમ વેઠીને પણ એ વિષયોના નવા શિષ્ટ ગ્રન્થો રચાશે એવી આશા રાખીશું.

વિજ્ઞાન અને ગણિતના ગ્રન્થો પણ માત્ર બાલોપયોગી કે શાલોપયોગી સ્વરૂપના નહિ અને ભાષાન્તરમય નહિં પણ અસલ કૃતિના અને વિસ્તારવાળા લખાવાની જરૂર છે. એવું સાહિત્ય હજી થવા માંડયું નથી, પરંતુ, યુનિવર્સિટીમાં એ વિષયોનો અભ્યાસ

કરનારની એ તરફની ભક્તિ કાયમ રહેવાનો વધારે સંભવ જોવામાં આવે છે, તેથી બીજા વિષયો કરતાં આ વિષયોનું સાહિત્ય વ્હેલું રચાવા માંડશે એમ આશા રહે છે

જુના ગ્રન્થોનો અભ્યાસ, શોધખોળ, ભાષાશાસ્ત્ર, વ્યાકરણ, ગ્રન્થવિવેચન, એ વિષયોનું સાહિત્ય કેટલેક અંશે બંધાય છે વાચક વર્ગની એ પ્રકારના ગ્રન્થો તરફ અભિરુચિ જણાતી નથી તોપણ લેખકોની અનુરક્તિથી એ પ્રણાલી ચાલુ રહેશે એમ જણાય છે ઘણા વધારે લેખકો આ માર્ગ ગ્રહણ કરશે, અને, આ વિષયોનું સાહિત્ય વધશે એવી આશા રાખીશું

ગુજરાતી ભાષાનો ઘણો વિસ્તારી કોષ રચાવાની પરમ આવશ્યક્તા છતાં વિદ્વાનોએ હજી એ કામ ઉપાડ્યું નથી એ શોચનીય છે નર્મદાશંકરે પોતાને એકલે હાથે એ વિષયમાં થયો તે પ્રયાસ કર્યો તે પછી એટલા આગ્રહથી એ કામ બીજા કોઇએ હાથ ધર્યું નથી અલબત્ત, નર્મકોશમાંના શબ્દો કરતાં વધારે શબ્દોવાળા એક બે કોષ થયા છે અને શબ્દોના ઉપયોગના ઉદાહરણ કોશમાં દાખલ કરવાના પણ પ્રયત્ન થયા છે પરંતુ, અધુરી સામગ્રીના કોષથી હવે ચાલે તેમ નથી આજ સુધી રચાયેલા કોષના રહી ગયેલા શબ્દોનો તેમ જ ગુજરાતના જુના જુદા ભાગના અને જુદા જુદા ધંધાના ખાસ શબ્દોનો ઉમેરો કરી, અને, શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ, શબ્દોના અને શબ્દરચનાના ઉપયોગના ઉદાહરણરૂપ શિષ્ટ ગ્રંથોમાંના ઉતારા, અને પ્રાણીઓ અને પદાર્થના ચિત્ર, સંસ્કૃત, બંગાળી, હિંદી, મરાઠી અને ઇંગ્રેજી ભાષામાંના સમાનાર્થ શબ્દો, એ વગેરેની સામગ્રી સાથે વિસ્તારી કોશ રચાય એ અભિલાષ સહુ કોઇને થશે એ કાર્ય લાંબા વખતનું અને ભારે શ્રમનું છે અમુક વિદ્વાનો મળીને પ્રથમ કોશની પદ્ધતિ નક્કી કરી કામની વ્હેંચણી કરી લે તો જ એ પ્રયાસ શરૂ થાય અને પાર પડે એમ છે ગુજરાતી ભાષાના-અભ્યાસનું સાધન આવા કોશને અભાવે ન્યૂન છે, એ ન્યૂનતા પૂરી પાડવાની ફરજ વિદ્વાનોની છે અને, એ ફરજ અદા કરવાનો મ્હોટો ભાર માથે લેનાર વિદ્વાનો નિકળી આવશે એ આશા વ્યર્થ નથી

ગુજરાતી સાહિત્યના ઉલ્લાસ માટે કયી કયી દિશાઓમાં આશાઓ બાંધવી અને અભિલાષ કરવા એના વધારે વિસ્તારની આ પ્રસંગે આવશ્યક્તા નથી જેટલો વિચાર કર્યો છે તેટલાથી હાલની ન્યૂનતા પણ દૃષ્ટિગોચર થશે તેમ જ, એ પણ પ્રતીતિ થવી જોઇએ કે ગુજરાતી સાહિત્યનું જે સ્વરૂપ હજી સુધી બંધાયું છે તે નજીવું કે નિરર્થક નથી અને, ગુજરાતના લોકજન તરફથી સાહિત્ય પ્રત્યે થતા જે અનાદર વિષે આરંભમાં કહ્યું હતું તે અનાદર સાહિત્યની એ ન્યૂનતાના વિચારથી થતો નથી, પરંતુ, સહૃદયતાના અભાવથી થાય છે લોકજનનો મ્હોટો ભાગ ગ્રંથો લખવામાં શામીલ થાય એમ કદી બને નહિ, પરંતુ, સાહિત્ય તરફ તેમની પ્રીતિ હોવી જોઇએ એમ તો બનવું જ જોઇએ સંસારવ્યવહારના વ્યવસાયો સાહિત્યને નડતા નથી જુના વખતથી રાજાઓ અને ધનિકો સાહિત્યની ઉદારતાથી કદર કરતા આવ્યા છે, અને, સાહિત્યમંદિર તે સંસારના સંતાપથી અસ્પૃષ્ટ રાખવાનું તથા પગ ધોઇને પેસવાનું પવિત્ર સ્થાન છે એમ સર્વ વર્ગ તરફથી મનાતું આવ્યું છે પરંતુ, હાલ સાહિત્યને એક વિષમ સ્થિત-

માંથી નિકળવાનો પ્રસંગ આવ્યો છે. જે રાષ્ટ્રીય ભાવના દેશમાં વ્યાપ્ત છે તે બીજી ભાવનાઓ પેઠે સાહિત્યની પોષક હોવી જોઇએ અને પોષક છે; તે છતાં, તે ભાવનાના અનુસરણમાં કેટલીક વાર એવો આભાસ થાય છે કે એ ભાવનાને અને સાહિત્યને કાંઈ લેવા દેવા નથી, અને સાહિત્યના સેવનમાં જે કાળ જાય તે એ ભાવનાના સેવનમાંથી ઓછો થયો ગણાય. આ રીતે સાહિત્યની શાન્ત, સ્વસ્થ, એકાન્ત વૃત્તિ અપ્રિય થાય છે, સાહિત્યનું વિશેષ પૃથક્ સેવન (specialization) પ્રજાજીવનમાં અવરોધરૂપ છે એમ એ આભાસમાં કલ્પાય છે. સાહિત્ય પ્રત્યેના અનાદરનું આ એક કારણ છે, બીજું કારણ છે તે શ્રમસાધ્ય અભ્યાસ તરફની અરુચિ છે. સાહિત્ય એ પણ પ્રજાજીવનનું અગ છે, અને, પ્રજાજીવનમાં બધાં અંગને સાથે વધવાનો અવકાશ છે. અલબત્ત, જ્યાં પ્રજાના વ્યવહાર સંકુલ થઇ વિવિધ દિશામાં વધે છે ત્યાં એ જુદાં જુદાં અંગની સેવા જુદે જુદે સ્થળે વ્હેંચાઇ જાય છે. પણ તેથી અંગોને કે તેમની સેવાને વિરોધ થતો નથી. સમસ્તની એકતા વિના પ્રજાજીવન વિકાસ પામતું નથી. દરેક અંગના ઉલ્લાસ માટે તેના સેવનની વિશેષ પૃથક્તા જાળવવી પડે છે, પણ, આખા પ્રજાજીવનનો સંવાદ નષ્ટ થતો નથી. તેથી, આ આભાસ દૂર કરવાનો ઉપાય એ જ છે કે સાહિત્યે પોતાના વિકાસના માર્ગમાં પ્રવૃત્ત રહેવુ અને પોતાની ગુણવત્તાનું દર્શન પ્રયાસ વિના આપોઆપ થવા દેવું. પ્રજાજીવનના વિવિધ અંગોનો પરસ્પર આવશ્યક સંબંધ છે, અને, વિકાસને માર્ગે વધતાં એ સંબંધનું દર્શન વધારે સુલભ થશે. અભ્યાસ તરફની જે અરુચિ સાહિત્યના અનાદરમાં કારણભૂત છે તેનો પ્રતિકાર કેળવણીની પદ્ધતિ સુધારવામાં રહેલો છે તેથી આ સ્થળે તે વિશે વિવેચનની જરૂર નથી. આ બે પ્રકારની સ્થિતિથી સહૃદયતાનો અભાવ થતાં સાહિત્યનો અનાદર થાય છે.

સાહિત્યપરિષદ્ શું સંગીન નક્કર વ્યવહારૂ કામ કરે છે એમ પણ પુછવામાં આવે છે. સાહિત્યના ઉલ્લાસના જે માર્ગ ઉપર વર્ણવ્યા છે એ જ આ પરિષદ્ ગ્રહણ કરી શકે છે. વિદ્વાનોના વિચાર એકઠા કરી સરખાવી જોવા માટે પરિષદ્ મળે છે. વિચારોને સ્થૂલ દેહ નથી તેથી વિચારોનું સમ્મેલન તે કોઇ પણ રીતે સંગીન કે નક્કર કહેવાય નહિં એમ એક પક્ષ થઇ શકે. બીજો પક્ષ એવો થઈ શકે કે એ વિચારો મૂલ્યવાન હોય તો તેમનું સમ્મેલન સંગીન અને નક્કર કહેવાય. એ કોશમાં કહેલા અર્થનો પ્રશ્ન નથી, પણ, સાહિત્યની સાહિત્ય તરીકે આપણા મનમાં કિંમત છે કે કેમ તેનો પ્રશ્ન છે. એ જ રીતે સાહિત્યને સાહિત્ય તરીકે જ આપણે કિંમતી ન ગણીએ તો અલબત્ત સાહિત્યપરિષદનું કાર્ય વ્યવહારૂ ન જ કહેવાય; પણ, સાહિત્યના ઉલ્લાસ માટે વિચારોનું સમ્મેલન કરવું એ જો ઉપયોગી ગણાય તો એ પરિષદનું કાર્ય વ્યવહારૂ પણ છે.

છેવટે, કાલિદાસનું વચન ઉતારી એ આશીર્વાદની પ્રાર્થના કરીશું કે

सरस्वती श्रुतिमहतां महीयताम् ।

અક્ષરબંધનો એક નવો પ્રયોગ

વનવેલી.

રસિક શ્રોતા જનો ! આજે હું પદ્યરચનાનો એક નવો પ્રયોગ તમારા આગળ રજુ કરૂં છું. અક્ષરબંધ, માત્રાબંધ, રૂપબંધ અને કલાબંધ, એ ચાર રચના આપણા સાહિત્યમાં રૂઢ થઈ છે, તે પૈકી સાદામાં સાદો જે અક્ષરબંધ, તેની એ સૌથી સાદી ઘટના છે એ સાદાઇનો કંઇક અંશે ભાસ થાય, એ મુદ્દે મે એની 'વનવેલી' એવી લાક્ષણિક સંજ્ઞા રાખી છે કવિતનો બીજભૂત ચતુરક્ષર સંધિ સ્વીકારી એ વનવેલીની ગૂંથણી ગૂંથી છે બીજી રીતે એનું સ્વરૂપ કવિતથી જુદું પડે છે ટુંકામા પદ્યરચના જૂની છે ને પ્રયોગ નવો છે

કવિત સરખા માપના ચાર ચરણનો અક્ષરબંધ છે તે ઘનાક્ષરી અને મનહરની સામાન્ય સંજ્ઞા છે ઘનાક્ષરી છંદના ચરણમા ચતુરક્ષર સંધિના આઠ આવર્તન આવે છે છેલ્લો એટલે કે આઠમો સંધિ ત્રણ અક્ષરનો લેવાથી મનહર છંદનું ચરણ નીપજે છે આથી ઘનાક્ષરીને બત્રીસું અને મનહરને એકત્રીસું કવિત કહેવું પ્રાપ્ત થાય છે છેલ્લા સંધિમાં એક અક્ષરની ન્યૂનતાને લીધે એકત્રીસું કવિત અંતે ગુરુ માગી લે છે બીજા છંદોની માફક કવિત પ્રાસબદ્ધ છે તેના પ્રત્યેક ચરણને અંતે યતિ એટલે વિરામ છે ચરણની અંદર આઠમે, સોળમે અને ચોવીસમે અક્ષરે યતિ છે કે નહિ, તેનો નિર્ણય નીચેના કવિ દલપતરામના કવિતો જ કરી આપશે

ઘનાક્ષરી.

પાઈ પાઈ પ્રેમપાન પ્રથમ તેં પુષ્ટ કર્યો,
પછી પીડા પમાડી વિજોગપાન પાઈ પાઈ
ધાઈ ધાઈ ભેટવાને આવતો હું તારે ધામ,
ધીરે રહી સામો ઊઠી આવતો તૂ ધાઈ ધાઈ
ગાઈ ગાઈ ગીત તને રીઝવતો રૂડી રીતે,
ગુજારૂં છું દિવસ હું હવે દુખ ગાઈ ગાઈ
'ભાઈ, ભાઈ' કહીને બોલાવતો તૂ ભાવ ધરી,
ભલો મિત્રતાનો ભાવ ભજવ્યો તેં, ભાઈ ભાઈ[1] !

મનહર.

ભૂતળના લોકે એક સમે ઇન્દ્રભુવનમાં
જેને જુદી જુદી ભેટ ભાવથી ધરાવી છે
ગ્રીકે તો ઇસાપનીતિ, આરબે નાઈટ, ઇંગ-
લીશે શેક્સપીઅરની પોથી પરઠાવી છે

1 પ્રસ્તુત ઘનાક્ષરી કવિત 'કાવ્યદોહન'માંથી આપ્યું છે

હિંદુઓએ હોંશ ધરી પઞ્ચતન્ત્રતણી પોથી
ધરી. તે તો ઇંદ્રને અધિક ભલી ભાવી છે.
કહે દલપતરામ, બીજાઓની બંધ કરી
હિંદુઓને હમેશની પાઘડી બંધાવી છે[1].

પ્રથમ ઉદાહરણમાં પહેલા ચરણના ચોવીસમા અક્ષરે અને ચોથા ચરણના આઠમા અક્ષરે વિરામ લેતાં ‘ વિજોગ ’ અને ‘ બોલાવતો ’ પદના કડકા થઈ જાય છે; અર્થાત્ ત્યાં યતિ ઇષ્ટ નથી. તેવી જ રીતે દ્વિતીય ઉદાહરણમાં બીજા ચરણના સોળમા અક્ષરે વિરામ લેતાં ‘ ઇંગલીશ ’ના કડકા થાય છે; એટલે ત્યાં પણ યતિ ઘટતી નથી. એકત્રીસા બત્રીસા કવિતમાં બે બે સંધિએ યતિ ઘણી વાર મૂકેલી જોવામાં આવે છે, તે આંતર પ્રાસની પેઠે શોભા સારૂ જ છે. એ ન મૂકયાથી પણ કવિત મટીને બીજો છંદ બનતું નથી; તે જ કહી આપે છે કે યતિ અનાવશ્યક છે. આથી ઊલટું ગીતિના પ્રત્યેક દળમાં બારમી માત્રાએ યતિ ઠરાવી છે તે જો ઊડાવી દઇયે, તો તે ત્રીસા સવૈયાનું ચરણ બની જાય છે. નીચેના દૃષ્ટાંતથી તે સ્પષ્ટ થશે.

જય જય જય જગદીશ્વર ! ઈશ્વર અનુપમ અતર્ક્ય અદ્વિતીય !
અવિચળ, અનંત ગુણમય, સચ્ચિદ્ઘન, શુદ્ધ છો અપરિમેય.
સત્ય તમે જગકર્તા. સંશય નથી કાંઇ ચિત્તમાં અમને;
શક્તિ સબળ માનીને વંદન કરિયે ક્ષણે ક્ષણે તમને[2].

ગીતિને પડછે પૃથ્વી વૃત્તમાં આઠમે અક્ષરે કહેવાતી યતિ શોભાની જ છે. તે ઊડાવી દઇયે છિયે, તો તેથી છંદ બદલાતો નથી; માટે ત્યાં તેની જરૂર નથી. પ્રાચીન સાહિત્યમાં મહાકવિ કાલિદાસ, ભવભૂતિ આદિએ તે સ્વીકારી નથી[3]. આ દૃષ્ટિએ કવિતમાં આઠમે, સોળમે ને ચોવીસમે અક્ષરે યતિ છે નહિ. એટલા માટે વનવેલીમાં પણ, આગળ કહેવામાં આવશે તેમ, યતિ સ્વીકારી નથી.

કવિતની નાફક અભંગ પણ અક્ષરબંધ છે. એનો સંધિ બે અક્ષરનો છે. આ સંધિનાં ત્રણ ત્રણ આવર્તને પહેલાં ત્રણ અને બે આવર્તને ચોથું ચરણ રચ્યાથી અભંગ છંદ બને છે. એના પ્રત્યેક ચરણને અંતે યતિ આવે છે. પદલાલિત્ય સારૂ એમાં પ્રાસ પણ યોજાય છે. કવિતનું કલેવર પ્રચંડ, એકસો ચોવીસ ને અઠ્ઠાવીસ અક્ષરનું છે; અભંગનું કાઠું બહુ ન્હાનું, માત્ર બાવીસ અક્ષરનું જ છે. એ બેમાં મોટો તફાવત એ

૧. પ્રસ્તુત મનહર કવિત ‘ દલપતકાવ્ય ’ના ‘ ફાર્બસવિલાસ ’માંથી લીધું છે.

૨. આ પંક્તિઓ ‘ ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા ”માંથી ઊતારી છે.

૩. યતિ ન પાળવાથી યતિભંગ દોષ નીપજે છે; એટલે તે ઊડાવી દેવાતી એ નથી ને આઘીપાછી ખસેડી શકાતી એ નથી. મંદાક્રાંતાના બંધમાં ચોથે અને દશમે અક્ષરે યતિ છે તે ઊડાવી ને કે આઘીપાછી ખસેડી ને વાંચશો, તો વાંચી શકાશે જ નહિ. શોભાની યતિ ઊડાવી દેવાય છે તેમ જ તેમાં મનને રુચતો ફેરફાર કરી શકાય છે. પ્રસ્તુત પૃથ્વી છંદમાં કવિ દલપતરામે એક વાર છ છ અક્ષરે યતિ ગોઠવી હતી; જુઓ દલપતપિંગળ, આવૃત્તિ ૧–૬.

છે કે કવિત પાઠ્ય તેમ જ ગેય છે, જ્યારે અભંગ કેવળ ગેય જણાય છે ઘનાક્ષરી અને મનહર બોલતા એકધારો થડકો કે સ્પંદન કાનમાં રમ્યા કરે છે, અને તે ગાતાં તાલબદ્ધ નાદલહરી મનને મુગ્ધ કરે છે

એક તરફ અભંગથી કવિત, તેમ બીજી તરફ કવિતથી વનવેલી ભિન્ન પડે છે. આ ભિન્નતા વિશે સ્હેજ ઈસારો આરંભમાં જ કર્યો હતો અહીં તેની સ્પષ્ટતા કરવી પ્રાપ્ત થાય છે કવિત ચાર ચરણનો છંદ છે, વનવેલી એક કે અનેક પંક્તિનો પ્રબંધ છે પહેલા બંધની પ્રકૃતિ જે ઘનાક્ષરી, તેના ચરણમાં ચતુરક્ષર સંધિનાં અખંડ આઠ આવર્તન આવવા જોઈયે બીજાની પંક્તિમાં એક કે વધારે ચતુરક્ષર સંધિ આવી શકે અને તેમાંનો છેલ્લો સંધિ ખંડિત હોય તોપણ નભે[1] એકમાં ચરણને અંતે યતિ છે, બીજો બંધ યતિ રહિત છે એક પ્રાસબદ્ધ છે, બીજામાં પ્રાસને સ્થાન નથી એક ઘટના પાઠ્ય અને ગેય છે, બીજી કેવળ પાઠ્ય છે

આ પ્રયોગ કંઇક નવું કરવું એવા અકારણ કુતૂહળથી નહિ, પણ જે અર્થ અન્યથા સિદ્ધ નથી થતો તે સાધવા સારૂ આદર્યો છે આપણા પદ્ય સાહિત્યમાં પાઠ્યતાનું તત્ત્વ અણછતું છે તે તત્ત્વ પરિસ્ફુટ, આગળ પડતું કરવું એ વનવેલીની ઘટનાનો હેતુ છે પ્રાચીન અને અર્વાચીન સંસ્કૃત તથા સંસ્કૃતેતર પદ્ય ગેયતા જ ધરાવે છે પૃથ્વી, શિખરિણી, સ્રગ્ધરા આદિ વૃત્ત લઘુગુરુ રૂપની સંવાદી યોજના દ્વારા ઊપજતી નાદલહરીને લીધે ગેય છે તોટક, ભુજંગપ્રયાત, પંચચામર આદિ આવૃત્ત સંધિના રૂપબંધ વિશેષમાં તાલબદ્ધ હોઈ ગેય જ છે ચોપાઇ, હરિગીત, ઝૂલણા આદિ માત્રાબંધ અને પદ, દેશી, ગરબી આદિ કલાબંધ તેવી જ રીતે સર્વાંશે ગેય છે પાઠ્યતાનું તત્ત્વ, જોઇયે, તો એક કવિતમાં છે એમાં નિર્વિશેષ અક્ષરસંધિ આવૃત્ત બની સમરસ સ્પંદન ઊપજાવે છે ચરણની ઘટનાથી એમાં જે તાલનું તત્ત્વ પ્રગટે છે, તે ગૌણ ગણતાં સ્પંદનનો થડકો પઠનનો વિરોધી નથી પણ જે ઘડીએ કવિતને તેના સ્વરૂપસિદ્ધ તાલમાં બોલવા જઇયે છિયે, તે જ ઘડીએ તેમાં ગેયતાનો આવિર્ભાવ થાય છે, નિર્વિશેષ સંધિમાં કાલમાન પેસે છે, અને અક્ષરબંધ પરિવર્તન પામી કલાબંધ બની જાય છે પદ્યબંધના જે તત્ત્વ વિશે આપણી દૃષ્ટિ ઠરે છે, તેના ઉપર લક્ષણસમન્વયનો આધાર રહે છે રચોદ્ધતા જાણીતો રૂપબંધ છે એનું જ ઉદાહરણ લઇયે

વંદું નિત્ય પરમાત્મ બ્રહ્મને, વંદું સત્ય વિભુ વિશ્વવંદ્યને,
વંદું પ્રેમકર્તા હું, કૃપાઘના! જાઉં કોણ શરણે પ્રભુ વિના?
દીનવત્સલ તમે દયાનિધિ સ્તુતિનો હું નવ જાણું રે વિધિ,
વારવાર નમીને હું ચિદ્‌ઘના! પ્રેમથી કરૂં તમારી પ્રાર્થના

એક દેવ! તમને ઉપાસું છું, નિત્ય નાથ શરણે નિવાસું છું.
અલ્પ મંદ પ્રભુ! મારી છે મતિ, માત્ર તારી કરુણાથકી ગતિ

૧. અહીં કહેવું જોઇયે કે સળંગપણું અપેક્ષિત હોય, તો ખંડિત સંધિ બેકી અક્ષરનો હોવો જોઇયે, અન્યથા એકી અક્ષરનો પણ હોઈ શકે

બ્રહ્મ પૂર્ણ પ્રભુ રે ! અનન્ય છો, સર્વ ભક્તજનના શરણ્યછો;
સૃષ્ટિસૂત્ર પ્રભુ ! ધારીને રહો, સર્વની સ્થિતિ તમે ચિતે લહો[1].

અહીં રૂપ ઉપરથી દૃષ્ટિ ખસેડી નિર્વિશેષ અક્ષર ઉપર રાખી ચતુરક્ષર સંધિમાં ચરણને વ્હેંચી નાંખતાં અગિયાર અક્ષરનો સમપદ અક્ષરબંધ બને છે. તેમાં અનુદ્‌ભૂત ગેયતત્ત્વ છે, તેને ઉદ્‌ભૂત થવાનો અવકાશ આપતાં તે કલાબંધ બની જાય છે. આમ આપણું પદ્યસાહિત્ય સર્વથા ગેય હોવાથી, કવિતા તે ગવાય જ, એવી માન્યતા આપણામાં રૂઢ થઈ છે. પદ્ય હોય તે ગદ્યની પેઠે બોલાય, તે તો પ્રથમ ઇંગ્રેજીમાં શીખિયે છિયે; ઇંગ્રેજી શાળા અને પાઠશાળામાં એ નવો અનુભવ અનુભાવિયે છિયે. રંગભૂમિ ઉપર શેક્સ્પીઅરનાં નાટકો ભજવાતાં જોઇયે છિયે, ત્યારે આપણને પદ્યની પાઠ્યતાનૂં સુસ્પષ્ટ પ્રત્યભિજ્ઞાન થાય છે. એ નવા અનુભવને લીધે પ્રશ્ન ઉઠે છે, કે ગૂજરાતી નાટકમાં પણ પાઠ્ય પદ્યની ઘટના કેમ ન જોઇયે ? પાઠ્ય પ્રયોગમાં પાઠ્ય બંધની જ મોટે ભાગે જરૂર રહે છે. ઉપયોગી પાઠ્યતત્ત્વ આપણી પદ્યરચનામાં ખીલી શકે છે કે શી રીતે, તે જોવા વનવેલીની યોજના કરી છે. એનો સંધિ નિર્વિશેષ અક્ષરનો બનેલો હોવાથી નાદલહરી પ્રગટતી નથી. તેને માટે તો રૂપ, માત્રા ને કલાના વિશેષની ગૂંથણીની અપેક્ષા રહે છે. વળી એ બંધની ઘટના ચરણ અને છંદમાં અથવા ટેક અને તૂકમાં ન હોવાથી તાલમાનકૃત ગેયતા એમાં આગળ પડવા પામતી નથી. આથી એ એ અક્ષરબંધ જ રહે છે, કલાબંધમાં પરિવર્તન પામતો નથી; એટલે એની પાઠ્યતા જળવાઈ રહે છે.

સળંગપણું એ વનવેલીની વિશિષ્ટતા છે. છંદ અને તૂકનું બનેલૂં જૂનૂં પદ્યસાહિત્ય અનેક અંકોડાની સાંકળ જેવૂં, અનેક ચોરસાંની ફરસબંદી જેવૂં છે. નવો બંધ લાંબા સળંગ તાર જેવો, અનેક મણિની એકરૂપ મણિભૂમિ (mosaic) જેવો છે. પ્રાચીન પદ્યબંધોમાં ધારાવાહિતા છે નહિ. એમાં તો આપણે છંદે છંદે, તૂકે તૂકે અટકવૂં પડે છે. તે તે બંધનૂં બંધારણ જ એ વિરામ માગી લે છે. એને લીધે એક છંદ કે તૂકનો ભાવ ટૂંકાવી કે લંબાવી તે છંદમાં ને તે તૂકમાં જ બહુધા સમાવવો પડે છે. વનવેલીમાં આવૂં બંધન નથી. એમાં તો એક પંક્તિનો અધૂરો ભાવ ગમે તે પંક્તિમાં યથેચ્છ લંબાવ્યા ટૂંકાવ્યા વગર પૂરો થઈ શકે છે. નવા બંધમાં યતિ નથી, તેથી પાઠનૂં સળંગપણું તો સ્વતઃસિદ્ધ જ છે. પૃથ્વી, હરિગીત, ઝૂલણા આદિ પુરાણા બંધમાં ઉક્ત ધારાવાહિતા સહજસાધ્ય છે. પરંતુ તેમાં પાઠ્યતત્ત્વની ખામી છે; કેમકે પૂર્વે કહ્યું તેમ તે નાદલહરી ઉત્પન્ન કરે છે, જે ગેયતત્ત્વને પોસનારી છે.

પ્રાસને વનવેલીમાં સ્થાન નથી, તે તો પૂર્વે કહેવામાં આવ્યૂં છે. વધારામાં એ પણ કહેવૂં જોઇયે કે ઝડઝમક એમાં પ્રાયઃ ન જોઇયે. પાઠ્ય પદ્યમાં ઝડની ને ઝમકની જરૂર નથી. ઇંગ્રેજી ગદ્યમાં alliteration નિષિદ્ધ છે. ગૂજરાતી ગદ્યમાં પદ્યના સંવાદથી વિખૂટૂં અક્ષરસામ્ય બેઢંગૂં લાગે છે. પાઠ્ય પદ્યમાં તેનો ઝણકાર ભાવમાં લીન બનતા ચિત્તને વિક્ષેપકારી છે.

---

૧. આ પંક્તિઓ 'ઈશ્વરપ્રાર્થનામાળા'માંથી લીધી છે.

વનવેલી અક્ષરબંધ છે, એટલે ગુરુનૂં લઘુ અને લઘુનૂં ગુરુ રૂપ લેખવાની, અથવા તો એક માત્રાની બે માત્રા અને બેની એક ગણવાની શિથિલતાનો પ્રસંગ જ પ્રાપ્ત થતો નથી રૂપબંધ અને માત્રાબંધમાં એ શિથિલતાનો પ્રચાર સાધારણ થઈ પડ્યો છે, પણ એ વિહિત નથી કલાબંધમાં એકની અનેક અને અનેકની એક કલા ગણવામાં આવે છે, તેમાં કંઇ બાધ નથી, શાથી જે કલા કાલમાનના ધોરણને આધીન છે નિર્વિશેષ અક્ષરના બનેલા વનવેલી બંધમાં કાલમાનનો પણ આશ્રય લેવો પડતો નથી આથી કરીને વાણીની શુદ્ધતા એમાં આપોઆપ જળવાય છે એના બંધના સરખાપણાને માટે એક બાબતની સાવધાની રાખવી ઇષ્ટ છે પ્રત્યેક પૂર્ણ વાક્યનો આરંભ એમાં સાધારણ રીતે એકીના અક્ષરથી થવો જોઇયે છે એમ કરવાથી ગમે તે વાક્ય વાંચતાં અથવા ઊતારતાં વૈષમ્ય આવતૂં નથી

વિશેષમાં જણાવવા જેવું એ છે કે પદ્યમાં વાક્યરચનાનો ક્રમ બદલી ગદ્યથી તેનૂં અંતર વધારવામાં આવે છે, એ ધોરણ નવા બંધને વર્જ્ય છે વ્યુત્ક્રમની છૂટ પદ્યમાં આપણે સ્વીકારી છે, એ વાત ખરી પણ તે ભાષાના સિદ્ધ બંધારણ વિરુદ્ધ છે, ને તે પ્રસાદની ક્ષતિ કરનારુ છે છૂટ એ સ્વતંત્રતા નથી, છૂટ એ અતંત્રતા નથી, એ તો નભાવી લેવાનુ સ્ખલન છે, સંકડામણની અગતિક ગતિ છે એ છૂટ જગતભરનાં સાહિત્યમાં સર્વત્ર પ્રસાર પામી છે (ઇંગ્રેજી Blank Verse સુદ્ધા પણ વ્યુત્ક્રમ રચના કબૂલ રાખે છે) તો એ છૂટ બીજા પદ્યબંધમાં ભલે લેવાય તેમાં પ્રાકૃતત્ત્વ અણછતૂં છે વનવેલીનો સંકેત તો પાઠ્યતા કેળવવાનો છે એ પાઠ્ય બંધ છે માટે એ વાક્યરચનાની બાબતમાં રૂઢિને જ અનુસરે છે

ચરણ, છંદ, યતિ, પ્રાસ, ઝડ, ઝમક, ટેક, તૂક, એ બધાના પ્રત્યાખ્યાન પછી, તમે પૂછશો, કે વનવેલીમાં આકર્ષક રહેશે શૂં ? હુ વિનયથી ઉત્તર આપવા રજા લેઉં છૂં, કે વિશ્વવિખ્યાત કવિ શેક્સ્પીઅર અને મિલ્ટનના Blank Verse બંધમાં જે ગંભીરતા, ઉદાત્તતા અને ઓજસ્વિતા જોવામાં આવે છે, તેનો એમાં અક્ષરસંવાદ સાથે અવકાશ છે વળી ઉત્તમ ગદ્યનૂં જે સામર્થ્ય, જે ઋજુતા, જે પ્રસાદ, જે ધારાવાહી પ્રવાહ, તે સર્વ એમાં સ્થાન પામે છે એ વાતની પ્રતીતિ થવા મહાન શેક્સ્પીઅરના જ એક ફકરાની છાયા ધ્યાનમાં લેશો તે ‘જુલિઅસ સીઝર’ નાટકનો એક ઉત્તમોત્તમ ભાગ છે માર્ક એણ્ટનીએ સીઝરની મૈયતના પ્રસંગે આપેલૂં ભાષણ હૂં વાંચી સંભળાવૂં છૂં મૂળમાં તે Blank Verse માં છે આથી કરીને એ ઇંગ્રેજી પદ્યબંધની અને ગુજરાતી નવા અક્ષરબંધની તુલના કરવાનૂં તમારા મનમાં કૌતુક હશે, તો તે તુલના પણ સ્હેજે થઈ શકશે એ વિષયાંતરમાં ઊતરી હૂં તમારી સહનશીલતાની કસોટી કાઢવાનો યોગ આણીશ નહિ પાત્રનાં નામનો અને નાટ્યસૂચિનો નિર્દેશ તમારી એકાગ્રતાનો ભંગ કરશે વાચનારની નિર્બળતા કંઇક વૈરસ્યે ઊપજાવશે તે છતાં એ વનવેલીના લક્ષણના સંબંધમાં કહેવાનૂં કહી રહી તેનો દ્રષ્ટાંત મારે જ સ્વમુખે આપવો જોઇયે, માટે હૂં તે તમને આ નિવેદન કરૂં છૂં

त सन्त श्रोतुमर्हन्ति सदसद्व्यक्तिहेतव । -
हेम्न संलक्ष्यते ह्यग्नौ विशुद्धि श्यामिकापि वा ॥

જુલિઅસ સીઝરની મૈયતના પ્રસંગે એણ્ટનીનું ભાષણ.

[વનવેલી.]

[એણ્ટની] અહો મારા રંગેરી બંધુઓ ને મિત્રો ! સાંભળિયે.
સીઝરના શબને હું દાહ દેવા આવ્યો છૂં; હું
ગુણ ગાવા નથી આવ્યો. ગુણ તો મુઆની ગતે
મુઆ વાંસે જાય છે; ને અવગુણ એકલા જ
અહિયાં ગવાય છે; તો સીઝરનું પણ એમ
ભલે થાય. મહત્તાની મૂરતિ જે બ્રૂટસ, તે
સીઝરને લોભી કહે છે. ખરેખર, એમ જ જો
હોય, તો તે શોચનીય દોષ હતો; અને તેનો
પરિણામ પણ ઘણો શોચનીય આવ્યો છે જ.
એના વિશે મૈયતના પ્રસંગે હું બે જ બોલ
બોલવા ઊભો છૂં; મને બ્રૂટસની ને બીજાની
પરવાનગી મળી છે. બ્રૂટસ, ખરે જ, સારા
માણસ છે; ને એવા જ સારા એઓ સરવે છે.
મરનાર નર મારા અંતરના મિત્ર હતા.
એઓ વફાદાર અને વ્હેવારના સાચા હતા.
બ્રૂટસ પરંતુ કહે છે, સીઝર તો લોભી હતા.
અને મિત્રો ! બ્રૂટસ, ખરે જ, સારા માણસ છે.
એમણે અસંખ્ય વીર કેદ કરી આણી તેની
ખંડણીનાં નાણાં વડે રાજ્યના ખજાના તર
કર્યા હતા. એ શૂં વાડ઼ે સીઝરનો લોભ કહેવો ?
રંકના પોકાર સુણી એમની આંખોમાં આંસુ
ઊભરાતાં. લોભી તો કઠણ વજ્ર જેવા હોય.
બ્રૂટસ પરંતુ કહે છે, સીઝર તો લોભી હતા.
અને મિત્રો ! બ્રૂટસ, ખરે જ, સારા માણસ છે.
તે દિવસે ઉત્સવમાં એમને મેં ત્રણ વાર
મુગટ સમર્પ્યો હતો, અને એમણે તે ત્રણે
વાર પાછો ઠેલ્યો હતો. તમને તે માલુમ છે.
રાજલક્ષ્મી વરમાળા કંઠમાં આરોપવાને
આવે અને મસ્તક ધુણાવે, તેનૂં નામ લોભ ?
બ્રૂટસ પરંતુ કહે છે, સીઝર તો લોભી હતા.

અને મિત્રો ! બ્રૂટસ, ખરે જ, સાગ માણુસ છે
બ્રૂટસનૂ કહ્યુ તોડી પાડવા હૂ કહેતો નથી
હૂ તો સ્હેજ જાણૂ છૂ તે આ તમને જણાવૂ છૂ
જુઓ, ભાઇ, તમે સઉએ એક વાર સીઝરને
જીગરથી ચ્હાતા હતા, વાજબી જ ચ્હાતા હતા
તેને માટે અત્યારે તમારી આખમાથી એક
આસુ એ પડતૂ નથી, એમ કેમ ? અરે એ
વાજબી ગેરવાજબીની સમજણ ખોઈ કે શૂ ?
અફસોસ ! મમતાની માણસાઇ શ્વાન ખાઈ
ગયા છે, ને માણુસ તે માણુસ જ રહ્યા નથી
માફ કરો, ભાઇ, કારી ઘા લાગેલા બોલાવે છે,
ને મારાથી અતરનો ઊભરો રોકાતો નથી
એ કઇક શમે ત્યા સુધી, રહો, સબુર કરો

[પહેલો શહેરી] એમનૂ કહેવૂ વજૂદ ભરેલૂ ને વાજબી છે
[બીજો ,,] ન્યાયબુદ્ધિએ જોશો, તો સીઝરને અતિશય
અન્યાય થયો છે
[ત્રીજો ,,] અરે કોણ કહેશે, નથી થયો ?
મારૂ મન તો, મહેરબાન, એમની જગાએ
કોઇ વધુ ભૂડો થશે, એ વિચારે થથરે છે
[ચોથો ,,] એમણે કહ્યુ તે તમે ધ્યાન દેઈ સાભળ્યૂ કે ?
સીઝરે મુગટ ત્યારે પાછો ઠેલ્યો—ન જ લીધો,
એટલે કે એઓ લોભી ન હતા, એ ચોકસ છે
[પહેલો ,,] એમ હશે, તો આ જેના કર્તુક છે તેને ભારે
દડ દેવો જોઇશે જ
[બીજો ,,] અરેરે, એઓની આખો
રડી રડી રાતી થઇ છે ! જુઓ તો
[ત્રીજો ,,] ખરે, સર્વ
નગરમા એણ્ટનીનો ભલાઇમા જોટો નથી
[ચોથો ,,] ચૂપ, ચૂપ સાભળો એ બોલવા ફરે છે, જુઓ
[એણ્ટની] ગઈ કાલે તો નમી ને સીઝરના બોલ સઉ
ઝીલી લેતા, સમસ્ત જગતની એ મગદૂર
ન હતી કે એઓ સામે શિર ઊચૂ કરી શકે.
આજે એ જ સીઝરને પામર મનુષ્ય પણ
માન આપનારો અહીં રોકલો છે ! આ પડ્યા એ

અરે મારા સાહેબ ! હું બોલીશ, તો તમે તેથી
રોષે ભરાશો; ને ઉશ્કેરાઈ જઈ ભારે દંગો
મચાવશો. આ જીભે હું એ કહું, તો બ્રૂટસને
અને કેશિઅસને એ હાનિ કરી કહેવાય જ.
તમે સર્વ જાણો છો કે તેઓ સારા માણસ છે.
તેમને હું હાનિ નહિ કરૂં. મરનારને જ,
મને અને તમને એ હાનિ થવા દઈશ તે
હા, પરંતુ એવા સારા માણસને હાનિ તો હું
નહિ કરૂં. હાં—આ દસ્તાવેજ—જુઓ. સીઝરના
એક ખંડમાંથી મને એ મળ્યો છે. એ ઉપર
સીઝરની મ્હોર છે ને એની બ્હાર ' સીઝરનૂં
મૃત્યુપત્ર' એવા બોલ લખેલા છે. એ હું, માફ
કરો, વાંચવાનો નથી. શ્હેરીઓ એ સાંભળે, તો
તેઓ ધાઈ ધાઈને આ ઘાએ આળા સીઝરના
શબને એ ચૂમીઓ દે, એમનૂં પવિત્ર લોહી
રૂમાલમાં રાખી લે ને એમના સંભારણામાં
એક એક વાળ સઉ માગી લે; ને મરી જાય,
ત્યારે તેને અણમૂલી થાપણ તરીકે વંશ-
પરંપરા વારસામાં આપવાનૂં લખી જાય.

[ચોથો શહેરી] વાંચો, માર્ક એણ્ટની ! એ અમારે સાંભળવૂં છે.

[સઘળા ,,] સીઝરનૂં મૃત્યુપત્ર વાંચો; મૃત્યુપત્ર વાંચો.

[એણ્ટની] શાંત થાઓ, ભાઇઓ ! એ વાંચવૂં તે યોગ્ય નથી.
સીઝરનો તમારા ઉપર કેવો પ્રેમ હતો,
તે જાણવૂં ઠીક નથી. તમે નથી પત્થર કે
નથી કાષ્ઠ, માણસ છો. માટે કરી સીઝરનૂં
મૃત્યુપત્ર સાંભળતાં રોષે રાતા તાતા થશો;
ભાન સાન ભૂલી જશો. સારૂં છે, કે તમે નથી
જાણતા જે સીઝરના તમે પોતે વારસ છો,
એ બધૂં એ જાણો, તો તો શૂંનૂં શૂં જ થઈ જાય.

[ચોથો શહેરી] વાંચો, એણ્ટની ! અમે એ સાંભળીશૂં; ને તમારે
વાંચવૂં જ જોઇશે; એ મૃત્યુપત્ર વાંચો, વાંચો.

[એણ્ટની] ભાઇ, ! રહો, શાંત પડો. અરે મેં કહેતાં શૂં કહી
આ તેઃ તીર લક્ષની એ બ્હાર માર્યૂં ! ચૂકી ગયો !
મને ડર રહે છે કે શસ્ત્ર વડે સીઝરનો

ઘાટ ઘડી નીંખનારો સઉ સારા માણસોન
હૂં હાનિ કરૂં છું.

[ચોથો શહેરી] અરે, કોહી છે એ, સારી કેવા ?
[સઘળા ,,] મૃત્યુપત્ર, મૃત્યુપત્ર
[બીજો ,,] વાચો, મૃત્યુપત્ર વાચો
સારા જોયા ન હોય તો ? મહા હીણા ને હત્યારા
[એન્ટની] તમારે તે મારી પાસે પરાણે વંચાવવૂ છે ?
અસ્તુ તમે સીઝરના શબ આસપાસ ગોળ
કુંડાળામાં ગોઠવાઓ, એટલે તમારા નામે
મૃત્યુપત્ર કરનાર પુરુષનાં તમને હૂં
દર્શન કરાવૂ મને છે રજા ? હૂં નીચે આવૂ ?
[બીજો શહેરી] આવો
[ઘણા ,,] નીચે આવો
[ત્રીજો ,,] રજા છે જ અલબત્ત આવો

[એન્ટની નીચે ઊતરે છે]

[ચોથો શહેરી] કુંડાળામા, ભાઇ, ગોળ કુંડાળામા ઊભા રહો
[પહેલો ,,] દૂર ખસો, પાલખીથી—શબનાથી દૂર ખસો
[બીજો ,,] છેટે, જરા અતિ ભલા એન્ટનીથી છેટે ઊભો
[એન્ટની] અરે, અરે, વેગળા રૂહો, ભાઇઓ, ધસી ન આવો
[બીજો શહેરી] હઠો, હઠો, પાછા હઠો, પાછા, પાછા, માગ મૂકો
[એન્ટની] ઠીક જેને આખ હોય, તેને હવે રોવાનૂ છે
આ લેબાસ તમને સરવને એ જાણીતો છે
નર્વિઆઇને હરાવી સીઝરે ઊન્હાળુ સાંજે
સમિયાણામા એ પ્હેર્યો હતો, મને સાંભરે છે
એમા અહીં કેશિઅસની કટારી આરપાર
નીકળી ગઈ છે, જુઓ અહીં દ્વેષી કાસકાના
ખંજરનો ચીરાડો છે અહીં વ્હાલા બ્રૂટસે આ
શમશેર ભોંકી છે ને લોહી બ્હાર આવેલૂ છે
'એ ગોઝારો જખમ નમ્હેરા થઈ બ્રૂટસે જ
કર્યો કે ?' તે જોવાને એ, ઠાઇ કહેશે, આવ્યૂ હશે
કારણ કે બ્રૂટસ તો સીઝરના ઇષ્ટ હતા
તમને ખબર હશે જનના મનની વાત
જાણનારા દેવો ! કહો, બ્રટસને એમ કેવા

ચ્હાતા હતા ? એમણે એ બ્રૂટસને શમશેર ભોકી દેતા જોયા, ત્યારે દ્રોહીઓના શસ્ત્રથી ન જીતાયલા નર તે નમ્હેરાઇના વજ્રપાતે જીતાઈ ગયા; એ ઘા જ અંતરમાં ઊંડો લાગ્યો. અને તે જ ક્ષણે વીર હૈયું શતખંડ થયું. પછી એ મહાન નરે વસ્ત્રથી મ્હોં ઢાંકી દીધું; અને લોહીના પ્રવાહે રેલંછેલ ચોકમાં જ પોમ્પીની પ્રતિમા પાસે એ પડયા. ગજબ થયો ! ભાઇઓ ! ગજબ થયો ! હું એ સાથે પડયો; તમે પડયા; સર્વ શ્હેરી પડયા; અને દુષ્ટ દ્રોહીઓનો દુનિયાંમાં ડંકો વાગ્યો. અરે ! આ તમારાં હૈયાં ભરાઈ આવે છે ! તમે રૂઓ છો ! હા, રૂઓ, રૂઓ. એ પવિત્ર આંસુઓ છે. વ્હાલભીના ભલા મિત્રો ! આપણા એ સીઝરનો ચીરાયલો લેબાસ જ જોઈ તમે શું રૂઓ છો ? એમના દિદાર જુઓ. દ્રોહીઓએ છેદી ભેદી એની શી દશા કરી છે ?

[પહેલો શહેરી] અરરર, આંખે જોયું જતું નથી !

[બીજો „] હા ! મહાન સીઝરના આવા હાલ ?

[ત્રીજો „] અરે દૈવ ! આ ગોઝારી ઘડી કયાંથી ?

[ચોથો „] ફિટકાર છે હત્યારા દ્રોહીઓને !

[પહેલો „] અરેરે ! એઓએ કાળો કેર કર્યો !

[બીજો „] એનું હવે વેર વાળ્યું જોઈશે જ.

[સઘળા „] ચાલો, ચાલો. વેર વાળો, શોધી વળો. ઢૂંઢી ઢૂંઢી છેદી ભેદી બાળી જાળી પૂરા કરો. દ્રોહીઓનું દીટે રૂહેવા પામે નહિ.

[એન્ટની] ભાઇઓ ! સબુર કરો.

[પહેલો શહેરી] ચૂપ. ભલા એન્ટનીનું કાન દેઈ સાંભળશો.

[બીજો „] કાન દેશું; વેણ માથે ચડાવીશું; જાન દેશું.

[એન્ટની] ભલા-ને માયાળુ મિત્રો ! તમે આમ રોષે અને આવેશે તણાઈ દંગો ઊઠાવો, તે હું ન ઇચ્છું. જેમણે આ કૃત કર્યું છે તે સારા માણસ છે. એ કરમ કરવું પડયું એવું શું મરનારે એમનું બગાડયું’તું, તે કોણ જાણે. એઓ શાણા

અને સારા માણસ છે. એ સબબ આપશે ને
તમને જવાબ દેશે હું તમારા 'ચિત્ત 'ચોરી
લેવા' કે ઉશ્કેરવાને નથી આવ્યો: 'બ્રૂટસના
જેવો હું વક્તા એ નથી તમે સર્વ જાણો છો કે
હું તો મિત્રવત્ છૂ ને સાદે સાદુ સીધે સીધૂ
બોલનારો છૂ અને એ સીઝરના વિશે, મને
પૌર પ્રત્યે બોલવાની રજા આપનારા પણ
સારી રીતે સમજે છે શાથી જે મારામાં નથી
શક્તિ, નથી જુક્તિ, નથી છટા, નથી ઠાઠ, નથી
શબ્દનૂ ભ ડોળ, નથી બુદ્ધિનો પ્રભાવ, કે હું
શ્રોતાને ઉશ્કેરી શકૂ હું તો સ્હેજે જીભે આવ્યા
બોલ બોલી નાંખૂ છૂ, ને તમે પોતે જ જાણો છો
તે કહુ છૂ, અને વ્હાલા સીઝરના જખમ આ
બતાવૂ છૂ મારી વતી એ જ મ્હોડાં ફાડી બોલો!
બિચારા અવાચક છે અરે પણ એણ્ટની તે
બ્રૂટસ ને બ્રૂટસ તે એણ્ટની જો હોત, તો એ
એણ્ટની આ જખમોને બોલાવત, ને એ સઉ
એવો તો અનેક જીભે પોકાર ઊઠાવત, કે
સઉ રોમ પ્રજળી ઊઠત અને પત્થરના
હૈયાં પણ હલખલી બળવો જ જગાવત

[સઘળા શહેરી] અમે સઉ બળવો જગાવીશૂ
[પહેલો ,,] બ્રૂટસનૂ ઘર બાળી મેલીશૂ
[,,] ચાલો, સાફ શ્હેર શોધી વળિયે
[ચોથો ,,] કાવતરાખોરોને ન મૂકિયે.
[એણ્ટની] ભાઇ! જરા સાંભળશો? મારૂ કહેવૂ સાંભળશો?
[સઘળા શહેરી] રહો, ભાઈ, સાંભળો, આ ભલા, એણ્ટની શૂ કહે છે?
[એણ્ટની] અહો મિત્રો? તમે આમ આંખો મીંચી ઝંપલાવી
પડો છો તે ઠીક છે, ને સીઝર તે પ્રેમને એ
લાયક છે પણ તમે જાણતા નથી કે શાથી?
માટે મારે તમને તે કહેવૂ જોઇયે છે ઘડી
ઉપર જ તમને મે મૃત્યુપત્ર વિશે વાત
કરી હતી, તે તમે ભૂલી ગયા છો
[સઘળા શહેરી] ખરૂ કહ્યુ
ઠીક એ સંભાર્યૂં રહો, મૃત્યુપત્ર સાંભળિયે
[એણ્ટની] જુઓ ત્યારે પ્રથમ તો નગરના એકે એક

રોમનને જણ દીઠ પોણો સો પોણો સો દ્રામ
સીઝરના સહીસિક્કા સાથે આમાં આપેલા છે.

[બીજો શહેરી] અહો કેવું મોટું મન !

[ત્રીજો ,,] રાજા જેના સીઝર ! એ
માર્યા ગયા ! એનું અમે વેર લેશું, દંડ દેશું.

[એણ્ટની] હજુ જરા ધીરજથી સાંભળશો.

[સઘળા શહેરી] અરે, ચૂપ.

[એણ્ટની] એમના આરામગાહ, બાગ ને બગીચા, તથા
નદીના કિનારા પર તાજેતર બનાવેલ
વાડી ને વજીફા પણ તમને અને તમારા
વારસોને આપેલ છે. તેમાં તમે ફરો હરો,
ચેન કરો, મોજ મારો. એ સઉ સદાને માટે
આપી જઈ સીઝરનું નામ જે દીપાવ્યું, તે તો
એ જ એક હતા. એવા બીજા અહીં ક્યારે થવા ?

[પહેલો શહેરી] કદી નહિ.

વાંચી સંભળાવેલા ફકરા ઉપરથી કંઇક ખ્યાલ આવશે કે વન-
વેલી શું છે ? અલબત, એ ઉદ્યાનલતા નથી, વનલતા છે. હું એને
સાહિત્યના નંદનવનમાં રોપવાની ધૃષ્ટતા કરૂં છૂં. સઉ વિચારશો કે તે
એવી યોગ્યતા ધરાવે છે ?*

કેશવલાલ હર્ષદરાય ધ્રુવ.

* આ લેખ છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદ સમક્ષ વાંચી સંભળાવવામાં આવ્યો હતો.

જનીબાઈ.

(એક પ્રાચીન શાક્ત કવયિત્રી)*

રાજકોટની સાહિત્ય પરિષદ્‌મા પ્રાચીન કવિ પદ્મનાભના કાન્હડદે પ્રબધ સબધે ચર્ચા કર્યા પછી, સ્વર્ગસ્થ રણજીતરામે સુરત પરિષદ્‌માં આવવા, અને તે પણ રિક્ત હસ્તે નહિ એવો, આગ્રહ કરવાથી શું લઇ જવું એવી ઘડભાંગ થતી હતી તે સમયે જ કવિ પદ્મનાભના સમકાલિન બીજા પ્રાચીન કવિ મત્રી કર્મણનુ "સીતા હરણ" હાથ આવ્યુ હતું આજે અમદાવાદની પરિષદ્‌ને ચરણ કમળે ધરવાને એવી જ ભેટ પ્રાપ્ત થઇ છે માટે મને ઘણો આનદ થાય છે બેશક આ કવિની ભાષા કવિ પદ્મનાભ અને મત્રી કર્મણની ભાષા જેટલી જૂની તો નથી, પણ આજથી લગભગ દોઢસો વર્ષ પૂર્વે થઇ ગયેલી સ્ત્રી કવિનો પરિચય કરાવવાનો આ યોગ મળવાથી હુ મારી જાતને ભાગ્યશાળી લેખુ છુ એક આંગળીના વેઢા પર ગણાય એટલી સ્ત્રી કવિયોની જૂજ સખ્યામાં એકનો પણ વધારો થાય અને એ પણ ઉચ્ચસ્થાન શોભાવે એવી હોય એ આનદજનક છે

પોતાના ધર્મમા–પથમાં–રસમા તરબોળ થઇ જવાથી પોતાનુ વ્યક્તિત્વ ભૂલી ગએલી આ બાઇને લોકો પોતાનું નામ જાણે એની એ તમા નથી જણાતી એમણે પોતાની બધી હિદી તેમ જ ગુજરાતી કવિતા કાલ્પનિક નામ–તખલ્લુસથી લખી છે, એટલે આપણને પણ ન છૂટકે એમનૂ ખરુ નામ જાણ્યા વગર માત્ર તખલ્લુસથી જ સતોષાવું પડે છે વૈષ્ણવાદિ સપ્રદાયોમા જે શ્રીહરિના ખાસ અનન્ય ભક્ત હોય તે "જન" કહેવાય છે તેમને "નિજ જન" પણ કહે છે આ બાઇએ એ જ શબ્દને સ્ત્રી જાતિનો બનાવી તેને પોતાના તખલ્લુસ તરીકે વાપર્યો છે પોતાની સઘળી કવિતામાં અંતે "જની" એટલૂ જ પોતાને માટે કહે છે આ બાબત બીજૂ પણ કહેવાનું છે જનીબાઇ એવું સ્ત્રીઓનું નામ પાડવામાં પણ આવે છે એટલે 'જની' એ માત્ર તખલ્લુસ છે, કે એમનું નામ છે એ વિશેષ પુરાવાના અભાવે સદિગ્ધ જ રહે છે

અમને આ બાઇની કવિતાનાં ત્રણ પુસ્તકો પ્રાપ્ત થયાં છ દિલગીરી એટલી છે કે તેમાના એકકેમાં લખ્યા સાલ નથી એક પુસ્તકમાં વચ્ચોવચ્ચ "શ્રી સહજાનદ સ્વામી સત્ય છે" એવું લખ્યુ છે જો આ સહજાનદ તે સ્વામીનારાયણના સપ્રદાયના સ્થાપક હોય તો એટલું કહેવાય કે આ પુસ્તક આ પથ સ્થપાયાને કેટલોક કાળ ગયે લખાયુ હશે જો એ નામના કોઇ બીજા સન્યાસી હોય તો એ બાબતનુ કશુ મહત્વ નથી આવી વસ્તુસ્થિતિમા "જની" ની ભાષા પરત્વે કશું નિશ્ચયાત્મક કહી શકાતું નથી "જની" ની ભાષામાં જૂના શબ્દો તેમ જ જૂના પ્રયોગો મળી આવે છે ખરા જેનુ ઉદાહરણ આગળ આપીશુ

* અમદાવાદમાં છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદ ૧૯૭૬ વાંચેલો લેખ.

"જનીને" શક્તિની ઉપાસના હતી. શાક્તઆગમમાં ઘણા પંથો છે તેમાંથી જો કે કયા કયા પંથ અહિં ગુજરાતમાં ખાસ પ્રચલિત હતા તે કહેવું સહેલું નથી પણ એટલું તો ખરૂં છે કે અંગ્રેજી રાજ્યની પૂર્વના અને તેના પ્રભાતના સમયોમાં અહિં એક કાળે શાક્તપંથ બહુ પ્રચલિત હતો. અહિં અમદાવાદમાં પણ કાંકરીઆની પાસે આવેલી એક રમણીય એકાન્ત જગામાં તે કાળે શાક્તોને મળવાનું સ્થાન હતું. બ્રાહ્મણ, વાણિયા, ક્ષત્રિ, તેમજ ઇતર વર્ણના અને બીજા ધર્મ પાળનારાઓ જેઓ જાહેરમાં એક બીજાનો છાંટો ઉડયે વટલાય અને અભડાય તેઓ બધા ત્યાં એકઠા થતા કહેવાય છે. શહેરમાં પ્રસિદ્ધ અને ધાર્મિક મનાયલા શાસ્ત્રીઓ, શ્રોત્રીઓ, વિદ્વાનો ને ગૃહસ્થો ત્યાં उत्पत्ति तन्त्रना—

"प्रवर्त्ते भैरवीचक्रे सर्वे वर्णा द्विजोत्तमाः" એ સૂત્રને અનુસરતા. આવે સમયે હાલ જેમ મેસોનિક લોજોમાં બનતું કહેવાય છે તેમ–ત્યાં "પશુ" કે "કંટક" આવી ન ચડે માટે એંચેલી તરવારના પેરા રહેતા. આ બધા પંથો અને મંડળો અનીતિવાન હતાં એમ નથી, તેમ જ આ બધામાં કાંઇએ વખોડવા જેવું નહોતું એમ પણ નથી. જૂનો જાણીતો શ્લોક अन्तः शाक्ताः बहिश्शैवाः सभामध्येतु वैष्णवाः એ આ સમયના ચિત્રની સહજ ઝાંખી કરાવે છે.

"જની"એ જો કે પોતાની કવિતામાં પોતાને માટે કશું કહ્યું નથી, પણ પોતાના ગુરૂદેવનું જન્મથી માંડીને આમરણાન્તક જીવનચરિત્ર રસભર્યું વર્ણવ્યું છે. સુભાગ્યે એની કવિતામાં "નાથજી પ્રાગટય" નામનું કેટલાંક પદોનું નાનું કાવ્ય મળી આવ્યું છે, જેથી "નાથ"–"ગુરૂ" ની હકીકત સાલવાર મળી આવે છે.

જનીના ગુરૂ "મીઠુ" એક અલૌકિક પુરૂષ હતા. વેદાભ્યાસ અને ગૃહસ્થાશ્રમ ધર્મ પાળ્યા પછી એઓ હિંદુઓના સર્વ ધર્મોમાં પવિત્ર અને પ્રથમ મનાયલા કાશી ક્ષેત્રમાં ગયા હતા. શાસ્ત્રાભ્યાસ અને મનનથી શાન્તિ ન મળવાથી ભગવતી જાન્હવીના પુનિત તટપર આવેલી વિન્ધ્યની એક દરીમાં તેમણે 'અષ્ટભુજાની' ભક્તિ અને ધ્યાનનો આરંભ કર્યો. અન્નજળ ત્યાગીને દૃઢાસન વાળી ધ્યાન નિમગ્ન થયા. એમ કરતાં અગીયાર દિવસ વહી ગયા. બારમે દિવસે મધ્યરાત્રિએ "શ્રીનાથ" "શ્રીપુરના સ્વામી"–'શિવ' પોતે જળહળતી જ્યોતિ રૂપે પ્રગટ થઇ એમને સાક્ષાત્કાર થયો. ગુરૂજીનાં જ્ઞાનચક્ષુ ખુલી ગયાં અને પોતે પોતાને ઓળખ્યા. અદ્વૈતવાદની આ દીક્ષા મળ્યા પછી ગુરૂજીએ વાનપ્રસ્થાશ્રમનાં કમંડળ, મૃગચર્મ વગેરે સાથીઓને વિદાયગીરી આપી અને પોતે પોતાને ગામ–મહીસા–પુનઃ પધાર્યા. ત્યાં આવ્યા બાદ એમણે સ્વસ્ત્રી સાથે પાછૂં ગૃહસૂત્ર આરંભી, લોકોને રસશાસ્ત્રનો બોધ કરી નવું મંડળ સ્થાપ્યું અને પોતાનો પંથ ચલાવ્યો. એઓ આજુબાજુનાં ગામોમાં પણ પધારી ત્યાં દીક્ષા આપી મંડળ સ્થાપતા અને ઓછવ કરતા. ધીરે ધીરે એમનું ભક્તમંડળ મોટા વિસ્તાર પામ્યું. 'જની' પોતે પણ પોતાનો મૂળ ધર્મ ત્યાગી શ્રીનાથને શરણ જઇ એમના મંડલમાં ભળી હતી.

જનીનો જન્મ ક્યારે થયો હતો તે જણાતુ નથી એની કવિતામાંથી સવત ૧૮૪૭ મા એના ગુરૂ મહારાજ સ્વધામ ગયા, સવત ૧૮૫૭ મા ગુરૂએ એને દર્શન દીધૂ સવત ૧૮૫૮ માં એણે નવ નાયકા વર્ણન નામનું કાવ્ય લખ્યૂ, સવત ૧૮૬૦ માં એને યુગલરૂપ દર્શન થયુ અને સવત ૧૮૬૮ માં એને શ્રી બાલા દર્શન થયુ અને પોતે સવત ૧૮૬૮ ના પોષ વદ તેરસ અને રવિવારને દિવસે રશ્મિરૂપે ભળી ગયાં–મગ્ન પામ્યા–એટલી સાલવારી નીકળે છે

જનીના ગુરૂ "મીઠુ" મહારાજ વિદ્વાન હતા એમણે પણ ગુજરાતીમા, હિંદીમાં અને સસ્કૃતમાં ગ્રન્થો લખ્યા છે મારા મિત્ર રા રા કેશવલાલ ધ્રુવને એમના ગ્રથો ઉપલબ્ધ થયા છે

'જની' ની કવિતાનો સ્વાદ લેતાં પૂર્વે શાક્તઆગમની કેટલીક બાબતોનુ સ્પષ્ટીકરણ આવશ્યક છે એમની કવિતામાં ઠેકાણે ઠેકાણે, અજપા, અર્ધનાગેશ્વર, અકુળ, અતન્યોસ, આનદ, ઉન્મની, કામકલા, ગુરૂ, ચિંતામણી, તત્ત્વ, નાદ, પચખાણ, માયા, બાલા, ભૈરવ, ભૈરવી, નિત્યા, માતૃકા, શ્રીચક્ર, શ્રીનગર, શ્રીપુર, શક્તિ, સામરસ્ય એવા એવા શબ્દો ઉભરાઇ જાય છે તેમજ એમની કવિતા પોતાના ધર્મને અગેજ લખાઈ છે શાક્તશાસ્ત્રમાં ઘણા શબ્દો મૂળ અર્થમાં નહિ, પણ સાંકેતિક અર્થમા વપરાય છે માટે 'જની'ની કવિતા સમજવા સારૂ એ શાસ્ત્રની કેટલીક પરિભાષા જાણવી ઈષ્ટ છે એટલુંજ નહિ પણ આવશ્યક છે, તદગે અમે સહજ કહીશુ

શાક્ત ગાસ્ત્રમાં છત્રીશ તત્ત્વો સ્વીકારાયલા છે બધા તત્ત્વોના ત્રણ વ્યૂહ પાડવામાં આવે છે, જેમકે શિવવ્યૂહ, વિદ્યાવ્યૂહ અને આત્મવ્યૂહ શુદ્ધ, મિશ્ર અને અશુદ્ધ એવી ત્રણ અધ્વા કલ્પવામાં આવી છે અને દરેક અધ્વામાં અમુક અમુક તત્ત્વો આવેલા છે ૧૨–૩૬ તત્ત્વો સાખ્યદર્શનમા મનાય છે તેજ છે અને તેમને આ શાક્તદર્શનમાં સ્વીકાર્યાં છે એ તત્ત્વોમાં ક્ષેત્રજ્ઞ–જીવનુ સઘળુ સાંસારિક સ્વરૂપ સમાય છે માટે એ બધાને "આત્મતત્ત્વ વ્યૂહ" કહે છે

શાક્તદર્શનનો સિદ્ધાન્ત અદ્વૈત છે, એટલે શિવ અને શક્તિ ભિન્ન પદાર્થ નથી, પણ ભિન્ન દષ્ટિબિંદુથી ભિન્ન દેખાય છે પરતુ જે દેખાય છે તે તદ્દન શૂન્ય નથી, તેમ જીવે ઉભી કરેલી માયાથી ઉપજેલો ભ્રમ પણ નથી પરતુ મૂળ શિવતત્ત્વની (ચેતનની) અસ્પષ્ટ અને સ્પષ્ટ કળાઓ છે અસ્પષ્ટ કળામાં પણ શક્તિ છે ન હોય તો સ્પષ્ટ કળા જાગે નહી આથી વિશ્વપ્રતીતિ તે શિવશક્તિનો વિલાસ છે આમ હોવાથી તે અસત્ય–ભ્રમરૂપ નહિ–પણ સત્ય છે આ પ્રમાણે શાક્તદર્શન અદ્વૈત છતાં બૌદ્ધના શૂન્યવાદથી અને વેદાન્તીઓના માયાવાદથી નોખુ પડે છે તેમના સિદ્ધાંત પ્રમાણે શિવના વિલાસરૂપ વિશ્વ શિવસ્વરૂપથી કદી પણ બદ્ધ થતું નથી પરતુ તે સ્વત શુદ્ધ, મુક્ત અને નિત્યમુક્ત થાય છે નિત્યમુક્ત પદમાં શુદ્ધાધ્વાના મુખ્યાધ્યક્ષ છે અને જેઓ તેને આધીન થઇ ઉપાસના ક્રમથી તે અધ્વામાં આવે છે તેઓ મુક્ત થાય છે બદ્ધકોટિમાં "પશુઓ" છે અને તેને છોડવનાર નિત્યમુક્ત ચેતન–શિવ છે આથીજ શિવ "પશુપતિ" કહેવાય છે

બદ્ધ વર્ગનો મોટો ભાગ અશુદ્ધ અધ્વામાં છે અને થોડો ભાગ મિશ્ર અધ્વામાં છે. મિશ્ર અધ્વામાં ચૈતન્ય દેવની સ્વાભાવિક છ શક્તિઓ માયાદિ છ કંચુકથી ઢંકાય છે. તેથી જીવચૈતન્ય સર્વજ્ઞને બદલે અલ્પજ્ઞ, સર્વશક્તને બદલે અલ્પશક્ત અને અનાદિ છતાં સાદિ થાય છે. તે નિત્ય છતાં અનિત્ય કાળ મર્યાદામાં પડે છે. નિત્ય તૃપ્ત છતાં અતૃપ્ત રહે છે અને સ્વતંત્ર છતાં પરતંત્ર થાય છે.

છત્રીસ તત્ત્વમાં બીજા અનુક્રમનું તત્ત્વ શક્તિ છે, તે ચૈતન્યાત્મક છે. પણ ઉન્મુખ ભાવવાળું થાય છે ત્યારે વિશ્વસર્જન કરે છે; નિમ્ન મુખનું થાય છે ત્યારે લય કરે છે. જગતનો ઉપર ભાવ અને ચેતનનો નીચે ભાવ બતાવવા કાલિ મૂર્તિ શિવને શબ રૂપે નીચે દબાવતી દર્શાવવામાં આવે છે.

શાક્ત સંપ્રદાયમાં સાધકને સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણભૂમિકામાં શક્તિયોની અપેક્ષા માનવામાં આવી છે. જેઓ સ્થૂળશક્તિ સેવનથી પર થયા છે તેઓ 'પશુ ભાવ' માંથી 'વીરભાવ' માં ગયા મનાય છે. જેઓ સૂક્ષ્મશક્તિથી પર થયા છે તેઓ 'વીરભાવ' માંથી 'દિવ્યભાવ'માં ગયા મનાય છે અને કારણશક્તિથી કોઇથી જીવદશામાં જવાતું નથી તેથી તે દશા 'અર્ધનારીશ્વરની' ગણાય છે. સ્થૂલ ભૂમિકામાં શક્તિ સ્થૂળ હોય છે. દક્ષિણ માર્ગમાં સ્વકીયા શક્તિને દીક્ષિત કરી ઉપાસના સાધ-વાનું વિધાન છે. બીજી શક્તિયોના ત્યાગ અથવા નિષેધ છે.

તન્ત્ર શાસ્ત્રમાં ગુરૂ શબ્દવડે પ્રથમ અંતર્યામી પ્રબોધક ચેતન સમજવાનું છે. गुरुः सर्वकारणभूता शक्तिः ગુરૂ સર્વ કારણભૂત શક્તિ છે એવું ભાવનોપનિષદ્‌નું સૂત્ર છે. આ 'પ્રબોધક ચેતન' અંતર્યામી ઇશ્વરરૂપે સર્વને પ્રાપ્ત છે; પરંતુ જીવોમાં સ્પષ્ટ થતું નથી. તેથી તે ચેતન ત્રણ ભૂમિકામાં અવતરે છે. સિદ્ધ, દિવ્ય અને માનુ-ષૌઘ એટલે કે સિદ્ધકોટિમાં, દિવ્યકોટિમાં અને માનુષ્યકોટિમાં ઉતરે છે.

દીક્ષા આપનાર ગુરૂ માનુષૌઘના છે અને તેના આંતર અનુભવના અને વિમર્શ શક્તિના બળ પ્રમાણે તેમાં સિદ્ધ અને દિવ્યકોટિના જ્ઞાનનાં કિરણો ઉતરે છે. જેનું ચિત્તાકાશ જેટલું નિર્મળ તેટલો તેમાં અંતર્યામી ઇશ્વરનો પ્રકાશ ઝળકે છે. શિષ્ય ને માનુષૌઘ ગુરૂને આદ્યગુરૂના પ્રતિક તરીકે ઉપાસે છે અને તેને તેની ભાવના પ્રમાણે ફળ મળે છે. તન્ત્રશાસ્ત્રમાં ગુરૂ અને ઇશ્વરનો અભેદ ઉપરના હેતુથી સમાયલો છે અને તે ન જાણનારને અણઘટતી મનુષ્યપૂજાનું ભાન થાય છે.

તન્ત્ર અને તન્ત્ર કાવ્યમાં 'નિત્યા' આ શબ્દ વારંવાર દૃષ્ટિગોચર થાય છે. વાપરનારા ઘણા તેને સમજતા એ નથી. એ શબ્દવડે તેમનામાં વિકલ્પવૃત્તિ જ જાગ્રત થાય છે, એટલે કે તેવાઓમાં એ માત્ર અર્થશૂન્ય વાણીનો પ્રયોગ જ છે. તન્ત્ર શાસ્ત્રમાં છત્રીશ તત્ત્વમાં સમાયલું વિશ્વ આપણને ત્રણ રૂપે અનુભવાય છે. દેશબદ્ધ, કાલબદ્ધ અને મિશ્ર.

દેશબદ્ધ વિશ્વ ભૂગોળ અને ખગોળશાસ્ત્રોનો વિષય છે અને તે શાસ્ત્રોના જ્ઞાન પછી બ્રહ્માંડમાં જે પ્રકારની સ્થિતિ છે તેવી જ નાની મર્યાદામાં પિંડમાં પણ છે એમ

યાન્ત્રિકયોગથી સમજાય છે તે તે યોગની ધારણાનો ક્રમ હોય છે પિંડે તે બ્રહ્માંડે એ કહેણુ જાણીતું છે સપ્તભુવન, સપ્ત પાતાળ, સપ્ત સમુદ્ર, ગ્રહમાળા, નક્ષત્રમાળા ઇત્યાદિ જ્ઞાન મેળવવામા તે તે વર્ષ, સમુદ્ર વિગેરે દેવતાની ઉપાસના અનુકુળ સાધન મનાય છે

કાળખણ્ડ વિશ્વ –ચાદ્રમાસના નિયમ પ્રમાણે પદર શુકલ પક્ષની, પદર કૃષ્ણ પક્ષની અને સોળમી કળા ‘સાદા’ નામની શ્રીવિદ્યાની ઉમેરી, સોળ ખડમાં કાળ ચક્રની યોજના કરવામાં આવે છે

દેશ અને કાલ મર્યાદામા પડેલું નિયતિ એટલે કાર્યકારણુના બધનમાં આવે છે અને તેથી વિશ્વના સર્વ પ્રાણિ પદાર્થ દિક્, કાળ, વસ્તુ પરિચ્છેદવાળા (Time, Space & Causulty) છે અપરિચ્છિન્ન તત્વ માત્ર શિવ જ છે શિવતત્વ જે અનાદિ અનત સબધવાળી શક્તિના યોગથી પરિચ્છિન્ન જગત પ્રગટ કરે છે તેને ‘નિત્યા’ કહે છે તે પચદશી અને ષોડશી છે નિત્યાષોડશીનુ પ્રતીક ‘શ્રીચક્ર’ છે, એમા દેશખણ્ડ, કાલખણ્ડ અને મિશ્ર વિશ્વનો સમાસ કરી શિવશક્તિના ‘સામરસ્ય’ ની ભાવના ગુથવામાં આવી છે આપણુ શરીર તે શ્રીચક્રનુ પ્રતીક છે (મન્ત્ર અને ચક્રનો સમવાય કરવાથી ‘શ્રીપુર વિદ્યા’ સફળ થાય છે) એ ચક્રમા નવરધ્ર છે જાણીતું ભજન —

હંસ બગલેમે નવ દરવાજા, દસમી ખિડકી ખોલ
સીપાઇયા, બગલેમે બાતા ખોલ

એતો ઘણાએ સાંભળ્યુ હશે

‘શ્રીપુર’ ‘શ્રીનગર’ ની અધિષ્ઠાત્રી દેવતા ‘લલિતા’ છે તે આત્મદેવતા છે નિરૂપાધિક ચેતન–કામેશ્વર છે

આનદ શબ્દ ઘણા પ્રાચીન કાળથી જૂદી જૂદી ભાવનાથી વ્યવહરાય છે ઘણી પ્રાચીન ભાવનામાં તે બ્રહ્મના સ્વરૂપનો નિર્દેશ કરે છે ઔપનિષદ્ દર્શનમા આનદ (૧) સોપાધિક અને (૨) નિરૂપાધિક એમ બે ભેદવાળો વર્ણવી, શુદ્ધ બ્રહ્માનદને નિરૂપાધિક આનદ માનવામા આવે છે વૈષયિક સુખને સોપાધિક આનદ માનવામાં આવે છે શૈવ અને શાક્તઆગમમા આનદમાં જૂદી ભાવના છે આનદને તેમા શિવશક્તિના અખડ યોગથી ઉત્પન્ન થતા રસ રૂપે માનવામા આવે છે જ્યારે શિવશક્તિનાં પિંડ રૂપ આયતનો અને તેના અભિમાની જીવો વિષમ હોય ત્યારે આનદ અભિવ્યક્ત થતો નથી જ્યારે સમ હોય ત્યારે આનદ અભિવ્યક્ત થાય છે ‘સામરસ્ય’ પ્રકટ કરવૂ એ આ રસ શાસ્ત્રનો ઉદ્દેશ છે ‘જની’ ના કાવ્યોમાં સામરસ્યને સમરસ અને જેમાં સમરસ પ્રગટ થયેલ છે તે ‘સમરસીઆં’ એવા શબ્દ વાપર્યા છે

પ્રાણિના શરીરમાં શ્વાસોશ્વાસથી થતા નૈસર્ગિક ધ્વનિને ‘અજપા મન્ત્ર’ કહે છે આ જપ જીવ સ્વભાવત જપે છે પ્રયત્નથી જપાતો નથી, માટે અજપા એ જપના ધ્વનિમાં જીવ અને પરમાત્માના ઐક્યની ભાવના સમાયલી છે, તેથી તેને ‘હંસ’–

પરમાત્મ મન્ત્ર કહે છે. (अ) हंसः હું (જીવ) તે सः પરમાત્મા એવો વાક્યાર્થ આ મન્ત્રમાંથી ઘટાવવામાં આવે છે.

'हंसः અજપામાં (अ) हं=બિંદુ=પુરૂષ છે અને सः વિસર્ગ તે પ્રકૃત્તિ મનાય છે. એ બન્નેનું સમાનાધિકરણ્ય તે પ્રકૃત્તિ પુરૂષનો અભિન્નાભાવ. આ ભાવનાના પ્રતીક તરીકે 'અર્ધનારીશ્વર' ની મૂર્ત્તિ (શિવશક્તિની મિશ્ર) કલ્પવામાં આવે છે. 'જની'એ આ ભાવના પોતાનાં ઘણાંક પદોમાં ઠીક ઘટાવી છે.

તાંત્રિકોનું માનવું છે કે વાક્‌શક્તિ શબ્દબ્રહ્મમાંથી—પ્રણવમાંથી સ્ફોટ પામી પચાશ 'માતૃકા' રૂપે સ્થૂળ શરીરમાં વિકસિત થાય છે, અને તે સામાન્યતઃ જીવનું બંધન કરનારી છે. માતૃકાના પચાશ અક્ષરો ષટ્‌ચક્રોના પચાશ દળમાં ગોઠવવાને 'અંતર્ન્યાસ' કહે છે. માતૃકા મન્ત્રાત્મક થતાં અને અંતર્મુખ થતાં તે મોક્ષ આપે છે. માતૃકાનું સવળા અને અવળા ક્રમથી ચિંતન કરવાનો વિધિ છે.

કુલથી ઉલટાને 'અકુલ' કહે છે. તાંત્રિકો ભૌતિક શરીર અને તેમાં રહેલા ષટ્‌ચક્રોને—ષટચક્ર મંડળને 'કુલ' કહે છે. તેના આધારચક્રમાં રહેનારી 'કુલ કુંડલિની' એટલે દેહસ્થ ચૈતનશક્તિ. આ શક્તિ જ્યારે શિવને મૂર્ધામાં વરે છે ત્યારે કુલનો અકુલ ભાવ થાય છે, એટલે કે જીવ દેહથી પર થાય છે.

શાક્ત સાધનામાં પૂજા (આમાં માનસિક પૂજાનો પણ સમાવેશ થાય છે), પ્રતિમા ઉપચાર, મણ્ડલ, યન્ત્ર, મન્ત્ર, જપ, ન્યાસ, ભૂતશુદ્ધિ, મુદ્રા, ધ્યાન અને સંસ્કાર એનો ખપ પડે છે. મુદ્રા ભાવનું અતિશયત્વ સૂચવે છે. એક તરેહની મુદ્રાનું નામ 'ઉન્મની' છે. જ્યારે શક્તિતત્ત્વ જગતનો અવભાસ કરવા પ્રકાશ રૂપ શિવતત્ત્વમાં અંકુર કાઢે છે ત્યારે તે 'ઉન્મની' દશાવાળું ગણાય છે. તે પહેલાં પણ શિવતત્ત્વ શક્તિ વિનાનું હોતું નથી; પણ શક્તિ લીન હોય છે. તે દશાને 'समनी' કહે છે. જ્યારે જીવ સંસારીમાંથી અસંસારી દશામાં જવાનો પ્રયત્ન કરે છે ત્યારે તેને પોતાની ચૌદે ઇન્દ્રિયો (૫ કર્મેંદ્રિયો+૫ જ્ઞાનેન્દ્રિયો+૪ અંતઃકરણ) ને બહારના વેગમાંથી પ્રત્યાહૃત કરી અંતર્મુખ કરવી પડે છે, ત્યારે 'मनोन्मनी' મુદ્રા થાય છે.

શબ્દ બ્રહ્મના અપર બિન્દુનો સ્ફોટ થતાં તેમાંથી 'બીજ' 'બિન્દુ' અને 'નાદ' એમ ત્રણ સ્થિતિ થાય છે. બિંદુ=શિવ, બીજ=શક્તિ અને નાદ એટલે શિવશક્તિનો સમવાય સંબંધ. એ વિના મન્ત્ર સ્ફુર્તિ થતી નથી.

શાક્ત સંપ્રદાયની દેવીઓ બાલા, ત્રિપુરા અને કાલી એ ત્રણ વ્યૂહમાં ગોઠવાય છે. અમુક મન્ત્ર વડે અમુક દેવીના ચેતનની સ્ફુર્તિ થાય છે એમ મનાય છે. ચૈતન્યશક્તિ જીવમાં વાક્, કામ્ અને બલ્ એ ત્રણ રૂપે ઝળકે છે. તેના પ્રતિબંધોને દૂર કરી અપ્રતિબંધ શક્તિ જાગ્રત કરવી એ મન્ત્રશાસ્ત્રનું પ્રયોજન છે. ऍ. क्लीं અને सौं—એ વાગ્ભવ, કામ અને શક્તિ કૂટ ગણાય છે. તેના લોમાનુલોમથી ઉત્પન્ન થતો મન્ત્ર 'બાલા' કહેવાય છે. ત્રિપુરા પંચદશાક્ષરી, શ્રીવિદ્યા ષોડશી અને ભુવનેશ્વરી ह्रीं બીજરૂપ મનાય છે. આ પંચદશાક્ષરી અને બીજ મન્ત્રોનાં permutations & combinations

અર્થાત્ સન્નિવેશ ભેદ વડે ભિન્ન ભિન્ન દેવતાના મન્ત્રો રચાય છે અને તે મન્ત્રયોગ વડે તે તે દેવતાનો સાક્ષાત્કાર થાય છે

શાક્ત દર્શનમા 'માયા' શબ્દ વેદાન્ત દર્શનના માયા શબ્દથી કાંઇ જૂદા અર્થમા વપરાય છે શિવચેતનની સ્વાભાવિક શક્તિ આવરણ કરનારી અને પ્રમાતાને ઢાંકનારી માયા કહેવાય છે અને તે ૭ કચુકમા તત્ત્વરૂપે રહે છે

દરેક ધર્મમા સાંકેતિક ચિન્હનો વપરાટ ઓછો વત્તો જોવામા આવે છે ઇસ્લામનો અર્ધ ચન્દ્ર, ઇસાઇનો ક્રોસ, અને આપણા સ્વસ્તિકો—સાથીઆ આ બધુ જાણીતુ છે

શાક્તઆગમમાં આવા ચિન્હો પુષ્કળ છે એ ખરૂ છે કે શાક્તઆગમનાં ઘણા ચિન્હો કામુક છે ઘણા જનો—અગ્રેજ વિદ્વાનો આ વાતથી ક્ષોભ પામી તન્ત્રશાસ્ત્રને બિભત્સ કહે છે કલકત્તા હાઇકોર્ટવાળા જસ્ટીસ સર જોન વુડ્રોફ જેઓ તન્ત્રશાસ્ત્રના પ્રસિદ્ધ અભ્યાસી છે તેઓ કહે છે કે 'આમ ક્ષોભ પામનારા જાતે મહા નીતિવાન પુરૂષો હોય છે એમ નથી અમુક વ્યક્તિ આમ ક્ષોભ પામે છે તેટલા જ ઉપરથી એ મહા નીતિવાન છે એવો મને ખ્યાલ ધરાધરી આવતો નથી ક્ષોભ ઉત્પન્ન થવાના કારણો તે માણસમા નૈસર્ગિક અશુદ્ધાઇ અને નિરકુશ મન એ છે સ્વભાવત વિષયમા પચેલો માણસ જ્યારે મનમાથી એ દુર્ગુણ કાઢી નાખવાનો યત્ન કરતો હોય ત્યારે એવા ભાવ ઉત્પન્ન કરે એવી દરેક વસ્તુથી બ્હીને દૂર નાસે એ સમજાય એવુ છે છતાં એતો ખરૂ કે આવો ભીરૂ માણસ, જે માણસ કુદરતી વસ્તુઓને પોતાને કાંઇ પણ નુકશાન થશે એવી બ્હીક વગર બેધડક સ્વાભાવિક રીતે જોઇ શકે તેના કરતાં અધમ છે, અને દુર્બલ આત્મસયમવાળા 'પશુઓનુ' જે વડે પતન થાય એવી વસ્તુઓમા પણ માત્ર ચિતનો જ પ્રકાશ દેખે છે—તેને ચિદ્રૂપેજ જૂવે છે—એવા મનુષ્યના કરતા તો ક્ષોભ પામનાર માણસ ઘણો જ અધમ છે જાતે કશી વસ્તુ મલીન નથી મલીન મન વડે જ મલીન જણાય છે'

સર જોનને એક વૃદ્ધજને એ બાબતે પત્ર લખ્યો હતો તેમા તેણે લખ્યુ હતું કે તન્ત્રશાસ્ત્ર એટલા બિભત્સ છે કે તેનુ વાચન માત્ર માણસનુ પતન કરે છે બેશક આવા આત્મસયમ વગરના દુર્બલ કમનશીબ જનો જેના ઉપર આ શાસ્ત્રના વાચન માત્રથી આવી અસર થાય તેવાએ તો પોતાના અત કરણ ઉપરનો કાબુ સુદૃઢ થાય ત્યા સુધી તન્ત્રશાસ્ત્ર ન વાચવા આવા મનુષ્યે તો નિરાભરણ નમુના ઉપરથી ચિત્રકળાનો અભ્યાસ ન કરવો જોઇએ એવા એ તો મનુષ્ય વર્ગના ભૌતિક શરીર, હાલત અને સબધ જાણવા સારૂ માનવવશ શાસ્ત્ર Anthropology ના સામુએ ન જોવુ જોઇએ વૈદ્યક શાસ્ત્રના એવા વર્ણનોવાલા અમુક અમુક ભાગનો અભ્યાસ જ માંડી વાળવો જોઇએ જનનશાસ્ત્રના પુસ્તકોનુ તો નામે ન લેવુ જોઇએ, તેમજ રોમન કેથોલિક પથનાં, શું કરવુ અને શું ન કરવુ એમ દરેક કાર્યની યોગ્યાયોગ્યતાનો નિર્ણય કરનારા Casuastical ગ્રન્થો જોવા પણ ન જોઇએ મસ્તકવિદ્યાથી આપણે જાણીએ છીએ કે મગજમાં પ્રેમ અને જનનેન્દ્રિયને લગતા પ્રદેશ ઘણા જ સન્નિધ આવેલા છે આ કારણને લીધે કે વખતે બીજા કારણને લીધે પણ ઘણા ધર્મમાં

સૃંગારરસ અને એવીજ ભાવનાઓ ઉત્પન્ન થઇ છે. આથી જ કે શ્યાત પ્રેમની પરિસીમા બતાવવા તાન્ત્રિકો પોતાના વિચારો ઘણે ભાગે કામુકની પરિભાષામાં ગુંથે છે એ પૂર્વે હું સૂચવી ગયો છું. એમ કરીને શાકતો લૌતિકભાવમાંથી અલૌતિકભાવનું સ્ફુરણ કરાવે છે. અનાધિકારિને વ્યામોહ ઉત્પન્ન કરે છે. 'કામકલા' આ શબ્દ શાક્ત શાસ્ત્રમાં તેમજ જનીની કવિતામાં પણ ઘણો વપરાવેલો છે. આ શબ્દ અમે ઉપર કહી ગયા તેનું સારૂં ઉદાહરણ છે.

શાક્તશાસ્ત્રોમાં પણ અનધિકારીએ અમુક ગ્રંથ અગર તેનો અમુક ભાગ ન વાંચવો, ન શિખવો એવી સિક્ષા છે. તેમ જ અનધિકારીને આવી પુજાનો નિષેધ પણ છે. વળી આ શાસ્ત્રો સઘળાઓએ અને માત્ર કુતુહલ સારૂ વાંચવાનાં નથી. વળી આ શાસ્ત્ર ઘણા પ્રાચીન કાળમાં લખાયલાં છે જે વખતે શિષ્ટ અને સભ્ય શું એની માન્યતા જ હાલ છે તેવી તરેહની નહોતી. શમ, દમ અને તપ વડે શુદ્ધ થયેલાના ઉપર નઠારી અસર થઇ જ ન શકે એવી માન્યતા હતી. પુનઃ બ્રહ્માંડ અને વિશ્વ રચનાઓનો વિચાર કરતાં આપણે વિશ્વમાંથી જ દષ્ટાંત લેવાં પડે. સર્વદા કામુક દષ્ટાંતોની આવશ્યકતા નથી પણ ગમે તે કારણથી મનુષ્યોએ એમ કર્યું છે; અને એટલું તો ખરૂં કે એ દષ્ટાંતો-યથાયોગ્ય છે.

નાસદીય સૂક્તમાં જગત સર્જનનો ક્રમ છે તેમાં જગત્ ધાતુની વિકૃતિ કેવી રીતે થાય છે તે વર્ણવ્યું છે. ત્યાં આગળ પણ આવા જ શબ્દોનો વ્યવહાર કર્યો છે. આ સંબંધે રા. ઉત્તમલાલ ત્રિવેદીએ કરેલો એ સૂકતનો અનુવાદ લક્ષમાં લેવા જેવો છે.

"આરંભમાં તમ હતું, તમથી નિગૂઢ,
કહેવાતું ભેદ વિણ જે જળમાત્ર સર્વ,
ને માત્ર "આભુ" વળી છાદિત તુચ્છથી જે,
તે, તત્વ, એક પ્રકટયું તપના પ્રભાવે—૩
તેનું હતું પ્રથમ જે મન કેરૂં રેત,
આરંભમાં સબળ તે થયું કામ રૂપ;
તે ક્રાન્તદર્શી કવિયો નિજબુદ્ધિ યોગે,
મધ્યે અસત્ તણી રહ્યું "સત્" એમ જાણે—૩

આ મન્ત્રોમાં આદિતત્વ જ્યારે અવ્યાકૃત દશામાં હતું ત્યારે 'તમસ' શબ્દથી ઓળખાતું, પરંતુ તેમાં અન્તર પ્રકાશ હતો જે સ્રષ્ટવ્ય પ્રાણીના કર્મ વેગથી ક્ષોભ પામી ભવિષ્ય જગત્ કેવું થવું જોઇએ તેની પર્યાલોચના કરવા લાગ્યું તેને 'તપ' નામ આપવામાં આવે છે. તે તપથી દ્રવ્ય દ્રવરૂપ થયું અને તેમાં સમનીની ઉન્મની દશા થઈ તેને આલંકારિક ભાષામાં 'રેતસ' કહે છે, અને તેને 'કામ' શબ્દથી વ્યવહરાય છે.

વિશ્વ સર્જનની આદિપુરૂષની કામભાવના જીવમાં પણ પ્રવર્તે છે, પણ નાની મર્યાદા ઉપર. આમ હોવાથી તે 'કામકલા' કહેવાય છે. આ કામનો વેગ ઇચ્છા, જ્ઞાન

અને ક્રિયા એ ત્રણ રેખામા વડે થાય છે, અને તેની ભાવના ત્રિકોણ રૂપ પ્રતીકમાં દર્શાવાય છે (તેના મધ્યમા બિંદુ મુકી સચેતન ત્રિકોણ વડે—એટલે સાંખપ્રતીક વડે તન્ત્ર શાસ્ત્રમાં જણાવવામાં આવે છે) વામમાર્ગીઓ સાંકેતિક ચિન્હોમા ક્ષુદ્રભાવના બાંધી તેમના હલકા આચારો કરે છે, અને દક્ષિણમાર્ગીઓ 'શ્રીચક્રમા અંતર્યાગથી શિવશક્તિયોગ સાધે છે

'કામકલા' નું પ્રતીક ત્રિકોણ છે તેની પ્રત્યેક રેખાને वामा, ज्येष्ठा रौद्री અને મધ્યમાં આવેલા બિંદુને—કેંદ્રને શિવ બિંદુ કહે છે શબ્દબ્રહ્મનો આ સાંખપ્રતીકમાં સ્ફોટ કરવામાં આવે છે

શબ્દ બ્રહ્મ ૫૧ કળામા ઉદય પામે છે

अ थी अ = १६
क् ,, त् = १६
थ ,, स = १६
ह् ल क्ष् = ५१

સાંકેતિક ચિન્હોનુ આ રહસ્ય ઉચ્ચ અધિકારીને દર્શાવવામા આવે છે અને તેથી **कामकला** શબ્દ તન્ત્રમાં ઘણે ભાગે અસ્પષ્ટ વિવરણવાળો હોય છે, અને ગુરૂગમ જ માનવામા આવે છે

આવા ઉપર ચોટીયા અને ટુંકા પણ આવશ્યક વિષયાન્તર પછી આપણે 'જની' ની કવિતાનો રસાસ્વાદ લઇશુ

પ્રથમ 'જની' ના 'નાથજી પ્રાગટ્ય' સબંધે કહીશું કહી ગયો છું કે 'જની' ના ગુરૂશ્રી—મીઠુ—મહીકાંઠા એજન્સીના બાવીસીના પેટા મહાલ મહીસામા જનમ્યા હતા.

'જની' કહે છે કે મહીસામા જનમ્યા પૂર્વે નાથજી શિવ રૂપે શ્રીનગરમાં અખંડ રાસ ખેલતા હતા

(૨)

"ધન્ય ધન્ય 'શ્રીનગર' સોહામણુ ધન્ય ધન્ય શ્રીજીનો દેશરે
નિત્ય પ્રત્યેરે આનંદમાં નાથજી ખેલે છે રાસરે
રાસ અખંડમા ખેલતા મન થયો સહુને ઉલ્લાસરે
પ્રેમે પિઉજી શું જાચીઉં દેખાડો દ્વૈતનો રાસરે
વચન સુણી વિનતા તણા બોલીયા પોતે શ્રીનાથરે,
એહ મનોરથ માગીઓ સાંભલો સખીઓનો સાથરે
અષ્ટ બ્રહ્માંડની ભૂમિકા જે પર માયાની છાયરે,
નિરખતામા જ્ઞાન તત્ક્ષણ જશે સંકટ સર્વને થાયરે
શિક્ષા કરૂ છું હું સર્વને સમરજો શ્રીપુરનો રાયરે,
અંશે કરી સહુ અવતરો આવી કરીશ હું સાહ્યરે

ભુર લોકે સહુ અવતરી જૂજવી પાંમ્યા છે કાયરે,
વચન પોતા તણું પાળવા મનમાં કીધી ઇચ્છાયરે.
મૃત્યુ લોકેરે પ્રગટ થયા સર્વનું કરવાને કામરે
"જની"રે દાસી નિત્ય પ્રણમી સર્વદા સેવે નિષ્કામરે.

આવા ઉદ્દેશથી નાથજીએ મહીસામાં જન્મ લીધો.

(૨)

ધન્ય ધન્યરે શ્રીમહિસા ગામ, શ્રીપુર તુલ્ય છે તે ધામ,
મોઢ જ્ઞાતિ સુર અભિરામ, ઉજવલ કુળમાં પ્રભુ પ્રગટયારે—૧
સંવત સત્તરસેં ચોરાણું, ફાલ્ગુન પૂર્ણિમા પરમાણું,
મધ્યાન સમેનું જોઇ ટાણું, અવતરી કુળ પાવન કર્યુંરે—૨
અવતર્યા ધણી, ચાલીરે વધામણી
ઘણીરે શોભા બણી, આનંદ સાગર ઉલટયોરે.

જન્મોત્સવનું વર્ણન કરી જની કહે છે કેઃ—

અખિલ જગપતિ, જાણે શું એહની ગતિ,
'જની' દાસી શુભ મતિ, જન્મ સમેનું સુખ વર્ણન કરેરે—૮

(૩)

"એમે પ્રકાટ થયારે શ્રી અંતરજામી.
નિજ જાતિની માતા ઘણું સુખ પામી.
હૈડે હરખ ધરીને બોલે મુખ વાણી,
ઘેર તેડે છે સર્વને આનંદ આણી.

* * * *

જાતકર્મ કરે છે મળી સર્વ નારી,
મુખે બ્રાહ્મણ મંત્ર ભણે સુખકારી.
દધિ દુર્વાને અક્ષત હળદર લઇ,
નવરાવે પ્રભુજીને આશીષ દેઇ.
પારણામાં પોઢાડે પોતાનીરે માય,
નિત્યે આનંદ આણી હાલરડાં ગાયે.
એની અકળ ગતિને કળે નહિ કોઈ.
'જની' દાસી આનંદ પામે મુખ જોઇ

આ પ્રમાણે કરતાં કરતાંઃ—

(૪)

"દિવસે દિવસે લાલ વધે જયમ ઉજવલ પક્ષનો ચંદ્રજી,
જોઇ જોઇ સુરત્ય માતપિતાને થાય ઘણો આનંદજી.
થોડેક દહાડે લાલ થયા છે પંચ વરસના બાલજી,
માતપિતા મનમાં ઘણું હરખે આવ્યો ઉપવિત કાળજી.
મુંજી બંધ કરીને આપ્યું ઉપવિત અંગે સારજી,
બ્રહ્મચર્યવૃત પાળે પોતે વેદ ભણે નિરધારજી.

વિદ્યાભ્યાસ કરી થયા પરસિધ પાણીગ્રહણ કર્યું આપજી,
ગૃહસ્થાશ્રમ કરે સુખરૂપે ન ગણે પુન્ય ને પાપજી ।
રંગવિહાર કરે લલિતા સંગ રૂતુ રૂતુના સુખ-ભોગજી,
ખાનપાન કરતા મન વાધ્યો આનંદ કેરો ઓધજી
કેટલેક દિવસે ગુરવીજીને અંગ વાધ્યો પરિવારજી,
સંસારથી મન તૃપ્તી પામ્યુ મન્ય કર્યો વિચારજી
આશ્રમ મુકી તત્ક્ષણ આવ્યા ગંગા કેરે તીરજી,
શાસ્ત્રાભ્યાસ કરીને જોઉ મન થયુ નહિ સ્થિરજી
અકળ લીલા શ્રીનાથજી કેરી કુણે કહી ન જાએજી
'જની' દાસી શ્રીનાથજી કેરા ગૃહસ્થાશ્રમ ગુણગાયજી

(૫)

"મન વિચાર કરી ગુરૂરાય, સાધન કરવા ત્યાંથીરે જાય
વિંધ્યા ધરણીધર ઉત્તમ દરી, ધ્યાન ધરે મનને વશ કરી
અષ્ટભુજા દેવીને પાસ, ગંગા તીર કર્યો રે નિવાસ
શ્રીનાથજી કેરૂ ચિંતન કરે, દિવસથી દિવસ નિસ્તરે
અન્ન જળનો લીધો છે નેમ, સમરે પ્રભુને આણી પ્રેમ
અહોરાત એકાદશ થયા, શ્રીનાથજીને આવી દયા
દ્વાદશમી રાત્રી મધ્ય ગઈ, જલહલ જ્યોત પ્રગટજ થઇ
દશ્ય થયુ સ્વ સ્વરૂપજ તણું જાણ્યું સકળ જગત ભ્રમણુ
મુસ્તક ઉપર મુકયો હાથ, પોતે બોલ્યા ત્યાં શ્રીનાથ
મહારૂ રૂપ તે તાહારૂ રૂપ, અદ્વૈતમાં અનેક સ્વરૂપ
શ્રી નગરીનો નિરખો રાસ, સ્વ સ્વરૂપ તણો પ્રકાશ
અંતર આતાનાં ભાગીયા સ્વસ્વરૂપ થકી જાગીઆ
જેવુ દીઠુ તેવું ધારીઉં પ્રારબ્ધ ઉપર મન આવીઉ
હમલીઓનું કરવા કામ મૃત્યુ લોકે કીધો વિશ્રામ
અકળ લીલા શ્રીનાથજી તણી 'જની' દાસી શુદ્ધ ભાવે ભણી

આ પ્રમાણે દીક્ષિત થઇ–દિવ્ય બની મોટું શ્રીમદ્‌ભાગીરથીના પુનિત પુલિન ઉપરથી ચારૂતરભૂમિમાં–મહીસામા પાછા પધાર્યા

(૬)

"પૂર્ણરૂપ થઇને પ્રભુ નાથજી આવ્યા મહીસા ગ્રામજી,
ગૃહસ્થાશ્રમ માંડયો કે લલિતા સંગ પૂર્ણ કરવા કામજી
જાણે નહિરે કોય મહીમા એનો મૃત્યુ લોકનો જનજી,
અધમ તણા ઓધારણ સર્વને તારવા કીધું મનજી
રસીક જનોને રે તરવા કરીયું રસશાસ્ત્રનું ગાનજી,
મારગ પ્રકટ કરી રે પોતાનો થાય અદ્વૈતનુ ભાનજી
નવધા ભક્તિ કરી રે સેવાવ્યા શ્રી નગરીના નાથજી,

પ્રેમભક્તિમાં તત્પર કીધો સર્વ સખીયોનો સાથજી.
ઇચ્છાએ જે આવીને મલીઉ તેહને દીક્ષા આપીજી,
કર્મ તણાં કલેવરનાં બંધન તતક્ષણ નાંખ્યાં કાપીજી.
કર્મ ઉપાસન ને રે વળી જ્ઞાનજ કાંડ તણો જે મર્મજી,
સમઝાવીને સુકાવી દેખાડયો ભક્તિ મારગનો ધર્મજી.
દીન દીન પ્રત્યેરે પ્રેમ વંધારી ભક્તિ કરાવે સાચીજી,
શાસ્ત્રે કરીને રે સમજણ પાડે કોર ન રાખે કાચીજી.
ગાનને તાનને રાગને રંગમાં સેવાવે શ્રીનાથજી,
અકલ લીલા જોઇ તન મન અર્પી જની રે નમે જોડી હાથજી.

અગાડી જતાં જની ભક્ત મંડળની વાત કહે છેઃ—

આદ્ય જે દીક્ષા કરી સ્વસ્ત્રીને જાણી પોતાનું અંગજી.

મીઠુનો પોતાનો માર્ગ ફેલાવવાનો પ્રયાસ માત્ર મહીસામાંજ હતો એમ નહિ. તેઓ

"વેગે કરીને આવ્યા તે સ્વામી આવ્યા હરિપુર ગ્રામજી.
કૃષ્ણદાસ તણે ઘેર આવી પોતે કર્યો વિશ્રામજી.
દીક્ષા તે આપી કરીને પોતે કીધા આપ સમાનજી.
રતનબાઈ નામે છે નારી તેહને દીક્ષા આપીજી.
જન્મ જન્મ તણાં જે બંધન પલમાં નાંખ્યાં કાપીજી.
વરજકુંઅર રબેસ્વર નામે એ બેહુનું જોડુંજી,
જુગલ દીક્ષા તે બેહુને અર્પી પ્રગટયું રૂપ તે પ્રૌઢુંજી."

મીઠુ મહારાજ **પીહુજ** ગયા અને ત્યાં વૈદ્ય, કુબેરબાપા, મયારામ, **મીઠારામ ઠંકણભાઈ** વગેરેને મંડળમાં દીક્ષા આપી આપીને ભેળવ્યા.

(૭)

'શ્રીપુરથી પૂર્વ લાગે છે રે છે તે વળી ક્ષુદ્ર ગ્રામ,
મહી સમીપે પીયુ આવીઆ જયાં છે **વાડવપુર ગામ.**

વાડવપુરમાં **નરસૈં શુકલ, કુબેર જાની, અંબારામ, જોઇતારામ, હરસતભાઇ, સામળ, જેશંકર, સીઠા, ઇશ્વર, નામતરાય, હરસદરાય,** નથુભાઇ વગેરેને દીક્ષા-આપીને પાવન કર્યા હતા. **મોટા ભાઇ ખુશાલ, નાનાભાઇ દુલભરામ ગીરધર-લાલ, નીરસે, મનસુખરામ** એ પણ એમના ભક્ત હતા.

આ પ્રમાણે ભક્તજનોને મંડળમાં ભેળવતા, રસધર્મ શિખવતા તેમને સમરસીઆ બનાવતા પોતે

(૮)

સંવત ૧૮ સતાળા માંહે, માગસર માહે વિરામી છાંહે,
કૃષ્ણ ષષ્ઠિને વળી શુભ તાંહે, પૂર્ણરૂપ પોતે થયારે."*

---

* **મીઠુ મહારાજ—જનીના ગુરૂશ્રી સંવત્ ૧૭૯૪ માં જન્મી સંવત્ ૧૮૪૭ માં વિદેહ થયા હતા.**

પોતાના ગુરૂના મરણ સબંધો જની એક જગાએ લખે છે કે —

(૯)

સંવત અષ્ટાદશગે સતાળા વરસમારે
માગસર વદી છઠે સ્વામી ગયા સ્વધામ
કાર્યને કરીરે, વળી રસિકાં તણાં રે
પામ્યા વળી પોતે પિઉ તે વિરામ— ૧

રૂપમાં આવીરે, શિક્ષા કરી સર્વને રે
કીધો વળી સઘળાંને ઉપદેશ
પ્રારબ્ધ પ્રમાણેરે કાર્ય થાશે કોયનુ રે
એવું કહી ગયા તે 'દિવ્ય દેશ'— ૨

અજ્ઞાન વાળાંરે આવરણ છે જેહુનેરે
તે તો કહેશે સ્વામી થયા અરૂપ—
વિજ્ઞાન ચક્ષુગે નેન જેનાં દિવ્ય છે રે,
તેહને ભાસે સર્વત્ર માંહી સ્વરૂપ ૩

નામ રૂપ ભાગીરે જો જો નિર્મળ નેત્રથીગે
સર્વત્રમાં આપે છે ગે અખંડ—
સ્વ સ્વરૂપ થાતે રે જેહેનુ હુપદ ગયુંરે
તેનો મટીયો માયા કેરો વળી બંધ ૪

સ્વામી માહારો રે, પ્રત્યક્ષ પાસ છે રે,
વળી પીયુ રાસ વિલાસે અધીક
'જની' તો વિરામીરે, સમરસ ખેલમાંરે
પીયુ પ્રગટયો સર્વ માંહે તે ઠીક ૫

મીઠુ મહારાજ પાસે એકદા એક કાગડો અને એક હંસ બન્ને શિક્ષા લેવા આવ્યા હતા એવું રૂપક બાંધીને જનીએ એક મઝાનુ પદ બનાવ્યુ છે પરંતુ સમય અને જમાના સંકોચને લીધે અહિં કહી શકાતુ નથી

'જની'ના જૂદી જૂદી ભાવનાવાળા અને જૂદા જૂદા બંધની કવિતાના થોડાક નમુના જોઇશું

(૧૦)

"સ્વશક્તિ પોતાનીરે, પોતાની તે વાસનારે,
નિત્ય કરે સ્વ સ્વામીની સેવ
શક્તિને તો સ્વામીરે સ્વામીને સ્વામ્યનીરે
એક જાણો અવર બીજો નથી દેવ ૬

શુદ્ધ વાસનામાંરે વિકાર માયા તણોરે,
સ્વ સ્વામિને માને પોતાનો જીવ,
વિકાર માયાનોરે મટે જયારે મધ્યથીરે
જયારે ભાસે સ્વ સ્વામી તે શિવ. ૨

અવિદ્યા મટીને રે શુદ્ધ વાસના થઇરે
શુદ્ધ થયે પોતે પીઉને શર્ણું.
આવી નથી આંહીરે ત્યહાંની તે ત્યહાંયે છેરે,
તેહને નથી જન્મ ને વળી મર્ણું. ૩

જન્મ તો માયાનેરે, મર્ણું માયા માનજોરે,
માનો વળી સુપ્નવત્ સંસાર,
સુપ્ન મિથ્યા થાતેરે, દેહ સુપ્ન તણોરે
ભળ્યો ભળ્યો જાગ્રતમાં નિરધાર. ૪

અજ્ઞાન અંધારૂરે, મટે જયારે મનનુંરે,
અહીંનુ ત્યહાંનું એકજ થાયે તે રૂપ.
અરૂપ માયાનુંરે મટયું મ્હારા મનનુંરે,
થયું થયું થયું તે શુદ્ધ સ્વરૂપ. ૫

અવિદ્યા તે ટાલીરે, દેવીએ દયા કરીરે,
દયા કરી પોતે થઈ પ્રકાશ.
'જની' શુદ્ધ થઇરે શક્તિ સમરસ થતેરે,
પામી પામી પોતાતણો અવાસ. ૬

કવિશ્રી દયારામની 'પ્રીતડીની રીત અતિ અટપટી' ના જેવા બંધની 'જની' ની 'ગીરધારી વિના વેલડી': 'છેલ છબીલડી છેલડી' એવી ઘણી ગરબીઓમાંથી માત્ર એક જોઇશું.

(૧૧)

"માયા તે રંગમાં રમાડે, સખી જુવો માયા તે રંગના રમાડે,
નિષ્કામિકને પરમ સુખ અરપે સકામિકને ભમાડે. ૧
વિષયી જીવ રાત્રિ તુલ્ય દેખે મુક્તને દિવસ તે દેખાડે. ૨
મુમુક્ષુને વળી રાત્રિ ને વાહાણું એવી માયા તે સમજાણુ પાડે. ૩
પ્રેમીને વળી પોતે પ્રેમ દેખાડે સકામીને નાંખે ખાડે. ૪
'જની' ને તે જ્યારે પ્રસન્ન થઇ છે, પિઉના પદને પમાડે. ૫

વળી.

(૧૨)

"નાથ તણા પરિવારમાં, સખી ભળી નાથ તણા પરિવારમાં.
પૂર્વ સંબંધે પરિવારને પામી, રહુ સ્વપ્નવત સંસારમાં. ૧
આધારથી પરતત્વ તે સુધી, છે ધામ ધણી આધારમાં. ૨
હું વીના તે સર્વ ખેલ પીયુનો વળી આપે ખેલે અપારમાં. ૩
માતપિતા પરિવારમાં પોતે પરસપર વહેવારમાં. ૪
'જની' દાસી પીઉ સમરસ થઇ ગઇ, આવી ભળી અકારમાં. ૫

(૧૩)
(ઢાંકી)

' અપરાધ ક્ષમા કીજે, પ્યારી મહારા અપરાધ ક્ષમા કીજે.
અદ્વૈત ઉન્મની તમો મુકોરે મનથી તુર્યામા મન મેલીજે
યુગ ધર્મ જીણો છેરે કલિયુગનો દુષણ માથે ધરીજે
વિપરીત વાત વિચારીરે કીજે કુળ હસનુ મન રીજે
પ્રેમ આણી પ્યારી કરૂ પ્રાર્થના વિનતિ તે માની લીજે
અજ્ઞાન બળે નથી સમજણ જેમા કુડી વાત સુણી મન હીજે
પ્રગટરૂપ સમાવો પોતાનુ સ્વ સ્વામીથી લાહો લીજે
સમજણ આણો સુણી વચન ' જની ' ના કુળ હમ સાથે રમીજે

(૧૪)

" પ્રેમને વશ્ય છે પીઉજી અમારો અમો છુ પીઉજીને વશ્ય
અદ્દશ્ય હુતા તે દશ્ય મુને થયા, હુ તો થઇ પીઉથી સ્પર્ષ્યં
રાખ્યા મેં તો મનથી રે, પૂર્ણ પ્રેમે દામી—
કામરાજ છે પીઉજી અમારો છે સમરસને આધીન
અમો રસિયાં હુ રમણુ રાસના, રસમા થઇ ગયા લીન,
પ્રભુજી અમારો રે બહુ દીઠો કામી—
ઘટ ઘટ મધ્યે વ્યાપી રહ્યા છો પ્રભુ પૂર્ણરૂપે છો એક
નખ શિખ સઘળે સ્વામી સરખા એવો પીઉનો ટેક,
દાસીના ઉરમાર્‌ રહ્યા અંતરજામી—
અનિત મટી ગઉ નીત્યમા મળતે નીત્ય થઉ મુજ તન,
પ્રતિબિંબ તે બિંબમાં ભળીઉ એક થઉ મુજ મન,
છાયા વિરામીરે ' જની ' ને મળ્યો સુખધામી—

શ્રી ભગવદ્દગીતાના ' अविभक्त च भूतेषु विभक्तमिव च स्थितम् ' એ વાક્ય પ્રમાણે અવિભક્ત બ્રહ્મતત્વ વિભક્ત જેવું જગત્‌મા શી રીતે થયુ છે અને તેમા અવિભક્તપણાનો અનુભવ શી રીતે મેળવવો તેનુ, વેદાન્તની ક્લિષ્ટ પરિભાષામા નહિ પણ નરસૈં મ્હેતાના એવાજ વિષયના ત્રણ ચાર ઉત્કૃષ્ટ પ્રભાતિયાની સાથે તુલના થઈ શકે એવા સરલ અને પ્રસાદવાળા કાવ્યથી ' જની ' એ પ્રતિપાદન કર્યું છે

જેમ મહા સરોવરમા ઘડો ડુબાડ્યો હોય અને તે પછી બહાર કાઢીએ ત્યારે એક અખડ જલ રાશિમાં આપણે ઘડારૂપ પાત્રવડે જલનો ભેદ ઉભો કરીએ છીએ, અને આ તો ઘડાનુ જલ અને આ તો મહા સરોવરનુ જલ એમ કહીએ છીએ પણ ખરી રીતે સરોવરનુ અને ઘડાનુ જલ અખડ—એક જ છે જો ઘડો ફુટી જાય અથવા તે સરોવરમા ડુબેલો રહે ત્યારે આ ભેદ લોપાઇ જાય છે ઘડાનુ સરોવરમા ડૂબવુ એ નિરોધ છે, એટલે અસપ્રજ્ઞાત યોગ છે, અને ફુટી જવું એ વિદેહ કૈવલ્ય છે બન્ને રીતે અખડપણાનો અનુભવ થાય છે.

ઘડાનો અભિમાની તે જીવ અને સરોવરનો અભિમાની તે શિવ; એ બેનુ અખંડપણાનું ખંડ જણવનાર ઘડારૂપ ઉપાધિનો ત્યાગ થવાથી સ્પષ્ટ અનુભવમાં આવે છે અને જ્યારે તેમ થાય છે ત્યારે ધ્યાતા (જીવ) અને ધ્યેય (ઇશ્વર) શમી જાય છે.

(૧૫)

,, આપે અખંડ છો, ખંડ ખંડિત થયૂં, ખંડ અૅખંડમાં જઇને ભળિયૂં
પાત્ર ફૂટી જતે અપાત્રમાં આવિયો, રૂપ અૅરૂપમાં જઇને મળિયૂં ! ધ્રુવ.
બિંબ પ્રતિબિંબમાં એક અદ્વૈત થતે દ્વૈત નથી તમો ન્યાળી જૂઓ.
હૂં વિના ખેલતે સર્વ છે પિયુનો એવૂં તમો જાણીને હૂંને ખૂઓ. આપ. ૧

હૂંપદ ખોઇને દ્વૈત તૃષ્ણા તજો; દ્વૈત તૃષ્ણા તજી જૂઓ ન્યાળી;
ખાલી નથી રેષ ને દ્વેષ શાને ધારો? પોતે છે પૂર્ણ; નથી લેશ ખાલી. આ. ૨

ચર અચરમાં સઘલે રહ્યો વિસ્તરી અંતરની આંખે વિચારી જોતે
ધ્યાતા ને ધ્યેય તે સર્વ ફીટી ગયું, આંહીં ને ત્યાંહીં નૂં એક હોતે. આ. ૩

પિયુ છતે થયે હુતે દાસી હું ગઈ 'જની' ને ગયે હું પિયુ છતો થયો.
બોલતા પિયુને સંજ્ઞાથી સમજજો શ્રી નાથ મહારો સમજીને લહો. આ. ૪

'જની' ની કવિતામાંથી ચુંટી ચુંટીને વાંચતાં પાર આવે તેમ નથી. સામાન્યતઃ એનો કવિતાનું ભાન કરાવવાને અમે આપેલાં ઉદાહરણો અમને પૂરતાં લાગે છે માટે હવે અમે જનીના જ શબ્દમાં નિરાંજન કરીશું.

(૧૬)

રાગ ગોડી.

"આરતી ઓવાલો સખી આરતી ઓવાલો;
ગઉધેન ચારીને આવે ગોવાળો. ૧
કપુર ભરીને લાવો કનકનો થાલો;
જયોત સ્વરૂપની જયોત અજુઆલો. ૨

રશ્મી 'જની' ના પ્રભુ છે રે સનેહી;
પામી પીઉને હુંતો થઇરે વિદેહી. ૩

દાશી તે તાન કરે તત્તા થેઇ;
અખંડ અહેવાતન મારે તો એહી. ૪
છેલ છબીલો પીઉ છે રૂપાલો;
દીલની આંખડિયે પીઉને ન્યહાલો. ૫

અખંડ ખેલ મારા પીઉનો ભાળો;
જોઇ જોઇ તમે દેહે દુખ ટાળો. ૬
આરતી ઓવાળી શરણ સુખ માગો;
સમરણ કરીને ભવદુખ ભાગો. ૭

સુષુપ્તી મુકીને તમો તરત જાગો;
પ્રણામ કરીને પીઉ પાય લાગો. ૮

નૃત્ય કરીને જની નૃતથી નાચી;
માની પીયુએ દાસીની ભક્તિ સાચી. ૯

હવે ન ગણસો કાંઇ વાત કાચી;
જોઇ જોઇ પ્રેમ જની જોઇ રાચી. ૧૦

ડાહ્યાભાઈ પીતાંબરદાસ દેરાસરી.

પંદરમી સદીમાં બોલાતી ગુજરાતી ભાષા

'ભાષા' એ મનુષ્યજીવનનું સર્વોપયોગી સાધન છે એ સાધનવિનાનુ કોઇ પણ જીવન પોતાનું અસ્તિત્વ ધેરાવી શકેજ નહિ, એ વાત નિર્વિવાદ છે આ ઉપરથી 'ભાષા' વસ્તુ કેટલી કીમતી છે, અને તેની ઉન્નતિ કરવાની કેટલી જરૂર છે, તેનો આપણને કાઇક ખ્યાલ આવવો જોઇયે,

મ્હને જાણીને આનદ થાય છે કે ગુર્જર ભૂમિના નરરત્નો આજ કેટલાક સમયથી પોતાની માતૃતુલ્ય માતૃભાષા ગુજગતીની ઉન્નતિને માટે મ્હારી મહેનત કરી રહ્યા છે, અને તેમના શુભ પ્રયાસનુ ફલ પણુ આપણે પ્રત્યક્ષ જોઇયે છીયે કે આજે ઘણી સારી સખ્યામા એ ભાષાના ગ્રન્થો બહાર આવવા પામ્યા છે

એટલું છતા પણ એક વાત મ્હારે સખેદ જણાવવી પડે છે કે આ ભાષા જેટલી પ્રાચીન મનાય છે તેટલા પ્રમાણમાં એનું પ્રાચીન સાહિત્ય બિલકૂલ બહાર આવવા પામ્યુ નથી આનુ કારણ તેવા સાહિત્યનો અભાવ નહિં, પણ તેની શોધખોળની ખામી હોવી જોઇયે એમ મ્હારૂ માનવુ છે

ગુજરાતીની ઉત્પત્તિથી માડીને લગભગ ૩૦૦-૪૦૦ વર્ષ સુધીની તેની સ્થિતિની આજે યથાર્થ રેખા દોરવી તે અશક્ય છે, સાધનાભાવથી તેનું નિર્દોષ અનુમાન થવું પણ કઠિન છે, તેથી જે સમયનું પુષ્કલ ગુજરાતી સાહિત્ય અસ્તિત્વ ધરાવે છે, જે સમયમા ગૂજર ભાષા આજના કરતા લગભગ બમણા વિસ્તારમા વ્યાપક હતી તેજ સમયની તેની સ્થિતિનું વર્ણન કરવુ અત્ર ઇષ્ટ છે, અને તે સમય વિક્રમની પંદરમી સદી છે

કવિની ભાષા તે સમયમા બોલાતી ભાષાનુ યથાર્થ સ્વરૂપ જણાવી શકે નહિ.

આજકાલ વિદ્વાનોની એવી માન્યતા જોવામાં આવે છે કે કોઈ પણ ભાષાનુ પ્રાચીન સ્વરૂપ જાણવા માટે તે વખતના કવિઓના લખાણ પર વિશેષ આધાર રખાય છે પણ મ્હારી માન્યતા એવી છે કે કોઇ પણ કવિના લખાણને આધારે તે વખતની બોલાતી ભાષાનુ યથાર્થ સ્વરૂપ જાણવુ અશક્ય છે. કહેવાનો આશય એવો નથી કે કવિની ભાષા તે સમયની ભાષા જાણવાનુ સાધન જ નથી, અલબત્ત કવિ પોતાના સમયની ભાષાનો પોષક છે, ભાષાપર સામાન્ય વર્ગ કરતાં તેનુ પ્રભુત્વ વિશેષ છે, ભાષાને મધુર તથા લોકપ્રિય બનાવવાના કાર્યમા તે અગ્રભાગ ભજવે છે અને ગ્રન્થબદ્ધ કરી તેને ભવિષ્યની પ્રજાને માટે સાચવી પણ રાખે છે, તથાપિ તેની ભાષાથી તેના 'વખતની' સાર્વજનિક વ્યવહારોપયોગી ભાષાનુ તાદૃશ સ્વરૂપ જાણવુ કઠિન થઈ પડે છે આપણે જાણીયે છીયે કે કવિ પોતાની ભાષાને મધુર અને શુદ્ધ બનાવવામાં સદોદ્યુક્ત રહે છે અને તેથી તે ચાલતે કે ન ચાલતે પણ અપ્રસિદ્ધ શબ્દોનો પણ ઘણે ભાગે તેમા ઉપયોગ કરે છે,

અને તેથી તેની ભાષા સાધારણ વ્યાવહારિક ભાષાની આગળ એક જૂદાજ રૂપમાં ભાસે છે. આવી ભાષાથી કાલાંતરમાં પૂર્વભાષાનું ભાન થઇ શકે, પણ તેનું યથાર્થ રૂપ જોઇ શકાય નહિં. ગોવર્ધનરામકૃત સ્નેહમુદ્રા અને કેશવલાલ ધ્રુવના ગીતગોવિંદને આ-ધારે ભવિષ્યના શોધકો વીસમી સદીની વ્યાવહારિક ગુજરાતી ભાષાની સ્થિતિ જાણવા માગશે તો આપણે જાણીયે છીયે કે તે કૃતકાર્ય થઈ શકશે નહિં.

પંદરમી સદીની ખરી કવિતા કયાં છે?

આપણે કબૂલ કરીશું કે કદાચ નરસિહ મ્હેતા કે મીરાંબાઇ વિગેરેની કવિતા કે જેનો રચના કાલ વિક્રમની પંદરમી સદી મનાય છે, તે ઉપર જણાવેલ કવિતાને જેવી વ્યવહારોત્તીર્ણભાષામાં નહિં રચાઇ હોય, તોપણ તેમના નામની સાથે આજકાલ ગવાતી કવિતા પંદરમી સદીની કયાં છે? નરસિંહ મ્હેતાની પ્રચલિત કવિતા જોઇને ઘણા વિદ્વાનોનો આવો મત બંધાઇ ગયો છે કે "હાલની ગુજરાતી ભાષા જેવી શુદ્ધ ભાષામાં લખાયેલી ગુજરાતી કવિતા તો પ્રથમ નરસિંહ મ્હેતાની છે" આ સ્થળે મ્હારે સ્પષ્ટ કહી દેવું જોઇયે કે ભક્તરાજ નરસિંહ મ્હેતાના સંબંધમાં મ્હારી લેશમાત્ર પણ વિરૂદ્ધ ભાવના નથી. ભક્તરાજે પોતાની ભક્તિના ઉભરાઓ કવિતાદ્વારા બહાર કહાડયા છે તે વાત નિસ્સંદેહ છે. મ્હેતાના નામની જેટલી કવિતા આજે ઉપલબ્ધ થઇ છે તેટલી બીજા પંદરમી સદીના કવિની નથી થઇ એ વાત પણ ખરી, પરંતુ હાલની ગુજરાતી ભાષા જેવી ભાષામાં નરસિંહ મ્હેતાની કવિતા હોવાનું હું કોઇ પણ રીતે માની શકતો નથી. એટલે કે હાલમાં લોકોમાં ગવાતી નરસિંહ મ્હેતાની કવિતા મૂળરૂપમાં નથી એમ હું કહું છું. કારણ કે કોઇ પણ નિયમોને નહિં ગણતી લોકરૂચિને વશે થયેલી ભાષામાં સમય સમયમાં કેટલું પરિવર્તન થાય છે તે વાતને ધ્યાનમાં લે-ઇને મ્હારા મિત્રો વિચાર કરશે તો તેઓ પોતેજ કહેશે કે પંદરમી સદીની કવિતામાં અને આજે ગવાતી મ્હેતાની કવિતામાં આસ્માનજમીન જેટલો ફરક હોવો જોઇયે.

મ્હેતાની કવિતામાંજ આવો ફેરફાર થયો છે એમ મ્હારૂં કહેવું નથી. પંદરમી તો શું; અઢારમી સદીની પણ જે કવિતા લોકપ્રિય થઇને લોકોના મુખમાં વાસ કરવા પામી છે, અથવા તો પ્રાચીન ભાષાની કીમત નહિં સમજનારા શોધકોના હાથે ચઢી છે તેની પણ તેવીજ દશા થઇ છે. અને જો તેના રચના–કાળમાં લખાયેલાં પુસ્તકો આજે આપણી દૃષ્ટિ આગળ ન હોત તો તેને પણ મ્હેતાની કવિતાની જેમ હાલની શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલી માનવાની આપણે ભૂલ કરત, પણ હવે તેમ બનશે નહિં. કારણ કે ઘણી ખરી ગુજરાતી કવિતાનાં જૂનાં પુસ્તકો હજી વિદ્યમાન છે. લોકોમાં ગવાતી અને છપાઇ ગયેલી ઘણી ખરી પ્રસિદ્ધ કવિતાઓમાં કેટલો કેટલો ફેરફાર થયો છે તે આપણે તે પુસ્તકો દ્વારા સારી રીતે જાણી શકીયે છીયે. મ્હેતાની કવિતાને પંદરમી સદીમાં હાલની ભાષા જેવી ગુજરાતી ભાષામાં લખાયલી માનનારા મ્હારા સાક્ષર મિત્રો પંદરમી કે સોલમી સદીમાં લખાયેલ જૂનાં પુસ્તકોમાંની મ્હેતાની કવિતાની સાથે હાલમાં ગવાતી કવિતાનો મુકાબલો કરશે તો મ્હને આશા છે કે તેઓ પોતાની માન્યતાને ભૂલભરેલી જોયા વિના રહેશે નહિં.

હવે હું જૂની ગુજરાતી કવિતામાં કેવી રીતના ફેરફાર થયા છે તેના કેટલાંક ઉદાહરણો બતાવવા ઇચ્છુ છુ નીચે આપેલી મૂલ સ્વરૂપમા જુની ગુજરાતી કવિ- રહેલી કવિતા અને ફેરફારવાળી કવિતાનો મુકાબલો કરીને તામા ફેરફાર થયાના સાક્ષર વર્ગ તેનુ તારતમ્ય જોશે પ્રત્યક્ષ ઉદાહરણો.

લગભગ ૧૬ મી સદીમા થઇ ગયેલ કવિ દેપાલના 'રોહિણેય રાસ' ની મૂલ- રૂપમાં રહેલી કવિતા—

"બાહરટકુ ગ્રહિ પડિઉ, ટકસાલી આગલિ બલિ ।
લોહખરાનુ બેટડુ તીણઇ, શ્રેણી–સુત અભયડ કલક ॥
મદિ પ્રમાદિ ન વાહીઉ, ન મોહિઉ પર–રમણિ ।
ચદ્ર–ઘરણી ચતુર્થી, તેહ નામ તસ ઘરણિ ॥
તાત–આદેસિ કુવાટિ ચાલતા, કાટડુ એક પા (ભા) ગુ ।
કાંટઈ કાંટા આઠ કાઢયા, મોકલું થિઉ પાગુ ॥
દેપાલ ભણઇ તે પીછિયો, આધ કહતા આધુ ।
ચોપટ મલ્વ તે ચોર, વીર–વચનિ થિઉ સાધુ ॥"

—સોલમી સદીના ઉતારમા લખાયેલ એક પ્રાચીન ચોપડાના પત્ર ૩૩ પરથી ઉદ્ધૃત

એજ કવિની સ્નાત્ર–પૂજાની વિકૃત થયેલી કવિતા—

"નવમે માસે આઠમે દિવસે, જાયો જિનવર–રાયોજી ।
ઘર ગુડી તળિયા તોરણ લહેકે, જીણમદિર ઉચ્છાયોજી ।
તતખિણ છપ્પન્ન કુમરી આવે, વધાવે જીણંદોજી ।
દુસ્તર કાલમાહિ એ જીનવર, પ્રગટયો પુનમચન્દોજી ॥
ઉલાલી વજ સુર એમ બોલે, આસન કંપે ઇદોજી ।
તિહાં જોઇ અવધિનાણે તેણી વેલા, અવતરિયા જીણદોજી ॥
તેણે ચાનકે જનમ–મહોત્સવ કરવા, આવે ચોશઠ ઇદોજી ।
મેરૂ–શિખર પર રત્નસિંહાસન, બેઠા પાસ જીણદોજી ॥"

—વિવિધ પૂજાસગ્રહ પૃષ્ઠ ૪૦ મુ

કવિ દેપાલની ઉપરની બંને કવિતાઓના નમુના જોવાથી તેમની કૃતિમા કેટલો બધો ફેરફાર થયો છે તે સહજે જણાઇ આવે છે

સત્તરમી સદીના ગૂર્જર કવિ ઋષભદાસની કવિતામા વિકૃતિ—

સં ૧૮૫૬ ની સાલમાં લખેલી હિતશિક્ષાના રાસની પ્રતિ–	સં ૧૯૩૦ ની સાલમાં છપાયેલી હિતશિક્ષાના રાસની ચોપડી–
"શુદ્ધ શ્રાવકનાં લક્ષણ એક,	શુદ્ધ શ્રાવકનાં લક્ષણ એક,
કિમ દિનકરજી કરતો તેક ।	કિમ દિનકરજી કહિયે તેક ।

આવો પ્રશ્ન આપ જરૂર કરશો, મ્હારો ઉત્તર એ છે કે એ ભાષામાં લખાયેલ પ્રાચીન ટીકા ગ્રંથોમાં આવી ભાષા મલી શકશે. પ્રાચીન ગુજરાતીમાં આવા ટીકા ગ્રન્થો ઘણા લખાયેલા છે.

તરૂણપ્રભ સૂરિનો 'ષડાવશ્યક બાલાવબોધ,' સોમસુંદરસૂરિના ઉપદેશમાલા, યોગશાસ્ત્ર, ષડાવશ્યક, ષષ્ટિશતક, આરાધનાપતાકા અને નવતત્ત્વ વિગેરે ગ્રન્થોના 'બાલાવબોધો,' મુનિસુંદરસૂરિનો યોગશાસ્ત્ર–ચતુર્થપ્રકાશનો 'બાલાવબોધ' વિગેરે પંદરમી સદીમાં બોલાતી શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા અનેક ટીકા–ગ્રન્થો આજે વિદ્યમાન છે, જે પંદરમા શતકમાં વપરાતી ભાષાપર દીપકની જેમ પ્રકાશ નાખે છે. આવા પ્રાચીન ટીકા ગ્રન્થોને આધારે જ હું જૂની ગુજરાતી ભાષાની સ્થિતિ વર્ણવવાનો છું એ વાત મ્હારે આ સ્થલે સ્પષ્ટ કહી દેવી જોઇએ.

હવે હું ઉપર્યુક્ત ગ્રન્થોમાંથી પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાના કેટલાક નમૂના અત્ર ઉદ્ધૃત કરીશ, તે વાંચીને સાક્ષર–વર્ગ વિચાર કરશે તો તે કાલની અને આજની ભાષામાં કેટલો ફેરફાર થવા પામ્યો છે તે સહેજે જણાઇ આવશે.

પંદરમી સદીની શુદ્ધ ગુજરાતી ભાષાના નમૂના.

સંવત ૧૪૧૧ ચૌદસો અગ્યારની સાલમાં ગુજરાતના પાટનગર અણહિલપાટણમાં આચાર્ય તરૂણપ્રભસૂરિએ રચેલી 'ષડાવશ્યકબાલાવબોધવૃત્તિ' નામની આવશ્યક સૂત્રની ગુજરાતી ટીકાની ભાષાનું દિગ્દર્શન—

"'એસો પંચ નમુક્કારો' એઉ પંચનમસ્કાર, 'સવ્વપાવપ્પણાસણો' સવહી પાપરહઈં પ્રણાસકુ ફેડણહાર, 'મંગલાણં ચ સવ્વેસિં' સવહીં માંગલિકયહં માહિ, 'પઢમં હવઇ મંગલં' પહિલઉં માંગલિક્ય હુવઇ ।

એહ માહિ જીનશાસન પ્રવર્તનાદિકહં કારણહં કરી અર્હંત–સિદ્ધ–આચાર્ય–ઉપાધ્યાય–સર્વસાધુ લક્ષણ પાંચ નમસ્કાર કરણાહ—

मग्गे अविप्पणासो, आयार–विणयया सहायत्तं ।
पंचण्ह नमुक्कारं, करेमि एएहिं हेऊहिं ॥

જ્ઞાન દર્શન ચારિત્ર રૂપુ મોક્ષમાર્ગ તેહતણઉં પ્રવર્તનું અર્હંતતણઉ ધમ્મ। 'અવિપ્પણાસો' વિનાસતણઉ અભાવુ સુ;સિદ્ધતણઉ ધમ્મ । આચારૂ જ્ઞાનાચારાદિકુ સુ આચાર્યહં તણઉ ધમ્મ । 'વિણયયા' વિનયભાવુ દ્વાદશાંગપાઠશિષ્યા સુ ઉપાધ્યાયહં તણઉ ધમ્મ । 'સહાયત્તં' ધર્મસાંનિધ્યકરણુ સુ સાધુતણઉ ધમ્મ । એ પાંચ હેતુકારં તીહ કરી પાંચહી અરહંતાદિકહં રહઈ નમસ્કારૂ–પ્રણામુ 'કરેમિ' કરઉં ।"

—ષડાવશ્યક–બાલાવબોધવૃત્તિ પત્ર ૧.

"જુ તપોલબ્ધિધકરી અષ્ટાપદિ ચડી ઋષભ જીનરહઇં વાંદઇ સુ ચરમસરીરી તિણિહિ જિ (ભવિ) મુક્તિગામી હુવઇ । તઉ જેતલઇં અષ્ટાપદયાત્રામનોરથુ ગૌતમસ્વામિ

મનમાહિ કરઇ તેતલઇ 'ભગવતિ યાના વિષઈ આદેસુ દીધઉ ' તઉ ગૌતમુ અષ્ટાપદિ ચાલિઉ । જિનવચનુ પૂર્વભણિતુ સાભલી કરી અનેરાઈ કૌડિન્ય દિન્ન સેવાલિ નામ પાચ પાચ સઈ તાપસુ મુક્તિ નિમિત્તુ તિહાં ચાલિઆ । તીહ માહિ કૌડિન્યુ કુલપતિ પાંચસઈ તાપસ સહિતુ એકોપવાસ કરી પારણઇ આર્દ્ર મૂલ ફલાહારી પહિલી મેખલા ગયઉ । દિન્નુ કુલપતિ પાંચસઈ તાપસસહિતુ બિઉં ઉપવાસ કરી પારણઇ શુષ્ક મૂલ-ફલાહારી બીજી મેખલાં ચડિઉ । સેવાલી કુલપતિ પાંચસઇ તાપસસહિતુ ત્રિઉં ઉપવાસ કરી શુષ્કસેવાલહારી ત્રીજી મેખલાં ગયઉ । ત્રિન્હઇ કુલપતિ ઉપહરા ચડિવા અસકતા હૂતા પૂર્વિહિં તિહાઇ જિ રહિયા છઇ ।

તીહ રહઈ તિહા રહિયા હૂતા શ્રીગૌતમસ્વામિ મૂર્તિમતુ જિસઉ પુણ્યરાસિ હુવઇ તિસઉ ઉપચિત સર્વદેહાવયવુ કાયકાંતિ કરી દીપિતદસદિસાવકાસુ આવિઉ । તિ તાપસ સવઇ ગૌતમરહઈ દેખી કરી ચિત્તિ ચીંતવઇ–અમ્હે તપિકરી સોસિયકાય ઇહાં ચડી નહી સકતા, એઉ ઇસિઉ ઉપચિતિ દેહિ કરી યથાકામભોજી સભાવીતઉ કિસી પરિ ચડિસિ । ઇસઉં તીહ ત્રિહું તાપસહ રસઇ ચીંતવતા હૂતાં શ્રીગૌતમ ગણનાયકુ રવિકિરણ અવલબી કરી અષ્ટાપદિ પર્વતિ ચડિઉ । તીહ નઇ મનિ મહાંત વિસ્મઉ ઊપનઉં । તઉ પાછઈ મનમાહિ ચીંતવઈ જઇ કિમઇ પાછઉ વલતઉ અમ્હમાહિ આવિસિઇ તઉ અમ્હે એહના શિષ્ય હોઈસિઉં ।

× × × ×

બીજઇ દિનિ પ્રભાતસમઇ પુનરપિ ચઉવીસ જિન વાંદી કરી શ્રીગૌતમસ્વામિ તિણિહિં જિ માર્ગિ આવતઉ હૂતઉ તાપસહ માહિ આવિઉ । તાપસે વાંદી કરી વીનવિઉ ભગવન્ પસાઉ કરી અમ્હરહઈ દીક્ષા દિઉ । ગૌતમસ્વામિ યોગ્યતા જાણી કરી સવે દીખિયા । પારણાવસરિ પૂછિયા વચ્છઉ ! કિસી ઈચ્છા તુમ્હરહઇ છઇ ? । તેહે ચિંતવીઉં અમ્હારી આન ભૂખ કરી દાધી છઈ, જઇ માગિઉં ભોજનુ લાભઇ તઉ મનોવાંછિતુ કાંઇ ન માગિયઇ ઇસઉં ચીંતવી કરી પરમાન્ન–ભોજનુ માગિઉં । શ્રીગૌ-તમસ્વામિ પાત્રુ પ્રતિલેખના પૂર્વં લેકરી વિહરવા પહુતઉ । કિણિહિં નિવેસિ કુણહી કુટુંબીતણઇ આપણઈ ભાવિ પરમાન્ન નીપનઉં હુંતઉં । તેતલે પ્રસ્તાવિ તેહતણઇ ઘરિ શ્રીગૌતમસ્વામિ આવિઉ । તિણિ કુટુંમ્બી આપણનું ધન્યુ માનતઇ હૂતઇ ભાવિ કરી શ્રીગૌતમુ પરમાન્નુ પાન પૂરિ વિહરાવિઉ । ખીરિ થોડી, ટીલાં પુણિ એતલી ખીરિ અમ્હરહઈ નીપજઇ નહીં । અથવા અચિંતનીય મહિમા મહાત્માતણઉ છઇ ઇસઉં ચીંતવી-કરી પારણા કરિવા ગૌતમિ અનુજ્ઞાત હૂતા બઇઠા ।

અખીણમહાણસી લબ્ધિતણઇ પ્રભાવિ જા સીમ આપણઉ અંગૂઠઉ બાહિરઉ કાઢઇ નહીં તાં સીમ પાત્રુ ઠાલઉં થાઇ નહીં । તિણિ કારણિ ભગવતુ ગૌતમુ તીહ-રહઈ પરીસઇ । ”

—ષડાવશ્યક–બાલાવબોધવૃત્તિ ૫ ૨૦

સંવત્ ૧૪૪૬ ની સાલમાં લખેલી પ્રતિ ઉપરથી તે વખતના સાધુ–અતિચારની ભાષાનો નમૂનો—

" ત્રીજઉ ચારિત્રાચાર આલોઊં, "

पणिहाणजोगजुत्तो, पंचहिं समिईहिं तीहिं गुत्तीहिं ।
एस चरित्तायारो, अट्ठविहो होइ नायव्वो ॥

સાવધાન હુઇ પાંચ સમિતિ ત્રિનિ ગુપ્તિ આલોઉં । પાંચ સમિતિ કિસી ભણીયઈ ઇર્યાસમિતિ માર્ગિ જાતાં યુગમાત્ર દૃષ્ટિ દીધી ન હુઇં । ડાવઉં જોઇ જિમણઉં જોઅઇ પાછલુ જોઅઇ વાત કરઇ બાધડ દિયઇ હસતઉ ચાલઇ મિચ્છામિ દુક્કડુ ।

ભાષા સમિતિ સાવદ્યુ વચનુ બોલિઉં હુઇ કહઇ પ્રતિઇં આવિ જા કહિઉં હુઈ મિચ્છામિ દુક્કડુ ।

એષણાસમિતિ આલોઉ, સોલ ઉદ્ગમતણા દોષ સોલ ઉત્પાતતણા દોષ દસ એષણાતણા દોષ પાંચ માંડલિતણા દોષ એવંકારઇ બયતાલીસ (?) દોષ વિસુદ્ધુ આહારૂ લીધઉ ન હુઇ, અસુદ્ધમાનુ વિહરિઉં હુઇ તે સવિહું મિચ્છામિ દુક્કડુ ।

આદાન ભાંડમાત્ર નિષેવણાસમિતિ, આદાનુ ભણીયઈ લેવઉં, ભાંડ માત્રુ કઠાસણઉ પઉંછણઉં માત્રઉં ધર્મોપગરણું આદિહિઇં અણપડિલેહું લીધઉં હુઇ મૂકિઉં હુઇ તે સવિહું મિચ્છામિ દુક્કડુ ।

ઉચ્ચારૂ ભણીયઇ વડઉ નિરોધુ, ખેલુ–શ્લેષ્મા, સંઘાણુ મલુ, માંડલિ કાજઉ કાપુપાણી જોગુ અવિધિઇ અણપડિલેહિઇં અણપ્રમાર્જીયઇ પરઠવિઉ હુઈ તે સવિહું મિચ્છામિ દુક્કડુ ।

ત્રિનિ ગુપ્તિ આલોઉં, મનગુપ્તિ, વચનગુપ્તિ, કાયગુપ્તિ, મનિ કરી આહટ્ટુ દોહટ્ટુ સંકલ્પુ વિકલ્પુ ચીંતવિઉ હુઇ । વચનિ કરી કહઇ પ્રતિઈં આવિ જા કહિઉં હુઇં । કાંઇંકરી શરીરાદિકુ અણપડિલેહિઉ સંઢાલિઉં હુઇ તે સવિહું મિચ્છામિ દુક્કડુ । "

—સાધ્વતિચાર પત્ર ૨.

સંવત ૧૪૯૬ માં સોમસુંદરસૂરિએ રચેલી ષષ્ઠિશતકની ગુજરાતી ટીકાની ભાષા—

" लोअपवाहे सकुलक्कमंमि जइ होइ मूढ धम्मुत्ति ।
ता मिच्छाण वि धम्मो, थक्का य अहम्मपरिवाडी ॥

રે મૂઢ–મૂર્ખ જઉ લોકનઈં પ્રવાહિ આપણઇ ૨ કુલાચારિ ચાલતાં ધર્મ હુઇ તુ કુણ એક ધર્મવંત નહી, સઘલાઇ ષાટકી માચ્છી વેશ્યા ઘાંચી મોચી ઠંઠાર પ્રમુખ સહુઇ આપણઇ ૨ કુલાચારિ ચાલઇ છઇં । આગિલાઇ વડા પૂર્વજ જે કામ કરતા તે પાછિલાઇં કરઈ છઈ । 'તા મિચ્છાણ૦' તુ પાપી હિંસાના કરણહાર કુમારગના ચાલણહાર મ્લેચ્છ તેહહઇં ધર્મ હૂઉ તેહૂઇ ધર્મવંત હૂઆ । 'થક્કા૦' અધર્મ પાપની પરિપાટી પરંપરાની વાતઇ માંઠી । અધર્મ કિહાંઇ છઇં નહી, સહૂ ધર્મવંત જિ હૂઉ ।

એતલઇ ઇસિઉ ભાવ–કુલાચાર જૂઉ, ધર્મનુ માર્ગ જૂઉ ‌। કુલાચાર કિહિનુ કેતલુ પુણ્યમય હુઇ, કિહનુ પાપમય હુઇ, પુણુ ધર્મનુ આચાર જીહા જીવદયા સત્યવચન બ્રહ્મચર્યાદિક ગુણુ તિહાંઇ જિ છઇ અનેથિ નથી । કેતી વારઈ પૂર્વંજ દાલિદ્રી હુસિઇ તુ સતાનીઇ કિસિઉં લક્ષ્મી આવતી ન લેવી । અથ કો પૂર્વજઇ કૂંઇ પડી મુઉ હુસિઈ તુ સતાનીઈ કિસિઉ કૂંઇ પડી મરિવઉ । એહ ભણી કુલાચારનું કાંઈ નહીં, સૂધઉ ધર્મ જિ જાણુ હુતઈ લેવઉ ॥ ”

—ષષ્ટિશતક–બાલાવબોધવૃત્તિ પત્ર ૩

“ ધર્મ કરતાં લગાર કાઇ વિઘ્ન પડઇ અજાણુ લોક તે લેઇ ધર્મરઇ લગાડઇ એ વાત કહઇ છઇ—

मिच्छत्तसेवगाण विग्घसयाइ पि विंति नो पावा ।
विग्घलवंमि वि पडिए दढधम्माण पणच्चति ॥

‘ મિચ્છ૦ ,’ મિથ્યાત્વના કરણહારનઇ અનેરાઇ સસારના કાજ વ્યવસાય વિવાહાદિક કરતા વિઘ્ન અંતરાય દુખ ઉપસર્ગના સઇ પડઈ તેઊ પાપી લોક તે બોલઇ નહીં । ‘ વિગ્ઘ૦ ’ અનઇ જે દઢધર્મ ખરા ધર્મના કર્તવ્ય કરઈ છઈ તેહહઈ કેતી વારઈ વિઘ્નલવ લેશમાત્ર થોડુક અતરાઈ દુખ પડઇ તુ મૂઢલોક નાચઈ એહહઇ ધર્મ કરતા આંમ હૂઉં ઇસિઉ ન જાણુઇ નિશ્ચઇ ધર્મ કરતા રૂડુ જિ હુઇ । ધર્મિ વિઘ્ન વિલય જાઈ જીમ આગિ પાણીકરી ઉલ્હાઇ જિ, પુણુ પ્રમાણુ જાણિવું । જઇ થોડઉ અગાર માત્ર આગિ હુઇ તુ ચુલૂઇ માત્રિ પાણીઇ ઉલ્હાઇ પણિ દવાનલ જવલતુ હુઈ તુ થોડઇ પાણી કાંઇ નહીં, મેઘ વરસઇ ઘણુ પાણી પડઇ તઊ જિ ઉલ્હાઇ તિમ થોડઉ પાછિલા ભવનું પાપકર્મ થોડઈ ધર્મિઇ વિલય જાઇ પુણુ કર્મ ઘણુ હુઈ અને ધર્મ થોડઉં હુઈ તુ કિમ તીણુઈ ધર્મિઇ ઘણુ કમ વિલય જાઇ । પુણુ એક નિશ્ચયજિ જાણિવું જ ધર્મિ કરી પાપ વિલય જાઈ જિ । જિમ સૂર્યથિકુ અધારા નાસઇ જિ । જ ધર્મ કરતાઈ વિઘ્ન ન ટલઇ તે થોડા ધર્મનું કારણ । ”

—ષષ્ઠિશતક–બાલાવબોધવૃત્તિ પત્ર ૨૧

વિવેચન.

ઉપરની ભાષા વાંચતા આપણને સહેજે પ્રાકૃત અને અપભ્રશ ભાષાનુ સ્મરણુ થાય છે, તેમા વપરાયેલાં ‘ કરઈ, ધરઇ, ભરઇ ’ વિગેરે ઘણાં ક્રિયાપદો તો ખાસ પ્રાકૃત અને અપભ્રશનાજ છે એમ કહીયે તો પણુ ચાલે આ સબંધમાં કેટલાકનો બચાવ એવો છે કે ‘કરઇ’ વિગેરેમાં ‘ ઇ ’ જૂદો લખવાનું કારણુ લિપિની રૂઢિ છે એટલે કે ‘ એ ’ ને ઠેકાણે ‘ અઈ ’ ‘ ઓ ’ ને સ્થાને ‘ અઉ ’ વિગેરે લખવાની તે વખતના લેખકોની શૈલી છે બાકી તેનાં ઉચ્ચારણો તો તે વખતે પણુ ‘ એ ’ અને ‘ ઓ ’ ના જેવાંજ થતા હતા પણુ હુ આ બચાવને પ્રમાણિક ગણુતો નથી જો ઉચ્ચારણુ તેવા ન થતા હોય ને લિપિની રૂઢિથીજ ‘ એ ’ વિગેરેને સ્થાને ‘ અઇ ’ વિગેરે લખાતા હોય તો પછી સસ્કૃત ભાષાના પુસ્તકોમાં તેવી રૂઢિ કેમ દેખાતી નથી ? ખરી વાત તો એ છે કે શબ્દોના

અંતમાં આજે બોલાતા 'એ' અને 'ઓ' ને સ્થાને પ્રાચીન ભાષામાં બહુધા 'અઇ' અને 'ઉ' તથા 'અઉ' નું જ ઉચ્ચારણ થતું હતું.

ભાષાના ઇતિહાસનો અભ્યાસ કરવાથી આપણે જાણીયે છીયે કે આજથી બે હજાર વર્ષ ઉપર લગભગ આખા ભારતવર્ષમાં પ્રાકૃત ભાષાનો મુખ્ય પ્રચાર હતો. જે ભાષા આજે સંસ્કૃત કરતાં પણ વિશેષ અઘરી જણાય છે તેજ પ્રાકૃત ભાષા એક વખત આખા ભારતવર્ષની વ્યાવહારિક બોલચાલની ભાષા હતી. પરંતુ જેમ જેમ કાલ વીતતો ગયો તેમ તેમ લોકરૂચિની વિચિત્રતાને લીધે ભાષામાં પણ વિભેદો પડતા ગયા, જેને પરિણામે હિન્દી, ગુજરાતી, મહારાષ્ટ્રિ વિગેરે સંખ્યાબંધ ભાષાઓ આજે ભારતવર્ષમાં અસ્તિત્વ ધરાવતી થઇ છે. આ સઘલી ભાષાઓ પ્રાકૃત ભાષાથી જન્મેલી છે. આ વાત આપણને વિના વિવાદે કબૂલ કરવી પડે છે.

જ્યારે આ વાત નિર્વિવાદ સિદ્ધ થઇ ચુકી છે કે ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ પ્રાકૃત ભાષામાંથી થયેલી છે ત્યારે તેમાં પ્રાકૃત શબ્દો અને ક્રિયાપદો હોવાનો કેટલો સંભવ છે તે આપણે સહેજે સમજી શકીયે તેમ છીયે. વલી પંદરમી સદીની ગુજરાતી ભાષાને તો પ્રાકૃતની અપભ્રંશાવસ્થામાંથી જૂદી પડયાને હજી ઘણોજ અલ્પ સમય થયો હતો. આવી અવસ્થામાં તેમાં 'અઇ' 'અઉ' વિગેરેના રૂપમાં પ્રાકૃત અને અપભ્રંશ ભાષાની ઝલક આવવી એ સ્વભાવિક અને અનિવાર્ય છે.

ઉપર આપણે કહી ગયા કે ગુજરાતી ભાષાનો પ્રાદુર્ભાવ પ્રાકૃતથી થયો. આ

પ્રચાર.

ઉપરથી શોધકોને આવું અનુમાન કરવાને કારણ મલે છે કે હિંદી ગુજરાતી, મારવાડી વિગેરે જે જે ભાષાઓ પ્રાકૃત ભાષાથી ઉત્પન્ન થયેલી છે તે સર્વમાં પૂર્વે ઘણું સામ્ય હોવું જોઇયે.

નીચે લખેલા પ્રાચીન બંગાલી, મારવાડી અને ગુજરાતી ભાષાના નમૂના જોવાથી ઉપર્યુક્ત અનુમાનની સત્યતા આપણે કેટલેક અંશે સમજી શકીશું.

૧૧ મી સદીની આસપાસની જૂની બંગલા ભાષા—

" અધરાતિ ભર કમલ વિકસઉ, બતિસ જોઇણી તસુ અંગ ઉહ્લસિઉ ।। ધ્રુ ।।
ચાલિઉઅ ષષહર માગે અવધૂઇ, રઅણહુ ષહજે કહેઇ ।। ધ્રુ ।।
ચાલિઅ ષષહર ગઉ ણિવાણેં, કમલિનિ કલમ વહઇ પણાલેં ।। ધ્રુ ।।
બિરમાનન્દ વિલક્ષણ સુધ, જો એથું બૂઝઇ સો એથુ બુધ ।। ધ્રુ ।।
ભુસુકુ ભણઇ મઇ બુઝિઅ મેલેં, સહજાનન્દમહાસુખ લીલેં ।। ધ્રુ ।।

—ભુસુકુપાદ સિદ્ધનું બંગલા બૌદ્ધગાન, બૌદ્ધગાન ઓ દોહા. પૃ. ૪૨

" જહિ મન પવન ન સંચરઇ, રવિ શશિ નાહ પવેશ ।
તહિ વટ ચિત્ત વિસામ કર, સરહે કહિઅ ઉવેશ ।। "

—સરોજવજ્રનો દોહાકોષ, બૌ. ગા. દો. પૃ. ૯૨

" બુદ્ધિ વિણાસઇ મણ મરઈ, મરઇ જહિ અહિમાન ।
સો માયામય પરમ કલુ, તહિ કિમ્બજ્જઇ ઝાણ ।।

× × × × ×

ગુરુ ઉવએસો અમિઅરસુ, હવહિં ણ પીઅઉ જેહિ ।
ખહુસત્થત્થ મરુસ્થલિહિ, તિસિએ મરિથઉ તેહિ ॥"
—સરોજવજ્રનો દોહાકોષ, ઑ૦ ગા૦ દો૦ પૃ૦ ૧૦૧–૨
"લોઅહ ગધ સમુઘહઇ, હઉ પગ્મથે પવિન ।
કોટિહ માહ એક જત, હોઇ નિરંજનલીણુ ॥
આગમ–વેઅ–પુરાણેં, પંડિત્ત–માન વહંતિ ।
પક્ક સિરિફલ અલિઅ જિમ, ખાહેરિત ભ્રમયંતિ
—કૃષ્ણાચાર્યનો દોહાકોષ, ઑ૦ ગા૦ દો૦ પૃ૦ ૧૨૮

૧૩ મી સદીની જૂની મારવાડી ભાષા—

"આરામમંદિર વાવિ સુંદર તુગતોરણરમ્મ,
પાયાર જિણહર ફવમરવર સગ્ગ જિણવા ખમ્મ ।
તિહિં કુંડલ જલકતિ નેઉર ખલકતિ હાર લહકતિ નાર,
તિહિં દિસંતિ ગજગતિ ઓરિયાવડિ રયણ–કંચણફાર ॥
તિહિં તુરય મયગલ રથિહિં મંડિત ઇસિઉ અછે તે ઠામ,
તિહિં અતિમણોહર મ .યકાગિંહિ ખિત્તિયકુંડહ ગામ ।
તિહિં રાઉઅ છત્તિય ગુણિહિં રંજિત તિસલદેવિહિં કંત,
સિદ્ધત્થ નામિહિં નયર ગામિહિં સમૃદ્ધ સુંદર સંત ॥
તા આમાઢ માસહ નવિઅ આસ૭ સુકિલ છઠિહિં વીર,
અવઇન સામિઉ તિસલદેવિહિં ઉયરિ અતિગભીર ।
તા ચિત્ત માસહ સુકિલ તેરસિ જનમ હુઉ દેવ,
તા દેવ દાણવ રાય ગણા જાસ કરમઇ સેવ ॥"

—શ્રી–ગલસૂરિ રચિત મહાવીર જન્માભિષેક કલશ, વિવિધ પૂજાસંગ્રહ પૃ ૪૪૫–૪૬

૧૩ મી સદીની જૂની ગુજરાતી ભાષાનો નમુનો—

"પરમેસર તિત્થેસરહ, પયપંકજ પણમેવિ ।
ભણિસુ ગસુ રેવંત ગિરિ, અંખિક દિવિ સુમરેવિ ॥
ગામાગર પુર વણ ગહણ, સરિ સરવરિ સુપએસુ ।
દેવભૂમિ દિસિ પચ્છિમહ, મણુહરુ સોરઠ દેસુ ॥
જિણુ તહિં મંડલમંડણઉ, મરગય મઉડમહંતુ ।
નિમ્મલ સામલ સિહરભર, રેહઇ ગિરિ રેવંતુ ॥
તસુ સિરિ સામિઉ સામલઉ સોહગસુંદર સાર ।
જાઇવ નિમ્મલ કુલતિલઉ, નિવસઇ નેમિકુમાર ॥
તસુ મુહદંસણુ દસ દિસવિ, દેસ દિસંતરુ સંઘ ।
આવઇ ભાવ રસાલમણ, ઉહલિ રંગ તરંગ ॥"

—વસ્તુપાલ મંત્રિના ગુરૂ શ્રીવિજયસેનસૂરીએ રચેલ રેવંતગિરિરાસ, સમ્મ હિન્દી સાહિત્ય–સમ્મેલન લેખમાલા પૃષ્ટ ૫૭.

ઉપરના દાખલાઓથી, તેમજ ચંદના પૃથ્વીરાજરાસાની ભાષા જોતાં એ વાત સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે વિક્રમની બારમી તેરમી સદી સુધીમાં તો ગુજરાતથી બંગાલ સુધીની ભાષામાં ઘણોજ થોડો ફેરફાર થવા પામ્યો હતો. અને તે વખતની ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષામાં તો કેવલ સ્થાનિક ભેદ જેવોજ નામમાત્રનો ભેદ ગણાતો હતો, બાકી ભાષાની સ્થિતિ તો બીલકુલ અભિન્ન હતી એ વાત પણ આપણે ઉપરના પૂરાવાઓથી સારી પેઠે જાણી શકીયે છીયે. આ બધું જોતાં એમ કહેવું ખોટું તો નહિંજ ગણાય કે આજના કરતાં પંદરમી સદીમાં બોલાતી ગુજરાતી ભાષાનો પ્રચાર ઘણા મ્હોટા વિસ્તારમાં હતો.

યદ્યપિ તથાવિધ સામગ્રીના અભાવને લીધે પંદરમા સૈકામાં ગુજરાતમાં બોલાતી ભાષાના પ્રચારનું ક્ષેત્ર નિર્ણીત કરવું એ અત્યારે કઠિન કાર્ય છે. તથાપિ અન્યાન્ય જૈનાચાર્યોનું પ્રાચીન ભાષા સાહિત્ય જોવા પછી હું એવા અનુમાન ઉપર આવ્યો છું કે પંદરમી સદીના ઉતાર સુધીમાં તો લગભગ આખા મેવાડ દેશ અને જોધપુર સુધીના મારવાડ પ્રાંતોની તેજ ભાષા હતી કે જે ગુજરાતમાં બોલાતી હતી, પણ ત્યાર પછી, એટલે કે સોલમી સદીના ઉત્તરાર્ધ પછી ફારસી અને ઉર્દુના વિશેષ સંસર્ગને લેઇને મારવાડ અને મેવાડની ભાષા હિન્દી ભાષાની સાથે વધારે મેલ ખાવા લાગી અને ગુજરાતી ભાષાથી જુદી પડી. આ મ્હારા અનુમાનની સત્યતા જણાવવાને ખાતર મેવાડની વર્તમાન રાજધાની ઉદયપુરથી ૧૭ માઇલને છેટે ઉત્તરમાં આવેલ દેવકુલપાટક (દેલવાડા) માં સંવત્ ૧૪૯૧ ની સાલમાં ત્યાંની ભાષામાં લખાયેલ એક શિલા લેખ અને તેજ નગરમાં સં૦ ૧૪૬૬ માં રચાયેલ ક્રિયારત્નસમુચ્ચયના વિભક્તિ પ્રયોગવિભાગમાં આપેલાં ત્યાંની લોક ભાષાનાં વાકયોનો આ સ્થલે ઉલ્લેખ કરવો વિશેષ ઉપયોગી થઇ પડશે.

દેલવાડાનો શિલા લેખ—

"સંવત્ ૧૪૯૧ વર્ષે કાર્તિક સુદિ ૨ સોમે રાણા શ્રીકુંભકર્ણવિજયરાજ્યે ઉપકેશ જ્ઞાતિય સાહ સહણા, સાહ સારંગેન, માંડવી ઊપરિ લાગુ કીધુ । સેલહથિ સાજણિ કીધુ અંકે ટંકા ચઊદ ૧૪ જકો માંડવી લેસ્યઈ સુ દેસ્યઇ । ચિહુ જણે બઇસી એ રીતિ કીધી । શ્રીધર્મચિંતામણિ પૂજાનિમિત્તિ । સા૦ રણમલ મહં ડૂંગર સે૦ હાલા સાહ સાડા સાહ ચાંપે બઇસી બિહુ રીતિ કીધી । એહ બોલ લોપવા કો ન લહઇં ।

ટંકા ૫ દેઉલવાડાની માંડવી ઊપરિ । ટંકા ૪ દેઉલવાડાના માપા ઊપરિ । ટંકા ૨ દેઉલવાડાના મણુહેડવટા ઊપરિ । ટંકા ૨ દેઉલવાડાના ષારીવટાં ઊપરિ । ટંકાઉ ૧ દેલવાડાના પટસૂત્રીય ઊપરિ । એવંકારઈ ટંકા ૧૪ શ્રીધર્મચિંતામણિ પૂજાનિમિત્તિ સા૦ સારંગિ સમસ્ત સંઘિ લાગુ કીધઉ ।। શુભં ભવતુ ।। મંગલાભ્યુદયં ।। શ્રીઃ ।।

એ ગ્રાસુ જિકો લોપઇ તહેરહિં રાણા શ્રીહમીરરાણા શ્રીખેતારાણા શ્રીલાખા રા૦

મોકલરાણા શ્રીકુંભકર્ણની આણ છઇ । શ્રીસંઘની આણ । શ્રીજીરાઉલા શ્રીશત્રુંજય તણા સમ ॥ ”

—શ્રીવિજયધર્મસૂરિલિખિત ‘દેવકુલપાટક’ પૃ૦ ૨૦

ક્રિયારત્નસમુચ્ચયના ભાષા વાકયો—

“ અથ બાલાનામવબોધાય પ્રાકૃતવાર્તાભિર્વિભક્તિવિભાગો વર્ણ્યતે—વિભક્તિ ૧૦ । કાલ ૩ । તત્ર વર્તમાનકાલવિભક્તિ ૩, વર્તમાના, સપ્તમી, પંચમી ।

(૧) એઉ કરઇ, લિઅઇ, દિઅઇ, જાયઇ, આવઇ, જાગઇ, સુઅઇ । એ ઘણા કરઇ, લિઇ । તૂં કરઇં, લિઅઁ, દિઅઁ । તુમ્હે કરઉ, લિઅઉ, દિઅઉ, । હૂં કરઉં, લિઉં, દિઉં । અમ્હે કરઉં ઇત્યર્થે વર્તમાના ।

તથા, દેવદત્તાઇ તઇ મઇ હુઇઅઇ, સુઇઅઇ, ખઇસીઅઇ ઇત્યાદિ અકર્મકધાતૂક્તૌ ભાવે અન્યદર્થીયમાત્મનેપદૈકવચનમ્ ।

કીજઇ, લીજઇ, દીજઇ । કીજઇં, લીજઇં, દીજઇં । તૂ કીજ, તુમ્હે કીજઉ, હૂં કીજઉં ઇત્યર્થે કર્મણિ વર્તમાના ।

(૨) વર્તમાનકાલ એવ “વિધિનિમન્ત્રણામન્ત્રણાભીષ્ટસંપ્રશ્નપ્રાર્થને ।” ૫ । ૪ । ૨૮ । ઇતિ વચનાત્ કરેવઉં, લેવઉં, દેવઉ । તથા, કરિજે, લેજે, દેજે । તૂ કરિજે, લેજે, દેજે । તુમ્હે કરજો । હૂં, અમ્હે કરિજઉં, લેજઉં, દેજઉં । તથા કરત, લેઅત, દેઅત ઇત્યર્થે વિધ્યાદિપ્રધાનાયામ્ ઉક્તા કર્તરિ સપ્તમી ।

(૩) કરઉ, લિઉ, દિઉ, હુઉ । તૂ કરિ, લઇ, દઇ, જા, આવિ, પઢિ, ગુણિ ઇત્યર્થ અનુમતૌ કર્તરિ પંચમી ।

તથા આશિષિ પંચમી—એઉ ગાજય કરઉ । એહના વઇરી મરઉ

આજુ કીધઉં, આજુ લીધઉ, આજુ દીધઉં ઇત્યર્થે અદ્યતની ।

કાલિ કીધઉ, કાલિ લીધઉં ઇત્યર્થે હ્યસ્તની ।

સામાન્યતોઽતીતકાલે આગઇ કરતઉ, આગઇ લેતઉ, આગઇ કરતા, આગઇ લેતા ઇત્યર્થે કર્તરિ આગઇ કીધઉં, આગઇ લીધઉં, આગઇ દીધઉં ઇત્યર્થે કર્મણિ ચ હ્યસ્તની ।

કરિસિઇં, લેસિઇ, દેસિઇં । તૂ કરિસિઇ, લેસિઇ, દેસિઇ । તુમ્હે કરિસિઉં । હૂ કરિસુ । અમ્હે કરિસિઉં ઇત્યર્થે શ્વસ્તની ભવિષ્યન્તી વા ।

કરિજયઉ, પઢિજયઉ, મગ્નિજયઉ, હુજયઉ ઇત્યર્થે આશિષિ આશી ।

—ક્રિયારત્નસમુચ્ચય પૃષ્ઠ ૧૬ ૧૭–૧૯

ઉપરની દેવકુલપાટકની ભાષા અને પૂર્વે આપેલી પંદરમી સદીની ગુજરાતી ભાષાને સરખાવતાં ઉપરનું મ્હારું અનુમાન ખરું હોવાની વિશેષ ખાત્રી થશે

ભ્રમનિવારણ. આ પ્રસંગે મ્હારે એક ભ્રમનું નિરાકરણ કરવું પડશે. હિન્દી ભાષાના પૂજારી કેટલાક મ્હારા બંધુઓને હું એવા ભ્રમમાં પડેલા જોઉં છું કે 'પંદરમી સદીની પૂર્વે ગુજરાત દેશમાં પણ ગ્રન્થભાષા હિન્દીજ હતી.' યદ્યપિ હું પોતે પણ હિન્દી ભાષાનો ઉપાસક છું, મુખ્યતયા મ્હારી લેખભાષા પણ હિન્દી જ છે, તથાપિ હું તે મ્હારી પ્રિયભાષાની એવી રીતે અ-ઘટિત પ્રતિષ્ઠા જમાવવા ઇચ્છતો નથી. હિન્દીભાષાની વિક્રમની આઠમી સદીમાં ઉત્પત્તિ અને ગુજરાત દેશમાં તેનો પ્રચાર માનવામાં શ્રદ્ધા સિવાય કાંઈ પણ પ્રમાણ નથી. જો આવી શ્રદ્ધાનો ત્યાગ કરીને શોધકદૃષ્ટિથી પંદરમી સદીના પૂર્વ કાલની ગુજરાત દેશની ભાષાનો અભ્યાસ કરવામાં આવ્યો હોત તો તેને હિન્દી નહિં કહેતાં અપભ્રંશ કે જૂની ગુજરાતી કહ્યા વિના ચાલત નહિં. હજી પણ મ્હારા હિન્દીભાષા ભાષી મિત્રો પંદરમી સદીની ગુજરાતી ભાષાના વિસ્તાર–ક્ષેત્ર તરફ ધ્યાન આપશે તો આ પોતાના ભ્રમને તેઓ પ્રત્યક્ષ જોઇ શકશે.

ઉપસંહાર. મ્હારા આ ટુંકા લેખનો ઉપસંહાર કરતા પહેલાં ફરી એકવાર ગૂર્જર–સાક્ષર–સમાજને એ વાતની યાદ દેવી ઉચિત ધારૂં છું કે 'કોઇ પણ દેશની ભાષાનું સ્વરૂપ જાણવાનું સાધન તે તે કાલે લોક ભાષામાં લખાયેલા ટીકા–ગ્રન્થો છે' એ મ્હારી માન્યતા જો ખરી હોય તો આપને એ દિશામાં ગમન કરવું જરૂરી છે. મ્હારી માન્યતા મુજબ જૂની ગુજરાતી ભાષાનું વિસ્તારક્ષેત્ર મ્હોટું હોઇ તે ભાષામાં લખાયેલા અનેક ગ્રન્થો વિદ્યમાન હોવા જોઇયે. પંદરમી સદીના પ્રારંભથી અંત સુધીમાં લખાયેલા અનેક જૈન ટીકાગ્રન્થો જૈન ભંડારોમાં દૃષ્ટિગોચર થાય છે, એ વાત તો આપણે ઉપરના ઉદાહરણોથી પણ જોઇ શકીયે છીયે.

આજ પર્યન્ત ઉપલબ્ધ થયેલા ગુજરાતી ભાષાના ગદ્ય ગ્રન્થોમાં તરૂણપ્રભનો "ષડાવશ્યક બાલાવબોધ" પહેલે નંબરે મૂકવા લાયક છે. આ ગ્રન્થ ૭૦૦૦ સાત હજારથી અધિક શ્લોક પ્રમાણનો છે ને એની રચના ૧૪૧૧ ની સાલમાં થયેલી છે. આની ભાષાના નમૂના મ્હેં ઉપર આપેલા છે. આ ગ્રન્થ કરતાં વધારે પ્રાચીન કોઇ પણ ટીકા–ગ્રન્થ હજી સુધી ઉપલબ્ધ થયો નથી. પણ ગુજરાતી સાહિત્યના પ્રેમિયો આ વિષયની શોધ કરશે તો એથી પણ જૂના કેઈક ગ્રન્થો મલી આવશે એવી મ્હારી માન્યતા છે.

છેવટ—આ નિબન્ધને માટે ઉપયોગી સાહિત્યની મદદ કરનાર પૂજ્યપાદ પ્રવર્તક શ્રીમત્કાંતિવિજયજી મહારાજનો આ સ્થલે ઉપકાર માની મ્હારા પ્રકૃત લેખને સમાપ્ત કરૂં છું.

પાટણવાલાની ધર્મશાલા.
પાલીતાણા
તા. ૪–૧૧–૧૯૧૯.

મુનિ કલ્યાણવિજય.

ગુજરાતી ભાષા તથા તેના સાહિત્યનું દિગ્દર્શન.

ભાષા એટલે શું, તેનો ઉદય ક્યારે અને કેવી રીતે થયો હશે તે પ્રશ્નો ઘણા ગહન છે વિદ્વાનો આ વિષે ભિન્ન ભિન્ન સ્વરૂપના અનુમાન બાંધે છે સૃષ્ટિના છેક આરંભના સમય સુધી કલ્પનાશક્તિ રૂપી માનસિક નેત્રને લંબાવીશું તો એટલો જ ભાસ થાય છે, કે મનુષ્યે ભાષાની ઉત્પત્તિ વિચારોની આપ લે કરવા માટે આદરી હશે ભાષાનું મૂળ ધ્વનિ છે, અને તેથી અમુક પ્રકારનો અવાજ પ્રથમ વિચાર દર્શાવવા ઉત્પન્ન કર્યો હશે ભાષા વાપર્યા વિના મુખમુદ્રાથી કે શરીરના અવયવોની હીલચાલથી માણસ વિચારો પ્રદર્શિત કરી શકે છે, પરંતુ વાણી વિનાનો આ વ્યાપાર લાંબો સમય નભવો કઠણ પડે છે એવા પ્રસંગો કેટલીક વખતે ઉપસ્થિત થાય છે, કે માણસ સંજ્ઞાથી વિચારો દર્શાવે તો કાર્ય-સિદ્ધિ થતી નથી આથી જે જે પદાર્થો તથા વસ્તુઓના સંબંધમાં માણસ આવતો જાય છે, તે તે વસ્તુઓને સંજ્ઞા આપે છે, ને એવી રીતે ભાષાનો ઉદય થાય છે કયા તો અમુક જનસમાજે એકત્ર થઇને પદાર્થોનાં નામ પાડયાં હોય, અથવા તો અમુક માણસે અમુક પદાર્થ માટે એક શબ્દ વાપર્યો એટલે તે બીજો વાપરે, આમ શબ્દનો પ્રચાર વધવા લાગે છે માણસના મનનું બંધારણ તેમજ શરીરસ્થિતિ વિષે વિચાર કરીએ તો માલમ પડે છે, કે મનુષ્ય જે જે વિચારશ્રેણી મનમા કરે છે, તે કોઈક કોઈક વખતે ઝીણા અવાજથી કે બારીક સૂરથી દર્શાવે છે એટલે કે વિચારના સાધન માટે મનુષ્ય બહુવા અવાજ—ધ્વનિ—એટલે શબ્દો વાપરે છે આમ આવા પ્રસંગોમા માણસ ભાષા ઉત્પન્ન કરે છે આ પ્રશ્ન વિષે વિદ્વાનો, પ્રાચીન શોધકો, ને અન્ય વિચારકોએ જુદા જુદા મત દર્શાવ્યા છે એક મત એવો પણ છે, કે ભાષા મનુષ્યને સૃષ્ટિ ઉત્પન્ન થવાની સાથે પ્રાપ્ત થઈ હતી ભાષા શરૂઆતમાં સાદી અને શુદ્ધ સ્વરૂપની વપરાય છે મનમાં ઉત્પન્ન થતા વિચારો સંજ્ઞા-દ્વારા વાપરવામાં આવે છે, અને જેમ જેમ મનુષ્યનું જ્ઞાન વધતુ જાય તેમ તેમ ભાષાનો શબ્દભંડાર પણ વધે છે, આવી રીતે ભાષા વૃદ્ધિ પામે છે, તેમાં રૂપાન્તરો થાય છે, અને તેમાથી ધીમે ધીમે અન્ય ભાષાઓ ઉદ્ભવે છે ભાષાનો મુખ્ય ઉદ્દેશ શબ્દોચ્ચાર છે પરંતુ તેને લિપિદ્વારા લેખનસ્વરૂપમા પણ ઉતારવી પડે છે આવી રીતે ભાષાના બે પ્રકાર છે બોલવાની તથા લખવાની

હવે વિષય સાથે સંબંધ ધરાવતી ભાષાનો વિચાર કરીએ વિદ્વાનોએ પૃથ્વી ઉપરની જાતિઓમાં મુખ્ય ત્રણ ગણી છે (૧) આર્ય (૨) સેમેટીક અને (૩) તુરેનિઅન આપણી ગુજરાતી પ્રજાનુ મૂળ ભારતવર્ષની આર્ય પ્રજા હોવાથી માત્ર તે પ્રજાની ભાષા એટલે આર્ય ભાષાનો વિચાર કરીશું આ પ્રજાનું મૂળ મધ્ય પ્રદેશમાં હતુ એમ વિદ્વાનોએ સંશોધન કર્યું છે તે પ્રજાનો જુનો ઇતિહાસ પ્રાપ્ત થતો નથી

પરંતુ તે પ્રજા બે વિભાગમા જુદી પડી એક ભારતવર્ષમાં આવી, અને બીજી યૂરોપ-માં ગઈ એ વાત સર્વવિદિત છે પ્રો મેક્ષમૂલર ભારતવર્ષની ભાષાઓને મહત્વવાળી માને છે કારણ કે આ દેશના પવિત્ર ગ્રંથો આ ભાષામાં રચાયા છે ભારતવર્ષની જુની ભાષા તે

તેમના પવિત્ર મનાતા વેદની ભાષા છે. આર્યો હિંદમાં આવીને સિંધુ કાંઠે વસ્યા, અને હિમાલય તથા વિંધ્યાચળ વચ્ચેના પ્રદેશનું નામ આર્યાવર્ત પડયું. બીજો મત એવો છે કે પૂર્વ અને પશ્ચિમે આવેલા સમુદ્રથી મર્યાદિત થએલો હિમાલય અને વિંધ્યાચળ વચ્ચેનો પ્રદેશ તે આર્યાવર્ત. એક બીજા મત પ્રમાણે આર્યાવર્તનો અર્થ "આર્ય લોકો જેમાં વર્તે છે" (आर्यावर्तन्तेऽत्र आर्यावर्तः) તે પ્રદેશ.

આર્યોની મૂળ ભાષા વૈદિક સંસ્કૃત હતી, અને તે પાછળના સમયની ભાષાથી ઘણે અંશે જુદી પડે છે. વેદની ભાષા શુદ્ધ અને અસંકીર્ણ હતી. આર્યો જેમ જેમ જુદા જુદા પ્રદેશોમાં દાખલ થયા તેમ તેમ તે વિકૃતિવાળી બની. ભાષાનો વિકાર થતો અટકાવવાને પાણિનિ જેવા વૈયાકરણે એ વ્યાકરણ રચી ભાષા નિયમબદ્ધ કરી.

જે આર્ય ભાષા વૈદિક એટલે કે વેદના ગ્રંથોની ભાષા હતી, જે એક સમયે બોલાતી હતી એમ કેટલાક માને છે, જેના પ્રાચીન સાહિત્યમાં વેદ જેવા પવિત્ર ગ્રંથો છે તે ભાષાનું સ્વરૂપ અનાર્ય પ્રજાના સંસર્ગથી બગડવા માંડયું. તે સ્થિતિ અટકાવવાના હેતુથી વ્યાકરણ રચાયું, નિયમો ઘડાયા. પરિણામે લૌકિક સંસ્કૃત ઉત્પન્ન થયું, અને તે ભાષા "લોકે વાપરેલી" ભાષા બની. લૌકિક સંસ્કૃત ભાષાનું સાહિત્ય પણ વિશાળ છે, આર્યો પંજાબના ઉંડાણના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરતા ગયા તેમ તેમ ત્યાંના મૂળ વતનીઓના સહવાસમાં આવવા લાગ્યા. લૌકિક સંસ્કૃતની શુદ્ધતા પણ બગડવા લાગી. પરિણામે પ્રાકૃત ભાષા એટલે કે એક પ્રકારની અશુદ્ધ સંસ્કૃત ભાષાનો ઉદય થયો. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ ભાષાવિકારના કારણરૂપે ચાર દોષો વર્ણવે છે. જે અનુક્રમે અજ્ઞાન, વેગ (ઉતાવળે બોલવું,) અનભ્યાસ (મહાવરાની ખામી.) અને જીહ્વાદોષ છે. આથી સ્પષ્ટ થાય છે, કે ભાષાની વિકૃતિ અમુક પ્રદેશોના મૂળ વતનીઓથી થાય છે.

આ બગડેલી ભાષાને પ્રાકૃત નામ આપ્યું છે, કેમકે પ્રકૃતિમાંથી (મૂળ સંસ્કૃતમાંથી) તે ઉત્પન્ન થઈ એમ મનાય છે. (જુઓ પરિશિષ્ટ અ. નં. ૧)

એ ભાષા સંસ્કૃત ગ્રંથોમાં ઉત્તમ પાત્રો માટે યોજાતી નથી. (પરિશિષ્ટ અ. ૩) ભાષાને અંગે થતા અશુદ્ધ ઉચ્ચારનુ એક દૃષ્ટાંત શતપથ નામે બ્રાહ્મણની એક આખ્યાયિકામાં છે. "इन्द्रशत्रुर्वर्धस्व" એ મંત્રનો વૃત્રે દોષયુક્ત ઉચ્ચાર કર્યો, તેથી પરિણામે તેનો વધ થયો.

બ્રાહ્મણો આ પ્રાકૃત ભાષાને હલકી માનતા. નીચ પાત્રોને તે ભાષા બોલતા કલ્પ્યા છે. આમ પ્રાકૃત ભાષા એક પ્રકારે પ્રાંતીય ભાષા બનેલી માની શકાય. ઉત્તમ ગ્રંથો સંસ્કૃત ભાષામાં રચાતા તેથી પ્રાકૃત સાહિત્ય બહુ રચાયું નથી. તેનું વ્યાકરણ પણ કેટલેક અંશે અપૂર્ણ છે. આ પ્રાકૃત ભાષા સમય જતા બહુ રૂપાન્તરને પામી. જેવી રીતે સંસ્કૃતમાંથી પ્રાકૃત ઉત્પન્ન થઈ, તેવી રીતે બીજી બે ભાષાઓ પણ સંસ્કૃત સાથે સંબંધ ધરાવતી કેટલાક માને છે. એ બે ભાષાઓ ગાથા તથા પાલી છે. પાલી ભાષા બૌદ્ધ ગ્રંથોની છે. (પરિશિષ્ટ અ. ૫) વિદ્વાનો માને છે, કે ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા સૈકામાં ગાથા ભાષા જે સંસ્કૃત ભાષાને લગભગ મળતી છે તેનોજ પ્રચાર હતો. પછીથી એટલે કે અશોકના

સમયની ભાષા પાલી બની આ સસ્કૃતને બહુ મળતી છે આમ મૂળ ભાષા રૂપાન્તર પામતી ગઈ, અને ભિન્ન ભિન્ન ભાષાઓ વિના પ્રયાસે આપોઆપ ઉત્પન્ન થઈ મુખ્ય ભાષા પ્રાકૃત મનાય છે, અશોકના વખતના જે લેખો મળી આવે છે, તેમા પ્રાન્ત ભાષાના ભેદો બહુ નજરે પડે છે ગિરનારના લેખોમા જ્યા ‘र’ વાપર્યો હોય ત્યાં પૂર્વ તરફના લેખોમાં ‘ल’ નજરે પડે છે ગિરનારના લેખોમા પ્રથમાના એક વચનનો પ્રત્યય ‘ओ’ છે પૂર્વના લેખોમાં ‘ए’ છે જેમકે ગિરનારના લેખોમા

देवान पियो पियदसि राजा एव आह।

देवान पिये पियदसि लाजा एव आह।

આમ ભાષા એક છતા પ્રાતભેદોવાળી હતી બીજા કેટલાક વિભાગોમાં એટલે કે ઉત્તર અને મધ્ય પ્રદેશોમા પણ આવા ભેદ હતા આ પ્રાકૃત ભાષાના કેટલાક વ્યાકરણો રચાયા છે જેમાંના બે મુખ્ય છે—ચડે રચેલું “પ્રાકૃતલક્ષણ” અને વરરુચિનો “પ્રાકૃતપ્રકાશ” આ બે વ્યાકરણ પછી ઘણે વર્ષે આપણા ગુજરાતમા થએલા હેમચદ્ર નામના જૈન આચાર્યે એનુ એક વ્યાકરણ રચ્યુ છે ચડનું વ્યાકરણ અશોકના સમયના પાસેના જ સમયમા રચાયુ હોય એમ કેટલાક માને છે ત્રણે વ્યાકરણોમા પ્રાકૃત ભાષાના નિયમોમા ફેર નજરે પડે છે ચડે પૈશાચી સાથે ચાર ભાષાઓ વર્ણવી છે પશ્ચિમની ભાષાને તે પ્રાકૃત કહે છે પૂર્વની ભાષાને માગધી કહે છે, અને ઉત્તર તરફનીને તે અપભ્રશ કહે છે વરરુચિએ મુખ્યત્વે કરીને મહારાષ્ટ્રી, શૌરસેની, માગધી અને પૈશાચી એમ વિભાગ પાડયા છે ચડે વર્ણવેલી પ્રાકૃત ભાષાના વરરુચિના સમયમા મહારાષ્ટ્રી તથા શૌરસેની એવા બે વિભાગ પડેલા હોય એમ આથી જણાય છે અપભ્રશનું નામ વરરુચિના ગ્રથમા ભાષાવિભાગની યાદીમા નથી માગધી અને શૌરસેની ઘણી જુની લાગે છે મહારાષ્ટ્રી, માગધી અને શૌરસેનીનાં નામ પ્રાતના નામ ઉપરથી પડયા છે પૈશાચી ભાષા વિષે શાસ્ત્રી નજલાલ કહે છે, કે “તે શૌરસેની ઉપરથી ઉત્પન્ન થઈ છે એવુ પ્રાકૃત વ્યાકરણમા લખ્યુ છે” કેટલાક તે ભાષાને પિશાચ શબ્દમાથી ઉત્પન્ન થએલી કલ્પે છે પ્રાચીન સમયમા ડુગરામાં રહેતા જગલી લોકો (ભૂત, પિશાચો) આ ભાષા બોલતા કેટલાક એને આસામ તથા નેપાલની જુની ભાષા માને છે (પરિશિષ્ટ अ ન ૮) અપભ્રશ ભાષા સિંધુ નદીની પૂર્વે આવેલા દેશોમા તેમ જ કેટલાક અન્ય વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે પશ્ચિમ રજપુતાનામાં બોલાતી હતી

અપભ્રશને દડી આભીરની ભાષા માને છે (પરિશિષ્ટ अ ન ૬) આ ચાર ભાષાઓ પૈકી મહારાષ્ટ્રી ઘણી જુની છે (પરિશિષ્ટ ब ન ૧) જે ભેદ અશોકના પૂર્વ પશ્ચિમના લેખોમાં જોઈએ છીએ તેજ ભેદ મહારાષ્ટ્રી અને માગધી વચ્ચે નજરે પડે છે (પરિશિષ્ટ अ ન ૨) મહારાષ્ટ્રી राजा શબ્દને બદલે માગધીમાં लाजा વપરાય છે श, ष स, ને બદલે મહારાષ્ટ્રીમાં સર્વત્ર स વપરાય છે માગધીમા श છે જેમકે एष पुरुष મહારાષ્ટ્રીમાં एसो पुरिसो માગધીમા एशे पुलिशे રૂપ થાય છે આ ફેરફાર ગુજરાતીએ સ્વીકાર્યો નથી જેમકે સસ્કૃત शृगालनु મહારાષ્ટ્રીમાં

સિયાલ થાય છે. પરંતુ ગુજરાતીમાં શિઆળ રૂપ વપરાય છે. ગુજરાતીમાં સ્નો પ્રયોગ પણ તેવો જ જામેલો લાગે છે. જેમકે યશસ્ મહારાષ્ટ્રીમાં જસ ગુજરાતી જસ્સ (પરિશિષ્ટ ચ. ૩) આથી એમ માની શકાય છે, કે અશોકના સમયની ભાષાના ત્રણ વિભાગ પડી ગયા. પશ્ચિમ તરફ શૌરસેની અને મહારાષ્ટ્રી ઉત્પન્ન થઈ. પૂર્વ તરફ માગધી ઉત્પન્ન થઈ. (પરિશિષ્ટ ચ. ૨) પૈશાચી ભાષા અનાર્યોના પ્રયોગથી વિકાર પામેલી છે. જેમ જેમ સમય વધતો ગયો તેમ તેમ પ્રાકૃત બોલીઓમાં ભેદ પણ વધતો ગયો. હેમચંદ્રે જે વ્યાકરણ રચ્યું છે, તેમાં છ બોલીનાં નામ આપ્યાં છે. (પરિશિષ્ટ અ નં. ૭) પોતે રચેલા વ્યાકરણના અષ્ટાધ્યાયી નામના પ્રકરણમાં કેટલેક સ્થળે શેષં શૌરસેનીવત્ એમ લખે છે. વળી શૌરસેનીના નિયમોમાં પ્રાકૃતનો આધાર લેવા કહે છે. આ વ્યાકરણ ડોકટર હોર્ન્લેના મત પ્રમાણે ઇ. સ. ત્રીજાથી સાતમા સૈકાના સમયની પ્રાકૃતનું ભાન કરાવે છે. ચંડે અપભ્રંશ વિષે બહુ સૂત્રો પોતાના વ્યાકરણમાં આપ્યા નથી તેથી માલમ પડે છે, કે ચંડના વખતમાં અપભ્રંશ પ્રાકૃતથી જુદી નહિ હોય. ચંડે જે કેટલાક નિયમો વર્ણવ્યા છે. તેનાથી જુદા પડતા નિયમો હેમચંદ્રના વ્યાકરણમાં જણાય છે. ચંડ પ્રમાણે સંસ્કૃત સંયુક્ત વ્યંજનમાંનો પહેલો કે પછીનો ર્ પ્રાકૃતમાં લોપાય છે. જેમકે સંસ્કૃત અર્કનું પ્રાકૃતમાં અક્ક બને છે. વરરુચિ અને હેમચંદ્રમાં પણ એજ નિયમ છે. અપભ્રંશ પરત્વે આ લોપ સંયુક્ત વ્યંજનના છેલ્લા ર ને અંગે નથી થતો, એમ ચંડ સૂત્રદ્વારા દર્શાવે છે. (न लोपोऽ पभ्रंशेऽधोरेफस्य) જેમકે પ્રિય શબ્દનું પ્રિય અપભ્રંશમાં કાયમ રહે છે હેમચંદ્ર તે ર નો લોપ વિકલ્પે થાય છે (वाधोरोलुक्) એમ કહે છે. હેમચંદ્ર પ્રિય શબ્દનું અપભ્રંશ રૂપ પ્રિય અથવા તો પિય પણ આપે છે. આથી જણાય છે, કે બંનેની અપભ્રંશ વચ્ચે બહુ ભેદ છે. ચંડ અપભ્રંશ માટે એક સૂત્રનો ઉપયોગ કરે છે તો હેમચંદ્રે ૧૧૯ સૂત્રો આપ્યાં છે. આથી બંને વચ્ચે કાળાન્તર બહુ હોવું જોઇએ. વરરુચિનો સમય પણ બહુ પ્રાચીન છે.

હેમચંદ્રની અપભ્રંશને કયા વિભાગની ભાષા માનવી એ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે. અપભ્રંશ ભાષા કેટલાકના મત પ્રમાણે સિંધ, સૌરાષ્ટ્ર વગેરે દેશની ભાષાઓને મળતી છે એમ મનાય છે. કેટલાંક રૂપો તપાસતાં જણાય છે, કે હેમચંદ્રે વર્ણવેલી મહારાષ્ટ્રીમાંથી નીકળેલી પશ્ચિમ હિંદની બોલી તે હોવી જોઇએ. આ ભાષા શરૂઆતમાં સિંધુ નદીના પૂર્વે આવેલા ઉત્તરના પ્રદેશમાં બોલાતી હતી. શૌરસેની તથા મહારાષ્ટ્રી વચ્ચે બહુ ભેદ નજરે પડતો નથી. અપભ્રંશને પરિણામે ગુજરાતી ભાષા ઉત્પન્ન થઈ એમ જણાય છે. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ પ્રાકૃતમાંથી અપભ્રંશ અને અપભ્રંશમાંથી ગુજરાતી ઉત્પન્ન થએલી દર્શાવે છે. રા. કેશવલાલભાઇએ આ અપભ્રંશ ભાષા ગુજરાતમાં બોલાતી હતી, એમ સિદ્ધ કરવા સંવત્ ૧૫૧૮ માં રચાએલા વસંતવિલાસ નામના કાવ્યમાંથી ઉદાહરણો આપેલાં છે. (જુઓ પરિશિષ્ટ क નં. ૧૬) હેમાચાર્યે આ ભાષાનું વર્ણન પોતાના ગ્રંથમાં વિસ્તારપૂર્વક કર્યું છે. જેથી એમ માની શકાય કે કદાચ તેના પોતાના સમયમાં તે નહિ બોલાતી હોય, તો પણ તેની અગાઉના સમયમાં તે વપરાતી હશે. એ ભાષા વિકાર પામી ગુજરાતી નામ પ્રાપ્ત કરતી ગઈ, છતાં કદાચ ગ્રંથભાષા અપભ્રંશ રહી હશે.

નરસિહ મહેતાની ગ્રથભાષા પણ આજ હોય એમ ઘણા માને છે પદ્મનાભના કહ્ડાનડદે પ્રબધમાં પણ વપરાએલી ભાષા આજ છે ઉદાહરણ

कहि पातसाह सांभलि माय ॥ डसिउ दुर्ग किम लेणु जाइ ॥
कुमरी तिवण जाणिउ किउ ॥ जई जाल हुरि वचनकां दिउ ॥
कुमरी भणइ अवधि मिइ कही ॥ तिणि दिनि गढ भेलासि सही ॥
तिणि अवसरि बोलिउ सुलतान ॥ सुकुन बोल ताहरा प्रमांण ॥
राजा भणइ सुहल माहि आवि ॥ सुलतांनि वदा तेडावि ॥
कमालदीन नमलिफ तेडिउ ॥ सीह पातलु साथिइ गयु ॥

(कहानडदे प्रबध)

કાલક્રમે આ અપભ્રશ ભાષા લગભગ ગુજરાની ભાષામા વિકાગ પામી નરસિહ મહેતાએ એ ભાષાનુ નામ "અપભ્રષ્ટગિરા" કહ્યુ છે અપભ્રશ ભાષાની પડતીનો કાળ વિક્રમ સવત્‌ના આઠમા શતક પછીથી શરૂ થાય છે શાસ્ત્રી વ્રજલાલ જુની ગુજગતીનો આરભ કાળ સવત અગીઆરમોથી પૂર્વનો માને છે રા કેશવલાલભાઈ પોતાની શોધક શકિતથી નિર્ણય કરે છે કે ગુજગતી સાહિત્યની કાળમર્યાદા હજારેક વર્ષની હોવી જોઇએ

ગુજગતી ભાષાનો આરભ તથા વિકાસનો નિર્ણય કરતા પહેલા ગુજરાતી સજ્ઞા વિષે નિર્ણય કરવાની જરૂર છે ગુજરાતી એટલે ગુજરાતની ગુજરાત એટલે-ગુર્જર-ગુજ્જર-લોકોનો પ્રદેશ ઇતિહાસની હકીકત તપાસતા આ લોકો વાયવ્ય કોણના ડુગરી પ્રદેશોમાથી હિદુસ્તાનમા આવ્યા ધારી શકાય પજાબમા ગુજરાત અને ગુજ-ગનવાળા નામના બે જીલ્લા છે અપભ્રશ ભાષા પણ તેજ પ્રદેશની પ્રથમ હતી એમ જોઈ ગયા, તેથી જે ગુજ્જરો પજાબ છોડી પશ્ચિમ તરફ ગયા, તેમણે અપભ્રશને વિશેષ અપભ્રષ્ટ કરી, અને પોતાના નવા પ્રદેશનુ નામ ગુર્જરત્રા (ગુર્જરને આશ્રય દેનારી ભૂમિ) એવુ નામ આપ્યુ હશે નવા પ્રદેશના કેટલાક દેશ્ય શબ્દો તેમની બોલીમા દાખલ થયા જેનું મૂળ સસ્કૃત કે પ્રાકૃતમાં જડતું નથી ઇ સ ૧૦ મા સૈકાના મધ્ય પછી સોલકી વશની સ્થાપના થઈ ત્યારથી ગુજરાત નામ શરૂ થયુ જણાય છે આથી માની શકાય કે ઇ સ દશમા સૈકાથી ગુજરાતી ભાષાનો આરભ થયો હશે રા, કેશવલાલભાઈ તેને "પ્રાચીન ગુજરાતી" નુ નામ આપે છે તેમણે ભાષાના ત્રણ યુગ પાડયા છે, અને બીજા યુગને મધ્યકાલીન ગુજરાતી કહે છે ત્રીજા યુગની ભાષાને અર્વાચીન ગુજરાતીનું નામ આપે છે

રા નરસિહરાવભાઈ આવા કાળમર્યાદિત યુગો સ્વીકારતા નથી પોતે ત્રણ ક્રમ સૂચવે છે "અપભ્રશ" "મધ્યકાલીન અપભ્રશ" "અતિમ અપભ્રશ" રા બ રમણભાઈ પોતાના એક વિદ્વત્તા ભરેલા લેખમા દર્શાવે છે, કે "અપભ્રશનુ નામ વકલ્પે "જુની ગુજરાતી" કહીએ તો તેમાં અયથાર્થતા નથી" એ જુની ગુજરાતીને પોતે ઇ સ દસમા સૈકા કરતા વધારે જુની માનતા નથી જુની ગુજરાતીનુ

વ્યાકરણ અપભ્રંશ ભાષાના વ્યાકરણ સાથે મળતું છે એમ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કહે છે. ઉદાહરણ તરીકે ચંદ્ર ઉગઈ, મેધિ વરસતઇ મોર નાચૈઇ, એટલે ચંદ્ર ઉગ્યો, મેઘ વરસતે મોર નાચે છે. આ સામ્ય જુની ગુજરાતી અને અપભ્રંશ વચ્ચે જણાય છે. માટે જુની ગુજરાતી તે લગભગ અપભ્રંશ હશે. (જુઓ પરિશિષ્ટ क નં. ૧૫). "મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક" નામના સંવત ૧૪૫૦ (?) માં લખાએલા એક ગ્રંથમાં સંસ્કૃત વ્યાકરણના નિયમો ગુજરાતી ભાષામાં દર્શાવ્યા છે. સંસ્કૃત વાક્યો ઉપરથી ગુજરાતી વાક્ય કેવું થાય, એમ દૃષ્ટાંતો આપી તેમાં દર્શાવ્યું છે. ઉદાહરણ चन्द्र उद्गच्छति ગુજરાતી "ચંદ્ર ઉગઇ" આ ગ્રંથ કોઇ જૈને લખેલો હોવો જોઇએ એમ રા. કેશવલાલભાઇ માને છે. મુસલમાનો પણ આ સમયે હિંદુસ્તાનમાં આવવા લાગ્યા હતા. તેમના સહવાસથી ગુજરાતી ભાષા નવીન સ્વરૂપ પ્રાપ્ત કરવા લાગી. મધ્યકાલીન ગુજરાતીના મુખ્ય ગ્રંથો વસંત વિલાસ (જુઓ પરિશિષ્ટ क નં ૧૬) (સંવત્ ૧૫૦૮) અને કહાનડદે પ્રબંધ (સં. ૧૫૧૨) પણ તે જ સમયના છે. કેટલાક જુના જૈન ગ્રંથો પણ મળી આવે છે. આ બધા ગ્રંથોની ભાષા જુની ગુજરાતી છે. કેટલાક જુના દસ્તાવેજો પણ જુની ગુજરાતીનું સ્વરૂપ કેવું હતું તેનો ખ્યાલ આપે છે.

(૧) આપણી ભૂમિ સાહ સામલના પાડા મધ્યે હતી તે ભૂમિ રાજ્ય ટંકા ૪૦૮ આંક આઠસઇ જાદવ, લાખા સારણ નઇ આપી સહી ।

('વિમલ પ્રબંધ.' સંવત ૧૫૮૩નું ખત.)

(૨) ઘર ગ્રહણો ઘર ષડકીખંધ મધ્ય ઉપવર્ગ ૨ ગોઝારી ૨ પટસાલિ પ્રાંગણ સહિત સન્મુખ છાપરૂં પકવેષ્ટ વલી–પાપ–નલીઆ–બારત–કમાડ સહિત ષડકીખંધ ગ્રહણે મૂક્યાં.

(વિમલ પ્રબંધ.)

આ ઉતારાઓ ઉપરથી જણાય છે કે આ સમયની ભાષા ખરૂં જોતાં હાલની ગુજરાતી કહી ન શકાય. તે સમયના જુના ખતની ભાષા જોતાં તે મધ્યકાલીન ગુજરાતી ભાષા હતી એમ માલમ પડે છે. સત્તરમા શતકથી નવો યુગ શરૂ થયો.; ને જુની ગુજરાતીએ અર્વાચીન ગુજરાતીનું સ્વરૂપ ધારણ કરવા માંડયું. એ કાવ્યોની ભાષાના રૂપાન્તરો થતાં અટક્યાં; પરંતુ નરસિંહ મહેતાના કાળથીજ જુની ગુજરાતીનો આદિ કાળ છે. એમ માની લઇ ગુજરાતી ભાષાનો પ્રારંભ પણ ત્યારથીજ થયો એમ સ્વીકારવું સરળ પડશે. ગુજરાતી સાહિત્યની શરૂઆત પણ ત્યારથીજ માની લેવાય. ગુજરાતી ભાષા આ પ્રમાણે ઉદય પામી.

આ પ્રાચીન ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય કેવું છે, તેનો વિષય તથા તેની ભાષાશૈલી કેવી રીતે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યથી જુદાં પડે છે તેની સમાલોચના કરીએ. હાલ બોલાય છે, તથા લખાય છે, તેવી ગુજરાતીનો આરંભ નરસિંહ મહેતાથી થયો હોય એમ માનવાને સબળ કારણો નથી; તેથી આપણી સમાલોચના પણ કવિ પ્રેમાનંદ કે શામળના સમયથી કરવી આવશ્યક થઈ પડે છે. પરંતુ આગળ દર્શાવી ગયા તેમ

-અપભ્રંશ ભાષા તેજ જુની ગુજરાતી હતી, અને તેનો સમય નરસિંહ મહેતાથી શરૂ થાય છે; માટે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યની ચર્ચા નરસિંહ મહેતાથીજ આરંભીશું. એની પહેલાં કેટલાક કવિઓ થઈ ગયા હશે, જેમના ગ્રંથો અત્યારે ઉપલબ્ધ નથી આ કારણથી નરસિંહ મહેતાનેજ પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો આરંભનો લેખક માનીએ છીએ

જે ગુજરાતી ભાષાની સમાલોચના કરી, તેના સાહિત્યનું સ્વરૂપ કેવું હતું તે વિચારીએ વિષયની વિશાળ સ્વરૂપમા ચર્ચા કરવા માટે ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યના બે મોટા ભાગ પાડીશું

(૧) ૧૮ મા સૈકા સુધીનુ એટલે પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય

(૨) બ્રિટિશ અમલ શરૂ થયા પછીનું, એટલે પાશ્ચાત્ય કેળવણી તથા જ્ઞાનના ફળરૂપે ઉદ્ભવેલું સાહિત્ય, જેને અર્વાચીન સાહિત્યનું નામ આપીશું

ગ રા કેશવલાલભાઈ ગુજરાતી સાહિત્યની મર્યાદા હજારેક વર્ષની કલ્પે છે એમ કહી ગયા સાહિત્યની શરૂઆત ક્યારથી થઇ તેના નિર્ણયની ચર્ચા સાથે સાહિત્ય એટલે શું એ પણ વિચારવાની જરૂર છે ગ કેશવલાલભાઇ તેનું લક્ષણ એવું આપે છે કે "જે કંઇ સંસ્કારી સ્થાયી ભાષામા લોકોત્તર લેખ કે કથન તે સાહિત્યની સંજ્ઞાને પાત્ર છે" આર્યોએ સાહિત્યને વાઙ્મય ગણી તેમાં સર્વે વિષયોનો સમાવેશ કર્યો છે આ પ્રકારનું ગુજરાતી સાહિત્ય જે કહી શકાય તેનો આરંભ ઘણો જુનો છે

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય

સંસ્કૃતનો આદિ કવિ જેમ વાલ્મીકિ મનાય છે, તેમ ગુજરાતી ભાષાનો આદિ કવિ નરસિંહ મહેતા છે નરસિંહ મહેતાને કવિની સંજ્ઞા આપવાનું મુખ્ય કારણ એ હતું કે પ્રાચીન સાહિત્યનો જે ભાગ અત્યારે મળી આવે છે તે બહુધા પદ્યાત્મક જ છે ગદ્ય સળંગ સ્વરૂપનું બહુ જૂજ દૃષ્ટિગોચર થાય છે કેટલાક શિલાલેખોના લખાણ, ખતો, તથા છુટક વાર્તાઓના ટૂચકાના સ્વરૂપનુંજ ગદ્ય પ્રાચીન સાહિત્યમા હતું, પરંતુ તેને ગદ્યસાહિત્યનું નામ આપી શકાય નહિ શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળિદાસે એ ગદ્યના નમુના પોતાના નિબંધમા આપ્યા છે (જુઓ પરિશિષ્ટ ક્રં ન ૧૨–૧૪) આ પ્રાચીન સાહિત્ય પદ્યાત્મક હતું એટલુંજ નહિ પણ તે પદ્યનો વિષય પણ એકજ હતો જુની કવિતામાં ઘણે અંશે ધાર્મિક તત્વજ નજરે પડે છે

પશ્ચિમની સાહિત્યદૃષ્ટિએ સરખાવતા તેમજ તે જ્ઞાનનો લાભ લઈ બુદ્ધિવિકાસ પામેલા હાલના વિદ્વાનોને તે બહુ રુચિકર કે ઉત્તમ પંક્તિનું લાગતું નથી આ સાહિત્યની તુલના અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય જોડે કરવા માટે પ્રાચીન સાહિત્યનો એકજ વિભાગ ગણી લઈ નરસિંહ મહેતાથી શરૂ કરી દયારામભાઇ સુધીના સમયની સમાલોચના કરીશું

પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના કવિઓની સંખ્યા ઘણી છે મુખ્યત્વે કરીને અત્ર

પ્રાચીન કવિઓ.

પદે બિરાજતા નરસિંહ મહેતા, મીરાંબાઇ, ભીમ, ભાલણ, અખો, પ્રેમાનંદ, શામળ, ભોજો ભગત, ધીરો, અને દયારામ છે. કેટલીક સ્ત્રી કવિઓ પણ થઈ ગઈ છે, આમાંના પહેલા બે કવિ સાહિત્યના પદ્યાત્મક પ્રદેશમાં ધાર્મિક વિષય લઈ સાદી ભાષામાં કવિતા રચી લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરનારા મધ્યમકાળની (૧૫ મા સૈકાની) ગુજરાતીના કવિ છે.

નરસિંહ મહેતાનાં પ્રભાતીયાં અને મીરાંબાઇનાં પદો હજુ પણ જનસમાજમાં ઘણાને મોઢે છે. તેનું કારણ તે કવિઓની ખરી લાગણી, ઊર્મિ, અને ભક્તિની એકતા માની શકાય. ભાલણ અને ભીમે તેજ સમયમાં સાહિત્યમાં સંસ્કૃત ગ્રંથોના ગુજરાતી પદ્યાત્મક ભાષાન્તરો તેમજ નવીન ઉત્તમ કાવ્યો રચ્યાં છે. પદ્મનાભ નામના એક પ્રાચીન કવિએ સંવત્ ૧૫૧૨માં કહાનડદેપ્રબંધ નામનો એક ગ્રંથ રચ્યો છે. તેને ઐતિહાસિક કાવ્ય કહી શકાય (પરિશિષ્ટ ક નં. ૯) અલાઉદ્દીન ખીલજીના સમયમાં થએલી ગુજરાત ઉપરની લડાઇનું તેમાં વર્ણન આપેલું છે. આખું કાવ્ય વીરરસથી ભરપુર છે. આમ આરંભના પ્રાચીન ગુજરાતી કવિઓનો કાવ્યવિષય બહુધા ધાર્મિક હતો; અન્યવિષયાત્મક પણ હતો. સંસ્કૃત તરફનો તેમનો પ્રીતિભાવ પણ તેટલોજ ઉચો જણાય છે. પછીના સૈકાનો કવિ અખો હતો. આનો વિષય પણ ધર્મને લગતો હતો. વેદાંતનું વર્ણન અને ખરી ભક્તિ કોને કહે તે બાબત તેણે પોતાનાં કાવ્યોમાં વર્ણવી છે. તેની કાવ્યશૈલી કેટલેક અંશે પ્રૌઢ તથા કઠિન છે. પ્રસંગોપાત અંધશ્રદ્ધાવાળા પુરુષોને તે ચાબકા મારતો જણાય છે. આ પછી ગુજરાતી ભાષા કંઇક અવગણનાને પામતી ગઈ; એવામાં પ્રેમાનંદ નામનો કવિ ઉત્પન્ન થયો તેણે ગુજરાતી સાહિત્યમાં ઘણી વૃદ્ધિ કરી. એક શિષ્યમંડળ રચી ઘણા ગ્રંથો રચાવ્યા. અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય તથા તેના ઉપાસકો આ દિશામાં કંઇક પ્રયાસો કરતા હશે, છતાં નથીજ કરતા એમ કહીએ તો અત્યુક્તિ નહિ મનાય. સાહિત્ય તરફ આવી પ્રીતિ ધરાવી, સાહિત્ય પ્રદેશનો વિસ્તાર કરવો એવી ભાવના આધુનિક સમયમાં કેટલી નજરે પડે છે તે કહેવાની જરૂર નથી. અર્વાચીન સાહિત્યરસિક પુરુષોને કોઇ પણ પ્રાચીન કવિ વિશેષ પ્રિય થઇ પડયો હોય અથવા તો જેના ગ્રંથો હાલ પણ ઉચ્ચ વર્ગ વાંચતો હોય તો તે પ્રેમાનંદ છે. માત્ર ધાર્મિક વિષયોને લગતી પુરાણોની કથાઓનાં તેણે આખ્યાનો રચ્યાં નથી. સંસ્કૃત કાવ્યનિયમોની દષ્ટિએ સંપૂર્ણ અને દોષરહિત મનાતાં સ્વતંત્ર કાવ્યો પણ તેણે રચ્યાં છે. જે કવિ જનસમાજ કે જનસ્વભાવનું બારીક નિરીક્ષણ કરી શકે છે, તે જ ઉત્તમ કાવ્યો રચે છે. આથી પ્રાચીન કવિઓમાં માત્ર પ્રેમાનંદ પ્રથમ પદે મુકાય છે. તેનો સમકાલીન શામળ કવિતાના વિષયને માત્ર ધાર્મિક ન રાખતાં જુદી દિશામાં ફેરવે છે. કલ્પિત વાર્તા, સારી અને મનોહર શૈલીથી તેણે કાવ્યોમાં વર્ણવી છે. છેવટના કવિ દયારામભાઇ કૃષ્ણભક્તિનો વિષય લઈ, શૃંગાર રસ પ્રધાન પદે રાખી ઘણી આકર્ષક ગરબીઓ રચી ગયા છે. એમનો વિષય પણ ધાર્મિક હતો. તેમની ગરબીઓ કેટલાક વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે નીતિવિરોધ કરનારી મનાય છે; પરંતુ તેમાં કવિની ખરી ભક્તિનું પ્રતિબિંબ હોવાથી તે ગરબીઓ હજુ પણ ગવાય છે, અને વૈષ્ણવ

ભક્તોને આનદ આપનારી મનાય છે ધીરો અને ભોજો ભગત ઉપદેશક કવિઓ હતા આખખા અને કાવ્યોદ્વારા તેમના કાવ્યોની નીતિ જનસમાજને બોધ ઉપદેશે છે

પ્રાચીન જૈન કવિ

આ ગુજરાતી કવિઓના સમકાલીન કેટલાક જૈન કવિઓ પણ હતા જૈન સાહિત્ય ગુજરાતી જેવુ જ પ્રાચીન છે તેમનો મુખ્ય વિષય "રાસા" હતો શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળિદાસ સવત ૧૦૧૫ મા રચાએલા એક જૈન કવિતા 'મુંજપ્રબધ' નામના ગ્રથમાથી અવતરણો આપે છે સવત ૧૪૫૦ મા રચાએલો મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક નામનો ગ્રથ કોઇ જૈને રચ્યો હશે એમ આતર પ્રમાણથી સાક્ષરશ્રી કેશવલાલભાઇ દર્શાવે છે

"શિલવતીનો રાસ" નામનો એક જૈન કવિએ રચેલો ગ્રથ પણ ઉત્તમ છે આ કવિઓનો વિષય ઘણે ભાગે ઐતિહાસિક તેમજ વાર્તાનો માલમ પડે છે, માત્ર ધાર્મિક નથી

અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય

પ્રાચીન સાહિત્ય પદ્યાત્મક હતુ, અર્વાચીન તેવુ નથી ગદ્યને આમા વિશેષ સ્થાન મળ્યુ છે નાટકો, નવલકથા, જીવનચરિત્રને લગતા ગ્રંથો અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનાજ વિષયો છે પ્રાચીન કવિઓ માત્ર ધાર્મિક વિષય વાર્તારૂપે કે ઉપદેશરૂપે સાદી ભાષામા વર્ણવતા, ત્યારે અર્વાચીન સાહિત્યે જુદીજ દિશામા પ્રયાણ કર્યુ છે અર્વાચીન સાહિત્યનો આરભકાળ દલપત નર્મદ જોડથી શરૂ થાય છે પાશ્ચાત્ય જ્ઞાનની બહુ અસર તેમને થઇ હોય એમ તેમના ગ્રથોમાથી જણાતુ નથી બનેના વિચારો, શૈલી, તેમજ વિષયો ભિન્ન સ્વરૂપના હતાં બને વચ્ચેનો સાહિત્યવિરોધ એક દ્રષ્ટિએ કવિ પ્રેમાનદ ને શામળ વચ્ચેના તેવાજ વિરોધ સાથે સરખાવી શકાય આવા વિરોધો સાહિત્યને આડકતરી રીતે લાભજ કરે છે અર્વાચીન પદ્ય સાહિત્યની વીગત વાર સમાલોચના કરીએ

અર્વાચીન કવિતા.

આ સમયની કવિતાએ પ્રાચીન સમયને ઘણોજ પાછળ પાડી દીધો છે પ્રાચીન અને અર્વાચીન કવિતાના વિષયનો ભેદ અગાઉ કહી ગયા છીએ તે સિવાય એક બીજો છે પ્રાચીન કવિતા માત્ર સાદી અને વર્ણનાત્મક હતી સ્વાનુભવરસિક થોડીજ માલમ પડે છે અર્વાચીન કવિતામા પાશ્ચાત્ય સાહિત્ય તથા તેના જ્ઞાનની છાયા પુષ્કળ નજરે પડે છે પ્રાચીન સાહિત્ય ધાર્મિક હતુ ત્યારે અર્વાચીન સાહિત્ય સવદેશી માલમ પડે છે

પ્રત્યેક કવિને આ યુગમા વિષયપરત્વે સ્વતન્ત્રતા હોય છે પ્રત્યેક કવિ કે ગ્રથકાર રૂચે તે વિષય પર કાવ્યો રચે છે, અથવા ગ્રથ લખે છે પિંગળને લગતા પણ ઘણા ભેદ નજરે પડે છે ગઝલનો ઉપયોગ કવિતામા અર્વાચીન કવિઓએજ શરૂ કર્યો છે કવિતા છદવાળી જોઇએ કે છદ વિનાની તે પ્રશ્નનો નિર્ણય કવિની ઇચ્છા ઉપર આધાર રાખે છે આમ કવિતા વિષય તથા શૈલી જોતાં ઉન્નત સ્વરૂપ ધારણ કરતી ગઇ, છતાં નિયમબદ્ધ હોવાપણુ તજતી જાય છે સસ્કૃત ભાષાનાં વિસ્તારવાળાં મહાકાવ્યો તથા ખડકાવ્યો,

સાહિત્ય વિભાગ.

પ્રેમાનંદ, તથા શામળ જેવાનાં તેવાંજ વિશાળ સ્વરૂપનાં ખરી ઊર્મિનો પ્રાદુર્ભાવ પ્રદર્શિત કરનારાં સળંગ ગુજરાતી કાવ્યો આધુનિક સમયની કવિતામાં નજરે પડતાં નથી. "સ્નેહમુદ્રા" "સ્મરણ સંહિતા" અને એવાં બીજાં કાવ્યો બહુ જૂજ છે. છુટક કવિતાઓ હાલના સમયમાં પુષ્કળ રચાય છે. કેટલીક તો નિર્માલ્ય હોય છે. અર્વાચીન કવિતાની આ એક ન્યૂનતા છે; જો કે પ્રાચીન કરતાં અર્વાચીન સમયની કવિતાના વિષય તથા સ્વરૂપ ચઢીઆતાં છે.

ગદ્યાત્મક સાહિત્ય અને નાટકો.

આ વિષયને પ્રાચીન સાહિત્યમાં સ્થાન હતું નહિ. અર્વાચીન સાહિત્યનો તે વિષય છે; એટલે તેની તુલના પ્રાચીન સાથે ન કરતાં હાલ જે ગદ્યાત્મક સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થાય છે, તેનીજ સમાલોચના કરીશું. તેના મુખ્ય વિષય તરીકે નાટકો, નવલકથા અને વાર્તાને માની લઇશું. આધુનિક સમયમાં સંસ્કૃત નાટકો જેવાં ઉંચાં સ્વરૂપનાં અને ગુજરાતી સાહિત્યને દીપાવે તેવાં નાટકો ઘણાં થોડાં છે. સ્વ. મણીલાલકૃત કાન્તા દિ. બા. રણછોડભાઇ કૃત જયકુમારી વિજય નાટક, નર્મદાશંકરનું દ્રૌપદીદર્શન, સ્વ. દોલતરામનું અમરસત્ર અને છેક હાલના સમયમાંનું રા. બ. રમણભાઇકૃત "રાઇનો પર્વત" અને રા. નાનાલાલનું "જયા જયંત" જેવાં નાટકો ગુજરાતી નાટકના ઉત્તમ નમુના છે. આનેજ નાટક સાહિત્ય કહી શકાય. કેટલાંક સંસ્કૃત નાટકોનાં ભાષાન્તરો તેમ જ બંગાળી ભાષામાં રચાએલાં નાટકોનાં ભાષાન્તરો ગુજરાતી સાહિત્યમાં સુપ્રસિદ્ધ પ્રતિષ્ઠિત લેખકોના હાથે લખાયેલાં છે, ઉત્તરરામચરિત, માલતીમાધવ, મૃચ્છકટિક, વેણીસંહાર, શાકુન્તલ, અને વિક્રમોર્વશીય નાટકોનાં ગુજરાતી ભાષાન્તરો ઉંચી પ્રતિનાં રચાએલાં છે. એનું માન તે ભાષાન્તર કરનારનેજ ઘટે છે, આ વિષયને લગતું થોડુંક વર્ણન આગળ ઉપર કરીશું.

રંગભૂમિ ઉપર ભજવવા માટે રચાતાં આર્થિક દૃષ્ટિથી ઉદ્ભવેલાં અર્વાચીન સમયનાં કેટલાંક નાટકો સાહિત્યમાં સ્થાન લેવાને પાત્ર નથી. તે બહુધા નિર્માલ્ય છે.

નવલકથા:—

હવે "નવલકથા" વિષે વિચાર કરીએ. નવલકથાના ગ્રંથો ઉપર પાશ્ચાત્ય જ્ઞાને બહુ અસર કરી છે. આ નવલકથાઓ અર્વાચીન સાહિત્યમાં બે પ્રકારની નજરે પડે છે. કેટલીક માત્ર કલ્પનામય અને કેટલીક ઐતિહાસિક સ્વરૂપની હોય છે. બંને વિભાગના ઉત્તમ નમુનાઓ "કરણઘેલો" "વનરાજચાવડો" અને "સરસ્વતીચંદ્ર" છે. હાલના સમયમાં માસિકો અને વર્તમાનપત્રોમાં વાર્તાદ્વારા નવલકથા પ્રસિદ્ધ થાય છે, પરંતુ તે નવલકથા નથી પણ સાદી વાર્તા જ છે. શામળભટની વાર્તાઓ સાથે સરખાવતાં ઘણી ઉતરતી જણાય છે. કેટલીક અંગ્રેજી નવલકથાઓના અનુવાદો ગુજરાતી સાહિત્યમાં થવા લાગ્યા છે. આમ નવલકથામાં સામાજીક, રાજકીય, અને સંસારી વિષયોનો સમાવેશ થતો જાય છે. સંખ્યાની દૃષ્ટિએ જોતાં કદાચ આ ગ્રંથો પુરતા હશે; પરંતુ ઉંચા સ્વરૂપની નવલકથાઓ જેને સંસ્કૃત "કાદંબરી" ના ગ્રંથ સાથે સ્પર્ધામાં મૂકી શકીએ તેવી નવલકથાઓ સંખ્યામાં તથા ગુણમાં પુરતી નથી.

અર્વાચીન સાહિત્યની વૃદ્ધિ અને સેવા સાહિત્યરસિક પુરુષો પરભાષાના ગ્રંથોના ભાષાન્તરો દ્વારા કરે છે આ એક સ્તુત્ય રીત છે, પરન્તુ સાહિત્યનો વિસ્તાર ભાષાન્તરો ઉપર જ આધાર રાખે એ તદ્દન ઇષ્ટ નથી અધિકારી અને સુપ્રતિષ્ઠિત સાક્ષરોએ કરેલાં ભાષાન્તરો સર્વદા તથા સર્વથા સુંદર બને જ છે, પરભાષાના ઉત્તમ ગ્રંથોના ભાષાન્તરો ઇષ્ટ હોવા જોઇએ પરંતુ ભાષાન્તરજ થાય એ બસ નથી પ્રાચીન કવિઓ માફક પરભાષાના સાહિત્યનો વિષય લઈ પોતાની ભાષામાં નૈસર્ગિક શક્તિથી તેનુ વર્ણન કરવુ અથવા તો સ્વતંત્ર ગદ્ય કે પદ્ય રચવું એ જ ખરી સાહિત્યસેવા છે "સ્મરણ સંહિતા," "જયા જયંત," "સરસ્વતીચંદ્ર," અને "રાઇનો પર્વત' જેવા છેક અર્વાચીન સમયના ગ્રંથોની અપેક્ષા ગુજરાતના સાહિત્યવિલાસી સ્ત્રીપુરુષો રાખે તો વાસ્તવિક છે આધુનિક સાહિત્યમા કેટલાક વિદ્વાનોના મત પ્રમાણે કૃત્રિમતા તેમ જ સ્વચ્છંદી વિચારદર્શન અને શૈલી પ્રયોગ બહુ માલમ પડે છે પ્રેમાનંદ જેવું વ્રત લઇ સાહિત્ય સેવા કરવા ધારનાર પુરુષો અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યને સુમાર્ગે પ્રેરશે તો જ સાહિત્ય ખરા સ્વરૂપનું ઉદ્ભવશે

આમ સાહિત્ય દિનપ્રતિદિન થોડાક વિદ્વાનો લેખકો તથા કવિઓ અને ગ્રંથકારો દ્વારા રચાતું જશે તો જે રૂપ અને વિસ્તારની સાહિત્યને અંગે જરૂર છે તે પુરી પાડવાના સંભવ ઘણા ઓછા છે કેટલાક માને છે, કે આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્ય પ્રૌઢતામાં અને વિશાળતામાં બહુ ન્યૂન છે કૃત્રિમતા કેટલાક ગ્રંથોમા ઉભરાય છે વાત કેટલેક અંશે સત્ય છે અને તેથી શોચનીય છે પ્રેમાનંદની માફક અથવા અન્ય કોઈ રીતે અર્વાચીન સમયમા ઉત્તમ કવિઓએ સાહિત્યમંડળ સ્થાપી ઉત્તમ પ્રકારનું સાહિત્ય રચાય એવા પ્રયાસો કરવા જોઇએ અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્ય છેક નિર્માલ્ય નથી સંખ્યાનો વિચાર ન કરતા સ્વરૂપ જોતા આ સાહિત્ય પણ ઉત્તમ ગ્રંથોથી વિભૂષિત છે તેવો એક અર્વાચીન ગ્રંથ જે કરુણ રસનો ઉત્તમ નમુનો છે, તથા જેની રચના ઇન્મેમારીઅમ નામના અંગ્રેજી ગ્રંથનો ખ્યાલ આપી શકે છે તે 'સ્મરણ સંહિતા' છે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનું તે ઉત્તમ કાવ્ય છે આવાં જ કાવ્યો અને ઉપર કહી ગયા તેવા ઉત્તમ ગદ્યાત્મક લખાણ વિશેષ લખાતાં જાય, તોજ ગુજરાતી સાહિત્યની વૃદ્ધિ થશે અર્વાચીન ગુજરાતી સાહિત્યના સર્વમાન્ય વિદેહ કવિ કે ગ્રંથકારો દલપતરામ, નર્મદાશંકર, નવલરામ, નંદશંકર, સ્વ ભોળાશંકર, મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ કલાપી, વગેરે હતા

વિદ્યમાન પુરુષોના નામની આ યાદીમાં નોંધ બહુ લીધી નથી ગુજરાતી ભાષાના પ્રાચીન તથા અર્વાચીન સાહિત્યસ્વરૂપનું નિરીક્ષણ કરી ગયા એક પ્રકાર બીજાથી ચઢીઆતો છે, અથવા ઉતરતો છે એ કહેવાનો બીલકુલ આશય નથી બંને વિભાગ પોતાના વિષય સ્વરૂપની દૃષ્ટિએ ઉપયોગી છે પ્રાચીન સાહિત્ય વિષય મર્યાદિત હતો, તો અર્વાચીન સ્વતંત્ર તથા વિશાળ છે અર્વાચીન સમયમાં ન્યૂનતા માત્ર ખરા સત્યપ્રેમી નીડર વિવેચકોની છે પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો આ વિભાગ આપણા સાહિત્યરસિક પુરુષોએ સ્વીકાર્યો માલમ પડતો નથી સ્પષ્ટ તથા સત્ય વિવેચનને અભાવે નિર્માલ્ય

સાહિત્ય પ્રસિદ્ધ થતું જાય છે તે ઇષ્ટ નથી. આ સાથે ગુજરાતી ભાષાની શબ્દરચના તથા જોડણી વિષે બે બોલની જરૂર છે. શબ્દરચના વિશેષ સંસ્કૃતમય, આડંબરવાળી અને નિષ્પ્રયોજન કઠણ સ્વરૂપની ઘણા ગ્રંથોમાં વપરાએલી જોવામાં આવે છે. વિષયને અનુસરીને ભાષાની સાદાઇ કે પ્રૌઢતા આવશ્યક છે, એ સૂત્રનો બહુ ભંગ થતો જણાય છે. વિવાદગ્રસ્ત જોડણીવાળા શબ્દો બાદ કરતાં શુદ્ધ સ્વરૂપના તત્સમ શબ્દોનો પ્રયોગ એક રીતે કહીએ તો 'દુષ્ટ' થતો જાય છે. ભાષાની સુંદરતા તથા શુદ્ધતા તેમજ, વિચારની પ્રૌઢતા અર્વાચીન સાહિત્યમાં કેટલાક લખાણોમાં છે; ઉતરતી પંક્તિના લેખકોના લખાણમાં બહુ ઓછાં નજરે પડતાં નથી; પ્રાચીન કવિઓની ઘણી કૃતિઓ જનસમાજને ઉદ્દેશીને રચાઇ હતી, અને તેથી જ તેમની ભાષા તેમને રૂચે તેવી યોજાતી.

અર્વાચીન સાહિત્ય મોટે ભાગે માત્ર શિક્ષિત વર્ગને માટે ઉદ્દેશીને રચાય છે. કવિતા છંદવાળી હોવી જોઇએ, તેનું સ્વરૂપ ગેય જોઇએ, એ નિયમ કેટલાક ઉત્તમ કવિઓ હવે પાળતા નથી. કવિતાને લગતો આ પ્રશ્ન કેટલાક વિદ્વાનોએ હાથ પર લેવો શરૂ કર્યો છે એ આનન્દની વાત છે. જેમ શિક્ષિત પુરુષો માટે અમુક સ્વરૂપનું સાહિત્ય અપેક્ષિત છે, તેમ જનસમાજનો બહોળો વર્ગ પ્રાચીન કવિઓ જેવા બોધક કાવ્યો અથવા તો તેવા સ્વરૂપનું સાદું લાગણીવાળું, ઊર્મિ દર્શાવનારૂં રસાત્મક સાહિત્ય ઇચ્છે છે. સરસ્વતીના પ્રસાદવાળા કવિઓ, અને ગ્રંથકારોએ વાચકવૃંદથી વંચાય, સમજાય, અનુભવાય અને સ્વીકારાય (પોતાનું કરી લેવાય) એવું સાહિત્ય રચી ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્યને અન્ય દેશોની તુલનામાં ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત કરે એવા પ્રયાસો કરવા જોઈએ. છેવટે એટલું નિવેદન કરવા ઇચ્છું છું કે હું માત્ર અભ્યાસી છું. આ વિષયનો ઉંડો જ્ઞાતા કે શોધક નથી. વિષય પરત્વે જેમના અભિપ્રાયો પ્રમાણભૂત માની શકાય તેમના ગ્રંથો કે લેખો દ્વારા મળેલા જ્ઞાનનો સાર આપી વિષયચર્ચા કરી છે. શરતચૂકના દોષો પ્રત્યે ક્ષમા યાચી લેખ સમાપ્ત કરૂં છું.

પરિશિષ્ટ अ.

(१) 'प्रकृतिः संस्कृतम् । तत्र भवं तत आगतं वा प्राकृतम् । '

(હેમચંદ્ર.)

(२) 'आर्षोत्थमार्षतुल्यं च द्विविधं प्राकृतं विदुः ।'

ટીપ:—પ્રાકૃતના કેટલાક બે મોટા પ્રકાર માને છે.

(૧) મહારાષ્ટ્રી જેને પ્રકૃત–પ્રાકૃત કહે છે. આ ભાષાનાં મુખ્ય કાવ્યો સેતુબંધ તથા ગૌડવધ નામનાં છે.

(૨) જૈન માગધી. આ વિષે કેટલાક વિદ્વાનોમાં મતભેદ છે. જૈન લોકોના ધર્મગ્રંથો આ ભાષામાં રચાએલા મનાય છે. સંસ્કૃતમાં માગધી કેટલાક ગ્રંથોમાં નીચ પાત્રો માટે પણ યોજાઇ છે.

(३) 'प्राकृता नीचाः तत्संबन्धित्वात् प्राकृतम् ।'

(૪) પ્રાકૃતના દાખલા

સંસ્કૃત	प्राकृत	जूनी गुजराती
अर्क	अक्को	आक
दीप	दीवो	दीवो
बधिर	बहिरो	बहिरो
श्यामाक	सामओ	सामो
अनुयोग	अनुज्जो	अणूजो
पिबति	पिअइ	पिअइ

शास्त्री व्रजलाल

(५) संस्कृत—अतिक्रान्तमन्तर राजानो विहारयात्रा निरयासिषुः ॥
पाली—अतिक्रान्तमन्तर राजानो विहारयातात्रेयासुः ।

डॉ. भाण्डारकर

(६) ' आभिरादिगिरः काव्येष्वपभ्रंश इति स्मृताः ।
शास्त्रेषु संस्कृतादन्यदपभ्रंश तयोदितम् ॥ '

(काव्यादर्श)

(૭) ૭ બોલીના નામ —(૧) મહારાષ્ટ્રી, (૨) શૌરસેની, (૩) માગધી, (૪) પૈશાચી, (૫) ચૂલિકા પૈશાચી, (૬) અને અપભ્રંશ.

(૮) પૈશાચી—વિંધ્યા તથા ગોદાવરી નજીક વસતા અનાર્યોના સહવાસને પરિણામે.

પરિશિષ્ટ ૫.

संस्कृत	मेघ	पै०	मेखो
	राजा	,,	राचा
	तरुणी	,,	तलुनी

(૧) મહારાષ્ટ્રીને દણ્ડી મુખ્ય પ્રાકૃત કહે છે

महाराष्ट्राश्रयां भाषां प्रकृष्टं प्राकृतं विदुः ।
सागरः सूक्तिरत्नानां सेतुबन्धादि यन्मयम् ।

काव्यादर्श ।

(૨) માગધીની હકીકત એક પ્રકાર જૈન માગધી હતો આ ભાષાને પ્રો વેબર પાલી પછીની અને અન્ય પ્રાકૃતો પહેલાંની જૈનોના ધાર્મિક ગ્રંથોની માને છે હેમચંદ્ર તેને જુદી વર્ણવતા નથી મુખ્ય પ્રાકૃત માને છે સંસ્કૃત

સાહિત્યમાં માગધી નીચ પાત્રો પરત્વે યોજાય છે. માગધીના દષ્ટાંતરૂપે હેમચંદ્ર શાકુન્તલ નાટકમાં માછીની ભાષાનો દષ્ટાંત આપે છે. મુદ્રારાક્ષસમાં ક્ષપણક અને વેણીસંહારમાં રુધિરપ્રિયની બોલી પણ આજ છે.

ડૉ. ભાંડારકર.

(૩) મહારાષ્ટ્રી—બધે સ્ જ થવો જોઇએ.

संस्कृत	महाराष्ट्री	गुजराती.
शृंगार	सिंगार	શણગાર.
अश्रु	अंसु	આંસુ

શૌરસેનીઃ—

सं	पूरित	शौ०	पूरिद
,,	तथा	,,	तधा
,,	नाथ	,,	नाध

પરિશિષ્ટ क.

અપભ્રંશના નમુના.

१ हिअडा जइ वेरिअ घणातो किं अभ्मि चडाहुं ।
अम्हहं वे हत्थडा जइ पुणु मारि मराहुं ॥

હૈડા ! જો વેરીઓ ઘણા છે, તો શું આકાશે ચઢીએ ?
અમારા બે હાથ છે; જો પણ (વળી) મારીને મરાઇશું.

(બૃહત વ્યાકરણ)

२ दिअहा जन्ति झडप्प डहिं पडहिं मणोरह पच्छि ।
जं अच्छइ तं माणिअइ होसइ करत मअच्छि ॥

દિવસો ઝડપથી જાય છે, મનોરથો પાછળ પડે છે;
જે છે તે માન્ય થાય છે થશે એમ્ કરતો ન થા.

(બૃહત્ વ્યાકરણ.)

३ वडप्पणु परिपाविअइ हत्थिं मोक्कलडेण ।
વડાપણુ મોકળે હાથે પમાય છે.

(બૃહત્ વ્યાકરણ.)

૪ વલહઉં (વલ્લભ), તુચ્છીઉં (તુચ્છ)
૫ પચ્છઇ (પછી)
૬ ઉગઇ (ઊગે) વ્યાપઇ (વ્યાપે)

૭ ગુરુ તણીઈં વચન (ગુરુનું વચન)

૮ કઉંણુ તણુઉ (કોનુ)

પદ્મનાભ, ભીમ, વગેરેના ગ્રંથોમાંના દાખલા

૯ પહિલુ રાઇ હૂં અવગણિઉ માઉ ખ ધવ કેસવ હણિઉ
(પહેલો રાયે હુ અવગણ્યો–મને અવગણ્યો–મારો બાંધવ કેશવ હણ્યો)
(પદ્મનાભના કહાનડદે પ્રબ ધમાંથી)

૧૦ સિંહાસન બિઠુ છિ કુર રાઇ
મોટુ તેહ તણો મહિમાયિ
(ભીમ કવિએ રચેલા ‘ હરિલીલા શોળકળા ’ના ૧૭ મા સૈકામાંના હસ્ત-
લિખિત પુસ્તકમાંથી નવલરામભાઇએ આપેલો ઉતારો)

૧૧ કરસિ (કરશે)

૧૨ વિશાખ શુદિ હુણદાન દીજઇ
માઘમાસિ અમાવાસ્યા હેમદાન દીજઈ

૧૩ માઘમાસિ, આદિત્યવારિ જુ મલસ્નાન કીજઇ તુ તાવ ચડઈ
(ઇ સ ૧૪૭૪ મા લખેલા બ્રાહ્મણ પુસ્તકમાંથી)

૧૪ તે બ્રાહ્મણ બોલિઉ તાહર ઘરે ભોજન ન કરૂં
તાહરઇ ઘરે ગક્ષમનુ કર્મ દેખુ છુ

૧૫ અપભ્રંશ જૂની ગુજરાતી અને હાલની ગુજરાતીમાં કેટલાક સરખાં સ્વ-પની
યાદી નીચે આપેલી છે

સંસ્કૃત	અપભ્રંશ	જૂની ગુજરાતી	હાલની ગુજરાતી
प्रिय	पिउ, प्रिउ,	પિઉ,	પિઉ
मदीय	महारउ	માહરઉ, માહરુ, ..	મારૂં
अस्ति —	.अच्छइ	અછિઇ, છિ, અછિ	છે

(બૃહદ્ વ્યાકરણમાંથી)

૧૬ જૂની ગુજરાતી–वसंतविलास

सखि दीह दूख अनीठउ दीठउ गमइ न चीर,
भोजन आज अ नीठउ मीठउ सदउ न नीर
सकल कला तु निशाकर ! मा कर मउरि सताप ?
अबला ममारि कलंकी अशकी अभ्या इव पाप.

गुजरात शालापत्र १८९२

ગુજરાત દેશ.

ગુર્જરાષ્ટ્ર (ગુર્જરો શોભા પામ્યાં જયાં તે) અથવા ગુર્જરત્રા (ગુર્જરોએ રક્ષણ કરેલી એવી તે) એ શબ્દો કોઈ કોઈ મંડળમાં સાંભળવામાં આવે છે. સંસ્કૃત શબ્દોના અર્થ પ્રમાણે ગુર્જર્ર કહેવાતા લોકોની પૃથ્વી તે ગુજરાત છે. ગૃર્ ધાતુ, ભક્ષણ-ઉદ્યમ; હિંસા-ગતિ, એ અર્થને વિષે પ્રવર્તે છે, ને એમાંથી ઉદ્યમ-હિંસાના અર્થ ગુજરાતના લોકને લાગુ પાડતાં હિંસા કરનારા ને ખેતી વણજવેપાર એ ઉદ્યમ કરનારા લોક તે ગુર્જર એમ અર્થ કઢાય, અને એ અર્થ ગુજરાતની પહેલી વસ્તી ભીલ કોળીની કહેવાય છે તેનો ગુજરાતના જે ઉદ્યમ તેને લાગુ પડે છે. વળી કચ્છ દેશ તથા પશ્ચિમે સમુદ્ર છે એ જોતાં ગુજરાતના લોક ખેતી વેપારના જ ઉદ્યમ પરમ્પરાથી કરતા આવ્યા છે એમ સિદ્ધ થાય છે. એક શાસ્ત્રીએ ગૄ ધાતુ ઉપરથી '**गीर्यततत् गुः गुरञ्जयतियस्मिन्**' એમ વ્યુત્પત્તિ કરીને જે દેશને વિષે ઉચ્ચારણ છિન્નભિન્ન રૂપે રચ્યાં હોય તે એમ અર્થ કર્યો.

(નર્મકોષ)

જનુભાઈ અચરતલાલ સૈયદ.

પ્રેમાનંદયુગનાં કેટલાંક કાવ્યોનો કાળ નિર્ણય*

વિક્રમના અઢારમા શતકને પ્રેમાનંદયુગ કહે છે, કારણ કે તે યુગનો અધિષ્ઠાતા કવિ શિરોમણિ મહાકવિ પ્રેમાનંદ ભટ છે આ શતકનાં પ્રેમાનંદના, તેના શિષ્યોના, ઉત્તર વયના સમકાલીન કવિ સામળના અને તેની પૂર્વાવસ્થાના સમકાલીન કવિઓના કેટલાક પ્રસિદ્ધ કાવ્યો અને આખ્યાનોની, રચ્યા સાલ ખરી છે કે ખોટી તેનો ગણિતથી નિર્ણય કરી તે વિદ્વાનો સમક્ષ રજુ કરવી અને તે ઉપરથી આ યુગના મુખ્ય કવિ પ્રેમાનંદ અને સામળના કાળ સંબંધી નીકળતા અનુમાન સર્વ વિદ્વાનોની આગળ વિચારવા માટે મૂકવા એ આ લેખ લખવાનો હેતુ છે

મહાકવિ પ્રેમાનંદના કવિ તરીકેના જીવનનો ઇતિહાસ તેજ આ યુગનો ઇતિહાસ છે, તેથી આ લેખમા પ્રથમ પ્રેમાનંદના અને તેના શિષ્યોના આખ્યાનની રચ્યા સાલ તપાસી છે અને પછી અન્ય કવિઓના કાવ્યોની રચ્યા સાલ તપાસી છે

પ્રેમાનંદના જે કાવ્યો ને આખ્યાનોની રચ્યા સાલ આપેલી છે, તેમા કેટલીક વખત એકજ આખ્યાનની એકથી વધારે રચ્યા સાલ મળી આવે છે, અને તેથી કયી સાલ ખરી અને કયી ખોટી તે નિર્ણય કરવાની જરૂર છે વળી જે આખ્યાને મા એકજ રચ્યા સાલ મળી આવે છે, તે રચ્યા સાલ પ્રેમાનંદે પોતે આપેલી છે, કે પાછળથી બીજા કોઇએ દાખલ કરી છે કે પાઠાન્તરથી દૂષિત થઈ છે, તે બાબતનો પણ નિર્ણય કરવાની જરૂર છે બીજા કવિઓનાં કાવ્યોની ખરી રચ્યા સાલ મળે આવે તો પ્રેમાનંદના સમય ઉપર વધારે પ્રકાશ પડે એ હેતુથી તેમના કેટલાંક કાવ્યોની રચ્યા સાલ પણ તપાસી છે

ગણિતથી નિર્ણય કરવા માટે 'ઇન્ડિઅન ઍન્ટિકવરી' મા આપેલાં કર્નલ જેકોબીના કોષ્ટકોનો તથા કેરો લક્ષ્મણ છત્રેના ગ્રહસાધનનાં કોષ્ટકોનો ઉપયોગ કર્યો છે

પરિશિષ્ટમા આપ્યા પ્રમાણે એકંદરે છવીસ (૨૬) કાવ્યો અને આખ્યાનોની અને સામળભટ સંબંધી બીજી ત્રણ સાલો તપાસી છે તેમાથી નીચે પ્રમાણે ખરી હકીકત મળી આવે છે —

પ્રેમાનન્દનાં કાવ્યો અને આખ્યાનોની ખરી રચ્યા સાલ —

૧ मामेरु	સ	૧૭૧૭	૫ शामळशाहनो मोटो विवाह	સ	૧૭૪૦
૨ चन्द्रहासाख्यान	સ	૧૭૨૭	૬ नळाख्यान	સ	૧૭૪૨
૩ मदालसाख्यान	સ	૧૭૨૮	૭ सुभद्राहरण	સ	૧૭૫૮
૪ सुदामाचरित्र	સ	૧૭૩૮			

* છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદ્ માટે લખેલો

પ્રેમાનંદના શિષ્યોનાં કાવ્યોની ખરી રચના સાલ:—

૮ **વીરજી કૃત—કામાવતીની કથા**	સં. ૧૭૨૫
૯ **હરિદાસ કૃત—શામળશાહનો વિવાહ**	સં. ૧૭૨૬
રત્નેશ્વર—	
૧૦ **ભાગવત પ્રથમસ્કંધ**	સં. ૧૭૪૦
૧૧ **અશ્વમેઘ**	સં. ૧૭૪૩
કવિ શામળદાસ—	
૧૨ **પદ્માવતી**ની વાર્તા	સં. ૧૭૭૪
૧૩ શામળનાં કેટલાંક કાવ્યોની ઉતાર્યા સાલ	સં. ૧૭૯૬
૧૪–૧૫ **શામળકવિ**ના આશ્રયદાતા	સં. ૧૭૯૫
રખીદાસે ખોદાવેલ કુવાના શિલાલેખની સાલો.	સં. ૧૭૯૬
બીજા કવિઓ	
અખો	
૧૬ **અખેગીતા**	સં. ૧૭૦૫
ગોપાળદાસ—	
૧૭ **ગોપાળગીતા**	સં. ૧૭૦૬
વિશ્વનાથ જાની—	
૧૮ **મોસાળાચરિત્ર**	સં. ૧૭૦૮

પ્રેમાનંદનાં તેર આખ્યાનોની ભિન્ન ભિન્ન સાલો તપાસી, તેમાં સાત આખ્યાનોની ખરી રચના સાલ મળી છે.

મામેરું અને **નળાખ્યાન** આ કાવ્યોની દરેકની ત્રણ રચના સાલો હતી; તેમાં દરેકમાં પહેલી રચના સાલ, માસ તિથિ ને વાર સાથે મળતી આવે છે અને ખરી ઠરે છે; અને બાકીની બે ખોટી ઠરે છે. **સુદામાચરિત્ર**ની બે રચના સાલ મળી આવે છે, તેમાં પાછળની ખરી ઠરે છે. સામાન્ય રીતે જ્યાં એક કરતાં વધારે રચના સાલ હોય છે, ત્યાં માસ, તિથિ અને વાર એકજ હોય છે. ફક્ત નળાખ્યાનમાં સં. ૧૭૪૨ નાં માસાદિ, સં. ૧૭૭૪–૭૬ નાં માસાદિથી જુદાં છે. **ઓખાહરણ**ની બન્ને રચના સાલો ૧૭૨૩ અને ૧૭૩૨ ખોટી ઠરે છે.

બીજાં સાત આખ્યાનોની એક જ રચના સાલ છે. તે પૈકી બે આખ્યાનોની સાલ ખરી ઠરે છે. **દ્રૌપદીસ્વયંવર** અને **ભગવદ્‌ગીતા** જેના **પ્રેમાનંદ**ના કર્તૃત્વ સંબંધી સંદેહ છે, તેની રચના સાલો ખોટી ઠરે છે.

બાકીનાં બે કાવ્યો **ચંદ્રહાસાખ્યાન** અને **શામળશાહના વિવાહ**ની રચના સાલ સિંહસ્થ વર્ષ ઉપરથી ખરી ઠરે છે; જોકે **ચંદ્રહાસાખ્યાન**માં આપેલાં માસ અને તિથિ, વાર સાથે મળતાં નથી. વખતે પાઠાન્તર થઈ શનિવારનો સોમવાર થયો હોય.

એકંદરે જોતાં પ્રેમાનંદનાં લોકપ્રિય કાવ્યોની એકથી વધારે રચના સાલો મળી આવે છે અને તેમાંનાં કેટલાંકની એક રચના સાલ ખરી મળી આવી છે.

પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોની સાત ખરી રચના સાલો મળી છે, તેમાં **રુક્ષ્યશૃંગાખ્યાન**ની રચના સાલ સં. ૧૭૨૯ ખરી ગણી ઉમેરવી જોઇએ, કારણકે તેમાં ઓગણત્રીસો કાળ પડયાનું કવિ લખે છે. તેની રચના સાલ બૃ૦ કા૦ દોહનમાં સં. ૧૭૨૯ ફાગણ વદિ ૭ છે; વાર આપ્યો નથી.

પ્રેમાનંદનાં પ્રસિદ્ધ કાવ્યો અને આખ્યાનોના મળી આવતા જુદા જુદા સંવતોમાં

સુદામાચરિત્રનો સં ૧૭૦૫ અને નળાખ્યાનનો સં ૧૭૭૬ ગણિતથી તપાસતા ખોટા ઠર્યા છે જે ખરી રચ્યા સાલો મળી આવી છે તેમા વહેલામા વહેલી મામેરાની રચ્યા સાલ સં ૧૭૧૭ અને મોડામા મોડી સુભદ્રાહરણની રચ્યા સાલ સં ૧૭૫૮ છે એટલે સં ૧૭૧૭ થી સં ૧૭૫૮ સુધીનો ૪૧ વર્ષનો કવન કાળ આપણને ચોક્સ રીતે મળે છે

હવે બાકીના પ્રસિદ્ધ કાવ્યોમાં માર્કંડેય પુરાણની રચ્યા સાલ પ્રાચીન કાવ્ય માળામા અને બૃહત્ કાવ્ય દોહનમાં સં ૧૭૬૫ આપેલી છે, અને તે એકથી વધારે વાર તેમા આવે છે, તેથી ખરી માની શકાય અષ્ટાવક્રાખ્યાનની બે રચ્યા સાલ છે (૧) બૃ૦ કા૦ દોહનમા સં ૧૭૨૬ અને (૨) પ્રા૦ કા૦ માળામાં સં ૧૭૬૬ છે પહેલી રચ્યા સાલ ઘણી વહેલી જણાય છે અને બીજી ખરી છે એમ માનવાને પુરાવા નથી આ રીતે તપાસતાં પ્રેમાનંદના પ્રસિદ્ધ આખ્યાનો ઉપરથી સં ૧૭૬૫ થી આગળ જવા માટે આપણને ચોક્સ પુરાવા મળતા નથી બીજા બહારના પુરાવા ઉપરથી આપણે આગળ ઉપર જોઈશું કે આ ભાવાભક્ત મહાકવિ ગુજરાતને સુભાગ્યે બીજા કેટલાક વધારે વર્ષ જીવતો રહ્યો હતો પરંતુ ઉપલા સંવતો ઉપરથી પ્રેમાનંદનો કવનકાળ સં ૧૭૧૭ થી સં ૧૭૬૫ સુધીનો એટલે લગભગ ૫૦ વર્ષનો ચોક્સ રીતે મળે છે અને તેમા ૫ વર્ષ આગળ અને ૫ વર્ષ પાછળ ઉમેરતા એક સાઠીનો ઠરે છે

હવે ઉપર મળી આવેલી કેટલીક ખરી સાલોથી પ્રેમાનંદના જન્મ અને મરણના સમય સંબધી આપવામા આવતી સાલો તપાસીશું મામેરાની રચ્યા સાલ સં ૧૭૧૭ છે તે વખતે પ્રેમાનંદની ઉમર લગભગ પચીસ વર્ષની ગણતાં પ્રેમાનંદનો જન્મ લગભગ સં ૧૬૯૨ મા ઠરે છે, અને આ સંવત ઘણા વિદ્વાનોને માન્ય છે પ્રેમાનંદના શિષ્યોના ગ્રંથોના ખરા સંવત આ બાબતને સમર્થન આપે છે પ્રેમાનંદના શિષ્ય વીરજીએ લખેલી કામાવતીની કથાનો સંવત ૧૭૨૫ અને બીજા શિષ્ય હરિદાસે રચેલા 'શામળશાહનો વિવાહ' નો સંવત ૧૭૨૬ તપાસ્યા પ્રમાણે ખરા છે આ સમય સુધીમા મામેરાના લેખકની કવિ તરીકેની પ્રતિષ્ઠા જામે અને વીરજી અને હરિદાસ જેવા તેના શિષ્યો તરીકે કવિતા લખે તે વાત સંભવિત છે

જન્મ કરતાં વધારે વાદગ્રસ્ત બાબત પ્રેમાનંદના અવસાનકાળની છે તે સમય સંબધી અનુમાન બહારના પુરાવા ઉપરથી કરવામા આવે છે

વલ્લભના આખ્યાનોની રચ્યા સાલ ખરી માનીએ, તો પ્રેમાનંદ સંવત ૧૭૮૧ સુધી તો જીવતા હોવાનું સ્પષ્ટ જણાય છે હવે વલ્લભનાં આખ્યાનોની રચ્યા સાલ ખરી માનવાને કેટલાક કારણો છે દાખલા તરીકે કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાનમા વલ્લભે કવિ સામળ અને તેના આશ્રયદાતા રખીદાસ સંબધી કેટલાક ઉપહાસના વચનો લખ્યા છે એ ઉપરથી એમ ફલિત થાય છે કે કુન્તીપ્રસન્નાખ્યાન સામળે રખીદાસનો આશ્રય લીધા પછી લખાયુ હોવું જોઇએ, અને સામળે રખીદાસનો આશ્રય સંવત ૧૭૭૫ પછી એક બે વરસમાં જ લીધો હતો

સંવત ૧૭૮૬ પહેલા કવિ પ્રેમાનંદનુ મરણ થયું હતુ એમ સુંદરદાસે પુરા

કરેલા **દશમસ્કંધની** રચ્યા સાલ સંવત ૧૭૯૬ ઉપરથી કહી શકાય. પણ આ સાલ ખરી છે કે કેમ તેનો નિર્ણય ગણિતથી થઇ શકે તેમ નથી: કેમકે વાર આપ્યો નથી. આ સંવત ખરો માનીએ તોપણ તે પહેલાં કેટલાં વરસ ઉપર પ્રેમાનંદનું મરણ થયું હશે તે અનુમાન કરવા સબળ પ્રમાણ નથી. વળી પ્રેમાનંદે મરણ વખતે અધુરો રહેલો દશમસ્કંધ પુરો કરવાનું કામ પોતાના પુત્ર વલ્લભને કે બીજા શિષ્યોને ન સોંપતાં સુંદરદાસને સોંપ્યું એમ કહેવામાં આવે છે, તે વાત સપ્રમાણ નથી. વળી સુદર તેનો શિષ્ય હતો તે માનવાને પણ પુરાવો નથી. વલ્લભનાં આખ્યાનો સિવાય પ્રેમાનંદના બીજા જાણીતા શિષ્યોએ અઢારમા શતકના ઉત્તરાર્ધમાં રચેલાં આખ્યાન ક્વચિત જ મળે છે.

ઉપલા પુરાવાને આધારે પ્રેમાનંદનું મરણ સંવત ૧૭૮૧ અને સંવત ૧૭૯૬ વચ્ચે થયું હશે, એટલું જ કહી શકાય.

પરિશિષ્ટમાં તપાસેલી સાલોમાં 'હારમાળા' ના સંબંધમાં એક મહત્ત્વની સાલ આપણને મળે છે, અને તે હારમાળાના મૂળ કર્તૃત્વ ઉપર કંઇક પ્રકાશ નાખે છે. પ્રેમાનંદના નામે ચઢેલી હારમાળાનો સંવત ૧૭૩૪ ચૈત્ર સૂદિ ૧૧ છે; વાર આપ્યો નથી; પરંતુ એક પ્રતમાં હાર આપ્યાનો સમય સંવત ૧૫૧૨ ચૈત્રી સપ્તમી ને સોમવાર છે. ચત્રી સપ્તમી એટલે સૂદિ સપ્તમી લેતાં આ સંવત માસાદિ સાથે મળતો આવે છે, અને ખરો ઠરે છે, અને રા. મંડળિક પણ તે સમયે જીવતો હતો, તે ઐતિહાસિક સત્ય છે. હાર આપ્યાના બનાવની ચોક્કસ નોંધ રખાઇ હોય અને તે ઉપરથી બીજા કવિએ હાર આપ્યાની તારીખ આમ બરાબર આપી તેમ માનવા કરતાં મૂળે નરસિંહ મહેતાએ પોતે જ હારમાળા રચી હશે, તેમાં હાર આપ્યાનો સમય લખ્યો હશે અને પાછળથી તેમાં વધારો થયો એમ માનવું ઠીક લાગે છે. પ્રેમાનંદે પણ તેમાં સુધારો વધારો કરી હાલ મળી આવે છે તે રૂપમાં હારમાળા રચી હોય, તે સંભવિત છે.

પ્રેમાનંદના સમકાલીન કવિઓ.

પ્રેમાનંદના સમકાલીન કવિઓમાં મુખ્ય જ્ઞાની અખો અને સામળભટ છે. આ બેમાં અખો પ્રેમાનંદથી મોટો અને લગભગ એક જમાનો આગળ જન્મેલો અને સામળ પ્રેમાનંદથી નાનો એટલે પાછળ જન્મેલો—ઓછામાં ઓછાં ત્રીસ વર્ષ પછી જન્મેલો જણાય છે, અને પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભનો સમકાલીન ઠરે છે.

અખેગીતાની રચ્યા સાલ સંવત ૧૭૦૫ માસાદિ સાથે મળતી આવે છે. આ વેદાન્ત સિદ્ધાન્તનો અનુપમ ગ્રંથ (ગુજરાતી કવિતામાં) અખાની અનુભવસિદ્ધ જ્ઞાનની દશામાં પાકટ વયે લખાયો હોય તેમ તે વાંચતાં જણાય છે અને તેથી સંવત ૧૭૦૫ માં તેનું વય ૪૫ કે ૫૦ વર્ષનું હોવું જોઇએ. અખાના સમકાલીન અને પ્રેમાનંદની પૂર્વ વયમાં હયાત કવિઓમાં વેદાન્તી ગોપાળદાસ અને વિશ્વનાથ જાની છે. ગોપાળદાસે રચેલી **ગોપાળ ગીતાની** રચ્યા સાલ સંવત ૧૭૦૬ છે, અને વિશ્વનાથ જાનીના **મોસાળાચરિત્રની** રચ્યા સાલ સંવત ૧૭૦૮ છે. બંને તપાસતાં ખરી ઠરી છે. વડોદરા અને પાટણ વચ્ચે લોકોની સારી આવજા હોય, તો વિશ્વનાથ જાનીના

રચેલા મોસાળા ચરિત્ર પછી ૯ વર્ષે લખાએલા મામેરાના કર્તા ભટ પ્રેમાનંદના વાચવામાં તે આવ્યું હોય તે તે સંભવિત છે

कवि सामळ

सामळ कविनो કવનકાળ નક્કી કરવાને માટે નીચેના સંવતો છે —

(૧) पद्मावतीनी વાર્તા—સંવત ૧૭૭૪ ચૈત્ર સુદિ ૫ ને મંગળવાર સંવત માસાદિ સાથે મળતો આવે છે અને ખરો છે

આ રચ્યા સાલ નીચેની પંક્તિઓમાં આપી છે —

‘ સંવત સત્તર ચુંવોતરે, શુકલ પક્ષ શુભ સાર,
કહી કથા દિન પાચમે, મળતો મંગળવાર ’

ઉપલી પંક્તિઓમાં માસ આપ્યો નથી, પણ દિન પાચમે એટલે ઉપર જણાવેલા *સંવતને પાચમે દિવસે એટલે ચૈત્ર સુદિ ૫ ને રોજ કથા કહી એમ સ્પષ્ટ છે, અને તે રીતે માસ પક્ષ લેતા તિથિ વાર મળતા આવે છે

(૨) સામળના એક કાવ્યની ઉતાર્યા સાલ સંવત ૧૭૯૬ માઘ સુદિ ૩ ને રવિવાર મળી આવી છે, અને તે પણ ગણિતથી તપાસતા ખરી ઠરે છે

(૩) સામળ કવિના આશ્રયદાતા રખીદાસે ખોદાવેલા કુવાના શિલાલેખમાં મળી આવતા બંને સંવતો માસ પક્ષ વગેરે સાથે મળતા આવે છે અને ખરા છે

કુવાનો આરંભ—સંવત ૧૭૯૧ માઘ સુદિ ૫ ગુરુવાર

સમાપ્તિ—સંવત ૧૭૯૬ વૈશાખ સુદિ ૩ ગુરુવાર

(૪) સામળનું શિવપુરાણ સંપૂર્ણ કર્યાનો સમય નીચેની પંક્તિઓમાં છે —

‘ સંવત સત્તર ચોલોતરો, શ્રાવણ માસ સુજાણ,
ગુરુવાર શુદ પંચમી, સંપૂર્ણ કીધું પુરાણ ’

નીચે પ્રકાશકે ટીપ કરી છે—

પ્રત ૪—‘ સંવત અઢાર ચારોતરો ’

ઉપરની પંક્તિઓમાં ‘ સત્તર ચોલોતરો ’ ભ્રષ્ટ પાઠ લાગે છે ટીપમાં આપેલા સંવત ૧૮૦૪ નો તિથિવાર સાથે મેળ બેસતો નથી એટલે તે ખોટો છે ૧૭૦૪ આપેલા પાઠ ઉપરથી લઇએ, તો તે અસંભવિત છે એટલું જ નહિ પણ તેનો તિથિ વાર સાથે મેળ બેસતો નથી

उत्तर ઉપરથી નીકળેલો ‘ ઓતરો ’ પ્રત્યય ૬૯ થી ૭૮ સુધી વર્ષ બોલતા લગાડાય છે, એટલે ફક્ત એટલું જ અનુમાન કરી શકાય કે શિવપુરાણ સંવત ૧૭૬૯ થી સંવત ૧૭૭૮ સુધીમાંની કોઇ પણ સાલમાં સંપૂર્ણ કર્યું ગણિતથી તપાસતાં સંવત ૧૭૬૯ થી ૧૭૭૮ સુધીના સંવતો પૈકી સંવત ૧૭૭૨ ની સાથે પંક્તિઓમાં આપેલા માસાદિ મળતાં આવે છે, તે ઉપરથી અનુમાન કરી શકાય કે શિવપુરાણ સંવત ૧૭૭૨

* આ સંવતને મળતા શકનો પાચમો દિવસ ગણ્યો છે

શ્રાવણ સુદિ ૫ ને ગુરુવારે સંપૂર્ણ કર્યું. આ અનુમાનને બીજી રીતે સમર્થન મળે છે. શિવપુરાણમાં રખીદાસ કે સિંહુજનું નામ નથી, તેથી તે સિંહુજ ગયા પહેલાં રચાયું હોવું જોઇએ; અને નીચે જણાવ્યા પ્રમાણે સામળ કવિ સંવત ૧૭૭૫ પછી એક બે વર્ષમાં સિંહુજ ગયા હોય તેમ માલમ પડે છે. વળી પ્રેમાનંદના માર્કંડેય-પુરાણની સ્પર્ધામાં શિવભક્ત સામળદાસ માર્કંડેય પુરાણ રચાયા પછી થોડાં જ વર્ષમાં (સાત વર્ષમાં) શિવપુરાણ રચી કાઢે એ વાત સંભવિત છે.

(૫) '**સિંહાસનબત્રિસી**' કવિ સામળ પોતે જ સંવત ૧૭૭૫ થી ૧૭૮૫ માં રચ્યાનું લખે છેઃ—

> 'સંવત સત્તર પંચોતરો, કરવા માંડયો ગ્રંથ,
> બત્રીસ વાત પંચાસીએ પુરણ કીધો પંથ.'
> ... ...
> સિંહુજ પટેલ રખીઅલ વડો, કોડે તેડયો કવિરાજ,
> ... ...

આ તેમજ તે પછી આપેલી કેટલીક પંક્તિઓ ઉપરથી જણાય છે કે સામળ કવિની કીર્તિ સાંભળી અને સિંહાસન બત્રીસીની કેટલીક વાતો સાંભળી રખીદાસે સામળ કવિને તેડાવ્યા, સંપૂર્ણ ગ્રંથ લખાવ્યો, અને ગમાન બારોટને સર્વ સ્થળે પ્રસિદ્ધ કરવા શીખવ્યો.

વળી સિંહાસન બત્રીસીની વાર્તાઓ વાંચતાં જણાય છે કે પ્રથમની કેટલીક વાર્તાઓ સિંહુજમાં આવ્યા પહેલાં રચાઇ છે અને બાકીની સિંહુજ ગયા પછી. દાખલા તરીકે ભદ્રા ભામિનીની તેવીસમી વાર્તામાં કવિ સામળ સિંહુજમાં ગયાનુ સ્પષ્ટ રીતે લખે છેઃ—

> 'કવિશ્રો સામળદાસને તરતીબ તેડયો ત્યાંય
> વીરેશ્વર જે વિશ્વ છે, જ્યોત જાગતી જયાંય'
> ... ...
> રખીદાસ રાજસ વડો જશ કેરો રિદ્ધ રૂપ,
> ગામાનંદ સુધી તેહનો ભાટ ભલેરો ભૂપ
> કીર્તિ કહી તે કવિ તણી ગુણીજન તેડયો ઘેર.'

આ પંક્તિઓ ઉપરથી જણાય છે કે સામળ કવિ સંવત ૧૭૭૫ અને સંવત ૧૭૮૫ વચ્ચે સિંહુજ ગયા અને રખીદાસે તેમને સારો આશ્રય આપ્યો. વળી કવિ વલ્લભે **कुन्तीप्रसन्नाख्यान**માં સામળ કવિને ઉતારી પાડવા જે ઉલ્લેખ કર્યો છે, તે ખરો માનીએ તો સામળ કવિ તે કાવ્ય રચાયા પહેલાં એટલે સંવત ૧૭૭૫ પછી એક બે વરસમાંજ સિંહુજ ગયા અને રખીદાસનો આશ્રય લીધો એમ ઠરે છે.

ઉપર જણાવેલી સાલો અને હકીકત ધ્યાનમાં લેતાં સામળ કવિના કવનકાળની જાહોજલાલી સંવત ૧૭૭૦ થી સંવત ૧૭૯૫ સુધી ચોકસ રીતે માલમ પડે છે. કવન કાળનો આરંભ દશ વર્ષ આગળ ગણતાં કવિના કવનનો આરંભકાળ સંવત ૧૭૬૦ થી અટકળી શકાય છે, અને પ્રેમાનંદ અને તેના પુત્ર વલ્લભની આંખમાં આવે તેવી

પ્રખ્યાતિ લગભગ સંવત ૧૭૭૦ થી થએલી હોવી જોઈએ વળી આ ઉપરથી સામળ કવિ પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભનો સમકાલીન ઠરે છે, અને વલ્લભ અને સામળનો ઝઘડો બંધબેસતો લાગે છે પ્રેમાનંદ તેમાં ઉતર્યો ન હોય, પણ તેના સાક્ષી ખરા

સામળ કવિનો કવનકાળ આ પ્રમાણે વિક્રમના અઢારમા શતકના ઉત્તરાર્ધમા ઠરે છે, અને તેથી પ્રેમાનંદના શિષ્ય વીરજીએ '**पद्मावती**'ના જેવી **कामावती**'ની વાર્તા લખી એ બાબત કાળદોષથી બાધિત થાય છે, કારણકે આરંભમા જણાવ્યુ છે તેમ વીરજીકૃત **कामावती**'ની વાર્તાની રચ્યા સાલ સંવત ૧૭૨૫ છે અને પદ્માવતીની વાર્તાની રચ્યા સાલ સંવત ૧૭૭૪ છે

કવિ સામળનો જન્મ અને અવસાન ક્યારે થયા તે સંબંધી અનુમાન કરવા માટે કંઇ પણ પુરાવા નથી જન્મ અઢારમા શતકની બીજી પચીસીમા થયો હોય અને મરણ ઓગણીસમા શતકની પહેલી પચીસીમા થયુ હોય એમ કહી શકાય

જન્મમરણનાં બિંદુઓથી સમર્યાદ મનુષ્યજીવનની કાળલેખાથી કવિજીવનકાળ માપી શકાય નહિ અને માપવો યોગ્ય નથી એમ સૂચવતા, ભારતના પ્રાચીન કવિઓના જીવનની પેઠે આપણા ગુર્જર કવિવરોના જીવન, પ્રાકૃત મનુષ્યજીવનના જન્મમરણના બિંદુઓથી અબાધિત રહ્યા છે, અને રહેવાના જ **तथास्तु** ।

નડિઆદ,
તા ૧૦-૭-૨૦

મણિલાલ શામળભાઇ દ્વિવેદી.

परिशिष्ट

૧ **मामेरू**—સંવત ૧૭૧૭ આસો સુદિ ૯ રવિવાર ખરી
(કવિ નર્મદાશંકર)
સંવત ૧૭૩૨ આસો સુદિ ૯ રવિવાર ખોટી
(નવલરામ)
સંવત ૧૭૩૯ આસો સુદિ ૯ રવિવાર ખોટી
(બૃહત્ કાવ્યદોહન)

૨ **ओखाहरण**—સંવત ૧૭૨૩ ચૈત્ર સુદિ ૮ ગુરૂવાર ખોટી.
(કવિ નર્મદાશંકર)
સંવત ૧૭૩૨ શ્રાવણ સુદિ ૯ ગુરૂવાર ખોટી

૩ **चन्द्राहासाख्यान**—સંવત ૧૭૨૭ જેઠ સુદિ ૭ સોમવાર * સંવત ૧૭૨૭ સિંહસ્થ વર્ષની સંધિમા સાલ અને માસ ખરા વાર શનિ આવે છે

૪ **मदालसाख्यान**—સંવત ૧૭૨૮ ચૈત્ર વદિ ૫ રવિવાર ખરી ×

૫ **द्रौपदी स्वयंवर**—સંવત ૧૭૩૬ આસો વદિ ૨ બુધવાર ખોટી
(બૃહત્ કાવ્યદોહન)

૬ **सुदामाचरित्र**—સંવત ૧૭૦૫ શ્રાવણ સુદિ ૩ શુક્રવાર ખોટી
(કવિ દલપતરામ)
સંવત ૧૭૩૮ શ્રાવણ સુદિ ૩ શુક્રવાર ખરી
(બૃહત્ કાવ્યદોહન)

---

* 'સોમવાર' શનિવારને બદલે ભૂલથી લખાયો હોય એમ લાગે છે
× મૂળ રચ્યા સાલ વધાર્યું સંવત ૧૭૬૫ મા

૭ શ્રાદ્ધ—સંવત ૧૭૩૭ ભાદરવા વદિ ૩ શુક્રવાર. ખોટી.
(બૃહત્ કાવ્યદોહન)

૮ શામળશાનો મોટો વિવાહ—સંવત ૧૭૪૦[1] સિંહસ્થ વર્ષની પૂર્ણાહુતિ. ખરી.

૯ ભગવદ્ગીતા—સંવત ૧૭૩૮ આષાડ વદિ ૭ સોમવાર. ખોટી.

૧૦ સુધન્વાખ્યાન—સંવત ૧૭૪૦ કાર્તિક સુદી ૯ ભૃગુવાર.[2] ખોટી.
(બૃહત કાવ્યદોહન)

૧૧ રણયજ્ઞ—સંવત ૧૭૪૧ ચૈત્ર સુદિ ૨ રવિવાર. ખોટી.

૧૨ નળાખ્યાન—સંવત ૧૭૪૨ પોષ સુદિ ૨ ગુરુવાર. ખરી.
(બૃહત્ કાવ્યદોહન)
સંવત ૧૭૭૪ જેઠ વદિ ૬ મંગળવાર. ખોટી.
સંવત ૧૭૭૬ જેઠ વદિ ૬ મંગળવાર ખોટી.

૧૩ સુભદ્રાહરણ—સંવત ૧૭૫૮ ફાગણ સુદી ૧૦ ગુરુવાર. ખરી.

પ્રેમાનંદના શિષ્યોનાં આખ્યાનો.

૧૪ વીરજી સુરેખાહરણ—સંવત ૧૭૨૦ પોષ સુદિ ૫ ગુરૂવાર. ખોટી.

૧૫ ,, કામાવતીની કથા—સંવત ૧૭૨૫ પોષ વદિ ૧૧ સોમવાર. ખરી.

૧૬ ,, વલિરાજાખ્યાન—સંવત ૧૭૩૦ શ્રાવણ સુદિ ૧૧ શુક્ર. ખોટી.

હરિદાસ—

૧૭ શામળશાનો વિવાહ—સં. ૧૭૨૬ કાર્તિક સુદિ ૧ ભૃગુવાર. ખરી.

રત્નેશ્વર—

૧૮ ભાગવત પ્રથમ સ્કંધ—સં. ૧૭૪૦ કાર્તિક સુદિ ૧૧ શનિ. ખરી.

૧૯ અશ્વમેઘ—સંવત ૧૭૪૩ માઘ વદિ ૫ રવિવાર ખરી.

૨૦ સ્વર્ગારોહણ—સંવત ૧૭૪૮ માગશર વદિ ૪ શુક્રવાર ખોટી.

બીજા કવિઓ.

વિશ્વનાથજાની—

૨૧ મોસાળાચરિત્ર—સંવત ૧૭૦૮ ચૈત્ર વદિ ૧૩ શનિવાર ખરી.

અખો—

૨૨ અખેગીતા—સંવત ૧૭૦૬ ચૈત્ર સુદિ ૯ સોમવાર ખરી.

સામળકૃત—

૨૩ પદ્માવતીની વાર્તા—સંવત ૧૭૭૪ દિન ૫ મંગળવાર ખરી.
,, ,, ચૈત્ર સુદિ ૫ મંગળવાર.

૨૪ સામળની કવિતા ઉતર્યા સાલ—સંવત ૧૭૯૭, શકે ૧૬૬૧ માઘ સુદિ ૩ રવિવાર. ખરી.

૨૫ રણછોડદાસના કુવાનો લેખ—આરંભ સંવત ૧૭૯૫ માઘ સુદિ ૫ ગુરુવાર ખરી.

સામળદાસ—

૨૬ શિવપુરાણ—સંવત ૧૭૦૪ શ્રાવણ સુદિ ૫ ગુરુવાર. ખોટી.
સંવત ૧૮૦૪ શ્રાવણ સુદિ ૫ ગુરૂવાર ખોટી.
સંવત ૧૭૭૨ શ્રાવણ સુદિ ૫ ગુરૂવાર. ખરી.

૨૭ નરસિંહ મહેતાના હારમાળા—+ સંવત ૧૫૧૨ ચૈત્ર સુદિ ૭ સોમવાર ખરી.

૨૮ ગોપાળદાસકૃત—ગોપાળગીતા— સંવત ૧૭૦૬ વૈશાખ સુદિ ૮ સોમવાર. ખરી.

---

૧ તિથિ અને વાર આપ્યાં નથી પણ તે સિંહસ્થ વર્ષ હતું.

૨ 'ગુરુવાર' ને બદલે ભૃગુવાર ભૂલથી લખાયો હોય તો સાલ ખરી. ગણતાં ગુરુવાર આવે છે.

\+ પ્રેમાનંદને નામે ચઢાવેલી હારમાળામાં રચ્યા સાલ ૧૭૩૪ ચઇત્ર સુદિ ૧૧ છે; ને હાર આપ્યા સાલ સંવત ૧૫૧૨ છે એમ જણાવ્યું છે.

શૈલી: એ વિષયનું સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ.

શૈલી એટલે શુ ?

'શૈલી' એ શબ્દનો સામાન્ય અર્થ રીત, ઢબ, પદ્ધતિ એવો થાય છે ખાવાની, પીવાની, ઊઠવાની, બેસવાની, ગાવાની, બજાવાની, એમ નાનાવિધ શૈલીઓ હોઇ શકે, અને તેમના વિષે આપણે વિચાર કરી શકીએ પરતુ એમ કરવાનો આ નિબધનો હેતુ નથી આ નિબધમા 'શૈલી' શબ્દ સાહિત્યશાસ્ત્રનો પારિભાષિક શબ્દ છે, અર્થાત સાહિત્યમા થતા ચોકસ અર્થમાજ એ શબ્દ અત્રે વાપરવામાં આવ્યો છે એ અર્થ તે આ શૈલી એટલે ભાષા-શૈલી કે લેખન-શૈલી મનુષ્યના મનમાં જે વિચારો, ભાવો, લાગણીઓ, ઇચ્છા, જુસ્સા, વગેરે ઉદ્ભવે છે, તે ભાષાદ્વારા દર્શાવવાની શૈલી-રીત ઢબ-પદ્ધતિ, તે ભાષા-શૈલી વિચારો, ભાવો, ઇત્યાદિ જેમ ભાષા વડે દર્શાવી શકાય છે, તેમ લેખન વડે પણ દર્શાવી શકાય છે લેખનદ્વારા મનુષ્યના મનમા ઉત્પન્ન થતા વિચારાદિ દર્શાવવાની શૈલી, તે લેખન-શૈલી આમ 'શૈલી' શબ્દથી ભાષા-શૈલી કે લેખન-શૈલીજ આ લેખમા ઉદ્દિષ્ટ છે

શૈલીના અભ્યાસની અગત્ય —

કોઇ પણ વિષય ઉપર મનુષ્યના મનમા ઉત્પન્ન થતા વિચારો, ભાવો, લાગણીઓ, ઇચ્છા, જુસ્સા, ઇત્યાદિ ઈત્યાદિને લિપિદ્વારા યથાસ્થિત આલેખી બતાવવા તેનું નામ નિબધ આથી જણાય છે, કે નિબધમાં બે વસ્તુઓ મુખ્ય છે વિચાર અને શૈલી અને તુલ્યબળ છે, વિચાર વિના શૈલી નકામી છે, શૈલી વિના વિચાર પાગળા છે દેશમા જે નવચેતનાનો પ્રસાર થયો છે-થઈ રહ્યો છે, તેમાંના વિચાર નવીન ગુજરાત સત્કારી રહ્યુ છે, એટલે વિચારોનો તેને તૂટકો પડે તેમ નથી પરતુ શૈલી એટલે એ વિચાર દર્શાવવાની પદ્ધતિ વિના ગમે તેવા સુંદર વિચાર પણ શા કામના ? સાક્ષર-શ્રી નવલરામભાઇ કહે છે તેમ એ તો ગુગાના સ્વપ્ના જેવું થાય, માટે શૈલીના અભ્યાસની અને ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌મા એ વિષય ઉપર વિચાર કરવાની અગત્ય છે

કેટલાકનું એવું માનવુ હોય છે, કે માતૃભાષામા પોતાના વિચારો આ કોઈ દર્શાવી શકે, તેથી 'શૈલી' વિષે વિચાર કરવા બેસવું, એ નવરાની નિશાની છે જેમને સાક્ષર થવુ હોય, તેમને એ બોજો આ વિચારો કેવળ ભૂલભરેલા છે શૈલીને સાક્ષરત્વ સાથે જેટલો સબધ છે, તેટલો, બલ્કે તેથી વિશેષ ગાઢ સબધ આપણા નિત્યના જીવન સાથે છે માત્ર સાહિત્યસેવી પુરુષોને શૈલી અભ્યાસ ને ચિંતનનો વિષય નથી, પણ જનતાને એ અભ્યાસને ચિંતનનો વિષય છે એથી મનુષ્ય મનુષ્યને મળી તેના વિચારો સમજી શકે છે, અને પરિણામે તેમનામાં પરસ્પર ભ્રાતૃભાવની લાગણી પેદા થઈ, પોષાતી જાય છે, તથા સમભાવના જન્મે છે પ્રકૃતિનાં પરન સુંદર દશ્યોમાંથી પ્રાપ્ત થતો અનેરો આનદ તેઓ લઇ, લેવડાવી શકે છે

સૌ કોઈ શાણા સમજે છે, કે સંસારમાં વ્યાપી રહેલા કલહોનો મોટો ભાગ તો ગેરસમજુતીને લીધેજ ઉત્પન્ન થએલો હોય છે. નાની નાની વાતોમાં ગેરસમજુતી ઉત્પન્ન થતાં મોટા ભયંકર કલહો ઉત્પન્ન થાય છે, અને જીવન ખારૂં બની જાય છે. શબ્દોની સહેજ હેરફેરને લીધે કંઇનું કંઇ પરિણામ આવી જાય છે. શૈલીના અભ્યાસથી આવાં ઘણાં અનિષ્ટ નિવારી શકાય છે.

ઘણાકને મોંએ આપણે એવું સાંભળીએ છીએ, કે 'શું કરૂં ભાઇ, હું સમજું છું ખરો; પણ તમને સમજાવી શકતો નથી.' જો આમ પોતપોતાના વિચારાદિ મનુષ્યો એક બીજાને જણાવી શકે નહિ, તો પછી સમાજમાં એકતા, પ્રેમ, શાંતિ શી રીતે સંભવી શકે? અને તે વિના રાષ્ટ્રની ઉન્નતિની આશા પણ શી રીતે રાખી શકાય? આથી પણ મનુષ્યે પોતાની ભાષાનો–ભાષાના શબ્દોનો સારો અભ્યાસ કરતાં અને તેમને યોગ્ય રીતે વાક્યોમાં વાપરી પોતાના મનના વિચારો, ભાવો, લાગણીઓ, જુસ્સા ઇત્યાદિ આબેહુબ, સચોટ, ને સુંદર રીતે દર્શાવતાં શીખવુજ જોઇએ, અર્થાત તેણે શૈલીનો અભ્યાસ કરવોજ જોઇએ.

શૈલીના અભ્યાસની અગત્ય દર્શાવનારાં આ સામાન્ય કારણો છે. આ પરિષદ્‌માં એ વિષય ઉપર વિચાર કરવાનું એક વિશિષ્ટ કારણ પણ છે.

એ તો સૌ કોઇને કબુલ કરવુંજ પડશે, કે ગુજરાતી ભાષાના ગદ્ય–સાહિત્યમાં હજુ ઘટના આવી નથી. 'શૈલી' શબ્દથી ગદ્યના જે કોઇ ખાસ ગુણનો આપણને બોધ થાય છે, તે ગુણયુક્ત ગદ્ય લખનાર લેખકો ગુજરાતમાં નથી થયા, કે નથી એમ તો નજ કહેવાય. નર્મદ, નવલ, નંદશંકર, મણિલાલ, ગોવર્ધનરામ, ઇત્યાદિ સાક્ષર લેખકો જુદી જુદી શૈલીઓનું ગદ્ય લખી ગુજરાતી સાહિત્યને પોષી ગયા છે; અને કેશવલાલ, રમણભાઇ, નરસિંહરાવ, આનંદશંકર, કમળાશંકર, બળવંતરાય, ઈત્યાદિ સાક્ષર લેખકો નવનવીન શૈલીનું ગદ્ય–સાહિત્ય ઉત્પન્ન કરવા યથાશક્તિ પ્રયત્નો આદરી રહ્યા છે. છતાં તેઓ પોતપોતાની જુદી જુદી શૈલીઓની સંપૂર્ણતા સાધી શકયા છે, એમ હિંમતથી કહી શકાય તેવું નથી. તેમની કૃતિઓ પણ, ઉત્તમ ગદ્ય-શૈલીને આવશ્યક 'રચના–માધુર્ય' કે લાલિત્યનો વિચાર બાજુએ મૂકવા છતાંએ, શૈલીની દૃષ્ટિએ છેક ગૌણ શુદ્ધિને લગતા દોષોથી પણ વિનિર્મુક્ત નથી જણાતી! આનું કારણ ગમે તે હોય, પણ વસ્તુસ્થિતિ તો એજ છે. જ્યાં ઉચ્ચ કોટિના લેખકોની આ સ્થિતિ છે, ત્યાં સામાન્ય કે અધમ કોટિના લેખકોની તો વાતજ શી કરવી? ગુજરાતી ભાષામાં છપાઇ બહાર પડતા ગ્રંથો તપાસતાં જણાયું છે, કે તેમાંના મોટા ભાગના ગ્રંથો તો સામાન્ય કોટિના લેખકોને હાથે લખાએલા હોય છે. આથી શૈલી સંબંધે ગુજરાતી સાહિત્યની અન્ય ભાષાઓના સાહિત્યને મુકાબલે શોચનીય સ્થિતિ છે, એમ કરારે કહી શકાય. આ સ્થિતિમાં સત્વર સુધારો થવાની અગત્ય છે; અને એથી પણ અત્રે શૈલી વિષે વિચાર કરવાની જરૂર છે.

ઉત્તમ શૈલીના મુખ્ય ગુણ:—

ઉપર જણાવાઇ ગયું છે, કે વિચાર દર્શાવવાની રીતિ તે શૈલી છે. આથી તે

એવી હોવી જોઇએ, કે પાઠક લેખકનો આશય બરાબર સમજી શકે—લેખકને શું કહેવાનુ છે, તે પાઠકના ધ્યાનમા બરાબર ઉતરી શકે વળી તે એવી હોવી જોઇએ, કે પાઠકની ચિત્તવૃત્તિ લેખકને વશ થઈ જાય, અને તેના કહેવાની પાઠક ઉપર છાપ પડે વિશેષમા વળી તે એવી હોવી જોઇએ, કે પાઠક લેખકનો લેખ વાચી પ્રસન્ન અને સતુષ્ટ થાય આમ ઉત્તમ શૈલીમાં ત્રણ પ્રધાન ગુણ હોવા જોઇએ —

(૧) સ્પષ્ટતા (૨) ઓજસ્ (૩) માધુર્ય

આ ગુણોને પૃથક્ પૃથક્ લઈ, તેમના વિષે જરા વિગતવાર વિચાર કરીએ

(૧) સ્પષ્ટતા.

સ્પષ્ટતા એ સાપેક્ષ શબ્દ છે એક વસ્તુનુ વર્ણન આબેહુબ કરેલુ હોય, છતા બધા વાચકોને તે સ્પષ્ટ ન સમજાય દૃષ્ટાંત તરીકે એન્જિનનુ વર્ણન આબેહુબ કરેલુ હોવા છતા માત્ર યન્ત્રશાસ્ત્રના અભ્યાસકોનેજ તે સ્પષ્ટ સમજાવાનુ અન્ય સામાન્ય વાચકો તો એવા વર્ણનથી કટાળવાના, કારણ કે તેમને તે સ્પષ્ટ સમજાવાનુજ નહિ આથી એ વિષયના અભ્યાસકોને માટે પારિભાષિક શબ્દોવાળુ વર્ણન ઘટે, તો સામાન્ય વાચકો માટે સામાન્ય રૂપનુ વર્ણન ઘટે આથી સ્પષ્ટતાની સાપેક્ષતા સિદ્ધ થાય છે

લેખનમા સ્પષ્ટતા આવવા માટે નીચેના ત્રણ પેટાગુણો ઉપર લક્ષ અપાવુ જોઇએ —

(૧) યથાર્થતા (૨) શુદ્ધિ (૩) રુઢિ

યથાર્થતા —ભાષાનો એ સર્વોપરિ ગુણ છે જે અર્થ લેખકના મનમા હોય, તેજ અર્થ લેખકની ભાષા વાંચી વાચકના સમજવામા આવે, એવો ભાષાનો જે ગુણ તે યથાર્થતા માતૃભાષામાજ પોતાના વિચાર દર્શાવવાના હોવાથી જેમણે એ વિષય ઉપર વિચાર કર્યો નથી, તેમને લેખમા યથાર્થતા સાધવી એ કદાચ બહુ સહેલી ને સાધારણ વાત લાગશે પણ ખરી રીતે એ ગુણ સાધવાનુ કાર્ય સહેલુ નથી ઉત્તમ લેખકો પણ એમા ઠોકરો ખાઈ જતા જણાય છે જેમને આપણે 'સાક્ષર' મા ગણીએ છીએ, એવા એક લેખક એક પ્રસિદ્ધ ચર્ચાપત્રીને ઉત્તર આપતા લખે છે "નામ લઇએ તોજ '**सामान्ये नपुसकम**' પ્રમાણે સમર્થન થાય એવો અર્થ અમારા લખાણનો થતો જણાય છે તે અમારો વિવક્ષિત અર્થ નથી" આ વચનો દર્શાવી આપે છે, કે તેમના મૂળ લેખમા 'યથાર્થતા' સાધી શકાએલી નહિ

યથાર્થતા ત્યારેજ બરોબર સાધી શકાય, કે જયારે જે વિષય ઉપર લેખ લખવાનો હોય, તે વિષય વિષે લેખકના પોતાના મનમાં સ્પષ્ટ વિચારો હોય જયા સુધી લેખકના મનમા સ્પષ્ટ વિચારો હશે નહિ, ત્યા સુધી તેમને તે બીજા સમજી શકે એવી ભાષામા દર્શાવી શકશે નહિ બીજુ પોતાની ભાષામાં યથાર્થતાનો ગુણ લાવવા માટે લેખકને શબ્દેશબ્દનું તોલન કરવાનો મહાવરો હોવો જોઇએ તેને ડગલે ડગલે વિચાર કરી લેખ લખવાની ટેવ હોવી જોઇએ, કે જેથી એકને બદલે બીજો શબ્દ ન વપરાત. પોતાના વિચારો કે ભાવો આબેહુબ દર્શાવનાર શબ્દોનોજ ઉપયોગ થાય

વળી યથાર્થતા સાધવાને માટે લેખકે પોતાના વિચાર સરળ ને સ્વાભાવિક રીતેજ દર્શાવવા જોઇએ. વધારે ઉંચા પ્રકારનું ગદ્ય લખવાનો પ્રયત્ન કરતાં કૃત્રિમતા આવે છે, અને તેથી યથાર્થતાનો નાશ થવાનો સંભવ ઉત્પન્ન થાય છે.

ટુંકમાં એ ગુણ સંપૂર્ણ રીતે સાધવા માટે લેખકમાં સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ, ગહન વિદ્વત્તા, ને સતત અભ્યાસ કરવાની ટેવ હોવી જોઇએ; તથા એમની સાથે પરમ વિવેક પણ હોવો જોઇએ. નાનાપ્રકારના લેખકો પોતપોતાના એ ગુણોના પ્રમાણમાં યથાર્થતા અને પરિણામે સ્પષ્ટતા સાધી શકે એ સ્પષ્ટ છે. પ્રતિભાશાળી લેખકમાં તો એ ગુણો થોડા ઘણા તો સ્વાભાવિક રીતેજ હોય છે; છતાં એ દિશામાં તેઓ પ્રયત્ન કરે, તો 'સોનું ને સુગંધ' મળતાં પછી પૂછવુંજ શું?

શુદ્ધિઃ—શૈલી એટલે વિચાર દર્શાવવાની રીતિ, એ ઉપર કહેવાઈ ગએલું છે. આપણે આપણા વિચારો વાક્યોદ્વારા દર્શાવીએ છીએ, અને વાક્યોમાં શબ્દોનો ઉપયોગ કરીએ છીએ. ટુંકામાં કહીએ તો, 'શબ્દો' એ શૈલી સંબંધી વિચારના એકમ છે. આથી શુદ્ધિના વિચારમાં આપણે શબ્દ-શુદ્ધિ, અને યોગ્યતા, આકાંક્ષા, ને સંનિધિથી જોડાએલાં પદો—શબ્દોની શુદ્ધિ અર્થાત્ વાક્ય-શુદ્ધિ વિષે વિચાર કરવાનો છે. એ તો નિર્વિવાદજ છે, કે લેખોમાં શુદ્ધ શબ્દો અને શુદ્ધ વાક્યોજ વધારે વપરાય છે. આથી શુદ્ધિ વિષે સીધો વિચાર ન કરતાં અશુદ્ધિ વિષે—શબ્દો ને વાક્યોમાં દોષો કેવા કેવા થાય છે, તે વિષે વિચાર કરીશું. અશુદ્ધિ-દોષ મુખ્ય આટલા પ્રકારના છેઃ—

(अ) શબ્દોના વપરાશને લગતા.

(ब) જોડણી, શબ્દો છુટા પાડવા, વગેરેને લગતા.

(क) વાક્ય-રચનાને લગતા.

(ड) વ્યાકરણને લગતા.

અને (इ) વિરામચિહ્નને લગતા.

(अ) શબ્દોના વપરાશને લગતા દોષોઃ—

(ક) શબ્દોને તેમના પ્રચલિત અર્થમાંજ વાપરવા જોઇએ—

(૧) '**વેપાર**' શબ્દ સંસ્કૃત '**व्यापार**' શબ્દ ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે,* અને તેનો ગુજરાતીમાં 'માલની લેવડદેવડ કરવી તે' એવો અર્થ થાય છે. છતાં 'એ બધો બુદ્ધિનો વેપાર છે' એમ લખવું એ દોષ છે. 'બુદ્ધિનો વ્યાપાર છે' એમ લખવું જોઇએ. અહિં વ્યાપાર એટલે કાર્ય.

(૨) 'ભણેલા' એટલે લખી-વાંચી શકે એવા. એ અભણથી ઉલટા અર્થનો શબ્દ છે. વાંચી-લખી જાણે એવા બધાનો એ શબ્દના અર્થમાં સમાવેશ થાય છે; છતાં 'વધારે ભણેલા-કેળવાએલા'ને તેમાંથી બાદ કરી

---

* રા. નરસિંહરાવ '**व्यवहार**' ઉપરથી એ શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયાનું જણાવે છે.

આકીનાને ઉદ્દેશી એ શબ્દ વાપરવો એ દોષ છે ‘ભણેલા’ એટલે લખી-વાચી શકે એવા કેળવાએલા પણ ભણેલા કહેવાય ભણેલા વ્યાપ્ય છે અને કેળવાએલા વ્યાપક છે આ શબ્દ મહાત્મા ગાધીજીએ ‘કેળવાએલા નહિ, પણ માત્ર વાચી-લખી શકે એવા’-એવા સકુચિત તથા અપ્રચલિત અર્થમાં વાપરતાં કેવી વિષમ સ્થિતિ ઉત્પન્ન થઈ ગ્હી હતી, તે સૌ કોઈ જાણે છે એક શબ્દ પણ ખોટી રીતે વપગયાથી શું પગ્ણિામ આવે, તેનુ એ ઉત્તમ ઉદાહરણ છે

(૩) ‘ભાર્ગવ’ એટલે ભૃગુના વશનો એ અર્થમાં એ શબ્દ પ્રચલિત છે તેને ખેચતાણ કરી ‘તેજ’ ના અર્થમા વાપરવો એ દોષ છે ‘ઉડે તહીં અમિત ભાર્ગવના ફુવારા’ એ જ પ્રમાણે ‘જલધિ’ એટલે ‘સમુદ્ર’ અર્થ પ્રચલિત છે એ શબ્દને હિમાલયના અર્થમાં વાપરવો એ દોષ છે ‘જલધિની ઝાડી’

(ખ) ચાલુ ભાષામા વપરાતા બધ થએલા શબ્દો, કે બધ થતા જતા શબ્દોને ફરી ચાલુ કરવાના પ્રયત્નો પણ દોષ ગણાય છે, કારણ કે એવા પ્રયત્નોથી અર્થની સ્પષ્ટતાને બાધ આવે છે ભાષા-ગગામા વહેતાં નીચે બેસી ગએલા, કે કિનારે લાધી ગએલા કચરાને પાછો પ્રવાહમા નાખી તેને અસ્વચ્છ કરવો, એ કાર્ય ઇચ્છવાજેગ છે એમ કોણ કહી શકશે? યાદ રાખવું જોઇએ કે એવા-જેમને ફરી ચાલુ કરવાનો યત્ન થતો હોય તેવા-શબ્દો ખરેખર કચરા જેવા હોવા જોઇએ નાવ કિનારે લાધી ગયુ હોય ને તેને પ્રવાહમા નાખીએ, તો તો તે આપણને તારે! ટુકમાં ‘અવાચક’ શબ્દોનો ફરી વપગશ વાધો લેવા યોગ્ય છે સુદર અર્થના વાહક શબ્દોનો નહિ આપણી ભાષામા સાક્ષરશ્રી કેશવલાલભાઇ જુના શબ્દોનો ફરી વપરાશ કરનાર તરીકે જાણીતા છે એમણે વાપગ્લા એવા શબ્દોનું પૃથક્કરણ કરતા જણાય છે કે તેમાના ઘણાક લોકભાષામા તો વપગતા હોય છેજ સાક્ષરી ભાષામા વપરાતા બધ થએલા હોય છે પ્રાચીન કાવ્યોમા પણ તે વપરાતા જણાય છે એવા શબ્દો ઉત્તમ અર્થવાહક હોય છે અને તે વાપરવા એ દોષ નહિ પણ ગુણ છે લેખકનો ભાષાના શબ્દ-કોષ ઉપગ કેટલો કાબુ છે, તે એથી જણાઇ આવે છે પરતુ એમાના થોડાક એવા પણ હોય છે કે જેમનો બચાવ ન થઇ શકે, કારણ કે તેઓ લોકભાષામાં વપરાતા બધ થઇ ગએલા હોય છે

‘બ્હારાતુ,’ ‘પખુ,’ ‘કઠવઠ,’ ‘સુવાસણુ’ ‘સ્હોતુ-ગમવુ, ઠીક પડવુના અર્થમા,’ ‘માવિતર,’ ‘ઘાઇ,’ ‘ઉધરાવો,’ ‘અડવો (શોકીયાના અર્થમાં)’ ‘ધરાધર’ ઇત્યાદિ શબ્દોને હુ પહેલા પ્રકારના ગણું છુ, અને ‘લીક,’ ‘ઢાખળવુ’ ‘પોરસાવુ,’ ‘મનમઠી,’ ‘મેલાણુ’ ‘પડભીત’ ઇત્યાદિને હુ બીજા પ્રકારના ગણુ છુ

‘નવાધો-કેવળ, તદન’ આ શબ્દના એમના વપરાશથી મર્હુમ ઇચ્છારામ દેશાઇ પણ અર્થ સમજી શકયા નહોતા ‘નવાધો’ નો તેમણે ‘વાંધા વિના’ એવો અર્થ કર્યો હતો પાછળથી ખરો અર્થ જાણવામાં આવતાં તેમણે ‘ગુજરાતી’ માં કેશવલાલભાઇના જુના-વપરાતા બધ થએલા શબ્દો વાપરવાની ટેવ વિષે પુષ્કળ

બખાળા પાડયાનું જાણમાં છે! અત્રે એટલું કહી શકાય એવું છે, કે 'નવાંધો' શબ્દ લોકભાષામાં વપરાતો કેવળ બંધ થઇ ગયો નથી.

(ગ) જે અર્થના શબ્દો ભાષામાં સહેલાઇથી મળી આવતા હોય, અર્થાત્ જે શબ્દો પ્રચલિત હોય, તેમને છોડી પરભાષાના શબ્દો ઘુસાડવા પ્રયત્ન કરવો એ પણ દોષ છે. આમ કરનાર લેખકોના મનમાં કંઇક ખોટો ખ્યાલ બેસી ગએલો હોય છે. ખાસ કરીને સંસ્કૃત શબ્દોના સંબંધમાં એમ બનતું જણાય છે. પાંડિત્ય દર્શાવવા ખાતર કે લેખનું ગૌરવ વધારવા ખાતર તેઓ એમ કરતા જણાય છે. સંસ્કૃત શબ્દો વાપરવાજ નહિ, એમ આ કથનનો અર્થ છેજ નહિ. કવિ નર્મદ, નવલરામ, મણિલાલ, ઇત્યાદિ પ્રતિષ્ઠિત લેખકોનાં લખાણમાં પુષ્કળ સંસ્કૃત શબ્દો હોય છે.અને તેમ હોય એ સ્વાભાવિક છે, કારણ કે ગુજરાતી ભાષાને સંસ્કૃત ભાષા સાથે નિકટનો સંબંધ છે, તેથી ઘણા શબ્દો તત્સમ રૂપેજ ગુજરાતીમાં વપરાય છે. એવા શબ્દો વિષે આ વાત નથી. લેખ લખાઇ રહ્યા પછી આપ્ટેનો કોષ ઉઘાડી લેખનું ગૌરવ વધારવા જે સંસ્કૃત શબ્દો દાખલ કરવામાં આવે, તેની આ વાત છે. એવા લેખક પણ આ લેખકે જોએલા છે અને તેમના લેખોને પ્રતિષ્ઠિત માસિકોમાં અગ્ર–સ્થાન મળેલું છે! સંસ્કૃત શબ્દો વધારે આવવાનું એક બીજું પણ કારણ છે. હાલ આપણી ભાષામાં બંગાળી ભાષાનાં પુસ્તકોના અનુવાદો વધુ ને વધુ પ્રમાણમાં થતા જાય છે. બંગાળી ભાષાના બંધારણમાંજ પુષ્કળ સંસ્કૃત શબ્દો હોવાથી એ ભાષાનાં પુસ્તકોમાં પુષ્કળ સંસ્કૃત શબ્દો હોય એ સ્વાભાવિક છે. એવા શબ્દોને અનુવાદકો ગમે તો શૈલીના મોહથી કે ગમે તો પોતાના ગુજરાતી શબ્દ–કોષના દારિદ્રથી એમ ને એમજ ગુજરાતી ભાષામાં વાપરે છે. અત્રે પ્રસંગોપાત્ત એટલું કહેવું જોઇએ, કે બંગાળીમાંથી સીધાં ભાષાન્તર કે અનુવાદો આપણને બહુ થોડા મળે છે. બંગાળીના નામે મળે છે, તે હિંદી અનુવાદોના અનુવાદો હોય છે. આમ બંગાળાનું સુંદર સાહિત્ય ગુજરાતને ત્રીજે હાથે મળે એ બહુ દુઃખદ સ્થિતિ છે.

એ પણ જાણવા જેવું છે, કે બંગાળામાં પણ હવે મોટા મોટા સંસ્કૃત શબ્દોનો વપરાશ ઓછો થતો જતો જણાય છે. એનું ઉત્તમ ઉદાહરણ આપણા પૂજ્ય પરોણા ડૉ. રવીન્દ્રનાથની અમર કૃતિઓ પુરૂ પાડે છે. એમની 'ચિત્રાંગદા' અને 'માલિની'ની શૈલીને સરખાવવાથી એ વાત સહજ લક્ષમાં આવે તેવી છે.

અમુક વિચાર કે ભાવ દર્શાવવા માટે ગુજરાતી ભાષામાં શબ્દોજ નથી– કે પુરતા શબ્દો નથી, એ બહાના હેઠળ પણ મોટા મોટા અપરિચિત સંસ્કૃત શબ્દો ભાષામાં ઘુસાડાય છે. આ બચાવ પણ બહુ અંશે ખોટો છે. ખરૂં કારણ એથી જુદું છે. ખરૂં કારણ એ છે, કે આધુનિક લેખકો પ્રાચીન ગુજરાતી સાહિત્યનો સારો અભ્યાસ કરતા નથી; તેથી જુદા જુદા અર્થવાહક સુંદર શબ્દો, જે પ્રાચીન કવિઓએ વાપરેલા હોય છે, તેમનું તેમને જ્ઞાન થતું નથી; અને તેમનો ગુજરાતી ભાષાનો શબ્દ–કોષ દરિદ્ર રહે છે. આ લેખકનું એવું માનવું

છે, કે જો ગુજરાતી ભાષાના પ્રાચીન સાહિત્યનો સારો અભ્યાસ કરી, લેખક લખવાનું શરૂ કરે, તો 'ગુજરાતી ભાષામાં પુરતા શબ્દો નથી' એવો લગાર ધૃષ્ટતા ભર્યો આક્ષેપ માતૃભાષા પર કરવાનું બહુ કારણ તેમને નજ રહે યાદ રાખવું જોઇએ, કે ડગલે ડગલે જેને શબ્દો ખુટી પડે છે, ને બૂમો પાડવી પડે છે, કે 'ભાષામાં શબ્દો જ નથી' તેને માટેજ આ વિચાર છે અલબત પરદેશી આચાર વિચાર, વિજ્ઞાન, આધુનિક નવા નવા વિચારો, સસ્થાઓ, ઇત્યાદિને માટે તો સસ્કૃત ભાષાની સહાયતાથી નવા શબ્દો યોજવાજ પડે, પણ તે જુનાને અભાવે, ને જુના નથીજ એવી ખાત્રી કર્યા પછી પ્રાચીન સસ્કૃત સાહિત્ય પરથી હાલની સસ્થાઓને બહુ અશે મળતી એવી સસ્થાઓ હિદમાં હતી, અને તેમને લગતા શબ્દો પણ હતા, એવું જણાઇ આવે છે ટુકમાં કહેવાનુ એ, કે નવો શબ્દ ઘડતા પહેલાં લેખકે બહુ વિચાર કરવો જોઇએ

જે દોષને લઇને આ વિવેચન કરનાનુ ઠીક ધાર્યુ છે, તે આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં એટલો સાધારણ છે, કે ઉદાહરણ આપવાની અગત્ય નથી

(૯) પરભાષાના અમુક નવા શબ્દને માટે વારવાર નવા નવા શબ્દો ઘડવાની પ્રવૃત્તિ ને પણ દોષ ગણી શકાય એવા નવા શબ્દો પણ દૂષિત ગણાવા જોઇએ લેખકે પોતાની આગળ થઈ ગએલા શિષ્ટ લેખકોએ અથવા પોતાના સમકાલીન કે લગભગ સમકાલીન ઉચ્ચ કોટિના લેખકોએ કયો શબ્દ વાપર્યો છે, તેની તપાસ કરવી જોઇએ ચાલુ થએલો એવો શબ્દ મળી આવે, અને તે જો સ્પષ્ટ ને શુદ્ધ હોય, તો તેજ વાપરવો જોઇએ આવા પ્રચલિત શબ્દો માટે સહેજ સાજ વાધો કાઢી નવા શબ્દ ઘડવાનો કેટલાક ઉચ્ચ કોટિના લેખકોનેએ શોખ હોય એમ લાગે છે, પણ એ શોખ નિર્દોષ નથી ઉદાહરણ તરીકે 'યુનિવર્સિટિ University' ને માટે આપણી ભાષામાં 'વિશ્વવિદ્યાલય' શબ્દ પ્રચલિત થઇ ગયો છે, અને બહુ અશે એજ અર્થનો એ વાચક છે છતા વાંધો લઇ એની વ્યુત્પત્તિ શોધી–નહિ જેવો અર્થભેદ બતાવી 'શારદાપીઠ' શબ્દ વાપરવાની ભલામણ કરવા બેસવું એ નવરાની નિશાની લાગે છે આટલે પ્રયત્ને સ્થાપવા ધારેલા 'શારદાપીઠ' શબ્દને બદલે વધુ વપરાશ તો 'વિશ્વવિદ્યાલય' શબ્દનોજ થાય છે, અને તે સાક્ષરશ્રી આનન્દશકર ધ્રુવ જેવા પણ વાપરે છે! 'શારદાપીઠ' ને બદલે હવે વળી 'વિદ્યાપીઠ' શબ્દ પણ યોજાવા માંડયો છે! 'સગીતકાવ્ય' 'સગીતકલ્પકાવ્ય,' 'રાગધ્વનિકાવ્ય,' 'સ્વાનુભવરસિક,' સર્વાનુભવરસિક,' 'આત્મલક્ષી,' 'પરલક્ષી,' 'ડોલન,' 'રચના–માધુર્ય,' 'સ્વરિતત્વ' 'પ્રયત્ન,' 'ભૂત રત્નાકરના રત્ન શોધક,' 'પુરાતત્ત્વવિદ્,' 'પ્રાચીન વિષયજ્ઞ,' ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ એવા શબ્દો છે'

(૧૦) પ્રાન્તિક ને ગામડીઆ શબ્દો વાપરવા એ દોષ છે આપણી ભાષામાં મુખ્યત્વે ત્રણ પ્રકારના પ્રાન્તિક શબ્દો આવે એમ છે, સુરતી, ચરોતરી, ને કાઠીઆવાડી ભાષામાં સુરતી શબ્દો વધુ પ્રમાણમાં દાખલ થઇ ગએલા છે, કારણ કે

સાહિત્યના પ્રથમ ખેડનારા સુરતીઓજ હતા. નર્મદ, નવલરામ, નંદશંકરઃ ગુજરાતના ત્રણ 'નન્ના' તે સુરતીજ હતા. વાચનમાળામાં પણ સુરતી શબ્દોનો વપરાશ વધુ થએલો જણાય છે. એનું કારણ સ્પષ્ટ છે. 'ચમચક' 'આભલું,' 'સાંતી,' 'અઘાટ,' 'રાવણીઓ,' વગેરે પ્રાંતિક શબ્દો છે. ગામડીઆ શબ્દોનો પ્રચાર તો બહુ ઓછો જણાય છે, અને અધમ લેખકોજ તેનો વિશેષ ઉપયોગ કરે છે. 'કાચી' 'હૅંડો' 'હાક' 'છુટ્ટી' 'બૉચ' 'કોદાળ' 'રાભો' ઇત્યાદિ એવા શબ્દો છે. આ બંને પ્રકારના શબ્દોનો પ્રચાર કેળવણી વધતાં ઓછો ને ઓછો થતો જણાય છે, એ આનંદની વાત છે.

(ચ) નવા ઘડતરના કેટલાક શબ્દો અશુદ્ધ હોય છે. એવા શબ્દો વાપરવા એ દોષ છે, છતાં એવા શબ્દો ભાષામાં વધુ ને વધુ ઘડાતા ને વપરાતા જાય છે. 'પાશ્ચિમાત્ય,' 'સશક્ત,' 'આદ્યય,' 'ઉપસ્થ,' 'અનુપસ્થ,' 'કર્તૃપક્ષ,' 'ક્રિયાપૂર્ણી,' 'સાહજિક,' 'ચંદ્રી,' 'શુક્રી,' 'વીરી,' 'અઠીક,' આત્મન્ તૃષા,' 'મુખશુક્લ' ઇત્યાદિ એવા શબ્દ છે.

શબ્દોના વપરાશને લગતા દોષો જે સ્પષ્ટતાને હાનિકર્તા છે, તે વિષે ટુંકમાં મેં મારા વિચાર અત્રે દર્શાવ્યા છે. એમાં મતભેદને અવકાશ હશે, એ મારે કહીજ દેવું જોઇએ. મારા વિચારની ખામી મને દર્શાવવામાં આવશે, તો હું ખુશીથી તે ઉપર ફરી વિચાર કરીશ.

(ઘ) જોડણી, શબ્દો છુટા પાડવા, વગેરેને લગતા દોષો:—

(૧) જોડણીને લગતા દોષો:—

એમાં મુખ્ય બે પ્રકારના શબ્દોની જોડણીનો વિચાર આવી શકેઃ (૧) તત્સમ (૨) તદ્ભવ. સંસ્કૃતમાંથીજ સીધા મૂળરૂપે આવેલા શબ્દો તે 'તત્સમ,' ને પ્રાકૃતમાં થઇને આવેલા તે તદ્ભવ. તત્સમ એટલે તેના જેવા, ને તદ્ભવ એટલે તેમાંથી ઉત્પન્ન થએલા–બનેલા. તત્ એટલે તે–સંસ્કૃત.

સંસ્કૃત ભાષાના અજ્ઞાન કે અપૂર્ણ જ્ઞાનને લીધે તત્સમ શબ્દોની જોડણીમાં મુખ્ય દોષ નીચે પ્રમાણેના થાય છેઃ—

અત્રે કહીજ દેવું જોઇએ, કે એ દોષોનું વર્ગીકરણ રા. બ. કમળાશંકર–કૃત 'બૃહદ્ વ્યાકરણ' ની પદ્ધતિએજ કરવામાં આવ્યું છે. ઘણાક અશુદ્ધ શબ્દો પણ તેમાં આપેલા તેજ હશે. છતાં હું કહીશ કે આ શબ્દો મેં હાલમાંજ બહાર પડેલાં જુદી જુદી કોટિના જુદા જુદા લેખકોનાં દશેક પુસ્તકોમાંથી એકઠા કરેલા છે. બધાંના નામ નહિ આપું; પણ જે પુસ્તકોના ઘણા સારા ગુણોને અશુદ્ધિએ ઢાંકી દીધાથી મારૂં અંતઃકરણ દાઝયું છે, એવાં ત્રણનાં નામ તો આપીશજ. તે આ છેઃ 'નંદશંકર જીવન–ચિત્ર,' 'વક્તા,' ને 'અભિજ્ઞાન શકુન્તલા.' (ખખ્ખરકૃત–નવી આવૃત્તિ)

× × × × ×

(એવા દોષો તથા તેમના વર્ગીકરણ માટે જુઓ ગ ખ ત્રિવેદીકૃત બૃહદ્ વ્યાકરણ)

તદ્ભવ અને બીજા શબ્દોની જોડણીના કોઇ સ્થાપિત નિયમો ગુજરાતી ભાષામા હોવાને અભાવે એ વિષયમા બહુ અરાજકતા પ્રવર્તી રહેલી જણાય છે એક એક શબ્દ બહુ બહુ રીતે લખાતો જોવામા આવે છે એક પુસ્તકમા પણ એકસરખી જોડણી હોતી નથી, એટલુંજ નહિ પણ એક પાનામા પણ એકજ શબ્દ બેત્રણ રીતે લખાએલા જોવામા આવે છે આ સ્થિતિ બહુ શોચનીય છે શુ એનો કોઇ ઉપાય છેજ નહિ ? સાહિત્ય પરિષદ્ જોડણીના પ્રશ્નનો નિકાલ નહિ કરે, તો કોણ કરશે ? માત્ર નિયમો નક્કી કરી બેસી રહેવાથી નહિ વળે એનો વ્યવહારૂ ઉપયોગ થાય, એવા ઇલાજો પણ લેવાવા જોઇએ નિયમો નક્કી કરવામા મોટો મતભેદ થવા સભવ છે, પણ સાક્ષરોએ ગુજરાતી ભાષાને ખાતર મમતનો પરિત્યાગ કરી એકમત ઉપર આવવુ જોઇએ એક મત નજ થાય, તો બહુ મતે નિયમો રચવા, અને તે નિયમો સરકારી વાચનમાળામા પળાય એવો સાહિત્ય પરિષદે આગ્રહ કરવો જોઇએ એ ઉપરાત માસિકો, વર્તમાનપત્રો, અને લેખકો એજ નિયમો પાળે, તે માટે તેમને વિજ્ઞપ્તિ કરવી જોઇએ આવા કઇક વ્યવહારૂ પગલા ભરવા પ્રયત્ન થાય, એ બહુ ઇષ્ટ છે એમ કરવા માટે સાહિત્ય પરિષદને કાયમનુ સ્વરૂપ આપવાની બહુ જરૂર છે પરિષદનુ એક માસિક નીકળે, એ પણ બહુ ઇચ્છવાજોગ છે બગાળી, હિદી, અને મરાઠી સાહિત્ય પરિષદોએ એ દિશામા જે કર્યું છે, તેનું અનુકરણ પણ આપણે નહિ કરીએ ? આમ કર્યા સિવાય સાહિત્યને લગતા પ્રશ્નોનો કોઇ દિવસ નિવેડો આવનાર નથી

(૨) શબ્દો છુટા પાડવા અને સામાસિક શબ્દોના અવયવો સાથે ન લખવા સબધીના દોષ —

શબ્દો છુટા પાડવામા પણ બહુ દોષ થતા જોવામા આવે છે ઘણા પુસ્તકોમા નામયોગી અવ્યયોમાના કેટલાક અવ્યયો, જે નામની સાથે તે આવેલા હોય છે, તેની સાથેજ લખેલા જણાય છે 'ઘસપર-વાત સ્તપર ચઢી,' 'કરવામાટે,' 'પ્રભુમાટે,' 'ચરણકને,' 'પરિચયપ્રમાણે' ઇત્યાદિ એનાં ઉદાહરણ છે × × × × વિશેષણ ને વિશેષ્ય સાથે લખવાની ભૂલ બહુ નઠારી છે 'થોડીવાર,' 'સારોદહાડો' ઇત્યાદિ એવા દોષ છે

સામાસિક શબ્દોના અવયવો છુટા લખવાનો દોષ ગુજરાતી ભાષાના પુસ્તકોમાં બહુ સાધારણ છે અજ્ઞાન ને બેકાળજી બને એના કારણ હોઇ શકે ઉદાહરણ થોડેથોડે મળી શકે તેમ છે —

'જીવન પ્રવાહ,' 'સકેત સ્થાન,' 'ગુરુત્વ મધ્ય બિદુ,' 'સ્ત્રી પુરુષ' 'વ્યાસ પીઠ,' 'ભાષા સૌન્દર્ય,' 'મહીપતરામ કૃત,' વ્યાયામ શાળા' 'ચરણ કમળ,' 'કિન્નર કઠી,' 'નર્મ ગદ્ય' 'અધ્યક્ષ સ્થાન' ઇત્યાદિ આ અને એવા બીજા શબ્દોમા પદો સાથેજ લખવાં જોઇએ

(૩) છાપેલાં પુસ્તકોમાં લીટીને અંતે આવતા શબ્દો ગમે તેમ તોડેલા હોય છે; તે બહુ ખરાબ લાગે છે. કોઇ કોઈ વાર એથી અર્થ પ્રતીતિમાં પણ વિલંબ થાય છે. એનાં ઉદાહરણ શોધવા બેસવાની જરૂર નથી. ગમે તે પુસ્તક ઉંચકી લઇ પાનાં ફેરવશો, તો તમારી ખાત્રી થવાને પુરતાં ઉદાહરણો મળી રહેશે. આમાં આપણાં છાપખાનાં અને લેખક બંનેનો દોષ હોવા સંભવ છે.

(૪) આ વિભાગ પુરો કરતા પહેલાં અંગ્રેજી શબ્દો લખવાની રીત વિષે કંઇક વિચાર કરવો જોઇએ. હાલ તો 'મ્યુનિસિપાલિટિ,' 'યુનિવર્સિટિ,' 'કમિશનર' 'કલેક્ટર' જેવા શબ્દો પણ જુદી જુદી રીતે લખાતા જણાય છે. ઉચ્ચારની દૃષ્ટિએ તેમાંના ઘણાકની જોડણી ખોટી હોય છે. એવા શબ્દોની જોડણીમાં કેવળ ઉચ્ચારનું ધોરણ સ્વીકારવું ઠીક થઇ પડે, પણ બધા લેખકો શુદ્ધ ઉચ્ચાર જાણે શી રીતે, એ મહાપ્રશ્ન છે.

(क) વાક્ય–રચનાને લગતા દોષો:—

શબ્દ–શુદ્ધિ અને જોડણી કરતાં વાક્ય–શુદ્ધિ વધારે અગત્યની છે. અશુદ્ધ શબ્દો કે જોડણીથી અર્થનો અનર્થ થવાના પ્રસંગો બહુ થોડા હોય છે; પણ વાક્ય–રચના અશુદ્ધ કે દોષયુક્ત હોય, તો ઘણી વાર અર્થનો અનર્થ થવાના પ્રસંગ ઉત્પન્ન થાય છે. અશુદ્ધ જોડણીવાળા શબ્દો વપરાયા હોય, છતાં પૂર્વાપર સંબંધથી અર્થબોધ તો થઇજ જાય. દોષયુક્ત વાક્ય–રચનાથી એમ નથી થતું. જે વાક્યથી કહેવાનું યથાયોગ્ય કહેવાય નહિ તે વાક્ય–રચના દૂષિત છે, અને તેથી સ્પષ્ટતાને મોટી હાનિ પહોંચે છે.

માતૃભાષામાં બોલવાની દરેક મનુષ્યને ટેવ હોવાથી સામાન્ય રીતે તો વાક્ય–રચના શુદ્ધ હોવીજ જોઇએ, અને હોય છે પણ તેમજ. છતાં લેખક વિચાર દર્શાવવાની સ્વાભાવિક રીતિને વળગી ન રહેતાં 'વધારે સારૂં' કરવાના લોભથી કૃત્રિમતા ગ્રહણ કરે છે, ત્યારે વાક્ય–રચના દૂષિત થઇ જાય છે.

વાક્ય–રચનાના મુખ્ય દોષ દૂરાન્વય, ક્લિષ્ટતા, ને વિદેશિતા છે. પદવિન્યાસના નિયમોનું યથાયોગ્ય પાલન ન થવાથી એ દોષો મુખ્યત્વે ઉત્પન્ન થાય છે.

(૧) દૂરાન્વય:—

પદ–વિન્યાસ એટલે વાક્યોમાં પદોની ગોઠવણ. એ ગોઠવણ બહુ સાદી છે. પ્રથમ કર્તા, પછી કર્મ–ક્રિયાપદ સકર્મક હોય તો–અને અંતે ક્રિયાપદ આવી સાદામાં સાદું વાક્ય બને છે. કર્તા, કર્મ ને ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ રાખનારા શબ્દો આવે છે, ત્યારેજ વાક્ય લાંબું થાય છે. સંબંધ રાખનારા શબ્દો, જેની સાથે તે સંબંધ રાખતા હોય તેની પહેલાં આવે છે.

હવે જયારે કર્મ ને ક્રિયાપદ સાથે સંબંધ રાખનારા શબ્દો ઘણા હોય છે, એટલે લાંબાં લાંબાં વાક્યોથી કે લાંબા લાંબા શબ્દ–સમૂહોથી એ

સબંધ દર્શાવાયો હોય છે, ત્યારે તેઓ કર્તા ને ક્રિયાપદની વચ્ચે આવી દૂરાન્વય દોષ ઉત્પન્ન કરે છે એથી વાચનાર કે સાંભળનારને શું કહેવાનું છે, તે સમજતાં મુશ્કેલી પડે છે, અને કદાચ બેત્રણ વાર વાક્ય વંચાય, ત્યારેજ અર્થ સમજવાને તેઓ શક્તિમાન થાય છે આથી જે પદોનો અન્વય હોય, તેઓ એક બીજાથી બહુ દૂર થઇ જાય એવી વાક્ય-રચના ન હોવી જોઇએ એક ઉદાહરણ લઇએ —

પરમ-ધાર્મિક રાજા, જેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન તપ કરવામાં ગાળી પોતાની કાયાને ગાળી નાખી હતી, અને જેમણે પ્રભુપ્રાપ્તિને અર્થે અનેક અનેક વિધિના યજ્ઞો આચર્યા હતા, એવા પરમપવિત્ર કૌશિક ગોત્રના મહા તેજસ્વી બ્રાહ્મણો, જેઓ રાજાનું પરમ સાત્વિક દાન લેવાને મહામનોહર એવી રાજધાનીમાં એકત્રિત થયા હતા, તેઓમાંના દરેકને ધોળા દૂધ જેવા રંગની, સારી રીતે રક્ષણ કરાએલી, 'સવત્સી,' હજાર હજાર ગાયોનું દાન, પ્રભાતના મંગલ સમયે, સ્નાનસંધ્યાદિ નિત્યકર્મથી સત્વર પરવારી, વિધિપૂર્વક, આપતો હતો

આ કૃત્રિમ વાક્યમાં અનેક સ્થળે દૂરાન્વય દોષ છે 'રાજા બ્રાહ્મણોને દાન આપતો હતો' એ ટુંકા વાક્યનો એ વિસ્તાર છે કર્તા ને કર્મ, વાક્યમાં મુખ્ય પદ ક્રિયાપદની જેમ પાસે તેમ દૂરાન્વય દોષ થવાનો સંભવ ઓછો હોય છે, માટે તેમ મૂકવાનો યત્ન કરીએ —

પોતાનું સમગ્ર જીવન તપ કરવામાં ગાળી પોતાની કાયાને જેમણે ગાળી નાખી હતી, અને પ્રભુપ્રાપ્તિને અર્થે અનેક અનેક વિધિના યજ્ઞો જેમણે આચર્યા હતા, એવા પરમ પવિત્ર કૌશિક ગોત્રના મહાતેજસ્વી બ્રાહ્મણો, જેઓ રાજાનું પરમ સાત્વિક દાન લેવાને મહામનોહર એવી રાજધાનીમાં એકત્રિત થયા હતા, તેઓમાંના દરેકને પરમ ધાર્મિક રાજા પ્રભાતના મંગલ સમયે, સ્નાનસંધ્યાદિ નિત્યકર્મથી સત્વર પરવારી, વિધિપૂર્વક, ધોળા દૂધ જેવા રંગની, સારી રીતે રક્ષણ કરાએલી, 'સવત્સી,' હજાર હજાર ગાયોનું દાન આપતો હતો

આ બે વાક્યોનો મુકાબલો કરવાથી જણાશે, કે બીજા વાક્યમાં કર્તા અને કર્મને જેમ બને તેમ ક્રિયાપદની વધુ પાસે મૂકેલા છે, અને તેથી દૂરાન્વય દોષ દૂર થાય છે

(૨) **ક્લિષ્ટતા**—કેટલીક વખત વાક્ય-રચના એવી ક્લિષ્ટ-ગુંચવાડા ભરેલી-હોય છે, કે તેમાંનાં પદોનો સંબંધ તરતજ સ્પષ્ટ રીતે સમજવામાં આવતો નથી આથી એવા વાક્યને અર્થગ્રહણ માટે વધુ વાર વાંચવું પડે છે સાકાંક્ષ પદોનો વધુ ઉપયોગ કરી વાક્યો લાંબા બનાવવાથી, ને આકાંક્ષાપૂરક પદોનો યોગ્ય રીતે ઉપયોગ ન કરવાથી વાક્ય-રચના ક્લિષ્ટ બને છે ઉપરનું પહેલું વાક્ય ક્લિષ્ટ પણ છે આવા લાંબા એક વાક્યને બદલે ટુંકાં ટુંકાં ઘણાં વાક્યો બનાવી એજ વાત વધુ સ્પષ્ટ રીતે કહી શકાત —

કૌશિક ગોત્ર પરમ-પવિત્ર હતું. એ ગોત્રના બ્રાહ્મણો મહાતેજસ્વી હતા. તેમણે પોતાનું સમગ્ર જીવન તપ કરવામાં ગાળી પોતાની કાયાને ગાળી નાખી હતી, અને પ્રભુ-પ્રાપ્તિને અર્થે અનેક અનેક વિધિના યજ્ઞો આચર્યા હતા. તેઓ પરમ ધાર્મિક રાજાનું પરમ સાત્વિક દાન લેવાને મહામનોહર એવી રાજધાનીમાં એકત્રિત થયા હતા. પ્રભાતના મંગલ સમયે સ્નાનસંધ્યાદિ નિત્યકર્મથી સત્વર પરવારી, રાજાએ, તેઓમાંના દરેકને, વિધિપૂર્વક, હજાર હજાર ગાયોનું દાન આપ્યું. એ ગાયો દૂધ જેવા ધોળા રંગની હતી, સારી રીતે રક્ષણ કરાએલી હતી, અને 'સવત્સી' હતી.

સુજ્ઞ વાચકને આ પરિચ્છેદની સ્પષ્ટતા અને એજ વાત કહેનારા પહેલા વાક્યની ક્લિષ્ટતા વિષે વધુ કહેવાની જરૂર નથી.

'જો,' 'અગરજો,' 'જો કે,' ઇત્યાદિ પદોનો ઉપયોગ કેટલીક વખત વાક્યોમાં નકામો કરવામાં આવે છે. એથી વાક્ય-રચના ક્લિષ્ટ થાય છે; માટે એવાં પદોનો વિના કારણ પ્રયોગ કરવો ન જોઇએ.

(૩) **વિદેશિતાઃ**—મુખ્યત્વે કરીને અંગ્રેજી ભાષાની વાક્ય-રચનાના 'તરજુમા'માંથી આ દોષ ઉદ્ભવે છે; અને અંગ્રેજીમાંથી ભાષાન્તર કે અનુવાદ-રૂપે લખાએલાં પુસ્તકોમાં એવા દોષ વધુ જોવામાં આવે છે. 'જો,' 'અગરજો' 'જો કે' ના પ્રયોગ પણ એવાંજ પુસ્તકોમાં વધારે થતા જોવામાં આવે છે.

'તેની આંખોમાં તેજ હતું, અગર જો કે લાંબા મંદવાડને પરિણામે તેની આંખો ઉડી ગઇ હતી.'

'દર્મિયાન, બીજા કશાની દરકાર કર્યા વિના તે તો અવિરત જપ જપેજ ગયો; એટલે સુધી કે, આખરે પેલી ટેકરીને અન્ધકાર ગળી ન જાય એવી ઇચ્છાથી આથમતો સૂર્ય તેના શિખરને રાગના રંગથી રંગતો જાય છે, તે ટેકરી જેટલો મોટો તેનો એકઠો થએલો પુણ્યપુંજ બન્યો.'

"મિ. વિક્હામ સુખી માણસ હતો કે જેના તરફ લગભગ દરેક સંન્નારીની આંખ ઠરતી અને ઇલિઝાબેથ એક સુખી સ્ત્રી હતી કે જેની પાસે આવીને આખરે તે બેઠો અને પસંદ પડે એવી રીતે તેણે વાતચિત શરૂ કરી, જો કે તે માત્ર ભીનાશવાળી રાત્રિને વિષે અને વરસાદની ઋતુના સંભવ વિષે હતી તો પણ તેથી તેણીને લાગ્યું કે સૌથી વધુ સામાન્ય, નિરસ અને વારંવાર સંભળાતો વિષય પણ બોલનારની બુદ્ધિથી રસભર્યો બનાવી શકાય છે."

'હું ધારૂં છું. કે......' થી આરંભાતી વાક્ય-રચના.

"અમલદારો સાથે" લિડિયા બોલી ઉઠી, "મારી કાકીએ મને એ ન કહ્યું તેથી હું અજબ થાઉં છું."

આ પ્રકારની વાક્ય-રચના વિષે વધુ કહેવું નકામું છે. એ વાક્ય-રચના વિદેશી છે, તરજુમીઆ છે. ગુજરાતી સાહિત્યને એ કદ્રૂપું બનાવે છે.

(ઇ) વ્યાકરણને લગતા દોષો —વ્યાકરણને લગતા દોષો પણ આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમાં બહુ થતા જોવામાં આવે છે એવા દોષ ન થાય, તે માટે વ્યાકરણના બહુ ઉચા જ્ઞાનની કઇ જરૂર પડતી નથી બહુજ સાદાં મૂળતત્વો જાણનાર પણ એવા દોષ ન થાય, તે માટે કાળજી રાખી શકે બેશક, તેમ કરવાની ઇચ્છા તો જોઇએ વ્યાકરણ-દોષનાં કેટલાંક ઉદાહરણ જોઇએ —

(૧) સર્વનામને લગતા દોષ —

જરૂર હોવા છતા સર્વનામ ન વાપરવાથી, પૂર્વે નામ ન આવ્યુ હોય તે છતા સર્વનામ વાપરવાથી, અને એક વાર નામ આવી ગયા પછી ઘણે દૂર જવા છતા વારવાર સર્વનામજ વાપર્યા કરવાથી પણ વ્યાકરણ દોષ થાય છે, અને 'સ્પષ્ટતા' ને હાનિ પહોચે છે —

(ક) "પાંચમા જ્યૉર્જ, ઇશ્વરકૃપાથી ગ્રેટબ્રિટન તથા આયર્લાંડના સયુક્ત રાજ્યના તથા દરિયાપારના બ્રિટિશ મુલકોના રાજા, ધર્મસરક્ષક, કયસરે હિંદ અમારા વાઇસરૉય તથા ગવર્નર જનરલ, હિદી રાજ્યોના રાજાઓ તથા સર્વ જાતની હિદુસ્તાનની અમારી પ્રજાને વિદિત કરીએ છીએ" નામદાર શહેનશાહના ઢઢેરાના પહેલા વાકયનો આ તરજુમો તપાસતા જણાશે, કે વ્યાકરણ દૃષ્ટિએ એમા 'પાચમા જ્યૉર્જ' એ શબ્દોની પહેલા 'અમે,' શબ્દ ઉમેરવાની જરૂર છે

(ખ) "એનામા ટીકાકાર થવાની શક્તિ ન હોય તોએ શું? એના વિચારો સાધારણ જનસમાજના સિદ્ધ અભિપ્રાયોની વિરુદ્ધ જતા હોય તોએ શું? + +"

આ વાકયોમા 'એના' સર્વનામ કોને માટે વપરાયુ છે, તે એની ઉપરના બધા લખાણથી પણ જણાતું નથી માત્ર મથાળે 'શૈલી' શબ્દ છે, તે ઉપરથીજ 'એના' એટલે 'શૈલીના' એમ સમજવાનુ છે આ ખુલ્લોજ દોષ છે

(ગ) 'રમેશે શેઠને કહ્યું કે તે કાલે મુબઇ જવાનો છે' આ વાકયમાંનો 'તે' તે કોણ? કોઇ ત્રીજો પુરુષ કે રમેશ? સબધ જોતા રમેશને માટે એ સર્વનામ વપરાયું છે, તેથી 'તે' ને બદલે 'હુ' જોઇએ પરદેશી વાકય-રચનાના અનુકરણમાથી આવા દોષ જન્મે છે એવાં વાકય સદિગ્ધ અર્થના કહેવાય

(૨) વિશેષણ ને વિશેષ્ય વચ્ચે સબધ ન હોવો —

'પ્રત્યેક પાત્રોને ચીતર્યાં છે,' 'પ્રત્યેક મનુષ્યો,' 'દરેક રિવાજો' ઇ. આ દોષ બહુ સાધારણ છે

(૩) અનુસ્વાર ન જોઇએ ત્યા મૂકવો ને જોઇએ ત્યા ન મૂકવો —

બહુ થોડાં પુસ્તકો-આધુનિક સમયમા પ્રગટ થતા-આ દોષથી મુક્ત જણાય છે સ્થળે સ્થળે આ દોષ છવાઇ રહેલો હોય છે ઉદાહરણ તરીકે —

'પિતાશ્રીનાં જીવન તથા સમયનું ચિત્ર,' 'નાણાં લેવાતા,' 'એક પગથિઉં નીચલાં પગથિઆં પર,' 'મ્હારાં મનને,' 'મીઠાં સ્વરે,' 'મધ જેવાં મીઠા શબ્દો,' 'પોતાનુ હૃદય ને શરીર અર્પણ કર્યા હતા,' 'યુરોપખંડ ઘણા ઘણા વિષયોમાં અત્યારે સુધારા તરફ ઘસારો કરી રહ્યાં છે; પરંતુ કમભાગ્ય છે હિંદુસ્તાનના કે આ દેશોના દાખલા આંખો આગળ છે છતાંએ; આપણે બધાં ઘણા વિષયોમાં બહુ જ પાછળ પડી ગયા છીએ,' 'કન્યાના માબાપ,' ઇત્યાદિ.

(૪) જાતિદોષ:—

'તેનું સિદ્ધાંત,' 'એમનું દેહાંત,' 'હિંદની નૌકાયાન,' 'પાંડવોનો સ્વર્ગારોહણ,' 'એ વાતનું ગર્વ' ઇ.

(૫) પરચુરણ દોષો:—

'મ્હારાથી રડાઇ જતું,'—'જવાતું' જોઇએ. વધારે સારૂં તો 'મારાથી રડી દેવાતું.'

"મ્હારા બંને જયેષ્ઠ બંધુ,"—'જયેષ્ઠ' ને બદલે 'મોટા' જોઇએ. 'જયેષ્ઠ' સર્વસાપેક્ષ તુલનાવાચક છે.

"અવસ્થાની અસ્થિરતા હવે અનુભવવા લાગી"—'અવસ્થાની અસ્થિરતાનો હવે અનુભવ થવા લાગ્યો' એમ જોઇએ.

"મ્હારાથી તો ચીસ પડાઈ જવાય એવું થયું"—'ચીસ પાડી દેવાય' જોઇએ.

"એટલામાં એક યુવતી એમની આગળથી ચાલી ગઇ"—'આગળ થઇ' જોઇએ.

"બાગમાંથી પસાર થતાં"—'બાગમાં થઇ પસાર થતાં—જતાં' જોઇએ.

"આ સાંભળી તે બહુ ખુશી થયો"—'ખુશ થયો' જોઇએ.

"બંને કાવ્યોમાં શાકુન્તલ નાટક વિક્રમોર્વશીય કરતાં ઘણે દરજ્જે ચઢે છે"—'બંને' નહિ, 'બે' જોઇએ.

"આ બંને વાકયોનો મુકાબલો કરો"—'બંને' નહિ 'બે' જોઇએ. આ ભૂલ સાધારણ છે.

"કામ કરનારા કરતાં બોલનારાની વિશેષ અધિકતા દર્શાય છે"—'જણાય છે' જોઇએ.

"તેણે કીર્તિ પ્રતિપાદન કીધી"—'સંપાદન કીધી' જોઇએ.

"એક વૃદ્ધ રાજારાણી રહેતાં હતાં"—'કોઈ એક' જોઇએ.

"મને એ વાત પ્રસન્ન પડી"—'પસંદ પડી' જોઇએ.

"સો કોઈથી આ બની શકે તેમ નથી; કારણ કે એમ કરવામાં ઘણી બુદ્ધિ, ચાતુર્ય, ને શ્રમ પડે છે"—'શ્રમની જરૂર પડે છે' જોઇએ.

"યથાવકાશે"—નહિ પણ 'યથાવકાશ' કે 'અવકાશ પ્રમાણે' જોઇએ

"પુષ્પસેનજી ! દગા મબધીનો બધો હિસાબ ચુકી ગયો છે?"—'ચુકવાઇ ગયો છે?' એમ જોઇએ

"પરિસમાપ્તતો"—'પરિસમાપ્ત થતો' જોઇએ આવા અશુદ્ધ ક્રિયાપદ બનાવવાનો શોખ વધતો જતો જણાય છે

(ઠ) વિરામચિહ્નને લગતા દોષો —

વિરામચિહ્નના ઉપયોગથી લખાણમા સ્પષ્ટતા સારી રીતે આવી શકે છે એથી વાક્યોના અર્થ સરળતાથી સમજી શકાય છે, વિચારોનો એક બીજા સાથેનો સબધ સહેલાઇથી ધ્યાનમા ઉતરે છે, અને કેટલીક વખત લેખકનો મનોભાવ પણ સુગમતાથી જાણી શકાય છે આથી યોગ્ય વિરામચિહ્નનો ઉપયોગ લેખમા થવો આવશ્યક છે

વિરામચિહ્ન મૂકવાના સર્વમાન્ય નિયમો ગુજરાતી ભાષામાં છેજ નહિ, અને જોડણીની પેઠે એવા નિયમો થવાનો સભવ પણ ઓછો જણાય છે લેખકો પોતપોતાની મરજી પ્રમાણે વિરામચિહ્ન મૂકતા ચાલ્યા જાય છે

વિરામચિહ્નને લગતા દોષો નીચે પ્રમાણેના હોય છે —

(૧) જ્યા વિરામચિહ્ન જોઇએ ત્યા ન મૂકવુ —

ખાસ કરીને અલ્પવિરામના સબધમા આ દોષ થાય છે ગૌણ વાક્યોને અંતે અલ્પવિરામ ચિહ્ન મૂકવું જોઇએ, છતા ઘણા લેખકો નથી મૂકતા

અલ્પવિરામ ચિહ્ન મૂકવું જોઇએ, છતાં નહિ મૂકેલું એવાં ઘણા ઉદાહરણો આપી શકાય, પણ તેમ કરવાની કશી જરૂર નથી લાગતી માત્ર એટલું કહેવુ આવશ્યક છે, કે દરેક લેખકે એ ચિહ્નનો યથાયોગ્ય ઉપયોગ કરતાં ચોક્કસ શીખવું જોઇએ, અને એનો ઉપયોગ તે પ્રમાણે કરવોજ જોઇએ એનું કારણ એ છે, કે અર્થ સ્પષ્ટ કરવામા એ ચિહ્ન અજબ મદદ કરે છે

(૨) જ્યા વિરામચિહ્ન ન જોઇએ ત્યા મૂકવુ —

'પૂર્ણવિરામ' ખોટી જગ્યાએ મૂકવાથી અર્થનો અનર્થ થવા સભવ રહે છે, માટે એ ચિહ્ન મૂકતાં બહુ સભાળ રાખવી જોઇએ —

'કોઇએ સાચું બોલવું નહિ બોલનાર પાપી ઠરશે' એમાં પૂર્ણવિરામ 'નહિ' એ શબ્દ પછી મૂકાયુ હોય, તો શો અનર્થ થાય એ સ્પષ્ટ છે આવા પ્રસગ વિરલ હોય છે

અલ્પવિરામ યોગ્ય સ્થળે મૂકવાથી જેમ લખાણમા સ્પષ્ટતા આવે છે, તેમ અયોગ્ય સ્થળે મૂકવાથી કે જ્યા ત્યાં મૂક મૂક કરવાથી અર્થની ગુચવણ પણ થાય છે આથી એનો ઉપયોગ વિવેકથી કરવો જોઇએ

ખાસ કરીને આ દોષ ગુરુરેખા સંબંધે બહુ થતો જેવામાં આવે છે. ગુરુરેખા મૂકવી એ આ જમાનાના લેખકોની એક 'ફેશન' હોયની, એવું લાગે છે. મુખ્યત્વે કરીને અર્થ સ્પષ્ટ કરવા માટે, કે કંઇ વધારાની અથવા આડી વાત કહેવા માટે ગુરુરેખાનો ઉપયોગ કરવો યુક્ત છે. અન્ય સ્થળે ખાસ કારણ વિના એનો ઉપયોગ કરવો એ દોષ છે. ઉદાહરણ—

" હજુ સુધી એ ચેતન—આવ્યું નથી. "

" આવતી કાલે—યુદ્ધનો કદાચ અંત આવશે. "

" પછી ઋષિએ ફરી નદીઓને સ્તુતિ કરી કે—હવે તમે પાછાં ભરાઓ, જળથી નાળાં ભરો, અને જોસથી વહો જાઓ—જેથી અમે પુષ્કળ ધન-ધાન્ય પામીએ. "

" એની–આ સૃષ્ટિને ચલાવનારી–આજ્ઞામાં રહીનેજ અમે ચાલીએ છીએ. " ઉપરનાં વાક્યોમાં ગુરુરેખાનો માત્ર દુરુપયોગજ થયો છે.

બે ગુરુરેખાના ઉપયોગમાં એ વાત ધ્યાનમાં રાખવા જેવી છે, કે તેમ-ની વચ્ચેનો ભાગ ઉઠાવી લેવામાં આવે, તો પણ વાક્ય સંપૂર્ણ શુદ્ધ રહેવું જોઇએ. પહેલી ગુરુરેખાની પહેલાંનો, અને બીજી ગુરુરેખાની પછીનો–એ બે શબ્દો વચ્ચે કેટલીક વાર સંબંધ નથી હોતો. એ દોષ છે એમ વાક્ય વાંચતાં તરત જણાય છે.

(૩) એકને બદલે બીજું વિરામચિહ્‌ન મૂકવું:—

આજ્ઞાર્થ વાક્યને અંતે પ્રશ્નવિરામ અને પ્રશ્નાર્થ વાક્યને અંતે આશ્ચર્ય–વિરામ મૂકવાનો દોષ બહુ સાધારણ છે:—

' હવે બાકી કોણ રહ્યું !'

" પાર્થિવ વૈભવ ભોગવવાને માટે અબાધિત લાલસા રાખવાથી અને દાંભિક, નિર્લજ્જ અન્યાય કરવાથી બીજું શું પરિણામ આવે વારૂ !'

" રાજાએ આજ્ઞા કરી કે જાઓ, એને પાણીમાં નાખી દો ? " પહેલાં બે વાક્યોને અંતે પ્રશ્નવિરામ અને છેલ્લાને અંતે પૂર્ણવિરામ મૂકવું જોઇએ.

અલ્પવિરામને બદલે ગુરુરેખાનો ઉપયોગ પણ થતો જણાય છે, એમ કરવું પણ દૂષિત લેખાવું જોઇએ.

" વળી કાશી તે–ધર્મ સુધારાના ઉપદેશનું સ્થાન હોવા ઉપરાંત, હિંદુસ્તાનનું અતિપ્રાચીન કાળથી ચાલતું આવેલું 'વિશ્વવિદ્યાલય' છે: "

" કાશીનો ઉપર જણાવેલો ઇતિહાસ જોતાં જણાશે કે કાશી તે માત્ર રૂઢ ધર્મનુંજ સ્થાન નથી—પણ હિંદુસ્તાનના ત્રણ મોટા ધાર્મિક સુધારાના યુગ—ગૌતમબુદ્ધનું ધર્મચક્રપ્રવર્તન, શંકરાચાર્યની અદ્વૈત દેશના, અને રામાનંદનો 'ભાષા' માં ઉપદેશ—એ ત્રણેના આરંભ આ સ્થળેથી થાય છે. "

પહેલા વાક્યમા ગુરરેખાને બદલે અલ્પવિગમ જોઇએ બીજામાં પહેલી ગુરૂરેખાને બદલે અલ્પવિરામ કે અર્ધવિરામ જોઇએ

આવા બીજા ઘણા ઉદાહરણો ટાકી શકાય. એક સમર્થ સાક્ષરના લખાણમાથી એ ઉતાગ લીધેલા છે આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યમા ગુરુરેખાનો વપરાશ ઘણો વધી પડયો છે, તે એમનુજ અ ધ–અનુકરણ હોવાનો સભવ મને બહુ લાગે છે

(૪) વિરામચિહ્નનો દુરુપયોગ —

એક કગ્તા વધુ ચિહ્ન મૂકવા, એ વિગ મચિહ્નનો દુરુપયોગ છે, એટલુંજ નહિ, પણ જરૂર વિના મૂકવા એ પણ દુરુપયોગજ છે કવિતામા એકેક સ્થળે ત્રણ ત્રણ આશ્ચર્યવિરામ, અને કેટલીક વાર તો આમપાસ આશ્ચર્યવિરામ ને વચ્ચે પ્રશ્નવિગમ યોજવાની મર્હુમ સા હરિલાલ ધ્રુવની શૈલી સર્વને સુવિદિત હોવીજ જોઇએ હવે એ પ્રમાણેનો દુરુપયોગ બહુ ઓછો થઈ ગયો છે, છતા એક નહિ ને બીજી ગીતના દુરુપયોગ કોઈ કોઈ વાર નજરે ચઢે છે

"આજ તો—આ પૃથ્વીના નકશાની મદદથી—હિન્દુધર્મ એટલુ શું ?, એ ધર્મ મૂળ કયા ઉત્પન્ન થયો અને કયા કયા ફેલાયો ?, અને એ કેટલો બધો જૂનો છે ?—એટલુ યાદ ગખશો તો બસ છે '

નમ્રતાપૂર્વક કહી શકાય કે આમા વિરામચિહ્નનો દુરુપયોગ થયો છે વિશેષમા એ કે કવિતામા અર્થને અનુસરીને વિરામચિહ્ન મૂકવામા આવે, એ બહુ ઇચ્છવા જોગ છે જુદી જુદી ભાષાના પુસ્તકો જોતા જણાય છે, કે તેમા અર્થને અનુસરીનેજ કવિતામા વિગમચિહ્નો મૂકાય છે, અને તેમજ થવુ જોઇએ આપણે તો હજુ એ બાબતમા બહુ પછાત છીએ કારણ કે આધુનિક થોડા શિષ્ટ કવિઓને બાદ કગ્તા બાકીના બધા યાન્ત્રિક ગીતિએજ કવિતામા વિરામચિહ્ન મૂકતા જણાય છે

રુઢિ —'જે પ્રસગે જેવી ગીતે બોલાતુ હોય, તે પ્રસગે તેવી રીતે બોલવુ તેને રુઢિ કહે છે ' ટુકમા કહીએ તો રુઢિ એટલે લાબા વખતથી ચાલતો આવેલો વપરાશ જુદી જુદી ભાષાઓની જુદી જુદી રુઢિ હોય છે, માટે આપણે આપણી ભાષાની રુઢિ પ્રમાણે લખવુ જોઇએ અગ્રેજી ભાષાના સાહિત્યનો અભ્યાસ વધતો જતો હોવાથી, અને તેમાથી અનુવાદો થતા હોવાથી એ ભાષાની રુઢિ આપણી ભાષામા દાખલ કરવાના પ્રયત્નો જાણે અજાણે થતા જણાય છે આમ કરવુ એ મોટો દોષ છે એથી તો ગુજરાતી ભાષા તે ગુજરાતી ભાષાજ ન ગ્હી શકે સ્પષ્ટતાને પણ એથી બહુ હાનિ પહોચે છે

સાક્ષગ્શ્રી નવલરામભાઇ એ વિષે આમ લખે છે —

"યાદ રાખવુ કે શબ્દ શુદ્ધ હોય, તોપણ તે રુઢ ન હોય અરજી ને વિજ્ઞપ્તિ એ બને શબ્દો શુદ્ધ છે, એટલે ગુજરાતીમા વપરાઇ શકે છે, તોપણ પ્રસગ પ્રમાણે

ઉપયોગ કરવો જોઇએ. સરકારમાં અરજી કરી એમ બોલવું હોય, ત્યાં સરકારને વિજ્ઞપ્તિ કરી એમ બોલીએ, તો રૂઢિનો મોટો દોષ ગણાય. દહેરૂં, મંદિર, અને દેવલ એ ત્રણે શબ્દના અર્થ તથા વ્યુત્પત્તિ પણ ઘણું કરીને સરખીજ છે. તોપણ રૂઢી પ્રમાણે એ બોલ જે પ્રસંગે બોલાય છે તેજ પ્રસંગે બોલવા જોઇએ. મહાદેવનું મંદિર. ગોસાંઇજીનું દેવલ, અને ખ્રિસ્તિનું દહેરૂં એમ બોલીએ તો શુદ્ધ ગુજરાતી માણસને હસવું આવ્યા વિના રહે નહિ. વાક્યરચનાનું પણ એમજ સમજવું."

નવલરામભાઇ કહે છે તેમ જો 'શુદ્ધ ગુજરાતી માણસને' હસવું આવવુંજ જોઈએ, તો આધુનિક ગ્રંથોમાંના ઘણાખરા વાંચતાં તો 'શુદ્ધ ગુજરાતી માણસ' નો ભોગજ મળે! એને મોઢુંબંધ કરવાનો વખતજ આવે કે કેમ એ શંકા ભરેલું છે. આપણે પણ જરા હસીએઃ—

'સુરતની વ્યુત્પત્તિ માછીવાડમાંથી શરૂ થઇ.'

'સાભાર સ્વીકારનો વરસાદ વરસાવી દીધો.'

'બીજા માણસોથી જેમની દરકાર નથી લેવાતી એવી જુવાન સ્રીઓને પરિણામી લાભ આપવા માટે હાલ તુર્ત હું ખુશમિજાજમાં નથી.'

'આપણે હવે થાડું સંગીત કરીએ.'

'નોકરીઓનાં દ્વાર ખુલ્લાં કરવામાં આવ્યાં હતાં.'

'આ અભિલાષા દેશની બુદ્ધિમાં દઢતાથી મજબૂત થઇ ગઈ છે.'

'એક ચોકસ મંજલ આપણી સામે આવી ઉભી છે.'

'તે ભાગને લઇને તે અભિલાષા ટેકાનો દાવો કરે છે.'

'આ શંકાઓ તેના વિહ્વળ આત્માના કર્ણમાં મધમાખીઓ પેઠે ગણગણાટ કર્યા કરતી.'

'શ્યામ કૃતઘ્નતા,' 'અડીયલ જપ,' 'શ્યામ આરસી,' 'વિષયી સુંદરતા' ઇ.

'ગોળ હાથ ને નાજુક ઘુંટીને લીધે અતિશય અનિવાર્ય થઇ પડે એવી એક અપ્સરા—'

'પણ આ મારો અવાજ સર્વ હાથીઓનો કુદરતી અવાજ છે.'

'એનો સુકોમળ સૂર ગ્રોડીજ તારમાં થવાના એક સમાગમની મિઠાશનું પૂર્વચિહ્ન હતું.'

'મનમાં ઉદ્ગાર કાઢયો.' ઇત્યાદિ.

આ સઘળાં દષ્ટાંતો અંગ્રેજી રુઢિના અનુકરણનાં છે. હિંદી અને બંગાળી રુઢિના પ્રયોગો પણ આપણી ભાષામાં દાખલ થવા માંડયા છે. 'મહાશય, આપજ લીજીએ.' 'મામુલી ચીજો.' ઇત્યાદિ એનાં ઉદાહરણ છે. આ ઉપરાંત કોઇક લેખક પોપટ પાસે 'ટહુકડા' કરાવે છે, તે પણ રુઢિનો દોષજ છે.

ઉપરનાં ઉદાહરણોથી સ્પષ્ટ જણાશે કે રુઢિદોષથી સ્પષ્ટતાને હાનિ પહોંચે છે. આથી લેખકની શૈલી એવા દોષોથી વિમુક્ત રહે, એ બહુ ઈચ્છવા જોગ છે.

આ પ્રમાણે સ્પષ્ટતા સાધવામા આવશ્યક યથાર્થતા, શુદ્ધિ, ને રુઢિ ઉપરનુ વિવેચન પુરૂ થયુ છે એમાં 'શુદ્ધિ' ઉપરનુ વિવેચન કઇક લખાણથી કરવામાં આવ્યુ છે, કારણ કે અશુદ્ધ લખાણ અસ્પષ્ટ બને છે, અને ગુજરાતી ભાષાના આધુનિક સાહિત્યમા શુદ્ધિ ઉપર બહુ ઓછુ લક્ષ અપાતું જણાય છે વિચારનેજ અગત્ય આપનારા કેટલાકને વ્યાકરણ, જોડણી, શુદ્ધિ, ઇત્યાદિ ઉપર બહુ કંટાળો હોય છે તેવા પુરુષો એ લાબા વિવેચનથી પોતાના વિચારની યોગ્યાયોગ્યતાની તુલના કરવા કૃપા કરશે એવી આશા છે એક પ્રતિષ્ઠિત માસાહિકમા પણ 'શૈલી ને જોડણીની કચ' એવા શબ્દો વાચવામા આવે, એ ખરેખર ગુજરાતી સાહિત્યની હાલની સ્થિતિ જોતા તો બહુ શોચનીય છે વળી વિચારને મુખ્ય ગણવાની દલીલ કરનારા ડોળઘાલુઓમાના ઘણાકના વિચારમા કશો ભલીવાર હોય છે ખરો ? એ દલીલદ્વારા પોતાનું અજ્ઞાન ઢાંકવાજ પ્રયત્ન કરતા તેઓ નથી જણાતા ?

અતમા એક મહત્ત્વની સૂચના કરી સ્પષ્ટતા ઉપરનુ મારૂ વિવેચન હું પુરૂ કરીશ એ સૂચના એ છે કે ડૉ. ગ્રિઅર્સનના પુસ્તકોમા ગુજરાતી ગદ્યના જે નમુના આપ્યા છે, તે રુઢિદોષથી ભરપૂર છે એ શુદ્ધ ગુજરાતી ગદ્યના નમુના છેજ નહિ એ ગદ્યને માત્ર 'પાદરીશાઈ' કે 'તરજુમીઆ' ગદ્ય કહી શકાય આપણી માતૃભાષાને અન્યાય કરનારી એ વાત નથી ? કોઇ સાક્ષર એ અમૂલ્ય ગ્રથમાથી એ દૂષિત ગદ્ય દૂર કરાવવા કે એના દૂષિતપણાનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરાવવા યત્ન કરી ગુજરાતી ભાષાને ઉપકૃત કરશે ?

(૨) ઓજસ્ કે બળ.

ઉપર જણાવી ગયા તે પ્રમાણે યથાર્થતા, શુદ્ધિ, ને રુઢિ ઉપર લક્ષ આપવાથી સ્પષ્ટતા સાધી શકાય છે, પણ સ્પષ્ટ લખાણ કીમતી, અસરકારક, કે રસિક હોયજ એવુ કઇ નથી લેખ કીમતી થાય તે માટે, રસિક થાય તે માટે, સ્પષ્ટતા ઉપરાત બીજા વધારે ઉંચા ગુણોની તેમા આવશ્યકતા છે એ ગુણો લેખકના વ્યક્તિત્વને લગતા હોય, કે વિચારને લગતા હોય, કે એ વિચાર દર્શાવવાની શૈલીને લગતા હોય વિચારની ઉત્તમતા વિષે વિચાર કરવાનુ આ સ્થાન નથી અત્રે તો માત્ર તે વિચાર દર્શાવવાની શૈલી વિષેજ આપણે વિચાર કરવાનો છે એ શૈલી ઉપર લેખકના પોતાના વ્યક્તિત્વનો શો પ્રભાવ પડે છે, તે ઉપર પણ ટુકમા પ્રસગોપાત્ત આપણે વિચાર કરીશુ

સ્પષ્ટતા ઉપરાત શૈલીમા બીજો જે ગુણ આવશ્યક છે, અને જે એના કરતા વધારે ઉચુ સ્થાન ભોગવે છે, તે ઓજસ્ કે બળ છે શૈલીની ધ્યાન આકર્ષવાની અને લાગણીઓ ઉશ્કેરવાની જે શક્તિ તેજ ઓજસ્ કે બળ, અને એ ગુણયુક્ત જે શૈલી તે ઓજસ્વી શૈલી, સબળ શૈલી, જુસ્સાદાર શૈલી ઓજસ્વી શૈલીનો લેખ વાચતા આપણુ ચિત્ત તે તરફ વેગથી આકર્ષાય છે, અને તેમા દૃઢ ચોટી રહે છે ભાષણકર્તા પોતાના ભાષણને સ્વરના આરોહ ને અવરોહ કે ઉંચાનીચાપણાથી, શબ્દો પરના ભારથી, કે નાનાપ્રકારની અગચેષ્ટાઓથી અસરકારક બનાવી શકે છે, પણ લેખક

આવા કોઇ સાધનનો ઉપયોગ કરી શકતો નથી. લેખકને પોતાની શૈલી સબળ બનાવવા માટે પોતાના ભાષા ઉપરના કાબુ ઉપરજ મુખ્યત્વે આધાર રાખવો પડે છે.

સઘળાં વાક્યોને અસરકારક કે ઓજસ્વી બનાવવાની કશી અગત્ય નથી. કેટલાંક વાક્યો તો માત્ર બીજાનાં સાહાય્યક હોય છે. તેમના અર્થમાં કંઇક પૂર્તિ કરવી કે અર્થ સ્પષ્ટ કરવો એજ તેમનું કાર્ય હોય છે. કોઈ પણ લેખમાં વિચારના મુદ્દા તેમાંનાં વાક્યો સાથે સરખાવતાં પ્રમાણમાં બહુ ઓછા હોય છે. એ મુદ્દા બરાબર અને અસરકારક રીતે વાચકના મનમાં ઠસાવવા એજ લેખમાંનાં વાક્યોનો ઉદ્દેશ હોય છે. મુદ્દા સ્પષ્ટ રીતે અને સબળ રીતે ઠસ્યા પછી, વાક્યો ભૂલી જવાય તો પણ કશી હાનિ નથી. આથી શૈલીની સ્પષ્ટતા વિષે વિચાર કીધા પછી એની સબળતા વિષે આપણે વિચાર કરવાનો છે.

ઉપર દર્શાવી ગયા છીએ તે પ્રમાણે શૈલીના વિચારનો એકમ શબ્દ છે. શબ્દોની **સંખ્યા**, શબ્દોના **પ્રકાર**, ને વાક્યમાં શબ્દોના **સ્થાન** ઉપર ઓજસ્વી શૈલીનો આધાર છે. એ વિષે હવે આપણે અનુક્રમે વિચાર કરીએ.

શબ્દોની સંખ્યાઃ—લેખકે જેમ બને તેમ ઓછા શબ્દોમાં પોતાના વિચાર દર્શાવવા યત્ન કરવો જોઇએ. ઓછા શબ્દો એટલે ઓછાં વાક્યોઃ એ સ્વાભાવિક પરિણામ છે. ઓછાં વાક્યો વાપરીને વિચાર ક્યારે દર્શાવી શકાય, તે વિષે આપણે વિચાર કરી શકીએ, તે પહેલાં વાક્યોના પ્રકાર વિષે ટુંકમાં આપણે કંઇક જાણવુંજ જોઇએ.

મુખ્ય ત્રણ પ્રકારનાં વાક્યો હોય છેઃ સાદાં, સંયુક્ત, ને મિશ્ર. જે વાક્યમાં એકજ પૂર્ણ ક્રિયાપદ હોય છે, તે સાદું વાક્ય છે. જેમકે, 'શકુન્તલાને સાસરે વળાવી હું નિશ્ચિન્ત થયો.' જે વાક્યમાં ઓછામાં ઓછાં બે સ્વતંત્ર વાક્ય હોય છે, તે સંયુક્ત વાક્ય કહેવાય છે. જેમકે, 'શકુન્તલા સાસરે જાય છે, અને અમને સર્વને બહુ ખેદ થાય છે.' જે વાક્યમાં એક મુખ્ય વાક્ય અને એક કે એકથી વધારે ગૌણ વાક્યો હોય છે, તે મિશ્ર વાક્ય કહેવાય છે. જેમકે, 'જ્યારે શકુન્તલા સાસરે ગઇ, ત્યારે આશ્રમવાસીઓને બહુ ખેદ થયો.' 'સ્ટીમર જ્યારે એક સ્થળે ઉભી રહી હતી ત્યારે કમ્પલાએ ગામમાંથી ભોજનસામગ્રી લઇ આવ, એમ કહી ઉમેશને મોકલ્યો હતો.' એ પણ મિશ્ર વાક્ય છે, કારણ કે એમાં એક કરતાં વધારે ગૌણ વાક્યો છે. મિશ્ર વાક્યનાં બેમાંથી એક કે બંને કે સઘળાં ક્રિયાપદનો વધારો કરનાર ગૌણ વાક્યો આવી મહાવાક્ય બને છે. સાધારણ રીતે એવાં વાક્યોનો પણ મિશ્ર વાક્યોમાંજ સમાવેશ કરવામાં આવે છે. જેમકે, "એમ કહેવાય છે કે એક વખત એ નદી કાંઠે ન્હાવા ગયા હતા ત્યાં પાણીમાં મઘરે એમનો પગ પકડ્યો, અને એ જોઇ એમનાં માતા ચીસો પાડવા લાગ્યાં, ત્યારે શંકરાચાર્યે કહ્યુંઃ "માતાજી, તમે સંન્યાસ લેવા દો તો આ મઘર મારો પગ છોડે." તેથી માતાએ તેમ કરવાની હા પાડી, અને મઘરે પગ છોડ્યો." આ મહાવાક્ય છે; અથવા વધારે ગુંચવણભરેલું મિશ્રવાક્ય છે.

હવે આ જુદા જુદા પ્રકારનાં વાક્યોના શૈલીના સંબંધમાં શા શા ગુણદોષ છે

તે જોઈએ. સ્પષ્ટતા ને સબળતાની દૃષ્ટિએ સાદા, અને સહેલાં સયુક્ત તથા મિશ્ર વાકયો બહુ ઉપયોગી છે વાકયો જેમ ટુકાં તેમ સ્પષ્ટ ને સબળ વધારે, પરતુ એથી ત્રણ અલાભ થાય છે એક તો સૂત્ર-શૈલી ઉદ્ભવે છે, જે સ્પષ્ટતાને બાધક છે જેમકે, 'સત્ય કુદરત છે, કુદરત સત્ય છે' 'પ્રેમ જીવન છે, જીવન પ્રેમ છે' 'ઇતિહાસ તત્ત્વદર્શન છે' વગેરે આ વાકયો ટુકા છે, સબળ છે, પણ સ્પષ્ટ નથીજ. એકેકુ વાકય સમજાવતા ઘણુ ઘણુ લખવુ પડે, એમના લેખકને પણ તેમ કરવુ પડયુજ છે બીજો એ કે એવા વાકયોની પરપરાથી જામતો 'રચના-માધુર્ય' નો પ્રવાહ સતત ન વહેતાં તૂટક બની જાય છે જેમકે, કવિવર નર્મદનુ પેલુ મહાવાકય "એક છે, અનેક છે, નિવર્તે છે, પ્રવર્તે છે, આનદે છે, એકને અનેક અર્થ છે, એકને અનેક કામ રાજે છે, એકને અનેક ધર્મ પ્રતાપે છે, પ્રેમ પોષે છે, શૌર્ય પ્રકાશે છે, ને જય વિલાસે છે સર્વકાળ શ્રીરગ!' રસિક કર્ણોને તરતજ સમજાશે કે એમા 'ડોલન' નો પ્રવાહ છે, પણ તૂટક લાગે છે ત્રીજો અલાભ એ કે એથી લબાણ થાય છે

આમ છતાએ હમેશા ટુકા ટુકાજ વાકયો લખાય, એ આશા વ્યર્થ છે કોઈ પણ શૈલી આગ્રહપૂર્વક એવી માગણી કરી શકેજ નહિ વિચારોની સકીર્ણતા સાથે વાકયોની સકીર્ણતા આપોઆપજ ઉત્પન્ન થવાની, અને પરિણામે લાબા મિશ્ર વાકયો લખાવાનાં લાબા વાકયોના મુખ્ય બે લાભ છે, એક તો એ કે એથી લાઘવ સધાય છે ઘણા સાદા વાકયોને બદલે એક લાબા મિશ્ર વાકયથીજ તેજ વિચારો દર્શાવી શકાય છે, કારણ કે સાદા વાકયોમાના એકેક વાકયને બદલે લાબા, મિશ્ર વાકયમા ટુકા ટુકા શબ્દસમૂહથી કાર્ય સરી રહે છે બીજો લાભ એ કે રચના-માધુર્ય કે ડોલન નો પ્રવાહ એવા વાકયોથી સતત વહેતો કરી શકાય છે આ લાભોની સાથે એના અલાભ પણ છે એક એ કે લાબા વાકયોથી શિથિલતા પ્રાપ્ત થાય છે, અને વિચારોની સચોટ છાપ પડતી નથી બીજો એ કે લેખક કાબેલ ન હોય, તો લાબા વાકયો લખવા જતાં ગુચવણ થયા વિના રહેવાની નહિ, અને પરિણામે અસ્પષ્ટતા નીપજવાની

બન્ને પ્રકારના વાકયોના લાભાલાભના આ પૃથક્કરણમાંથી સારાશ શોધતા આપણે રચના-માધુર્યના લાભાલાભ તો બાજુએજ મૂકવા જોઈએ, કારણ કે ગદ્યનો એ એવો ગુણ છે, કે સામાન્ય લેખકો તો એને સાધી શકતાજ નથી અને સામાન્ય લેખકોનો વર્ગ કઈ નાનો છે? બાકીના ગુણોની તુલના કરતાં એમ લાગે છે, કે પહેલા વર્ગના એટલે સાદા, ને સહેલાં સયુક્ત તથા મિશ્ર વાકયો વાપરવા એ બહુ ઠીક છે એના અલાભો શૈલીને ઓછા હાનિકારક છે, કારણ કે સૂત્ર-શૈલી સમર્થ લેખકજ સાધી શકે છે, અને એવા લેખક વિરલ હોય છે, તથા કાળજીપૂર્વક યોગ્ય શબ્દોની પસદગી કરવાથી લબાણ બહુ ઘટાડી શકાય છે, તે વિષે આગળ વિચાર કરવામાં આવનાર છે બીજા વર્ગનાં એટલે લાબાં મિશ્ર વાકયો વાપરવાં એ બહુ જોખમ ભરેલું છે અને ગમે તેવી ને ગમે તેટલી સાવચેતી રાખ્યા છતાં, સામાન્ય લેખક વર્ગ એ જોખમમાંથી સહીસલામત પસાર થઇ શકતો નથી

શબ્દોના પ્રકારઃ—પણ ઓછી સંખ્યાના શબ્દોથી વિચારો ક્યારે દર્શાવી શકાય ? એ પ્રશ્ન હવે આપણી સમક્ષ આવી ખડો થાય છે. એને માટે ઉપાય એજ છે કે શબ્દો ઉંચા પ્રકારના વાપરવા. ઉંચા પ્રકારના શબ્દો કોને કહેવા એ પ્રશ્ન વળી ઉત્પન્ન થાય છે. જે શબ્દો વધારેમાં વધારે અર્થવાચક કે વિચારવાહક હોય તે ઉંચા પ્રકારના શબ્દો કહેવાય. એવા શબ્દોથી પુનરુક્તિ કે પીંજણ થતું નથી, 'અલ્પ સાર બહુ વિસ્તાર'ના દોષમાં પડાતું નથી, નિર્જીવ વિચારો દર્શાવવામાં 'દ્રાવિડ પ્રાણાયામ' કરવા પડતા નથી. સાક્ષરશ્રી કેશવલાલ ધ્રુવ જે શબ્દો લોકભાષામાંથી ખોળી ખોળીને વાપરે છે, તેમાંના મોટા ભાગના—બાકીના આ લેખકને મતે લોક ભાષામાં પણ વપરાતા બંધ થએલા હોવાથી અસ્પષ્ટતા ઉત્પન્ન કરનારા છે.—આવા ઉંચા પ્રકારના શબ્દો છે. ઉદાહરણ આગળ અપાઇ ગયાં છે. એવા શબ્દોમાંનો એકેક શબ્દ ઘણા ઘણા શબ્દોનું કાર્ય કરી શકે છે. રા. નાનાલાલ કવિ પણ નવા શબ્દોનું ઘડતર કરે છે; અને બેશક તેમાંના કેટલાક ઉત્તમ અર્થવાચક ને વિચારવાહક હોય છે, છતાં તેમની શુદ્ધિ વિષે મને મોટી શંકા રહે છે. પ્રશ્ન એ થાય છે કે એમ ગમે તે શબ્દો જોડીને સમાસો બનાવાય ખરા ? સંસ્કૃત વ્યાકરણનેજ અનુસરીએ તો તો એમના ઉપર જણાવ્યા તેવા સારા શબ્દોમાંના ઘણાક સમાસો અશુદ્ધ ગણાય; છતાં ગુજરાતી સ્વતંત્ર ભાષા છે, અને એના વ્યાકરણના નિયમો પણ કાંઇક સ્વતંત્રજ હોવા જોઇએ, એવા વિચારે એ સારા શબ્દો તો ચલાવી લેવા યોગ્ય છે. સા. આનંદશંકર પણ એવા વિચારેજ કદાચ એવા શબ્દોને વસંતમાં વખાણતા હશે. રા. કવિના બાકીના શબ્દો–સમાસો–તો નથી હોતા શુદ્ધ, નથી હોતા ઉત્તમ અર્થવાચક, કે નથી હોતા ઉત્તમ વિચારવાહક. એ તો નિરર્થક ઘડાએલાં ડોળીઆં છે, ને કેવળ ત્યાજ્ય છે; છતાં અંધ અનુકરણે તેમનો વપરાશ થતો જોવામાં આવે છે !

નાના નાના સામાસિક શબ્દોનો યોગ્ય પ્રમાણમાં ઉપયોગ કર્યાથી પણ વિચાર ટુંકમાં ઉત્તમ રીતે દર્શાવાય છે, અને લાઘવ સધાય છે. એક ઉદાહરણથી એ વાત સ્પષ્ટ થશે. 'જેને પુત્ર નથી એવો પુરુષ' એમ કહેવાને બદલે 'અપુત્ર પુરુષ' એમ કહીએ તો તેટલોજ વિચાર દર્શાવાય છે, અને ઓછા શબ્દોથી કાર્ય સરે છે અર્થાત્ લાઘવ સધાય છે, એ દીવા જેવું સ્પષ્ટ છે.

પણ યાદ વાખવું કે સામાસિક શબ્દો નાના હોવા જોઈએ. લાંબા લાંબા સમાસો લાઘવ સાધે એ ખરૂં, પણ અર્થને બહુ અસ્પષ્ટ કરી કિલષ્ટતા ઉત્પન્ન કરે છે, અને શૈલીને કૃત્રિમ બનાવી મૂકે છે; માટે તેવા શબ્દોથી સાવચેત રહેવું. ગદ્યકવિચક્ર-ચક્રવર્તી,' 'સ્વજન્માનુગ્રહપવિત્રિતવસુંધરે.' 'સ્યામતરૂશ્રીભાસ,' ઇત્યાદિ સામાસિક શબ્દોની ભયંકરતા વિષે તો શું કહેવું ?

આપણી ભાષામાં પણ મોટા સામાસિક શબ્દો વાપરવાની શૈલી ચાલુ થઇ છે; પણ ઉપર જણાવાઇ ગયું છે, તેમ એ શૈલી બંગાળી કે હિંદી ઉપરથી થએલા અનુવાદોમાંજ બહુધા જોવામાં આવે છે. એનું કારણ ઉપર અપાઇ ચૂક્યુંજ છે. એવાં પુસ્તકોના અનુવાદકોને અત્રે એટલીજ વિનંતી કરવાની તક સાધું છું, કે તેમણે બને ત્યાં સુધી એ પુસ્તકોમાંના સામાસિક શબ્દો એમને એમ આપણી ભાષામાં ન ઉતા-

રવા તેમને તોડી સરલ શબ્દો બનાવવા તસ્દી લેવી, અને જો બની શકે તો આપણી ભાષાના સાદા શબ્દોનોજ ઉપયોગ કરવો આમ કહેવું સહેલું છે, પણ અમલમા મૂકવું કેટલુ મુશ્કેલ છે, તેનો આ લેખકને જાતિઅનુભવ છે છતા લેખક ધારે તો એ દિશામા ઘણી સફળતા સાધી શકેજ, એમ હીંમતથી કહી શકાય

સામાન્ય અર્થના વાચક શબ્દોને બદલે વિશિષ્ટ અર્થના શબ્દ વાપરવાથી પણ લાઘવ સધાય છે, ને તેથી વાકયો ટુંકા થઇ શૈલી બળવાન થાય છે 'રસ્તે જતા મને એક માણસ મળ્યો, તે માંદાની દવા કરવાનો ધંધો કરતો હતો' આમ કહેવાને બદલે 'રસ્તે જતા મને એક વૈદ મળ્યો' આમ કહેવાથી અર્થ સુંદર રીતે સરી રહે છે, અને વાકય ટુંકુ થાય છે આમ છતા સામાન્ય અર્થ-વાચક શબ્દ પણ કોઇ વખતે લાઘવ સાધવામા બહુ મદદગાર થઇ પડે છે 'કૉલેજનો સમય થઇ જવાથી મેં સત્વર ધોતીઉં બદલ્યુ, પહેરણ પહેર્યું, ડગલો પહર્યો, પાઘડી મૂકી, અને તરતજ કૉલેજ તરફ રવાના થયો' આમ કહેવાને બદલે 'કૉલેજનો સમય થઇ જવાથી મેં સત્વર કપડા પહેર્યાં અને તરતજ કૉલેજ તરફ રવાના થયો' આમ કહેવું ઉપરનીજ દષ્ટિએ વધારે સારૂ છે

સામટે મેળે સામાન્ય અર્થ-વાચક શબ્દો વિશિષ્ટ અર્થ-વાચક શબ્દો જેટલા વાચકને પ્રિય નથી થઇ પડતા નવલકથાઓ લોકોને વધુ પસંદ પડે છે, અને ગીતા જેવા મહાબોધપ્રદ ગ્રંથો ઓછા વંચાય છે, તેનું કારણ એજ છે કે ગીતા સામાન્ય શબ્દોમા સામાન્ય સૂત્રો સમજાવે છે, અને નવલકથાઓ વિશિષ્ટ વ્યક્તિઓને લગતી વાતો વિશિષ્ટ શબ્દોમાં જણાવે છે આમ છતા એટલું તો કહેવુંજ પડશે, કે સામાન્ય શબ્દોમાં સિદ્ધાંતો દર્શાવવાનુ કાર્ય બહુ ઉંચી બુદ્ધિશક્તિ ને ભાષાશક્તિથીજ બની શકે એવું છે

આલંકારિક શબ્દો વાપરવાથી પણ લાઘવ સધાય છે એ પ્રકારે વપરાએલા શબ્દો અમુક અર્થનુ સૂચન કરે છે, તેથી તે અર્થ શબ્દોદ્વારા દર્શાવવાની જરૂર રહેતી નથી ભાષામા એવા કેટલાએ શબ્દો આપણે વાપરીએ છીએ, છતા આપણે જાણતા પણ નથી કે એ આલંકારિક શબ્દો છે ઉદાહરણ તરીકે—'કેરી અમૃત જેવી મીઠી છે,' 'દીકરો તો રત્ન જેવો રૂપાળો છે' (ઉપમા) 'આ છોકરો તો બાહુક છે' (રૂપક પ્રેમાનંદના નળાખ્યાનનો બાહુક) 'ભાઇ તો જાણે મોટા રાજા!' (ઉત્પ્રેક્ષા) 'મગન તે મગન' (અનન્વય) 'ભાઇ હીરા, તુ તો ખરેખર હીરોજ છે!' (વ્યાજસ્તુતિ) 'ડાહ્યો તે ડાહ્યો જ છે' (શ્લેષ) 'કયા રાજા ભોજ ને કયા ગાંગો તેલી' (વિષમ) 'ઝાઝા હાથ રળિઆમણા,' 'આખુ ખાતું સડી ગયુ છે,' (લક્ષણા) ઇત્યાદિ ઇત્યાદિ પ્રયોગો આપણે નિત્ય કર્યા જઇએ છીએ, છતા અલંકાર જાણીને નહિ ભાષાના શબ્દોમાં એવી ખુબી આવીજ ગઈ હોય છે, કે જેથી તે એવા આલંકારિક કે લાક્ષણિક અર્થ દર્શાવી શકે છે એવા શબ્દો કંઇ શીખ્યા શીખાતા નથી, મહાવરાથી તે આવડીજ જાય છે ને જાણેઅજાણે વપરાયા કરે છે મહાવરો કરવા માટે ગદ્યપદ્ય કે નાટકના સુંદર સુંદર પુસ્તકો વાંચવાની બહુ અગત્ય છે

છતાં શૈલીના વિચારમાં બે અલંકારો ઉપર તો ખાસ લક્ષ આપવુંજ જોઇએ. એ બે તે ઉપમા ને રૂપક. “બે પદાર્થો વચ્ચે ચમત્કારી સાદૃશ્ય વર્ણવ્યું હોય તો ઉપમાલંકાર થાય છે.” ઉપમાલંકારનાં ચાર અંગ છેઃ ઉપમેય, ઉપમાન, સામાન્ય ધર્મ, ને ઉપમાવાચક શબ્દ. ‘આ સરોવરનું પાણી અમૃત જેવું મીઠું છે.’ એ વાક્યમાં ‘પાણી’ એ ઉપમેય છે, ‘અમૃત’ ઉપમાન છે, ‘મિઠાશ’ એ સામાન્ય ધર્મ છે, અને ‘જેવું’ એ ઉપમાવાચક શબ્દ છે. જ્યારે ચારે અંગ આપ્યાં હોય, ત્યારે પૂર્ણોપમા અલંકાર થાય છે. એમાંનું એકાદ અંગ ન આપ્યું હોય, તો લુપ્તોપમા અલંકાર થાય છે. ‘તું બાહુક જેવો છે’ એ વાક્યમાં સામાન્ય ધર્મ ન જણાવેલો હોવાથી અલંકાર લુપ્તોપમા છે. જ્યારે “એક પદાર્થને બીજા પદાર્થના જેવો વર્ણવ્યો ન હોય; પરંતુ તેને બીજા પદાર્થનો આરોપ કર્યો હોય, બીજો પદાર્થજ છે એમ કહ્યું હોય,” ત્યારે રૂપક અલંકાર થાય છે. ‘તે છોકરો બાહુક છે.’ એમાં છોકરાને બાહુક સાથે સરખાવ્યો નથી, પણ છોકરાને બાહુકનું રૂપ આપ્યું છે—અર્થાત્ બાહુકમાં જે જે ગુણો હતા તે તે ગુણો છોકરામાં છે; માટે છોકરો બાહુક-રૂપ છે, એમ વર્ણવવામાં આવ્યું છે. ટૂંકમાં છોકરા ઉપર બાહુકનો આરોપ કરવામાં આવ્યો છે.

ઉપર દર્શાવ્યા પ્રમાણેના શબ્દો વાપરવાથી શૈલીમાં લાઘવ સધાય છે. ટૂંકાં વાક્યોમાં ઘણો વધારે અર્થ દર્શાવી શકાય છે; તેથી શૈલી સબળ થાય છે. પણ બહુ અર્થ-વાચક શબ્દો વાપરી વાક્યોને સૂત્ર-રૂપ બનાવી દેવાં નહિ. ઉપર જણાવી ગયા છીએ, તેમ ‘ઇતિહાસ તત્ત્વદર્શન છે’ જેવાં વાક્યોથી અસ્પષ્ટતા ઉત્પન્ન થાય છે; અને શૈલીના વિચારે અસ્પષ્ટતા એ કંઇ નાનોસુનો દોષ નથી. સબળતા સાધવાને વાક્યો ટૂંકાં કરવા જતાં અસ્પષ્ટતા પેસી ન જાય, એ ખાસ યાદ રાખવું.

શબ્દોની ગોઠવણઃ—શૈલીમાં ઓજસ્ કે બળ લાવવા માટે વાક્યોમાં શબ્દોની ગોઠવણ ઉપર લક્ષ આપવું જોઇએ. તેના તેજ શબ્દોની બીજી રીતની ગોઠવણથી શૈલી સબળ બની વિચારોની સજ્જડ છાપ વાચકના મન પર પડે છે. એ વાત આગળનાં ઉદાહરણોથી વધારે સ્પષ્ટ રીતે સમજાશે.

(અ) સ્થાન—વાક્યમાં કેટલાંક સ્થાન એવાં હોય છે, કે જ્યાં શબ્દ મૂકવાથી વાક્ય સબળ બને-કહો કે તે શબ્દોમાં અનેરૂં બળ આવે. આવાં સ્થાન બે છેઃ વાક્યનો આરંભ ને અંત. તેમાં પણ આરંભ કરતાં અંત વધુ અગત્યનું સ્થાન ગણી શકાય. આથી એ સ્થાનોમાં જે શબ્દ મૂકવામાં આવે છે, તેનામાં એના સ્થાનને લીધે વિશેષ બળ આવે છે. વાક્યનો મધ્ય ભાગ, એ બળના સંબંધે બહુ ઓછી અગત્યનું સ્થાન છે.

વાક્યનો પહેલો શબ્દ દર્શનની સાથેજ વાચકનાં નેત્રને આકર્ષે છે, અને તેના મન પર સજ્જડ છાપ પાડે છે. એની અસર, આગળ જતાં આવતો દરેક શબ્દ નવી અસર કરે છે, પણ તે પછી આવતો શબ્દ આગલાની અસરને ઝાંખી કરે છે એ વિચારતાં, પ્રમાણમાં વધારે સ્પષ્ટ રહે છે. આમ કોઈ શબ્દને વધુ સારૂં સ્થાન આપવા જતાં તેની પછી લાંબા શબ્દસમૂહો કે વાક્યો આવતાં દૂરાન્વય દોષ થવાનો ભય ઉત્પન્ન થાય છે ખરો; પણ એવાં વાક્યોની કે સમૂહોની વહેતી રચના કરવાથી એ ભય બહુ ઓછો

થાય છે આપણા નામદાર શહેનશાહના ઢંઢેરાનુ પહેલુજ વાક્ય અને તેના પહેલા શબ્દો 'પાચમા જ્યૉર્જ' આનુ ઉદાહરણ છે બીજુ ઉદાહરણ લઇએ –'રવીન્દ્રનાથ ટાગોર હિંદમાતાના પનોતા પુત્ર, એશિઆના કવિકુલ-શિરોમણિ, છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌મા હાજરી આપવા પધાર્યા છે' આ વાક્યમાં 'રવીન્દ્રનાથ ટાગોર' એ શબ્દોને એમના સ્થાનને લીધે જે અગત્ય વાક્યમા પ્રાપ્ત થઈ છે, તે સ્પષ્ટ છે આથી ઉલટું શબ્દોની, શબ્દસમૂહોની, કે ગૌણવાક્યોની કાળજીપૂર્વકની ગોઠવણથી લેખક એવો રસ ઉત્પન્ન કરી શકે, કે છેક છેલ્લા શબ્દ સુધી તે વહેતોજ રહે આમ થવાથી એ રસને લીધે વાક્યની જે અસર એકત્રિત થતી ચાલી આવી હોય છે, તે સઘળી છેલ્લા શબ્દને એના સ્થાનને વિષે પ્રાપ્ત થાય છે ઉદાહરણ તરીકે 'પ્રાપ્ત કરો એક અનેરો સદ્‌ગુણ, આત્મ-શ્રદ્ધા' એ વાક્યને તપાસો 'આત્મશ્રદ્ધા' શબ્દનુ બળ તને સહજ અનુભવશો બીજુ ઉદાહરણ લઇએ —'વિરોધીઓને કહેવું હોય તે કહે, બોલવુ હોય તે બોલે, કરવુ હોય તે કરે, અમારૂ એકજ લક્ષ્ય છે, સ્વરાજ્ય' આ વાક્યમાના 'સ્વરાજ્ય' શબ્દનુ બળ કેટલુ છે, તે સુજ્ઞ તરતજ સમજી શકશે કોઈ કહેશે કે 'આત્મશ્રદ્ધા' 'સ્વરાજ્ય' એ તો શબ્દજ એવા છે, કે જે મનુષ્યના મન ઉપર અજબ અસર કરે એમા સ્થાનને શું છે? પણ એમ નથી સ્થાનને લીધે પણ તેમને એ વાક્યોમા બળ પ્રાપ્ત થએલું છે, અર્થાત્ તેમના બળમા વૃદ્ધિ થએલી છે એમ છતા એક સાદો શબ્દ લઈ તપાસીએ કે સ્થાનને લીધે તેને બળ પ્રાપ્ત થાય છે કે નહિ 'પુત્ર' શબ્દ લઈએ એ સાધારણ શબ્દ છે એને વાક્યમા ગોઠવીએ 'આ જગત્‌મા એકજ વસ્તુની તેને અપેક્ષા છે, એકજ વસ્તુને માટે તેનુ હૃદય ગતદિન તલસ્યા કરે છે, એ વસ્તુ તે પુત્ર' કોણ ના કહી શકશે કે 'પુત્ર' શબ્દને એ વાક્યમા, એના સ્થાનને લઇને બળ નથી પ્રાપ્ત થયુ?

(ઘ) સામાન્ય પદવિન્યાસમા ફેરફાર —

જ્યારે સાધારણ રીતે શબ્દોને વાક્યમા પ્રાપ્ત થતા સ્થાનમા ન મૂકતા અન્ય સ્થાને મૂકવામા આવે છે, ત્યારે તેઓ આશ્ચર્ય કે કંઇક નવીનતાની લાગણી ઉત્પન્ન કરી વાચકનું ધ્યાન ખેંચે છે, અને એ રીતે પોતાના અર્થ ને વપરાશની વાચકના મન ઉપર દૃઢ છાપ પાડી શકે છે પદવિન્યાસના સામાન્ય ક્રમમા નીચે મુજબના ફેરફારોથી વાક્યો અસરકારક બનાવી શકાય —

(૧) કર્તા પહેલાં ક્રિયાપદ —

'નથી જોઇતું અમારે તમારૂ ડહાપણ, જોઇએ છે કામ અમારે તો'
'છે આવા નિર્દોષ આનંદો તમારામાં?'

(૨) કર્તા પહેલાં ક્રિયાપૂરક —

'મોટી છે શક્તિ તે પરમકૃપાળુ પ્રભુની'
'અનંત છે સાગર આ દુ:ખરૂપ સંસારનો

(૩) કર્તા પહેલાં કર્મ:—

'તમને હું ઓળખું છું, ને મગનને હું ઓળખું છું; લુચ્ચાના સરદાર છો બંને.'
'જ્ઞાન હું જાણું છું ને વિજ્ઞાન હું જાણું છું; પણ માત્ર જાણવાથી શું વળે?'

(૪) વિશેષ્ય પછી વિશેષણ:—

'આંખ સારી, પણ માંહી કીકીજ ન મળે.'
'વાતો ડાહી ડાહી કરે છે, પણ ક્રિયામાં શૂન્ય.'

(ઋ) પુનરાવૃત્તિ:—એકજ શબ્દની, શબ્દસમૂહની કે વાકયની પુનરાવૃત્તિ તેની પોતાની અસરમાં વૃદ્ધિ કરે છે; એટલુંજ નહિ, પણ આખા વાકયના સમગ્ર અર્થની છાપ પણ મન ઉપર બહુ સચોટ રીતે પાડે છે:—

(૧) શબ્દોની પુનરાવૃત્તિ:—

(ક) નામની.

'આશા બાળકને હોય છે, આશા મોટાંને હોય છે, આશા રાયને હોય છે, આશા રંકને હોય છે, આશા સ્ત્રીને હોય છે, આશા પુરુષને હોય છે.' (નિવૃત્તિવિનોદ.)

'ચંદ્રિકા કોને શાન્તિદા નથી! ચંદ્રિકા કોને આનંદપ્રદ નથી! ચંદ્રિકા કોને સુખકર નથી!' (નિવૃત્તિવિનોદ.)

(ખ) સર્વનામની:—

'પેલાનું સ્વાતંત્ર્ય, પેલાનું સત્ય, પેલાનું દ્રવ્ય, પેલાની ખેતી, પેલાની વાંછનાઓ, પેલાનું સદ્‌ભાગ્ય, પેલાનું સાચવેલું બધું–એ બધુંજ ગયું.' (એજન)

'એનો મધુર કંઠ, એની મધુર શબ્દરચનાઓ, એની સબળ ચેષ્ટાઓ, બોલવામાં શબ્દો પર સ્થળે સ્થળે મુકાતા એના આકર્ષક ભારો, વાકયોના એના આરોહ–અવરોહો—એ બધાંની એકતાનતા સારામાં સારા સંગીત કરતાં પણ મનને ને કર્ણને વધારે મોહક લાગે છે." (એજન)

(ગ) વિશેષણની:—

'સારો દેખાવ, સારાં કપડાં, સારી રીતભાત, સારૂં બોલવું, સારૂં ચાલવુ— એ બધું સારૂં; પણ સારૂં ચારિત્ર?'

'કંઈક વાંધો છે, કંઇક ખટપટ છે, કંઇક ગુંચવણ છે.' (નિવૃત્તિવિનોદ)

(ઘ) ક્રિયાપદની:—

'કલ્પો ને તમે સુધારશો; કલ્પો ને તમે વધશો; કલ્પો ને તમે સુખી થશો. (એજન)

'તેનામાં બળ નથી એમ નથી.' બે 'ન'કારથી એક 'હ'કાર થયો છે.

(૫) નામયોગી અવ્યયની —

'સાથે ઊઠવું, સાથે બેસવું, સાથે હરવું, સાથે ફરવું, સાથે ખાવું, સાથે પીવું;— બધું સાથે, છતાં આ કલહ શો ?'

નામયોગીની સાથે 'જ' આવી વિશેષ બળ ઉત્પન્ન કરેછે 'માટેજ તેને પાછળ પડવું પડે છે, માટેજ તેને અપમાન સહન કરવું પડે છે, માટેજ તેને મહા-મહા દુઃખ વેઠવું પડે છે'

(૬) ઉભયાન્વયી અવ્યયની —

'કવિ એ સુધારક નથી પણ તેથી વિશેષ છે કવિ એ ગુરુ નથી પણ તેથી વિશેષ છે, કવિ એ ઉપદેશક નથી પણ તેથી વિશેષ છે' (નિવૃત્તિવિનોદ)

ઉભયાન્વયી 'અને' ની પુનરાવૃત્તિથી ખાસ કરીને વાકય ગંભીર ને વજનદાર બને છે —'આટલેથી જ તે અટકયો હોત તો જાણે ઠીક, પણ આતો તેણે સઘળી વાત લખી કાઢી, અને તેની સાફ નકલ તૈયાર કરી નાખી, અને તે છાપનારને સોંપી દીધી, અને તેના પ્રૂફસ વાંચી કાઢયાં, અને જગતમાં તેને છેકજ હલકો પાડવા માટે એક દિવસમાંજ તે પ્રસિદ્ધ કરી દીધી'

(૭) ક્રિયાવિશેષણ અવ્યયની —

'હવે સ્વતંત્રતાના આદર્શો હવાઇ કિલ્લા લાગે છે હવે સાહસમાં મૂર્ખાઇ જ જણાય છે હવે નોકરી કરવી એટલે ડાહી રીતે જીવન ગુજારવું એવું કંઇક લાગે છે' (એજન)

"ત્યારે સાહિત્યની સ્થિતિ પણ કેમ ઉજ્જ્વલ બનતી નથી તે માલૂમ પડશે ત્યારે કંઇક નવું, કંઇક પ્રોત્સાહક બળ સાહિત્યમાં રેડીશું ત્યારે આપણે ચુથાયલા ચિથરેહાલ વિષયો ઉપર ખાયલા બાયલા ગાણાઓનાં ગીતોથી સંતુષ્ટ ન થતા સમાજને જાગ્રત કરે, તેમાં નવું ચેતન આણે એવાં ઉત્તમ કાવ્યો બનાવીશું ત્યારે સાહિત્યમાં હતોહતીના પ્રેમગુંજનોમાંજ આપણે મસ્ત નહિ બનીએ, પણ સમાજના આધુનિક પ્રશ્નો ઉકેલવાના શ્રમોને સાહિત્યના મીઠા ઝરણાંથી હરી લઇશું ત્યારે જીવન કલહના સંતપ્ત ક્ષેત્રમાં ઉન્નત ભાવનાઓનો ધોધબંધ વરસાદ વરસાવીશું ત્યારે આપણે આપણું સાહિત્ય આપણા જીવનને અનુરૂપ બનાવીશું" (નિવૃત્તિવિનોદ)

(૨) શબ્દસમૂહોની પુનરાવૃત્તિ —

(ક) જે માણસને વઢેલા ઊઠવાની ટેવ હોય છે, જે માણસને સાચું બોલવાની ટેવ હોય છે, જે માણસને શુદ્ધ રહેણુ કરવાની ટેવ હોય છે, તેને નજીવી બાબતોનો વિચાર કરવા પડતાજ નથી' (એજન)

(ખ) 'કયાં છે આપણામાં પરસ્પરનું ભોળપણ? કયાં છે આપણા સમાજમાં ઐક્ય ભાવ? કયાં છે પ્રાચીન સમય જેવી ધાર્મિક શ્રદ્ધા? ક' (એજન)

(૩) વાક્યની પુનરાવૃત્તિ:—

(ક) 'હું ઇચ્છું છું કે આપણે બધાંજ ચંદ્રિકામાં ભટકીએ. હું ઇચ્છું છું કે ચંદનીમાં રમતગમતના પ્રસંગો આપણા સમાજમાં વધે. હું ઇચ્છું છું કે માણેકઠારીનો આનંદ માત્ર ખાવાપીવામાંજ પરિપૂર્ણ ન થાય ×× ' (એજન)

(ખ) "ખરી વાત છે કે કોઇ સ્ત્રી 'વ્યાકરણ ભાષ્ય' કે 'શાકુન્તલ' કે 'માઘ'ની રચનારી થઇ નથી. ખરી વાત છે કે કોઇ સ્ત્રીએ 'રાવણ' કે 'જરાસંધ' કે કંસને માર્યા નથી, કે સમુદ્રમાં 'સેતુ' બાંધ્યા નથી. ખરી વાત છે કે તેમણે ભૂગોલ, ખગોલ કે રસાયણ શાસ્ત્રના શોધ કર્યા નથી; પણ તેઓએ આ સર્વ કરતાં ઉત્તમ ને મહત્તમ કામ કરેલું છે, કેમકે તેમનાજ ખોળામાંથી એ બધું સાધનારાં પુરૂષોનાં બલ ઉદ્ભવ્યાં છે, તેમનાજ પ્રેમામૃતથી ચારિત્રવાળાં સત સ્ત્રી પુરૂષ પુષ્ટ થયાં છે—તેજ સર્વ કરતાં મોટી કરામત છે" (ચારિત્ર)

(૪) કોઇ સત્યની દૃઢ સ્થાપના માટે શબ્દ કે શબ્દસમૂહની પુનરાવૃત્તિ:—

(ક) હું છું તે તો છુંજ.

(ખ) મેં જે લખ્યું છે, તે તો લખ્યુ જ છે.

ઉપરનાં ઉદાહરણોમાં શબ્દ, શબ્દસમૂહ, કે વાક્યની પુનરાવૃત્તિ થએલી છે; શૈલીમાં બળ આણવા માટે અથવા કોઇ સત્યને વધુ સબળ રીતે સ્થાપવા માટે તે થએલી છે. હેતુ વિનાની માત્ર પુનરાવૃત્તિ તે દોષ છે, અને તે માત્ર લેખકની અશક્તિજ દર્શાવે છે:—

"આવી વસ્તુના ઘણા ઉપયોગ થઇ શકે. તેનો ચલાણા તરીકે ઉપયોગ કરી શકાય; અને તેવી જરૂર ન હોય તો પ્યાલા તરીકે ઉપયોગ કરી શકાય. એ ઉપરાંત એના બીજા ઘણા ઉપયોગ સર્વને આપોઆપ સૂઝી આવશે."

આ વાક્યમાં 'ઉપયોગ' શબ્દની પુનરાવૃત્તિ થઇ છે, પણ તે માત્ર લેખકની નબળાઇ દર્શાવે છે. આ ઉપરથી જણાશે કે માત્ર પુનરાવૃત્તિ એ દોષ છે.

આ ઉપરાંત નીચેની રીતોથી પણ વાક્યમાં ઓજસ્ કે બળ આણી શકાય છે:—

(૬) ઉદ્ગાર:—આ અને એ પછી આવતા 'પ્રશ્ન'માં કદાચ ધ્યાન આકર્ષવાની સૌથી વધારે શક્તિ છે. અને જ્યારે એની પછી આવતા વિચારોમાં કંઇ શક્તિ હોય છે, ત્યારે તો એની અસર આબાદ થાય છે.

(ક) "અહો ! ચારિત્રની કેટલી અસર છે કે મરણ પછી એક છાયા માત્રમાં પણ આટલું બલ તે આરોપે છે." (ચારિત્ર)

(ખ) "હા ! જ્ઞાનની વૃદ્ધિનું કેવું માઠું પરિણામ !" (નિવૃત્તિવિનોદ) જ્યારે પુનરાવૃત્તિ અને ઉદ્ગાર બંને સાથે હોય છે. ત્યારે બળ ઘણું વધે છે:—

"ગરીબ બિચારો મનુષ્ય! કેટલા બધા મનુષ્યો એવા હશે કે જેઓ વય બદલાતાં વિચારના તરગો બદલે છે! કેટલા બધા મનુષ્યો વય બદલાતા પોતાનેજ મૂર્ખ માનતા શીખે છે! ઇશ્વર આવી નબળાઇમાથી આપણુ રક્ષણ કરો!" (નિવૃત્તિવિનોદ)

(क) પ્રશ્ન —

વાક્યોની સાદી પરપરા ચાલી જતી હોય, તેમાથી વચ્ચે એકદમ પ્રશ્ન પૂછતાજ વાચકનું મન તરતજ જાગૃત બની જાય છે, અને ઉત્તર આપવાની તેને પ્રેરણા થાય છે વક્તાઓ એ રીતિનો બહુ ઉપયોગ કરે છે ભાષણમા કે લેખમા એકાએક પ્રશ્ન પૂછવામા આવે તો તેની અસર ન્યારીજ થાય છે.

"આમ આત્મલક્ષી દષ્ટિએ જોવાયલો ઇતિહાસજ ઉપયોગી છે બાકી તો દુનિયાની હજારો હકીકતો જાણી તેઓ શુ ને ન જાણી તોએ શુ શા માટે સ્મરણ શક્તિને ખોટી તસ્દી આપવી જોઇએ?" (નિવૃત્તિવિનોદ)

પ્રશ્નપરપરાથી છેવટનો સિદ્ધાત બહુ સબળ રીતે સાબીત કરી શકાય છે — "ક્યા છે આપણામાં પરસ્પરનુ ભોળપણ? ક્યા છે આપણા કુટુબોમા

× × વિશુદ્ધ સબધો? ક્યા છે આપણામા પવિત્ર પ્રેમલગ્નો? × × ક્યા છે ઐક્યભાવ? ક્યા છે પ્રાચીન સમય જેવી ધાર્મિક શ્રદ્ધા? તો પછી સર્વદેશીય ભાતૃભાવની ઉચ્ચ ભાવના તો શબ્દ માત્રમાજ રહી છેને? જો આ બધુ નથી, તો છે તે નથી જેવુ જ છે, એટલુ જ નહિ તે ખોટું છે, તે હાનિકારક છે" (નિવૃત્તિવિનોદ)

(ह) 'ટુકમા,' 'તાત્પર્ય કે,' 'સારાંશ કે,' ઇત્યાદિ શબ્દો કે શબ્દસમૂહો વાક્યના આરભમા આવી ગએલાં ઘણા વિધાનો કે દલીલોનુ તેમનાથી પુનરાવર્તન થાય છે, કે તેમનો સાર એ વાક્યમા જણાવાય છે આ એવી સ્પષ્ટ બાબત છે, કે એને ઉદાહરણોથી સાબીત કરવાની જરૂર નથી

વિશેષમા કહેવતો ને નાના ટુચકાઓનો ઉપયોગ કર્યાથી પણ શૈલી સબળ બને છે, એટલે જે વિચાર દર્શાવવાના હોય તે અસરકારક રીતે દર્શાવી શકાય છે

ઉપર જણાવેલી રીતિઓ વડે શૈલીમા ઓજસ્ કે બળ લાવી શકાય છે, પણ એ ઉપરાંત એક વસ્તુ એવી છે, કે જે શૈલીમા અતિબળ પૂરી શકે છે એ વસ્તુ તે લેખકનું આત્મબળ. આત્મબળવાળા લેખકની શૈલી કૃત્રિમ પ્રયત્નોનો આશ્રય લીધા વિના પણ અતિબળવાન હોવાની એનું આત્મબળ એની શૈલીમાં એવુ બળ લાવવાનુ—એ પોતાના વિચારો દઢતાપૂર્વક નિડરપણે એવી રીતે દર્શાવવાનો—કે તેની અસર વાચક ઉપર આબાદ થવાનીજ મહાત્મા ગાધીજીનું બીજી કેળવણી પરિષદનું ભાષણ એની ઉત્તમ સાબીતી છે, પણ એવા લેખકો તો વિરલ"

(૩) માધુર્ય.

લેખમાં વિચારો ઉત્તમ પ્રકારના હોય, શૈલી સ્પષ્ટ ને સબળ હોય, છતાં લેખ વાચકને રુચિકર ન લાગે એ બનવા જોગ છે, બેશક, ક્લિષ્ટ, કરતાં સ્પષ્ટ ને મોળી કરતાં સબળ શૈલીનો લેખ વાચકને વધુ રુચે; છતાં લેખ વાંચતાં વાંચતાંજ વાચકનું મન રાજી રાજી થઇ જાય, એવું એ બે ગુણવાળી શૈલીથી ન બની શકે. એ કાર્ય શૈલીના એક વિશિષ્ટ ગુણનું છે અને એ ગુણને માધુર્ય કહેવામાં આવે છે. સુંદર શબ્દોની કાળજીપૂર્વક કરેલી રચના વાંચતાં વાચકના કર્ણમાં એક પ્રકારની સુરાવટ જામતી જાય છે. એ સુરાવટની એવી તો મધુર અસર થાય છે કે વાચક લેખ વાંચતાં વાંચતાં ડોલી જાય છે. શૈલીના જે ગુણને લઇને આવું બને છે, તે ગુણ તેજ માધુર્ય. શૈલીના માધુર્યથી વાચકનું ચિત્ત પ્રસન્ન પ્રસન્ન થઇ જાય છે અને અર્થરસ પરિપુષ્ટ થવાથી વાચનને અંતે વાચકને પરમ સંતોષ ઉત્પન્ન થાય છે. અર્થની સાથે માધુર્યને બહુ ઓછી લેવાદેવા છે એ ખરૂં; છતાં શૈલીમાં માધુર્યની ઉણપને લીધે અર્થની અસર વાચકના મન ઉપર આછી થાય છે એ નિર્વિવાદ વાત છે.

શૈલીને મધુર બનાવવા માટે મુખ્ય ત્રણ વસ્તુ ઉપર લક્ષ આપવું આવશ્યક છે **વૈવિધ્ય, પ્રક્રમ, ને સંવાદ.** એમાંના દરેક વિષે ટુંકમાં હવે આપણે વિચાર કરીશું.

વૈવિધ્યઃ—વૈવિધ્ય એટલે વિવિધતા, જુદાપણું. વિવિધતા સૌ કોઇને ગમે છે. એક ને એક વાત વારંવાર સાંભળતાં કે વાંચતાં કોણ કંટાળતું નથી ? એજ પ્રમાણે એકનો એકજ શબ્દ કે સરખા ઉચ્ચાર થાય એવા શબ્દો વારંવાર વાંચવામાં આવતાં વાચકને કંટાળો આવી જાય છે. એકજ પ્રકારનાં વાક્યોની પરંપરા પણ એવીજ અવિવિધતાની અસર ઉત્પન્ન કરે છે અને વાચકને કંટાળો આપી થકવી નાખે છે. ઉપર જણાવી ગયા છીએ તેમ ટુંકાં ટુંકાં વાક્યોની પરંપરાથી શૈલી સબળ બનાવી શકાય, પણ એથી માધુર્યનો પ્રવાહ તૂટક થઇ જાય છે. લાંબાં વાક્યોથી માધુર્ય-પ્રવાહ સીધો, એક સરખો વહેવડાવી શકાય છે, તો અર્થની શિથિલતા ઉત્પન્ન થવાનો ભય ઉત્પન્ન થાય છે.

આમ ન થાય એનો ઉપાય એજ છે કે લેખકે પોતાની શૈલીમાં વૈવિધ્ય આણવું. એક ને એક શબ્દ વારંવાર વાપરવો નહિ; તેમજ સરખા ઉચ્ચાર થાય એવા શબ્દો વારંવાર વાપરવા નહિ. જુદા જુદા તેજ અર્થના શબ્દો વાપરવા. જ્યારે લેખકનો શબ્દકોષ પૂરતો હશે, ત્યારેજ તે આમ કરી શકશે. વળી વાક્યોમાં પણ એકલાં લાંબાં વાક્યો ન વાપરતાં લાંબાં ને ટુંકા બંને જાતનાં વાક્યોનું યોગ્ય પ્રમાણમાં સંમિશ્રણ કરવું. આથી માધુર્યનો પ્રવાહ ઘડીમાં ઉતાવળો તો ઘડીમાં ધીમો, ઘડીમાં વાંક લેતો તો ઘડીમાં સીધોજ ધસતો-એમ વિવિધ રીતે વહેવડાવી શકાશે.

ઉપર આપણે ત્રણ પ્રકારના માધુર્ય-પ્રવાહ વિષે વિચાર કર્યો. એમને અનુક્રમે ત્રણ પ્રકારના જલ-પ્રવાહ સાથે બહુ સારી રીતે સરખાવી શકાય. એક તો વહેળાના પ્રવાહ પેઠે તુટક થઇ જતોઃ ટુંકા ટુંકા વાક્યોની પરંપરામાં વહી શકે છે તે. બીજો

સીધી એક સરખા મદ વેગે વહેતી નદીના જેવો લાખા લાખા વાકયોની પરપરામા વહી શકે છે તે ત્રીજો ઉતાવળો થતો ને ધીમો પડતો, સીધોજ ન વહેતા આડા-અવળા વાંક લેતો, મહાનદના પ્રવાહ જેવો લાબાટુકા વાકયોની પરપરામા વહી શકે છે તે

(૧) "જ્યહાં વૃક્ષોને નિરતર પુષ્પ આવે છે, ઉન્મત્ત મધમાખીઓ ગુજારવ કરતી હોય છે, દિવસે સૂર્યના સખત કિરણો પ્રવેશ કરી સકતા નથી, રાત્રીએ કર્પૂરથી સુગન્ધમય થયેલા ચદ્રકિરણો પડયાથી ચદ્રમણિમાથી અમી ઝરે છે, પીરોજી સરોવર શ્વેત રૂપેરી હસની હાર્યથી ભરપૂર છે, નીલમણિના પગથિયા ઉપર મયૂરો ગર્જના સાભળીને ઉશ્કેરાઇને ડળા કરીને નૃત્ય કરે છે, રાત્રિને સમયે યુવતીઓ પોતાના પ્રેમી પુરુષોને મળવાને ગુપ્ત રીતે જાય છે તેમને અધકારમાં માર્ગ દર્શાવવાને વીજળીના ચમકારા થાય છે અને શ્યામ વાદળા ઉપર લમણિયા મણિના જેવુ ઇન્દ્રધનુષ્ય નિરતર ઝળકી રહે છે, સ્ફટિકમણિની અગાશીઓ ઉપર પ્રેમી યુગલો એક બીજાની પ્રેમપૂર્ણ મુખમુદ્રાનુ પ્રતિબિમ્બ ગતા દ્રાક્ષારસના પ્યાલામાં જોઇને હાસ્ય કરે છે, દક્ષિણમાથી ચદનના વનમાથી સુગન્ધમય થઈને આવતા પવનોનો એ યુગલો શ્વાસ લે છે, સમુદ્ર ડહોળીને કાઢેલા રત્ન એક બીજા ઉપર કેકીને રમે છે, નદીઓના કિનારાની રેતી સુવર્ણરજની બનેલી છે, રૂપેરી માછલીઓ પકડવાને કિનારા ઉપર બેઠેલા શાન્ત બગલાની હાર્ય પાસે થઇને નદી ધીમી ધીમી વહે છે, પુરુષો સત્યજ બોલે છે, યુવતીઓનો પ્રેમ અચળ હોય છે અને કમળ કદી પણ સુકાતા નથી, તેવી આપે સ્વપ્નામા કદી પણ ન જોયેલી ભૂમિમાં હુ આપને લઇ જઇશ "

(૨) "કેમકે, જે મ્હારે મન આ સસારમા સાર હતો, જેને લીધે આ સસારમા યથાર્થતા હતી તેના ગયા પછી, સ્વપ્ન, ચન્દ્રિકા, સરોવરના પાણીમાં પ્રતિબિમ્બ, છાયા, વગેરેની પેઠે હુ પણ શૂન્યતામા લુપ્ત થઇ જઇશ કારણ હુ તો ફકત તમારા રૂપે જે દેહ અસ્તિત્વમા છે, ત્હેની જોડી, ત્હેની નકલ, ત્હેનો પ્રતિધ્વનિ નહિ તો બીજી કોણ છુ ? તમારી ધ્રુવ અને અરૂધતી, તમારી રતી અને રાધા, તમારી ચક્રવાકી અને ક્ષેત્રભૂમિ, તમારી શક્તિ અને યુગ્મરૂપ થવુ તે શું મારુ કર્તવ્ય અને મારો ધર્મ નથી ? તમારા પ્રેમના પર્વતથી મ્હને વલોવશો તો દૂધના સમુદ્રની પેઠે, મારામાથી મારૂ સત્ત્વ ત્હમને મળશે અને તમને જણાશે કે પતિવ્રતા સ્ત્રી તે સૌદર્યનુ નવનીત, યૌવનનો મદ્ય આનદનો મધુર રસ, હાસ્યનું લવણ છે અને તે સમુદ્રના મોજાના ફીણમાથી ઉદ્ભવ પામે છે હુ તમને અમૃતરૂપ, કર્પૂરગન્ધરૂપ, કમલરૂપ અને માધુર્યરૂપ થઈશ અને તમારા જીવનનુ તત્ત્વ અને રસ બતાવીશ પછી તમે કબુલ કરશો કે મારા વગર તમારૂ જીવન શૂન્યતાથી ભરપૂર અર્થ વગરના શબ્દ અને ચન્દ્ર વગરની રાત્રિ જેવુ હતુ "

આ બે વાકયોમાં વહેતા પ્રવાહની તુલના કરવાથી ઉપરનુ કથન સુજ્ઞો સહજ સમજી શકશે

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે લાબા ટુકા વાકયોના સમિશ્રણમાજ માધુર્ય–પ્રવાહ વધુ

સારી રીતે વહી શકે છે; તો એ સંમિશ્રણ શા પ્રમાણે કરવું? અર્થ ને ભાવના આરોહ-અવરોહ પ્રમાણે એ મિશ્રણ કરવું જોઇએ. આગળ સંવાદના વિભાગમાં આ ઉપર વધુ વિસ્તારથી વિવેચન થઇ શકશે.

પ્રક્રમ—પ્રક્રમ એટલે એકધારી રચના. સુંદર શબ્દોની વહેતી વાક્ય-રચનાથી વર્ણનનો આરંભ કર્યો હોય તો તે તેવી ને તેવીજ ઠેઠ અંત સુધી ચાલી જવી જોઇએ. ટુંકમાં રચના એકધારી જોઇએ. 'એકધારી શૈલી' તે પણ એનુંજ નામ.

પ્રક્રમ-ભંગથી માધુર્ય-પ્રવાહને બહુ હાનિ પહોંચે છે. સુંદર વહેતા જલપ્રવાહમાં પત્થર પડવાથી જેમ ક્ષુબ્ધતા ઉત્પન્ન થાય છે, તેમ વૈવિધ્ય ભરી વહેતી વાક્ય રચનામાં કર્ણકટુ શબ્દો કે કઠોર રચના આવી પડવાથી થાય છે. 'મૃગલો' 'મુએલો' 'કરોળીઆ' 'ભાયડો,' 'કાંડું' ઇત્યાદિ એવા શબ્દો છે. જેમની કર્ણેન્દ્રિય માધુર્ય-પ્રવાહની લહેજત અનુભવવા ટેવાએલી હોય છે, તેમને તો એવા બીજા ઘણા શબ્દો આધુનિક ગુજરાતી સાહિત્યના વાચનથી મળી આવશે. કઠોર રચનાવાળાં વાક્યો પણ એવીજ રીતે પ્રાપ્ત થઇ શકશે. સુંદર વહેતાં વાક્યોની પરંપરામાં માધુર્યનો પ્રવાહ જામી રહ્યો હોય છે, ત્યાં એકાએક એકાદ વાક્યની રચના એવી તો કઠોર આવી જાય છે, કે તેથી રસભંગ થઇ જાય છે. રસિક પુરુષોને એ મહા દુઃખનો વિષય થઇ પડે છે.

ખુબી એ છે કે એવા પુરુષો લેખકને એવો શબ્દ કે એવું વાક્ય બતાવે, છતાં એ દોષ તેના ધ્યાનમાં ઉતરતોજ નથી. આમ થાય એ કેવળ સ્વાભાવિક છે, કારણ કે જયાં કર્ણેન્દ્રિય કેળવાએલીજ નથી ત્યાં એ દોષ શી રીતે સમજાય? કર્ણેન્દ્રિય કેળવાએલી હો તો તો એ દોષ થવા સંભવજ બહુ ઓછોઃ વાપરવા ખાતરજ અમુક શબ્દ કે અમુક કઠોર રચનાનું વાક્ય વાપરે તોજ એ દોષ થાય. ઉદાહરણ તરીકેઃ—

"કારણકે, અન્યની આંખો નીલ હોય છે, પણ તારી વધારે નીલ છે; અન્યના ઓઠ રાતા હોય છે, પણ તારા વધારે રાતા છે; અન્યની ભ્રૃકુટી કાળી હોય છે, પણ તારી વધારે કાળી છે; અન્યનું હાસ્ય ધોળું હોય છે, પણ તારૂં, અહા! તારૂં હાસ્ય તો બરફના ચોસલા જેવું અથવા તાજી કુમુદની કળીના દળ જેવું ધોળુંફટક છે. કાળા કાળા કેશ હોય છે ખરા, પણ તારા કેશ તો મધરાત જેવા કાળાભમર છે; ઘણીએ સ્ત્રીઓના પગ નાજુક હોય છે, પણ તારા પગને કોઇ પહોંચે નહિ. અને અહા! મારી નજરે પડેલી કોઈ પણ સ્ત્રીના કરતાં તારા ભુજ કોમળ ને ગોળ છે, કટી મોહક છે, પ્રોત્તુંગ, પ્રોત્સર્પી, સંનિહિત, વિમુખ ઔર ઉરોજો ઉન્નત ને ઉદ્દીપક છે; છતાં પગલું ધીમું છે, ગતિ મનોહર છે, કંઠ મૃદુ ને મધુર છે, હાસ્ય મીઠું છે, મન ભોળું ને આનંદી છે, અને હૃદય કદાચ કઠણ છે."

આ વાક્યમાં પ્રક્રમભંગ ક્યાં ક્યાં થાય છે, તે રસિક પુરુષો સહજ સમજી શકશે.

આ દોષ ન થાય તે માટે કેટલાક સ્થૂળ નિયમો ઘડી શકાય એવા છે, પણ નિયમો તે બિચારા શું કરે? સૌથી શ્રેષ્ઠ માર્ગ તો એજ છે, કે કર્ણેન્દ્રિયને કેળવવી.

ઉત્તમ ગદ્યપદ્યના પુસ્તકો વાચવાથી, સંસ્કાર હશે તો જતે દહાડે કર્ણેન્દ્રિય કેળવાશે, અને એ દોષ પારખી કહાડવાની શક્તિ પ્રાપ્ત થશે

સંવાદ —માધુર્યને પોષનાર ત્રણે ગુણમા સંવાદ એ મુખ્ય છે વૈવિધ્ય ને પ્રક્રમ સંવાદને જ પોષનાર છે, અને સંવાદમાથી માધુર્ય ઉત્પન્ન થતુ હોવાથી માધુર્યના અંગભૂત ગણાય છે વધારે ઉંડા ઉતરી વિચાર કરતા જણાય છે, કે સંવાદ એજ કવિતાનુ જન્મસ્થાન છે, તથા ગદ્યને શ્રેષ્ટતા અર્પનાર ગુણ પણ સંવાદજ છે સંવાદ એ બુદ્ધિનો વિષય નથી, કર્ણેન્દ્રિયનો વિષય છે

આ 'સંવાદ' તે શુ ? સૌ કોઇ સુજ્ઞ જાણે છે, કે નાદ મનુષ્યના નાભિપ્રદેશ આગળ થી ઉત્પન્ન થઇ કંઠદ્વાર વાટે જુદા જુદા વાણીસ્થાનોને વધારે ઓછો સ્પર્શ કરતો બહાર આવે છે એ નાદ કે સ્વરનુ ઉચ્ચારણ મોટું હોય કે નાનું હોય, અર્થાત્ ગુરુ હોય કે લઘુ હોય લઘુગુરુ સ્વરની માત્રા જુદી જુદી હોય છે લઘુની એક, ને ગુરુની બે આ ઉપરાંત પ્લુત ઉચ્ચાર પણ હોઇ શકે છે, તેની માત્રા ત્રણ હોય છે એ નાદમાથીજ જુદા જુદા વર્ણો એટલે સ્વર અને વ્યંજનો ઉત્પન્ન થાય છે વ્યંજનોમા લઘુગુરુ સ્વરો મળવાથી થતા બારાખડીના અક્ષરો એ ઉચ્ચારના એકમો છે સ્વરો પોતે પણ ઉચ્ચારના એકમો ગણાય છે વ્યંજન અને સ્વરના સંયોગથી ઉત્પન્ન થતા વાણીના એકમો તેમાના સ્વર પ્રમાણેજ લઘુગુરુ ગણાય છે નાદમાંથી જન્મ પામતા ઉચ્ચારના આ એકમો જ્યારે સુસંયોગપૂર્વક પ્રકટે છે, ત્યારે મનુષ્યની કર્ણેન્દ્રિયમા નાદની—સ્વરની એક પ્રકારની સુરાવટ જામી જાય છે એ સુરાવટ તેજ સંવાદ

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે સંવાદ ઉત્પન્ન થવામા વાણીના એકમોનો સુસંયોગ થવો જોઇએ પણ કેટલાક વર્ણો જન્મથીજ એવા છે, કે તેઓ એ સંવાદમા ક્ષતિ ઉત્પન્ન કરે છે 'ટ', 'ઠ', 'થ', ઇત્યાદિ, એના ઉદાહરણ સુપ્રસિદ્ધ છે આથીજ સંવાદમા એવા વર્ણથી બનેલા શબ્દોનો પ્રયોગ ક્ષતિકર નીવડે છે

સુરના એકમ તે લઘુગુરુ સ્વર છે, અને ઉચ્ચારના એકમ તે સ્વરો અને બારાખડીના વર્ણો છે

કવિતાનો જન્મ સંવાદમાંથીજ થાય છે સુરના એકમોની સંવાદયુક્ત યથેચ્છ ગોઠવણ, તેજ આપણા છંદના એક ચરણનુ બીજ છે આ બીજરૂપ ચરણનો આત્મા સંવાદ હોવાથી, બેશક, એમા ગેયત્વ પ્રવેશ પામવાનુ એ બીજરૂપ ચરણમા અર્થ તથા ભાવને અનુલક્ષી વાણીના એકમો પુરાય છે, ત્યારે છંદનો એક ચરણ બને છે એવા એકજ સરખા ઘણા ચરણોની પુનરાવૃત્તિ તેજ કવિતા આ કવિતાના ચરણો એક સરખા હોવાથી એમના બીજમા રહેલુ ગેયત્વ વિકાસ પામતા એમનું ગાન થવાનું અને સાથે 'તાલ' પણ પડવાનો સ્વર તૂટે નહિ માટે 'યતિ' પણ તેમા પ્રવેશ કરવાનો આ કવિતા તે આપણી ગેય કવિતા, એમાં આપણા માત્રામેળ છંદનો સમાવેશ થવાનો અને તદુપરાંત ભજનો, પદો ઇત્યાદિનો પણ એમાજ સમાવેશ થવાનો ભજનો અને છંદોના ગેયત્વમા પણ ભેદ પાડી શકાય ભજનો ઇત્યાદિ સુગેય છે, અને છંદો ગેય

છે, એમ કહેવામાં કશું ખોટું નથી લાગતું. આનો મુખ્ય આધાર જે બીજરૂપ ચરણની આપણે ઉપર વાત કરી છે, તેના સંવાદ ઉપર છે.

અક્ષરોના મેળ ઉપર લક્ષ રાખીને પણ ઉપરના જેવાજ ચરણો બનાવી શકાય. એમના એકમ અક્ષર હોવાથી તે વધારે સ્થૂળ છે; અને તેથી તેમનામાં ઉપર જણાવેલા ચરણો કરતાં ઓછું ગેયત્વ આવવાનું. આવા ચરણો વિવિધ રીતના અને વિવિધ માપના બનાવી શકાય. જેમાં અક્ષરોની ગોઠવણ અમુક એક સંવાદ જામે એવી રીતે કરવામાં આવી હોય, એવા એક માપના એક ચરણની પુનરાવૃત્તિ, તેજ આપણો એક અક્ષરમેળ છંદ. આવા ઘણા છંદો બની શકે એ સ્પષ્ટજ છે; કારણ કે ચરણોની લંબાઇ જુદી જુદી લઇ શકાય. કેટલાક છંદો ટુંકા ચરણવાળા કેટલાક લાંબા ચરણવાળા, અને કેટલાક વધારે લાંબા ચરણોવાળા હે.વાનઃ. અક્ષરમેળ છંદોના ચરણોની લંબાઇ પિંગલમા જોતાં એ વાતની ખાત્રી થશે, ગેયત્વ પણ એ છંદોમાં એકસરખું ન હોવાનું કારણ; કે ચરણોની યોજનામાં કેટલાક ચરણો એવા બનવાના કે જે સ્હેલાઇથી ગાઇ શકાય અર્થાત્ ગેય હોય, ત્યારે કેટલાક ચરણોમાં સંવાદ એટલો જામવાનો કે તેમાં ગેયત્વ થોડું ને બહુ થોડું પ્રવેશ પામવાનું. અક્ષરમેળ છંદોમાંના કેટલાક વધારે ને કેટલાક ઘણાજ ઓછા ગાઇ શકાય છે, તેમને ગાવાની જરૂરજ પડે એમ હોતું નથી, તેનું કારણ આજ છે.

ભાવ અને અર્થયુક્ત અક્ષરોથી (શબ્દોથી) રચાએલાં આવા એક અક્ષરમેળ ચરણની પુનરાવૃત્તિ તેજ આપણા એક અક્ષરમેળ છંદની કવિતા. ગેયત્વ એમાં હોવાનું. ગેયત્વની સાગે તાલ અને યતિ પણ હોવાનાજ. ઉપર જણાવી ગયા છીએજ, કે બધા છંદોમાં ગેયત્વ સરખુંજ નહિ હોય. કેટલાકમાં તો તે એટલા પ્રમાણમાં હોય, કે તેને ગાવાની જરૂર પડેજ એમ ન બની શકે. સાક્ષરશ્રી બળવંરાય કહે છે, તેમ ‘ પૃથ્વી છંદ ’ એવો છે.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે તેમ કવિતાના અક્ષરમેળ ચરણો અનેકવિધ બનાવી શકાય. વળી તે ગેય બનાવી શકાય, કે લગભગ અગેય બનાવી શકાય. આવો એક લગભગ અગેય—જો કે સંવાદયુક્ત—ચરણ લઇ તેની માત્ર પુનરાવૃત્તિજ કરવાને બદલે જરૂર પડે તેમ તેની લંબાઈમાં વધારો ઘટાડો કરી નવા ચરણો ઉત્પન્ન કરી—એવા ચરણો સાથે સાથે ગોઠવી આપણે એક નવીન રચના કરી શકીએ; અને એ રચનામાં અર્થ ને ભાવ પુરતાં એ એક નવીન પ્રકારની કવિતાની કૃતિ બની રહે. આ ચરણોની વધતી ઓછી લંબાઇ કવિતાના અર્થ તથા ભાવના આરોહ–અવરોહને અનુસરતી હોવી જોઇએ. યતિ તેમાં આવશે, પણ સુગેય કે ગેય ચરણોમાં આવે છે, તેમ નિયમિત નહિ. જે થોડામાં થોડું ગેયત્વ, સંવાદને લઇને તેમાં આવશે, તેના ઉપર દ્દષ્ટિ રાખી તેને પોષવા એનું સ્થાન નક્કી કરવામાં નહિ આવે; પણ અર્થ અને ભાવ એ બંનેને અનુલક્ષી એનું સ્થાન નક્કી કરવામાં આવશે અને ત્યાં વિરામચિહ્ન મૂકાશે. આવી નૂતન રચના તે અંગ્રેજી ‘બ્લૅંક વર્સ’ ને લગભગ મળતી થશે. લગભગ મળતી કહેવાનું કારણ ‘બ્લૅંક વર્સ’ માં ‘પ્રયત્ની ઠોક’ હોય છે, તે આમાં હોવા સંભવ નથી; કારણ કે ગુજરાતી ભાષાના બંધારણમાં ‘પ્રયત્ન’ નું તત્ત્વ લગભગ નહિ જેવુંજ છે.

કવિતા સબધીના આ વિવેચનથી જણાશે, કે ઝડઝમક ને પ્રાસાનુપ્રાસ એ કવિતાના આવશ્યક અગ નથી બેશક, હોય તો સારા, પણ ન હોય તો તેથી કવિતાને કશી હાનિ પહોચવાની નહિ

આ ઉપલક દૃષ્ટિએ કરેલુ વિવેચન કવિતાની મીમાસા કરવા માટે નથી, પણ માત્ર સવાદની અગત્ય દર્શાવવા માટે છે એનાથી વાચકને સવાદ ઉપરજ કવિતાનો આધાર છે, કવિતાનુ માધુર્ય સવાદમાજ રહેલુ છે, એટલુ સમજાય તો બસ છે

આમ સવાદ એજ પદ્યરચનાનો પિતા છે, અને તેથીજ પદ્યમા માધુર્યનો ઝરો સતત વહ્યો જાય છે પણ ગદ્યમા એ સ્થિતિ નથી ગદ્યનો આધાર સવાદ ઉપર ન હોવાથી એમા માધુર્યનો ચાલુ વહેતો પ્રવાહ ન અનુભવી શકાય એ ખુલ્લુ છે છતા ઉત્તમ ગદ્યરચનાઓમા વચ્ચે વચ્ચે એ સવાદ જામી રહે છે, ત્યારે માધુર્યનો વહેતો પ્રવાહ અનુભવાય છે ગદ્યનો એ માધુર્ય–પ્રવાહ કે 'ડોલન' શુ છે, તે વિષે હવે ટુકમા વિચાર કરીએ

ઉપર છાદસ રચનાઓના બધારણની ઉપલક તપાસમા આપણે જોયુ હતુ, કે અમુક લબાઇનુ સવાદયુક્ત ચરણ તે એવી રચનાઓના વિચારમા એકમ છે આપણા અક્ષરમેળ ને માત્રામેળ છદોમા બધા એકમ સરખા જ હોય છે 'બ્લૅક વર્સ' જેવી રચનાઓમાં એકમો લાબાટુકા હોય છે પણ આ સૌ કરતા ગદ્યના એકમની લબાઇનો વિચાર કરવો, એ બહુ મુશ્કેલ છે છતા બોલાતા ગદ્યમા એકે શ્વાસે જેટલુ સગવડપૂર્વક બોલી શકાય તેને યોગ્ય રીતે એકમ કહી શકાય એ એકમને અર્થમા સાથે જતા શબ્દો કે શબ્દ-સમૂહોમા વિભાગી શકાય લેખ મોટેથી વાચતા આવા વિભાગો સહેલાઇથી સમજી શકાય છે વળી લેખી ગદ્યમા નજર પડતાની સાથે આખ જેટલો ભાગ ગ્રહણ કરી શકે, તેટલા ભાગને પણ એકમ કહી શકાય જો એકમ સબધી આ વિચાર ખરો હોય, તો વક્તા કે વાચકની શક્તિ ઉપર ગદ્યના રચના–માધુર્યનો ઘણો આધાર રહેલો જોઇએ એથીજ નાના બાળકો જેમને રચના–માધુર્યનુ કશુ ભાન હોતુ નથી, તે જે લેખ શબ્દે શબ્દે વાચે છે, તેજ લેખ ગદ્યના રચના–માધુર્યથી સુપરિચિત શિષ્ટ વાચક તેના અર્થ પ્રમાણેના ઘટતા આરોહ–અવરોહ સાથે, યથાયોગ્ય લાબાટુકા વિરામો સાથે, અને છાજતો ભાર દઇને વાંચે છે, અને પરિણામે ગદ્યના માધુર્ય–પ્રવાહમાં હિંદોલા ખાતો જણાય છે

કથનાત્મક સવાદોમા આવો માધુર્ય–પ્રવાહ વહેવો શક્ય નથી, છતા કોઇક સ્થળે તે વહેતો જણાય પણ છે ટુકા ટુકા સબળ શૈલીનાં વાક્યો પણ માધુર્ય–પ્રવાહને યોગ્ય નથી છતાં એમા પણ અપવાદ હોય છે કવિ નર્મદના 'એક છે, અનેક છે,' એ મહાવાક્યમા પ્રવાહ વહેતો અનુભવાય છે

આ સઘળા ઉપરથી જણાશે કે ગદ્ય–રચનાઓના માધુર્યના–નિયમ શોધવા સહેલા નથી એક તો એ પ્રવાહ વિરલ પ્રસગોએ વહેતો અનુભવાય છે, અને જયાં અનુભવાય છે, ત્યા પણ એનું નિયમન કરતા તત્ત્વો શોધવાં બહુ અઘરા છે એક અગ્રેજ વિદ્વાને એને લગતા જે નિયમો તારવ્યા છે, તે આ પ્રમાણે છે —

"વહેતાં વાક્યોના જુદા પાડેલા શબ્દો કે શબ્દ-સમૂહોના વર્ણોની સંખ્યામાં બહુ તફાવત હોતો નથી; તેઓ તૂટક હોતા નથી કે ગુંચવણીઆ હોતા નથી; નિયમિતપણાનું કંઇક ભાન થાય એટલા ક્રમની પરંપરા સાથે આવે છે. આ નિયમિતતા પરિચ્છેદે પરિચ્છેદે કે વાક્યે વાક્યે પણ બદલાતી જાય છે."

ઉપર ઉતારેલાં ત્રણે વાક્યો વાંચી જોવાથી આ નિયમોની ખાત્રી થશે. આમ ગદ્યમાં પણ સંવાદ અગત્યની વસ્તુ છે.

આ પ્રમાણે ગદ્યપદ્યમાં સંવાદની અગત્ય વિષે, અને વૈવિધ્ય તથા પ્રક્રમ એ સંવાદને કેવી રીતે પુષ્ટ કરે છે, તે વિષે યથાશક્તિ ટૂંકામાં મેં મારા વિચાર દર્શાવ્યા. ગદ્યપદ્યમાં વહેતા માધુર્ય-પ્રવાહનો આધાર એ સંવાદ ઉપરજ છે, તે પણ દર્શાવ્યુ

શૈલીના ત્રણ મુખ્ય ગુણો વિષે વિચાર કરી, હવે એક વિશિષ્ટ તત્ત્વ, જેની અસર શૈલી ઉપર ઘણી થાયજ છે, તેનો વિચાર કરીએ.

શૈલી પર લેખકના વ્યક્તિત્વની અસર.

અત્યાર સુધીમાં આપણે શૈલીના જે ગુણો વિષે વિચાર કર્યો તે સઘળા સામાન્ય ગુણ છે; અને પ્રયત્ન કે અનુભવથી દરેક મનુષ્યને શક્તિના પ્રમાણમાં ઓછાવત્તા પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. પણ હવે શૈલીના એક એવા ગુણ વિષે વિચાર કરવાનો છે, કે તે મેળવ્યો મેળવાતો નથી, શીખ્યો શિખાતો નથી, ને શીખવ્યો શીખવાતો નથી. એ ગુણ તે લેખકના પોતાના વ્યક્તિત્વની શૈલી પર થતી અસર છે. શૈલી પર લેખકના વ્યક્તિત્વની અસર થયા વિના કોઇ પણ દિવસ રહેતી નથી. આપણે 'અમુક શૈલી ને તમુક શૈલી' એમ જયાં કહીએ છીએ, ત્યાં શૈલીના એ વિશિષ્ટ ગુણ ઉપર નજર રાખીનેજ કહીએ છીએ. ગિબન યથાર્થ કહે છે કે:—

"The style of a man should be the image of his mind; but the choice and command of language is the fruit of experience."

ભાવાર્થઃ—મનુષ્યની શૈલી એ તેના મનની પ્રતિમા હોવી જોઇએ; પણ ભાષા—શબ્દો—ની પસંદગી અને તે ઉપરનો કાબુ એ તો અનુભવનું ફળ છે.

આ ઉપરાંત વળી વિશેષ એ કે કોઇ પણ મનુષ્ય પોતાની શૈલીનો ત્યાગ કરવા ધારે, તોપણ તે તેમ કરી શકતો નથી. કરી શકે પણ શી રીતે? વ્યક્તિત્વનો ત્યાગ શક્ય હોય, તો શૈલીનો ત્યાગ પણ શક્ય હોય. ફ્રૂડ (James Anthony Froude) કહે છે કે:—

"Style is not like a coat that can be put off, but like the skin an essential part of the living organisation".

ભાવાર્થઃ—શૈલી એ કાઢી નાખી શકાય—જેનો ત્યાગ કરી શકાય—એવા ડગલા જેવી નથી, પણ ચામડીના જેટલીજ અગત્યનો જીવતા દેહનો એ એક ભાગ છે.

"The style is the man." એ વચનનો ભાવાર્થ પણ ઉપરનાને સંપૂર્ણ મળતોજ છે.

જગતના સાહિત્યમાથી એવા પણ દાખલા મળી આવે છે, કે લેખકોએ પોતાની ચાલુ શૈલીનો પરિત્યાગ કરવા પ્રયત્ન કરેલો, પણ તે નિષ્ફળ ગએલો ગભીર કે સાધારણ ગમે તેવા લેખમા સમર્થ લેખક પણ પોતાની શૈલી છુપાવી શકતો નથી

ઉપરના વચનોનો મર્મ સમજી આપણે આપણા સાહિત્યમા દીર્ઘકાળથી ચર્ચાતા એક પ્રશ્નનો કદાચ ઝટ નિકાલ આણી શકીએ સૌ કોઇ જાણે છે, કે મહાકવિ પ્રેમાનદના કહેવાતા નાટકો અને તેના ઓખાહરણ, મામેરૂ, નળાખ્યાન, ઇત્યાદિ કાવ્યોની શૈલી કોઇ પણ રીતે એક નથી તો પછી એ નાટકો પ્રેમાનદના છે એમ કહીએ, તો પ્રેમાનદ અમુક વખતે માથુ વેગળું મૂકી બીજુ માથુ ચઢાવી લખતા હતા, એમ કહેવા જેવુ થાય પણ પ્રેમાનદમા એવી કોઈ શક્તિ હોવાનો શોધ હજુ સુધી થયો જણાતો નથી આથી એમ કહેવુ જોઇએ, કે એ નાટકો પ્રેમાનદના નથી, પણ માથુ વેગળુ મૂકી પ્રેમાનદને નામે પોતાની કૃતિઓ ચઢાવી આપનાર કોઇ અન્ય લેખકના છે નહિ ?

શૈલીના મુખ્ય ગુણોનો વિચાર કરી, શૈલી ઉપર લેખકના પોતાના વ્યક્તિત્વની શી અસર થાય છે તે જોઈ, હવે આપણે શૈલીના પ્રકાર અને શૈલી શી રીતે સુધારી શકાય, એ બે વિષે વિચાર કરવાને યોગ્ય સ્થિતિમા આવ્યા છીએ પરતુ આ નિબધનું કદ મોટુ થઈ જવાથી અને એને ફરી વાચી જવા જેટલો સમય પણ ફાજલ રહેલો ન હોવાથી, એ વિષયને ભવિષ્યમાં યોગ્ય અવકાશ પ્રાપ્ત થતા છેડવાનુ ધારી, હાલ તો હુ આટલેથી જ અટકુ છુ

મનુષ્યમાત્ર ભૂલને પાત્ર છે હુ મનુષ્ય છુ, માટે હુ પણ ભૂલને પાત્ર છુ જો કોઇ વિદ્વાન મને મારા દોષ બતાવી સુધરવાની તક આપશે, તો હુ તેમનો અત્યત આભારી થઇશ

અતમા એટલી જ યાચના છે કે —

" ગુજરાતી ભાષાના જય શ્રીરગ બિરાજો. "

પ્રે રા ટ્રેનિંગ કૉલેજ–ક્વૉર્ટર્સ, અમદાવાદ
તા ૨૯—૩—૨૦

માણેકલાલ કાલિદાસ ભટ્ટ.

સોળમા સૈકાનું ગુજરાતી સાહિત્ય અને નાગર કવિ વિષ્ણુદાસ.

અહેરબાન પ્રમુખ સાહેબ, સજ્જનો તથા સન્નારીઓ.

આપણા ગુર્જર સાહિત્યોદ્યાનમાં પ્રથમ નરસિંહ અને ભાલણ જેવાં તરૂવરોએ ઉગી ગુજરાતની સાહિત્યવાટિકાની શોભા દશે દિશ ફેલાવી હતી. તેમણે પોતાનાં સુગંધિત પુષ્પોનો પરિમલ સર્વત્ર પ્રસરાવ્યો હતો. તેમનાં પોતાનાં ભક્તિનાં મંજૂલ ગાનનો રણકો ગુજરાતમાં સર્વ સ્થળે ગાજી રહ્યો હતો એટલું જ નહિ, પરંતુ ઉત્તર દક્ષિણ સર્વ સ્થળે તે વાગી રહ્યો હતો, ને એ પ્રમાણે પંદરમા શતકના આદિ કવિ નરસિંહનાં કાવ્યકુસુમોની સુગંધ હવામાં ખહેક ખહેક થઇ રહી હતી. એ સુવર્ણ સમય હતો. એવા સુવર્ણ સમયમાં મારવાડ–મેવાડની ક્ષત્રીઆણી અને ગુજરાતની અભિમાન લેવા યોગ્ય કવયિત્રી મીરાંબાઇની કૃષ્ણલીલાની ભક્તિમય ગરબીની સુગંધ ઓતપ્રોત થઇ એટલે સોનામાં સુગંધ મળ્યાથી એ સૈકો તો હરિકથાને માટે તથા અધ્યાત્મજ્ઞાનને માટે અદ્વિતીય રહ્યો.

એ સૈકામાં ગુજરાતમા મુસલમાની રાજ્ય જોર પર આવ્યું હતું. ગુજરાતના સુલતાન મહમદ બેગડાએ ચાંપાનેરના અને જુનાગઢના, પાવાગઢ અને ગિરનાર એમ બે ગઢ જીતી ગુજરાતને અસ્તવ્યસ્ત કર્યું હતું. તેમાં વળી જુનાગઢના રાજા રા. મંડળિકને વટલાવી તેના એક ભવમાં બે ભવ કર્યા હતા. ગુજરાતની આવી સ્થિતિ ચાલતી હોય તો એવા સમયમાં કાવ્યસરિતાનું વહન શિથિલ રહે, અને તેને પરિણામે સાહિત્ય વાટિકા ઉજ્જડ અને બેહાલ રહે એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે ! એ પ્રમાણે માનીને ગુજરાતના પ્રથમના સાક્ષરોએ તથા લેખકોએ એ પછીના સોળમા સૈકામાં કાવ્યસરિતાનું વહન શુષ્ક અને સાહિત્યોદ્યાન તરૂવર વિનાનું હતું એમ કહ્યું છે. પરંતુ જેમ જેમ પૂર્વ સમયની હસ્તલિખિત પ્રતો હસ્તગત થતો જાય છે, તેમ તેમ સોળમા શતકના સાહિત્યની સ્થિતિ કેવી હતી તે પણ આપણને દગ્ગોચર થાય છે. એ પ્રતો ઉપરથી આપણે એટલું જોઇ શકીએ છીએ કે એ શતકની સાહિત્યવાટિકા ઉજ્જડ ન હતી, શુષ્ક ન હતી, પરંતુ કાવ્યસરિતાના અમૃત સિંચનથી તે નવપલ્લવ તથા લીલી કુંજાર હતી.

કવિ નર્મદાશંકરે ગુજરાતના કવિઓનાં ચરિત્રો લખવાનો આરંભ કર્યો. તેણે એ કવિચરિત્રમાં " સંવત ૧૬૦૦ થી તે ૧૭૦૦ લગીમાં કુંતલપુરના સારસ્વત બ્રાહ્મણ તુલસીએ ૧૬૧૪ માં ધ્રુવાખ્યાન, સોજીત્રાના ગંધર્વ દેવીદાસે ૧૬૧૮ માં રૂખમણી હરણ ને ખંભાતના નાગર બ્રાહ્મણ શિવદાસે ૧૬૭૩ માં દ્રૌપદી સ્વયંવર એ લખ્યાં છે, પણ એ સૈકામાં વિષ્ણુદાસ સૌથી આગળ પડતો છે. " એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે. એ પછી સદ્ગત સાક્ષર ગોવર્ધનરામે 'કલાસિકલ પોએટસ ઑફ ગુજરાત ' એ નામનું પુસ્તક પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. એ પુસ્તકમાં તેણે કવિ નર્મદના કરતાં વિરૂદ્ધ અભિપ્રાય આપ્યો છે. એ સૈકા વિષે તેણે એવું કહ્યું છે કે " પંદરમા સૈકામાં ઉત્તર ગુજરાત

અમદાવાદના સુલતાનના તાબામા હતુ, અને છેક પશ્ચિમમા આવેલા જુનાગઢને ૧૪૭૨ (સવત ૧૫૨૮) માં જે તિથિએ સુલતાન મહમદ બેગડાએ સર કર્યું, તે તિથિ નરસિંહ મહેતાની કારકીર્દિના અતકાળનો સમય બતાવે છે પણ તે પછી સુલતાન પૂર્વ ગૂજરાતમાં પોતાના વિજયની હદ વધારતો જતો હતો, અને મૂળ ગૂજરાત દેશની રાજ્યધાની ચાંપાનેર, કે જે હાલમાં ખડેર થઇ ગયુ છે, તે જીતવામા તે રોકાયલો હતો, અને જ્યારે તે સત્તાહીન થયો ત્યારે એક શતક કરતા વધારે ગૂજરાતમાં અધેર હતું, અને એવા સમયમા કાવ્યનું પોષણ અશક્ય હતું ૧૫૭૩ માં અમદાવાદ અકબર બાદશાહે કબ્જે કર્યું, પરતુ તે સૈકાના અત સુધી પ્રજામાં સુલેહ પ્રસરી દેખાતી નથી અને જ્યારે દેશમાં સુલેહ શાંતિ પ્રસરી ત્યારે કવિઓની ઝાંખી પણ દેશમા થવા લાગી આટલા દીર્ઘ કાળ પર્યંત કવિતાનો વિષય અતિશય શૂન્ય રહ્યો તેનું કારણ દેશની છિન્નભિન્ન દશા જોતા સમજાય છે અને ચાંપાનેર, કે જેનુ નામ રમ્ય સસ્કારથી શૂન્ય નથી, તેમા પણ કાંઇક કવિતા ઉદય પામી હોવી જોઇએ, અને આ નગરના નાશ સાથે તે નાશ પામી હોય એવુ પણ હોવાનો સભવ કેમ ન હોય? સત્તરમા સૈકામા શાંતિ અને સુલેહ ઉદય પામ્યાં તેની સાથે જે ત્રણ મહા કવિઓની ઝાંખી આપણી દૃષ્ટિમર્યાદામાં આવે છે, તે પ્રેમાનદ, સામળ અને અખો છે ”

રા ગોવર્ધનરામનો એ સોળમા સૈકા માટેનો મત ઘણો નિરાશાત્મક હતો પરતુ તેમનો એ મત વાસ્તવિક હતો કે કેમ તે જ અત્રે આપણે જોવાનુ છે કવિ નર્મદે તો એ સૈકાના કવિઓ ગણાવ્યા હતા એ પછી આ પરિષદના પ્રમુખ સાહેબ રાવ બહાદુર હરગોવનદાસ કાંટાવાળાએ એ સૈકાના નાકર, વિષ્ણુદાસ અને શિવદાસ એ કવિઓનાં કેટલાંક કાવ્યો પ્રાચીન કાવ્ય ત્રિમાસિકમાં પ્રસિદ્ધ કર્યાં હતાં ત્યાર બાદ એ સૈકાના મુખ્ય કવિ વિષ્ણુદાસનાં કેટલાંક કાવ્યો બુદ્ધિપ્રકાશમાં પ્રસિદ્ધ થયાં હતાં આ પ્રમાણે એ સૈકાની કવિતા થોડે ઘણે અગ્રે એક વા બીજી વ્યક્તિ તરફથી પ્રકટ થઇ હતી છતાં પ્રથમ પરિષદના પ્રમુખસ્થાનેથી એ જ આપણા સદ્‌ગત સાક્ષર ગોવર્ધનરામભાઇએ જે ભાષણ આપ્યું હતું, તેમાં એ સૈકાના કવિઓ વત્સો, વછરાજ અને તુળસી એ ત્રણ જ ગણાવ્યા હતા, અને શિવદાસ, નાકર, મુકુદ, હરિદાસ, કે જે સોળમા સૈકામા થઇ ગયલા છે, તેમને સત્તરમા સૈકાના કવિ કહ્યા હતા એમાં પણ કવિ વિષ્ણુદાસનુ નામ તેણે ગણાવ્યુ નથી, પરતુ વાસ્તવિકપણે એ પ્રમાણે નથી

સોળમો સૈકો કવિતાની સેર વિનાનો શૂન્ય હતો એમ જે કહેવું થાય છે તે વાસ્તવિક નથી એ સૈકાના કવિઓની સખ્યા આપણે ગણવા બેસીશું તો તે સખ્યા કંઈ નાની સુની જણાશે નહી એમાં વિષ્ણુદાસ, શિવદાસ, નાકર, મુકુદ, મોરારી, મનોહર, ભગવાનદાસ, હરિદાસ, વિશ્વનાથ જાનિ, અવિચલ આદિ કવિઓ થઇ ગયલા છે.

રા કેશવલાલ ધ્રુવે નાકર, વિષ્ણુદાસ, મનોહરાદિ કવિઓને પ્રેમાનદના અગ્રગામી કવિઓ કહ્યા છે, પરતુ પ્રેમાનદનાં કાવ્યોની સાથે તેમની કૃતિઓ સરખાવતાં પ્રેમાનદના જેવી તે રસવાળી અને અલકારિક ન હતી, તથા તેમનો પ્રકાશ ઘણો ઝાંખો હતો એમ કહ્યું છે.

પરંતુ ગુજરાતના આપણા એ વિદ્વાન સાક્ષરોએ એ સૈકાના કવિઓને ઘણો અન્યાય આપેલો જણાય છે. એ સૈકાના ધુરંધર કવિ વિષ્ણુદાસની કવિતા તેઓ મોળી અને નિસ્તેજ કહે છે એ માન્ય રાખતાં હવે આપણે અચકાવું પડશે. વિષ્ણુદાસનાં કાવ્યોનો અલ્પાંશ જોવામાં આવતાં પ્રેમાનંદની કવિતાના રસના પ્રમાણમાં તે કદાપિ મોળાં જણાયાં હશે, પરંતુ પ્રેમાનંદના એ જ પુરોગામી કવિઓ સત્તરમા સૈકાના કવિઓના પાયારૂપ, અન્નરૂપ હતા. એ જ સોળમા સૈકાના પુરોગામી કવિઓના અન્નમાંથી સત્તરમા સૈકાના કવિઓનાં કાવ્યોનું રૂધિર બંધાયલું છે, તથા સોળમા શતકમાં એ કવિઓએ કવિતાનો જે પાયો નાખ્યો હતો તેના ઉપર સત્તરમા શતકના કવિઓ પ્રેમાનંદ અને શામળ એ બન્નેએ અલંકારવાળી રચના રચી ઇમારત બાંધી છે, એ હકીકત આ લઘુ લેખમાં સિદ્ધ કરવામાં આવશે, ત્યારે આપ સર્વના મનની ખાત્રી થશે.

પ્રેમાનંદ કવિએ જે જે કાવ્યો રચ્યાં છે તે બધાં તો નહીં તથાપિ તેમાંનાં ઘણાંખરાં, તથા તે શિવાય બીજાં કેટલાંક વધારાના વિષયો ઉપરનાં કાવ્યો એ સોળમા શતકના નાકર, વિષ્ણુદાસ અને શિવદાસ એ ત્રિપુટીથી રચાયલાં છે. એ કવિઓએ મહાભારત, રામાયણ આદિ પુરાણનાં પુસ્તકોમાંથી વસ્તુ લેઇ તેમાં યથાશક્તિ વધારો ઘટાડો કરી લોકોને ધાર્મિક જ્ઞાન સાથે નૈતિક ઉપદેશ આપેલો જણાય છે. એ કથામાં અલબત્ત પ્રેમાનંદ જેવા જ અલંકાર, તેના જેવું જ કૌશલ્ય, તથા તેના જેવી જ કળા નહીં હોય, તથાપિ તે નીરસ તો નથી જ એટલું તો નહીં, પરંતુ તેમનું ગાન સાદું, સરલ અને પ્રભાવશીલ છે. એ કવિઓનાં લખાણો ધર્મને અને નીતિને અનુસરીને છે એટલું જ નહીં, પણ લોકનાં સ્વભાવ, ગુણ, વર્તન. શીલ, ચારિત્રાદિ ઉચ્ચ સ્થિતિએ રાખવાને માટે જ છે. પ્રેમાનંદ કવિએ અલંકારોથી વસ્તુનું આબેહુબ વર્ણન કર્યું છે, લોકોનાં મનરંજન કરી તેમને પોતાની તરફ આકર્ષ્યા છે, તેમને રસના પ્રવાહમાં તાણી ડૂબાવી દીધા છે, હાસ્યરસનાં ટચકાંઓ આપી લોકોને આનંદ કરાવ્યો છે, તથા એ રીતે પોતાની કાવ્યકલ્પના પોતાના પુરોગામી કવિઓ કરતાં શ્રેષ્ઠ હતી એમ તેણે સમાજને બતાવી આપ્યું છે એ ખરૂં; તથાપિ એ સાથે એટલું પણ ખરૂં લાગે છે, કે વિષ્ણુદાસ આદિ કવિઓ પોતાના સમયના સમાજની પ્રીતિ સંપાદન કરી શકેલા અને તેમનાં કાવ્યો લોકપ્રિય હતાં એટલે એ કાવ્યોની પ્રતિકૃતિઓ થયલી, અને તેને પરિણામે પ્રેમાનંદાદિ કવિઓના હાથમાં એ કાવ્યોની હસ્તલિખિત પ્રતો આવેલી, ને તેવી પ્રતોમાં સમયાનુકૂળ, યથાશક્તિ વધારો ઘટાડો કરી પોતે પોતાનાં કાવ્યો કાલાત્મક વિધિએ રચી નાખ્યાં હશે. પ્રેમાનંદ કવિની અલંકાર ખડકવાની ટેવને લીધે એનાં કાવ્યોમાં જે ક્ષતિ આવી છે તેને માટે વિદ્વાનો ટીકા કરે છે, એ પ્રેમાનંદ જેવા કવિવરને માથે દોષ જ કહેવાય. કવિ વિષ્ણુદાસે તો એવા અલંકારો ખડકવાનો પ્રયત્ન જ કર્યો નથી. એનું ગાન તો સીધી સડકનું હતું, એટલે એને આગળ ઉલાળ કે પાછળ ધરાળ જેવું કંઇ હતું જ નહીં. એમ છતાં એની અલંકાર વાપરવાની તથા કાવ્યમાં રસ જમાવવાની શક્તિ વિષે તમે વાંચશો, ત્યારે તમારે પોતાને પણ કહેવું પડશે, કે વિષ્ણુદાસ કવિની કાવ્યશક્તિ કંઇ હલકા પ્રકારની ન હતી.

કવિ વિષ્ણુદાસે અનેક રસનાં કાવ્યો રચ્યાં છે તેણે કરૂણારસ, હાસ્યરસ, વાત્સલ્યરસ, ભક્તિરસ, વીરરસ તથા શૃગારરસ વર્ણવ્યા છે કવિના હરિશ્ચદ્ર આખ્યાનમાં રોહિતાશ્વને સર્પ કરડે છે તે વખતે તારામતી પુત્રના ગુણ સભારી જે રૂદન કરે છે તે અતિ હૃદયવેધક છે કવિના બભ્રુવાહન આખ્યાનમા અર્જુન બભ્રુવાહનને હાથે રણમા પડે છે તે વખતે અર્જુનની સ્ત્રીઓ ચિત્રાગદા અને ઉલુપી જે આક્રદ કરે છે તે પણ કરૂણરસનો નમુનો છે કવિનો વાત્સલ્યરસ પણ ઉત્તમ છે ચદ્રહાસ પોતાની માતા પાસે આજ્ઞા માગવા જાય છે, ત્યારે માતા કેવા વાત્સલ્યભાવથી તેને આશીર્વાદ આપે છે, તથા તેના શરીરના પ્રત્યેક અગનું રક્ષણ કરવાને શ્રી કૃષ્ણને સોંપી તે અગોએ દેવોની પ્રતિષ્ઠા કરે છે ! ત્યારે માતા એવી રીતે કહે છે, કે

કરે આરતી ઉચ્ચરે મુદા, તુજ કલ્યાણ હજો સર્વદા
તું હરિસેવક પાલક ધર્મ, તુજ રક્ષા કરે પરિબ્રહ્મ
મુખે રક્ષા નારાયણ તણી, એ સચરાચર પ્રાણી ધણી
જનાર્દન રાખો નિજ હાથ, એ સેવક વત્સલ જગન્નાથ
હૃદયે રક્ષા કરો હૃષીકેશ, સર્વેન્દ્રિય પ્રવર્તી દેવેશ
રક્ષા ઉદરે કરો શ્રીકાંત, સનાતન સાધાર છો સત
અહો પુત્ર સદા રાખો હરિ, પકજ નાભિએ તેની રક્ષા ખરી
કટિ રક્ષા શ્રી કમલાક્ષ, સકલ વિશ્વ તણો એ સાક્ષ

કવિનો હાસ્યરસ અતિ ઉત્તમ છે તે પ્રેમાનદના હાસ્યરસ જેવો જ છે એ જ પ્રેમાનદના હાસ્યરસનુ મૂળ છે પ્રેમાનદના પુરોગામી કવિઓનાં કાવ્યો એના કાવ્યોનાં આધારભૂત છે એવું મારા તરફથી કહેવામા આવ્યુ હતું, ત્યારે એવી દલીલ કરવામાં આવી હતી, કે નાકર, વિષ્ણુદાસ આદિ સોળમા શતકના કવિઓએ તથા પ્રેમાનદે પુરાણાદિમાથી પોતાના કાવ્યોનો કથાપ્રસગ લીધેલો એટલે એ બધાના કાવ્યોમા સમાનતા આવે એ સ્વાભાવિક છે પરતુ એવો ખુલાસો દેવો એ હાસ્યજનક છે, કારણકે સસ્કૃત મૂળ એક હોય, તોપણ તેનાં જૂદાં જૂદાં ભાષાંતરોની વાકયરચના કે શબ્દરચના જૂદી જૂદી વ્યક્તિને હાથે એક જ પ્રકારની થઈ શકે નહ઼ તો પછી જે કાવ્યો કેવળ ભાષાંતર ન હોય તે કાવ્યોના કથા ભાગમાં સરખાપણુ કયાંથી જ સભવે ? એમ છતા કદાચ કથા ભાગ મળતો આવે, તથાપિ જે ભાગ મૂળ કથામાં ન હોય અને કવિએ વિસ્તારી વર્ણવ્યો હોય, તે ભાગ મળતો આવે, ત્યારે એ સબધે આપણે શું સમજવું ? પ્રેમાનદ કવિએ નરસિહ મહેતાના પ્રસગની કવિતા રચી છે તેણે હુંડી, મામેરૂ વગેરે કાવ્યો બનાવ્યાં છે એ કથા કાંઈ પૌરાણિક નથી એટલે એ કાવ્યો કવિએ પોતાની પૂર્વે થઈ ગયલા કવિઓની કૃતિ ઉપરથી રચ્યાં છે એવું અત્યારે સિદ્ધ કરી આપવામાં આવશે, ત્યારે કવિ પ્રેમાનંદે એના પુરોગામી કવિઓનાં કાવ્યોનો આધાર લીધો હતો એવા કથનનો કેવી રીતે બચાવ થઈ શકશે ? હુંડીમાં અને મામેરામાં કવિ પ્રેમાનદે હાસ્યરસની જે ગુથણી ગુથી છે, તેને માટે ગુજરાતના વિદ્વાન સાક્ષરો તેની શક્તિ ઉપર ફીદા ફીદા થયા છે, તથા આપણે પોતે પણ એજ પ્રમાણે ફીદા ફીદા થઈએ છીએ, તેનુ મૂળ એના

પુરોગામી કવિઓ જ છે. પ્રેમાનંદની પૂર્વે પાટણનો વિશ્વનાથ જાનિ નામનો કવિ થઇ ગયો છે. તેણે પણ એ કાવ્યો રચ્યાં છે. એ વિશ્વનાથ જાનિનાં કાવ્યોની કડીઓ પ્રેમાનંદનાં કાવ્યોમાં વપરાયલી છે, એ બતલાવવામાં આવ્યું છે; પરંતુ એથી પણ વિશેષ કવિ વિશ્વનાથની પૂર્વે કવિ વિષ્ણુદાસ થયો છે. એ વિષ્ણુદાસે પણ હુંડી અને મામેરૂં એ બે કાવ્યો રચ્યાં છે. એ હુંડીમાં તેણે શામળશા પારેખનું જે વર્ણન કર્યું છે તે એજ વિષય ઉપરના કવિ પ્રેમાનંદના વર્ણનની સાથે સરખાવવા યોગ્ય છે. વિષ્ણુદાસ કવે છેઃ—

તતક્ષણ પ્રગટ્યા ત્રિભુવન ભૂપ, સામળ પારેખ સરખું રૂપ.
દીસતા મોટા ધનપાળ, તેજ ઘણું ને તિલક વિશાળ.
પારેખની બાંધી પાઘડી, કહો પ્રભુજીને કેમ આવડી ?
નીચી એક તાઇ ને આછી કોટ, તતક્ષણ સીવી લાવ્યું કોણ ?
કાને કુંડળ જડિત્ર પ્રકાશ, કોટે પછેડી બેહુ પાસ.
નીચા છેડા ઢળકે કણા, સોહે ગાંઠ ને દીસે મણા.
હાથ વેઢ ને વીંટી જડી, તતક્ષણ કોણ લાવ્યું ઘડી ?
મોટી હુંડ ને તેજ વિશાળ, ચરણે ચમકે મોજાં લાલ
નરસિંહ કારણ ધરીઉ રૂપ, કમળાને કહે વૈકુંઠ ભૂપ.
લડસડ કરતા ચાલે નાથ, પારખની પેરે નાખે હાથ.
ખભે દોત ને છૂટી ચાલ, સામા મળ્યા શ્રીગોપાળ.

પ્રેમાનંદ કવિના શામળશા પારેખના વર્ણનમાં અને ઉક્ત વર્ણનમાં કાંઇ સામ્ય છે ખરૂં ? બન્ને એક જ છે કે કંઇ બીજું છે ? કવિ પ્રેમાનંદે એના પુરોગામી કવિ વિષ્ણુદાસનાં કાવ્યો વાંચ્યાં ન હતાં એવું હવે કોણ કહી શકશે ? એથી પણ એક પગલું આપણે આગળ વધીએ. કવિ વિષ્ણુદાસે કુંવરબાઇના મામેરામાં નરસિંહ મહેતો મોસાળું કરવા જાય છે, તે વખતની રચના એવી રીતે ગાઇ છે, કે

મહેતાજીએ કરી મોસાળાની ચાલ, કેડે બાંધી સવાશેરની તાલ.
પીયારા બળદ ને પીયારી જુસરી, માગી ત્રાગી મહેતે વહેલ જોતરી.

વળી આગળ ચાલતાં તે કહે છે, કે

મહેતો આવ્યા વેવાઇને ગામ, આલ્યાં આસન દીધાં માન.
ઉતારાનો આપ્યો ઠામ, હસવા લાગ્યું આખું ગામ.
બ્રાહ્મણને નથી આપ્ત જન, તે મોસાળું કરશે ક્યમ.
ઝાઝા ચાંચડ ને ઝાઝા જૂઆ, ત્યાં નરસિંહ મહેતાના ઉતારા હુવા.

કુંવરબાઇ નરસિંહ મહેતાને મળવા જાય છે, તે વખતે બાપ દીકરી વચ્ચે જે સંવાદ થાય છે તે પણ જોવા જેવો છે. દીકરી કહે છે, કે

માતા મોઇ ત્યારે અમોએ ન મુઆં, નિર્ધન બાબાપને ઉદર શિદ રહ્યાં ?
આછી પાતળી પીરસતી રાબડી, દોહલી વેળા મારી માવડી.

મા વિના આણું પિયાણું કોણ કરે, મા પહેલુ છોરૂ શે ન મરે ?
જળ વછોઇ જેમ માછલી, મા વિના કુંબરબાઈ ત્યમ એકલી.
ઘડો જેમ ભાગે ઠીકરી, મા પહેલી મરજો દીકરી
દીપક તેલ વિના ઝાખા તેજ, માત વિના તેમ બાપના હેજ.
ઘૃત વિના જેમ લૂખા અન્ન, માત વિના તેમ બાપનાં મન.
મા મોઈ ત્યારે બાપ ચોરીએ ગયો, મા વિના સસાર સુનો થયો.
મા વિના ન શોભીએ કાપડુ, મા વિના છોરૂ રહે બાપડુ
એવું કહી કુંવરબાઈ પાછી વળી, વાટે નણદલ બાઇ સામી મળી

એ નણંદે કુંવરબાઇને મહેણુ માર્યું ત્યારે કુવરબાઇ તેને ઉત્તર આપે છે, કે—
કાંરે નણદુલી બાઇ એવાં મેણા દો, જેવો તેવો બાપ મારો જીવતો રહો.

પ્રેમાનંદના હુંડી અને મામેરૂ એ બે કાવ્યો આપણે સર્વેએ વાચ્યાં છે, એટલે એમાંની વાકયરચનાથી આપણે બધા સારી રીતે પરિચિત છીએ એ જ કાવ્યો વિષેનું વિષ્ણુદાસનું વર્ણન હવે તમે સાભળ્યુ, તો કહો, એ બે કવિઓના વર્ણનમા કઈ સામ્ય છે ખરૂ ? પ્રેમાનદે એના પુરોગામી કવિઓના કાવ્યોનો આધાર લીધો નથી એમ કોણ હવે કહી શકશે ? પ્રેમાનંદે એની પૂર્વે થઇ ગયલા કવિઓની લીટીઓ પણ લઇ લીધી છે જૂદા જૂદા કવિઓએ જૂદે જૂદે સમયે કરેલાં કાવ્યોની લીટીઓ એક બીજીની સાથે સાહજિક મળતી આવે એવુ કદી પણ સ્વીકારી શકાય નહીં આ ઉપરથી પ્રેમાનંદે એની પૂર્વે થઇ ગયલા કવિઓના કાવ્યોમાંથી ચોરી કરી છે એમ કહેવાનો આશય નથી અથવા પ્રેમાનદની પૂર્વના કવિઓ પ્રેમાનદ કરતા ચઢી-આતા હતા, અને પ્રેમાનદમાં પોતાનામાં શક્તિ ન હતી એમ પણ કહેવાનો મુદ્દો નથી પ્રેમાનદનુ પુસ્તક મારા તરફથી પ્રસિદ્ધ થયુ ત્યારે તેમાં એ સબધી મે માત્ર ઇશારો કરી એ વિષે સમાજનુ લક્ષ દોર્યું હતું પરતુ એ સબધમાં પ્રત્યક્ષ પુરાવાની કેટલાકની અપેક્ષા હોવાથી તથા કેટલાએક તરફથી માગણી થવાથી પ્રત્યક્ષ પુરાવા હું રજુ કરૂ છું, ને પ્રેમાનદ કવિને માથે મે મોટો દોષ મૂકયો છે એવું કહેનારને ખાત્રી કરી આપુ છું, કે મારૂ એ સક્ષિપ્ત કથન ખોટુ ન હતું, પરતુ સાધાર હતુ પ્રેમાનદ પોતે વિલક્ષણ કથાકર કવિ હતો તેનામાં કલા હતી, કૌશલ્ય હતુ, તેનામા રસ હતો, તથા અનુપમ કાવ્યશક્તિ હતી તે સાહિત્યનો સાચો સેવક હતો એથી જ તે બીજાના કરતાં શ્રેષ્ઠ છે એટલુ છે છતાં પણ એના પુરાગામી કવિઓએ જે પાયો રચી રાખ્યો હતો, તથા ખોખુ બનાવી રાખ્યુ હતુ તે પાયામાં જેટલી ન્યૂનતા તેને જણાઇ તે ન્યૂનતા તેણે પૂરી કરી, તથા જે ખોખુ ઉભુ કરવામાં આવ્યુ હતું તે ખોખામાં રસ, અલકાર, આદિ આભૂષણો આરોપી તેને જીવવાળુ તથા આકર્ષક બનાવ્યુ આથી પ્રેમાનદની ઘટનાશક્તિ એની પૂર્વના કવિઓ કરતાં વધારે સબળ અને મોહક છે, પ્રેમાનદ જેવો સત્તરમા શતકનો મહા કવિ હતો, તેવો જ સોળમા શતકનો મહા કવિ વિષ્ણુદાસ હતો, એ નીચે આપેલા એના ગ્રથો ઉપરથી આપ સર્વની ખાત્રી

ગામો છે, એટલે ઉક્ત કવિઓનાં સગાંવહાલાં એવે સ્થળે હોય તેથી વખતે અવિચળ ત્યાં રહેતો હોય, ને ત્યાં તેણે એ કાવ્યો રચ્યાં પણ હોય, એ હરેક રીતે સંભવિત છે.

પરંતુ એણે ભીમ કવિ કહ્યો છે તે ભીમ કવિ કોણ, એ જ જોવું અત્રે પ્રાપ્ત થાય છે. આપણાં સાહિત્યમાં ભીમ નામનો કવિ તો એક જ થયલો જોવામાં આવે છે. એ ભીમ 'હરિલીલા સોળ કળા' નો તથા 'પ્રબોધ ચંદ્રોદય પ્રકાશ' નો કર્તા હતો. એને વિષે કવિ નર્મદે એમ કહ્યું છે, કે તે ઔદિચ બ્રાહ્મણ હતો. કવિ નર્મદ પછીના બધા લેખકો કે વિદ્વાનોએ એને એજ પ્રમાણે ગણ્યો છે. તો પછી એ ભીમ કયો? ઉક્ત ભીમ કવિનાં બન્ને પુસ્તકો વાંચી જોતાં તેમાંથી તે ઔદિચ બ્રાહ્મણ હતો એવું કંઇ જણાતું નથી. એ કાવ્યો પરથી તો ભીમે 'હરિલીલા સોળ કળા' સંવત ૧૫૪૧ માં અને 'પ્રબોધ ચંદ્રોદય પ્રકાશ.'

સંવત પંદર રૂદ્રની વીશ, ષટ આગલાં વરસ ચાળીશ.

એ ઉક્તિ પ્રમાણે સવંત ૧૫૪૬ માં રચ્યાં હતાં. પહેલા કાવ્યની કથા તેણે સિદ્ધપુર પાટણમાં કરી હતી, તથા બીજા કાવ્યની કથા સોમનાથ પાટણમાં દ્વિજ નરસિંહદાસને ઘેર કરી હતી એટલું જ સમજાય છે. એ 'પ્રબોધ ચંદ્રોદય પ્રકાશ' ને અંતે કવિએ એવો ઉલ્લેખ કર્યો છે, કે—

ભવભય ભંજન શ્રી ભારતે, પંચ પ્રવાહે વહે સરસ્વતી;
શ્રી સોમેશ્વર નિજ આવાસ, ભુવિ માંહે બીજો કૈલાસ.
તીર્થ તીલક ક્ષેત્ર પરભાસ, તિહાં વસે દ્વિજ નરસિંહદાસ.
તેહ ઘરે સેવક વિષ્ણુદાસ, કીધો એ પ્રબોધ પ્રકાશ.

આ ઉપરથી ભીમ કવિનું રહેવાનું સ્થાનક તો પ્રભાસપાટણ હતું એમ જણાય છે. એ પ્રભાસપાટણમાં નાગરોની વસ્તી હતી. વળી એ સ્થાન ખંભાતને સામે કાંઠે આવેલું હોવાથી એ બે વચ્ચે વ્યવહાર હતો. ભાવનગર અને ગણદેવી સામસામે કાંઠે આવેલાં છે, છતાં ગણદેવીમાં ભાવનગરનાં કુટુંબો વસેલાં હતાં, ને તેમના વંશજો ગણદેવીવાળા કહેવાય છે એ આપણે સુવિદિત છે, એથી પણ ઉપલા અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે. એટલા માટે તેને એકલા 'દ્વિજ' શબ્દ ઉપરથી ઔદિચ કહી શકાય નહીં. અવિચલ પોતાના વડીલ તરીકે ભીમને ગણાવે છે, તથા તેને કવિશ્વરની ઉપમા આપે છે. એવી ઉપમાયોગ્ય કવિ ઉક્ત ભીમ શિવાય બીજો કોઈ અદ્યાપી સુધી જાણ્યો નથી. એથી એ સંબંધી વિશેષ પરિશોધ કરવી આવશ્યક છે.

વિષ્ણુદાસના ભીષ્મપર્વ અને સભાપર્વ એ બે કાવ્યોની રચ્યા સાલ, ૧૬૧૩ અને ૧૬૧૭, જરા શંકાસ્પદ છે, એટલે તે સાલ આપણે ધ્યાનમાં ન લઇએ તો પણ એનું રૂકમાંગદ આખ્યાન એ નામનું કાવ્ય એણે સંવત ૧૬૨૪ માં લખ્યું હતું, એ તો એ કાવ્યની હસ્તલિખિત તથા પ્રકટ પ્રતિઓ ઉપરથી સિદ્ધ છે. ઇ. સ. ૧૯૦૩ ના બુદ્ધિપ્રકાશમાં એ કવિનું ટુંક જીવન આપવામાં આવ્યું છે, તેમાં એનો જન્મ ૧૬૨૪–૨૫ માં થયલો કહ્યો છે. પરંતુ એ સંવત ૧૬૨૪–૨૫ નું વર્ષ આપણે માન્ય રાખી શકીએ એમ નથી; કારણ જે પુરૂષે ૧૬૨૪ કે ૧૬૩૪ માં કાવ્ય

રચ્યું હોય તે પુરૂષ ૧૬૨૪–૨૫ માં જન્મેલો તો નજ માની શકાય તેથી એણે એ કાવ્ય વીશ પચીશ વર્ષની ઉમ્મરે કદિ લખ્યુ હોય તો પણ તેનો જન્મકાળ લગભગ સવત ૧૬૦૦ ની આસપાસ હોવો જોઇએ એવી અટકળ આપણે બાધી શકીએ એ પ્રમાણે જોતા તે ભીમ કવિનો પુત્ર નહી, પણ પૌત્ર હોય તો એ બનવા યોગ્ય છે ભીમ કવિએ સ ૧૫૪૧ તથા સ ૧૫૪૬ એ બે વર્ષોમાં કાવ્યો રચ્યાં છે એ સમયે એની ઉમ્મર પણ વીસ પચીશ વર્ષની આપણે ધારીએ-તો ભીમનો જન્મકાળ સવત ૧૫૧૫ માં હોઇ શકે એથી સવત ૧૫૧૫ માં જન્મેલા કવિને સ ૧૬૦૦ માં એટલે કે પચ્યાશી વર્ષની ઉમ્મરે પુત્રની પ્રાપ્તિ થાય એ તો અસભવિત અને હાસ્યાસ્પદ છે એટલા માટે અવિચળના કથન પ્રમાણે વિષ્ણુદાસ ભીમનો પુત્ર નહિ હોતાં પૌત્ર હોય તો તેમ હોવાનો સભવ છે એમ છતાં ઉક્ત ભીમ કવિ કરતાં બીજો કોઇ એ નામનો કવિ થઇ ગયો હોય, અને એની કૃતિ હજી સુધી આપણા જાણવામા આવી ન હોય એ પણ બનવા યોગ્ય છે તેટલા માટે એ દિશામા વિશેષ શોધખોળ કરવાની આવશ્યકતા રહે છે

બધુઓ તથા બહેનો! 'સોળમા સૈકાનુ સાહિત્ય અને વિષ્ણુદાસ' એ નિબધ તમને વાચી સભળાવતાં ગુજરાતના વિદ્વાનો તથા સાક્ષરો સબધી હુ મર્યાદા બહાર ગયો તો નથી, તથાપિ પ્રેમાનદ કવિ સબધી અત્યાર સુધીમાં કહેવામાં આવ્યુ તે કહેતા ઘણાના મનને ક્ષોભ થયો હશે એમ હુ માની લઉ છુ મને પોતાને પણ એવો ક્ષોભ થાય છે પરતુ વસ્તુસ્થિતિ તેના યથાર્થ સ્વરૂપમા સમાજ આગળ મૂકવી એ મારૂ કર્તવ્ય છે, એમ સમજી મે એ સાહસ ખેડયુ છે, અને સદ્ગત સાક્ષર ગોવર્ધનરામે પ્રેમાનદનુ મૂળ તુલસી અને સામળનુ મૂળ વચ્છરાજ એમ જે કહ્યુ હતું, તેના કરતા એક પગલું આગળ વધી તેનું મૂળ સોળમા સૈકાના નાકર વિષ્ણુદાસાદિ કવિઓ હતા એમ મે સિદ્ધ કર્યું છે, એટલે તેમ કરતાં આપણા વિદ્વાન સાક્ષરોના મતથી વિરૂદ્ધ મત મે દર્શાવ્યો છે, તે ઉપરથી ખોટું નહિ લગાડતાં ઉદાર દૃષ્ટિ રાખશો એવી વિનતિ છે તેમ છતાં જે પ્રમાણે કવિ વિષ્ણુદાસે 'બેહુ કર જોડીને' પોતાની કવિતા ગાઇ છે, તે પ્રમાણે હું પણ બેહુ કર જોડીને એ વિદ્વાનોની ક્ષમા ચાહી બેસી જવાની આજ્ઞા માગુ છું

ભાનુસુખરામ નિર્ગુણરામ મહેતા.

જિપ્સી અને ગુજરાતી ભાષાઓમાંના સામાન્ય અંશ.

લેખકઃ—રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ. બી. એ., એલએલ. બી.

જિપ્સીઓ એ ભ્રમણ કરનારી પ્રજા છે. યુરોપના દરેક દેશમાં જિપ્સીઓ વસે છે. તે ઉપરાંત એશિયાના પશ્ચિમ તરફના મુલકોમાં, ઉત્તર અમેરિકામાં, અને આફ્રિકાના ઉત્તર કિનારાના પ્રદેશમાં એ લોકો ફરતા માલમ પડે છે. ઓસ્ટ્રેલિયા સુધી પણ તેઓ જઇ પ્હોંચ્યા છે. જિપ્સીઓ મૂળ હિન્દુસ્તાનમાંથી નિકળીને ગયેલા એ હકીકત હવે નિર્વિવાદ રીતે સાબીત થઈ છે. જુદા જુદા દેશમાં વસતા જિપ્સીઓની વિવિધ બોલીઓમાં સંસ્કૃત ભાષામાંથી ઉત્પન્ન થયેલા અને હિન્દુસ્તાનમાં બોલાતા શબ્દોની ઘણી મ્હોટી સંખ્યા માલમ પડે છે એ જોતાં નિઃસંદેહ રીતે જણાય છે કે કે તેમની મૂળ ભૂમિ હિંદુસ્તાનમાં હતી. ઉદાહરણ માટે નીચે શબ્દો ઉતારી બતાવીશું.

જિપ્સી શબ્દ.	હિન્દુસ્તાનનો આર્યશબ્દ.	જિપ્સી શબ્દ.	હિન્દુસ્તાનનો આર્યશબ્દ.
કામ.	કામ (પ્રેમ).	પુચ.	પુછ.
કાલી.	કાળા, કાળી.	બરા.	બડા, વડા.
કેર.	ઘર.	બાલ.	બાલ, વાળ.
કોષ્ટ.	કાષ્ઠ.	બીસ.	બીસ, વીસ,
ગાવ.	ગાંવ, ગામ.	બોક.	ભૂખ.
ગોનો.	ગુણ (કોથળો).	મા.	મા (ના કરીશ).
ચુમ.	ચુમ (ચુંબન).	માંગ.	માંગ.
ચુરી.	છુરી.	માર.	માર.
ચોર.	ચોર.	માસ.	માસ.
જીવ.	જીવ.	યાક, આંખી.	આંખ
ઝીબ.	જીભ.	યાગ.	આગ.
ત્રશ.	ત્રાસ	યેક.	એક.
દિવસ.	દિવસ.	રાતી.	રાત, રાત્રી.
દૂદ.	દૂધ.	લાજ.	લાજ.
નોક.	નાક.	લુણ.	લુણ.
પાની.	પાની, પાણી.	વસ્ત.	હસ્ત.
પી.	પી.	સુણ.	સુણ (સાંભળવું).

આ સંસ્કાર વગરની ભટકતી પ્રજાએ પોતાની પાસે લખેલું સાહિત્ય નહિં છતાં પોતાની મૂળ ભૂમિની ભાષાના ઘણા શબ્દો કાંઈક જમાના વીત્યા છતાં જાળવી રાખ્યા છે એ ખરે નવાઈ જેવું છે. જિપ્સી લોકો હિંદુસ્તાનમાંથી નિકળી પશ્ચિમ તરફ જતાં

ઇરાન, આર્મીનિઆ અને ગ્રીસમાંથી થઈ આગળ ગયા અને એ ભ્રમણકાળમા એ દેશોની ભાષાના શબ્દો પણ તેમણે વીણી લીધા અને તે છતાં હિન્દુસ્તાનમાંની ભાષાના શબ્દો તેમની બોલીમા ઘણા રહ્યા છે જિપ્સીઓ પોતાને "રોમ" કહે છે અને પોતાની ભાષાને "રોમાની" કહે છે યુરોપના જુદા જુદા દેશોમા મળીને જિપ્સી અથવા રોમાનીની આશરે ચૌદ બોલીઓ બોલાય છે જુદા જુદા દેશમા વસતા જિપ્સીઓની બોલીમાં તે તે દેશની ભાષાના અંશ આવેલા માલમ પડે છે, અને, ઘણી વાર તો એક દેશમાના જિપ્સીઓની બોલી બીજા દેશમાંના જિપ્સીઓ સમજી શકતા નથી આમ છતાં, આ બધી બોલીઓમા હિન્દુસ્તાનના શબ્દો અવશ્ય માલમ પડે છે તેથી જિપ્સીઓનું મૂળ વતન હિન્દુસ્તાન હતું એનો બહુ મજબુત પુરાવો મળે છે અને આ પુરાવો કોઈ રીતે ખામી ભરેલો ગણી શકાય તેમ નથી હિન્દુસ્તાનમાંથી આવ્યા સબધી જિપ્સીઓમા પોતાનામાં કાઇ દતકથા ચાલતી નથી યુરોપમાં તેઓ પ્રથમ આવ્યા ત્યારે તેમનામા કેટલાકે એમ કહેલું કે અમે ઇજિપ્તના ખ્રિસ્તી છીએ, અને ઇજિપ્તમાં સેરેસન લોકોના જુલમથી અમે ખ્રિસ્તી ધર્મ મુકી દીધેલો, પણ તે પછી પશ્ચાત્તાપ કરતા કરતા સાત વર્ષની યાત્રા કરવા અમે અહીં આવ્યા છીએ કેટલાકે એમ કહેલુ કે પેલેસ્ટાઇનથી હીરોડના ભયથી જોસેફ અને મેરી બાળક ઇસુને લઈને ઇજિપ્ત નાસી આવ્યા ત્યારે અમે તેમને આશરો આપેલો નહિ તેની સજા ભોગવવા અમે નિકળી આવ્યા છીએ આ માત્ર ખ્રિસ્તી પ્રજાઓની સહાનુભૂતિ મેળવવા જોડી કહાડેલી કહાણી હતી

જિપ્સીઓ ભટકતા નિકળ્યા ત્યારે હિન્દુસ્તાનના કયા ભાગમા વસતા હતા એ વિશે મત બાંધવાનાં કે કલ્પના કરવાના કાંઈ સાધન નથી હિન્દુસ્તાનમાં બોલાતી આર્ય ભાષાઓના શબ્દોચ્ચારના બધારણમાં કાળક્રમે ઘણા ફેરફાર થઈ ગયા છે, અને એ ભાષાઓમા ફારસી અને અરબ્બી સરખી પરદેશી ભાષાઓના અનેક શબ્દો દાખલ થઈ ભળી ગયા છે તેમ જ વળી, જિપ્સીઓ પોતાની સાથે જે ભાષા લઈને હિન્દુસ્તાનમાંથી નિકળ્યા તે અશુદ્ધિઓથી ઘણી રીતે ખડિત થઈ ગઈ છે અને જે જે દેશોમાં તેઓ રહેલા તે તે દેશોની ભાષાઓનુ મિશ્રણ તેમની ભાષામાં થયુ છે

પરંતુ, જિપ્સીઓની ભાષાનુ પૃથક્કરણ કરતા અને હિન્દુસ્તાનની ભાષાઓ સાથે સરખામણી કરતા એ અનુમાન નિકળે છે કે જિપ્સીઓના પૂર્વજો પશ્ચિમાભિમુખ થઈ હિન્દુસ્તાનમાથી નિકળ્યા તે સમય ઇસવી સનની ૧૦૦૦ ની સાલથી પછીનો હોવો ન જોઈએ જિપ્સીઓની ભાષાનુ વ્યાકરણ તપાસતાં તેમાં હિન્દુસ્તાનની હાલની આર્ય ભાષાઓને એટલા નિકટપણે મળતા આવતા વિશેષ અંશ માલમ પડે છે કે એ અંશો સાથે સાથે બધાતા ગયા છે એમ માન્યા વિના ચાલે તેમ નથી ઉદાહરણ તરીકે જિપ્સી અને હિંદી ભાષાને સરખાવતા આપણને માલમ પડે છે કે એ બન્ને ભાષામાં શબ્દોની વિભક્તિઓ એક જ ધોરણ ઉપર રચાયેલી છે એ બેમાંથી એકે ભાષામાં ખરેખરી છઠ્ઠી વિભક્તિ નથી એ બન્નેમાં વિશેષણો નામ તરીકે વપરાય છે ત્યારે જ વિશેષણોના વિભક્તિવાળાં રૂપાન્તર થાય છે હવે સામાન્ય રીતે એ વાત સ્વીકારવામા આવે છે કે આ અર્વાચીન રૂપો બાધા અગીઆરમા સૈકા દરમ્યાન ધીમે ધીમે

ઉદ્‌ભવ પામ્યાં છે. એ સૈકા દરમ્યાન સંસ્કૃત ભાષાનું પ્રત્યયવાળું સંયોગમય પ્રાચીન બંધારણ ભાગી ગયું અને તેમાં ગુંચવાડો થયો, પણ, એ બંધારણ તદ્દન નાશ પામ્યું નહિં. એ પ્રત્યયોને ઠેકાણે જે સાહાય્યકારક ક્રિયાપદો અને અવ્યયો હાલ વપરાય છે તે એ વેળા પૂરેપૂરાં સ્થપાયાં ન હોતાં. તેથી, જિપ્સી લોકો દસમા સૈકા પ્હેલાં હિન્દુસ્તાનમાંથી નિકળ્યા હોય એવો સંભવ ઘણો ઓછો છે. તેઓ દસમા સૈકા પ્હેલાં નિકળ્યા હોત તો ભાષાના નવા બંધારણના હિન્દુસ્તાનની ભૂમિ પર ફુટેલા અને ઉછરેલા આ અંકુર પોતાની વાણીમાં લઈને જાત નહિં. (બી. ગીલીઍટ—સ્મિથ કૃત "જિપ્સીસ" માંથી "જિપ્સીસ પાર્સન"માં કરેલો ઉતારો). પ્રાકૃત ભાષાઓ સંસ્કૃતમાંથી વિકાર પામીને ઉત્પન્ન થઈ ત્યારે પ્રાકૃત ભાષાના આન્તર બંધારણમાં સંસ્કૃત રૂપો ઘણાં ખંડિત થઈ ગયેલાં છતાં સંસ્કૃત ભાષાનું બહારનું ખોખું એ ભાષાઓમાં કાયમ રહેલું; પણ, આગળ જતાં પ્રાકૃત ભાષાઓમાં એથી વધારે ફેરફાર થવા લાગ્યો, અને, એ સ્પષ્ટ ફેરફારને લીધે હિન્દુસ્તાનમાં હાલ બોલાતી ભાષાઓ ઉદ્દભવ પામવા લાગી. હાલની ભાષાઓના એ જન્મકાલનો સમય પ્રવર્તમાન હતો તે વેળા જિપ્સીઓ હિન્દુસ્તાન છોડીને બહાર નિકળેલા હોવા જોઈએ એમ તેમની ભાષાનું બંધારણ આ રીતે જોતાં ફલિત થાય છે. ઇસવી સનના ચોદમા સૈકાની શરૂઆત પ્હેલાં જિપ્સીઓ યુરોપમાં આવેલા જણાયા હોય એવી ખાતરી લાયક હકીકત માલમ પડતી નથી, તેથી, જિપ્સીઓના નિર્ગમનકાળ વિશેના આ અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે. જિપ્સીઓ હિન્દુસ્તાનમાંથી નિકળેલા ત્યારે અમુક દેશમાં જવું છે એવી ધારણા કરી નિકળેલા નહિં, અને, યુરોપ જઇ પ્હોંચતાં તેમને ત્રણસેં વર્ષ થયેલાં. એમ જણાય છે કે જિપ્સીઓનાં બે ટોળાં એક પછી એક હિન્દુસ્તાનમાંથી નિકળેલાં અને એમાંનું બીજું ટોળું ઇજિપ્તમાં થઇને ગયું તેથી એ લોકો ઇજિપ્તના વતની છે એમ મનાયું. એ રીતે આ ભટકતી પ્રજાનું 'જિપ્સી' નામ 'ઇજિપ્ત' પરથી પડેલું જણાય છે. એ લોકોને રશિયામાં 'ઝિગેની' કહે છે, બલ્ગેરીઓમાં અને બાલ્કન દ્વીપકલ્પના બીજા ભાગોમાં 'અતૂઝિન્ગેન' કહે છે, જર્મનીમાં 'ઝિગેનેર' કહે છે, તુર્કસ્તાન અને ઇરાનમાં 'ઝિગેરી' કહે છે, સ્પેનમાં 'ઝિન્કેલી' કહે છે. એ લોકો પોતે પણ કેટલીક વાર પોતાને 'ઝિન્ગેરો,' 'ઝિન્કેલી,' કે 'સિન્તે,' કહેવડાવે છે. આ શબ્દોની વ્યુત્પત્તિ 'ઝન્દ—હિન્દ—ઇન્દ' એ શબ્દો પરથી થયેલી કેટલાક માને છે. કેટલાક 'સંકર' પરથી એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરે છે, અને એ પ્રજાનું વર્ણસંકરપણું દર્શાવવા એ શબ્દ યોજાયેલો એમ માને છે. આ કલ્પનાઓ માટે કાંઈ મજબુત આધાર જડયો નથી. ફ્રાન્સમાં એ લોકોને 'બોહીમિયન' કહે છે, કેમકે ત્યાં એ લોકો બોહીમિયાથી આવેલા મનાયેલા. એ લોકો પોતાને જિપ્સી કહેવડાવતા નથી. એ લોકો પોતાને 'રોમ' કહેવડાવે છે તે શબ્દનો અર્થ તેમની ભાષામાં 'પુરુષ' અથવા 'પતિ' થાય છે. એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત 'રામ' શબ્દ ઉપરથી અથવા હિંદુસ્તાનમાંની 'ડોમ' કે 'ડોંબ' નામની ગાનારી જાત ઉપરથી થયેલી માનવામાં આવે છે, પણ, એ બધી માત્ર અટકળ છે. જિપ્સી લોકો ભૂત (પિશાચ) ને 'બેંગ' કહે છે તે શબ્દ અગર તેને મળતો એ અર્થનો શબ્દ હિન્દુસ્તાનમાં વસતી કોઈ જાતની ભાષામાં વપરાતો માલમ પડે તો જિપ્સી તે હિંદુસ્તાનમાંની કયી જાત હતી તે

નક્કી કરવામા સહાયતા થાય એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ સંસ્કૃત 'ભેક' (દેડકો) ઉપરથી થયેલી કેટલાક માને છે પણ તે ખરી લાગતી નથી નરકને જિપ્સીઓની ભાષામાં 'બેગાકો તાન' (=ભૂતનુ સ્થાન) કહે છે જિપ્સીથી ઇતર પ્રજાઓને એ લોકો 'ગોર્જિઓ' ('ગજે'–'ગઓ'–ગોજે') કહે છે એ શબ્દનો અર્થ (પોતાની પેઠે તબુમા નહિ પણ) 'ઘરમાં રહેનાર' થાય છે, એ શબ્દ સંસ્કૃત 'ગૃહ' પરથી ઉત્પન્ન થયેલો જણાય છે

જિપ્સીઓની ચામડીનો વર્ણ પિંગળ અને બદામી હોય છે તેમના વાળ કાળા કે ભુખરા હોય છે, તેમની આખ ભરેલી અને કાળી હોય છે, અને તેમા તેજ ઘડી ઘડી બદલાતું જણાય છે તેમનુ નાક નમણુ હોય છે, દાંત ધોળા ચળકતા અને સરખા બંધારણના હોય છે, હાથ પગ ન્હાના હોય છે, ગાલનાં હાડકાં ઉંચાં હોય છે તેમના શરીર ઘાટીલાં હોય છે, પણ, ઘડપણ આવતાં કદરૂપા થઇ જાય છે તેઓ સુથારનો, લુહારનો, કસારાનો, ઘોડાના સોદાગરનો, નાળબંધનો, ગવૈયાનો વગેરે ઘણા પરચુરણ ધંધા કરે છે જિપ્સી પુરુષો અને સ્ત્રીઓ જાદુનો અને ધંતરમંતરનો ધંધો પણ કરે છે, અને, સ્ત્રીઓ નશીબ જોઇ આપવાનુ કામ વિશેષે કરીને કરે છે જિપ્સીઓ યુરોપમાં ગયા ત્યારથી તેમની આખી પ્રજાની, સ્ત્રીઓ અને પુરુષોની, ન્હાની ન્હાની ઠગાઇઓ અને ચોરીઓ કરનાર તરીકે શાખ પડેલી છે, અને તે માટે તેમને બહુ સજા થતી તેમનુ કુવડપણુ જુગુપ્સા ઉત્પન્ન કરતું, પણ, તે હવે ઓછું થયુ છે

જિપ્સીઓ જે દેશમાં ગયા તે દેશના ધર્મના આચારનુ તેમણે અનુકરણ કર્યું છે, પરંતુ, ખ્રિસ્તી કે મુસલમાની ધર્મના અંશ પાળનાર જિપ્સીઓમા પણ તેમના ધર્મના મૂળ ચિહ્ન રહેલા જણાય છે તેઓ ઇશ્વરને તેમ જ આકાશને 'દેવલ' કહે છે, ઇસુ ખ્રિસ્તના ક્રોસને 'ત્રુશૂલ' કહે છે જિપ્સી સ્ત્રીઓ પ્રસૂતિ પછી સૂતક પાળે છે

સંસ્કૃતમાંથી ઉદ્ભવેલી હિન્દુસ્તાનની કોઈ ભાષા લઇને જિપ્સીઓ નિકળેલા, અને હિન્દુસ્તાનમાં હાલ બોલાતી આર્યભાષાઓ પ્રાકૃત ભાષાઓમાથી નિકળીને બંધાતી હતી તે વેળા જિપ્સીઓએ આ દેશમાંથી પ્રયાણ કરેલુ, એ બે પ્રકારની વસ્તુસ્થિતિ ઉપર કહી તે લક્ષમા લઈ આગળ વધતાં એ તપાસ કરવા જેવી છે કે જિપ્સી બોલીઓમાં રહેલા હોય એવા કોઈ અંશ હિન્દુસ્તાનમાંની હાલની કોઈ ભાષામાં તેના તે ખાસ અંશ તરીકે વિદ્યમાન છે કે કેમ. આ અન્વેષણમાં માત્ર શબ્દકોશ તરફ દૃષ્ટિ કર્યાથી આપણું કાર્ય નહિ સરે, કારણ કે, પ્રાકૃતમાં થઈ આવેલા સંસ્કૃત શબ્દો હિન્દુસ્તાનની બધી આર્ય ભાષાઓમા, અર્થાત્ બંગાળી, હિન્દી, પંજાબી, સિંધી,-ગુજરાતી, મરાઠી અને ઓરીયી (ઉડિયા) એ સાત મુખ્ય ભાષાઓમાં અને તેમના પેટાની ભાષાઓમાં વર્તમાન છે તેથી, જિપ્સી ભાષા સાથેના સામાન્ય અંશ પકડી કહાડવા હોય તો વિભક્તિના રૂપ, શબ્દોને છેડે મુકાતા અવ્યય, મૂળ ધાતુઓ, વિભક્તિના પ્રત્યયને બદલે વપરાતા શબ્દો, પ્રાકૃતમાંથી નિકળ્યા પછી બહુ રૂપાંતર પામી અમુક વર્તમાન ભાષામાં ખાસ રીતે બંધાયેલા શબ્દો અને રૂપો એ સર્વ તરફ દૃષ્ટિ કરવી જોઈએ, કેમકે જરૂરની સરખામણીનાં સાધન એવે સ્થાનેથી મળશે અલબત,

આવાં કેટલાંક વિશેષ લક્ષણ એવાં હશે કે તેમાંનાં થોડાં ઘણાં ઉપર કહેલી અર્વાચીન ભાષાઓમાંની પ્રત્યેકમાં પોતપોતાનાં જુદાં ખાસ લક્ષણ તરીકે વર્તમાન હશે અને તે જિપ્સી ભાષામાં પણ હશે; અને એમ હોવું જ જોઇએ, કારણ કે એ બધી ભાષાઓ વચ્ચે સગપણ છે. પરંતુ, જ્યાં આવા સામાન્ય અંશનો મોટો જથ્થો માલમ પડે ત્યાં બંધારણના એ સરખાપણામાં કાંઈ વિશેષતા રહેલી છે એમ માની શકાય. માટે, જિપ્સી ભાષા સાથે સામાન્ય અંશનો એવો જથ્થો હિન્દુસ્તાનની કોઈ ભાષામાં છે કે કેમ તેની તપાસ કરવી જોઇએ, અને, એ સામાન્ય અંશ કોઈ મૂળ સામાન્ય પ્રાકૃત ભાષામાંથી ઉતરેલા છે કે કેમ તે પૃથક્કરણ કરી જોવું જોઇએ કે આકસ્મિક સમાનતાથી ભ્રમ ન થાય.

હિન્દુસ્તાનની જે ભાષાઓના સમૂહને ડૉ. ગ્રીઅર્સને "રાજસ્થાની સમૂહ" નું નામ આપ્યું છે તે ભાષાના પ્રદેશની એક બાજુએ હિન્દી ભાષા બોલાય છે અને બીજી બાજુએ ગુજરાતી ભાષા બોલાય છે. હિન્દી અને ગુજરાતી વચ્ચે આટલું અન્તર છતાં એ બેમાં પ્રવર્તમાન ઘણા સામાન્ય અંશ એવા છે કે તે હિન્દુસ્તાનની બીજી ભાષાઓમાં વિદ્યમાન નથી. રાજસ્થાની ભાષાઓનો મ્હોટો ભાગ ગુજરાતી ભાષાનો ઉપપ્રકાર છે, અને, થોડો ભાગ હિન્દી ભાષાનો ઉપપ્રકાર છે. તેથી વાસ્તવિક રીતે ગુજરાતી અને હિંદી નજીકના પ્રદેશની ભાષાઓ છે. આ કારણથી જિપ્સી ભાષાનું કેટલુંક રૂપ હિંદીને અને ગુજરાતીને બન્નેને બહુ મળતું જણાય એ સ્વાભાવિક છે. ઉદાહરણ તરીકે, જર્મન રોમાનીમાંનું 'મીરો બરો દેવલ દેલા બર્શિન્દો' એ વાક્ય હિંદીમાં "मेरा चडा देव देवे वरसात" એવા રૂપમાં જેનું નજીકનું લાગે તેવું જ ગુજરાતીમાં "મારો વડો દેવ દે વરસાદ" એવા રૂપમાં નજીકનું લાગે. પરંતુ, ગુજરાતીમાં એવા કેટલાક વિશેષ અંશ છે કે જે હિંદીમાં નથી. જેમ કે, 'ઘોડો,' 'ચુનો,' 'ભાલો,' એવાં નરજાતિનાં સાધારણ ઓકારાન્તરૂપ ગુજરાતીમાં છે ત્યાં હિન્દીમાં 'घोडा,' 'चुना,' 'भाला,' એવાં આકારાન્ત રૂપ છે. સિન્ધીમાં પણ કેટલીક રીતે આ ઓકારાન્ત રૂપ છે. આ ઓકારાન્ત રૂપનું મૂળ જુની ગુજરાતી ભાષામાં ઉકારાન્ત હતું, અને જે શબ્દો સંસ્કૃતમાં અકારાન્ત નથી તેમનું પણ એવું ઉકારાન્ત રૂપ હતું. આ રીતે "મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક" નામે ઇસવી સન ૧૩૯૪ માં જુની ગુજરાતી ભાષામાં લખાયેલા સંસ્કૃત વ્યાકરણમાં 'ધમ્મુ,' 'સંસારુ' 'વિવેકીઉ,' 'પ્રમાદીઉ,' એવાં રૂપ નજરે પડે છે. રોમાની ભાષામાં એક સ્વરના શબ્દો સિવાયના ઘણા ખરા શબ્દો નરજાતિમાં ઓકારાન્ત હોય છે, જેમ કે 'ગેરો' (માણસ), 'રકલો' (છોકરો). આ ઓકારાન્ત શબ્દનું નારીજાતિરૂપ ઈકારાન્ત થાય છે, 'રકલી' (છોકરી.)

જુની ગુજરાતી ભાષામાં છઠ્ઠી વિભક્તિ દર્શાવવા શબ્દને છેડે સંબંધવાચક 'કેર' શબ્દ વાપરવામાં આવતો હતો, અને, હાલ પણ ગુજરાતી કવિતામાં તે વપરાય છે. ઇસવી સન ૧૧૧૨ માં લખાયેલા હેમચંદ્રકૃત પ્રાકૃત વ્યાકરણમાં કહ્યું છે કે અપભ્રંશ નામની પ્રાકૃત ભાષામાં 'કેર' અને 'તણ' સંબંધી સાથે વપરાય છે (सिद्ध-हेमचंद्र, ૪-૪૨૨). ગુજરાતી ભાષા અપભ્રંશમાંથી ઉદ્ભવેલી છે, અને તેથી, ગુજરા-

રાતીમાં 'કેરો,' 'કેરી,' 'કેરૂ,' એ શબ્દો સંબન્ધદર્શક વિશેષણ રૂપે વપરાતા આવેલા માલૂમ પડે છે જિપ્સી ભાષામા પણ આ 'કેર' શબ્દ 'એસ્કોગો' 'આકોરો' વગેરે આકારમા વપરાતો માલૂમ પડે છે ઉદાહરણાર્થ, તુર્કી રોમાનીમા 'દરવિસેસ કેગી રકલી' પદનો અર્થ ગુજરાતીમાં 'દરવિસકેરી છોકરી' થાય, અને જેમ 'દરવિસકેરી' એ 'છોકરી'નુ વિશેષણ છે તેમ 'દરવિસેસકેરી' એ 'રકલી'નુ વિશેષણ છે અલબત્ત, જિપ્સી ભાષામાં હિન્દી પેઠે 'કા' પણ છઠ્ઠી વિભક્તિ દર્શાવવા વપરાય છે, જેમ કે 'કાલીકા પાલુ (=કાળીનો પ્યાલો, શાહીનો ખડીઓ) એ 'કા' નુ મારવાડી પેઠે 'કો' રૂપ પણ થાય છે, જેમ કે વેલ્શ રોમાનીમાં 'સોને કેસ્કો મોસ્ટો' (=સોનાની પેટી) એવુ રૂપ વપરાય છે. પરંતુ, 'કેર' શબ્દના વપરાશની જે વિશેષતા ગુજરાતી ભાષામા જ છે તે જિપ્સી ભાષાઓમા 'કોરો,' 'કરી' વગેરે રૂપમા વિદ્યમાન છે

જિપ્સી ભાષામા 'રકલો' 'રકલી' એ શબ્દો ગુજરાતી ભાષાના એ જ અર્થના 'છોકરો' 'છોકરી' શબ્દોને ઘણા મળતા છે

ગુજરાતીમાં 'છોકરો' એ શબ્દના અર્થનો 'છૈયો' એવો વિશેષ શબ્દ છે સંસ્કૃતમાં 'શાવ' શબ્દનો અર્થ જાનવરનુ બચ્ચુ થાય છે 'શાવ' પરથી પ્રાકૃતમાં 'છાવો' થાય છે (सिद्धहेमचन्द्र १–२६५), અને તે ઉપરથી આ 'છૈયો' શબ્દ થયેલો છે જિપ્સીમા પણ 'ચાવો' નો અર્થ 'છોકરો' થાય છે વેલ્સ અને તુર્કી રોમાનીમા 'ચાવો' નુ બહુવચન 'ચાવ્યે' થાય છે, તે ગુજરાતી 'છૈયાં' ને મળતુ છે 'છૈયો' 'છૈયાં' એ શબ્દો હિંદુસ્તાનની બીજી ભાષાઓમા માલૂમ પડતા નથી અને, માણસના બચ્ચાને સ્નેહોક્તિમા 'શાવ'–છૈયુ કહેવું એ ગુજરાતી ભાષાની વિશેષતા છે

યુરોપ અને એશિયાની આર્યભાષાઓમા પુરુષવાચક સર્વનામોમા એટલુ બધુ સરખાપણુ છે કે એવાં રૂપ જિપ્સી ભાષામા પણ માલૂમ પડે તે વાત નવાઈની ગણાય નહિ ઉદાહરણાર્થ, તુર્કી, વેલ્શ અને ઇંગ્રેજી રોમાનીમા 'મી' નો અર્થ 'હું' છે, 'મનૂ' નો અર્થ 'મને' છે આને મળતા રૂપ સંસ્કૃત, ફારસી, લેટિન, ગ્રીક, ઇંગ્રેજી, હિંદી, ગુજરાતી, મરાઠી વગેરે ભાષાઓમાં છે તેથી જિપ્સી ભાષાનાં એ રૂપ અમુક ભાષાના રૂપને મળતાં છે એમ કહી શકાય નહિ, પરંતુ, તુર્કી, વેલ્શ અને ઇંગ્રેજી રોમાનીમાના કેટલાંક પુરુષવાચક સર્વનામ ગુજરાતી રૂપનાં જ છે અને એ રૂપ પ્રાકૃત ભાષાઓમાંથી રોમાનીમા તેમ જ ગુજરાતીમા આવેલાં કેવી રીતે માલૂમ પડે છે તે નીચે પ્રમાણે સ્પષ્ટ થશે

રોમાની.	ગુજરાતી.	પ્રાકૃત.	અપભ્રંશ.
અમે	અમે	अम्हे	अम्हे, अम्हइं
તુ	તુ	तु	तुहु
તુમે	તમે	तुम्हे	तुम्हे, तुम्हइं

બીજા કેટલાંક સર્વનામમા પણ રોમાની અને ગુજરાતીની એકતા છે, તે પણ નીચે પ્રમાણે વ્યુત્પત્તિ સાથે જણાશે

રોમાની.	ગુજરાતી.	હિંદી.	પંજાબી.	અપભ્રંશ.	પ્રાકૃત.	સંસ્કૃત.
સવ	સઉ, સૌ, સહુ, સાવ	सव	सभ	सव्वु साहु साह	सव्व	सर्व
વવર	અવર	और	अर	अवर	अवर	अपर

અહીં રોમાની રૂપો હિન્દી અને પંજાબી કરતાં ગુજરાતી રૂપોને વધારે મળતાં છે, અને તેમ જ રોમાની અને ગુજરાતી રૂપો પ્રાકૃત રૂપોને જેટલાં મળતાં આવે છે તેટલાં હિન્દી કે પંજાબી રૂપ મળતાં આવતાં નથી. ગુજરાતીમાં, (વિશેષે કરી કવિતામાં) 'અવર' શબ્દ 'બીજું' ના અર્થમાં વિશેષણ તરીકે વપરાય છે તેજ રીતે રોમાનીમાં 'વવર' શબ્દ વપરાય છે.

જે ભાષાઓના બંધારણમાં સમાન અંશ હોય તે ભાષાઓના ક્રિયાપદનાં રૂપમાં સરખાપણું ઘણું આગળ પડતું જણાઈ આવે. ગુજરાતીમાં ક્રિયાપદના વર્તમાન કાળના પ્હેલા પુરુષના એક વચનનાં રૂપ 'લઉં,' 'દઉં,' 'કરૂં' એવા 'ઉં' કારાન્ત છે. તુર્કી અને વેલ્શ રોમાનીમાં આ 'ઉં' ને ઠેકાણે 'વ' પ્રત્યય છે, અને એ અર્થનાં 'લાવ,' 'દાવ,' 'કેરાવ' એવાં રૂપ છે. આ 'ઉં' પ્રત્યય મુખ્ય પ્રાકૃતમાં નથી પણ અપભ્રંશમાં છે. (સિદ્ધહેમચન્દ્ર ૪-૩૮૬, ઉદાહરણ किज्जउं) રોમાનીનો 'વ' તે 'ઉ' નું પ્રતિસંપ્રસારણ છે. મુખ્ય પ્રાકૃતમાં મિ પ્રત્યય છે (ઉ. करेमि, जाणेमि) તે એશિયાની રોમાની બોલીમાં છે. હિન્દીમાં આ 'ઉં' પ્રત્યય છે. પરંતુ, ગુજરાતી પેઠે હિન્દીમાં તે પછી 'છું' એ હયાતી દર્શાવનાર સાહાય્યકારક ક્રિયાપદનું રૂપ ઉમેરાતું નથી. ગુજરાતીમાં વર્તમાન કાળનાં બધાં રૂપ પછી એ સાહાય્યકારક ક્રિયાપદ ઉમેરાય છે. આ રીતે સાહાય્યકારક ઉમેર્યાથી બે ક્રિયાપદ થાય છે, "હું કરૂં છું"= "હું કરૂં+હું છું." "તે કરે છે"="તે કરે+તે છે." આ હયાતી દર્શાવનાર સાહાય્યકારક ક્રિયાપદો 'अच्छ्' ધાતુનાં રૂપ છે, અને પ્રાકૃત ભાષાના સહુથી પ્રાચીન વૈયાકરણ વરરુચિના મત પ્રમાણે अच्छ् તે સંસ્કૃત ધાતુ अस् નો શૌરસેની પ્રાકૃતમાં આદેશ (બદલામાં મુકાતો શબ્દ) છે. (प्राकृतप्रकाश १२-१९). જિપ્સી બોલીઓમાં એ ધાતુ 'અસ્' 'ઇસ્' એવા રૂપમાં વિદ્યમાન છે અને તે પણ હયાતી દર્શાવે છે, અને વર્તમાન કાળનાં રૂપ પછી ઉમેરવામાં આવે છે; પણ, તેથી અર્થ કાંઇ જુદો થાય છે, ઉ. "કેરાવસ" (=હું કરૂં+તે છે) નો "હું કરતો હતો" એવો અપૂર્ણ ભૂતકાળનો અર્થ થાય છે. વેલ્શ રોમાનીમાં 'શોમ્'= (હું) છું; 'શાન્= (તું) છે, "સે"=(તે અથવા તેઓ) છે, એવાં રૂપ છે. આમાં, 'શોમ્' ગુજરાતી 'છું' ને મળતું છે, શાન્ જુની ગુજરાતી 'છાં' ને મળતું છે, અને 'સે' ગુજરાતી 'છે' ને મળતું છે. વળી, ઉત્તર ગુજરાતમાં ગામડાનાં 'સું' અને 'સે' બોલાય છે તેને એ "શોમ્' અને 'સે' વધારે મળતાં છે. રોમાનીમાંના 'લેસ' (= તું લે છે), 'શૂણેસ' (= તું સાંભળે છે), ગુજરાતનાં ગામડાનાં 'લેસ' 'સૂણેસ' ના જ રૂપમાં હુબહુ છે.

વેલ્શ રોમાની બોલીના "સો સે તેરો બુત્તી" એ વાક્યનુ ગુજરાતી ભાષાન્તર "શો છે તારો વૃત્તિ" એવું થાય, અને બન્ને લગભગ સરખા છે ફક્ત ગુજરાતીમા 'વૃત્તિ' (=ધંધો, કામ) ની નારી જાતિને લીધે 'શો' અને 'તારો' ને બદલે 'શી' અને 'તારી' એ સર્વનામ મુકવા પડે, અને "શી છે તારી વૃત્તિ" એવું વાક્ય થાય આ રોમાની વાક્યમાને 'સો' શબ્દ ખાસ ધ્યાન ખેચે છે સસ્કૃત किम् ના અર્થમા ગુજરાતીમા 'શું' શબ્દ વપરાય છે તેવા ઉચ્ચારનો શબ્દ હિન્દુસ્તાનની બીજી ભાષાઓમાં નથી સસ્કૃત कीद्दश ઉપરથી અપભ્રંશ कइसु, તેપરથી પ્રાચીન ગુજરાતી किसु અને તે ઉપરથી અર્વાચીન ગુજરાતી 'શું' એમ એ શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થયેલી છે 'कीद्दश' ના અર્થના હિંદીમાં कैसा શબ્દ છે અને મરાઠીમા कसा શબ્દ છે, પણ 'શું' જેવો શબ્દ નથી તે અર્થનો હિંદીમા क्या શબ્દ છે અને મરાઠીમા काय શબ્દ છે 'શો' 'શી' 'શું' એ ગુજરાતી સર્વનામ સાથે એ અર્થના જિપ્સી સર્વનામને એ રીતે ખાસ મળતાપણુ છે

ક્રિયાપદના આજ્ઞાર્થ બીજા પુરુષના એક વચનનુ રૂપ પણ સરખાવવા જેવું છે હિંદીમા અને ગુજરાતીમા આ રૂપમા પ્રત્યય વિનાનુ માત્ર ધાતુ વપરાય છે, ઉ 'આવ' 'કર' જિપ્સીમા પણ એ અર્થમા એવુ જ રૂપ વપરાય છે, 'આવતા બેશ તલે' એ ઇંગ્રેજી રોમાની વાકય ગુજરાતીમાં 'આવ તો બેશ તળે' એવા રૂપમા મુકાય એ બે વાક્યનું સરખાપણુ સ્પષ્ટ છે હિંદીમા 'આવ' અને 'બેશ' ને ઠેકાણે 'आ' અને 'बैठ' 'મુકાય, હિંદીમા 'તળે' ને બદલે મુકાય એવો સસ્કૃત तल ઉપરથી થયેલો શબ્દ નથી, અને એ અર્થમા 'नीचु' શબ્દ મુકવો પડે ગુજરાતીમા પણ 'તળે' ના અર્થમા 'હેઠળ' શબ્દ ઉક્તિરૂઢિ (*idiom*) પ્રમાણે વપરાય રોમાનીમા 'તા' નો અર્થ 'અને' થાય છે અને એ શબ્દ 'તથા' ને મળતો છે ઉપર ઉતારેલા વાક્યમા 'તા' એ માત્ર અર્થભારપૂરક (*expletive*) છે અને તે માટે ગુજરાતીમા 'તો' વપરાય પ્રાકૃતમા 'ता' એ અર્થમાં વપરાય છે

કૃદન્ત રૂપો લેતા, 'કેદન' (=અમે કર્યું) એ વેલ્શ રોમાની રૂપ ગુજરાતી 'કીધુ' ને મળતુ છે સસ્કૃત कृतम् પરથી થયેલા અપભ્રંશ कीद्दउ ઉપરથી 'કીધુ' વ્યુત્પન્ન થયું છે હિન્દુસ્તાનની બીજી ભાષાઓમા 'કર' ધાતુના ભૂતકૃદન્તમા 'ત' કે 'દ' નથી એ ધાતુના ભૂતકૃદન્તનું રૂપ હિન્દીમા (પ્રાકૃત 'किअ' પરથી થયેલું) 'किया' છે, અને મરાઠીમાં કેટલીક વાર પ્રાકૃતમા વપરાતા 'ल' પ્રત્યય પરથી થયેલુ 'केला' છે એ 'લ' પ્રત્યયવાળુ ભૂતકૃદન્ત ઇંગ્રેજી રોમાનીમા 'મુલો' છે તે ગુજરાતી 'મુવેલો'ને મળતું છે. આ ગુજરાતી રૂપ હિન્દુસ્તાનની બીજી ભાષાઓમા નથી

જિપ્સીઓની ભાષામાં નામવાચક શબ્દો બહુ ન હોવાથી તેઓ પોતાની ભાષામાંના નામ કે ક્રિયાપદને છેડે 'એન્ગ્રો' 'ગ્યુઅરો' અને 'મેસ્કો' એ પ્રત્યયો ઉમેરી લાક્ષણિક શબ્દો બનાવે છે જે શબ્દને છેડે એવો પ્રત્યય ઉમેરાય તે શબ્દમા કહેલા લક્ષણવાળો કે તે શબ્દમાં દર્શાવેલી ક્રિયા કરનારો, એવો અર્થ આ રીતે રોમાનીમા બતાવવામાં આવે છે 'એન્ગ્રો'નું નારીજાતિવાચક અને નાન્યતરજાતિવાચક રૂપ 'એન્ગ્રી'

થાય છે. એ પ્રત્યય પ્હેલાં સ્વર આવે તો તેનાં 'મેન્ગ્રો' (ઇંગ્રેજી Monger સાથે સરખાવવા જેવું રૂપ) અને 'મેન્ગ્રી' એવાં રૂપ થાય છે. ઉદાહરણ 'કાનએન્ગ્રો'= કાનવાળો=સસલો; યાગ–એન્ગ્રો=આગ કરનાર; 'દિકૂકી મેન્ગ્રો'=દેખનાર=તપાસનાર; 'માંગો–મેન્ગ્રો'=માગનાર=ભીખારી; 'દૂર–દિકૂકી–મેન્ગ્રી'=દૂર જોવાનું=દૂરબીન; 'ચિંગા–ર્યુઅરો=લઢાઇ કરનાર=યોદ્ધો; 'બોરો બેશેમેસ્કેર્ગ્યુઅરો'=મ્હોટો બેસનાર=ન્યાયાધીશ, 'કામો–મેસ્કો'=કામ–પ્રેમ કરનાર=પ્રેમી, 'નાશી–મેસ્કો'=નાસનાર=દોડનાર. ગુજરાતીમાં 'ગરો' 'કર' 'ગર' પ્રત્યયો આવી રીતે વપરાય છે, જેમકે કલાઇગરો, કલ્યાગરો, વણકર, ચૂડગર. અલબત્ત, ગુજરાતીમાં અને રોમાનીમાં એનાએ શબ્દોને આ પ્રત્યય લગાડવામાં આવતા નથી, પણ એ પ્રત્યયોનો ઉપયોગ બન્ને ભાષામાં સરખા પ્રકારનો છે. 'એન્ગ્રો'નું વેલ્શ રોમાનીમાં 'એન્ગરો' રૂપ છે તે પ્રત્યય વડે સીવનાર એટલે દરજીના અર્થનો 'સીવમેન્ગરો' શબ્દ થાય છે. ગુજરાતીમાં એવો શબ્દ કરવો હોય તો 'સીવણગરો' થાય. એ જ રોમાનીમાં 'બેરિન્ગરો' શબ્દનો અર્થ ખલાસી થાય છે. ઇસવી સન ૧૦૦૩ પ્હેલાં લખાયેલા 'પ્રસેનજિતરાસ' નામના પુસ્તકની ભાષા હેમચન્દ્રના અપભ્રંશ કરતાં પણ હાલની ગુજરાતીને વધારે મળતી છે, તે કાવ્યમાં 'વેડી' શબ્દ 'હોડી' ના અર્થમાં વપરાયેલો છે. (શાસ્ત્રી વ્રજલાલકૃત ગુજરાતનો ઇતિહાસ, ૩જી આવૃત્તિ, પૃષ્ઠ ૫૩). તે પરથી 'વેડીગરો' શબ્દ બનાવીએ તો તે રોમાની 'બેરિન્ગરો' ને મળતો થાય. સંસ્કૃત 'કર' પરથી આ પ્રત્યયો થયેલા છે.

કેટલાક અવ્યયોમાં પણ સરખાપણું નજીર આવે છે. ઈંગ્રેજી રોમાની 'કઇ' (=કયાં) તે ગુજરાતી 'કહી'ને મળતું છે, અને 'ઓવ' =હા) તે ઉત્તર ગુજરાતમાં ગામડામાં વપરાતા 'હોવે' ને મળતું છે.

ગુજરાતી અને જિપ્સી ભાષાઓમાંના સમાન અંશનું આ સંક્ષિપ્ત નિરૂપણ સમાપ્ત કરતાં એ સ્પષ્ટ રીતે કહેવું જોઇએ કે એમ કહેવાનો ઉદ્દેશ નથી કે જિપ્સીઓ ગુજરાતમાંથી નિકળેલા કે ગુજરાતી ભાષા લઇને નિકળેલા એવું આ સમાન અંશોથી ફલિત થાય છે. એમ પણ હોય કે જિપ્સીઓ નિકળ્યા ત્યારે તેઓ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષાની કોઈ બોલી બોલતા હોય, અને તે વખતે એ રાજસ્થાનીથી ગુજરાતી એવી જુદી પડી ન હોય કે જુદી ભાષાનું રૂપ ગુજરાતીને પ્રાપ્ત થયું હોય. અથવા, સને ૧૯૧૯ ના નવેમ્બર માસમાં પુણામાં મળેલી પ્હેલી ઓરીએન્ટલ કૉન્ફ્રેન્સમાં આ નિબન્ધ ઇંગ્રેજી ભાષામાં વાંચવામાં આવ્યો તે વેળા ચર્ચા કરતાં પ્રિન્સિપાલ વુલ્નરે કહ્યું હતું તેમ જિપ્સીઓ હિંદુસ્તાનમાં હતા ત્યારે પણ તે ભ્રમણ કરનારી પ્રજા હોય અને તેથી હિંદુસ્તાનના જુદા જુદા પ્રાન્તોની ભાષાના અંશ તેમની બોલીમાં આવી ગયા હોય એમ પણ બને; કારણ કે, ગુજરાત સિવાય બીજા પ્રાન્તોની ભાષા બોલનારને પણ એમ લાગે છે કે જિપ્સીઓની ભાષા અમારી ભાષાને મળતી છે. પરંતુ, બીજો કાંઇ જુદો ખુલાસો જડે ત્યાં સુધી હાલ તો એમ માનવાનું કારણ છે કે જિપ્સીઓ હિંદુસ્તાનની જે ભાષા લઈને નિકળ્યા તેમાં એવા અંકુર હતા કે જે દિશામાં ગુજરાતી ભાષાના અનેક અંશ કાલક્રમે બંધાયા તે જ દિશામાં જિપ્સીઓની ભાષાના એ અંકુર બંધાયા, અને તેથી, એ બન્ને ભાષામાં એનાએ અથવા ઘણા સરખા બીજરૂપ અંશ હોવા જોઇએ.

ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓનું સગપણ.

(લેખક—રા. બ. રમણભાઈ મહીપતરામ નીલકંઠ.)

"થારો પ્હેલે ખુટયો થુ પ્હેલે આયો, માહો પછે ખુટયો મુ પછે આયો "

ગુજરાતના એક ઓસવાળ શેઠે પોતાના મારવાડી રસોઈઆને તેની રસોઈમાની ખામીઓ વિશે ઠપકો આપતા તેના મારવાડીપણામાં રહેલી અણઘડતા વિશે ઇસારો કરેલો ત્યારે રસોઈઆએ ઉપર પ્રમાણે જવાબ આપેલો, અને શેઠને યાદ દેવડાવેલું કે આપણે બન્ને મારવાડથી આવેલા છીએ, ફેર એટલો જ છે કે તમારા બાપદાદાને ત્યા ખાવાનું પ્હેલુ ખુટયું તે તમે પ્હેલા ગુજરાતમા આવ્યા અને મારે ત્યા પછી ખુટયુ તે હુ પછી આવ્યો

ઓસવાળ ઉપરાત બીજી આખી નાતો પણ મારવાડથી ગુજરાતમા આવેલી છે મેવાડા બ્રાહ્મણ, શ્રીમાળી બ્રાહ્મણ, શ્રીમાળી વાણીઆ, ઝારોળા (ઝાલોરા) બ્રાહ્મણ, ઝારોળા વાણીઆ, અગરવાળ વાણીઆ, પોરવાડ વાણીઆ, પુષ્કરણા બ્રાહ્મણ, પલ્લીવાળ બ્રાહ્મણ, મારુ કણબી, હુમડ વાણીઆ, સાચોરા બ્રાહ્મણ એ સર્વે નાતોના નામ દર્શાવી આપે છે કે તેમનુ પ્રથમ વતન મારવાડમા (એટલે 'મારવાડ' ને મુખ્ય નામે ઓળખાતા રાજસ્થાનના મુલકોમા) હતુ

ગુજરાત અને મારવાડનો સબધ માત્ર મારવાડથી આવીને ગુજરાતમા વસેલાં મડળોથી બધાયો નથી વધારે નિકટ સબધ એ બે પ્રાતોની ભાષાઓના સામાન્ય મૂળમા રહેલો છે મર્હુમ ડૉ ટેસિટોરીએ દર્શાવ્યુ[1] છે કે જયાં હાલની ગુજરાતી ભાષા બોલાય છે તે બધા પ્રદેશમા અને જયાં હાલની મારવાડી ભાષા બોલાય છે તેમાના મ્હોટા ભાગના પ્રદેશમા અથવા કદાચ બધા ભાગના પ્રદેશમા ઇસવી સનના પદરમાં સૈકા સુધી (અને વખતે તે પછી પણ) ઘણુ ખરુ એક જ ભાષા બોલાતી હતી અને સવત્ ૧૪૫૦ માં રચાયેલા "મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક" ગ્રથમા તે ભાષા છે એ વખત સુધી ગુજરાતીથી મારવાડી ભાષા જુદી પડી નહોતી એ બન્નેનો સમાવેશ કરનારી તે વખતની ભાષાનુ નામ ડૉ ટેસિટોરીએ "પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની" પાડયુ છે[2] રાજસ્થાની ભાષા તે હિન્દીથી જુદી છે ડૉ ગ્રીઅર્સનની

1 "ધી ઇંન્ડીઅન એન્ટિકવરી" માસિક પત્રના સને ૧૯૧૪ ના ફેબ્રુઆરીના અને તે પછીના અકમા (ઇટલી દેશના ઉદિન નગરના રહીશ) ડૉ એલ પી ટેસિટોરીએ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની (Old Western Rajsthani) ભાષા વિશે, અને તે ભાષા સાથે અપભ્રશ, ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓના સબધ વિશે લખેલો લેખ

૨ ડૉ સર જ્યોર્જ ગ્રીઅર્સને 'લિંગ્વિસ્ટિક સર્વે ઓફ ઇન્ડીઆ' નામની ગ્રથાવલીના નવમા પુસ્તકમા રાજસ્થાન, અથવા રાજવાડા (રજપૂતોની ભૂમિ)માં બોલાતી ભાષા માટે 'રાજસ્થાની' નામ યોજ્યુ છે રાજસ્થાન બહાર એક બાજુએ પશ્ચિમ તરફની હિન્દી ભાષા બોલાય છે અને બીજી બાજુએ ગુજરાતી ભાષા બોલાય છે, તે બે ભાષાના વચલા પ્રદેશમા બોલાતી મારવાડી, જેપુરી, માળવી, મેવાડી વગેરે બોલીઓના સમસ્ત વર્ગને તેમણે 'રાજસ્થાની' નામ આપ્યુ છે, અને એ રીતે એ વર્ગને પશ્ચિમ હિન્દી અને ગુજરાતીથી જુદો ઓળખાવ્યો છે આ નામ ઉપરથી ડૉ ટેસિટોરીએ મારવાડ અને ગુજરાતની અસલ ભાષાનું નામ "પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની" કલ્પ્યુ છે

વ્યાખ્યા પ્રમાણે હાલની રાજસ્થાની ભાષાના પ્રદેશની પૂર્વે વ્રજભાષા અને બુંદેલી બોલાય છે, દક્ષિણે બુંદેલી, મરાઠી, ભીલી, ખાનદેશી અને ગુજરાતી બોલાય છે. પશ્ચિમે સિંધી અને લહંડા બોલાય છે, અને, ઉત્તરે લહંડા પંજાબી અને બાંગરૂ બોલાય છે. આમાંની વ્રજભાષા, બુંદેલી અને લહંડા તે પશ્ચિમ હિન્દીના ઉપ-પ્રકાર છે. ડૉ. ટેસિટોરી કહે છે કે શૌરસેન અપભ્રંશમાંથી પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની નિકળી, અને તેમાંથી ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓ નિકળી. ગુજરાતી અને મારવાડી બન્ને ભાષાઓના ઉદ્ભવ દર્શાવનારા અંશો પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષામાં લખાયેલાં પુસ્તકોમાં માલમ પડે છે. અપભ્રંશમાંથી પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં આવતાં બે મુખ્ય ફેરફાર નજરે પડે છે. (૧) અપભ્રંશના જોડાક્ષરને બદલે એક અક્ષર થઇ જાય છે અને તે આગળનો સ્વર દીર્ઘ થાય છે. ઉદાહરણ, (સંસ્કૃત अद्य પરથી થયેલા) અપભ્રંશ अज्जनुं પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં आज થાય છે; અપભ્રંશ वद्दल[3] ઉપરથી પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં वाद्ल થાય છે; (સંસ્કૃત चिर्भटी ઉપરથી થયેલા) અપભ્રંશ चिब्भडी પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં આવતાં चीभडा થાય છે. ગુજરાતી વગેરે હાલની ભાષાઓમાં પણ આ નિયમ પ્રવર્તે છે. (૨) અપભ્રંશમાં अइ તથા अउ એવા રૂપમાં બે જુદા સ્વર સાથે બોલાય છે. તે ઉચ્ચાર પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષામાં કાયમ રહ્યા છે. ઉદાહરણ, अच्छंइनुं પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં अछइ થાય છે. (સંસ્કૃત उष्णकाल ઉપરથી થયેલા) અપભ્રંશ उन्हआलउ પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાનીમાં उन्हालउ થાય છે. હાલની ગુજરાતીમાં આ अइ નું 'એ' થયું છે. અને अउ નું 'ઓ' થયું છે; अछइनुं[4] (અસ્વરિત આદ્ય अ ઉડી જતાં) 'છે' થયું છે, उन्हालउ નું 'ઉન્હાળો' થયું છે. મારવાડીમાં अइ નું ऐ, ને अउ નું औ થયું છે. (ગુજરાતી અને, મારવાડી અૈને; ગુજરાતી ચોરી, મારવાડી ચૌરી). નરસિંહ મહેતાની અને કાન્હડદે પ્રબંધના કર્તા પદ્મનાભની ભાષા પણ હાલની ગુજરાતી નથી પણ તે પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષા કહેવાય એમ ડૉ. ટેસિટોરી કહે છે.

'મુગ્ધાવબોધ ઔક્તિક' (સંવત્ ૧૪૫૦), 'વસંત વિલાસ' (સંવત્ ૧૫૦૮) 'કાન્હડદે પ્રબંધ' (સંવત્ ૧૫૧૨), વગેરે ગુજરાતની ભૂમિના વતની લેખકોએ

---

૩. હેમચંદ્રે देशीनाममालाમાં वद्दल ને દેશ્ય શબ્દ તરીકે ગણાવ્યો છે. वद्दल वक्कडं च दुद्दिणए (=વદ્દલ અને વક્કડ દુર્દિન-વરસાદની હેલીના અર્થમાં વપરાય છે.) दे ना. ૭-૩૫.

૪. વરરુચિએ प्राकृतप्रकाशમાં શૌરસેની પ્રાકૃતના નિયમો દર્શાવતાં अस्तेरच्छः (૧૨-૧૯) (=સંસ્કૃત अस् શૌરસેનીમાં अच्छ् થાય) એવું સૂત્ર મુક્યું છે. એ પુસ્તક ઉપરની ટીકામાં મિ. કાઉવેલ કહે છે કે, अस् નું अच्छ् થાયુ એ માત્ર વરરુચિની કલ્પના છે. મિ. બીમ્સ કહે છે કે, એ સૂત્રમાં માત્ર अस्નો વર્તમાન 'આદેશ' (अस् ને બદલે વપરાતો શબ્દ) બતાવ્યો છે; अ ના ઉચ્ચારના ફેરફારથી अच्छ् રૂપ થયું એમ કહેવાનો એ સૂત્રમાં હેતુ નથી. તેઓ ऋच्छ् ઉપરથી अच्छ् થયેલું કલ્પે છે. (કંપેરેટિવ ગ્રામર પુ. ૩, પૃ. ૧૮૦). ડૉ. સર રામકૃષ્ણ ભાણ્ડારકર अस् કરતાં आस् ધાતુ પરથી 'છે' ની વ્યુત્પત્તિ થયેલી હોવાનો વધારે સંભવ છે એમ માને છે. (વિલ્સન ફાઇલોલોજીકલ લેક્ચર્સ ભાષણ છઠું. પૃ. ૨૭૩).

લખેલા ગ્રંથોની ભાષામાં એવા રૂપ મળી આવે છે કે જે હાલની મારવાડી ભાષામા છે અને પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષામા હતા પણ હાલની ગુજરાતી ભાષામા નથી, તે હકીકત ડૉ ટેસિટોરીના આ અભિપ્રાયને ઘણો ટેકો આપે છે ઉદાહરણ, એ પુસ્તકોની ભાષામાનુ हुवो મારવાડીમા છે, ગુજરાતીમા તે અર્થમા 'થયો' છે એ પુસ્તકોની ભાષામા ચોથી વિભક્તિના અર્થનો रहइ પ્રત્યય છઠ્ઠી વિભક્તિન અર્થમા પણ વાપરવાની રીત पहरहइ, जेहरहइ એવા રૂપમાં માલમ પડે છે મારવાડીના એ પરથી થયેલા इनरो, जिनरो શબ્દ છે ગુજરાતીમા એ રૂપ નથી,[5] પણ 'એનુ' 'જેનુ' એવા રૂપ છે

વળી ડૉ ટેસિટોરી દર્શાવે છે કે પ્હેલા પુરુષના સર્વનામના બહુવચનમા ગુજરાતીમા જેમ 'અમે' અને 'આપણે' એવા બે જુદા, સાભળનાર સાથેનું અને સાભળનાર વગરનું મંડળ દર્શાવનારા રૂપ છે તેમ મારવાડીમા પણ બહુવચનન 'म्हे' અને 'आपा' એવા જુદા રૂપ છે આવા જુદા રૂપ હિન્દીમા કે મરાઠીમા નથી

ડૉ ગ્રીઅર્સન દર્શાવે છે કે, ગુજરાતી અને રાજસ્થાની ભાષાઓમા નામ અને ક્રિયાપદના રૂપાખ્યાન પશ્ચિમ હિન્દી ભાષા જેવે પૃથક્કરણવાળી (analytical) ઘટનાથી થાય છે, પણ, ગુજરાતી અને પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષાઓમા એક અપવાદ છે કે, છઠ્ઠી અને (છઠ્ઠી પરથી થતી)[6] ચોથી વિભક્તિનાં રૂપ પૃથક્કરણવાળી ઘટનાથી નહિ પણ નામ સાથે પ્રત્યયનું સંયોગમય (inflectional or synthetical) રૂપ[7] થઈને થાય છે અર્થાત્, घोड़ा શબ્દનાં પશ્ચિમ હિન્દીમા આ વિભક્તિઓના રૂપ घोड़ेका અને घोड़ाको એવા છે, ગુજરાતીમા 'ઘોડાનો,' 'ઘોડાને' એવા રૂપ છે, મારવાડીમા घोड़ारो, घोड़ानै એવાં રૂપ છે છઠ્ઠી વિભક્તિનો સંબંધ બતાવવા અપભ્રંશમાં किआ, केर, (कर, करौ,) तण (तणो) એ પદો શબ્દને છેડે ઉમેરવામા આવે છે પશ્ચિમ હિન્દીમાં એ किआ પદ ઘોડામા મળી ગયુ નથી અને घोड़ेका મા का એ પૃથક્કરણવાળી ઘટનાના ઉમેરા તરીકે રહ્યુ છે ગુજરાતીમાં અને મારવાડીમા तणનો त અને केरનો क ઉડી જાય છે[8] અને તેમાના બાકી રહેલા

---

૫ રા રા નરસિંહરાવ ભોળાનાથે દર્શાવ્યું છે કે, ઇસવી સનના ચૌદમા અથવા પંદરમા સૈકામા થયેલા પારસી મોબેદોએ લખેલા ગુજરાતી પુસ્તકમા છઠ્ઠી વિભક્તિના અર્થમા रहें પ્રત્યય વાપરેલો છે (ઇન્ડીઅન એંટિક્વરી, જાન્યુ અને મે ૧૯૧૫) रहइं નો ઇંક અક્ષર પૂરો ન બોલતા एहिं એવો સામટો ઉચ્ચાર કરતા नदरो સાથેનુ સામ્ય દર્ષ્ટિગોચર થશે

૬ છઠ્ઠી વિભક્તિના રૂપની સાતમી વિભક્તિ કરીને ચોથી વિભક્તિનુ એ રૂપ બનાવવામાં આવેલુ હોય છે

૭ રા બા કમળાશંકર પ્રાણશંકર ત્રિવેદી inflectional or synthetical રૂપની ભાષાને 'પ્રત્યયાત્મિકા' નામ આપે છે અને analytical રૂપની ભાષાને 'પ્રત્યયલુપ્તા અથવા વિભાગાત્મિકા' નામ આપે છે બૃહદ્ વ્યાકરણ પૃ ૧૧–૧૨–૧૩

૮ ક્, ત્ વગેરે અક્ષર કોઇ શબ્દના આરંભમા ન હોય, જોડાક્ષરમા ન હોય અને બે સ્વર વચ્ચે આવેલા હોય ત્યારે લુપ્ત થાય એવો પ્રાકૃતનો નિયમ છે વરરુચિકૃત प्राकृतप्रकाश २–१–२ હેમાચાર્યકૃત सिद्धहेमचन्द्र १–१०६–११७ લિંગ્વિસ્ટિક સર્વે, પુ ૯ પૃ ૩૨૮

અક્ષર પ્રત્યય બની આગળના શબ્દમાં ભળી જતાં 'ઘોડાનો' 'ઘોડારો' એવાં સંયોગમય રૂપ થાય છે. આ રીતે ગુજરાતી અને મારવાડી ભાષાઓના બંધારણમાં આ વિશેષ મળતાપણું છે.

'કાન્હડદે પ્રબંધ' નો કર્તા પદ્મનાભ (જ્ઞાતે વિસનગરો નાગર) એ કાવ્યમાં मारूआडि અને गूजराति એવાં દેશનાં જુદાં નામ કહે છે તેથી એના વખત પ્હેલાંથી એ જુદાં નામ પડયાં હોવાં જોઇએ. અને, 'ગુર્જરત્રા' એથી બહુ જુનું નામ છે જ. પણ એ કાવ્યની ભાષા મારવાડી અને ગુજરાતી બન્નેને મળતી આવે છે.

'जिणि देसि कीजइ जाग, जिहां विप्रनइ दीजइ त्याग.'

'पूछइ वात पातसाह हसी, गूजराति ते कहीइ किसी.'

આ વચનોમાં जिणि, (સંપ્રભેદનું) कीजइ, (સંપ્રભેદનું) दीजइ, विप्रनइ, पूछइ, એ રૂપ મારવાડીને મળતાં છે, અને देसि, जिहां, हसी, ते, એ રૂપ ગુજરાતીને વધારે મળતાં છે.

રાજસ્થાની ભાષાઓના બંધારણપરથી ડો. ગ્રીઅર્સન એ અભિપ્રાય બાંધે છે કે પશ્ચિમ હિન્દીથી પંજાબી ભિન્ન છે તે કરતાં પણ રાજસ્થાની ભાષાઓ વધારે ભિન્ન છે, અને એ ભાષાઓને પશ્ચિમ હિન્દીની ઉપભાષાઓ કહી શકાય નહિં, પણ તે કોઇ ભાષાની ઉપભાષાઓ ગણાય તો ગુજરાતીની ઉપભાષાઓ ગણાય. નામના રૂપાખ્યાનમાં રાજસ્થાની ભાષાઓ પશ્ચિમ હિન્દીથી જુદી પડે છે અને ગુજરાતીને મળતી આવે છે; 'હું' 'તું' એ બે સર્વનામનાં કેટલાંક રૂપ જયાં કોઇ ભાષાને મળતાં આવે છે ત્યાં તે ગુજરાતીને મળતાં આવે છે. ક્રિયાપદનાં નિશ્ચિત વર્તમાન કાળના રૂપમાં તે ગુજરાતીને મળતી આવે છે અને પશ્ચિમ હિન્દીથી જુદી પડે છે. રાજસ્થાની ભાષાઓમાંની મેવાતી ભાષા પશ્ચિમ હિન્દીને ઘણી વધારે મળતી છે, માળવી ભાષામાં બુંદેલી સાથે કેટલાક અંશમાં મળતાપણું છે, અને જેપુરી અને મારવાડી ગુજરાતી સાથે ઘણી નિકટ રીતે મળતી છે.[૯]

ઝાલોરના રાજાની આજ્ઞાથી એ ગાદીના પ્રથમના અધિપતિનાં પરાક્રમ વર્ણવવા પદ્મનાભે 'કાન્હડદે પ્રબંધ' રચ્યો એમ એ કાવ્યમાં તેણે લખ્યું છે. અને એ પ્રકારે લખેલો ગ્રન્થ ઝાલોરમાં અર્થાત્ મારવાડમાં સમજાય એવી ભાષામાં હોવો જોઇએ એમ સહજ અનુમાન થઇ શકે છે. આ સ્થિતિ પણ એ જ દર્શાવે છે કે એ ગ્રન્થની ભાષા ગુજરાત અને મારવાડ બન્ને સ્થળમાં પ્રચલિત હોવી જોઇએ.

ગુજરાત અને મારવાડની રાજકીય સ્થિતિ એકસરખી હતી તે સમયે બન્ને પ્રદેશમાં રાજ કરનારી રાઠોડ, સોલંકી, પરમાર ચોહાણ વગેરે રજપૂત જાતોની હાલ પણ એ બન્ને પ્રાંતમાં ગાદીઓ છે. તેમના પરસ્પર સંબંધથી ભાષાના સામ્યને જે પોષણ મળતું તે હવે રાજકીય વ્યવસ્થાની ભિન્નતાને લીધે ચાલું રહ્યું નથી. પરન્તુ, પ્રથમની સ્થિતિનાં એ નિશાન હજી ઉપયોગી સાક્ષી પૂરે છે.

ગુજરાત અને મારવાડની ભાષાના સંબંધનો એક બીજો પુરાવો ભવાઇના સાહિત્યમાંથી મળી આવે છે. ભવાઇમાં પ્હેલો વેષ ગણપતિનો આવે છે તેમાં ગણપતિની સ્તુતિનાં 'ગણેશીઆં' ગાયા પછી ભવાઇઆ નીચેની સાખીઓ ગાય છેઃ-

૯. લિંગ્વિસ્ટિક સર્વે પુ. ૯, પૃ. ૧૫.

"મારૂ તારા દેશમા, હીરાં નવ રતન,
એક ઢોલો, દુજી મારૂડી, ત્રીજો કસુંબો રંગ
મારૂડી નાહે ગંગાજળા, ઉભી વેણ સુકાય,
ચંદન કરે છોડવે, ખાળો નાગ જહેરા ખાય"

તે પછી "મારૂના પ્હોર" ગાવામા આવે છે અને તેમા "મારૂજી ઢોલા" ... સ્રીએ ભાવપૂર્વક કહેલા વચનો હોય છે ત્યાર બાદ "મારૂના દેશ"ની સ્તુતિ ... પ્રમાણે ભવાઇઆ ગાય છે

"રૂડો ને રળીઆમણો મારૂનો દેશ,
રૂડો રે નણુદીના વીરા,
ઢોલન ઢમકે પાણીડાને આવે,
બાહુડી પ્રમાણે લાવે ચૂડો,
મારૂનો દેશ રૂડોરે, નણુદીના વીરા
ઉંચી ઉંચી મેડી રસીઆને,
દીવો બળે મહારાજ,
દીવલડો બળે મહાજમ રાત"

ભવાઈ સંગ્રહ

'મારૂના દેશ'મા ભવાઈના ખેલ ઉદ્ભવ પામેલા એમ આ સર્વ વચનો ઉપરથી જણાય છે મારવાડની ભૂમિ રણની હોવાને લીધે ત્યાના કુવા એટલા ઉંડા હોય છે કે કોસ ખેચતી વેળા બળદને ઉતરવાનાં ઓલાણ ઘણાં લાબાં હોય છે અને કોસ પાણીથી ભરાઇ ઉપર આવે ત્યારે થાળા ઉપર ઉભેલો માણસ બળદ હાંકનારને પાછા વળવાની ખબર આપવા સારૂ ઢોલ વગાડે છે એ સ્થિતિ "ઢોલન ઢમકે પાણીડાને આવે" એ લિટીમા દર્શાવી છે, તેથી એ વર્ણનથી ખાતરી થાય છે કે "મારૂનો દેશ" તે મારવાડ છે

અપભ્રંશમા ઢોલ્લા શબ્દનો અર્થ "સ્વામી" અથવા "નાયક" થતો હતો તે સિદ્ધહેમચન્દ્રમા ઉતરેલા નીચેના દુહા ઉપરથી જણાય છે —

ढोल्ला मइ तुहु वारिया मा करु दीहा माणु ।
निद्दए गमिही रत्तडी दडवड होइ विहाणु ॥[१०]

ઢોલ્લા શબ્દમા રહેલી નાયકની નાયિકા પ્રત્યેની આસક્તિ પરથી ગુજરાતી ભાષામા "ઢોલા" શબ્દમાં ભોળપણાના ગુણની લક્ષણા થઈ અને તે પરથી "ઢોલો" એટલે "નિર્બળ મનનો" "મૂર્ખ" એવો અર્થ રૂઢ થયો છે પરન્તુ "ઢોલા"નો અસલ અર્થ જે ભવાઈની ઉપર કહેલી સાખીમાં ઉદ્દિષ્ટ છે તે હજી મારવાડી ભાષામા કાયમ રહ્યો છે ઉદાહરણાર્થ,

आइ आइ ढोला, वणजारे-री पोठ,
तमाकू लायेरे माँ-ज्ञा गादा माद्य सोरठी,
रे म्हाँरा राज

મારવાડી (થળી) (જેસલમેર રાજ્યમાની)

---

૧૦ અર્થ —ઢોલા! મે તને વાર્યો કે લાંબુ માન મા કર, નિદ્રામે રાત જશે, ઉતાવળે વહાણું થશે

તે જ પ્રમાણે "મારૂ" એટલે "મિત્ર" "પ્રીતમ", એ અર્થ ભવાઈની સાખીમાં ઉદ્દિષ્ટ છે, તે ઉપરની મારવાડી પંક્તિઓમાં પણ ઉદ્દિષ્ટ છે. નદીમાં સ્નાન કરતાં અને કાળા કેશની વેણી છુટી મૂકીને ઉભેલી "મારૂડી" ના દર્શનને ઝુલતા નાગવાળા ચંદન વૃક્ષની ઉપમા આપી છે, ત્યાં પણ "મારૂડી" નો અર્થ "નાયિકા" જ છે. આ રીતે "મારૂ" અને "મારૂડી" તે મારવાડના મનુષ્ય નહિં પણ "નાયક" અને "નાયિકા"–એ અર્થ સૂચવે છે કે, મારવાડના લોકોએ પોતાનામાં રસિકતા રહેલી હોવાની કલ્પના કરેલી તેથી એ પદ યોજાયેલાં. આવાં વર્ણન કરી અને રસિકજનોની ઉંચી મેડીઓએ મધ્ય રાતે દીવા બળે એવા "મારૂના દેશ" ને ફરો ને રળીઆમણો કહી નાટયપ્રયોગનો આરંભ કરવાની પ્રથા મારવાડમાં જ ઉત્પન્ન થયેલી એમાં સંદેહ રહેતો નથી. તેમ જ એ નાટયપ્રયોગો યોજાયા ત્યારે મારવાડ અને ગુજરાતની ભાષા એક હોવાથી ગુજરાતમાં પણ તે એ જ રૂપમાં પ્રવર્ત્યા એમ અનુમાન થાય છે. કાળ-ક્રમે, ગુજરાતની ભાષાના ફેરફાર સાથે ભવાઈની ભાષા બદલાઇ પણ ગાવાનાં પદ અને ભજવવાના ખેલ કાયમ રહ્યા એ સ્પષ્ટ છે. ભવાઇઓનું સાહિત્ય લખાયું નહોતું પણ ભવાઈઆઓને મ્હોડે રહ્યું હતું અને પાઠપરંપરાથી ચાલ્યું આવ્યું હતું તેથી લહીઆઓના ફેરફાર ભવાઈની ભાષામાં દાખલ થયા નહિં. એ રીતે, એ સાહિ-ત્યમાં પ્રચલિત ગુજરાતી ભાષા કરતાં મારવાડી સાથે મળતાપણાના અંશ વધારે માલમ પડે છે અને "વીકા સીસોદિયાનો વેશ" ની ભાષા તો ઘણી ખરી મારવાડી જ જણાય છે. અલબત્ત, એ મારવાડી તે પ્રાચીન પશ્ચિમ રાજસ્થાની ભાષા નથી: પણ, ભવાઈઆઓએ વખતોવખતની પ્રવર્તમાન મારવાડી ભાષાના પોતાના જ્ઞાન પ્રમાણે એ અસલ ભાષામાં ફેરફાર કરેલા છે.

આ પરથી ફલિત થાય છે કે મારવાડનું અને ગુજરાતનું ભવાઇનું આ સાહિત્ય સામાન્ય હતું અને એક જ ભાષામાં હતું.

હાલની રાજકીય વ્યવસ્થાની ઘટનામાં મારવાડ અને ગુજરાત જુદા પડી ગયા છે, અને, એ બે દેશ વચ્ચે સાહિત્યનો સંબંધ રહ્યો નથી. મારવાડી ભાષામાં વર્તમાન સમયનું સાહિત્ય ન્યૂન હોવાથી મારવાડી ભાષા હિન્દી ભાષાનું ઉપરીપણું સ્વીકારતી જણાય છે અને મારવાડના લેખકો આદર્શો માટે હિન્દી તરફ વળતા જણાય છે. ગુજરાતી ભાષાના વર્તમાન સાહિત્યમાં એવી ન્યૂનતા નથી અને ગુજરાતી ભાષા હિન્દુસ્તાનની બીજી કોઇ વર્તમાન ભાષાનું ઉપરીપણું સ્વીકારે તેમ નથી, તથા પોતાનું પૃથક્ સ્વરૂપ ખોઇ બીજી કોઇ ભાષામાં ભળી જાય તેમ નથી. વર્તમાન ગુજરાતી ભાષામાં વર્તમાન હિન્દી ભાષા કરતાં સાહિત્ય વધારે ખીલેલું છે. વળી, નામની વિભ-ક્તિઓની તેમ જ ક્રિયાપદના ભેદ, કાળ, પ્રયોગ, વગેરેની વિવિધતા અને વિપુલતા ગુજરાતીમાં હિન્દી કરતાં વધારે છે. આ રીતે, વિકાસની સામગ્રી ગુજરાતી ભાષામાં હિન્દી કરતાં વિશેષ છે, અને, મારવાડી ભાષા જો ગુજરાતી ભાષા તરફ વળશે તો નજીકની પેઢીની એ તેની મ્હોટી બ્હેન વૃદ્ધિ પામવામાં તેને ઘણી સહાયભૂત થશે એ નિસ્સંદેહ છે.

બાલસાહિત્ય.

(લેખક —સૌ. વિદ્યાગૌરી રમણભાઈ નીલકંઠ બી એ)

ગુજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય હજી પૂર્ણ કળાએ પહોંચ્યુ નથી તેમા ઘણા અંશો અપૂર્ણ છે અને કેટલાક તો નહીં સરખા છે જ્યારથી ગુજરાતી ભાષા હાલના રૂપાન્તરમા આવી ત્યારથી તે આજ સુધી તેમા પદ્યનો મોટો જથ્થો લખાએલો છે ગદ્ય સાહિત્ય તો ઘણા પાછળના કાળનુ છે એ સર્વ કોઇ જાણે છે એટલે સાધારણ રીતે કાવ્યનો વિષય ન થઇ શકે તેવી સર્વ બાબતો પદ્યમા જ રચાઇ હતી અને ગદ્ય લેખન શરૂ થયા પછી તે સાહિત્યનો જુદા જુદા કારણો આવી મળવાથી વિકાસ વધારે થયો છે તેમ છતાં પ્રમાણમા સાહિત્યના કેટલાક વિભાગો ઘણી જ અપૂર્ણ દશામાં છે કાવ્યનો સમૂહ ઘણો હોવા છતા નાટકનો ઉત્કર્ષ ઓછો છે, ઇતિહાસ, જીવનચરિત્ર વગેરેના ગ્રન્થો ગણતરીના જ છે તેમજ હાસ્યરસનુ સાહિત્ય નહીં જેટલુ છે અને બાળકો માટે પણ સાહિત્યસામગ્રી કાંઇ જ નથી એમ કહીએ તો ચાલે

સાહિત્ય પરિષદો કાંઈ જે સાહિત્યની ખોટ હોય તે manufacture કરાવી શકે અર્થાત્ ઉત્પન્ન કરાવી શકે એ સંભવિત નથી સાહિત્યના ગ્રન્થો એમ to order-યોજના પ્રમાણે રચી શકાતા નથી તથાપિ એવી પરિષદોમા વસ્તુસ્થિતિનુ દર્શન કરાવવાથી ઉત્સાહી અને શક્તિસંપન્ન લેખકોને માર્ગસૂચન થાય છે એ નિર્વિવાદ છે

બાલકો એ પ્રજાની મોટી સંપત્તિ છે અને તેમને યોગ્ય માર્ગે ચઢાવવામાં આવે તો ભવિષ્યનુ પ્રજાજીવન ઉન્નત થાય એ આપણે જાણીએ છીએ માટે આપણા બાળકોમા શુભ સંસ્કાર પડે એ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે ઘરમાંથી મળતું શિક્ષણ, શાળાનુ શિક્ષણ, સંગતિથી મળતુ શિક્ષણ અને વાચનથી મળતું શિક્ષણ એ સર્વ બાળકનુ ચારિત્ર્ય ઘડવામા સહાયભૂત થાય છે તેમા વાચન સંબંધી વિચાર કરવાનો છે

ગુજરાતી ભાષામા બાળકોને માટે સાહિત્ય નથી, તેઓને માટે પુસ્તકો નથી અને ચોપાનીઆ નથી, એમ કહીએ તો ચાલે તેમને માટે કેવા પ્રકારનુ સાહિત્ય હોવુ જોઇએ તેનો ખરો ખ્યાલ હોય તોજ તેમને માટે યોગ્ય પુસ્તકો રચાય બાળકોનાં મનના વલણો, જુદી જુદી માનસિક શક્તિઓની મંદતા અને તીવ્રતા આ સંબંધમા ખાસ લક્ષમાં રાખવી જોઇએ એકંદરે એવો ખ્યાલ જોવામાં આવે છે કે નીતિના બોધપાઠો તેમને આપવામા આવે તો તેઓ સદાચારના પુતળા બની જાય પહેલા આવા કલ્પિત ખ્યાલને લીધે તેઓને પ્રત્યક્ષ બોધના સાધન કોઇકોઇ રચતા અને હવે કાંઈક તેમાં ફેરફાર કરી વાર્તારૂપે બોધ આપવાનો પ્રયત્ન જ્યા બાળકોનું સાહિત્ય રચવાના છૂટા છવાયા પ્રયત્ન થાય છે ત્યા જોવામા આવે છે અને વિશેષમાં કાંઈ સહેજ જ્ઞાન મળે તેવાં લખાણો હોય છે બાલસ્વભાવનુ નિરીક્ષણ કરતા જણાશે કે તેમનામા અનુકરણશક્તિ, જીજ્ઞાસા, કલ્પનાશક્તિ અને મહત્ત્વાકાંક્ષા હોય છે આ સર્વને જવાબ દેતુ, એ શક્તિઓને સંતોષનારૂં સાહિત્ય બાળકો હોંસથી વાચે છે અને તેની અસર

ધાર્યા પ્રમાણે થાય છે. અલબત્ત બાળકોમાં બુદ્ધિ તેમની ઉમરના પ્રમાણમાં હોય છે તેથી તેઓ બુદ્ધિની કસોટીપર દરેક બાબત મૂકે છે પરન્તુ કલ્પનાશક્તિ ઘણી વાર એટલી બલવત્તર હોય છે કે દુનીઆની વાસ્તવિકતાની બહાર કલ્પના તરંગોમાં આનંદ માનવામાં તેઓ હમેશ તત્પર હોય છે.

અંગ્રેજી ભાષામાં આજથી સો વર્ષ ઉપર બાળકો માટેના સાહિત્યની હાલ અહીં છે તેવીજ સ્થિતિ હતી. તેમને માટે રડયાંખડયાં પુસ્તકો હતાં અને તેમાં કોઇ કોઇ ઉમેરો થતો. પરન્તુ છેલ્લાં ત્રીસ વર્ષમાં એ સાહિત્યની ખીલવણી ન કલ્પી શકાય તેટલા પ્રમાણમાં થઇ છે. બાલકો માટેની બેદરકારી જ એ સર્વનું કારણ હતી. એવું કહે છે કે અંગ્રેજી પ્રજાનું લક્ષ છોકરાં તરફના અયોગ્ય વર્તન તરફ દોરનાર ચાર્લ્સ ડીકન્સ હતો. ડીકન્સ અંગ્રેજી ભાષાનો શિષ્ટ લેખક છે. તેણે સંખ્યાબંધ પુસ્તકો લખ્યાં છે, જે લોકપ્રિયતાની ટોચે પહોંચેલાં છે. છતાં ડીકન્સની સેન્ટીનરી એટલે સો વર્ષની જયંતિ ઉજવવામાં આવી ત્યારે પ્રજા આ વિષયમાં તેની ઋણી છે એ વાતને ખાસ મહત્ત્વ આપવામાં આવ્યુ હતું. નીતિના પાઠો માત્ર દર્શાવતી વાર્તાઓના જમાના પછી અંગ્રેજી સાહિત્યમાં લોકમાં પ્રચલિત એવી જીન પરીઓની વાર્તાઓના સંગ્રહો પ્રકટ થયા જેને ફેરી ટેલ્સ કહેવામાં આવે છે. તે વાર્તાઓ બધી જ કલ્પિત હોય છે એટલું જ નહીં પણ તદન અસંભાવિત હોય છે. પરંતુ બાલકોની કલ્પનાશક્તિને તે એટલી હદ સુધી આકર્ષે છે કે અંગ્રેજી બાળકો વાંચતાં શીખ્યા પહેલાં અત્યંત રસપૂર્વક તે સાંભળે છે અને વાંચતાં આવડે ત્યારે વાંચે છે અને કલ્પનાનાં એવાં ઉડ્ડયનોમાં એટલાં મગ્ન થઇ આનંદનો અનુપમ અનુભવ કરે છે કે આપણને તે જોઇને એમ થાય છે કે આપણા દેશનાં બાળકોને આપણે જોઇએ તે કરતાં વહેલાં ગંભીર બનાવી દઇએ છીએ અને જગતના કઠોર અનુભવ કરાવીએ છીએ. કલ્પનાના મનોરાજ્યમાં વિહાર કરનાર એ બાળકો તરફ જોઇને સહજ ઇચ્છા થાય કે આપણે આપણું બાળપણ ફરી મેળવવા ભાગ્યશાળી થઇએ !

એ વાતોમાં સારાં નઠારાં મનુષ્યો, રાક્ષસો, પરીઓ વગેરે હોય છે અને સદ્વર્તનનુ તત્ત્વ પણ હોય છે પણ તે અત્યંત ગૌણ હોઇ તરી આવતા બોધની પેઠે અરુચિકર લાગતું નથી. તેવી વાર્તાઓ ઘણા પ્રમાણમાં વંચાય છે અને તેઓ પોતાની છાપ પણ અચૂક પાડે છે. તેવાં અંગ્રેજી પુસ્તકોમાંથી કેટલાંકનાં ભાષાંતરો કે અનુવાદ થયાં છે પણ અસલ વાતો ત્યાંના ભાવવાળી હોવાથી બાળકોના મનમાં સરલતાથી ઉતરી શકતી નથી. આપણા દેશમાં પણ ચાલતી કહાણીઓ, વાતો ઘણી છે અને તે આગળના જમાનામાં એક મુખેથી બીજે મુખે કહેવાતી તે કહેનારા સાંભળનારા ઓછા થઇ ગયા છે એ ખેદની વાત છે. તેવી સર્વ વાતો સંગ્રહીત થવી જોઇએ અને બાલકોને લાયકની તેમાંથી તારવી કાઢી તેમને માટે સાદા સહેલા સ્વરૂપમાં તે પ્રકટ થવાની જરૂર છે. તે કામ જેટલું જલદી થશે એટલો વધારે લાભ છે, કારણ કે એ વાર્તાઓ જાણનાર વર્ગ વખત જતાં લુપ્ત થશે અને સાહિત્યનું એક વીર, અદ્ભુત રસ ભરેલું અંગ હમેશને માટે જતું રહેશે. રાજા પાદશાહની વાતો સાંભળી તેને હસી કાઢનાર realpatidar.com

ઘણા હોય છે પણ તેમની પાછળ રહેલું દેશકાળનું રહસ્ય સમજે તેને એ હાસ્યાસ્પદ નહીં પરંતુ દેશના પ્રાચીન સમયના ધનરૂપ લાગે છે તેવા સંગ્રહો બહાર પાડવામા મ્હેનત અને નાણાની જરૂર છે પ્રતિભાશાળી લેખકોની ખાસ જરૂર નથી માટે સાહિત્યપ્રેમી ગૃહસ્થો, વર્નાક્યુલર સોસાઇટી અને એવી સંસ્થાઓ એ કામ કરાવી શકે તેમ છે એવો બાલકો માટેનો સંગ્રહ અંગ્રેજીના અનુવાદ કરતા વધારે અનુકૂળ થઇ પડવા સંભવ છે

છેલ્લા પચીસ વર્ષમા જે બાલસાહિત્ય અંગ્રેજી ભાષામા થયુ છે તે જૂદી જ જાતનુ છે છોકરાને રસ પડે, તેમના જીવનમા પ્રોત્સાહન આવે, અને નિર્દોષ આનંદનો અનુભવ તેઓ કરે તેવી નાની મોટી વાર્તાઓનાં અસંખ્ય પુસ્તકો અંગ્રેજીમા થયા છે એ બધાં શિષ્ટ અને કોઇપણ જાતના વાંધા વગરના છે, અને તે એક બે નહિં પણ સેંકડો રચાયા છે નિર્દોષ બાલ્યકાળમા ગરીબ તવંગર સહુ કોઇ તેનાથી મળતી મોજ ભોગવી શકે છે ભણવા તથા રમવામાથી બચેલા વખતનો આવા સાધનો વડે સદુપયોગ થાય છે

તે ઉપરાંત બાળકોની મહત્ત્વાકાંક્ષા પોષે તેવા સરળ જીવનચરિત્રો અંગ્રેજીમા ઘણા લખાયા છે અને અંગ્રેજી વાર્તાઓ રચવા કરતાં આવા ચરિત્રો રચવાની સામગ્રી આપણા સાહિત્યને સહેલાઇથી મળી શકે તેમ છે પરંતુ એ ચરિત્રો બાળકોને માટે લખનારે બાળકોનાં વલણો અને વૃત્તિઓને અનુકૂળ થાય તેવી રચનાશૈલી અને ભાષા રાખવા ખાસ ધ્યાન રાખવાની જરૂર છે કેટલાક બાલઉપયોગી પુસ્તકોમા આ વાતપર દુર્લક્ષ જોવામા આવે છે

મુસાફરીના પુસ્તકો આપણા સાહિત્યમા જુજ છે પરંતુ તે પણ બાળકોને વાચવાના લક્ષબિંદુથી નથી લખાએલા હોતા માટે તેવા પુસ્તકો પણ બાલસાહિત્યમા જરૂરનાં છે તે રચવામા કાંઈ ખાસ ઈશ્વરદત્ત શક્તિની જરૂર પડતી નથી અંગ્રેજીમા તેવા પુસ્તકોની રસિક માળાઓ છે જેમા જુદા જુદા દેશની ચિત્તાકર્ષક હકીકતો ચિત્રો અને નકશા સાથે આપેલાં હોય છે આપણે ત્યાના બાળકો માટેના તેવાં છૂટાં છવાયા લખાણો જોવામાં આવે છે તેમા ડહાપણડાહ્યાપણ જોવામા આવે છે તે આ પુસ્તક-માળામા નજરે પડતું નથી

ઇતિહાસને લગતી પુસ્તકમાળાઓ પણ એ જ રીતે મનોહર શૈલી, સરળ ભાષા અને રસમય હકીકતોવાળી હોય છે હિંદુસ્તાનના તેમ જ અન્ય દેશોના ઇતિહાસમાંથી આવાં નાનકડાં પુસ્તકો ગુજરાતી ભાષામા રચાવવાનું કામ અશક્ય નથી

હુન્નરો, ઉદ્યોગો, રસાયનશાસ્ત્ર, જીવનશાસ્ત્ર, વનસ્પતિવિદ્યા, ખગોળ એ સર્વ વિદ્યા-ઓને લગતાં પણ બાલકોને અનુકૂળ પડે તેવી રચનાનાં પુસ્તકો અંગ્રેજીમા છે અને જે જે બાળકોને સ્વભાવિક વલણ તેમાંના કોઈ તરફ હોય તેમને તેમની તે વૃત્તિ ખીલવવાનાં રસિક સાધનરૂપ તેઓ બને છે

આવાં વિવિધ પ્રકારનાં પુસ્તકો બાળકોને માટે અંગ્રેજી સાહિત્યમાં છે તેમ કહેવાની મતલબ એટલી જ છે કે એમાંનું ઘણું અંશે આપણા સાહિત્ય માટે થઇ શકે

તેમ છે. આપણા સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં જે વિસ્તાર નથી થઈ શકતો તેનાં અનેક કારણોમાં આપણી તે તરફની બેદરકારી મુખ્ય છે. કેટલાક પાસે બુદ્ધિનું સાધન છે, ઇચ્છા છે તેમને અનુકૂળતા નથી. અનુકૂળતા હોય તેમનામાં શક્તિ ન હોય અથવા ઇચ્છા ન હોય. ગુજરાતી સાહિત્ય માટે અંતરની લાગણી હોય, લખવાની શક્તિ હોય અને નિવૃત્તિ હોય એવા ગણ્યાગાંઠ્યા માણસો જડશે. તેઓ ગુજરાતી સાહિત્યનાં બાલસાહિત્ય સિવાયનાં અંગો તરફ પ્રવૃત્તિ કરવાની સ્વાભાવિક રીતે ઈચ્છા રાખતા હોય છે. એટલે જે જુજ લેખકો છે તેઓ પણ બાલસાહિત્ય તરફ લક્ષ આપી શકે એમ હાલ તો જણાતું નથી. તે માટે બાલસાહિત્યનાં જે પુસ્તકો માત્ર ખંત અને મહેનતથી રચવાનાં હોય તે બાળકોનાં નિકટનાં સંબંધીઓ—શિક્ષકો અને માતાઓ—એ ઉપાડી લેવાં જોઇએ. સર્વ કોઇ પ્રતિભાશાળી લેખક ન થઈ શકે, નિસર્ગશક્તિથી રચાએલાં કલ્પનામય પુસ્તકો રચવા બધા ભાગ્યશાળી ન બને પરંતુ બાળકો તે આપણને સોંપાએલા પ્રિય આત્માઓ છે એવી લાગણી ધરાવી તેમના જીવનમાં રસ રેડે તેવાં, તેમને સંસ્કારી કરે તેવાં, તેમને મહત્વાકાંક્ષી કરે તેવાં અને મુખ્યત્વે આનંદ આપે તેવાં પુસ્તકો તેઓ રચી શકે. અંગ્રેજી ભાષાનાં બાળકોનાં પુસ્તકોનો મોટો ભાગ સ્ત્રીરચિત હોય છે. આપણે ત્યાં સ્ત્રીઓ એવાં પુસ્તકો લખી શકે એવી સ્થિતિ નથી પણ શિક્ષકો તે કરી શકે તેમ છે. એ અંગ્રેજી પુસ્તકોની લખનારીઓ ઘણે ભાગે શિક્ષકો જ હશે. વિવાહિત સ્ત્રીઓ, માતાઓ કરતાં અવિવાહિત સ્ત્રીઓના પ્રયાસ એ દિશામાં વધારે જોવામાં આવે છે તેથી એ અનુમાન કરી શકાય. ઇંગ્લાંડમાં બધી પ્રાથમિક શાળાઓમાં—છોકરા—છોકરીની—સ્ત્રીશિક્ષકો જ હોય છે એ વાત ધ્યાનમાં રાખતાં એ અનુમાનને પુષ્ટિ મળે છે.

બાલકો માટે કોઇ કોઇ માસિકો પ્રકટ થાય છે તેમાં પણ બાળકોને અતિ ગંભીર બનાવવા તરફ લક્ષ વધારે આપવામાં આવે છે—અથવા તો ગંભીરતાને બદલે જાણે બાળકો બુદ્ધિહીન હોય તેવ નમાલાં લખાણો હોય છે. કેટલાક સારા લેખો પણ હોય છે. પરંતુ બોધ તરફ વધારે લક્ષ રાખેલું દેખાય છે. વળી તે ઉપરાંત એક વલણ જોવામાં આવે છે તે શરૂઆતથી જ દાબી દેવા જેવું છે. બાળકો માટેના લેખો તેઓને વાંચવા માટેના હોવા જોઇએ. તેઓ લેખક થાય એ તેવાં લખાણોનો હેતુ હોવો જ ન જોઇએ. વાંચી સમજી શીખવા પહેલાં લેખક થવાની આકાંક્ષા અસ્થાને છે. તેથી ખોટી ચડસાચડસી, બાળકોને નામે મોટાં લખે તેવી ઠગાઇ, અને ખરેખર બાળકો લખે તો લેખનનું તદ્દન અપરિપકવપણું એ જ પરિણામ થાય છે. બાલસાહિત્યનાં માસિકો તે બાળલેખકો તૈયાર કરવાનાં યંત્રો નથી, એ વાત ભાર મૂકીને કહેવાની જરૂર છે. બાળકોનું કામ તેમને માટે તૈયાર કરેલી સામગ્રીનો ઉપયોગ કરી તેમાંથી આનંદ મેળવી, અને તેથી પ્રાપ્ત થતા શુભ સંસ્કારોને જીવનમાં વાપરવાનું છે. પોતાની કાચી સમજ શક્તિ, અજ્ઞાન, અવ્યવસ્થિતતા વગેરેનો લાભ બીજાને આપવાની જરૂર નથી. કોઇ કોઇ બાળકો ઈશ્વરદત્ત વિરલ કલ્પનાશક્તિના સામર્થ્યવાળાં હોઇ કલ્પનામય લખાણ કદાચ કરી શકે પરન્તુ લેખક થવાના પ્રયત્ન તેમની પાસે કરાવવા ન જોઇએ અને તેને ઉત્તેજન પણ બનતા સુધી ન આપવું જોઇએ. લેખક થવા યોગ્ય પોતાને

માનવાથી આત્મગૌરવ અકાળે અને અસ્થાને આવે છે અને તેવા બાળકોની મનશક્તિનો વિકાસ થતો અટકે છે

ગુજરાતી સાહિત્ય હજી અપૂર્ણ દશામા છે તેના ઘણા ઉપયોગી વિભાગોને ઇષ્ટ સ્થિતિમા લાવવા માટે ભગીરથ પ્રયત્નો કરવાના છે, તેને માટે પુરતા લેખકો અને કાર્ય કરનારા નથી, નાણાં ખરચનારા નથી, વાંચનારા નથી, તેમા રસ લેનારા નથી તો તેના આ ગૌણ ગણાતા વિભાગપર લક્ષ કોણ આપશે એવો પ્રશ્ન કોઇ કરે તો તેનો પ્રથમ ઉત્તર એ છે કે આપણે ધારીએ છીએ તેવો ગૌણ એ વિભાગ નથી વળી સાવયવ વસ્તુઓ પેઠે જ સાહિત્યનો વિકાસ થઇ શકે સાહિત્યનુ એક અગ પ્રથમ પરિપૂર્ણ થાય પછી બીજુ પછી ત્રીજુ એમ ઈંટ પથરથી મકાન બધાય તે રીતે ન થઇ શકે જે જે વિભાગને અનુકૂળ સજોગો મળે, જે માટે કાર્ય કરનાર નીકળે તે તે વિભાગો ઉન્નત થતા જાય, અને તેવા અનેક સાથે પણ વૃદ્ધિ પામે તેમા કાંઇ અશક્ય નથી માટે અમુક વિભાગની વૃદ્ધિ થવાની રાહ જોવાની જરૂર નથી

દેશના ભવિષ્ય માટે જેમને ઉજ્વળ આશા છે, ગુજરાતી ભાષાના સાહિત્ય માટે જેમને અભિમાન અને આદર છે, બાળકો માટે જેમને ઉત્કટ પ્રેમ છે તેવા સાહિત્ય પ્રેમીજનોના આ સમેલન સમક્ષ બાળકો માટે કરેલી આ માગણી ભવિષ્યમા સફળ થશે એવી શ્રદ્ધાથી આ વિચારદર્શનની સમાપ્તિ કરવાની રજા લઉં છુ.

સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય

મૂળ સ્થાપકોનું ચરિત્ર, સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો તથા પાછળનો ઇતિહાસ.

વિક્રમની ઓગણીસમી સદીના સુમારે બીજા પાદથી શરૂ થઇને ત્યાર પછીનો લગભગ સાઠ વર્ષનો કાળ જુદાં જુદાં કારણોને લીધે ભારતવર્ષના ઇતિહાસમાં અદ્વિતીય છે. એ અરસામાં આર્યાવર્તમાં અનેક રાજકીય, ધાર્મિક અને સાંસારિક વિપ્લવો થયા; કેટલાં રાજ્યો અને ધર્મપંથો ઊભાં થયાં અને નાશ પામ્યાં; કેટલાક પરાક્રમી રણવીરો, ધર્મસ્થાપકો અને સુધારકો એ સમયપટ પર પોતાનાં પગલાં પાડી ગયા. એ બનાવોની જુદી જુદી રીતની સારી માઠી અસર આજ સુધી હિંદુસ્થાન ભોગવી રહ્યું છે.

ભગવાન્ સહજાનંદની જીવનલીલા એજ વખતમાં રમાઇ, તેથી એમના કાર્યની યોગ્ય પીછાણ થવાને એ સમયનું સિંહાવલોકન યોગ્ય થશે.

સં. ૧૮૩૭ (ઇ. સ. ૧૭૮૧) માં ભારત વર્ષની રાજકીય સ્થિતિ.

સહજાનંદ સ્વામીના જન્મ સમય (સં. ૧૮૩૭, ઇ. સ. ૧૭૮૧) ના હિંદુસ્થાન પર દૃષ્ટિ નાંખો. ઇંગ્રેજી સત્તાનો પાયો નંખાઇ ગયો છે; પણ હજુ એ પ્રજાને તીવ્ર રાજ્યાભિલાષા ઉત્પન્ન નથી થઇ; હજુ એમનું ધ્યાન વ્યાપાર પરજ ચોંટયું છે; હજુ એમના અમલદારોની રાજ્ય વધારવાની વૃત્તિ ઉપર ઇંગ્લાંડથી સખ્ત અંકુશ મૂકાયા જાય છે; એમના રાજ્યનો વિસ્તાર હજુ બંગાળામાંજ થયેલો છે. મદ્રાસ તરફ હજુ માઇસોરનો પરાક્રમી સીપાઇ હૈદર અને તેનો પુત્ર એમને હંફાવી રહ્યા છે. મરાઠા સત્તાનો અસ્ત થવા માંડયો છે, પણ હજુ તેનું તેજ ઇંગ્રેજોને આંજી નાંખે એટલું તો છે.

પંજાબમાં શીખ સત્તાનો સ્થાપનાર પરાક્રમી રણજીતસિંહ થોડા માસનું બાળક હોઇ પારણામાં ઝુલે છે.

ગૂજરાતમાં પોપાબાઇનું રાજ્ય ચાલી રહ્યું છે. ગૂજરાતનો કોઇ માલીક રહ્યો નથી. પેશ્વા અને ગાયકવાડ વારા ફરતી મરજીમાં આવે તેમ ગૂજરાતનું લીલું ધન લુંટી જાય છે. કોળી કાઠી અને ગરાસીઆ દેશવાસીઓ પરજ ધાડ પાડી લુંટફાટ કરી રહ્યા છે.

હિંદુસ્થાનની રાજકીય સ્થિતિ આ તરેહની છે. પણ આ સમય અનેક મહાપુરૂષોના જન્મ માટે પણ પ્રસિદ્ધ છે. રણજીતનો જન્મ ગણાવ્યો.

કેટલાક મહાપુરૂષના જન્મ.

રાજા રામમોહનરાય પણ હજુ બે ત્રણ વર્ષનું બાળક છે. ગૂજરાતમાં દયારામ બાર વર્ષનો કિશોર છે, ગિરધરના જન્મને હજુ ૫-૬ વર્ષની વાર છે, પણ ધીરો યુવાવસ્થાએ

પહોંચ્યો છે નીરાંત પણ યુવાવસ્થામાં હશે, અને ભોજો પણ ચાબખા મારવાની શરૂઆતમાં છે ગૂજરાત કાઠીઆવાડ તથા કચ્છમાં ભક્તોનો ખળભળાટ જાગી ઉઠેલો જણાય છે ધીરો, રણછોડ લાલો વગેરે અનેક ભક્તરાજો પ્રભુના ગુણાનુવાદ ગાતા અને ગવડાવતા આ ભૂમિમાં ફરી રહ્યા છે એ સર્વ સંપ્રદાયોથી અલ્પ સમયમાં અતિશય વધી જનાર ઉદ્ધવ સંપ્રદાયનો પાયો સ્વામિનારાયણના ગુરૂ સ્વામી રામાનંદ, તેમની શિષ્યમંડળીસહ, નાખી રહ્યા છે તેમના એક શિષ્ય ગોવિંદરામે આજ વર્ષમાં (સં ૧૮૩૭ માં) કળિયુગના ધર્મનો ગરબો ગાઇ નીચે પ્રમાણે ભવિષ્ય ભાખ્યું છે —

> ગીતામાં અર્જુનને કીધું, કૃષ્ણ પ્રભુ શ્રીમુખજીરે,
> અધર્મ કળિના વીટયા માણસ મુજથી થાશે વિમુખજી,
> કળિયુગ આવ્યોજીરે
> ત્યારે હું પૃથ્વીમાં પ્રગટીશ, ધર્મના સ્થાપન સારૂજીરે,
> અધર્મ કળીનો નાશ કરીને, તારીશ જીવ હજારરે,
> કળિયુગ આવ્યોજીરે
> કરુણા કરીને કૃષ્ણ કળિમાં પ્રગટ થાશે સુખદાનજીર
> હરિ હરિકૃષ્ણ નામે કે'વાશે, પુરુષોત્તમ ભગવાનરે,
> કળિયુગ આવ્યોજીરે
> કામ, ક્રોધ, મદ, લોભના ત્યાગી, સાધુ કરશે અપારજીરે,
> ધર્મ જ્ઞાન, વૈરાગ્યે સૌની ભક્તિ કરશે વિસ્તારરે,
> કળિયુગ આવ્યોજીરે
> (કડી ૫૬ થી ૫૯)

ટુંકામાં કહીએ તો આ સમયમાં ગૂજરાતમાં ધાર્મિક જાગૃતિનાં ચિહ્નો દેખાઇ આવે છે આમ એક જ સમયે અનેક ભગવદ્‌ભક્તોનો ઉદ્ભવ થવો, અનેક મત-પંથોનો ફેલાવો થવો, એ એક અસાધારણ ઘટના છે, અને સહજ પ્રશ્ન ઉઠે છે કે એનું કારણ શું હશે? આ સમયનો, અને કિંચિત્ તેની પૂર્વેનો ગૂજરાતી સમાજ તપાસવાથીજ એનું કારણ સમજી શકાય

ગૂજરાતી સમાજ. ગૂજરાતની રાજ્યસત્તા નિર્બળ હતી, એ આપણે જોયું એવી સ્થિતિમાં સાધારણ જનસમાજનું રક્ષણ પોતપોતાનાં કે ગામનાં મહાજનો જ કરી શકે એટલે આ વખતમાં ગૂજરાતના મહાજનો સર્વોપરિ સત્તા ભોગવતા એમ લાગે છે આનો કાંઇક પૂરાવો સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના ગ્રંથોમાંથી, તથા એ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ તરફની તેમની વર્તણુંક પરથી મળી આવે છે મહાજનો પોતાના ગામના અધિકારીઓને હઠાવી શકતા એમાં કાંઈ શક નથી

પણ જેમ મહાજનો રાજ્યપર અધિકાર ચલાવતા, તેમ તે પોતે ધર્માચાર્યોના સંપૂર્ણ અંકુશ તળે હતાં જે સમાજના આગેવાનોને આત્મરક્ષણ માટે નિરંતર ટોળા

ફાડી તપાસતાં રહેવું પડે, તે આગેવાનો સ્વાભાવિક રીતે જ 'જુનું એટલું સોનું' ના પક્ષમાં રહેવાના; એ કોઇપણ જાતનો ફેરફાર અસહ્ય ગણવાના. એટલે, આ સમય પ્રાગતિકોનો નહતો; ઘરરખુપણું (conservatism) એ આ સમયનું ખાસ લક્ષણ કહી શકાય. ઘરરખુપણાની એક ખાસીઅત એવી છે કે જેમાં મમત્વ બંધાયો તેના દોષો તરફ આંખ મીંચામણી કરવાની વૃત્તિ રહે; એટલું જ નહિ, પણ એ ગુણ તપાસી એને સંઘરી રાખવાની વૃત્તિ થાય; અથવા એ દોષોને લીધે રખેને મમત્વના વિષયની કિંમત ઘટી જાય, એ ધાસ્તીથી એનું કૃત્રિમપણે મૂલ્ય વધારવાનો પ્રયત્ન થયા કરે.

આ વખતનાં મહાજનોનું મમત્વ મુખ્યત્વે કરીને વલ્લભ સંપ્રદાય કે જૈનમતમાં હતું, અને એ બન્ને ધર્મપંથો બહુ અધોગતિએ પહોંચેલા હતા. ધર્મને નામે અનીતિ ચાલતી, અથવા અનીતિજ ધર્મરૂપ થઇ ગઈ હતી. ઘણા લાંબા વખતથી એ પંથોમાં સડો પેસતો હતો, એમ અખો વગેરે સાક્ષી પૂરે છે, એટલે એ સડાનું વિસ્તારથી વર્ણન નહિ કરીએ.

આ તો બે મુખ્ય પંથો કહ્યા. આ સિવાય ગૂજરાતમાં બીજા અનેક પંથો ચાલી રહ્યા હતા. કબીર પંથી, કુંડા પંથી, કૌલ, શાક્ત, વામમાર્ગી, શુષ્કવેદાંતી વગેરે નામો વિશેષ જાણીતાં છે. વૈરાગીઓનાં જુદાં જુદાં નામો પણ અનેક પંથોનો પ્રચાર બતાવે છે. બ્રહ્માનંદ સ્વામી વર્ણન કરે છે કે,

> કોઉક શીશ જટા નખદીર્ઘ, ડોલત અંગ બાઘંબર ધારે,
> કેશ લુંચા અરુ કાનફટા કોઉ, ઘંટ બજાવત જંગમ ન્યારે;
> કોઉક વીરકે વાદુ કહાવત, કોઉક દાદુ હી દાદુ પુકારે,
> ....
> ન્યાસી અરુ વનવાસી કહે ગુરુ, ઔર ઉદાસી ગુરુ મુખ ગાવે.
>
> (બ્રહ્મવિલાસ.)

એ વૈરાગીઓમાં નરસિંહ, શિવ, ભૈરવ, કાલી, હનુમાન વગેરે અનેક દેવતાઓની ઉપાસના ચાલતી. વૈરાગીઓનું જોર પણ ઘણું હતું. એ સર્વે શસ્ત્ર રાખતા અને મોટાં મોટાં ટોળામાં ફરતા; એમની સ્વારીનો ઠાઠ રાજાઓને આંજે એવો રહેતો. એ લોકોના ધર્મીય બળમાં, શસ્ત્ર બળનો ઉમેરો થતો. એમની સ્વારી જે ગામમાં જાય ત્યાં શાપની ભીતિ દાખવી આધિદૈવિક ત્રાસ, શસ્ત્રથી આધિભૌતિક ત્રાસ અને ભોજન તથા વનની ઉઘરાણીથી આધ્યાત્મિક (માનસિક) ત્રાસ આપી ત્રણે તાપનો અનુભવ કરાવી શકતા.

આ સિવાય વહેમનો ભંડાર પણ કાંઈ ઓછો નહતો. ભાગ્યે કોઇ કુટુંબ એવું હોય કે જેના ઘરનું કોઇ મનુષ્ય—સાધારણ રીતે સ્ત્રીજન—ભૂત યોનિને પ્રાપ્ત થયું ન હોય; ભાગ્યે કોઇ પોળ એવી હશે કે જેમાંનું એકાદ ઘર ભૂતશાળા તરીકે પ્રસિદ્ધિને ન પામ્યું હોય. ગુજરાત મૂળથીજ અહિંસાધર્મી ગણાય છે; પણ આ સમયમાં ગુજરા-

તમાં કાળી, અંબા, શીતળા, મહામારી, બળીયાકાકા, ભૈરવ, વીર વગેરેના સાન્ત્વનાર્થે એટલી જીવહિંસા થતી કે સ્વામિનારાયણને એ રૂઢિ સામે હજારો રૂપીઆને ખર્ચે લડત ચલાવવી પડેલી, પોતાના જીવને અને સ્વતંત્રતાને જોખમમાં નાખવાં પડેલાં અને શાસ્ત્રાર્થો કરવા પડેલા

ગૂજરાતની રાજકીય અને સામાજિક સ્થિતિનું તે સમયનું ચિત્ર મને આવું ભાસે છે પરંતુ આવી સ્થિતિમાંજ ઉન્નતિનાં બીજ રહેલાં હોય છે દરાની ઉપર ચઢવાની ગતિમાંજ નીચે પડવાનું જોર સમાય છે ઘડીઆળના લોલકના એક બાજુના ઝોકમાંજ બીજી બાજુનો ઝોક રહેલો છે ઘણી વાર આપણે કોઇ સમાજનું ખરાબ ચિત્ર જોઇએ છીએ, ત્યારે તે બહુધા સમાજના આગેવાનોને જોઇનેજ આલેખાયલું હોય છે સમાજનો મધ્યમ વર્ગ તો ઘણી ખરી વાર સમતોલ જાળવી રહેલો હોય છે આગેવાનોના થોડા છાંટા એમને ઊડયા હોય છે ખરા, પણ એ વર્ગ ઘણું ખરૂં પ્રગતિવાદી, નીતિ-પ્રેમી, નિષ્પક્ષપાતી અને સત્યશોધક હોય છે જ્યાં એ સત્ય, શુદ્ધિ, નીતિ જોય છે, ત્યાં તેને વધાવી લેવા એ નિરંતર તૈયાર હોય છે જ્યાં સુધી પોતાના હિતાહિતનું એ વર્ગને જ્ઞાન થયું નથી હોતું, ત્યાં સુધી એ સમાજના આગેવાનોની પાછળ ઘસડાય છે, પણ પોતાનું હિત કયાં છે એની એને જ્યારે પ્રતીતિ થાય છે, ત્યારે તે હિત સાધવા, અને તેને માટે જે ભોગ આપવો પડે તે ભોગ આપવા પણ એ તત્પર થઇ જાય છે શંકરાચાર્ય અને માર્ટિનલ્યૂથરના દિગ્વિજયો એજ નિયમથી સમજાવી શકાય આગેવાનો તો ઘણા કહેવાય છે, પણ ખરા આગેવાનો તો કેવળ સમાજને અનુસરીને ચાલનારા, સમાજનો બોલ ઝીલનારાજ હોય છે સમાજને દોરનાર આગેવાન વિરલ હોય છે જ્યારે એવા આગેવાન પાકે છે, ત્યારે કહેવાતા આગેવાનો સિવાયનો બાકીનો સમાજ એને ઘણું ખરૂં નમી દે છે ગૂજરાતમાં પણ આ સમયમાંજ અનેક ભગવદ્ ભક્તોનો ઉદ્ભવ થયો, ગૂજરાતની બહારથી પણ અનેક ભક્તોએ ત્યાં આવી વસવાટ કરવો,× એ બતાવે છે કે ગૂજરાતનોએ મધ્યમ વર્ગ પોતાનું સમતોલ જાળવી રહ્યો હતો, પોતાની આંખો ઉઘાડી રાખી બેઠેલો હતો

૫૦ વર્ષ પછીની સ્થિતિ.

સહજાનંદ સ્વામીના જન્મ સમયનું ચિત્ર જોઇ, એમના દેહોત્સર્ગ સમયનું ચિત્ર પણ તપાસવું ઠીક પડશે સહજાનંદ સ્વામીનો પૃથ્વી પર નિવાસ માત્ર ૪૯ વર્ષ, એટલે સંવત્ ૧૮૮૬ (ઈ સ ૧૮૩૦) સુધી હતો ઈ સ ૧૮૩૦ સુધીમાં તો ભારતવર્ષની રાજકીય સ્થિતિ પલટાઇજ ગઈ હતી મરાઠા સત્તાનો અંત આવી ગયો હતો આખા હિંદુસ્થાનમાં બેજ સત્તા સ્વતંત્ર અને બળવાન રહી હતી એક ઇંગ્રેજોની અને બીજી શિખોની સિંધિયા, હોલ્કર, ગાયકવાડ, નિઝામ, માઇસોર વગેરે સર્વે રાજ્યો ઇંગ્રેજો જોડે સંધિથી જોડાયાં હતા, અને કેટલેક અંશે એમના તાબાનાં રાજ્યો જેવી સ્થિતિમાં અત્યારથીજ મૂકાઇ ગયાં હતાં રણજીતસિંહની ભવિષ્યવાણી ખરી

× સ્વામિનારાયણના સાધુઓમાંથી [illegible] અને [illegible] હિંદુસ્થાનના [illegible]

પડવાનાં સર્વે ચિહ્નો જણાઈ ચુક્યાં હતાં. જેમ કેટલાક રોગ શરૂઆતમાં તિલમાત્ર જેટલા હોઇ, જોત જોતમાં આખાં શરીરમાં વ્યાપી ઊઠે છે, તેમ બંગાળના એક ભાગમાં પડેલું રક્તબિન્દુ જોત જોતામાં આખા ભારતવર્ષમાં પ્રસરી ગયું હતું. ગૂજરાત-કાઠીઆવાડમાં બાહ્ય શાંતિ પથરાઈ ગઇ હતી, અને લાંબી અશાંતિથી કંટાળેલા એ પ્રાંતે એ શાંતિ સ્થાપક રાજ્યકર્તાને વધાવી લીધો હતો, એમાં જરાએ શંકા નથી. "ઝેર ગયાં ને વેર ગયાં વળી કાળાં કેર ગયા કરનાર." એ વાક્યો પ્રશંસાના નથી, પણ ગૂજરાતની તે વખતની ખરી લાગણી દર્શાવે છે. રાજ્ય પ્રાપ્તિની અનિચ્છા દર્શાવનાર પ્રજા એક સામ્રાજ્ય સ્થાપી રહ્યું હતું એટલુંજ નહિ પણ હિંદુ ધર્મ અને સમાજમાં પણ હાથ નાંખવાની હિંમત આવે એટલું બળ એણે મેળવ્યું હતું. આપણી સમક્ષ છેલ્લાં ૪-૫ વર્ષમાં જે મહાન ક્રાંતિઓ થઇ ગઇ અને હજુ થતી જાય છે, તેના સાક્ષી રહેવાનું જો આપણું ભાગ્ય ન હત, તો મનુષ્યના જીવનથી એ ઓછા અવધિમાં થયેલા ભારત વર્ષમાંના આ ફેરફારો આપણને અદ્ભુત લાગ્યા વિના રહેત નહિ.

આટલી પ્રસ્તાવના કર્યા બાદ, હવે આપણે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ તપાસીએ.

ઉદ્ધવ સંપ્રદાય. જેને લોકો સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયને નામે ઓળખે છે, તેને અમે પોતે તો ઉદ્ધવ સંપ્રદાયને નામે ઓળખાવીએ છીએ. અમારા સંપ્રદાય તરફથી બહાર પડતાં પુસ્તકો ઉપર "ઉદ્ધવ સંપ્રદાયના હરિજનો સારૂ" એવા શબ્દો છાપેલા દેખાશે. આનું કારણ જાણવા માટે આપણે થોડોક પૌરાણિક કથાનો આશ્રય લેવો પડશે.

બે સાંપ્રદાયિક કથાઓ શ્રીમદ્ ભાગવતમાં કથા છે કે શ્રી કૃષ્ણે સ્વધામમાં પધારવા તૈયારી કરી ત્યારે તેમણે પોતાનું સર્વ જ્ઞાન ઉદ્ધવને આપ્યું, અને એને બદરિકાશ્રમમાં જવાની આજ્ઞા કરી.

બીજી એક કથા છે કે એક સમયે સર્વે ઋષિઓ નરનારાયણના દર્શન કરવાને બદરિકાશ્રમમાં ગયા હતા. તેજ વખતે નરનારાયણનાં માતા પિતા-ધર્મ તથા મૂર્તિ-પણ ત્યાં આવી ચઢયાં. સર્વે મુનિઓની સભા ઋષિ-પ્રભુની સમક્ષ ભરાઇ હતી, અને ભારતવર્ષમાં પ્રવર્તેલા કળિયુગનુ વર્ણન મુનિઓ ભગવાન નારાયણને સંભળાવી રહ્યા હતા, અને નારાયણ મુનિનાં વચનો સાંભળી રહ્યા હતા. શ્રવણ ભક્તિમાં સર્વે એટલા તલ્લીન થઇ ગયા હતા, કે શાપ પ્રવીણ દુર્વાસા ત્યાં આવી પહોંચ્યા તેનુ કોઇને ભાન રહ્યું નહિ. અર્થાત્ દુર્વાસા મુનિનો યોગ્ય સત્કાર થયો નહિ. તે ઉપરથી અતિ કોપાયમાન થઇ દુર્વાસાએ સર્વે સભાને શાપ દીધો કે પોતાના તપનું અભિમાન ધરી મારૂં અપમાન કરનાર તમે સર્વે ભારતવર્ષમાં જન્મ પામો, અને ત્યાં કળિયુગને લીધે બળવાન થયેલા અસુરોને હાથે અપમાન તથા દુઃખને પ્રાપ્ત કરો. આવા શાપ વચનો સાંભળી મુનિઓ ભડકી ઉઠયા. ધર્મદેવે ધૈર્ય ધારી દુર્વાસા ઋષિને સમજાવી, શાંત પાડયા. ત્યારે દુર્વાસાએ એટલો અનુગ્રહ કર્યો કે આ નારાયણ ઋષિ તમારા પુત્ર થઇ તમને સર્વેને પોતાના આશ્રિત કરી મારા શાપથી મૂકાવશે. આટલું બોલી દુર્વાસા

પાછા ચાલ્યા ગયા ભારતવર્ષમાં જન્મ લઇ સદ્ધર્મનું પાછું સ્થાપન કરવા ઇચ્છતા એવા નારાયણ મુનિની પ્રેરણાથી જ દુર્વાસાનું આગમન અને શાપ થયા હતા એમ નારાયણ દેવે સમજાવ્યું, અને સર્વેને શાંત પાડી, યોગ્ય અવસરે આર્યાવર્તમાં જન્મ લેવા આજ્ઞા કરી

ઉદ્ધવ પણ આ શાપના ઝપાટામા સપડાઇ ગયા હતા

ઇશ્વરે ધારણ કરેલા અવતારોના કારણોનું પૃથક્કરણ કરતા જોઇ શકાશે કે એમાના કેટલાક રાજકીય પરિવર્તન કરવા માટે થયા છે, અને કેટલાક કેવળ ધાર્મિક પરિવર્તન માટે છે કૂર્મ, વરાહ, નૃસિંહ, વામન, પરશુરામ, રામ, અને કૃષ્ણ એ અવતારોનું મુખ્ય કાર્ય રાજકીય ક્ષેત્રમાં થયું છે રામ અને કૃષ્ણ વડે ધર્મની સ્થાપના પણ થઇ, પણ એ સ્થાપના ઘણે ભાગે એમના સ્વલોકગમન પછી જ થઇ છે ઋષભદેવ, બુદ્ધ દત્તાત્રેય, કપિલ વગેરે અવતારો આથી ભિન્ન પ્રકારના છે યદ્યપિ ઋષભદેવ અને બુદ્ધ રાજકુમારો હતા છતા એમાથી એકે અવતારે રાજપ્રકરણી કાર્ય સાધ્યું નથી બાહ્ય અસુરનો નાશ કરવા એ અવતારો ઉત્પન્ન થયા નહતા, પણ એ અવતારો કેવળ સાધુ રૂપે હોઈ, સાધુ માર્ગે સદ્ધર્મનું સ્થાપન એમણે કર્યું છે સ્વામિનારાયણને પણ એમના અનુયાયીઓએ સાધુ રૂપે એકાંતિક ધર્મના સ્થાપક અને અંતશત્રુઓનો હણનારા પરમાત્મા માન્યા છે

આ સમયની સ્થિતિ ધાર્મિક ક્રાંતિ માટે તૈયાર થઇ રહી હતી, એ ઉપર કરેલા સિંહાવલોકન પરથી સ્પષ્ટ થયું હશે તેથી, યોગ્ય અવસર જાણી ઉદ્ધવે ધાર્મિક ક્રાંતિનો પાયો નાખવા પ્રથમ જન્મ ધર્યો

સ્વામી રામાનંદ

અયોધ્યામા અજયપ્રસાદ અને સુમતિ નામે સરવરિયા બ્રાહ્મણ દંપતીને ઘેર સંવત્ ૧૭૯૫ ની જન્માષ્ટમીને દિવસે એક પુત્રનો જન્મ થયો આ પુત્રનું નામ રામશર્મા પાડયું રામશર્મા બાળપણથી જ ભક્તિનિષ્ઠ હતા બારેક વર્ષના થયા ત્યાં સુધી તેમણે ઘેર અભ્યાસ કર્યો, અને પછી વિશેષ અભ્યાસ કરવાની રુચિ જણાવી ઘેરથી નીકળી પડયા નીકળ્યા તે નીકળ્યા જ પાછા ઘર ભેગા કદી થયા નહિ તીર્થાટન એમનો ધંધો થઇ પડયો શરૂઆતમાં તો તે મુમુક્ષુ થઇ ગુરુની શોધમાં નીકળ્યા ફરતા ફરતા કાઠીઆવાડમાં આવ્યા ત્યા તળાજા ગામમા કોઇ કાશીરામ શાસ્ત્રીને ત્યાં સંસ્કૃત ગ્રંથોનો મોટો સંગ્રહ હતો સ્વામી રામાનંદે એને ત્યાં રહી એ ગ્રંથોનું અવલોકન કર્યું ત્યાંથી દ્વારિકાની યાત્રા કરી ત્યાં એમણે સાભળ્યુ કે ગિરનાર પાસે ત્રંબા ગામમાં એક આત્માનંદ કરીને સંન્યાસી રહે છે તે ખરા સદ્ગુરુ છે રામશર્મા ત્રંબા ગામ આવ્યા અને સ્વામી આત્માનંદના શિષ્ય થઇ રહ્યા સ્વામી આત્માનંદને યોગ્ય ગુરુ જાણી, રામશર્માએ એમની પાસે દીક્ષા લીધી, અને રામાનંદ નામ ધાર્યું

સ્વામી આત્માનંદ અદ્વૈતવાદી હતા, અને નિરાકાર બ્રહ્મની ઉપાસના કરતા એમના અનુગ્રહથી રામાનંદ સ્વામીને આત્મદર્શન થયું, પણ શાંતિ થઇ નહિ રામાનંદ સ્વામીને શ્રીકૃષ્ણમાં દૃઢ નિષ્ઠા હતી, અને એને પોતાના આત્મામાં સાક્ષાત શ્રી

કૃષ્ણનું દર્શન કરવું હતું. એ કાર્ય સ્વામી આત્માનંદથી સરી શકે એમ નથી એમ એમને લાગ્યું, અને તેથી તેમણે આત્માનંદજીનો ત્યાગ કર્યો, અને વળી ગુરુની શોધમાં ચાલ્યા.

ચાલતાં ચાલતાં તે દક્ષિણમાં રામાનુજની જન્મભૂમિમાં આવ્યા. તોતાદ્રિમાં જઇ એમણે રામાનુજની ભક્તિ આરંભી. રામાનુજાચાર્યે અનુગ્રહ કરી એમને સ્વપ્નમાં દર્શન દીધું અને વૈષ્ણવી દીક્ષા આપી, તથા શ્રીકૃષ્ણનું દર્શન થાય એવું સાધન બતાવ્યું. એ રીત પ્રમાણે આરાધના કરવાથી સ્વામીને કૃષ્ણ દર્શનનો લાભ પ્રાપ્ત થયો. જે સત્ય પોતાને પ્રાપ્ત થયું હતું તે બીજાને આપવાની રામાનુજાચાર્યે એમને આજ્ઞા કરી હતી, તે પ્રમાણે હવેથી સ્વામી રામાનંદે ઉપદેશ દેવાનું આરંભ્યું. દક્ષિણથી ઉપડી છેક ઉત્તરમાં કૃષ્ણ જન્મભૂમિની યાત્રા કરી. ત્યાં પોતાના ઇષ્ટદેવની આરાધના કરી. શ્રીકૃષ્ણે એમને દર્શન દઈ, પોતે જલદીથી પ્રકટ થઇ એમને મળશે, એવું વચન કહ્યું. પોતાના ઇષ્ટદેવનો થનારો પ્રાદુર્ભાવ સાંભળી, હર્ષિત થઈ ગયેલા રામાનંદ સ્વામી ફરતા ફરતા પ્રયાગ આવ્યા. ત્યાં તીર્થ યાત્રાએ નીકળેલા સ્વામિનારાયણના માતા-પિતાનો એમને મેળાપ થયો. એ દંપતીએ રામાનંદ સ્વામીને હાથે વૈષ્ણવી દીક્ષા લીધી. રામાનંદ સ્વામી ત્યાંથી પાછા કાઠીઆવાડમાં આવ્યા, અને પોતાના આગલા ગુરુ આત્માનંદ સ્વામીને મળ્યા. આત્માનંદજી સાથે ખૂબ ચર્ચા થઇ, અને પરિણામે એ પણ પોતાના શિષ્યના મતના થયા. થોડાક કાળ પછી સ્વામી આત્માનંદનું અવસાન થયું, અને એમના સર્વે શિષ્યોએ સ્વામી રામાનંદનું ગુરુત્વ સ્વીકાર્યું. એ શિષ્યોમાં હુરબાઇ અને લાલબાઇ નામે બે સ્ત્રીઓ, જેનો ઉલ્લેખ આગળ ઉપર આવશે, તે પણ હતી.

હવે પછી સ્વામી રામાનંદ કચ્છ તથા કાઠીઆવાડમાં ઇશ્વરાવતાર થવાનો સંદેશો સંભળાવતા ફરવા લાગ્યા. અનેક જનો એમના અનુયાયી થવા લાગ્યા. રણછોડ, લાલો, ભોજો, નીરાંત વગેરે ભક્તોનાં મંડળોમાં તો એ એકલાજ પોત પોતાનાં જૂથ-માં અસાધારણ વ્યક્તિ લેખાતા. પણ રામાનંદ સ્વામીનું મંડળ તો ભક્તોની શાળા જ થઇ રહ્યું. એમાંના બે–સ્વામી મુક્તાનંદ અને લાલજી સુતાર (પાછળથી નિષ્કુળાનંદ સ્વામી)–તો આખા ગૂજરાતમાં પ્રસિદ્ધ થયા છે. જે નટનું આગમન સૂચવવા માટે પોતે ડુગ ડુગી બજાવે છે એમ તે કહેતા હતા, તેને આવવાની વાટ જોતા, એ અને એમના સર્વ શિષ્યો શ્રીકૃષ્ણ ભજનમાં તલ્લીન થઇ આનંદમાં દિવસ ગાળતા હતા.

હવે આપણે એ મહાન ખેલાડીનું જીવન હાથ ધરીએ.

સહજાનંદ સ્વામી–માતા પિતા.

લખનૌથી ચંપારણ્ય તરફ જતી ગાડી પર 'છપૈયા સ્વામિનારાયણ' નામે એક નાનકડું સ્ટેશન આવે છે. અયોધ્યાથી એ સાતેક ગાઉ થાય છે. એ ગામમાં હરિપ્રસાદ પાંડે નામે એક સરવરિયા બ્રાહ્મણ તેની પત્ની પ્રેમવતીની સાથે રહેતા હતા. બન્ને દંપતી શ્રીકૃષ્ણની અનન્ય ભક્તિ કરતાં હતાં, અને સદાચરણથી રહેતાં હતાં. કહો કે ધર્મ અને ભક્તિના સાક્ષાત અવતાર જ હતાં. સ્વામિનારાયણના જન્મ પહેલાં તેમની આર્થિક સ્થિતિ બહુજ દુર્બળ હતી, અને કોઇક દુષ્ટ લોકો એમને ત્રાસ આપી

ખજવતા એમ પણ જણાય છે આથી પોતાના જયેષ્ઠ પુત્ર રામપ્રતાપને એના મામાને સોંપી, એ બન્ને જણા તીર્થ યાત્રાએ નીકળ્યાં તીર્થાટન કરતા કરતાં પ્રયાગમાં એમને રામાનંદ સ્વામીનો મેળાપ થયો એ વાત જણાવી છે ત્યાંથી ગોકુળ-વૃંદાવન જઇ, ત્યાં એમણે શ્રીકૃષ્ણની આરાધના કરી શ્રીકૃષ્ણે એમને ઘેર અવતરવાનું વરદાન આપ્યુ

અશ્વત્થામાનો શાપ.

ત્યાથી આગળ જતા જે વાત બની તે અતિશય અદ્ભુત છે સંપ્રદાયના સર્વે ગ્રંથોમાં એ વાત લખાયલી છે, અને એ સર્વે ગ્રંથો સ્વામિનારાયણના સમયમાં જ અથવા ત્યાર પછી દશ વર્ષની અંદર લખાયલા હોવાથી, વિશેષ ચમત્કારિક છે વાર્તા આ પ્રમાણે છે આગળ જતાં ધર્મ-ભક્તિ એક અરણ્યમા ભુલા પડયા ત્યાં તેમને દ્રોણ પુત્ર ચિરંજીવી અશ્વત્થામા મળ્યો શ્રીકૃષ્ણ પ્રકટ થશે એમ ધર્મદેવ પાસેથી સાભળી તેણે કહ્યું કે,—

માટે હુ પણ છઉ અશ્વત્થામા રે, દઉંછુ શાપ સુણો નર વામા રે,
જેહ પુત્ર થાય તમારો રે, કહુ શસ્ત્ર તે કેદી મ ધારો રે
શસ્ત્ર વિના શત્રુ કેમ મરશે રે, મારા શાપે શસ્ત્ર ન ધરશે રે,
એમ કરતાં શસ્ત્ર લેશે હાથ રે, તો જીતશે નહિ વેરી સાથે રે

(ભક્તચિંતામણી, અ ૧૫, ૫૧-૫૨)

આ શાપ સાંભળી ધર્મ ઉદાસ થઇ ગયા, અને એમણે પોતાના કુળદેવ હનુમાનની સ્તુતિ કરી. તે ઉપરથી હનુમાને પ્રકટ થઇ નીચે પ્રમાણે આશ્વાસન આપ્યુ —

કૃષ્ણ થશે બહુ બુદ્ધિવંત રે, કરશે બુદ્ધિયે દૈત્યનો અંત રે,
એને નહિ પડે શસ્ત્રનું કામ રે, કળે ટાળશે દૈત્યનું ઠામ રે

(ભ ચિં, અ ૧૬, ૭)

હથિયાર સબંધી કાયદાથી આખાં હિંદુસ્થાન પર પાછળથી પડેલા શાપની આગા કેવી વિસ્મયકારક આગાહી છે! સહજાનંદ સ્વામીનું જીવન તથા સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ અને સમકાલીન ભરત વર્ષના ઇતિહાસમાં કેટલુ બધુ સામ્ય છે તે હુ આગળ જણાવીશ પ્રસંગોપાત આ બીના અત્રે જણાવી દીધી છે

જન્મ

તીર્થોમાં ફરી આવી ધર્મ દેવ પાછા છપૈયામાં આવી વસ્યા ત્યાં સંવત્ ૧૮૩૭ ની રામનવમીને દિને રાત્રે ૧૦ વાગે ઉદ્ધવ સંપ્રદાયીઓના ઇષ્ટ દેવનો જન્મ થયો જે જગ્યાએ એમનો જન્મ થયો, ત્યા એક સુંદર મંદિર બંધાવી બાળઘનશ્યામની શ્વેત આરસપહાણની મૂર્ત્તિ સ્થાપવામાં આવી છે સહજાનંદ સ્વામીનું કૌટુંબિક નામ ઘનશ્યામ હતું, એટલે આપણે એને હાલ ઘનશ્યામ નામે જ ઓળખશું

ઘનશ્યામનો બાલ્યકાળ નિર્વિઘ્ને પાર પડયો નહોતો સામુદ્રિક શાસ્ત્ર પ્રમાણે ઉત્તમ ગણાતા સર્વે ચિન્હો ઘનશ્યામમાં દૃષ્ટિગોચર થતાં હતા એમના બેઉ ચરણમાં સોળ ઊર્ધ્વરેખા હતી મંદિરોમાં એમનાં ચરણની છાપોનો જે સંગ્રહ છે તેમાંથી

સ્પષ્ટ ઊઠેલી છાપોમાં એ સારી રીતે જોઇ શકાય છે. ઉર્ધ્વરેખા એ મહાભાગ્યની નીશાની ગણાય છે. એ ચિહ્નધારી હજારો મનુષ્યોનો નિયંતા થાય એમ મનાય છે. તે ઉપરાંત એમના હાથમાં પદ્મનું ચિહ્ન, ચરણમાં બીજાં પંદર ચિહ્નો વગેરે પણ સામુદ્રિક લક્ષણો હતાં. છપૈયાની સમીપમાં કોઇ કાલીદત્ત નામે શક્તિનો ઉપાસક રહેતો હતો. એમ લખાયું છે કે કાલીદત્તે ઘનશ્યામની ષષ્ઠીને દિવસેજ એનો ભોગ આપવા એમનું હરણ કરાવ્યું હતું, પણ છેવટે પકડાઇ ગયો હતો. ત્યાર પછી ઘનશ્યામ અઢી વર્ષના થયા ત્યારે એમના ચૌલ સંસ્કારને દિવસે પણ એ કાલીદત્ત કાંઇક અભિચાર કર્યો હતો, પણ એમાંથી એનું પોતાનુંજ મૃત્યુ નીપજયું હતું.

બાલ્યાવસ્થા.

આ બનાવ પછી ધર્મ–ભક્તિ છપૈયા છોડી અયોધ્યા રહેવા ગયા. અયોધ્યામાં એમની આર્થિક સ્થિતિ પણ સુધરી. યોગ્ય કાલે ઘનશ્યામનો ઉપવીત સંસ્કાર થયો, અને એમણે સંસ્કૃતનો અભ્યાસ પોતાના પિતા પાસે કરવા માંડયો. બાળપણથીજ ઘનશ્યામને તપનો 'ઇચ્છ' હતો. વ્રત નિયમો કરવા, દેવ દર્શને જવું, કથા સાંભળવી એઉપર અત્યંત શ્રદ્ધા હતી. તે સાથે એમના વડીલ બંધુએ લખાવેલી વાતોમાંથી એમ પણ જણાય છે કે ઘનશ્યામ નાનપણમાં અખાડામાં જતા, ખૂબ કસરત કરતા, અને એમનાથી મોટી વયના છોકરાઓને પણ કુસ્તીમાં હરાવતા. ઘનશ્યામને તપ અને વૈરાગ્ય જ પ્રિય છે એવી છાપ એમના પિતા ઉપર ચોક્કસ પડી હશે એમાં કાંઇ સંશય નથી. ઘનશ્યામથી નાના એક ઇચ્છારામ નામના ભાઇ હતા. ધર્મદેવે પોતાના જીવતાંજ રામપ્રતાપનું લગ્ન અને ઇચ્છારામનું વેશવાળ કરી રાખ્યાં હતાં; પણ ઘનશ્યામ વિષે એમણે પોતાના અંત સમ્યે પોતાના બીજા બે પુત્રોને ભલામણ કરતાં કહ્યું હતું કે એની સંભાળ રાખજો. એ ઘર માંડશે નહિ, ભૂખ્યો હશે તો એ ખાવાનું માગશે નહિ. ઘનશ્યામને પણ કહ્યું કે તમે ઘરમાંથી ઉદાસ થાઓ તો રામાનંદ સ્વામીને શોધી કાઢી એની પાસે રહેજો.

નિષ્ક્રમણ.

ભક્તિ અને ધર્મ બન્નેનો ઘનશ્યામની અગિયાર વર્ષની વયે છ મહીનામાં અક્ષરવાસ થયો. ત્યાર પછી ઘનશ્યામની સંભાળ તેની ભાભી સુવાસિની રાખતાં. સુવાસિનીનો દિયર ઉપર અત્યંત પ્રેમ હતો. ઘનશ્યામ પણ એમનું હેત જીવનપર્યંત યાદ કરતા. જોખન પાંડે એટલે મોટાભાઇનો સ્વભાવ બહુ તીખો હતો. ધર્મદેવના અવસાન પછી ત્રણેક માસે એક વાર ઘનશ્યામ વિષે કોઇ છોકરાઓએ મોટા ભાઈને ફરિયાદ કરી, તેથી ભાઇએ ઘનશ્યામને બહુ ઠપકો આપ્યો. ઘનશ્યામે તે વખતે એટલુંજ કહ્યું કે હવે મારે વિષે તમને ફરિયાદ નહિ આવે. રામપ્રતાપ ભાગ્યે જ તે વખતે એ વાકયનો અર્થ સમજ્યા હશે. પણ, બીજે દિવસે સવારે જોય તો ઘનશ્યામ અદશ્ય! સરયૂમાં, એમને રોજ જવાનાં મંદિરોમાં, અખાડાઓમાં અને એમના મિત્રોમાં શોધખોળ કરી, પણ ઘનશ્યામનો પત્તો લાગ્યો નહિ. સંવત ૧૮૪૯ની આષાઢ સુદી દશમ, એ ઘનશ્યામ મહારાજનો નિષ્ક્રમણ દિવસ છે.

તપ પ્રિય ઘનશ્યામને તો ઘેરથી છૂટવાનુ નિમિત્ત જ જોઇતુ હતું આ પછીના સાત વર્ષ સુધી ઘનશ્યામ નીલકંઠને નામે ઓળખાયા હતા, એટલે હવે આપણે એને એ જ નામે બોલાવીશું નીલકંઠનો વર્ણિવેષ આ પ્રમાણે વર્ણવ્યો છે

વિચરણ

મુંજની મેખલાને આધારે બહિર્વાસે સહિત કૌપિન પહેર્યું છે, શરીરે મૃગચર્મ ઓઢયું છે, એક હસ્તમા પાલાશનો દંડ પકડયો છે, બીજા હાથમાં માળા, કમંડળ, ભિક્ષાપાત્ર ને જળગરણુ એટલા રાખ્યા છે, ખભે યજ્ઞોપવીત શોભે છે, અને તે ઉપર નિત્યપાઠ કરવાનો ગુટકો કપડામા બાધી લટકાવ્યો છે, કંઠમા તુળસીની બેવડી માળા વિરાજે છે, અને શાલિગ્રામ તથા બાળમુકુંદનો બટવો બાંધ્યા છે, લલાટમા ચાંદલા સહિત ઉર્ધ્વપુંડ્ર તિલક કર્યું છે; અને મસ્તક ઉપર જટા વધવા માડી છે

વર્ણિવેષ નીલકંઠ સરયૂ નદી ઉતરીને ઉત્તર દિશા તરફ ચાલ્યા, અને કેટલેક દિવસે હિમાલયમાં મુક્તનાથ ક્ષેત્રમા પહોચ્યા ત્યાં એમણે સૂર્યનું તપ કર્યું ત્યાથી પાછા દક્ષિણ તરફ ઉતર્યા, ત્યા એક વનમા એમણે એક વડતળે ગોપાળ નામના એક યોગીને બેઠેલા જોયા ગોપાળ યોગીએ અષ્ટાંગ યોગ સિદ્ધ કર્યો હતો નીલકંઠ એમની પાસે એક વર્ષ સુધી રહ્યા, અને અષ્ટાગ યોગની સર્વ કળાઓ શીખ્યા ગોપાળ પણ જાણે પોતાની વિદ્યા નીલકંઠને શીખવવા માટેજ જીવતા રહ્યા હોય એમ થયુ, નીલકંઠનો અભ્યાસ પૂરો થયો, અને ગોપાળ યોગીનુ આયુષ્ય પણ પૂરૂ થયુ નીલકંઠે ગોપાળયોગીની ઉત્તર ક્રિયા કરી, અને આગળ પાછુ ઉત્તરમા આદિવરાહ નામે તીર્થ તરફ પ્રયાણ કર્યું ત્યાથી નીલકંઠે બંગાળનો રસ્તો લીધો રસ્તામા એક સીરપુર (?) કરીને ગામ આવ્યુ ત્યાના અધિકારી સિદ્ધવલ્લભે નીલકંઠને ચાતુર્માસ રાખી તેમનો આદર સત્કાર કર્યો હતો બંગાળમા નીલકંઠને જે કાર્ય કરવું પડયુ તે જંત્ર મંત્ર પરથી શ્રદ્ધા ઉઠાડવાનુ આ વખતે બંગાળમા જ્યા જુઓ ત્યા મંત્રવાદીનુ જોર જણાતુ કોઇએ કાળીવશ કરેલી, કોઇએ ભૈરવ, કોઇએ હનુમાન, કોઈ મૂઠ મારી શકે અને કોઇ સિદ્ધિ દેખાડી શકે સીરપુરમા અને આગળ ચાલતાં કામાક્ષીદેવીનુ મંદિર છે તેની પાસેના એક ગામડામા નીલકંઠને મંત્રવાદીઓ સાથે સારી પેઠે ટક્કર ઝીલવી પડી બન્ને ઠેકાણે મંત્રવાદીઓએ નીલકંઠનો પરાભવ કરવા માટે પોતાના સર્વ અભિચાર કર્યા, પણ એમા તેઓ નિષ્ફળ ગયા સીરપુરમાં નીલકંઠનુ સન્માન થવાને આ એક કારણ થયુ પણ આથી એ અન્ય વેરાગીઓને ઇર્ષાનુ કારણ થઇ પડયા

ત્યાથી નીલકંઠે જગન્નાથ પુરીનો રસ્તો લીધો રસ્તામા નવલખા પર્વત (?), બાલવાકુંડ, કપિલાશ્રમ વગેરે તીર્થો પણ જોયાં પુરીમાં એમને કેટલાક વેરાગીઓએ ઘણો ત્રાસ આપ્યો જણાય છે ત્યાં કેટલાક માસ રહી દક્ષિણનો રસ્તો લીધો, શિવકાંચી, વિષ્ણુકાંચી, શ્રીરંગપુર, સેતુબંધ રામેશ્વર વગેરે સર્વે તીર્થો ફર્યા. સેતુબંધ રામેશ્વર જતા રસ્તામાં તેમને એક સેવકરામ નામે સાધુ મળ્યો સેવકરામને અતિસાર થયો હતો, અને ઊઠવા બેસવાની પણ શક્તિ રહી ન હતી સેવા કરનાર કોઇ નહિ તેથી તે રડવા લાગ્યો નીલકંઠને એની દુર્દશા જોઇ દયા આવી એક વડના

વૃક્ષ તળે કેળની પથારી કરી, ત્યાં સેવકરામને રાખ્યો, અને બે મહીના સુધી એની ચાકરી કરી. સેવકરામ પાસે એક હજાર રૂપીઆની સોના મહોર હતી. તેમાંથી તે ખાંડ, સાકર, ઘી અને અન્ન મંગાવી ખાતો, અને એક શેર ઘી જમીને પચાવે એવો બળવાન્ થયો. નીલકંઠ પોતાને માટે વસ્તીમાંથી અન્ન માગી લાવતા અને જમતા. ભિક્ષા ન મળે તે દિવસે ઉપવાસ કરવો પડતો. આટલી સેવા કર્યાં છતાં કોઇ દિવસ સેવકરામે એક પૈસાભાર અન્ન નીલકંઠને આપ્યું નહિ. સારા થયા પછી, સેવકરામ પોતાનો મણ એકનો ભાર નીલકંઠ પાસે ઉપડાવતો. નીલકંઠ વૃત્તિ તો ભાર નામે એક રુમાલ પણ રાખવાની નહિ, પણ સાધુ જાણી સેવકરામનો બોજો ઉઠાવતા. છેવટે એને કૃતઘ્ન જાણી નીલકંઠે તેનો ત્યાગ કર્યો. રામેશ્વરની યાત્રા કર્યા પછી નીલકંઠે પાછું પશ્ચિમ કિનારેથી ઉત્તર તરફ ચાલવા માંડયું. રસ્તામાં એમને પાંચ પાંચ દિવસના ઉપવાસ પડતા. સુંદરરાજ, ભૂતપુરી, પદ્મનાભ, સાક્ષીગોપાલ વગેરે સર્વે દક્ષિણનાં ક્ષેત્રો ફરી, નીલકંઠ પંઢરપુર ગયા અને ત્યાં બે મહીના રહ્યા.

મંગલ દિવસ.

ત્યાંથી નાસીક જઇ, ગૂજરાતનો માર્ગ લીધો, અને છેવટે કાઠીઆવાડમાં પ્રવેશ કર્યો. સંવત ૧૮૫૬ ના શ્રાવણ વદી ૬ ને દિવસે નીલકંઠ માંગરોળ બંદરથી બે–ત્રણ ગાઉ દૂર લોજ નામે ગામમાં આવી લાગ્યા, અને ગામ બહાર એક વાવમાં સ્નાન કરી પૂજા કરવા બેઠા. આ તિથિ સત્સંગીઓનો મંગલ દિવસ છે, કારણ કે આ દિવસથી સ્વામિનારાયણના જીવનનો ત્રીજો કાળ શરૂ થાય છે. આ પછીનાં ત્રીસ વર્ષ સ્વામિનારાયણે ગૂજરાત અને કાઠી-આવાડમાંજ ગાળ્યાં, અને ઉદ્ધવ સંપ્રદાયની ધર્મધુરા વહી.

લોજ એ સ્વામી રામાનંદનું એક મુખ્ય સ્થાન હતું. અહીં સ્વામી મુક્તાનંદ એમના કેટલાક શિષ્યો સહિત રહેતા હતા. જે વખતે નીલકંઠ બ્રહ્મચારી વાવ ઉપર બેઠા હતા, તે વખતે મુક્તાનંદના હાથ તળેના એક સાધુ સુખાનંદ એજ વાવ ઉપર સ્નાન કરવા આવ્યા. એમણે નીલકંઠને જોયા, અને જોતાં વાર કાંઇક અવર્ણ્ય સ્નેહની લાગણી અનુભવી. એમણે નીલકંઠને ક્યાંથી આવ્યા, ક્યાં જવું છે, માતપિતા કોણ છે વગેરે પ્રશ્નો પૂછ્યા. નીલકંઠે બ્રહ્મપુરથી આવ્યો, બ્રહ્મપુર જવું છે, અને જે ત્યાં લઇ જાય તેજ ખરા માબાપ છે એવો ઉત્તર આપ્યો. આવા ઉત્તરથી સુખાનંદને આનંદ થયો. એણે પ્રત્યુત્તર કર્યો કે મોક્ષની ઇચ્છા હોય તો સ્વામી રામાનંદને ગુરુ કરો; એમના એક શિષ્ય મુક્તાનંદ અહીં રહે છે તેની પાસે ચાલો; તમારા દર્શનથી એમને પણ આનંદ થશે. નીલકંઠને સાત વર્ષની તીર્થયાત્રામાં આવા વિનયી સંત મળ્યા નહતા. એમનું ચિત્ત પ્રસન્ન થયું, અને સાત વર્ષે એમણે ગ્રામવાસ પાછો સ્વીકાર્યો.

આ સાત વર્ષની તપશ્ચર્યાથી નીલકંઠનો દેહ તદ્દન સૂકાઇ ગયો હતો. પોતાના બાળપણની વાત કરતાં એમણે એકવાર કહ્યું છે કે, "મુને સ્વામી કાર્ત્તિકની પેઠે એવો જ વિચાર ઉપનો જે મારે મારા શરીરમાં માતાનો ભાગ જે રુધિર અને માંસ તે રહેવા દેવું નથી; માટે ઘણેક પ્રયત્ને કરીને શરીરને એવું સુકવી નાંખ્યું જે શરીરમાં કાંઇક વાગે તો પાણીનું ટીપું નીસરે પણ રુધિર તો નીસરે જ નહિ." (વચનામૃત

કારિયાણી ૬) તે ઉપરાંત પરસેવા વાટે પણ ધાતુઓનો નાશ થઇ શકે છે એવું એમણે સાંભળેલું, ત્યારથી શરીરે પરસેવોજ ન વળે, એવા પ્રકારનાં આસનો સાધ્યાં હતાં, તેથી સ્વામી રામાનંદને આવળના પાટા બંધાવી પરસેવો છૂટવાનો ઉપાય યોજવો પડયો હતો

અલ્પકાળમાં મુક્તાનંદસ્વામી અને નીલકંઠ વચ્ચે અતિશય સ્નેહ બંધાયો સ્વામી રામાનંદને મળવાને નીલકંઠ અધીરા થઇ ગયા એ સદ્‌ગુરુ તે વખતે કચ્છમાં હતા, તેથી નીલકંઠ ત્યાં જવાને તૈયાર થયા, પણ સ્વામી મુક્તાનંદે સ્વામી રામાનંદની આજ્ઞા મંગાવવા એક પત્ર લખી તેનો જવાબ આવે ત્યાં સુધી પોતાની પાસેજ રહેવા તાણ કરી મુક્તાનંદ સ્વામી તથા નીલકંઠ બન્નેએ સ્વામી રામાનંદ ઉપર પત્ર લખ્યો એ પત્ર વાંચતાંજ સ્વામી રામાનંદે સભા વચ્ચે કહ્યું કે જેની હું વાટ જોતો હતો તે આવી પહોંચ્યા તે વખતે લાલજી સુતાર (નિષ્કુલાનંદ સ્વામી) પાસે બેઠા હતા તેણે સ્વામીને પૂછ્યું, ‘એ નવા આવનાર સ્વામી રામદાસ (સંપ્રદાયના એક સાધુ) જેવા છે ?’ સ્વામીએ કહ્યું, ‘રામદાસ તે શું ? એથી બહુ મોટા’ લાલજીએ પૂછ્યું, ‘ત્યારે મુક્તાનંદ સ્વામી જેવા ?’ સ્વામી કહે, ‘એથી એ બહુ મોટા’ લાલજીએ પૂછ્યું, ‘આપ જેવા ?’ સ્વામીએ કહ્યું, ‘અમે પણ શું એમની આગળ ! અમારાથી પણ બહુ મોટા’ સ્વામી નિર્ગુણદાસ લખે છે કે ઘણાં વર્ષ પછી નિષ્કુળાનંદ સ્વામીને જ્યારે આ વાતની ખાત્રી થઇ, ત્યારે એમણે આ વાત કહી બતાવી હતી અને બોલ્યા કે ‘આજે એ વાત સમજાઇ’

સ્વામી રામાનંદે નીલકંઠને લોજમાંજ સ્વામી મુક્તાનંદની આજ્ઞામાં રહી, પોતે ત્યાં આવે ત્યાં સુધી સાધુઓને હઠયોગ શીખવવા લખ્યું અને કહેવડાવ્યું કે જો મોક્ષનો ખપ હોય તો થાંભલે બાથ ભીડીને પણ રહેવું પડે સાથે સાથે લોકહિતાર્થે શરીરની સંભાળ લેવા પણ ભલામણ કરી

બ્રાહ્મણે આવી સ્વામીનો કાગળ આપી સંદેશો કહ્યો નીલકંઠ તુર્તજ ઊઠયા અને થાંભલે બાથ ભીડી ઊભા રહ્યા, તે મુક્તાનંદ સ્વામીની આજ્ઞાથી બાથ છોડી

હવે મુક્તાનંદ સ્વામીની આજ્ઞામાં રહેવું એ નીલકંઠ વર્ણીનો નિયમ થઇ રહ્યો છાણું ભેગું કરવાથી લઇને સર્વે કામો એ સ્વામીની આજ્ઞા પ્રમાણે બજાવતા

કિન્તુ, આ અરસામાં પણ એમણે પોતાનું શ્રેષ્ઠત્વ સિદ્ધ કર્યું અત્યાર સુધી રામાનંદ સ્વામીએ સ્ત્રી-પુરૂષોની સભાઓ જુદી કરવાની પ્રથા એમણે ફેરફાર પહેલો પાડી નહતી રામાનંદ સ્વામીના આશ્રમમાં મુક્તાનંદ સ્વામી ફેરફાર રોજ કથા કરતા અને સ્ત્રી પુરૂષો અને સાધુઓ સર્વે ભેળા બેસી સાંભળતા ત્યાગીઓએ અષ્ટાંગ બ્રહ્મચર્ય પાળવું જોઇએ એવો નીલકંઠનો આગ્રહ હતો અષ્ટાંગ બ્રહ્મચર્ય એટલે સામાન્ય બ્રહ્મચર્ય ઉપરાંત સ્ત્રી સાથે કે સ્ત્રીઓને સંભળાવવાના ઉદ્દેશથી વાત ન કરવી, સ્ત્રીને સંદેશો ન મોકલવો, એને અડકવું નહિ, એની સામે દૃષ્ટિ માંડી જોવું નહિ, દેવતા વિનાની અન્ય સ્ત્રીનાં ગુણ કીર્તન ન કરવાં કે સાંભળવાં, તેવી સ્ત્રીની મૂર્તિ કે ચિત્રને પણ ન જોવી કે અડકવું, અને સ્ત્રીને ન્હાવા ધોવાની જગ્યાએ ન્હાવા ધોવા જવું નહિ નીલકંઠને સ્ત્રી-પુરુષોની ભેળી સભા પસંદ પડી નહિ એમણે સ્ત્રી-પુરૂષોને જુદાં બેસાડયાં; અને સ્ત્રીઓને જુદી

રીતે બેસાડી કે સંન્યાસીઓની દૃષ્ટિ સ્ત્રીઓ પર પડે નહિ, અને કથાંકાર પુરુષોમાં જ બેઠો હોય. પાછળથી દેવમંદિરો થતાં સ્ત્રીઓને દર્શન વગેરે કરવા માટે જુદો દરવાજો રાખવાની વ્યવસ્થા કરી, અને મંદિરોમાં હોય ત્યાં સુધી સ્ત્રી–પુરુષોએ એક બીજાને અડકવું નહિ એવી આજ્ઞા કરી.

સ્વામિનારાયણના આ નિયમ વિરુદ્ધ બહુ ટીકા થઇ છે. કહેવાય છે કે એમ વાડામાં રહી બ્રહ્મચર્ય પાળવું એમાં તે શું ? સ્વામિનારાયણના વખતમાં પણ એક વેરાગીએ આવી એમને કહ્યું, સ્વામિનારાયણ, તમે બધું તો ઠીક કર્યું, પણ એક વાત બહુ ભુંડી કરી. સ્વામિનારાયણે પૂછ્યું, કઇ વાત, બાવાજી ? વેરાગીએ કહ્યું, સ્ત્રી–પુરુષોની સભા જુદી કરીને બ્રહ્મમાં ભેદ પાડયો એ. સ્વામિનારાયણે કહ્યું. ભાઇ, એ તો વસ્તુ જ એવી છે કે ભેળાં થઇ જાય; એ તો અમે એક સૂગાળા આવ્યા છીએ, તે અમારી સૂગથી એમને જુદાં રાખી શકયા છીએ; તે અમારી સૂગ જયાં સુધી રહેશે ત્યાં સુધી જુદાં રહેશે, પછી એક તો છે જ.

આ ઉત્તરમાંજ આ પ્રથાનું તાત્પર્ય રહ્યું છે. વાડામાં રહી બ્રહ્મચર્ય પાળવું સહેલું હશે, પણ વાડામાં રોકાવું એ જ કઠણ વસ્તુ છે. જે દિવસે સ્વામિનારાયણે બે સભા જુદી કરવા વિષે વાત કાઢી, તે દિવસે મુક્તાનંદ સ્વામીને પણ એ રુચી નહિ. એમણે નીલકંઠની વાતને અતિ વૈરાગ્યવાળી કહી ઉડાવી દીધી. મુક્તાનંદ સ્વામી અતિશય ઉત્તમ વકતા હતા. એમની કથા સાંભળવા સ્ત્રી–પુરુષો અતિ ઉત્સાહથી આવતા. કવિ દલપતરામ કહે છે કે હિમગિરિમાંથી જેમ ગંગાનો પ્રવાહ નીકળે, તેમ એમના મુખમાંથી કથા નીકળતી. જેવું એમનું વકતૃત્વ હતું, તેવું જ તેમનું રૂપ પણ હતું. કહે છે કે એમનું રૂપ એટલું બધું સુંદર હતું કે એને લીધે એ ચિત્તાકર્ષક ન થાય તે માટે એ પોતાનું આખું શરીર એવી રીતે ઢાંકતા કે માત્ર મ્હોડાનો થોડોક ભાગ જ દેખાય. આટલું છતાં નીલકંઠે એક યુક્તિ રચી. મુક્તાનંદ સ્વામીની કથા ચાલતી હતી, તેમાં એમણે કહ્યું કે હું બીજી કથા કરવા ઇચ્છુ છું જે પુરુષોને સાંભળવી હોય તે આવે. નીલકંઠ દૂર જઇ બેઠા અને કથા કરવા માંડી. મુક્તાનંદ સ્વામીનો ગંગા પ્રવાહ છોડીને પણ એક પછી એક બધા પુરુષો નીલકંઠની સભામાં જઇ બેસી ગયા. મુક્તાનંદ સ્વામીના શિષ્યો પણ ત્યાં ગયા; અને છેવટે મુક્તાનંદ સ્વામી સ્ત્રીઓ વચ્ચે એકલા રહ્યા. મુકતાનંદ સ્વામી નીલકંઠનો પ્રભાવ ઓળખી ગયા અને પુસ્તક વીંટાળી દઇ બોલ્યા, હવે અમારી કથા પૂર્ણ થઇ; અમે પણ હવેથી નીલકંઠની કથા સાંભળવા જ બેસીશું. ત્યારથી બે સભાની પ્રથા પડી ગઇ.

આ પ્રથાનું એક પરિણામ એ આવ્યું કે જયાં જયાં સ્વામિનારાયણનાં મંદિરો હોય ત્યાં ત્યાં સ્ત્રીઓ માટે પણ એક જુદું મંદિર કરવાનો રીવાજ પડયો. એ સંદિરમાં કોઇ ત્યાગી* સ્ત્રીઓ હોય તો તે રહે, નહિતો સર્વે સત્સંગી સ્ત્રીઓને ભેગાં

* ટીપ—ત્યાગી સ્ત્રીનો અર્થ ચતુર્થાશ્રમવાસિની સ્ત્રી જેવો કરવાનો નથી, પણ સાંસારિક જંજાળોને છોડીને ભગવત્પરાયણ જીવન ગાળવા ઈચ્છતી, વિધવાના ધર્મ પૂર્ણપણે પાળતી, બ્રહ્મચર્યને રાખતી સ્ત્રી એવો કરવાનો છે. શિક્ષાપત્રી પ્રમાણે વિધવાને પુરુષોને અડવાનો પણ નિષેધ છે. એમાં પોતાના સમીપ સંબંધી તથા ધાવણા બાળકોને બાતલ રાખ્યા છે, પણ ત્યાગી સ્ત્રીઓ પુરૂષ માત્રનો સ્પર્શ વર્જિત ગણે છે.

મળી કથા, કીર્તન અને જ્ઞાન વાર્તા કરવાનુ સ્થાનક તરીકે એ જગ્યા સચવાય આવી રીતે સ્ત્રીઓ માટે જેમ દર્શનાદિકની જુદી સોઇ કરનાર તેમ જ્ઞાન મેળવવા સ્વતન્ત્ર વ્યવસ્થા કરનાર પણ સ્વામિનારાયણ પહેલાજ છે. આમ કરવાથી સ્ત્રીઓને વાચતા લખતા શીખવાનું આવશ્યક થયુ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયની ઉચ્ચ જ્ઞાતિની સ્ત્રીઓ અને ખાસ કરીને વિધવા સ્ત્રીઓ બહુધા લખી વાચી શકે છે જ ત્યાગી સ્ત્રીઓના નિયમ ત્યાગી પુરુષોના જેટલા આકરા નથી હોતા, એટલે ત્યાગી સ્ત્રીઓ ત્યાગી પુરુષો સિવાયના અન્ય પુરુષો જોડે જરૂર પડે સંભાષણ કરી શકે છે, પણ તેમનો સ્પર્શ કરી શકતી નથી વળી સ્ત્રીઓ પોતાના જ્ઞાનમા વૃદ્ધિ કરી શકે એ હેતુથી સંપ્રદાયમા જયારે મહાકથાઓ કરવાના પ્રસંગો આવે છે ત્યારે તેમને બેસવાની ઇલાહિદી સગવડ પણ રાખવામાં આવે છે

સન્યાસી ધર્મના આ વિષેના આગ્રહને લીધેજ નીલકંઠે લોજમા એક બીજું કામ પણ કર્યું જે ઘરમાં સ્વામી રામાનંદના સાધુઓ રહેતા હતા, તેની પાડોશના મકાનમા કોઇક સ્ત્રીઓ રહેતી હતી બે ઘરની વચ્ચે દેવતાની આપ લે કરવા માટે એક બાકોરૂ હતુ, સન્યાસીઓએ દેવતા લેવા આપવાના નિમિત્તે પણ આવી રીતે સ્ત્રીઓના સંબંધમા આવવું એ નીલકંઠને રુચ્યુ નહિ તેથી એમણે સ્વહસ્તે એ છિદ્ર પૂરી દીધુ એ પૂરેલુ બાકું હજુ સુધી દેખાય છે

આ અરસામાજ જ એક બીજો અદ્ભુત પ્રસંગ બન્યો મુક્તાનંદ સ્વામી સ્નાનાદિ કરી કૃષ્ણનુ ચિંતવન કરતા બેઠા હતા ભૂલમા એમણે પોતાની તુંબડી બહાર ઓસરીમાં મૂકી હતી ધ્યાન ધરતા એ વાત એમને યાદ આવી ધ્યાન કરતાં ઊઠીને તુંબડી ઉંચી મૂકવી એ એમને રુચ્યુ નહિ, અને કુતરું આવી તુંબડીમા મોં ઘાલી અભડાવે એ દહેશતથી એમનુ ચિત્ત પણ સ્થિર થયુ નહિ નીલકંઠે પોતાના ઐશ્વર્યથી આ વાત જાણી મુક્તાનંદ સ્વામીનુ ધ્યાન પુરૂ થયા પછી નીલકંઠે સ્વામીને પૂછયુ,

"દેવત તુંબી પાત્રમે કિંવા દૈવત ધ્યાન ?
"દેવત તુંબીમેં અધિક કિંવા દોઉ સમાન ?"

મુક્તાનંદ સ્વામી બીચારા ભોઠા પડી ગયા પણ એ નિર્માનીપણાની મૂર્તિએ એમાંથી જ એ ખોટું ન લગાડતા, ચિત્તની સ્થિરતા યાચી

આ છેલ્લી બન્ને વાતો છે તો નજીવી, પણ થોડા માસમા નીલકંઠે પોતાનો કેટલો પ્રભાવ રામાનંદ સ્વામીના શિષ્યો પર પાડયો હતો તે આમાંથી સારી રીતે જણાઇ આવે છે નીલકંઠને તો હજુ મૂછે ફુટવા માંડી નહતી ૧૮–૧૯ વર્ષની વય સ્વામી રામાનંદના શિષ્યો કેટલાક વૃદ્ધ થવા આવ્યા હતા, એમનાથી તો બધા જ ઘણા મોટા હતા નીલકંઠની બારાં પૂરવાની ક્રિયાથી એ વડીલોએ અપમાન લીધું હોત તો નવાઇ જેવુ નહતું શું પોતાને હાથે બાકોરૂ પૂરી, નીલકંઠ એ વડીલોના ચારિત્ર પર શંકા આણવા ઇચ્છતા હતા ? આવો પ્રશ્ન ઊઠી શકત, પણ એમને એમ જ પ્રતીતિ થઇ ગઇ કે તેઓ હવે એક મહાન્ શક્તિની સમીપમા આવ્યા છે, અને એ શક્તિને અનુસરવામાં જ તેમનું હિત છે

આમ કેટલોક વખત ગયા પછી રામાનંદ સ્વામી ગિરનાર પાસે આવેલા પીપલાણા ગામમાં-આવી પહોંચ્યા, અને મુક્તાનંદ સ્વામી તથા નીલકંઠ બ્રહ્મચારીને ત્યાં તેડાવી લીધા. જેવી ભારે અસર મુક્તાનંદાદિક સાધુઓ ઉપર નીલકંઠના દર્શનથી થઇ હતી, તેવી જ અસર સ્વામી રામાનંદ ઉપર પણ થઇ.

નીલકંઠને સત્સંગ રુચ્યો, અને એમણે ઉદ્ધવ સંપ્રદાયની દીક્ષા લેવાનો નિશ્ચય કર્યો. તે ઉપરથી સ્વામી રામાનંદે સંવત ૧૮૫૭ ની પ્રબોધિની એકાદશીને દિવસે એમને ભાગવતી દીક્ષા આપી અને સ્વામી સહજાનંદ તથા નારાયણ મુનિ એવાં બે નામો પાડયાં.

સ્વામી રામાનંદ હવે વૃદ્ધ થયા હતા. પોતે સ્થાપેલ સંપ્રદાયની જવાબદારી કોઇ બીજાને સોંપવાની જરૂરીઆત એમને લાગી. સહજાનંદ સ્વામી એમના સર્વે શિષ્યોમાં સૌથી નાના હતા, પણ સૌથી વિશેષ પ્રતાપી હતા એમાં જરાએ શક ન હતો. એમણે સહજાનંદ સ્વામીનેજ પોતાની ધર્મધુરા સોંપવાનો નિશ્ચય કર્યો, અને દીક્ષાથી બરોબર એક વર્ષે એમણે સહજાનંદ સ્વામીને જેતપુરમાં પોતાની ગાદીના આચાર્ય સ્થાપ્યા. આચાર્ય પદ આપ્યા પછી રામાનંદ સ્વામીએ સ્વામિનારાયણને વર માગવા કહ્યું. સહજાનંદ સ્વામીએ બે વર માગ્યા–(૧) તમારા ભક્તને એક વીંછીનું દુઃખ થવાનું હોય તેને બદલે એ દુઃખ મને રૂંવાડે રૂંવાડે ભલે થાઓ, પણ તમારા ભક્તને તે ન થાઓ અને (૨) તમારા ભક્તના કર્મમાં રામપાત્ર આવવાનું લખ્યું હોય તો તે રામપાત્ર મને આવો, પણ તમારો ભક્ત અન્નવસ્ત્રે દુઃખી ન થાઓ. પ્રેમાનંદ સ્વામીએ એમનું વર્ણન કરતાં વારંવાર એમને 'કરુણલોચન' કહ્યા છે, અને ગાયું છે કે એમનો સ્વભાવ એવો હતો કે—

"કોઇને દુઃખિયો રે, દેખી ન ખમાય, દયા આણી રે, અતિ આકળા થાય.

અન્ન ધન વસ્ત્ર રે, આપીને દુઃખ ટાળે, કરુણા દૃષ્ટિ રે, દેખી વાન જ વાળે."

ઉપલા વરોની પસંદગી આ વચનની સાક્ષી પૂરે છે. એમના દયાળુ સ્વભાવનાં અનેક ઉદાહરણો લખાયાં છે.

સહજાનંદ સ્વામીને આચાર્યપદ આપ્યા પછી લગભગ એક મહીનામાંજ (સંવત ૧૯૫૮, માગસર સુદ ૧૩) સ્વામી રામાનંદ પરલોકવાસી થયા

સહજાનંદ સ્વામીની નીમણુંક રામાનંદ સ્વામીના કેટલાક શિષ્યોને પસંદ ન પડી. એ શિષ્યોમાં એક રઘુનાથદાસ નામે સાધુ હતા. એને રામાનંદસ્વામીએ અમદાવાદમાં ઉપદેશ કરવા મોકલ્યા હતા. ત્યાં એણે બહુ તોફાન જગાડ્યું. છેવટે સહજાનંદ સ્વામીને એને વિમુખ કરી સત્સંગ બહાર કરવા પડયા. એણે અમદાવાદમાં એક જુદો મઠ બાંધ્યો; રાયખડ દરવાજા પાસે એક નાનકડાં મંદિરમાં એના કેટલાક શિષ્યો હજુ રહે છે. સહજાનંદ સ્વામીના દેહોત્સર્ગ પછી રઘુનાથદાસના એક શિષ્યે આવી અમદાવાદના આચાર્ય અયોધ્યાપ્રસાદજી પાસે સહજાનંદ સ્વામીની પ્રસાદીની એક મૂર્તિની માંગણી કરી હતી, અને તે મૂર્તિની સ્થાપના કરી, તે શિષ્યો પૂજે છે એમ કહેવાય છે.

આગળ જણાવ્યું છે કે હરબાઇ અને વાલબાઇ કરીને મૂળ આત્માનંદ સ્વામીની અને પાછળથી સ્વામી રામાનંદ સ્વામીની બે શિષ્યાઓ હતી એ બન્ને સ્ત્રીઓને વેદાંત જ્ઞાનનું અભિમાન હતું, બન્ને બ્રહ્મચારિણીઓ હતી, અને સંન્યાસીનીનો વેષ રાખતી, સ્વામી આત્માનંદના વખતથીજ ઉપદેશક થઇ ફરતી એમના ઉપદેશથી આખુ ત્રંબા ગામ સ્વામી આત્માનંદનું શિષ્ય થયુ હતું, અનેક પુરુષો એમને પૂજતા, અને એમની પાસે જ્ઞાન સાંભળવા આવતા સભામા એમને ગાદી તકીયાનું માન મળતું સહજાનંદ સ્વામીએ હવેથી એમને સ્ત્રીઓમાંજ ઉપદેશ કરવાની આજ્ઞા કરી આથી એમને બહુ અપમાન લાગ્યું એમને થયુ કે અમે સીત્તેર સીત્તેર વર્ષની ડોસીઓ શુ પુરુષોના સંસર્ગમા રહી બગડી જશુ, કે અમને વળી એવી રીતનો સંયમ ! અમારા ઉપદેશ કરવાની રીતમા આત્માનંદે દોષો ન ન જોયો, રામાનંદે ન જોયો, અને હવે આ આજકાલનો આવેલો સહજાનંદ કહે છે કે તમે પુરુષોને ઉપદેશ ન કરશો, અમે એ વચન નહિ માનીએ સહજાનંદ સ્વામીને એમની શુદ્ધતા વિષે શંકા નહતી, પણ એમને એક નવી જ પ્રથા પાડવી હતી, એટલે એમણે આગ્રહપૂર્વક પોતાની આજ્ઞા માનવા એ બન્ને બાઇઓને સમજાવી હરબાઇ-વાલબાઈ રીસાયાં અને જુદા પડયા કહે છે કે ત્રંબા ગામમા એમની સમાધિઓ છે, અને હજુ કેટલાક લોક એમને માને છે

રામાનંદ સ્વામીના અક્ષરવાસ પછી સ્વામિનારાયણે પોતાના સાધુઓના જુદાં જુદા મંડળ બાંધ્યાં, અને એક એક મંડળને ભિન્ન ભિન્ન દિશામાં ઉપદેશ કરવા મોકલ્યુ પોતે પણ એક મંડળ લઇ કચ્છ તરફ ગયા શરૂઆતમા આ મંડળોની રીત એવી હતી કે જયાં જાય ત્યા ભિક્ષાવૃત્તિ કરવી, ભિક્ષામાં જે મળે તેમાથી ઉપયોગ જેટલું વાપરી, બાકીનું સદાવ્રત ખોલી દાન કરી દેવું એ કામ ઘણુ ખરૂ સવારના વખતમાં ચાલતું બાકીના સમયમાં ભજન, કીર્તન અને ઉપદેશ થતા ઉપદેશનું મુખ્ય લક્ષ્ય લોકોને નીતિ અને સદાચારને માર્ગે ચઢાવવાનું રહેતું દારૂ ન પીવો, માંસ ન ખાવું, ચોરી ન કરવી વ્યભિચાર ન કરવો, અને વટલવું-વટલાવું નહિ—એ પંચવ્રત દરેક નવા શિષ્યને આપવામા આવતા એ પાંચે ક્રિયા કેઇ દેવ-દેવીની ઉપાસનાના ભાગ તરીકે પણ નિંદ્ય લેખાતી સ્વામિનારાયણના સાધુઓને ધન અને સ્ત્રીનો સંપૂર્ણ પણે ત્યાગ રાખવો પડતો સ્ત્રીના ત્યાગની રીત ગણાવી છે ધનના ત્યાગમા ધાતુ માત્રનો ત્યાગ આવી જતો અપવાદમા વસ્ત્ર સીવવા માટે સોય અને લેખક હોય તેને ચપ્પુ અને કાતર રાખવા દેવામા આવતા સર્વેન્દ્રિયાણિ જેયાનિ રસના તુ વિશેષતઃ એ નિયમ પ્રમાણે આહાર માટે ઘણા આકરા નિયમો હતા એ સખ્તાઇમાં વારવાર ફેરફાર કરવામાં આવતો, અને જુદી જુદી રીતે સાધુઓની કસોટી લેવામાં આવતી એવા કેટલાક ફેરફારો હુ આગળ ઉપર ગણાવીશ સાધુઓએ ક્ષમા ગુણ રાખવો ફરજયાત હતો

गाल्दिान ताडन च कृत कुमतिभिर्जनैः ।
क्षन्तव्यमेव, सर्वेषा चिन्तनीय हित च तै ॥
(શિક્ષાપત્રી, ૨૦૧)

એટલે માર ખાઇને પણ આશીર્વાદ દેવો પડતો.

સમાધિ પ્રકરણ.

આ સાથે સમાધિ પ્રકરણ પણ ચાલ્યું. જે તે સ્વામિનારાયણને જોઇને આકર્ષાતા, અને એનાં નાડી પ્રાણ ખેંચાઇ ધબ દઇને પડતા. સમાધિમાં પોતાના ઇષ્ટદેવનું દર્શન કરતા, અને જાગી જોએલી વાત કરતા. જ્યાં ત્યાં સ્વામિનારાયણના ચમત્કારોની વાત ફેલાઇ ગઇ. હજારો મનુષ્યો સ્વામિનારાયણનાં દર્શન કરવા આવવા લાગ્યાં. જેણે જેણે સ્વામિનારાયણને જોએલા તેમનો એક અભિપ્રાય તો ચોક્કસ હતો કે એમની આંખોમાં કાંઇ અજબ જાદુ હતું. "કમળનયન કટાક્ષમાં, મારા તાણી લયો છો પ્રાણ," એ પ્રેમાનંદ સ્વામીનો અભિપ્રાય હતો. ભુમાનંદ સ્વામીનું ચિત્ત પણ એનાં 'ચપળ નેણાં'એજ ચોરી લીધું હતું. પણ જેવું જાદુ એમની આંખોમાં હતું, તેવુંજ એમની વાણીમાં અને એમની ચાલમાં હતું. એક વાર સ્વામિનારાયણ એક ગામમાં ઓચીતા રાતની વખતે ગયા હતા. સાથે એક સેવક હતો. સ્વામિનારાયણ એ ગામમાં આવી શકે એટલા નજદીક હોવાનું કોઇને ભાન નહતું. ગામમાં થઇને જતા હતા, ત્યાં એક દુકાનમાં બે વાણીઆઓ હીસાબ મેળવી રહ્યા હતા. સ્વામિનારાયણ અને એમના સેવકને જોઇને એક વાણીઓ બોલ્યો, આ આટલી મોડી રાત્રે સ્વામિનારાયણ જેવું કોણ જતું હશે ? બીજો વાણીઓ કહે સ્વામિનારાયણ તો દૂર દેશાવર છે, એ ક્યાંથી આવે ? પહેલાએ કહ્યું, કહો ન કહો, એ સ્વામિનારાયણજ છે; એ વિના આવી ચાલ હોય નહિ. સ્વામિનારાયણે આ સંવાદ સાંભળ્યો, અને સેવકને કહ્યું, વાણીઓ અતિશય ડાહ્યો દીસે છે, અમને આટલા અંધારામાં પણ ઓળખ્યા. અમદાવાદ તથા વડતાલના મંદિરોમાં સ્વામિનારાયણની જે જીવનસદૃશ કાષ્ઠની મૂર્ત્તિઓ છે, તે યદ્યપિ એમના દેહાન્ત પછીથી થયેલી છે, તોપણ તેમાં એમની ચિત્તાકર્ષકતા જણાઇ આવે છે.

સ્વામિનારાયણના સમાધિ પ્રકરણની વાત મુક્તાનંદ સ્વામીએ પણ સાંભળી. એમની આ વાતમાં શ્રદ્ધા ન બેઠી. એને એ સાંભળી અતિશય ખેદ થયો. એણે ધાર્યું કે આણે કાંઇક યોગ સાધ્યો છે, અને તેને બળે લોકોને ભમાવે છે. રામાનંદ સ્વામીએ આવા જુવાનીઆને ક્યાં સત્સંગનો ભાર સોંપ્યો, એમ પણ એમને લાગ્યું. કેટલોક વખત પછી સ્વામિનારાયણ અને મુક્તાનંદસ્વામી મેઘપુરમાં ભેળા થયા. મુક્તાનંદ સ્વામીએ સમાધિનું 'પાખંડ' ચલાવવા માટે સહજાનંદ સ્વામીને ખુબ ઠપકો દીધો. સહજાનંદ સ્વામી મુક્તાનંદ સ્વામીને ગુરુ સમાન ગણતા. એ આવે ત્યારે પોતે સામા જઇ એમને ભેટતા, અને એમને બેસાડી પછી પોતે બેસતા. એમણે મુક્તાનંદ સ્વામીનો ઠપકો ધીરજથી સાંભળ્યો. એમની કૃતિમાં કોઇ જાતનું પાખંડ નથી એમ સમજાવ્યું. તોપણ મુક્તાનંદ સ્વામીને સંતોષ ન થયો. એટલામાં મુક્તાનંદ સ્વામીનો એક શિષ્ય ત્યાં આવ્યો. એને સ્વામીના દેખતાંજ સમાધિ થઇ સ્વામીએ એનાં નાડી પ્રાણ તપાસ્યાં, અને ચેતના રહિત જોઇ આશ્ચર્ય પામ્યા. થોડીવાર પછી એ શિષ્ય જાગ્યો, અને સ્વામીને કહ્યું કે એણે રામાનંદસ્વામી તથા સ્વામિનારાયણ બન્નેને સમાધિમાં જોયા. રામાનંદસ્વામીને સ્વામિનારાયણની સેવામાં ઉભેલા જોયા. રામાનંદ સ્વામીએ એ શિષ્યને કહ્યું કે મુક્તાનંદને કહેજો કે હું કહેતો હતો કે હું તો જુગ.

ડુગી વગાડવાવાળો છું, અને ખેલાડી તો બીજા આવશે, એ વાત કેમ ભુલી ગયા ? આટલું સાંભળીને પણ મુક્તાનંદ સ્વામીને શાંતિ ન થઈ એ ત્યાંથી ઉદાસ ચહેરે ઊઠયા અને પોતાને આસને ગયા સાંજે જંગલ જઇ આવી, ગામ બહાર નાહીને આવતા હતા, તેવામાં એમને એક ઝાડ નીચે રામાનંદ સ્વામી દેખાયા મુક્તાનંદસ્વામી એમની પાસે ગયા, અને દંડવત્ પ્રણામ કરી ખૂબ રડયા એમનું ચિત્ત ચગડોળે ચઢયું હતું સહજાનંદસ્વામી પાખંડી છે કે ઇશ્વરાવતાર છે, એનો એ નિશ્ચય કરી શકતા નહતા રામાનંદસ્વામીએ સ્વામીને ધીરજ આપી, પોતે કૃષ્ણાવતાર થવાની જે જે ભવિષ્ય વાણીઓ કહી હતી, તેનું સ્મરણ કરાવ્યું, અને સ્વામિનારાયણને પૂર્ણ શ્રદ્ધા અને ભક્તિ અર્પણ કરવા ઉપદેશ કર્યો મુક્તાનંદ સ્વામીના હૃદયમાં શાંતિ થઇ, અને મુખ ઉપર આનંદ છાયો જંગલમાંથી એમણે ફુલ વીણ્યા, અને પોતાને હાથે એક હાર ગુંથી સ્વામિનારાયણ પાસે ગયા એમને દંડપ્રણામ કરી હાર પેરાવ્યો, અને પોતે એમને વિષે પરઠેલી દોષબુદ્ધિ માટે ક્ષમા માગી

વેરાગીઓનો દ્વેષ

સ્વામિનારાયણના સાધુઓ અન્ય વેરાગીઓને દ્વેષનું કારણ થઇ પડયા ધન, સ્ત્રી અને વ્યસનનો ત્યાગ રાખનારા લોકોમાં પૂજાવા લાગવાથી, બીજા વેરાગીઓને પોતાનું માન ભંગ થતું લાગ્યું કવિ દલપતરામના ગુરુ શ્રીપાત દેવાનંદ સ્વામી, રામગલો આનંદાનંદ સ્વામી, દેવીવાળા મગનીરામ વગેરે વેરાગી મઠોના કેટલાક મહંતો તથા શક્તિના ઉપાસકો પોતાની મહંતાઈ છોડી સ્વામિનારાયણના સાધુઓ થઇ ગયા, તેથી એમને પોતાના ચેલાઓ તણાઇ જવાની પણ બીક લાગી તેથી, એ વર્ગ સ્વામિનારાયણનો કટ્ટો શત્રુ થઇ રહ્યો એણે સ્વામિનારાયણના સાધુઓને મારવા-પીટવાનું આરંભ્યું જ્યાં સ્વામિનારાયણના સાધુઓ દેખાય, ત્યાં વેરાગીઓ એમના ઉપર તુટી પડવા લાગ્યા એમની કંઠી અને જનોઇ તોડે, મૂર્તિઓ ખેંચી જાય કે ખંડિત કરે, એમણે આણેલી ભિક્ષા લુંટી લે, અથવા ભિક્ષામાં મુએલા ઉંદર વગેરે નાખી ગોઝારી કરે, કોઇવાર ઝેર પણ નાખે જ્યાં સ્વામિનારાયણનું સદાવ્રત ચાલતું હોય ત્યાં લૂટ પડે એક મૂળજી લુહાણો વેરાગીઓને હાથે કપાઇ ગયો મુક્તાનંદ અને બ્રહ્માનંદને એક વાર વેરાગીઓએ બાંધી એમનાં નાક કાન કાપવા તૈયારી કરી, એટલામાં એક પરદેશી ત્યાં આવ્યા, અને દયા આવવાથી છોડાવ્યા એક વાર એ જ મુક્તાનંદ સ્વામીને ચંદનથી પૂજા કરવાને મિષે ચંદનમાં ઝેર ઘોળીને લાવ્યા, અને કપાળે તે ચોપડયું બ્રહ્માનંદ સ્વામીને વળી એક વાર સખ્ત માર મારી લોહી કાઢયાં મારતા મારતા વેરાગીની લાકડી ભાંગી ગઇ એક ગૃહસ્થે આવી સ્વામીને છોડાવ્યા, અને "બહુ વાગ્યું ?" કરી પૂછયું સ્વામી વિનોદી એટલા હતા કે આટલા મારમાં પણ એમણે કહ્યું કે ભાઇ, મને વાગ્યું તેની તો ફિકર નથી, પણ આ મારા ગુરુભાઇની લાકડી ભાંગી ગઇ એ ખોટું થયું ! સ્વામિનારાયણને પણ મારવાને વેરાગીઓનાં લશ્કર ઉલટવા લાગ્યાં, મોટી મોટી ડાંગો ઠોકતા વેરાગીઓ સ્વામિનારાયણની સભામાં પેસતા, અને કેટલીક વાર સ્વામિનારાયણના દેહને જોખમમાં નાખતા રાજ્યાધિકારીઓ દાદ ન આપતા. "આપ આપ લડી મરે, તેમાં રાજા શું કરે ?" સ્વામિનારાયણને સામે

ગામ ફરવાનો નિયમ જ થઇ પડયો. કેટલા કાઠી અને ગરાસીઆ તાલુકદારોએ એમને સારો આશ્રય આપ્યો. એ લોકો પોતાનાં ઘરબાર છોડી સ્વામિનારાયણનાં રક્ષણ માટે એના પાર્ષદ અને અંગરક્ષક થઈ રહ્યા; સ્વામિનારાયણને જરા એકલા ન મૂકતા, અને હંમેશાં એમને વીંટળાઇને રહેતા. ગઢડાના એભલ ખાચર અને એના પુત્ર ઉત્તડ (દાદા) ખાચરે તો સ્વામિનારાયણને પોતાનું સર્વસ્વ અર્પણ કર્યું; પોતાનાં ધન, માલ સહિત આખું કુટુંબ સ્વામિનારાયણની સેવા પરાયણ થઇ રહ્યું. જયારથી એ કુટુંબે સ્વામિનારાયણનો આશ્રય લીધો ત્યારથી તે સ્વામિનારાયણના દેહાવધિ પર્યંત એ કુટુંબે પોતાનું ઘર સ્વામિનારાયણનું કર્યું, અને પોતે સ્વામિનારાયણના આજ્ઞાંકિત થઇ રહ્યા. ગઢડામાં અર્ધો હિસ્સો દાદાખાચરનો હતો, અને અર્ધો એના એક પિત્રાઇ જીવાખાચરનો હતો. જીવાખાચર પણ સ્વામિનારાયણનો શિષ્ય હતો, પણ સહજાનંદ સ્વામીનો દાદા ઉપર વધારે પ્રેમ જોઇ અને ભાગ સંબંધી ખટપટને લીધે એ સ્વામિનારાયણને કોઇક વાર મરાવી નંખાવવા પણ તૈયાર થતો. એ નિરંતર સ્વામિનારાયણને કહેતો કે તમે ભગવાન્ થઇને દાદા ઉપર પક્ષપાત રાખો છો. એક વાર સ્વામિનારાયણે બેયની વચ્ચે કેટલો ફરક છે તે બતાવ્યું. ચોમાસાનો દિવસ હતો; સહજાનંદ સ્વામી નદીએ નહાવા જતા હતા. જીવા ખાચર સાથે હતો. નદી ઉપર એક વેરાગી ચુલો સળગાવી રાંધતો હતો. ઉપરથી વરસાદના છાંટા પડી પડી, એનો ચુલો હોલવી નાંખતા હતા. ફુંકી ફુંકી વેરાગીની આંખો લાલ થઇ ગઇ હતી. સહજાનંદ સ્વામીએ જીવા ખાચરને કહ્યું, સાધુઓને બહુ ત્રાસ થાય છે, માટે એક ધર્મશાળા ગામમાં બંધાવી હોય તો ઠીક. જીવાખાચરે કહ્યું, એવા તો ઘણાએ વેરાગડા ભટકે છે. સહજાનંદ સ્વામી નાહી, દાદાખાચરના દરબારમાં પધાર્યા, અને દાદાખાચરને પાછી એજ વાત કરી. દાદાખાચરે કહ્યું, ભલે, મહારાજ, આજથી મારૂં ઘર વેરાગીઓને ઉતરવા માટે આપી દો. સ્વામિનારાયણે કહ્યું, તમારૂં ઘર જ આપી દેશો તો તમે કયાં રહેશો? દાદાએ કહ્યું, હું સાધુઓ ભેળો રહીશ, અને સ્ત્રીઓ ત્યાગી બાઇઓમાં રહેશે. સ્વામિનારાયણે જીવાખાચર તરફ જોઇ કહ્યું, જોયું, તમે કેવો ઉત્તર આપ્યો, અને દાદાખાચરે કેવો આપ્યો તે? આ હેતને લીધે જ અમે એને ત્યાં ટકયા છીએ. સ્વામિનારાયણ વર્ષના લગભગ આઠ મહીના પર્યટન કરતા, અને બાકીનો સમય ગઢડામાં આવી રહેતા.

સાધુઓનું મારનું દુઃખ તો ટાળી શકાય એમ નહતું, પણ પૂજા રહિત થવાથી પડતા ઉપવાસનું દુઃખ ટાળી શકાય એમ લાગ્યુ. અત્યાર સુધી સર્વે સાધુઓને ભાગવતી દીક્ષા આપવામાં આવતી. એક રાત્રે સ્વામિનારાયણે એ સર્વેને પરમહંસ દીક્ષા આપી દીધી. કંઠી, જનોઇ અને શિખાનો ત્યાગ કરાવ્યો. મૂર્ત્તિની પ્રત્યક્ષ પૂજાને બદલે માનસી પૂજાનો વિધિ શીખવ્યો. પાંચસે સાધુઓ એક જ રાત્રિમાં પરમહંસ દીક્ષાને પામ્યા. પાંચસે ભાગવતી દીક્ષાધારીઓને કંઠી, જનોઈ અને પૂજાનો ત્યાગ કરી સંન્યાસી થતાં વિલંબ ન લાગ્યો, એ સ્વામિનારાયણે એમના ઉપર કેટલું પ્રભુત્વ મેળવ્યું હતું તે બતાવે છે. એ વૈષ્ણવ સાધુઓ પણ હવે 'સ્વામિનારાયણના મુંડિયા'ને નામે ઓળખાવા લાગ્યા. સ્વામિનારાયણ આટલા સાધુઓને જ મુંડિયા કરીને અટક્યા નહિ. એમણે પોતાના ગૃહસ્થ શિષ્યોની પણ કસોટી કરવા ધારી. અઢાર કાઠી, ગરા-

સીઆ અને સંભાવિત પાટીદારોને એમણે કાગળ લખ્યા કે આ કાગળ વાંચતા જ જેતલપુર જઇ, ત્યાંના સાધુ પાસે ભગવાં ધારણ કરી, કાશીએ ભણવા જજો. એ અઢારે જણા અને એ કાગળની વાત જાણમાં આવતાં બીજા અનેક ગૃહસ્થો કાગળ પ્હોંચતા જ પાણી પીવાની પણ વાટ ન જોતાં ચાલી નીકળ્યા સ્વામિનારાયણને એમની પરીક્ષા જ લેવી હતી એમણે એમને પાછા ઘેર વિદાય કર્યા. એમાંના એક પટેલ—અદ્ભુતાનંદ સ્વામી,—કાગળ મળ્યો તે વખતે મીંઢળ બાંધી વરઘોડે ચઢ્યા હતા એમણે મીંઢળ તોડી ઘોડાને જેતલપુર તરફ દોડાવી મૂક્યો એ તો પાછા ઘેર ન જ ગયા

સહજાનંદ સ્વામી પોતાના શિષ્યોને કસવામાં અતિશય તીખા હતા જેણે એમને પોતાના કરી માન્યા, તેનામાં અણુમાત્ર કસર ન રહેવા દેવી એવું એમનું પણ હતું, તે પ્રમાણે સખ્તમાં સખ્ત નિયમો કાઢી એ પોતાના શિષ્યોની પરીક્ષા લેતા એમણે જુદે જુદે સમયે કાઢેલા નિયમોને સાંપ્રદાયિક પરિભાષામાં પ્રકરણો કહે છે સ્વામિનારાયણે ૨૦ વર્ષમાં સોથી વધુ પ્રકરણો ફેરવ્યા હતા તેમાંનાં કેટલાંક નીચે પ્રમાણે હતા—

૧ રાત્રે ગામ બહાર વગડામાં એક બીજાનો સાદ સંભળાય નહિ એટલે દૂર, પલાંઠી વાળી, ધ્યાન ધરવા બેસવું

૨ શરીરે સર્પ વીંછી ચઢે તોએ બેશી રહેવું

૩ સુતા પછી જાગી જવાય, ત્યાર પછી પાછું સુવું નહિ, કે પગ લાંબે કરવો નહિ

૪ સન્માન થાય એટલે તુરત ગામ બદલવું

૫ રાત્રે જાગરણ કરી, ભજન કરવા બેસવું, અને ઊંઘ આવે તો દળવા બેસવું

૬ પાથર્યો વિના પૃથ્વી ઉપર જ સુવું

૭ રાતું લુગડું દેખાય તો ઉપવાસ કરવો

૮ ઘુમટો કાઢીને સાધુઓએ ચાલવું

૯ જોડા ન પહેરવા

૧૦ વાહન પર ન બેસવું

૧૧ માઘ માસમાં રાત્રે પાણીના માટલાં ભરી રાખી, તે પાણીથી સૂર્યોદય પહેલાં સ્નાન કરવું

૧૨ તાપવું નહિ

૧૩ અગ્નિને અડવો નહિ

૧૪ રાંધેલું અન્ન ખાવું નહિ

૧૫ કાચા અન્નની ભિક્ષા લેવી નહિ

૧૬ ભિક્ષાની ઝોળીમાં જે પડે તે ભેગું કરી, ઝોળીને પાણીમાં બોળવી, અને પછી તેનો ગોળો વાળી ખાઇ જવો

૧૭. એક માસ ખારી જુવારના રોટલા ખાવા

૧૮. દુધમાંથી નીપજતા પદાર્થો ન ખાવા

૧૯ શેરડીમાંથી નીપજતા પદાર્થો ન ખાવા.

પ્રણામ કરી, કોઇ વાર પ્રદક્ષિણા પણ ફરી, બે હાથે ખૂબ સ્નેહથી દાબી ભેટે, હોળીમાં રંગે રમાડી, શરદમાં રાસડા લેવડાવી આનંદમાં તરબોળ કરી મૂકે, સાધુઓને માર પડેલો જોઇ, આંખમાં પાણી ભરાઇ આવે, એ બધાં ચરિત્રથી પ્રેમ સખી કહે છે તેમ,

"ત્રિભુવનમાં એવી કોણ છે,
જે વશ નવ થાયે નાર× ?"

સ્વામિનારાયણને ત્યાગ અને તપનો જ ઇષ્ઠ હોવા છતાં, એમની લાલિત્ય વૃત્તિ ઓછી થઇ નહતી. રામાનંદ સ્વામીને પોતાના આશ્રમમાં બે વસ્તુની ખોટ જણાઇ હતી—વિદ્વાનની અને સારા ગવૈયાની. મુક્તાનંદ સ્વામી, રામાનંદ સ્વામીના સમયથીજ કવિતા અને ભજન કરતા, પણ એમનો અભ્યાસ તે વખતે માત્ર તુલસીદાસ, સુરદાસ વગેરે ભાષાના કવિઓનોજ હતો; સંસ્કૃત શીખેલા નહિ, અને ભજન પણ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિએ કરી શકતા નહિ.

સ્વામિનારાયણે એ બન્ને ન્યૂનતા પુરવાનો નિશ્ચય કર્યો.

શિક્ષણની ખોટ કાઢવાનો પ્રસંગ નીચે પ્રમાણે થયો. મોટા આત્માનંદ સ્વામી નામે એક જુના સાધુને સહજાનંદ સ્વામીએ ઉપદેશ કરવા મોકલ્યા હતા. એ સાધુ બહુ થોડું ભણેલા હતા; એમનું સર્વ વેદાંત 'સ્વામિનારાયણની આજ્ઞા' એજ હતું. એક ગામમાં કોઇક શાસ્ત્રીઓએ આવી એમને પ્રશ્ન પુછયો કે 'તમારૂં સ્વરૂપ શું ?' સ્વામીએ કહ્યું કે 'ગુરૂનું વચન એ અમારૂં સ્વરૂપ.' શાસ્ત્રીઓએ કહ્યું, 'વચન તો શબ્દને કહેવાય; એ કાંઇ સ્વરૂપ થઇ શકે ? માટે તમારૂં સ્વરૂપ કહો.' સ્વામીએ હઠ પુર્વક પાછું કહ્યું, 'ભાઇ, અમારૂં સ્વરૂપ તો વચન, વચન ને વચન.' સ્વામીનું વેદાંત એમના મોક્ષ ધર્મ માટે તો સંપુર્ણ હતું. પણ શાસ્ત્રીઓને એવો આભાસ થયો કે આ સાધુ તો કોઇ મૂર્ખ છે, તેથી તેમણે એમની મશ્કરી કરી અપમાન કર્યું. વેદાંતના વિવાદીઓને સ્વામીનું જ્ઞાન અધુરૂં લાગે એમાં નવાઇ નહોતી. સ્વામિનારાયણને એ વાતની જાણ થઈ. કોઇ પંડિતો વાદ કરવા આવે ત્યારે તેમને યોગ્ય ઉત્તર ન આપી શકાય એ સ્થિતિ એમને શોચનીય લાગી. અને તેથી એમણે મોટા નાના સર્વે સાધુઓને ભણવાની આજ્ઞા કરી. મુક્તાનંદ સ્વામી તથ. બ્રહ્માનંદ સ્વામીને ભણવા માટે ખાસ સુરત મોકલ્યા. એ સંસ્કૃત ભણીને આવ્યા ત્યારે એમનો સભા વિષે અતિશય સત્કાર કર્યો. બીજા ભણનારાઓને પ્રસાદી આપી ઉતેજન દેવા લાગ્યા. ન ભણે તેને પ્રાયશ્ચિત આપ્યાં. નાના સાધુઓને ભણવા માટે ખાસ વ્યવસ્થા કરી. નાના સાધુઓમાં પણ જે વિદ્વાન કે ચારિત્ર્યવાન દેખાય તેને મોટા સાધુઓના જેટલુંજ માન મળે એવો પ્રબંધ કર્યો. આને પરિણામે થોડા વર્ષમાં મુક્તાનંદ સ્વામીનો સંસ્કૃતનો અભ્યાસ એવો એવો સરસ થયો કે એ એકલા વડોદરામાં પંડિતો જોડે શાસ્ત્રાર્થ કરવા જઈ શક્યા, અને ત્યાં જીતીને આવ્યા; સ્વામીઓ ગોપાળાનંદ, નિત્યાનંદ,

× 'નાર' નો અર્થ અત્રે ભક્ત કરવાનો છે; . ઘણાખરા ભક્તો પોતાને પ્રભુની ગોપી રૂપ માને છે.

શુકાનંદ, વાસુદેવાનંદ બ્રહ્મચારી જેવા સંસ્કૃત કવિઓ, વેદાંત તથા ન્યાયના શાસ્ત્રીઓ અને ભાષ્યકારો ઉત્પન્ન થયા ગૂજરાતમાં તે સમયમાં સંસ્કૃત શાસ્ત્રીઓમાં દીનાનાથ ભટ્ટનો નંબર ઊંચો હતો. એ કવિને સંસ્કૃત પુસ્તકો લખવા માટે ખાસ રોકયા, ગોપાળાનંદ સ્વામીએ સ્વામિનારાયણના સિદ્ધાન્તાનુસાર ગીતા ભાષ્ય, સૂત્રભાષ્ય અને બીજા કેટલાક પુસ્તકો રચ્યા, નિત્યાનંદ સ્વામીએ શ્રીહરિદિગ્વિજય નામે ગ્રંથ કરી સ્વામિનારાયણના વેદાન્ત સિદ્ધાન્તોને સમજાવ્યા, તથા કેટલાક પુસ્તકોની સંસ્કૃતમાં અને કેટલાકની ગૂજરાતીમાં ટીકા લખી, શુક મુનિએ સાંપ્રદાયિક ગ્રંથોની ટીકા, સ્વામિનારાયણના વચનામૃતોનો સંસ્કૃત અનુવાદ, તથા તે ઉપર ટીકા લખ્યા, દીનાનાથ ભટ્ટ અને વાસુદેવાનંદ બ્રહ્મચારીએ 'સત્સંગી જીવન' અને 'સત્સંગી ભૂષણ' નામે બે મોટા સંસ્કૃત ગ્રંથો રચ્યા +

જતે દહાડે સંપ્રદાયના પુસ્તકોજ સંપ્રદાયની પુષ્ટિ કરે છે, એવો સહજાનંદ સ્વામીનો દૃઢ મત હતો સંપ્રદાયનો પ્રવેશ વિદ્વદ્વર્ગમાં સંસ્કૃત દ્વારાજ તે વખતમાં થઇ શકતો, એટલે સાંપ્રદાયિક સાહિત્ય એ ભાષામાં લખવું આવશ્યક હતું, પણ જનસમૂહમાં તો પ્રાકૃત ભાષાનેજ પ્રધાન સ્થાન આપવું જોઇએ, એ તે સારી પેઠે જાણતા હતા. તેથી એમણે મુક્તાનંદ સ્વામીને મરણ પર્યંત પ્રાકૃત ભાષામાજ લખવાની આજ્ઞા કરી હતી મુક્તાનંદ સ્વામીએ પણ એ આજ્ઞા અક્ષરશ પાળી હતી એ સદ્ગુરૂ કેટલાક વર્ષથી ક્ષયથી પીડાતા હતા, છતા માત્ર મરણને આગલે દિવસે જ ગોપાળાનંદ સ્વામીની આજ્ઞાથી એમણે પોતાની કલમ મૂકી હતી તેજ પ્રમાણે બ્રહ્માનંદ સ્વામી પ્રેમાનંદ સ્વામી વગેરે કેટલાક સાધુઓને ને રોજ અમુક પદો લખ્યા સિવાય જમવુ નહિ એવો નિયમ હતો નિષ્કુળાનંદ સ્વામીએ તો પોતાનો સર્વ આત્મા વૈરાગ્યમાં અને વૈરાગ્ય પ્રધાન પુસ્તકોમાજ રેડવાનો ધંધો માંડયો હતો

પણ કેવળ પંડિતાઇ માટે સહજાનંદ સ્વામીને જરાએ મોહ નહતો વિદ્વત્તા કરતા ચારિત્ર માટે જ એમને વિશેષ આદર હતો ચારિત્ર માટે સંપ્રદાયમા 'વૃત્તાન્ત' શબ્દ વપરાતો એક વાર એક સાધુને સહજાનંદ સ્વામીએ બુરાનપુર જવા આજ્ઞા કરી બુરાનપુર તો તે વખતમા દૂર દેશાવર ગણાય કોઇકે કહ્યુ મહારાજ, એ સાધુ ભણેલા નથી, અને એટલે દૂર કોઇક સવાલ જવાબ કરશે તો એ મુંઝાઇ જશે સ્વામિનારાયણે કહ્યુ, એ ભણેલા નથી તેની ફિકર નથી, કારણ કે એમનું વૃત્તાન્ત શુદ્ધ છે ધન અને સ્ત્રીથી એ લેવાય એવા નથી એમનું વૃત્તાન્ત એમને પ્રશ્નોત્તરમા સાહાય્ય કરશે એક નૃસિંહાનંદ સાધુ સવારના પહોરમાં ઉઠી સ્વામિનારાયણ પાસે દીવો બળે, તેને અજવાળે વાચવા માટે બેસતા શિયાળાના દિવસ હતા, સહજાનંદ સ્વામી પાસે બેસી સગડીએ તાપતા નૃસિંહાનંદજી વાંચતા જાય, પણ એમનું ચિત્ત સ્વામિનારાયણની મૂર્તિનું ધ્યાન ધરવામાં ખેંચાયા કરે એટલે ભણવાના પાનાં હાથમા રહી જાય, અને એ સ્વામિનારાયણને એક ટશે જોતા બેશી રહે સ્વામિનારાયણ એમને ટોકે એટલે વળી પાછુ વાચવા

+ 'સત્સંગી જીવન' એ શતાનંદ મુનિના નામથી લખાયલો છે એ સાધુએ એ લખવાની શરૂઆત કરી હતી, પણ દુર્ભાગ્યે એમનો કાળ થવાથી, દીનાનાથ ભટ્ટ પાસે એ પૂરો કરાવ્યો એમ કહેવાય છે એ સિવાય એ સાધુ વિષે કાંઈ જણાતુ નથી

માંડે. કેટલાક સાધુઓને ભણવાની આજ્ઞા ગમતી નહોતી; તે પ્રમાણે સહજાનંદ સ્વામીએ ધાર્યું કે નૃસિંહાનંદને પણ ભણવું ગમતું નથી, માટે જાણીને ભણવામાં ચિત્ત રાખતા નથી. એક દિવસ એ પ્રમાણે નૃસિંહાનંદની વૃત્તિ સ્વામિનારાયણમાં ચોંટી હતી, એટલામાં હાથમાંનાં પાનાંને સગડીની ઝાળ લાગી અને સળગી ઊઠયાં. સહજાનંદ સ્વામીએ એમને ફેલી કહી ખૂબ ઠપકો દીધો. એટલે નૃસિંહાનંદ રોઇ પડયા, અને કહ્યું કે હું ફેલ કરતો નથી; પણ આપનામાં મારૂં ચિત્ત ખેંચાઇ જાય છે, અને હું સ્થિર થઈ જાઉં છું. સ્વામિનારાયણ આ ઉત્તરથી બહુ પ્રસન્ન થયા, અને કહ્યું કે તમે હવે બધું ભણી ચુકયા. ભણાવી-ભણાવીને પરમેશ્વરમાં સ્થિર વૃત્તિ કરવી એજ હેતુ છે. મોક્ષને સાહાય્યકારી જે વિદ્યા ન હોય એને માટે સ્વાવામિનારાયણને બહુ ઓછો મોહ હતો. દીનાનાથ ભટ્ટને એક વાર સહજાનંદ સ્વામીએ પૂછ્યું, તમને કેટલા શ્લોક આવડે છે. ભટ્ટે કહ્યું કે મને ૧૮,૦૦૦ શ્લોક કંઠે છે. સહજાનંદ સ્વામીએ પૂછ્યું, એમાંથી તમે તમારા મોક્ષના કેટલા માન્યા છે? ભટ્ટે કહ્યું, એનો તો મેં હિસાબ નથી કર્યો, મહારાજ. સહજાનંદ સ્વામીએ કહ્યું, ત્યારે તમે શ્લોક કંઠે કરીને શું દિવસ ઉજાળ્યો?

સ્વામિનારાયણે જેમ એક લેખક મંડળ તૈયાર કર્યું, તેમ એક ભજન મંડળ પણ ઊભું કર્યું. સ્વામી પ્રેમાનંદ અને દેવાનંદ એ બે. ઉત્તમ ગવૈયાઓ હતા. પ્રેમાનંદ સ્વામીએ તો પૂર્વાશ્રમમાં સંગીતનો ઉત્તમ અભ્યાસ કર્યો હતો; એમના સંગીતથી આખી સભા રોમાંચિત થઈ જતી. એમના સંગીતમાં એટલો પ્રેમ ભરેલો રહેતો કે સ્વામિનારાયણે એમની પ્રશંસા કરતાં એક વાર કહ્યું છે કે "એ સાધુને ઊઠીને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરીએ એવું મન થઇ જાય છે." બૃહત કાવ્યદોહનમાં એમના નામ તળે ટીપ છે કે સહજાનંદ સ્વામીના વિરહની ગરબીઓ જયારે એમણે સુરતમાં ગાઈ હતી, ત્યારે એકે એક શ્રોતાની આંખમાંથી આંસુ ચાલ્યાં હતાં.

અહિંસામય યજ્ઞ

જેમ જેમ સત્સંગ વધતો ગયો, તેમ તેમ સ્વામિનારાયણના મહત્વના સિદ્ધાન્તો પણ ફેલાવા લાગ્યા. સત્સંગ બહાર પણ એમની ચળવળ શરૂ થઇ. એ ચળવળોમાંની મુખ્ય હિંસા યુકત યજ્ઞ બંધ કરાવવાની હતી. પહેલો પ્રસંગ એમને ભુજમાં મળ્યો. ભુજના કારભારી જગજીવન મહેતાએ યજ્ઞ આરંભ્યો હતો. સ્વામિનારાયણે જઇ અહિંસામય યજ્ઞ કરવા એને સમજાવ્યો. જગજીવને પંડિતોની સભા કરી, તેમાં સહજાનંદ સ્વામીની જીત થઇ. જગજીવન મહેતાને પોતાનો યજ્ઞ બંધ કરવો પડયો એ એને રુચ્યું નહિ. એ સ્વામિનારાયણનો દ્વેષી થઇ રહ્યો, પણ એની સ્ત્રી સ્વામિનારાયણની સત્સંગી થઇ. ત્યાર પછી અહિંસામય યજ્ઞ કરવાની પ્રથા પાડવાને સ્વામિનારાયણે પોતે એવા યજ્ઞો કરવાનું આરંભ્યું. પહેલો યજ્ઞ એમણે જેતલપુરમાં કર્યો. અમદાવાદમાં તે વખતે પેશ્વાઇમાં વામમાર્ગનું બહુ જોર હતું. પેશ્વાના સૂબાનું વલણ પણ એજ માર્ગ તરફ હતું. વામમાર્ગીઓએ એ યજ્ઞમાં વિઘ્ન કરવા બહુ પ્રયત્ન કર્યો, છતાં એ યજ્ઞ તો પાર પડયો. પણ એ યજ્ઞ સ્વામિનારાયણને કષ્ટનું કારણ થઇ પડયો. એ યજ્ઞ થયા પછી સુબાનો બાપ મરી ગયો. કોઈકે કહ્યું કે એના પ્રાંતમાં દેવને મળતો પશુ ભાગ બંધ થવાથી

એના પિતાનુ મરણ થયુ બીજા કોઈકે વળી કહ્યુ કે એના પિતાને મારી નખાવવા માટેજ સ્વામિનારાયણે એ યજ્ઞ કર્યો હતો. ત્રીજી વળી એવી ગપ ઊડી કે સ્વામિનારાયણ તો જાતે શૂદ્ર છે, અને બ્રાહ્મણોને ઉપદેશ દઇ અધર્મ કરે છે, સુબો એવો અધર્મ એના પ્રાંતમા ચાલવા દેશે તો પેશ્વાઇ નાશ પામશે મૂર્ખ સુબાએ એ બધી વાતો ખરી માની એ સહજાનદ સ્વામીને પોતાના શત્રુ માનવા લાગ્યો

સહજાનદ સ્વામી જેતલપુરમાં યજ્ઞ પૂરો કરી, અમદાવાદ પધાર્યા હતા સુબાએ એમને મારી નાંખવાનુ કપટ કર્યું એક તેલનુ ટાકુ તૈયાર કરી, તે ઉપર ગાદી નખાવી રાખી પછી સ્વામિનારાયણને પોતાના દરબારમા પધારવા નિમત્રણ મોકલ્યુ. સ્વામિનારાયણને કપટની શકા તો હતીજ, પણ પોતે સાધુ કર્યાં એટલે નિમત્રણને માન આપી પધાર્યા સુબાએ પેલી ગાદી ઉપર બેસવા સ્વામિનારાયણને આગ્રહ કર્યો. રાજ્યગાદી કરતા ઉચ્ચ આસને બેસવા સ્વામિનારાયણે ના પાડી અને નીચેજ બેઠા સુબાએ પછી એક નાચનારીને બોલાવી જેવી તે આવીને પોતાનુ નૃત્ય શરૂ કરવા ગઇ, કે સ્વામિનારાયણે એની ચિત્તવૃત્તિ ખેચી લીધી, અને એ સમાધિ ખાઇ જમીન ઉપર પડી. સ્વામિનારાયણ જોડે કેટલાક ત્યાગીઓ હતા એમનુ અને એમના ત્યાગીઓનુ વ્રત ભગ કરાવવા માટે સહજાનદ સ્વામીએ સુબાને ઠપકો દીધો એટલે સુબાએ પોતાનુ રૂપ પ્રકાશ્યુ એણે સહજાનદ સ્વામીને હડીએ દરવાજેથી શ્રીપુર તુર્ત છોડી જવા, અને ફરીથી શહેરમા ન આવવા આજ્ઞા કરી સ્વામિનારાયણે, 'કયા સુધી ન આવવું,' વ્હી મુદત પૂછી વિનાશકાળ સમીપ આવવાથી વિવેકભ્રષ્ટ થયેલા સુબાએ કહ્યું, "જયા સુધી અમદાવાદમાં પેશ્વાનુ રાજ્ય હોય ત્યાં સુધી ' એટલામા પેલી નાચનારી સમાધિમાથી જાગી, અને સ્વામિનારાયણને પગે પડી માફી માગવા લાગી સમાધિમાં એણે નરકયાતના ભોગવી હતી સ્વામિનારાયણે એને માફી આપી, નાચવાનો ધધો છોડી દેવા કહ્યુ આટલો બનાવ બન્યા પછી સ્વામિનારાયણ ત્યાથી ઊઠી નીકળ્યા અને ઊઠતા ઊઠતા પેલી લાકડી ટાકાપરની ગાદીપર ટેકવી તેવીજ તે ગાદી નીચે સરી પડી. સહજાનદ સ્વામી સુબા ઉપર એક દૃષ્ટિ કેકી બહાર નીકળી પડયા

બીજે વર્ષે સ્વામિનારાયણે પાછો જેતલપુરમા યજ્ઞ કરવા ધાર્યો. સુબાએ સ્વામિનારાયણને પકડવા જેતલપુરમા માણસો મોકલ્યા સ્વામિનારાયણ તે દિવસે એક નજદીકના ગામમા ગયા હતા, એટલે માણસો પાછા અમદાવાદ ગયા સુબાની અતિશય ઇતરાજી જોઇ સ્વામિનારાયણે યજ્ઞનો સામાન રાતોરાત નડીયાદ પાસેના ડભાણ ગામમાં મોકલી દીધો ત્યા ઇંગ્રેજી રાજ્ય સ્થપાઇ ગયું હતું ત્યાંના અધિકારીઓએ સહજાનદ સ્વામીનો સારો સત્કાર કર્યો અને યજ્ઞ કરવામાં સારી મદદ પણ આપી થોડા સમય પછી અમદાવાદ ઇંગ્રેજના હાથમા આવ્યુ, ત્યારે અમદાવાદના અધિકારીઓએ સ્વામિનારાયણને નિમત્રણ મોકલ્યું, અને અતિશય માનસહ પધરામણી કરાવી તથા મંદિર બાંધવાને જગ્યા આપી.

હિંસામાં થતો પશુવધ અટકાવવા જેમ સ્વામિનારાયણે પ્રવૃત્તિ કરી, તેમજ બાળહત્યા અટકાવવા પણ કરી. ગરાસીઆઓમાં કન્યાને જન્મ-

બાળહત્યા–નિષેધ તાંજ દુધ પીતી કરવાનો દુષ્ટ રીવાજ હતો. સ્વામિનારાયણે પોતાના શિષ્યોને તેમ ન કરવા ફરમાવ્યું. એક ગરાસીઆ શિષ્યે કહ્યું કે બધું કરૂં પણ એ એક ન કરૂં. સ્વામિનારાયણે કહ્યું, મારે એટલી એકજ આજ્ઞા તમારી પાસે પળાવવી છે અને સાથે ઉમેર્યું કે અમારૂં કહ્યું નહિ માનો તો બીજી એક સત્તા આવશે તે જબરદસ્તીથી એ આજ્ઞા પળાવશે.

સતી વિષે.

સતી થવાના ચાલ વિષે સ્વામિનારાયણની વૃત્તિ કેવા પ્રકારની હતી. તે મુક્તાનંદ સ્વામીના સતીગીતામાંના નીચેના પદ પરથી સમજાશેઃ—

ત્રણ્ય પ્રકારની પ્રતિવ્રતા જેહજી,
ભિન્ન ભિન્ન કરી વર્ણવી સર્વ તેહજી;
જેને બાવાનો ન અધિકારજી,
તે સતિયું નો કરે નિરધારજી. ૧.

નિરધાર કરી કહું પતિવ્રતા, જેને પતિ સંગે ન બળાય;
જ્ઞાન, વૈરાગ્ય કે ભક્તિવંતી, તે બળી ભસ્મ ન થાય. ૨.

બ્રહ્મચર્યાદિક નિયમ જે, વિધવાના ધર્મ ઉદાર;
તે પાળ્યાની શક્તિ હોય તે, ન બળે કરીને વિચાર. ૩.

મોક્ષ ઇચ્છાવાન જે, વળી પુત્રવંતી જે હોય;
નાનાં બાળક કે ગર્ભવંતી, સતી બળે નહિ સોય. ૪.

જે સતિયું એવી રીત્યની, તેને બળ્યાનો ન અધિકાર;
મન, કર્મ, વચને તેહને, હરિ સેવવા કરી પ્યાર. ૫.

પતિ મુવા પછી પતિવ્રતા, પતિ સંગ જે બળી જાય;
તે અરુંધતી તુલ્ય નારી, સ્વર્ગમાં પૂજાય. ૬.

એ આદિ પતિ સંગ બળ્યાનાં, વચન ગ્રંથમાં જેહ;
સૌ વિનતાને નથી કહ્યાં, હવે વિગતે વર્ણવું તેહ. ૭.

મોક્ષ ઇચ્છા રહિત જે, નિજ ધર્મે રહે ન લેશ;
મુક્તાનંદ તે માનનિયું, કરે તે અનળ પ્રવેશ. ૮.

(સતી ગીતા, કડવું ૧૮ મું.)

આવી રીતે સતી થવાનું ફળ મોક્ષને વિરોધી દર્શાવી બળી મરવાનો આદર્શજ સ્વામિનારાયણે સત્સંગી સ્ત્રીઓમાંથી કાઢી નાંખ્યો, અને તેને બદલે विधवाभिस्तु गोपाभिः सेव्यः पतिधिया हरिः એ આદર્શ બેસાડયો.

લગ્નમા ગવાતા બીભત્સ ગીતો તરફ એકવાર સ્વામિનારાયણનું લક્ષ ખેંચાયુ સત્સંગી સ્ત્રીઓ પણ એવાં ગીતો ગાવામા ભાગ લેતી હતી તે જોઇ સ્વામિનારાયણ ઉદાસ થઇ ગયા, અને જે ગામમાં એ ગીત ગવાતાં હતા ત્યાથી તુર્ત ચાલી નીકળ્યા સ્વામિનારાયણની ઉદાસીનુ કારણ જ્યારે હરિજનોએ જાણ્યુ ત્યારે એ એમની પાછળ ગયા, અને ગીતો બંધ કરાવવાનુ વચન આપી પાછા તેડી ગયા સ્વામિનારાયણે ત્યાથીજ ગામેગામ પોતાના શિષ્યોને પત્રો મોકલ્યા કે એમના શિષ્યોએ લગ્નમા બીભત્સ ગીત ગાવાં નહિ, અને લગ્ન પ્રસગે રાધા કે રુકિમણી વિવાહના ધોળ ગાવા સારાં પદો ગાઇ શકાય તેટલા માટે મુક્તાનંદ સ્વામી તથા પ્રેમાનંદ સ્વામીને રાધા વિવાહ તથા રુકિમણી વિવાહનાં ધોળો રચવા આજ્ઞા કરી

લગ્નના-બીભત્સ ગીતો.

હોળીનો બીભત્સ પ્રકાર પણ સ્વામિનારાયણના કોઇ પણ મંદિરમા થતો જોવામા આવશે નહિ એ વિષે એક રમુજી પ્રસંગ બન્યો મુક્તાનંદ સ્વામી અતિશય વિનયી સાધુ હતા નાના બાળકને પણ કદિ તુંકારે બોલાવતા નહિ એમના પદોમાં કોઇ ઠેકાણે ગ્રામ્ય શબ્દો દેખાશે નહિ સહજાનંદ સ્વામીએ એમને અસભ્ય ફટાણાને બદલે એ રાગના—અંતશત્રુઓ ઉપર પ્રહાર કરનારા પદો રચવા કહ્યુ તે ઉપરથી સ્વામીએ ચાર પદો રચ્યાં તેની પહેલી લીંટી નીચે પ્રમાણે છે

હોળીના ગીતો

"અવિદ્યા છે નકટી નાર, પ્રભુથી પાછી ભાગે જો."

એ પદની છેલ્લી લીંટીમા સ્વામી કહે છે,

"મુક્તાનંદ કહે મુરખ લોક, પાધરા દીસે પાજી જો"

સહજાનંદ સ્વામીને એ પદમાં 'પાજી' જેવો શબ્દ જોઇ આશ્ચર્ય થયુ અને બોલ્યા કે સ્વામીના પદમાં પણ એવો શબ્દ આવી ગયો, માટે ફટાણાની ભાવનાજ ખરાબ છે એટલુ કહી વિશેષ ફટાણાના પ્રકારના પદો ન રચવાની અને હરિજનોને પણ ફટાણાં ન ગાવાની આજ્ઞા કરી

સ્વામિનારાયણે વહેમોનુ ખંડન પણ અતિ સફળતાપૂર્વક કર્યું મંત્ર, જંત્ર અને મલિન દેવ-દેવીઓની ભીતિ ન રાખવા વિષેનો એમનો પત્ર સત્સંગમાં પ્રસિદ્ધ છે એ પત્ર ટુંકો છે, અને એમાનું એકેએક વાક્ય અવતરણ કરવા યોગ્ય હોવાથી એને નીચે ઉતારૂં છુ —

વહેમોનુ ખંડન અને એકેશ્વર ભક્તિ.

"અનિર્દેશથી* લીખાવિતંગ સ્વામીશ્રી ૭ સહજાનંદજી મહારાજના સર્વે સત્સંગી બાઇ ભાઇ નારાયણ વાંચજો

* સહજાનંદ સ્વામી પોતાના સર્વે પત્રોમા પોતાનું સ્થાન 'અનિર્દેશ' જણાવતા, એ

"બીજું લખવા કારણ એ છે જે જે મનુષ્યને જેવું પોતાનું પ્રારબ્ધ હોય તેને અનુસારે તેના દેહને સુખદુઃખ થાય છે, તથા જન્મ મરણ થાય છે. પણ જીવના પ્રારબ્ધ કર્મને ઉલ્લંઘન કરીને તો રુદ્ર, ભૈરવ, ભવાની આદિક જે દેવ ને દેવીયું છે તે કોઈએ પણ એ જીવને સુખ દુખ દેવાને અર્થે અને મારવા જીવાડવાને અર્થે સમર્થ થતા નથી.

"ને પ્રારબ્ધ કર્મ ને કાળ તેને ખોટાં કરી નાખવાં તથા મુવાંને જીવતાં કરવાં, તેમ જીવતાંને મારી નાંખવાં તેને વિષે તો એક પરમેશ્વર નારાયણ માત્ર સમર્થ છે; પણ બીજા કોઇ દેવદેવી સમર્થ નથી, માટે એક પરમેશ્વરનો દૃઢ આશ્રય રાખીને નિત્યે ભજન સ્મરણ કર્યા કરવું, અને કોઇ દેવ દેવીનો ભય રાખવો નહિ. આપણે તો સર્વ ભગવાનના ભક્ત છઇએ ને શુરવીર છઇએ, માટે હરિભક્તને તો કોઈ રીતનો મનમાં ભય રાખવો ઘટે નહિં.

"અને જંત્ર, મંત્ર, ઔષધિએ કરીને કોઇ માણુસ જીવતો રહેતો હોય તો પૃથ્વીમાં કોઇક તો દેખવામાં આવંત પણ એવો કોઇ દીઠામાં આવતો નથી.

"અને વળી જો બહુ મંત્ર જંત્ર કોઇ ઉપર કોઇના ચાલતા હોય તો ઘણાક શત્રુ જેની ઉપર હોય એવા મોટા મોટા જે રાજાઓ તે જીવતા શી રીતે રહે? અને જો જંત્રે મંત્રે કરીનેજ સિદ્ધિ થતી હોય તો લાખો રૂપીઆ ખર્ચીને રાજાઓ લશ્કર રાખે છે તથા આયુધ સામગ્રી રાખે છે એવડું શા માટે કરે? એક ભારે મંત્રશાસ્ત્રી રાખે ને મંત્રજંત્રની સિદ્ધિએ કરીને સર્વ પ્રતિપક્ષીને મારી નંખાવે.

"પણ તેમ તો કોઇ ઠેકાણે દેખાતું નથી. માટે નિર્ભય થકા નારાયણનું ભજન કરજ્યો, અને કેવળ ભગવાનનો જ દૃઢ વિશ્વાસ રાખજ્યો. જેમ ભગવાને ધાર્યું હશે તે સત્ય થાશે. આપણું ધાર્યું કે બીજા કોઇનું ધાર્યું નહિ થાય, કેમકે કોઇ જીવનું ધાર્યું થાતું હોય તો કોઇ ગરીબ રહે નહિ. સર્વને રાજા થવાનો ઉમેદ છે પણ તેમ થાતું નથી. માટે પરબ્રહ્મ પુરૂષોતમ એવા સમર્થ ભગવાનના આશ્રય તળે રહીને નિર્ભય થકા નારાયણનું ભજન કરજ્યો.

"આ પત્ર લખવાનો મૂળ ઉપદેશ છે તે તમે એકાગ્ર મને કરીને ધારજો તથા વિચારજો."

શબ્દનો ધાત્વર્થ 'અચોક્કસ' એવો થઇ શકે. એમણે એનો અર્થ ધર્મપુરના રાજમાતા કુશળકુંવરબાને નીચે પ્રમાણે સમજાવ્યો હતો.

આ આપણે જે ઓરડામાં બેઠા છીએ તે નિર્દેશ કહેવાય, અને તમારો મહેલ એ અનિર્દેશ કહેવાય, તેમજ તમારો મહેલ એ નિર્દેશ કહેવાય, અને ધર્મપુર અનિર્દેશ કહેવાય; તથા ધર્મપુર એ નિર્દેશ કહેવાય અને ભરતખંડ એ અનિર્દેશ કહેવાય, પછી ભરતખંડ એ નિર્દેશ કહેવાય અને પૃથ્વી એ અનિર્દેશ કહેવાય, ત્યાંથી પૃથ્વી એ નિર્દેશ કહેવાય અને અક્ષર બ્રહ્મ એ અનિર્દેશ કહેવાય, અમે ત્યાં બેઠા લખીએ છીએ, માટે અમારૂં સ્થાન અનિર્દેશ છે.

સ્વામિનારાયણીઓ ઉપર ઘણી વાર એવો આક્ષેપ મૂકાય છે કે એ લોકો બીજા દેવદેવીઓનો ભાર નથી રાખતા એ ખુમારીનુ કારણ ઉપલા પત્રપરથી સમજાશે અને સ્વામિનારાયણના ઉપદેશના સાફલ્યનો પણ એમાથી ખ્યાલ આવશે. દેવ-દેવીઓ કે ભૂત-પ્રેતના અસ્તિત્વનો સ્વામિનારાયણીઓ અસ્વીકાર નથી કરતા, પણ ખુમારી વાળા સ્વામિનારાયણીની ભાષામા કહુ તો એ લોકો એ સર્વેને પરમેશ્વર અને પરમેશ્વરના ભક્ત આગળ "સડતાળાના ગંઠ" જેવાં ગણે છે સંપ્રદાયમા વિષ્ણુ, શિવ, પાર્વતી, ગણપતિ અને સૂર્ય એ પંચાયતન દેવની તથા હનુમાનની પૂજા થાય છે, પણ તે પણ તેમને પરમેશ્વરનાજ સ્વરૂપ સમજીને અથવા પરમેશ્વરના મહાન્ ભક્ત સમજીને કરવામા આવે છે દાખલા તરીકે હનુમાનને જે નૈવેદ્ય ધરવામા આવે છે તે પહેલા કૃષ્ણને ધરાવી પ્રસાદી કરેલું હોય છે

અ-હિંદુ જાતિઓનો હિંદુધર્મમા પ્રવેશ.

વળી હિંદુ ધર્મમાં અહિંદુ જાતિઓને સામીલ કરવામા પણ સ્વામિનારાયણ પ્રથમ હતા એક પારસી (સુરતનો પ્રસિદ્ધ કોટવાલ અર્દેશર) તથા કેટલાક ખોજા મુસલમાનોએ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય સ્વીકાર્યો હતો હજુએ કેટલાક મુસલમાનો એ ધર્મ પાળી રહ્યા છે

ગઢ જાતિઓની ઉન્નતિ

ગુજરાત-કાઠીઆવાડની શુદ્ર જાતિઓની ધાર્મિક ઉન્નતિ કરનાર પણ સ્વામિનારાયણ પહેલા હતા એમણે કહેવાતી નીચ જાતિઓમાં એટલુ બધુ કાર્ય કર્યું હતું કે જુના સંપ્રદાયીઓને સ્વામિનારાયણના ઘણા ખરા શિષ્યો કડીઆ, દરજી, સુતાર, ખારવા, મોચી અને ઢેડ હતા, એજ એ ધર્મનો વિરોધ કરવાને સબળ કારણ લાગતું હતુ ઇંગ્રેજ લેખકો એ સ્વામિનારાયણને બહુધા મહાન્ હિંદુ સુધારક (a great Hindu Reformer) કહીનેજ ઓળખાવ્યા છે પણ નીચ જાતિઓને સંસ્કૃત કરવાની સ્વામિનારાયણની પદ્ધતિ જુદા પ્રકારની હતી એમનો સુધારો ઉચ્ચજાતિઓને હલકી જાતિઓ સાથે ભેળવી દઇ, ઉચ્ચ જાતિમા હલકા સંસ્કાર પાડવાનો ન હતો, પણ નીચ જાતિઓને ચઢાવી એમનામા ઉચ્ચ જાતિના સંસ્કાર પાડવામા સમાયો હતો એટલે એમણે ઢેડ, મોચી, સુથાર, દરજી, કણબી અને મુસલમાન, સુદ્ધાંને શુદ્ધ બ્રાહ્મણના જેવી રહેણી રહેતા શીખવી દીધુ મદ્ય, માંસ અને માદક વસ્તુઓનો ત્યાગ કરવો, રોજ નાહ્રી, પૂજા કર્યા વિના ખાવું નહિ, ગાળ્યા વિનાના દૂધ કે જળ પીવા નહિ,—અરે, ડુંગળી, લસણ અને હિંગ જેવી વસ્તુઓનો પણ ત્યાગ રાખવો,—એ સ્વામિનારાયણીય સંસ્કારો હતા આધુનિક સુધારાની તાણમાં એ સંપ્રદાયના જે અનુયાયીઓ હાલમા સપાડાયા છે, તેજ એ સુનિયમોનો ભંગ કરે છે, એજ સહજાનંદ સ્વામિના સુધારા અને આધુનિક સુધારા વચ્ચેનો ભેદ છે

વર્ણાશ્રમના ધર્મો

વર્ણાશ્રમ ધર્મોવિષે સહજાનંદ સ્વામીની વૃત્તિ આ પ્રકારની કહી શકાય —

૧. પરમેશ્વરના અવતારો કેવળ વર્ણાશ્રમના ધર્મો સ્થાપવાને નથી થતા, એ ધર્મોનું સ્થાપન તો મનુ આદિક ઋષિઓ પણ કરી શકે છે. પરમેશ્વરના અવતાર એકાંતિક ધર્મની સ્થાપના માટે થાય છે.

૨. વર્ણાશ્રમના ધર્મો હંમેશને માટે એક સરખા નથી. કેટલાક દેશ–કાળ પ્રમાણે બદલાય છે, પણ અહિંસા, સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, ક્ષમા, દયા વગેરે ધર્મો સનાતન છે.

૩. કેવળ વર્ણાશ્રમના ધર્મથી મોક્ષ થતો નથી. વર્ણાશ્રમના ધર્મ પાળવાથી કેવળ આ લોકમાં સુખી રહેવાય છે, અને કીર્ત્તિ પ્રાપ્ત થાય છે.

૪. પણ વર્ણાશ્રમના ધર્મોનું પાલન આવશ્યક છે; પરમેશ્વરની ઇચ્છાથી અને લોક કલ્યાણાર્થે મનુઆદિક ઋષિઓએ એનું સ્થાપન કર્યું છેઃ માટે મોક્ષની ઇચ્છા વાળો એનો ત્યાગ ન કરે; કારણ કે એના પાલનમાં પરમેશ્વરની પ્રસન્નતા રહેલી છે; તથા તે દ્વારા અંતઃકરણની નિર્મળતા થાય છે; એટલે પરમેશ્વરને પ્રસન્ન કરવા માટે એ ધર્મોનું પાલન બ્રહ્મનિષ્ઠ હોય તે પણ કરે. જે બ્રહ્મનિષ્ઠ પુરૂષ તદ્દન દેહાભિમાન રહિત હોય, તેજ વર્ણાશ્રમના ધર્મનું બંધન તોડી શકે છે. પણ જે સંસાર–વ્યવહારની સર્વ ક્રિયામાં સાવધાન થઈ વર્ત્તતો હોય, અને કેવળ ધર્મ ભક્તિના વિષયમાં अहं ब्रह्माऽस्मि થઇ બેસે છે તે અધર્મી છે.

આ રીતે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો ફેલાવો ઝપાટાબંધ ચાલી રહ્યો હતો. એ સર્વ શિષ્યોની જોડે સંબંધમાં આવવું, અને એ સર્વે એક બીજાની જોડે સંબંધમાં આવે એવી યોજના કરવી, એ આવશ્યક હતું. હાલમાં એવી યોજનાઓને પરિષદ્ કહે છે. સ્વામિનારણીય પરિભાષામાં પરિષદ્‌ને 'સમૈયો' કહે છે. સહજાનંદ સ્વામી પોતે વારંવાર ફરતા રહી પોતાના શિષ્યોના સંબંધમાં નિરન્તર આવ્યા કરતા. ઠરીને એક જગ્યાએ બેસી રહેવું એવો તો એમનો સ્વભાવજ ન હતો. હોળીનો સમૈયો અમુક જગ્યાએ કરવો છે, રામનવમીનો અમુક સ્થાને, જન્માષ્ટમીનો અમુક સ્થળે એમ એમનો કાર્યક્રમ પહેલાથી ગોઠવાઇ જતો. એ કાર્યક્રમ પ્રમાણે એ મુસાફરી કરતાઃ તેમાં ન જોતા મધ્યરાત કે નજોતા મધ્યાહ્ન. ધારેલે સ્થળે પહોંચવું હોય, ત્યારે તો ખાવાને પણ રોકાતા નહિ. સમૈયાના સ્થળની પત્રદ્વારા આગળથી ગામેગામ ખબર પહોંચાડવામાં આવતી; અને ગામેગામથી સંઘ આવતા. એ રીતે ગૂજરાતના હરિજનો કચ્છ સુધી પહોંચતા, અને કાઠીઆવાડના ધર્મપુર સુધી જતા. સમૈયામાં સંપ્રદાય સંબંધી વિચાર ચાલતા, પ્રકરણો ફેરવાતાં, મંડળોને ફરવાની જગ્યા મુકરર કરવામાં આવતી, જુદે જુદે સ્થળે સત્સંગીઓને પડતાં સુખ દુઃખની ખબર લેવાતી, જરૂર પડતી મદદ મોકલાતી, જ્ઞાન વાર્ત્તા થતી, અને જે તહેવારને પ્રસંગે સમૈયો મળ્યો હોય, તેને યોગ્ય ઉત્સવ પણ ઉજવાતા.

પાછળથી સમૈયા માટે વડતાલ મુકરર કરવામાં આવ્યું. અને પ્રબોધિની એકાદશી અને રામનવમી એ બે પ્રસંગો મોટા સમૈયા માટે ઠરાવવામાં આવ્યા. એ બે સમૈયાપર જેનાથી બની શકે તેમને સર્વેને વગર નિમંત્રણે આવવાની આજ્ઞા થઇ.

પાછળથી જ્યારે વડતાલ અને અમદાવાદના બે જુદા આચાર્યો નીમાયા ત્યારે એ બે સ્થળે એ બન્ને સમૈયાપર તે તે દેશના હરિજનોને ભેગા થવાનું રાખ્યું જેને બન્ને જગ્યાએ જવું હોય, તેને અનુકૂળ પડે તેટલા માટે સમૈયા અનુક્રમે કાર્તિકી અને ચૈત્રી પૂર્ણિમા સુધી ચાલતા તેમાં અમદાવાદમા કાર્તિકી એકાદશી અને રામનવમીનો દિવસ, મુખ્ય ગણાય, અને વડતાલમા પૂર્ણિમાના દિવસો મુખ્ય ગણાય

પ્રેમાનંદ સ્વામીના શબ્દોમા સહજાનંદ સ્વામી "સર્વે લલિતકળાની ખાણ" હોવાથી આ સમૈયાઓમા એમના શિષ્યો એમને અતિશય કારીગિરીવાળી વસ્તુઓની ભેટ કરતા નિષ્કુળાનંદ સ્વામી જેવા પ્રવીણ સુતાર એમને માટે બાર દરવાજાનો હિંડોળો બનાવતા, કાઠીઆવાડની સ્રીઓ વિવિધ બુટ્ટાદાર આસનો તૈયાર કરતી, ગૂજરાતની સ્રીઓ પકવાનો મોકલતી, ગવયાઓ ચતરંગી આલાપોથી રીઝવતા, ભુજના મલ્લો કુસ્તીબાજી કરી દેખાડતા, કાઠીઓ ઘોડાની રમત રમી બતાવતા આ સર્વે કેવળ પ્રેમને વશ થઇને જ થતું સુરતનો એક આત્મારામ દરજી એવી સુંદર ડગલી કરી લાવ્યો કે ભાવનગરના રાજા વજેસિંહે તેવી ડગલી માટે સો રૂપીઆ મોલાઇ આપવા કહ્યુ આત્મારામે કહ્યુ કે હવે મને બીજી એવી ડગલી કરતા નહિ આવડે, પૈસાના ટેભાથી એ ડગલી નથી સીવાઇ, પણ એમાતો હેતનાં ટેભા પડયાં છે, બીજી ડગલી સીવવા એવુ હેત કયાથી લાવું ? સદ્ભાગ્યે એમની પ્રસાદીની વસ્તુઓ સંઘરી રાખવાની વૃત્તિ પહેલેથી જ સંપ્રદાયના શિષ્યોમા ઉત્પન્ન થઈ હતી એટલે એકાદવાર પણ સ્વામિનારાયણના વપરાશમા આવેલી વસ્તુનો સંગ્રહ જેની પાસે રહી તેણે કર્યો છે એ સર્વે વસ્તુઓને સુરક્ષિત રાખવાને ઘણા ખરા મંદિરોએ સારી વ્યવસ્થા કરી છે. વડતાલનુ અક્ષર ભુવન એ એમની પ્રસાદીની વસ્તુઓનું મોટામા મોટું સંગ્રહસ્થાન છે એમણે વાપરેલા વસ્રો, ઘરેણા, ચાખડીઓ, માળાઓ, એમના કેશ, નખ, દાંત, એમના ખાસ વપરાશમાં આવેલા વાસણો, બાજઠો, આસનો, ખાટલાઓ, ગાડીઓ, અને પથરાઓ પણ સાચવી રાખ્યા છે વિદેશી માલે હિંદુસ્થાનમા પ્રવેશ કર્યો, તેની તુર્તજ પહેલા દેશી કારિગિરીની ગૂજરાતમા કેવી સ્થિતિ હતી, તેનો ખ્યાલ આવવાને આ સંગ્રહસ્થાનો જેમ જેમ વખત જશે, તેમ તેમ અતિશય ઉપયોગી લેખાશે

પણ આટલી રસિક વૃત્તિને પોષી તેના ઉપર અંકુશ રાખતા જો સ્વામિનારાયણને આવડતો ન હોત, તો એના શિષ્યો ઉચ્છૃંખલ થઇ ગયા હોત, અને એમના ત્યાગીઓ છકી ગયા હોત પણ સ્વામિનારાયણની મનુષ્યોની નાડી પારખવાની શક્તિ અદ્વિતીય હતી પોતાના લાડની અસર શિષ્યોના હૃદય ઉપર કેવી થાય છે તે એ હર ઘડી તપાસ્યા કરતા ઉદાહરણાર્થ, સાધુઓમા એકવાર એવી વૃત્તિ કેળવાવા લાગી કે દરેક જણ પોતાને સ્વામિનારાયણનો જ શિષ્ય ગણી, શિષ્યોમા પરસ્પર નાના મોટાપણ હોય જ નહિ એમ માનવા લાગ્યો નાના નાના સાધુઓ મુક્તાનંદ સ્વામી જેવાની ઇર્ષ્યા કરી એમનું અપમાન કરવા લાગ્યા આવુ છકેલપણુ જોઇ, સ્વામિનારાયણને બહુ શોક થયો એમણે મુક્તાનંદ સ્વામી જોડે પાછા વનમાં જવાનો પણ વિચાર કર્યો પણ હરિજનોનો પ્રેમ અને તેમનુ કલ્યાણ જોઈ રહી રહ્યા આ છકેલ

વૃત્તિને ટાળવાને એમણે સાધુ અને બ્રહ્મચારીઓમાંથી મળી બાર સદ્ગુરુઓ નીમ્યા, અને બધા ત્યાગીઓને એ સદ્ગુરુઓમાં વેંચી દીધા. દરેક સદ્ગુરુ અને એમના હાથ તળેના ત્યાગીઓ વચ્ચે ગુરુ-શિષ્યભાવ બાંધ્યો, અને પોતાની આજ્ઞાઓ સદ્ગુરુઓ મારફતે એમને સંભળાવવાની પદ્ધતિ બાંધી. આ રીતે ત્યાગીઓનું સંગઠન કર્યું.

થોડો કાળ ગયા પછી આ વ્યવસ્થામાં પણ ફેરફાર કરવો પડયો. દરેક સદ્-ગુરુના શિષ્યો પોતપોતાને બીજા મંડળોથી જુદાજ માનવા લાગ્યા. મુક્તાનંદી, બ્રહ્માનંદી એવા પક્ષો બંધાવા લાગ્યા. સ્વામિનારાયણે આનો પણ તુર્તજ ઉપાય કર્યો. એક દિવસ બધા ત્યાગીઓને એક પછી એક પૂછવા માંડયું, "તમે કોના શિષ્ય ?" ત્યાગીએ પોતપોતાના સદ્ગુરુઓના નામ દેવા લાગ્યા. પછી સભામાં સ્વામિનારાયણે કહ્યું કે હું તો હવે શિષ્ય વિનાનોજ થઇ રહ્યો છું, કારણ કે બધા શિષ્યો પોતાને જુદા જુદા સદ્ગુરુઓનાજ શિષ્ય માને છે; ત્યાગીઓ આશ્ચર્યચકિત થયા અને બોલી ઉઠયા, ના, ના, મહારાજ, અમે તો સર્વે તમારાજ શિષ્યો છીએ અને આપની આજ્ઞાએ સદ્ગુરુઓના શિષ્યો છીએ. સહજાનંદ સ્વામીએ કહ્યું, મ્હારા શિષ્યો હો, તો હું રાખું તે મંડળમાં રહેવું પડશે. ત્યાગીઓએ તે કબુલ કર્યું. પછી સહજાનંદ સ્વામીએ પાછાં નવાં મંડળો રચ્યાં અને સદ્ગુરુઓના પક્ષ બાંધી, તેમાં ન તણાતાં માત્ર પ્રભુનોજ પક્ષ બાંધી, તેમાં તણાવાનો ઉપદેશ કર્યો. ત્યારથી મુક્તાનંદી, બ્રહ્માનંદી એવો પક્ષભેદ થતો બંધ થયો.

પણ એક નવી જાતનો પક્ષભેદ જાગ્યો. સ્વામિનારાયણે ગઢડામાં વાસુદેવની મૂર્તિ સ્થાપી હતી, અમદાવાદમાં નરનારાયણની અને વડતાલમાં લક્ષ્મીનારાયણની. કેટલાંક મંડળો ગઢડાની આજુબાજુજ ઘણો વખત ફરતાં, કેટલાંક અમદાવાદની ચોતરફ અને કેટલાંક વડતાલની સમીપમાં. સ્વામિનારાયણે પ્રભુનોજ પક્ષ રાખવાનું કહ્યું હતું એટલે હવે ત્યાગીઓ પોતાને વાસુદેવીઆ, નરનારાયણીઆ અને લક્ષ્મીનારા-યણીઆ કહેવડાવા લાગ્યા અને પોતપોતાના પ્રાંતના દેવનો પક્ષ તાણવા લાગ્યા. આ વાતની સહજાનંદ સ્વામીને ખબર પડી કે તુર્ત એમણે એક સમૈયામાં વાસુદેવીઆ, નરનારાયણીઆ અને લક્ષ્મીનારાયણીઆને જુદા જુદા બેસવાનું કહ્યું. બધા ત્યાગીઓ એ પ્રમાણે બેઠા. એટલે સહજાનંદ સ્વામીએ કહ્યું, હવે સ્વામિનારાયણીઆ રહ્યા હોય તે મારી પાસે બેસો. ત્યાગીઓ બધા શરમાઇ ગયા અને દેવને નામે ખોટું પક્ષાભિમાન રાખવું છોડી દીધું. અત્રે એટલું કહેવું ઉચિત છે કે એવા ખોટા પક્ષા-કરવામાં મુખ્ય સદ્ગુરુઓનો દોષ નહતો પરંતુ મનુષ્યમાં પક્ષાભિમાનની ભાવના એટલી તો તીવ્ર રહેલી છે કે હજુ 'નરનારાયણના દેશના,' 'લક્ષ્મીનારાયણના દેશના' એ નામે ખોટી ઇર્ષ્યા અને તાણાતાણ થાય છે અને તે એટલે સુધી કે કેટલાંક સ્થાનો અને પ્રસંગોનું માહાત્મ્ય વધારવા માટે પુસ્તકોમાં ખોટાં વિધાનો પણ કરવામાં આવે છે. મોક્ષમાર્ગને પણ મનુષ્ય અશુદ્ધ કરી શકે છે, એટલી મનુષ્યમાં પામરતા રહેલી છે, એટલેજ એ વસ્તુ ઉપરથી પાઠ લેવાનો છે.

મંદિરો.

સંગઠનના કાર્યમાં મંદિરો બાંધવાનું કાર્ય બીજું હતું ત્યાગીઓની ઉપર પ્રમાણે યોજના થઇ પણ ગૃહસ્થોને પરસ્પર તથા ત્યાગીઓ સાથે સંબંધ કરવાની આવશ્યકતા હતી એક જગ્યાએ રહેનારા એક ધર્મના અનુયાયીઓ નિયમિત રીતે મળી સત સમાગમ કરે, ભક્તિ કરે અને જ્ઞાન વધારે, એને માટે મંદિરો અનિવાર્ય છે હિંદુઓમાં દેવમંદિર સિવાય બીજું કયું એવું પવિત્ર સ્થળ હોઇ શકે ? આ રીતે અમદાવાદ, વડતાલ, ગઢડા, ભુજ, ધોળેરા વગેરે સ્થળે મંદિરો બાંધવાની યોજના થઇ આ સર્વે શિખરબંધ મંદિરો થયાં અને તેમાં ધાતુ કે પાષાણની મોટી મૂર્તિઓની પ્રતિષ્ઠા થઇ પણ આ સિવાય બીજા જે જે સ્થળોમાં સત્સંગીઓ રહેતા હોય, ત્યાં ત્યાં એક નાનું મંદિર—જેમાં સહજાનંદ સ્વામીની માત્ર ચિત્ર પ્રતિમાજ રાખવામાં આવની હોય અને જેની શિખરબંધ મંદિરોના વિધિ મુજબ સેવા ન થતી હોય તેવી મૂર્તિવાળા—'હરિ-મંદિરો' પણ બંધાયાં એ સર્વે મંદિરોમાં ત્યાગીઓને રહેવાની, પરગામના સત્સંગીઓને ઉતરવાની અને રાંધવા સુવાની સર્વે સગવડ રાખવામાં આવે એવી વ્યવસ્થા કરવામાં આવી

મંદિરો બાંધવામાં કળાની દૃષ્ટિનું વિસ્મરણ થયું નહતું અમદાવાદનું મંદિર અને આજુબાજુની ધર્મશાળામાં લાકડાનું કોતરકામ શીલ્પકળાની દૃષ્ટિએ સુંદર અને દર્શનીય ગણાય છે ઘણા ખરા મંદિરોની યોજના બ્રહ્માનંદ સ્વામી આનંદાનંદ સ્વામી તથા નિષ્કુળાનંદ સ્વામીને હાથ થઇ હતી સ્વામિનારાયણના વખતના બધા મંદિરો હરિજનોએ અને ત્યાગીઓએજ બાંધ્યા હતા ઘણું ખરું મજુરીનું કામ ત્યાગીઓ કે સત્સંગી કડીઆઓ અને સુતારો કરતા ગઢડાનું મંદિર બંધાયું ત્યારે દરેક જણે સવારે માજ ન્હાઇને આવતી વખતે એક એક પથરો ઉપાડી લાવવો એવો નિયમ હતો એ રીતે સ્વામિનારાયણ પોતે પણ એક પથરો માથે મૂકીને લાવતા ગઢડાના મંદિરમાં ગોપીનાથની મૂર્તિ સ્વામિનારાયણના જેટલીજ ઊંચી અને પુષ્ટ છે, એ મૂર્તિના હાથપગની જાડાઇ અને નાકનો ઘાટ પણ સ્વામિનારાયણનાં તે તે અવયવો પ્રમાણેજ રાખવામાં આવ્યાં છે સ્વામિનારાયણના મંદિરોમાં ઓછામાં ઓછાં ત્રણ શિખરો રાખવાનો રિવાજ છે તેમાથી કેટલીક જગ્યાએ ત્રણે શિખરો તળે મૂર્તિઓ હોય છે અને કેટલીક જગ્યાએ બે શિખરો તળે મૂર્તિઓ હોય છે, ત્રીજા શિખર તળે, અથવા બાજુ પરની ભીંતમાં એક ઓરડો કાઢી તેમાં એક પલંગ, તે ઉપર સ્વામિનારાયણની ચિત્ર-પ્રતિમા, બની શકે એમ હોય ત્યાં સ્વામિનારાયણની પ્રસાદીની એક પાઘ તથા બીજી પ્રસાદીની ચીજો ગોઠવવાનો રિવાજ છે એ ઓરડાને 'સુખ શય્યા' કહે છે મૂર્તિઓ ઘણું ખરું રાધા-કૃષ્ણની, લક્ષ્મી-નારાયણની, નરનારાયણની રેવતી-બળદેવની, ધર્મ-ભક્તિની કે શિવ-પાર્વતીની હોય છે એ બધાંએ મૂર્તિ સાથ ત્રીજી મૂર્તિ હોય, તો તે સ્વામિનારાયણની સમજવી રાધા-કૃષ્ણની મૂર્તિઓ ગોપીનાથ, વૃંદાવનવિહારી, ગોલોકવિહારી, રાધારમણ, મદનમોહન વગેરે વિવિધ નામોથી જુદે

જુદે ઠેકાણે ઓળખાય છે. સ્વામિનારાયણની મૂર્તિ હરિકૃષ્ણ કે ઘનશ્યામ એ નામે ઓળખવામાં આવે છે.+

આ મંદિરોમાં પૂજા કરવા માટે પહેલાં ભાડુતી બ્રાહ્મણોને રોકવાનો પ્રયોગ થયો. પૂજારી મહારાજે થોડા દહાડામાં પોતાનુ પોત પ્રકાશ્યું. દેવને પહેરાવવાનાં પીતાંબર અને આભૂષણો પોતાના શરીર પર સજી ઠાઠમાઠથી આરતી ઉતારવા માંડી. ભાડુતી પૂજારીથી દેવમંદિરોમાં થતા છળકપટ બતાવવા માટેજ સહજાનંદ સ્વામીએ આ પ્રયોગ કર્યો હતો. ભાડુતી પૂજારીઓને રજા આપવામાં આવી અને ત્યાગીઓને હાથે દેવસેવા કરાવવાનું ઠરાવવામાં આવ્યુ.

અત્યાર સુધી સંપ્રદાયમાં પરિગ્રહને સ્થાનજ નહોતું. સહજાનંદ સ્વામીને પોતાને નામે એક પેટારો પણ નહતો, કે મિલકતને નામે પાઇ ન હતી. પણ મંદિરોની રચનાથી સ્વાભાવિક રીતે પરિગ્રહ શરૂ થયો.

આચાર્ય સ્થાપના

મંદિરોની વ્યવસ્થા ત્યાગીને સોંપી પણ,

"વળતો વિચાર કર્યો છે વાલેરે, આવું આવું ઘણું કેમ ચાલેરે;
મોટાં મોટાં કરાવ્યાં મંદિર રે, તેમાં રાખીયા સંત સુધીરરે.
પણ તે તો સંત છે જો ત્યાગીરે, વસી કેમ રહેશે વિતરાગીરે;
મમત વિના મંદિર કેમ રે'શેરે, વાત બન્ને કેમ બેસશેરે.
જેહ ત્યાગી છે ત્રિયા ધન તણારે, દેહ સુખથી નિરાશી ઘણારે.×
તેણે નહિ જળવાય જાગરે, નથી વાત એ બનવા લાગરે.
માટે એના કરૂં એક ધણીરે, તો રાખે ખબર એની ઘણીરે;
પછે સરવાર્ય દેશથી સંબંધીરે, તેને તેડાવી જાયગા દીધીરે.

(પુરુષોતમપ્રકાશ, પ્ર. ૩૬. ૬-૯)

આ રીતે આચાર્ય નીમવાનો વિચાર શરૂ થયો. ત્યાગીઓને વ્યાવહારિક ખટપટમાં ઉતરવું ન પડે, એમનો નિર્વાહ ચાલે અને તે સાથે એ નિરંકુશ બની ન જાય, જુદાં જુદાં મંદિરોની વ્યવસ્થા એક બીજાંથી તદ્દન સ્વતંત્ર થઇ ન જાય, આપણે સર્વે એક છીએ એવી ભાવના ગૃહી-ત્યાગીઓમાં જાગ્રત રહે, સર્વે સત્સંગીઓને એક અધ્યક્ષના હાથ તળે વર્ષમાં ઓછામાં ઓછું બે વાર ભેગાં થવાનું અને કરવાનું બની આવે, એ હેતુથી આચાર્યની યોજના થઇ. એ આચાર્યની સ્થાપનામાં પણ સહજાનંદ

+ હાલમા સંપ્રદાયમાથી પડેલા નવીન ફાંટાઓમાં અક્ષર-પુરુષોતમ, તથા ગુણાતીતાનંદ સ્વામી આદિક સાધુઓની-મૂર્તિઓ સ્થાપવાનો શિરસ્તો પડયો છે.

× પોતાના કુળમાંથી આચાર્ય નીમ્યા પહેલાં સહજાનંદ સ્વામીએ વાસુદેવાનંદ બ્રહ્મચારીને પોતાની પાછળ આચાર્ય નીમવાનો પ્રયોગ કર્યો પણ એ તદ્દન નિષ્ફળ નીવડયો. ત્યાર પછી સર્વે સંત-હરિભક્તોના આગ્રહથી પોતાના કુટુંબીઓને અયોધ્યાથી તેડી મંગાવવાનો વિચાર કર્યો.

સ્વામીએ નવીન જ માર્ગ ગ્રહણ કર્યો ત્યાગીઓને વ્યાવહારિક ખટપટમાં ન પાડવા માટે આચાર્યની યોજના થઇ હોવાથી આચાર્ય ત્યાગી ન હોય એવું ગર્ભિત થયું, પણ લાખો રૂપીઆની સંપત્તિના અધિષ્ઠાતા ઉપર જો કોઇ રીતનો અંકુશ ન હોય તો આચાર્યની અધોગતિ થયા વિના રહે નહિ એટલે આચાર્ય ઉપર નીચે પ્રમાણે અંકુશ મૂકાયા

૧ આચાર્ય ગૃહસ્થ હોય, પણ પોતાના સમીપ સંબંધી વિનાની સ્ત્રીઓ સાથે બોલે નહિ, તેમનો સ્પર્શ કરે નહિ, અને તેમને ઉપદેશ દે નહિ

૨ શિષ્યોએ આપેલું ધાન્ય વેચે નહિ, પણ જુનું થઇ જાય તો જરૂર પડે તો જુનું આપીને નવું ધાન્ય લે, એટલે શિષ્યો પાસેથી ધાન્ય લઇ પૈસા કમાવાનો વહેપાર ન માંડે

૩ પોતાનો સર્વ વ્યવહાર આગેવાન ત્યાગીઓ અને ગૃહસ્થોની સલાહ લઇ કરે, પણ સ્વતંત્ર રીતે ન કરે

૪ સહજાનંદ સ્વામીએ નીમેલા આચાર્યોની સંખ્યામાં વધારો ન થાય

આ રીતે સંવત ૧૮૮૨ ની કાર્તિક સુદ ૧૧ ને દિવસે સહજાનંદ સ્વામીએ પોતાના બે ભાઇઓ રામપ્રતાપ અને ઇચ્છારામના પુત્રો અયોધ્યાપ્રસાદ અને રઘુવીરને અનુક્રમે અમદાવાદની નરનારાયણ દેવની અને વડતાલની લક્ષ્મીનારાયણ દેવની ગાદીના આચાર્યો તરીકે નીમણુક કરી બન્નેના ધર્મો સમજાવનારો અને દેશ વિભાગ કરનારો એક ખરીતો લખ્યો એ ખરીતો સંપ્રદાયનો એક મહત્વનો લેખ છે આચાર્યો વચ્ચે પરસ્પર, અથવા આચાર્ય અને ગૃહસ્થ કે ત્યાગીઓ વચ્ચે કાંઇ મતભેદ કે વિરોધ થાય ત્યારે એ લેખ પ્રમાણેજ વર્તી શકાય છે

સહજાનંદ સ્વામીનો સંપ્રદાય હવે સંગીન પાયાપર રચાઇ ગયો હતો લગભગ બે લાખ માણસો એ ધર્મના અનુયાયીઓ થયા હતા આટલા ટુંક વખતમાં દુનિયાના કોઇ પણ ધર્મમાં આટલા શિષ્યો મળ્યા ન હતા ધર્મની સ્થાપના આટલી તીનપણે કદી પણ જામી ન હતી છતાં, એ ધર્મના અનુયાયી થવું એ કાંઇ સહેલી વાત ન હતી ત્યાગી અને ગૃહી બન્નેને માથે અંદરના કપરા નિયમોનો અંકુશ હતોજ સ્વામી નિષ્કુળાનંદ એક નીકળી ગયેલા ત્યાગીને મુખે નીચે પ્રમાણે બોલાવે છે —

વળી વદે વિમુખ મન કરજી,
ઘણે દુઃખે ભર્યું મે મૂકયું'તું ઘરજી,
અંગને ન મળતું અન્ન ને અંબરજી,
જાણ્યું સત્સંગમાં એ છે સભરજી ૧

સભર છે સતસંગમાં ખાવા પીવા ખુબ ખાસું મળે,
જુનું અન્ન વસન જડે નહિ, એવું સાંભળ્યું, તું સઘળે ૨.
વળી રસોયું ગામોગામમાં, ઘણી આપશે ઘેરે ઘેર,
જનમ ધરી જે જડી નથી, તે પામશું બહુ પેર ૩

એવું સુણી હું આવ્યો હતો, સુણી સુખ સતસંગમાંઇ;
ઇયાં તો આણ્યા આંકસમાં, મન ગમતું ન થાયે કાંઇ. ૪.
પોષ ભરી પાણી નાખવું, અમૃત સરખા અન્નમાં;
ભેળું કરેલ ભાવે નહિ, અતિ મુંજવણ્ય થાયે મનમાં. ૫.
વળી માહાત્મ દેખાડી મંદિર તણું, ઉપડાવે ઇંટ પથરા ઘણું;
ત્યારે સંસાર મૂકીને શું કમાણા, જયારે રહ્યું એનું એ કુટણું. ૬.
જાણ્યુ ખાશું, પીશું, ખુબી કરશુ, ફરશુ નિત્ય નવા ગામમાં;
ત્યાં તો અટાટ નાખી આજ્ઞા તણો, કંદ દખાની જોડયો કામમાં. ૭.

(વચન વિધિ, કડવું ૩૪ મું.)

જેમ ત્યાગીને તેમજ ગૃહસ્થને પણ આજ્ઞાઓનું બંધન હતું. પણ અંદરનો અંકુશ જાણે પૂરતો ન હોય, તેમ અંદર રહેવા માટે બહારનું દુઃખ સહન કરવું પડતું. ત્યાગીઓને વેરાગીઓ મારતા, અને ગૃહસ્થોને મહાજનો રીબાવતાં. ગામેગામ સત્સંગીઓ મહાજન બહાર અને ન્યાત બહાર મૂકાવા લાગ્યા. અને આપણી મહાજન બહાર મૂકવાની પદ્ધતિ એટલે સામાજિક 'બૉયકૉટ.' એમની જોડે કોઇ વેપાર ન કરે, એમને કોઇ પાણી ન આપે, એમને ત્યાં હજામ હજામત કરવા ન આવે, એને ત્યાં મરણ થાય તો કોઇ મુડદું ઉપાડવા પણ ન આવે. કેટલાએ સત્સંગીઓને વરસોનાં વરસો સુધી ન્યાત બહાર રહેવું પડેલું, અને છેલ્લાં સો વર્ષથી એક કુટુંબ હજુ પોતાના ગામમાં ન્યાત બહાર રહ્યું છે, અને બીજા ગામની એ ન્યાતે એને દશ વર્ષ ઉપર પોતાના એકડામાં લેવાનો દાખલો બન્યો છે. એ ન્યાત બહાર રહેલાઓ સામાજિક અને આર્થિક અડચણો વેઠી સંપ્રદાયને વળગી રહ્યા, એમાં એ સંપ્રદાયમાં રહેલા ધર્મબળનું માપ છે. હજારો મનુષ્યોનાં જીવનમાં આસમાન જમીનનો ફરક કરી નાંખવામાં, તેમનામાં નવું ચૈતન્ય રેડવામાં, તેમનું જીવન વિચારમય કરવામાં, તેમને બદીઓ અને વ્યસનોમાંથી છોડાવવવામાં, કોઇ પણ ધર્મના સ્થાપકે, કે સમાજ સુધારકે, કે કાયદા ઘડનારે, અત્યાર સુધી આટલો યશ મેળવ્યો નથી. કોઈ પણ અવતારને એ અવતારની હેયાતીમાંજ આટલા મનુષ્યોએ સ્વીકાર્યા ન હતા. અવતારના લીન થવા પછીજ મનુષ્યોએ તેમનું અવતારપણું કબુલ કર્યું હોય એવું સાધારણતઃ દેખાય છે. પણ સહજાનંદ સ્વામીને હજારો મનુષ્યોએ એમના છતાંજ પરબ્રહ્મના આવિર્ભાવ તરીકે સ્વીકાર્યા, એમના પડતા બોલ ઉપર પોતાનાં તન, મન અને ધન અર્પણ કરી નાંખ્યાં, એમના હાથમાં પોતાનાં નાડીપ્રાણ પણ સોંપી દીધાં, એવી સહજાનંદ સ્વામીમાં શી શક્તિ હતી? સહજાનંદ સ્વામીએ એકવાર સાધુઓને પ્રશ્ન કર્યો કે અમે બીજા અવતારોનાં જેવાં પરાક્રમો કર્યાં નથી, અમે સમુદ્રપર પાજ બાંધી નથી, દશ મસ્તકનો રાવણ માર્યો નથી, મંદ્રાચલને પીઠપર ધર્યો નથી, કંસ-શિશુપાલાદિકનો વધ કર્યો નથી, તમે અમને શું કરવા પરમેશ્વર કહો છો? સાધુઓએ કહ્યું રામે રાવણને માર્યો, પણ એ રાવણ તો કામ અને માનથી હણાયલો જ હતો; વામને બલિને છળ્યો, પણ એ લોભથી છળાયલોજ હતો, કૃષ્ણે કંસાદિકનો વધ કર્યો, પણ માનાદિક રિપુએ તેમનો વધ કરીજ રાખ્યો હતો, એ કામ, ક્રોધ, લોભ

વગેરે અમારા અંતઃશત્રુઓને તમે મર્યા માટે અમે તમને અવતાર કહીએ છીએ, તમે સમુદ્રપર પાજ નથી બાંધી, પણ તમે ભાવસાગર અને અક્ષર વચ્ચે મળગ રસ્તો પાડી દીધો છે તમે મંદ્રાચલ કે ગોવર્ધન નથી ધાર્યા, પણ અમારા પાપ પર્વતોને ક્ષણમા હડાવી દઇ, અમારા ચિત્તને શુદ્ધ કરી દીધાં છે, એ કારણથી અમે તમને અવતાર માનીએ છીએ

આજ સ્વામિનારાયણની ખરેખરી મોટાઇ હતી વસોના દરીઅ ભાઇએ ચોરોના સરદાર જોબન પગીની કોટે કહી જોઇ પૂછ્યુ, અહયા સ્વામિનારાયણમા તે એવું તેશુ જોયુ ? શું એને ગધેડાની ગાય કરતા આવડે છે ? જોબન પગીએ કહ્યુ, હોને, આ જોને, મારા જેવા ચોરોને પણ એનણે સાધુ જેવા બનાવી દીધા એથી તે વળી ગધડાની ગાય કેમ કરાતી હશે ? જોબન પગી ગધેડાની ગાય થયો એ કેવળ અલંકારિક ભાષા નથી માણસને ચીભડાની માફક કાપી નાખનાર એ સત્સંગી થયા પછી એક દિવસ સવારે જતો હતો રસ્તામા એક ખેતરમાથી એણે એક દાતણ કાપ્યુ દાતણ કાપ્યા પછી એને વિચાર થયો કે આ તો ધણિયાતુ ખેતર છે, તેના ધણીને પૂછ્યા વિના મે દાતણ લીધુ, એ ચોરી કહેવાય તુર્ત એ ગામમા ગયો, અને ખેતરના ધણીને શોધી કાઢી, એને દંડવત પ્રણામ કરી, ચોરી કરવા માટે માફી માગી સ્વામિનારાયણે પોતાના શિષ્યોનુ જીવન કેટલું શુદ્ધ અને વિચારમય બનાવ્યૂ હતુ તેનુ આ જુજ દૃષ્ટાંત છે એમના કાર્ય જેટલુ મહત કાર્ય આજ સુધીના પૃથ્વીના ઇતિહાસમા કોઇના પણ ચરિત્રમા મળાયુ નથી

સ્વામિનારાયણના ઉપદેશથી અનેકને આત્મા પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થયો હતો અનેકને દૃઢ આત્મનિષ્ઠાથી સ્થિતપ્રજ્ઞતા પ્રાપ્ત થઇ હતી, કેટલાકને હઠયોગની સિદ્ધિ થઇ હતી, કેટલાક સમાધિનિષ્ઠ થયા હતા, કેટલાક સત્યસંકલ્પ હતા, કેટલાક મૂર્તિમાન્ વૈરાગ્ય જેવા હતા, કેટલાક તો એવા પ્રેમની મૂર્તિ હતા કે સ્વામિનારાયણના અંતર્ધાન થયા પછી ૩૦ વર્ષે પણ પોતાના ઇષ્ટદેવ સાભરતા આંખમાંથી ચોધાર આસુ પડતાં, કંઠ રુંધાઇ જતો, અને એક શબ્દ પણ બોલવા અસમર્થ થતા કેવળ ત્યાગાશ્રમમા જ નહિ, પણ ગૃહસ્થાશ્રમમા રહીને પણ માગરોળના ગોરધનદાસ જેવા કેટલાક ઉપશમ દશાને પામ્યા હતા, પર્વતભાઇ જેવા કેટલાકને પરમેશ્વરમાં અખંડ વૃત્તિ રહેતી હતી, કેટલાકને પોતાને કેવા વિચારો આવે છે એનુ નિરંતર અનુસંધાન રહેતુ, કેટલાકને પોતાના અયોગ્ય સ્વભાવ વશ કરવા તરફ સતત પ્રવૃત્તિ હતી, કેટલાકને ચતુર વાણિયાની માફક પોતાની વિષયો તરફ કેટલી પ્રીતિ છે, અને પરમેશ્વરમાં કેટલી છે, પોતે કેટલા ચઢે છે, કેટલા ગુણકારી છે, એ સર્વેનો વારવાર હિસાબ કરવાની ટેવ હતી, આજે પણ એમની ભક્તિ કરી કેટલાક એવી સ્થિતિઓ પ્રાપ્ત કરેલા મળી આવે છે

જે સમયે ગૂજરાત-કાઠીઆવાડમા અંધકાર છાઇ રહ્યો હતો, તે વખતે પોતાના પ્રતાપથી અનેકના હૃદયને પ્રકાશ પમાડનાર, અનેકના ચિત્તનું આકર્ષણ કરી તેમને 'ગુરુ વચને ચૂરેચૂરા' થઇ જાય એવા સ્વવશ કરી મૂકનાર, કાઠી-કોળી જેવા અને રની ચૌર્યવૃત્તિઓને ચોરી લેનાર, લુપ્ત થયેલા બ્રહ્મચર્યાશ્રમને પુનઃ સ્થાપનાર, નિરંકુશ

અને સ્વચ્છંદી બનેલા ત્યાગાશ્રમને ઉજ્જ્વલ કરનાર, પતિત થયેલા ગુરુઓ અને આચાર્યો માટે સંયમનો આદર્શ બેસાડનાર, સ્ત્રીઓને સમાજ તથા સંપ્રદાયમાં ચોક્કસ સ્થાન આપી તેમની ઉન્નતિ કરનાર, અ-હિંદુને હિંદુ ધર્મમાં સામીલ કરનાર, શૂદ્રોને આચારશુદ્ધિ શીખવનાર, સાહિત્ય, સંગીત તથા કળાના પોષક, અહિંસામય યજ્ઞના પ્રવર્તક, ક્ષમાધર્મના ઉપદેશક, શૌચ અને સદાચારના સંસ્થાપક, શુદ્ધ ભક્તિ માર્ગ અને શુદ્ધ જ્ઞાન માર્ગના ચાલક, ભાગવત ધર્મના શિક્ષક તથા વ્યાસસિદ્ધાન્તના બોધક એવા સહજાનંદ સ્વામી હતા. જો એમને અવતાર સંજ્ઞા ન અપાય તો પરમાત્માના અવતારો પૃથ્વીપર થતા જ નથી, એ મત સ્વીકારવો પડે.

સ્વામિનારાયણે પોતે ધારેલું કાર્ય હવે સંપૂર્ણ થયું હતું. એમણે એક વિશાળ સંપ્રદાય સ્થાપ્યો હતો; એ સંપ્રદાયને માટે વિશાળ સાહિત્ય ઊભું કર્યું હતું; સર્વાંગે પૂર્ણ સંસ્થા રચી હતી; એ સંસ્થા માટે સુંદર નિયમો ઘડી એની વ્યવસ્થા ધર્મ અને વ્યવહાર બેયને અનુકૂળ થાય એવી કરી હતી. એ નિયમો તોડયા સિવાય એ સંસ્થામાં ત્રુટિ આવવી લગભગ અશક્ય થાય એવું બંધારણ રચ્યું હતું. ઓગણપચાસ વર્ષની નાની વયમાં એમનું કાર્ય સંપૂર્ણ થયું એમ એ કહી શકતા હતા. સં. ૧૮૮૬ ની સાલથી એમને શરીરે મંદવાડ વર્તાવા લાગ્યો હતો. છતાં એમની પ્રવૃત્તિ જરાએ અટકી ન હતી. એમના છેલ્લા દિવસોમાં એમને બે જાહેર કાર્ય કરવાં પડયાં.

પહેલું કાર્ય નડિયાદમાં બિશપ હેબર જોડેની મુલાકાતનું થયુ. બિશપ હેબરે પોતાની નોંધમાં એમની જોડેની મુલાકાતનું વિસ્તાર પૂર્વક વર્ણન આપ્યું છે. એ સહજાનંદ સ્વામીથી કાંઇક નિરાશ થયો એવુ એમાં ભાન થાય છે. પણ એમાં દોષ એ સાહેબની વૃત્તિનોજ હતો. એ સહજાનંદ સ્વામીને બે દોષે યુક્ત થઇ મળવા આવ્યો. પહેલો દોષ એની ભારે મહત્ત્વાકાંક્ષાનો હતો. એણે સહજાનંદ સ્વામીએ નીચલા વર્ગમાં કરેલાં સુંદર કામોના વખાણ સાંભળ્યાં હતાં, એણે વળી સાંભળ્યું હતું કે સ્વામિનારાયણનો શિષ્ય વર્ગ ઘણો મોટો છે. તેથી એને લોભ છૂટયો કે ચાલોને આપણે સ્વામિનારાયણને કોઇ રીતે ખ્રીસ્તી કરી દઇએ; જો એવું થાય તો ખ્રીસ્તી ધર્મનો ફેલાવો એક સપાટામાં થઈ જાય. એનો બીજો દોષ હિંદુ ધર્મ અને કૃષ્ણ વિષે એણે બાંધેલા હલકા મતનો હતો. સહજાનંદ સ્વામીએ એના પ્રશ્નના ઉત્તરમાં એમના ઇષ્ટદેવ શ્રીકૃષ્ણ છે એમ કહ્યું, તે ઉપરથીજ એણે,—ત્યારે સ્વામિનારાયણમાં કાંઈ વિશેષ ન હોઇ શકે એમ ધાર્યું, એણે સ્વામિનારાયણને પૂછયું, “પણ, મેં તો સાંભળ્યું છે કે તમે પરમતત્વને બ્રહ્મ કહો છો?” સ્વામિનારાયણે ઉત્તર આપ્યો, “હા. તેજ, અને તેજ શ્રીકૃષ્ણ છે.” બિશપ હેબર લખે છે કે આ એના પ્રશ્નથી સ્વામિનારાયણ કાંઇક મુંઝાયા જેવા લાગ્યા, અને એણે સંભ્રમમાં ઉત્તર આપ્યો. દેખીતું છે કે મુંઝવણ અને સંભ્રમ બિશપ હેબરે પોતાના હિંદુ ધર્મ અને કૃષ્ણભક્તિ વિષેના અજ્ઞાન અને અણગમાથીજ કલ્પ્યાં.× તે છતાં બિશપ હેબરે પોતાના અને

× સહજાનંદ સ્વામી અને બિશપ હેબરની વચ્ચેના સંવાદનો ભાવાર્થ મેં બહુજ ટુંકાણમાં અત્રે આપ્યો છે. બિશપ હેબરે જે સંવાદનો હેવાલ લખ્યો છે, તે વાંચતાજ માલુમ પડી આવે છે કે કાંતો એણે સંવાદ કલ્પનાથી ઉપજાવી કાઢયો છે, કિંવા એમનું હિંદી ભાષાનું જ્ઞાન-

સહજાનંદ સ્વામીના રસાલા વચ્ચે કેટલો ભેદ છે તે જોઇ શકયો એ પ્રાંજલપણે કબુલ કરે છે કે મારો રસાલો પૈસા માટે મારી સાથે ફરતો હતો, જ્યારે સહજાનંદ સ્વામીનો રસાલો પોતાને ખર્ચે અતિ પ્રેમથી પોતાના પ્રાણ પણ ગુરુ ચરણે અર્પવા તૈયાર થઇ એમની સાથે રહેતો હતો

સ્વામિનારાયણના કાર્યને વિશેષ સારી રીતે તો મી બ્રિગ્સ સમજી શકયો છે એણે સ્વામિનારાયણના દેહાન્ત પછી થોડા મહીનામાંજ વડતાલની મુલાકાત લીધી હતી એણે સહજાનંદ સ્વામી અને રાજા રામમોહનરાયના કાર્યનો મુકાબલો કર્યો છે અને બેના કાર્યની કિંમત આંકવા પ્રયત્ન કર્યો છે

બીજુ જાહેર કાર્ય તે મુંબાઇના ગવર્નર મર જ્હોન માલ્કમની રાજકોટમા થયેલી મુલાકાત છે એ ગવર્નરે રાજકોટથી ખાસ નિમંત્રણ મોકલી સ્વામિનારાયણને તેડાવ્યા તે વખતે સ્વામિનારાયણની પ્રકૃતિ બહુ નરમ હતી તેથી જવા ખુશી નહતા, પણ ગવર્નરે બહુ આગ્રહપૂર્વક પાછુ કહેણ મોકલ્યુ, એટલે સહજાનંદ સ્વામી ત્યા પધાર્યા માલ્કમ સાહેબે લગભગ બે કલાક સુધી સહજાનંદ સ્વામી જોડે સંપ્રદાયના સિદ્ધાન્તો સંબંધી વાતચીત કરી, અને એમને હારતોરા પહેરાવ્યા

સહજાનંદ સ્વામી રાજકોટથી ગઢડાજ ગયા ત્યા એમનો મંદવાડ વધવા લાગ્યો મંદવાડના કેટલો વખત પહેલાથી સહજાનંદ સ્વામીએ તીવ્ર તપ આદર્યું હતું વ્રત ઉપવાસો કરવા, કઠણ નિયમો લેવા, સર્વેમાથી ચિત્તને કાઢી લેવું, મૌન ધારવુ વગેરે રીતે સંસારથી ઉદાસીનતા રાખતા હતા મંદવાડની હકીકત સાભળી ગામેગામથી લોકોના ટોળાં એમને મળવા આવવા લાગ્યા ગઢડુ સત્સંગીઓથી ભરાઇ ગયુ સહજાનંદ સ્વામીએ સર્વેને ધીરજ આપી, કોઇએ એમની પાછળ આત્મહત્યા ન કરવી એવી તાકીદ કરી, સર્વેને પોત પોતાના ધર્મમા રહેવા ઉપદેશ કર્યો, હિરજનો તથા સાધુઓને વીખરાઇ જવા કહ્યુ, પણ કોણ વીખરાય ? છેવટે સહજાનંદ સ્વામીએ સાંજ

બહુજ અધુરૂ હશે, અને એ સહજાનંદ સ્વામીના ઉત્તર સમજી જ શક્તો ન હશે, કારણ કે જે ઉત્તરોનુ એ સહજાનંદ સ્વામી વિષે આરોપણ કરે છે, તે હિંદુ ધર્મ વિષેનો કિંચિન્માત્ર પણ ન આપે ઉદાહરણાર્થ, એ લખે છે કે—

(Sahajanand) "alarmed me by saying that he (Krishna) had been put to death by wicked men through magic, and that since his time many false revelations had been presented and many false divinities set up"

વળી "there is a spirit who cometh from God, whom we call Krishna and worship as God's image and believe to be the same as the Sun *Surya*"

વળી આગળ લખે છે Sahajanandji "unrolled a large picture, in glaring colours of a naked man with rays proceeding from his face like the sun, and two women fanning him—the man *white*, the women *black*"

શ્રીનાથજીના ચિત્રને પણ આ વર્ણન લાગુ પડતું નથી, એ ગમે તે પણ જોઇ શકશે મને લાગે છે બિશપ-હેબરે પોતાના દેવાલમા ઘણુ અસત્ય ઉમેર્યું છે

થવાનો દેખાવ કર્યો. દિવસે દિવસે તબીયત સુધરતી હોય એમ દેખાવા લાગ્યું. જેઠ સુદ ૯ ને દિવસે મંદવાડમાંથી તદ્દન મુક્ત થયા હોય એમ ઊઠયા. ખુશાલીમાં દાદા ખાચર પાસે સાકર વ્હેંચાવી; હરિજનો તથા ત્યાગીઓને ઊભા થઇને ભેટયા; અને પછી બે-ચાર સાધુઓ સિવાય એકે એકને તેને તે દિવસે વીદાય કરી દીધા. બ્રહ્માનંદ સ્વામી જેવા સખાને પણ પોતાની પાસે રાખ્યા નહિ. કેટલાક તો ચેતી ગયા હતા, પણ ઘણાખરા હર્ષભેર વીદાય થયા. બીજે દિવસે મધ્યાન્હને સહજાનંદ સ્વામી નાહી ધોઇ પદ્માસન વાળી બેઠા, અને સ્વેચ્છાથી દેહ છોડી દીધો. હરિજનોના હૃદયમાં અંધકાર છાઇ ગયો.

ભારતવર્ષની મહાન વ્યક્તિઓનુ વિગત પૂર્ણ ચરિત્ર લેખન ન મળે, એમાં સહજાનંદ સ્વામીના શિષ્યોએ એક અપવાદ કર્યો છે. સહજાનંદ સ્વામીનું સંપૂર્ણ ચરિત્ર, એમના અંગનું વર્ણન, એમનો દેહ સ્વભાવ, એમનું ચારિત્ર્ય, એમના જીવનના સ્ફુટક સ્ફુટક બનાવો હજુ સુધી લખાઇને અથવા મુખ પરંપરાથી સચવાયાં છે. પ્રેમાનંદ સ્વામીએ એમની ઉંચાઇ, એમના શરીર ઉપરનાં એકે એક ચિહ્ન, એકે એક તિલ, એમની બેસવાની, ચાલવાની, વાતો કરવાની, કપડાં પહેરવાની એકે એક ટેવનું વિગતવાર વર્ણન કર્યું છે. નિષ્કુળાનંદ તથા આધારાનંદ સ્વામીનાં ભક્તચિંતામણી, પુરૂષોત્તમ પ્રકાશ, હરિચરિત્ર વગેરે ગ્રંથોમાંથી એમનુ ચરિત્ર મળી શકે છે. સ્વામી નિર્ગુણદાસ, આત્માનંદ, પ્રસાદાનંદ વગેરેની 'વાતો' માંથી એમના જીવનના સ્ફુટક સ્ફુટક પ્રસંગો મળે છે.+

સહજાનંદ સ્વામીની ઉંચાઇ ૬॥ તસુ લખાઇ છે; એમનો રંગ સ્હેજ શ્યામ અને બાંધો મધ્યમ હતો. એમને શરીરે તિલનાં ઘણાં ચિહનો હતાં. વડતાલ અને અમદાવાદની એમની કાષ્ઠની મૂર્તિ એમના સ્વરૂપને સૌથી વિશેષ સદશ છે.

સહજાનંદ સ્વામિનું ચારિત્ર્ય આલેખવાનું કામ મને અતિશય કઠણ લાગે છે. જેને હું પ્રભુ માનીને પૂજું, તેના ચારિત્ર્યની તુલના હું કેવી રીતે કરી શકું, અને એ તુલના બધાને પસંદ પણ કેમ પડે? જેને હું પરબ્રહ્મનો આવિર્ભાવ માનું, તેનો હું બીજી મહાન વ્યક્તિઓ જોડે મુકાબલો પણ કેમ કરૂં? તેથી, મેં આ લેખમાં એમના ચારિત્રપર પ્રકાશ પાડે એવા કેટલાક પ્રસંગો જ વર્ણવ્યા છે, અને એમણે પોતે વર્ણવેલા પોતાના વૃત્તાન્તો ઉપરથી એમની સમાજ અને સ્વતઃ પ્રત્યેની વૃત્તિનો કાંઇક ખ્યાલ કરાવું છું.

સ્વામિનારાયણનો સહજ સ્વભાવ વૈરાગ્ય અને તપઃપ્રિય હતો એમ કહ્યું જ છે. એમના આદર્શ વૈરાગી જડભરત હતા. શ્રી કૃષ્ણ ઉપર એમને અતિશય ભક્તિ હતી, પણ એમને ઋષભદેવ ઉપર બહુ ભાવ હતો, અને એથી ઓછો કપિલ અને દત્તાત્રેય ઉપર હતો. સાધારણતઃ એમને વનમાં ફરવું, તપ કરવુ, અપરિગ્રહ રાખવો અને

+ અતિશયોક્તિ કરવાની કુટેવને લીધે હાલ હાલમાં એવી છૂટક વાતોનો સંગ્રહ ઘણો વધી ગયો છે, અને એનું સત્યનિષ્ઠાથી તાબડતોબ શોધન, અને એ વૃત્તિ ઉપર અંકુશ મૂકવામાં ન આવે તો અજ્ઞેય વાતો કેટલી છે, તે જાણવાનું મુશ્કેલ થઇ પડશે. પછી ખરી વાતો પણ ગપાટા લેખાય તો તેમાં સાંભળનારની અશ્રદ્ધા ઉપર દોષ મૂકવો એ અયોગ્યજ કહેવાશે.

નિર્ભય રહેવું એજ ગમતું, પણ રામાનંદ સ્વામીના અંતર્ધાન થયા કેડે સત્સંગહિતાર્થ "કાંઈક બીક રાખવા સારૂ," અને ત્યાગ અને દયાનો પક્ષ મોળો કરીને પણ ઉપાસના અને ભક્તિની પુષ્ટિ થાય, તથા ઘણાનો 'સમાસ'* થાય એવી પ્રવૃત્તિ કરવા માડી પણ તેમાં, "જેમ મનુષ્યને સુવા ટાણે પથારી ઉપર સુવાર્યો હોય, ત્યારે તે મનુષ્યમાંથી સઉને પોતાના સ્વાર્થની વાસના ટળી જાય છે, અને તે મરનારને પણ સંસારથકી મન ઉદાસ થઈ જાય છે, તેમનું તેમ અમને પોતાની કોરનું અને બીજાની કોરનું અંતઅવસ્થા જેવું સદા વર્તે છે, અને જેટલું માઇક પદાર્થ માત્ર છે તે સર્વે નાશવંત અને તુચ્છ સરખું જણાયા કરે છે, પણ એમાં વિક્તિ નથી જણાતી જે આ સારૂ પદાર્થ છે અને આ ભુંડુ પદાર્થ છે"[1] સર્વ પ્રવૃત્તિમાં પડયા છતાં અંતરમાં એમને એમ વિચાર રહ્યા કરતો કે "આત્માને વિષે રખેને રજોગુણ, તમોગુણ આદિક કોઈ માયાનો ભાગ મળી જાય નહિ," તેથી કોઈ વારે પ્રવૃત્તિમાં પડયા પછી અંતર્દૃષ્ટિ કરી કાચબાની પેઠે સર્વે વૃત્તિઓનો સંકોચ કરી નાખવો અને આત્મસ્વરૂપમાં લીન થઈ જવું, એવી એમની સહજ પ્રકૃતિ હતી[2] અમદાવાદમાં નરનારાયણ દેવની પ્રતિષ્ઠા કરીને તથા બ્રાહ્મણોની ચોરાશી જમાડીને સહજાનંદ સ્વામી માંદા થઈને જેતલપુર ચાલી નીસર્યા ને ત્યાં રાત રહ્યા "ત્યાં જઈને એવો વિચાર કરવા માંડયો જે જેટલા માણસ દેખ્યા છે, ને જેટલી પ્રવૃત્તિ દેખી છે તેને ટાળી નાખવી, પછે તેને વિસાર્યાને અર્થે હૈયામાં અતિશે દુખ થયું, તેણે કરીને શરીરે પણ માંદા થઈ ગયા પછી ત્યાં થકી ધોળકે જઈને રાત રહ્યા, અને ધોળકાના ચાલ્યા એના એ વિચારમાં ગામ કોઠયની પાસે ગણેશ નાળકાની રાણ્યુમાં જઈને રાત રહ્યા, તે વિચાર એવો કરવા માંડયો જે દેહની સ્મૃતિ ન રહી પછે વિચારતાં વિચારતાં સર્વે પ્રવૃત્તિને વિસારી મેલીને જેવા અમે નાકરિયે તળાવ ઉતર્યા નહાવા અને મેળો પણ ભરાણો નહોતો, તેવી રીતે સર્વે ઘાટ ટાળી નાખ્યા, અને જ્યારે એ સર્વે સંકલ્પ ટળી ગયા, ત્યારે સંકલ્પનો મંદવાડ હતો તે પણ ટળી ગયો"[3] પોતે કહે છે કે એમને આ પાંચ વર્તનું નિરંતર અનુસંધાન રહેતું—(૧) દેહના નાશવંતપણાને લઈને વૈરાગ્યનું, (૨) શું કર્યું છે અને શું કરવાનું છે તેના વિચારનું, (૩) પંચવિષયની વાસના ટળી છે કે નથી ટળી તેના વિચારનું, (૪) મોટા સાધુઓની વાસના ટળી છે કે નહિ, તેની તપાસનું, અને (૫) મનને ઉદાસી ન કરવાનું, કારણ કે "મનને ઉદાસ કરવા લાગુ, તો કોણ જાણે કયાંઈ જતું રહેવાય અને દેહ પડી જાય," અને "ભલા, અમારે જોગે કરીને આ સર્વે બાઈ, ભાઈ, પરમહંસ રાજીપે બેઠા ભગવદ્ ભક્તિ કરે છે, તો એ ઠીક છે, ને ભગવદ્ ભક્તિને કરતાં દેખીને મનમાં બહુ રાજીપો થાય છે, જે મરી તો સર્વેને જાવું છે, પણ આવી રીતે ભક્તિ કરવી એજ જીવ્યાનો મોટો લાભ છે"[4]

---

* 'સમાસ' સત્સંગનો પારિભાષિક શબ્દ છે ઘણા માણસ સુખેથી સંપ્રદાયમાં રહી પ્રભુ ભક્તિ કરી શકે એવું વૈરાણ, એના જેવો એનો અર્થ થાય છે

૧ વચનામૃત, ગ મ ૫૫

૨ ગ મ ૩૯

૩ ગ મ ૨૨

૪ ગ છે ૩૦

એમના સ્વભાવમાં દયા અને પ્રેમાધીનપણું એ પ્રધાન ગુણો હતા, પણ એમને પરમેશ્વર કે પરમેશ્વરના ભક્તનો દ્રોહ કરનાર ઉપર અતિશય અભાવ વર્તતો, અને તે સાથે બોલવા ઇચ્છે તો પણ બોલી શકતા નહિ. ભક્ત ઉપર એમને પક્ષપાત રહેતો. એમની પ્રકૃતિ રામાનંદ સ્વામી કે રામચંદ્રજીની માફક શરણાગત જરા એક વાંકમાં આવ્યો હોય તો તેનો તત્કાળ ત્યાગ કરી દે એવી નહતી;[1] કારણ કે ઝટ કોઈ ઉપર રાજી કુરાજી થવાનો એમનો સ્વભાવ નહતો; પણ ઘણા દિવસ સુધી રાજી કુરાજી થવાનું કારણ જોય ત્યારેજ એમને રાજીપો કે કુરાજીપો થતો; કોઇના કહેવાથી એ કોઈ ઉપર ખુશ કે નાખુશ થતા નહિ.[2]

પોતાના અંગની વાત કરતાં, સ્વામિનારાયણ એક ઠેકાણે કહે છે કે, "અમને જે પદાર્થમાં હેત જણાય, તેનો ત્યાગ કરીએ ત્યારે સુખ થાય, અને ભગવાનના ભક્ત વિના જે મનુષ્ય માત્ર અથવા પદાર્થ માત્ર તેની જો મનમા સ્મૃતિ થઇ હોય, તો તેથી અતિશે છેટું કરિયે ત્યારે સુખ થાય, અને...ભગવાનના ભક્ત...નો કોઇ રીતે ..હૈયામાં અભાવ આવેજ નહિ; અને અમારે વગર ઈચ્છે પણ પંચવિષય...જોરાવરિયે આવીને પ્રાપ્ત થાય છે, તો પણ તેને અમે ઈચ્છતા નથી અને પગે કરીને ઠેલી નાખીએ છીયે; અને જે દિવસ થકિ અમે જન્મ્યા છઇયે તે દિવસથી કરીને આજ દિવસ પર્યંત કોઇ દિવસ જાગ્રતમાં અથવા સ્વપ્નમાં દ્રવ્યનો કે સ્રીનો ભુંડો ઘાટ થયો હોય, તો આ સમગ્ર પરમહંસના સમ છે...અમારા અંતરમાં તો એક ભગવાનના સ્વરૂપનું ચિંતવન રહે છે......જે દિવસ અમારા હઇયામાં ભગવાન ને ભગવાનના ભક્ત વિના બિજે કયાંઈ હેત જણાશે, તો અમે એમ માનશું જે અમે અમારી સ્થિતિમાંથી ડગ્યા, પણ અમને એવો નિશ્ચય છે જે અમે એ સ્થિતિમાંથી ડગિયેજ નહિ."[3]

સભામાં સહજાનંદ સ્વામી જ્ઞાન વાર્તા કરી રહ્યા હોય, તે વખતે કોઈ એમની પૂજા કરવા આવે કે જમવા બોલાવે, તો બહુ નારાજ થઇ જતા. કથા વાર્તામાંજ એમનું નિરન્તર ધ્યાન રહેતું, તેથી એની સ્મૃતિમાં કોઇ વાર જમતાં જમતાં પણ 'હરે' બોલાઇ જતું; અને પછી યાદ આવે ત્યારે હસી દેતા. એમનું હાસ્ય હંમેશાં મંદ રહેતું, અને તે વખતે મુખ પર રુમાલ દાબવાની ટેવ હતી. વાતો કરતી વખતે ફુલને ઊછાળવાની કે રુમાલને વળ દેવાની ટેવ હતી.

સહજાનંદ સ્વામીને કોઇ ધર્મનો લોપ કરે, અથવા અન્યાયનો પક્ષ લે, અથવા ગરીબને પીડે તો જરા ક્રોધની ચટકી થતી, પણ તે તત્કાળ શમી જતો અને તેની આંટી પણ બંધાતી નહિ. દરેકના હૃદયમાં પરમેશ્વર વિરાજે છે એ વિચારનું કદી વિસ્મરણ થતું નહિ, એટલે કોઇને દુઃખવતાં એનામાં રહેલા પરમેશ્વર દુઃખાશે એ વિચારથી જેને દુઃખવ્યો હોય તેને કોઇપણ રીતે ખુશી કરવા વૃત્તિ રહેતી. એમના શિષ્યો કાંઇ વાંકમાં આવ્યા હોય, તો એમના હિતાર્થે એ ચીઢાતા ખરા, પણ એમના જીવનમાં કોઇ પણ વ્યકિતને એમણે શાપ દીધા હોય, કે એનું ભુંડું ઇચ્છયું હોય એવું બન્યું નથી. અતિશય સંતાપથી લાલ થઇ ગયા હોય, એનું એકવાર એમને

૧ ગ. મ. ૨૮. ૨ ગ. મ. ૨૮ ૩ ગ. મ. ૩૩.

વિષે લખાયુ છે જયારે વેરાગીઓના મારથી એમણે સાધુઓના વાંસા પર સોળ ઊઠેલા જોયા, ત્યારે એમણે જમીન પર પોતાના હાથ અફાળી દીધા અને બોલ્યા, અરેરે, પાપીઓએ મારા સાધુઓને આવા માર્યા ! પણ એટલા સંતાપમાંએ એમના મુખમાંથી એક પણ દુરિચ્છાદર્શક વાક્ય નીકળ્યુ નહિ

ઉલટું નાનુ બાળક પણ કોઇ રીતે એમનાથી નારાજ થયુ હોય, તો એને રાજી કરેજ એમને કળ વળતી એક વાર સભામા સર્પ નીકળ્યો, તેને લીધે કાંઇક ગડબડ થઇ તેથી તે જગ્યાએ સહજાનંદ સ્વામી જવાને ઊઠયા એ જતા હતા, એટલામા એક બાળક એમને પગે લાગવા આવ્યો ઉતાવળમાં સહજાનંદ સ્વામીએ એને હાથ પકડી દૂર કર્યો છોકરો ઝખવાણો પડી ગયો સર્પનો ગભરાટ દૂર થયા પછી સ્વામિનારાયણ પાછા આસને આવીને બેઠા છોકરાની એમને વિસ્મૃતિ થઈ નહતી એને પાસે બોલાવી બેસાડયો, અને પ્રસાદી અપાવી ખુશ કર્યો

પોતાનું બુરૂ કરનાર ઉપર પણ એ દયા કરવા તત્પર રહેતા વીમલનગરમા એક શોભારામ શાસ્ત્રી હતો તે સત્સંગીઓ ઉપર બહુ દ્વેષ રાખતો સત્સંગીઓને ન્યાત બહાર મૂકાવવામા એ અગ્રેસર હતો સત્સંગીઓનો અગ્રેસર બળદેવ નામે એક નાગર હતો. એક દિવસ શોભારામે બળદેવને કહ્યુ, બળદેવ, તારા સ્વામિનારાયણ ભગવાન હોય, તો હુ તો એમનો ઘણો દ્રોહ કરૂ છુ, છતા કેમ સાજો તાજો ફરૂ છુ ? એ મને આંધળો ન કરી નાખે ? બળદેવે કહ્યુ, અલ્યા, હાથે કરીને શુ કામ અંધાપો માગી લેછે ? શોભારામે કહ્યુ, જો સ્વામિનારાયણ ભગવાન હોય તો હુ આઠ દિવસમા આંધળો થાઉ એમ માગી લઉં છુ એના માગ્યા પ્રમાણે જ થયું સ્વામિનારાયણ ત્યાર પછી કેટલેક વખતે વીમલનગર પધાર્યા એમણે શોભારામના અંધાપાની વાત સાંભળી, એટલે કહ્યુ, એમ ! મારે લીધે એ આંધળો થયો ? ત્યારે ચાલો આપણે એને ઘેર જઇ એને દર્શન આપીએ દયાળુ ઘનશ્યામ એને ત્યાં જાતે ઉઠીને પધાર્યા ખરા, પણ હજુ શોભારામનું કર્મ ફુટેલું જ હતું એણે સ્વામિનારાયણને મળવાની ચોખ્ખી ના પાડી, અને કહેવડાવ્યુ કે હું જમવા બેઠો છુ તે નહિ મળી શકું પછી સહજાનંદ સ્વામી ત્યાથી ચાલી નીકળ્યા

એ વીમલનગરમાં જ બળદેવનો મામો લાલદાસ પણ સહજાનંદ સ્વામીનો દ્વેષી હતો લાલદાસ ગામનો સુબો કે કોઈક એવો અધિકારી હતો એ સત્સંગીઓને બહુ કનડતો એકવાર એણે બધા સત્સંગીઓને તડકામા ઊભા રહેવાનો હુકમ કર્યો. બધા સત્સંગીઓ તડકામાં ઊભા રહ્યા છે એમ સાંભળી, બળદેવ અને એની મા, ઉદય કુંવર, પણ જઇ તડકામા ઊભા સીપાઇઓએ બળદેવ અને એની માને ઘેર ચાલી જવા કહ્યુ, પણ એમણે એ વાત કબુલ કરી નહિ એટલે સીપાઇએ લાલદાસને જઇને, બા સાહેબ અને ભાણાભાઇ પણ તડકામાથી ખસતાં નથી, કહી કહ્યુ લાલદાસ એ જગ્યાએ આવ્યો અને બ્હેન અને ભાણેજને ઘેર જવા વીનવ્યા ઉદયકુંવરે શાન્તપણે જવાબ દીધો કે બધા જશે, ત્યારે અમે પણ જશું બ્હેન અને ભાણેજ તડકામાં ઊભાં રહે એ લાલદાસથી સહન ન થયુ, એટલે એણે બધાને છોડી મૂકયા

સંપ્રદાયના ત્યાગીઓમાં ત્રણ ભેદ છે. બ્રહ્મચારી, સાધુ અને પાર્ષદ. બ્રાહ્મણ વર્ણના ત્યાગીઓ બ્રહ્મચારી કહેવાય છે; ક્ષત્રીય અને વૈશ્ય એ સાધુ થઇ શકે છે. એ બન્ને પ્રકારના ત્યાગીઓને અષ્ટ પ્રકારનું બ્રહ્મચર્ય પાળવું પડે છે, અને ધનનો ત્યાગ રાખવો પડે છે. પણ બ્રહ્મચારીઓ ધાતુપાત્રનો ઉપયોગ કરી શકે છે, જ્યારે સાધુઓ કાષ્ઠ પાત્ર અને તુંબડીનોજ ઉપયોગ કરે છે. બ્રહ્મચારી સફેદ ધોતીયું અને ભગવું ઉપવસ્ત્ર પહેરે છે, અને લાલ ટોપી રાખે છે; સાધુઓ સર્વાંગે ભગવાં રાખે છે.

પાર્ષદ એ બ્રહ્મચર્ય પાળે છે પણ સર્વે અષ્ટ પ્રકારનું નહિ. કેટલાક આચાર્યની આજ્ઞાથી સ્ત્રીઓ સાથે બોલી શકે છે, પણ એમને અડકી શકતા નથી. અપરિગ્રહ એમણે પાળવાનો હોય છે, પણ ધનનો સ્પર્શ ન કરાય એમ નથી. એટલે એ મંદિરનો આર્થિક વ્યવહાર સંભાળી શકે છે. એ ભગવાં પહેરતા નથી, પણ શ્વેત વસ્ત્રોજ પહેરે છે. કોઇ પણ ત્યાગીએ કસુંબા વગેરેથી રંગેલાં, કે રેશમી કે જરીની કીનારવાળાં વસ્ત્રો પહેરવાં અધર્મ્ય ગણાય છે. બ્રહ્મચારી અને સાધુઓ ઘણુંખરૂ સીવીને તૈયાર કરેલાં કપડાં,—એટલે બદન કે કફની વગેરે—પહેરતા નથી, પણ એક ધોતીયું અને એક ઓઢવાનું વસ્ત્ર એટલુંજ ધારે છે. પાર્ષદોને બદન કે અંગરખો પહેરવાની મનાઇ નથી. બધા એ ત્યાગીઓ માથા ઉપર રૂમાલ બાંધે છે; પાર્ષદોનો રૂમાલ ધોળો હોય છે, અને બીજા બે આશ્રમવાસીઓનો ભગવો હોય છે. બ્રહ્મચારીઓ અને સાધુઓ જનોઇ પહેરે છે; પાર્ષદો એ બાબતમાં પોતાના પૂર્વાશ્રમના નિયમ પ્રમાણે વર્તે છે. મંદિરની બહાર ત્યાગીઓ એકલા જઇ શકતા નથી. મંદિર બહાર જવું હોય તો ઓછામાં ઓછા બે અને કોઇ ગૃહસ્થને ત્યાં જવું હોય તો ઓછામાં ઓછા પાંચજણ હોવા જોઇએ. સભા કે ભિક્ષાનાં કારણ સિવાય ગૃહસ્થને ઘેર જવાની ત્યાગીને મનાઇ છે.

વચનામૃત. સહજાનંદ સ્વામીનાં વચનામૃતોનો સંગ્રહ એ તો ગૂજરાતી ભાષાનું એક રત્ન છે. આધ્યાત્મિક અને વિચારમય જીવન ગાળવા ઇચ્છનારને આવું પુસ્તક એકે નહિ મળે, એવો મારો અનુભવ છે. એ પુસ્તકનું મનન અને નિદિધ્યાસ કરી એના સિદ્ધાન્તો અને ઉપદેશોને જીવનમાં ઉતારવા પ્રયત્ન કરનાર ચઢયા અને શાંતિ મેળવ્યા વિના રહેજ નહિ. આધ્યાત્મિક સિદ્ધાન્તોના રહસ્યથી અને તેનો સાક્ષાત્કાર કરવા માટે વ્યાવહારિક સૂચનાઓથી ભરપૂર એવું કોઇ પણ ભાષામાં એટલું નાનકડું પુસ્તક નથી. તે વખતના ગૂજરાતી ગદ્યનો એ ઉત્તમમાં ઉત્તમ નમુનો છે. એની ભાષા બહુ મુદ્દાસર, ટુંકી, એક જ અર્થ દર્શાવનારી, થોડું ભણેલાને પણ સમજાય તેવા સ્હેલા શબ્દો અને સરળ વાક્ય રચનાવાળી, અને જરૂર પડે ત્યાં અર્થને સ્પષ્ટ કરે એવાં દૃષ્ટાન્તોવાળી છે. એમાં યોગ્ય ઠેકાણે યોગ્ય શબ્દોનોજ ઉપયોગ દેખાશે. એમાં કોઇ ઠેકાણે ભ્રમકારક, સંશયાત્મક કે મોળી વાત જોવામાં નહિ આવે. એમાં ઠેકાણે ઠેકાણે એ વચનોના કહેનારનો સ્વાનુભાવ પ્રત્યક્ષ થાય છે.

આ વચનામૃતોના સંગ્રહ માટે સત્સંગ સદ્ગુરૂ સ્વામીઓ મુક્તાનંદ, ગોપાળાનંદ નિત્યાનંદ તથા શુકાનંદનો આભારી છે. સહજાનંદ સ્વામીનો ચિરસ્થાયી આજ અમૂલ્ય વારસો છે એ સંગ્રહ મૂળ ગૂજરાતીમાંજ થયેલો હોઇ. સંસ્કૃતમાં એનો અનુવાદ પણ

થયો છે એ ચારે સદ્‌ગુરૂઓ જ્યારે સ્વામિનારાયણ જ્ઞાનવાર્તા કરતા, ત્યારે ટિપ્પણ કરી લેતા અને ભેગા મળી પ્રમાણરૂપ થાય એવો એક લેખ તૈયાર કરતા ચારેમાં સદ્‌ગુરુ શુકાનંદ સૌથી નાના હતા, અને જ્યારથી એ સંપ્રદાયમાં દાખલ થયા, ત્યારથી સહજાનંદ સ્વામીના ખાનગી સેક્રેટરી જેવા હતા એ સંગ્રહને વર્તમાન સ્વરૂપમા મૂકવા માટે આદ્ય ખરો એ ચાર પૈકી કોણે તૈયાર કર્યો એ ખબર નથી કવિ દલપતરામે એ કાર્યનું શ્રેય મુક્તાનંદ સ્વામીને આપ્યુ છે, અને એમની સ્તુતિપર એક સંસ્કૃત શ્લોકમાં* પણ એવીજ જાતનું વિધાન છે, તે કદાચિત્ જાત માહિતિ પરથી હશે એ અસંભવિત તો નથીજ પણ એક વચનામૃતમા નિત્યાનંદ સ્વામીએ તે દિવસ સુધીના વચનામૃતોનો સંગ્રહ સહજાનંદ સ્વામીને બતાવ્યો, અને તે જોઇ એ બહુ ખુશ થયા એમ લખાયલું છે નિત્યાનંદ સ્વામિ ઉદ્ધવ સંપ્રદાયના સંકલ શાસ્ત્રજ્ઞ તરીકે પ્રસિદ્ધ છે તે ઉપરથી નિત્યાનંદ સ્વામીની ભાષા વચનામૃતમા હોય એમ પણ અનુમાન કાઢી શકાય છે મુક્તાનંદ સ્વામિએ ગુજરાતી ગદ્યમા કોઇ બીજો ગ્રંથ લખેલો નથી નિત્યાનંદ સ્વામિએ કેટલાક સંસ્કૃત પુસ્તકોની ગૂજરાતી ટીકા કરી છે પણ તેની શૈલી વચનામૃત કરતાં વિશેષ પૌરાણિક છે દાખલા તરીકે, 'બોલતા હવા', 'જતો હવો' વગેરે ભૂતકાળનાં રૂપો, 'કમળ જેવા નેત્ર છે જેના, એવા', એ રીતે પ્રત્યેક વિશેષણનું જુદુ વાક્ય બનાવવાની પૌરાણિક પદ્ધતિ ટીકાઓની ભાષામા છે, પણ વચનામૃતમાં નથી વળી ટીકાઓમા કેટલાક સંસ્કૃત શબ્દોની જાતિ સંસ્કૃત પ્રમાણે જ ગણવામા આવી છે, જ્યારે એ શબ્દોની જાતિ હાલમા ફેરવાઇ ગઇ છે વચનામૃતમા પણ કેટલાક એવા સંસ્કૃત શબ્દો છે કે જેની જાતિ હાલમા જુદી છે, અને વચનામૃતમા સંસ્કૃત પ્રમાણે છે, પણ વચનામૃતોમા તેવા શબ્દો થોડા માલમ પડી આવે છે, જ્યારે નિત્યાનંદ સ્વામીની ટીકાઓમા પુષ્કળ છે નિત્યાનંદ સ્વામીની માતૃભાષા ગૂજરાતી નહતી, એટલે આ ઉપરથી બે અનુમાન નીકળી શકે એક તો એ કે એવા સંસ્કૃત શબ્દો ગૂજરાતી ભાષામા તે સમયમા પ્રચલિત ન થયા હોય, અને તેને લીધે એ શબ્દોની જાતિ સંસ્કૃત પ્રમાણેજ રખાઇ હોય, અને બીજુ એ કે

---

* કવિ દલપતરામનું વિધાન આ પ્રમાણે છે —

> वचनामृत हरिवदनके कर्णपुटे करी पान ।
> लिखे तु सब सत्संगको, दानो जीवनदान ॥
>
> (પુરૂષોત્તમ ચરિત્ર અ ૨)

સંસ્કૃત શ્લોક નીચે મુજબ છે —

> यत्पीयूषमजस्रं यतिपतिसहजानन्दसद्वक्त्रचन्द्रात्
> पीत्वा गोनि सूतानि श्रवणपुटागता यालिखित्पावनानि ।
> नाना छन्दोभिरेव प्रतिदिनमुदधा सज्जगौ तस्य कार्ति
> मुक्तानन्दं नमामि प्रियहितवचनं सुस्थिरैकान्तधर्मम् ॥

આ શ્લોક [illegible] છે કે દલપતરામનું પુસ્તક જોયું છે, તે હું જાણતો નથી પણ એકે બીજા ઉપરથી [illegible] એમ સમજે છે

નિત્યાનંદ સ્વામીની માતૃભાષા ગૂજરાતી ન હોવાથી એવા જાતિદોષ એમનાથી થયા હોય. હું પહેલું અનુમાન વચનામૃતમાંના શબ્દોના જાતિફેર વિષે કાઢું છું, અને બીજું અનુમાન નિત્યાનંદ સ્વામીની ટીકાઓ વિષે દોરૂં છું. આમ બે જુદાં અનુમાનો ખેંચવાનું કારણ એટલુંજ કે વચનામૃતમાં એવા શબ્દો જુજ છે. એકંદરે વચનામૃતની ભાષા નિત્યાનંદ સ્વામીની હોવાનો ઓછો સંભવ દીસે છે. બીજા ત્રણે સદ્ગુરુઓની માતૃભાષા ગૂજરાતી જ હતી, પણ એ પૈકી ગોપાળાનંદ સ્વામી અને શુક મુનિએ* ગૂજરાતીમાં કાંઇ લખ્યું હોય એમ જણાતું નથી. એ સર્વ ઉપરથી કવિ દલપતરામની અને સંસ્કૃત શ્લોકના લેખકની માન્યતા વિશેષ સંભવિત લાગે છે. ગમે તેમ હોય પણ ચારે સદ્ગુરૂઓએ સાથે મળી તેને એક સ્વરૂપ આપ્યું છે એ નિર્વિવાદ છે, અને એ ખહુ સારૂં થયું છે. એ ચારે સદ્ગુરૂઓના સહકાર્યથી એ પુસ્તક બિલકુલ પાઠભેદ વિનાનું થઇ શક્યું છે, અને જુદા પાઠભેદથી થતા મતભેદોને અવકાશ રહ્યો નથી.

તો પણ યદ્યપિ વચનામૃતમાં પાઠભેદ નથી, તો પણ સંખ્યા ભેદ થયો છે. વચનામૃતની જુની આવૃતિમાં વચનામૃતોની સંખ્યા ૨૬૨ ની છે. એટલું તો ચોક્કસ છે કે દશ વર્ષમાં (છેલ્લાં દશ વર્ષનાં વચનામૃતનો જ સંગ્રહ થયો છે) માત્ર ૨૬૨ વચનામૃતો થઇ ન શકે. એટલે મુળ ખરડાઓમાં એની સંખ્યા ઘણી મોટી છે. પણ ચાર સંગ્રાહકોએ એમાંથી એમને યોગ્ય લાગ્યાં એવાં ૨૬૨ વચનામૃતો તારવી કાઢી પ્રમાણ રૂપ પુસ્તક બનાવ્યુ. સંવત ૧૯૨૧માં અમદાવાદના આચાર્ય અયોધ્યાપ્રસાદજીએ વચનામૃતોનું સંશોધન કરાવ્યું; એમણે મૂળ ખરડાઓ પણ શોધ્યા અને એમાંથી ૧૧ વિશેષ વચનામૃતો પસંદ કરી અમદાવાદની આવૃત્તિમાં દાખલ કર્યાં. એવી રીતે અમદાવાદની વચનામૃતની આવૃત્તિમાં ૨૭૩ ની સંખ્યા થઇ છે. એ નવાં ઉમેરેલાં વચનામૃતોની ભાષા દેખીતી રીતે કાંઇક જુદી પડે છેઃ વળી એ અગિયારે વચનામૃતોમાં નરનારાયણ દેવ સંબંધી એક નવીન વિષય સમાન છે; એ વિષય બાકીનાં ૨૬૨ વચનામૃતો પૈકી એકેમાં નથી; વળી ૨૬૨ વચનામૃતોમાં સહજાનંદ સ્વામીના ચમત્કારોની વાતોનો ઉલ્લેખ ન થાય પણ કેવળ આધ્યાત્મિક વિષયોનો જ સમાવેશ થાય એવી દૃષ્ટિ રાખેલી જણાય છે; એ દૃષ્ટિ આ વચનામૃતોમાં નથી સચવાઇ આ સર્વે કારણોને લીધે એ નવીન ઉમેરેલાં વચનામૃતો સર્વમાન્ય નથી થયાં. આ ઉપરાંત બન્ને પ્રતમાં સામાન્ય ૨૬૨ વચનામૃતોમાંથી પણ બેચાર વચનામૃતોમાં કેટલોક ભાગ વધારાનો ઉમેરાયો છે. એમાં પણ નરનારાયણનો કોઇ રીતે ઉલ્લેખ આવે છેજ.

હવે સહજાનંદ સ્વામિનો જ્ઞાનમાર્ગને શો આદેશ છે તે ઉપર ટુંક વિવેચન

---

* ઉપરનો લેખ લખાઇ રહ્યા પછી મને એવી વિશ્વસનીય માહિતી મળી છે કે વચનામૃતની ભાષા શુકાનંદ મુનિની જ છે. એમણે ગુજરાતીમાં કાંઇ બીજું લખ્યું નથી એમ જે મેં લખ્યું છે તે ભૂલ ભર્યું છે. વાસ્તવિક રીતે વચનામૃતની અસલ પ્રત પણ શુકાનંદ મુનિના પોતાના હાથની લખેલી છે, અને એમણે 'વાર્તા વિવેક' 'હિંસાનિષેધ' [illegible] કેટલાક પ્રકરણોના ભાષાંતર', કેટલાક સ્તોત્રોની ગૂજરાતી ટીકા વગેરે લખ્યાં છે.

સ્વામિનારાયણીય જ્ઞાનમાર્ગ. કરવા ધારું છું મેં એવો આક્ષેપ મુકાયેલો સાંભળ્યો છે કે સ્વામિનારાયણ ધર્મમાં ઊંડું રહસ્ય નથી એ કેવળ જ્ઞાન વિનાના સદાચારીઓનો પંથ છે, પુષ્ટિમાર્ગનો કે કોઈ બીજા વૈષ્ણવ પંથનો તે એક ફાંટો જ છે પણ તેનો કોઇ સ્વતંત્ર મત કે સિદ્ધાંત નથી આ આક્ષેપ કેવળ સંપ્રદાય વિષેના અજ્ઞાનથી મૂકાયલો છે, એ હું બતાવવા ઇચ્છું છું

આ સિદ્ધાન્તોના સમર્થનમાં હું અત્રે પડીશ નહિ ઉપનિષદ્, બ્રહ્મસૂત્ર, ગીતા કે ન્યાયથી એ સિદ્ધાન્તો કેવી રીતે ઘટાવી શકાય છે એ જેને તપાસવું હોય તેણે સંપ્રદાયના ગ્રંથોનો જ અભ્યાસ અથવા એ વિષે અનુભવ મેળવવા પ્રયત્ન કરવો જોઇએ માત્ર એ સિદ્ધાન્તો વિષે એક જ પ્રમાણ હું અત્રે આપીશ જેને સહજાનંદ સ્વામીના વચન ઉપર કાંઇક પણ શ્રદ્ધા હશે, તેને તો એ પ્રમાણ ઘણું કિંમતી લાગશે જ. એ પ્રમાણ તે સહજાનંદ સ્વામીનાં નીચલાં વાક્યો છે —

“ આ જે વાર્તા છે તે અમે પ્રત્યક્ષ દેખીને કહી છે, માટે એમાં કાંઇ સંશય નથી ” (વચના ગ પ્ર ૬૪)

વળી પાછું,

“ આ જે અમે તમને વાત કહી, તે સર્વે શાસ્ત્રોનો સિદ્ધાંત છે, ને અનુભવમાં પણ એમજ દૃઢ છે અને અમે પ્રત્યક્ષ નજરે જોઇને તમને આ વાત કહી છે, ને જો પ્રત્યક્ષ જોઇને ન કહી હોય, તો અમને સર્વે પરમહંસના સમ છે (વચના ગ મ ૧૩)

વેદાંત મત. સાધારણતઃ એમ કહી શકાય કે સ્વામિનારાયણને રામાનુજનો વિશિષ્ટાદ્વૈત મત માન્ય હતો મત્ત વિશિષ્ટાદ્વૈત મે એમ શિક્ષાપત્રીમાં વાક્ય અને ગીતા ઉપરનાં રામાનુજ ભાષ્યોને તેમણે પ્રમાણરૂપ ગણ્યા છે, તથા ગુરુ પરંપરામાં રામાનુજને આદિ ગુરુ તરીકે સ્વીકાર્યા છે તો પણ એ બન્ને સંપ્રદાયો બધી રીતે એક સરખા જ છે એમ કહી શકાય નહિ, અને સહજાનંદીય તત્વજ્ઞાનની દૃષ્ટિ રામાનુજીય દૃષ્ટિ કરતા અગત્યની બાબતોમાં ભિન્ન પડે છે, એમ મારું માનવું છે

પરમાત્મા. પરબ્રહ્મ અથવા પરમાત્મા એ સ્વામિનારાયણીઓના ઇષ્ટ દેવ છે એનો સ્વામિનારાયણ રૂપે આ પૃથ્વીમાં આવિર્ભાવ થયો, એવો એમના અનુયાયીઓનો આગ્રહ છે માયાનાં તત્ત્વોનો ઘડેલો એમનો આકાર નથી, તેથી એને નિરાકાર કહે છે, પણ વસ્તુતઃ એ દિવ્ય સાકાર મૂર્તિ છે એ પરબ્રહ્મ સ્વરૂપને રામાનુજ સંપ્રદાયમાં ચતુર્ભુજ વર્ણવેલું છે, અને એ મતને અનુસરી રામાનુજીઓ લક્ષ્મીનારાયણની ઉપાસના કરે છે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં પરમાત્માની દ્વિભુજ મૂર્તિની ઉપાસના છે બહુભુજપણે જણાવું એ પરમાત્માની વિભૂતિ છે એ પરમાત્મા એક દેશી છે, પણ એક દેશી છતાં સર્વ ઠેકાણે ભાસી શકે છે જેમ રાજા એક દેશમાં રહ્યા છતાં, પોતાની સત્તા વડે આખા રાજ્યમાં ભાસે છે તેમ, અથવા એમનું જ દૃષ્ટાન્ત લઇ કહું તો, “ જેમ કોઇક

પુરુષે સૂર્યની ઉપાસના કરી હોય, પછી સૂર્ય તેને પોતાના સરખી દૃષ્ટિ આપે, ત્યારે તે પુરુષ જયાં સુધી સૂર્યની દૃષ્ટિ પોંચતી હોય ત્યાં સુધી દેખે, અને વળી જેમ સિદ્ધ દશાવાળો પુરુષ હોય તે હજારો ને લાખો ગાઉ ઉપર કોઇક વાત કરતો હોય, તે જેમ પાસે વાર્તા કરે ને સાંભળે, તેમ સાંભળે, તેમજ લાખો ગાઉ ઉપર કાંઇક વસ્તુ પડી હોય તેને મનુષ્યના જેવડા હાથ તેણે કરીને ઉપાડે, તેમ શ્રીકૃષ્ણ ભગવાન એક રૂપે રહ્યા થકા પોતાની ઇચ્છાએ કરીને જયાં દર્શન દેવા હોય ત્યાં દર્શન આપે છે, અને એક રૂપ થકા અનંત રૂપે ભાસે છે........અને ભગવાનને ગ્રંથમાં વ્યાપક કહ્યા છે, તે તો મૂર્તિમાન્ છે તેજ પોતાની સામર્થ્યે કરીને એક ઠેકાણે રહ્યા થકા દર્શન આપે છે, પણ આકાશની પેઠે અરૂપ થકા વ્યાપક નથી.” (વચના. વ. ૧૩). એ પરમાત્મા સર્વેના નિયંતા અને કર્મફલપ્રદાતા છે, અને સર્વને શક્તિદાતા છે, તથા દયા, પ્રેમ, શાંતિ વગેરે અનેક કલ્યાણકારી ગુણે યુક્ત છે. એ અદ્વિતીય છે, એટલે એના જેવું કોઇ છે નહિ, થશે નહિ, થઈ શકે નહિ. એ પરમાત્માની મૂર્ત્તિ ઘનશ્યામ છે પણ અતિશય તેજને લીધે શ્યામ નથી લાગતી, પણ શ્વેત જણાય છે; ક્યારેક તો એ મૂર્ત્તિ મુક્તનાં મંડળથી વિંટાયેલી હોય છે, અને તે સર્વે મુક્ત એક નજરે ભગવાનની મૂર્ત્તિ સામું જોઇ રહે છે. અને ક્યારેક એ સર્વે મુક્તને પોતાની મૂર્તિમાં સમાવી દઇ, પુરુષોત્તમ એકલા જ રહે છે. એ પરમેશ્વરના સ્વરૂપમાં ભાગ ત્યાગ કરી શકાય નહિ; એટલે જેમ દેહ અને જીવ જુદાં છે, તેમ પરમેશ્વરની ઘનશ્યામ મૂર્તિમાં કોઇક પરમેશ્વરનો આત્મા છે, એ સમજણ સહજાનંદ સ્વામીને માન્ય જણાતી નથી.

અક્ષર અથવા બ્રહ્મ.

એ પરમાત્માનું નિવાસસ્થાન–એની ચિત્‌શક્તિ–તે બ્રહ્મ છે. એને અક્ષરધામ, અમૃત, પરમપદ અને ચિદાકાશ એમ પણ કહે છે. એ “કોટિ કોટિ સૂર્ય, ચંદ્ર ને અગ્નિ તે સરખું પ્રકાશમાન છે, ને દિવ્ય છે, ને અત્યંત શ્વેત છે, ને સચ્ચિદાનંદ રુપ છે.” જે સર્વ બ્રહ્માણ્ડોમાં વ્યાપીને રહ્યું છે, જેમાં બ્રહ્માણ્ડો અણુ અણુ પેઠે ઉડતાં ફરે છે, તે એ સર્વ વ્યાપી તત્ત્વ છે. ચારે દિશામાં અને અધઉર્ધ્વ એ અપાર છે. સગુણ નિર્ગુણ× બે રૂપે એ ભાસે છે. સગુણ રૂપે એ સ્થૂળ કરતાં પણ અતિશય સ્થૂળ છે, કારણ કે વિશ્વથી પણ એ વિશેષ છે. નિર્ગુણ રૂપે એ સૂક્ષ્મથી પણ સૂક્ષ્મ છે, કારણ કે એ સર્વત્ર વ્યાપી શકે છે. વળી એ સાકાર અને નિરાકાર બે રૂપે છે. નિરાકાર રૂપે એ સર્વે બ્રહ્માણ્ડોને ધારણ કરનારૂં, અનંત અને તેજોમય, દિવ્ય વસ્તુ છે. જયાં પરમાત્મા વિરાજે છે, ત્યાં એ અક્ષરનું મધ્ય છે. સાકાર રૂપે એ દિવ્ય તનુધારી પરમાત્માની સેવામાં રહેલું સ્વરૂપ છે.

×સગુણ અને નિર્ગુણ શબ્દોનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવો યોગ્ય થશે. સગુણત્વ અને નિર્ગુણત્વ એ બે વસ્તુતઃ અક્ષરની શક્તિઓ છે; અક્ષર સ્વતઃ તો નિર્ગુણ જ છે એટલે માયાના વિકારે રહિત છે; પરંતુ એની જે શક્તિ વડે તે સગુણ ક્રિયા એટલે માયાના વિકાર ઉપજાવવા શક્તિમાન્ થાય છે તેને સગુણરૂપ કહે છે; અને જે શક્તિ વડે તે માયાના વિકાર રહિત એવી જે મુક્તકોટિને ધારવા સમર્થ થાય છે, તેને નિર્ગુણરૂપ કહે છે.

પરબ્રહ્મ તથા બ્રહ્મ બન્ને આદિ તથા અંત રહિત છે એમનો સંબંધ નિત્ય છે ઉત્પત્તિ કે પ્રલયકાળનો કોઇ વિકાર એમને થતો નથી, કારણ કે એમને માયાનું બંધન નથી, અને ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલયાવસ્થા માયાને સંલગ્ન છે

માયા અને ઇશ્વર.

માયા એ ત્રીજું અનાદિ તત્ત્વ છે માયા આત્યંતિક પ્રલયકાળે બ્રહ્મમાં લીન રહે છે ઉત્પત્તિ કાળે પરમાત્માની ઇચ્છાથી બ્રહ્મ પુરૂષ રૂપે થઇ પોતામાંથી માયાને ઉપજાવે છે આ માયાને પ્રકૃતિ કે મૂળમાયા કે મહામાયા પણ કહે છે અને પુરુષને મહાપુરુષ કહે છે,[1] બહુધા શ્રુતિમાં આ મહાપુરુષ રૂપે પુરુષોત્તમને વર્ણવ્યા છે માયામાથી ઇશ્વર ઉત્પન્ન થાય છે ઇશ્વર એ જીવની પેઠે ત્રણ દેહ અને ત્રણ અવસ્થાધારી સત્ત્વ છે એ મુક્ત નથી, પણ બદ્ધ છે એના ત્રણ દેહને વિરાટ, સૂત્રાત્મા અને અવ્યાકૃત કહે છે એની ત્રણ અવસ્થા તે ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય છે ઇશ્વરમાંથી જડચિદાત્મક પ્રધાન-પ્રકૃતિ[2] ઉત્પન્ન થાય છે પ્રધાનપ્રકૃતિ અને ઇશ્વરના જોડકાને પ્રધાનપુરૂષ કહે છે એ પ્રધાન–પુરુષ અનુક્રમે અનિરુદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન અને સંકર્ષણની ઉપાસના કરીને બ્રહ્મા-ણ્ડને ઉપજાવવા, નીભાવવા અને સંહારવા સમર્થ થાય છે એવા પ્રધાનપુરુષ અગણિત છે બ્રહ્માણ્ડ–બ્રહ્માણ્ડ પ્રતિ એકેક પ્રધાન–પુરુષ છે જ્યા સુધી ઇશ્વર અનિરુદ્ધ–પ્રદ્યુમ્ન અને સંકર્ષણની ઉપાસના કરે છે, ત્યાં સુધી એને ઉત્પત્ત્યાદિક ઘટમાળમાં જોડાયલા રહેવું પડે છે. તેમજ પ્રલયકાળે મહામાયામા લીન થઇ ઉત્પત્તિકાળે પાછા ઉપજવુ પડે છે જયારે એ પોતાનું સ્વરૂપ પિછાણી વાસુદેવની ઉપાસના અને સંગ કરે છે, ત્યારે એ મુક્ત થાય છે

જીવ.

સ્થૂળ, સૂક્ષ્મ અને કારણ દેહોમા વ્યાપી રહેલી, સત્તા માત્ર ચૈતન્ય વસ્તુ તે જીવ છે એ વિશેષે કરીને હૃદયાકાશમા રહેલો છે, અને સામાન્યપણે આખા શરીરમાં વ્યાપ્યો છે, એ અણુ છે, સૂક્ષ્મ છે, ચિદ્રૂપ છે, જ્ઞાતા છે, અને જ્ઞાન શક્તિએ કરીને શરીરમાં રહ્યો છે પ્રલયકાળે પ્રધાનપ્રકૃતિમાં લીન રહેલો જીવ, ઉત્પત્તિકાળે પોતપોતાનાં કર્માનુસાર દેહ ધારણ કરે છે જીવ દેહ વિના કદી રહી શકતો નથી બદ્ધ જીવનો કારણ દેહ સાથે નિત્ય સંબંધ છે, જયારે જીવ મુક્ત થાય છે, ત્યારે એની બે પ્રકારની ગતિ થાય છે, " જે એ ભગવાનને નિરાકાર જાણીને ધ્યાન ઉપાસના કરે છે, તે તો બ્રહ્મ સુષુપ્તિને વિષે લીન થાય છે, તે પાછો કોઇ દિવસ નિસરતો નથી, અને કોઇ ઐશ્વર્યને પણ પામતો નથી,"[3] કારણ કે એ પરબ્રહ્મની ઉપાસના કરતો નથી, પણ

---

૧ ભાગવતમાં શ્રીકૃષ્ણને અનિરુદ્ધ, પ્રદ્યુમ્ન, સંકર્ષણ અને વાસુદેવ એ ચતુર્વ્યૂહ રૂપે વર્ણવ્યા છે વિશ્વની ઉત્પત્તિ, સ્થિતિ અને પ્રલય રૂપ ક્રિયામા અંશપણે શ્રીકૃષ્ણને કહ્યા હોય, ત્યારે અનુક્રમે એ પહેલાં ત્રણ ચતુર્વ્યૂહ તરીકે ઓળખાય છે, અને તેથી એ ત્રણ સ્વરૂપને શ્રીકૃષ્ણના સગુણ રૂપ કહે છે એ ક્રિયાથી પર, સ્વતંત્રપણે શ્રીકૃષ્ણને વર્ણવ્યા હોય ત્યારે એમને વાસુદેવ અને નિર્ગુણ કહે છે

૨ પ્રધાનપ્રકૃતિને જડચિદાત્મક કહેવાનો હેતુ એ છે કે એ પોતે તો જડ છે, પણ એમાં બદ્ધ જીવો રહેલા છે, માટે એ ચિદાત્મકપણ છે

૩ વચના, ગ પ્ર ૬૪

બ્રહ્મના નિરાકાર સ્વરૂપની ઉપાસના કરે છે. પરંતુ જે જીવ પોતાને બ્રહ્મરૂપ માની સાકાર, દિવ્ય સ્વરૂપ પરબ્રહ્મની ઉપાસના કરે છે, તે મુક્ત થયા પછી પરમેશ્વરના સાધર્મ્યપણાને પામે છે, એટલે એને ભૂમિ આદિક આઠ પ્રકૃતિથી ભિન્ન જે ચૈતન્ય પ્રકૃતિ તેનું બ્રાહ્મ, ભાગવતી કે દિવ્ય તનુ બંધાય છે. એ તનુ ધારીને એ મૂળ અક્ષર તથા બીજા મુક્તો સાથે પરબ્રહ્મની સેવા કરતો રહે છે. બ્રહ્મદશાને પામી પરબ્રહ્મની સેવા કરવી, એને જ ઉદ્ધવ સંપ્રદાયમાં મુક્તિ માની છે. આ રીતે મુક્તો અનેક છે. મુક્ત જેટલો પરમાત્માને જાણે છે, તેટલી શક્તિ તો તે પોતે જ મેળવી લે છે, પરંતુ પરમાત્મા તો તેને અપાર ને અપાર જ રહે છે. જેમ ચકલી, કાગડો, સમળી, ગરુડ વગેરે પક્ષીઓ પોતપોતાની પાંખના બળ પ્રમાણે ઉંચા ચઢી આકાશનું માપ કાઢે છે, અને જેમ જેમ તે ઉંચા ચઢે છે, તેમ તેમ આકાશનો મહિમા વધારે જાણે છે, તો પણ સર્વેને આકાશ અપાર જ રહે છે, તેમ જ મુક્તોનું પણ છે. બ્રહ્મદશા પ્રાપ્ત કર્યા વિના પ્રકૃતિના બંધનમાંથી છુટાતું નથી, એથી નીચેની સર્વે સ્થિતિમાં ઉત્પત્તિ–પ્રલયાવસ્થા રહી જ છે. તો પણ માયિક દેહ એ બ્રહ્મદશા પ્રાપ્ત કરવામાં અંતરાયરૂપ નથી. અર્થાત્ જીવન્મુક્તિ શક્ય છે. આમલીના સેકેલા બીજને જેમ ફોતરૂં ખરી ના પડે ત્યાં સુધી વળગી રહે તેમ જીવન્મુક્તને એના દેહો ખરી ન પડે ત્યાં સુધી વળગી રહ્યા હોય છે. પણ તેને એનું બંધન લાગતું નથી.

ઉપર કહ્યું કે પરમાત્મા તથા બ્રહ્મ ઉભય દિવ્ય સાકાર મૂર્તિ છે, અને મુક્ત થયેલ આત્માને પણ ચૈતન્ય પ્રકૃતિનું દિવ્ય સાકારતનુ બંધાય છે, તેનો સહેજ ખુલાસો કરવાની જરૂર છે. ચૈતન્ય પ્રકૃતિ એ તે શું વસ્તુ છે કે જેથી સાકારતનુ થઇ શકે? અને તે તનુને અને એના શરીરને કેવો સંબંધ છે? આવી બે શંકાઓ કાઢવામાં આવે છે. બે દાખલાથી એ સમજી શકાશે. એક ખાંડનું રમકડું લ્યો. તે સાકાર છે, પણ તે ખાંડથી ભિન્ન નથી. એ રમકડું શરીર સુદ્ધાં ખાંડ છે. ખાંડ અને રમકડું (શરીર) એમાં ભેદ નથી. વળી એક બીજું દષ્ટાન્ત–આપણામાં એમ મનાય છે કે ભમરી ઇયળને લાવીને દરમાં પૂરે છે, અને તે ઈયળ ભમરીનું ધ્યાન કરતાં કરતાં સ્વયં ભમરીરૂપ થઈ જાય છે. આત્માનું બ્રહ્મરૂપ થવું, એ ઇયળનું ભમરીમાં વિકાસ થવા જેવું છે; અને એનો દિવ્ય દેહ બંધાવો એ ખાંડનું રમકડામાં ફેરવાવા જેવું છે. ઇયળના ભમરી રૂપે વિકાસમાં જેમ જડ પ્રકૃતિ કોઇ અગમ્ય શક્તિથી કાર્ય કરે છે, તેમ આત્માના સાકાર બનવામાં જે પરમેશ્વર પ્રેરિત શક્તિ કાર્ય કરે છે, તેજ ચૈતન્ય પ્રકૃતિ છે.

આ રીતે સ્વામિનારાયણને મતે આત્મા સાકાર થઇ જાય છે, અને બ્રહ્મ અને પરબ્રહ્મ એ સાકાર છે જ. જેમ જીવ દેહમાં વ્યાપી રહ્યો છે, અને દેહનો સ્વામી છે, તેમ જીવ, ઇશ્વર, બ્રહ્મ, તથા માયા અને માયાના કાર્યમાં પરમાત્મા વ્યાપક છે અને તેથી એ સર્વે પરમાત્માનાં શરીર કહેવાય છે.

સ્વામિનારાયણને મતે જે મુક્તિ માની છે, તે ઉપર સમજાવી. મુક્તનો પરમાત્મામાં પ્રવેશ થાય છે, એવા શબ્દો એ મતે પણ વપરાય છે; પણ એ જેમ જળમાં

જળ મળી જાય છે, જવાળામા જવાળા મળી જાય છે એવો પ્રવેશ નહિ, પણ, જેમ લોભીનો ધનમાં પ્રવેશ થાય છે, વાઝીઆનો ઘડપણમા આવેલા પુત્રમા પ્રવેશ થાય છે, હરણનો વાસળીમાં પ્રવેશ થાય છે, તેવો મુક્તનો પરમાત્મામાં પ્રવેશ થાય છે બીજી રીતે કહીએ તો પરમેશ્વરમાં અખડ વૃત્તિ રહેવી એ બ્રહ્મદશાનુ એક ચિહ્ન છે

મુક્તિના સાધન.

હવે સ્વામિનારાયણને મતે મનાયલી મુક્તિના સાધન ઉપર આવુ છુ

જ્ઞાન. ऋते ज्ञानान्नमुक्ति એ શ્રુતિ પ્રમાણે પ્રત્યક્ષ પરમાત્માનું ઇદ્રિયો, અત કરણ અને જીવસત્તાશ્રિત અનુભવ એ ત્રણે દ્વારા જ્ઞાન થાય ત્યારે જ મુક્તિ થાય એમ માન્યુ છે એટલે કે રામકૃષ્ણાદિક અવતારના ઇદ્રિયો દ્વારા દર્શન–સ્પર્શાદિક થયા હોય, પણ અત કરણમાં એમને વિષે પરમેશ્વરપણાની નિષ્ઠા અને જીવમાં પરમ તત્ત્વનો અનુભવ ન થયો હોય તો એ જ્ઞાની ન કહેવાય, તેમજ-શાસ્ત્રદ્વારા પરમાત્મા સબધી પરોક્ષપણે નિશ્ચય કર્યો હોય, પણ જો ઇદ્રિયો અને અનુભવથી એ નિશ્ચયનો સાક્ષાત્કાર ન થયો હોય, તો તે પણ પુરો જ્ઞાની ન કહેવાય, એટલે ત્યા સુધી એની મુક્તિમા વિઘ્ન રહે છે માટે મુક્તિના સાધનમા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવું એ અત્યત આવશ્યક છે

ઉપાસના.

એ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરવા માટે પહેલા, ઉપાસના જોઇએ ઉપાસના એટલે ઉપર કહ્યા પ્રમાણે પરબ્રહ્માદિ સબધી નિષ્ઠા

નિષ્ઠાના બે પ્રકાર છે સવિકલ્પ અને નિર્વિકલ્પ, તે પ્રત્યેકમા પાછા કનિષ્ઠ, મધ્યમ અને ઉત્તમ એવા ભેદ થાય છે

કેટલાક માણસો મનુષ્યો જેટલા જ કામાદિક દોષોવાળા, પણ ઉચ્ચ સ્થિતિએ પહોચેલા ઋષિ–મુનિ કે દેવોને પરમેશ્વર માની તેમા જ નિષ્ઠા રાખે છે આ કનિષ્ઠ સવિકલ્પ નિશ્ચય છે આ પ્રકારના ભક્તોની પરમેશ્વરની કલ્પના ઇદ્રાદિક દેવો કે મનુ આદિક ઋષિઓ સુધી પહોચે છે

કેટલાકને મનુષ્ય કરતાં વિશેષ કામાદિક દોષો જેવું દેખાય, તો પણ ઋષિ અને દેવોથી વિશેષ પ્રતાપશાળી સત્ત્વોમા પરમેશ્વરની નિષ્ઠા રહે છે દાખલા તરિકે, બ્રહ્મા વિષ્ણુ, મહેશ્વરને કામાદિક દોષોથી હારેલા માનીને પણ તેમા પરમેશ્વરની નિષ્ઠા રખાય છે આ મધ્યમ સવિકલ્પ નિશ્ચય છે

કેટલાકને, જેને તે પરમેશ્વર માને છે, તેમા ગમે તેવા કામાદિક દોષ જુએ, તો પણ તેમને વિષે શકા થતી નથી, કારણ કે એ એમ સમજે છે કે "ભગવાન તો સર્વના કર્તા છે, ને પરમેશ્વર છે, ને સર્વના ભોક્તા છે, માટે જે જે ક્રિયા પ્રવર્ત્તે છે તે અન્વયપણે નિયતા રૂપે રહ્યા જે ભગવાન તે થકીજ પ્રવર્ત્તે છે, તો–એ તો થોડીક એવી નીચ જેવી ક્રિયા કરે, તેણે કરીને એમને બાધ નથી"* આ ઉત્તમ

* વચના લો ૧૨

સવિકલ્પ નિશ્ચય છે. આવી જાતની સમજણથી જ કૃષ્ણાદિક અવતારોમાં ઉપાસના રહી શકે છે.

આ ત્રણે નિષ્ઠા સવિકલ્પ કહેવાય છે, કારણ કે એ ત્રણેમાં ભક્ત તેમ જ ભગવાનનો દૈહિક અને પ્રાકૃતભાવ જ લક્ષમાં રહે છે. ભક્ત પોતાને દેહ સ્વરૂપ માને છે, અને પોતાના પરમેશ્વરના દૈહિક કે અન્વય ભાવને જ ભજે છે. આથી ઉલટું, નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયમાં દૈહિક ભાવનો લોપ થતો જાય છે.

કનિષ્ઠ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયવાળો પરમાત્માને નિર્લેપ, બ્રહ્મરૂપ, કર્તા છતાં અકર્તા જાણે છે, અને તેથી પરમેશ્વરમાં દેખાતી સર્વે શુભ અશુભ ક્રિયા ભસ્મ થઇ જાય છે, એમ માને છે; પણ એનો પોતાનો દેહ ભાવ હજુ ટળ્યો નથી.

એથી આગળ વધેલો ભક્ત નિર્ગુણ વાસુદેવને પોતે ષડુર્મિઓ[1] રહિત થઇને ભજે છે. પુરાણોમાં વર્ણવેલા શ્વેતદ્વીપવાસી નિરન્નમુક્તોની આ સ્થિતિ છે. એમને પણ હજુ પોતાનું બ્રહ્મ સ્વરૂપ પ્રકટ થયું નથી; માટે એ મધ્યમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયવાળા છે.

પરન્તુ, "અષ્ટાવરણે યુક્ત એવાં જે કોટિ કોટિ બ્રહ્માણ્ડ તે જે અક્ષરને વિષે અણુની પેઠે જણાય છે, એવું જે પુરુષોત્તમ ભગવાનનું ધામ રૂપ અક્ષર, તે રૂપે પોતે રહ્યો થકો પુરુષોત્તમની ઉપાસના કરે,"[2] તે ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચયવાળો છે:

આવો ઉત્તમ નિર્વિકલ્પ નિશ્ચય એ મોક્ષ માર્ગનું શ્રેષ્ઠ સાધન છે.

ભક્તિ.

બીજું સાધન ભક્તિ છે. ભક્તિ એટલે પ્રકટ પરમેશ્વરમાં માહાત્મ્યના જ્ઞાને સહિત સ્નેહ. પ્રકટ એટલે શું? એ શબ્દ લાંબા વખતથી વૈષ્ણવ સંપ્રદાયોમાં વપરાતો આવ્યો છે.[3] અમે એમ માનીએ છીએ જે પરમેશ્વરના અવતાર અથવા એમના બ્રહ્મનિષ્ઠ સંત નિરંતર પૃથ્વી પર વિચરતા હોયજ. જો એમના અવતાર પૃથ્વી ઉપર હોય, તો એને ઓળખીને એની ભક્તિ કરવી, તે પ્રકટની ભક્તિ છે. એમના અવતાર ન હોય તો એમના બ્રહ્મનિષ્ઠ સંતને ઓળખી, એમના પ્રભુ સાથેના સંબંધને લઇને એમની ભક્તિ કરવી, તે પણ પ્રકટની ભક્તિ છે.

એ બન્નેમાંથી કોઈનો પણ જોગ થઈ ન શકે એમ હોય ત્યારે ઇષ્ટદેવની પ્રતિમામાં પતિવ્રતાના જેવી ભક્તિ રાખવી તે પણ પ્રકટની ભક્તિ છે; એમ કરતાં કરતાં નરસિંહ મહેતો, મીરાંબાઇ, તુલસીદાસ, સુરદાસની માફક એ મૂર્તિમાંથી પરમેશ્વર પ્રકટ થાય, એને બ્રહ્મનિષ્ઠ સંતનો યોગ પણ થાય, અને એને ઇંદ્રિયો, અંતઃકરણ અને અનુભવ ત્રણે દ્વારા પરમાત્માનું જ્ઞાન પ્રાપ્ત થઈ, એની ભક્તિ સફલ થાય.

પણ, હાથી નજર આગળથી જાય ત્યારે એને ઓળખવો નહિ, અને એના ગયા પછી એનાં પગલાં જોઇ કહેવું, 'અહોહો, હમણાં અહીંથી ગયો, તે તો હાથી હતો',

---

૧ ભૂખ–તરસ, હર્ષ–શોક, અને જન્મ–મૃત્યુ એ ષડુર્મિઓ છે.

૨ વચના લો. ૧૨.

૩ સરખાવો–" મીરાં ભક્તિ કરે રે પ્રગટ કી "

એવી રીતે પ્રભુના અવતારોનો કે સદ્ગુરુનો મહિમા સમજવો, એ પ્રકટની ભક્તિ નથી, પણ પરોક્ષ ભક્તિ છે નારદસનકાદિકનો આજે મહિમા ગાવો તે પરોક્ષ ભક્તિ છે, આજે જગતમાં નારદસનકાદિક જેવા સત હોય તેને શોધી તેનો મહિમા સમજવો અને એમા પૂર્ણ સ્નેહ બાંધવો, તે પ્રકટની ભક્તિ છે તેજ પ્રમાણે, અનુમાને કરીને માયા અને માયાના કાર્યથી પર, નિર્ગુણ, સચ્ચિદાનદ રૂપ પરમતત્વની પ્રતીતિ કરીને તે તત્વની ભક્તિ કરવી તે પરોક્ષ ભક્તિ છે, પણ તે તત્વનાં દષ્ટિગોચર સ્વરૂપ જે અવતારો તેની ભક્તિ તે પ્રકટની ભક્તિ છે આ ઉપરથી સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયમાં દ્વિભુજ મૂર્તિની ઉપાસના હોવાનુ કારણ પણ સમજાશે

સત્સગ — મૂર્તિમાથી પ્રભુને પ્રકટાવવા, તેમજ પ્રભુના અવતાર પૃથ્વી ઉપર હોય ત્યારે તેને ઓળખવા, એ સહેલું નથી એ કુંચી બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુની પાસેથીજ મળી શકે છે

प्रगट प्रभाकर होय पुनि दृग बिन नाहि देखात ।
संत बिना त्यों प्रगट प्रभु, जनको नाहि समजात ॥

(દલપતરામ)

વળી, બ્રહ્મનિષ્ઠ સદ્ગુરુ મળ્યા વિના પોતાના પુરુષાર્થથી બ્રહ્મનિષ્ઠ થવુ એ લગભગ અશક્ય છે માટે ભક્તિમાં મુખ્યત્વ *સત્સગનુ છે આ રીતે સ્વામિનારાયણ સપ્રદાયમાં સત્સગનો અતિશય મહિમા કહ્યો છે, એટલે સુધી કે સપ્રદાય અને તેના અનુયાયીઓ સત્સગ અને સત્સગીઓને નામેજ ઓળખાય છે આ સપ્રદાયમા સત્સગ એ પ્રથમ છે અને સત્સગ એ છેવટ સુધી પણ છે મુક્ત થયા પછી પણ સત્સગ તો કરવાનોજ કારણ કે હવે ચઢવાનુ નથી એવી દશા તો સ્વામિનારાયણ સપ્રદાયે કલ્પીજ નથી જેટલો પ્રભુનો મહિમા જાણી શકાય એટલો જાણતા જવાનો છે, અને એટલા ઉંચા ચઢતા જવાનુ છે જેવા સદ્ગુરુનો સગ અહીં એને પ્રાપ્ત થાય, તેટલો એ અહીં ઉંચે ચઢે, મુક્તકોટીમાં ભળ્યા પછી પણ પરમાત્માનો વિશેષ સગ કરે, અને આગળ વધતો રહે એ રીતે આદિથી અનતત્વ સુધી સત્સગનુ પ્રધાનપણું છે

સત્સગનો લાલચુ કદી દોષ દર્શી નથી થઇ શકતો, એ તો કેવળ ગુણ ગ્રાહકજ હોય, આ કારણથી બીજાના દોષ ન જોવા માટે વારવાર સ્વામિનારાયણે પોતાના શિષ્યોને તાકીદ આપી છે જે દોષદર્શી થાય છે, તે સત્સગી નથી થઈ શકતો

મોક્ષમાર્ગમાં સત્સગનુ મહત્વ ધ્યાનમાં લઈ, સ્વામિનારાયણે કહ્યુ છે કે જે કેવળ આત્મનિષ્ઠ થઇ જડ અને ઉન્મત્તની માફક વર્તે છે, અને અતિશય નિવૃત્તિપરાયણ રહે છે, તેના કરતા જે થોડી પ્રવૃત્તિ ધારણ કરી બીજાઓને ચઢાવે છે, તે શ્રેષ્ઠ છે સ્વય તો એટલે સુધી કહે છે કે જન્મ લેવાનુ કાંઇ નિમિત્ત ન હોય, "તોપણ અતરમાં (અમે) એમ વિચારિયે છીએ, જે જન્મ ધર્યાનુ કોઇક કારણ ઉત્પન્ન કરીને પણ સતના મધ્યમા જન્મ ધરવો" (વચનામૃત ગ મ. ૪૮)

* સત્સગ શબ્દનો નીચે પ્રમાણે અર્થ કરવામા આવે છે, સત્ કહેતાં (૧) આત્મા, અને (૨) પરમાત્મા, તથા સત્ કહેતા (૩) સત્પુરુષ અને (૪) સચ્છાસ્ત્ર એ ચારનો સગ તે સત્સગ

આત્મનિષ્ઠા અમારી મુક્તિનું ધ્યેય કેવળ બ્રહ્મદશા પ્રાપ્ત કરવી એ નથી, પણ બ્રહ્મરુપ થઇ પરબ્રહ્મની સેવા કરવી એ છે. માટે આત્મનિષ્ઠા એ અન્તિમ સાધ્ય નથી, પણ એક મહત્વનું—તો પણ સાધનજ છે. એ સાધન પાર પડયા વિના મોક્ષ એટલે ઉત્પત્તિ—પ્રલયના ચક્રમાંથી છૂટી શકાય નહિ; માટે ભક્તિને અંગે આત્મનિષ્ઠા અવશ્ય ગણાય છે. પણ સ્થૂળ દેહ છતાંજ આત્મદર્શન થવાની જરૂર નથી.

વૈરાગ્ય. વળી, અમારી મુક્તિનું ધ્યેય સાલોકયાદિ ચતુષ્ટય નથી, પણ પરમાત્માની પ્રીતિ સંપાદન કરવી એ છે. માટે વૈરાગ્ય એ પણ ભક્તિને અંગે જોઇએ. વૈરાગ્ય એટલે ઉદાસી ધારણ કરવી કે બાહ્ય ત્યાગ રાખવો એ નથી, પણ પ્રભુ સિવાય બીજા સર્વમાં—સાલોકયાદિમાં પણ—પ્રીતિરહિત થવું, બીજા સર્વમાં અનાસક્તિ થવી. એજ વૈરાગ્ય છે. वैराग्यं ज्ञेयमप्रीतिः श्रीकृष्णेतरवस्तुषु ।

અર્થાત્ મુક્તિ માટે સંન્યાસી થવાની આવશ્યકતા નથી. પણ સંન્યાસી અને ગૃહીમાં બ્રહ્મ સ્થિતિએ પહોંચ્યા પછી પણ એક ફેર રહે છે. તે એ કે સંન્યાસીને શુકજીના જેવી સિદ્ધ દશા પ્રાપ્ત થઇ શકે છે. એટલે ઇંદ્રિયો અને અંતઃકરણની શક્તિ વૃદ્ધિ પામે છે, પણ ગૃહસ્થને જ્યાં સુધી દેહમાં વર્તે છે, ત્યાં સુધી ઇન્દ્રિયોની શક્તિ વૃદ્ધિ પામતી નથી, પણ જનક રાજાની માફક કેવળ જ્ઞાનજ વૃદ્ધિ પામે છે. દેહનો લય થયા પછી બન્નેની ગતિ સરખી છે.

ધર્મ. પ્રભુની પ્રીતિ સંપાદન કરવામાં એની ધર્મ મર્યાદાનું પાલન આવીજ જાય. મા ધર્મ એટલે દારૂ ન પીવો, માંસ ન ખાવું, ચોરી ન કરવી, વ્યભિચાર ન કરવો, વટલવું—વટલાવું નહિ વગેરે સામાન્ય શારીરિક ધર્મો, તથા સત્ય, બ્રહ્મચર્ય, અહિંસા, દાન, દયા ઇત્યાદિક સૂક્ષ્મ ધર્મો, તથા વર્ણાશ્રમના ધર્મોનો ભંગ પ્રભુનો ભક્ત નજ કરી શકે.

પણ કેવળ ધર્મથી મોક્ષ નથી, કેવળ વૈરાગ્યથી મોક્ષ નથી, કેવળ આત્મનિષ્ઠાથી રહિત ભક્તિથી પણ મોક્ષ નથી, અને ઉપાસનાની દૃઢ નિષ્ઠા વિના એ ચારે હોય તો તેનો પણ મોક્ષ નથી. જેનામાં ઉપાસના સહિત ધર્મ, ભક્તિ, વૈરાગ્ય અને આત્મજ્ઞાનની મીલાવટ હોય તેજ કૈવલ્ય મોક્ષનો અધિકારી છે, તેજ પરમ ભાગવત અથવા એકાન્તિક ભક્ત કહેવાય છે.

પણ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાય ચઢાવનારો ધર્મ છે, એટલે स्वल्पमप्यस्य धर्मस्य त्रायते महतो भयात् । જેને એકાંતિક ભક્ત થવાની આજે શ્રદ્ધા નથી, તેને પણ નિરાશ થવાનું કારણ નથી. તે જો મોક્ષને માર્ગે છે અને સત્સંગ કરતો રહે છે, તો તેને પાછા પડવાનું છેજ નહિ. अनेकजन्मसंसिद्धस्ततो याति परांगतिम् જન્મનો અર્થ કેવળ મૃત્યુલોકનો જન્મ નહિ, પણ ઇશ્વર કોટિ સુધીમાંનો કોઇ પણ જન્મ. મોક્ષને માર્ગે ચાલનારાની ભુંડામાં ભુંડી ગતિ થશે, તો એ તે આજ કરતાં સારી હશે, એવો એને દૃઢ વિશ્વાસ રાખવાનો છે.

આ ઉપરાંત સહજાનંદ સ્વામીના નીચેનો ખાસ સિદ્ધાન્ત પણ નોંધવા જેવો છે કેટલાક લોક ઇશ્વરેચ્છા અને સંકેતનેજ અને કેટલાક પૂર્વ કર્મનેજ મનુષ્યના સુખદુઃખનું કારણ ગણે છે સહજાનંદ સ્વામી કહે છે કે મનુષ્યનાં સુખ દુઃખના દેશ, કાળ, કર્મ, ક્રિયા, મંત્ર, ધ્યાન, દીક્ષા અને સંગ એવા આઠ હેતુઓ છે તેમા કોઇ વખતે એકનુ પ્રધાનપણુ હોય છે, તો કોઇ વખતે બીજાનું હોય છે ઉદાહરણાર્થ, આગબોટ બુડવાથી અનેકના મરણ થાય, ત્યા પૂર્વ કર્મનુ પ્રધાનપણુ માનવું એ ભૂલ છે, ત્યા બળવાન કાળ એજ પ્રધાન છે ડાયર જેવાના હાથે અનેક નિર્દોષ પુરુષો માર્યા જાય, ત્યા દુષ્ટ પુરુષનો સંગ એ પ્રધાન કારણ છે, ધ્રુવ અથવા પ્રહ્‌લાદ જેવા બાળકને વૈરાગ્ય થવો એમા સત્પુરૂષોનો સંગ એ બળવાન છે, ગાંધી જેવાના ઉપદેશથી અનેક જનોના મનમા સાત્ત્વિક ભાવની વૃદ્ધિ થવી એ સત્પુરુષનુ બળ દર્શાવે છે, ભીખારીને એકાએક રાજ્ય મળવું, એ પૂર્વ કર્મનુ બળ સૂચવે છે આગબોટ બુડયા છતાં એકાદ માણસ બચી જાય, ત્યાં પણ પૂર્વ કર્મનુ અતિશય બળ દેખાય છે દારૂ આદિનું વ્યસન પડવું એમાં ક્રિયા કે સંગનુ બળવાનપણુ છે મારવાડ જેવામા પાણીની હાડમારી વેઠવી પડે ત્યા દેશ એજ પ્રધાન છે

આ રીતે જયા જેનુ બળ હોય, ત્યા તે સમજવુ જોઇએ, પણ એકજ વસ્તુને સર્વત્ર લાગુ ન કરી શકાય પણ આ સર્વથી પર ઇશ્વરેચ્છા પણ એક હેતુ છે આ સર્વે હેતુઓમાં ઇશ્વર એ સાક્ષી રૂપે તો છેજ, પણ કવચિત્ પોતાની ઇચ્છાથી સીધી રીતે હેતુ થાય, કારણ કે એ कर्तुमकर्तुमन्यथा कर्तुम् સમર્થ છે આ રીતે પાંચ વર્ષના ધ્રુવને સ્તુતિ કરવાની શક્તિ આવવી, એમા ઇશ્વરેચ્છાજ કારણ છે

આ ટુંકામાં સહજાનંદ–દર્શન છે એ સંપૂર્ણ નથી પણ આ માર્ગમાં કેટલુ રહસ્ય છે તેનો ખ્યાલ એ પરથી આવી શકશે સ્વામિનારાયણીઓ રોજ સાયપ્રાર્થનામાં જે સાત વર માગે છે, તે નીચે પ્રમાણે છે

(૧) નિર્વિકલ્પ ઉત્તમ અતિ નિશ્ચય તવ, ઘનશ્યામ,
(૨) માહાત્મ્ય જ્ઞાન યુત ભક્તિ તવ એકાંતિક, સુખધામ
(૩) મોહિ મે તવ ભક્તપનો, તામે કોઈ પ્રકાર,
દોષ ન રહે કોઈ જાતકો, સુનિયો ધર્મકુમાર
(૪) તુમારો અરુ તવ ભક્તકો દ્રોહ કબુ નહી હોય,
(૫) એકાન્તિક તવ દાસકો દીજે સમાગમ મોય.
(૬) નાથ, નિરંતર દર્શ (૭) તવ દાસનકો દાસ,
એહિ માગુ કરી વિનવી હરી, સદા રાખિહુ પાસ.
હે કૃપાલુ, હે ભક્તપતિ, ભક્તવત્સલ સુનો બાત,
દયાસિંધુ સ્તવન કરી, માગુ વસ્તુ સાત.

દરેક સંપ્રદાય પોતાના અનુયાયીઓ ઉપર વિશિષ્ટ સંસ્કારો પાડે છે, તે પ્રમાણે ચુસ્ત સ્વામિનારાયણીઓમાં નીચેના સંસ્કારો રૂઢ થયેલા દેખાશે,

(૧) ઊઠીને તુર્તજ પથારીમાં બેઠા થઇ જઇ, સ્વામિનારાયણનું નામ સ્મરણ કરવું, તથા ધ્યાન—એટલે અંગ ચિંતન કરવું.

(૨) જેમ બને તેમ વહેલા ઊઠી, વ્યાવહારિક કર્મોનો આરંભ કર્યા પહેલાં સ્નાનાદિક નિત્ય કર્મ આટોપી લેવાં; અને પૂજાદિ કર્યા પહેલાં ખાવું–પીવું નહિ.

(૩) રોજ પ્રભુની માનસી પૂજા કરવી; તેમાં કેટલાક દિવસમાં બે વાર, અને કેટલાક ત્રણ કે પાંચ વાર સુધી કરે છે.

(૪) એકાદશીનું વ્રત કરવું; વ્રતને દિવસે દહાડે ઉંઘવું નહિ, તથા બ્રહ્મચર્ય પાળવું. ચોમાસામાં કાંઇક ભક્તિનું વિશેષ વ્રત લેવું.

(૫) ગૃહસ્થે વિધવાનો સ્પર્શ તજવો; મંદિરમાં સ્ત્રી પુરૂષોએ પરસ્પર સ્પર્શ થવા દેવો નહિ.

(૬) ગાળ્યાં વિના દૂધ કે જળ પીવાં નહિ.

(૭) દારૂ, માંસ, વ્યભિચાર, ચોરી—અને વટલવું વટલાવું તે પાંચ પાપ કદી ન કરવાં.

(૮) આત્મનિવેદી ભક્તે દરેક વસ્તુ પ્રતિમાને ધરાવીને જ ખાવી.

(૯) મંદિરે અથવા ગામમાં મંદિર ન હોય તો ઘેર સાયંપ્રાર્થના કરવી અને ભજન ગાવાં.

(૧૦) રાત્રે સુતાં પહેલાં સ્વામિનારાયણનાં સ્વાભાવિક ચેષ્ટાના પદ ગાવાં.

(૧૧) આચાર્ય, સાધુ તથા બ્રહ્મચારીને સામા મળે ત્યારે ‘ જય સ્વામિનારાયણ ’ કહી પ્રણામ કરવો, તથા ગૃહસ્થોએ પરસ્પર નમસ્કાર કરવો.

(૧૨) પરગામથી ત્યાગીઓ આવે તો નાનાએ મોટાને સાષ્ટાંગ દંડવત્ પ્રણામ કરવા, અને સરખે સરખાએ ઊભા થઈ ભેટવું.

(૧૩) સ્વામિનારાયણને સર્વ અવતારના અવતારી, પરબ્રહ્મ માની, તેનેજ ધ્યેય અને ઉપાસ્ય માનવા; તેના અવતારોને પણ માનવા અને પૂજવા; બીજા દેવોને પ્રણામ કરવા; પણ અવતારો સિવાય બીજા દેવોનું કે બ્રહ્મવેત્તાનું ધ્યાન ન ધરવું.

(૧૪) સત્સંગીની કદી અવગતિ થાય નહિ, અને દાખડો કરે તો આ ને આ જન્મે મોક્ષ મળે અને અંતકાળે પ્રભુ અને તેના સંતો દર્શન દેઇને તેડી જાય એવી દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવી.

(૧૫) સત્સંગીના સુખ દુઃખનો હેતુ ઇશ્વરેચ્છા જ છે, પણ કાળ કે કર્મ નથી; એટલે સુખ દુઃખ આવે તે સત્સંગીના કલ્યાણ માટે જ ઇશ્વર પ્રેરે છે; પછી તે કાળ અને કર્મના નિયમ મુજબ જ ભલે હોય.

(૧૬) સત્સંગીને દુઃખ આવે, તો તે ઘણું આવવાનું હતું, તેમાંથી થોડેથી મટ્યું, એમ દૃઢ શ્રદ્ધા રાખવી; સત્સંગીને ‘ શૂળીનું દુઃખ કાંટે જાય. ’

(૧૭) કોઇપણ સંજોગમાં ભુવા, દેવ, દેવી મંત્ર માનવા નહિ, ભુતાદિકનો વ્હેમ લાગે તો નારાયણ કવચ અથવા હનુમાન સ્તોત્રનો જપ કરવો.

(૧૮) સત્સંગના નિયમ, સ્વામિનારાયણ વિષે પરમેશ્વરપણાનો નિશ્ચય અને ભગવદી સત્સંગીનો પક્ષ રાખવામાં પાછા ન પડવું.

હવે સહજાનંદ સ્વામીના અંતર્ધાન થયા પછીનો સંપ્રદાયનો ઇતિહાસ ટુંકામાં કહું.

સહજાનંદ સ્વામીએ પોતાના સર્વે શિષ્યોને બે આચાર્યો પૈકી એકના નેતૃત્વ તળે મુકયા એમ જણાવ્યુ છે, પણ એમા એક અપવાદ હતો માત્ર સહજાનંદ સ્વામીથી શક્તિમા ઉતરે એવા એક સાધુ સ્વામી ગોપાળાનંદ હતા. એ સાધુ બહુ જુના નહતા, પણ એમની બુદ્ધિ, વિદ્વત્તા, યોગસિદ્ધિ, વૃત્તાન્ત અને વ્યવહારકુશળતા અને તે સાથે આત્મનિષ્ઠા એ સર્વેને લઇને એ જેવા સાધુ થયા તેવાજ સર્વના અગ્રણી થયા સહજાનંદ સ્વામીએ પોતાના દેહોત્સવ સમયે ગોપાળાનંદ સ્વામીને બેઉ આચાર્યોના મધ્યસ્થ તરીકે નીમ્યા, અને મુક્તાનંદ સ્વામી વગેરે સર્વે સાધુ બ્રહ્મચારીઓને એમની આજ્ઞામાં રહેવા ફરમાવ્યુ ઉચ્ચ સ્થિતિને પામવા ઇચ્છતા સર્વે સત્સંગીઓ-ગૃહી તેમજ ત્યાગીઓ-એમનો સમાગમ કરવા ઇચ્છતા પણ એમનો સ્વભાવ કાંઇક આકરો હશે એમ લાગે છે સત્સંગની મર્યાદાનો અણુ માત્ર પણ ભંગ એમનાથી સહન થઇ શકતો નહિ અમદાવાદના કેટલાક અગ્રણીઓથી એ સ્વભાવની બરદાસ્ત થઈ શકી નહિ, તેથી એમને પાછળથી બેઉ દેશના મધ્યસ્થ તરિકે રહેવાનું બન્યુ નહિ, અને વડતાલ દેશમાજ પોતાનું બાકીનું જીવન ગાળવું પડયુ સંવત ૧૯૦૮ માં એ અક્ષરનિવાસી થયા

એવાજ બીજા સાધુ તે સ્વામી ગુણાતીતાનંદ હતા એમને જુનાગઢ અને એની આજુબાજુનાં ગામોની સંભાળ સોંપવામાં આવી હતી એ સાધુ પણ બ્રહ્મનિષ્ઠ અને ઉત્તમ વકતા હતા જ્ઞાનનું અંગ તો એમનું જ ગણાતું હજુએ એમના શિષ્યોની પરંપરામા ઘણાક છે, અને કેટલાક જુદા પડેલા પણ એમની પરંપરામાં પોતાને ગણવામા અભિમાન માને છે જ્ઞાનાંશની અધિકતા એ એમનુ ખાસ લક્ષણ ગણાય છે

પહેલા બે આચાર્યો અયોધ્યાપ્રસાદ અને રઘુવીરજી અનુક્રમે સહજાનંદ સ્વામીના મોટા અને નાના ભાઇના પુત્રો હતા બન્ને આચાર્યોનું વૃત્તાન્ત ઉત્તમ હતું વચનામૃતમા અયોધ્યાપ્રસાદજીએ સ્વામિનારાયણને એક પ્રશ્ન પૂછયો છે કે "આ સંસારને વિષે એવો પુરુષ હોય જે આઠે પહોર તો સંસારની વિટંબણામા રહ્યો હોય, અને ગમે એવું યોગ્ય અયોગ્ય કર્મ પણ થઇ જતું હોય, અને એક ઘડી કે બે ઘડી ભગવાનનું ભજન કરતો હોય, ત્યારે તે ભજને કરીને તેણે દિવસ બધામાં પાપ કર્યું હોય તે બળે કે ન બળે ?" એના ઉત્તરમા સહજાનંદ સ્વામીએ કહ્યું કે, "ભજન કરવા બેસે તે સમે, ભજનના કરનારના ઇન્દ્રિયો, અંતઃકરણ ને જીવ એ સર્વ એકાગ્ર થઇને જો ભજનમા જોડાય, તો એવી રીતે એક ઘડી કે અરધી ઘડી પણ જો ભગવાનના ભજનમા જોડાય તો સમગ્ર પાપ બળીને ભસ્મ થઇ જાય છે"*

આ ઉત્તર તે અયોધ્યાપ્રસાદજીનો જીવનમંત્ર થયો એ ધ્યાનસ્થ થાય ત્યારે કોઈ પણ વિક્ષેપ એમને નડી શકતો નહિ એકવાર એ શાલ ઓઢીને ધ્યાન ધરતા બેઠા હતા શાલમા વીંછી ભરાઇ રહ્યો હશે તેણે એમના વાંસામા ડંખ માર્યા, પણ આચાર્યશ્રી તો નિયમ પ્રમાણે અડધો કે પોણો કલાક સુધી જરાએ સળવળ્યા વિના બેસી જ રહ્યા. ધ્યાનમાથી નિવૃત્ત થયા પછી શાલ કાઢી નાંખી એક સેવકને એ ખંખેરી નાંખવા કહ્યું ખંખેરતાં વીંછી સાંપડયો, અને વાંસો ડંખથી સુજી ગયેલો માલમ

* વચનામૃત ગ. મ. ૬૨

પડયો. આવી જાતનું ધૈર્ય એમણે સંપાદન કર્યું હતું, અને પોતાને મળેલા ઉત્તરને અનુસરીને પોતાનું વર્ત્તન રચ્યું હતું.

અયોધ્યાપ્રસાદજીને વળી ગાવાનો શોખ પણ સારો હતો, અને પોતે કીર્તનો રચી ભજન કરતા. અયોધ્યાપ્રસાદજી પછી અનુક્રમે એમના પુત્ર કેશવપ્રસાદ અને પૌત્ર પુરુષોત્તમપ્રસાદ નરનારાયણ દેવની ગાદીના આચાર્ય થયા. એ બેઉ આચાર્યો બહુ ભોળા હોવાથી, કેટલાક એમનો અયોગ્ય લાભ લેતા હતા. પુરુષોત્તમપ્રસાદ પછી એમના દત્તક પુત્ર વાસુદેવપ્રસાદજી તે હાલના અમદાવાદની ગાદીના આચાર્ય છે. એ આચાર્ય બહુ નાની ઉંમરે ગાદી ઉપર આવ્યા, અને એમની સગીર અવસ્થામાં જવાબદાર ટ્રસ્ટીઓને હાથે એમના શિક્ષણ વગેરેની વ્યવસ્થા થઇ. એ આચાર્ય બુદ્ધિશાળી છે, અને કાંઇક પાશ્ચાત્ય શિક્ષણના સંસ્કારો એમના ઉપર પડયા છે. હવે એમણે પોતાનો કારભાર સંભાળી લીધો છે.

લક્ષ્મીનારાયણ દેવની ગાદીના પહેલા ત્રણ આચાર્યો રઘુવીરજી, ભગવતપ્રસાદજી અને વિહારીલાલજી હતા. એ ગાદીના આચાર્યો વિશેષ સાહિત્ય પ્રેમી નીવડયા. આગળ લખાઇ ગયેલા ગ્રંથોની ટીકાઓ રચાવવામાં અને નવીન ગ્રંથો રચાવવામાં એ આચાર્યોએ બહુ ભાગ લીધો છે. એ દરેક આચાર્યની કારકીર્દીમાં સંસ્કૃત કે ગૂજરાતી નવીન પુસ્તકો લખાયા. રઘુવીરાચાર્યના વખતમાં બ્રહ્મચારી અચિંત્યાનંદ એ ઉત્તમ સંસ્કૃત તેમજ પ્રાકૃત કવિ થયા. રઘુવીરજીના ભત્રિજા અને વિહારીલાલજીના જન્મ સંબંધથી દાદા કૃષ્ણપ્રસાદ એ પણ એક ઉત્તમ પંડિત હતા. વિહારીલાલજીએ કવિ દલપતરામને વડતાલમાં જ બોલાવીને રાખ્યા હતા, અને એમણે બ્રહ્મચારી જગદીશાનંદ નામે પોતાના એક શિષ્ય પણ તૈયાર કર્યા હતા. એ બ્રહ્મચારીનો નાની વયમાં કાળ થયો, નહિ તો એમની શક્તિમાં સત્સંગે વિશેષ શ્રદ્ધા રાખી હતી.

રઘુવીરજી શાન્તિ પ્રિય હોઇ, એમણે મંદિરોનો કારભાર કુશળ કોઠારીઓને સોંપ્યો હતો, અને પોતે કેવળ સત્સંગની આધ્યાત્મિક ઉન્નતિ તરફ જ લક્ષ આપતા હતા. એ કોઠારીઓ એટલા દીર્ઘાયુષી નીવડયા કે ત્યાર પછીના ત્રણ આચાર્યોના જીવનાવધિ પર્યંત એમની જ વ્યવસ્થા ચાલુ રહી. તેમનામાંના એક કોઠારી ગોવર્ધનદાસ હજુ વિદ્યમાન છે.* પહેલા ત્રણે આચાર્યો બહુ ડાહ્યા, વિનયી, અને ભક્તિ શીલ હોવાથી સત્સંગીઓમાં અતિશય પ્રિય થઇ પડયા હતા.

પણ વિહારીલાલજીના અક્ષરનિવાસ પછી સત્સંગ સૂર્ય ગ્રસ્ત થયો છે, તે હજુ મૂકાયો નથી. એમના અવસાન પછી લક્ષ્મીપ્રસાદ નામે એક બાળકને દત્તક લેવામાં આવ્યા. સ્વાર્થી મનુષ્યોએ એમને નાનપણમાં જ અવળે માર્ગે ચઢાવ્યા, અને તેને પરિણામે એ આચાર્ય પદને માટે અયોગ્ય ઠર્યા. છેવટે સં. ૧૯૬૮ માં એમણે આચાર્યપદ છોડી દીધું, અને એમની જગ્યાએ હાલના આચાર્ય શ્રીપતિપ્રસાદની પસંદગી કરવામાં આવી.

કમનશીબે આચાર્ય અને કોઠારી ગોવર્ધનદાસ વચ્ચે વિગ્રહ શરૂ થયો, અને બન્ને પક્ષો કચેરીએ ચઢયા છે. મોક્ષ માર્ગ અને કચેરીના ઝગડા એ બે વસ્તુઓ જ એક બીજાથી એટલી વિરોધી છે કે એમાંથી એકે પક્ષને એ શોભા પમાડી શકે નહિ. કચેરીના ઝગડાને સહજાનંદ સ્વામીની પ્રણાલિકામાં કયાંઇ સ્થાન મળી શકતું નથી.

* પરિષદ્ ભરાઇ ગયા પછી એમનું અવસાન થયું છે.

સહજાનંદ સ્વામીના સિદ્ધાન્તો અને આજ્ઞાનો ભંગ કર્યા વિના કચેરીના દ્વારમાં એમાંથી એકે પક્ષ પેસી શકે નહિ, એ વસ્તુનું બન્ને પક્ષને વિસ્મરણ થયું છે પરિણામમાં આખા સત્સંગ પર અંધકારનો ભાસ થાય છે સર્વત્ર નિરુત્સાહ વર્તે છે

હશે આપણને એ ઝગડાથી લેવાદેવા નથી પણ, નથી તો એ છે પણ ખરા મેં આગળ કહ્યું છે કે સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયના ઇતિહાસ અને ભારતના ઇતિહાસ વચ્ચે ઘણું સામ્ય રહેલું છે, તે કેવી રીતે તે હવે હું કહીશ:—

(૧) સ્વામિનારાયણ શસ્ત્ર ગ્રહણ ન કરે એ શાપ સમગ્ર ભારતને લાગ્યો, એ મેં જણાવ્યું છે

(૨) સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનો ફેલાવો અને ઇંગ્રેજી રાજ્યનો ફેલાવો એક જ અરસામાં થયા છે

(૩) સ્વામિનારાયણને જ્યારે જ્યારે મંદવાડ થતો ત્યારે ત્યારે દુષ્કાળાદિક કાંઇ વિપત્તિ હિંદુસ્થાન પર પડતી

(૪) જે વખતે સંપ્રદાય અને લક્ષ્મીપ્રસાદ વચ્ચેનો વિગ્રહ શરૂ થયો, તે વખતે બંગાળના ભાગલાથી હિંદુસ્થાનમાં અશાંતિનો યુગ શરૂ થયો, અને જ્યારે એ વિગ્રહનો અંત આવ્યો ત્યારે હિંદુસ્થાનની અશાંતિનો પણ અંત આવ્યો

(૫) સંપ્રદાયમાં હાલ ચાલતો વિગ્રહ યૂરોપના મહાયુદ્ધને સમકાલીન ગણ્યો છે એમાં પહેલી કચેરીનો દાવો ખલાસ થયા પછી થોડા વખતમાં યુદ્ધ પૂર્ણ થયું પણ હજુ યુદ્ધ સર્વાંશે પૂર્ણ થયું નથી, તેમ સંપ્રદાયના વિગ્રહનો પણ હજુ છેડો આવ્યો નથી

આ સ્વામિનારાયણ સંપ્રદાયનું ટુંકું વૃત્તાન્ત છે પરિષદ માટે નિબંધની સાધારણ રીતે લંબાઇ ધારી શકાય એથી આ ઘણો વધારે લાંબો થયો છે એ હું જાણું છું, છતાં એ સંપ્રદાય અને તેના પ્રવર્તકને પૂર્ણ ન્યાય આપવા માટે આ વર્ણન ટુંકું છે એમ મારે કહેવું પડ્યું છે

સંપ્રદાય સંબંધી રહેલું અજ્ઞાન, એ અજ્ઞાનને લીધે કેટલાક નિષ્કારણ અણગમો, અને અણગમાને લીધે થતો કટાક્ષ એને દૂર કરવાને, તથા સહજાનંદ સ્વામીના મહત્કાર્યની કાંઇક કદર કરાવવાને જો હું સફળ થયો હોઇશ, તો મારી આ મહેનત સાર્થક થયેલી ગણીશ

चाकरकी मोटप कहा सरे लाज धनीकु।

(બ્રહ્માનંદ સ્વામી)

આભાર સ્વીકાર.

આ નિબંધ લખવામાં મને સદ્ગુરુ બ્રહ્મચારી શાસ્ત્રી મુનીશ્વરાનંદજી, સ્વામીશ્રી વાસુદેવચરણદાસજી, (હવે અક્ષરસ્થ) શ્રીયુત્ ઝવેરીલાલ લલ્લુભાઇ, શ્રીયુત્ નારાયણજી જાદવજી પ્રભૃતિ અનેક સંતો તરફથી કિંમતી સૂચના અને માહિતિ મળી છે, તથા જે પરંપરાગત સાંભળેલી વાતોનો ઉપયોગ કર્યો છે, તે સર્વે માટે તેમનો સર્વેનો ઋણી છું

સોમવાર, ફાગણ સુદી ૪ સં ૧૯૭૬ ૨૩-૨-૧૯૨૦

કિશોરલાલ ઘનશ્યામલાલ મશરૂવાળા.
અધ્યાપક, રાષ્ટ્રીય ગુજરાતી શાળા,—સાબરમતી.

કલાપિના જીવન અને કવન સંબંધી સહજ વિવેચન.

(લેખક–રમણલાલ વસંતલાલ દેસાઈ, વડોદરા.)

કવિની કવિતા અને કવિનું જીવન પરસ્પરથી છુટાં પાડી શકાય એમ નથી. કવિતા એ જીવનનો આવિષ્કાર છે, જીવનની ધન્ય ક્ષણોનો તે દાખલો છે. જે વ્યક્તિની કવિતા જન સમાજ ઉપર અસર કરે છે તે વ્યક્તિનું જીવન જાણવા અને સમજવા જન સમાજ સ્વાભાવિક રીતે જ આતૂર રહે છે, અને આવી આતૂરતા તૃપ્ત કરવાની માગણીનો સમાજ અલખત હક્ક ધરાવે છે. આ જીજ્ઞાસા તે કાંઈ સર્વત્ર દૂષણ જોતી, મનુષ્ય સ્વભાવની મહત્તાનો સર્વદા અસ્વિકાર કરતી છીદ્રાન્વેષી વૃત્તિનું પરિણામ નથી; પરંતુ સમયના વિવિધ સામર્થ્યોને ઝીલી, પરંપરા પ્રાપ્ત સુસંસ્કારોને પોષી પોતાની પ્રતિભા વડે સત્ય અને સૌન્દર્યનો અભેદ દર્શાવનારી સમર્થ વ્યક્તિ કયા સંજોગોમાં જન્મ પામી, તથા તેની પ્રતિભાના વિકાસમાં તેના બાહ્યાંતર જીવનમાંથી કયા કયા પ્રસંગો કારણભૂત થયા હતા, એ વગેરે આવશ્યક માહિતીની ઈચ્છા રાખતી પૂજ્યભાવ અથવા સમભાવથી પ્રેરાતી શોધક અને વિવેચક વૃત્તિનું તે પ્રામાણિક અને સ્વાભાવિક પરિણામ છે. પ્રસંગોની પરંપરા જીવન ઉપર વિવિધ પ્રકારની અસરો ઉત્પન્ન કરે છે; લાગણીઓની તિવ્રતાવાળાં કવિ હૃદયોમાં એ પ્રસંગો અતિ-પ્રબળ પડઘો પાડે છે, અને એ પડઘો કવિના વિશિષ્ટ કૌશલ્યથી ઘડાઈ રમણીય સ્વરૂપ ધારણ કરી જગત સમક્ષ પ્રત્યક્ષ થાય છે. જગત તેમાંથી આનંદ અને બોધ લે છે, અને આ મળતા આનંદ અને બોધના પ્રમાણમાં તે પુછે છે કે જીવનને ઉન્નત કરનાર આ વ્યક્તિ કોણ છે? તેનું માનસિક બંધારણ કેવા પ્રકારનું છે? તેનું બાહ્યાચરણ કેવી જાતનું હતું? તેના બાહ્યાંતર સ્વરૂપ ઉપર તેના લેખ કેવો પ્રકાશ પાડે છે? આમ લેખ ઉપરથી લેખક તરફ આપણે સ્વાભાવિક રીતેજ વળીએ છીએ, અને ધીમે ધીમે લેખકના જીવનની મુખ્ય રેખાઓથી તૃપ્ત ન થતાં આપણે તેની ઝીણામાં ઝીણી પ્રવૃત્તિઓમાં પણ રસ લેઇએ છીએ.

મનુષ્યના વર્તનનો તદ્દન નજીવો લાગતો પ્રકાર પણ તેના આંતર જીવનના પ્રતિબિંબ રૂપ હોઈ શકે છે. જગતમાં છેતરપીંડી લાંબા સમય સુધી ટકી શકતી નથી અને સાહિત્ય તો સચ્ચાઇ માગીજ લે છે. જીવનનો ખરો ખોટો રણકાર સાહિત્યમાં તુર્ત પકડાઇ આવે છે. મનુષ્ય દંભ કરે છે કે હૃદયના ખરા ઉમળકાથી લખે છે તે સમજવું બહુ દુર્ઘટ નથી અને તેથીજ મનુષ્યના જીવનની પરીક્ષા કરવામાં તેનું લખાણ ઘણું જ માર્ગદર્શક થઈ પડે છે. લખાણ સ્વાનુભવ, રસિક, છતાં તે લખાણની પાછળ તેનો લેખક પોતાના સત્ય સ્વરૂપમાં પ્રગટ થયા વિના રહી શકતો જ નથી.

આમ છતાં કવિઓના જીવનની સાહિત્ય ઉપરથી પરીક્ષા કરતાં ઘણા મનુષ્યો ઠોકરાઇ જાય છે. જન સમુહનો સામાન્ય મોટો વર્ગ પડેલે ચીલે ચાલનારો, સાહસ

કે નૂતન પ્રયોગો તરફ અશ્રદ્ધા અને અવિશ્વાસની નજરે જોનારો અને વારસામાં મળેલી માન્યતાઓને ચુસ્તપણે વળગી રહેનારો હોય છે ઉછળતા જીવનથી ધડકતી નાડીઓ વાળો કવિ સામાન્ય વર્ગથી વિલક્ષણજ હોય છે તે નવિન માર્ગો ખોળી કહાડવામાં પ્રવૃત્ત રહે છે, સાહસિક પણે જીવનમાં નૂતન પ્રયોગો અજમાવે છે, આશા અને આસ્થાને તરંગે ઝોલાં ખાતો તે નિયમોની મર્યાદા વધારે વિશાળ બનાવે છે, તથા બંધારણોમાં વિશેષ સ્થિતિસ્થાપકતા ઉમેરે છે, અને કવચિત જગતને ઝંખવી નાખતો તે નિયમો અને બંધારણોને હસી કહાડી જરૂર પડયે તેમને તોડી પાડી કોઈ નવિન આશ્ચર્યજનક માર્ગ ગ્રહણ કરે છે આથીજ કવિ એક સુધારક છે, તત્વજ્ઞ છે, અને ગુરૂ છે તેને યથાર્થ રીતે ન સમજી શકવાથી તે અન્યાયનો ભોગ થઇ પડે છે તેના કાર્યમા ડાહ્યું જગત ઉદ્ધતપણું કે અમર્યાદા જુએ છે જગત સમક્ષ તેની પ્રતિષ્ઠા સચવાય તે અર્થે એના મિત્રો અને સંબંધીઓ તેના જીવનને કાંતો અણુઘટતો ઓપ આપે છે અથવા તેના ઉપર ઢાંક પીછોડો કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે આથી એ પરિણામ આવવાનો ભય રહે છે કે તેના જીવન અને કવન વચ્ચેનો સંબંધ સમજાનો નથી આમ કવિનું જીવન અને તેની કવિતા એ બન્નેને ખમવું પડે છે

કલાપિ સરખા ગુર્જર કવિનો વિચાર થતા ઉપર કહેલી વાત સહજ સ્ફુરી આવે છે આપણા સાહિત્યે હજી જીવનચરિત્રોના લખાણ તરફ નહિ જેવીજ પ્રવૃત્તિ કરી છે, અને આ સંબંધમાં પ્રાચીન કવિઓના જેવીજ અર્વાચીન કવિઓની સ્થિતિ છે આપણે તેમના વિષે ઘણું જ થોડું જાણીએ છીએ, અને જે જાણીએ છીએ તે એવું અધુરૂ, એકતરફી અથવા અસ્પષ્ટ હોય છે કે કવિ જીવનમા અને કલ્પિત વૃત્તાંતમાં બહુ તફાવત રહેતો નથી અતિ પ્રાચીનતાને લીધે જેમ સત્ય કલ્પના મિશ્રિત થઇ જાય છે અને કદાચ પોતાના મૂળ સ્વરૂપથી ભિન્નપણે દેખાય છે તેમ અતિ આધુનિકતા પણ સત્યને પોતાના મૂળ સ્વરૂપમા પ્રગટ થવા દેતી નથી કલાપિનું જીવન એનુ જવલંત ઉદાહરણ છે તેના અંગત પરિચયમા આવેલા તેના કોઈ પણ મિત્રે તેનુ વિશ્વાસપાત્ર જીવનચરિત્ર—સંક્ષિપ્ત કે વિસ્તૃત—ગુર્જર પ્રજા સમક્ષ બહાર આણ્યુ નથી તેના સંબંધમાં આવેલા અનેક મનુષ્યો પ્રમાણભૂત ગણાવાનો ડોળ કરી તેને વિષે મનગમતી વાતો ફેલાવે છે, અને એ વાતો ઉપર અભિપ્રાયો બંધાઇ કલાપિના જીવનની વિશુદ્ધિ કે અશુદ્ધિ ને માટે ન્યાય આપવામા આવે છે તેના અનેક પત્રો તેના હાથનાજ લખેલા, અનેક સંબંધ વગરના ગૃહસ્થોની માલિકીમાથી મળી આવે છે, અને તેનું છુપું વાચન અતિ વધારે પ્રમાણમાં થયે જાય છે આ પત્રોમાંથી મળી આવતી અસંકલિત હકીકત, પત્રોદ્વારા તેણે મિત્રો સમક્ષ ઉઘાડેલા જીવનના ખંડ, જે તેનાં છપાયલાં પુસ્તકોમા તેના જીવનચરિત્રને બદલે છાપવામા આવ્યા છે તે, તથા તેના જે મિત્રો પાસેથી આપણે સત્ય જીંદગી જાણવાની આશા રાખીએ તેમનું વિવિધ બ્હાનાં નીચેનું મૌન—આ સર્વ પ્રસંગો કલાપિના જીવનને કલ્પનાના દેશમાં હડસેલી દેવા માટે પૂરતા છે આ સ્થિતિ તેના મિત્રો માટે શોભાસ્પદ નથી મિત્રોની જવાબદારી આ સંબંધમાં ઘણી ભારે છે કલાપિના જીવનમાં અગત્યનો ભાગ ભજવનાર પાત્રો હયાત છે, રાજકીય કારણો વચ્ચે નડે છે, ખાનગી જીવન

અને તેની કવિતાને કશો સંબંધ નથી, અથવા તે સંબંધ હોય તોપણ તે વાંચકોને જાણવાની જરૂર નથી, આ અને આવા આવા ઉડાવનારા જવાબો કલાપિ સરખા ગુજરાતનો સ્વિકાર પામેલા કવિના જીવન વૃત્તાંત સંબંધમાં હવે ચાલી શકશે નહિં. છતાં તેના જે રહ્યાસહ્યા મિત્રો છે તે મૌન ધારણ કરવાની જીદ ચાલુ રાખશે તો ભક્ત કવિ દયારામના સંબંધમાં બન્યું છે તેમ કલાપિના જીવન અને કવનને ભારે અન્યાય થશે એ ચોક્કસ છે.

કેકારવ એ કલાપિનો સર્વોત્તમ લોકપ્રિય કાવ્ય ગ્રંથ છે. ગુજરાતના વર્તમાન કવિઓના કાવ્ય ગ્રંથોમાં જો કોઇ પણ ગ્રંથ સર્વથી વિશેષ લોકપ્રિયતા પામ્યો હોય, સર્વથી વિશેષ વંચાતો હોય તો તે કેકારવ છે. ગુર્જર વાંચક સમુહને તેણે મુગ્ધ બનાવ્યો છે તે કાંઇ આપણી મોટા ભાગની નવલકથાઓ તથા ભજવાતાં નાટકોની માફક લોક રૂચિની ઉતરતી બાજુનું પોષણ કરીને, અથવા નૂતનતાના આકર્ષક ઝળકાટથી ઝંખવી દઇને નહિં, પરંતુ એક યથાર્થ કવિની માફક પોતાના અંતરાત્મામાંથી ઉઠતા મધૂર નાદને વાણીદ્વારા વ્યક્ત કરી વાંચકના અંતરાત્માને કંપાવી તેમાંથી પણ તેવોજ મધૂર નાદ ઉપજાવીને તેણે સર્વને મુગ્ધ બનાવ્યા છે. પ્રેમ એ તેના કાવ્યનો મુખ્ય વિષય છે. મનુષ્યના જીવનક્રમને નવીન સ્વરૂપ અર્પતો આ સર્વવ્યાપી ભાવ જીવનની સર્વ સુંદર કલાઓને પોષે છે, અને જગતનાં મોટાં ભાગનાં કાવ્યો ઉપર વ્યાપકતા ભોગવે છે. છત્રીસ વર્ષમાંજ પોતાનુ જીવન સમેટી લેનાર આ કવિનાં કાવ્યોમાં પ્રેમ એ સુત્રાત્મા રૂપે રહેલો છે.

"છે ઇશ્ક ના તો શું ખુદા ! આલમ કરી ત્હોયે ભલે !
છે ઇશ્ક ના તો શું જહાં ! એને ખુદાએ શું કરે ? "

આવી પ્રેમની અતિ તિવ્ર ભાવનાથી માંડીને

" સુખાબ્ધિમાં કે, અવર સઘળું ભાન વીસરી
ભરી તેથી લેને તુજ જીગર પુરૂં છલકતું.
પછી તેને કહેજે પ્રણય, પ્રભુ, હૈયું, સુખ અને
કહેજે ઇચ્છે તે, અગર સુખમાં જે ચડી ગયું.

આવું ગંભીર તત્વજ્ઞાન બતાવતા ચિંતન વચ્ચેની સર્વ લાગણીઓ કલાપિનાં કાવ્યોમાં મ્હળી આવે છે. આ લાગણીઓની વિસ્તૃત પરંપરા તે કોઇ પરલક્ષિ મીમાંસક કે વિવેચકના શાસ્ત્રીય અભ્યાસનું પરિણામ નથી; પરંતુ એ સર્વ લાગણીઓનો અનુભવ કરતા અને તે અનુભવના દુઃખોમાંજ મગ્ન રહેતા આત્મલક્ષિ કવિના ઉદગાર છે. આ પરિસ્થિતિ તેના ઉદગારોને અત્યંત સચોટ બનાવે છે. આપણે એ ઉદ્‌ગારોની સચ્ચાઇ ઓળખી શકીએ છીએ, અને તેથી તેમના તરફ આપણે વારવાર આકર્ષાયા કરીએ છીએ.

પ્રેમનો સ્થાયી ભાવ શૃંગાર રસને ઉત્પન્ન કરે છે. તેની કવિતાનો પ્રધાન રસ શૃંગાર છે. તેના જીવન પ્રસંગે શૃંગારને વિપ્રલંભમાં વાળ્યો, અને જોકે સંભોગ શૃંગારની અત્યંત મોહક પરંતુ આછી છાંટ તેના કાવ્યોમાંથી જડી આવે છે અને

" એ શો થયો નયનમા ચમકાર જુરો ?
ભોળા, અજાણ્ ઉર ત્યા સરકી પડયા શા ?
મીઠા લલાટ થકી ચુબન એ સર્ક્યું ને
મીઠા કપોળ ઉપરે સરકી પડયુ હા
ન્હાના ગુલાબ પર નાજુક ટીલડી શું
ચોટી રહ્યુ થરથરી તહી સ્નિગ્ધ એ તો
મુર્છાઇ કોઇ ખુશબો ગ્રહતાં ફુલે કે
ક્યાં એ ન ભગ વધુ મત્ત હશે બનેલા ,,

તથા

" મને વ્હાલી લાગી, પ્રથમ મળતાં હું તુજ થયો
હસ્યુ ત્હારૂ મ્હોને, તુજ સ્મીત મહીં હુ મળી રહ્યો
તને ભેટું એવી હૃદય મમ ઇચ્છા કરી રહ્યું,
વળી ત્હારા નેત્રો અનુકુળ દીઠાં ને ચળી ગયુ

તેમજ

" કરતું કઇએ, કરતું કઇએ
વધુ તેથી બને મધુ શું કહીંએ ?
તુજ કાર્ય મહુ દીલ નિત્ય સ્મરે
વધુ નિર્મલ શું ઉર પૂજી શકે ?

• •

કઇ બોલ, અને દીલ ઇચ્છતું કે
કઇ બોલ તું બોલ સદાજ પ્રીયે,
તુજ વાણી સદા સુણુતોજ રહુ,
ઝરતા ફુલ એ વીણુતોજ રહું

એવા એવા ઉત્તમ કાવ્ય ખડો તેણે આપ્યા છતા તેનાં કાવ્યોના મોટા ભાગમા વિપ્રલભ શૃગાર રહેલો છે પોતાના સજોગો–પોતાના ભાવી સાથે પ્રબળ યુદ્ધ કરવાનુંજ કલાપિના જીવનમા લખાયલું હોય તેમ આ વિપ્રલભ શૃગાર અતિ કરુણ વિપ્રલભ બને છે, અને તેની ચિંતા, સ્મૃતિ, પ્રલાપ, ઉન્માદ વગેરે દશાઓના આબેહુબ કથનને લીધે વર્તમાન ગુજરાતની કોઇ પણ કવિતા કરતાં વધારે હૃદયદ્રાવક બને છે

ગુજરાતી કવિતાએ નવીન યુગમાં એક પ્રણાલિકાનુ બધન છોડી દીધું છે અને તેથી તેના વિકાસને માર્ગ એક રીતે સુલભ થયો છે આપણા પ્રાચીન કવિઓના હૃદય ભાવો અમુક સ્વિકાર પામેલા પાત્રોદ્વારાજ વ્યક્ત થઇ શકતા પુરાણુની આખ્યાયિકાઓને આશ્રય લેઇ કવિતાઓ રચાતી, એટલે નાયક નાયિકા તેમાંથીજ લેવાતાં આત્મલક્ષિ કાવ્યોમાં મુખ્યત્વે શૃગાર રસ આવે છે તે રસના આલબન વિભાવ

તરીકે રાધા કૃષ્ણ નરસિંહ મહેતાના સમયથી સ્થપાઇ ગયેલાં હતાં, અને દયારામ સુધી તે માન્ય રહ્યાં. માત્ર શાંત રસનાં ભક્તિ વૈરાગ્યમય કાવ્યોમાંજ કવિ સાક્ષાત પોતાનીજ લાગણીઓ છે એમ ખુલ્લે ખુલ્લું દર્શાવી શકતો. સાહિત્યમાં અનેક પ્રકારના પ્રયોગો આદરનાર કવિ નર્મદના સમયથી આ બંધન દૂર થયું, અને કવિ પોતાનાજ હૃદય ભાવો પોતાના તરીકે જાહેર કરી શકે એવો તેનો હક્ક સ્વિકારાયો. આ ઉપભોગ આપણા વર્તમાન કવિઓ કરતા આવ્યા છે. અને સ્વાનુભવ રસિક અથવા આત્મ લક્ષિ અને પરલક્ષિ કવિતાના વિભાગને અવકાશ આપ્યો છે. કલાપિએ આ લાભનો ઉપભોગ અત્યંત કુશળતાથી કરી, પોતાના આત્મલક્ષિ આંતરાવલોકનનો યથેચ્છ વિસ્તાર કરી પોતાની કવિતામાં નવીન રસ ઉમેર્યો છે. માનવ જીવનના પ્રસંગો, લાગણીઓ અનુભવો વગેરેમાં અતિશય સામ્ય રહેલું હોય છે. કવિ તેવા પ્રસંગોને સહજ પરખી જાય છે, લાગણીઓ તેના હૃદયને બહુ ત્વરાથી અને ઉંડાણમાંથી હલાવી નાખે છે, અને અનુભવોને પોતાની પ્રતિભાના બલે અતિ જીવંત અને સ્થાયી કરી દે છે. સામાન્ય મનુષ્ય કરતાં કવિની આટલી વિશિષ્ટતા. પોતાની લાગણીઓ અને અનુભવોને અત્યંત સૌંદર્ય ધારણ કરી કવિની વાણીમાં ઉતરેલાં જોતાં સર્વ મનુષ્યો તે વાણી સાંભળવા ઉભાં રહે છે, અને તેની સાથે સંવાદમાં આવી જઈ પોતાની મૂળ લાગણીઓને વધારે ઉંડાણથી ઉશ્કેરી, પોતાના અનુભવોમાં કવિએ દર્શાવેલી અલૌકિકતા નીહાળી પોતાના હૃદયને વધારે વિકસિત કરે છે. કવિતા જનસમાજનું પ્રતિબિંબ આ રીતે બની રહે છે. કલાપિએ જન હૃદયના ભાવોનાં પાડેલાં પ્રતિબિંબમાં સત્ય અને સૌન્દર્ય ઘણું રહેલું છે. અને તેમાંજ તેની સર્વ પ્રિયતા સમાયલી છે.

તેની શૃંગાર રસની કવિતાને આપણે ગઝલો, ન્હાનાં કાવ્યો, જે માત્ર એક ભાવને સ્ફુટ કરે છે તે, અને કેટલાંક મ્હોટાં કાવ્યો, જેમાં કાંઇ વસ્તુ રહેલ હોઈ પ્રસંગોના રસની સાથે ભાવનાં વહનને મેળવી દે છે તે, એ પ્રમાણે આપણે વિવેચનની અનુકુળતા ખાતર વહેંચી શકીશું.

ગઝલ એ આપણી નવીન કવિતાની પ્રાપ્તિ છે. ગુર્જર કાવ્ય સાહિત્યની ઉન્નતિમાં મહત્વનો ભાગ ભજવવાની શકયતા ધરાવતો પ્રેમ કવિતાનો આ સ્વાનુભવ રસિક પ્રકાર ફારસી સુફી કવિઓદ્વારા જન્મ પામી મુસલમાનોની સાથે હિંદમાં આવ્યો અને ફારસી તથા હિંદીના સંમિશ્રણ રૂપ બનેલી ઉર્દુભાષામાં સ્થાન પામી અતિ લોકપ્રિય થઇ તે હિંદીમાં પણ ઉતર્યો. હિંદુસ્તાનની બીજી પ્રાકૃત ભાષાઓ એ ગઝલને આવકાર આપ્યો હોય એમ જણાતું નથી. ગુજરાતી કવિતાએ નવીન યુગમાં ગઝલ તરફ સહજ દૃષ્ટિ દોડાવી, અને ફારસી કે ઉર્દુ અભ્યાસથી ગઝલની ખરી ખૂબીનું પાન કરનાર બાળાશંકરે તેના અંતરસ્વરૂપ તથા બાહ્ય સ્વરૂપને ગુજરાતી ભાષામાં ઉતારવાનો કરેલો પ્રયોગ ગુર્જર પ્રજાને ગમ્યો; મણીલાલ નભુભાઇએ એ પ્રયોગમાં સહાય કરી ગઝલનો સ્વિકાર કરાવ્યો, અને તેમાં કલાપિની પુષ્ટિ મળતાં ગઝલે ઘણુ જોર પકડયું. તથા કવિતાના પ્રદેશમાં ચીરસ્થાયી સ્થાન પ્રાપ્ત કર્યું હોય એમ આપણને લાગે છે. ગુજરાતી ગઝલના સાહિત્યમાં ઉપરનાં ત્રણ નામ અમર રહેશે.

ગઝલનો મૂળ અર્થ તો પ્રેમ કવિતા થાય છે, પરંતુ જેમ શબ્દોના ઇતિહાસમાં બને છે તેમ ગઝલમાં પ્રેમ કવિતાનો અમુક પ્રકાર એવો વિશિષ્ટ અર્થ દાખલ થવા માંડ્યો તેની છંદોબદ્ધતા નક્કી થઈ, અને તેમાં કયા કયા ભાવનું વહન થાય એ પણ નક્કી થયું

અરબસ્તાનના રેતાળ મુલકમાં ઉત્પન્ન થઇ વીજળીના વેગ અને બળથી જગતના મોટા ભાગ ઉપર ફેલાવા માંડેલા ઇસ્લામી ધર્મે પ્રાચીન સંસ્કૃતિનો ઉચ્ચ વારસો પામેલા ઇરાન દેશને પોતાનામાં સમાવી તો દીધો, પરંતુ જેમ કેટલીક વખત વિજેતા વિજય પ્રાપ્ત કર્યા છતાં પરાજયની સ્થિતિ ભોગવે છે તે પ્રમાણે આ ઇસ્લામી ધર્મે કલ્પનાશીલ ઇરાનીઓને જીત્યા છતાં જીતાયલા લોકો પાસેથી ઘણા નવીન સંસ્કારો પ્રાપ્ત કર્યા, અને એ નવિન સંસ્કારોને પરિણામે ઇસ્લામ ધર્મમાં સુફીવાદ ઉત્પન્ન થઇ સર્વત્ર સત્કાર પામ્યો યાહુદી ધર્મની સખ્ત રેખાઓમાંથી ઇસ્લામનું મૂળ ઘડતર ઘડાયું હતું પરંતુ સુફીવાદે તેમાં ચિંતનનું તત્ત્વ ઉમેર્યું

સુફી ચિંતન આપણા વેદાંતને અનુસરતું છે, અને ઐતિહાસિક રીતે પણ વેદાંત તેના એક મૂળ કારણ તરીકે મનાય છે સર્વત્ર વ્યાપી રહેલા બ્રહ્મમાં પોતાનું અહં ગાળી નાખી બ્રહ્મના નિરાવધિ અહંના ઉપલબ્ધિ કરવી એ સુફીવાદનું લક્ષ્ય છે વેદાંતનું अहं ब्रह्मास्मि એ પ્રખ્યાત સુફી તત્ત્વજ્ઞ મનસૂરે ઉચ્ચારેલા ‘અનલ હક્ક’ ના શબ્દશઃ સંસ્કૃત તરજુમા તરીકે આપણે મુકી શકીશું પરંતુ આ ધ્યેયની સિદ્ધિનો જે માર્ગ સુફીવાદે લીધો છે તે આપણા ભક્તિ પ્રધાન વૈષ્ણવ પંથોને મળતો આવે છે વેદાંત એ વિચારનું મહાસમર્થ ઉડ્ડયન છે લાગણીઓ તથા વિચારોને દૃઢ સંયમમાં રાખી મનની શાંતિ, નિર્વિકાર સ્થિતિ સાધ્ય કરવી એ તેનો આશય છે ભક્તિમાર્ગ લાગણી તથા વિચારનું આવું ક્રૂર પ્રયમન ન કરતાં લાગણીઓને સર્વોત્તમ સૌન્દર્યની ભાવનાનો આશ્રય આપી તે તરફ આકર્ષવા દે છે, અને આ આકર્ષણની તિવ્રતાની પરાકાષ્ટામાં પોતાનો આશય સિદ્ધ થએલો માને છે જનહૃદયની લાગણીઓને અતિશય તંગ અવસ્થામાં મુકનાર સ્ત્રી પુરૂષનું પ્રેમને નામે ઓળખાતું જાતીય આકર્ષણ મનને અન્ય સર્વ આકર્ષણો કરતાં વધારે એકાગ્ર બનાવે છે એ વસ્તુ સ્થિતિ ઉપર ભક્તિમાર્ગ રચાયો, અને પરમતત્વ તથા મનુષ્ય વચ્ચેના સંબંધમાં મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચેના આ અનિવાર્ય સંબંધનો આરોપ થયો સતિની ભાવનાને ખીલવી તેને સાક્ષાત આચારમાં ઉતારનાર હિંદુસ્તાનના ભક્ત હૃદયે ઇશ્વરમાં પતિભાવનાનું આરોપણ કર્યું અને રાધાકૃષ્ણના પ્રેમમાં લાગણીઓનો સર્વોત્તમ વિકાસ માની તે પ્રસંગની પાછળ એક અદ્ભૂત પ્રેમ સાહિત્ય ઉત્પન્ન કર્યું બુલબુલોનાં ગીત, દ્રાક્ષનાં મંડપ અને ગુલાબોની વાડીઓમાં ઉછરતા મોજી ઇરાનીના હૃદયે પ્રિયતમા તરફના પ્રેમને વધારે તિવ્ર ગણ્યો, અને પ્રભુને સમનની ભાવનામાં વધારે નજીક આવતો નિહાળ્યો આપણા ભક્તિ માર્ગ અને ફારસીઓના સુફીવાદમાં આ તફાવત છે આમ સુફીવાદને વેદાંત અને ભક્તિના સંયોગીકરણ રૂપે લેખી શકાય

અમુક ભાવનાની સાથે તેની કલ્પના સૃષ્ટિ ઉદય પામે છે, તેને અનુકૂળ વિચારની મૂર્તિઓ ઘડાય છે, તેને વાણીમાં ઉતારવા ભાષા ચોક્કસ સ્વરૂપ લે છે, અને

આમ કેટલાક શબ્દો અને સંકેતો તે ભાવનાઓના સૂચક બની જાય છે [illegible]. ગોકુળ, વૃંદાવન, યમુના, અને વાંસળી એ કૃષ્ણની સાથે જોડાયેલા [illegible] શબ્દોનો [illegible] એકનો પણ ઉચ્ચાર થતાં એ અદ્ભુત બાળકની આસપાસ વીંટાયેલા [illegible] કૃષ્ણનો આખો પ્રદેશ આપણી દૃષ્ટિ આગળ ખડો થાય છે [illegible] અંગભૂત બની ગએલા, ઇરાનનીજ [illegible] સ્થિતિ ઉપરથી ઉપાડી લેવામાં આવેલાં દરેક સુફી કવિતાનું [illegible] જવા માટે જરૂરનાં છે. કારણકે [illegible] ઇરાનમાં સ્વાભાવિક [illegible] સવ શરાબ અતિ પ્રિય હોવાથી તેને કવિતામાં સ્થાન મેળવ્યું, [illegible] ખાનાં-મયખાનાં, સાકીને નામે ઓળખાતા શરાબ આપનાર સુંદર બાળકો, [illegible] ભરવાનું જામ, એ સર્વ સુફી કવિતામાં [illegible] થઇ પડ્યાં. આપણા સંસ્કૃત સાહિત્યકારોની કલ્પના ઉપર કમળનું પુષ્પ [illegible] છે. શરીરનાં અવયવમાં તેઓ કમળની સુંદરતા જુએ છે. [illegible] દેવકથાઓમાં [illegible] ઉત્પત્તિના સ્થાનરૂપ કે આસનરૂપ કમળ મનાયું છે અને [illegible] પણ તેણે પ્રવેશ કરી સહસ્ત્ર દલપદ્મને નામે પરબ્રહ્મના આસનરૂપ [illegible] પ્રાપ્ત કરી છે. સુફી કવિઓનું આવુંજ પ્રિય પુષ્પ તે ગુલ અને આપણે ગુલાબ કહીએ છીએ તે છે. તેઓની કલ્પના ગુલાબમય બની ગયેલી હોવાથી તેઓ વારંવાર આપણને તેમના બાગ અને ચમનમાં લઇ જઇ ગુલાબના સૌંદર્યનું અવલોકન કરાવે છે, અને ગુલાબ ઉપર મોહીત થઇ પડેલા બુલબુલ પક્ષિનું ગાન સંભળાવી આપણને બાહ્ય સૌંદર્યની સૃષ્ટિમાં મુકી દે છે. સુંદર સાકીના હાથે ભરેલા દ્રાક્ષના [illegible] ખતનો જામ પી તેના આછા નશામાં બાગ બગીચાઓનાં રમણીય સ્થાનોમાં ફરતાં ગુલાબ સાથે રમતા અને બુલબુલનાં ગીત સાંભળી ડોલતા મસ્ત ઇરાનીને સનમ પ્રિયતમ સિવાય કોના સ્વપ્ન આવે? સનમની જુદાઇ અહીં અસહ્ય થઇ પડે છે, સનમના વસ્લની-પ્રિયતમાના મીલનની ઇચ્છા ભયંકર તિવ્રતા ધારણ કરે છે, હૃદય ઘેલછાના કિનારા ઉપર આવી ઉભુ રહે છે, ઘેલું, દીવાનું પણ બની જાય છે. [illegible] કરતાં પ્રેમની લાગણી વધારે તિવ્ર કરવા સાધન ન હોવાથી આ પાર્થિવ પ્રેમ-ઇશ્કે મીજાઝી એ દિવ્ય, પ્રભુ પ્રત્યેના પ્રેમ-ઇશ્કે હકીકીના સંકેતરૂપ બની જાય છે, આ સઘળાં પાર્થિવ સાધનોનો પણ સંકેત તરીકે સ્વિકાર થઇ તે માન્યતાના ઓથા નીચે પ્રેમની સર્વ ચેષ્ટા, પ્રેમના સર્વ ઉપચાર અને પ્રેમના સર્વ ઉદગારને અત્યંત સ્વાતંત્ર્ય મળે છે અને આ સ્વાતંત્ર્યનો અતિ યોગ થતાં આપણા કહાન ગોપીનાં કેટલાંક ગીતોની માફક આ સુફી ગઝલો પણ અમર્યાદ (Bacchanalian) વિલાસની સ્વરૂપ ધારણ કરે છે.

આપણાં પ્રેમભક્તિનાં કાવ્યોને આધ્યાત્મિક અર્થમાં ઘટાવવાનો પ્રયત્ન કવચિત થતો જોવામાં આવે છે. કૃષ્ણ તે પરબ્રહ્મ, ગોપિકા તે [illegible], વાંસળી તે અનાહત નાદ આવી આવી ઘટનાઓ ઘડી તે નીચે અમર્યાદ કાવ્યનો બચાવ કરવાના પ્રયત્નો થએલા છે. આ પદ્ધતિ સર્વમાન્ય નથી. પરંતુ સુફી મત પ્રમાણે તો આવી સર્વ કલ્પનાનો આધ્યાત્મિક અર્થ નક્કી થઇજ ગયેલો મનાય છે. સનમ-માશુક તે પ્રભુ, શરાબ તે ભક્તિરસ, શરાબ પાનાર સાકી તે ગુરૂ, આવા આવા સંકેતોનો સ્વિકાર છુટથી કરવામાં આવે છે.

આ ગઝલ તેના સુફી સંકેતો સાથે આપણા ગુજરાતમાં દાખલ થઇ છે મનની અતિ વ્યગ્ર સ્થિતિ, નિરાશા, નિરાશાને અંતે ઉપજતા નિર્વેદ વગેરે ભાવોને સ્ફુટ કરવામાં ગઝલનુ પ્રલબ, અતિ નિયમબદ્ધ નહિં એવું સ્વરૂપ ઘણુ અનુકૂળ પડે એવું છે કલાપિનુ માનસિક બધારણ આવી વૃત્તિઓ ઉપરજ રચાયલુ હોવાથી તેની કવિતાએ ગઝલનો ઘણો આશ્રય લીધો છે અને કેટલીક અત્યત સુંદર ગઝલો તેણે ગુર્જર સાહિત્યમા ઉમેરી છે

તેની લગભગ પ ાસેઠ ગઝલોમાની સઘળીજ ઉંચા પ્રકારની છે એમ કહી શકાય નહિં તેની શરૂઆતની ગઝલોમા વિચારની સ્પષ્ટતા નથી, ગઝલના માપમા ભૂલ આવે છે, શબ્દોની પસદગીમાં મીઠાશનો અભાવ રહે છે અને વિચારની અસબદ્ધ સકલનાને લીધે ધારી અસર થઇ શકતી નથી

"તું હુંડીની નથી પરવા "
"લાડુ લાકડાનો સ્નેહ પ્રેમી પહાડ પ્હાણ્યો છે !"
"થયો હુ હોલો ! તે હોલી ' થયો હુ તે ! થઇ તે હું !
"પછી રતી નાવ ઓકયુ મ્હે કપાળે હાથ દઇ દરીયે"
"અભાવે મોતને જીતું, વણજ આ વેઠની મ્હારે"

વગેર જેવાં કવિતાને અનુચિત, કર્ણકટુ પદ જોવામા આવે છે વળી

"હવે દરખ્ત પર ચ્હડતું, બુલબુલ મ્હારૂ હુંહું હું"
"કટકે કાપી નાખી દે, ભમર છાતીથી ચાંપી લે"
"જે જેનુ ન તે તેનુ, પ્રેમી પ્રેમી જુઠાના"

જેવાં માપની ચુકવાળા ચરણો દૃષ્ટિએ પડે છે

કવિતામાં વિચાર અને કલ્પનાની સ્વતત્રતા સ્વિકારવામાં આવે છે, પરતુ વિચારની અસ્પષ્ટતા કે કલ્પનાની ગુચવણ અસહ્ય થઇ પડે છે ગઝલ સ્વભાવત આવા દોષોનો જલદી ભોગ થઇ પડે છે મનની મસ્ત, બે દરકાર સ્થિતિના પ્રગટ થતા ઉદગારોની તે સુલભ વાહક હોવાથી ખરી લાગણીમા જેનો જન્મ નથી એવા ઉપરચોટીયા, કૃત્રિમ રીતે ઉપજાવેલા મસ્ત લાગતા ઉદગારોને તે પોતાની દ્વારા વ્યક્ત થવા લલચાવી હાસ્યજનક કે ત્રાસજનક પરિણામો ઉત્પન્ન કરે છે, તેનું 'એક પ્રેમ' નામનુ કાવ્ય સારૂ ઉદાહરણ આપે છે

"હકીમ કે તબીબની તલબ ની મને
નફસની પરવા નથી, ન ઇશ્કની મને"

ઇત્યાદિ પરવા વગરનો અમુક સજોગોને લઇને બની ગયેલો કવિ

"માશુક નથી મીસ્કીન છુ, જહાંગીર છુ મને"

તથા

"પરિવાર મ્હારો હુંજ છું, અસ્તાન છું મને;
"બેઝાર હુ આજે ફરૂં, ગુલતાન છું મને."

એ ઉદ્દગારોથી શું કહેવા માંગે છે તે સમજી શકાતું નથી. દ્વૈત પ્રેમથી તૃપ્તિ ન થતાં અદ્વૈત પ્રેમની સિદ્ધિ કરી એ આ કાવ્યનો મુખ્ય વિચાર છે, તેમાં ઉપરનાં ઉદગારો કેવી રીતે સહાય આપે છે, તેને કેવી રીતે પુષ્ટિ આપે છે તે સમજાય એવું નથી. આવી સ્થિતિ 'ફકીરી હાલ,' 'મારો ખજાનો' 'અતિ દીર્ઘ આશા' વગેરે કાવ્યોની છે.

કદી કદી ફારસી ઉર્દુ શબ્દોના અતિ પ્રયોગ તરફ તે ઢળી જાય છે. સુંદર ફારસી ગુજરાતીમાં દાખલ થાય એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે અને ગુજરાતી ભાષાની Genius નો વિચાર કરી મર્યાદામાં રહી આ પ્રયોગ થાય તો તેમાં કાંઇ હાની નથી. પરંતુ વગર જરૂરે અત્યંત અપરિચિત શબ્દો વાપરવાનીજ ખાતર વાપરવા એ ભૂલ છે અને એવી ભૂલમાં આપણા અનેક કાગળ લખનારાઓ પડયા છે. એ આપણી ગઝલોનો ખહાર પડેલો જથો જોતાં તરત સમજી શકાય એમ છે. સારાં ગઝલ લેખકોની શૈલીથી મોહ પામી, ફારસી શબ્દોમાં રહેલી મીઠાશથી લલચાઇ ગઝલ લખવાને પ્રેરાતા લેખકો સનમ, સાકી, ઇશ્ક, શરાબ વગેરેમાં સમાયલી રૂઢ ભાવનાઓનો ઉલ્લેખ કરી ફારસી શબ્દોનું લશ્કર વાંચનાર ઉપર છોડી દે છે. ગઝલને વાંચનારની શી સ્થિતિ થતી હશે તે સહજ સમજાય એમ છે.

કલાપિ પણ કવચિત આ માર્ગે દોરાય છે. તેનું 'બેકદરદાની' નામનુ કાવ્ય જોવાથી આનો ખ્યાલ આવી શકશે.

"જુઠી લયાકતને નમી, કુરનીશ હઝરો મેં કરી
તાઝીમ ન માશુકે લીધી, મહોતાજ હું તે કયાં બન્યો.
સુખન મહોબતના કહ્યાં, તે ઝીદ મહબૂબે ગણી;
તકદીર રે ! બરબાદ કીધી, યારીની એ ગુફતગો.
નઝર દીલમેં આ કર્યું તેનેય બસ રીશ્વત ગણી
ફરમાન રૂખસદનું મળ્યું, હું ત્હોય કાં ઉભો રહ્યો.
અફસોસ છે જુલમી તણા, ઇકબાલનાં કૈં રોશની
નહિં તો અહો નાહક ફીસાદે હું ફસાઇ કાં પડયો.
મેં કંઇજ શંકા ના કરી, યા કંઇ તસલ્લીના થઇ
મળી માહીતી મુજને હવે ખાતલ જહાંથી હું થયો.
ત્યાં શું કર્યું, ત્યાં શું થયું, તેનું ન ભાન કશુ રહ્યું,
ત્યાંથી શીતાબી નીકાળી ગાફીલ હુ ગાંડો થયો.

વળી એજ પ્રમાણે 'માફી' નામના કાવ્યમાં,

"ત્હારા તુફેલે હુર અય નસીયત મળી આજે મને"

* * *

"રે લફ્ઝ કહેવા ઇશ્કના મ્હારી ન કે :એ છે મજા"

તથા 'ખતા નહિ જાતી' માં

લાખો સનમ, તુજ ફરકતા પલ પલ બોસા કાજ
આ બે બુસુ પણ શીકળના ધરી તને જાતી
કિસ્મત જામે શરાબનુ ભરી શાહી ત્યા મેજ
કે ચિલ્વનો માશુકની ચીરી નહિ જાતી ”

તેની કેટલીક ગઝલો ઉંડા ભાવની ખામીને લીધે માત્ર Conventional અને Stereotyped–સ્વિકારાયલી રૂઢીના માત્ર આબેહુબ નમુના રૂપ બની જાય છે કવિતા જ્યાં પોતાનો આત્મા તથા આકાર રૂઢીનેજ તાબે કરી દે છે ત્યાં તે કવિતા મટી જાય છે અને માત્ર કવિતાના ખોખા તરીકેજ દર્શન દે છે મનુષ્યના વ્યક્તિત્વનો લોપ કરી નાખતી કોઇ પણ રૂઢી તાજ્ય છે, અને તેજ હકનો કવિતાના પ્રદેશમાં પણ કવિએ લાભ લેવાનો છે જેમ સ્વતન્તતામાથી નિરકુશપણામા લપસી જવાનો ભય રહે છે તેમ પરપરા પ્રાપ્ત કાવ્ય સાધનોનો ઉપયોગ કરવામા નિર્જીવ અનુકરણમા ઉતરી પડવાનો ભય રહે છે મહા કવિઓ પણ કેટલીક વખત આ દોષથી મુક્ત રહી શક્યા નથી, અને કોઇ પણ સમયના ચાલુ સાહિત્યનો મોટો ભાગ તે તે સમયની સમર્થ વ્યક્તિઓએ પોતાને માટે દોરી કહાડેલા માર્ગોમાજ રૂંધાઇ રહે છે, અને તાત્કાળિક જીવન ભોગવી સદાય લુપ્ત થઇ જાય છે કવિતામા વિષય અને વિચારનુ સામ્ય હોવા છતા કવિની કલ્પનાનો સ્પર્શમણી અડકતાં તેનો તેજ વિષય અને વિચાર અનુપમ સૌન્દર્ય ધારણ કરે છે, અને સામાન્યત ની મર્યાદામાંથી બહાર નીકળી જાય છે કવિ એ અદ્દભુત વ્યક્તિતત્વવાળો આત્મા છે, અને તેના આત્માની છાપ તેની સર્વ કૃતિઓ ઉપર પડી તે કૃતિઓમા નવિનતા પુરી તે નવીનતાને ચીરજીવી બનાવે છે એક કવિ જેમ સામાન્ય સપાટીથી જુદો તરી આવે છે તેમ તે અન્ય કવિથી પણ જુદો પડી જઇ તરત ઓળખાઇ આવે છે બન્ને કવિની કૃતિમા વ્યાખ્યા ન થઇ શકે એવું, કાઇ અનુપમ, અવર્ણનીય પરતુ પારખી શકાય એવા તત્વો રહેલા હોય છે, અને તેથીજ એકજ વિષય અને એકજ વિચાર હોવા છતા બન્ને કૃત સુંદર પણ પૃથક લાગે છે મનુષ્યોનાં અગ સરખાંજ હોય છે, પરતુ લાવણ્યવાન મનુષ્યની સૌંદર્ય છટામા તેને સામાન્ય મનુષ્યથી જુદો પાડી નાખતુ કોઇ એવુ ઓળખાઇ આવતુ પરતુ વર્ણી ન શકાય એવું તત્વ રહેલુ હોય છે, કે જે તેને અન્ય સૌન્દર્યવાન મનુષ્યોથી પણ છુટો પાડી દે છે આ પ્રમાણે એકનો એક પ્રસગ અને એકની એક લાગણી હોવા છતાં સામાન્ય પ્રતિની કહેવાતી કવિતા કાઇ યથાર્થ કવિની કળામાં ઘડાયલી કવિતા, અને તેવાજ કોઇ અન્ય કવિના વ્યક્તિત્વ ની છાપથી વિભુષિત થએલી કવિતા પરસ્પરથી જુદી પડી ઓળખાઇ આવે છે, તેજ પ્રમાણે કવિઓની ઉત્તમ કૃતિ તથા સામાન્ય અનુકરણની કક્ષા ઉપર આવતી કૃતિઓ ઓળખી કહાડવામાં બહુ મુશ્કેલી પડતી નથી

આવા પ્રકારની Stereotyped ગઝલોમા કલાપિનાં 'હદ' 'ત્હારી બેહયાઇ', 'ફરીયાદ શાની છે' 'બે પરવાઇ' વગેરે કાવ્યો આપણે મુકી શકીશુ તે કાવ્યોનુ

વિશેષ વિવેચન અત્રે શક્ય નથી. તેમના વાંચનથીજ જણાઇ આવશે કે તેની રચનામાં કાંતો પ્રયત્ન કે કાંતો સુસ્તીની નિશાનીઓ જણાય છે, નૈસર્ગિકપણાનો ભાસ દેખાતો નથી; લાગણીઓ ઉછળતી દેખાડવા પ્રયત્ન થયો છે, પરંતુ તેમની નીચે વહન કરતી મંદતા તેમનું કૃત્રિમપણું બતાવી આપે છે, અને રસ શાથીલતાની અચુક નિશાનીરૂપ

"હમોને ના તમા ત્હારી, હમો ના નાતમાં ત્હારી"

જેવી બાલીશ, દલપત સંપ્રદાયના સંભારણા જેવી, શબ્દ રમતો નજરે પડે છે.

કલાપિ પોતાના એક પત્રમાં જણાવે છે કે તેના જીવનમાં કલા નથી, 'લાગણીઓજ નાત્ર છે. તેના કલાવિધાન સંબંધી સામાન્ય મત પણ એવો છે કે તે માત્ર લાગણીઓજ કવિતામા ઉતારી શકે છે, પરંતુ કવિતા તો એક કલા પણ છે. કલાપિ કલા વિધાયક તરીકે કેટલે અંગે સફળ થયો છે એ પ્રશ્ન આ સ્થળે ચર્ચવાની જરૂર નથી. એટલું તો ખરૂંજ કે તેણે શબ્દ ચાલાકીમાં ઉસ્તાદી મેળવી નથી, લાગણીઓના પ્રવાહમાં ખેંચાઇ તે પોતાના ઉદ્ગારો ઉપર સ્વભાવપૂર્વક ઓપ ચઢાવવા રોકાતો નથી, અને પોતાની વાક્ય રચના ઉપર પહેલ કે પાસા પાડવાની દરકાર રાખતો નથી. પરંતુ આ બેદરકારીને લીધે તેની કેટલીક સુંદર ગઝલોમાં ખામીનો પ્રવેશ થાય છે. શબ્દ સૌન્દર્ય કે અર્થ સૌન્દર્યમાં નિમગ્ન થતા જતા વાંચકને ખટકો કે આંચકો ન લાગે એવી રીતે કવિતાના છેવટના શબ્દ સુધી સૌન્દર્ય પ્રવાહનું સતત્ વહન થયાજ કરે એમાં કલા વિધાનનો વિજય છે. ન્હાનાલાલનાં કેટલાક કાવ્ય કલાવિધાનના ઉત્તમ નમુનારૂપ છે. પરંતુ કલાપિની કેટલીક ગઝલોની ઉત્તમ અસર તેમાં રહેલી ન્હાની સૂની ખામીને લીધે ઓછી થઇ જાય છે, અને ઉત્તમ પંક્તિઓને પડ છે, આવવાથી તે વધારે ઉપસી આવેલી જણાય છે.

'દગો' એ નામની ગઝલનો હૃદયદ્રાવક ઉપાડ,

"કફન વીણ લાશ વેરાને દીવાનાની પડી દીલબર,
ખફા તેની ઉપર થાતાં અરે તુજ હાથ શું આવ્યું?

વિગેરે પંક્તિઓથા થઇ

કદમ તુજ બોસવા ગભરૂ પડયો તો પેરમાં ત્હારા
જફામાં ફેંકતાં ત્હેને અરે તુંજ હાથ શુ આવ્યું?

જેવી ભાવવાહી અને શબ્દ લાલિત્યથી ભરેલી કડીઓમાં કાયમ રહે છે, અને શરૂઆતથી આઠ કડી સુધી કવિત્વમય વાતાવરણમાં રહી તે વાતાવરણથી બહાર જવું પડશે આવી સહજ પણ શંકાથી મુક્ત થઇ ગએલો વાંચક

"ભરી દેતાં રડયો, સાકી, ત્યારે તું થઇ ગુસ્સે
તેને લાત તે દેતાં કહે તુજ હાથમાં શું આવ્યુ?

જેવી કવિત્વ રહિત, ઠોકરાતી વાણી સાથે અથડાય છે, સુંદર સ્વપ્નમાંથી અચાનક જાગ્રતિ થતાં અંધારાં ઓરડાની દિવાલો સામે અથડાતાં જેવી સ્થિતિ થાય તેવી સ્થિતિમાં તે મુકાય છે અને

રહે આબાદ તુ દીલબર, અને ખંજર, અને પ્યાલુ
અરે પણ ઇશ્ક કરવાથી અમારે હાથ શુ આવ્યું ?

સરખી પંક્તિઓથી પુરા થતા કાવ્યના પાછલા ભાગોનો રસ ડરતો ડરતો અનુભવે છે

પરંતુ આ સઘળા વિવેચન ઉપરથી એમ માનવાનુ નથી કે કદાપિ ગઝલ લખનાર તરીકે નિષ્ફળ નીવડયો છે ઉપરના સઘળા દોષો એ કવિની પ્રાથમિક શરૂઆતની સ્થિતિ સૂચવે છે અને તેના કાવ્યોનો ઉંડો અભ્યાસ કરી આ સઘળા દોષોથી મુક્ત થતો જતો કવિ પોતાનો વિકાસ કેવી ઝડપથી સાધ્યે જતો હતો તેનુ આપણને ભાન થાય છે 'તું મ્હારી હતી' એ ગઝલની મીષ્ટ શબ્દ રચના, દષ્ટાંત તરીકે,

હવા તુજ વસ્લની પલટી, ચમન મ્હારો ગયો ફીટી
હવે આ હાડપીંજરને રહી અંજામની ખટકત

'ઇશ્કના ખુદા' સરખી મસ્ત ઉછળતી કવિતા, 'ત્યાગ' સરખી બંધન મુક્ત થવા ઇચ્છતી વૃત્તિના ઉદગાર, 'પરવાયો' સરખી નિરાશાની પરાકાષ્ટા જેમા

'ખુદાની બંદગી કરજે હુ તો એથીય પરવાયો'

જેવી હૃદયભેદક પંક્તિઓની પરંપરા છે તે, 'હમારી પીછાન' જેવું સાધુ-સુફીના આદર્શ જીવનનો ખ્યાલ આપનારૂ કાવ્ય, અને 'સાકીને ઠપકો' જેવી નાજુક શૃંગાર રસની ભરેલી ગઝલો ગુજરાતને આપનાર કવિ નિષ્ફળ નિવડયો ગણાયજ નહિ કવિઓની ખામીનાં વિવેચન તે તેમની યથાર્થ ખૂબીઓ સમજાય એટલાજ માટે જરૂરના છે, અને સમભાવથી કરેલો ખામીઓનો અભ્યાસ શિક્ષણીય થઇ પડે છે સુફી ગઝલનો ઉત્તમ ખ્યાલ આપતી 'સનમને' નામની ગઝલ તેને ગઝલ લેખકોમા ઉચ્ચ સ્થાન આપવા માટે પુરતી છે અત્રે તેના ગુણ વર્ણન માટે અવકાશ નથી, પરંતુ 'અયે ઉલ્ફત, અયે ઐગમ' ના સંબોધનોથી પોતાની કવિતાનુ મંગળાચરણ શરૂ કરતો કવિ વિવિધ લાગણીઓની પરિક્રમા કરતો શાંત રસના સાગર રૂપ 'આપની યાદી' માં વિરામ પામે છે તે વિરામકાળ છવ્વીસ વર્ષે ન આવતાં વધુ લખાયો હત તો ગુર્જર સાહિત્ય કેટલુ વધારે સમૃદ્ધિવાન બનત તેનો વિચાર આપણને પુકારવાને પ્રેરે છે કે 'આસુ મહીંએ આંખથી યાદી ઝરે છે આપની'

કલા અને ત્હેનું સ્વરૂપ.

લેખક—રા. મહાશંકર પોપટભાઇ આચાર્ય, બી. એ.

That art is greatest which conveys to the mind of the spectator, by any means whatsoever, the greatest number of the greatest ideas, and I call an idea great in proportion as it is received by a higher faculty of the mind and as it more fully occupies and occupying exercises and exalts the faculty by which it is received

—*Ruskin.*

કલા સબંધી પ્રશ્નોથી કયા વિચારશીલ મનુષ્યને ગુંચવણ ઉત્પન્ન થઇ નથી? અને તે પ્રશ્નો પણ કેવા વિષમ છે? કલા શું છે? મનુષ્યજીવનમાં તે કયું સ્થાન ભોગવે છે? ત્હેનો શો ઉદ્દેશ છે? ત્હેનો ઉપયોગ શો છે? ઇત્યાદિ પ્રશ્નોની ચર્ચા આપણાં ગુર્જર સાહિત્યમાં જેટલે અંશે થવી જોઇએ તેટલે ગશે થઇ નથી.

વળી, એમ પણ બને છે કે અમુક શબ્દોનો પ્રચાર રૂઢ થઇ જવાથી આપણે ત્હેનો ઉપયોગ કરવા છતાં ત્હેના અર્થ સંબંધે ગંભીર વિચાર કરતા નથી, અથવા તો તે સંબંધી ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નોની ચર્ચામાં ઉતરતા નથી. એમ પણ જોવામાં આવ્યું છે કે જેમ અમુક શબ્દનો અર્થ ગૂઢ અને અનિશ્ચિત વધારે તેમ ત્હેનો લોકો છૂટથી ઉપયોગ કરે છે. આ સર્વ ઉપરથી અહિં મળેલા આપ સર્વ વિદ્વાનો સમક્ષ કલા સંબંધે કેટલાક વિચારો નિવેદન કરવાનુ ઉચિત ધાર્યું છે. આ ન્હાના લેખમાં કોઇ પણ વિશિષ્ટ સિદ્ધાન્તનું પ્રતિપાદન કરવા કરતાં એક દૃષ્ટિબિન્દુ જ રજૂ કરવાનો ઉદ્દેશ છે. અને એ રીતે જ આપ આ લેખને તપાસશો એવી નમ્ર વિજ્ઞપ્તિ છે.

કલા સબંધે કંઇ પણ લખવા પહેલાં ત્હેનો અર્થ સ્પષ્ટ કરવાનું પ્રાપ્ત થાય છે. અહિ 'કલા' એ શબ્દ ઘણા વ્યાપક અર્થમાં વાપરવામાં આવ્યો છે. અંગ્રેજીમાં Art શબ્દ જે રૂઢ અર્થમાં વાપરવામાં આવે છે તે અર્થમાં ન વાપરતાં 'બ્હારની સંજ્ઞાદ્વારા દર્શાવેલા મનના ભાવ', એવો અર્થ સ્વીકાર્યો છે. એમર્સનના લલિત અને ઉપયોગી એવા બે કલાના વિભાગનો અહિં વિચાર કરવામાં આવ્યો નથી.

કલા એટલે શુ? એ કેવો પ્રશ્ન! જેને પૂછીયે તે ઉત્તર આપશે કે સૌન્દર્યનું ભાન કરાવનાર પ્રવૃત્તિ તે કલા. આ પ્રશ્નનો ઉકેલ કરતાં એમર્સન કહે છે કે મનુષ્યના સ્વભાવમાં કેટલાંક એવા તત્ત્વો રહેલાં છે કે તે ત્હેના મનની ભાવનાઓને મૂર્તિમાન સ્વરૂપ આપી ત્હેને પ્રકટ કરવાને પ્રેરાય છે. જે જે ભાવો ત્હેના હૃદયમા ઉત્પન્ન થાય છે, તે તે સર્વ કોઇ વિશિષ્ટ સ્વરૂપમા પ્રકટ થવા પ્રયત્ન કરે છે આવા અનુભવેલા ભાવો બહાર પડે ત્યારે જ મનુષ્યને શાન્તિ થાય છે, અને તેથી તે બુદ્ધિપૂર્વક અથવા અજાણતાં પોતાના વિચારોને મૂર્ત સ્વરૂપ આપે છે, ત્હેમા પોતાની મનોગત ભાવનાઓ અથવા વિચારોને બુદ્ધિપૂર્વક મૂર્ત કરવી ત્હેનું નામ કલા. પ્રકૃતિ એ સૌન્દર્યનુ પરમ નિધાન છે. પ્રત્યેક મનુષ્યને પ્રકૃતિના સામાન્યમાં સામાન્ય દૃશ્યથી પણ પોતાના અધિકાર પ્રમાણે અમુક અસર થાય છે, પરંતુ કેટલીક

વિરલ વિભૂતિઓને તો ત્હેના સૌન્દર્યદર્શનથી એટલો મહો હર્ષાતિરેક થાય છે કે તેઓ તે સૌન્દર્યને પોતાનાં હૃદયમાં ઉતારી લઇ નાના પ્રકારના નવીન સ્વરૂપોમાં પુનઃ પ્રકટ કરે છે સૌન્દર્યના નવીન સ્વરૂપોનું સૃજન ને કલા પોતાના અભિપ્રાયનું ગ્રહન આપના એક સ્થને એમર્સન લખે છે કે

" A work of art is an abstract or epitome of the world It is the result or expression of nature in miniature Thus is art a nature passed through an alembic of man "

એમર્સનના કલાસંબંધી વિચાર સામાન્ય વિચારો ગણવામાં બાધ નથી. પરન્તુ આ લક્ષણ ઉપરથી પુનઃ પ્રશ્ન થાય છે કે સૌન્દર્ય એટલે શું ? આ પ્રશ્ન સનાતન છે અનેક વર્ષો થયાં આ પ્રશ્ન પૂછાતો આવ્યો છે, અને ત્હેના અદ્યાપિ ત્હેનો સમાધાનકારક ઉત્તર મળ્યો નથી વિદ્વાનો, તત્ત્વજ્ઞો અને શાસ્ત્રવિશારદોએ સામાન્ય મનુષ્યની બુદ્ધિને અગમ્ય એવાં ત્હેનાં પરસ્પર વિરોધી લક્ષણો બાંધ્યાં છે, અને છતાંએ હજુ નવાં લક્ષણો અપાતાં જાય છે એમર્સન તો કહે છે કે સૌન્દર્યનું લક્ષણ જ બાંધી શકાય નહિ તે બુદ્ધિનો વિષય જ નથી મોરીટ્ઝ નામે એક જર્મન વિદ્વાન કહે છે કે સૌન્દર્ય શું એ સમજી શકાય નહિ અમુક સુંદર પદાર્થની સમક્ષ ઉભા રહી એ પદાર્થ સુંદર છે એમ આપણે કહી શકીએ, પરન્તુ તે શા માટે સુંદર છે અથવા તો કયાં કયાં તત્ત્વો હોય ત્યારે અમુક વસ્તુ સુંદર કહેવાય એ આપણે કહી શકતા નથી. રસ્કિન કહે છે કે, કોઇ પણ સ્થૂલ પદાર્થના બાહ્ય સ્વરૂપના ચિન્તનથી આપણામાં જે આનંદ ઉત્પન્ન થાય તો તે પદાર્થ સુંદર છે એમ ગણાય. બર્ક પોતાના The Sublime and the Beautiful નામના પુસ્તકમાં લખે છે કે, કલાનો ઉદ્દેશ સૌન્દર્ય અને ભવ્યતા પ્રકટ કરવાનો છે અને જાતીયસંરક્ષણ એ સૌન્દર્યનું આદિકારણ છે કેન્ટ, શીલર હમ્બોલ્ટ ઇત્યાદિ ઇત્યાદિના મત અનુસાર જે કંઇ સ્થૂલ લાભની આશા વિના અહેતુક આનન્દ આપે તે સૌન્દર્ય છે શીલિંગ, હેગલ, શોપનહોર આદિ કેટલાક રહસ્યવાદીઓ એમ માને છે કે સૌન્દર્ય એ અનન્તનો આવિર્ભાવ છે વિષયવિસ્તાર અને કાલના મર્યાદાના ભંગના ભયથી અનેક તત્ત્વોના અભિપ્રાયોને ઉલ્લેખ કરવાનું અને ત્હેનું તારતમ્ય કહાડવાનું આ સ્થાને શક્ય નથી અહિં એટલું જ કહેવું બસ થશે કે કેટલાક પ્રમાણપુરઃસરતામાં, કેટલાક કેમીના વિરાધના સામનમાં, કેટલાક પરિમિતમાં અપરિમિતના દર્શનમાં સૌન્દર્ય જુએ છે

આ પ્રમાણે સૌન્દર્યની ભિન્ન ભિન્ન વ્યાખ્યાઓ તપાસતાં આટલું ફલિત થાય છે

૧ સૌન્દર્ય એ પરમાત્મસ્વરૂપનો આવિર્ભાવ છે અને ત્હેનું સ્વતન્ત્ર અસ્તિત્વ હોઇ અધિષ્ઠાનની જરૂર નથી,

૨. સૌન્દર્ય એ હેતુરહિત અને સ્વાર્થની ભાવનાથી વિયુક્ત આનંદ છે

પરન્તુ જરા વિચાર કરતાં જણાશે કે આ બન્ને લક્ષણોમાં અતિવ્યાપ્તિ દોષ છે પ્રથમ લક્ષણ ઉત્કૃષ્ટ અને રહસ્યવાદથી પરિપૂર્ણ છે, પરન્તુ ત્હેમાં તત્ત્વજ્ઞાન, ધર્મ અને જીવનનો સમાવેશ થઇ જાય છે (હેમંત, લેવીસ અને કેટલાક કેચ વિદ્વાનોના મત અનુસાર) બીજું લક્ષણ સ્પષ્ટ છે, પરન્તુ ત્હેમાં પણ સુ…પાન …કોમળ સ્પર્શ ઇત્યાદિથી ઉત્પન્ન થતા આનંદનો સમાવેશ થઇ જાય છે

આ ઉપરાંત અમુક વસ્તુમાં સૌન્દર્ય છે કે નહિ ત્હેનો નિર્ણય કોણ કરે ? જ્યાં એક મનુષ્યને વિરૂપતા વિષમતા અને મલિનતા જણાય ત્યાં અન્યને સુંદરતાના ભંડાર ભાસે છે. એકાદ સંધ્યા સમયની ભવ્ય શાંતિ અથવા તો સમુદ્રનું સનાતન ગાન અથવા કોઇ નદીતીર ઉપર ઉભા રહીને જોયેલી ચાંદની એક કવિહૃદયમાં સૌન્દર્યની જેવી ભાવના ઉત્પન્ન કરે તેવી અન્ય પ્રાકૃત મનુષ્યના મનમાં ન થાય એ વાત તો આપણા નિત્યના અનુભવની છે. સૌન્દર્યની ભાવનાનો આધાર મનુષ્યની રુચિ ઉપર રહેલો છે. આ રુચિ–taste માં કેટલું વૈચિત્ર્ય છે? તેનો આધાર મનુષ્યની કેળવણી, પરિસ્થિતિ, સંસ્કાર ઇત્યાદિ ઉપર છે. વળી મનુષ્ય પોતાની રુચિનુ નિયમન કરી ત્હેને એક માર્ગેથી વાળી લઇ અન્યત્ર દોરી શકે છે. એકને દ્રાક્ષ રુચે અને અન્યને દાડમ રુચે તો ત્હેના કારણો આપી શકાય નહી અને ત્હેને માટે અમુક અચલ નિયમો પણ ઘડી શકાય નહિ

આ પ્રમાણે કલાનું લક્ષણ તપાસતાં આપણે અન્તે ત્હેનો આધાર એક આકસ્મિક તત્ત્વ પર રહેલો છે એવું જોઇ શક્યા. આવી અપૂર્ણ અને અસંતોષજનક વ્યાખ્યા સ્વીકારવાથી કલા શું અને અકલા શું ત્હેનો નિર્ણય કરવાનું કાર્ય વિષમ થઇ પડશે, અને કદાચ રૂચિભિન્નતાને પરિણામે કશામા કલા છે જ નહિ એ સ્વીકારવાનો અપ્રિય પ્રસંગ પ્રાપ્ત થશે.

કલા એક માનુષિક પ્રવૃત્તિ છે. આવી પ્રત્યેક પ્રવૃત્તિ જનસમાજની સેવા સાંધી ત્હેનું કેટલે અંશે કલ્યાણ કરી શકે છે, તે ઉપરથી ત્હેની મહત્તાનુ માપ નિકળી શકે. આવી પ્રવૃત્તિઓને સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ હોતું નથી, તેથી 'કલાની ખાતર કલા' એ સિદ્ધાંતમાં ભ્રમ સમાયેલો છે.

કલા એ મનુષ્યના વ્યવહારનુ એક સાધન છે. કલાની કૃતિનાં દર્શન અથવા શ્રવણથી કલાવિધાયક અને તે સમયે અથવા પાછળથી એ કલાની કૃતિ જોનાર અથવા સાંભળનાર વચ્ચે એક પ્રકારનો સૂક્ષ્મ સબંધ બંધાય છે. વાણી પણ આવા વ્યવહારનું સાધન છે, અને તેથી પણ બે મનુષ્યો વચ્ચે સંબંધ બંધાય છે. પરંતુ ત્હેમાં અને કલાની કૃત્તિમાં ભેદ એટલો છે કે મનુષ્ય વાણીદ્વારા પોતાના **વિચાર** અન્યને જણાવી શકે છે ત્યારે કલાદ્વારા પોતાની **ભાવના** (emotions) અન્યમાં સંક્રાન્ત કરી શકે છે.

એક મનુષ્યે વ્યક્ત કરેલી ભાવનાને ઇંદ્રિયગમ્ય કરી ત્હેને અનુભવવાની શક્તિમાં કલાનાં બીજ રહેલાં છે. એક મનુષ્ય હસે છે, ત્યારે અન્યને પણ હસવુ આવે છે, એ અન્યની ભાવનાઓ અનુભવવાનુ પરિચિત ઉદાહરણ છે. મનુષ્ય પોતે ભાવના અનુભવતો હોય તે જ સમયે અને તે જ સ્થાને પોતાના સ્વરથી અથવા દેખાવથી બીજા ઉપર અસર કરે. પોતે બગાસું ખાય ત્યારે અન્ય મનુષ્ય પણ બગાસુ ખાય, તો તે કલા નથી. પરંતુ અન્યમાં પણ પોતે અનુભવેલી ભાવનાનો ઉદય થાય એવી બુદ્ધિથી જ્યારે એક વ્યક્તિ બ્હારની કોઇ પણ સંજ્ઞાદ્વારા પોતાની લાગણી પ્રદર્શિત કરે ત્યારે જ કલા થાય છે. એક સાદું દ્દષ્ટાંત લઇએ. એક બાલક પ્રેતથી બહુ ભય પામતો હોય, અને એકાદ વખત ત્હેને અંધારી રાત્રિએ એકલા જવું પડયુ હોય, તે વખતે ત્હેનાં મનમાં ભયનો જે સંચાર થયો ત્હેનું ભાન કરાવવાને રાત્રિનો અંધકાર, પોતાનાં હૃદયની ભીતિ. સર્વત્ર પ્રસરી રહેલી શાન્તિ અને નિર્જનતા ઇત્યાદિનું વર્ણન કરે અને વર્ણન કરતાં પોતે પણ તેવી જ ભાવનાઓ

અનુભવે અને ત્હેના શ્રોતાઓમાં પણ તે જ ભાવનાનો ઉદય થાય તો એ કલાની કૃતિ થઇ ગણાય આમાં રાત્રિએ બહાર જવું જોઇએ એવું આવશ્યક નથી પોતાની કલ્પનાનો ઉપયોગ કરીને પણ પોતાની લાગણીઓ દર્શાવી શકે તો પણ તે કલા થઇ ગણાય આ પ્રમાણે ભાવનાની સંક્રાન્તિ એ કલાનું મુખ્ય લક્ષણ છે આ ભાવનાઓ ગમે તે હોય આનંદ, આશા, શોક, દુઃખ અથવા બીજી ગમે તે ભાવના કલાનો વિષય થઇ શકે છે માતૃભૂમિ માટેનો પ્રેમ, નૃત્યનો ઉલ્લાસ, વિનોદવાર્તાથી થતો આનંદ, પ્રાતઃકાળમાં સૂર્યના ભવ્ય દર્શનથી થતો હર્ષસમુલ્લાસ, કોઈ પણ નિપુણ ચિત્રકારની કૃતિ જોવાથી ઉપજતું માનદાશ્રય આ સર્વ કલા છે

હવે આપણે આ દૃષ્ટિબિન્દુથી કલાનું લક્ષણ બાંધી શકીએ પોતે અનુભવેલી એક ભાવનાને પુનઃ ઉદ્દીપ્ત કરી ત્હેને ગતિ, વર્ણ રેખા, સ્વર અથવા શબ્દની અમુક રચના દ્વારા અન્યમાં સંક્રાન્ત કરી ત્હેનો ત્હેને અનુભવ કરાવવો એ કલાની પ્રવૃત્તિ

આ કળાની પ્રવૃત્તિના મૂળ મનુષ્યસ્વભાવમાં રહેલા છે ત્હેનામાં જેમ સામા માણસના વિચાર સ્હમજવાની શક્તિ છે, તેમ જ બીજાની લાગણી સ્હમજવાની અને અનુભવવાની શક્તિ રહેલી છે આ શક્તિ જ કલાનું પોષક બળ છે વાણીદ્વારા વ્યક્ત કરેલા વિચારો સ્હમજવાની શક્તિથી જેમ મનુષ્ય અન્ય પ્રાણી ઉપર શ્રેષ્ઠતા ભોગવે છે, તેમ અન્યનું પ્રકટ થતું હૃદય સ્હમજવાની આ અદ્ભુત શક્તિથી ત્હેની સંસ્કૃતિનો પ્રચાર અને વિકાસ થયો છે

આ પ્રમાણે માનવીના જીવનમાં કલા એક અતિ અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે તે આપણા પરમ કલ્યાણની સાધક છે, અને પ્રગતિ અને સંસ્કૃતિની પ્રેરક છે કલાના અભાવે મનુષ્યમાં એકતા સાધવાનું કાર્ય ઘણું વિકટ થાત અને પરસ્પરને ઘાત કરનારા હિંસક પ્રાણીઓ કરતા આપણે તિલમાત્ર શ્રેષ્ઠ થઇ શકત નહિ

જગતમાં સર્વત્ર કલા દૃષ્ટિએ પડતી નથી આધુનિક સમયમાં કલા સંબંધી આપણું જ્ઞાન એટલું અસ્ત અને અનિશ્ચિત છે કે આપણે કલાભાસ અને કલા વચ્ચે રહેલો ભેદ વિસરી ગયા છીએ, અને આભાસને પણ કલા કહેવા લાગ્યા છીએ ત્યારે કલાની કૃતિમાં વસ્તુ બાદ કરતા આવશ્યક અંગો કયાં કયાં હોવાં જોઇએ ?

પ્રથમ તો, પ્રત્યેક કલાની કૃતિમાં સ્હામા માણસને અસર કરવાની શક્તિ જોઇએ જો કોઈ મનુષ્ય વિશેષ શ્રમ લીધા વિના અથવા તો પોતાનું દૃષ્ટિબિન્દુ બદલાવ્યા વિના કર્તાના ભાવ અનુભવી શકે અને ત્હેની સાથે માનસિક એકતા અનુભવી શકે તો તે કૃતિ કલામય છે આવી એકતાનું ખાસ લક્ષણ એ છે કે ભોક્તાને એમ જ લાગે છે કે એ કૃતિ પોતાની છે, અને તેમાં પ્રકટ થયેલા ભાવો પોતાના જ છે, પરંતુ પોતે દર્શાવી શકે ત્હેના કરતા ઘણી સુગમ રીતે પોતાના મનોગત ભાવોનું દર્શન આપવામાં આવ્યું છે આ પ્રમાણે એક ખરી કલાની કૃતિથી કર્તા અને ભોક્તા વચ્ચે અદ્વૈત ઉત્પન્ન થાય છે વ્યક્તિ વ્યક્તિના ભેદભાવનો લય કરી આ અદ્વૈતભાવને ઉત્પન્ન કરવો અને પોષવો એ જ ખરી કલાનું પ્રધાન લક્ષણ અને આકર્ષણ છે

આ અસર કરવાની શક્તિનો આધાર ત્રણ ઉપાંગ ઉપર છે (૧) સંક્રાન્ત કરેલી ભાવનાની અપૂર્વતા, (૨) સ્પષ્ટતા, અને (૩) કર્તાની હૃદયવિશુદ્ધિ (Sincerity) ભાવનાની

અપૂર્વતાથી અસર કરવાની શક્તિ વધે છે, એ તો સર્વમાન્ય છે એટલે તે વિષે વિશેષ કહેવાનું નથી; પરંતુ શુદ્ધ કલાની પ્રત્યેક કૃતિમાં સ્પષ્ટતા તો જોઇએ. જ્યાં સુધી કલાકાર પોતાની હૃદ્‌ગત ભાવનાઓને સ્પષ્ટતાથી મૂર્ત સ્વરૂપ આપી શકે નહિ ત્યાં સુધી સ્હામાના મનમાં ત્હેની યથેચ્છ છાપ પડે નહિ. પરંતુ આ બને કરતાં પણ હૃદયવિશુદ્ધિ તો ખાસ આવશ્યક છે પ્રત્યેક કલાવિધાયક અમુક ભાવના અનુભવે છે ત્યાર પછી અન્યને પણ ત્હેનો અનુભવ કરાવવા પ્રેરાય છે; ત્હેની આંતર પ્રેરણાથી તે પોતાના ભાવો દર્શાવ્યા વિના રહી શકતો નથી. પોતાના આનન્દમાં બીજાને ભાગ આપવો એ મનુષ્યસ્વભાવ છે. કલાકારની હૃદય-વિશુદ્ધિ જેટલી વધારે તેટલી જ સબળતાથી ત્હેની ભાવનાઓ પ્રકટશે, અને સ્હામાને અસર કરશે. ત્હેનામાં હૃદયની શુદ્ધતા હશે તો સ્પષ્ટતા આપોઆપ આવશે. જ્યારે આ હૃદયવિશુદ્ધિ નથી હોતી ત્યારે કલા નહિ પરંતુ કલાભાસ થાય છે, ભોક્તાને આકર્ષી રાખવા માટે અનેક પ્રયુક્તિઓ કરવી પડે છે. આ કલાભાસમાં હૃદયની ભાવનાઓ વ્યક્ત કરવાની જરૂરિયાત જેવું કશું હોતુ નથી. **પરંતુ, દ્રવ્યોપાર્જન, યશઃપ્રાપ્તિ આદિ ક્ષુદ્ર હેતુ-ઓ જ ત્હેના પ્રેરક હોય** છે. ખરા કલાકારમાં ભાવનાઓ અનુભવવાની શક્તિ હોવી જોઇએ, ગમે તે સ્વરૂપે એ ભાવો પ્રદર્શિત કરવાની ઇચ્છા અને શક્તિ હોવાં જોઇએ; અને કલાની ઉત્કૃષ્ટતા સાધવા માટે ત્હેનામાં તે સમયનાં ઉચ્ચતમ સંસ્કારો ઓતપ્રોત થયેલા હોવા જોઇએ. કલાકારમાં ઉપર કહેલા ત્રણ અંગોની ન્યુનતાધિકતાના પરિણામે કલાની મહત્તા માપી શકાય છે.

આવું કંઇક કલાનું સ્વરૂપ છે. ખરી કલામય કૃતિ કલાવિધાયકના હૃદયમાંથી ઉત્પન્ન થઈ સ્હામાના હૃદયને સ્પર્શ કરે છે. કલાકારનાં હૃદયની બલવાન્ અને અનિવાર્ય પ્રેરણા એ કલાની ઉત્પત્તિનો હેતુ છે, અને મનુષ્યજીવનના ઉચ્ચ અંશોને ઉચ્ચતર બનાવવા એ ત્હેનો ઉદ્દેશ અને સન્દેશ છે.

જ્યારે કલાનો ઉદ્દેશ આવો ઉચ્ચ છે, ત્યારે સ્વભાવિક પ્રશ્ન થાય છે કે ત્હેનું વસ્તુ શું હોવુ જોઇએ ? પરંતુ તે વિષય એટલો વિશાળ છે કે પ્રસ્તુત લેખની મર્યાદામાં તે સંબંધે ચર્ચા કરવાનુ પણ અશક્ય છે. માત્ર એટલુ જ બસ છે કે મનુષ્યજાતિનાં શ્રેયને અર્થે જે વડે ઉચ્ચ ભાવનાઓ પ્રસાર પામે અને જે દ્વારા ત્હેમનું ઐક્ય સધાય તે સર્વ કલાનું વસ્તુ હોઇ શકે છે.

આપની આસપાસની સૃષ્ટિનાં રહસ્યોની મિમાંસા એવો વિજ્ઞાનનો અર્થ લઇએ તો જરા વિચાર કરતાં પ્રતીત થશે કે કલા અને વિજ્ઞાન વચ્ચે ગાઢ સંબધ છે. અમુક દેશ-કાલના લોકો આવશ્યક ગણે તે પ્રશ્નોના ઉકેલ કરવા અને ત્હેને બુદ્ધિગમ્ય કરવા એ કાર્ય વિજ્ઞાનનુ છે. અને તે જ સત્યોને બુદ્ધિમાંથી ભાવનાના પ્રદેશમાં લાવવાં એ કાર્ય કલાનુ છે. અમુક વિષયમા જ્યાં મનુષ્યને દલીલથી પ્રતીતિ થાય નહિ, ત્યાં કલા તે વિષયનો ત્હેને અનુભવ કરાવે છે. વિજ્ઞાનમા અમુક પ્રકારનાં જ્ઞાનની પરંપરાની જરૂર પડે છે, પરંતુ કલામાં આવાં જ્ઞાનની અપેક્ષા રહેતી નથી. પ્રત્યેક મનુષ્ય કલાને સ્હમજવાની અને અનુ-ભવવાની શક્તિ ધરાવે છે. કલાનુ કાર્ય મહાન્ છે; જગતમાં સ્થાપિત થયેલા ન્યાયમન્દિરો અને પોલીસના સંસ્થાનોથી જે કૃત્રિમ શાન્તિયુક્ત એકતા થાય છે, તે દૂર કરી સ્વયંભૂ

પ્રેરણાથી એકતા ઉત્પન્ન કરવી એ કલાનો ધર્મ છે વિજ્ઞાન અને કલાને સંબંધ હોવાથી આ મહાન્ કાર્યની ઇષ્ટસિદ્ધિમા ત્હેને પણ ભાગ આપવાનો છે અને તેથી ત્હેની કાર્ય પદ્ધતિમા હવે ફેરફાર થવો ઘટે છે મનુષ્યની કલ્યાણુસાધના કઈ રીતે થાય ત્હેની ઉન્નતિ કયે પ્રકારે થાય ઇત્યાદિ વિષયોનાં ચિન્તનનો ભાગ વિજ્ઞાને સ્વીકારવો જોઇએ જોઇએ પરંતુ આજે વિજ્ઞાન શુ કરી રહ્યુ છે? ઘણુ થયુ છે અને થાય છે, અને આપણુ શ્રેય પણ સધાય છે પરંતુ યૂરોપની પ્રચંડ મારામારીએ આપણને દર્શાવ્યુ છે કે મનુષ્યરક્ષણ કરતા મનુષ્યભક્ષણના ઉપાયો શોધવા એ વિજ્ઞાનનુ કર્તવ્ય થઇ ગયુ છે વિજ્ઞાન કલાનુ આધાર સ્થાન છે, એ જો ઉન્માર્ગગામી હશે તો કલા પણ તેવી જ થશે માટે મનુષ્યના હિત ચિન્તનના વિકટ પ્રશ્નોના ઉકેલ કહાડી ત્હેમને વ્યવહારમા યોજી પોતાનો ધર્મ પરિપાલન કરવાની વિજ્ઞાનને જરૂર છે

કલાનુ ભવિષ્ય તેજસ્વી છે આપ્રમાણે જેમ જેમ ત્હેનુ તાત્ત્વિક સ્વરૂપ સ્હમજતા જશુ, તેમ તેમ આપણી ભાવનાઓ ઉચ્ચ બની આપણી ઉન્નતિ થતી જશે, મનુષ્ય મનુષ્ય વચ્ચે ભ્રાતૃભાવ વિકાસ પામશે, સ્વાર્પણ અને મૈત્રીની દીક્ષા લેનારો અને પાર્થિવતાના અંશો ઓછા થઇ આપણામા દિવ્યતા વૃદ્ધિ પામતી જશે કલાને આપણને માત્ર આનંદ, વિનોદ અથવા વિભવનુ સાધન ન ગણતા, ત્હેને માનવજીવનમા એક આવશ્યક વ્યવહારનુ સાધન ગણતાં શીખીશુ, તેમ તેમ ત્હેનો સર્વાંગ વિકાસ થશે કારણ આ Sentiment લાગે અને છે પણ તે જ પણ જગતના કલા મહાન્ કાર્યો ત્હેણે સાધ્યા નથી?

કાઉન્ટ ટોલ્સ્ટૉય લખે છે કે

'The destiny of art in our times is to transmit from the realms of reason to the realm of feeling, the truth that well-being of men consists in being united together, and to set up in place of the existing reign of force, that of God i e of love which we all recognise to be the highest

Possibly in the future, science may reveal to art yet newer and higher ideals which art may realise but in our time the destiny of art is definite and clear '

અન્તમા આપણા નવીન ગુજરાતમા કલાની ભ્રાન્તિયુક્ત સ્હમજણનો નાશ થઇ જાઓ, અને કલાનો સર્વતોમુખી વિકાસ થાઓ એવી શુભેચ્છા છે, अस्तु*

---

*પ્રમાણભૂત ગ્રંથો Tolstoy What is art? Ruskin Modern Painters Vol I Emerson Essays on Art, Beauty, Michael Angelo, and Beauty in Nature

ઇતિહાસ વિભાગ.

realpatidar.com

પ્રો. બળવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર
અધ્યક્ષ 'ઇતિહાસવિભાગ'.

ઇતિહાસ દિગ્દર્શન.

[અમદાવાદમા મળેલી છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્દમા ઇતિહાસ વિભાગના અધ્યક્ષ સ્થાનેથી કરેલું વ્યાખ્યાન]

બન્ધુઓ,

આપ મ્હને આજે આ મોટુ માન આપો છો તે માટે હુ કયા શબ્દોમા આભાર માનુ તે મ્હને સુઝતું નથી આપણા ગુજરાતી વાઙ્મયમા ઇતિહાસનુ સ્વતંત્ર લખાણ કહી શકિયે એવુ હજી થોડુ જ થયેલુ દેખાય છે ઇતિહાસને લગતી સ્વતંત્ર શોધખોળ ગણી શકિયે એવી પ્રવૃત્તિ પણ આજ સુધી આપણામા કોઇ કોઇએ જ કરેલી છે અને તેમાના પણ કોઇ હજી સુધી ખાસ જાણીતા થવા પામેલા અત્યારે હયાત નથી આવી વસ્તુસ્થિતિમા જે માણસે એ દિશામા નહીં જેવી જ પ્રવૃત્તિ કરેલી છે, તેવાને આપનો સરનશીન બનાવો છો, તેમા (હુ ભૂલતો ન હઉં તો) ગુજરાતના બીજા કોઇ વધારે લાયક ઇતિહાસ-સેવકને અન્યાય નથી થતો, એ ઉપરાંત મ્હારી આ ખુરશીને માટે કશી લાયકી મ્હને સમજાતી નથી માટે, બન્ધુઓ, આપ સૌ મ્હને આ અપૂર્વ માન આપો છો તેનો બધો જશ આપની ઉદારતાને જ આપવા રજા લઉં છુ

§ ૧. પ્રાચીન કાલના ઇતિહાસને લગતી વિદ્યાઓ.

બીજા ક્ષેત્રોમા તેમ આમા પણ આપણી ગુજરાત કાઠિયાવાડની ભૂમિએ એક એવુ નરરત્ન આપણને આપ્યુ હતું, કે તે આખી દુનિયાના શ્રેષ્ઠ ઇતિહાસશોધકોની વીણી વીણીને કરવી હારમા પણ દીપી ઉઠે એ નરરત્ન તે પંડિત ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજી અશોકના શિલાલેખોની પ્રાચીન લિપિ ઉકેલવાનુ માન દુનિયા જેમ્સ પ્રિન્સેપને આપે છે, અને પ્રિન્સેપે એ લિપિના મૂલાક્ષરોમાની મોટી સખ્યા પ્રથમ બેસાડી એ ખરુ પરંતુ પ્રિન્સેપ પોતાનુ કાર્ય અધુરુ મુકીને ન્હાની ઉમરમા ગત થયા એમની ઉકેલણીમા કેટલીક ભૂલો પણ હતી અને માત્ર અટકળો એથી વધારે હતી એ લિપિના દરેક મૂલાક્ષર અને જોડાક્ષર અને ચિહ્નને નિર્વિવાદ ઉકેલવાનુ કાર્ય પૂરેપૂરું કરી આપનાર ખરી રીતે આપણા ભગવાનલાલ હતા. આપણા દેશના પ્રાચીન લેખો તામ્રપત્રો પ્રશસ્તિઓ ગ્રંથો આદિમા કુટક વંશાવલિઓ અને સનના સ્પષ્ટ નિર્દેશ વગરની વાતો હોય છે એ જાણીતુ છે આમાથી જેટલા ભગવાનલાલ ઇન્દ્રજીએ ચોક્કસ બેસાડી આપ્યા, તેટલી સખ્યામા અને તેટલા મહત્ત્વના એમના સમયના કે એમના પછીના બીજા કોઇક જ વિદ્વાને નક્કી કર્યા હશે આપણા દેશમા અનેક સનો ચાલેલા છે તેમાથી કયો ક્યારે શરુ થયો, ક્યા સુધી ચાલ્યો, અને કેટલા પ્રદેશમા પ્રવર્તતો, એ નક્કી કરવામા હજી પણ કેટલીક મુશ્કેલીઓ બાકી રહેલી છે અને પંડિત ભગવાનલાલે પોતાની પ્રવૃત્તિ આરંભી ત્યારે તો એ વિષયના પ્રદેશનો મોટો ભાગ અનિશ્ચિતતાઓ અને અટકળોમા જ માલીનો દેખાતો હતો ઇતિહાસની પ્રમાણભૂત સામગ્રી ચાલી શકાય તે માટે જમીન સાફ કરવાની, પાયો પૂરવાની, ઈંટો પાડવાની, અને બીજા સાહિત્ય ખપમા લઇ શકાય

એવા રૂપમાં તૈયાર કરવાની આવી અને આને મળતી સિક્કાશાસ્ત્ર, મૂર્તિશાસ્ત્ર, ઇમારતશાસ્ત્ર, ઉપસ્કરશાસ્ત્ર આદિ અનેકાનેક વિદ્યાઓ છે. તેમાની ઘણીખરીમા હિંદના પ્રાચીન કાળને લગતું જેટલું કાર્ય જેટલી શાસ્ત્રીયતા અને સર્ગશક્તિથી ભગવાનલાલે કરી આપ્યું છે અને જેટલા મહત્ત્વના નિર્ણયો એમણે સ્થાપી આપીને સર્વમાન્ય બનાવ્યા છે, તેટલા એમના સમયના કે એમના પછીના આ વિદ્યાઓને લગતા કોઇ પણ વિદ્વાને કરેલા નથી. પ્રાચીન ગ્રંથો, ધર્મસ્વરૂપો, સંસારરિવાજો, લોકકથાઓ, કલાઓના જુદા જુદા સમયોનાં સ્વરૂપ, આદિ વિષયોમાં પણ એમનું જ્ઞાન અત્યંત બહોળું અને સંગીન હતું, અને તેમાંથી ઇતિહાસ તારવવાની એમની શક્તિ વિલક્ષણ હતી. ટુંકામાં, એમની પ્રવૃત્તિના પચીશ વર્ષ દરમિયાન, એટલે કે ઇ. સ. ૧૮૬૧–૨ માં એઓ પ્રથમ દાક્તર ભાઉ દાજી સાથે આ અભ્યાસમાં જોડાયા ત્યાથી માડીને ૧૮૮૮ મા એમનો દેહ પડી ગયો ત્યાં સુધીમા, નેપાલથી લંકા સુધીના પ્રદેશને લગતી પ્રાચીન વિદ્યાઓના વિષયમાં કોઇ પણ મોટો નિર્ણય દુનિયાના કોઇ પણ વિદ્વાને કર્યો હશે, તેમાં ભગવાનલાલે જાતે શોધી એકઠાં કરી ઉકેલી ને પૂરા પાડેલાં સાધનો અને તે ઉપરથી પોતે ઉપજાવેલાં સૂચનો કારણભૂત હતાં; એમણે પોતે કરેલા નિ-ર્ણયો પણ અતિ મહત્ત્વના હતા અને સંખ્યામા પણ ઘણા હતા; અને એવો કોઇ પણ વિદ્વાન હતો નહીં જે પોતાના નિર્ણયને ભગવાનલાલનો ટેકો નથી એમ જાણવામા આવતાં શંકામા પડી ન જતો, અથવા તો એથી ઉલટું પંડિતજીનો ટેકો છે એમ જાણવામા આવતાં પોતાનો નિર્ણય સુદૃઢ થયેલો ન ગણતો. તે સમયના એક વિદ્વાને લખ્યું છે તે મુજબ ભગવાનલાલ "એક હિંદુ જેવા નમ્ર અને મળતાવડા, એક જર્મન જેવા-દૃઢ, ધીરજવાન, મહેનતુ, ખંતીલા, અને શોધક, એક અંગ્રેજ જેવી ચકોર, સદાપ્રવૃત્તિમય, સ્વતંત્ર બુદ્ધિશક્તિના, અને એક તીર્થંકર જેવા ગંભીર હતા."*

મુંબાઇ ઈલાકાના ગેઝેટિયરમાં ગુજરાતકાઠિયાવાડના પ્રાચીન ઇતિહાસ વિશે જે પ્રકરણો છે, તે રચવામાં બીજાઓનો હિસ્સો પણ છે ખરો, પરંતુ એમાના મુખ્ય નિર્ણયોનો ઘણો મોટો ભાગ પંડિત ભગવાનલાલે કરેલા નિર્ણયોનો છે. મેવા-ડના રાજવંશની ખરી વંશાવલિના શિલાલેખો પ્રથમ જોનાર, બેસાડનાર અને તેમનું મૂલ્ય સિદ્ધ કરી આપનાર પણ પંડિતજી હતા. આ વગેરે એમની પ્રવૃત્તિના અનેકાનેક ફલ જયારે આપણે એમની પચીશીના આર્કિઓલોજી ખાતાના વાર્ષિક અહેવાલો, ઇન્ડિયન એન્ટિકવરી આદિ સામયિક પત્રો, રાયલ એશિયાટિક સોસાયટીઓનાં જર્નલો અને તે વખતે અને પછી પ્રકટ થયેલા ગ્રંથોમાં જોઇયે છિયે, અને તેમને પંડિતજીના પોતાના ખાનગી કાગળો અહેવાલો આદિમાંથી જે થોડુંએક અત્યારે ટકી રહેલુંx છે, તે

* ઉપલા વાકયમાનું આ છેલ્લું કથન વિદ્યાવિજ્ઞાનના એમના સમાગમની મર્યાદામાં જ ખરું છે. પંડિતજીના કાગળો વિગતવાર અને અતિ નિખાલસ છે, અને તે ઉપરથી જણાઇ આવે છે કે એમના સંબંધીઓને અને સામાન્ય પરિચયમાં આવનારાને એઓ કંઇક તીખા મિજાજના લાગતા.

x કેટલાક કાગળોની નકલો પ્રો. હરિલાલ માધવજી ભટ્ટ પાસે છે. થોડા કાગળ પંડિતજીના એક સંબંધી અને શિષ્ય ભટ્ટ ગિરજાશંકર સામળજીના વંશજો પાસે છે. શેઠ કરસનદાસ વલ્લભદાસ ઉપરના એમના કાગળોનો જથ્થો અને એમને સોંપેલી નોંધો આદિની પેટીઓ અત્યારે કયાં હશે તે જાણવામાં નથી. એઓ જુનાગઢ રાજ્યના નોકર તરીકે કામ કરતા હતા તે દરમિયાન ટૂંકા ત્રિમાસિક અહેવાલો લખી મોકલતા હતા, તેમાંના ત્રણેક જુના સૌરાષ્ટ્ર દર્પણ નામના

સાથે સરખાવી જુદા જુદા વિષયોમાનુ એમનું કર્તૃત્વ સાબીત કરી શકિયે છિયે, ત્યારે આ પણુને દિલગીરી સાથે એમ લાગ્યા વગર નથી રહેતું કે આવા મહાસમર્થ વિદ્વાનનો લાભ આપણો પ્રાન્ત બહુ જ ઓછો મેળવી શકયો છે બીજા દેશોમા આવો ધુરધર પંડિત શોધખોળની શાળાઓ* અને સગ્રહસ્થાનો સ્થાપી શકે છે, તેમા એમના શિષ્યો અને એમના પછીના વિદ્વાનો પેઢી દર પેઢી શોધ પર્યટન અને અધ્યયન કરતા રહે છે, અને વિદ્યા અને વાઙ્મય, ઇતિહાસ અને શાસ્ત્ર, નવી નવી બુદ્ધિઓ અને નવા નવા સાધનોની કસોટીએ ચ્હડી વધે છે અને ફેલાય છે આ પ્રમાણે આવી વિચક્ષણ બુદ્ધિના મોટા મોટા નિર્ણયો સારી રીતે જળવાય છે અને પ્રસાર પામે છે અને નવા નવા અનુમાનોને જન્મ આપે છે, એટલુ જ નહીં પણ એ સાથે જાળેલા અને મુકાબલે નજીવા જણાતા વિચારકણોમાથી પણ કોઇને કોઈ આ પ્રમાણે બીજદશામા આવી ખીલે છે અને અડાબીડ વિચારવૃક્ષ ઉપજાવે છે

પંડિત ભગવાનલાલની જીવનચર્યામાથી આવા ફલ ગુજરાતને મળી ન શકયા તેનુ એક કારણ એ હતુ કે એમનુ આયુષ્ય ટુકુ નીવડયુ પરતુ એ ઉપરાત વધારે મહત્વનુ કારણ પણ આપણે ધ્યાનમા લેવાનું છે, તે એ કે ઇ સ ૧૮૮૮-૯૦ સુધી આપણો પ્રાન્ત આવી વિદ્યાઓમા એટલો તો પછાત હતો, કે આવા ફલ અહીં ઉત્પન્ન થવાનો તે કાળે સંભવ જ ન હતો હજી યે આવી વિદ્યાઓ તરફ આપણી પ્રજામા જોઇયે એવુ વલણ થયુ નથી ઇ સ ૧૮૮૦ થી માંડીને પંડિત ભગવાનલાલને રણજીતરામ વાવાભાઇ જેવા બે પાચ શિષ્યો મળી ગયા હોત, તો જ આપણા પ્રાન્તમા પણ એવી ભગવાનલાલ ઓરિયેન્ટલ ઇન્સ્ટિટયુટ કયારની યે ઉભી થઇને વિદ્યાના જુદા જુદા ક્ષેત્રોમા પોતાના કિરણ પ્રસારી રહી હોત અને અત્યાર સુધી પણ આપણામા રણજીતરામના જેવા બે પાચ પ્રાચીન વિદ્યાભ્યાસગીઓ પાકેલા મ્હારા જાણવામા નથી જે પ્રાચીન વિદ્યાઓના શુદ્ધ પરિશીલન વગર દટાઇ ગયેલા ઇતિહાસ ખોદી કહાડી ઉકેલી ને પાછા ઘટાવવા અશકય છે, તે તરફ આપણા વ્યવહારુ પ્રાન્તનુ વલણ હજી યે એવુ સરખુ જ છે, એ આપણે નમ્ર ભાવે કબૂલ કરવુ પ્રાપ્ત થાય છે

પંડિતજીનો શિષ્યવર્ગ બહુ મોટો હતો ડાકટર બુલ્હર અને જેમ્સ કૅમ્પબેલ, પ્રો કર્ન અને પ્રો રામકૃષ્ણ ગોપાલ ભાણ્ડારકર, ડાકટર બર્જેસ અને ડાકટર કૉડ્રિંગ્ટન, વગેરે અનેક વિદ્વાનો પોતે ફલાણુ પંડિતજી પાસેથી શીખ્યા, એમ ઉમળકા ભરી આભારની લાગણીથી લખે છે એમના ગુજરાતી શિષ્યોમા મ્હારા જાણવાપ્રમાણે ત્રણ+ મુખ્ય હતા એમના સંબધી ભટ ગિરિજાશંકર સામળજી, એમના જ વર્તનના આચાર્ય વસ્રભજી હરિદત્ત, અને મહેનાજી

માસિકમા પ્રકટ થયેલા છે આ સર્વ અવશેષોનો સગ્રહ ગુજરાત વર્નાકયુલર સોસાયટી, ફાર્બસ સભા, કે બડોદા મિટિએ પ્રકટ કરી દેવો જોઇયે, નહીં તો અત્યારે જે મળી આવે છે તે પણ થોડા વર્ષમા કાલાધીન થઇ જશે આ કામ કરી આપવા માટે ઉત્તમ સપાદક રા રા જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજી છે, અને તેઓ પણ અત્યારે વૃદ્ધ થઇ ગયા છે

* રિચર્સ સ્કૂલ (Research School)

+ પ્રાચીન ઇતિહાસની વિદ્યાઓ ઉપરાત પંડિતજી આયુર્વેદ અને વનસ્પતિશાસ્ત્ર બહુ સારા જાણતા અને જબરા મુસાફર એટલે વનસ્પતિશાસ્ત્રમા સહ્યાદ્રિ, વિંધ્યાચળ, આબુ, અને નેપાળ

રતિરામ દુર્ગારામ. આમાંથી આચાર્ય વલ્લભજી જ લાંબુ આયુષ્ય ભોગવવા ભાગ્યશાલી નીવડ્યા. રાજકોટમા આવેલું વૉટસન મ્યુઝીયમ પંડિત ભગવાનલાલની અને એમને પગલે ચાલી આચાર્ય વલ્લભજીએ કરેલી કાઠિયાવાડની મુસાફરીઓનું પરિણામ છે. સ્વ. વલ્લભજીના ગ્રંથો અને બીજાં લખાણો વિશે એમના જ વિદ્વાન પુત્ર રા. રા. ગિરિજાશંકર અનુકૂલતાએ પુસ્તક બહાર પાડનાર છે, એટલે એ વિશે અહીં વધારે લખવાની જરૂર નથી. ભાવનગર દરબાર તરફથી સ્વ૦ વજલભાઇ ગગાભાઇના તંત્રીપણા હેઠળ પ્રાચીન શિલાલેખો તામ્રપત્રો આદિના સુંદર પ્રતિકૃતિઓ અને શાસ્ત્રીય તરજુમા સાથે જે ગ્રંથો બહાર પડ્યા છે, અને વળી ભાવનગરના બાર્ટન મ્યુઝીયમમાં જે સંગ્રહ છે, તે મોટે ભાગે ભટ્ટ ગિરિજાશંકરની મુસાફરીઓના પરિણામ છે. એમા પણ શાસ્ત્રીયતા અને પસંદગી માટેનો જશ કેટલેક અંશે પંડિત ભગવાનલાલને પોતાને અને તેમના શિક્ષણને આપવો ઘટે છે. છેવટ, પંડિત ભગવાનલાલના દેહાન્ત પછી સાત વર્ષે મહેતાજી રતિલાલ દુર્ગારામે પ્રાચીન ગુજરાત ઉપર બે ભાષણ કરેલા,* અને તેમાની વિગત એમણે ફરી વિસ્તારથી લખીને 'ગુજરાતી' સાપ્તાહિકના તા. ૨૮–૪–૧૮૯૫ થી તા. ૧૫–૧૧–૧૮૯૬ સુધીના અંકોમા પ્રકટ કરેલી છે. એમાંથી કેટલોક ભાગ આજે પણ કીમતી છે, અને એ આખો વિષય યોગ્ય ટિપ્પણો સાથે કોઇ વિદ્વાન પુસ્તક રૂપે પ્રકટ કરે તો સારું એવો મ્હારો નમ્ર અભિપ્રાય છે.+

§ ૨. આપણો મધ્યકાલીન ઇતિહાસ.

ડ્યૂક ઑફ વેલિંગ્ટનની એક ઉક્તિ છે કે હિંદના વિશાળ અને મોટે ભાગે સપાટ ખંડમાં લશ્કર વડે સુરક્ષિત ટકાવી શકાય એવા સંગીન સીમાડાવાળા પ્રાતો ન્હાના કે મોટા વિરલ જ છે. આથી કરીને કોઇ પણ ભાગમા એક જરા બળવાન રાજ્યનો ઉદય થવા પામે કે તેને પોતાનો વિસ્તાર વધારતા જ જવાની જાણે ફરજ પડતી હોય–પોતાના અસ્તિત્વને ટકાવી રાખવા માટે પણ વિજયો મેળવી મેળવી સામ્રાજ્ય પ્રવર્તાવવાની નીતિ જાણે નૈસર્ગિક કે આવશ્યક જ હોય–એમ બને છે. અને ઇતિહાસના અભ્યાસીની દૃષ્ટિએ આ વસ્તુસ્થિતિ એ રૂપમા દર્શન આપે છે કે હિંદના કોઇ પણ પ્રાન્તનો ઇતિહાસ લાંબા કાળ સુધી પડ-

---

માંની હજારો વનસ્પતિઓ, જાતે શાસ્ત્રીય લક્ષણોનું બારીક નિરીક્ષણ કરીને સંસ્કૃત ગ્રંથોના વર્ણનો સાથે ઘટાવી આપી હતી. આ વિજ્ઞાનમાં એમના મુખ્ય શિષ્ય રા. રા. જયકૃષ્ણ ઇંદ્રજી છે.

* બંને ૧૮૯૫ માં, એક જ્ઞાનપ્રસારક મંડળી તરફથી અને બીજું બુદ્ધિવર્ધક સભા તરફથી.

+ ગુજરાતકાઠિયાવાડના મધ્યકાલીન અને મુસલમાની ઇતિહાસ વિશે–ફૉર્બ્સ કૃત રાસમાળા, અને વૉટ્સ, જેકબ, બર્ડ અને બેલીના રિપોર્ટો અને ગ્રંથો વિશે–ઉપર લખ્યું નથી, કેમકે એ વિષય ઘણુંખરું વિદેશી વિદ્વાનોએ જ ખેડ્યો છે. રાસમાળાની ૧ લી આવૃત્તિ ૧૮૫૬ માં પ્રકટ થઇ, અને કવિ દલપતરામ ડાહ્યાભાઇને ફૉર્બ્સ એ કામ માટે ઇ સ ૧૮૪૮ થી નોકર રાખેલા: પણ ફૉર્બ્સ પોતાની પ્રસ્તાવનામાં સાધનો મેળવી આપવા માટે મુખ્ય નોંધ એક બારોટની કરે છે. એ બારોટે પણ બન્યું એટલુ સાહેબ આગળ રજુ કરેલું; પસંદગી અને સત્યાસત્યની પરખ બધી ફૉર્બ્સે કરેલી જણાય છે. દિ બ. રણછોડભાઇ ઉદયરામના તરજુમામાં કેટલીક વધુ વિગતો, દંતકથાઓ, વંશાવલિઓ, આદિ વિચારવા લાયક છે. જુનાગઢના ભગવાનલાલ સંપતરામે સૌરાષ્ટ્ર દેશનો ઇતિહાસ અને ગુજરાતનો ઇતિહાસ એ બે ચોપડીઓ પ્રકટ કરી છે, તે ૧૮૬૦–૭૦ ની

બીજા પ્રાન્તોથી અલગ ચાલતો નથી કોઇ પણ પ્રાન્તના ઇતિહાસમા ઉંડા ઉતરવા જતા લગભગ આખા હિંદના ઇતિહાસમા ઉંડા ઉતરવાનુ પ્રાપ્ત થાય છે હિંદમા વચ્ચે વચ્ચે મોટા ભાગો જ્યારે ગાઢ ભયાનક સનાતન જંગલોથી અભેદ્ય હતા, ત્યારે પણ ગુજરાત અને બંગાળા જેવા સામસામા છેડાના પ્રાન્તો દરિયા વાટે સંબદ્ધ હતા અને પગવાટે પણ પાટલિપુત્રથી તક્ષશિલા, તક્ષશિલાથી સિન્ધુ નદીના મુખ આગળના બંદરો, અને ત્યાથી સોમનાથ પટ્ટણ, ખંભાત, ભૃગુપુર, અને થાણા, તેમ પાટલિપુત્રથી ઉજ્જયિની, અને ત્યાથી જુનાગઢના માર્ગ, પ્રજાઓની આવજાના ધોરી રસ્તા હતા રાજસ્થાનમાથી માળવદેશ અને તેમાથી ગુજરાતના રસ્તા જ્યારે ન હતા, એ પણ કોઇથી કહી શકાય એમ નથી ગુજરાતના બ્રાહ્મણોમા તળપદા અને વૈદિકના, અને વળી ગૌડ અને દ્રાવિડના ભેદ કોઇ પણ નિશ્ચિત કાલાવધિની દોરી છાટિયે, તેના કરતા વધારે પ્રાચીન છે * ઉત્તર હિંદની ભાષાઓનો શાસ્ત્રીય ઐતિહાસિક અભ્યાસ હજી આરંભદશામા છે, તે જ્યારે વધશે અને ગુજરાતી અને રાજસ્થાની તેમ ગુજરાતી અને હિંદી ભાષાઓનુ મળતાપણું બરાબર સમજાશે, ત્યારે, સંભવિત છે કે, એ જાણીતુ સામ્ય મર્યાદામા આવી ગુજરાત બંગાળા તથા ઓરિસા પ્રાંતની ભાષાઓનુ સામ્ય આજના કરતા વધારે ધ્યાન ખેંચશે મતલબ કે પ્રાચીન ગ્રીસના ઇતિહાસમા જેમ પ્રાચીન મધ્ય અને છેલ્લા સર્વ કાળમા ગ્રીસ અને બૃહદ્ ગ્રીસ (MagnaGrecia) નો અન્યોન્યાશ્રય છે, તેમ હિંદના કોઇ પણ પ્રાન્તના ઇતિહાસના દરેક કાળમા તે પ્રાન્ત અને બીજા પ્રાન્તોના ઇતિહાસનો અન્યોન્યાશ્રય છે આથી કરીને જો કદાચ આપણે ગુજરાતના જ ઇતિહાસને આજના આ સમારંભનો મુખ્ય વિષય ગણિયે, તથાપિ આપણને સ્વીકારવુ પ્રાપ્ત થાય છે કે તેમાથી હિંદના ઇતિહાસના વધારે વિશાળ ક્ષેત્રમા સરી પડવુ કેવળ કુદરતી છે

ગુજરાત અને હિંદ બંનેનો હવે શાસ્ત્રીય ઇતિહાસ રચવાનો આરંભ થવો જોઇયે વિન્સેન્ટ સ્મિથ+, જદુનાથ સરકાર, એસ કૃષ્ણસ્વામી આયંગાર× અને દેવદત્ત ભાણ્ડારકર જેવા વિદ્વાનોને હાથે તે રચાવા પણ માડયો છે આજે આ ક્ષેત્રમા માત્ર ગણતર શાસ્ત્રીય લેખકો છે તો પણ તેમની સંખ્યા હવે દાયકે દાયકે વધતી જશે એમ લાગે છે, કેમકે પ્રજાકીય અસ્મિતાનો મહાપ્રાણ વાયુ આપણા વાતાવરણમા સ્થાયી બળ તરીકે ઉમેરાઇ પોતાનુ કાર્ય હવે કુદ-

---

ગુજરાતી ભાષાના અને તે જમાનાના વિચારોના નમૂના તરીકે નોંધાવા જેવી અને જાણીતી રાખવા જેવી છે, પરંતુ એ મુખ્યત્વે ઇંગ્રેજી ઉપરથી રચાયલી છે, તે કે છે તરજુમિયા અથવા શાસ્ત્રીય તરજુમો એ બેમાથી એક વર્ગમા પડે એવી નથી, 'कहानड दे' प्रबंध, द्वयाश्रय, प्रबन्ध चिन्तामणि આદિ ઐતિહાસિક કાવ્યોના શોધન અને પ્રસિદ્ધિમા આપણા વિદ્વાનોએ આપેલો ફાળો જાણીતો છે

* 'વાડિમક' કહેવાય છે તે બ્રાહ્મણો અને કાયસ્થો વાલમી હોવા સંભવ છે મ્હારી મહા ક્ષત્રિય નાત, વડનગરા નાગરા, અને બાપ્પા રાવળથી આરંભાતો મેવાડનો રાજવંશ એક લોહીના જ છે, એના પુરાવા માટે જુવો દેવદત્ત ભાણ્ડારકર કૃત Gujjar, નાગરો માટે જુવો विमल प्रबन्ध, ઇત્યાદિ

+ આ સમર્થ ઇતિહાસકનો દેહ હમણાજ પડી ગયો છે, તે અહીં નોંધતા ખેદ થાય છે

× મદ્રાસ યુનિવર્સિટીના ઇતિહાસના અધ્યાપક ચાર જુદી જુદી પ્રજાના વિદ્વાનોમાથી એક એક—ઉત્તમોત્તમ—નામ જ ગણાવ્યુ છે

રતની શાત એકસરખી પદ્ધતિએ કરતો થશે એવાં દરેક ચિહ્ન દેખાય છે, અને કેળવણીનું બંધારણ પણ ધીમે ધીમે સુધરી પ્રજાકીય અને હિંદી સંસ્કૃતિને અનુરૂપ બનતું આવે છે. પરંતુ વાઙ્મયના કોઇ પણ પ્રદેશની ખીલવટને માટે વિચક્ષણ અને સંસ્કારી લેખકોનો પાક માત્ર થયા કરે એટલું બસ નથી, કેળવાયલા પ્રંજામતનો પણ એમને ટેકો જોઇયે. પ્રતિભાશાલિ મગજશક્તિ અત્યંત નાજુક છોડ છે અને સહાનુભૂતિના ક્યારામા જ તેનો કુદરતી વિકાસ બની આવે છે. હાલના કેળવાયલા વર્ગમા પણ હજી શાસ્ત્રીય ઇતિહાસની ઇમારત ચણાવી કેટલી તો મુશ્કેલ છે તેનો બરાબર ખયાલ નથી, તેમ પ્રજાકીય અસ્મિતા કેવળ નીતિમય નથી, એ તો નીતિઅનીતિનો મિશ્રિત જુસ્સો છે, જેને અહંકાર અને દ્વેષનું મોહાધ પાસું પણ છે, એવો પણ ખયાલ નથી. "હિંદુ સુપીરિયોરિટિ (Hindu Superioiority)" જેવી કેવળ અશાસ્ત્રીય ચોપડીઓ અતિ લોકપ્રિય થાય છે, ઐતિહાસિક નવલકથાને નામે છત્રસાલ જેવા અધમને પણ વીર પુરુષ જેવો ચિતર્યો હોય એવી ચોપડીઓના આપણી અનેક ભાષામાં તરજુમા થાય છે, અને શિવાજી અને ટીપુ સુલતાન+ જેવાની જીવનચર્યાના લગભગ દરેક મોટા બનાવને માટે પૂરતા અને વિશ્વસનીય સાધનો છે, છતા તેમના વિશે અભિપ્રાય બાધવામા હજી હઠીલા મતભેદ પ્રવર્ત્તે છે, એ આ આપણી નવી જન્મેલી અસ્મિતામા મિથ્યાભિમાન આદિ કીચડ કેટલા પ્રમાણમાં છે, તેના પ્રકટ દાખલા છે. એ અસ્મિતા નીતરી ઇતિહાસના ક્ષેત્રમા સ્વચ્છ સત્યપૂજક જ બનવાને હજી વાર છે. શાસ્ત્રીય ઇતિહાસ રચાવામાં કેટલી મહાભારત મુશ્કેલીઓ છે તેનું પણ આપણા કેળવાયલા વર્ગને સુદ્ધાં હજી ભાન ઓછું છે, એ જણાવી આપવાને એક જ હકીકત પૂરતી છે. હાલ ચોતરફથી શાળોપયોગી ઇતિહાસો માટે જબરી માગણી ઉત્પન્ન થઇ છે, અને કેળવણીની સ્વતંત્ર પ્રજાકીય સંસ્થાઓ ચલાવનારા સ્વાર્થત્યાગી દેશાનુરાગી સેવકો એ માગણી સૌથી વધારે આજીજીથી કરે છે. ભાઇઓ, જરા સબૂરી પકડો. ઉતાવળે આબા ન પાકે. ઉંડા કુવા અને વિશાળ તળાવો બંધાય, તે પછી જ તેમાંના પાણી નીકો વડે શહેરની ગલીઓમાં અને ગલીગલીના મકાનોમાં પૂરા પાડી શકાય. આપણા દેશના હજારો વર્ષના ઇતિહાસમાં હજી ઘણા ઘણા સૈકાઓ અનેકાનેક બનાવો અને અસંખ્ય પાત્રોને વિશે આપણે પૂરતું જાણતા નથી. હજી ઘણી શોધખોળ કરવાની છે, ઘણું ઘટાવવાનું છે, ઘણું વિચારવાનું છે. શોધખોળના ઉંડા કુવાઓ અને વિશાળ તળાવો હજી સંખ્યાબંધ નવા આદરવાનાં છે. અથવા, અલંકાર ફેરવીને કહું તો, શાળોપયોગી ઇતિહાસો દાબડાઓમા સીલબંધ કરેલા ફળ જેવી વસ્તુ છે. હજી તો એમાંના કેટલાંક ફલ માટેના બીજનું પણ સંશોધન કરિયે છિયે; કેટલાકના વેલા કે છોડ કે ઝાડ હજી ઉગાડિયે છિયે. જરા સબૂરી પકડો. હાલ જે કંઇ થોડા

+ મરાઠીશાહીના પૂજકો તેમ ટીપૂના નિન્દકો બંનેએ નીચેનો દાખલો મનનીય છે:— ટીપૂના સમયમાં મરાઠાઓએ પોતાની વાર્ષિક લૂટફાટોમાંની એકમાં શૃંગેરીના વિદ્યાશંકર મંદિરનો દાટ વાળ્યો તેની ફરિયાદ ટીપૂને પહોંચતાં એના તરફથી સંસ્કૃત ફરિયાદના સંસ્કૃત જવાબમાં લખ્યું છે: "ધીરજ રાખો, એમની પણ ખબર લઇશું. અથવા અમે લોકપાલક દુષ્ટોના શાસક પણ નિમિત્ત માત્ર છિયે, બ્રહ્માંડમાંના ન્હાનામોટા દરેક જન્તુને પોતાનાં કર્મોનાં કર્મફલ ભોગવવાં જ પડશે, એ તહમે કયાં નથી જાણતા—

हसद्भिः क्रियते कर्म रुदद्भिरनुभूयते."

—જુવો Mysore Archaeological Report, 1916.

ઘણા બનાવો અને મહાપુરુષો અને સમયો વિશેની શોધખોળ મનમાનતી વધેલી છે તેનાથી ચલાવતા થાવ ધીમે ધીમે એ તમારી તાત્કાલિક ઉપયોગ–ઉપભોગની વસ્તુઓના ઢગ પણ વધતા આવે છે ખરા, એ જોઇને સંતોષ માનો શાસ્ત્રીય ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ હાલ જે આકાશમાંના ઇંદુ જેવી અપ્રાપ્ય વસ્તુઓ છે, તેને પણ " અમારી હથેળીમાં લાવી મુકો," એવી બાલિશ માગણીઓ ન કરવા જેટલા મગજુ બનો *

શાસ્ત્રીય ઇતિહાસ એટલે શાસ્ત્રીય નિર્ણયોવાળો ઇતિહાસ. શાસ્ત્રીય નિર્ણય માટે બધો પુરાવો જોઇયે, આખી પરિસ્થિતિ ધ્યાનમાં લેવાવી જોઇયે, સામ સામા દરેક બલાબલની ચોક્કસ તુલના કરવી જોઇયે, દરેક નોંધ, ઉક્તિ, દાવા, તહોમત, અને સાક્ષીની વિશ્વસનીયતા કેટલી છે તે સકારણ નક્કી થવુ જોઇયે, અને એ સર્વમાંથી સત્ય–આખા સત્ય–ને જ વળગી રહી કારણ અને કાર્યની ઘટના શુદ્ધ ન્યાયબુદ્ધિથી કરવી જોઇયે. પુરાવો સીધો અને આડકતરો ઘણા ઘણા પ્રકારનો હોય છે, જેમાંના મુખ્ય પ્રકારોમાંના ઘણા વિશે જુદા જુદા ગ્રંથો જેટલો વિસ્તાર થઇ શકે આડકતરા પુરાવામાં તે તે દેશકાળની અવશિષ્ટ રહેલી તમામ વસ્તુઓ આવી જાય છે સાહિત્ય અને વાઙ્મય, કલાઓ અને ધંધા, આર્થિક, સાંસારિક અને ધાર્મિક પરિસ્થિતિ–આખી સંસ્કૃતિનો જ એમાં સમાવેશ થાય છે તેમ તે પ્રદેશની ભૂરચના અને આબોહવા જેવાં લાંબા વખત સુધી એકસરખા પ્રવર્તતાં કુદરતી કારણો+ પણ એમાં અગત્યનું સ્થાન ધરાવે છે

દાખલા તરીકે રાજપૂતો અને મુસલમાનો વચ્ચે લાંબા સૈકાઓ સુધી ચાલેલા સંગ્રામોમાં સામાન્ય રીતે કહેવાય છે, અને તે સ્થૂલ દૃષ્ટિએ ખરુ પણ છે, કે આપણને મોટે ભાગે એ વંશપરંપરાના કારી વિગ્રહોના એકતરફી–મુસલમાનોના જ–અહેવાલો મળી આવે છે પરંતુ અકબર અને રાણો પ્રતાપ, જહાંગીર અને રાણો કર્ણ, એ વચ્ચેના મુસલમાની અહેવાલો જ તપાસો. પણ સાથે ડગલે ડગલે એ પ્રદેશના ડુંગરો, ઘાટો, કિલ્લાઓ, સહેલા અને વિકટ રસ્તાઓ, જુદે જુદે સ્થળે દાણાપાણીની સોઇ, વગેરેનો પણ વિચાર કરતા જાવ હું ધારુ છુ કે અકબરનો આશય પ્રતાપને જડમૂલથી ઉખેડી નાખવાનો હતો જ નહી વિગ્રહ લાંબો

* આ પ્રકારની એક ઘણી જુની માગણી કે આશા બુદ્ધિવર્ધક ગ્રંથ, પુસ્તક ૮ (ઇ સ. ૧૮૬૩) માં જોવામાં આવે છે, તે મ્હારી જાણ પ્રમાણે સૌથી પહેલી હોવાથી તેમાંથી એક વાક્ય અહી અસલ પ્રમાણે જ ઉતારુ છુ "હમને એવી પૂર્ણ ઉમેદ છે કે મુંબઇની યુનીવરસીટીમાં પસાર થયેલાઓ હિંદુસ્તાનની એક જુદી જ તવારીખ લખીને તે પર સારી શોધથી કરીને હિંદુસ્થાનની ખરેખરી હકીકત લખશે "

+ ગુજરાતના ઇતિહાસમા ભૂરચના અને આબોહવાના કુદરતી કારણની અસર ઘણી ઉંડી અને અત્યંત મહત્વની જોવામાં આવે છે આપણી નદીઓ–તાપી, નર્મદા, મહી, સાબરમતી, સરસ્વતી, અને બાદર–દરેક વિશિષ્ટ વ્યક્તિત્વ વાળી છે એ દરેક ખીણની જમીન જુદી, ખેતી જુદી, લોક અને ઉદ્યમધંધા પણ અનેક રીતે જુદા જુદા આ છમાં નળકાંઠાની નાળ, લૂણી નદી, અને કરાંચી પાસેથી આરંભી થાણા સુધીનો દરિયાકાંઠો ઉમેરો. કચ્છની હદને અને પૂર્વે આવેલા રણને પણ એ દરિયાકાંઠામાં જ ગણવાના છે એ નવથી આપણી નવરત્ના વસુંધરા નિર્માઇ છે, આપણો નવરંગ પ્રતપટ વણાયો છે એ નવ મહાપ્રબલ બીજોએ આપણો ઇતિહાસ ભૂતકાળમાં રચાયો છે, વર્તમાનમાં રચાય છે, ભવિષ્યમાં રચાશે. આ નવમાંથી હાલી, નર્મદા અને રણ સમેત દરિયાકાંઠો એ ત્રણે મહા પરિવર્ત નોંધ્યા છે, અને ગુજરાતના ઇતિહાસમાં સૌથી મોટાં પરિવર્તનો પણ એ જ છે, જે ગુજરાતી પ્રજા વિજ્ઞાનનેત્ર ઉઘાડશે ત્યારે જ પૂરા અંધારા ઉકેલી શકાશે

ચાલતા બંને પક્ષ હઠે ભરાય: એ કુદરતી છે; સામો પક્ષ અતિ નબળો નીવડે તો જીતનાર પોતાની મૂલ ઇચ્છાના કરતા યે વધારે બથાવી પડે, તેમ એથી ઉલટું અતિ બળવાન માલુમ પડે તો જીતનારને પોતાની ઓછામાં ઓછી મુરાદના કરતા યે ઓછુ સ્વીકારીને મન વાળવું પડે, એ પણ કુદરતી છે. અકબરે જે જે ઉપાયો યોજ્યા, એનાં થાણા જ્યા જ્યાં પડ્યાં, અને જે જે રસ્તે એના લશ્કરે શત્રુના કિલ્લા લીધા અને પોતાના કિલ્લા સ્થાપ્યા, તથા લ્હડાઇઓ કરી, એ સર્વનું બારીક અવલોકન કરતાં, હું ભૂલ ખાતો ન હોઉં તો, લગભગ સિદ્ધ થઇ શકે એટલું સાફ માલમ પડી આવે છે, કે અકબરનું મૂલ લક્ષ્ય પોતાની દક્ષિણ સરહદ પાકી કરવા માટે તથા પશ્ચિમ મેવાડનો ગુજરાતમાં ઉતરવાનો ધોરી માર્ગ+ પોતાનો કરી લેવાને માટે જેટલો મુલક જોઇયે તેટલો દબાવવાનું જ હતું. મુસલમાન લેખકોએ આપવડાઇમાં ઘણી વિગતો ખોટી લખી છે, દરેક લ્હડાઇમા પોતે જીત્યાનું જ લખ્યું છે, દુશ્મનોને ભાડયા જ છે, અને આખા અહેવાલને દીનના વિજયના વાવટામાં લપેટી લીધો છે, અને કાફરો ઉપરના દ્વેષની લાળે તરબોળ કર્યો છે,* એ સર્વ માનવ પ્રકૃતિની એક સાધારણ ખાસિયતના પરિણામ છે. એ આપવડાઇ અને પર-દ્વેષની ખાસિયત ઇતિહાસકને ડગલે ડગલે નડે છે ખરી, પણ જ્યા સુધી તે પોતાના વિષયની ઉપલી સપાટીએ જ તરે છે ત્યાં સુધી જ. તે જરા ઉડો ઉતરે છે કે તુરત જે સાક્ષીના અહેવાલ વડે જ એને તપાસ કરવી પડે છે, તે સાક્ષીની ખામીઓને પેલે પાર એની દૃષ્ટિ જવા માંડે છે. અમુક યુદ્ધ વિશેની એણે લખેલી હકીકત ખરી હશે કે ખોટી એ તો મુકાબલે બહુ ન્હાની બાબત છે. આખા વિગ્રહ કે આખા બનાવનું સત્ય સ્વરૂપ તેના હાથમાં પકડાઇ આવે છે. અને એ ઘણા વધારે મહત્વનું સત્ય છે. અકબર પછી જહાંગીર ગાદીએ આવ્યો ત્યારે એની પણ મેવાડ ઉપર લાંબા વખત સુધી લ્હડાઇઓ થઇ. એ વિગ્રહના મુસલમાની અહેવાલો તપાસિયે છિયે, એ લ્હડાઇઓના પ્રદેશની ભૂરચના સાથે મેળવિયે છિયે અને પરિણામનો સંધિ થયો તેની શરતો વિચારિયે છિયે, ત્યારે તો આ લાબા ચાલેલા મુકાબલા વિશેના મુસલમાનોના વિજયોની નોંધના અહેવાલોમાથી પચાશ ટકા કરતાં પણ વધારે બાદ કરવા જોઇયે એમ ખાતરી થાય છે: સર ટૉમસ રો અને ટૉડના એ વિગ્રહો અને તેના પરિણામનાં ચિત્ર વધારે સાચા ગણવાનું પ્રાપ્ત થાય છે; અને મેવાડના રાણાએ મોગલ સામ્રાજ્યના લશ્કરી બલ સામે યશસ્વી ટકાવ કર્યો તથાપિ મોગલોનો લગભગ કાયમનો ઘેરો અને તેમાથી પરિણમતું લાબા કાલનું આર્થિક દબાણ (economic pressure)એ કે એની પ્રજા સહી ન શક્યાં, અને તેથી કરીને જ

\+ અજમેરથી સોજત, ત્યાંથી શિરોહી, અને ત્યાંથી પટ્ટણનો માર્ગ. અકબર ઇ. સ. ૧૫૭૩ માં ઑગસ્ટની ૨૩ મી તારીખે ફત્તેહપુર સિકરીથી નીકળી તા. ૨:૭ સપ્ટેંબરે રોજ પચાશથી વધારે માઇલની કુચ કરીને લગભમ છઠી સવારીએ અમદાવાદ આવી પહોંચ્યો આ રસ્તે. આગ્રા, દિલ્હી, અને અજમેરની દક્ષિણ સરહદ ઉપર જયપુર અને બુંદીનાં રાજપૂત રાજ્યને મોટાં અને બળવાન અકબરે જ બનાવ્યાં એમ કહેવામાં લેશ પણ અતિશયોક્તિ નથી. જુવો બુંદી સાથેનો એનો તહ-ઇ. સ. ૧૫૬૯ : Vincent Smith, Akbar the Great Mogul, pp. 98-99; Tod, Annals of Haravati, ch. 3 ; અને સરકારી ટ્રિગનોમેટ્રિકલ સર્વેના નકશાના રાજપુતાનાનાં Sheets.

* આ વર્ણન મુસલમાન અહેવાલો અને ઇતિહાસોના ઘણા મોટા ભાગને લાગુ પડે છે. અકબરના સમયના અહેવાલો મુકાબલે બહુ સારા છે, રાજપૂતો અને રાણા પ્રતાપના કેટલાક ગુણ સ્પષ્ટ સ્વીકારે છે.

એણે જહાંગીરે બક્ષેલી અતિ ઉદાર શરતો માન્ય રાખી કેવળ નામની તાબેદારી સ્વીકારી, એ સાબીત થાય છે

આ પ્રકારના બીજા દાખલાઓ પણ ઘણા છે, પરંતુ તે અહીં નોંધવા જતાં લંબાણ થઈ જાય, માટે હવે આપણે વિષયની બીજી બાજુ તરફ વળિયે જ્યાં જ્યાં બીજા અને સ્વતંત્ર તત્કાલીન અહેવાલો મળી આવે ત્યાં ત્યાં તે વડે મુસલમાની અહેવાલોની સત્યાસત્યતા તપાસવી, અને બંને વર્ગના અહેવાલોને તે તે ભાગની ભૂરચના, તે તે સમયની પરિસ્થિતિ આદિ સાથે ઘટાવી જોવા, એ બંને સિદ્ધાન્તો ઇતિહાસના શાસ્ત્રીય અભ્યાસને માટે સર્વમાન્ય છે આ ઉપરાંત શાસ્ત્રીય અભ્યાસક દરેક જાતના સાધનની અંગત ખામીઓ વિચારે છે અને તેનાથી ચેતતો રહેવા હરએક પ્રયત્ન કરે છે રાજતરંગિણી, હર્ષચરિત, વિક્રમાંકદેવ ચરિત, કહાનડે પ્રબંધ આદિ હિંદુ ઇતિહાસોની ખામીઓ ચારે બાજુએ સ્વીકારાય છે, બલ્કે એ ખામીઓ છે તે કરતાં પણ મોટી અને વધારે ગણવાની પ્રથા પડી ગઈ છે એથી ઉલટું મુસલમાની સાધનોની ખામીઓ ધ્યાનમાં લેવી જોઇયે એટલી લેતાં હજી પણ આપણે શીખ્યા નથી હિંદુ સાધનો નથી જ, ઐતિહાસિક ગણાય એવાં સાધનો ફક્ત આ મુસલમાની છે, એ ઇતિહાસશોધકોની પહેલી પેઢીનું મત હતું. પછી એમાં સુધારો થતો આવ્યો છે ખરો, તથાપિ હજી મુસલમાની સાધનોને આપણે હદથી વધારે વજનદાર ગણિયે છિયે હિંદુ સાધનો મળતાં ગયાં તેમ તેમ પહેલું મત ફર્યું ખરું, પરંતુ જે મળ્યાં તે હિંદુ સાધનોને મુકાબલે મુસલમાની સાધનો ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ પ્રથમ દરજ્જાને વધારે માની શકાય એવાં જણાયાં એ વાઙ્મયમાં તારીખો, બનાવો, વંશાવલિઓ, અમલદારો અને સ્થળોનાં નામ, વગેરે વિગત ઘણી વધારે અને ચોક્કસ હોય છે, અને વળી તે એક ક્રમબદ્ધ ઇતિહાસ રૂપે અને ગદ્યના ધોરણો ઉપર લખેલી છે એ ઉઘાડું છે પરંતુ બીજી બાજુ પણ જરા વિચારો જે લેખકોને હાથે એ લખાયાં છે તેમની ખાસિયતોથી, જે વાચનારા માટે એ લખાયાં છે તે પ્રજાના લોકમતના રૂઢ વલણોથી,* અને જે ફારસી અરબ્બી સાહિત્યનું અનુકરણ એ કર્તાઓએ પોતાના સ્વતંત્ર ગ્રંથ રચતાં જાણ્યેઅજાણ્યે કર્યું છે, એ સાહિત્યમાંની ભાવનાઓથી એ સર્વ અહેવાલો રંગાયા હોય એ સ્વાભાવિક છે, અને આથી કરીને હું જે અહીં ભાર દઈને કહેવા માગું છું તે એ છે કે આ સર્વ એક સામાન્ય વ્યાપક ચેતવણી તરીકે સ્વીકારે છે તે અભ્યાસકો પણ એ ચેતવણીમાંથી ફલિત થતી શાસ્ત્રીય અશ્રદ્ધા (Scientific incredulity or independence) ખરી રીતે કેટલી તો વિશાળ અને ઉંડી હોવી જોઇયે, તે સામાન્ય રીતે ભુલી જાય છે આ માંહી દરેક લેખકની જુદી જુદી ખાસિયતોનો વિષય અતિ વિશાળ, અને મુસલમાની વાચક વર્ગના વલણનો વિષય જાણીતો, એથી એ બંનેના ઉપર કરેલાં નિર્દેશથી જ સંતોષ માની, ત્રીજી ફારસીઅરબ્બી સાહિત્યમાંની ભાવનાઓ વિશે અહીં થોડોએક વિચાર કરિયે દરેક સંસ્કૃતિસંપન્ન પ્રજાના સાહિત્યમાં અમુક ભાવનાઓ ઓતપ્રોત હોય છે જ, અને એ ભાવનાઓ જ જુદા જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી અને વિવિધ અનુભવોની સામગ્રીમાં દોરાતી ચિત્રાતી એ સંસ્કૃતિમાંના સાહિત્ય ફિલસુફી અને ધર્મના વિશિષ્ટ સ્વરૂપ ઘડે છે ઇતિહાસમાં પણ

* એક છેક ન્હાનો દાખલો વિચારો, કાફીખાન શિવાજીના મોતની સાલ 'કાફિર બ જહન્નમ રફત ' એ વાક્ય પરે નોંધે છે જે વાચક વર્ગના રંજન માટે બેઅદબ આ પ્રકારના સાલ-મેળો જોડવામાં ભાષા ઉપરના પોતાના કાબુની સફળતા માને તે બેઅદબ વા વાનરે પાસેથી હિંદુઓના બાબતીઓ તરફ માનવૃત્તિ કે ન્યાયબુદ્ધિની શી આશા !

એ ભાવનાઓની છાપ ઉંડી અને આરપાર પડે છે. મુસલમાની સાહિત્યની એક ભાવના ભક્ત જનની—દીન–પરાયણતાની. આપણા સુલતાનોમાંથી જેના જેનામાં આ વલણ કંઇ ગે આગળ પડતું હશે, તે તે દરેકને આપણા ઇતિહાસકોએ નમૂનેદાર ભક્તજન જેવા ચિત્રી દીધા છે. એ સાહિત્યની બીજી ભાવના અજિત વિજેતાની; એ વીર નર લોહીની નદીઓ વહેવડાવે, રડવડતાં માથાંઓના પિરમિડો રચે, લ્હડાઇઓ કરે, ચોતરફ દુશ્મનો એનાથી ત્રાસે જ, અને રાજ્યનો વિસ્તાર એ વધાર્યે જ જાય. ત્રીજી ભાવના વહીવટકુશળ રાજ્ય-કર્તાની. આપણા સુલતાનોમાં કેટકેટલામાં આ નમૂનાઓ અને તેમના વિવિધ મિશ્રણ જોવામાં આવે છે? એ સાહિત્યની બીજી એક ભાવના મદોન્મત્ત ઉચ્છૃંખલ પૌરુષની*: નિશાબાજી રંડીબાજી આદિમાં ચકચૂર, જેના પર રાજી તેને પલકમાં ન્યાલ કરે, જેના પર આંખ ફાટે તે ચપટીમાં ચોળાઇ જ જાય–એવા સુલતાનો પણ આપણા ઇતિહાસોમાં ક્યાં ઓછા છે?...આ પ્રમાણે જ્યારે વિચાર કરિયે છિયે ત્યારે એ ઇતિહાસોને જ્યાં જ્યાં સ્પષ્ટ ખોટા ઠરાવી ન શકિયે તે તે સર્વ વિગતોમાં ખરા માનવાનું વલણ અત્યાર સુધી પ્રવર્ત્તે છે તે કેવું અશાસ્ત્રીય છે, એ આપણી સમઝમાં આવવા માંડે છે.

મુસલમાની ઇતિહાસોમાં જે આપેલું છે તેમાં આ પ્રમાણેની ખામીઓ છે, જે મહ-ત્ત્વની છે, ત્યારે એમાં જે આપેલું નથી, જે હોય જ નહીં, તે એની સાથે તુલના પણ ન થઇ શકે એટલા વધારે મહત્ત્વનું છે. કુતુબુદ્દીને દિલ્હીની ગાદી સ્થાપી ત્યાંથી ઇ. સ. ૧૫૫૬ સુધીના સાડાત્રણ સૈકામાં દિલ્હી અને લાહોરથી તે દ્વારસમુદ્ર અને વરંગળ સુધી જે ન્હાની મોટી સલતનતો લાંબો ટુંકો સમય ચાલી, તે સર્વને એક સામટી લેતાં આપણા મગજ ઉપર કેવી છાપ પડે છે વારુ? જાણે, અમુક સ્થળે એક વિદેશીઓની છાવણી પડે. તેમાં એ છાવણીના માણસોને રુચે એવા જ દેશી માણસો છાવણીના દાસાનુદાસ તરીકે જ વસી શકે. તેની મર્યાદાની આસપાસ એક મોટું વર્તુલ જાણીને જ ખેદાનમેદાન કરવામાં આવે, તે છાવણીના પોતાના અભેદ્ય રક્ષણ તરીકે. આ ખેદાનમેદાન વર્તુલમાંથી લશ્કર મરજી પડે ત્યારે બહાર ધસે, ફાવે એટલી લાંબી મજલ કરે, અને લૂંટથી તથા ગુલામ કરેલા–"બાનો" નાં–ટોળાંઓથી લાદેલું પાછું છાવણીમાં પેસે. ખેતી, ધંધોરોજગાર, આબાદી, સમૃદ્ધિ, જાહોજલાલી આ છાવણીના ક્ષેત્રફલની અંદર જ. મહેનત, મજૂરી, કસબ, અક્કલ, મુખ્યત્વે ગુલામોની એટલે કે દેશીઓની. જેમ જેમ છાવણીએ રોકેલો પ્રદેશ અને તેમાંની વસતી વધે, તેમ તેમ તેની આસપાસનું ઉજ્જડ વર્તુલ પણ વધે અને તેમાંથી ધસી આવતી લ્હડાઇઓ પણ વધે. એથી ઉલટું છાવણીના નાયક સુસ્ત કે નિશાબાજ હોય અથવા તેમાંના અમલદારોમાં કલહ કુસંપ હોય, તો આખી છાવણીનું બળ તુરત ઘટે, તેનું ક્ષેત્રફળ, તેની વસતી, આબાદી, સર્વ એકદમ ઘટે. છાવણીથી આઘે અમુક કિલ્લો

* આનો એક અચ્છો ટુંકો દાખલો નોંધું. અલ્લાઉદ્દીન એક વખત દરબાર ભરીને બેઠો હતો ત્યાં એક દરબારીએ એની ખુશામદ કરી–"પાદશાહ સલામત, આપ કેટલા સુખી! પરવરદેગા-રની આપના ઉપર કેટલી મીઠી નજર! બહાર નીકળો છો ત્યારે માઇલો સુધી સોના રૂપાના મુઠ્ઠેમુઠ્ઠા ઉડાવો છો ને લુંટાવો છો. ઉત્તમ ખાણુંપીણું રોજ ભાઇબંધદોસ્તો સાથે ઉડાવો છો તેની વિવિધતાઓનો સુમાર જ નહીં. વળી આજે આશરે એક વર્ષથી હુ જોતો આવું છુ, કોઇક જ દિવસ ખાલી જાય છે, લગભગ રોજ ને રોજ કાં તો આપના કોઇ લશ્કરની મોટી ફત્તેહના ખુશ ખબર આવે છે, અગર આપના જનાનામાંની આપની કોઇ ને કોઇ બેગમને બેટો જન્મ્યાની વધાઇ આવે છે. અને હજી તો આપનો સિતારો ચડતીનો જણાય છે. ખુદા આપને સલામત રાખો!"

કેન્દ્રસ્થળ હાથમા આવે અને ત્યા ત્યાથી નસવાનુ ઠગાવવામા આવે, કે તે પણ એક ન્હાની છાવણીનુ મધ્યબિન્દુ બને અને વળી હિંદની પારના મુસલમાની મુલકમાથી ટોળા ધસી આવી છાવણી પર હુમલા કરે, તેમા ઘુસી જાય, એટલે પ્રવર્ત્તે જૂના અને નવા વચ્ચે ઝપાઝપી અને કાપાકાપી,–જ્યા સુધી સૌ માથે સવાશેર બનીને એક જણ આખી છાવણીને પોતાની આણ તળે આણી શકે ત્યા સુધી .

મુસલમાની ઇતિહાસોમા જે છે તે આ સર્વ કેમના લાબાટુંકા અહેવાલો જ છે હિંદનો સાડાત્રણ સૈકાઓનો ઇતિહાસ તે આ ? મુસલમાનો કદાચ કહેશે, "હા, એ જ હિંદનો એ સમયનો ઇતિહાસ " જેઓ અવ્વલ દરજ્જે મુસલમાન છે, હિંદવાન બીજે દરજ્જે જ છે, તેઓ એ પ્રમાણે માને તે પણ કુદરતી છે પરતુ હિંદુ નહી એવામાથી જેઓ–મુસલમાનોમા પણ–અવ્વલ દરજ્જે હિંદવાન છે, અને વળી જેઓ હિંદની સસ્કૃતિને દુનિયાના એક મહાદૈવતનો અવતાર ગણે છે, અને વેદકાળથી આરંભીને આજ સુધીમા તેના થયેલા પરિવર્ત્તો અને દશાન્તરોના સ્વરૂપ કારણો સાથે ઉકેલવા માગે છે, તે સર્વ તો ડોકુ ધુણાવશે, અને જુદુ જ કહેશે તેઓ કહેશે હા, આ છાવણી અને તેના બળની ઇયત્તા અમે જોઇ એના કારણો અને એમા થતા ફેરફારોના અન્તર્ગત બીજ પણ જોયા હિંદના ઇતિહાસમા એને પણ સ્થાન છે ખરુ પરતુ એ સમયના હિંદના ઇતિહાસનો અલબત વધારે મહત્ત્વનો ભાગ તો એ છાવણીની બહારના હિંદુ પ્રદેશના ઇતિહાસને જ ગણિયે છિયે અને તેને માટે તો આ અહેવાલો નહી જેવી જ માહિતી પૂરી પાડે છે એ પ્રદેશના ઇતિહાસની જરૂર તેને પોતાને માટે છે એટલુ જ નહી, આ છાવણીશાહીના ઇતિહાસને પણ પૂરેપૂરો ઉકેલવામા એ હિંદુ પ્રદેશનો ઇતિહાસ નથી, એ મોટી ખોટ પડે છે

અને આ વિચારશ્રેણિમા એક ડગલુ આગળ પણ વધી શકાય છે સાડાત્રણ સૈકા દરમિયાન થયેલી બધી જ સલતનતોમા છાવણીશાહી પૂરેપૂરી પ્રવર્તેલી નથી 'એ છાવણીશાહીનો શુધ્ધ નમૂનો—આપણે તાબે કરેલી પ્રજાના પ્રમાણમા એટલા તો નિર્બલ છિયે કે–અપ્રાપ્ય છે, અથવા તો, એ નમૂનો–દુષ્ટ જ છે, આપણે કઇક બીજો પ્રયોગ કરિયે,' એવા સ્પષ્ટાસ્પષ્ટ વિચારથી પ્રેરાઇને કેટલીક સલતનતો મૂલથી જ જુદા નમુનાની સ્થાઇ હતી, અને કેટલીક પાછળથી નબળી પડતા અનેકમની મૂલ નમૂના કરતા જુદા સ્વરૂપની થઇ હતી ટુકામા, મુસલમાન સલતનતો સ્થપાઇ તો ખરી, પણ હિંદુઓના વત્તાઓછા ટેકાથી જ નભી શકે એવુ પણ કેટલીકનુ સ્વરૂપ ઘડાયુ સનાતન હિંદુ સસ્કૃતિમા રાષ્ટ્રને જે સ્થાન આપવામા આવ્યુ છે, ક્ષત્રિય રાજાઓના દફ્તરી

* આનો એક સુન્દર દાખલો સાભરી આવે છે સુરતના મિ અબદુલ્લાભાઇ ચસ-અલિ સિવિલિયન થયા પછી થોડા જ વર્ષમા (ઘણુ કરીને ઇ સ ૧૯૦૦ પહેલા) અલિગઢ કૉલેજની મુલાકાતે ગયા હતા, ત્યા પ્રિન્સિપાલે એમને વિદ્યાર્થીઓને કઇ બોધરૂપ બોધ દેવાની વિનતિ કરતા, એઓએ ત્યાના વિદ્યાર્થીઓને કહ્યુ હતુ—"તમે ઇસ્લામ વિશે તો પૂરી નિષ્ઠાથી બધુ ભણશો જ એ મ્હારી ખાતરી છે પણ મ્હારી ખાસ ભલામણ છે કે રામાયણ અને મહાભારત પણ તમારે એટલી જ નિષ્ઠા અને માનબુદ્ધિથી ભણવા એમા રામચન્દ્ર અને સીતા, યુધિષ્ઠિર અને દ્રૌપદી, ભીષ્મ અને કુન્તીના જે ઉમદા ચારિત્ર્ય નિરૂપેલા છે, તેનો જોટો આખી દુનિયાના સાહિત્યમા પણ ભાગ્યે મળી આવે"

જે મર્યાદાઓ આણી છે, અને તેમને માથે જે ફરજો નાખી છે, એમાંનું કેટલુંક આ વિદેશી મ્લેચ્છોએ સમઝ્યેઅણસમઝ્યે પણ સ્વીકાર્યું અને કૃતિમાં ઉતાર્યું. બંગાલ, જાનપુર, માળવા, ગુજરાત અને ગુલ્બર્ગ તથા તે ફાટતા થયેલી નિઝામશાહી આદિ સલતનતો આ મિશ્ર રૂપની હતી: હવે વસ્તુસ્થિતિ આ જાતની હતી તો તેના વિશે એક ગંભીર સવાલ ઉત્પન્ન થાય છે. છાવણીશાહી અને મિશ્ર એ બે સ્વરૂપની સલતનતોમાથી હિંદના ઇતિહાસની દૃષ્ટિએ વધારે મહત્ત્વની કઇ સલતનતોને ગણવી? શુદ્ધ છાવણીશાહી સલતનતોને કે મિશ્રને? મુસલમાની અહેવાલો શુદ્ધને જ વધારે ગૌરવ આપે છે. મિશ્ર સલતનતોના એમના ઇતિહાસ છેક ત્રુટિત, અપૂર્ણ અને ટુંકામાં પતાવેલા છે. આ પણ એ અહેવાલોની એક ગંભીર ન્યૂનતા છે. **મુસલમાન અને હિંદુ સંસ્કૃતિના નિકટ સંબંધમાંથી જે મહાભારત પરિવર્ત્તો થઇને, આપણી હાલની સંસ્કૃતિની જનેતા એટલે હિંદની મધ્યકાલીન સંસ્કૃતિ ઉત્પન્ન થઇ, તેનાં સર્વ મૂલ આ મિશ્ર સલતનતોમાં છે.** હિદુ સંગીત, હિંદુ કલાઓ, ઉર્દૂ આદિ વર્તમાન ભાષાઓ અને તેમનાં વાઙ્મય, હિંદુ નાતો જાતો ધર્મો અને હિંદુ પહેરવેશ અને સાંસારિક રિવાજો; હિંદુ કથાઓ, કિસ્સો, ભવાઇઓ, રામલીલાઓ, રાસલીલાઓ, ભજનો, અને તમામ લોકસાહિત્ય, સર્વના ઉગમસ્થાન અહીં છે. એમાંનું કેટલુંક છાવણીશાહી સલતનતોમાં શરુ થયું હશે, તે પણ, સંભવિત છે કે, આ મિશ્ર સલતનતોમા સ્વીકારાઇ ફેલાઇને જ બહારની હિંદુ વસતીમા પ્રવેશ પામ્યું. આપણે આ સાહાત્રણ સૈકાઓનો જે ખરો ઇતિહાસ ઉકેલવાનો છે તે આ જ છે. **આરંભે હિંદુ સંસ્કૃતિનું હિંદના જુદા જુદા ભાગોમાં કેવું સ્વરૂપ હતું, મુસલમાની સંસ્કૃતિનો હુમલો થતાં અને બંને સેળભેળ થતાં શા શા ફેરફાર કયા અનુક્રમમાં કેટલા બલથી કયાં કારણોને લીધે પ્રવર્ત્યા, અને અંતે જે જે વિશિષ્ટ આકારમાં સ્થાયી થયા તેનો ખરો ખુલાસો શો જણાય છે?**— એ જ મધ્યકાલીન હિંદના ઇતિહાસનો મહાભારત સવાલ છે, જે હજી સુધી મોટે ભાગે અનુત્તર રહેલો છે. વળી, એ ઉત્તર ઘટાવવામાં એ આપણા મુસલમાની અહેવાલો, સાધનો તરીકે, બહુ ઉંચી પંક્તિના ગણી શકાય એમ છે નહી. દાખલા તરીકે, આ દૃષ્ટિએ અમીર ખુશરૂના ઐતિહાસિક લખોણો કરતા એનાં બીજા લખાણો ઘણાં વધારે કીંમતી છે. મતલબ કે ઉર્દૂ, બંગાળી, ગુજરાતી આદિ વર્તમાન, અને ફારસી, અર્ધમાગધી, અપભ્રંશ, સંસ્કૃત આદિ જૂની ભાષાઓનું એ સૈકાઓનું—ચોક્કસ એ સૈકાઓનું ગણી શકાય એવું—સર્વ સાહિત્ય, જે જે મળી આવે તે સંશોધીને પ્રકટ કરવું, એ આ સમયના ઇતિહાસનું જ એક અતિ મોટું કાર્ય છે. સાહિત્યની કે બીજી કોઇ દૃષ્ટિએ તે કૃતિઓ ગમે તેટલી ઉતરતી જણાય, તથાપિ એ સમયની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ ઘટાવવાને માટે એ જ સર્વોત્તમ સાધન ગણવાનું છે, એ નિર્વિવાદ છે. આપણા વિદ્વાનોમા **ચીમનલાલ** ડાહ્યાભાઇ દલાલે+ આ દિશામાં સારી પ્રવૃત્તિ આરંભી હતી, તે એક કરતા વધારે વિદ્વાનોએ આગળ ચલાવવાની આવશ્યકતા છે. હિંદના મધ્યકાલીન ઇતિહાસના શોધકોને માથે આ કર્તવ્ય ઘણું મોટું છે, અને તેમા પ્રાન્ત પ્રાન્તના વિદ્વાનો અને સરસ્વતીપોષક સંસ્થાઓના સહકાર જેમ જેમ વધતા જશે, તેમ તેમ જ ઉચી કોટિની કાર્યસિદ્ધિ હાંસલ થવા સંભવ છે.

+ જુવો બરોડા સીરિઝમાં એમણે પ્રકટ કરેલાં અને તૈયાર કરવા માંડેલાં પુસ્તકો, પાંચમી પરિષદ્ માટે એમણે લખેલો નિબંધ, વગેરે.

§ ૩. આર્થિક ઇતિહાસ.

લખેલો ઇતિહાસ ઉત્પન્ન થાય છે, અને બનેલા બનાવની નોંધ, સ્મારક, ચિહ્ન આદિ સ્થાયી રૂપમા જળવાય છે, એ માનવ પ્રકૃતિના ઉચ્ચ, મધ્યમ, અને નીચ ત્રણે જાતના ગુણોના પરિણામ છે લખેલા સાધનોમા અમુક પુરુષ વિશે ગીતો, પ્રશસ્તિઓ, જીવનચરિતો, અને માણસે પોતે પોતા વિશે લખેલી કે કહી રાખેલી હકીકત, ક્રમબદ્ધ અહેવાલો અને ઇતિહાસોથી કંઇક વહેલા ઉત્પન્ન થાય છે આ પ્રમાણે ખરાખોટા જીવનચરિતો અને તેના ખરાખોટા સાધનો જમાને જમાને પેદા થઈ તેમાનો મોટો ભાગ પાછો કાળની મુખગુફાના અંધકારમા સમાય છે છાપખાનાનો ઉપયોગ અને લખવાવાચવાની આવડત વધારે ફેલાય છે, તેમ તેમ આ સાધનોનો જથ્થો અતિશય વધી જાય છે, અને તેમાનો ઘણો ભાગ વધારે લાંબા વખત સુધી પુસ્તકાલયો, વર્તમાનપત્રોના જૂના અંકો, ખાનગી સંગ્રહો આદિમા જળવાઈ રહે છે, અને આવી રીતે ઇતિહાસકને જોવાવિચારવાની સામગ્રીનો ગંજ વધી પડે છે એટલુ જ નહી પણ તે ગુંચવણોથી ભરપૂર બની જાય છે સરવાળે સત્ય જ્ઞાનની ઉપલબ્ધિ અને સ્થાપનાનો સંભવ વધે છે કે શી રીતે એ વિશે ઇતિહાસક્ષેત્રના ધુરંધર પંડિતો હજી શંકામા છે પરંતુ આપણે ત્યા તો આ સર્વ ક્રમ હજી બીજદશામા છે અને એવા સાધનો વધે, તેમ તે વધારે ફેલાય અને વધારે ચર્ચાય, એ જ આપણા પ્રાંતમા હજી જરૂરનું છે ભગવાનલાલ ઇંદ્રજી, દયાનંદ સરસ્વતી,* અને નર્મદ જેવા મહાપુરુષોના પણ જોઇયે એવા ચરિત્રગ્રંથો લખાયા નથી ગગા ઓઝા, હરિદાસ વિહારિદાસ અને ગોકળજી ઝાલા+ જેવા રાજપુરુષોના ચરિત્રોની પણ ખોટ જ રહેલી છે, અને તે હવે પૂરવા સંભવ પણ ઓછો જણાય છે આ પ્રમાણે શુ શુ નથી અગર જોઇયે એવુ નથી, એની

---

* એમણે પોતાના પૂર્વાશ્રમના જીવન વિશે અને આર્યસમાજની પ્રવૃત્તિ આરંભી ત્યા સુધીની હકીકત પૂનામા બે ભાષણોમા કહી હતી તેનો અતિ ટૂંકો સાર તે વખતે મરાઠીમા છપાયો હતો, આ દેવેન્દ્રનાથ મુકરજીએ શોધી કહાડી મ્હને બતાવેલો, ત્યારે એમની ઇચ્છાથી મ્હે એનો ગુજરાતી તરજુમો લખ્યો હતો, અને એમણે બતાવેલા ઇંગ્રેજી અને બંગાળી તરજુમા મૂળ સાથે સરખાવી આપ્યા હતા આ ત્રણે પછી એમણે પ્રકટ કર્યા હતા આર્યસમાજીઓએ પ્રકટ કરેલા જીવનચરિતોમા આ સાધન હજી સુધી ઉપયોગમા લેવાયુ નથી, અને આ ઉપરાંતની શોધખોળ હજી કોઇએ કરેલી જણાતી નથી

\+ કારણ કે એમાથી જેમના છે તે છેક જ ઉપલકિયા કૃતિઓ છે 'મુક્ત ગોકુળજી ઝાલા' એ ચોપડી પ્રકટ થઇ ત્યારે વખાણાઇ હતી, તે એના કર્તાની પ્રતિષ્ઠા અને લાગવગનુ પરિણામ હતુ મુદ્દાની લગભગ કંઇ પણ હકીકત દાખલ કર્યા વગર ચોપડી કેમ ગુંથવી એ નમૂનો એ ચોપડી બેશક સારો નમૂનો છે "ઉત્તમ કપોળ કરસનદાસ મૂળજી" અથવા 'પાર્વતીકુંવર આખ્યાન' જેવી ચોપડી સાથે એને સરખાવતા એની વણાટ કેવી જુદી જાતની છે એ તુરત પકડાઇ આવે છે અને 'મુક્ત ગો. ઝા.' મા ધીરજલાલ મથુરાદાસ, પ્રાણલાલ મથુરાદાસ, બળવંતરાય મુનશી, અને તે વખતના જુના દરબારી ક્ષત્રિયોના લાગવગ વિશે એવી રીતે લખ્યુ છે અને સૂચન કર્યા છે કે વાચનારના મન ઉપર ખોટી-અનૈતિહાસિક-છાપ પડે વળી, ઉક્ત ચરિતના નાયક ગોકળજીનુ જે ચિત્ર આલેખ્યુ છે તેમા (૧) વ્યક્તિત્વ નથી આવ્યુ, અને (૨) તેના ગુણો શક્તિઓ આદિનુ જે વર્ણન કર્યું છે તેને ઇતિહાસના કરતાં પ્રશસ્તિનુ નામ જ ઘટે, એવુ મ્હારૂ મત છે ઉપકાર-વશ માણસને હાથે આમ થઇ જ જાય, એ કુદરતી છે અને સ્વ મનસુખરામના મનમા તો પણ કરીને એમ પણ ખરું કે નાયકના ચારિત્ર્ય અને રાજ્યવહીવટ અને કુનેહના ઉજ્જવળ રંગો જ આલેખવા આમ લેખક વ્યક્તિનો પોતાના નાયક માટેનો પક્ષપાત સારા સારની અને ભાગ્યોમાથી ઉત્પન્ન થયો હોય ત્યારે પણ ઇતિહાસકની દૃષ્ટિએ તો તે પક્ષપાત જ

ગુણો+ માટે એવી તો છાપ પાડી, કે કેટલાક વખત સુધી એ ધોલેરાના મુકુટ વગરના રાજા જેવા હતો એમ કહી શકાય. અને એ સમય દરમિયાન એના હાથથી બે મોટા કામ પણ થઇ શક્યાં: ધોલેરાના જૂના તળાવનું સમારકામ, અને મારવાડમાં મોટો કાળ પડેલો ત્યારે ત્યાથી કેટલાક મહિના સુધી ચાલ્યાં જ આવતાં સેંકડો દુકાળિયાં માટે ખોરાકી કપડાં મજૂરી અને દવામાવજતનો બંદોબસ્ત. એક લાખ રૂપિયાની મોટી રુશવતથી ન લલચાયાની બીના સર ચિમનલાલ સેતલવાડના દાદા અંબાશંકર માટે તેમ આ ન્હાનાભાઇ માટે માત્ર આખ્યાયિકા નહીં પણ એક ચોક્કસ ઐતિહાસિક બનાવ છે. ન્હાનાભાઇને વાંસદાની દિવાનગિરી બે વખત મળી હતી, પણ બંને વખત એ ત્યાં ટુંકી મુદ્દત જ ટક્યો. એનો અમલ તે જમાનાના રાજ્ય કુટુંબ અને દરબારીઓને કડક પડે એ સમઝવું મુશ્કેલ નથી. ધોલેરામાં પણ કાયદો એ ને એ પણ તેનો અમલ કરવામા વખત ફરતા સરકારે જ્યારે ઢીલું મુકવાની નીતિ આદરી, ત્યારે ધોલેરાના કેટલાક વેપારીઓએ સમય વર્તી ન્હાનાભાઇ સામે સાચીજુઠી અરજી કરેલી, તેના જવાબમા સરકારે દહીંદૂધ બંનેમાં પગ રાખવા જેવું કર્યું, ત્યારે, સંભવિત છે કે, ન્હાનાભાઇ જેવા એકમાર્ગીને આકાશ જાતે સ્વેચ્છાથી રસાતલ જતું હોય એમ ભાસ્યું હશે. એ જમાનાના અંબાલાલશાહી મગજોમાં બાધછોડ, કુનેહ, સમય વર્તવો, માણસો જોવાં, ધીરજ રાખવી, “ ધીરે ધીરે સુધારાનો સાર ” સાધવો–Compromise, tact, policy, patient and gentle pressure, a gradual purification of the entire atmosphere–એવી બાબતો હતી જ નહીં, અગર અપ્રામાણિકતા અને કર્તવ્યચ્યુતિના ગોળ ગોળ પર્યાય રૂપે જ હતી. કમનસીબે, ન્હાનાભાઇનું કૃપાશંકર ભગવાનજી વૈદ્યનું લખેલું જીવનચરિત્ર (જેમાં ઉપલી વિગતોના ઇસારા મળી આવે છે તે) બહુ આછું અને ટુંકું છે, અને એ ખોટ હવે પચાસ–સાઠ વર્ષે પૂરાવી અશક્ય છે.§

આ શેરસટ્ટો એક તોફાની વાયુ હતો, જે અમુક સમયે અમુક વિદેશી સંજોગમા ઉઠયો અને એ કારણ શાંત થતાં પાછો થોડા વખતમા નરમ પડી ગયો. તે વખતે આપણા દેશમાં હાલના જેવા ચલણુ સટ્ટાબાજો હાલના જેટલા હતા પણ નહીં. હવે ગુજરાતના કાયમી આર્થિક બનાવો કંઇક જોઇયે. એ બનાવો બે વર્ગમા પડે છે, જેમાંથી સરકારની પ્રેરણાથી થયેલા બનાવોનો વર્ગ પહેલો લઇયે. સરકારી પ્રેરણાથી જાહેર બાંધકામો થયા છે, જેમા આગગાડી, રસ્તા, પૂલો આદિ માલ અને માણસની આવજાની જોગવાઇઓ (transport facilities), અને શહેરોને પીવા માટે ચોકખા પાણીના તળાવો અને કુવા

એવો લાગે. પરંતુ ગુજરાતી ભાઇઓની ફરજ છે કે એ ઘાટની અરુચિઓ સહી લઇ પારસી કવિતાના અર્થ અને ભાવનું કવિત્વ મળી આવે તેટલું પીવું.

‡ ‘ મનસુખ ’ ના પ્રિન્સ આલ્બર્ટ વિશેના કાવ્યનો સર જમશેદજી જીજીભાઇના કુટુંબમાં એક શિક્ષક તરીકે કામ કરનાર કોઇ મિ. હૅમિલ્ટને ઇંગ્રેજી પદ્યમાં તરજુમો પ્રકટ કર્યો હતો, ઈ. સ. ૧૮૬૫. પારસી ગુજરાતી વાઙ્‌મયમાં બીજાં પણ કેટલાંક જીવનચરિતો સારાં છે.

+ આપણી પ્રજામાં કેળવાયેલાઓની પહેલી પેઢીમાંથી આવા ગુણો માટે દુર્ગારામ મહેતાજી, ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ, અંબાલાલ સાકરલાલ, પ્રાણલાલ મથુરાદાસ, મહીપતરામ રૂપરામ, આદિ જાણીતા થયા છે, તેમાં આ સુરતની કાયસ્થ જ્ઞાતિનો એક દાખલો વધે છે

§ એ જીવનચરિત્ર ધોલેરાના વેપારીઓ આદિ ઉજળી વસ્તીની મોટી જાહેર સભામાં તા. ૧૯ જુલાઇ ૧૮૭૫ ને રોજ કર્તાએ લગભગ આખું વાંચી સંભળાવ્યું હતું.

મુખ્ય છે. ગુજરાતકાઠિયાવાડના મિસ્ત્રી, કડિયા, 'સલાટ, ગુર્જર, સુથાર આદિએ આ કામોમા એકલા પોતાના પ્રાંતમા નહી પણ લગભગ આખા હિંદમા અર્જી' કામગિરી બજાવી છે પરંતુ એ સર્વ એમણે નોકર તરીકે કર્યું છે, મોટા શેઠ તરીકે કોઇને 'હજી સ્વતંત્રપણે પોતાની સર્ગશક્તિ ખીલવવાની તક મળેલી નથી એટલે બ્રિટિશ અમલ મંડાયો ત્યારે જે કંઇ કારીગિરી અને કલાકૌશલ આપણી પ્રજામા આ ધંધાઓને લગતા હતા, તેમા જીવ જેવી વૃદ્ધિ થઇ નથી એટલુ જ નહી પણ ઘટ થઇ છે, એમ કહેવું ઇતિહાસકને પ્રાપ્ત થાય છે આપણા રાજાઓ અને ધનાઢ્યો પણ આ બાબતોમા દેશી ઉંચા હુન્નર અને કલાઓને હીણા અને વિદેશી ઉતરતા હુન્નર-કલાને પણ વખાણવા લાયક ગણતા થયા, તેથી શહેરોના મહેલો, મકાનો, મંદિરો,+ વાડીઓ, બગલા આદિમા પણ સંગીન અને સુંદર અને સ્થાનિક આત્માની સ્વતંત્ર લીલામય જે કંઇ હતું, તે આપણે મોટે ભાગે ખોયુ છે,* અને તેને ઠેકાણે ન સુંદર, ન સંગીન, ન સ્વતંત્ર એવી માત્ર નમ્લિયા અને સસ્તી ટાપટીપ ઘુસી છે અને વધતી જાય છે બાજઠ ગયા છે, બાકડા થયા છે, ગાલીચા ગયા છે, ખુરસી ત્રિપાઇઓ થઈ છે પાલખી અબાડી ગયા છે પરાઇ મોટરો દોડાવિયે છિયે, ચારક મેના માફા રથ ગયા છે અને વિકટોરિયા શિગ્રામો માત્ર ખીલીઓ ઠોકી ઠાકીને ઉભી કરિયે છિયે, પટારા અને મજુસો ગઇ છે અને સેફ સાધિએ છિયે ઢોલિયા ગયા છે અને દરિયાપારથી આવતા પલગો પર સુઇયે છિયે, પીતાબર અને રેજા ગયા છે અને પાટલુનો બ્લાઉઝો વડે સાહેબમડમ બનવાના કોડ પૂરિયે છિયે બધુઓ, સ્વદેશી ધર્મની હદ કાપડ વણાટ અને રેંટિયા પૂરતી જ ગણો છો? પ્રતિજ્ઞા લેવાથી અને હજારોની જાહેર સભાઓમા ઠરાવો ઉપર સહી કરવાથી જ એ પળાશે એમ માનો છો? એ પ્રતિજ્ઞાઓ અને ઠરાવો જ બતાવી આપે છે કે આપણા સ્ત્રીપુરુષોના મન હૃદય અને રસવૃત્તિ વટલ્યા છે, દેશવિમુખ ટુંક દૃષ્ટિના અને માત્ર તાત્કાલિક સ્વાર્થને વળગી પડનાર કૃપણ બન્યા છે વર્તમાન હિંદ તેમ વર્તમાન ગુજરાતનો આ એક મોટામા મોટો બનાવ છે હુન્નર કલાનો સંકોચ અને તેથી કરીને ખેતીની વધ, કસબી કામની માગનો સંકોચ અને તેથી કરીને કસબીઓને પણ પેટને માટે નગી મજૂરી કરવા પડતી ફરજ, દુકાળ વખતે ખોદકામ અને પત્થર ફોડવાના કામ શિવાય બીજુ થોડુ જ કામ કઢાડી શકાય છે એ સ્થિતિ—જેને મહાદેવ ગોવિંદ રાનડે progressive ruralisation and rustification કહે છે,—તે આ બનાવના જ જુદા જુદા પાસા છે આ માટે કોઇ સરકારને દોષ દે છે, કોઇ કેળવણીને અને કોઇ બંનેને સૌથી વધારે ઉંડો દોષ આપણી પોતાની જડતાનો છે આપણા શિક્ષિત વર્ગે દાયકાઓ સુધી પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિના બલ અને ખુબીઓ જ ચકિત નયને શુદ્ધ ભક્તિભાવથી નિહાળ્યા કર્યા આપણને પોતાને વારસામા મળેલી સંસ્કૃતિમા દ્રવ્યલાલસા અને ભૌતિક લાભનું પાસુ ગૌણ, એટલે ઇંગ્લિશ સંસ્કૃતિમા એ પાસુ કેટલું તો ઓતપ્રોત છે, તે આપણને દેખાયુ નહીં ખરું જોતા તો ન્હાના અમથા ટાપુની વસતીનો વધતો જતો ભાગ રોજની ખોરાકીપોષાકી માટે પણ બહારની દુનિયા ઉપર આ-

+ આમા જૈન મંદિરો મોટે ભાગે અપવાદરૂપ ગણાશે—જુઓ Fergusson (and Burgess, 1910) II pp 26-7

* કલકત્તામા બંગાળી પ્રજાના ધનાઢ્ય જમીનદારો બેરિસ્ટરો વગેરેએ મેહેલો હવેલીઓ બાંધી છે, તે સર્વેને બાંધવાની સાહ્લના અનુક્રમમા ગોઠવતા આ હકીકત સ્વદેશી કલાપ્રેમીના હૃદય ઉપર આબાદ છાપ પાડે છે

ધાર રાખે, તેની સંસ્કૃતિ જુદી જાતની સંભવે પણ શી રીતે? વળી ખનિજ× પદાર્થો અને તેમાંથી થતો માલ પરદેશીઓને આપતાં બદલામા જે ખોરાકીપોષાકીની વસ્તુઓ મળે, તે પણ પૂરતી ન પડતાં બીજા ઉદ્યોગો એમને કરવા પડે, જે માટેનો કાચો માલ (Raw material) પણ એમને ખોરાકીપોષાકી ઉપરાંત પારકા દેશોમાથી આણવો પડે, એ સ્થિતિથી એમની સંસ્કૃતિમાં ભૌતિક લાભ અને દ્રવ્યની લાલસા ઓર વધે એ કુદરતી જ છે.† પાસેના મુલકોમા અસ્મિતા વધતા તેમના બજારો (markets) અને ત્યાના માલ મોંઘા પડે, તેમ તેમ ઇંગ્લિશ સંસ્કૃતિને પોતાની વધતી જતી ઓલાદનું પેટ ભરવા માટે આઘા આઘા મુલકો શોધવા પડે, તેમાથી જે અવ્યવસ્થિત હોય તેને પોતાના સામ્રાજ્યના વાવટા તળે લેવા પડે, અને ત્યાંની વસતીમાં અમુક વહીવટ, વ્યવસ્થા, જાનમાલની સલામતી, અને ન્યાયનાં ધોરણ રચવાં પડે; જેથી એ વસતી પરદેશી છતા પોતાને વફાદાર અને વખાણનારી બને, અને ત્યાંનાં બજાર અને ત્યાંના માલદાર વર્ગો કશી રંજ કે દિક્કત વગર પોતાને લાબા વખત સુધી સાનુકૂલ રહે; –એ સર્વ કૃતિપરંપરા કે નીતિતંત્ર પણ આર્થિક કાર્યકારણની આવી વ્યાપક દૃષ્ટિએ સહેતુક બને છે. શુદ્ધ ધર્મપ્રવર્ત્તનની, જગત્કલ્યાણની, પરદુઃખભંજનની, અને પોતાના રાજસી સાત્ત્વિક પૌરુષના વિકાસની ભાવનાઓ* આવી કૃતિપરંપરામાં–મદનવાસનામાં જેમ પ્રેમની ભાવના ભળી એકરસ થાય છે તે ન્યાયે–સહેલથી ભળે છે, અને પ્રજાના ઉચ્ચાશયી સંતાનોને તેમનાં કર્તવ્ય અદા કરવામા સનાતન નીતિબલ પૂરે છે, એ પણ હું તો સ્વીકારું છું, અને જે કોઇ નથી સ્વીકારતા તે એટલું અશુદ્ધ દર્શન અને એટલો અન્યાય કરે છે, તથા જાણ્યેઅજાણ્યે દ્વેષ બુદ્ધિ પ્રવર્ત્તાવવાનું પાતક વત્તુંઓછું વ્હોરે છે, એમ માનુ છું...

પણ–પણ–આપણે એ દાયકાઓ સુધી ન જોયું, ન સમઝયા. દાયકાઓ સુધી આપણા ડાહ્યામા ડાહ્યા પુરુષો પશ્ચિમની મોરલીએ નાચ્યા. પીયાનો, વાયોલિન, હાર્મોનિયમ લીધાં, બીન સારંગી તાઉસને તરછોડયા; સેન્ટો ઉડાવી, અત્તરગુલાબજળથી સુગાયા. હું ધારું છું કે અઢારમા સૈકામા આપણે ત્યા ચાલી રહેલ મારકતલ, ન્હાસભાગ, અને અંધાધુંદીમા આપણો આપણી સંસ્કૃતિમાતા ઉપરનો રાગ છેક તામસી થઇ ગયો હશે, નહીં તો આજે આપણે ઘરના ખુણાથી છેક ગિરનાર શત્રુંજય અને આબુના મંદિરના કળશ સુધી જે મહાભારત પરિવર્ત જોઇએ છિયે—જે લગભગ આખા હિંદમા વત્તોઓછો વ્યાપેલો છે–તે આટલા થોડા સમયમા માત્ર આર્થિક બળોના ધસારાથી થાય નહીં. ખરેખર સંસ્કૃતિસંપન્ન

× મુખ્યત્વે કોલસો; જુવો, ઉ-ત-, J. Ellis Barker. Economic Statesmanship (1920), પ્રકરણ ૧૮ મુ

† ઇંગ્લાંડની આર્થિક ઘટના (economic organisation)નું ખરું તત્ત્વ આ છે, ફ્રીટ્રેડ (free trade) નથી

* મોર્લિ, રિપન, વેડરબર્ન, અને હ્યૂમ જેવાએ હિંદની સેવા કરેલી તે આથી જરા પણ નીચી ભાવનાઓ અને મનોવૃત્તિઓનાં પરિણામ ગણનાર એ પુરુષોને અન્યાય કરે છે અને હિંદમાંસિવિલ વા મિલિટરી અમલદાર તરીકે, મિશનરી અને શિક્ષક તરીકે, વા ધંધારોજગારે આવેલા હજારો અંગ્રેજોમાં આવી ઉમદા કર્તવ્યનિષ્ઠાથી પ્રેરાયલા–આપણા લોકો સામાન્ય રીતે માને છે તે કરતાં–ઘણા વધારે થઇ ગયા છે આપણી પ્રજા માને છે કે પુણ્ય તપે ત્યાં સુધી રાજ્ય ટકે, તે પુણ્ય તે આ ઉમદા કર્તવ્યનિષ્ઠાથી ઉત્પન્ન થતી રાજ્યનીતિ, અને એ નીતિને અણિશુદ્ધ અમલમાં મુકવા મથતા અધિકારીઓનો esprit de corps. Prestige પણ આવું સાત્ત્વિક હોય તો–આવું સાત્ત્વિક રહે ત્યા સુધી કલ્યાણકારી છે, પોષવા યોગ્ય છે.

પ્રજા પણ જગલી અસંસ્કૃત પ્રજાના જેટલી ઝડપથી પરાઇ સંસ્કૃતિ ઉપર મોહી પડે, તો પછી સંસ્કૃતિઅસંસ્કૃતિમા ફેર શો ? માટે જ લાગે છે કે આ આર્થિક બનાવ બની આવવામા સૌથી વધારે ઉંડો દોષ આપણી પોતાની જડતાનો છે અઢારમા સૈકાને અંતે આપણી બુદ્ધિશક્તિ નામની જ રહેલી એ ઐતિહાસિક અનુમાન ગમે તેટલુ કડવુ લાગે તોપણ સત્ય તરીકે આપણને સ્વીકારવુ પડશે

હવે શુ કરિયે, શુ કરતા થઇયે તો ભાવિ સુધરતું આવે ?—એ સવાલ રાજપુરુષો માટે છે ઇતિહાસનુ મનન-સશોધન ક્ષેત્ર ભૂતકાળ જ છે માટે હવે આપણે પ્રજાપ્રેરિત આર્થિક બનાવો ઉપર નજર નાખિયે એ વર્ગમા પણ મુખ્ય બે જણાય છે પ્રથમ ગુજરાતકાઠિયાવાડના ક્ષેત્રફળમાનો જ બનાવ લઇયે આપણા પ્રાન્તમા મિલો અને છાપખાના જેવા યાન્ત્રિક ઉદ્યોગો સારી ઝડપથી ફેલાયા છે એ વર્તમાન ગુજરાતનો એક મોટામા મોટો બનાવ છે કઇને કઇ સાહસ અને અક્કલ વગર આ બન્યુ નથી એ સ્વીકારિયે પરતુ થયેલી પ્રગતિથી ન અજાતા, આમા આપણી પ્રગતિ આજ લગી અમુક ટુકી હદ સુધીમા જ થઇ છે, એ ગભીર હકીકત આપણે ખાસ જોવાની અને વિચારવાની છે આ પ્રદેશમા હજી પણ આપણે નકલ કરતા નિશાળિઆને સ્થાને છિયે પરોપજીવી અને પરાધીન છિયે કોઇ પણ જાતના બલોત્પાદક (motor) કે ગતિપ્રેરક (engine) થી માડીને માલ ઉપર છેવટ વપરાતા કોઇ પણ જાતના સાચા સુધીમાનુ કઇ જ આપણે બનાવતા નથી, તો તેમા ઘટતો ફેરફાર કરવાની કે નવા ઉત્પાદનક્રમ (methods of productien) રચવાની તો વાત જ ક્યા કરવી ! શીખેલુ સમ્પૂર્ણ પોતાનુ કરે અને તેમા બુદ્ધિ સ્વતન્ત્ર લીલાથી રમવા માડે, તેને જ નવુ વધારે સારુ કદાચ સુઝે, અને નવુ નવુ વધારે સારુ કૃતિમા મુકી સિદ્ધ કરી આપે, તે જ વૈજ્ઞાનિક અને યાત્રિક ઉદ્યોગોના દુનિયાના ઇતિહાસમા સ્થાન પામે હવે લોઢુ, કોલસો, લક્કડ, વાસ, કાન્ક્રિટ, જે માગો તે આ જ દેશમા જોઇતા જથ્થામા અને સસ્તું મળવાનો સમય આવી લાગ્યો છે માટે યન્ત્રપડિત, વિદ્યુત્પડિત, વરાળપડિત, ગતિપડિત, બલપડિત બનો અને ઉપજાવો, ભાષા, ગણિત અને ફિલસુફીના જેવી એકાગ્રતા એ વિષયોમા સાધો પાયાથી મોભ સુધી આખુ કારખાનુ સ્વદેશી રચો, રાજનગર અને બદરથી દેશના ઉડા ખુણામા આવેલા ગામડાઓ સુધીનુ આખુ આર્થિક તંત્ર (Economic life and activity, Economy) સ્વદેશી રચો, અને આગળ વધો નિશાળિયાવેડામા બહુ વરસ ગાળ્યા તેમને પોતાને લાભ થયો છે, દેશને પણ કઇક થયો છે, પરતુ કારખાના આ જ મિસલે ચાલ્યા કરે ત્યાસુધી, અર્થશાસ્ત્રની છેલ્લી ખતવણીમા, સૌથી વધારે લાભ તો સાચા સામગ્રી યન્ત્રો આદિ પૂરા પાડનાર દેશોને જ થયા કરશે એ નિર્વિવાદ છે

વારુ, આ યાત્રિક કારખાનાને બીજી દૃષ્ટિથી એટલે ધધા તરીકે તપાસિયે છિયે તો તેમા પણ ક્યાશ જ જોવામા આવે છે એક વર્ગમાના નિશાળિયા જેમ એક બીજાનું જોઇ લઇને એક બીજામાથી ચોરી કરીને વર્ગમા ઉપર ચઢવા મથે છે, તેમ આપણે ત્યા એક યાત્રિક ઉદ્યોગમા પડેલા ધધાદારીઓ એક બીજાના ગળા કાપવાની સ્પર્ધામા જ (cut-throat conpetition) પાવરધા છે જે કાચો માલ, જે યન્ત્રો, જે સામગ્રીની દરેકને જરૂર છે, તથા જે પાકો માલ (finished products) દરેકને વેચવો છે તેમા સહકાર (co-operation) ના તત્ત્વનો આશ્રય લેતા શીખી નથી શક્યા હા

સુધી ધંધો સંગીન કે માતબર કેવી રીતે બનશે? દુનિયાની હરીફાઇ સામે ધંધા ખેડવા છે અને ખીલવવા છે; **તાત્કાલિક લાભની એકલપેટી કૃપણતા** ક્યાંસુધી નભશે?

અને છેવટ, એ જ કારખાનાઓમાં શેઠ વર્ગ અને કામગાર વર્ગ વચ્ચેનો સંબંધ નિહાળિયે છિયે તો તેમાં યે સંતોષ વળે એવું જોવામા આવતું નથી. એ કામગાર સ્ત્રીપુરુષો અને બાલકો પોતપોતાના ગામડામાં શારીરિક માનસિક નૈતિક કૌટુમ્બિક સાંસારિક અને ધાર્મિક અમુક પ્રકારનું જીવન ગાળે છે અને ઉછરે છે. એ જીવન જ એમની સંસ્કૃતિ છે. એ જીવન જ એમની માનવ–તા છે. એ ગામડાની પ્રજા શહેરોમાં આવી કારખાનાના કામગાર બને છે એથી એમની સંસ્કૃતિ અને માનવ–તા વધે છે કે ઘટે છે?–રહે છે કે જાય છે? જંગલી દેશોના કેદખાનામા પડતો નવો કેદી થોડા વખતમા જ માણસ મટી પશુ અને પશુ પણ મટી પિશાચ બની જાય છે, એ જાણીતું છે. આપણા શહેરી કારખાનાઓમાં આવતા ગામડિયાઓનું એ પ્રમાણે ન બને તેને માટે શી સાવચેતી રાખવામાં આવે છે? આ બાબતમાં જુના કામગારો પોતાના નવા આવતા બંધુઓ માટે અથવા નવા આવતાં કામગાર–ઝુંડો પોતાને જ માટે કંઇ કરે છે કે નહીં? શેઠો કંઇ કરે છે કે નહીં? બ્હારનો સમાજ કંઈ કરે છે કે નહીં? અને છેવટ રાજ્યસત્તા કંઇ કરે છે કે નહીં? બંધુઓ, ગુજરાતનું આ પાટનગર તેના યાન્ત્રિક ઉદ્યોગો માટે જાણીતું છે. અહીં હું એ સવાલ પૂછવા રજા લઉં છું કે આ પ્રમાણે આવી ગંભીર બાબતમા આંખમીંચામણ કર્યા જઇયે છિયે તે કયાં સુધી નભશે? આપણી મિલોની થાપણ કરોડોની અંકાય છે, હર સાલ લાખોના વ્યાજ છપાય છે, આજ જે કુંડીબંધ મિલો છે તે કાલે સ્હવારે સેંકડો થશે; આજ જે હજારો કામગારો છે તે જોતજોતામા લાખો× થશે; એમની સંસ્કૃતિ, એમની માનવતા કામગાર થતાં વધે છે કે ઘટે છે? **કાંટાના એક તરફના પલ્લામાં કરોડોની પુંજી અને લાખોની નરી આવક (net profit) મુકિયે, બીજા પલ્લામાં દેશના લાખો સંતાનોની અવનતિ, અવગતિ, વિકૃતિ મુકિયે, તો તે એમાંથી કયું પલ્લું વધારે ધ્યાન આપવા યોગ્ય છે એ વિશે બે મત સંભવતા જ નથી.** શેઠ વર્ગ કહેશે, શું આ બધો જ ભાર અમારે માથે? હું નથી કહેતો, અર્થશાસ્ત્ર કે ધર્મશાસ્ત્ર કદપિ નહીં કહે કે બધો જ ભાર શેઠ વર્ગને માથે. કર્મો અને તેના ફલો વચ્ચે સંગીન સાંકળવાળા આ સંસારમા સૌએ પોતાનો ભાર મોટે ભાગે પોતે જ વહેવાનો છે, શું કામગારે કે શું શેઠે. અને તોપણ જે વધુ સમઝુ, જે શક્તિસાધનમાં ચ્હડે, જે વત્તા જોખમમા બેઠો હોય, જેનો શાખસક્કો લોકમા અને રાજદરબારે વધારે, તેને માથે તેટલો વધારે ધર્મ. શેઠ વર્ગ શુદ્ધ બંધુભાવથી પ્રેરાઇને હાથે અને હેતે કામગાર વર્ગનો કંઇ યે ભાર પોતાને ખભે અને પોતાની પીઠપર લેશે કે નહીં? આને શુદ્ધ પરાર્થ (altruism) કહો કે દૂર અંદેશ સ્વાર્થ (enlightened egoism) કહો, બંનેની સરવાળે એકતા છે. **અંબાલાલભાઇ જેવા અમદાવાદના માનીતા લોકનાયક** આ જ નગરીમાં અનેકાનેક ભાષણોમા અજ્ઞાન, ગંદકી, દારૂ, નુકસાનકારક મોજશોખ અને તેમાથી થતા ચેપી રોગો ઉપદ્રવો આદિના દાખલા ઉપર દાખલા આપીને શેઠ અને કામગાર, તવંગર અને ગરીબ, અધિકારી અને ગુલામ,

× કાપડના ઉદ્યોગમાં તૈયાર થતો માલ જે પ્રમાણમાં જે ઝડપથી વધી શકે છે તેટલો કામગારોની સંખ્યામાં વધારો આવશ્યક નથી, એ ખરુ; પણ અહીં તમામ જાતના યાંત્રિક ઉદ્યોગોને એક સામટા ધ્યાનમાં લઇને "લાખો કામગારો થશે" એમ કહ્યુ છે

ભણેલા અને અભણ વ્યાપાર અને ખેતી, શહેર અને ગામડા, બંનેના અન્યોન્યાશ્રયનો અને તેમના વચ્ચે નિરંતર બંધુભાવની આવશ્યકતાનો અસરકારક બોધ કર્યા જ કરતા હતા, તે અવિલબે કૃતિમા ઉગી નીકળશે, તો જ આ અત્યારે સમૃદ્ધિએ છલકાતી લાગતી નગરીની આબાદી અને ચ્હડતી કળા દૈવી વારાફેરાના માર્ગને સહી શકી લાંબો વખત બની રહેશે

આપણી પ્રજા ગુજરાત બહારના પ્રદેશમા મોટી સખ્યામા પ્રસરી છે અને વધુ વધુ પ્રસરતી જાય છે એ પણ વર્તમાન ગુજરાતનો એક મોટો પ્રજાપ્રેરિત બનાવ છે આપણે ગુજરાતીઓ ઘરકુકડી નથી, ફરતારામ છિયે એ આપણી પ્રકૃતિને આપણા ઉપર ફરી ફરી ગુજરેલા સિતમોનુ એક શુભ પરિણામ ગણો, અથવા તો વિજેતા ગુપ્તો અને ગુર્જરોનું લોહી હજી આપણી નાડીઓમા હશે તેનું પરિણામ કલ્પો, કારણ જે હો તે એક વા અનેક હો,–પ્રજા તરીકેની આપણી પ્રકૃતિમા આ એક સ્થાયી લક્ષણ છે એ સિદ્ધ છે, અને ઓગણીશમી સદીના જાનમાલની સલામતીના વાતાવરણમા એ લક્ષણ ખીલી આવ્યું છે ગુજરાતકાઠિયાવાડકચ્છનું ક્ષેત્રફલ વિશાળ નથી, વળી આપણે આપણા દેશમા 'કાંચું સોનું પાકે છે એમ કહિયે છિયે, અને માનીયે છિયે પણ એ માત્ર જન્મભૂમિ' ઉપરના આપણા કુદરતી હેતને લીધે આપણે ઓપ આપિયે છિયે આપણા દેશનો ખરેખરો રસાળ ભાગ ઓછો છે એટલુ જ નહીં પણ હિંદમા એના કરતા બહુ ચ્હડી જાય એવા પ્રદેશ ઘણા છે વળી આછી જ વસ્તી નભી શકે એવો ભાગ પણ આપણા દેશમા થોડો નથી એટલે પેશાવરથી રામચંદ્રજીના સેતુબધ સુધી અને દ્વારકાનાથની દ્વારિકાથી રંગૂન સુધીના બ્રિટિશ હિંદ અને દેશીરાજ્યોના વિસ્તારમા કોઈક જ શહેર કે જિલ્લો એવો જોવામા આવશે, જે ગુજરાતીઓ વિનાનો હોય લીંબુનો રસ જેમ ખાનપાનની તમામ ચીજોમા ભળે છે, મીઠી વિનયી એ'લીનો માણસ જેમ ભાતભાતના ટોળામા સમાય છે, તેમ આપણે ગુજરાતી લોક હિંદની તમામ જાતની પ્રજામા હળી મળી જઇયે છિયે આ ભરતખંડ પણ મુકીને જમીન રસ્તે સમરકંદ અને ઇસ્તમ્બુલ સુધી, અને જળમાર્ગે અરબ્બી સમુદ્રના બેટો અને તેને પાર ઇરાન, એડન, પૂર્વ આફ્રિકા, ઝાંઝીબાર, દક્ષિણ આફ્રિકા, અથવા બંગાળી ઉપસાગર મુકી ઇસ્ટ ઇન્ડીઝના ટાપુએ ટાપુએ, સિયામ, ચીન, જાપાન, તે ઠેઠ આસ્ટ્રેલિયા અને અમેરિકા સુધી —જ્યા જ્યા નજર નાખશો ત્યા ત્યા ગુજરાતી હિંદુ મુસલમાન અને પારસીઓના ન્હાનાં મોટા થાણા માલુમ પડશે મનસુખે પોતાનો બેતબાજી ઉપરનો કાબૂ ચીનના કૅન્ટોન નગરમા સિદ્ધ કર્યો હતો. અરદેશર ખબરદાર મદ્રાસના વતની થયા છે આપણા એક ઉગતા કવિ કલકત્તાવાસી થયા છે હરિલાલ હર્ષદરાય-ધ્રુવે એમની કવિતાઓમાની ખાસ વ્યક્તિત્વવાળી કેટલીક રાતા સમુદ્રથી સ્વીડનનૉર્વે સુધીના પ્રવાસ દરમિયાન લખેલી છે અથવા, કવિઓ તો જાણે જ્યા હોય ત્યા શેષશાયીના નાભિકમલ પર વિરાજતા ચતુષ્કલાધરની આત્મજાના માનીતા ગણિયે પણ આપણા વણકર અને રંગરેજ, આપણા મોચી મોદી અને મોની, નાગર, કાયસ્થ, ખેડાવાળ અને શ્રાવક, લુવાણા ભાટિયા, અને કપોળ, વ્હોરા, મેમણ, ખોજા અને પારસી, પટેલ કણબી અને અનાવળા, અને આપણા દુબળા અને ઢેડ,—ઍટલાન્ટિક, પૅસિફિક અને હિંદી મહાસાગરોની વચમા કયા કયા અત્યારે નહીં હોય એ જ કહેવુ મુશ્કેલ છે ' અને આ પ્રમાણે ચોતરફ પથરાયલા આપણા આ સર્વ ગુજરાતી થાણાઓને એક જથ્થો ગણીને તેને આપણે બૃહદ્ ગુજરાત કહી શકિયે પરંતુ એ મ્હારું જ પાડેલુ નામ ફેલાયુ છે તે કરતા વધારે ફેલાય

માન ગુજરાતે જેમ વિશેષતા કરી બતાવી છે, તેમ સંસ્કૃતિના ઇતિહાસમાં યે વર્તમાન ગુજરાતનો પિંડ ન્યારો તો છે જ. દયાનંદ સરસ્વતીનો ચાતુર્વર્ણ્ય સુધારાનો આદેશ મુખ્યત્વે પંજાબમા જ ઝીલાયો છે. રામમોહન રાય અને દેવેન્દ્રનાથ ઠાકુરનો બ્રહ્મસમાજ બંગાળામાં જ જન્મ્યો અને જીવંત છે. થિયોસોફીનું મુખ્ય થાણું મદ્રાસ પ્રાંત જ છે. ખ્રિસ્તી પંથોના પાદરીઓએ હિંદને ખ્રિસ્તી બનાવવાની અને પાશ્ચાત્ય કેળવણી આપવાની કોશીશો પ્રાંતે પ્રાંતે કરી છે, તે પણ બધે એક સરખી વિજયી નીવડી નથી. એમ પાશ્ચાત્ય સંસ્કૃતિ અને કેળવણીનાં બલ પ્રાતે પ્રાતે પ્રસર્યા છે, પરંતુ તેમાથી પાકતાં ફલ પ્રાંતે પ્રાંતે દરેકની વિશેષતાએ કરીને ભિન્ન જોવામા આવે છે. પ્રાતોમાં પણ જુદા જુદા વિભાગોમાં સંસ્કૃતિફેર જોવામાં આવે છે*. સંસ્કૃતિચંદ્રિકાની એકસરખી આભા બંગાળામાં યે નથી, દક્ષિણમા યે નથી, તો બીજા પ્રાતોની વાત જ શી ! વર્તમાન યુગનો સંક્રાન્તિ–ઇતિહાસ આરંભાયો તે વખતે દરેક મુખ્ય પ્રાત અને પ્રાંતવિભાગની–પારિભાષિક શબ્દોમા કહિયે તો દરેક મુખ્ય સંસ્કૃતિવર્તુલની–સ્થિતિ ખરેખરી શી હતી તેનું શાસ્ત્રીય ઐતિહાસિક ચિત્ર દોરિયે, અને પછી એ દરેક વિભાગમા થતા આવેલા ફેરફારોની ઇયત્તા અને ગુણદોષ કારણો સાથે તપાસિયે, ત્યારે જ આ આખો ઇતિહાસ બરાબર સમઝાય. આવો ભગીરથ પ્રયત્ન કોઇ પણ પ્રાતને માટે થયેલો હજી જાણવામા નથી, અને તે માટેના સાધનોનો પણ ઝડપથી લય થતો ચાલ્યો છે. સંસ્કૃતિના સંક્રાન્તિકાળમા મોટા અને વ્યાપક ફેરફારો જ્યારે ડગલે ડગલે વિવર્ધિત વેગ (cumulative velocity) થી થતા આવે છે ત્યારે તેનો ઇતિહાસ ઉકેલવા અને રચવામાં મુશ્કેલી પડે જ છે, એ જાણીતું છે. સાધનોની ઊનતાના કરતાં વધારે મોટી મુશ્કેલી જે સાધનો હોય છે તે દરેકને ઉકેલવામાં પડે છે. કોને કેટલું સાચું માનવું અને કેટલું વજન આપવું એ મુશ્કેલી ઇતિહાસના આ પ્રદેશમા સૌથી વધારે નડે છે. જદુનાથ મહારાજ લાઇબલ કેસનો જ દાખલો જુવો. એમા બે અંગ્રેજ–એટલે કે તદન તટસ્થ–ન્યાયાધીશોએ પણ કેટલીક મહત્ત્વની બાબનો વિશે જુદાજુદા ચુકાદા આપ્યા હતા. બહેરામજી મલબારી જેવાના આશય અને કામગિરી વિશે 'એ પુતળું '+ હયાત હતું

* આર્થિક દૃષ્ટિએ પણ પ્રાન્તસીમાઓથી જુદી economic circles ની સીમાઓ ગણવી પડે છે એ જાણીતુ છે. હિંદના મૂળ culture circles એના મુખ્ય ભાષાવર્તુલોથી ન્હાનાં અને આર્થિક વર્તુલોથી મોટાં પડે એમ ધારું છું. સંસ્કૃતિનાં જુદાં જુદા તત્ત્વોને પ્રાધાન્ય આપિયે તેમ જુદાં જુદાં વર્તુલો દોરવાં પડે. વળી ભાષાવર્તુલો જ્યારે લગભગ સ્થાયી છે, ત્યારે આર્થિક વર્તુલો ઝડપથી ફરતાં આવે છે અને સંસ્કૃતિવર્તુલો પણ ક્ષેત્રફળમાં વિશાળ અને સંખ્યામાં ઓછાં થતાં જાય છે. પ્રાન્ત પ્રાંતનું વધતું જતું ઐક્ય અને હિંદનું વધતું જતું ઐક્ય આ ફેરફારો દ્વારા સધાય છે.

\+ મલબારી માટેની આ શબ્દયોજના અંબાલાલભાઇની છે. મિ. જમશેદજી અરદેશર દલાલ, પ્રિન્સિપાલ ઉનવાળા, સર ફિરોજશાહ મહેતા, સર દિનશાહ વાછા આદિ કેટલાક મલબારીની ખરે જ વિચિત્ર પૂર્વાવસ્થાની ત્રુટક માહિતીને લીધે એ અસાધારણ મનોબળ વાળા માણસને પૂરતો ન્યાય આપતા નહીં એમ ધારું છુ. હું એમના નિકટ પરિચયમાં ૧૮૯૩ થી '૯૫ સુધી રહ્યો તે દરમિયાન એમની ઉચ્ચ ભાવનાઓ અને એમનાં ચારિત્ર્યબળથી દંગ થયો હતો. આથી ઉલટું અંબાલાલભાઇને મ્હારો મલબારી તરફનો ભક્તિભાવ સમઝાતો પણ ન હતો. માણસ માણસ વચ્ચેના પરિચયોમાં તેઓ સમાન વયના હોય છે કે વચ્ચે પાંચદશ વર્ષનો ફરક હોય છે, એ નજીવી જેવી જણાતી હકીકતથી subjective impression માં બહુ ફેર પડી જાય છે. એક જ વ્યક્તિ વિશે તેનાથી મોટા હોય તેની, બરાબરિયા હોય તેની, અને ન્હાના હોય તેની subjective

ત્યારે પણ એ અતિ ભિન્ન મત ચાલતા હતા, તેનો તોડ કે સમન્વય જેમ આપણે એ જમાનાથી આવા જઇયે છિયે તેમ કરવા વધારે અશક્ત બનિયે છિયે. પુનર્લગ્ન કરાવવા નીકળે છે તેઓને એ સંબંધ લગ્ન તરીકે કેવો નીવડશે એ કશી ભાંજગડ જ હોતી નથી, તો પુનર્લગ્નના વિરોધીઓ એવા ખરેખર નમૂનેદાર નીવડેલા લગ્નોમાં પણ છિદ્રો જ જુવે છે સંસારસુધારા પરિષદોમાના ઘણા પ્રમુખો વ્યક્તિસ્વાતંત્ર્યમાં જ જીવનસર્વસ્વ ગણે છે, તો ગોવર્દ્ધનરામ જેવા न स्त्री स्वातन्त्र्यमर्हति+ની સમાજનીતિને લોકોપકારક, સુનીતિરક્ષક, અને સ્ત્રીના પોતાના ખરા હિત માટેની સિદ્ધ કરવા પ્રતિવાદ કરે છે ટુંકામાં કહિયે તો સુધારાનુ ડગલુ ભરનાર મૂલ માણસ, તેના કૃત્યો અને આશયો વર્ણવનાર ઇતિહાસક, અને તે વાચનાર, એ ત્રણેને નિખાલસ, સત્યવાદી અને સત્યપ્રેમી માનિયે, તોપણ એ ત્રણે અજાણ્યે પક્ષપાતી હોય છે, એ ઇતિહાસના આ રૂપની ત્રેવડી વિષમતા છે યુરોપના રેફર્મેશન [Reformation] નો ઇતિહાસ, અત્યારે કોઇ પણ પંથના નહીં અનુયાયી કે નહી દ્વેષી એવા તટસ્થ ઇતિહાસકો સખ્યાબંધ થયા છે, તથાપિ હજી સર્વમાન્ય શાસ્ત્રીય ઇતિહાસની કોટિમાં આવ્યો નથી અમુક પક્ષનો મોટો ભાગ એ ઇતિહાસના એક વાદને શાસ્ત્રીય માને છે, વિરુદ્ધ પક્ષ તેથી ઉલટા વાદને શાસ્ત્રીય માને છે મતલબ કે એ વિષયના બે કે વધારે ઇતિહાસો હજી પ્રવર્તે છે, તેમાથી વાચનાર એમને જ વળગે છે અગર પોતાને ગમતી ફુલગુંથણી કરી લે છે ભલે આપણા દેશમાં પણ એમ થાય, તથાપિ ભોગીલાલ પ્રાણવલ્લભદાસ, દુર્ગારામ મહેતાજી, કરસનદાસ મૂળજી અને નર્મદથી માડીને આપણા પ્રાન્તની સંસ્કૃતિનો ઇતિહાસ આપણે પણ લખવા માડવો જોઇયે જન્મચરિતો, વર્તમાનપત્રો, નિબંધો, વ્યાખ્યાનો, ચર્ચાઓ આદિ જે જે સાધનો છે તેનો યથામતિ ઉપયોગ કરીને એક લેખક એક ચિત્ર દોરશે, તો તેમાના મત અને હકીકતમાના કેટલાક ભાગનાં ખંડન વા સમર્થન બીજા લેખકો કરશે, અને એ પ્રમાણે વિષય છણાતો જશે અને અત્યારે ખાનગી સંગ્રહોમા જ પડેલા સાધનો પ્રકટ થતા આવશે નવલરામ લક્ષ્મીરામ પંડયા આવુ કંઇક લખવાના હતા પણ ત્યા તો એમનુ શરીર લથડયુ અને પંચત્વ પામ્યું એમની સૂક્ષ્મ બુદ્ધિ અને રસવૃત્તિમા એક મોટો ગુણ એ હતો કે જે પક્ષ પોતે ત્યજતા તેના ગુણ તેમ જે પક્ષ પોતે સ્વીકારતા તેના દોષ, એમના લક્ષમાથી સરી પડતા ન હતા, અને એ ગુણ દોષ બંનેના અસલની રીતે નિરીક્ષણ અને તુલના કરવામા એઓ રાચતા શાસ્ત્રીય તટસ્થના આવા વિષયોમા લગભગ અપ્રાપ્ય છે, ત્યારે ગુણદોષ બંનેનું એક સરખુ ધ્યાન પાડનારી અગર તો બંનેને એક સરખા અવગણનારી જડતા શાસ્ત્રીય તટસ્થતાની ખુરસીએ ચ્હડી બેસે છે, તેના કરતા પક્ષકાર ભલે હોય તથાપિ આવી સૂક્ષ્મ વિવેચક શક્તિ જેણે લાંબા પરિચયથી ખીલવી હોય એવાને હાથે જ આવુ મહત્કાર્ય થવુ ઇષ્ટ છે

બન્ધુઓ, આપણો પ્રાન્ત હિંદના આગેવાન પ્રાન્તોમાં ગણાતો નથી આગેવાન ગણા

impression વૈયક્તિક છાપ બહુ જુદી જુદી થાય એ કુદરતી જ છે ખરો ઇતિહાસ આ subjective impression ની ભૂમિકાથી ઉંચી ભૂમિકા છે જીવનચરિતો પણ નાયકના મિત્ર સબંધી શિષ્ય કે આશ્રિત વર્ગમાના કોઇના કરતા તટસ્થ માણસને હાથે સહાનુભૂતિથી તથાપિ સ્વતંત્રપણે લખાયા હોય તે વધારે વિશ્વસનીય, અગર તો કે સ્વતંત્ર જેવો જણાતો લેખક પણ બાબદ કરે અને વળી નાયક વિરુદ્ધની હકીકત અને પુરાવા છુપાવે કે ફેરવી નાખે એમ પણ બને છે

\+ मनु ४, १४७-९, ९, २-३

વાની ખાતર મથવાના હુંપદ અને અદેખાઇ આપણામાં પ્રાંત તરીકે તેમ વ્યક્તિશઃ ઓછાં હશે, તો તે દૂષણ પણ નથી. વર્તમાન હિંદને ઘડવામાં દાદાભાઇ નવરોજજી, દયાનંદ સરસ્વતી, જમશેદજી ટાટા અને મોહનદાસ ગાંધી જેવાં નરરત્નો ગુજરાતકાઠિયાવાડે આપ્યાં છે, તે કરતાં બીજી કઇ સેવા વધારે મહત્ત્વની ગણાય, એ સવાલ ઇતિહાસકની ઉડામા ઉંડી ફિલસુફીને પણ હંફાવે એમાં શક નથી. ઈશ્વર આપણા પ્રાંત ઉપર એવી ને એવી મીઠી નજર રાખો, અને પ્રતિભા અને ચારિત્ર્ય અને નિર્મલતાથી* વિભૂષિત મહાશયી સ્ત્રીઓ અને પુરુષો અહીં ઉપજાવ્યા કરો! એ પરમકૃપાળુ પરમ હિતૈષી વિધાયક આપણી વ્હાલી જનેતાનું ત્રિગુણાત્મક સંસ્કૃતિ–પય તામસીમાથી રાજસી અને રાજસીમાથી સાત્ત્વિક બનાવો! આમીન.

બલવંતરાય કલ્યાણરાય ઠાકોર.

મૂળરાજ સોલંકીનું ચારિત્ર્ય-નિરૂપણ.

(લેખક–ચુનીલાલ વર્ધમાન શાહ.)

મૂળરાજના ઇતિહા-સનાં સાધનો.

ગુજરાતમા ચૌલુક્ય અથવા સોલંકી વંશની રાજગાદી સ્થાપનાર મૂળરાજ સોલંકીનો ઇતિહાસ જાણવાનાં જે સાધનો અત્યારે ઉપલબ્ધ થાય છે, તે સાધનોમાંનો મોટો ભાગ જૈન ગ્રંથકારોને હસ્તે લખાએલા ગ્રંથોનો છે. સોલંકી વંશના જે રાજાઓ ગુજરાતની ગાદીએ થઇ ગયા છે, તેઓમાના કેટલાકે જૈન ધર્મ અંગીકાર કર્યો હતો અને કેટલાકે સ્વધર્મ તરીકે શૈવ ધર્મ સ્વીકાર્યો હોવા છતા જૈન ધર્મ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ દર્શાવી હતી, તેથી જૈન ગ્રંથકારોએ એ વંશના રાજાઓનો ઇતિહાસ બીજા રાજાઓના ઇતિહાસ કરતા કાઇક વિસ્તારથી લખ્યો છે. આ અને બીજા ગ્રંથકારોનાં ગ્રંથરૂપી સાધનોમાંના કેટલાંકનો ઉપયોગ મર્હુમ મી. કીન્લોક ફાર્બસે ‘ રાસમાળા ’માં મૂળરાજનો ઇતિહાસ લખતા કર્યો હતો અને જે કાઇ સાધનો પાછળથી પ્રાપ્ત થએલા તેનો ઉપયોગ દી. બા. રણછોડભાઇ ઉદયરામે તેનું ગુજરાતીમા ભાષાન્તર કરતા કરેલો છે. એ બન્ને ગ્રંથકારોએ ઉપયોગમા લીધેલાં સાધનો ઉપરાત બીજાં કેટલાક સાધનો પણ છે અને તે સઘળા સાધનો નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) હેમાચાર્યકૃત દ્વ્યાશ્રય કાવ્ય.
(૨) સુરથોત્સવ.
(૨) મેરૂતુંગાચાર્યકૃત પ્રબંધ ચિંતામણિ.
(૪) વિચારશ્રેણી.
(૫) સુકૃત સંકીર્તન.

* મૂલ નિર્મમતા લખ્યું હતું પણ ‘છાપખાનાના ભૂત’ના અજ્ઞાને તે ઠેકાણે નિર્મલતા છાપ્યું તો હવે તે કાયમ રાખી વાચનારને એટલી જ વિનંતિ કરીશ કે નિર્મમતા સુધી પ્હોંચે નહીં ત્યાં સુધી માણસમાં પૂરી અને અણિશુદ્ધ નિર્મલતા ન હોય, એ ધ્યાનમા રાખે; ખરો નિર્મલ તે જ કે જે નિર્મમ.

(૬) કુમારપાળચરિત્ર
(૭) જીનમંડનકૃત કુમારપાળપ્રબંધ
(૮) રત્નમાળ
(૯) પ્રાચીન ગુજરાત
(૧૦) ભગવાનલાલકૃત સૌરાષ્ટ્રનો ઇતિહાસ
(૧૧) તવારિખે–સોરઠ
(૧૨) ગુજરાત–કાઠિયાવાડના ગેઝેટીયરો ઇત્યાદિ

મૂળરાજનો સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ

મૂળરાજે પોતાના મામા સામંતસિંહ ચાવડાને મારીને ગુજરાતના રાજ્યસૂત્રો પોતાના હાથમાં ગ્રહણ કર્યા તે સમયને મી. કીન્લોક ફાર્બસ પ્રબંધ ચિંતામણિને આધારે ઇ. સ. ૯૪૨ નો જણાવે છે, પરન્તુ વર્ષનિર્માણમાં 'વિચાર શ્રેણી' વધારે આધાર રાખવા જેવી જણાય છે, કારણકે તેમાં કેટલીક ચોક્કસી કરીને સાલો આપવાનો યત્ન કરવામાં આવેલો છે 'પ્રાચીન ગુજરાત'ના કર્તાએ પણ વિચારશ્રેણીને જ આધારે મૂળરાજનો ગાદીએ બેઠાનો સમય સંવત્ ૧૦૧૭ નો એટલે કે ઇ. સ. ૯૬૧ નો જણાવ્યો છે એ રીતે ગણતા મૂળરાજના રાજત્વનો એકંદર સમય ૩૫ વર્ષનો થાય છે

પ્રબંધ ચિંતામણિ પ્રમાણે મૂળરાજે પોતાના મામા સામંતસિંહ ચાવડાને મારીને ૨૧ વર્ષની વયે ગુજરાતની ગાદી લીધી હતી સુકૃત સંકીર્તનમાં મૂળરાજના મામાનું નામ ભૂભટ જણાવેલું છે મૂળરાજનો પિતા રાજ સોલંકી પોતાના ભાઇઓ બીજ તથા દંડક સોલંકીની સાથે યાત્રાર્થે ભટકતો હતો, એવામાં તેઓ પાટણ આવ્યા અને સામંતસિંહે બીજનું અશ્વપરીક્ષામાં કૌશલ્ય જોતા તેને પોતાની બ્હેન લીલાદેવી આપવાનું વચન આપ્યું હતું, પરન્તુ બીજને માત્ર એક આંખ હોવાથી તેણે પરણવા ના કહી અને પોતાના ભાઇ રાજને પરણાવ્યો રાજનો પુત્ર મૂળરાજ થયો અને તે જન્મતા જ તેની માતા લીલાદેવીનું મરણ થયું, એટલે મૂળરાજ મામાને આશ્રયે રહીને જ ઉછરવા લાગ્યો વખત જતા મૂળરાજ શૂરો અને પરાક્રમી નીવડ્યો રાજા સામંતસિંહ અને ચાવડા ક્ષત્રિયો આચાર–વિચારમાં પતિત થવા લાગ્યા તેઓ મદિરાપાન કરનારા, વિલાસી અને દેવ ધર્મનું અપમાન કરનારા થયા મામાના રાજ્ય ઉપર દેખરેખ રાખવાનો અને પોતાના શૌર્ય–વીર્ય તથા પરાક્રમથી રાજ્યને વધારી કીર્તિ તથા લોકપ્રિયતા સંપાદન કરવાનો અવસર એ રીતે મૂળરાજને મળ્યો રાજાને પોતાની વિલાસપ્રિયતામાં નિરંકુશ રીતે આગળ વધવાનો સમય મળ્યો અને તે સાથે રાજ્ય સુવ્યવસ્થિત તથા આબાદ બનવા લાગ્યું, એથી સામંતસિંહ પોતાના ભાણેજ ઉપર તુષ્યમાન થયો એક વાર તેણે મૂળરાજને મદિરાના ઘેનમાં રાજ્યાભિષેક કરી ગાદીએ બેસાડ્યો, પરન્તુ પુનઃ ભાનમાં આવતા તેને ઉઠાડી મેલ્યો એ પ્રમાણે કેટલીક વાર તેણે કર્યું પરન્તુ એક વાર તો તેથી મૂળરાજ ગુસ્સે થયો ભાટ ચારણો કહે છે કે તેના કામા બીજ સોલંકીએ તેને ઉશ્કેર્યો હતો અને વળી એક ઇતિહાસકારના કથન પ્રમાણે એક બ્રાહ્મણની પણ તેમાં ઉશ્કેરણી હતી છેવટે મૂળરાજે ઉશ્કેરાઇને મામાનો ઘાત કર્યો બીજા ચાવડાઓને પણ મારી નાખ્યા, ભારે ત્રાસ મચાવ્યો લશ્કરને પોતાના હાથમાં લઇ લીધું અને મંત્રી ધાર બેસાડી રાજ્યસૂત્રો સ્વહસ્તમાં ગ્રહણ કર્યા *

* ભાટ ચારણો કહે છે કે તે સમયે સામંતસિંહને અહિપત નામે એક રાજપુત્ર હતો.

મૂળરાજના ૩૫ વર્ષના રાજત્વકાળમાં તેને ત્રણ મોટા શત્રુઓ સાથે પ્રસંગ પડેલા ઇતિહાસમાં દર્શાવવામા આવેલા છે. નાનાં યુદ્ધોની વાતો ઇતિહાસમાં નથી, તોપણ લાખા ફૂલાણી સામે લડતાં મૂળરાજ ૧૧ વાર હાર્યો હતો, એવું ઉપલક કથન માત્ર પ્રબંધ ચિંતામણિમાં છે. ત્રણ મોટા શત્રુઓમાનો એક ગ્રહરિપુ, બીજો લાટ દેશનો બારપ અને ત્રીજો સાંભરનો રાજા વિગ્રહરાજ હતો, જે સપાદલક્ષ કહેવાતો. તેમા લાટદેશનો બારપ અને વિગ્રહરાજ તો એકી સાથે મૂળરાજ ઉપર તેના મુલકમાં ચઢી આવ્યા હતા અને ગ્રહરિપુ ઉપર મૂળરાજે પોતાની મેળે ચઢાઇ કરી હતી. ગ્રહરિપુ ઉપરની ચઢાઇમા તેણે કચ્છાધિપતિ લાખા ફૂલાણીનો નાશ કર્યો હતો અને સિંધુ દેશના રાજાને હરાવ્યો હતો. લાખો સન ૯૭૯ મા મરાયો હતો, એટલે મૂળરાજે સોરાષ્ટ્ર ઉપર ૯૭૮–૭૯ મા ચઢાઈ કરેલી હોવી જોઇએ. વિગ્રહરાજ અને બારપ એકી સાથે મૂળરાજ ઉપર ચઢી આવ્યા હતા, તેમાથી વિગ્રહરાજ લડ્યા વિના મૂળરાજ સાથે મૈત્રી બાંધીને પાછો ફર્યો હતો અને બારપને મૂળરાજે તથા તેના પુત્ર ચામુંડે હરાવીને હણ્યો હતો આ યુદ્ધની સાલ બારપના પૌત્ર કીર્તિરાજના સમયના ઇ. સ. ૧૦૧૮ના તામ્રપટના અનુમાનને આધારે આધુનિક ઇતિહાસકારો ઇ. સ. ૯૭૮ ની માનવામા ભૂલ કરતા હોય તેમ જણાય છે. સામાન્ય રીતે બે રાજકર્તાઓના રાજત્વકાળને દરેકના ૨૦ વર્ષને હિસાબે એકંદર ૪૦ વર્ષનો માનવો એ તો ઘણું જ વિલક્ષણ છે. રાસમાળામા કહ્યું છે કે ગ્રહરિપુને હરાવીને મૂળરાજ અણહીલપુરમા પાછો આવ્યો હતો, ત્યારપછી તેને ચામુંડ નામે પુત્ર જન્મ્યો, એ કથનમં પણ અસંભવ દોષ જણાય છે. ચામુંડે બારપને હરાવવામાં ભાગ લીધો હતો એટલે ઓછામા ઓછી તેની વય તે સમયે ૧૬ વર્ષની માનવી જોઇએ. વળી તે સમયે ચામુંડ હસ્તી. પરીક્ષાની વિદ્યામાં કુશળ હોવાનું જણાવેલું છે એટલે તે તે કરતા નાની વયનો હોવો સંભવિત નથી. સને ૯૭૯મા જ મૂળરાજ ગ્રહરિપુને હરાવીને પાછો પાટણમાં આવ્યો હોય, તોપણ ચામુંડ ૧૬–૧૭ વર્ષનો થાય ત્યારે તો સને ૯૯૬–૯૯૭માં મૂળરાજ સ્વર્ગવાસી થયો હોવો જોઇએ અથવાતો કુષ્ઠ રોગથી પિડાતો અને દાનધર્મ કરી નિવૃત્તિમાં પોતાના છેલ્લા દિવસો ગાળતો શ્રીસ્થળ (સિદ્ધપુર)મા રહેતો હોવો જોઇએ. આ ઉપરથી ચામુંડનો જન્મ વહેલો થયો હોવાનું માનવું જોઇએ છે અને તે સાથે બારપ સાથેનું યુદ્ધ ગ્રહરિપુને હરાવ્યા પછી ઓછામા ઓછાં ૨–૩ વર્ષે થયું હોવાનું માનવું જોઇએ છે. રૂદ્રમાળમાં પહેલી પૂજા મૂળરાજે સન ૯૮૭ મા કરી એવું એક તામ્રલેખ ઉપરથી જણાય છે, તો તે પહેલા શત્રુઓને હરાવવાની અને યુદ્ધકાર્યની પ્રવૃત્તિ પૂરી કરીને પોતાના જીવનના છેલ્લાં આઠ–દશ વર્ષ દાન–ધર્મ–તપ ઇત્યાદિ કરવામા ગાળવાનું મૂળરાજે ઉચિત માન્યું હોય એ સમજી શકાય તેવું છે.

ગ્રહરિપુના વ્યક્તિત્વ વિષે ઇતિહાસમાં કશો નિશ્ચય જણાતો નથી. દ્વયાશ્રય કહે છે કે ગ્રહરિપુ એ સૌરાષ્ટ્રના રાજાનું નામ નથી, પણ વામનસ્થળીના રાજાનું ઉપનામ છે. તેનો અર્થ "શત્રુને પકડનાર" અથવા "ચંદ્રનો શત્રુ=રાહુ" એવો થાય છે. રી બા. રણછોડભાઇ રા' ગ્રાહરિપુ અથવા ગ્રહારિસિંહ નામનો રાજા હોવાનું જણાવે છે. સૌરાષ્ટ્રના ઇતિ-

---

તેનો મૂળરાજ નાશ કરી શકે તે પહેલા તેને લઇને તેની માતા ભાટી રાણી પોતાના પિતાને ઘેર નાસી ગઇ હતી અને એ રીતે અહિપતનો બચાવ થયો હતો. એ અહિપતને પાછળથી કચ્છમાં આશ્રય મળ્યો હતો, પરન્તુ મૂળરાજની સામે થવાનું પાણી તેનામાં નહોતું.

હાસમા મૂળરાજની સાથે લડનાર રાજાનુ નામ રા'કવાટ જણાવેલુ છે અને મૂળરાજે તેને મારી નાખ્યો હતો એમ કહેલુ છે મૂળરાજે ગ્રહરિપુને હરાવ્યો હતો પણ માર્યો નહોતો એ વાતને દ્વયાશ્રયનો ટેકો મળે છે, પરન્તુ ગ્રહરિપુના વ્યક્તિત્વ વિષે તો બે મત જ રહે છે સૌરાષ્ટ્રના ઇતિહાસમા રા'કવાટ તથા તેના પુત્ર નોઘણની જે વાર્તા આપેલી છે, તેને દી બા રણછોડભાઇ રા'ડયાસ તથા તેના પુત્ર નોંઘણના સબધમા બનેલી જણાવે છે રા' ડયાસ તથા પાટણના રાજા દુર્લભસેનની વચ્ચે પણ યુદ્ધપ્રસગ ચાલ્યો હતો એટલે એ કડી ત્યા બરાબર ગોઠવાઇ જાય છે આ રાચવણ ભાટ–ચારણોની મળતે મળતી વાતો ઉપરથી ઉત્પન્ન થઇ હોય એવુ જણાય છે તેવી જ રીતે બારપના અધિકાર વિષે ઇતિહાસમા કશો નિશ્ચય જણાતો નથી દ્વયાશ્રયમા તેને લાટ દેશનો રાજા કહેલો છે પ્રબધ ચિતામણિમા તેને તિલગ દેશના રાજા તૈલપનો સેનાપતિ જણાવ્યો છે સુકૃતસકીર્તનમા તેને કાન્યકુબ્જના રાજાનો સેનાપતિ કહ્યો છે અને કીર્તિ કૌમુદીમા તેને લાટેશનો સેનાપતિ કહ્યો છે તૈલપે રાષ્ટ્રકૂટોને સને ૯૭૨ મા હરાવ્યા હતા તેથી તેણે રાજા જેટલા અધિકાર વાળો પોતાનો સેનાપતિ લાટમા રાખ્યો હોય એ સભવિત જણાય છે

રાજ્યને આબાદ કરીને, શત્રુઓથી મુક્ત થઇને અને ધર્મના માર્ગની આડે આવનારાઓનો ધ્વસ કરીને મૂળરાજે પોતાનુ પાછલુ જીવન દાન–પુણ્ય કરવામા ગાળ્યું તેણે શૈવ ધર્મના કેટલાક દેવાલયો બધાવ્યા, રૂદ્રમાળ બધાવ્યો, અને જૈન મદિરો પણ બધાવ્યા શ્રીસ્થળમા રહીને તેણે બ્રાહ્મણોને પુષ્કળ દાન આપ્યુ તેણે ભારતવર્ષના અનેક દેશોમાંથી બ્રાહ્મણોને તેડાવીને તેમને જાગીર આપીને ગુજરાતમા વસાવ્યા ઔદિચ્ય, શ્રીગૌડ અને કનોજીયા બ્રાહ્મણોની વસતી ગુજરાતમા મૂળરાજના સમયમા જ પહેલવહેલી થઇ મૂળરાજે ગાદીએ બેસતી વેળાએ મામાનો તથા બીજા ચાવડાઓનો ઘાત કરવાના જે અનિષ્ટ કાર્યો કર્યા હતા તે કાર્યોથી ઉપાર્જન થએલા પાપના નિવારણાર્થે તેણે આ ધર્મકાર્યો કર્યા હતા અને એ અનિષ્ટ કાર્યો માટે તેને પાછળથી બહુ પશ્ચાત્તાપ થયો હતો એવો ઇતિહાસકારો ઉલ્લેખ કરે છે મૂળરાજ ૯૯૬–૯૯૭ મા મરણ પામ્યો

ચારિત્ર્ય-નિરૂપણ

'મૂળરાજ સોલકી' એ ગુજરાતમા રાજ્ય ચલાવી ગએલા સોલકી વશનો આદિ પુરૂષ હતો ચાવડા વશની ઇમારતનો પાયો ગુજરાતમા વનરાજે મજબૂત કર્યા પછી એ વશના પાછળના રાજાઓ ઉત્તરોત્તર નિર્બળ થતા ગયા તેને પરિણામે ઇમારત ખળભળી જવા લાગી હતી એ વશના છેલ્લા રાજા સામતસિંહનું રાજત્વ તો એટલું નિર્બળ અને અવ્યવસ્થિત હતું કે સ્વાભાવિક રીતે જ તે કોઇ અન્ય પરાક્રમી રાજાના હસ્તનો ભોગ થઇ પડે ઇતિહાસકાર તેને માટે કહે છે કે "તે કીર્તિમાન્ રાજા નહોતો, તેને રાત કે દહાડો બોલવામા કશો વિચાર નહોતો, તેનામા વિવેક અને ટેક તો હતા જ નહિ, સારૂ કે નરસું, હિત કે અહિત એમા કશો ભેદ તે સમજતો નહિ, અને જાણુ તે પોતાનુ મન ફેરવ્યા કરતો" તે સમયના ચાવડાઓને માટે સામાન્ય રીતે ઇતિહાસકાર કહે છે કે "તેઓ પાપી, ગર્વિષ્ઠ, મદિરાપાન કરનારા, લોકોને દુ ખ દેનારા અને બ્રાહ્મણ તથા દેવનો તિરસ્કાર કરનારા હતા" જે રાજા અને જે રાજવશ સ્વધર્મની સમજમાં તથા સામાન્ય નીતિમા આટલું અધ પતન પામ્યો હોય તેઓની અવનતિ અલ્પ સમયમા જ આવે તેમા કશુ આશ્ચર્ય નથી સામતસિંહના સમયમા એ અવનતિ વહેલી આવી પહોચી અને તેણે ૫ ૧ સાત વર્ષ રાજ્ય ક

કર્યું, એટલામાં મૂળરાજ સોલંકી–સામંતસિંહનો જ ભાણેજ ગુર્જરેશ્વર થયો. એ રીતે ગુજરાતની રાજગાદી ઉપરથી ચાવડા વંશનો અસ્ત થયો. સત્ય છે કેઃ—

मोहाद्राजा स्वराष्ट्रं यः कर्षयत्यनवेक्षया ।
सोऽचिराद्‌भ्रष्यते राज्याज्जीविताच्च सबान्धवः ॥

मनुस्मृतिः ॥

અર્થાત્—જે રાજા મૂર્ખતાવશ બનીને પોતાની પ્રજાપર અત્યાચાર કરે છે, તે શીઘ્ર રાજ્ય, જીવન અને મિત્રો સહિત નષ્ટ થાય છે.

મૂળરાજ સોલંકીએ પોતાના મામા સામંતસિંહ ચાવડા પાસેથી રાજ્ય લીધું અને રાજ્યને પોતાના હાથમાથી પાછું ન લઇ લેવામા આવે તેટલા માટે મામાનો, મામાના કુટુંબનો તથા બીજા ચાવડા ક્ષત્રિયોનો નાશ કર્યો, એ બનાવ ગુજરાતના ઇતિહાસમા જાણીતો છે; પરન્તુ એ બનાવ ઉપરથી એ બનાવની સાથે અત્યંત નિકટનો સંબંધ ધરાવનાર મૂળરાજના ચારિત્ર્ય ઉપર કેવો પ્રકાશ પડે છે, તે જાણવાની જરૂર છે. મૂળરાજને સામંતસિંહે આશ્રય આપ્યો હતો એ નિર્વિવાદ છે. પોતાના આશ્રયદાતાનો જ નાશ કરી તેના હાથમાંથી રાજ્ય ઝુંટવી લેવું એ પ્રથમ દૃષ્ટિએ જ કૃતઘ્નતા અને નીચતા કહેવાય. એવી નીચતાના દોષનું મૂળરાજ ઉપર આરોપણ થઇ શકે ખરૂં, પરન્તુ અનેકાંત દૃષ્ટિથી એ આરોપણ મૂકતાં પહેલા જૂદા જૂદા ઇતિહાસકારોના અભિપ્રાયોનું દોહન કરવાની અને મૂળરાજની જીવનચર્યાનું ઉંડી નજરે પરીક્ષણ કરવાની આવશ્યકતા છે. મૂળરાજના ચારિત્ર્યનું નિરૂપણ યથાર્થ રીતે કરવાને એટલું અવશ્ય કરવું જોઇએ.

ઇતિહાસકારોના અભિપ્રાયમાં તો આપણે પરસ્પર વિરોધ પણ જોઇએ છીએ. રત્નમાળનો કર્તા મૂળરાજ ઉપર અનેક દોષોનું આરોપણ કરે છેઃ—

ताको पुत्र मूलराय कपट निपट चाय ।
दया दिलतें बहाय स्वारथ सुधारिकै ॥
सोहत शरीर शाम विन्हल अधिक काम ।
दुल्लभ रखत दाम महि मध्य डारिकै ॥
जुद्धमें अबुध सोई सिरपें जो शत्रु होई ।
कपट विश्वासी ओई देवत विडारिकै ॥

આ કવિતમા તે મૂળરાજને (૧) કપટી, (૨) નિર્દય, (૩) સ્વાર્થી, (૪) કામાતુર, (૫) લોભી–ભોયમા ધન દાટી રાખનારો અને (૬) "જુદ્ધમેં અબુધ" અર્થાત્ યુદ્ધ–કાર્યમા આવડત વિનાનો કહે છે. "કુમારપાળ ચરિત્ર"નો કર્તા તેને (૭) "નિર્ગુણી" અર્થાત્ કૃતઘ્ન પણ કહે છે, કારણકે સાત નિર્ગુણી વસ્તુઓમા તે સામાન્ય રીતે "ભાણેજ"ની પણ ગણત્રી કરી બતાવે છે. આ રીતે મૂળરાજ ઉપર ઇતિહાસકારોનો એક પક્ષ જૂદા જૂદા ૭ દોષોનું આરોપણ કરે છે, ત્યારે બીજો પક્ષ તેનામા અનેક સદ્‌ગુણોનું આરોપણ કરે છે! હેમાચાર્ય તેને (૧) સદ્‌ગુણોથી ભરેલો, (૨) જગત્ પ્રતિપાળ, (૩) ઉદાર અને (૪) ચક્રવર્તીના પદવાળો–પરાક્રમી કહે છે. 'પ્રબંધ ચિંતામણિકાર' મેરૂતુંગાચાર્ય તેને (૫) તેજસ્વી અને (૬) પ્રજાને પ્રિયકર જણાવે છે. "કીર્તિકૌમુદી"કાર તેને "અસાધારણ પરાક્રમવાળો" કહે છે. આ પ્રમાણે બન્ને પક્ષો મૂળરાજમાં એવા સદ્‌ગુણ–દુર્ગુણનું

આરોપણ કરે છે કે જે ગુણો પરસ્પર વિરોધી હોઇ, તેનુ અસ્તિત્વ એકી સાથે, એક જ વ્યક્તિમા હોવાનુ સભવિત નથી છતા ઉભય પક્ષોના કથનનુ પરીક્ષણ આપણે ઇતિહાસકારોના શબ્દો ઉપરથી પહેલા કરીશુ અને પછી મૂળરાજની જીવનચર્યાના પ્રકાશમા એ કથનને તપાસીને તેના ચારિત્ર્યનિરૂપણ વિષેના છેવટના અભિપ્રાય ઉપર આવીશુ

મૂળરાજ કપટી હતો એવુ એક માત્ર રત્નમાળનો કર્તા કહે છે સામતસિંહે મદ્યપાનથી થએલી ભાનરહિત અવસ્થામા મૂળરાજને ગાદી ઉપર બેસાડ્યો અને પાછળથી તેને ઉઠાડી મૂકવા માડ્યો ત્યારે તે ઉઠ્યો નહિ પણ સરદારો તથા સૈન્યને પોતાના કરી લઇ મામાનો તથા રાજવશનો નાશ કર્યો, એ મૂળરાજનુ મોટામા મોટુ કપટનુ કાર્ય લેખાય છે પ્રથમ દૃષ્ટિએ એ કાર્ય કાપટ્ય જેવુ દેખાય છે, પરન્તુ અન્ય સયોગોની તપાસ લેતાં તેમા કાપટ્ય દેખાતુ નથી પૂર્વે અનેક વાર મૂળરાજ પ્રત્યે સામતસિહે એવુ જ વર્તન ચલાવ્યુ હતુ અને તે વેળાએ મૂળરાજ ગાદી ઉપરથી ઉઠીને મામાને રાજ્ય પાછુ સોપી દેવા જેવા સરલ મનનો માલૂમ પડ્યો હતો, પરન્તુ છેલ્લી વેળાએ તેણે તેમ નહિ કરતા ગાદી ન જ છોડી અને મામાનો નાશ કર્યો મૂળરાજ જેવા એક પ્રતાપી અને પરાક્રમી ક્ષત્રિય યુવકને મામાનુ એવુ વર્તન એક જાતના અત્યાચાર અને હાસ્યરૂપ માલૂમ પડે, એ પ્રજાપ્રિય ક્ષત્રિય જુવાનને પ્રજાપીડનથી મામાનુ રાજ્ય કટાળાભરેલુ લાગે, નિર્મળ અને વ્યસની મામા ઉપરનો તેનો પૂજ્ય ભાવ નાશ પામીને જીદગીભર કૃતઘ્ન રહેવાસુધીની તપશ્ચર્યા સેવવાનો સયમ અસહ્ય જણાય, તો તેમા આશ્ચર્ય જેવુ કશુ જ નથી અન્ય પક્ષે સામતસિહના દુર્ગુણો જ એવા હતા કે જે ગમે તેવા કૃતજ્ઞ આશ્રિતને પણ ઉશ્કેરી મેલે મેરૂતુંગાચાર્ય કહે છે કે "યુવાવસ્થામા આવ્યા પછી રાજ્ય કરતા પોતાના મામાનુ રાજ્ય એણે પોતાના પરાક્રમથી ઘણું વધારી આપ્યુ એથી એનો મામો ઘણો મદોન્મત્ત થયો પછી તો તે એવુ કરવા લાગ્યો કે કોઇ કોઇ વખત મૂળરાજને રાજ્યાભિષેક કરી પોતાની રાજગાદીએ બેસાડે, ને વળી મદ ચડે ત્યારે ગાદી ઉપરથી તેને પાછો ઉઠાડી પણ મૂકે આ પ્રકારનો બનાવ બનવા માડ્યો તે દિવસથી આરભીને ચાવડા વશના રાજાઓનુ દાન ઉપહાસ કરવા યોગ્ય થયુ મૂળરાજને ગાદીએ બેસાડે ને પાછો ઉઠાડે એમ ઘણી વખત થવાથી ક્રોધયુક્ત થઇ પોતાના મામાનો ઘાણ કાઢવા વિષેનો તેના મગજમા કાટો આવ્યો " મેરૂતુંગના વર્ણનમા આપણે આ પ્રમાણે સામાન્ય મનુષ્ય સ્વભાવનુ વલન જેઇ શકીએ છીએ અને મૂળરાજનુ 'કાપટ્ય' કે 'હિસાનુ કાર્ય' ઔચિત્ય તરફ ઢળતુ જ માલૂમ પડે છે સામતસિહને "રાત કે દહાડો બોલવામા કશો વિચાર નહોતો," તેનામા "વિવેક અને ટેક તો હતા જ નહિ." "હિત કે અહિતનો ભેદ તે પિછાણતો નહિ," તે "મદ્યપી" અને "મદોન્મત્ત" હતો, વળી ચાવડાઓ "પાપી, ગર્વિષ્ઠ, મદિરાપાન કરનારા, લોકોને દુખ દેનારા અને બ્રાહ્મણ તથા દેવનો તિરસ્કાર કરનારા હતા " તેઓનુ વર્તન ક્ષત્રિયત્વને એવુ હીનપદ લગાડનારૂ હતુ કે "ચાવડાઓનુ દાન ઉપહાસને પાત્ર" ગણાવાનો સમય સામતસિહના રાજત્વમાળનો જ આવ્યો આટલી પતિત અવસ્થામા આવી પડેલો રાજા પોતાના રાજત્વને સુધારે નહિ પ્રજાપીડન અને દુરાચરણ ચાલુ રાખે તો શુ તેનો નાશ કરવાનુ કાર્ય પોતાના અપમાનથી ક્રોધવશ બનેલા તન્માલિન ક્ષત્રિયની દૃષ્ટિએ અનિષ્ટ–નિદાપાત્ર–હિસાવાળુ લેખાવુ જેઇએ ? કંસ દેવ, ધર્મ તથા બ્રાહ્મણોનુ અપમાન કરતો હતો અને તેનો નાશ કરવાનુ કાર્ય એટલુ આવશ્યક જણાયું હતુ કે વિષ્ણુએ શ્રીકૃષ્ણના રૂપમા અવતાર ધારણ

કર્યો અને તેમણે કંસને માર્યો તે હિંદુ ધર્મશાસ્ત્રમાં મહત્ ધર્મકાર્ય લેખાયું. તેવી જ રીતે અધર્મી અને પ્રજાપીડક રાજાઓનો નાશ કરવાના કાર્યને ધર્મરૂપ માનવામાં આવ્યું હોય એવાં દૃષ્ટાન્તો પણ મળી આવે છે. મનુસ્મૃતિમાં કહ્યું છે કે—

वेनो विनष्टोऽविनयान्नहुषश्चैव पार्थिवः ।
सुदासो यावनिश्चैव सुमुखो निमिरेव च ॥

એ શ્લોકમા કહ્યા પ્રમાણે વેન, નહુષ, સુદાસ, સુમુખ અને નિમિ અધર્મી હોવાથી જ તેમનો ઇચ્છાપૂર્વક નાશ કરવામા આવ્યો હતો.

અત્યારના સમયની રાજનીતિ જોતાં પણ આપણને શું જણાય છે? ઓસ્ટ્રીયાના યુવરાજ તથા યુવરાજ્ઞીનું ખૂન સર્વિયાના પ્રજાજનોએ કર્યું, સર્વિયાના રાજાની તે કાર્યમા ચશ્મપોશી દેખાઈ આવી, છતાં ઇંગ્લાંડે ઓસ્ટ્રિયાના વૃદ્ધ શાહાનશાહનાં આસુ લૂછવાને બદલે સર્વિયાનો પક્ષ પકડ્યો અને તેનું કાર્ય "પ્રજા-સ્વાતંત્ર્યના રક્ષણનું પવિત્ર કાર્ય" લેખાયું, તેનું કારણ શું? જે ઓસ્ટ્રિયન યુવરાજનું ખૂન કરવામા આવ્યું હતું તે અત્યંત પ્રજા-પીડક હતો અને સર્વિયાના તાબાની ચોક્કસ પ્રજા તેના પ્રત્યે વૈમનસ્ય ધરાવતી હતી. પ્રજાની સ્વતંત્રતા અને તેની મહત્ત્વકાંક્ષાનું પોષણ કરવું એ રાજાનો ધર્મ હોવા છતા રાજા પ્રજાની સ્વતંત્રતા લૂંટી લે, પ્રજાપીડક બને, સ્વધર્મથી ભ્રષ્ટ બને, તો તેવા રાજા કે યુવરાજના મરણ કે ખૂન પ્રત્યે કોઇની દિલસોજી ખેંચાતી નથી. રશિયાના ઝારના આખા કુટુંબનો અત્યાચારપૂર્વક નાશ કરવામાં આવ્યો, છતાં દુનિયાએ તેને માટે દુખનાં આસુ પાડ્યા નથી, તેનું કારણ શું? તેનું કારણ પણ ઝારશાહી તળે કચડાએલી પ્રજાનો આર્તનાદ સેંકડો વ-ર્ષોથી કોઈએ સાંભળ્યો નહોતો એ જ હતું. પ્રજાપીડક રાજાઓનાં મોત થતી વેળાએ કોઇ કોઇ પ્રજા વર્ગે ઉત્સવ કર્યાનાં દૃષ્ટાન્તો પણ ઇતિહાસમા મળી આવશે. આ કારણથી સા-મંતસિંહનો ઘાત મૂળરાજે કરવા માટે મૂળરાજ ઉપર કાપટ્ય અને કૃતઘ્નતાના દોષનું આ-રોપણ કરવું એ યુક્ત જણાતું નથી. મૂળરાજે મામાનો ઘાત ચોરીછૂપીથી કર્યો નહોતો. તે પ્રજાને પ્રિય હતો, પરાક્રમી હોઇને સૈન્યમા પણ પ્રિય હતો અને પોતાના પક્ષને મજબૂત કરવાને કેવી યુક્તિ તથા 'ઔદાર્ય' બતાવવા જોઇએ, સામા પક્ષને સાધી લેવાને કેવું ચાતુર્ય વાપરવું જોઇએ, તે રાજનીતિ સમજવામા મૂળરાજ કુશળ હતો, એટલે તે મામાનો ઘાત કરી પોતાને આપવામાં આવેલો રાજમુકુટ પોતાના હાથમા જ ગ્રહણ કરી રાખવામાં ફાવી શક્યો હતો. આ સર્વ પ્રકારમા આપણે મૂળરાજનો કાપટ્યનો દુર્ગુણ જોઇ શકતા નથી.

બીજાં એ પ્રમાણો ઉપરથી આપણે મૂળરાજને 'કપટી'ને બદલે સરલ ચિત્તનો અર્થાત્ ભોળો જોઇએ છીએ. ઇતિહાસમા કહેવામા આવ્યું છે કે "નિષ્કંટક રાજ્ય ભોગવવાને માટે એક બ્રાહ્મણના વચન ઉપરથી મૂળરાજે મોસાળ પક્ષનાં સર્વેને મારી નાખ્યા. આ શબ્દોમા આપણે મૂળરાજના સ્વભાવનું કાપટ્ય કે નિર્દયતા જોતા નથી, પરંતુ એક બ્રાહ્મણના વચ-નને આધારે અનેક મનુષ્યોનો ઘાત કરવા તરફ દોરવાઇ જવાની 'સરલતા' જ જોઇએ છીએ. ભાટોની કથા ઉપરથી આપણને એવું માલૂમ પડે છે કે મામાનો નાશ કરવાને મૂળરાજને તેના કાકા બીજ સોલંકીએ ફોસલાવ્યો હતો તથા ઉશ્કેર્યો હતો. આ કથન પણ મૂળરા-જના સ્વભાવની સરલતાને જ ખુલ્લી કરે છે.

મામાના હાથમાથી રાજ્ય ગ્રહણ કરતી વેળાએ મૂળરાજે જે ઘાતકી કર્મો કર્યા હતાં તે ઉપરથી જ તેને નિર્દય કહેવામા આવે છે; પરન્તુ મૂળરાજના સ્વભાવનું પરીક્ષણ કરતા

તેમા નિર્દયતા દેખાતી નથી મામાના હાથમાથી રાજ્ય લેવાને મામાનો ઘાત કરવાનું તેનું કાર્ય જો તેની દૃષ્ટિએ અનિવાર્ય હોય, તો પછી મોસાળ પક્ષનો ઘાત કરવાનું તેનું કાર્ય કે જે તેણે એક બ્રાહ્મણના વચનને આધારે કર્યું હતું તે માટે તેને નિર્દય કહેવો જોઇતો નથી તેથી ઉલટુ તેની દયાળુતા એક મહત્ત્વને પ્રસંગે દેખાઇ આવી છે "ઇતિહાસકાર કહે છે કે "બાળકોને આગળીએ વળગાડીને ગ્રહરિપુની પરણેલ સ્ત્રીઓએ પતિરૂપ ભિક્ષા માગવાથી મૂળરાજે ગ્રહરિપુની અંગુલિ કાપી લઈ છોડી દીધો " જે ગ્રહરિપુનુ વર્ણન ઇતિહાસમા એક રાક્ષસના જેવુજ કરવામા આવ્યુ છે, જેને માટે મૂળરાજને સૌરાષ્ટ્રના પાર્વતીય પ્રદેશમાં સૈન્ય લાવવાની મોટી તકલીફ ઉઠાવવી પડી હતી અને દંતકથા પ્રમાણે જેણે મૂળરાજના જ કુટુંબની એક કુંવારી કન્યા ઉપર અત્યાચાર કરવાનો અપરાધ કર્યો હતો, તે ગ્રહરિપુ ઉપરની એ દયાળુતા શુ મૂળરાજનો એક ઉત્તમ ગુણ પ્રકટ કરતી-નથી ?

તેવી જ રીતે મૂળરાજના ચારિત્ર્યમા સ્વાર્થાંધતા પણ દેખાતી નથી નાની વયમા તેણે સ્વપરાક્રમવડે મામાનું રાજ્ય વધારી આપ્યુ હતું અને એ કાર્ય તેણે કાપટ્યથી—ભવિષ્યમા રાજ્ય પચાવી પાડવાની સ્વાર્થબુદ્ધિથી કર્યું નહોતું, જો તેવી બુદ્ધિથી તેણે તે કાર્ય કર્યું હોત તો મામાએ પહેલી જ વાર તેને મદના તાનમા ગાદીએ બેસાડયો તેની સાથેજ તેણે મામાનો ઘાત કરીને રાજ્યસૂત્રો હાથમા લીધા હોત પરન્તુ તેવા અનેક પ્રસંગો તેણે જવા દીધા હતા અને તે સમયે તેનામા કાપટ્ય નહોતું તે જ તેનું કારણ હતું મૂળરાજને લોભી ધનને ભૂમિમા દાટી રાખનારો કહેવો એ વાર્તા તો કેવળ નિષ્પ્રમાણ અને અસંગત છે મૂળરાજે પ્રજાહિતના કાર્યોમા પુષ્કળ દ્રવ્ય ખર્ચ્યું હતું એવી વાર્તા ઇતિહાસમા મળી આવે છે તેણે દેવાલયો, પ્રાસાદો, રૂદ્રમાળ, જિનમંદિર વગેરે બધાવ્યા હતા અને ઇતિહાસમા કહ્યુ છે કે તેવા કામોમા ગમે તેટલું ખર્ચ થાય તેની તેણે પરવા કરી નહોતી ભારતવર્ષના ત્રણ દેશોમાથી તેણે બ્રાહ્મણોને બોલાવ્યા હતા અને તેમને જાગીરમા ગામો તથા પુષ્કળ દ્રવ્ય આપીને ગુજરાતમા વસાવ્યા હતા આ બધા કામો તેણે પોતાની પાછલી અવસ્થામા કર્યા હતા, પરન્તુ તેની એ ઉદારતાને કારણે તેને 'લોભી' કહેવાનો અવકાશ રહે તેમ નથી

- "કામાતુરતા" ના દોષનું આરોપણ મૂળરાજ ઉપર થઈ શકે તેવો એક પણ પ્રસગ ઇતિહાસમાથી ઉપલબ્ધ થતો નથી મૂળરાજની એક સ્ત્રીની કામાતુરતા અને તેના પુત્રની કામાતુરતાના પ્રસંગો મળી આવે છે, પરંતુ મૂળરાજને માટે તેવો કોઇ પ્રસંગ જોવામા આવતો નથી, તેથી ઉલટુ ગ્રહરિપુ જેવા હારેલા દુસ્મનની રાણીઓ સાથેનો તેનો વ્યવહાર તેના ચારિત્ર્યને શોભા આપે તેવો છે

"રત્નમાળ" કારે મૂળરાજને "જુદ્ધમે અબુધ" કેમ કહ્યો હશે તે બિલકુલ સમજી ન શકાય તેવું છે સામંતસિંહના વખતમા તેનું રાજ્ય વધારી આપનાર મૂળરાજ હતો. મેરૂતુંગ કહે છે કે તે "તેજસ્વી અને પરાક્રમી થવાથી સર્વ પ્રજાને પ્રિયકર થઇ પડયો " "કીર્તિકૌમુદી" કાર તેને અસાધારણ પરાક્રમવાળો કહે છે ગ્રહરિપુની કુમકે સિંધુપતિ, કચ્છનો લાખો ફુલાણી, ગ્રહરિપુના પુત્રો વગેરે આવ્યા હતા, છતા મૂળરાજે તેમને સર્વને હરાવ્યા હતા. મૂળરાજના પોતાના જ પરાક્રમની વાત કરીએ તો ઇતિહાસકાર જણાવે છે કે "એ બે (મૂળરાજ અને ગ્રહરિપુ) અતિ દર્પવાળા, યમપુત્ર જેવા, હાથમા તલવાર અને ઢાલ લઇ, પિત્રાઇ ભાઇઓ હોય તેમ, એક જ હાથી ઉપર લડવા લાગ્યા એક કુમારનાં માતા

પિતા (શિવ–પાર્વતી) અને પ્રદ્યુમ્નનાં માતાપિતા (વિષ્ણુ–લક્ષ્મી) તારા પર આજ રૂઠ્યાં છે એમ કહેતાં ચૌલુકયે (મૂળરાજે) દૈત્યને (ગ્રહરિપુને) ભૂમિ ઉપર પાડ્યો.” સાંભરનો રાજા વિગ્રહરાજ અને લાટનો અધિપતિ બારપ એ બન્નેની સાથે એકજ વેળાએ લડવાનો પ્રસંગ જયારે મૂળરાજને આવ્યો ત્યારે તેણે ખરી ચતુરાઇથી કામ લીધું હતું. વિગ્રહરાજનું સૈન્ય ઘણું મોટું હોવાથી તેની સામે મૂળરાજ ટકી શકે તેમ નહોતું, તેથી તે કચ્છના કંથકોટના કિલ્લામાં ભરાયો. તેણે ધાર્યું હતું કે ચોમાસામાં નવરાત્ર કરવાને વિગ્રહરાજ પાછો જશે, એટલે પોતે એકલો બારપને હરાવી શકશે; પરન્તુ તેની તે ધારણા ખોટી પડી. વિગ્રહરાજે પોતાની સાકંભરી માતાની મૂર્તિને ત્યાં મંગાવી અને ત્યાંજ નવરાત્ર કર્યા, એટલે મૂળરાજ વધારે ગુંચવણમા પડ્યો. તે વેળાએ તે એક હાથીપર બેસીને એકાએક વિગ્રહરાજના લશ્કરમાં પેઠો અને ઠેઠ વિગ્રહરાજની પાસે જઇને ઊભો! મૂળરાજ પોતાના લશ્કરને ઉલ્લંઘીને સીધો પોતાની સામે આવી ઊભો તે જોઇને વિગ્રહરાજ ગભરાયો. પછી બન્ને રાજાઓ વચ્ચે ઓળખાણ થઈ અને મૂળરાજે માંગણી કરી કે “હું બારપ સાથે લડું ત્યાંસુધી તમારે રાહ જોવી અને પીઠની પાછળથી હલ્લો કરવો નહિ.” વિગ્રહરાજે કહ્યું “તમે રાજા છતાં એક સાધારણ સામંતની પેઠે એકલા ચાલ્યા આવ્યા છો અને તમારી સલામતીની પણ દરકાર કરી નથી, માટે હું જીવતાંસુધી તમારો દોસ્ત થઇ રહીશ.” એ પ્રમાણે મૂળરાજના પરાક્રમ તથા ધૈર્યથી આકર્ષાએલો વિગ્રહરાજ યુદ્ધ કર્યા વિનાજ પાછો ચાલ્યો ગયો અને મૂળરાજે બારપની સાથે યુદ્ધ કરીને તેને માર્યો. આવા પરાક્રમી, ધૈર્યવાન, ચતુર અને ટેકીલા મૂળરાજને “જીુદ્ધમેં અબુધ” કહેનાર તો મૂળરાજના કોઇ શત્રુનો ભાટ જ હોવો જોઇએ.

મૂળરાજને “નિર્ગુણી” કે “કૃતઘ્ન” કહેનારાઓ, મૂળરાજે પોતાને આશ્રય આપનાર મામાનો ઘાત કર્યો તે કાર્યથી દોરવાઇ જતા હોવા જોઇએ. મૂળરાજને મામા તરફથી મળેલા આશ્રયનું મૂલ્ય કેટલું આકવું એ મતભેદની વાત છે. મૂળરાજ ઉપર મામાએ કરેલા ઉપકારનો બદલો મૂળરાજે પોતાની ૨૧ વર્ષની નાની ઉમરસુધીમા કેટલાક પ્રમાણમાં વાળ્યો હતો. ત્યારપછી મામાનું અને ચાવડાઓનું અનિષ્ટ વર્તન પોતાનું મન મારીને પણ સહન કરી લેવાનો સંયમ તેણે બતાવ્યો હતો. પુનઃ પુનઃ ગાદી ઉપર બેસાડીને પુનઃ પુનઃ ઉઠાડી મેલવાનું અપમાન પણ તે જુવાન ક્ષત્રિયે કેટલોક વખત વેઠ્યું હતું. તે રજોગુણી યુવકમાં તે કરતાં વધારે સંયમી વૃત્તિ નહોતી અને તેથી મામાનું ઋણ ચૂકવી આપવા માટે વધારે વખત બંધાઈ રહેવાની ધીરજ તે બતાવી શકયો નહિ. સામંતસિંહના ઉપકારનું ઋણ એટલાથી પૂરૂં થએલું ન માનીએ તો તેટલે અંશે મૂળરાજને ભલે નિર્ગુણી કહેવામાં આવે. મૂળરાજ મનુષ્ય હતો–રજોગુણી ક્ષત્રિય હતો; ઋષિ કે દેવ નહોતો. છતાં પોતાના એ દોષને મૂળરાજ પોતાના પાછલા જીવનમાં ઓળખી શકયો હતો અને તેથી મૂળરાજના ચારિત્ર્ય ઉપરનો એ ડાઘ ધોવાઇ ગયો હતો.

બીજ અને એક બ્રાહ્મણની ઉશ્કેરણીથી પોતે યુવાવસ્થામાં મામાનું તથા બીજા ચાવડાઓનું મોત નીપજાવ્યું, એ પોતાના સરલ સ્વભાવનું પરિણામ હોવા છતાં પાપ તો પોતાને જ હાથે કર્યું, મામાના ઉપકારનું ઋણ પૂરેપૂરૂં નહિ ફેડતાં પોતે નિર્ગુણીપણું દર્શાવ્યું; એવા એવા વિચારોને લીધે તેને વૃદ્ધાવસ્થામાં બહુ જ પસ્તાવો થયો અને પૂર્વનાં પાપ ધોઇ નાખવાને અનેક સત્કાર્યો કર્યાં. મૂળરાજને આપણે યુવાવસ્થાથી જ શંકરની ભક્તિમા લીન

બનેલો જોઇએ છીએ, તીર્થસ્થળોની યાત્રાઓ કરતો નિહાળીએ છીએ, સોમનાથ મહાદેવની કૃપાથી તેને સૌરાષ્ટ્રનું રાજ્ય મળ્યુ એવો ઉલ્લેખ પ્રાચીન ઇતિહાસ કરે છે અને સિદ્ધપુરના પ્રાચીન ક્ષેત્રમા બ્રાહ્મણોને બોલાવી રાખીને અગણિત દાનપુણ્ય કરતા તે મરણ પામ્યો હતો મરણ પામતી વેળાએ તેણે પોતાના પુત્ર-પૌત્રોને બોલાવીને બ્રાહ્મણોનું રક્ષણ કરવાની તેઓને આજ્ઞા કરી હતી તેનુ આ પાછલુ જીવન કાંઈ કેવળ શ્મશાનવૈરાગ્ય તુલ્ય નહોતું તેનામા ધર્મનિષ્ઠાના સંસ્કારો હતા અને તેણે જે દેવમદિરો બધાવ્યાની તથા યાત્રાઓ કર્યાની વાતો ઇતિહાસમા આવે છે તેમા જ એ ઉચ્ચ સંસ્કારો નિવાસ કરી રહેલા છે એવા ઉચ્ચ સંસ્કારોવાળા તેના પાછલા જીવનના પ્રકાશમા જો આપણે તેના પૂર્વના દોષયુક્ત દેખાતા કાર્યો જોઇશુ તોપણ આપણને સમજાશે કે જે દોષારોપણ મૂળરાજમા કેટલાક ઇતિહાસ કારો કરે છે તે ઉચિત નથી

ઉપસંહાર

વસ્તુત મૂળરાજ એક ઉંચા સંસ્કારવાળો અને પરાક્રમી ક્ષત્રિય હતો, તેણે કરેલાં અનિષ્ટ કાર્યો તેના સરલ સ્વભાવનો લાભ લઇને તેને ઉશ્કેરી મેલનારાઓની શીખવણીનુ પરિણામ હતું, એક રાજવશીની સ્વાભાવિક રજોગુણી પ્રકૃતિને લીધે પોતાને આશ્રય આપનારનો ઘાત કરવાનું કાર્ય તેને રૂચ્યુ હતું, પરન્તુ પાછળથી પોતાની એ રૂચિમાએ દોષ માલૂમ પડતા તેણે મોકળે મને પ્રાયશ્ચિત્ત કર્યું હતુ ગુજરાતમા સોલકી વશની રાજગાદી સ્થાપનાર એ આદિ પુરૂષની ધર્મનિષ્ઠા, પરાક્રમો, શૌર્યવીર્ય, સરલતા, ન્યાયનીતિ અને ઉત્તમ રાજનીતિના જ ફળ તરીકે સોલકી વશની રાજગાદી ગુજરાતમા બીજા વશો કરતા વધારે સમય ટકી, તેમા ભીમદેવ બાણાવળી, કર્ણદેવ, સિદ્ધરાજ જયસિંહ અને કુમારપાળ જેવા પરાક્રમી રાજાઓ થયા, પરદેશીઓની સવારીઓ થયા છતા ગુજરાતની રાજગાદી તેમની સામે ટક્કર ઝીલીને મૂળરાજે રાજ્યની ઇમારતના નાખેલા મજબૂત પાયાની પ્રતીતિ કરાવી રહી અને ગુર્જરેશ્વરની કીર્તિપતાકા ભારતવર્ષની સર્વ દિશાઓમા ફરકી રહી મૂળરાજના કાર્યોનું પરીક્ષણ તેના કાર્યોની જ દૃષ્ટિએ નહિ કરતા તેના ચારિત્ર્યની દૃષ્ટિએ કરવાની જરૂર છે અને તેવુ પરીક્ષણ કરતા આપણને જણાય છે કે મૂળરાજ તાત્કાલિન ક્ષત્રિયોમા એક સાચો ક્ષત્રિય હતો અને એક રાજા તરીકેના અનેક ગુણોનો તેનામા નિવાસ હતો

ઈસ્લામ મહામંદિરનું ચણતર.

ઉછરંગરાય કેશવરાય ઓઝા બી. એ.

ગૂજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ માટે નિબંધ લખવો એમ નિશ્ચય કર્યા પછી વિષય-પસંદગી માટે થોડા વિષયો શોધી કૂહાડી ચિઠ્ઠી નાખતાં "ઇસ્લામ" નિર્ણીત થયો. ગૂજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટિ તરફથી છપાયેલાં ઈસ્લામનો ભરતી–ઓટ, મુસલમાની રિસાયત અને જનાબ મેહેબુબમિયાં કાદરીએ લખેલો ઇસ્લામનો ટુંક અહેવાલ એટલાં પુસ્તકો શિવાય ગૂજરાતે મુસલમાન પ્રજાનું હાર્દ સમજવા વધારે તસ્દી લીધી હોય એમ મારા જાણવામાં નથી. આ સ્થિતિને માટે કોણ દોષપાત્ર છે તે ઠરાવવું નકામું છે, કારણકે આપણા દૃષ્ટિ-વિસ્તારના ક્ષેત્રમાં જગતસમગ્રનો સમાવેશ થતો નહિ હોવાથી આપણા મુસલમાન બંધુઓ તેમાં કેવું અગત્યનું સ્થાન રોકે છે તેનું ભાન આપણને આજદિન સુધી હતું જ નહિ. આપણા સાક્ષરો ભાષાની કિલષ્ટતા અને રસિકતાના વિચારો કરવામાં વધારે વખત રોકે છે. પારકી પ્રજાને નિષ્પક્ષપાત દૃષ્ટિથી જોઇ શકાય તેવી રીતની નજર આપણે હજી કેળવી શક્યા નથી. તેઓના દૃષ્ટિબિંદુથી જગતને જોઇ શકિયે એટલી આપણી જાતની વિસ્મૃતિ આપણને હજી અશક્ય લાગે છે. પરધર્મમાં રહેલી સમાંતર સમરેખાઓ ખોળી કાઢવામાં કંઇ ભય પણ જણાય છે.

છતા જે સમયે આ નિબંધ લખાય છે તે સમયે જેટલી મુસલમાન પ્રજાઓ અગત્યની દેખાય છે તેટલી બીજી કોઇ પ્રજા દેખાતી નથી. એ પ્રજા છિન્નભિન્ન છે, વિલુપ્તભાગ છે. ભૂતકાળના વિભૂતિમદથી ઉન્મત્ત છે, વર્તમાન પદચ્યુતિથી કલુષિતચિત્ત છે; ચૈતન્યથી હીન નથી, અભિમાનથી ભરેલી છે. સાધનસંપન્ન નથી પણ ઉદ્રિક્ત છે, આત્મશ્રદ્ધાથી તેજસ્વી બનતી જાય છે. તૂર્ક દેશ અશાંતિ કરતાં શાંતિના સમયમાં વધારે નડે છે, એ ઉદ્‌ગાર આ પ્રજાએ રાજ્યનયમાં પરમદક્ષ ઇંગ્લાંડ પાસે કૂહડાવ્યા છે.

એટલું જ નહિ, એ પ્રજાનો તાર આપણી હિંદી પ્રજાના તાર સાથે નિરંતરને માટે ગૂંથાઇ રહ્યો છે. એ પ્રજા વિના હિંદીપ્રજા શબ્દમાત્રમાં પણ સંભવતી નથી. એ પ્રજાના કલ્યાણમાં આપણું કલ્યાણ છે, એના સંતોષમા આપણો સંતોષ છે; એના આરોગ્યવિના આપણું આરોગ્ય નથી, એની ઉન્નતિ વિના આપણી ઉન્નતિ નથી. આજે ૧૨૦૦ વર્ષથી હિંદમા આવી તે પ્રજાના માણસો હિંદના થઇ અહિંયા વસ્યા છે, રાજવૈભવ ભોગવ્યો છે, હિંદની ભૂમિ ખેડી છે, વેપાર ખેડયો છે, હિંદની દોલત સંઘરી છે; હિંદના દુકાળ જોયા છે, હિંદના રોગો ભોગવ્યા છે; હિંદ વહે છે તે પરતંત્રતાની ધુંસરીનું જમણું જોતર પોતાને ગળે બંધાવ્યું છે.

એ પ્રજાના જીવનનું રહસ્ય હિંદુઓને કેટલું માલૂમ છે? મોરોક્કોથી મલાયા સુધી મુસલમાનો એક સરખી રહેણીના, એક સરખા વિચારના એક સરખા દેખાવના કઇ ગેબી યોજનાંથી થયા હશે અને તેઓનો વડવાનલવેગી ધર્મ કયા ચૈતન્યબલથી સ્થિર ટકી રહ્યો હશે, એ વિચાર આપણે કરવો આવશ્યક નથી? અહિંદુઓ તમામ આપણાથી ધર્મમાં જૂદા એમ માની બેઠેલા આપણને કદાચ તેના ધર્મમાં સામ્ય માલૂમ પડે તો તે સ્વીકારથું

નહિ? વૈષમ્ય જણાય તો તેના કારણો શોધી વિચાર કરવા જેટલી બુદ્ધિમત્તાની આ જમાનામા આપણી પાસેથી આશા રાખી ન શકાય?

અત્યારે આપણે યૂરપ સાથે ખાસ સબધ છે અને યૂરપને એશિયા માટેનો પહેલો આધુનિક ખ્યાલ ઇસ્લામ પ્રજાઓથી બંધાયો હતો હજી પણ હિંદુ વર્ણવ્યવસ્થા અને ધર્મરહસ્ય યૂરપ સપૂર્ણ સમજી શકેલું નથી અને "પૂર્વ ગપગોળાની જન્મભૂમિ છે," "પૌર્વાત્ય ભભક" "પૌર્વાત્ય સુકેન્દ્રિત રાજસત્તા" એ વાક્યો ઇસ્લામ સલ્તનતના અનુભવોના પરિણામરૂપ છે એટલા માટે જે જે મુખ્ય પ્રજાઓ વડે હાલની ઇસ્લામ પ્રજા બનેલી છે તે તે પ્રજાની ઐતિહાસિક પરિસ્થિતિ ટુકામા અવલોકતા ઇસ્લામના મૂળતત્વોનું આપોઆપ અવલોકન થઇ જશે અને ઇસ્લામનો આપણી સાથેનો અને યૂરપ સાથેનો સબધ પણ સમજાશે આ રીતના અભ્યાસ અગર અવલોકનની સસારતા નિહાળી તારવી બતાવી આપવાની જરૂર નથી જનસમાજના આત્મામા ઘુટાઇ રહેતા અપરિચિત ભાવો સબધમા સામાન્ય અસતોષ ઉદ્ભવતા કોઇ વધારે હિમતવાન વ્યક્તિ નવીન ખ્યાલો બતાવી સતોષ ઉપજાવે છે એ ખ્યાલો અનુકૂળ લાગતા સ્વીકારાય છે, અને નવીન ધર્મ અસ્તિત્વમા આવે છે, પરતુ જમાનાઓથી ઘડાઇ ગયેલા સમાજ–સ્વભાવથી રગાય છે અને પ્રથમ ઉત્સાહ ઓછો થતા અમુક આકૃતિમા સ્થિરતા પામે છે જો પારકી પ્રજાઓમાં તેનો ફેલાવ થાય તો એ બધી પ્રજાઓના સ્વભાવનું મિશ્રણ થાય છે અને કોઇ જીદું મિશ્રિત નવીન સમિશ્રણ બને છે આ જૂના તત્વોનું સ્વરૂપ સમજાતા નવા મિશ્રણનું રૂપ એકદમ લક્ષમા આવી જાય છે

મુસલમાન ધર્મનું ઉદ્ભવતીર્થ અરબસ્તાનની વિરલ પ્રજા છે, પરતુ પાછળથી તે ધર્મમા મિસર અને આફ્રિકાની ઉત્તરપટીના લોકો મળ્યા, ઇરાન મળ્યુ, જતે દિવસે મધ્ય એશિયાના ઢોરઢાખરથી ભરણપોષણ કરનારા બહાદુર તુર્ક લોકોની ભવિષ્યદોરી વણાઇ, હિંદુસ્તાનના દિવસે દિવસે ચેતનહીન થતા ધર્મનો આછો આછો પટ પડયો મિસર અને આફ્રિકાની ઉત્તરપટીમા તો રોમન અગર ગ્રીક પ્રજા–લોકોને કહાડી મૂકી વિજેતા આરબોએ તેમનું સ્થાન લીધું એમ જ કહેવાય ત્યાની મુસલમાન ધર્મમા ભળેલી પ્રજામા એટલું હીર નહોતુ કે તેના ઉપર કોઇ જાતની પોતાની છાપ બેસાડે હિંદુસ્તાનનો હિંદુપટ પણ કેવળ બેદરકાર રસોયાના સફેદ કપડાપર મસાલાના હાથ લાગ્યા હોય તેવો જ છે, ઇસ્લામનુ મૂળ શુદ્ધ સ્વરૂપ નહિ બદલતા તેનાથી તે અમુક સ્થાનમા કલુષિત થયુ છે એટલું જ ઇસ્લામ પ્રજાનો સસાર, ધર્મ, રાજ્યનય એ સઘળા અરબ, ઇરાની અને તુર્ક પ્રજાથી જેટલે દરજ્જે ઘડાઇ વર્તમાન સ્વરૂપ પામ્યા છે તેટલે દરજ્જે બીજી કોઇપણ પ્રજાથી પામ્યા નથી એથી તેના ઉદ્ભવતીર્થનું જન્મરૂપ તપાસી, તેની બે પોષક માતાઓએ પાયેલા દૂધનુ પૃથક્કરણ કરી તેનું વર્તમાન સ્વરૂપ આપણે સમજવા પ્રયત્ન કરશુ

અરબસ્તાન પર પરમેશ્વરે ઓછામા ઓછી કૃપા કરી હોય તેમ જણાય છે તેના પર્વતોની શિલા કોઇવાર પણ તૃણથી ઢકાઇ જતી નથી તેના રેતીના વેરાન રાનમા નયનને આનદ મળવાનુ એક પણ સ્થાન પ્રભુએ સરજ્યુ નથી સૂર્ય પ્રખર તપે છે, વાયુ પ્રચડ વાય છે, હવામા કોઇવાર વિષપ્રવાહ પૂરાય છે એ દેશમા જીવ કરતા જલ અધિક મનાય છે આ કરાલરૂપ કેવળ દક્ષિણ અને નૈઋત્યમા સૌમ્યતા

પામે છે. તેટલી પટ્ટીમાં ગુંદ, ધુપ અને ફલફુલ નીપજે છે. લોકો પણ મુલાયમ અને વૈભવશીલ છે. પણ શુદ્ધ સમગ્ર અરબસ્તાન તો કરાલ જ છે અને એ કરાલતાએજ અરબોનું જીવન ઘડ્યું છે. સતત્ દુઃખી માણસ થોડા પણ સુખદર્શનથી વિસામો લે છે તેમ સહેજ પાણી અને લીલોતરી દેખાય ત્યાં બહુ આરબ પોતાના ઘોડા ઉંટ અને ઢોરઢાંખર સહિત પડાવ નાખે છે અને ત્યાંના જલચારો ખૂટતાં તેવી જ બીજી જગ્યાપર ચાલ્યા જાય છે. પરિણામે સ્થિર જીવન ગાળવાની તક અરબોને ઓછી મલે છે અને એટલા માટે સ્થિર જીવનના લાભાલાભથી તેઓ દૂર રહ્યા છે. તેઓની ગતિ અકુણ્ઠિત છે, તેઓનો આવેશ અપ્રતિહત છે. ન્યાય આપવો લેવો એ તેમને મન એક અંગત બાબત છે; " તારી કાકીને અંગે કપડું નથી ઉતાર " એ અરબસ્તાનના રણના મુસાફરને તેના તરફથી મળતો નિરંતરનો કુશળ શબ્દ છે. કાંઈ એક હાથમા પડેલી વધારે પડતી દોલતના સમાસમ વિભાગ કરવાનું કામ રાજ્યસત્તા કરી શકતી નથી; દુઃખી શરણાગત ઉપર અરબ સમાજે પીઠ ફેરવી હોય તેમ હજી સુધી જાણવામા આવ્યું નથી. જે થોડા સરખા શહેરો વૃદ્ધિંગત થવા પામ્યાં હતાં તેમાં પણ સર્વ કુટુંબો સરખાં જ હતા. કોઇ કુટુંબ અગર વ્યક્તિ સરકાર થવા પામતી ન હતી. ફક્ત જલ અને અનાજના અભાવને લીધે જે કુટુંબ શહેરને અગર શહેરમાં આવેલા મુસાફરને અગર હાજીઓને અન્નજલ સારા જથ્થામા પૂરાં પાડી શકે તે કુટુંબ અગ્રેસર ગણાતું હતું. અગર શહેર શહેરને એક બીજા વચ્ચે થતા વિગ્રહોમા જે કુટુંબ પોતાના શહેરને વિજય પ્રાપ્ત કરાવે તે કુટુંબ આદરણીય થતું. તે શિવાય બીજી કોઇ જાતની અગ્રસરતા કે આદરણીયતા સંપાદન થઇ શકતી નહિ.

આવાં શહેરોમા મુખ્ય શહેર મક્કા હતું અને મક્કામા કેટલીક પેઢીથી મહમ્મદનું કુટુંબ અગ્રસરતા પામ્યું હતું. કારણ જૂના મૂર્તિપૂજક અરબોને પૂજ્યતમ એવો " કાબા " મક્કામાં વિરાજીત હતો. એ " કાબા " ની પૂજા મહમ્મદના કોરૈશી કુટુંબને હાથ હતી અને " ઝમઝમ " કુવાનું અખૂટ જલ પણ તેને જ સ્વાધીન હતું. મક્કામાં આવતા યાત્રાળુઓને અન્નજલ પૂરાં પાડવામા બીજાં સમર્થ કુટુંબોની હરિફાઇ સામે પૈસાટકાનો ભોગ આપીને પણ કોરૈશી કુટુંબ ટકી રહ્યું હતું. કુટુંબની અંતરવ્યવસ્થા જૂના જમાનાના વડિલસત્તાક કુટુંબોના જેવી જ હતી; પરંતુ એ સત્તા અરબસ્તાનની પરિસ્થિતિને અંગે બીજા દેશોના જેવી સુકેન્દ્રિત અને સુઘટ્ટ થઇ શકી નહોતી.

પેગમ્બર સાહેબના જીવનનો વૃત્તાત જગજાહેર છે અને ઇસ્લામ ધર્મનો આવિર્ભાવ જગતમાં કેમ થયો અને જગતે કેવીરીતે જાણ્યો તેનાં વર્ણન ઇતિહાસને પાને ઉંડા અક્ષરે કોરાઇ રહેલા છે. મુસલમાન ધર્મ સ્વીકારતા આરબોના જનસમાજની વ્યવસ્થામા કોઇ જાતનો ફેરફાર થયો નહિ એ લક્ષમાં રાખવાનું છે. બહુ અરબોની અંગત સ્વાધીનતા એમને એમ રહી. મહમ્મદના પેગામને લીધે કોરૈશી કુટુંબ પૂર્ણ ગૌરવશાલી થયું પરંતુ બીજા કુટુંબોની હરિફાઇ નાબુદ થઈ. અલ્લાના પેગામ પહેલા જેવું મક્કા હતું તેવોજ મહમ્મદના વિજય ઘોસની સાથે સમગ્ર અરબદેશ થઇ રહ્યો. મહમ્મદને સેનાની થવાની કે રાજા થવાની આકાંક્ષા નહોતી; વૈભવની લાલસા નહોતી; ધનની તૃષ્ણા નહોતી, તેણે જગતના ફક્ત બે જ વિભાગ પાડ્યા હતા; એક મુસલમાન અને બીજો અમુસલમાન. જેમ મૂળથી સર્વ અરબો સરખા હતા તેમજ સર્વ મુસલમાનોને પણ તેણે સરખા જ લેખ્યા હતા. અલ્લાને ઘેર તવંગરી ગરીબીનો પ્રશ્ન નહિ ઉઠે, પણ કુરાને શરીફના વાક્યોનું કેટલે દરજ્જે

અનુવર્તન થયુ છે તે પૂછાશે એમ તેણે પોતે શીખવ્યુ હતું આવા કારણોને લીધે મક્કા કરતા મોટા વિશાળ મંડળને માટે નવી વ્યવસ્થા કરવાનું તેને સૂઝયુ નહોતું અરબોની એક ટોળી અને તેનો એક શેખ, તે પ્રમાણે મુસલમાનોનો સમૂહ અને તેનો શેખ-પેગમ્બર મહમ્મદ પોતે-એટલીજ ગોઠવણુ તેની નજરમા આવી હતી લડાઈમા ઉતરવાનો પોતાને પ્રસંગ આવ્યો ત્યારે પણ લડાયક રાજયો અગર રાજાઓ જે ઉતર રહતુ તંત્ર ગોઠવે છે તેવુ કશુ તેણે ગોઠવ્યુ નહોતું, લડવૈયાઓની શ્રદ્ધા, ધર્માવેશ અને કીર્તિ તથા અર્થલાભ ઉપર જ સંપૂર્ણ વિશ્વાસ રાખી કામ લેવાનું તેણે યોગ્ય ધાર્યું હતુ, તેની શરૂઆતની મુશ્કેલીઓ જોતા એક વાર રસ્તે રહડયા પછી વિજય અને વિકાસ તથા ધર્મપ્રસાર આટલી ઝડપથી થશે એમ પોતે ધાર્યું ન હોય તો અસભવ નથી ઇસુના ધર્મને વધતા વાર લાગી તેમ પોતાના પેગામને વિશ્વમા તમામ જગ્યાએ પહોચતા વાર લાગશે અને પોતાના જીવનકાલમા અરબ પ્રજાનો ઉદ્ધાર થાય તો પણ ઘણું, એમ ધારીને આસપાસના જાજવલ્યમાન સામ્રાજ્યની વ્યવસ્થા તરફ લક્ષ ન આપ્યુ હોય તો તેમ પણ હોઇ શકે તેટલુ સિદ્ધ છે કે આપણે જેને આજ રાજ્યવ્યવસ્થા અગર સમાજવ્યવસ્થા કહીયે તે કુરાનમા નથી અરબસ્તાનના પોતાના અનુભવથી જે જે અનુભવમા આવ્યુ તે તે તમામ કુરાનેશરીફમા વિદિત રાખ્યુ છે

એટલા માટે જ બીજા દેશોની અસર મુસલમાન લોકો ઉપર થવા માડી તે પહેલાની સમાજ વ્યવસ્થા અને રાજ્યવ્યવસ્થા અરબોની મૂળ વ્યવસ્થા પ્રતિમૂર્ત હતી અને તેની નિરતરની છાપ હજી સુધી પણ મુસલમાન લોકો ઉપર રહેલી છે પહેલા ચાર ખલીફાઓ શુદ્ધ અરબો હોઇને મહમ્મદના જેવુજ સાદુ જીવન ગાળતા, તેમનો આત્મા પણ તેવોજ શુદ્ધ હતો, જગત મુસલમાન થઇ અરબ લોકો જેવુ થાય તેથી અન્ય લાલસા તેઓને હતી નહિ તેથી જે જે દેશ તેઓ જીતતા ગયા તે તે દેશને અરબસ્તાનનુ રૂપ આપતા ગયા અને અરબ લોકોના પરાક્રમથી અંજાઇ ગયેલા વિષયાસક્ત અને અશક્ત રાજ્યોના પ્રજાજનો જેનાથી જીતાયા તેના જેવુ દેખાવામા વધુ લાભ છે એમ માનીને અગર નવા જાગેલા ધર્માવેશથી અરબોના રીતરિવાજ અને બાહ્યાચાર તેમજ વિચાર ગ્રહણ કરવા લાગ્યા

તેની સમાજ વ્યવસ્થાનો વિચાર હાલ બાજુ ઉપર રાખી કેવળ રાજ્યવ્યવસ્થા ઉપર દૃષ્ટિ ફેરવીયે મુસલમાન થયેલા લોકો તમામ સરખા ગણાવા લાગ્યા, અને કુરાને-શરીફ એ તેમનું ધર્મશાસ્ત્ર બધાયુ મહમ્મદ અને તેની પછી જે ચાર ખલીફાઓ થયા તે જ કેવળ કુરાને શરીફનો અર્થ ચોક્કસ કરવાનો અધિકાર ધરાવતા હોવાથી અરબાવૃત પ્રદેશમા કુરાનનિયત્રિત ખિલાફત ઉદ્ભવ પામી ખલીફા અમુક વશના અગર કુટુબના જ હોય તેવુ નહિ સ્વીકારતા સમગ્ર મુસલમાન પ્રજાની પસંદગીથી એ ઉચ્ચસ્થાન પામે છે એમ પણ ચોક્કસ ગણાયુ રાજ્યવિસ્તારમા વૃદ્ધિ થતા ખલીફાની સત્તા તેના સૂબાસરદારોમા પ્રતિનિહિત થઇ

પરતુ અરબસ્તાનની કુટુબવ્યવસ્થા મહાન રાજ્યમડળની વ્યવસ્થા તરીકે લાબો વખત નભી શકે તેમ હતું જ નહિ વિજયવિસ્તાર સાથે રાજ્યતંત્રવિસ્તાર ન થાય તો રાજ્ય છિન્નભિન્ન થાય અગર અનેક પ્રજાપ્રશ્નો શૂળ જેવા ઉભા થાય, એ આપણા અનુભવની બહાર નથી તેવા જ સવાલો મુસલમાન વિજેતા પાસે ઉભા થયા અને સાઇક્લોન જેવા કેન્દ્રપરિગામીવાન વટોળિયે ભેળા લાવી મૂકેલા જૂદીજુદી વૃત્તિવાળા જનસમૂહોને

એક સુઘટ રાજ્યતંત્રમાં ઘટાવવા તેઓને વિચાર કરવો પડયો. આ સમયે તેઓની નજર આગળ બે જાતના તંત્રો હતાં. એક ઇસ્તંબૂલનું અનેક યુગના ચક્રમા આવી વિશીર્ણ–વિલુપ્ત–વિરૂપ થયેલું રોમમહારાજ્યનું તંત્ર અને તુરતમાંજ પરાજય પામેલા ઇરાનનું વધારે સમજાય તેવું એકહથ્થુ સત્તાવાળું રાજ્ય. મુસલમાન સામ્રાજ્યના ખીચડામાં ઘી નાંખી તેને મેળવવાની એકદમ જરૂર હતી. ઇસ્તંબૂલનું રાજ્ય હજી મજબૂત અને વિધર્મી હતું. ખિલાફતનો પ્રશ્ન પણ ડોહોળાઈ રહેલો હતો. હિંદી સુધારા બિલનો વિચાર કરતાં ત્રણ વર્ષ લાગ્યાં તે પ્રમાણે રાજ્યતંત્રપર ગૂંચવણ ભરેલા વિચાર કરવા આરબોને નવરાશ હતી નહિ. ઇરાન પાસે હતું, પોતાના તાબામાં હતું. અનુભવની બહાર નહતું, મુસલમાન રાજધાની તેની નજદિક ગઇ હતી. આપોઆપ જ અરબ પ્રજાએ ઈરાનનું રાજ્યતંત્ર સ્વીકાર્યું. વઝીર, દિવાન, કાઝી, ક્ષત્રપ વિગેરે અમલદારો સ્વીકાર્યા અને જેને આજે પશ્ચિમ દેશના રાજ્યનયજ્ઞો "પૌર્વાત્ય એક કેન્દ્રપરિગામી રાજ્યસત્તા કહે છે" તેને અમરત્વ બક્ષ્યું. ઉમયાદ ખલીફાઓએ તે સાથે ખિલાફત પોતાના જ વંશપરિવારમા રાખવાનું પગલું લીધું. ઇરાનના ધનદોલતના અનુગામી સમાજના ઉતરચ્હડના દરજ્જાઓ સ્વતઃ જ અસ્તિત્વમા આવ્યા. જ્યાં જ્યા મુસલમાન રાજ્યો થયાં ત્યા ત્યાં કુરાનકુણ્ઠિત આજ રાજ્યતંત્ર સ્વીકારાતું. હિંદુસ્તાનમાં મોગલ રાજ્યવ્યવસ્થા પણ આજ જાતની હતી. મધ્યએશિયાનાં ઉત્તુંગ મેદાનો પરથી આવેલા ભરવાડ જેવા તુર્ક લોકોએ પણ જતે દિવસે ઉદય પામવા સાથે એનો જ સ્વીકાર કર્યો. પણ અરબ લોકો તેનાથી એકદમ છૂટા પડયા. શુદ્ધ અરબસ્તાનના લોકોને આ જાતનુ બંધન રૂચ્યું નથી. વૈભવનો જ્વર તેમને વિપમ લાગ્યો છે. પુનઃ સુધારણાનાં શંશ મારી મુસલમાન પ્રજાના વૈભવ, દોલત, વિપય, વિલાસ, વિવાદ બધાથી છૂટા પડી પાછા તુરત જ પોતાની સ્વચ્છંદ વિહરતી વેરાન રાનની જીંદગી જ તેઓને પસંદ કરવી પડી છે. સમગ્ર મુસલમાન પ્રજાના પ્રશ્નોથી તેઓ અળગા થઈ ગયા છે. અત્યારે અરબ પ્રજા તરફથી મુસલમાન ઇમારતના પાયામા બે મહાન ખૂણા રચાયલા તેજ તેઓના નિશાનરૂપ રહેલા છે–એક કુરાન, બીજો દરેક મુસલમાનની અંગત સમતા.

ઇરાનનું રાજ્ય જમાનાઓથી સુઘટ્ટ રહેતું અરબોએ જોયું હતું. હિંદુસ્તાનના હિમઢાંકયા ગિરિવરોથી શરૂ થઇ શ્યામ અને અદ્રીય સમુદ્રના તરંગો તેની સાથે એક વેળા અથડાતા તેણે અનુભવ્યા હતા; યુનાનદેશના ગર્ભગૃહમા તેની સેનાએ પ્રવેશ કરેલો જોયો હતો. આ પ્રતાપ સિકંદરશાહના પ્રબલ તેજ આગળ ઓછો થઇ ગયો હતો. ઇરાનના શાહે તેને નમન કર્યું હતું;–પલાયન પરાયણ થઇ ગયો હતો. એ પરાસ્ત યુગ વીત્યા પછી પાછું ઇરાન સુવ્યવસ્થિત થયું હતું. તેના રાજ્યલોભને પ્રબળ પાંખો આવી હતી, તેની દોલત સંપૂર્ણ વધી હતી. રોમના મહારાજ્યની અને તેની સીમાન્ત રેખાઓ સસ્પર્શી ચાલતી. બન્ને મહારાજ્યો મહાસાગરની માફક આગળ ધસતાં. પાછાં હઠતાં, વળી આગળ ધસતાં, કઇક સમય શાત રહેતા, અંતર વડવાનલથી સીઝતાં, અનલદાહ શાંત થતાં વળી વિવર્તમા–તોફાનમાં ચ્હડી આગળ ધસતાં. છેવટમાં છેવટ ઇરાનનો આફતાબ નૌશેરવાનની કારકીર્દીમાં પ્રચંડ તપી રહ્યો હતો. ઇસ્તંબૂલની રૂમી સલ્તનત–ચેતનહીન થઇ ગઈ હતી. જસ્ટિનિયનનું મહારાજ્ય ચોપાસથી પ્રાકૃત શત્રુઓના દબાણથી નિશ્ચેષ્ટ થઇ ગયું હતું. નૌશેરવાનના પ્રખર કર તેને તાપ આપતા હતા ને ઇરાનના પ્રાણ પોષતા હતા; તેના

ઇન્સાફનો યશ જગતને ધવલ કરતો હતો સરસ્વતીના ઉપાસકો તેના તરફ મોટા આચાર્ય તરફ જેમ અનુયાયીઓ ખેચાય તેમ ખેચાતા

આ યશ–ગૌરવ ઇસ્તબૂલ પાસે હતું નહિ એટલા માટે સ્વભાવત અરબો ઇરાન તરફ ખેચાયા, અને એ ગૌરવથી ઉજ્વલ બનેલુ રાજ્યતત્ર સ્વીકાર્યું રાજ્યવ્યવસ્થાના દુર્ઘટ પ્રશ્નો પૂર્વેમા ઉભા થતા નથી પ્રજાસમૂહ ઘણે ભાગે જે કાર્ય રાજ્યસંસ્થા આજે પોતાના ગણે છે તે પોતાથી જ કરી લેતી વિશાળ સામ્રાજ્યના સમ્રાટની નજરમાં અવકૃપા પામવા- વાળા ઘણા જ થોડા આવે, તેની રહેમદિલી અને બદોબસ્તની અસર સર્વત્ર દેખાય; તેની કીર્તિ ગવાય અને જગતને તે વધારે જાણુવામા આવતા વધારે લોકપ્રિય થાય નોશેરવા- નના વખાણુ મુસલમાન કવિ ફિરદૌશીએ ગાયા છે બુઝુર્ગમેહરના સૂત્રો ખલીફાઓએ સ્વીકારી તેને પુરોગામી મુસલમાનનુ વિશિષ્ટ પદ આપ્યુ છે એ સૂત્રોથી અને નોશેરવા- નના દષ્ટાતથી તેમણે કુરાનની અપૂર્ણતા પૂરી પાડી પરાઇ પ્રજા સાથેના વ્યવહારમા અગર રાજનીતિના પ્રશ્નોમા એને લીધે ઉદારતા પ્રવેશઇ, જતે દિવસે ખિલાફત લક્ષ્મીનુ નિવાસસ્થાન, સરસ્વતીનું આશ્રય સ્થાન, જગતનું નાડીચક્ર થઇ પડયુ તેનું કારણુ નૌશેરવાનની ઇરાની રાજનીતિનો તાતણો તેમા સળગ વણાયો તે જ

અને તે છતા ઇરાનનો મમધ જ તેને હાનિકર્તા નીવડયો ઇ સ ૧૦૦૦ ને સુમારે ઇસ્લામ–સામ્રાજ્યમા અનિવાર્ય છેદ પડી ગયા હતા જે સમયે અરબોએ ઇરાન જીત્યુ તે સમયે તે દેશની અધમાધમ અવસ્થા થઇ ગઇ હતી નૌશેરવાનના બેહસ્તનશીન થયા પછી હોરમઝે બુઝુર્ગમેહરની કામેલ સલાહ અનુસાર ચાલવાનો શિરસ્તો રાખ્યો ત્યાં સુધી ઇરાનની રોશની ઝગહળતી રહી, પણ મેહર ગૂજરી જતા હોરમઝદના મનમાથી નેકી દૂર થઇ અને ઇરાનની અમીરત અને રૈયત તેના જૂલમથી ત્રાહિતોબા પોકારવા માડી, બંડ બખેડા ઉભા થયા, રાજ્યતેજ નષ્ટ થયુ, તેના પુત્ર ખુશરોને ઇસ્તબૂલના મૉરિસનો આશ્રય લેવો પડયો. બળવાખોર બહેરામના ત્રાસથી પ્રજા ત્રાસી ત્યારે જ તે પાછો આવ્યો અને શાતિમા રાજ્ય કર્યું તે ગૂજરતા પાછી ગાદી કુટુબવિવર્તમા પડી, અરબોના ધસારા સમયે કોઇ નરરત્ન તેને હઠાવવા સામે ઉભો રહે તેવો રહ્યો ન હતો કતલને સમયે સરદાર રૂસ્તમ તબુમા રેશમી કોચ પર પડયો હતો, યઝ્દજર્દ પોબારા ગણી આમુ અને સિરદર્યાના પ્રદેશમાં ગયો હતો, ત્યાથી નદી ઓળગતા પકડાયો. ઇરાનની પ્રજા ઉપર નાશકાળની તદ્રા આવી, અર્ધો સૈકા સુધી લગભગ મૂઢ ઘાની મૂર્છા ચાલુ રહી દરમ્યાનમા ઇરાન અરબમય થયું, તેના ધન ભડાર મુસલમાન ધર્મ વિસ્તારમા વપરાયા, તેની સુંદર નાજનીઓ અરબોના અંતપુરમા વસી

અર્ધો સૈકો વીતિ જતા ઇરાનની નજર ઉઘડી જમાનાની મુત્સદ્દીગીરિ, યુગાંતરના જનસ્વભાવનો અનુભવ, ઇરાની પ્રજાએ મુસલમાન જગતમા અગ્રેસરત્વ મેળવવામા કામે લગાડયા રાજદરબારને પોતાના રંગે રગ્યો, વિષયવિલાસનો ઝેરી પ્યાલો ખલીફાઓને પાયો. અલીના નામમા પણ ઇરાની પ્રજાભાવના પરિચીનનમા શિયા સુન્નીના તીવ્ર ભેદની યોજના કરી અરબ અને ઇરાની પ્રજા ઉંડા હાડમાંથી માંડીને એક બીજાથી જૂદી છે ઇરાન વિલાસ પ્રિય છે, અરબસ્તાન કઠિન જીવન ગાળે છે, ઇરાન મુત્સદ્દી છે, અરબસ્તાન સીધુ, સરલ અને નિષ્કપટ છે, ઇરાન યુગાતરથી રાજસત્તા નીચે દબાઇ સભ્ય અને ફરમાનબરદાર છે, અરબસ્તાન સ્વતત્ર અને મનસ્વી છે, જ્યારથી અરબસ્તાનની બહાર ખલીફાની રાજ-

ધાની સ્થપાઇ ત્યારથી અરબોનો રાજ્યયંત્રમાં ભાગ ઓછો થતો ગયો અને તેના ઓછા થવા સાથે ઈરાનીનો ભાગ વધતો ગયો. તેની અસરથી મુસલમાન ધર્મમાં બે મોટા તફા પડયા, રાજ્યખટપટ વધી હરીફ શહેનશાહો થયા હતા તે પ્રમાણે હરીફ ખલીફાઓ થવા માંડયા.

આ જાતનું રાજ્યતંત્રમાં ઇરાનપ્રાધાન્ય જોયા પછી સમગ્ર ઇસ્લામની સમાજ વ્યવસ્થા તપાસતાં આપણને માલૂમ પડશે કે અરબોના રચેલા સાદા આડંબર વિનાના મકાન ઉપર રંગરોગાન ઇરાને કરેલાં છે. અરબસ્તાનની ભૂમિના વિલક્ષણ પ્રકારને લીધે તેનાં બાલકોના સ્વભાવ પણ વિલક્ષણ ઘડાયા છે, મરૂ પ્રદેશના નિવાસની કઠોરતા અને સહનશીલતા, સ્વચ્છંદ જીવનની નિડરતા અને સરલતા, અછતની ઉદારતા અને નિર્મળતા અરબોના લાક્ષણિક ગુણો છે. રાજ્યસંસ્થાનો વિકાસ થયેલો ન હોવાથી રાજ્યકર્તા કુટુંબ તરીકે એકે કુટુંબ અગ્રયાયી હતું નહિ. નોકરી અને રાજસેવા બજાવવાની તક ન મળવાથી અમીરાત અસ્તિત્વમાં આવી ન હતી. અરબ ટોળીના અંતરકલહમાં શૌર્ય કેળવાતું; અનેક યાત્રાના સ્થળોમા પાણી અને ખોરાક પૂરાં પાડવાની ફરજને લીધે જવાબદારી અને ગાંભિર્ય વિકસતાં; ધર્મોપાસનાના હક અમુક કુટુંબોમાં જ રહેવાથી વૃદ્ધિ પામતા કુલાભિમાનને ઉપરની બે જવાબદારી મર્યાદામાં રાખતી, આ રેખાબંધન ન હોત તો કદાચ હિંદુસ્તાનના બ્રાહ્મણો, રોમના પાદરીઓ ઇરાનના દસ્તુરો સમી એક ધર્માભિમાની જ્ઞાતિ ઉત્પન્ન થઇ અરબોના અપ્રતિહત સ્વાતંત્ર્યને કુણ્ઠિત કરત. પણ ધર્મોપાસનાનો હક હોય ત્યાં કાંતો શૌર્ય ન હોય અને હક અને બહાદુરી હોય ત્યા કાંતો જલ અને અન્નપૂરણની શક્તિનો અભાવ હોય. મતલબ જૂના કાળના મૂર્ત્તિપૂજક દેશ પ્રદેશોમાં સાધારણતઃ સર્વોપરિ સમાજતાપક ગર્વનિર્ભર એક ધર્મજ્ઞાતિ ઉત્પન્ન થાય છે તેવી જ્ઞાતિ અરબસ્તાનમાં ઉત્પન્ન થવા પામી ન હતી. પરિણામે પિતા અને માલિક એ બેના ઉપરિપણા શિવાય બીજાનું ઉપરીપણું કોઈ આરબ બચ્ચો સ્વીકારતો નહિ. માલિકનું ધણીપણું ડંખરૂપ છે, તેને કોઇ પોતાની મરજીથી સ્વીકારતું જ નથી. પિતાનો પ્રતાપ દરેક મનુષ્યમા કુદરતી રીતે રહેલા વત્સલ અને પૂજ્ય ભાવના પરસ્પર અદ્દ્ભુત સંઘટનથી વધારે નીભે છે. અને અરબસ્તાનના સ્વચ્છંદ જીવનમાં એ પ્રતાપનું આયુષ્ય અને સ્થાન સ્થિરતા અવશ્ય ટુંકાં હોય છે.

ઉપર કહ્યું તેમ મુસલમાન ધર્મની સ્થાપનાથી અરબ સંસારમાં કશો ફેરફાર થયો નહિ, અરબોનું અંગત સ્વાતંત્ર્ય એમનું એમ રહ્યું, સમાનતા મુસલમાનત્વમાં સમાન લાગી અનેક ધર્મોપાસક, દાનવીર, શૂર કુટુંબોને બદલે કેવળ પયગમ્બર–ઉદ્દ્ભવતીર્થે કોરૈશી–સૈયદ કુટુંબ જ અન્ય મુસલમાનોથી વધુ ઓજસ્વી બની બહાર તરી નીકળ્યું. પિતાપુત્ર, માલિક ગુલામ તેના સંબંધમાં પણ કોઇ જાતનો ખાસ ફેરફાર જણાયો નથી. મહમ્મદના જીવનમાં તેની સ્થિતિ અને શક્તિ વધવા સાથે કોઇ જાતનો ફેરફાર થવા પામ્યો નહિઃ પોતાની અરબી સાદાઇનો તેણે ત્યાગ કર્યો નહિ; લડાઇમા મળેલી લૂંટફાટમા અન્ય અરબો કરતા કોઇ જાતનું વધુ વિશિષ્ટત્વ ગ્રહણ કર્યું નહિ; પેગામ આપ્યા ઉપરાત અને ઇશ્વરે આવિષ્કૃત કુરાનની સુરાઓ મુસલમાન બિરાદરો સમક્ષ મૂકયા ઉપરાંત મહમ્મદ તરીકે પોતાની અંગત અગત્યતા તેણે વધવા દીધી નહિ; પોતાના સ્થાનને પોતાના વંશમા જ મર્યાદાબદ્ધ કરવા માટે યત્ન કર્યો નહિ. તેના મૃત્યુ પછીના ખલીફાની પસંદગી આજુબાજુની પરિસ્થિતિ વિચાર્યા પછી સમગ્ર અરબ પ્રજા તરફથી થઇ હતી. ઉમર ખલીફાના તકિયા સમક્ષ એક

સાધારણતમ મુસલમાને તેને ઠપકો આપ્યા પછી તેનો ઘાત થયો હતો મહમ્મદ પછીના ખલીફાઓના જીવનની સાદાઇ અમર છે તેઓની ઇસ્લામપરાયણતા જગત્પ્રથિત છે, તેઓની ધર્મરતતા સતત સર્વથા આદરણીય છે

અરબોનુ ઔદાર્ય, મિજબાનગિરી અને મહેમાનગિરી અજાણ્યા નથી સ્વતત્ર જીવનનો ભોગ, અરબસ્તાનના ઉષ્ણ પ્રદેશથી ઉપજતો લોહી અને જુસ્સાનો ગરમાવો અને ઉદારતા વાપરવાની ગળસૂથીમા પાયેલી ટેવ એ મુસલમાન પ્રજાના વિજયની પરાકાષ્ઠામાં પણ તેનાથી દૂર થયા નથી આ સન્માનનીય ગુણને મહમ્મદે કુરાનમા વખાણ્યો છે એ ગુણની જાળવણી અને ખિલવટનુ કુરાનમા વિધાન કર્યું છે આજ ૧૩૦૦ વર્ષથી સમગ્ર મુસલમાન પ્રજા એ વિધાન પાળતી આવી છે નગર બજારમા મુસલમાન બચ્ચાના હાથથી જેટલી ઝડપથી પૈસો છૂટે છે તેટલી જ ઝડપથી બીજી પ્રજાના હાથથી છૂટતો નથી અતિથિ માટેના સત્કાર શબ્દ જેટલા મુસલમાન જીહવાથી મીઠા નીકળે છે તેટલા મીઠા બીજાની જીહવાથી પડતા નથી

અરબ લોકોના સ્ત્રીજનોની દશાને અવદશા કેમ ન કહેવી ? એવો પ્રશ્ન ઘણા લોકો કરે છે. સ્ત્રીજનો બુરખામાં રહેતા, બાળકીના જન્મ વખતે તેને મારી નાખવામા આવતી, સ્ત્રી એક ઢોર ઢાંખર જેવી મિલકત ગણાતી તેને આત્મા હોય નહિ એવી માન્યતા હોય તેવુ ઘણી વાર દેખાતું, તેનો સ્વતત્ર અભિપ્રાય ધરાવવાનો હક નહતો એમ પણ લખાયુ છે, છતા અરબ સ્ત્રીઓના સૌદર્યથી સ્વર્ગની હુરી ઝાખી પડે છે, ખદીના અને આશાકુના સ્વતત્ર વર્તનની નિન્દા થઇ નથી, મુસલમાન સલ્તનતમા સુલતાનાઓ અજાણી નથી અરબસ્તાનની જીદગી જોખમ ભરેલી છે, ક્યારે શહેરની ગલીઓમા અગર પ્રવાસપન્થમા હથિઆર ચલાવવામા આવે તેની ખબર રહેતી નથી, ઉષ્ણ હવાને લીધે શરીર વહેલા પરિપક્વતા પામે છે, આવેશો ઉગ્ર થાય છે, મન ચચલ બને છે આવી સ્થિતિમા સ્ત્રીજનો પુરૂષ વર્ગથી વેગળા રહે એ વધારે ઇષ્ટ છે આ કારણથી બુરખા અને જનાનાનો રિવાજ મૂળ પડયો હશે અને વિચક્ષણ મહમ્મદે કાયમ રાખ્યો હશે

હાલની મુસલમાન પ્રજામા જે અંગત સમાનતા છે તે અરબ લોકોની બક્ષેલી છે ઉદારતા પણ તેનો જ વારસો છે સ્ત્રીજનોનો બુરખાનો રિવાજ પણ અરબસ્તાનનો જ છે અરબ લોકોના વિજયિત્વથી જીતાયેલી પ્રજાઓએ વિજેતા જેવા દેખાવાનો પ્રયાસ કર્યો જઝીયા આપનારા અને જૂદા રીતરિવાજ સાચવનારાઓપર ગુલામિયત અને કાફરપણાની છાપ હમેશને માટે બેસી હોય તેમ ગણાવા લાગ્યુ એ ભાવના જેમ જેમ ખલીફાતનો પ્રતાપ વધવા લાગ્યો તેમ તેમ દૃઢીભૂત થતી ગઇ મક્કામા હજી પણ હાજીઓ અરબસ્તાનનો છૂટો પોશાક પહેરે છે યાત્રાળુઓના સત્કારની ફરજ હજી પણ મક્કાના શરીફો બજાવે છે મુસલમાન સખાવત પણ અજાણી નથી સ્ત્રીજનોની સ્થિતિ પરાયા લોકો બતાવે છે તેટલી હલકી નથી જનાનામા તેઓનું સામાન્ય હોય છે એક પતિ વચ્ચે ચારથી વધારે બીબી નહિ કરવાનું કુરાનનું શાસન છે તેઓની બુદ્ધિ કુશાગ્ર કરવા સાધનો પૂરા પાડવામા મુસલમાનો આચકો ખાતા નથી પુણ્યનું ફલ અલ્લાહ તેમને પણ આપે છે એમ મહમ્મદ કહે છે કયામતને દિવસ તેમનો આત્મા પણ ફરી સહુ ભેળો ખુદાની કચેરીમા હાજરી આપશે તેવુ સૂચવનારા ફકરાઓ પણ કમી નથી પુત્રીનો વધ મહમ્મદે અટકાવ્યો છે

આ સાદા સંસારને ઇરાને રસિકતા અને પામરતા બન્નેના રંગ ચડાવ્યા છે. ઇરાની પાપતપ્પની રચના સ્વીકારતાં અમીરી ફકીરીના ભેદ અંદર પેઠા. મોઆવિયાહના વંશજોએ રાજવંશત્વ સ્વીકાર્યું. અલ્મન્સૂરે ભોગ વૈભવ તથા ધનદોલતને સત્કાર કર્યો. અસલની સાદાઇ જતી રહી; વિલાસપ્રિયતા વધી. લશ્કરી અને ધાર્મિકઝનૂન કમી થતાં નવરાશના વખતમાં શાંત અને મનને અપાર આનંદ આપે તેવાં સાધનોનો શોધ થવા લાગ્યો. ગાનતાન, સાહિત્ય, ચિત્ર, ખગોળ, ગણિત, કવિતા વગેરેનો પરમ ઉદય થયો. વિષય વિલાસમાં આ જાતનો આનંદ ભળતાં અસલ વીરત્વ નાબૂદ થયું અને અંતે એવી સ્થિતિ આવી કે શુદ્ધ અરબો અરબસ્તાનમાં રહ્યા અને ખિલાફતનું સંરક્ષણ કરવા માટે બહાદુર તૂર્ક લોકોને રાખવા પડયા.

ઇરાનની લોકસમાજ ચિરંતન રાજ્ય સત્તા અને ભોગ વિલાસના ઉપભોગથી હીનસત્ત્વ થઇ ગઇ હતી. આચાર વિચારમાં નીતિનો મજબૂત પાયો નાબૂદ થઇ ગયો હતો. નોશેરવાનના પિતાના સમયમાં જ અધોગતિ આવી ગઇ હતી. મઝદક નામના બ્રહ્મરાક્ષસના ઘણા ખરા ઇરાનીઓ અનુયાયી બન્યા હતા. અગ્નિશુદ્ધ અને અંગાર તેજસ્વી જીવનનો નાશ પામ્યો હતો. નાજનીઓ લોકસમાજને સાધારણ ઉપભોગનો વિષય છે એમ મનાવા લાગ્યું હતું. શહેનશાહની ભગિનીનું સૌંદર્ય ઉપરોક્ત રાક્ષસે ચાખ્યું હતું અને નોશેરવાનના ક્રોધની જ્વાલાએ જ તેની માતાના શીયળને સચવાવ્યું હતું. ઇરાન શરાબ અને ગુલની જમીન છે. શાયરી અને મીનોઇ ઇલ્મના વિચાર ઇરાન નિવાસીઓને હમેશ પ્રિય થઇ પડતા આવ્યા છે. સુંદર અને સોફિયાની ચીજો તેમની ઇંદ્રિયોને એકદમ વશ કરી શકે છે. યુરોપ અને હિંદના વેપારી વણઝારાના મધ્ય વિરામસ્થાનમાં જમા થતી અપાર દોલત ઇંદ્રિયનિગ્રહની દુશ્મન થઇ પડે તેમાં આશ્ચર્ય નથી. જગતની તવારીખના અભ્યાસથી મનુષ્યને દિલગીરિ શિવાય બીજું પ્રાપ્ત થતું નથી. વીર્ય અને સત્ત્વ ભરિત સામ્રાજ્યનો ઉદય કાળ જોવો, આસપાસના શત્રુઓની અદેખાઇ અને વૈરથી એ વીર્ય અને સત્ત્વની ગતિને કુણ્ઠિત થતી નિહાળવી, ઉદયકાળના અભિમાન પરત્વે કુબેર-ભંડાર અને કામોપાસનાના પ્રચારનો જન્મ દેખવો, અને છેવટ એ અપાર વીર્ય અને સત્ત્વ–પ્રસૂદત્ત શક્તિનો પોતાનીજ ભૂલથી અને બહિર્જગતના કૌવચ જેવા પાસથી હ્રાસ થતે થતે અંતે સંપૂર્ણ નાશ જોવો એ દરેક ઇતિહાસપ્રિય આદમીના તગદીરમાં લખાયેલું છે. ઍથેન્સ, રોમ, ઇરાન, બગદાદ, દિલ્હી, ફ્રાન્સ તમામ સલ્તનતના એજ હાલહવાલ થયા છે. ઇરાની લોકોમાં વીરત્વ હતું; સત્ત્વ હતું; કળા હતી; કૌશલ્ય હતું; પુરાણા યુરપ અને ભારત વચ્ચે કોઇ ભવ્ય પૂલ પેઠે એ મહારાજ્ય ભભકી રહેલું હતું. એ કલા, એ કૌશલ્ય, એ વીર્ય અને સત્ત્વનું બીજ સઘળું મુસલમાન ખલીફાતને મળ્યું. એ સૌંદર્ય નજર, એ સરસ્વતી ઉપાસના, એ તત્ત્વવિચાર, એ મુલાયમપણાનો શોખ મુસલમાન પ્રજામાં ઇરાનમાંથી આવ્યો. અરેબિયન નાઇટસની અદ્દભુત સુંદર સુંદરીઓ, તેઓની અપાર સંસ્કૃતિ, તેઓનો ઇંદ્રિયાકર્ષક શૃંગાર, એ ઇરાને આપ્યાં તે સાથે અરેબિયન નાઇટસનો વાળંદ, શરાબ, અને ગુલ એ પણ અરબસ્તાનનાં આપેલાં નથી. જમાનાની અદ્દભુત ખટપટ, અથાગ વહેમવશતા એ પણ ઇરાનની વિલાસકલુષિત પ્રજા, પરલોકમાં માણસો પુણ્યપાપ બાંધી જાય છે તેમ, મુસલમાન થતાં પ્રથમ ધર્મમાંથી સાથે બાંધી આવી હતી. ઉમયાદ અબ્બાસી ખલીફાના દરબારનો ભપકો અરબસ્તાનના ખલીફાને અજાણ્યો હતો. નૃત્ય અને સંગીતને એ રણનિવાસી ખલીફાઓ છાશબાકળા ચ્હેરાવાળા વિલાયતના પ્યુરિટન લોકોથી પણ વધારે તિરસ્કારતા.

" બગદાદ અને કૉર્ડોવાના તખ્તની આભાથી અંજાઇ ગયેલા વિલાયતના તવારિખલેખકો એ આભાનું મૂળતીર્થ શોધવા યત્ન કરતા નથી અરબ અને સૅરેસન એ એક જ પ્રજા હોય તેવુ તેઓ લખે છે અને પુરાણયુગના પંડિતો "અરબોનું પશ્ચિમ સંસ્કૃતિને દાન, ભારતવર્ષપર અરબોની અસર" એવા વાકયો લખતા જોવામા આવ્યા છે ઇરાની સલ્તનત અને અરબ પ્રજાનો ઉદય એ બેનો ઉપરોકત સંબંધ સમજાયા પછી આપણે એકદમ જોઈ શકીશુ કે જ્ઞાનમહાસાગર ઉપર પૂર્વ પશ્ચિમ એ બે કિનારાને સંયોજતો જ્યારે મુસલમાન રૂપી પૂલ છે ત્યારે પુરાણુ અને અદ્યતન દુનિયા એ બે કિનારા વચ્ચે ઝૂલી રહેતો પૂલ નોશેરવાનનું ઇરાન છે. યુરપમા અર્વાચીન યુગની શરૂઆત અથવા પુનર્જ્ઞાનની આધુનિક જગતને હાથે થયેલી સતતતાની શરૂઆત જ્યારે ૧૫ મા સૈકામા થઇ ત્યારે જગતના ઇતિહાસમા એ શરૂઆત આઠમા સૈકામા થઇ લેખવી છે એટલે નોશેરવાને અધુરૂ મૂકેલુ કામ પાછુ મુસલમાન ખલીફાઓએ શરૂ કર્યું ત્યારથી

ખ્રીસ્તધર્મના અભિમાની જસ્ટિનિઅને ઍથેન્સની જગતપ્રસિદ્ધ તત્ત્વજ્ઞાન સંસ્થાઓ બંધ પાડી તે વખતે પ્લેટો અને ઍરિસ્ટોટલના અવશેષ-શિષ્યોએ ઇરાનમા જવાનો વિચાર કર્યો નોશેરવાનનો ઇન્સાફ વિશ્વવિખ્યાત હતો અને ઍથેન્સમા વાત આવી હતી કે પ્લેટોના સિદ્ધાતનો કોઇ અનુયાયી ઇરાનના તખ્તને દીપાવે છે અફલાતુન અને અરસ્તુ એ પ્લેટો અને ઍરિસ્ટોટલના ઇરાની નામ છે ગિબ્બન લખે છે કે વિષયવ્યતીત જીવનની યાદગારી જીદગીમા સહુથી મોટા સંકટરૂપ છે એવો મત બુઝુર્ગમેહરે પ્રતિપાદિત કર્યો હતો સંસ્કૃતમાથી પિલ્પેની વાતો અગર કલિલાદમના-કરટક-દમનકની વાર્તાઓ તેના જ રાજ્યમા પહલવી ભાષામા ઉતારવામા આવી હતી શતરંજની બુદ્ધિવિકાસી બાજી નોશેરવાનના જીવનને રસિક બનાવવા કોઇ હિંદીએ તેને શિખવી એમ કહેવાય છે ખેતીવાડી ઉપર તે શહેનશાહે ઘણું ધ્યાન આપ્યુ હતું એ સુવર્ણાક્ષરે ઇતિહાસને પાને લખાયેલુ છે અને ઇરાનની અસલી નહેરો તેની સાક્ષીભૂત છે સુસાની નજદીકમા તેણે સ્થાપેલી વિજ્ઞાન સસ્થા આગળ જતા સુવિખ્યાત વિદ્યાપીઠની સ્થિતિએ પહોચી, એ અજાણ્યુ નથી

આ પ્રગતિનો વેગ નોશેરવાનના બેહસ્તનશીન થવા પછી અંધાધુંધીના સમયમા અને અરબોના પ્રથમ ધસારાના આવેગમા મદ પડી ગયો પણ ઇરાનમા સમાજ પાછો થાળે પડી કે તરતજ મુસલમાન બનેલા ઇરાનીઓ સ્વભાવત નોશેરવાને ચીંધેલી દિશામા ચાલવા માડયા હિંદુસ્તાનના સંસ્કૃતનો અને ગ્રીકનો અભ્યાસ શરૂ થયો યૂરોપની પ્રજા અરસ્તુ અફલાતુનને અરબો મારફત પિછાણતા શીખી, અરબોએ પ્રજ્ઞજનોના જ્ઞાનનું અમૃત પહેલવી ભાષાદ્વારા પીધુ બગદાદ દમાસ્કસની પાણીની નહેર અને નળ આજ પણ મૌજુદ છે ખેતીનું શાસ્ત્રીય સ્વરૂપ અને ઉપવન ફૂલપુષ્પની કૃષિ યૂરોપ સ્પેનના મૂરલોકો પાસેથી શીખેલ છે, પણ અગ્બસ્તાન કે મિશરને છોડીને ગુલને ઇરાનની રમ્ય ભૂમિમા જન્મ લેવાનું સૂઝ્યુ છે એ દરેક પુષ્પપ્રિય આદમી જાણે છે ગણિતના અંકો અને બીજ ગણિતના સૂત્રો હિંદુસ્થાનમાથી યૂરોપમા લઇ જઇ અરબોએ સ્થાપ્યા, નક્ષત્રના નામ હિંદમા લઇ જઇ અરબોએ તેને આપ્યા, પણ બન્ને ખડના ભાષાવિજ્ઞાનના અભ્યાસની પ્રણાલિકા 'અસલની ઇરાની શહેનશાહતથી ચાલતી આવેલી હતી સેબિયન લોકોના ખગોળ જ્ઞાનમા હિંદનું ખગોળ જ્ઞાન ભળ્યું અને અરબ ખલીફાના મહેલની છતમા આકાશ ચીતરાયું, કવિઓને

ગ્રહગતિનું અનુકરણ થાય તેવી રીતે ગોઠવવામાં આવતાં. તે છતાં યુફ્રેટિસ તૈગ્રીસના પ્રદેશમાં ખગોળવિદ્યા અને જ્યોતિષ ખાલ્દીયાના ઇતિહાસાગમ્ય યુગથી ઉછેરાઇ વિકસતાં આવ્યાં છે એ ભૂલી જવાય તેવી બાબત નથી. અરબી અને ફારસી ભાષાના શીક્ષણ માટે દરેક મસજીદ સાથે મદ્રેસા રાખી લૌકિક કેળવણીને વ્યવસ્થિત રૂપ આપવાની પહેલી યોજના અરબ લોકોમાં દેખ્યા પછી યૂરોપે તેની નકલ પોતપોતાની ભાષા પરત્વે કરી પરંતુ ઇરાનમાં વિદ્યાપીઠ હતા, પહલવી ઝબાન પ્રૌઢાપરિપકવ હતી. અને પહલવીનું સ્થાન ફારસીએ લીધા પછી પણ મુસલમાન જગતનાં પ્રખ્યાત વિદ્યાપીઠ પ્રતિવર્ષ દૂર દેશના વિદ્યાર્થીઓને ઇરાનની ભૂમિ તરફ ખેંચી આણતાં. આ બધા સંજોગોમાં તુરત જણાઇ આવશે કે અરબોનો પૂર્વ પશ્ચિમ વચ્ચેનો પૂલ પુરાણાધુનિક જગત વચ્ચે ઈરાને બાંધેલા પૂલના પથ્થરથી ચણાયેલો છે.

સૌંદર્ય અને ક્ષણિકતાનો અન્વયવ્યતિરેક પરમ સિદ્ધ છે, વિદ્યા અને વિલાસનો પરિવાર અધર્મ, હીનસત્ત્વતા અને કુસંપ જ હોય એમ ઇતિહાસ વિદિત છે. મુસલમાન સલ્તનત સાદાઇના પંથ ઉપર રહી હત અને અવિચ્છિન્ન રહી હત તો આજ પણ તે ઉજ્જવલ દીપ્તિમાન હોત. પણ ઇરાનના સ્વાભિમાનની જાગૃતિ સાથે તેની વિદ્યાકાંક્ષા અને વિલાસકાક્ષા પણ જાગી. તેના અભિમાને અબ્બાસીઓને બળ આપ્યું; શિયાસુન્નીનો ભેદ અતિ વધારી દીધો. તેની વિદ્યાકાંક્ષાએ જગતદૃષ્ટિમાં ખિલાફતની કીર્તિ વધારી, અનુજ લોકસમૂહને ઉપકાર ભાર તળે મૂકયા; પણ મુસલમાન ધર્મચુસ્તતા અને કુરાનભક્તિ ઓછાં કર્યાં; વાગ્જાળ વધારી; ધર્મઝનૂનને નવા રૂપ આપ્યા. તેને લીધે જગત મુસલમાનોનું સહિષ્ણુ બની શક્યું પણ મુસલમાનોનો તીવ્ર વેગ, સળગતો ઉદ્રેક, અંગારશુદ્ધિ એ ઓછાં થયા. તેની વિલાસાકાક્ષાથી પણ પરિણામ એવું જ આવ્યું. પરમવિશુદ્ધ આરબોએ તટસ્થતા ગ્રહણ કરી, નયવિનયમા તંદ્રા આવી, દૂર દેશાવરમાં ખલીફાનો પ્રતાપ ઓછો થતાં થતાં અંતે બગદાદમાં પણ તેની સત્તા રાક્ષસ–દાન્તા કુલસ્ત્રીની પેઠે કંપવા લાગી. મર્યાદાનો લોપ થતાં વાર સ્ત્રીઓ કુલસ્ત્રીનું પદ ધારણ કરી જગતને કલુષિત કરે તેમ લોકજનમાંથી અનેક ખલીફાનું પદ ધારણ કરવા ઇચ્છા કરવા લાગ્યા અગર પદ ધરી બેઠા.

આ પ્રમાણે રાજ્યતંત્ર તથા સમાજ વ્યવસ્થામા મુસલમાન પ્રજાઓ અરબ–ઇરાનનું મિશ્રણ છે. આ બે સંમિશ્રણથી આધુનિક મુસલમાનોનું રૂપ ઘડાયું છે પરંતુ જ્યાંરે બીજા દેશો અને લોકોમાં મૂળ શુદ્ધ ધર્મ ઉપર આ બે તંત્રના ગૂઢ અંતર્ગૂંથન ઘણી અસર કરે છે ત્યારે મૂળ શુદ્ધ મુસલમાન ધર્મ ઉપર ઇરાનની જેટલી ધારી શકાય તેટલી અસર થઇ નથી. ઇરાનના શિયા મતમા ઇરાનની અસર નથી એમ નથી; મુસલમાન ધર્મ હિંદુસ્તાનમા પ્રસરતા હિંદુમતોથી ઘણો હ્રાસ પામ્યો છે ખરો તોપણ બીજા ધર્મો ઉપર જે અસર થઇ છે તેનો મુકાબલો કરતાં ઇસ્લામ ધર્મ રૂપે મૂળ સ્વરૂપમા શુદ્ધ રહ્યો છે અને એ મૂળ રૂપને માટે સઘળું માન અરબ પ્રજાને જ ઘટે છે.

તે છતાં ધર્મપંથની પ્રણાલિકાઓ મનુષ્ય સ્વભાવમાંથી ઉદ્ભવ પામે છે તેને લીધે સર્વ ધર્મમાં સમાતર અને સરખી જ હોય છે અને ઇસ્લામમાં પણ બીજા ધર્મથી કોઇ જાતનો ભેદ મારા જોવામાં આવ્યો નથી. "અલ્લાહ વિના બીજો ઇશ્વર નથી" એ મતનું વિધાન કર્યા પછી ઇસ્લામની ક્રિયા તથા વિધિઓમા બીજા ધર્મથી ઝાઝો ફેર નથી. અરબ

હેવાલના શબ્દમા જ ફક્ત પ્રાર્થનાઓ જૂદી પડે છે, યાત્રામા આચાર અને સ્થળનોજ કેવળ અંતર છે, ઉપવાસની મુદતનું જ વિધાન જૂદુ છે, દાનધર્મ કેટલાક ફરજીયાત તો કેટલાક વિકલ્પે રાખે છે પણ આ બધી બાબતો સર્વ ધર્મને જાણીતી છે અને ગ્રાહ્ય છે, ધર્મવિષયમા મહમ્મદનો પેગામ સુધારક હતો, ચાલતા અરબધર્મનો તદ્દન વિધ્વંસ કરવાનો ન હતો. અરબસ્તાનમા મહમ્મદ પહેલા ધર્મમંદિર હયાત હતું અરબલોકોમા પ્રવર્તતો સબી (સેબિયન) મત પહેલા ઇશ્વર એકજ છે એ પથ ઉપર ચાલ્યો હતો પણ જમાનાઓથી લોકો ઇશ્વરને નજરે જોવા મથતા, અગર તેની પ્રતિકૃતિ કલ્પતા અને પોતાની કલ્પનાને સ્થૂળરૂપ આપતા અગર વીરપુરૂષો અને કવિઓવિદ્વાનો ઇશ્વર સાથે એકરૂપતા અર્પતા તેને લીધે ઇશ્વર એક જ છે એ મત વિસ્મૃતિગત થયો હતો અને ચિત્રોમા અને પ્રતિમાઓમા ઇશ્વરત્વનુ આરોપણ થઇ ત્યા જ ઇશ્વરત્વનો ભાવ પર્યવસિત થતો હતો અરબસ્તાનમા પણ મનુષ્યની વસતિ કરતા મૂર્તિઓની વસતિ વધારે હતી અને અમૂક મૂર્તિ બીજી મૂર્તિ કરતા વધારે ચમત્કારી–વધારે "સત્"વાળી એમ મનાતું અરબસ્તાનની પડોશના ખ્રીસ્તિ અને યાહુદી ધર્મોએ એકેશ્વરતાનો મત શુદ્ધ સાચવ્યો હતો અને મહમ્મદને તે ધર્મોનો પરિચય હતો તેની કુશાગ્ર બુદ્ધિને ખ્રિસ્તિ અને યાહુદિઓના પરિચયમા આવતા અરબ બુતપરસ્તિને લીધે ઝાખપ લાગી જ હશે, મૂળ સબી (સેબિયન) ધર્મમા એકેશ્વરત્વ નિર્ણીત હતું તેનુ પુન સ્થાપન તેણે કર્યું તેનું કારણ એક આ પણ હોય કેટલાક ખ્રિસ્તી લેખકો એમ માને છે કે ઇસ્લામના એકેશ્વરત્વનો મૂળ પાયો યહોવાહ અને ખ્રિસ્તિ "પરમ પુરુષ"ની ભાવનાપર રચાયો છે મને લાગે છે કે "યહોવાહ" અને "પરમ પુરૂષ"ની સાથે તેને જનકજાતનો સબધ નથી મૂળ સબી ભાવનો સૂક્ષ્મતાર અરબપ્રજાના આત્મામાં વણાઇ રહેલો તો ખરો જ મુર્તિપુજક પ્રજાઓની ખાસિયત છે કે મૂર્તિની ઉપાસના એક અમૂર્ત ચેતનના દૃશ્ય કાલ્પનિક સ્વરૂપ તરીકે ગણવી અને વિશારદ જનોના નબળા મનને માટે મૂર્તિ તો ફક્ત અવલબન રૂપ છે એમ કહી જગતના એકેશ્વર અમૂર્ત સત્વોપાસક મડળો સામે તેનો બચાવ કરવો એકેશ્વરનો ભાવ જનતાના આત્મામા તેની ઉત્પત્તિ સાથે જ બીજરૂપે રહે છે એ ભાવનો વિકાસ જે પરિસ્થિતિમા તે આત્મા ઉછરે છે તે પ્રમાણે થાય છે. પણ અંધમા અંધ બુતપરસ્ત પણ એમ સમજે છે કે મૂર્તિ એ જ ઇશ્વર નથી અને ઇશ્વર અનેક હોઇ શકે નહિ. આ જનસ્વભાવના મૂળસિદ્ધાંતને સ્વીકારિયે તો અસલ સબી એકેશ્વરનો ભાવ તદ્દન નાશ થઇ શકયો હોય નહિ વળી એટલું પણ ધ્યાનમા રાખવાનુ છે કે કદાચ સામાન્ય જનમડળ ધર્મના પરિસ્થિતિકુણ્ઠિત સ્વરૂપને વશ થઈ પ્રતિમામા ઇશ્વરત્વનુ આરોપણ કરે તોપણ પ્રતિમાસ્પર્શક તેના અંગપરિચારક ધર્મગુરૂઓ પ્રતિમાનુ રૂપ સ્પષ્ટ સમજી શકે છે અને તેઓમાં પ્રતિમાથી વિભિન્ન કેવળશુદ્ધ એક પરમ આત્માનુ ભાન હમેશા સચેતન પરપરાથી જ ચાલતું આવે છે કોરૈશી કુટુબ વિના બીજા કોઇ કુટુબમાથી ઇસ્લામનો પેગમ્બર ઉત્પન્ન થયો હોત તો તેને કદાચ એકેશ્વર ભાવના દૃઢ કરવા માટે બીજા મતોનુ અવલબન કરવુ પડ્યું હોત, પણ મહમદનુ કુટુબ કાબાની ત્યાગપરિચર્યા કરતુ અને આઇસિસના પુજારીઓ પેડે અગર ભારતવર્ષના બ્રાહ્મણો પેઠે તે કુટુબમા "અલ્લાહ"નુ અસલરૂપ જાણીતુ ન હોય એ મને અસંભવિત લાગે છે

આ અસલરૂપ ધીમે ધીમે ઝાખુ પડતુ ગયું હતું અને અરબસ્તાનના સબીઓ એમ માનવા લાગ્યા હતા કે અલ્લાતાલાનુ સત્ અલ્લત–ઉઝ્ઝા, માનાત્‌આગ્ના વિગેરે પ્રતિમાઓમા

કેન્દ્રિત થાય છે અને એ બધી પ્રતિમાઓમાં કૃઆબા અતિ પુણ્યતમ છે. મહમ્મદે તમામ પ્રતિમાઓનું માન ઉતાર્યું, અરબલોકોએ તમામ પ્રતિમાઓનો ત્યાગ કર્યો; પણ કૃઆબાનું તેજ કુરાને સદા ઉજ્જવલ વર્ણવ્યું છે અને હજી કૃઆબા દરેક મુસલમાનના ચિત્તનું ધ્રુવ-કેન્દ્ર છે. ઉપર કહ્યા પ્રમાણે તેનું માહાત્મ્ય સર્વથી વધારે હતું, મહમ્મદનું કુટુંબ તેના અંગસ્પર્શનું અધિકારી હતું; એ અધિકારારૂઢ કુટુંબમાં જન્મ પામવાનું મહમ્મદને પોતાને સહજ અભિમાન હતું; મક્કાના અરબોની સહાયતા તેને જોઇતી હતી; લોકસમૂહને જૂના જીવનનું સ્મરણ તદ્દન કટુ નહિ કરી દેતાં. છતાં એટલું વિષાદમય કરવાની જરૂર હતી કે જેથી પોતાના નવા પેગામપર જ તેની પ્રીતિ રહે. મહમ્મદની તીવ્ર વિચક્ષણતાના વેગને આ બધી બાબતોની સિદ્ધિ અગમ્ય ન હતી. કઆબાના સ્વીકારથી જ માત્ર તેણે આ બધાં લક્ષ્યો સાધ્યાં. આજ પણ અરબસ્તાનના મરૂદેશમાં મક્કાની મરકત હરિયાળી ભૂમિ તેજસ્વી વિરાજે છે; કઆબાને મિસર અને ઇસ્તંબુલ કિંમતીમાં કિંમતી પોશાકથી દરવર્ષે નવાજે છે; નિમાજ પઢતાં દરેક મુસલમાન બચ્ચાની નજર કઆબા તરફ ઠરે છે. ઇસ્લામીને "હાજી" કહેવાવા કરતાં બીજું કંઇ વધારે પ્રિય હોય એમ જણાતું નથી. એ કઆબાનું પુણ્યશાલિત્વ સબી જમાનાથી પરંપરા આજસુધી ચાલતું આવ્યું છે.

સેબિયન લોકો દિવસમાં ત્રણ વખત નિમાઝ પઢતા. સૂર્યોદય થતાં, ખરે બપ્પોરે અને સૂર્યાસ્ત સમયે. પ્રાર્થના યાત્રાની માફક વિશ્વસ્વીકૃત છે અને શરીર અને મનની ચિન્તામાં અગર આવેશયુક્ત કોઇપણ લાગણીમાં અતિશાતિકારક ઉપાય છે. પ્રાર્થના સમયે જે જાતનાં શાંતિ અને એકાગ્રતાનાં ઉદ્દીપક સાધનો આસપાસ યોજવામા આવે છે તે ઉપરથી તેની સમગ્ર જનમંડળને લાગી આવેલી આવશ્યક્તા અને અસલ મુરાદ દેખાઇ આવે છે. મહમ્મદે પાંચ વખત નિમાઝ પઢવાનું વિધાન કર્યું છે. અને બાહ્ય આડંબરને બદલે માનસિક શુદ્ધતા અને અધ્યાત્મ સ્થિરતાનું વિધાન કરી પોતાની બુદ્ધિની પ્રતિભા દર્શાવી આપી છે. અમૂક શબ્દોમાં જ નિમાઝ પડવી એથી આગળ વધી પેગમ્બર સાહેબે શબ્દ અને વિષયની સંપૂર્ણ છૂટ પણ સાથે લાગી મૂકી દીધી હોત તો તેનાથી વધારે ખુશી થવા જેવું બીજું કંઇ રહેત નહિ. તે સાથે સ્ત્રીમંડળને નિમાઝ સમયે દૂર રહેવાનું ફરમાન પણ નિરાશાજનક લાગે છે.

નિમાજ વખતે દરેક મુસલમાન કિબ્લાહ તરફ એટલે કઆબાની દિશા તરફ જુવે છે અને દરેક મસજીદમાં કિબ્લાની દિશા બતાવવા માટે એક મેહેરાબ હોય છે. સબી લોકોને પણ કિબ્લાહ વિદિત હતો પણ કયો તે હજી નક્કી નથી. એમ કહેવાય છે કે મહમ્મદનો વિચાર જેરૂસલેમને કિબ્લાહ તરીકે રાખવાનો હતો પણ મક્કા તેના પક્ષમાં ભળતાં વેંતજ તેણે તેનું વિધાન કર્યું.

ધાર્મિકવૃત્તિ સતેજ કરવા માટે યાત્રા અને પ્રાર્થના શિવાય ઉપવાસનું વિધાન સર્વ ધર્મમાં કરેલું હોય છે. સબી આરબો વર્ષમાં ત્રણ વખત ઉપવાસ કરતા. પહેલીવાર ત્રીસ દિવસ, બીજી વાર નવ દિવસ, અને છેલ્લી વાર સાત દિવસ. મુસલમાનો રમઝાનનો આખો માસ ઉપવાસ કરે છે અને આખી સાલ દરમ્યાન કેટલાક છૂટા છવાયા દિવસો પણ ઉપવાસના ગણી રાખવામા આવ્યા છે.

જ્યારે બીજા ધર્મો દાન અને સખાવત સામાન્ય વિધાન કરે છે ત્યારે મહમ્મદે કેટલા ટકા દાન કરવું, ક્યારે કરવું; કોને કરવું એ બધું નક્કી કરી કુરાને શરીફમાં મુક્યું છે. કુરાન

મુસલમાનોની શ્રુતિ તેમજ સ્મૃતિ છે અને તેટલા પૂરતું કુરાનનુ માન મુસલમાનોમા હિંદુ અગર અન્ય ધર્મીઓમા પોતાના સ્મૃતિગ્રંથ કરતા વધારે છે અરબસ્તાનની સ્થિતિને અનુસરીને આ વિધાન થયુ હોય એમ દેખીતું છે

મુસલમાનોનો ખાસ ગુરૂમંત્ર લા ઇલાહ ઇલ્લાલાહ મહમદ રસુલલિલ્લાહ "ઇશ્વર એકજ છે તેણે મહમદને મોકલેલો છે" એવો છે, પણ ઇશ્વર એકજ છે એમ માનવા સાથે તેના પેગામરૂપ કુરાનને માનતા ખુદાને, પેગમ્બરને, પૂર્વ પેગમ્બરોને, ફિરસ્તાને, પુનરૂજ્જીવનને અને ઇશ્વરની અપ્રતિહતતા અને વિધાતાનુ સંપૂર્ણ સામ્રાજ્ય પણ તેના અનુયાયીઓને માનવુ પડે છે

ઇસ્લામ, યાહુદી અને ખ્રિસ્તી ધર્મનું અવલોકન કરતા માલૂમ પડશે કે જેવી રીતે ગ્રીસ, રોમ અને હિંદના ધર્મોની પુરાણકથાઓનું મૂળ એકજ અગર એક સરખુ હતું તેવીજ રીતે સેમિટિક ધર્મોને પણ સામાન્ય પૌરાણિક પાયો છે અને એ પાયાના ચણતરમા આર્ય ધર્મોનાજ પથરા વપરાયા છે એ સામાન્ય પાયા ઉપર સૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ, મનુષ્યનું અવતરણ, જીંદગીના દુ ખ, આત્માનું મૃત્યુ પછીનું સ્થાન અને બીજી અનેક પૌરાણિક માન્યતાઓની નાની નાની દહેરીઓ ઉભી કરવામા આવી છે આ બાબતમા ત્રણે સેમિટિક ધર્મો એક બીજાથી જૂદા પડતા નથી ફક્ત અરબોની કલ્પના વધારે જોરદાર અને ચેતનવાળી છે અને તેનુ કારણ અરબસ્તાનની ભૂમિની વિચિત્રતા છે પૅરેડાઇઝ અગર સ્વર્ગ એ આ ભૂમિમા પૂરી ન પડતી તમામ લાલસાનું પ્રાપ્તિસ્થાન કલ્પવામાં આવ્યુ છે બાકી તેના નરકો, સ્વર્ગો, મર્ત્યલોક અને અમરલોક વચ્ચેના પૂલ, ફિરસ્તાઓ, જલસ્થાનો બીજા ધર્મથી જૂદા પડતા નથી એ સમગ્ર સંસારનુ ભાન કાતો હિમાવરણના યુગ પહેલાના જગતનું સ્મરણ સૂચવે છે અગર તો મનુષ્ય કલ્પનાની વૃદ્ધિની સામાન્ય રેખાઓ સૂચવે છે ગમે તેમ હોય, જીન, પ્રેત, સિદ્ધ, એ એકજ યોનિના નામ છે દેવ એ ફિરસ્તાઓ છે, દાનવો સેતાન અને તેના પદચ્યુત સાથીઓ છે, અલુસિરાજનો પૂલ મધુર કાવ્યોના વિષયરૂપ થઇ પડેલી સ્વર્ગની નિસ્સરણીને ઘણે ભાગે મળતો આવે છે કયામતને દિવસે જે હિસાબના ચોપડાઓ સંરક્ષક ફિરસ્તાઓ રજુ કરવાના તેને ચિત્રગુપ્તના ચોપડાઓ સાથે સુદ્લ સંબધ નથી એમ મારાથી કહી શકાતું નથી, હુરીને અપ્સરા પર્યાય નથી કે ? "તુબા" ને કલ્પવૃક્ષ ખુશીથી કહી શકાય

કુરાનના આચારધર્મમા પણ અરબસ્તાનની છાપ છે, અને અનેકપત્નીત્વના વિધાન ઉપર જે હુમલા કરવામા આવ્યા છે તે ગેરવાજબી છે સદાચાર એ કેવળ શિષ્ટાચાર છે, અને શિષ્ટાચાર આસપાસની સામાજીક પરિસ્થિતિ અને આબોહવા ઉપરથી બધાય છે એક પણ આચરિત ધર્મ ખરોખોટો કહેવાની આપણે શક્તિ ધરાવીયે છીએ કે નહિ, એ સંદિગ્ધ બાબત છે કારણ કે ખરાખોટાનો આપણો ખ્યાલ જમાનાની રૂઢિ ઉપરથી બધાયો છે અને આપણા આવેશો એ રૂઢિએ પાડેલી પ્રણાલિકાઓને સ્તેજ જોસભેર ધસ્યા જાય છે અત્યારે જગત ખ્રિસ્તિ રૂઢાચારની ધુસરી નીચે દબાઇ મુસલમાન અગર હિંદુ કુલાચારને અનીતિમાન ગણી કાઢે, પણ ધર્મતત્ત્વોનો કોઇ પરીક્ષક તેમ કરી શકે નહિ કારણ કે એ કુલાચારો સમાજની જરૂરિયાતની કેટલીક ફરજો અદા કરવામા સહાયભૂત થતા હોય, મનુષ્યસ્વભાવની દુર્ગતિના ખડબચડા રસ્તાની આસપાસની ખીણમા પડી જતા અટકાવવાને બાંધેલી પાળરૂપ પણ હોય જે પેગમ્બર સુરાપાન અને જુગારનો નિષેધ કરી શકે, પાલક

દીકરીનો વધ અટકાવી શકે તે એકપત્નીત્વ પણ સ્વીકારી શકે તેમાં તો સંશય નથીજ. પણ અરબસ્તાનની ઉષ્ણ હવા, સ્ત્રીશરીરનો વહેલો પાકકાળ અને મરદ વસતિનો ઓછો પાક એ ધ્યાનમાં લેતાં અનેકપત્નીત્વનું વિધાનજ અરબસ્તાન માટે શ્રેયસ્કર લાગે છે.

આ જાતનો મૂળ મુસલમાન ધર્મ છે. એ ધર્મમાં જેમ જેમ બીજા લોકો ભળતા ગયા તેમ તેમ એ ધર્મનો પ્રતાપ અને ઝનૂન વધતાં ગયા. અને તેનું અસલરૂપ વધારે સંઘટ્ટ અને ચેતનવાળું થતું ગયું. એ ધર્મચૈતન્ય એટલું ઉત્કટ હતું કે જ્યારે સમાજ વ્યવસ્થા અને રાજ્યનયમાં ઇરાને અરબ તત્ત્વને આચ્છાદિત કરી નાખ્યું ત્યારે ધર્મતત્ત્વમાં ઇરાન પોતે આવૃત થઇ જવા લાગ્યું. એ આવરણ ઇરાને મુસલમાન ધર્મ સ્વીકાર્યા પછી જોયું અને તેનાથી બચવા માટે બની શકે તેટલું પોતાનું વ્યક્તિત્વ જાળવવા સારૂ વિપક્ષત્વ યોજ્યું. મુસલમાનોના અત્યારે બે મહાન ભેદ છે—સુન્ની અને શિયાહ. સુન્ની પક્ષ રાજ્ય અને સંસારતત્ત્વમાં ઇરાનાચ્છાદિત પણ ધર્મમા શુદ્ધ અરબ છે. શિયાહ પક્ષ મુસલમાન છતાં અસલ ઇરાનની વ્યક્તિરૂપ છે. પરાજયની તંદ્રા ઉડતાજ ઇરાનમા પ્રાજાક્ય જાગતિ પ્રસરી. એ જાગતિને પરિણામે જ્યારે ખલીફાતમાં પક્ષ ઉદ્ભવ્યા ત્યારે જાણી બુઝીને અલીનો પક્ષ ઇરાને સ્વીકાર્યો. તે સાથે મુસલમાન ધર્મમાં પરાયાં તત્ત્વો પણ ધીમે ધીમે દાખલ થતાં ગયા. ધર્મવીરોની પરિચર્યા પેઠી, હસન હુસેનની બૂતપરસ્તિ ચાલી, હિંદની અસરથી સુફી માર્ગ ઉદ્ભવ્યો.

આજની ઇસ્લામ સમાજ અરબ—ઇરાની તત્ત્વોથી આ પ્રમાણે ઘડાઇ છે, પરંતુ ઇસ્લામના પ્રતિનિધિ રૂપે અરબસ્તાન આપણી નજર આગળ આવતું નથી તેમજ ઇરાનને પણ આપણે જોતા નથી. ઇસ્તંબૂલને પોતાને મુસલમાનો મક્કાશરીફ જેટલુંજ અગત્યનું ગણે છે. એ ઉદાત્તપદના અધિકારી થવા માટે તુર્કલોકોએ ઇસ્લામને શું આપ્યું છે, તેની સેવા કયે પ્રકારે બજાવી છે તે જોવું જરૂરનું છે.

નવમા સૈકાના મધ્યમાં ખિલાફતનો આફતાબ ઉગ્ર ઝળહળી રહ્યો હતો. તેના રાજ્યનો વિસ્તાર વિશાળતમ હતો; તેના વિલાસ વૈભવ તપ્તકાંચન સમાન અન્ય પ્રજાને તાપ આપતા હતા, તેની કીર્તિ જગત સમગ્રને સિત કરતી હતી. પરંતુ લશ્કરી જુસ્સો ગયો હતો; ધર્મભાન ઓછું થયું હતું; ખલીફ રંગમહેલની બહાર પણ જતો નહિ; અબ્બાસી મોતાસ્સમના સમયમાં ખલીફાના તખ્તને ટકાવી રાખવા માટે બહારની મદદની જરૂર પડી. મધ્ય એશિયામાંથી તુર્કલોકોના ટોળાંઓ ચોપાસ નીકળી પડવા માંડયાં હતા; તેઓએ પૂર્વ—પશ્ચિમ—દક્ષિણ સઘળે પ્રસરવા માંડ્યું હતું; દેશ તેવો વેશ અને ધર્મ ગ્રહણ કરવામાં બાધ રાખ્યો નહતો; તેઓનું બાહુબલ નબળા તૂટી પડતા તખ્તને આધારભૂત થયું. મોતાસ્સામે ૫૦૦૦૦ તુર્ક લોકોને પાયતખ્તના શહેરમા દાખલ કર્યા. મોતાવક્કેલની અનીતિના તેજ લોકો આધારભૂત થયા; અને મોતાન્સરને રાજગાદીનો રસ્તો તેના વાલીનો વધ કરીને તેઓએ ખુલ્લો કરી આપ્યો. ધીમે ધીમે તેઓનું બલ વધતું ચાલ્યું. ખલીફાઓની આસપાસ પ્રતાપી આભા હતી તે અદૃશ્ય થઇ. પ્રાન્તદેશો સ્વતંત્ર અને છૂટા થવા લાગ્યા અને ખલીફની પરવશતા દિવસે દિવસે વધવા માંડી.

એ પરવશતામાંથી—બુવાહિદ વંશના કબજામાંથી, ફાતિમીદ વંશની હરિફાઇમાથી તોગ્રલબેગે ખલીફા કાયીમનો છૂટકારો કર્યો અને તેના બદલામાં કાયીમે તેને ખલીફાતનો સંરક્ષક

બનાવ્યો ખલીફાના પૂતળાને બગદાદમા ઘણા વર્ષો સુધી તુર્ક લોકોએ ટકાવી રાખ્યુ અને છેવટે ઇસ્તબૂલના ઓસમાન્લી સુલતાનોએ ખલીફાનુ પદ પણ ધારણ કર્યું ,

તુર્કલોકોએ ઇસ્લામને જીવન આપ્યું ખલીફાતની અવનતિમા, ઇરાનની પ્રાજાકય જાગર્તિમા, યુરપની ખ્રિસ્તિ પ્રજાઓના ધર્મવેગમા, ઇસ્લામને ભય રહેલો હતો અત્યારે ઇસ્લામ એક મહાપ્રજાનો ધર્મ છે તેને બદલે નિ સત્વ થઇ નાની નાની પ્રજાઓનો ધર્મ થઇ રહ્યો હોત, ખ્રિસ્તિ, બૌદ્ધ અને હિન્દી ધર્મોથી એટલો બધો આવૃત થઇ ગયો હોત કે આજ ઇસ્લામ તરીકે તેને ઓળખવો પણ ભારે પડત તુર્કલોકો પાસે અસલથી રાજ્ય તત્ર નહતુ, તત્વના વિચારો નહતા, ધર્મબંધારણના પાયારૂપ કલ્પનાઓ નહતી જે દેશ અને જે ધર્મમા તેઓને આશરો મળ્યો તે દેશ અને તે ધર્મ તેઓએ પોતાનો કરી લીધો એ તેનુ ભૂષણ છે અને તે દેશ અને તે ધર્મ કઇ પણ ફેરફાર થવા દીધા વિના અસલ શુદ્ધ સ્વરૂપમા આજ પર્યંત અખડ જાળવી રાખવામા તેની કીર્તિ સમાયેલી છે મુસલમાન પ્રજાના શુદ્ધ ધર્મ માટે સેલ્જુક તૂર્કોએ પોતાનુ રક્ત રેડ્યુ, ક્રુઝેડના તીવ્રવેગને ખાળ્યો અને અરબોની સસ્કૃતિનો પાસ યુરપને બેસારી આજની દુનિયાના જન્મ માટે ક્ષેત્ર ખેડ્યું એ સેલ્જુક તૂર્કની તદ્દન અવનતિનો સમય આવે તે પહેલા અને તાતારાવૃત જગત નેસ્ટોર પથી ખ્રિસ્તી બને તે પહેલા અતોગ્રિલે ઇસ્લામનો સ્વીકાર કર્યો અને પોતાની કુવારી બુદ્ધિ અને તલવારનો ઉપયોગ ઓસ્માનલી તૂર્ક પ્રજાએ ઇસ્લામને અખડ જાળવવામા કર્યો, ઇસ્લામનુ સામ્રાજ્ય સ્વરૂપ કાયમ રાખ્યુ એટલુજ નહિ પણ ઇસ્લામને હમેશને માટે જગતના ઇતિહાસમા માનનીય અને અગ્રગણ્ય પદ ઉપર ગોઠવ્યો

તૂર્ક લોકો ઇસ્લામને નવુ રૂપ આપી શક્યા હોત કે નહિ તે સવાલ હુ બાજુ ઉપર રાખીશ અને એટલું કહીશ કે તેઓએ ઇસ્લામની વ્યાવહારિક બાજુને આધુનિક રૂપ આપવાને પ્રયત્ન કરવામા કાચુ નથી રાખ્યુ કોપ્રિલિથી માંડીને રશિદ બે અને તે પછીના યુવાન તુર્કોનો એ પ્રશસ્ત પ્રયત્ન કેમ નિષ્ફળ નિવડ્યો છે તેના કારણો શોધવાનુ મારે માથે લેવાની હુ હિમત ધરતો નથી, પણ તે સાથે ઇસ્લામના ઇતિહાસનુ હજી અવસાન આવી રહ્યું નથી, એમ કહેવામા પણ મને જરાએ આશકા લાગતી નથી

આ પ્રમાણે ઇસ્લામના વિરાટસ્વરૂપનુ સિહાવલોકન પૂરૂ થાય છે એ સિહાવલોકનમા ઘણી બાબતો મૂકી દેવી પડે છે અને વિમાન નીચેથી ઉતરતા શહેરના મિનારાઓ અને પાધરપટના વૃક્ષકુજો અને મેદાનો દેખાય છે પણ ગલીકુચીઓ, નાના નાના ઘરો વિગેરે જણાતા નથી તેજ પ્રમાણે મારી નજરમા પણ નાના નાના ભેદો, સુધારકો, અસરો આ નિબધને અર્થે આવવા પામ્યા નથી

જગતના ચાર મહાન ધર્મમાથી હિદુ પ્રજા હજી તદ્રાવસ્થામા છે અને તેના ધર્મનુ વેદાતસ્વરૂપ હજી જગતની દૃષ્ટિ સમક્ષ ખડુ થયુ નથી તેમજ એ બ્રહ્મજ્ઞાન જગતને એક દમ ગ્રાહ્ય થઇ પડે તેવુ નથી બૌદ્ધધર્મમા ધર્મ તરીકે કેટલું ચેતન અત્યારે રહેલું છે તેનો મને સપૂર્ણ ખ્યાલ નથી ખ્રિસ્તી ધર્મ પ્રસરતો ચાલે છે અને ખ્રિસ્તી પ્રજાઓમા વિજયનો ઉન્માદ છે પણ મનુષ્યબુદ્ધિના વિકાસકાળમા એ ધર્મનો હ્રાસ થતો જાય છે અને જે રૂપમા તે પ્રસરે છે તે રૂપો ઇસુએ જન્મ આપેલા રૂપ નથી પણ એ રૂપની ભ્રમણા

માત્ર છે. ઇસ્લામની શ્રદ્ધા અડગ છે; તેનું એકેશ્વરત્વ શુદ્ધ છે, લોકબુદ્ધિને બંધબેસતું છે. ચીનના મુસલમાનોના મિશનરિપણા હેઠળ ઇસ્લામનો પ્રસાર વધારે થાય તો નવાઇ નથી.

હિંદુસ્તાનમાં હિંદુ મુસલમાન બન્ને સાથે રહ્યા છે પણ તેઓનું ખરૂં ભ્રાતૃત્વ હજી અત્યારે જ સમજાવા લાગ્યું છે. ગામડાઓમાં એ બે કોમો એક બીજા સાથે મળી ગઇ છે. પણ મુસલમાન મોલવીઓ અને શુદ્ધ મુસલમાન કુટુંબોમાં પાક કાફિરનો ભેદ આજ દિન-પર્યંત બહુ સુદૃઢ ચ્હોંટી રહ્યો હતો. હિંદુ ભાઇઓ મુસલમાન તવારીખની, જગતની સંસ્કૃતિમાં મુસલમાનોએ બજાવેલી સેવાની અને તેના ધર્મનો કલુષિત રૂપના ખ્યાલ છોડી તેના શુદ્ધ સ્વરૂપની ખરી કિંમત આકે એ હેતુથી આ નિબંધ લખ્યો છે. જે પરમદયાળુ પરમાત્મા પૂરો પાડો !

ઉછરંગરાય કે. ઓઝા.

હિંદુસ્તાનનાં જૂનાં તોલ અને માપ.

આ દેશમા એટલા બધા ભિન્ન ભિન્ન તોલ અને માપ ચાલે છે, અને એ વિષયમા કંઈક ધોરણ સાધવાની એટલી બધી જરૂર છે, કે આ વખતે જૂના તોલ અને માપનો ઇતિહાસ નિરર્થક નહિ ગણાય

જુના તોલ અને માપ જાણવાના સાધનોમા, પ્રાચીન સાહિત્ય અને સીક્કાઓ મુખ્ય છે.

જૂના તોલ અને માપ જાણવાના સાધનો

પ્રાચીન સ્થળોનું સરકારી ‘ આર્કીઓલોજીકલ’ ખાતા તરફથી જે શાસ્ત્રીય રીતે, ખોદ કામ થાય છે, તેમા જો કોઇ સ્થળેથી જૂના વજનોજ મળી આવે તો એથી આ વિષયમા ચોક્કસ અજવાળુ પડે પણ હજી સુધી કોઇ સ્થળે આવા વજનો કે માપના વાસણો મળી આવ્યા હોય એમ હુ જાણતો નથી સીક્કાઓનુ પ્રમાણ તો આડકતરૂ પ્રમાણ છે કારણકે અમુક વજનના ધોરણને અનુસરીને સીક્કા થતા ખરા પણ પ્રાચીનકાળમા સીક્કા પાડવામા એટલી બધી ચોકસાઇ ન રહેતી છતા સાહિત્યમાથી સત્ય તારવવામા જૂના સીક્કાઓ સહાય કરશે ખરા

તોલ અને માપનુ સાહિત્ય.

આ વિષયના સાહિત્યના બે વિભાગ છે એક આયુર્વેદીય સાહિત્ય, અને બીજુ ધર્મ શાસ્ત્રો, નીતિશાસ્ત્રો, પુરાણો, જ્યોતિષના ગ્રથો વગેરે આયુર્વેદોત્તર સાહિત્ય આ બેયની પરપરા કાઇક જુદી છે આયુર્વેદીય સાહિત્યમા પાછા બે મુખ્ય વિભાગ છે સુશ્રુતોક્ત, અને ચરકોક્ત આ રીતે તોલ અને માપની ચરક, સુશ્રુત અને આયુર્વેદેતર એમ કુલ ત્રણ પરપરા છે

સાધારણ રીતે કાળક્રમ સાથે વિચાર કરવો ઠીક લાગે છે, વળી દેશકાળ પ્રમાણે વજનોમા ઘણો ફેરફાર થયેલો દેખાય છે માટે ઉપર્યુક્ત ગ્રન્થોના દેશકાળ વિષે થોડો વિચાર કર્યા પછી આગળ ચાલવુ ઠીક પડશે જો કે વૈદાના ગ્રન્થોનો મૂળ ભાગ બહુ પ્રાચીન છે પણ વર્તમાનમા જે પ્રતિ સંસ્કૃત સંહિતાઓ છે, તે એટલી પ્રાચીન નથી અને તોલ તથા માપના ચરકસુશ્રુતસ્થ પ્રતીકો છેક આયુર્વેદના મૂળ ઉપદેશ જેટલા જૂના છે એમ નિશ્ચિત કરવાનું કાઇ સાધન નથી એટલે તોલ માપનું વ્યાખ્યાન પ્રતિ સંસ્કૃતિના વખતનું હશે એમ માનવુ સહીસલામત છે

કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર

ઉપર કહ્યુ તેમ વૈદાના ગ્રન્થોના સમય માટે શકાનું કારણ હોવાથી, આ વિષયમા પ્રાચીનતમ સાહિત્ય કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રને માનવુ પડશે આ અપૂર્વ ગ્રથ બ્હાર પડયા પછી એના સમય માટે ઘણી ચર્ચા થઇ છે, અને જો કે હજી યૂરોપના કેટલાક શકાશીલ વિદ્વાનો પૂરેપૂરા સમત થયા નથી, છતા એ ગ્રન્થ, વિદ્વાનોના બહુમતે ચદ્રગુપ્ત મૌર્યના પ્રધાન વિષ્ણુગુપ્ત (ચાણાક્ય–કૌટિલ્ય) નો પોતાનો, અર્થાત્ ઇ સ પૂર્વે ચોથા શતકનો, મનાય છે કદાચ વિષ્ણુગુપ્તે જાતે એ ગ્રન્થ નહિ લખ્યો હોય અને એના શિષ્યોએ લખ્યો હશે છતા એ મહાન્ અર્થશાસ્ત્રના કર્તા તો વિષ્ણુગુપ્ત જ હોવાના અનેક સ્પષ્ટ પ્રમાણો છે. આ ગ્રન્થમા

લખેલી વાતોને ગ્રીક એલચી મેગેસ્થીનીસના વર્ણન સાથે સરખાવ્યા પછી કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એવા વિચાર ઉપર આવ્યા છે કે કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાં ચંદ્રગુપ્ત મૌર્યના વખતની સ્થિતિનું અને કેટલેક સ્થળે તો એથી પણ પ્રાચીનતર સ્થિતિનું વર્ણન છે. માટે તોલ અને માપનું કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાં જે વર્ણન છે, તે ઇ. સ. પૂર્વે ચોથા પાંચમા શતકમાં, આ દેશમા જે તોલ માપ ચાલતાં તેનું વર્ણન છે એમ ગણવામાં કાંઇ જ વાધો નથી, અર્થશાસ્ત્રના કર્તા વિષ્ણુગુપ્ત ચક્રવર્તી ચંદ્રગુપ્તના પ્રધાન હતા અને મગધની રાજધાનીમાં જ રહેતા, એટલે એના ગ્રન્થ ઉપર મગધના રીત રીવાજો, મગધની સ્થિતિ, મગધની સભ્યતા, (civilization) એ સર્વની ઘણી વધારે અસર છે; ખરી રીતે એ વખતે મગધનું આખા દેશ ઉપર સામ્રાજ્ય હતું. કૌટિલ્યે વર્ણવેલાં તોલ માપ પણ મગધમાં એ વખતમાં વપરાતાં તોલ માપ જ હોવા જોઇએ.

મનુસ્મૃતિ ઇ. સ. ત્રીજું શતક.

જો કે મનુસ્મૃતિ, અર્થશાસ્ત્ર નહિ પણ ધર્મશાસ્ત્ર ગણાય છે, પરંતુ એમા અર્થશાસ્ત્ર- ના ઘણાખરા વિષયોનો સમાવેશ કરવામાં આવ્યો છે. પ્રસ્તુત વિષયમાં તો મનુસ્મૃતિ વગેરે ધર્મશાસ્ત્રોની અને કૌટિલીય વગેરે અર્થશાસ્ત્રો- ની પરંપરા એક જ જણાય છે, મનુસ્મૃતિનો સમય ચોક્કસ નથી, તેમ સમય માટે બહુ મતભેદ છે. છતા જે રૂપે આજે મનુસ્મૃતિ મળે છે, તે રૂપે પણ ઇ. સ. ના ત્રીજા શતકથી અર્વાચીન નથી. પ્રાચીન હોય તો ભલે. કાળ પેઠે એ ગ્રન્થનો દેશ પણ અનિશ્ચિત છે. છતાં પૂર્વમાં–મગધ કે એની આસપાસમાં એ ગ્રન્થ હાલ છે તે રૂપે તૈયાર થયો હોય એમ લાગે છે.

યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિ ચોથું શતક.

યાજ્ઞવલ્કયસ્મૃતિ મનુસ્મૃતિને પ્રસ્તુત વિષયમાં અનુસરે છે. એનો સમય સાધારણ રીતે ઇ. સ. ના ચોથા શતકમાં મનાય છે. યાજ્ઞવલ્કય પણ મગધના રહીશ હોવાનો સંભવ છે.

નારદ સ્મૃતિ.

નારદ સ્મૃતિ ઉપર આઠમા સૈકામાં એક ટીકા લખાયેલી છે. અને સાતમા શતકના બાણ કવિએ નારદ સ્મૃતિનો ઉલ્લેખ કર્યો છે. માટે એ ગ્રન્થ પાંચમા છઠ્ઠા શતકનો હોવો જોઇએ.

પુરાણો.

પુરાણોનો મોટો ભાગ ત્રીજાથી સાતમા આઠમા શતક સુધીમાં વર્તમાન રૂપે રચાયો છે. ઘણાંખરાં જૂનાં પુરાણો મગધમા તથા એની આસપાસમાં રચાયાં છે, એમ વિદ્વાનોનો અભિપ્રાય છે. પ્રસ્તુત વિષયમાં જે પુરાણોનો આધાર લીધો છે તે વરાહ, પદ્મ, સ્કન્દ અને ભવિષ્ય, પુરાણોમાં સૌથી અર્વાચીન છે. એટલે કદાચ સાતમા આઠમા શતક પછી પણ મુસલમાની વખત પહેલાં રચાયા હોય. પુરાણોની પ્રસ્તુત વિષયની પરંપરા ધર્મશાસ્ત્રોથી જૂદી નથી.

અમર કોષ.

સાધારણ રીતે ધર્મશાસ્ત્ર, પુરાણ, વૈદક વગેરેથી સ્વતંત્ર તથા તટસ્થ કોષકાર ગણાય છે. અમર કોષ બહુ જૂના કોષોમાંનો એક છે. એ ઇ. સ. ના ૬ ઠ્ઠા શતકમા રચાયો હોય એમ મનાય છે. એનો દેશ જાણવાનું ખાસ સાધનથી પણ પૂર્વમાં હોવાનો વધારે સંભવ છે. અમર સ્વતંત્ર હોવા છતા મનુસ્મૃતિ વગેરે ધર્મશાસ્ત્રની પરંપરાને અનુસરે છે.

શુક્ર નીતિ

અર્થશાસ્ત્રોના પ્રવાહનુ ઉપલબ્ધ મૂળ કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્ર છે એનો વિચાર આ પણે શરૂઆતમાજ કર્યો એજ પ્રવાહનું મુખ શુક્રનીતિ છે, એમ કહી શકાય કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રને શુક્રનીતિ સાથે સરખાવવાથી સમયને લઇને રીવાજોમા કેટલો ફેરફાર થયો હતો એ સ્પષ્ટ દેખાય છે પ્રસ્તુત વિષયમા શુક્રનીતિનુ ચિત્ર કૌટિલીયથી તથા એ પરપરાને અનુસરનારા ધર્મશાસ્ત્ર વગેરેથી જુદુ છે એ પ્રાચીન નહિ પણ મધ્યયુગને લગતું દેખાય છે ગ્રન્થના દેશકાળ અચોક્કસ છે, છતા મુસલમાની સમયની શરૂઆતમા હિદુસ્થાનની પશ્ચિમમા ગ્રન્થ રચાયો હોય એમ જણાય છે

ભાસ્કરાચાર્ય

ઇ સ ના બારમા શતકના મહાન્ જ્યોતિષી ભાસ્કરાચાર્યે લીલાવતીમા ત્રિવિધ માન પણ આપ્યુ છે ભાસ્કરાચાય લીલાવતી ગ્રન્થ કયા દેશમા લખ્યો છે એ ખબર નથી પણ પ્રસ્તુત વિષયમા એ શુક્રનીતિ પેઠે મધ્ય યુગને લગતો છે

બારમા શતકમા મુસલમાનો આ દેશમા આવે છે, દેશમા વ્યાપી જાય છે, અને દેશ કાઇક એવો સ્તબ્ધી જાય છે કે એ વખતની સ્થિતિ હજી સુધી ચાલી આવે છે એ સમયના હિદુ તેમજ મુસલમાન ગ્રન્થકારોએ તોલ માપનાં કોઠકો આપ્યા છે પણ એના સમય માટે અહિ વિચાર કરવાની જરૂર નથી પ્રસંગે સમયનો ઉલ્લેખ પણ કરશુ

આયુર્વેદની પરંપરા

આયુર્વેદના બે પ્રસિદ્ધ સંપ્રદાયો છે એક કાયચિકિત્સકો (Physicians)નો આત્રેય સંપ્રદાય અને બીજો શસ્ત્રચિકિત્સકો (Surgeons)નો ધન્વતરિ સપ્રદાય આત્રેય સંપ્રદાયના મૂળ પ્રવર્તક પુનર્વસુ આત્રેય છે એમને આયુર્વેદ ભરદ્વાજ પાસેથી અને ભરદ્વાજને ઇંદ્રપાસેથી મળ્યો વગેરે બ્રહ્મા પર્યંતની પરપરા ગ્રથોમા લખી છે પણ સાધારણ રીતે ઐતિહાસિક મૂળ ઉપદેશક તરીકે પુનર્વસુ આત્રેયને માનવા જોઇએ પુનર્વસુ આત્રેયે આયુર્વેદનો અગ્નિવેશ, ભેડ, જતુકર્ણ વગેરે ૭ શિષ્યોને ઉપદેશ કર્યો, અને એ ૭ શિષ્યોએ પુનર્વસુના ઉપદેશનો સંગ્રહ કરી ૭ તંત્રો રચ્યા તેમાથી અગ્નિવેશ અને ભેડના તત્રો આજ સુધી જળવાઇ રહ્યા છે અગ્નિવેશના મૂળ તત્રનો પ્રતિ સંસ્કાર કરીને ચરકે જે સંહિતા કરી તેનું નામ ચરક સંહિતા ભેડના તત્રની સંહિતા કોણે કરી તે જાણવાના સાધનો નથી, ભેડસંહિતાની એકજ પ્રત તાંજોર મહારાજાની પુસ્તકશાળામા છે ચરકસંહિતામા પાછળથી કેટલોક ભાગ છિન્ન ભિન્ન થઇ ગયો હતો તે પચનદના દૃઢબલે ૪૩ અધ્યાયો ઉમેરીને પૂરો કર્યો આ રીતે હાલની ચરક સંહિતાની રચનામા જુદા જુદા સમયના ચાર વૈદ્યોનો હાથ છે

સુશ્રુત સંપ્રદાયના મૂળ ઉપદેશક કાશીના રાજા ભગવાન્ દિવોદાસ, જેનુ બીજુ નામ ધન્વતરિ હતું તે છે દિવોદાસે સુશ્રુત વગેરે શિષ્યોને શલ્યતત્ર (major surgery) ભણાવ્યુ, એ શિષ્યોએ ગુરૂના ઉપદેશનો સગ્રહ કરી તત્રો રચ્યા તેમાં ઔપધેનવ, ઔરભ્ર સૌશ્રુત અને પૌષ્કલાવત મુખ્ય હતાં પણ આજે એક સૌશ્રુત તત્રજ જળવાઇ રહ્યુ છે સુશ્રુતના આ શલ્યતત્રમા, શાલાક્ય, ભૂત વિદ્યા, રસાયન, વાજીકરણ, બાલતત્ર, કાયચિકિત્સા વગેરે ઉમેરાઇને વર્તમાન સુશ્રુત સંહિતા થઇ છે આ પાછળથી ઉમેરેલો ભાગ ઉત્તર સ્થાનમા છે એમા સ્પષ્ટ લખ્યું છે કે વિદેહ વગેરેના ગ્રથોમાથી શાલાક્ય તેમજ અગ્નિવેશ

વગેરેમાથી કાયચિકિત્સા લીધાં છે. એટલે શાલાક્ય વગેરનાં પણ મૂળતંત્રો જૂના કાળમાં થયેલાં તેમાંથી ઉત્તર સ્થાન ઉમેરનારે સંગ્રહ કર્યો છે. જેણે ઉત્તરસ્થાન ઉમેર્યું તેણે સમગ્ર ગ્રંથનો પ્રતિસંસ્કાર પણ કર્યો. સુશ્રતના પ્રખ્યાત ટીકાકાર ડલ્હણ કહે છે કે સુશ્રુતના પ્રતિસંસ્કર્તા નાગાર્જુન છે. બીજાઓ આ વાત માનતા નથી. એઓ વૃદ્ધ સુશ્રુત અને સુશ્રુત એમ કહે છે.

ચરકનો સમય.

હવે આ બે મ્હોટા ગ્રન્થોના જુદા જુદા થરનો સમય જોઇએ, સમય નિર્ણયનાં કારણોનો સવિસ્તર વિચાર અહિં થઇ શકે એમ નથી; અહિંતો વિદ્વાનોએ કરેલા નિર્ણયો કહી દેવા પડશે. ચરક સંહિતાના મૂળ ઉપદેશક પુનર્વસુ આત્રેયના સમય માટે આપણા વિદ્વાનોમા મતભેદ છે. પણ બૌદ્ધ સાહિત્યમાં બુદ્ધ ભગવાનના સમકાલિન અને તક્ષશિલામાં આયુર્વેદના અધ્યાપક એક આત્રેયનો ઉલ્લેખ મળે છે. એ ઉપરથી પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો એમને ઇ. સ. પૂર્વે છઠ્ઠા શતકમા થઇ ગયા ગણે છે. અગ્નિવેશ અને એમની વચ્ચે ઝાઝું અંતર નથી. પ્રતિસંસ્કર્તા ચરક માટે મતભેદ છે. ચરકના ટીકાકાર ૧૧ મા સતકના ચક્રપાણિદત્ત ચરકનો તથા મહા ભાષ્યકાર પતંજલીને એક ગણે છે. જો આ વાત ખરી હોય તો ચરક ઇ. સ. પૂર્વે ૧૫૦ મા થઇ ગયા હોવા જોઇએ. બીજી તરફથી બૌદ્ધ સાહિત્યમાં કનિષ્કના સમકાલિન કાશ્મીરના ચરકનો ઉલ્લેખ મળે છે.

આ ચરક એજ જો પ્રતિસંસ્કર્તા ચરક હોય તો એ કનિષ્કના સમકાલિન હોવા જોઇએ. કનિષ્કના સમય માટે મતભેદ છે. પણ ઇ. સ. ૭૮ તરફ ઘણા વિદ્વાનોનો ઝોક છે. ગમે તેમ પણ ચરક ઇ. સ. પૂર્વે બીજા શતકના મધ્ય ભાગથી પ્હેલા શતકની અંદર થયા છે એતો નિઃસંશય. છેલ્લા ૪૩ અધ્યાય લખનાર દ્રઢબલના સમય માટે બહુ મતભેદ છે. કેટલાક એમને વાગ્ભટ્ટ પહેલાં ત્રીજા ચોથા શતકમાં માને છે. બીજાઓ વાગ્ભટ્ટ પછી આઠમા નવમા શતકમા માને છે. ચરકસંહિતાની આખી પરંપરા ઉત્તરની છે. પુનર્વસુ, ઉત્તરમાં ઘણું કરી તક્ષશિલામા રહેતા, ચરક પણ ઉત્તરના-ઘણું કરી કાસ્મીરક હતા. દ્રઢબલ પણ પંચનદના-અર્થાત્ ઉત્તરના રહેવાશી હતા.

સુશ્રુતનો સમય.

સુશ્રુતનો મૂળતંત્ર ગ્રંથ અગ્નિવેશ તંત્ર પછીનો હશે તોપણ ઇ. સ. પૂર્વે પાચમા છઠ્ઠાકનો હોવાનો સંભવ છે. જયારે ઉત્તર તંત્ર સાથે પ્રતિ સંસ્કૃત સંહિતા (હાલની) દ્રઢબલે ઉમેરેલા ભાગ સીવાયની ચરક સંહિતાની સમકાલિન હોવાનો સંભવ છે. કારણકે પ્રતિસસ્કર્તા મનાતા નાગાર્જુન કનિષ્કના સમકાલિન મનાય છેઃ પ્રતિસંસ્કર્તા નાગાર્જુન ન હોય તો પણ સુશ્રુત સંહિતા ઇ. સ. ના પ્હેલા શતકથી અર્વાચીન હોવાનો સંભવ નથી. કારણકે હર્નલે સિધ્ધ કર્યું છે તેમ નાવનીતક ઇ. સ. ૩૦૦ થી અર્વાચીન નથી. અને એમાં ચરક સુશ્રુતમાથી પુષ્કળ ઉતારા કર્યા છે. વળી એ ચરક સુશ્રુતને મહર્ષિ ગણે છે. મતલબ કે એના વખતમાં ચરક સુશ્રુત પ્રાચીન સંહિતાઓ મનાતી હતી. અર્થાત્ ઇ. સ. ના પ્હેલા શતકથી આ સંહિતાઓ અર્વાચીન ન હોવી જોઇએ. સુશ્રુતની સમગ્ર પરંપરા પૂર્વની-ઘણું કરી કાશીની છે. શસ્ત્રચિકિત્સા (Major & Minor surgery શલ્ય શાલાક્ય) નો વિકાસ પુર્વાંજ-કાશી મિથિલામા થયો છે, નાગાર્જુનનું સ્થાન અવિદિત છે. પણ સુશ્રત ગ્રંથ

ઉપર પૂર્વની અસર એટલી સ્પષ્ટ છે કે નાગાર્જુનનો દેહ જૂનો નીકળે તો પણ સુશ્રુતની પ્રાચ્યતામાં કાંઇ ફેરફાર થાય એમ નથી

પ્રસ્તુત પ્રકરણ–તોલ અને માપનું વર્ણન સુશ્રુતના ચિકિત્સાસ્થાનના ૩૧ મા અધ્યાયમા છે એટલે આ પ્રકરણ ઉત્તરસ્થાનમા નહિ પણ મૂળ ભાગમા છે આ ઉપરથી સુશ્રુત તંત્રના વખતનો ઇ સ પૂર્વે પાચમા છઠ્ઠા શતકનો આ ભાગ હોય એમ સંભવ છે છતા પ્રતિસંસ્કર્તાએ દાખલ નથી કર્યું એમ કહેવાતું નથી માટે ઇ સ પૂર્વે ૫૦૦ થી ઇ સ ૧૦૦ ની અંદરનું સુશ્રુતોક્ત તોલ માપનું પ્રકરણ માનવુ જોઇએ

ચરકોક્ત તોલ માપ ચરકના કલ્પસ્થાનના ૧૨ મા અધ્યાયમા છે કલ્પસ્થાન આખુ દ્દઢબલે ઉમેરેલુ છે માટે તોલમાપનું પ્રકરણ પણ દ્દઢબલનુંજ માનવુ પડશે દ્દઢબલ પાસે ચરકની પ્રાચીન પરંપરા નહોતી એમ કહી શકાય નહિ, છતા ઇ સ ૩૦૦ થી ૯૦૦ ની અંદરના સમયનું ચરકોક્ત તોલ માપનું પ્રકરણ છે, એમ માની લેવુ સહી સલામત છે

વાગ્ભટ.

આયુર્વેદની પરંપરામા ચરક પછી વાગ્ભટનું સ્થાન છે એ વૃદ્ધત્રયીમા ગણાય છે ચરકસુશ્રુત જેવી એ પણ સંહિતા છે, છતા ચરકસુશ્રુત બેયમાથી સગ્રહ કરે છે માટે બેયથી અર્વાચીન છે વાગ્ભટના બે ગ્રંથો છે, અષ્ટાંગ સંગ્રહ અને અષ્ટાંગ હૃદય કેટલાક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાનો આ બે ગ્રંથના કર્તાઓને જૂદા ગણે છે એકને—વૃદ્ધને છઠ્ઠા–સાતમા શતકમા અને બીજાને આઠમા નવમા શતકમાં મૂકે છે અન્યત્ર વિદ્વાનો બેયને એકજ ગણે છે અને પાચમા છઠ્ઠા શતકમા મૂકે છે તે ગમે તેમ હો પણ પાચમાથી ૯ મા શતકની અંદરના આ બેય ગ્રંથો છે વાગ્ભટ સિન્ધુ દેશના રહેવાશી હતા એમ એ પોતેજ કહે છે વાગ્ભટે ચરકસુશ્રુત બેયનો સગ્રહ કર્યો છે છતા પ્રસ્તુત વિષયમા એ થોડા ફેરફાર સાથે ચરકસંપ્રદાયને અનુસરે છે

પછીના ગ્રંથકારો.

પછીના ગ્રંથકારો તો ચરક કે સુશ્રુત બેમાથી એકને અનુસરે છે કેટલાકે બેય જાતના તોલ માપ આપ્યા છે વાગ્ભટ પછી વૃન્દનો સમય આવે છે ટ૬ ઘણું કરી ઇ સ નવમા શતકમા બગાળામાં થઇ ગયા છે એઓ થોડા ફેરફાર સિવાય સુશ્રુતની પરંપરાને અનુસરે છે

ચરકના ટીકાકાર ચક્રપાણિદત્ત ઇ સ ૧૧ મા શતક (ઇ સ ૧૦૪૦) મા બગાળામા થઇ ગયા છે એમણે ચરકસુશ્રુતની સરખામણી કરી છે અને ચરકને લોકોએ અનુસરવુ એમ સૂચના કરી છે

બગસેન ચક્રદત્ત પછી ઘણુંકરી ઇ સ ના બારમા શતકમા બગાળામાંજ થયા છે, એ ચક્રદત્તની સૂચનાને અનુસરે છે

શાર્ઙ્ગધર ઇ સ ૧૪ મા શતકમા (ઇ સ ૧૩૪૦) દક્ષિણમા થઇ ગયા છે એમણે માગધ અને કાલિંગ, એમ બે પરિભાષા આપી છે

રસશાસ્ત્રોની શરૂઆત જોકે ઘણી વહેલી પણ ઇ સ ૧૪ મા શતકમાં રસશાસ્ત્રનો રસરત્ન સમુચ્ચય નામનો ગ્રંથ લખાયો છે એ સિંધમા લખાયો મનાય છે એ વખતે મુસલમાનો આ દેશમા આવી ગયા હતા આ બધા કાળોથી રસરત્ન સમુચ્ચયમા આપેલી પરિભાષા જોવાની જરૂર છે

ભાવપ્રકાશ ૧૬ માં શતકમા, દક્ષિણના કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણે લખેલ છે. એઓ શાર્ઙ્ગધરને અનુસરે છે.

ત્રણસો વર્ષ પ્હેલા બંગાળામા લખાયેલ ભૈષજ્યરત્નાવલી, સાધારણ રીતે બંગાળાની પરંપરાને અનુસરે છે.

યોગરત્નાકર વગેરે આધુનિક ગ્રંથો તે તે દેશની પરંપરાને અનુસરે છે. કેટલાક આધુનિક વિદ્વાનોએ સંસ્કૃત ભાષામા, લોક ભાષામા તેમજ, અંગ્રેજી ભાષામા પ્રાચીન માનપરિભાષાના સંગ્રહ ગ્રંથો લખ્યા છે. ટુંકામા માનપરિભાષાના સાહિત્યનો આટલો ઇતિહાસ છે.

માનપરિભાષા.

માન ત્રણ જાતના ગણાય છે. ૧ તોળવાના વજનો, ૨ માપ ૩ લંબાઇ માપવાનું પ્રમાણ. અહિં તોલ અને માપ બેનો મુખ્ય પ્રસંગ છે. પણ આ ત્રણેને પરસ્પર સંબંધ છે. માટે લંબાઇના પ્રમાણો વિષે પણ ટુંકો ઇસારો કરવો પડશે. હવે જુદા જુદા ગ્રંથકારોએ આપેલી માનપરિભાષા કાળક્રમમા જોઇએ. કૌટીલીય અર્થશાસ્ત્રના બીજા અધિકરણના ૧૮ મા અધ્યાયનું ૧૭ મુ પ્રકરણ પૌતવકર્માધ્યક્ષનું એટલે તોલ માપના ઉપરીને લગતું છે. તોલ અને માપ કેવાં જોઇએ, લોકો ખોટા તોલ માપથી છેતરાય નહિ માટે અધ્યક્ષે શું સાવચેતી રાખવી વગેરે વિષયો એ પ્રકરણમા છે; એમાથી ઉપયુક્ત વિષયનું ભાષાંતર અહિં આપ્યું છે.

"૧૦ ધાન્યમાષ અથવા ૫ ગુંજ એક સુવર્ણમાષકની બરાબર થાય છે. ૧૬ સુવર્ણમાષનો એક કર્ષ અથવા સુવર્ણ થાય છે અને ચાર કર્ષનો એક પલ.

૮૦ ગૌરસર્ષવનો એક રુપ્યમાષક, ૧૬ રુપ્યમાષકનો એક ધરણ. ૨૦ શૈમ્યનું પણ એક ધરણ થાય છે.

૨૦ તણ્હુલનું ૧ વજ્ર ધરણ થાય છે.

અર્ધો માષક, ૧ માષક, બે માષક, ૪ માષક, ૮ માષક, ૧ કર્ષ, ૨ કર્ષ, ૪ કર્ષ, ૮ કર્ષ, ૧૦,૨૦,૩૦,૪૦ એ રીતે ૧૦૦ સુધી. એજ પ્રમાણે ધરણોનું સમજવું." તોલનું આ કોષ્ટક થયું. હવે આ પ્રમાણેના વજનો શેના બનાવવા એ વિષે લખે છે કે લોઢાંનાં, અથવા મગધના કે નર્મદાના પથ્થરનાં વજનો બનાવવા; અથવા જે વધે ઘટે નહિં તેના બનાવવાં. મગધના પથ્થર તે ગંડકીના પથ્થર હશે; ગંડકીના તથા નર્મદાના પથ્થરો જલ્દી ન ઘસાય એવા હોય છે. "પછી કર્ષથી આગળ ચાલતા પલ પછી ૧૦ પલ, ૧૨ પલ, ૧૫ પલ, ૨૦ ૩૦, એ રીતે ૧૦, ૧૦ પલ વધતા ૧૦૦ પલ સુધી ૨૦ તુલાનો ૧ ભાર ૧૦ ધરણનો ૧ પલ, ૧૦૦ પલની આયમાની, ૯૫ પલની વ્યાવહારિકી, ભાજની અને અન્તઃપુર ભાજની. આ સર્વમા પલ ૯½ ધરણનો સમજવો."

આમા આયમાની, વ્યાવહારિકી, અનઃપુર ભાજની વગેરેનું પ્રમાણ જુદું જુદું છે. મૌર્ય રાજ્યકાળમાં વ્યવહારમાં એવી રીતે ચાલતું હશે કે બહારથી માલ આવે એનું માન જુદું, બ્હાર જાય એનું જુદું દેશમાજ અંદર વ્હેંચવાનું જુદું. એમ–પોતાના દેશને–રાજ્યને વધારે લાભ થાય એ દૃષ્ટિથી તોલ માપમા ભેદ રાખ્યો જણાય છે. વર્તમાનમા મુંબઇમા તોલ માપની જે વિવિધતા છે, તે આ પ્રાચીન વિધતા સમજવામા દાખલા રુપ થશે.

પણ પાછળના સ્મૃતિકારોએ તો એકજ પરિભાષા આપી છે એના બે કારણો હોવાનો સંભવ છે એક સ્મૃતિકારોને આ ભેદ અયોગ્ય લાગ્યો હોય અને શુ હોવુ જોઇએ એ બતાવવા યત્ન કર્યો હોય અથવા કૌટિલ્ય ગજપને દિશા બતાવવાજ લખતા તેવુ સ્મૃતિકારો માટે નહોય સ્મૃતિકારોનો ઉદ્દેશ અર્થશાસ્ત્રથી સ્પષ્ટ રીતે જૂદો દેખાય છે

મનુ, યાજ્ઞવલ્કય અને નારદમા તોલનું કોષ્ટક નીચે પ્રમાણે આપ્યુ છે

૮ ત્રસરેણુ,=૧ લીક્ષા, ૮ લીક્ષા=૧ રાજસર્ષપ, ૮ રાજસર્ષપ=૧ ગૌરસર્ષપ ૬ ગૌરસર્ષપનો ૧ યવ, ૩ યવની ૧ રતિ, ૫ રતિનો એક માષ, ૧૬ માષનો ૧ સુવર્ણ, ૪ સુવર્ણનો ૧ પલ અથવા નિષ્ક, ૧૦ પલનો ૧ ધરણ (સુવર્ણનો)

૨ રતિનો ૧ રૌપ્યમાષક, ૧૬ રૌપ્યમાષકનો ૧ ધરણ (રાજત), ૧૦ ધરણનો ૧ શતમાન (રાજત) અમરકોષમા ૫ ગુંજાનો ૧ માષ, ૧૬ માષનો ૧ કર્ષ, ૪ કર્ષનો ૧ પલ, ૧૦૦ પલની ૧ તુલા, ૨૦ તુલાનો એક ભાર તથા ૧૦ ભારનો ૧ શાકટ એક શકટ-ગાડામા લઇ જઈ શકાય એટલુ વજન તે શાકટ એમ અમરકોષના ટીકાકારે કહ્યુ છે

આયુર્વેદિક માનપરિભાષા.

અત્યાર સુધીમા આપણે જેટલા ગ્રંથો જોયા તે બધા ઇ સ પૂર્વે ચોથા શતકથી ૬ઠ્ઠા શતક સુધીના છે અને આયુર્વેદેતર સાહિત્યના છે એની સરખામણી કરી જોતા ૫ ગુંજાનો ૧ માષ અને ૧૬ માષનો ૧ કર્ષ તથા ૪ કર્ષનો ૧ પલ એટલું તો સર્વેને સંમત છે એથી ઉપરના વજનો બધાએ સરખા આપ્યા નથી કૌટિલ્યે ૧૦૦ પલની ૧ તુલા અને ૨૦ તુલાનો ૧ ભાર કહ્યો છે, વચ્ચે ૧૦ પળ, ૧૨ પળ, ૧૫ પળ, ૨૦ પળ એમ પલનાજ ગુણકથી વજનનું માપ ઠરાવ્યુ છે મનુ યાજ્ઞવલ્કય અને નારદે ૧૦ પલનું ૧ ધરણ અને ૧૦ ધરણનુ એક શતમાન કહ્યુ છે મનુ વગેરેનુ શતમાન તેજ કૌટિલ્ય અમર વગેરેની તુલા તુલાથી આગળ કૌટિલ્ય અને અમરે ૨૦ તુલાનો ૧ ભાર કહ્યો છે અને અમરે ૧૦ ભારનુ એક શાકટ એટલુ કૌટિલ્યથી પણ આગળ વધાર્યુ છે આ રીતે ૧ ગુંજાથી આરભી ૧ શકટ-ગાડુ ખેંચી શકે એટલે સુધીના ૫-૧૬-૪-૧૦૦-૨૦ અને ૧૦ ના વિભાગમા વજનો ઇ સ પૂર્વે ૪૦૦ થી ઇ સ ૬૦૦ સુધીમાં વ્યહવારમા વપરાતા એમ જણાય છે મનુ, યાજ્ઞવલ્કય અને નારદે ગુંજાથી ન્હાના ત્રસરેણુ, લીક્ષા, રાજસર્ષપ, ગૌરસર્ષપ અને યવના ૮-૮-૮-૬-૩ ના ક્રમશ વિભાગથી આપ્યા છે એક ત્રસરેણુ એ ગુંજાનો ૯૧૬ મો ભાગ છે આટલે સુધી બારિક વજન કરવાના કાંઇ સાધનો હશે કે નહિ એ જાણવામા નથી કૌટિલ્યે, અમરે તથા સુશ્રુત જેવા આયુર્વેદના આચાર્યે એ મૂકી દીધા છે એ ઉપરથી ગુંજાથી ચડના વજનો વ્યવહારમા વધારે વપરાતા હશે આયુર્વેદેતર સાહિત્યમાના શુક્ર નીતિ તથા ભાસ્કરાચાર્યનુ અવલોકન કર્યા પ્હેલા સુશ્રુત વગેરે પ્રાચીન આયુર્વેદીય ગ્રન્થો જોઇ લઇએ

આયુર્વેદીય સાહિત્યમા વજનોના કોષ્ટકનું પ્રાચીનતમ રૂપ સુશ્રુતમા મળે છે, એ ઉપર કહ્યુ છે, સુશ્રુતમા ૧૨ મધ્યમ ધાન્ય માષ=૧ સુવર્ણ માષ, ૧૬ સુવર્ણ માષ=૧ સુવર્ણ, ૧૯ નિષ્પાવ=૧ ધરણ, ૩ ૧/૨ ધરણ=૧ કર્ષ ૪ કર્ષ=૧ પલ, ૪ પલ=૧ કુડવ, ૪ કુડવ=૧ પ્રસ્થ, ૪ પ્રસ્થ=૧ આઢક, ૪ આઢક=૧ દ્રોણ, ૧૦૦ પલ=૧ તુલા અને ૨૦ તુલા=૧ ભાર એ રીતે કોષ્ટક આપ્યુ

(margin: સુશ્રુતોક્તમાન)

છે, ઉપરના આયુર્વેદતરથી સુશ્રુતના કોષ્ટકમાં બે ફેર દેખાય છે. એકતો કૌટિલ્યે ૧૦ ધાન્ય માપ અથવા ૫ ગુંજાનો ૧ સુવર્ણ માપ કહ્યો છે. જ્યારે અહિં ૧૨ ધાન્ય માષનો ૧ સુવર્ણ માપ છે. હવે જો બેયના ધાન્ય માપ સરખા હોય તો સુશ્રુતનો કર્ષ ૬ ગુંજાના ૧૬ સુવર્ણ માપનો અર્થાત્ ૯૬ ગુંજાનો થાય. અને પાછળના કેટલાક ગ્રંથકારોએ આવી રીતે અર્થ કરીને ૬ ગુંજાનો કર્ષ ગણ્યો છે. પણ અહિં વિચારવા જેવું એ છે કે બનાવટી વજનો સુવર્ણ માષથીજ શરૂ થતા હતા તે પ્હેલાના ગુંજા, ધાન્ય માલ વગેરે માટે કુદરતી તે તે બીજ વપરાતા. બીજ બધા સરખા વજનના હોતાં નથી. વળી કૌટિલ્ય મગધમાં રહેતા જ્યારે સુશ્રુત કાશીમા રહેતા. જો કાશી તરફના અડદના દાણા સહેજ ઓછાં વજનના થતા હોય તો ત્યાના ૧૨ અડદ એ મગધના ૧૦ અડદ અથવા ૫ ગુંજાની બરાબર થવાનો સંભવ છે. સુશ્રુતે ગુંજા આપી નથી માટે સુશ્રુતના ૧૨ ધાન્ય માષને કૌટિલ્યની ૫ ગુંજા સમાન ગણવા જોઇએ.

અથવા એમ પણ હોય કે સુશ્રુતના પ્રદેશની ગુંજા વજનમા સ્હેજ હલકી હોય જેથી ૭ ગુંજાનો એક સુવર્ણ માપ થાય. મારી કહેવાની મતલબ એટલીજ છે કે કર્ષમા અથવા કર્ષના સોળમા ભાગ–માપકમા તફાવત નહોતો કૌટિલ્યનો મગધનો કર્ષ–અને સુશ્રુતનો કાશીનો કર્ષ એક સરખાજ હતા.

સ્વર્ગીય કવિરાજ કવિરત્ન ગંગાધરરાયે માનપરિ ભાષામાં આવોજ મત દર્શાવ્યો છે. એ લખે છે કે मध्यमधान्यमाषै द्वादशभिर्माषकः पंचकृष्णलको माषकः मन्वादिभिर्धर्मशास्त्रे व्यवहर्तुं क्रियाविधौ વળી पंच कृष्णलमाषेण कालिंगं मानमीर्त्ति तच्चोक्तं सुश्रुतेनापि व्यवहर्तुं चिकित्सिते આપધોક્ત વાત ગધમા પણ નીચે પ્રમાણે લખી છે. मन्वादिभिर्यो मध्यमयव उक्तस्तैस्त्रिभिर्मध्यमयवैरेकः कृष्णलः पंचकृष्णलको माष इति सुश्रुतोक्तेन द्वादशधान्यमाषात्मकमाषकेण तुल्यो भवति.

ગંગાધર કવિરાજની બાકીની વાત તો બરાબર છે પણ એ સુશ્રતના માનને કાલિંગ માન કહે છે એ જરા વિચિત્ર લાગે છે. વૈદ્યક શબ્દ સિન્ધુકાર પણ કહે છે કે अत्रत्र कालिंगमाषश्च पञ्चगुञ्जःस सौश्रुतः ભાવમિશ્ર પણ ચરકોક્ત પરિભાષાને માગધ ગણે છે. અર્થાત્ સુશ્રુત મતને કાલિંગ મત કહે છે. આ રીતે આટલા બધા ગ્રન્થકારો સુશ્રતના મતને કાલિંગ ગણે છે પણ ડલ્હણનો મત એ સર્વથી વિરુદ્ધ છે. ડલ્હણ સ્પષ્ટ લખે છે કે "द्वादश धान्यमाषा मध्यमा सुवर्णमाषक इति मागधं सुश्रुताचार्यसम्मतं मानं उक्तं च"मानं तु द्विविधं प्रोक्तं कालिङ्गं मागधं तथा कालिङ्गान्मागधं श्रेष्ठमिति मानविदो विदुः कालिङ्गमपि मान च चरकाचार्यसम्मतं".

આ રીતે ડલ્હણ સુશ્રુતની માન પરિભાષાને માગધ ગણે છે તથા ચરકની માન પરિભાષાને કાલિંગ ગણવા માટે કોઇનું પ્રમાણ આપે છે. ડલ્હણના આ શબ્દો સ્પષ્ટ છે.

હવે મૂળ વાત ઉપર આવીએ. સુશ્રુત ૧૨ ધાન્ય માપથી ૫ ગુંજાજ કહેવા માગે છે એનું એક બીજું પણ પ્રમાણ છે. જૂના સીક્કાઓનો તપાસ કરતાં સ્પષ્ટ દેખાય છે કે જૂના સીક્કાઓ ૮૦ ગુંજાના ૧ કર્ષના ધોરણને અનુસરે છે. સાધારણ રીતે ૮૦ ગુંજા ૧૪૦ ગ્રેનની બરાબર થાય છે. અને હિંદુસ્થાનના જૂનામાં જૂના ઇ. સ. પૂર્વ ૪૦૦ પ્હેલાના

પાચ ચિન્હોવાળા ત્રાબાના સીક્કાઓ ૮૦ રતિના ,૧ કર્ષના ધોરણુને અને રૂપ્પાના સીક્કાઓ ૩૨ રતિના ૧ ધરણુના ધોરણુને અનુસરી પરઢુ ગ્રેનના મળી આવ્યા છે એ વખતમા સોનાના સીક્કાઓ ચાલવા લાગ્યા ત્યારે ગુપ્ત રાજાઓએ ૮૦ રતિના ૧ કર્ષના ધોરણુને અનુસરતા ૧૪૦ થી ૧૪૬ ગ્રેન સુધીના વજનના સીક્કાઓ પાડયા છે એ વખતે સોનાના કર્ષ, રુપાના ધરણુ અને ત્રાબાના કાર્ષાપણુ ત્રણે વ્યવહારમા વપરાતા અર્થાત્ મનુયાજ્ઞ વલ્કય અને નારદના કોષ્ટકો ગુપ્ત સમયની સ્થિતિનું આબાદ ચિત્ર રજુ કરે છે

ચરકોકત માન પરિભાષા ખરી રીતે દ્રઢબલની છે કે કારણુ કે કલ્પસ્થાન આખુ દ્રઢબલનુંજ છે અહિ એક મોટી શકા એ છે કે ચરક સંપ્રદાયના આત્રેય, અગ્નિવેશ, ચરક, અને દ્રઢબલ એ ચારેય ઉત્તરના છે છતા ડલ્હણુ ચરકની માન પરિભાષાને શા માટે કાલિગ કહે છે અને બીજા પાછળના ગ્રંથકારો શા માટે એનેજ માગધ કહે છે એ સમજાતું નથી ખરી રીતે ચરક સંપ્રદાયને મગધ કે કલિગ સાથે કાઇ સંબધ નથી કલિગ એ હાલમા જેને ઓરીસા અથવા ઉડ્રીયા કહે છે, એ દેશનું પ્રાચીન નામ છે

ચરકોક્તમાન

હવે આ આયુર્વેદના બીજા સંપ્રદાય–આત્રેય સંપ્રદાયની મૂળભૂત ચરક સહિતાની માન પરિભાષા જોઇએ ચરકના કલ્પસ્થાનના ૧૨ મા અધ્યાયમા માન પરિભાષાના શ્લોકો છે ચરક, અર્થશાસ્ત્ર અને સુશ્રુત એથી જુદા પડીને ૧૨ સુવર્ણુ માપનો એક કર્ષ ગણે છે અને ૩૨ ધાન્ય માપનો ૧ સુવર્ણુ માપ કહે છે, બાકીના તોલમા ખાસ ફેરફાર નથી કર્ષથી પલ, કુડવ, પ્રસ્થ અને આઢક અનુક્રમે ચતુર્ગુણુ છે. જો ઉપર કહ્યું તેમ કૌટિલીય, મનુ વગેરેના સુવર્ણુ માપ અને સુશ્રુતનો સુવર્ણુ માપ એકજ હોય તો ચરકનો સુવર્ણુ સુશ્રુત વગેરેના સુવર્ણુથી પોણા વજનનો ઠરે, પણુ ચરકનો સુવર્ણુ માપ ૩૨ ધાન્ય માપનો છે, જ્યારે સુશ્રુતનો સુવર્ણુ માપ ૧૨ ધાન્ય માપનોજ છે એટલે સુશ્રુતનો કર્ષ ૧૯૨ ધાન્ય માપનો અને ચરકનો ૩૮૪ ધાન્ય માપનો થાય છે અર્થાત્ ચરકનો કર્ષ સુશ્રુતના કર્ષથી બમણા વજનનો છે આમા એકજ વાત માની લેવી પડે એવી છે કે ધાન્ય માપ ચરક અને સુશ્રુતના સરખા વજનના હોવા જોઇએ

ઉપર્યુક્ત ત્રણુ સંપ્રદાયો (અર્થશાસ્ત્ર, ચરક અને સુશ્રુત) ને સરખાવતા નીચેની હકીકત તરી આવે છે કે એક પલનો ચોથો ભાગ તે સુવર્ણુ કે કર્ષ કેટલા વજનનો ગણાતો ? એ બાબતમા ત્રણુ મત દેખાય છે અર્થશાસ્ત્ર ૧૬ ધાન્ય માપ અથવા ૮૦ ચણોઠીનો ૧ સુવર્ણુ કહે છે સુશ્રુત ૧૯૨ ધાન્ય માપનો એક સુવર્ણુ કહે છે કૌટિલ્ય, મનુ વગેરેનો ધાન્ય માષ અર્ધા ચણોઠીનો હતો જો સુશ્રુત અને ચરકનો ધાન્ય માપ પણુ અર્ધી ચણોઠીનોજ હોય તો ત્રણુ જાતના સુવર્ણુ કે કર્ષ આ દેશના જુદા જુદા વિભાગમા ચાલતા હોવા જોઇએ, કારણુ કે ત્રણે સંપ્રદાયો લગભગ સમકાલિન છે પણુ ઉપર જે કલ્પના કરી છે તે પ્રમાણે સુશ્રુતનો ધાન્ય માપ વજનમા અર્થશાસ્ત્રના ધાન્ય માપ કરતા સ્હેજ હલકો હોય અર્થાત્ ૧૯૨ ધાન્ય માપ ૮૦ ચણોઠી બારજ થતા હોય તો સુશ્રુત અને અર્થશાસ્ત્રનો સુવર્ણુ એક સરખો સભવે ખરો અને એજ કલ્પના વાસ્તવિક લાગે છે કારણુ કે ઇ સ ૫૦૦ પહેલાના કાળમા ૯૬ ચણોઠીનો સુવર્ણુ કોઇ સ્થળે ચાલતો હોય એવુ જાણ્યામા નથી

આ રીતે અર્થ શાસ્ત્ર અને સુશ્રુતની એક વાક્યતા થઇ શકે છે પણુ ચરક અને

સુશ્રુત- વચ્ચે જબરો તફાવત છે એનું સમાધાન શી રીતે થઇ શકે ? પાછળના ગ્રંથકારોએ પણ એ વચ્ચે સમાધાન કરવાનો યત્ન ન કરતાં બેય માન જુદાં જુદાં ગણાવ્યા છે. સ્વર્ગીય ગંગાધરરાય કવિરાજ પણ પોતાની માન પરિભાષામાં સ્પષ્ટ લખે છે કે चरकोक्तकर्षार्द्धं सुश्रुतोक्तकर्षः=ચરકોકત કર્ષથી સુશ્રુતોકત કર્ષ અર્ધા વજનનો છે. આ મતને અનુકૂળ થવા માટે, ચરકમાં धान्यमाषद्वयंयवः એ રીતે લખ્યું છે તેનું સમાધાન ચરકના યવને મોટો–મધ્યમ યવથી બમણા વજનનો ગણીને કરે છે. ચરકે બધાથી જુદા પડીને ૩૮૪ ધાન્ય માષનો–બીજાથી બમણો સુવર્ણ શામાટે લખ્યો એ ચોક્કસ કહેવું મુસ્કેલ છે.

ચરક ઉપર પંજાબ કાશ્મીર અને ગાંધારની અસર માનીએ તો કાશ્મીરમા કનિષ્કના સીક્કોના ધોરણને અનુસરીને છેક ઇ. સ. આઠમા દશમા શતક સુધી સીક્કા પાડવામા આવતા; પંજાબ અને ગાધારમાં પણ ઘણા વખત સુધી કનિષ્કના સીક્કાને અનુસરતા સીક્કાઓ ચાલતા. કનિષ્ક અને બીજા કુશન રાજાઓ રોમન ઓરાઇ (Aureus)ના વજનના ધોરણને અનુસરી સોનાના સીક્કાઓ પાડ્યા છે. રોમન ઓરાઇ ૧૨૪ ગ્રેન વજનનો હતો. હીમકેડેફીસ (ઈ. સ. પ્હેલું બીજું શતક)નો સીકકો ૧૨૩ ગ્રેન વજનનો છે. આ રાજાએ આથી બમણા વજનનો એ ઓરાઇ જેવડો પણ સીકકો પાડેલો. કુશન વંશની મુખ્ય શાખાના કનિષ્ક, હુવિષ્ક અને વાસુદેવ (ઇ. સ. ૭૮ થી ૧૨૦) ના તથા કુશનની અવાંતર શાખાના કીદારકેડીફીસ વગેરેના સોનાના સીક્કાઓ ૧૨૦ થી ૧૨૪$\frac{1}{2}$ ગ્રેન સુધીના વજનના મળે છે. આ સીકકાઓ ઘણા વખત સુધી પંજાબમા અને ગાધારમાં વપરાતા. આમાંના ડબલ ઓરાઇના વજનને અનુસરી ચરકમા કર્ષનું વજન ગણ્યું છે એમ માનીએ તો કર્ષ લગભગ ૨૪૮ ગ્રેનનો હોવો જોઇએ. હવે આપણે સુશ્રુતના ૧૯૨ ધાન્ય માષને ૮૦ ચણોઠી ભાર અથવા ૧૪૦ ગ્રેન બરાબર ગણ્યા છે. એ રીતેજ ગણતા તો ૩૮૪ ધાન્ય માષ ૧૬૦ ચણોઠી ભાર અથવા ૨૮૦ ગ્રેન બરાબર થાય. અર્થાત્ ચરકનો કર્ષ કુશન ડબલઓરાઇ કરતા પણ ૨૨ ગ્રેન વજનમાં વધે. પણ ધાન્ય માષ બધે સરખા નં થતા; અને આપણે ઉપર જોયું છે કે સુશ્રુતના ૧૨ ધાન્ય માષ કૌટિલ્ય વગેરેના ૧૦ ધાન્ય માષ બરાબર થાય છે, અર્થાત્ કાશીના અડદ મગધના અડદ કરતા વજનમાં હલકા હતા, એજ ધોરણે પંજાબ ગાધાર અને કાશ્મીરના અડદ કાશીના અડદ કરતા હલકા માનીએ તો ચરકોકત ૩૮૪ ધાન્ય માષનો ૧ કર્ષ વજનમાં ડબલ ઓરાઇ જેટલો લગભગ ૨૪૦ થી ૨૪૮ ગ્રેન વજનનો સંભવે છે. આ માત્ર તર્કજ છે. અને જૂની શોધખોળ કરતાં સરકારી ખાતાને જૂના વજનો ન મળી આવે ત્યાસુધી પ્રાચીન તોલ માપ માટે સાહિત્ય ઉપરથી કલ્પના કરવાનીજ રહેશે.

અહીં કરેલી કલ્પનાને યથાર્થ માનીને આ વિષયના સાહિત્યમા આગળ ચાલતા. અર્થ શાસ્ત્રની પરંપરામા શુક્રનીતિ અને લીલાવતી જોઇએ. ભાસ્કરાચાર્યનો સમય ચોક્કસ છે. શુક્ર નીતિનો ચોક્કસ નથી પણ ૧૨ મા ૧૩ મા શતકથી અર્વાચીન નહિં હોય. શુક્ર નીતિમાં ૧૦ ચણોઠીનો ૧ માષ, ૧૦ માષનો ૧ કર્ષ, ૧૦ કર્ષનો ૧ પદાર્થ અને ૧૦ પદાર્થનો ૧ પ્રસ્થ આ રીતે પ્રાચીન ચતુર્ગુણના ધોરણને છોડી દઇને દશ ગુણનું ધોરણ રાખ્યું છે. આ નવુંજ ધોરણ છે. શુક્રનીતિનો કર્ષ ૧૦૦ ચણોઠીનો છે. એ પણ ઉપરોક્ત અર્થશાસ્ત્રની અને ચરક સુશ્રુતની પરંપરાથી જુદો પડે છે. વર્તમાન મેટ્રીક ધોરણ (Metric system) પણ દશ ગુણના ધોરણને શાસ્ત્રીય ગણે છે. શુક્રનીતિમા કહેલો

પદાર્થ શબ્દજ માન પરિભાષાના સાહિત્યમા પ્હેલો શુક્રનીતિમાજ દેખાય છે શુક્રનીતિની આ નવી માન પરિભાષા પ્રમાણેના માપ દેશના કોઈ ભાગમા વપરાતા હશે કે કેમ એ શકા છે પણ ૧૦૦ ચણોઠીનો એક કર્ષ ૧૮૦ ગ્રેનના એક રૂપિઆભારના ધોરણને લગભગ મળતો છે કારણ કે ૧૦૦ ચણોઠીનું વજન લગભગ ૧૮૦ ગ્રેન બરાબર થાય પણ ૧૮૦ ગ્રેનનો રૂપિઓ પાડવાનું શેરશાહે ચાલુ કર્યું છે, અને શુક્રનીતિ તેથી પ્રાચીન લાગે છે ૧૦૦ કર્ષનો ૧ પ્રસ્થપણ આ વિષયના સસ્કૃત સાહિત્યમા કોઈ સ્થળે નથી અને હાલમા વ્યવહારમા વપરાતા વજનોમા પણ ૧૦૦ તોલાનો ૧ શેર કોઈ કોઈ સ્થળે ચાલે છે ખરો પણ ૪૦ તોલાના કે ૮૦ તોલાના શેર જેટલો વ્યાપક નથી

ભાસ્કરાચાર્ય તો ૫ ગુજાનો માષ અને ૧૬ માષનો કર્ષ માને છે અર્થાત્ મનુ વગેરે સ્મૃતિકારો પેઠે ૮૦ ગુજાનો કર્ષ ગણે છે ટુકામા આયુર્વેદેતર સાહિત્યમા અર્થશાસ્ત્ર (ઇ સ પૂ ચોથુ શતક)થી આરભી ભાસ્કરાચાર્ય (૧૨મુ શતક) પર્યંત ૮૦ ગુજાનો કર્ષ એક શુક્રનીતિ સિવાય બધા લખે છે અર્થાત્ એ ૧૬૦૦ વર્ષના ગાળામા અર્થશાસ્ત્રમા કહેલા વજનોથી નવા વજનો વપરાવા લાગ્યા હતા પણ એનુ ધોરણ બદલાયુ ન હતું

આયુર્વેદિક સાહિત્યમા ચરક સુશ્રુતનો વિચાર થઈ ગયો છે એ ઉપરથી જૂના વખતમાજ બે સપ્રદાયો જણાય છે અને પાછળના આયુર્વેદિક ગ્રન્થકારો બેમાથી એકને અનુસરે છે

અષ્ટાગ સગ્રહ અને અષ્ટાગ હૃદય (પમાથી ૮મુ શતક)મા ૧૨ ધાન્ય માષનો ૧ સુવર્ણમાષ અને ૧૬ સુવર્ણ માષનો ૧ કર્ષ કહ્યો છે અર્થાત્ એ બેય ગ્રથકારો સુશ્રુતને અનુસરે છે

વૃદ્ધ માધવ (નવમું શતક)મા ૭ ગુજાનો ૧ માષ કહ્યો છે અને ૧૬ માષનો કર્ષ કહ્યો છે અહી ખાસ યાદ રાખવા જેવુ છે કે વૃદ્ધ માધવા પ્હેલાના કોઈ પણ આયુર્વેદિક ગ્રથકારે ગુજા વાપરી નથી આ માધવ બગાળાના છે એમણે વ્યવહારમા વપરાતો કર્ષ કેટલી ગુજાનો થાય છે, એ જોઈને કદાચ આ પરિભાષા લખી હશે, કારણ કે પ્રત્યક્ષ પ્રમાણનો ટેકો ન હોય તો મનુ વગેરે ધર્મ શાસ્ત્રકારોથી જુદા પડીને ૭ ગુજાનો માષક ન લખે

ચરક અને સુશ્રુત બેય ઉપર ટીકા લખનાર તથા વૈદ્યના સ્વતત્ર ગ્રથો લખનાર ગૌડરાજાની પાકશાળા અધિકારી ચક્રદત્ત (ઇ સ ૧૦૪૦) ચક્રસગ્રહમા ચરક અને સુશ્રુત બેયની માનપરિભાષાનુ સ્વરૂપ બતાવતા લખે છે કે ચરકનો સુવર્ણ માષ ૩૨ ધાન્યમાષનો થાય છે અને એવા ૪૮ માષનો ૧ પલ (૪ કર્ષનો) થાય છે, જ્યારે સુશ્રુતનો સુવર્ણમાષ ૧૨ ધાન્ય માષનો થાય છે અને એવા ૬૪ સુવર્ણમાષનો ૧ પલ થાય છે ચક્રદત્ત લખે છે કે આને તોળી જોતા પાચ રતિના ૧ માષ વાળો પલ (મનુ વગેરેનો) ચરકના પલથી અર્ધો થાય છે ચક્રદત્તની કહેવાની મતલબ એવી જણાય છે કે તોળી જોતા સુશ્રુતના ૧૨ ધાન્ય માષ ૫ રતિ બરાબર થાય છે ચક્રદત્ત છેવટ વૈદ્યોને સૂચના કરે છે કે ૧૦ રતિનો ૧ માષ અને ૬૪ માષનો ૧ પલ એ ચરક સમત માન વૈદ્યો ચિકિત્સામા વાપરે છે

ચક્રદત્તના આ શબ્દો ઉપરથી સ્પષ્ટ દેખાય છે કે બગાળાનાજ વૃદ્ધમાધવે સુશ્રુતને અનુસરવાનુ પસદ કર્યું હતું પણ ચક્રદત્ત ચરકના મતને અનુસરવાનો વૈદ્યોને આગ્રહ કરે છે અને ચક્રદત્ત પછીના બગાળાના વૈદ્યોએ ચક્રદત્તની આ સૂચના આજ સુધી માન્ય રાખી છે

રસરત્ન સમુચ્ચય (૧૩ મુ શતક) મા ૩ ગુજાનો એક વાલ, ૨ વાલનો ૧ માષ અને ૧ માષનો ૧ કર્ષ લખ્યો છે આ રીતે રસરત્ન સમુચ્ચયકાર સુશ્રુતના મતને અનુ

સરે છે; પણ તેઓ હાલ વ્યહવારમાં વપરાતા વાલ અને તોલો શબ્દ પણ વાપરે છે. ૩ રતિનો ૧ વાલ ગણે છે એ પણ ધ્યાનમાં રાખવા જેવું છે. રસરત્ન સમુચ્ચયકાર સિંધમાં થઇ ગયા છે. એના વખતમાં સિંધમાં મુસલમાનો આવી ગયા હતા.

શાર્ઙ્ગધર ઇ. સ. ૧૪ મા શતકમા થઇ ગયા છે. તેઓ દાક્ષિણાત્ય હતા. એમણે બે માનપરિભાષા આપી છે, એકને તેઓ માગધ કહે છે અને બીજીને કાલિઙ્ગ કહે છે. માગધ પરિભાષામાં શાર્ઙ્ગધર ૪ યવની ૧ ગુંજા ૬ ગુંજાનો ૧ સુવર્ણમાષ, અને ૧૬ સુવર્ણ-માષનો ૧ કર્ષ ગણે છે.

અને કાલિઙ્ગ પરિભાષામાં ૨ યવની ૩ ગુંજા, ૩ ગુંજાનો ૧ વાલ, ૮ ગુંજાનો ૧ માષ, ૪ માષનો ૧ શાણ, ૬ માષનો ૧ ગદ્યાણો, અને ૧૦ માષનો ૧ કર્ષ ગણે છે. આ પરિભાષામા હાલ વપરાતા વાલ, અને ગદ્યાણો શબ્દ છે. આ રીતે ૮૦ ગુંજાનો કર્ષ થયો. ૮૦ ગુંજાનો ૧ કર્ષ એ આયુર્વેદેતર પરંપરાનું માન છે. સુશ્રુત પણ ૧૯૨ ધાન્ય માષથી ૮૦ ગુંજાજ કહેવા માગે છે. અર્થાત્ શાર્ઙ્ગધર સૌશ્રુત માનપરિભાષાને કાલિઙ્ગ ગણે છે. પણ જેને એ માગધ કહે છે તેમા ૯૬ ગુંજાનો કર્ષ થાય છે એટલે એ ચરકોક્ત તો નથીજ. કેટલાકે ૮૦ ગુંજાના કર્ષને સૌશ્રુત કાલિઙ્ગ અને ૯૬ ગુંજાના કર્ષને સૌશ્રુત માગધ કહ્યો છે. મતલબકે શાર્ઙ્ગધરની બેય પરિભાષા સૌશ્રુત ધોરણનેજ અનુસરે છે. માત્ર ગુંજા ઓછા વધુ વજનની જોઇને બે પરિભાષા આપી હોય એમ જણાય છે. શાર્ઙ્ગધરે ગદ્યાણાને અર્ધા કર્ષ બરાબર નથી ગણ્યો એ ખાસ ધ્યાનમા રાખવા જેવું છે. ૪૮ ગુંજાનો ૧ ગદ્યાણો ગણ્યો છે. અર્થાત્ હાલની પેઠે ગદ્યાણાને અર્ધા તોલા બરાબર માનીએ તો શાર્ઙ્ગધરના વખતમાં વપરાતો તોલો તો ૯૬ ગુંજા બરાબર થતો હતો એમ માનવું પડશે. આ રીતે શાર્ઙ્ગધરની માગધ પરિભાષાનો કર્ષ અને કાલિઙ્ગ પરિભાષાનો ૧ ગદ્યાણો સરખાજ છે.

બંગસેન ૧૪ મા શતકમાં બંગાળામા થઇ ગયા છે. તેઓ ૩ યવની ૧ ગુંજા, ૧૦ ગુંજાનો ૧ માષ અને ૧૬ માષનો ૧ કર્ષ કહે છે; અર્થાત્ ચક્રદત્તની ચરક સંમત ૧૬૦ ગુંજાના ૧ કર્ષની પરિભાષા કબુલ રાખે છે.

ભાવમિશ્ર ૧૬ મા શતકના મધ્યમાં થઇ ગયા, તેઓ કાન્યકુબ્જ બ્રાહ્મણ હતા. એમણે શાર્ઙ્ગધર પેઠે મગધ કાલિઙ્ગ બે પરિભાષા આપી છે. ભાવમિશ્ર ચરકોક્ત માનને માગધ માન ગણે છે. અને એ માનને સામાન્ય રીતે વૈદ્ય સંમત ગણે છે. આ ભાવમિશ્રની માગધ પરિભાષામા ૪ યવની ૧ ગુંજા, ૬ ગુંજાનો ૧ માષ અને ૧૬ માષનો ૧ કર્ષ કહ્યો છે. આને ભાવમિશ્ર ચરકોક્ત માને છે. પણ શાર્ઙ્ગધરના માગધ માનને મળતુંજ આ ભાવમિશ્રનું માગધમાન ચરકોક્ત તો નથીજ. ભાવમિશ્રની કાલિઙ્ગ માન પરિભાષા શાર્ઙ્ગધરોક્ત કાલિઙ્ગને મળતીજ છે. એણે પણ વાલ અને ગદ્યાણો શબ્દ વાપર્યા છે. એ ઉપરાત ૭, ૮ ગુંજાનો પણ માષક થાય એમ કહ્યું છે. माषो गुंजभिरष्टाभिः सप्तभिर्वा भवेत् क्वचित्. વૃંદમા ૭ ગુંજાનો માષક કહ્યો છે એ અહીં યાદ કરવા જેવું છે. બીજું કાલિઙ્ગ માન પરિભાષા આપતાં શરૂઆતમા કહે છે કે:—

यतो मन्दाग्नयो ह्रस्वा होनसत्वा नराःकलौ ।
अतस्तु मात्रा तद्योग्या प्रोच्यते सुज्ञसंमता ॥

અર્થ—કળિયુગમા માણુસો મદ અગ્નિવાળા, ટુકા અને હીન સત્વવાળા હોય છે માટે તેમને યોગ્ય વિદ્વાનોને સમત માન હવે કહેવાય છે

આ રીતે મદાગ્નિવાળા માટે જેમા ઓછી માત્રા આવે એવી પરિભાષા કાલિંગ ગણાય છે. પણ એના કર્ષ વચ્ચે ૧૬ કે ૨૬ ચસોઠીભારનો ફેર પડે છે માગધ કરતા કાલિંગ કર્ષ ૧૬ કે ૨૬ ચસોઠીભાગ ન્હાનો છે પંડીના વજનો તો કર્ષના ચતુર્ગુણ છે

ભૈષજ્ય રત્નાવલી ગ્રથ બગાળામા ૩૦૦ કે તેથી પણ ઓછા વર્ષ પ્હેલા લખાયો છે અને હાલમા બગાળાના કવિરાજો એનેજ મોટે ભાગે અનુસરે છે

ભૈષજ્ય રત્નાવલીમા ૩ યવની ૧ ગુજા, ૫ ગુંજાનો, ૬નો, ૭નો, ૮નો, ૧૦નો અને ૧૨ નો ૧ માષ અને ૧૬ માષનો ૧ કર્ષ કહ્યો છે અર્થાત્ પ્હેલાના ગ્રથકારોએ ગણાવેલા બધી જાતના માષ ગણાવ્યા છે પણ ૧૦ ગુજાનો માષ ચરક સમત છે અને ચરકથી અર્ધો સુશ્રુતનો માષ છે એમ કહ્યુ છે ભૈષજ્ય રત્નાવલી ઉપર ટિપ્પણી લખનાર વિનોદલાલસેન ગુપ્ત માષકની વિવિધતા દેશભેદથી છે એમ ખુલાસો કરે છે ભૈષજ્યરત્નાવલીના માનપરિભાષાના શ્લોકો ઉપરથી જે કોષ્ટક એ ગ્રન્થમા આપ્યુ છે તેમા ૧૨ રતિનો માષ, ૮ માષનો ૧ શાણ અથવા ૧ તોલો અને ૨શાણનો ૧ કર્ષ અથવા ૨ તોલા લખ્યા છે આ ઉપરથી એમ નિશ્ચય થાય છે કે ચક્રદત્તને અનુસરી ભૈષજ્ય રત્નાવલીએ ચરકોક્ત ૧૬૦ ગુજાનો કર્ષ માન્યો છે, પણ વ્યવહારમા હાલમાં વપરાતા ૧ તોલા સાથે એનો મેળ આવે એટલા માટે ૯૬ ગુજાનો તોલો અને ૨ તોલાનો કર્ષ ગણ્યો છે

યોગરત્નાકર મહારાષ્ટ્રમાજ રચાયેલો અને મહારાષ્ટ્રમા બહુ વપરાતો ગ્રન્થ છે લખાયે બહુ વર્ષો નથી થયા આ યોગ રત્નાકરમા પણ માગધ અને કાલિંગ બે પરિભાષા આપી છે, માગધમા ૪ યવની ૧ ગુંજા, ૬ ગુજાનો ૧ માષ અને ૧૬ ગુજાનો ૧ કર્ષ લખ્યો છે અને કાલિંગમા ભાવપ્રકાશોક્ત કાલિંગમાન ઉતાર્યુ છે

અર્થાત યોગરત્નાકર શાર્ઙ્ગધર અને ભાવપ્રકાશને અનુસરે છે હાલમા મહારાષ્ટ્રના વૈદ્યો ૮ ગુજાનો માષ અને ૧૨ માષનો કર્ષ ગણે છે

આટલે સુધી માનવિષયક પરિભાષાના આયુર્વેદિક તથા આયુર્વેદેતર સંસ્કૃત સાહિત્યનું સિંહાવલોકન કર્યું એ ઉપરથી એટલો નિશ્ચય થાય છે કે જૂના વખતમાં તોલવાના વજનોનું મૂળ સુવર્ણ અથવા કર્ષ હતું

જો કે એ વખતમા સોનાના સીક્કાઓ, આ દેશમા વપરાતા નહોતા પણ ત્રાબાના સીક્કાઓ ૮૦ રતિના વજનના ધોરણને અનુસરતા અને રૂપ્પાના ૩૨ રતિના ધરણના ધોરણને કર્ષની નીચે અર્થશાસ્ત્ર અને સુશ્રુતના વખતમા કર્ષનો ૧૬ મો ભાગ સુવર્ણમાષક અને સુવર્ણમાષનો ૫ મો ભાગ ચણોઠી કે ૧૦ મો ભાગ અડદના દાણા વપરાતા કર્ષની ઉપર ૪ કર્ષનો પલ, ૧૦૦ પલની તુલા અને ૨૦ તુલાનો ભાર બાળીના વજન માટે મા ષના કર્ષના અને પલના ગુજક વપરાતા માષક નામનો ૫ રતિ વજનનો સીક્કો પણ ચાલતો. ભાસના નાટકમા માષનો ઉલ્લેખ છે પલથી મોટાં કુડવ, પ્રસ્થ વગેરે મૂળ માપના નામો છે, કૌટિલીય અર્થશાસ્ત્રમાં એને માનજ ગણ્યા છે અને અમરકોશમા પણ એને માપજ કહ્યા છે —

आढ़िया आढकद्रोणौ खारी वाहो निकुञ्चकः ।
कुडव' मस्य इत्याद्या परिमाणार्थकाः पृथक् ॥

આ શ્લોક ઉપર ટીકા કરતાં ટીકાકાર લખે છે કેઃ—

आढकादयः शब्दाः परिमाणार्थकाः परिमाणविशेषवाचकाः

આ પ્રમાણે જોતાં ૫ રતિનો ૧ માષક, ૧૬ માષકનો ૧ કર્ષ ૪ કર્ષનો ૧ પલ; પછી ૧૦ પલ–૨૦ પલ એ રીતે ૧૦૦ પલ સુધી પલના ગુણકો પછી ૧૦૦ પલની ૧ તુલા અને ૨૦ તુલાનો ૧ ભાર આ પ્રમાણે વજનો કૌટિલીય અર્થ શાસ્ત્ર અને સુશ્રુતના વખત સુધી વપરાતા પણ સુશ્રુતે કુડવ વગેરે માપને કર્ષ, પલ, તુલા વગેરે વજનોથી જુદાં પાડયાં નથી અને આયુર્વેદના પાછળના સમગ્ર સાહિત્યમાં પણ કુડવ, પ્રસ્થ વગેરે પણ ચતુર્ગુણ વજનો હોય એવી રીતે લખ્યાં છે.

પાછળથી ગુંજાથી ઓછા વજનના ૮ ત્રસરેણુ=૧ લીક્ષા, ૮ લીક્ષા=૧ રાજસર્ષપ, ૮ રાજસર્ષપ=૧ ગૌરસર્ષપ, ૬ ગૌરસર્ષપ=૧ યવ અને ૩ યવ=૧ રતિ એટલાં વજનો કલ્પાયાં. આ પ્રમાણે ૧ ત્રસરેણુ ૧ ગુંજાનો ૯૨૧૬ મો ભાગ થાય છે. જોકે ચણોઠી નાની મોટી હોય છે, પણ ૮૦ ગુંજાને ૧૪૦ ગ્રેન બરાબર ગણેલ છે એ પ્રમાણે એટલે ૧¾ ગ્રેનની ૧ ચણોઠી ગણીએ તો ૧ ત્રસરેણુ ૧ ગ્રેનનો લગભગ ૫૨૬૬ મો ભાગ થાય. જો કે હાલમાં ૧ ગ્રેનના ૧૦ હજારમા અને તેથી પણ ન્હાના ભાગનું વજન કરવાનાં સાધનો છે. પણ આ દેશમાં જૂનાકાળમાં એવાં સાધનો હશે કે કેમ અને એટલાં બારીક વજનો કોઇ વખત વપરાતાં હશે કે કેમ એ વિષે શંકા છે અને તેથીજ પાછળના શુક્રનીતિ જેવા અર્થ-શાસ્ત્રના ગ્રન્થોમાં તથા આયુર્વેદના કેટલાક ગ્રન્થોમાં એ છોડી દીધાં છે. પણ કેટલાક આયુર્વેદિક ગ્રન્થોમાંયે ધર્મશાસ્ત્રને અનુસરી ગુંજાથી સૂક્ષ્મ વજનોનું વર્ણન આપ્યું છે. દાખલા તરિકે શાર્ઙ્ગધર અને ભાવપ્રકાશમા લખ્યું છે કે ત્રીશ પરમાણુઓ=૧ ત્રસરેણુ, ૬ ત્રસરેણુ=૧ મરીચિ, ૬ મરિચિ=૧ રાજીકા, ૩ રાજીકા ૧ સર્ષપ, ૮ સર્ષપ=૧ જવ, ૪ યવ=૧ ગુંજા. આ પ્રમાણે ૧ પરમાણુ એ ૧ ચણોઠીનો ૧૦૩૬૮૦ મો ભાગ છે. જેમ જુદા જુદા ગ્રન્થકારોની ગુંજામાં તફાવત છે; તેમ મનુ અને ભાવમિશ્રના ત્રસરેણુમાં પણ તફાવત છે.

આ રીતે ૧ ચણોઠીના ૧૦૩૬૮૦ મો ભાગ–૧ પરમાણુથી એક આચિત અથવા ૧ શાકટ એટલે ૬૪૦૦૦૦૦ ચણોઠી સુધીનાં વજનોની પરિભાષા પ્રાચીન ગ્રંથોમાં મળે છે. એ વખતનો ૧ કર્ષ એટલે ૮૦ ગુંજા અથવા ૧૪૦ ગ્રેન, ૧ પલ=૫૬૦ ગ્રેન, ૧ તુલા=૫૬૦૦૦ ગ્રેન અથવા ૮ રતલ. ૧ ભાર=૧૬૦ રતલ અને ૧ શાકટ=૧૬૦૦ રતલ. આ ઉપરથી એ વખતે ગાડામા ૪૦ મણ ભાર ભરવામા આવતો એમ જણાય છે. આ મુખ્ય વજનો મગધમાં તથા મગધ સામ્રાજ્યની સીધી છાયામાં આવેલા દેશના મોટા ભાગમાં એક કાળે ચાલતાં હશે. ચણોઠી નાની મોટી હોવાથી કોઇ સ્થળે પાચ ચણોઠીનો, કોઇ સ્થળે ૬નો, કયાંક ૭નો મા-પક ગણાતો; પણ કર્ષ અને પલનાં વજનોમા ફેર નહોતો. સાધારણ રીતે કર્ષ તો ૧૪૦ ગ્રેનનોજ ગણાતો. આ મતમાં એક જ અપવાદ છે; ચરકમાં આથી બમણા વજનનો કર્ષ કહ્યો છે. કોઇ ભાગમા સામાન્ય કર્ષથી બમણા વજનનો કર્ષ ચાલતો હોય એ સંભવિત છે.

આ ધોરણે ચરકની તુલા ૧૬ રતલની અને ચરકનો ભાર ૩૨૦ રતલનો થાય.

જ્યાં સુધી બજારમાં ચાલતા સીક્કાનું વજન ૧૪૦ ગ્રેનની આસપાસ રહ્યું ત્યાં સુધી તોળવાનાં વજનોનું કોષ્ટક ઉપર આપ્યું છે તે પ્રમાણે રહ્યું પણ મુસલમાની વખતમાં સીક્કાના વજનના ધોરણમાં ફેરફારો થયા. અને શેરશાહ સૂરે (ઇ. સ. ૧૫૪૦થી ૧૫૪૫)

છેવટ ૧૮૦ ગ્રેનના વજનના રૂપીઆ પાડવા માડયા, જે ધોરણુ મોગલ સમયમા ચાલુ રહ્યુ હતું, કંપની સરકારે પણુ ચાલુ રાખ્યુ અને હાલમા ૧૮૦ ગ્રેનનાજ રૂપીઆ પડે છે આ પ્રમાણે ૧૮૦ ગ્રેનના રૂપીઆના ધોરણુ ઉપર શેર, મણુ વગેરે વજનો મોગલ સમયમા વપરાવા લાગ્યા પછી વૈદ્યોએ પણુ વ્યવહાર સાથે પોતાની એકતા કરવા માટે ૯૬ ગુંજાનો કર્ષ તે ૧ રૂપિઆભાર એમ સમજવા માડ્યુ અર્થાત્ સુશ્રુત-શાર્ઙ્ગધરનો કર્ષ એટલે ૧ રૂપીઆભાર અને ચરક-ભૈષજ્ય રત્નાવલીનો કર્ષ એટલે ૨ રૂપીઆભાર એ રીતે ધોરણુ બાધીને બાકીના વજનોને વાપરવાનું મોગલ સમયથી વૈદ્યોએ ચાલુ કર્યું છે અને હજી એ પ્રમાણે જ ચાલે છે આ પ્રમાણે ગુજરાત મહારાષ્ટ્રના હાલના વૈદ્યો એક કર્ષ = ૧ તોલો = ૯૬ ગુંજા ગણે છે અને બગાળાના વૈદ્યો ૧ કર્ષ = ૨ તોલા = ૧૯૨ ગુંજા ગણે છે અર્થાત્ ૧ ગુંજા = ૧$\frac{7}{8}$ ગ્રેન

આટલા વિવેચનથી પ્રાચીન તોલ અને એનું ધોરણુ સમજવુ કાઇક સહેલુ થશે મુસલમાની વખતમા ઉત્તર હિંદુસ્તાનમા શેર-મણુ વગેરે જે વજનો ચાલતા તે એ વખતના મુસલમાની સાહિત્યમા નોધાયેલ છે તેમજ દક્ષિણુ હિંદુસ્થાનમા સીક્કાનું અને વજનનુ ધોરણુ પ્હેલેથી ઉત્તરથી જુદુ જ હતું, પણુ એ વિષય અહીં ચર્ચવાનો નથી

માપ.

માપ વિષે સંસ્કૃત સાહિત્યમા જૂનામા જૂનો ઉલ્લેખ અર્થશાસ્ત્રમાજ મળે છે અર્થશાસ્ત્રમા મગધમા આવવાની વસ્તુઓનું, મગધમાથી બ્હાર જવાની વસ્તુઓનુ, અન્ત પુરનુ એમ જુદા જુદા માપ હતા પણુ સામાન્ય રીતે ૪ કુડવ = ૧ પ્રસ્થ ૪ પ્રસ્થ = ૧ આઢક, ૪ આઢક = ૧ દ્રોણુ, ૨૦ દ્રોણુ = ૧ કુમ્ભી, ૧૦ કુમ્ભી = ૧ વહ, એ પ્રમાણે માપો હતા હવે ૨૦૦ પલ અડદ સમાય એવડુ માપ એ દ્રોણુ એમ અર્થશાસ્ત્ર કહે છે આ રીતે દ્રોણુ ઉપરથી તે નીચેના આઢક, પ્રસ્થ, કુડવ માપો ઠરાવ્યા છે પણુ પાછળના ખાસ કરીને આયુર્વેદિક ગ્રંથકારોએ એથી ઉલટુ કુડવનું ધોરણુ ઠરાવી એ ઉપરથી બીજા માપ ગોઠવ્યા છે

સુશ્રુતમા કર્ષનુ વજન કહ્યા પછી લખ્યુ છે કે "એથી ચાર ચાર ગણું વધારતા પલ, કુડવ, પ્રસ્થ, આઢક અને દ્રોણુ થાય છે" અર્થાત્ ૪ કર્ષ = ૧ પલ ૪ પલ = ૧ કુડવ, ૪ કુડવ = ૧ પ્રસ્થ, ૪ પ્રસ્થ = ૧ આઢક અને ૪ આઢક = ૧ દ્રોણુ આ માપની પરિભાષા વજનોની પરિભાષાથી જુદી નથી પાડી એ પ્હેલા કહ્યુંજ છે છતા કુડવ માપ કેવડુ હોવુ જોઇએ એનુ પ્રમાણુ પાછળના ગ્રંથકારોએ આપ્યુ છે દાખલા તરિકે બગસેને કુડવનુ પ્રમાણુ નીચે પ્રમાણે આપ્યુ છે —

> वैणवाक्षायसादीना भाण्डं तु चतुरङ्गुलम् ।
> विस्तीर्णमथवृत्त च कुडव त विनिर्दिशेत् ॥

શાર્ઙ્ગધરે કુડવનુ પ્રમાણુ નીચે પ્રમાણે આપ્યુ છે —

> मृद्वृक्षवेणुलोहादे भाण्ड यच्चतुरङ्गुलम् ।
> विस्तीर्णं च तथोच्च च तन्मान कुडव मतम् ॥

અર્થ—માટી, લાકડુ, વાસ કે લોઢાનુ ચાર આંગળ ઉંડુ અને ચાર આગળ ગોળ ઠામ એ કુડવ

શુક્રનીતિમાં કુડવનું પ્રમાણ આથી જુદું લખ્યું છે.

पञ्चाङ्गुलावटं पात्रं चतुरङ्गुलविस्तृतम् ।
प्रस्थपादं च तज्ज्ञेयं परिमाणे सदा बुधैः ॥

વિદ્વાનોએ પાંચ આંગળ ઊંડાં અને ચાર આંગળ પ્હોળા પાત્રને પ્રસ્થનો ચોથો ભાગ (કુડવ) ગણવો. शु. अ. २. श्लो. ३८७.

આ રીતે આયુર્વેદિક ગ્રન્થોના અને શુક્રનીતિના કુડવમા થોડો ફેર છે. ભાસ્કરાચાર્ય તો ખારીને માપનું મૂળ ગણે છેઃ—

धान्यादिके यत्घनहस्तमानं ।
शास्त्रोदिता मागधखारिका सा ॥

લીલાવતી.

અર્થાત્ એક ઘન હસ્તનું માપ તે દાણા વગેરે માપવા માટેની ખારિકા, આ ખારિકાનો ૧૬ મો ભાગ તે દ્રોણ, દ્રોણનો ચોથો ભાગ તે આઢક, આઢકનો ચોથો ભાગ તે પ્રસ્થ અને પ્રસ્થનો ચોથો ભાગ તે કુડવ.

ટૂંકામાં માપ વિષેનાં આયુર્વેદિક તથા આયુર્વેદેતર સાહિત્યમાંથી પ્રાચીન માપ વિષે વિચાર કરતાં મુખ્ય મુસ્કેલી કુડવ અથવા તો ખારિકા કેવડી હોવી જોઇએ એ નિશ્ચિત કરવામા છે. એ વિષયના સાહિત્યમાજ મતભેદ છે. પણ કુડવનો નિશ્ચય એકવાર થાય તો પછીનાં માપો માટે કાંઇ મુસ્કેલી નથી. આ વિષે વિચાર કરતાં હસ્ત કેટલા ઇંચનો ગણવો તે નક્કી કરવું પડે. કુદરતી હાથ લાંબા ટુંકા હોય છે. એ પ્રમાણે કુદરતી આંગળાં પણ એક સરખાં ન હોય. સામાન્ય રીતે ૧૮ કે ૧૯ ઇંચનો એક હાથ ગણવો જોઇએ એમ તજજ્ઞ મત છે. ૧૮ ઇંચનો હાથ ગણીએ તો આયુર્વેદિક કુડવ ત્રણ ઇંચ ઉંડું અને ત્રણ ઇંચ વ્યાસની ગોળાઇવાળું હોવું જોઇએ. બંગસેનમા સ્પષ્ટ वृत्त વિશેષણ છે એટલે માપ ગોળ હશે એમ માનવું પડે છે.

આ પ્રમાણે ત્રણ ઇંચ ઉંડાં અને ત્રણ ઇંચ વ્યાસના વાસણમાં ૪ પલ લગભગ ૨૪૪૦ ગ્રેન વસ્તુ રહેવી જોઇએ. હાલમા તો વજન અને માપનું ધોરણ શુદ્ધ પાણી (Distilled water) થી ઠરાવવામા આવે છે. જૂના વખતમા પણ એમજ હશે? અર્થશાસ્ત્રમા धान्यमाषद्विपलशतं द्रोणमायमानम् એ રીતે ૨૦૦ પલ અડદ જેમા માઈ શકે તેવડું માપ તે દ્રોણ, અને આઢક, પ્રસ્થ તથા કુડવ દ્રોણથી અનુક્રમે ચોથા ચોથા ભાગનાં એ રીતે લખ્યું છે, એ ઉપરથી તો અમુક વજનના પાણીના માપનું ધોરણ નહિં હોય પણ અમુક વજનના દાણાના માપનું ધોરણ હશે એમ લાગે છે.

માપના સાહિત્યમાં ઝાઝો વિસંવાદ નથી જે છે તે ઉપર કહ્યો છે. બાકી વૈદ્યોએ તો માપ વાપરવાંજ મૂકી દીધા હોય એમ લાગે છે કારણ કે કુડવથી વજન અને માપ માટે એકજ પરિભાષા છે. વેપારમાં માપ વપરાતાં પણ દેશકાળ અને રાજ્યના ફેરફાર પ્રમાણે એમાં ફેરફાર થતો ગયો અને સ્મૃતિઓ ધર્મશાસ્ત્રમાં ગણાવાથી એમાં કોષ્ટકો એના એજ રહ્યાં.

આ વિષયનું ઘણાં વર્ષો પ્હેલાં કોલબ્રુકે પોતાના નિબંધોમાં કેટલુંક વિવેચન કર્યું છે, ગોપાલભટ્ટના સંખ્યા પરિમાણમાંથી તથા રઘુનન્દનના દિવ્ય તત્ત્વમાંથી તોલ અને માપના

ઉતારાઓ કર્યા પછી આઇને અમ્બરીમાથી ૧૦ યવ = ૧ રતી અને ૨૪ રતિનો એક ટંક (૦। તોલો) એ કોષ્ટક આપ્યુ છે. કોલબ્રુક ૪૨૦ ટ્રોય ગ્રેનનો ૧ પલ ગણે છે અર્થાત્ ૧૦૫ ટ્રોય ગ્રેનનો ૧ કર્ષ. ગોપાલભટ્ટે અને એમાથી કોલબ્રુકે ઉતારેલા પુરાણોક્ત માપના કોષ્ટકોમા સામાન્યરીતે ઉપરોક્તથી ઝાઝો ફેર નથી છતા ભવિષ્ય પુરાણનું માપનું કોષ્ટક નીચે આપ્યું છે

૨ પલ=૧ પ્રસૃતિ	૪ પ્રસ્થ=૧ આઢક
૨ પ્રસૃતિ=૧ કુડવ	૪ આઢક=૧ દ્રોણ
૪ કુડવ=૧ પ્રસ્થ	૨૦ દ્રોણ=૧ કુમ્ભ
	૧૬ દ્રોણ=૧ ખારિકા.

પદ્મપુરાણમા ૧૦ કુમ્ભનો ૧ વાહ એટલુ વધાર્યું છે આ રીતે ૧ કુડવથી ૧ વાહ સુધીના માપ પ્રચારમા હતા જો ૧ કુડવને ૧૬ તોલા બરાબર ગણીએ તો ૧ વાહ લગભગ ૨૦૪૮૦૦ તોલા બરાબર થાય

આયુર્વેદિક પરિભાષામા ૪ દ્રોણ ૧ વહ મનાય છે અને ૨૦૦૦ પલની એક ખારી મનાય છે એટલે પુરાણોક્ત વહ અને ખારી આયુર્વેદિક વહ અને ખારીથી મોટા છે ઉપર્યુક્ત માપના શબ્દોનો વિચાર કરતા કોલબ્રુકની એક નોધ ખાસ યાદ આવે છે કોલબ્રુક કહે છે કે આ પુરાણોક્ત કુમ્ભ ઉપરથી ઈંગ્રેજી કોમ્બ શબ્દ Comb=૪ બુશલ કદાચ નીકળ્યો હોય

કોલબ્રુક પછી હાલમા બંગાળાના પ્રખ્યાત વૈજ્ઞાનિક પડિત વ્રજેન્દ્રનાથસીલે પોતાના Positive sciences of the Ancient Hindus નામના ગ્રન્થમા પ્રાચીન તોલ માપનું પણ વિવેચન કર્યુ છે આ પુસ્તકમા વ્રજેન્દ્રનાથસીલ લખે છે કે જો હાલમા ૮૦ રતિને ૨૧૦ ટ્રોય ગ્રેન બરાબર ગણવામા આવે છે (કલકત્તાના વૈદ્યોમા) પણ ખરી રીતે ૮૦ રતિ (૧ કર્ષ) ૧૦૫ ટ્રોય ગ્રેન બરાબર થાય છે અર્થાત્ ૩૨૦ રતિનો ૧ પલ ૪૨૦ ટ્રોય ગ્રેન બરાબર ગણવો જોઇએ રતિથી ન્હાના વજનો માટે વ્રજેન્દ્રનાથસીલ લખે છે કે ૧૨૯૬ ત્રસરેણુ ૧ રતિ બરાબર થાય છે માટે ૧ ત્રસરેણુ $\frac{?}{?}$ ટ્રોયગ્રેન બરાબર રહેવો જોઇએ આથી વધારે વજનો માટે એમણે કાઇ લખ્યુ નથી અર્થાત્ વ્રજેન્દ્રનાથ કોલબ્રુકને અનુસરે છે પણ મારો મત ૮૦ ગુંજા=૧૪૦ ગ્રેન માનવાનો છે અને તે ઉપર સકારણ દર્શાવ્યો છે.

માપના સબંધમા વ્રજેન્દ્રનાથસીલ લખે છે કે "માપનું ધોરણ કુડવ ઉપર હતું કુડવ ૩ આંગળ લાબુ, ૪ પ્હોળુ અને ૧$\frac{1}{4}$ આંગળ ઉડુ અર્થાત્ ૧૩$\frac{1}{2}$ ઘન આંગળનું કરવામા આવતું વળી ૪ પલનો કુડવ મનાતો અને નિઃસંશય કુડવમા મૂળ તો ૪ પલ પાણી માઇ શકતું હોવુ જોઇએ અને જો એક હસ્તને ૧૯ ઈંચનો ગણીએ તો ખરેખર ૩૦ સેન્ટી ગ્રેડની ગરમીએ લગભગ ૪ પલ પાણી કુડવમા સમાઇ શકે વ્રજેન્દ્રનાથસીલના આ વિધાનમા કેટલીક શકાઓ ઉઠે છે પ્હેલુંતો કુડવ ગોળ નહિ પણ ચતુષ્કોણ હતો એમ માનવાનું કારણ સમજાતું નથી ઉપર લખ્યુ છે તેવુ માન પણ ક્યાંથી કાઢ્યું તે સમજાતું નથી વળી ૪ પલ પાણી ૧ કુડવમા સમાવુ જોઇએ એતો વર્તમાન રિવાજ ઉપરથી કરેલી કલ્પના લાગે છે ૪ પલ દાણાજ ઉદ્દિષ્ટ હશે એમ અર્થશાસ્ત્રના શબ્દો ઉપરથી તો અનુ

વિભાગો વગેરે બાબતોમાં એટલી બધી ભિન્નતા અને પરસ્પર વિરોધ જોવામાં આવે છે કે નિષ્પક્ષપાત વિવેચક તે સઘળી હકીકતો સ્વીકારી શકે નહિ. તેનું કારણ એમ જણાય છે કે—કોઈ પણ લેખકે વિવેચનદૃષ્ટિથી ઐતિહાસિક વૃત્તાંતનું અન્વેપણ કરવાનો અને પ્રાપ્ત હકીકતોનો વિવેચનદૃષ્ટિથી ઉહાપોહ કરવાનો પરિશ્રમ લીધેલો જણાતો નથી. પૂર્વકાળથી જે જ્ઞાતિએ વિદ્વત્તા અને બુદ્ધિમત્તા દર્શાવી છે, તે જ્ઞાતિના વંશજો પાસે એવાં ઐતિહાસિક સાધનો ન હોય, તે માની શકાય તેમ નથી. પાટણના ઇશ્વરદાસ નામના એક નાગર મુત્સદ્દીએ ફારસી ભાષામાં ઔરંગઝેબના રાજ્યનો ઇતિહાસ લખ્યો હતો. તે પુસ્તકની માત્ર એક જ હસ્તલિખિત પ્રત બંગાળાના પ્રખ્યાત ઐતિહાસિક વિદ્વાન્ જદુનાથ સરકારને ઇંગ્લાંડના બ્રિટિશ મ્યુઝીયમમાથી પ્રાપ્ત થઇ હતી. ઔરંગજેબનો ઇતિહાસ લખવામાં તેઓએ તે પુસ્તક ઉપર વિશેષ આધાર રાખ્યો છે.[3] એવાં અનેક જુનાં પુસ્તકો તથા જુના લેખો ગુજરાત અને કાઠિયાવાડનાં મુખ્ય મુખ્ય નગરો અને ગામોમાં વસતી નાગરજ્ઞાતિના ગૃહસ્થોના ઘરમાં ન હોય તો બની શકે તેવું નથી. નાગરોએ પોતેજ રચેલાં અનેક પુસ્તકો હજુ પ્રસિદ્ધિમાં આવ્યાજ નથી. તેવાં સઘળા સાધનોની ધીરજ અને ખંતથી શોધ કરવામાં આવે તો પારસીઓના જેવો વિશ્વસનીય અને ઉપયોગી ઇતિહાસ લખી શકાય તેમ છે. આ પ્રસંગે તો માત્ર પ્રાપ્ત પુસ્તકો અને પ્રાપ્ત હકીકતો ઉપરથી પરસ્પર વિરોધોનો પરિહાર કરતાં વિશ્વસનીય હકીકતોની એકવાક્યતા કરીને માત્ર ભવિષ્યના અન્વેષકોને માર્ગદર્શક થઇ પડે, તેટલાજ હેતુથી તેવી સઘળી હકીકતોનો માત્ર ઉહાપોહ કરવામા આવ્યો છે. તે કરતા આ લેખમાં ઉપજાવેલા અનુમાનોની વિશેષ કિમ્મત આકવાની લેખકની લેશ માત્ર પણ ઇચ્છા નથી, એમ આરંભમાંજ કહી દેવાનું યોગ્ય જણાય છે.

૨ નાગરોત્પત્તિ માટે વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો તથા દંતકથાઓ.

નાગરજ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ માટે જેમ વિદ્વાનોના અભિપ્રાયો જુદા જુદા છે, તેમ તેને લગતી દંતકથાઓ પણ જુદી જુદી છે.

૧. માનવતત્વવિદ્યા (Anthropology) નુસાર શારીરિક (Somatic) અને આવયવિક (Morphological) લક્ષણો ઉપરથી નાગરો શક અને દ્રાવિડ જાતિઓની સંકર જાતિના છે, એમ સર. હર્બર્ટ રીઝલીનો અભિપ્રાય છે.

૨ પ્રત્નતત્વવિદ્ દેવદત્ત ભાડારકરની માન્યતા પ્રમાણે નાગરજ્ઞાતિમા મૈત્રક જાતિનું પ્રાધાન્ય હોઇને ગુર્જર જાતિનુ તેમા સાકર્ય છે.

૩ શાલાખંડને આધારે પ્રેમાનંદસુત કવિ વલ્લભે નાગરોત્પત્તિ નામના કાવ્યમાં કહ્યું

ઇ. સ. ૧૮૯૬ના ભાગ. ૧લામાં 'નાગરી લિપિની ઉત્પત્તિ' નામનો લેખ લખ્યો છે તે, તેમજ તેઓએ રચેલા બંગાળી વિશ્વકોષમાં પણ તેજ નામનો લેખ અને નાગર અને વડનગર નામના લેખો, બોંબે ગેઝીટયર, ગુજરાતસર્વસંગ્રહ, કવિ છોટમકૃત નાગરપ્રશસ્તિ, ભાવનગરના પ્રશ્નોરા કવિ જગન્નાથ કૃત નાગરમહોદય, સાક્ષરવર્ય મણિલાલ નભુભાઈ દ્વિવેદીકૃત ગુજરાતના બ્રાહ્મણો, સોમેશ્વરકૃત સુરથોત્સવ, લક્ષ્મીધરકૃત વિરૂદ્ધવિધ્વંસવિધિ, કવિ હરસિદ્ધકૃત નાગરપ્રશસ્તિ, Wilsonકૃત Castes, ફાર્બસકૃત રાસમાળા, ટોડ રાજસ્થાન, યુદ્ધવીર અમરજી દીવાન, અનંતજી દીવાન, સુજ્ઞગોકુળજી ઝાલા તથા વેદાન્ત, ગૌરીશંકર ઉદયશંકર, સામળદાસ પરમાનંદદાસ, મણિશંકર કીકાણી, ભોળાનાથ સારાભાઇ વગેરે નાગર ગૃહસ્થોનાં જીવનચરિત્રો તથા દિવાન રણછોડજીકૃત સોરઠની તવારિખાદિ પુસ્તકોમાંથી પણ નાગરજ્ઞાતિના ઇતિહાસ સબંધી હકીકતો મળી શકે છે.

3 Modern Review August 1915.

છે કે–શિવજીએ પોતાના કપાળમા ચોઢેલા અક્ષતોમાના ૧૮ દાણામાથી ૧૮ બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યાં તેમાથી ૧૨ બ્રાહ્મણોને દેવકન્યાઓ સાથે પરણાવ્યા, તેઓ સઘળા હાટકેશ્વરક્ષેત્રમા આવીને વસ્યા, તેમાથી ૭૨ ગોત્રોના બ્રાહ્મણો થયા, તેઓના વશજો નાગરો કહેવાયા

બોમ્બે ગેઝીટયરમા[૪] આ કથા ત્રણ પ્રકારે આપેલી છે એક કથામા તો શિવજીએ અક્ષતના દાણાઓમાથી ઉત્પન્ન કરેલા નાગરોને નાગલોકોથી અબાધિત રાખવાને માટે નગર નામનો મત્ર આપ્યો હતો, એમ પણ કહ્યુ છે

૪ તે સિવાય તે જ પુસ્તકમા એક નાગપુરૂષ વડનગરના બ્રાહ્મણની કન્યાને પરણ્યો, અને તેના વશજો નાગરો કહેવાયા, એવી પણ એક દતકથાનો ઉલ્લેખ કર્યો છે

૫ તદુપરાત, બગાળી પ્રત્નતત્ત્વવિદ્ રમાપ્રસાદ ચદે ઈંડોઆર્યનજાતિ એ નામના પુસ્તકમા નાગરો પામીર અને તકેલમકન નામના મરૂપ્રદેશમા પ્રાચીનકાળમા વસતી Homo Alpinus હોમો આલ્પાઇન જાતિના છે, એમ સ્થાપિત કર્યું છે

૩ ઉપર્યુક્ત અભિપ્રાયો તથા દંતકથાઓની અસમીચીનતા.

(૧) સર હર્બર્ટ રીઝલીના અભિપ્રાયની અવિશ્વસનીતા.–પૃથ્વી ઉપર વસતા અખિલ માનવવર્ગના શારીરિક અને આવયવિક લક્ષણોના તારતમ્ય ઉપરથી જુદા જુદા દેશોમા વસતી મનુષ્યજાતિઓનુ વર્ગીકરણ કરવાનુ કાર્ય યુરોપમા છેક ઇ સ ના ૧૮ મા સૈકાના છેવટના ભાગમા જર્મન પંડિત બ્લુમનબેક (Blumanbach) થી પદ્ધતિપૂર્વક શરૂ કરવામા આવ્યુ હતુ[૫] પરતુ ફ્રેંચ પડિત ટોપીનાર્ડ (Topinard) માનવાઙ્ગપરિમિતિ (Anthropometry) મા જે કઇ અપૂર્ણતા હતી, તે સુધારીને વિશ્વસનીય પરિણામ આવે તેવા નિયમો સ્થાપ્યા (ઇ સ ૧૮૭૬) [૬] ઇ સ ૧૮૮૬ મા હિંદુસ્થાનની સરકારે પ્રથમ તે નિયમોને અનુસરીને બગાળા ઇલાકામા જુદી જુદી જાતિઓના મનુષ્યોના અવયવોના માપો લેવરાવવાનુ કાર્ય શરૂ કર્યું હતુ તે સમયથી આરભીને ઇ સ ૧૯૦૫ સુધીમા રીઝલી, ચાર્લ્સ, થર્સ્ટન, હોલેન્ડ, કે બી સમન્ત અને બી એ ગુપ્તે વગેરે સરકારી અધિકારીઓએ જુદા જુદા પ્રદેશોની હિંદુજાતિઓના મનુષ્યોના માપો લઇ, તેના પરિણામો પ્રસિદ્ધ કર્યા હતા તે સર્વેનુ પરિણામ ઇ સ ૧૯૦૧ ની સાલના વસ્તિપત્રકના રિપોર્ટ સાથે પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યુ છે ત્યાર પછી સર હર્બર્ટ રીઝલીએ ઇ સ ૧૯૦૮ મા હિંદુસ્થાનની જાતિઓ (People of India) નામનુ પુસ્તક પ્રકટ કર્યું છે ઉપર્યુક્ત શારીરિક અને આવયવિક માપોની વિગત ઈગ્લાડ, ફ્રાંસ અને જર્મનીના માનવતત્ત્વવિદ્યામા કુશલતા ધરાવનારા વિદ્વાનો પાસે મુકવામા આવી હતી તેઓના અભિપ્રાય પ્રમાણે હિંદુસ્થાન, અફગાનીસ્થાન અને બ્રહ્મદેશમા વસતી પ્રજાઓના આર્ય, દ્રાવિડ, અને મુગલ–એવા ત્રણ વર્ગો પાડવામા આવ્યા હતા[૭] પાછળથી તે ત્રણ વર્ગોનું ઘણી જાતિઓમા સાકર્ય જણાતા સાત વર્ગો પાડવામા આવ્યા છે[૮]

---

૪ Vol IX P I

૫ History of Anthropology by A C Hadden P 25

૬ તેજ પૃ ૩૭

૭ Indian Empire Vol I (New ed) P 286

૮ People of India by Sir H Risley (2nd ed) P 33-34

છતાં કેળવણી, અંતઃકરણની ભાવનાઓ અને સામાન્ય પરિસ્થિતિથી તે જાતિનાં શારીરિક અને માનસિક લક્ષણોનો બીજી અથવા ત્રીજી પેઢીમાં ફેરફાર થયા વિના રહેતો નથી."[૧૦]

એક વિદ્વાન્ તેથી પણ આગળ વધીને કહે છે કેઃ—

"અમુક જાતિ જે પ્રદેશમાં વસતી હોય, તે પ્રદેશની કુદરતી રચના, તેનાં હવાપાણી શીતોષ્ણતા અને આહારવિહારાદિ સઘળી સામગ્રીઓથી તે જાતિના શારીરિક લક્ષણો નિર્મિત થાય છે. વસ્ત્રાચ્છાદનથી ત્વચાના વર્ણનો ફેરફાર થાય છે, તેમજ બેસવાઉઠવાની રીતિથી તથા હરવાફરવાની ટેવથી અસ્થિની રચનાનો ફેરફાર થાય છે, અને એ રીતે પરિસ્થિતિથી પ્રાપ્ત થયેલાં લક્ષણો તેમજ પૂર્વજોથી ઉતરી આવેલાં લક્ષણો—એ બન્ને પ્રકારનાં લક્ષણો એક પેઢીથી બીજી પેઢીની પ્રજામાં વારસામાં ઉતરી આવે છે."[૧૧]

આપણા પ્રાચીન ઋષિમુનિઓએ તે વિષે ઘણો વિચાર કર્યો છે. ચરક, ધન્વન્તરિ અને આત્રેય ઋષિઓએ બીજતત્ત્વ (જેને તેઓ શુક્રધરા કલા કહે છે તે) પૂર્વજોમાંથી પેઢી દર પેઢી ઉતરી આવે છે, તે સ્વીકારેલું છે. છતાં તેઓનો સ્પષ્ટ અભિપ્રાય છે કે—પરિસ્થિતિથી તે બીજતત્ત્વ ઉપતપ્ત થઇને તેમા જે ફેરફાર થાય છે, તે ફેરફાર સંતતિનાં શારીરિક અને માનસિક લક્ષણોમાં પણ પ્રકટ થાય છે. તેટલા જ માટે તેઓએ ગર્ભાધાન, પુંસવન અને સીમન્તોન્નયનાદિ સંસ્કારોની યોજના કરી છે; યથેચ્છ સંતતિ ઉત્પન્ન કરવાની ઇચ્છાવાળાં માતપિતાઓને અમુક પ્રકારના આહારવિહારોનો સ્વીકાર અથવા ત્યાગ કરવાની આજ્ઞા કરેલી છે.[૧૨]

જો તે પ્રમાણે ન હોય એટલે પરિસ્થિતિથી બીજતત્ત્વમા ફેરફાર થતો ન હોય તો પ્રોફેસર બોઆઝે (Boas) જુદા જુદા દેશોમાંથી અમેરિકામાં વસવા આવનાર મનુષ્યોનાં મસ્તકોના માપો લઇ જે પરિણામ દર્શાવ્યું છે, તેનો ખુલાસો થઇ શકશે નહિ. તેઓએ કરેલા અન્વેષણ ઉપરથી જણાય છે કે—"યુરપના પૂર્વ ભાગમાં વસતા યાહુદીઓનાં મસ્તકો અમેરિકામા વસતા યાહુદીઓ કરતા વધારે ટુંકાં હોય છે, એટલું જ નહિ પણ તેઓનાં (અમેરિકાના યાહુદીઓનાં) ત્રીજી પેઢીના સંતાનોમા તેથી પણ વિશેષ ફેર માલુમ પડ્યો છે. તેજ પ્રમાણે અમેરિકામાં વસતી ઇતર યુરપીય પ્રજાઓમાં તે સિવાય બીજાં અનેક શારીરિક અને આવયવિક લક્ષણોમાં ફેરફાર થયેલો જોવામાં આવ્યો છે, અને તે ફેરફાર અમેરિકાની પ્રજાને જ મળતો આવે છે."

આ સઘળી હકીકતો ઉપરથી તેઓએ એવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કર્યો છે કે—"મસ્તકની રચનામાં એવી ચીકાશ હોય છે કે તે ચીકાશના ગુણથી પરિસ્થિતિની અસર થતાં તેમા ફેરફાર થઇ શકે છે."[૧૩]

અર્થાત્ એકની એક જાતિના સ્થાલન્તરનિવાસથી તેમજ આચારવિચારના પરિવર્તનથી તેની ભવિષ્યની પ્રજાના શારીરિક અને માનસિક લક્ષણોમા ઘણે અંશે પરિવર્તન

૧૦ Modern Review, August 1911, P. 207.
૧૧ Nelson's Encyclopaedia Vol. 2 p. 24.
૧૨ Positive Back-ground of Hindu Sociology by Binoy Kumar Sarkar P. 344-46.
૧૩ Anthropology by R. R. Marret, P, 75.

થાય છે, એમ સુસ્થાપિત થયા છતા, સર હરબર્ટ રીઝલીએ તે હકીકત બીલકુલ ધ્યાનમા લીધી નથી પરિસ્થિતિથી શારીરિક લક્ષણોમા ફેરફાર થાય છે, તે સિવાય જાતિ વિભાજક લક્ષણો અને કારણોમા વિદ્વાનોનો બહુ મતભેદ છે એ બાબતમા ઇ સ ૧૯૧૧ ના મે માસના મોડર્નરિવ્યુમા પ્રોફેસર હોમરશામ કોક્ષે (Prof Homersham Cox) 'માનવાકૃતિ પારમિતિ અને જાતિ (Anthropometry and Race) એ વિષય ઉપર એક ગવેષણાપૂર્વક મનનીય લેખ લખેલો છે તેમા તેઓએ પાશ્ચાત્ય માનવતત્ત્વવેત્તાઓના અભિપ્રાયો ટાંકીને, સર હર્બર્ટ રીઝલીએ જે આધારે હિંદુસ્થાનની જાતિઓનું વર્ગીકરણ કર્યું છે, તેનું બહુયુક્તિપુરસર ખડન કર્યું છે પ્રથમ તો જાતિવિભાજક લક્ષણોમાજ જુદા જુદા વિદ્વાનોના જુદા જુદા અભિપ્રાયો છે પ્રુનર બે (Pruner Bey), બોરી ડ સેવેસા (Bory de St Vincent) અને હેકેલ (Haeckel) માથાના વાળની આકૃતિ તથા રગને, કુવ્યે (Cuvier) અને સર વિલ્યમ ફ્લોવર (Sir William Flower) ત્વચાના વર્ણને, બ્રોકા (Broca) અને ટોપીનાર્ડ (Topinard) માથાના વાળની આકૃતિ તથા રગ, મસ્તકમાનપ્રમાણ તેમજ ત્વચાના વર્ણને તથા ઇસિડોર ઝોફ્રા [Isidore Geoffroy] માથાના વાળની આકૃતિ તથા રંગ, નાસિકા માન પ્રમાણ, ત્વચાનો વર્ણ, મસ્તકમાનપ્રમાણ તેમજ મુખમુદ્રાકૃતિને જાતિભેદ પાડવામા આવશ્યક લક્ષણો માને છે[૧૪] માત્ર મસ્તકમાનપ્રમાણથીજ એક જાતિનો બીજી જાતિથી વિભાગ પાડવો, એવો અભિપ્રાય તો કોઇ પણ માનવતત્ત્વવેત્તાનો નથી કોંગો દેશના ઠીંગણા મનુષ્યો વિશાલમસ્તકવાન્ છે, દક્ષિણ આફ્રિકાના બુશમેનો ઉન્નતમસ્તકવાન્ છે, છતા તે બે જાતિયો એકજ જાતની શાખાઓ છે, એમ માનવામાં આવે છે અમેરિકાના ઇન્ડીયનોની એકજ જાતિ ગણવામા આવે છે, છતા તેના ઉપવિભાગોની મસ્તકાકૃતિ જુદી જુદી હોય છે[૧૫] સ્કેન્ડીનેવીયનો અને ઇટાલીયનો જુદી જુદી જાતિના છતા તેઓ ઉન્નત મસ્તકવાન્ હોવાથી સર્જી (Sergi) તે બન્નેનો પોતાની મેડીટરેનીયન જાતિમા સમાવેશ કરે છે, ત્યારે કીન (Kasne) તેઓને જુદી જુદી જાતિઓના ગણે છે[૧૬] વળી નિકટવર્તી જાતિઓમા જ્યારે ભિન્નતા જોવામા આવે છે, ત્યારે અત્યત દૂરસ્થ જાતિઓ પ્રાયશ મસ્તકાકૃતિમા તો સમાન જ હોય છે ફ્રાસના હોટવિયાન (Haute Vienno) પ્રાતના ફ્રેંચોની મસ્તકાકૃતિ નિકટવર્તી કોરેઝ (Correze) પ્રાતના ફ્રેંચો કરતા બંગાળાના બ્રાહ્મણોને બહુ મળતી આવે છે તેજ પ્રમાણે બંગાળી બ્રાહ્મણોનું મસ્તકમાનપ્રમાણ અંગ્રેજો અને ચીનાઓ જેટલું હોય છે પજાબી, આરબ, ઇસ્કીમો, સ્કેન્ડીનેવીયનો, નીગ્રો અને દક્ષિણ ઇટાલીયનો ભિન્ન ભિન્ન જાતિઓના છતા ઉન્નત મસ્તકવાન્ છે, તેમજ ઉત્તર ઇટાલીયનો, બ્રહ્મદેશવાસીઓ, ફ્રેંચો, કોરીયાના લોકો, જર્મનો અને ઉત્તર અમેરિકાના ઇન્ડીયનો ચિપિટ મસ્તકવાન્ છે[૧૭] આ સર્વ હકીકતો ઉપરથી કઇ પણ સિદ્ધ થતું હોય તો એટલુંજ સિદ્ધ થાય છે કે—જાતિવિભાજક લક્ષણોમા મસ્તકમાન પ્રમાણ ઉપર આધાર રાખવો, તે કેવળ નિરર્થક છે, એટલુંજ નહિ પણ એક વિદ્વાન તેથી

૧૪ History of Authropalogy by A C Hadden, P 92-94

૧૫ Authropology by R R. Marret P 81-82

૧૬ Modern Review, May 1911, P 441

૧૭ The Study of Man by A C. Hadden, P 147

પણ આગળ વધીને કહે છે કે–હરકોઇ જાતિવિભાજક લક્ષણ પ્રતારક માત્ર છે."[૧૮]

હિંદુસ્થાનની આર્ય, દ્રાવિડ અને મુગલ–એ ત્રણ મુખ્ય જાતિઓ પૈકી દ્રાવિડ જાતિ મૂળનિવાસી અને આર્ય તથા મુગલ હિંદુસ્થાનની બહારના વાયવ્ય તથા ઇશાન કોણના પ્રદેશોમાંથી આવેલી માનવામા આવે છે. તેજ પ્રમાણે શક લોકોએ પણ ઇ. સ. ના ૧લા સૈકાની આસપાસમાં વાયવ્ય કોણના પ્રદેશમાથી હિંદુસ્થાનમાં પ્રવેશ કર્યો છે, એમ સ્વીકારવામાં આવ્યું છે. મુગલ સિવાય આર્ય, દ્રાવિડ અને શક જેવી પ્રાગૈતિહાસિક જાતિઓનાં શારીરિક લક્ષણો કેવાં હતા, તે જાણવાને કંઇ સાધન નથી. મુળ આર્યો ઉન્નત મસ્તકવાન્ હતા, એમ પેન્કા (Penka) કહે છે, ત્યારે સર્જી (Sergi) તેઓને ચિપિટ મસ્તકવાન્ ગણે છે.[૧૯] જર્મન વિદ્વાનો આર્યો ઉંચા કદના, ગૌરવર્ણના અને ઉન્નત મસ્તકવાન્ હતા, એમ કહે છે, ત્યારે ફ્રેંચ પંડિતો તેઓનો (ચિપિટ મસ્તકવાન્) આલ્પાઇન જાતિમાં સમાવેશ કરે છે.[૨૦] ઋગ્વેદની સંહિતામાં હિદુસ્થાનના મૂળનિવાસી દસ્યુઓને અનાસ એટલે ચિપિટનાસાવાન્ કહેલ છે.[૨૧] વર્તમાન દ્રાવિડો પણ ચિપિટનાસાવાન્ છે. સામુદ્રિક શાસ્ત્રમાં કેટલાક શારીરિક લક્ષણો પ્રશસ્ય અને કેટલાંક નિંદ્ય કહેલાં છે. પ્રશસ્ય લક્ષણો પ્રશસ્ય જાતિનાંજ હોવાં જોઇએ. તે પ્રમાણે ગણતાં મસ્તકની ઉન્નતતા અને વિશાલતા એ બન્ને લક્ષણો આર્યજાતિનાં હતાં, એમ સમજાય છે.[૨૨] રાજાઓનું એટલે ક્ષત્રિયોનું મસ્તક છત્રાકાર તથા ગવાઢય એટલે વૈશ્યોનું મસ્તક પરિમંડલાકાર હતું; પરંતુ ઘટાકાર અને ચિપિટ મસ્તક ઇતર નિકૃષ્ટ જાતિઓનું હતું, એમ સ્પષ્ટ સૂચન થાય છે.[૨૩] તેજ પ્રમાણે નાસાની ઉન્નતતા અને દીર્ઘતા પણ પ્રશસ્ય માનવામાં આવે છે;[૨૪] તેથી તે લક્ષણો પણ આર્યોનાંજ હતાં, એમ સ્વીકારવું પડે છે. એ રીતે જોતાં માત્ર ઉન્નત નહિ પરંતુ વિશાલ મસ્તક પણ, તેમજ દીર્ઘ અને ઉન્નત નાસિકા–એ આર્યોનાં લક્ષણો હતાં. તેથી આર્યજાતિ પરિસ્થિતિના ભેદે ઉન્નત મસ્તકવાન્ અને વિશાલ મસ્તકવાન્ હતી, એમ પેન્કા અને સર્જી એ ઉભય વિદ્વાનોની માન્યતા સત્ય ઠરે છે. ઋગ્વેદના વચનાનુસાર દ્રાવિડ જાતિ માત્ર નાસિકાકૃતિથીજ આર્યોથી જુદી પડતી હતી. દીર્ઘ આર્યો અને ઉન્નત નાસાવાન્ હતા ત્યારે દ્રાવિડો ચિપિટનાસવાન્ હતા. સર હર્બર્ટ રીઝલીએ નાગરોને વિશાલ મસ્તકવાન્ છતાં પંજાબના ખત્રી તથા રજપુતો જેઓને તે આર્યો ગણે છે, તેઓના જેવાજ દીર્ઘ અને ઉન્નત નાસવાન્ કહેલા છે; તે રીતે જોતાં નાગરોને આર્યથી ઇતર જાતિમા ગણવાનું કંઇપણ કારણ નથી.

સર હર્બર્ટ રીઝલી, શક લોકો મોગોલીયા અને ચીનની સરહદ ઉપરના પ્રદેશમાંથી

---

૧૮ Anthropology by R. R. Marret, P. 82.

૧૯ Indian Empire Vol. I. Chap. VI. (New ed.) P. 299.

૨૦ History of Anthropology by A. C. Hadden, P. 146,

૨૧ ઋગ્વેદસંહિતા, મંડળ ૫ સૂક્ત ૨૯ મંત્ર ૧૦.

૨૨ શબ્દકલ્પદ્રુમ, सामुद्रक શબ્દ.

૨૩ छत्राकारैः शिरोभिस्तु नृपा निम्नशिरा धनी ।
चिपिटैश्च पितुर्मृत्यु र्गवाढयाः परिमंडलैः ॥
घटमुर्द्धा पापरुचि र्धनाद्यैः परिवर्जितः ॥
શબ્દકલ્પદ્રુમ–મસ્તક શબ્દ.

૨૪ શબ્દ કલ્પદ્રુમ, सामुद्रिकम् શબ્દ.

આવ્યા હતા, તેથી તેઓ ચિપિટ મસ્તકવાન્ હતા, એમ કહે છે પરતુ અત પર દર્શાવવામાં આવશે, તેમ તે લોકો તે પ્રદેશમાથી આવ્યા ન હતા, પરતુ તેઓ હાલના સૈબીરીયા, તાતાર, ક્રીમીયા, પોલાડ, હગરી, લીથુનીઆ, જર્મન ઉત્તર ભાગ, સ્વીડન અને નોર્વે વિગેરે પ્રદેશોમા વસેલા હતા તે પ્રદેશોની આધુનિક વસ્તિમા ઉન્નત, વિશાળ અને ચિપિટ–એ ત્રણે પ્રકારના મસ્તકોની જાતિઓ વિદ્યમાન છે ત્યારે હિંદુસ્થાનમા આવેલા શક લોકોની મસ્તકાકૃતિ કેવી હતી, તે નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય તેમ નથી

શક અને દ્રાવિડ જાતિઓના સાકર્યથી ઉત્પન્ન થયેલી કોઇ પણ પ્રકારની જાતિ હાલમા અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેવો સિદ્ધાન્ત સ્થાપિત કરતાં પહેલા એક અતિ મહત્ત્વનો પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે, તે એ છે કે–' અત્યત દૂરસ્થ જાતિઓનું પરસ્પર વૈવાહિક સાકર્ય થાય, તો તે સાકર્યથી ઉત્પન્ન થયેલી, સકરજાતિ ચિરકાળ સુધી ટકી શકે ખરી ? ' મેન્ડેલ (Mendel)ની પ્રક્રિયા પ્રમાણે બે પરસ્પર વિરૂદ્ધ લક્ષણોવાળા માતાપિતા (શક–દ્રાવિડના સંબધમા ચિપિટ મસ્તકવાન્ પિતા અને ઉન્નત મસ્તકવાન્ માતા)ની જે સકરપ્રજા થાય, તેમા બેમાથી એક લક્ષણ આવિર્ભાવ પામે છે, પરતુ તે બે લક્ષણના મધ્યમ લક્ષણવાળી (એટલે વિશાળ મસ્તકવાન્) સંતતિ ઉત્પન્ન થતી નથી કદાચ થાય તો જે પ્રજા ઉત્પન્ન થાય, તેમાથી એક ભાગ ચિપિટ મસ્તકવાન્, એક ભાગ ઉન્નત મસ્તકવાન્ અને એક ભાગ વિશાળ મસ્તકવાન્ થાય છે વાસ્તવિક રીતે તો માતાપિતાના વિરૂદ્ધ લક્ષણો સંકર પ્રજાના બીજ કોષો (Germ-cells)મા અવિચ્છિન્નપણે વહેચાઇ જવા જોઇએ[૨૫] પરતુ જ્યા તેમ ન બને અને તેમાથી મધ્યમ લક્ષણોત્પાદક બીજ કોષો ઉત્પન્ન થવા પામે તો પરિણામે તે સંકર પ્રજાની વશવેલ વૃદ્ધિ પામી શકતી નથી[૨૬] અત્યત દૂરસ્થ જાતિઓના વશવિસ્તારમા તો તદુપરાત ઇતર અનેક બાધાઓ ઉપસ્થિત થાય છે કેવળ વિરૂદ્ધ હવા પાણીવાળા પ્રદેશમા કોઇ પણ જાતિ ચિરકાળ સુધી ટકી શકતી નથી, એટલુજ નહિ પણ વિજીત પ્રજા સ્વભૂમિના જે વ્યાધિઓમાથી મુક્ત રહી શકે છે, તે વ્યાધિએ દૂર પ્રદેશવાસી વિજેતાઓને સહારક થઇ પડે છે કદાચ વિજેતાઓ વિજીત પ્રજાની સાથે વૈવાહિક સંબધથી જોડાય નહિ, તો પણ વિરૂદ્ધ હવા પાણીવાળા પ્રદેશમા તો તેઓનો સમૂળ નાશ જ થાય છે વળી પ્રોફેસર રિજવે (Prof Ridgeway) કહે છે, તેમ વિજેતાઓ વિપુલ સમૃદ્ધિના યોગે વિષયોનો અતિ સંભોગ કરવાથી તેમજ મધ્યમ અને નિકૃષ્ટ વર્ગના મનુષ્યોની જેમ જાતમહેનત નહિ કરી શકવાને લીધે તેઓનો નાશ થાય છે[૨૭] શક લોકો પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમા વિજેતા રૂપે જ આવ્યા હતા તે સમયે તે પ્રદેશમા માત્ર દ્રાવિડ જાતિજ વસતી હતી, એમ કહેવુ તે ઐતિહાસિક પ્રમાણોથી કેવળ વિરૂદ્ધ જ છે મહાભારતના કાળમા યાદવોએ ત્યા મોટુ રાજ્ય સ્થાપ્યુ હતું ગુજરાત અને કાઠિયાવાડમા તે કાળથી અનેક તીર્થો નિર્માયા હતા છતા ઉત્તર હિદુસ્થાનના આર્યોએ આવીને ત્યા નિવાસ ન કર્યો હોય, તે કેવળ અસંભવિત જ છે જ્યારે એમ છે, ત્યારે પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમા જેમ શક–દ્રાવિડ જાતિ જોવામા આવે છે, તેમજ આર્ય, શક–આર્ય અને આર્ય–દ્રાવિડ જાતિઓ કેમ જોવામા આવતી નથી, તે સમજી શકાતું નથી શક લોકોની પૂર્વે ગુજરાત અને

૨૫ Bateson 'Mendelism' p p 50-54

૨૬ Doncaster 'Heredity', P 109

૨૭ Modern Review, May 1911, P 451-52

(૨) પ્રત્નતત્ત્વવિદ્ દેવદત્ત ભાંડારકારના મતનું ખંડન.—ઇન્ડીયન એન્ટીક્વેરીના ઇ. સ. ૧૯૧૧ ના જાન્યુઆરી માસના અંકમાં પ્રત્નતત્ત્વવિદ્ દેવદત્ત ભાંડારકરે 'હિંદુઓમાં વિદેશીય જાતિઓનું તત્ત્વ' (Foreign Elements in the Hindu Population) એ નામનો લેખ લખ્યો છે. તે લેખમાં મૈત્રક જાતિ વિષે લખતાં તેઓ નાગરજ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ વિષે લખે છે કેઃ—

"કેવળ ધર્માગ્રહી દૃષ્ટિથી નિરીક્ષણ કરતાં પણ વર્તમાન નાગરજ્ઞાતિમાં બ્રાહ્મણ અને અબ્રાહ્મણ વર્ણોનું વિસ્મયકર સંમિશ્રણ જણાય છે, તેઓનાં દેવ અને શર્મ—એ બે શર્મો ધર્મશાસ્ત્રાનુસાર બ્રાહ્મણવર્ણસૂચક છે; વર્મશર્મ ક્ષત્રિય વર્ણસૂચક, દત્ત અને ગુપ્ત વૈશ્યવર્ણ સૂચક અને દાસશર્મ શુદ્રસૂચક છે. એમ પણ અનુમાન કરી શકાય કે—નાગરજ્ઞાતિ આ ચારે વર્ણોની બનેલી છે. પરંતુ મને તો એ જ વાસ્તવિક લાગે છે કે આ સઘળાં શર્મો ભિન્ન ભિન્ન શ્રેણીઓનાં નામો છે, અને તે સઘળી શ્રેણીઓ સાથે ગુજર જાતિનો સંસર્ગ હોઇને તે શ્રેણીઓનું નાગરજ્ઞાતિમાં સાંકર્ય થયું છે.'

ઉપરનું અનુમાન ઉપજાવવાને માટે તેઓ નીચે પ્રમાણે કારણો દર્શાવે છે.

૧ વલભી રાજાઓના તામ્રપત્રોમાં તેઓએ પોતાને મૈત્રક જાતિના લખેલા છે; તેથી તેઓ મૈત્રક જાતિના હતા, એમ સિદ્ધ થાય છે. મૈત્રકો અને મિહિરો જે મર્સની જાતિ હતી, તે પર્યાયવાચી છે; બન્નેનો અર્થ સૂર્ય થાય છે. તેનો મૂળ પુરૂષ ભટાર્ક, તેનો પુત્ર ધરસેન અને તામ્રપત્રોમાં વપરાયેલો શબ્દ દ્વિવિરપતિ—એ ત્રણ શબ્દો હિંદુ શબ્દો નથી. તેથી તેઓ કોઇ વિદેશીય મૈત્રક જાતિના હતા, એમ સિદ્ધ થાય છે. ઇ. સ. ૫૦૦ ના અરસામા તેઓએ હુણોની સાથે હિંદુસ્થાનમા પ્રવેશ કર્યો હતો.[૪૭]

૨ વલભી રાજાઓનાં કેટલાક તામ્રપત્રોમા જે પ્રતિગ્રહિતા બ્રાહ્મણોનાં નામો જોવામાં આવે છે, તે બ્રાહ્મણો આનંદપુર (હાલનું વડનગર) થી આવેલા હતા, અને તેઓનાં ગોત્રો બૈજવાપસ અને શાર્કરાક્ષ્યાદિ લખેલાં છે. તે ઉપરથી તે બ્રાહ્મણો નાગર હતા; એમ સિદ્ધ થાય છે. તે પ્રતિગ્રાહિતા નામોની સાથે મિત્ર, દત્ત, ઘોષ, ત્રાત—એ ઉપાધિઓ વાપરેલી છે. આ ઉપાધિઓ નાગરોનાં પ્રાચીન તેર શર્મો માંહેની છે; અને તે ઉપાધિઓ કુળ સૂચક અથવા શ્રેણીસૂચક છે. તેમાની એક ઉપાધિ મિત્ર છે. આવ્દ, રોહીલખંડ અને ગોરખપુરમાથી મળી આવેલા શિક્કાઓ ઉપરના રાજાઓના નામોસાથે મિત્ર શબ્દ કોતરેલો જોવામાં આવે છે. તે ઉપરથી તે રાજાઓ મિત્ર જાતિના હતા, એમ માનવામાં આવ્યું છે.[૪૮]

નાગરો વિષે પ્રથમ હકીકત વલભીરાજાઓના તામ્રપત્રો ઉપરથી જ પ્રાપ્ત થાય છે, તેથી તેઓ વલભી રાજાઓની સાથેજ હિંદુસ્થાનમા આવ્યા અને મૈત્રક તથા મિત્ર એક જ જાતિ હતી, એમ અનુમાન થાય છે.

---

૪૭ ઉપર્યુકત લેખ સિવાય તેઓએ ઇ. સ. ૧૯૦૯ના Journal of the Bengal Asiatic Society નામના પત્રમાં ગુહિલોત અને નાગરો વિષે લેખ લખ્યો છે, તેમજ 'વસંત'પત્રના વિ. સં. ૧૯૬૬ના કાર્તિક્ય માસના અંકમાં મેવાડના રાણાઓ અને નાગરો વિષે એક લેખ પ્રસિદ્ધ થયો છે. એ લેખોમાં વલભી રાજાઓ, નાગરો અને મેવાડના રાણાઓ એકજ જાતિના એટલે મૈત્રક જાતિના હતા, એમ સિધ્ધ કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે.

૪૮ Indian Coins by Rapson p. 44 & 53 તથા Catalogue of Coins in the Indian Musium, Calcutta by V. A. Smith, p. 184.

૩ નાગરજ્ઞાતિનો એક વિભાગ પ્રશ્નોરા નાગરોનો છે. પ્રશ્નોરાઓ પોતાને અહિચ્છત્રા કહે છે. આ અહિચ્છત્ર ગામ હિમાલયની દક્ષિણે ચિનાબ અને સતલજ નદીઓની વચ્ચેના પ્રદેશમાં આવ્યું હતું. તે બાજુએથી ચાહમાન (ચુહાણ), પ્રતિહાર (પઢીયાર), કદમ્બ અને સિંદ જાતિઓ આવી છે. તે સઘળી જાતિઓ જેમ વિદેશીય છે, તેમ આ મિત્ર અથવા મૈત્રક જાતિ પણ વિદેશીય છે.

૪ કાયસ્થોમાં મિત્ર અથવા મૈત્ર અવટંક છે, તેમજ શ્રીમાળી બ્રાહ્મણોમાં પણ નાગર જ્ઞાતિના ૧૩ શર્મા પૈકીના ૯ શર્મા છે. કાયસ્થો ઉત્તર (કનોજ) માંથી બંગાળામાં આવેલા છે, તે ઉપરથી નાગરો, કાયસ્થો અને શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો એક જ જાતિના છે.

૫ ગુજરાતની વાણીયાજ્ઞાતિમાં નાગર નામની એક ઉપજ્ઞાતિ છે, ગુલ દશહરમાં ગુજર-નાગર નામની એક જ્ઞાતિ છે. તે ઉપરથી તે સઘળી જ્ઞાતિઓ કોઈ નગર નામના ગામમાંથી આવેલી હોવી જોઈએ.

૬ હિમાલયની દક્ષિણે આવેલા અહિચ્છત્ર ગામ પાસે આધુનિક કાંગડા ગામ છે. તે સ્થળે પ્રથમ નગરકોટ કરીને ગામ હતું. કાશિકાવૃત્તિકારના જાણવામાં પણ એક નગર નામનું ગામ હતું. તે નગરકોટ અથવા નગર નામના ગામમાંથી જુદા જુદા ટોળાં હિંદુસ્થાનમાં જઈને વસ્યાં, તેઓ સઘળાં નાગરસંજ્ઞાથી ઓળખાયાં. અહિચ્છત્ર તેની સમીપ આવેલું હોવાથી ત્યાં વસતી જાતિ અને નગરકોટમાં વસતી જાતિ એક જ હશે. જો તેમ ન હોત તો વડનગરના નાગરો અહિચ્છત્રથી આવનારાઓને પોતાની જ્ઞાતિમાં ભેળવે નહિ.

વલભી રાજાઓના જે તામ્રપત્રો મળી આવ્યાં છે, તેમાં प्रसभप्रणतामित्राणां मैत्रकाणामतुलबलसपन्नमण्डलाभोगप्रहारशतलब्धप्रतापात्–એ વાક્ય છે. તેનો અર્થ બે રીતે કરવામાં આવે છે. 'બલાત્કારે જેઓએ શત્રુઓને નમાવ્યા છે, તેવા મૈત્રકોની મોટી અને બલવાન સેના ઉપર અસંખ્ય પ્રહારો કરીને જેણે કીર્તિ મેળવી છે, તે (વલભી રાજા)', એવો એક અર્થ થાય છે. ત્યારે હુલ્ઝ (Hultzsh) ના અભિપ્રાયને અનુસરીને દેવદત્ત ભાંડારકર सपन्न ને બદલે सपत्न પાઠાન્તર કરીને 'બલાત્કારથી શત્રુઓને નમાવનાર મૈત્રકોના સૈન્યના શત્રુઓના સમૂહ ઉપર અસંખ્ય પ્રહારો કરી જેણે કીર્તિ મેળવી છે, તે (વલભીરાજા),' એવો અર્થ કરે છે.[50] પ્રથમ અર્થથી મૈત્રકો વલભી રાજાઓના શત્રુઓ હતા, એમ પ્રતીત થાય છે, ત્યારે બીજા અર્થથી વલભી રાજાઓનું સૈન્ય મૈત્રિકોનું બનેલું હતું, એટલે તે પોતે તેનો સરદાર હોઈને તે જાતિનો એટલે મૈત્રક જાતિનો હતો, એમ સમજી શકાય છે. કાઠિયાવાડના પોરબંદરના રાજ્યમાં આજે પણ મ્હેર જાતિના મૂળ ગ્રામીઆઓ છે. મ્હેર શબ્દ મિહિરનો અપભ્રંશ છે, અને મિહિર તથા મૈત્રક એકજ જાતિ હોય, તો આધુનિક મ્હેર જાતિ, તેજ ઉપર્યુક્ત તામ્રપત્રોમાં લખેલી મૈત્રક જાતિ હશે, એમ અનુમાન થાય છે. આ મ્હેર જાતિ તેમજ કાઠિયાવાડની કાઠિ જાતિ જે સીથિયન અથવા સિથિક જાતિ જ મનાય છે, તે બન્ને જાતિઓ અદ્યાપિ પર્યંત રજપુતોથી ઉતરતી જાતિઓ ગણાય છે. રજપુતો પણ તેઓની સાથે વૈવાહિક સંબંધ કરતા નથી. જ્યાં ગોહિલો જેઓ શુદ્ધ રજપુતો મનાય છે, તેઓનો

---

૪૯ નંદ, ત્રાત, મિત્ર, બ્રત, દાસ, ગુપ્ત, ઘોષ, દત્ત અને દેવ
જોધપુરના રાજ્યનું ઈ. સ. ૧૮૯૧નું વસ્તિપત્રક, ભા. ૧ પૃ. ૧૪૧–૩

૫૦ Indian Antiquary, January, 1911, p. 33

વલભી રાજાઓની જાતિ સાથે કંઇ પણ સંબંધ હોય, તો વલભી રાજાઓને મૈત્રક જાતિમાં શી રીતે ગણી શકાય, તે સમજી શકાતું નથી. વળી પાઠાન્તર કરીને અર્થ ફેરવવાથી ઘણી કૃત્રિમતા આવી જાય છે. સ્વાભાવિક અર્થ તો સંપન્ન પાઠથીજ થઇ શકે છે. તેમ છતાં પણ વલભી રાજાઓની જાતિ મૈત્રિક હોય કે ન હોય, તેની સાથે પ્રસ્તુત વિષયને કંઇ સંબંધ નથી. અહિં તો એટલો જ પ્રશ્ન છે કે–મૈત્રક જાતિ વિદેશીય હતી કે શી રીતે? અથવા મિત્ર નામની જાતિ હોવાનું કંઇ સબળ પ્રમાણ મળી શકે છે કે કેમ?

મૈત્રક શબ્દ મિત્ર ઉપરથી નિષ્પન્ન થયો છે; મિત્ર અને મિહિરનો અર્થ સૂર્ય થાય છે; તેથી તે બન્ને શબ્દો પર્યાયવાચી છે. પરંતુ તેટલા ઉપરથી મર્સની મિહિરજાતિ તેજ મૈત્રક જાતિ છે, એમ માનવાનું કંઇ કારણ નથી. વલભીરાજાઓનાં જે તામ્રપત્રો મળી આવ્યાં છે, તેમાં માત્ર દ્વિતીય ધરસેનના તામ્રપત્રમાં ધરપટ્ટ રાજાને પરમાદિત્યભક્ત કહેલ છે;[૫૧] તે સિવાય કોઇ પણ રાજા સૂર્યોપાસક હતા, એમ લખાયેલું નથી. વલભી વંશના પ્રારંભના રાજાઓ તો સૂર્યોપાસક ન હતા, એ સિદ્ધ છે. છતા પાછળથી કોઇ રાજાએ સૂર્યોપાસના ગ્રહણ કરી હોય તો તેથી તેઓ મૂળથી જ સૂર્યોપાસક હતા, એમ કહી શકાય નહિ. કદાચ તેઓ સૂર્યોપાસક હોય અને મૈત્રક એટલે સૂર્યોપાસક જાતિ એવો અર્થ થતો હોય તો પણ તેટલાજ ઉપરથી તે જાતિને વિદેશીય ગણવાનું કંઇ કારણ નથી. છેક વૈદિક કાળમાં સૂર્યોપાસના હતી; ઋગ્વેદની સંહિતામાં સૂર્યનું બીજું નામ મિત્ર કહેલ છે; કૃષ્ણ યજુર્વેદની એક શાખા મૈત્રાયણી છે; વિષ્ણુ પુરાણની કથા કહેનાર મૈત્રેય નામના ઋષિ હતા; બૌદ્ધધર્મગ્રંથોમાં મૈત્રેય નામનો બોધિસત્ત્વ હોવાનું પણ લખ્યું છે. અર્થાત્ ઝંદ–અવસ્તાની મિથ્રોપાસના જેટલી જ અથવા તેથી વધારે પ્રાચીન વૈદિક મિત્રોપાસના હતી. તો તે જ સમયથી આર્યાવર્તમાં મિત્રોપાસક મિત્ર અથવા મૈત્રક વંશ ચાલ્યો આવતો હોય, તો તે અસંભવિત નથી. મનુસ્મૃતિમાં તો સંસ્કારહીન વૈશ્યની પ્રજાને મૈત્ર અને વૈદેહ જાતિનો પુરૂષ અયોગવ જાતિની સ્ત્રીથી જે પ્રજા ઉત્પન્ન કરે, તેને મૈત્રેયક કહેલ છે.[૫૨] આ ઉપરથી તો સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે–મિત્ર અને મૈત્રક જાતિઓ એટલે મનુસ્મૃતિમા કહેલી મૈત્ર અને મૈત્રેયક જાતિઓ વિદેશીય નથી, તેમ જ તે બન્ને જાતિઓ એક જ નથી, પણ જુદી જુદી છે.

વલભી રાજાઓના નામોમાં ભટ્ટાર્ક, ધરસેનાદિ નામો તથા તામ્રપત્રોમાં વપરાયેલો દ્વિવિરપતિ શબ્દ વિદેશીય જ છે, એમ માનવાનું શું કારણ છે? ભટ્ટાર્ક અને ધરસેનાદિ શબ્દો તો શુદ્ધ સંસ્કૃત ભાષાના જ છે. દ્વિવિર શબ્દ જૈન સાહિત્યમાં વપરાયેલો જોવામાં આવે છે. તેમ છતાં કદાચ તે શબ્દ વિદેશીય હોય, તોપણ દ્વિવિરપતિ શબ્દ સંધિવિગ્રહાધિકૃત અધિકારીની ઉપાધિ તરીકે યોજેલો જોવામા આવે છે. વલભી રાજાઓની પહેલાં યવન, પાર્થીયન, શક વગેરે જાતિઓનાં રાજ્યો પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં થઇ ગયાં હતા. તેઓના રાજકીય શબ્દો વલભી રાજાઓએ વાપર્યા હોય તો તેમા અસંભવિત જેવું શું જણાય છે? આજે શુદ્ધ રજપુતોનાં રાજ્યોમાં રાજવ્યવહારની ભાષામાં અનેક ફારસી અને અંગ્રેજી શબ્દો વપરાય છે, તે ઉપરથી તે રાજ્યોના રાજાઓ વિદેશીય છે, એવું અનુમાન થઇ શકે?

૫૧ Indian Antiquary Vol VII, p. 68–70.
૫૨ મનુસ્મૃતિ અ. ૧૦ શ્લોક ૨૩ તથા ૩૪.

વલભી તામ્રપત્રોમા લખેલી મૈત્રક નામની જાતિ હતી, એમ 'સ્વીકારીએ, તો પણ મિત્ર નામની કોઇ સ્વતત્ર જાતિ હતી, એમ માનવાને જોઇએ તેવા પ્રમાણો મળી શકતા નથી. તે તામ્રપત્રોમાથી આનદપુરના બ્રાહ્મણોને દાન આપ્યાની હકીકત મળી આવે છે, તે ઉપરથી દેવદત્ત ભાડારકર નાગરોનો પેહેલો દેખાવ વલભી રાજાઓની સાથે થયો હતો, એમ કહે છે, તેમ જ તે તામ્રપત્રોમા પ્રતિગ્રહિતા બ્રાહ્મણોમાથી કોઇ નામને અંતે મિત્ર ઉપાધિ જોવામા આવે છે તે ઉપરથી તેમજ આઉદ, રોહીલખડ અને ગોરખપુરના શિલાઓ ઉપરના રાજાઓના નામોની સાથે મિત્ર શબ્દ કોતરાયેલો હોવાથી, મિત્ર નામની સ્વતત્ર જાતિ હતી, એમ તેઓનુ કહેવુ છે

વલભી તામ્રપત્રોમા મિત્રાદિ જે ઉપાધિઓ પ્રતિગ્રહિતા બ્રાહ્મણોની સાથે લખેલી છે, તે નાગરોના ઘણા કાળથી ચાલતા આવેલા શર્મો છે, અને તે શર્મો જાતિ અથવા શ્રેણી સૂચક છે, એમ તેઓની માન્યતા છે વસ્તુત તે ઉપાધિઓ શર્મો નથી મૂળ શર્મ પોતેજ એક ઉપાધિ છે અને બ્રાહ્મણવર્ણ સૂચક તેનો અર્થ થાય છે નાગરો બ્રાહ્મણ વર્ણના છે, તેથી તેઓના નામને અતે શર્મ લગાડવાની જરૂર છે શર્મની પેહેલા મિત્રાદિ ઉપાધિઓ લગાડવામા આવતી હોવાથી વ્યવહારમા તે ઉપાધિઓ શર્મસંજ્ઞાથી ઓળખાય છે પરતુ વસ્તુત તો તે ઉપાધિઓ આમુષ્યાયણોના નામો છે નાગરોના સૌથી જુના પ્રવરાધ્યાયમા તે વિષે નીચે પ્રમાણે લખેલુ છે —

> भूतिभवौ नागदत्तो मित्रदेवौ च वर्म च ।
> गुप्तनन्दौ च घोषश्च शर्मदासौ च दाम च ॥
> त्रातदत्तौ च शर्माण आमुष्यायणसंज्ञका ।
> मुद्गलेनैव मुनिना चतुर्दश इतीरिता ॥[૫૩]

સ્કદપુરાણાન્તર્ગત નાગરખડ જેની રચના મોડામા મોડી ઇ સ ના ચારમા સૈકાના અંતમા અથવા પાચમા સૈકાના આરભમા થઇ છે, તેમા પણ આમુષ્યાયણ વિષે ઉલ્લેખ જોવામા આવે છે વડનગરનુ પ્રથમ નગર નામ પાડનાર તથા ત્યા વસનારા બ્રાહ્મણોને નાગરસંજ્ઞા આપનાર ભર્તૃયજ્ઞનુ બીજુ નામ પ્રભાવદત્ત હતુ, એમ પણ કહેલુ છે[૫૪] તેથી આ શર્મો તે ખરી રીતે આમુષ્યાયણોજ હતા, એ નિ સંશય છે આમુષ્યાયણ શબ્દનો અર્થ આપ્ટેના શબ્દકોષમા अमुष्य ख्यातस्य अपत्यम्, એમ આપેલ છે, અને શબ્દ કલ્પદ્રુમમા ख्यातयशोद्भव અથવા सत्कुलजात એવો આપેલો છે અર્થાત્ મિત્રાદિ જે ઉપાધિઓ નાગરોમા લગ્નાદિક પ્રસગે નામોની સાથે બોલાવવાનો રીવાજ છે, તે ઉપાધિઓ કુળના નામો છે, જાતિ અથવા શ્રેણીના નામો નથી કુળના નામો કુળમા કોઇ પ્રખ્યાત પુરૂષ થઇ ગયો હોય, તેના નામથી, અથવા તે પુરૂષ જે ધધો કરતો હોય, તે ઉપરથી, અથવા તે પુરૂષ જે રાજા અથવા શેઠની નોકરી કરતો હોય, તે રાજા અથવા શેઠના નામ ઉપરથી અથવા નિવાસગામના નામ ઉપરથી અથવા તેવા જ બીજા કારણથી પડી જાય છે ગુહ નામના પુરૂષના નામ ઉપરથી ગોહિલવશનુ નામ પડયુ છે આજે પણ હરેક જ્ઞાતિમા પ્રખ્યાત પુરૂષોના નામો ઉપરથી આખા વશના અથવા કુળના નામો પડેલા

૫૩ પડિત ગગાદત્ત પચોલીકૃત નાગરોત્પત્તિ, પૃ. ૧૨૫.

૫૪ નાગરખડ અ. ૧૦૭ શ્લો ૭૩—૭૪ તથા અ ૧૧૫ શ્લો ૩ (વેકટેશ્વર છાપખાના તરફથી છપાયેલ સ્કદ પુરાણ.)

માટે એક જ બાબત રહે છે. પ્રશ્નોરા નાગરો વડનગરની નાગરજ્ઞાતિની ઉપજ્ઞાતિ છે; તેઓ પોતાને અહિચ્છત્રીય કહે છે. યજુર્વેદના ભાષ્યકાર મહીધર પોતાને અહિચ્છત્રીય કહે છે.[૬૪] ચાહમાન, કદંબ અને સિંદ જાતિઓ પણ અહિચ્છત્રથી આવી હતી, એમ કેટલાક લેખો ઉપરથી જણાય છે. આ અહિચ્છત્ર ગામ હિમાલયની દક્ષિણે ચિનાબ અને સતલજ નદીઓની વચ્ચેના પ્રદેશમા આવ્યું હતું. તે પ્રદેશમાં અહિચ્છત્રની નજીક હાલ જ્યાં કાંગડા ગામ છે, ત્યાં નગર અથવા નગરકોટ નામનું ગામ હતું. તે ગામથી અમુક જાતિનો સમવાય વર્તમાન વડનગર ગામમાં જઇને વસ્યો; તેઓએ તે ગામનું નામ નગર પાડ્યું. અને પોતાને નાગરસંજ્ઞાથી ઓળખાવવા લાગ્યા. તેજ પ્રમાણે તેજ જાતિનું બીજું ટોળું બુલંદશહરમાં ગયું; આજ ત્યાં ગુર્જર નાગરો છે, તેઓ તે જાતિના અને તે ગામના છે; તેજ પ્રમાણે ગુજરાતમાં નાગર વાણીયાની જાતિ, જાટોમાં નગર નામની જાતિ–વગેરે જ્યા જ્યાં નાગરસંજ્ઞાથી ઓળખાતી જાતિઓ છે, તે સઘળી નગરકોટમાંથી જ તે તે સ્થળોએ ગઇ હતી, અને તેજ કારણથી તેઓની નાગરસંજ્ઞા પડેલી છે. એ પ્રમાણે શ્રીયુત્ દેવદત્ત ભાડારકરની વિવાદકોટિ છે.

પરંતુ પ્રશ્નોરા પોતે અહિચ્છત્રના હતા, તેથી વડનગરાનાગરો મૂળ નગરકોટના નિવાસીઓ હતા, એમ માનવાને કંઇ પણ સ્વતંત્ર પ્રમાણ નથી; પ્રત્યુત, નાગરખંડમાંથી તો તેઓ કુરૂક્ષેત્રમાંથી આવ્યા હતા, એમ સ્પષ્ટ થાય છે. નાગરખંડમાં કોઇ પણ સ્થળે અહિચ્છત્રનું નામ લખેલું જોવામા આવતું નથી. છતાં પ્રશ્નોરા પોતાને શા માટે અહિચ્છત્રીય કહે છે? તે પ્રશ્નનું સમાધાન નાગરખંડમાંથી જ થઇ શકે છે. નાગરખંડમાં લખેલું છે કે–વડનગર જેનું મૂળ નામ ચમત્કારપુર હતું, તે ચમત્કારપુરના રાજાઓના ભયથી કેટલાંક ગોત્રના બ્રાહ્મણો હિમાલયમાં ભાગી ગયા હતા, ત્યાંથી ઇંદ્રે તેઓને સમજાવીને ચમત્કારપુરમાં પાછા આણ્યા.[૬૫] આ બ્રાહ્મણો ગર્તાતીર્થમાં વસ્યા હતા; અને તેઓની આજીવિકા ચમત્કારપુરના બ્રાહ-

---

૬૪. મંત્રમહોદધિ, તરંગ ૨૫ શ્લો. ૧૨૧.

૬૫ इन्द्रोऽपि विष्णुवाक्येन हिमवंतं समागतं ॥
ऐरावतं समारुह्य नागेन्द्रं पर्वतोपमम् ॥ १ ॥
तत्रापश्यद्द्विजांस्तान्स चमत्कारसमुद्भवान् ॥ २ ॥
इन्द्र उवाच ॥ हाटकेश्वरजं क्षेत्रं त्यक्त्वा तीर्थमयं शुभम् ॥
कस्मादत्र समायाता हिमार्त्तिजनके गिरौ ॥ १२ ॥
ब्राह्मणा ऊचुः । अस्माभिस्तेन दोषेण त्यक्तं स्थानं निजं हि तत् ॥ २३ ॥
अपरं तत्र भूपोऽस्ति देशे दानपरः सदा ॥
आनर्त्ताधिपतिर्ख्यातः सर्वभूमौ सदैव स ॥ २७ ॥
ददाति विविधं दानं हस्त्यश्वकनकादिकम् ॥
यदि तत्र न गृह्णीमस्तदा कोपं स गच्छति ॥ २८ ॥
भूपाले कोपमापन्ने स्वजनेषु विरोधिषु ॥
सिद्धिर्नो तपसोऽस्माकं तेन त्यक्तं निजं पुरम् ॥ २९ ॥
इत्युक्तास्तेन ते सर्वे शक्रेण सह तत्क्षणात् ॥
कश्यपश्च कौण्डिन्यः उक्षणाशः शार्कवो द्विषः ॥ ४६ ॥
वैजवापश्चैव षष्ठः कापिष्ठलो द्विकस्तथा ॥
एतत्कुलाष्टकं प्राप्तमिन्द्रेण सह पार्थिव ॥ ४७ ॥ અ. ૨૦૭.

ણોથી ચાલતી હતી તેઓ ચમત્કારપુરના રાજાઓનુ પૌરોહિત્ય પણ કરતા હતા [૬૬], તે બ્રાહ્મણોજ અહિચ્છત્રથી આવ્યા હતા, એવી માન્યતા ચાલી આવે છે [૬૭] આજ કારણથી તેઓ અહિચ્છત્રથી આવેલા છતા ચમત્કારપુરના બ્રાહ્મણોએ તેઓને પોતાની જ્ઞાતિમા દાખલ કર્યા હતા. વળી જે કાળમા અહિચ્છત્રથી ચાહમાન, પ્રતિહાર, કદબ અને સિંદ જાતિઓ આવી હતી, તે કાળમા અથવા હૂણ અને મૈત્રક જાતિઓના કાળમાથી જ નાગરોનો પ્રથમ દેખાવ થાય છે, તેમ પણ નથી ઈ સ ૧૧૪૨ (વિ સ ૧૨૦૮) ની સાલની વડનગરની કુમારપાળ પ્રશસ્તિની પેહેલા પણ નાગર જ્ઞાતિના અસ્તિત્વના ઘણા લિખિત આધારો મળે છે ઇ સ ૧૧૯૬ મા અણહીલવાડપાટણનિવાસી નાગરબ્રાહ્મણ વામનના પુત્ર લક્ષ્મીધરે વિરૂદ્ધવિધિવિધ્વસ નામનો ગ્રથ રચ્યો છે તે ગ્રથમાં તેઓએ પોતાના વશનો વૃત્તાંત આપ્યો છે, તે ઉપરથી તેઓના વશના પૂર્વજોનો મૂળ પુરૂષે ઘણા વર્ષો પેહેલા વડનગરથી કાશીએ જઇ નિવાસ કર્યો હતો, એમ જણાય છે [૬૮] ઇ સ ૭૪૬ (વિં સ. ૮૦૨) ના વનરાજના તામ્રપત્રના એક શ્લોકમા નાગરજ્ઞાતિનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ કરેલો છે [૬૯] વરાહમિહિરકૃત બૃહત્સંહિતામા અને તે પેહેલા ઓછામા ઓછા ૧૦૦ વર્ષ પેહેલા રચાયેલી કાશ્યપ સંહિતામા પણ જ્ઞાતિસૂચક નાગર શબ્દ જોવામા આવે છે [૭૦] નાગરોના મળી આવતા સઘળા પ્રવરાધ્યાયોમા ઉપર્યુક્ત આયુષ્યાયણો વિ સં ૨૮૩ (ઇ સ ૨૨૭) થી પ્રચલિત હતા, એમ લખેલુ છે [૭૧] તે ઉપરથી ઉપર કહેલી સઘળી જાતિઓનો હિદુસ્થાનમા પ્રવેશ થયો, તે પેહેલા ઘણા વર્ષોથી નાગરજ્ઞાતિ વડનગરમા વસતી હતી, એમ સિદ્ધ થાય છે એથી ઉલટુ, તે જ્ઞાતિ નગરકોટમાથી આવ્યાનુ અનુમાન ઉપજાવે, તેવુ પ્રમાણ મળી આવતુ નથી

શ્રીયુત દેવદત્ત ભાડારકર મૈત્રિક જાતિને ગુર્જરજાતિની એક શાખા ગણે છે, અને તેજ કારણથી નાગરોમા ગુર્જરજાતિનુ સાંકર્ય છે, એમ તેઓની માન્યતા થયેલી છે પરતુ મૈત્રિકજાતિને ગુર્જરજાતિ સાથે કઈ પણ સંસર્ગ હતો, એમ માનવાનુ કારણ મળતુ નથી, તેજ રીતે નાગરજ્ઞાતિને મૈત્રિકો અથવા ગુર્જરોની સાથે કઇ પણ સબધ હતો, એમ માનવાને પણ કઇ આધાર મળતો નથી. ગુજરાતિ ભાષા ગુર્જરજાતિની ભાષા હતી અને રાજસ્થાનની ઇતર ભાષાઓની જેમ તેની મૂળ ઉત્પત્તિ પાહાડી નામની ભાષાથી છે, એમ તેઓ માને છે ગુજરાતી ભાષાની ઉત્પત્તિ ગમે તેમાથી હોય, પણ તે ભાષા બોલનારા સઘળા મનુષ્યો એકજ જાતિના હોવાનુ કઇ કારણ નથી જો એમ હોય તો અમેરિકામા વસતી નિગ્રોજાતિ જે હાલમા અંગ્રેજી ભાષા બોલે છે, તેને એગ્લોસેક્સન જાતિ માનવી પડે તેમ છતા પ્રાચ્યવિદ્યામહાર્ણવ નગેન્દ્રનાથ વસુએ 'નાગરો અને નાગરી લિપિ'–એ નામના લેખમા અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ

૬૬ નાગરખડ અ ૧૨૫ તથા ૧૨૬

૬૭ પડિત ગગાશકર પ ચોક્ષીકૃત નાગરોત્પત્તિ, પૃ ૩૯

૬૮ ત્રિમાસિક, પુ ૯ અ ૩, પૃ ૯૦

૬૯ श्रीमाली उसपालाश्च पौरवाताश्च नागरा ॥
दिक्पाला गुर्जरा मोढा, ये षायुघटघासिन ॥
બુદ્ધિપ્રકાશ, નવેબર, ઇ સ ૧૮૮૧

૭૦ વરાહમિહિરકૃત બૃહત્સહિતા, અ ૧૯ અને તેની ઉપર ભટ્ટ ઉત્પલની ટીકામા કશ્યપ સહિતામાથી કરેલો ઉલ્લેખ શ્લો ૧૧–૧૨.

૭૧ ત્રિમાસિક, પુ ૪, અ ૧, પૃ ૧૭

કર્યું છે કે—નાગરી લિપિ વડનગરમાં વસતા નાગરોએજ શોધી કાઢી છે. મદ્રાસ ઇલાકામાં વસતી નાગર–ઉપજ્ઞાતિ હજુ પણ તેજ લિપિનો ઉપયોગ કરે છે.[૭૨] તે ઉપરથી પણ જણાય છે કે—ગુજરાતિ ભાષા અને તે સમયમાં ચાલતી લિપિ સાથે નાગરોને કંઇ પણ સંબંધ ન હતો. ડાક્ટર ગ્રીયર્સને શ્રીયુત દેવદત્ત ભાંડારકરના લેખની સમાલોચના કરતાં નગેન્દ્રનાથનાં પ્રમાણોને વજનદાર ગણેલા છે.[૭૩] અર્થાત્ ભાષાના કારણથી પણ નાગરો અને ગુર્જરોને કોઇ પણ પ્રકારનો સંબંધ હોવાનું અનુમાન થઇ શકતું નથી.

જ્યારે એમ છે, ત્યારે એક પ્રશ્ન રહે છે કે—હિંદુસ્થાનમાં ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોએ જુદી જુદી જાતિઓમાં નાગર સંજ્ઞાવાન્ ઉપજ્ઞાતિઓ છે, તેનો ખુલાસો શી રીતે થઇ શકે છે? તેનો ખુલાસો કદાચ ન થઇ શકતો હોય, તો પણ માત્ર બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રિય, વૈશ્ય, શૂદ્ર અને મ્લેચ્છોમાં[૭૪] પણ નાગર નામની ઉપજ્ઞાતિઓ છે, તેજ હકીકત એવી છે કે—એકજ જાતિ હિંદુઓની નિકૃષ્ટતમ જ્ઞાતિથી આરંભીને ઉત્તમોત્તમ જ્ઞાતિમાં દાખલ થઇ જાય, તે કેવળ અશક્ય અને અસંભવિતજ છે. છતાં, તે પ્રશ્નનો પણ ખુલાસો થઇ શકે તેમ છે. નાગર-જ્ઞાતિના વડનગરા, વિશનગરાદિ છ વિભાગો થયે કંઇ વિશેષ કાળ વ્યતીત થયો નથી. તે સમયમા અને તેની પહેલાં જેઓને જ્ઞાતિથી બહિષ્કૃત કરવામાં આવતા હતા, તેઓ બાહ્ય કહેવાતા હતા. આજે પણ પ્રત્યેક વિભાગના બાહ્ો અથવા વાયડો છે, તેમજ કોઇ પણ વિભાગ સાથે સંબંધ નહિ ધરાવનાર સ્વતંત્ર નાગરબાયડનો વિભાગ પણ છે.[૭૫] તે બાહ્ય નાગરો ભિન્ન ભિન્ન સ્થળોએ જઇને તે તે સ્થળોની અનુકૂળતા પડતી જ્ઞાતિઓ સાથે લગ્નસંબંધથી જોડાઇ જતા હતા; અને એ રીતે લગ્નથી ઇતર જ્ઞાતિઓ સાથે જોડાયેલાં મનુષ્યોની પ્રજા તેમજ તે પ્રજા સાથે સંબંધ રાખનારા તે તે જ્ઞાતિનાં મનુષ્યોનો પૃથક્ વિભાગ પડી જતો હતો. આ પ્રમાણે જે જે જ્ઞાતિઓમા તેવા પૃથક્ વિભાગો પડી જતા હતા, તે વિભાગો તે તે જ્ઞાતિઓની ઉપજ્ઞાતિ ગણાવવા લાગી, અને તે ઉપજ્ઞાતિઓ નાગર સંજ્ઞાથી ઓળખવા લાગી. ઉત્તમ, મધ્યમ અને નિકૃષ્ટ—સઘળી જ્ઞાતિઓમા એટલી બધી નાગર સંજ્ઞાવાળી ઉપજ્ઞાતિઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, તેનો જો કંઇ પણ સંભવિત ખુલાસો હોય, તો તેજ ખુલાસો છે. જો એમ ન હોય તો પંજાબની વાયવ્ય સરહદ ઉપર નાગર નામના પ્રાતમા વસનારી નાગરસંજ્ઞા ધારણ કરતા છતા મુસલમાન ધર્મ પાળનારી જાતિનાં સામુદ્રિક લક્ષણો આર્યજાતિનાં લક્ષણો સાથે મળતાં આવે છે, તેનું શું કારણ છે? સર હરબર્ટ રીઝલીએ માનવાકૃપરિમિતિના કોષ્ટકમા તેઓને તુર્ક—ઇરાની જાતિમાં મુકેલ છે; પરંતુ તેઓ પોતેજ તેઓને માટે કહે છે કે—" તે જાતિની જે વિગતો મળી આવી છે, તે બહુ અપૂર્ણ છે; વિશેષ અન્વેષણ કરતા તે જાતિ શુદ્ધ આર્ય હોય, એમ સંભવિત જણાય છે.[૭૬] તેજ પ્રમાણે જાટ જાતિમા પણ નાગર નામની ઉપજ્ઞાતિ છે. જાટ અને રજપૂતોને સર.

---

૭૨ Journal of the Asiatic Society of Bengal Vol. LXV. P. I, No. 2, p. 114-13.

૭૩ Indian Antiquarp, May 1911, p. 152.

૭૪ People of India by H. Risley (3rd ed.), p. 35.

૭૫ Census of India (1901) Vol. IX. P. I. Ch. 8; Castes & Tribes (of Bom. Pres.)

૭૬ People of Iudia by H. Risley, p. 35.

હર્બર્ટ રીઝલીએ માનવાકૃપરિમિતિ પ્રમાણે શુદ્ધ આર્યમા ગણેલ છે[૭૭] આ ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે નાગરમુસલમાનો અને નાગરજાટો જેઓના સામુદ્રિક લક્ષણો હિંદુસ્થાનની બહારની જાતિઓ સાથે મળતા આવતા નથી, તેઓ હિંદુસ્થાનની બહારથી આવીને હિંદુસ્થાનની સરહદ ઉપર અથવા પજાબ અને રજપૂતાનામા વસ્યા ન હતા, પરતુ વડનગરમા બહિષ્કૃત થયા પછી તેઓ તે તે સ્થળોએ જઇને વસ્યા હતા અને ત્યાની જાતિઓમા ભળી ગયા હતા અહાર નામનું ગામ બુલદશહર નગરથી ૨૧ માઇલ દૂર ગગાનદીને તીરે આવેલુ છે ત્યાના નાગ બ્રાહ્મણો ઔરગઝેબના વખતમા મુસલમાન થઇ ગયા હતા, તે ઐતિહાસિક પ્રમાણુ ઉપરની કલ્પનાને સપૂર્ણ પુષ્ટિ આપે છે[૭૮અ]

એ સઘળી હકીકતો ઉપરથી સહેજ પ્રતીત થાય છે કે—નાગરજ્ઞાતિ વિદેશીય જાતિઓની સકરજાતિ છે, તે કલ્પના કેવળ અસભવિત અને પ્રમાણુશૂન્ય છે

(૩) 'શિવજીએ નાગરોને ઉત્પન્ન કર્યા' તે દતકથાનુ અપ્રામાણ્ય.

બોમ્બે ગેઝીટીયર (પુ ૯ ભા ૧)મા રા રા, શ્રી ભીમભાઇ કૃપારામે ગુજરાતના બ્રાહ્મણો વિષેની હકીકતોનો કરેલ સંગ્રહ પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યો છે ગુજરાતના નાગર બ્રાહ્મણો વિશે તેઓએ જે દતકથાઓ સગ્રહી છે," તે પૈકી 'શિવજીએ ચોખાના દાણામાથી છ જાતિના નાગરો ઉત્પન્ન કર્યા,' તે કથાનુ મૂલ શાલાખડના વૈશાખમાહાત્મ્યમા તથા કેદારખડમા છે, એમ ભરતપુરની ઇગ્રેજી નિશાળના હેડમાસ્તર રા શ્રી ગગાશકર પચોલીએ હિંદી ભાષામા રચેલ નાગરોત્પત્તિ નામના પુસ્તક ઉપરથી જણાય છે તે પુસ્તકમા એવી હકીકત આપવામા આવી છે કે—

'હિમાચલ રાજાની પુત્રી પાર્વતીજીના વિવાહસમયે બ્રહ્મદેવ આચાર્યપદે હતા તેઓ પાર્વતીજીનુ સૌન્દર્ય જોઇને મોહિત થઇ ગયા' બ્રહ્મદેવના આવા નૈર્લજ્યથી શિવજી કોપાયમાન થયા અને તેઓને આચાર્યપદથી દૂર કર્યા વિવાહવિધિ આગળ ચલાવવા માટે તેઓએ પોતાના કપોળ ઉપર ચોઢેલા અક્ષતોમાથી અરાઢ બ્રાહ્મણો ઉત્પન્ન કર્યા, તેમાંના બાર બ્રાહ્મણોને દેવકન્યાઓ પરણાવી, અને તેઓને હાટકેશ્વરક્ષેત્રમા નિવાસ કરવાની તથા પતિગ્રહ નહિ કરવાની આજ્ઞા કરી કઇક કાલાન્તરે તે ૧૨ બ્રાહ્મણોના ૭૨ પુત્રો થયા, અને તે ૭૨ મૂળ પુરૂષોના વશજો નાગરો કહેવાયા તેમજ ૭૨ ગોત્રો તેઓમા પ્રચલિત થયા'[૭૮]

રા રા શ્રી ભીમભાઇ કૃપારામે તેના સબધમા બીજી એક કથા એવી કહી છે કે—'દક્ષે પોતાના જામાતા શકરને પોતે કરેલ યજ્ઞમા આમત્રણ નહિ કરવાથી તેમજ સઘળા બ્રાહ્મણો તે યજ્ઞમા ગયેલા હોવાથી શકરે છ બ્રાહ્મણોને ઉત્પન્ન કર્યા, અને તે છ બ્રાહ્મણોને મૃત્યુ લોકમા મોકલાવ્યા ત્યા તેઓને નાગ લોકો સાથે કલહ થયો નાગોથી અબાધિત રહેવાને શકરે તેઓને નગર નામનો મત્ર શીખવ્યો અને તે ઉપરથી તેઓ નાગરો કહેવાયા'

વલ્લભ કવિએ નાગરોત્પત્તિ નામનુ કાવ્ય રચ્યુ છે, તેમા પણ ઉપર્યુક્ત દતકથા આપવામા આવી છે, ભાવનગરના પ્રશ્નોરા કવિ જગન્નાથે નાગરરત્નમહોદય નામનુ સસ્કૃત

---

૭૭ તેજ, પૃ ૪૯

૭૮અ હિદી વિશ્વકોષ, ભાગ ૨ પૃ ૪૫૯ શબ્દ અહાર

૭૮ રા રા ઓ ગગાશકર પચોલી કૃત નાગરોત્પત્તિ, પૃ. ૭–૮.

ભારતના કાળમાં પણ ગંગા નદીને ઉત્તર તીરે, કુરૂક્ષેત્રમાં, ખાંડવવનમાં અને ઇક્ષુપતી નદીને તીરે તેઓનું સમૃદ્ધિશાલી રાજ્ય હતું, એમ કહેવામાં આવ્યું છે.[૯૧] પાંડવોએ ખાંડવવન બાળીને અને જન્મેજયે તેઓની સાથે ઘોર સંગ્રામ કરીને તેઓનો નાશ કર્યો હતો. ગંગાદ્વાર પાસેના પ્રદેશના નાગરાજાની કન્યાને અર્જુન પરણ્યો હતો.[૯૨] તે ઉપરથી તેમજ મથુરાની પડોશમા કાલીય નાગને શ્રીકૃષ્ણે માર્યો હતો,[૯૩] તે ઉપરથી નાગલોકોનું તે સમયમાં હિંદુસ્થાનના મોટા ભાગમાં રાજ્ય હતું, તે સિદ્ધ થાય છે. હરિવંશ (અ. ૩૭) માં કહ્યા પ્રમાણે યદુરાજાને નાગકન્યાથી થયેલા બે પુત્રોએ દક્ષિણમા સહ્યાદ્રિ પર્વતની આસપાસ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું.[૯૩] એમ જણાય છે કે–કાશ્મીરના મૂળ નિવાસીઓ નાગલોકો હતા. કાશ્મીરના પ્રથમ રાજા ગોનર્દે તેઓને હરાવીને ત્યાં આર્યરાજ્ય સ્થાપિત કર્યું હતું, અને ૪૯ મા રાજા જ લૌકે તેઓનો સંપૂર્ણ પરાજય કર્યો હતો.[૯૪] ત્યાર પછી તેઓ હિંદુસ્થાનની સરહદ ઉપર ગાંધાર, તાતાર તેમજ પંજાબમા ભાગી ગયા હતા. રાજા રણાદિત્યે ચિનાબ નદીને સામે તીરે જ્યાં તેઓએ રાજ્ય સ્થાપ્યું હતું, ત્યા તેઓની સાથે યુદ્ધ કર્યું હતું અને તેઓની રાજકન્યાઓને પરણ્યો હતો.[૯૫] ઇ. સ. ના ૨ જા, ૩ જા અને ચોથા સૈકામા નવકુલના નાગલોકોનું રાજ્ય- મથુરા, અર્વાચીન કાન્તિપુરી, ભરતપુર, ધોળપુર, ગ્વાલીયર, બુંદેલખંડ, ભિલ્સા અને સાગરમા હતું.[૯૬] તે વંશના છેલ્લા રાજા ગણપતિનાગ ને મગધ દેશના ચક્રવર્તી રાજા સમુદ્રગુપ્તે હરાવ્યો હતો, એમ અલ્હાબાદના એક શિલા લેખથી જણાય છે.[૯૭]

આ સર્વ હકીકતથી એ તો સિદ્ધ થાય છે કે–પ્રાચીનકાળથી મધ્યકાળ સુધી આખા હિંદુસ્થાનમા અનેક પ્રદેશોમા નાગ લોકોનું રાજ્ય હતું. પુરાણો પ્રમાણે તેઓ કશ્યપ પ્રજાપતિની પૃથક્ સૃષ્ટિ હતી,[૯૮] અર્થાત્ અનાર્ય હતા, નાગલોકોનું પ્રાબલ્ય હિંદુસ્થાનમાં જ નહિ પણ અમેરિકામા શકવંશીય નાગલોકોની વસતિ હતી, તેમજ નાગવંશીય લીદીયાન રાજાએ ઘણા દેશો જીતી લઇ તાબે કર્યા હતા.[૯૬] લેડબીટરે એક સ્થળે લખ્યું છે કે–આટલાંટીસમાં વસતી મનુષ્યની ચોથી મુખ્ય જાતિની ટોલ્ટેક નામની ઉપજાતિ હતી, તે જાતિનાં મનુષ્યો નાગ કહેવાતા હતા.[૯૯] મેડમ બ્લેવટસ્કી પણ કહે છે કે–ટીબેટના અને હિંદુઓના શાસ્ત્રોમાં જે નાગો વિશે કહ્યું છે, તેઓ મનુષ્ય જ હતા; પરંતુ તેઓએ સૃષ્ટિનું રહસ્યજ્ઞાન તેમ જ યૌગિક સિદ્ધિઓ સંપાદન કરી હતી, તેમજ તેઓ નાગ એટલે સર્પની ઉપાસના કરતા હતા.[૧૦૦] પુરાણોમા નાગલોકો હાટકેશ્વરના ઉપાસકો[૧] અને રાજતરંગિણીમા

---

૯૧ મહાભારત, આદિ પર્વ, અ. ૩ શ્લો. ૧૩૭-૪૦.
૯૨ તેજ, અ. ૨૧૪.
૯૩ સી. વી. વૈદ્યકૃત Epic India, પૃ. ૩૪.
૯૪ રાજતરંગિણીત. ૧.
૯૫ તેજ, તરંગ, ૩.
૯૬ Cyclopacdia of Iudia Vol II p. 1042.
૯૭ Early History of Iudia by V. Smith (2nd ed) p. 269.
૯૮ વરાહપુરાણ
૯૯ થીયોસોફીસ્ટ, ઇ. સ. ૧૯૧૦, સપ્ટેંબર, પૃ. ૧૫૯૨.
૧૦૦ Secret Doctrine, Vol. I P. I pp. 435-40.
૧ લિંગપુરાણ સ. ૧ શ્લો. ૫૪.

તેઓ શંકરના ઉપાસકો હતા[૨] એમ લખ્યું છે નવકુલના નાગરાજાઓના સિક્કાઓમા એક બાજુએ વૃષ એટલે નન્દીનું ચિન્હ કોતરેલું છે, તે ઉપરથી પણ તેઓ શંકરના ઉપાસકો હતા એમ સ્પષ્ટ થાય છે[૩]

નાગલોકો અનાર્ય હતા અને આર્યોની સાથે તેઓને કટ્ટી શત્રુતા હતી, એ તો ઉપરની હકીકતથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કોઇ કોઇ પ્રસંગે કેટલાક રાજાઓએ તેઓની કન્યાઓ સાથે લગ્ન કર્યા છે, પરંતુ વિશેષત આખી આર્યપ્રજા અને નાગલોકો પરસ્પર શત્રુઓ તરીકે જ રહેલા છે નાગરખંડના મોટા ભાગમાં નાગલોકો સાથેના વિગ્રહનો જ ઇતિહાસ છે, એમ કહીએ તો ચાલે વડનગરની સરહદ ઉપર તેઓનું રાજ્ય આવ્યું હતું, તેથી તેઓ નાગરોને વારંવાર સતાવ્યા કરતા હતા અને લાગ ફાવે તેઓની સ્ત્રીઓનું પણ હરણ કરી જતા હતા[૪] એક વખત આખું વડનગર તેઓએ બાળી નાખ્યું હતું, અને હવે પછી કહેવામા આવશે તેમ કોઇ બળવાન્ રાજાએ તેઓનો સમૂળ સંહાર કર્યો, ત્યાં સુધી નાગરો વડનગરને પાછું હસ્તગત કરી શક્યા ન હતા નાગરખંડમા, શાખાખંડમાં કે કોઇ બીજા ગ્રંથમા નાગથી નાગરોની ઉત્પત્તિ કહેવામા આવી નથી નાગથી નાગરોની ઉત્પત્તિ હોત તો પરસ્પર હાડવેર હોત નહિ વળી નાગ સાથે કંઇ પણ સંબંધ હોત તો તેઓના સામાજિક અથવા ધાર્મિક રીતરીવાજોની થોડી ઘણી અસર પણ નાગરોને થઇ હોત અને તેનો કંઇ અવશેષ આજે તેઓમા જોવામા આવત અગરવાલ વૈશ્યોમા નાગની ઉપાસના હજુ પણ પ્રચલિત છે, તેઓના બધા મળીને ૧૭½ ગોત્રો ગણાય છે, તે પૈકી તેઓની પૂર્વજ નાગવંશીય માતામહી ઉપરથી નાગેન્દ્ર નામનું અર્ધ ગોત્ર ગણવામા આવે છે[૫] છોટાનાગપુરના નાગવંશીય રાજાઓમા નાગની ઉપાસના પ્રચલિત છે[૬] તે બન્ને જ્ઞાતિઓમા માતપિતામાથી એક આર્ય હોવાથી, તેઓની હિંદુઓની ઉચ્ચ જ્ઞાતિઓમાં ગણના થાય છે પરંતુ, અહિવાસીજાતિ અને આશામના પહાડોમા વસતા નાગાઓની જાતિ અનાર્ય જ મનાય છે પંજાબ અને અફગાનીસ્થાનની સરહદ ઉપર હઝ અને નાગર નામના પ્રદેશો છે, તે પ્રદેશોમા ખુરૂખી ભાષા બોલનારી એક જાતિ વસે છે. તેઓની ભાષાનો પૃથ્વી ઉપરની મુખ્ય ભાષાઓ પૈકી કોઇ પણ ભાષામા સમાવેશ થતો નહિ હોવાથી, તેઓના પૂર્વજો નાગ લોકો હોવા જોઇએ, એમ ડાકતર ગ્રીયર્સનનું માનવું છે[૭] આવી અનાર્ય જાતિના વંશજો બ્રાહ્મણ તરીકે સ્વીકારાય, અને તેઓ પોતાની જ જાતિના લોકો સાથે સતત્ વિગ્રહ કર્યા કરે, એટલું જ નહિ પણ તેવી હકીકતનો કોઇ પણ પ્રાચીન ગ્રંથમાં ઇસારો પણ ન હોય, તેમજ તેઓની સાથેનો સંબંધસૂચક કંઇ પણ અવશેષ પણ ન રહે, તે કેવળ અસંભવિત જ છે તેવી નિર્મૂલ દંતકથા ઉપર કોઇ પણ બુદ્ધિમાન્ પુરૂષ કંઇ પણ આધાર રાખી શકે નહિ

---

૨ તરંગ ૧ શ્લો ૩૨

૩ રાખાલદાસ બેનરજી કૃત પ્રાચીન મુદ્રા (બંગાળી) પૃ ૧૨૦

૪ નાગરખંડ અ ૧૧૬

૫ નગેન્દ્રનાથ વસુ કૃત બંગેર જાતીય ઇતિહાસ, વૈશ્યકાંડ, ભા ૧ પૃ ૨૧૮

૬ People of India by H Risley p 96

૭ Indo Aryan Races by Rama,rrsa.l Chanda p 77

૧૩

(૫) હોમો આલ્પાઈન જાતિ અને નાગરો.

બંગાળાની વારેન્દ્રઅનુસંધાનસમિતિના મંત્રી શ્રીયુત રમાપ્રસાદ ચંદે ઈન્ડો–આર્યન જાતિઓ (Indo–Aryan Races) નામનું પુસ્તક લખી ઇ.સ. ૧૯૧૬ માં તે સમિતિ દ્વારાએ પ્રસિદ્ધ કર્યું છે. તે પુસ્તકમાં તેઓએ એમ સ્થાપિત કરવા પ્રયત્ન કર્યો છે કે–ઉત્તર હિંદુસ્થાનની મધ્ય દેશની પ્રજા સિવાય, પશ્ચિમ પંજાબ, રજપુતાના, કાઠિયાવાડ, ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, મગધ, બંગાળા વગેરે દેશોની આર્યપ્રજાનું મૂળ વિદેશીય છે; મધ્યદેશની ક્ષત્રિય અને વૈશ્યજાતિ પણ એશીયામૈનરમાંથી આવી છે, અને મધ્યદેશની આસપાસના પ્રદેશોમાં વસતી બ્રાહ્મણ, રજપુત, કાયસ્થાદિ જાતિઓ મધ્યએશીયામાથી આવી છે. મધ્યએશીયામાં એક કાળે હોમો આલ્પાઇન નામની જાતિ વસતી હતી, તે જાતિની શાખાઓજ તે તે પ્રદેશોમાં આવીને વસેલી છે. તે સિદ્ધાન્તની પુષ્ટિમાં તેઓનો વિવાદનિષ્કર્ષ નીચે પ્રમાણે છે.

(૧) વૈદિક કાળમા હિંદુસ્થાનમા પ્રથમ આવેલી બે જાતિઓ હતી. (૧) પેહેલી ગૌરવર્ણ પુરોહિત જાતિ અને (૨) બીજી યજમાન જાતિ. ઋગ્વેદ (૭–૩૨–૧) માં વાસિષ્ઠોને ગૌરવર્ણના અને કાણ્વોને શ્યામવર્ણના કહ્યા છે. મંડળ ૪–૨–૧૫ માં અંગિરાઓને ઘોપુત્રો તથા મંડળ ૧૦–૬૨–૫ માં અગ્નિપુત્રો કહ્યા છે; મંડળ ૭–૩૩–૧૧, ૧૩ માં વસિષ્ઠ અને અગસ્ત્યને વરૂણપુત્રો કહ્યા છે, અથર્વવેદ (૬–૧૧–૧૧) માં અથર્વાને વરૂણપુત્ર અને ઐતરેય બ્રાહ્મણ (૫–૧૧–૧૧) માં ભૃગુને પણ વરૂણપુત્ર કહેલ છે. મહાભારત (શાન્તિ પર્વ અ. ૨૯૬ શ્લો. ૧૭–૧૮) માં અંગિરા, વસિષ્ઠ, ભૃગુ અને કશ્યપ, એ ચાર મૂળગોત્રો છે, એમ કહ્યું છે. પાણિનિ (૫–૧–૧૧૫) સૂત્ર ઉપર પાંતજલ મહાભાષ્યમાં બ્રાહ્મણોને ગૌરવર્ણના, અને પિંગલ અથવા કપિલ કેશના કહ્યા છે. તે ઉપરથી તે ચાર ઋષિઓ અને તેઓના અપત્યોના વંશજોની જાતિ શુદ્ધ વૈદિક આર્યજાતિ હતી. બીજા હાથ તરફ વિષ્ણુપુરાણ (૪–૧૯–૧૦) મા કણ્વને પોરવવંશી ક્ષત્રિય રાજા અજમીઢનો પુત્ર કહ્યો છે, અને ઐતરેય બ્રાહ્મણ (૭–૧૭–૬,૭) મા વિશ્વામિત્રને રાજપુત્ર અને ભરતર્ષભ કહેલ છે. તે ઉપરથી તે બે ગોત્રો યજમાનજાતિનાં હતાં. એ રીતે પુરોહિતજાતિમાં પણ ગૌરવર્ણની ઋષિજાતિ અને શ્યામવર્ણની ક્ષત્રિય જાતિનું મિશ્રણ થયું હતું. યજમાન જાતિમાં યદુ, તુર્વસુ, દ્રુહ્યુ, પુરૂ વગેરેના નામો વેદોમાં જોવામા આવે છે. કાઠકસંહિતા (૧૧–૬) મા વૈશ્યનો વર્ણ શુકલ અને ક્ષત્રિયનો વર્ણ ધુમ્ર કહેલો છે. ઋગ્વેદમાં (૬–૨૦–૧૨) મા યદુ અને તુર્વસુને ઇન્દ્ર સમુદ્રને પેલે પારથી લાવ્યાનું લખ્યું છે, (૧૦–૬૨–૧૦ માં) તેઓને દાસ પણ કહેલા છે. હરિવંશના પર્વ ૨ અધ્યાય ૩૭ માં ઇક્ષ્વાકુવંશના હર્યશ્વ રાજાની કથા છે. હર્યશ્વ રાજા સૌરાષ્ટ્રમા અને આનર્ત્તમાં રાજ્ય કરતો હતો, અને તેના પુત્ર યદુના વંશજો ત્યાથી ઉત્તરમા આવ્યા, એમ તેમાં કહ્યું છે. બીજી તરફ ઉત્તર ઇજિપ્તમા આવેલ તેલ–એલ–અમર્ણમાંથી મળી આવેલા પ્રસ્તરલેખોમાં ઝીરીઅસનીના રાજા આર્ત્તમન્ય, હાજીના રાજા મવર્ઝન, ફીલીસ્ટીનના રાજા સુબન્ધુ, જેરૂસાલેમના રાજા સુવરદત્ત, સુસીહમના રાજા સુતર્ણ, યશદત્ત, ઝર્દમીસ્દ વગેરે આર્યનામોને મળતા નામો લખેલા છે. ઉત્તરમેસીપોટીમીયામા પ્રાચીન મિતનીવંશના રાજાઓમાં સૌસત્ર, અર્તતમ, સુતર્ણ, તુસ્રત; આર્તસ્વર, મતિવજ–આદિ રાજાઓનાં નામો જોવામાં આવે છે. તદુપરાંત ઇ. સ. પૂ. ૧૪૦૦ મા મિતનીરાજા મતિવજ અને હિટ્ટિના રાજા

સુવિક્ષુલ્યુમ વચ્ચે થયેલા સંધિપત્રના લેખમા, 'મિત્ર, વરૂણ, 'ઇન્દ્ર અને નાસત્ય દેવોના નામો જોવામાં આવે છે તે સઘળી હકીકતો ઉપરથી ઇ સ, પૂ ૧૫ મો અથવા ૧૬ માં સૈકામાં, એશિયામૈનરમા વસતી વૈદિક આર્ય પ્રજાનું એક ટોળુ આરમી સમુદ્ર દ્વારાએ સૌરાષ્ટ્રમા આવ્યુ, અને તેના વશજો ઉત્તરમા આવી મધ્ય દેશમા પુરોહિતો સાથે રાજ્ય કરવાં લાગ્યા તે એશીયામૈનરમાથી આવેલી આર્ય પ્રજામાથી ક્ષત્રિય અને વૈશ્ય-એ બે વર્ણો થયા, અને ઉત્તરના શિત પ્રદેશમાથી આવેલી પુરોહિત જાતિમાથી બ્રાહ્મણ વર્ણ થયો, એમ શ્રીયુત રમાપ્રસાદ ચદની કલ્પના છે

(૨) હોમો આલ્પાઇન જાતિના 'મમધમા' તેઓ કહે છે કે-વૈદિક કાળના મધ્ય દેશમાં વસતી જાતિ વૈદિક આર્યજાતિ હતી, અને તેની આસપાસનાં પ્રદેશોમા પાછળથી મધ્ય એશીયામાથી હોમો આલ્પાઇન નામની જાતિ આવીને વસેલી છે

કૌષીતકિ-ઉપનિષદ્ (૬-૧) મા ઉશિનરો, વશો, મત્સ્યો, કુરૂઓ, પાંચાલો, કાશ્યો અને વિદેહોનો ઉલ્લેખ છે મહાભારત (શાંતિ પર્વ, અ ૪૫ શ્લો ૪૦) મા કહ્યા મુજબ પજાબની પાચ નદીઓ વચ્ચેના પ્રદેશોમા ઉશિનરો વસતા હતા વિદેહોના પ્રદેશની મર્યાદા ઉત્તર બિહારમાં આવેલી કૌશિકી નદી સુધી હતી, તેથી સતલજ નદીથી આરભીને કૌશિકી નદી સુધીનો પ્રદેશ મધ્ય પ્રદેશ કહેવાતો હતો ડાકતર ગ્રીયર્સને ભાષાભેદ ઉપરથી સ્થાપિત કર્યું છે કે-ઉત્તરદક્ષિણ, હિમાલયથી વિન્ધ્યાચલ સુધી અને પૂર્વપશ્ચિમ, પજાબમા આવેલી સરહિંદની પર્વતમાલાથી ગગાયમુનાના સગમ સુધીનો મધ્ય પ્રદેશ છે તેની આસપાસના પ્રદેશોમા જે ભાષા બોલાય છે, તે મધ્ય પ્રદેશની ભાષાથી જુદી પડે છે બૌધાયનસૂત્રમા આનર્ત્ત, અંગ, મગધ, સૌરાષ્ટ્ર, દક્ષિણ, ઉપવૃત્ત, સિંધ અને સૌવીરના નિવાસીઓને વર્ણસંકર કહેલા છે, તેમજ આરટ્ટ, કારસ્કર, પુડ્ર, સૌવીર, વગ, કલિંગ અને પ્રાનુન દેશોમા જનારાઓને વ્રાત્ય સસ્કારનું પ્રાયશ્ચિત્ત કહેલું છે તેજ પ્રદેશો એટલે પૂર્વપજાબ, ગુજરાત, રજપુતાના, આકંદ, બાગેલખડ, છત્તીસગઢ, કાસ્મીર, પશ્ચિમપજાબ, સિંધ, ઓરિસા, બિહાર, બગાળા અને આસામના પ્રદેશો બાહ્ય પ્રદેશો છે

ભાષાભેદ સિવાય મધ્ય પ્રદેશના નિવાસીઓ અને બાહ્ય પ્રદેશોના નિવાસીઓના શારીરિક લક્ષણોમા પણ વિલક્ષણતા છે, તેથી તેમજ બાહ્ય પ્રદેશોની બ્રાહ્મણાદિ જાતિઓની ઉત્પત્તિની દતકથાઓ પણ વિદેશીય મૂળ હોવાનું અનુમાન ઉપજાવવામા પુષ્ટિ આપે છે, તેથી તેઓ વૈદિક આર્યો નથી, એવા નિર્ણય ઉપર તેઓ આવે છે

ગુજરાત, મહારાષ્ટ્ર, ઓરીસા અને બગાળાના બ્રાહ્મણોના શારીરિક લક્ષણો મધ્ય પ્રદેશના બ્રાહ્મણો કરતા તેજ પ્રદેશોમા વસતા અબ્રાહ્મણો સાથે વધારે મળતા આવે છે, મધ્ય દેશના બ્રાહ્મણો ક્ષીણમસ્તકવાન્ છે, ત્યારે બાહ્ય પ્રદેશોના બ્રાહ્મણો વિશાલમસ્તકવાન તથા ચિપિટમસ્તકવાન્ છે

ગુજરાતના નાગર બ્રાહ્મણો પણ

(૧) બાહ્ય પ્રદેશના નિવાસીઓ છે,
(૨) વિશાલમસ્તકવાન્ છે,
(૩) તેઓની ઉત્પત્તિની દતકથાઓ વિદેશીય મૂળ સૂચવે છે,
(૪) તેઓની ભાષા મધ્ય દેશના નિવાસીઓની ભાષાથી જુદી પડે છે,

(૫) તેમજ કાયસ્થો, વારેન્દ્ર અને રાઢીય બ્રાહ્મણો, ઇ. સ. ના ૧૧ મા સૈકા માં ઓરીસા અને દક્ષિણ કોશલમા રાજ્ય કરનારા ત્રિકલિંગના સોમવંશી રાજાઓ, શ્રીમાળીઓ, વૈદ્યો, બાર્જીવીઓ, તિલિઓ, તંતુવાયો, તાંબુલીઓ, અને સુવર્ણવણિકાદિ બંગાળાની શૂદ્ર જાતિઓની પેઠે દત્ત, મિત્ર, ઘોષ, ત્રાતાદિ અવટંકો નાગર બ્રાહ્મણોમા પણ પ્રચલિત છે, તેથી તે સર્વ જ્ઞાતિઓનું મૂળ એક જ જાતિ છે, એમ તેઓ નિર્ણય કરે છે.

લાપૌજ (Lapouge) ને અનુસરીને મી. ટી. એ. જોઇસે (Mr. T, A, Joyce) એવો સિદ્ધાન્ત ઉપજાવ્યો છે કે–ચિનાઇ તુર્કસ્તાનમાં પામીર અને તકલમકનના રણમા એક હોમો આલ્પાઇન નામની જાતિ વસતી હતી. તેઓનો વર્ણ ગૌર, મસ્તક વિશાલ, કદ મધ્યમ, મુખમુદ્રા અંડાકાર, નાસિકા ઉન્નત, વાળ તપખરીયા રંગના પણ વિશેષતઃ શ્યામ અને ગુચ્છાદાર હતા.

આ હોમો–આલ્પાઇન જાતિ ઇરાની આર્યો હતા અને આર્ય ભાષા બોલનાર હતા, એમ મી. જોઇસનું ધારવું છે. પરંતુ પ્રોફેસર સીલવેન લેવી (Sylvain Levi) ના અભિપ્રાયને મળતા આવી શ્રીયુત રમાપ્રસાદચંદ એમ ધારે છે કે તેઓની ભાષા આર્ય ન હતી, પણ તોખારીયન હતી, અને તે ભાષા ઇટાલો–કેલ્ટીક ભાષાને વધારે મળતી આવતી હતી. આ હોમો–આલ્પાઇન જાતિનાં ટોળે ટોળાં પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં પંજાબની સરહદ ઉપર થઇને હિંદુસ્થાનમાં ઉતરી આવ્યા. મધ્ય પ્રદેશમાં બળવાન્ આર્યજાતિ વસતી હતી, તેથી તેમાંનું એક ટોળું મધ્યપ્રાંતમાં થઇને એક તરફ ગુજરાત અને બીજી તરફ બિહારમાં ગયું; બીજું વાહિક જાતિનું ટોળું પશ્ચિમ પંજાબમાં વસ્યું અને ત્રીજું ટોળું કાશ્મીરમાં જઇને વસ્યું. દત્ત, મિત્ર ઘોષાદિ, જે અવટંકો કાયસ્થો, નાગરો વગેરે જ્ઞાતિઓમાં જોવામા આવે છે, તે વસ્તુતઃ અવટંકો નથી, પણ હોમો–આલ્પાઇનની મૂળ જાતિની ઉપજાતિઓ છે.

(૬) શ્રીયુત રમાપ્રસાદચંદ, વૈદિક આર્યોની બે જાતિઓ હતી, અને તે બે જાતિઓ જુદે જુદે સ્થળોએથી જુદે જુદે કાળે આવી હતી, તેના કારણમાં વસિષ્ઠાદિ મૂળગોત્રપ્રવર્તક ઋષિઓનો વર્ણ ગૌર અને અજમીઢના પુત્ર કણ્વનો વર્ણ શ્યામ હતો, એમ ઋગ્વેદમા લખેલું છે, તે આધાર બતાવે છે. પરંતુ કણ્વ ચન્દ્રવંશીરાજા યયાતિથી ૧૮ મી પેઢીએ થઇ ગયેલ અજમીઢનો પુત્ર હતો. યયાતિ દાનવરાજા વૃષપર્વાની પુત્રી શર્મિષ્ઠાને પરણ્યો હતો. તે શર્મિષ્ઠાથી થયેલા પુરૂરાજાના ઉત્તરોત્તર વંશજોમાનો કણ્વ હતો.[૮] એટલુંજ નહિ પણ તે સમયમા ક્ષત્રિય રાજાઓ અનાર્ય રાજાઓની કન્યાઓને પરણતા હતા. તે અનાર્ય રાજાઓ ધુમ્રવર્ણના હતા.[૯] તે કારણથી પૌરવવંશજોનો વર્ણ શ્યામ હોય, તો તેમાં કંઈ અસ્વાભાવિક ન હતું. કાઠકસંહિતામા તો વૈશ્યનો વર્ણ શુકલ હતો, એમ કહેવામા આવ્યું છે. વૈશ્યોની ઉત્પત્તિ યજમાન જાતિમાંથી છે, એમ તો તેઓનું માનવું છે. (પૃ. ૩૬) ત્યારે જો યજમાન જાતિનો મૂળ રંગ શ્યામ હોય, તો વૈશ્યનો રંગ શુકલ હોઇ શકત નહિ. મહાભારતના શાંતિપર્વ (અ. ૧૮૮–૯)મા તો બ્રાહ્મણોનો વર્ણ ગૌર, ક્ષત્રિયોનો વર્ણ રક્ત, વૈશ્યનો વર્ણ પીત અને શૂદ્રનો વર્ણ કૃષ્ણ કહેલો છે.

---

૮ પાણિનિ ઓફીસથી પ્રસિદ્ધ થયેલ મત્સ્યપુરાણનું ઇંગ્રેજી ભાષાંતર, ભા. ૧ પરિશિષ્ટ નં. ૬, કોષ્ટક ૨, પૃ. ૫૭

૯ હરિવંશ પર્વ ૨ અ. ૩૭ શ્લો. ૫૨૦.

તેઓ વળી એવી કલ્પના કરે છે કે—ગોરવર્ણની પુરોહિતજાતિ પ્રથમ ઉત્તરમાંથી હિંદુસ્થાનમા આવી હતી પરંતુ બ્રાહ્મણો એકલા હિંદુસ્થાનમા આવ્યા તેઓએ મૂળનવાસી અનાર્યો સાથે મોટા મોટા વિગ્રહો કર્યા અને અમુક પ્રદેશ તાબે કરી તેના ઉપર રાજ્ય કર્યું, એવો કંઇ પણ ઉલ્લેખ વૈદિક ગ્રંથોમા જોવામા આવતો નથી તેથી ઉલટુ, ક્ષત્રિય રાજાઓએ જ અનાર્યો સાથે વિગ્રહો કરીને સાર્વભૌમ રાજ્ય કર્યાના અને બ્રાહ્મણોએ તેઓનું પુરોહિતપણું કર્યાના અનેક વૃત્તાંતો જોવામા આવે છે[10] તે ઉપરથી જ પુરોહિતો એટલે વૈદિક ઋષિઓ અને ક્ષત્રિય રાજાઓ એક સાથે જ હિંદુસ્થાનમા આવ્યા હતા, એમ સબળ અનુમાન થાય છે

ઋગ્વેદમા યદુ અને તુર્વસુને ઇન્દ્ર સમુદ્રને પેલે પારથી લાવ્યો અને તે યદુ તથા તુર્વસો દાસો હતા, એમ લખ્યુ છે, તે ઉપરથી તેમજ હરિવંશની કથામા યાદવો, સાત્વતો, ભોજો, વૃષ્ણિઓ અને અંધકો દક્ષિણમાથી ઉત્તરમા આવ્યાનુ કહેવામા આવ્યુ છે. તેમજ ઇજિપ્ત અને એશિયામૈનરના પ્રાચીન લેખોમા આર્યોના અને વૈદિક દેવોના નામો લખેલા છે, તે ઉપરથી યજમાનજાતિ એશીયામૈનરમાથી આવી હતી, એમ તેઓ કલ્પના કરે છે પરંતુ હરિવંશમા જે યદુ રાજાની કથા કહેવામાં આવી છે, તે યદુ રાજા યયાતિના પુત્ર અને તુર્વસુના ભ્રાતા યદુથી જુદો જ હતો, એમ તેમા સ્પષ્ટ કહ્યુ છે વસ્તુત હરિવંશમા ઇક્ષ્વાકુવંશના હર્યશ્વરાજા અને તેના પુત્ર યદુ સબંધીનો જે ઇતિહાસ આપેલો છે, તેવો ઇતિહાસ મહાભારતમા અથવા પુરાણોમા પણ આપેલો નથી મગધના રાજા જરાસંધે મથુરામા યાદવોને અનેક યુદ્ધો કરીને પરાસ્ત કર્યા, ત્યારે ત્યાથી નાશીને સૌરાષ્ટ્રમા જવાને માટે એક વિકદ્રુ નામના યાદવે તે ઇતિહાસ પોતાના જાતિભાઇઓને કહેલો છે, તે પ્રસંગે તેણે સ્પષ્ટ કહ્યુ છે કે, તે ઇતિહાસ તેને વ્યાસજીએ કહી સંભળાવ્યો હતો[11] તે કથામા એમ પણ કહ્યુ છે કે, હર્યશ્વ નામનો ઇક્ષ્વાકુવંશનો એટલે સૂર્યવંશી રાજા અયોધ્યામા રાજ્ય કરતો હતો તે મથુરાના અનાર્ય રાજા મધુની કન્યાને પરણ્યો હતો હર્યશ્વને તેના ભાઇ માધવે અયોધ્યામાથી કાઢી મુકયો, તેથી તે પોતાના સસરા મધુને આશ્રયે જઇને રહ્યો મધુએ તેને પોતાના રાજ્યમાથી સોરાષ્ટ્ર અને આનર્ત્તના પ્રદેશો કાઢી આપવાથી તેણે ગિરિ પુરદુર્ગ એટલે વર્તમાન જૂનાગઢમા રાજગાદી સ્થાપી કઇક કાળે તેને યદુ નામનો પુત્ર થયો, તે યદુ ચંદ્રવંશી યયાતિ રાજાના પુત્ર યદુથી જુદો હતો છતા 'તે ચંદ્રવંશી યાદવોનું આ યદુના વંશજોમા પાછળથી મિશ્રણ થયુ હતું,' એમ સ્પષ્ટ કહેવામા આવ્યુ છે[12] ચંદ્રવંશી યદુના વંશજોએ પાછળથી સોરાષ્ટ્ર અને આનર્ત્તમા રાજ્ય કર્યું હતું, અને તે ઇતિહાસ કૃષ્ણના સમયમા સુવિદિત હોવાથી, તે ઇતિહાસ સાથે આ દંતકથામા કહેલ સૂર્યવંશી યદુના ઇતિહાસનું કથાકારે મિશ્રણ કરી નાખ્યુ છે પુરાણો પ્રમાણે ચંદ્રવંશી યદુ રાજાથી કૃષ્ણ ૫૧ મી પેઢીએ થયેલ છે, ત્યારે આ દંતકથામા તેને સૂર્યવંશી યદુથી ૧૦ મી પેઢીએ થયાનું કહેવામા આવ્યુ છે તે ઉપરથી પણ સિધ્ધ થાય છે કે—ચંદ્રવંશી યદુરાજાના વંશજો દક્ષિણમાથી ઉત્તરમા ગયા પછી કોઇ સૂર્યવંશી હર્યશ્વ અને તેના પુત્ર

---

૧૦ ઋ ૧-૫૧-૬, ૧-૧૧૨-૧૪, ૧-૧૩૦-૭ ૪-૧૯-૧૨ ઐ બ્રા ૫ ૮, ખ ૭

११ यथा मे कथित पूर्वं व्यासेन विदितात्मना ॥ २२ ॥

१२ यायातमपि वशस्ते समेष्यति च यादवम् ।
अनुवश च वशस्ते सोमस्य भविता किल ॥ ३८ ॥

યદુએ સૌરાષ્ટ્ર અને આનર્તમા રાજ્ય કર્યું હશે, તે ઉપરથી તે યદુને ચંદ્રવંશી યદુ સાથે ભેળવી દેવામાં આવ્યો હશે.

ગમે તેમ હોય, પણ ઋક્સંહિતામાં કહેલા યદુ અને તુર્વસુ હરિવંશની કથામાં કહેલા હર્યશ્વના પુત્રો ન હતા, તેઓ યયાતિના પુત્રો હતા. યયાતિએ યદુ અને તુર્વસને પૈતૃક રાજ્યના વારસાથી બાતલ કર્યા હતા. પૈતૃક રાજ્યની ગાદી સૌથી કનિષ્ઠ પુત્ર પૂરુને આપી હતી. યદુને ગંગાયુમના વચ્ચેના મધ્યપ્રદેશની ઇશાન કોણનો પ્રદેશ, તુર્વસુને જ્યાં મ્લેચ્છો અને રાક્ષસો વસતા હતા, તે અગ્નિકોણનો પ્રદેશ, દ્રુહ્યુને પશ્ચિમનો અને અનુને ઉત્તરનો પ્રદેશ આપ્યો હતો.[13] યદુ અને તુર્વસુને જે પ્રદેશો સોંપ્યા હતા, તેમા મ્લેચ્છોની વસતિ હોવાથી, તેમજ યયાતિએ તેઓને શાપ આપ્યો હતો, તેથી ઋક્સંહિતામાં તેઓને દાસો કહ્યા હોય, તો તે સંભવિત છે; તેમજ ઇશાન અને અગ્નિકોણના પ્રદેશો બંગાળાના ઉપસાગરને તીરે આવેલા છે. ત્યાથી તે બન્ને ભાઇઓ સમુદ્ર ઉતરી બ્રહ્મદેશાદિ પૂર્વના દેશોને જીતવાને ગયા હોય. અને ત્યાંથી વિજય મેળવીને પાછા ફર્યા હોય, તો તે વિજયના સ્મરણાર્થે વૈદિક ઋષિએ ઇન્દ્રની સ્તુતિ ગાઇ હોય, તો તે પણ સંભવિત છે. પરંતુ એતો નિશ્ચિત છે કે–તે બેમાંથી એક પણ ભાઇનું સૌરાષ્ટ્ર કે આનર્તમાં રાજ્ય હતું નહિ, તેમજ તેઓ અરબી સમુદ્રને માર્ગે થઇને સૌરાષ્ટ્રમા આવ્યા, તેવું અનુમાન ઉપજાવવાને એક પણ વચન વેદોમાથી કે પુરાણોમાંથી પ્રાપ્ત થતું નથી. કદાચ યદુ અને તુર્વસુ અરબી સમુદ્રને માર્ગે થઇને હિંદુસ્થાનમાં આવ્યા હતા, એમ વિવાદની ખાતર સ્વીકારીએ, તોપણ વેદો અને પુરાણોમાં જે સૂર્યવંશી રાજાઓનું વર્ણન છે, તેના પૂર્વજો પણ તેજ માર્ગેથી હિંદુસ્થાનમા આવ્યા હતા, તેવા તર્કને કંઇપણ આધાર મળી શકતો નથી.

હવે ઇજિપ્તના પ્રસ્તરલેખોમા, સીરીયા અને મેસોપોટેમીયાના મિતનીવંશના રાજાઓમાં તેમજ મિતનીવંશના રાજા મતિવજના સંધિપત્રમા આર્યરાજાઓના જેવા અને વૈદિક દેવોના નામો જોવામાં આવે છે, તેનો ખુલાસો કરવાનું બાકી રહે છે. ઉપર્યુક્ત લેખોમાં આર્યરાજાઓના અને આર્યદેવોના નામો લખેલાં છે, તે ઉપરથી એશીયામૈનરમાથી આર્યો હિંદુસ્થાનમા આવ્યા, તેવું અનુમાન કરવાને કઇ પણ કારણ નથી. તેથી ઉલટું, હિંદુઓનાં પુરાણો અને ઇતિહાસોનો તલસ્પર્શ કરવાથી જણાઇ આવશે કે–પ્રાગૈતિહાસિક કાળમા હિંદુસ્થાનમાથી આર્યલોકો ઇજિપ્તમાં અને એશીયામૈનરમાં જઇને વસ્યા હતા, એટલું જ નહિ પણ તે તે પ્રદેશો ઉપર રાજ્ય પણ કર્યું હતું.

હરિવંશ (પર્વ ૨ અ. ૩૭–૩૮) માં હર્યશ્વની કથા છે, તેમાં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે— તે હર્યશ્વના વંશમા યદુરાજા ઉત્પન્ન થયો. તે યદુરાજા સમુદ્ર ઉપર પર્યટન કરતો હતો, તેવામા ધુમ્રવર્ણનો નાગરાજ તેને પકડીને પોતાના દેશમાં લઇ ગયો. ઋષિવંશ અને નાગવંશનું સાંકર્ય કરવાની ઇચ્છાથી[14] તેણે યદુરાજાને પોતાની પાચ કન્યાઓ પરણાવી. પાચ કન્યાઓને લઇને યદુરાજા પોતાના રાજ્યમા એટલે સોરાષ્ટમા પાછો આવ્યો. તે પાચ સ્ત્રીઓથી તેને પાચ પુત્રો થયા. તેમાંના ચાર પુત્રોને તેણે હિંદુસ્થાનના પ્રદેશો વેહેચી

૧૩ હરિવંશ, પર્વ ૧ અ. ૩૦, શ્લો. ૧૭–૧૯.

१४ वंशो चास्मिन्तव विभो देवानां तनयान्यया: ॥
ऋषीणामुरगाणां च उत्पत्स्यंते नृयोनिजा: ॥ अ. ३७ श्लो. ६२.

આપ્યા પરન્તુ સૌથી કનિષ્ઠ હરિતને તેના માતામહ નાગરાજાના નીલસાગરને કાંઠે આવેલ નીલપ્રદેશનું રાજ્ય આપ્યુ[૧૫] નીલપ્રદેશના માછીમારો મોટી નૌકામા તથા નાની હોડીઓમા બેશીને સમુદ્રના ઉંડાણમાથી રત્નો અને મોતીઓ કાઢતા હતા, અને વ્યાપારીઓ દૂર દેશોમા જઈને રત્નો અને મોતીઓનો વ્યાપાર કરતા હતા, અને તેમાથી અમુક ભાગ હરિત રાજાને આપતા હતા (શ્લો ૩૦–૩૪)

ઇ એ વોલીસ બજ્જ (E A Wallis Budge) કૃત ઇજિપ્તના પ્રાચીન ઇતિહાસ (પુ ૧)નું અવલોકન કરતા જણાય છે કે તે દેશમા ઇ સ પૂ ૫૦૦૦ હજાર વર્ષ પહેલા એક જાતિના લોકો આવ્યા હતા, તેઓને નવીન જાતિ (New Race) કહેવામા આવે છે (પૃ ૩૦) તે જાતિ તે દેશની મુળનિવાસી હતી, એમ એમ જે ડી મોર્ગનની માન્યતા છે (પૃ ૨૮) પરન્તુ પ્રોફેસર વીડમેન (Wiedmann)નો એવો અભિપ્રાય છે કે, તે જાતિ ઇજિપ્તમા પશ્ચિમ દિશાએથી અથવા અગ્નિકોણથી આવી હતી, અને તે શ્યામ વર્ણની હતી (પૃ ૩૭) તે જાતિએ ઇજિપ્તના મુળ નિવાસીઓને તાબે કરીને આખી નાઇલ નદીના પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કર્યુ હતું, (પૃ ૨૮) તે જાતિનો બાધો ઘણો મજબુત અને પર્વતવાસીઓના જેવો હતો (પૃ ૨૫) તે જાતિને એક બીજી જાતિએ આવીને હાકી કાઢી હતી આ જાતિને નવીન જાતિની વિજેતા જાતિ કહેવામા આવે છે આ જાતિ પુર્વ દિશામાથી બાબલમાડમની સામુદ્રધુનિ પ્રસાર કરીને ઇજિપ્તમા દાખલ થઈ હતી તે જાતિનો મૂળ પુરૂપ હોરસ (Horus) હતો (પૃ ૪૩–૪૪) હોરસ અને સેટ વચ્ચે એક મોટુ યુદ્ધ થયું હતું, તેનો અર્થ એવો કરવામા આવે છે કે–વિજેતાઓએ નવીન જાતિ સાથે મહાન્ વિગ્રહ કરીને તેને તાબે કરી હતી (પૃ ૪૫) આ હોરસ અને તેના અનુયાયીઓ Ta neter એટલે દેવભૂમિમાથી અથવા તેની પડોશના પ્રદેશ Punt એટલે કરીયાણાની ભૂમિમાથી આવ્યા હતા (પૃ ૪૬) આ વિજેતા જાતિનો વર્ણ ગૌર, મસ્તક ઉન્નત અને કેશ કાળા અથવા ભુખરા હતા તેમજ શારીરિક લક્ષણોમા તથા બુધ્ધિમા નવીન જાતિથી તદન જુદી હતી, (પૃષ્ઠ ૪૯) તેઓએ વર્તમાન એલીફેન્ટાઇન નામના ટાપુનું નામ આબુ (Abu) પાડ્યુ હતું ઇજિપ્તની પ્રાચીન ભાષામા આબુનો અર્થ હાથી થાય છે, તેથી તેઓ જે દેશમાથી આવ્યા હતા, તે દેશમા તેઓને હાથીનો સારો પરિચય હશે, એવુ અનુમાન કરવામા આવે છે (પૃ ૫૭)

ઇજિપ્તના પુરાણોમા હોરસને ઓસિરિસ (Osiris) અને તેની સ્ત્રી આઇસિસ (Isis)નો પુત્ર તથા સૂર્યદેવ કહેલ છે[૧૬] ઓસિરિસને માટે એમ કહેવામા આવે છે કે–તેણે પોતાની ભગિની તેમજ પત્ની આઇસિસની સાહાય્યથી પોતાની પ્રજાને કૃષિવિદ્યા અને હુન્નરકળાઓ શીખવી, પરન્તુ તેના ભ્રાતા સેટ (Set) અથવા જેનુ બીજું નામ ટાઇફોન (Typhon) પણ કહેવાય છે, તેણે તેને મારી નાખી, અને તેના અવયવો કાપીને નાઇલ નદીમા ફેંકી દીધા પરન્તુ તેના પુત્ર હોરસ અને બીજા દેવોએ તેને સજીવન કર્યો હોરસ ઇજિપ્તના રાજાઓનો મૂળ પુરૂપ થયો[૧૭]

---

૧૫ हरितोऽस्य महाबाहु सागरे हरितोदके ॥
द्वीप पन्नगराजस्य सुतो मे पालयिष्यति ॥ अ ३८ श्लो १०

૧૬ Nelson s Encyclopaedia Vol 12, p 49

૧૭ Encyclopaedia of Religion and Ethics, Vol IX, p 74

ઐતરેય બ્રાહ્મણના અગ્નિષ્ટોમ પ્રકરણ (૩–૧૩–૯,૧૦) માં તથા શતપથ બ્રાહ્મણ (૧–૭–૪–૧,૮) માં પ્રજાપતિ વિશે જે કથા કહેવામાં આવી છે, તેને મળતી જ ઓસિરિસની કથા છે. બન્ને બ્રાહ્મણોમા કહ્યું છે કે–પ્રજાપતિ પોતાની કન્યાની પછવાડે મોહિત થઇને દોડયા. દેવોને તે કૃત્ય અધર્મ્ય લાગવાથી પ્રજાપતિનું શાસન કરવાને, માટે તેઓએ રૂદ્રદેવને ઉત્પન્ન કર્યો. તે રૂદ્રદેવે પ્રજાપતિનો ઘાત કર્યો. મહાભારત અને પુરાણોમાં દક્ષના યજ્ઞભંગનું જે વર્ણન કરવામા આવ્યું છે, તેનું મૂલ આ બ્રાહ્મણોક્ત પ્રજાપતિની કથા છે.

આ સઘળી કથાઓ સાથે સાથે વાંચતા સ્પષ્ટ થાય છે કે–ઇજિપ્તનો ઓસિરિસ તે બ્રાહ્મણોક્ત પ્રજાપતિ અને પુરાણોક્ત દક્ષ જ હતો. સૂર્યવંશી હર્યશ્વનો મૂળ પુરૂષ મનુ કશ્યપનો પુત્ર હતો, અને કશ્યપ દક્ષનો પુત્ર હતો. ઇજિપ્તના હોરસને પણ ઓસિરિસનો પુત્ર કહેવામા આવ્યો છે, સેટને ટાઇફોન એટલે વાયુનો પિતા કહેલો છે.[૧૮] ઋકસંહિતા(૨–૩૩–૧) માં રૂદ્રદેવને મરૂતોનો પિતા કહેલ છે, અને તેજ રૂદ્રને શિવ કહેવામાં આવેલ છે. એટલે ઇજિપ્તનો સેટ તે શિવ અથવા વાયુપિતા રૂદ્ર જ છે. હોરસને વળી સૂર્યદેવ કહે છે, તેજ મુજબ હરિવંશનો હર્યશ્વ પણ સૂર્યવંશી હતો. તેથી ઇજિપ્તનો હોરસ તેજ હરિવંશનો હર્યશ્વ હતો. તેના અનુયાયીઓ એટલે હર્યશ્વનો પૌત્ર હરિત અને તેની સાથે ગયેલા ક્ષત્રિયો હતા. હરિવંશમાં કહેલ નીલસાગર અને નીલ દ્વીપ, તે નાઇલ નદી અને નાઇલ નદીના પ્રદેશો છે. તે પ્રદેશની પાસે આવેલા રાતા સમુદ્રમાથી અથવા ત્યાંથી આગળ ચાલતા ઇરાની અખાતમાંથી આજે પણ મોતિ કાઢવામાં આવે છે. હોરસના અનુયાયીઓ પૂર્વ દિશાની દેવભૂમિ અથવા તેની પડોશની કરીયાણાની ભુમિમાથી બાબલમાંડબની સામુદ્રધુનિને માર્ગેથી આવ્યા હતા, તે દેવભૂમિ કુરૂક્ષેત્રાદિ મધ્ય પ્રદેશ અને કરીયાણાનીભૂમિ, તે સૌરાષ્ટ્ર, આનર્ત્ત અને દક્ષિણ દેશો જ સમજી શકાય છે. તેઓના શારીરિક લક્ષણો ઉપરથી પણ તેઓ હિંદુસ્થાનના આર્યો હતા, અને તેઓને હાથીનું જ્ઞાન હતું, તે ઉપરથી તેઓ હિંદુસ્થાનના નિવાસીઓ હતા, એમ સહજ અનુમાન થાય છે. ઇજિપ્તની નવીન જાતિ શ્યામ વર્ણની અને પર્વતવાસીઓના જેવી મજબુત બાંધા વાળી હતી, એમ કહેવામા આવ્યું છે. હરિવંશમા પણ હર્યશ્વનો પુત્ર યદુ રાજા જે નાગ રાજાની કન્યાઓને પરણ્યો હતો, તે નાગ રાજા ધુમ્રવર્ણનો હતો એમ કહેલું છે, તેમજ નાગશબ્દની વ્યુત્પત્તિથી જ સમજી શકાય છે કે નાગલોકો મૂળે પર્વતવાસીઓ હશે. હોરસ અને સેટ વચ્ચે એટલે વિજેતાઓ અને નવીન જાતિ વચ્ચે મહાન્ વિગ્રહ થયાનું કહેવામાં આવ્યું છે, તે ઉપરથી પણ સમજી શકાય છે કે–હોરસ એટલે હર્યશ્વના અનુયાયી આર્યો અને સેટ એટલે શિવોપાસક નાગ લોકો વચ્ચે મહાન્ વિગ્રહ થયો હતો અર્થાત્ ઇજિપ્તની ઐતિહાસિક કથા હરિવંશના હર્યશ્વની કથા સાથે સર્વાંશે મળતી આવે છે. તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે–ઇજિપ્ત અથવા એશીયા માઇનરમાંથી અરબી સમુદ્ર માર્ગે આર્યો હિંદુસ્થાનમા આવ્યા ન હતા, પરંતુ સૌરાષ્ટ્ર અથવા દક્ષિણમાથી તે જ માર્ગે થઇને તેઓ તે તે દેશોમા ગયા હતા, ત્યાના મૂળવતનીઓને તાબે કર્યા હતા અને તે તે દેશો ઉપર લાંબી મુદત સુધી રાજ્ય કર્યું હતું.*

---

૧૮ વેબસ્ટર ડીક્ષનેરી, (નવી આવૃત્તિ, ઈ. સ. ૧૮૯૭) પ ૧૫૫૯

* શ્રીયુત ઠક્કર નેણસિંહ લક્ષ્મીદાસે ઇજિપ્તમાં આર્યોના ઉપનિવેશન સંબંધી ઇ.સ. ૧૯૧૭ ની સાલના બુદ્ધિપ્રકાશના અંકામાં ત્રણ જુદા જુદા લેખો આપ્યો છે. તે પૈકી ' પુરાણોક્ત શોણિતપુર " નામના લેખમાં તેઓએ ઓસિરિસને બલિરાજા સાથે અને હોરસને વાણાસુર સાથે સરખાવ્યા છે. (પૃ ૬૯). પરંતુ ઓસિરિસ વિષે ઇજિપ્તની જે પૌરાણિક કથા મળી આવી છે,

પ્રાચ્યવિદ્યામહાર્ણવ નગેન્દ્રનાથ વસુએ સુસ્થાપિત કર્યું છે કે–એશીયામાઈનરના પ્રાચીન રાજાઓમા આર્ય નામો અને તેઓના સધિપત્રમા આર્યદેવોના નામો જોવામા આવે છે, તેનુ, કારણ બીજુ કઇ નથી, પણ ઋક્સંહિતામા જે પણિજાતિનુ વર્ણન કર્યું છે, તે પણિજાતિના લોકો ફીનીશીયામા અને બાબીલોનમા જઇને વસ્યા હતા, તે જ ફીનીશીયા શબ્દનુ ગ્રીકરૂપ ફોઇનીક્ષ (Phoenix) અને લાટીનરૂપ પોઇનસ (Poenus) છે,[૧૯] જે શબ્દ પણિ અથવા તેમાથી વ્યુત્પન્ન વણિક્ શબ્દને સારી પેઠે મળતો આવે છે કેટલાક વિદ્વાનોનો એવો પણ અભિપ્રાય છે કે–ઇજિપ્તમા પૂર્વદેશમા જે હોરસ અને તેના અનુયાયીઓની જાતિ આવી હતી, તે જાતિના લોકો બાબીલોન તથા ફીનીશીયામા જઇને વસ્યા હતા[૨૦] ગ્રીક-ઇતિહાસકાર હેરોડોટસે કહ્યુ છે કે ઉપર્યુક્ત પણિ અથવા વણિક્ લોકો ઇરાની અખાતને માર્ગ થઇને એશીયામાઈનરમા તથા ફીનીશીયામા આવ્યા હતા, ત્યારે બીજા કેટલાક પાશ્ચાત્ય પડિતો તેઓનુ મૂળ વતન અફગાનીસ્થાન હતું એમ કહે છે ઋક્સંહિતા (૧૦-૧૦૮-૧) પ્રમાણે પણિઓનું મૂળ નિવાસસ્થાન કદહાર પાસે રસા અથવા રહા નદી જે સિંધુ નદીને મળે છે, તેની આસપાસ હતું[૨૧] મિતની વંશના રાજાઓના આર્યનામો અને તેઓના સંધિપત્રમા લખેલા આર્યદેવોના નામો ઉપરથી પણ પાશ્ચાત્ય પડિતોમા બહુ મતભેદ પ્રચલિત છે તોપણ એન સુડરબ્લોમ (N Suderblom) અને ડા બી બી ચાર્લ્સના એવા અભિપ્રાયો છે કે–મિતની રાજાઓ આર્ય હતા અને બાલ્ટીક સમુદ્રને કિનારે થઇને તેઓ એશીયામાઈનરમા આવ્યા હતા[૨૨]

(૨) સંહિતા, બ્રાહ્મણ અને પુરાણોમાથી જુદા જુદા વચનોને એકત્ર કરી, તેઓ વચ્ચે પરસ્પર સંબંધ ન હોવા છતા, પરસ્પર મેળવી, કઇ પણ કલ્પનાની મૂર્તિ ખડી કરવી, તેથી સત્યાન્વેષણ થઇ શકતું નથી વર્ણવ્યવસ્થા અથવા જ્ઞાતિસંસ્થા અકારી લાગવાથી, તેનુ નિર્મૂલત્વ દર્શાવી, ઉચ્છેદ કરવાની ઇચ્છામાથી કોઇ પણ સિદ્ધાન્તને જન્મ આપવો, તેનું નામ સત્યાગ્રહ કહેવાય નહિ પ્રાગૈતિહાસિક કાળમા પામીર અને તત્સમન્તના રણમા હોમો-આલ્પાઇન જાતિ વસતી હોય તો તેઓના શારીરિક લક્ષણો કેવા હતા અથવા નિખિલ પ્રજામા કઇ ભાષા વપરાતી હતી, તેના નિર્ણયાત્મક પ્રમાણો બિલકુલ મળી શકતા નથી આર્યજાતિ વિષે યુરોપના પડિતોમાં પ્રચડ મતાન્તરો છે કેટલાક વિદ્વાનો તો આર્ય નામની કોઇ સવર્ણ જાતિ હતી, એવુ સ્વીકારતા નથીજ તેઓના મૂળ નિવાસને માટે ઉત્તર ધ્રુવ, ચીનનું ગોબીનું રણ, સૈબીરીયા રશિયા, સ્વીડન તુર્કસ્તાન, એશીયામાઈનર

તે કથા બલિરાજાની કથા સાથે બિલકુલ સગત થતી નથી તે કથા ભાગવતોક્ત પ્રજાપતિની કથા સાથે તથા પુરાણોક્ત દક્ષની કથા સાથે મળતીજ આવે છે વળી હોરસને ત્વષ્ટદેવ કહેવામા આવે છે, છતા તેને અસુર કોટિમા મુકવો તે યુક્ત નથી ઓસિરિસને ઇજિપ્તના પુરાણોમા પાતાળનો રાજા (Un perer) અને યમપુરીનો યમરાજા કહે છે, તે સત્ય છે તેનુ કારણ એમ જણાય છે કે, ઇજિપ્તમા ગયેલા આર્ય લોકો કાલાન્તરે હિન્દુસ્થાનની પૌરાણિક કથાઓ વિસરી ગયા હશે, અને જુદા જુદા દેવો તથા અસુરો વિષે જે કથાઓ સ્મરણાવશેષ રહી હશે, તે ઉપરથી તે સઘળી કથાઓના મુખ્યદેવ ઓસિરિસની કથામા સમાવેશ કરી દીધો હશે

૧૯ History of Egypt by E A Wallis Budge Vol I, p [illegible]
૨૦ તેજ, પૃ ૪૩
૨૧ નગેન્દ્રનાથ વસુકૃત બ રૂ ત્નીય ઇતિહાસ, ‘રાજન્ય’, પ્રથમાશ, પૃ ૧૩-૨૨
૨૨ The Indo-Aryan Races by Ramprasad Chanda Vol I, p [illegible]

લ્યુથેનીયા, અથવા નોર્વેસ્વીડનમાંથી હરકોઇ પ્રદેશ કલ્પવામા આવે છે. જર્મન પંડિતો નિશ્ચયપૂર્વક કહે છે કે–તેઓની ટયુટોનિક જાતિ ગૌરવર્ણની, ઉન્નત મસ્તકવાન્ તથા ઉંચા કદની આર્યજાતિની શાખા છે, ત્યારે ફ્રેંચ પંડિતો આગ્રહપૂર્વક કહે છે કે, આર્યજાતિ મૂળ આલ્પાઇન જાતિ હતી, અને તે આલ્પાઇન જાતિએજ યુરોપમાં આવીને પોતાની ભાષાનો તથા સંસ્કૃતિનો પ્રચાર કર્યો; ફ્રેંચ લોકો તે આલ્પાઇન જાતિની શાખા છે.[૨૩] પશ્ચિમ યુરોપમાં જયા જયાં પર્વતપ્રદેશો છે, ત્યાં ત્યાં એક વિશાલ મસ્તકવાન્ જાતિ જોવામાં આવે છે; તે ઉપરથી તે જાતિના લોકો પણ પામીર અને તકલમકનરણમા વસતી આલ્પાઇન જાતિના છે, એમ અનુમાન કરવામા આવ્યું છે. તે જાતિની શાખાઓ મધ્ય ફ્રાંસ, ઇંગ્લાંડ અને ગ્રીસમા પથરાયેલી છે. એશીયામૈનરના પ્રાચીન હિટ્ટિજાતિના લોકો પણ આલ્પાઇન જાતિના હતા, એમ માનવામા આવે છે. છતા પશ્ચિમ યુરોપ, ફ્રાસ, ઇંગ્લાંડ અને ગ્રીસમાં વિશાલ મસ્તકવાન્ સઘળા લોકો એકજ જાતિના વંશજો છે, તે વિષે પુરેપુરી શંકા દર્શાવવામાં આવી છે. પ્રોફેસર રિજ્વે (Ridgeway) એ તો સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે–જેમ લાંબા મુખવાળો બોર લોકોના દેશનો ઘોડો એસ્ટ્રોલેન્ડના પર્વતપ્રદેશમાં લાંબો કાળ વસવાથી તેની સંતતિ વિશાળ મસ્તકવાન્ થઇ ગઇ છે, તેમ જુદી જુદી જાતિઓના મનુષ્યો પર્વત પ્રદેશોમાં વસવાથી વિશાલ મસ્તકવાન્ થાય છે.[૨૪] અર્થાત્ ભાષા ઉપરથી કે શારીરિક લક્ષણો ઉપરથી બે જુદી જુદી જાતિઓનુ ઐક્ય દર્શાવવું, તેનો હવે બિલકૂલ સ્વીકાર કરવામાં આવતો નથી. તેથી લાપૌજ અને જોઇસ વગેરે પંડિતો કહે છે તેમ પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં પામીર અને તકલમકનના રણમા વિશાલ મસ્તકવાન્ જાતિ વસતી હોય, તો તેને માની શકાય તેવો આધાર નથી.

પાછળ (પૃ. ૧૪–૧૬માં) કહેવામાં આવ્યું છે, તેમ પામીર અને તેની આસપાસના પ્રદેશોમાં પ્રાગૈતિહાસિક કાળમાં શકજાતિ વસતી હતી. તેઓ વૈદિક ધર્મ પાળતા હતા અને તેઓમાં વર્ણાશ્રમ વ્યવસ્થા પણ પ્રચલિત હતી. પૂર્વ કાળમા તેઓ ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, બંગાળ, બિહાર વગેરે દેશોમા આવીને વસ્યા હતા, છતા તેઓના વંશજો આજે પણ પ્રથક્ જ્ઞાતિ તરીકે વ્યવહારાય છે. બંગાળામા શાકદ્વિપી અને મગ બ્રાહ્મણોની તથા ગુજરાતરજપુતાનામા ભોજકોની જ્ઞાતિઓ હજી પણ ઇતર જ્ઞાતિઓથી પૃથક્જ જોવામા આવે છે. હિંદુસ્થાનમા બૌદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર થયા પછી તે ધર્મે સ્વલ્પ સમયમાં એટલું બધું બળ જમાવ્યું હતું કે વૈદિક ધર્માવલંબી રાજાઓ નિર્બળ થઇ ગયા અને હિંદુ પ્રૈજૈક્યનો ભંગ થયો. તેવી છિન્ન ભિન્ન સ્થિતિનો લાભ લઇને પંજાબની સરહદેથી યવનો, પાર્થિઅનો, સિથીયનો અને હૂણોનાં ટોળાંના ટોળા હિંદુસ્થાનમાં ઉતરી આવ્યા, અને તેઓએ પંજાબ, મથુરા, ગુજરાત, માળવા અને કાઠિયાવાડમા લાંબી મુદ્દત સુધી રાજસત્તા ચલાવી. તેઓએ તે સમયે બ્રાહ્મણધર્મનો અથવા બૌદ્ધધર્મનો સ્વીકાર કર્યા છતા હિંદુઓએ તેઓને વિદેશીયજ લેખ્યા છે, અને વખ્તો વખ્ત ઉગ્ર યુદ્ધો કરીને તેઓને હિંદુસ્થાની બહાર કાઢી મુકયા છે. આજે તેઓના સ્મરણાવશેષો માત્ર સિક્કાઓમા કે શિલાલેખોમા જોવામાં આવે છે. જે હિંદુઓનો વિદેશીયો તરફ એટલો બધો અભાવ હતો, તેઓ આલ્પાઇન જાતિ જેવી અનાર્યભાષા બોલતી અને અનાર્યધર્મ પાળતી જાતિનો કાળાન્તરે પણ પોતામાં

૨૩. History of Anthropology by A. C. Hadden, p. 146,
૨૪. Anthropology by R. R. Marret, p. 106.

સમાવેશ કરે, તે બિલકુલ સંભવિત જણાતું નથી વળી જે જાતિ મૂળથી વર્ણાશ્રમધર્મ પાળતી ન હોય, તે જાતિ હિંદુસ્થાનમા આવીને બ્રાહ્મણથી ચંડાળ સુધીની જ્ઞાતિઓમા વ્હેચાઇ જાય, અને જુદા જુદા વાડાઓ બાધીને રહે, તે કેવળ તર્કવિરૂદ્ધજ લાગે છે

બૌધાયનાદિ ધર્મશાસ્ત્રકારોએ, સૌરાષ્ટ્ર, આનર્ત્ત, અંગ, બંગ, કલિંગાદિ દેશોની પ્રજાને વર્ણસંકર કહી છે, તેમ જ તે તે દેશોમા જનારાઓને માટે પ્રાયશ્ચિત કહેલુ છે, તે ખરૂ છે પણ તેનું કારણ પુરાણો તથા ઇતિહાસોમાથી સહજ મળી શકે છે પુરોહિત અને યજમાનવર્ગના આર્યો અફગાનીસ્તાન અને કંદહારને માર્ગે થઇને હિંદુસ્થાનમા દાખલ થયા, ત્યારે આખા હિંદુસ્થાનમા અનેક અનાર્ય જાતિઓ વસતી હતી આર્યોએ તેઓને પંજાબ, સંયુક્તપ્રાંત, રજપુતાનાનો ઉત્તરભાગ, અયોધ્યાની આસપાસનો પ્રદેશ, અને મિથિલા સુધીના પ્રદેશોમાથી હાંકી કાઢયા હતા, અને ત્યા પોતે રાજસત્તા જમાવી હતી તે પ્રદેશોની આસપાસના પ્રદેશોમા જે અનાર્ય જાતિઓ જઇને રહી હતી તેઓ સંસ્કૃતિમા આર્યોથી ઉતરે તેવી નહોતી વાણિજ્યમા તેઓ બહુ સાહસિક હતા, અને પૂર્વમા ચીન, પશ્ચિમમા ઇજિપ્ત અને એશીયા માઇનર સુધી જળમાર્ગે વ્યાપાર ચલાવતા હતા જેમ જેમ મધ્યપ્રદેશી આર્ય પ્રજાની વસ્તિમા વૃદ્ધિ થતી ગઇ તેમ તેમ ત્યાના ક્ષત્રિયો અને તેની પછવાડે ઇતરવર્ણો પણ બાહ્ય પ્રદેશોમા ઉતરી પડયા અને સામદામદંડભેદથી ત્યા વસતી અનાર્ય જાતિઓને તાબે કરી રાજાઓ રાજ્યના હિતખાતર અથવા કામવશ થઇને તેઓની કન્યાઓને પરણતા હતા બ્રાહ્મણો પણ નાગલોકોની કન્યાને પરણ્યાના દ્રષ્ટાતો રાજતરંગિણીમાથી અને વામનપુરાણમાથી પ્રાપ્ત થાય છે [૨૫] એ રીતે આર્ય પ્રજા બાહ્ય પ્રદેશોની અનાર્ય પ્રજામા લગ્નવ્યવહારથી મિશ્ર થઇ ગયાથી, તે પ્રદેશોની પ્રજાને ધર્મશાસ્ત્રકારોએ વર્ણસંકર કહી હતી, તેમા આશ્ચર્ય જેવુ શુ છે? યદુ અને તુર્વસુને પણ તેજ કારણથી ઋગ્સંહિતામા દાસ કહ્યા છે શ્રીયુત રમાપ્રસાદચંદે હરિવંશમાથી જે શ્લોકોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે (પૃ ૪૧), તેમા પૂર્વકાળમા મધ્ય પ્રદેશમાથી સઘળા વર્ણના લોકો બાહ્ય પ્રદેશોમા જઇને વસ્યા હતા, એમ સાબીત થાય છે કાળાંતરે જ્યારે તે પ્રદેશોમા અનાર્યોનુ બળ ઓછુ થયુ હશે, અને ત્યા વસેલા આર્યોએ મોટા મોટા તીર્થો નિર્મિત કર્યા હશે, ત્યારે તે સમયના સ્મૃતિકારોએ સ્વલ્પ પ્રાયશ્ચિત્તથી તીર્થયાત્રા કરવાની રજા આપી હશે (પૃ ૪૦) છેવટ અનાર્યજાતિઓનો પૂર્ણ હ્રાસ થયો અથવા તેઓને વર્ણાશ્રમની નિકૃષ્ટ શ્રેણીમા દાખલ કરવામા આવ્યા, ત્યારે તે તે દેશોમા વસતી બ્રાહ્મણાદિ પ્રજાને મધ્યદેશના બ્રાહ્મણોને પોતાની સમાન સ્વીકારવાને જરૂર પડેલી જણાય છે

પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાંડારકરે ગુજરાતના નાગરબ્રાહ્મણોની વિદેશીય ઉત્પત્તિ માટે જે કારણો આપ્યા છે, તે જ કારણો શ્રીયુત રમાપ્રસાદચંદે ગ્રહણ કર્યા છે. તે કારણોની અયથાર્થતા વિષે પાછળ (પૃ ૧૮–૩૨) સંપૂર્ણ વિવેચન કરવામા આવ્યુ છે, એટલે તેની અત્ર પુનરૂક્તિ કરવાની આવશ્યક્તા નથી તો પણ સંક્ષેપમા એટલુ જ કહેવુ બસ છે કે– ગુજરાતના નાગરબ્રાહ્મણો પંજાબની સરહદ ઉપરથી ગુજરાતમા આવ્યા ન હતા, પરંતુ કુરૂક્ષેત્રમાથી આવ્યા હતા તેઓની મૂળભાષા સંસ્કૃત અને લિપિ નાગરી હતી નાગરી લિપિનો ઉદ્ભવ અથવા પ્રચાર કરનારા આનંદપુરના નાગરોજ હતા તેઓના શારીરિક લક્ષણો કદાચ મધ્યદેશના બ્રાહ્મણો સાથે મળતા આવતા નહિ હોય, તો તેનુ કારણ પરિસ્થિતિ જ છે

૨૫ રાજતરંગિણી તરંગ ૧ તથા વામન પુરાણ અ ૬૫ શ્લો ૧૬૧

કાયસ્થાદિ જ્ઞાતિઓમા મિત્ર, દત્ત, ઘોષ, ત્રાતાદિ અવટંકો છે, તેની તેર અથવા ચૌદ અવટંકો નાગરોમા પણ છે, તે સત્ય છે. પરંતુ મિત્ર, દત્ત, ઘોષ, ત્રાતાદિ જુદી જુદી ઉપ-જાતિઓ હોમોઆલ્પાઈન જાતિમા હશે, એમ શ્રીયુત રમાપ્રસાદચંદ અનુમાન કરે છે (પૃ. ૧૯૧), છતા તેનું એક પણ પ્રમાણ તેઓ બતાવી શક્યા નથી.

શ્રીયુત રખાલદાસ વંદોપાધ્યાયકૃત પ્રાચીન મુદ્રા નામના પુસ્તક ઉપરથી જણાય છે કે—ઇ. સ. ના ૧ લા સૈકાથી ચોથા સૈકા સુધીમાં થઇ ગયેલા મિત્રદત્તાદિ અવટંકો ધારણ કરનારા રાજાઓના નામોવાળા જે શિક્કાઓ મળી આવ્યા છે, તે સઘળા શિક્કાઓ મધ્ય દેશમાથી જ પ્રાપ્ત થયા છે. અયોધ્યાપ્રદેશમાંથી, અલ્હાબાદજિલ્લામા આવેલા પ્રભોસા ગામ પાસેથી, મથુરાના ખડેરોમાથી તથા સંયુક્ત પ્રાતમા બરેલી જિલ્લામાં આવેલ પ્રાચીન અહિચ્છત્ર અને વર્તમાન રામનગર પાસેથી નીકળેલા શિક્કાઓમાં મિત્રદત્તાદિ અવટંકો ધારણ કરનારા રાજાઓના નામો જોવામા આવે છે. તે નામો બ્રાહ્મી લિપિમા કોતરેલાં છે. અહિચ્છત્રના કેટલાક શિક્કાઓમા તો નાગવેષ્ટિત શિવલિંગની પણ મૂર્તિ છે. (પ્ર. ૧૦૪–૧૦૬). તે ઉપરથી તે રાજાઓ હાટકેશ્વરના ઉપાસકો હશે, એમ સહજ અનુમાન થાય છે. પરંતુ પંજાબની સરહદ ઉપરથી નીકળેલા શિક્કાઓમાં મિત્રદત્તાદિ અવટંકો ધારણ કરનારા રાજાઓના નામો જોવામા આવતા નથી, તે ઉપરથી સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે કે મિત્રદત્તાદિ અવટંકો વિદેશીય જાતિની નથી, પણ મધ્યદેશનિવાસી આર્યોમા જ પ્રચલિત હતી.

અતઃપર વિસ્તારપૂર્વક સ્પષ્ટ કરવામા આવશે, તેમ નાગરબ્રાહ્મણો જ્યારે પ્રથમ વડનગરમા આવ્યા, ત્યારે વૈદિક ધર્મ જ પાળતા હતા. ચિત્રશર્મા નામના એક બ્રાહ્મણે હાટકેશ્વરની ઉપાસના તેઓમા પ્રચલિત કરી હતી, તે સાથે જ મિત્રદત્તાદિ અવટંકો ત્યાના બ્રાહ્મણોએ સ્વીકારી હતી. તે સમયે હજી તેઓએ નાગર સંજ્ઞા ગ્રહણ કરી ન હતી. ચિત્ર-શર્મા વત્સગોત્રનો હતો. વત્સગોત્રનો મુખ્ય સમાવાય પ્રશ્નોરા જેઓ અહિચ્છત્રા કહેવાય છે, તેઓમા જ જોવામા આવે છે.[२६] નાગરત્રિમાસિકઓફીસ તરફથી નાગરોના પ્રવરાધ્યાયો ઉપરથી **नवजानन्ति नागराः** એ નામનું પુસ્તક પ્રકટ થયું છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે વડનગરા નાગરોમા વત્સગોત્રના કોઇ પણ કુટુંબો ગુજરાત, કાઠિયાવાડ અથવા કાશી કે મથુરામા પણ નથી. તેથી ઉપર્યુક્ત ચિત્રશર્મા અહિચ્છત્રીય હોય, એમ અનુમાન થાય છે. અને તેજ અહિચ્છત્રીય ચિત્રશર્માએ હાટકેશ્વરની ઉપાસના તથા મિત્રદત્તાદિ અવટંકો દાખલ કરી છે. તેથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ઇ. સ. ના બીજા અથવા ત્રીજા સૈકામાં થઇ ગયેલા અહિચ્છત્રના દત્તમિત્રાદિ અવટંકો ધારણ કરનારા તથા હાટકેશ્વરની ઉપાસના કરનારા રાજા-ઓમાંથી કોઇ રાજાઓનો તે આશ્રયી હશે. અને તે રાજાઓનો વડનગરના બ્રાહ્મણોને પણ આશ્રય થયાથી તેઓએ અહિચ્છત્રીય વત્સગોત્રી ચિત્રશર્માને પોતાની જ્ઞાતિમાં દાખલ કરી હાટકેશ્વરોપાસના અને દત્તમિત્રાદિ અવટંકો ગ્રહણ કરી હશે.

આ સઘળી હકીકતો ઉપરથી ગુજરાતના નાગર બ્રાહ્મણો હોમોઆલ્પાઇન જાતિના હતા, તે કલ્પના કેવળ મનોવિલાસ જ લાગે છે.

(પૂર્વાર્દ્ધ સમાપ્ત.)

२६ પ્રશ્નોરા નાગર જ્ઞાતિના વસ્તીપત્રકનો રીપોર્ટ, (સંવત ૧૯૭૩), પ્ર. ૨૩–૨૪

नागरोत्पत्ति.

(ઉત્તરાર્દ્ધ)

૧ નાગરખંડ.

વડનગરમાંથી ઉત્પન્ન થયેલી નાગરજ્ઞાતિનો આરંભકાળ લગભગ બે હજાર વર્ષોથી હોવા છતાં, આશ્ચર્ય જેવું છે કે સ્કંદપુરાણાન્તર્ગત નાગરખંડ સિવાય બીજા કોઇ પણ પ્રાચીન ગ્રંથમાં નાગરજ્ઞાતિનો ઇસારો કરેલો પણ જણાતો નથી જૈન લોકોનું માનવું છે કે-મગધ દેશના છેલ્લા નંદ રાજાનો મંત્રી શકટાળ અને તેના પુત્ર સ્થવિર સ્થૂલિભદ્ર જેઓ જૈન ધર્મમાં મોટા આચાર્ય થઇ ગયા છે, તેઓ જ્ઞાતિએ નાગર હતા[1] નંદ રાજાના અને સ્થૂલિભદ્રજીના વૃત્તાંતો જે જે બ્રાહ્મણ તથા જૈન ગ્રંથોમાં જોવામાં આવે છે, તેમાંના કોઇ ગ્રંથમાંથી તે હકીકતને પુષ્ટિ મળતી નથી હેમચંદ્રસૂરિકૃત સ્થવિરાવલીચરિતના પરિશિષ્ટ પર્વમાં સ્થૂલિભદ્રનો પ્રપિતામહ અને શકટાળનો પિતામહ કપિલ અગ્નીહોત્રી બ્રાહ્મણ હતો, જેને મહાવીર સ્વામીએ જૈન બનાવ્યો હતો, એમ કહ્યું છે[2] નાગરખંડ સિવાય નાગરજ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ વિષે જુનામાં જુનું પુસ્તક માત્ર પ્રસિદ્ધ કવિવર પ્રેમાનંદના પુત્ર વલ્લભે કવિતામાં રચેલું નાગરોત્પત્તિ નામનું છે નાગરોની ઉત્પત્તિ પછી તે પુસ્તક અન્યૂન હજાર વર્ષ પછી લખાએલું હોવાથી તેના ઉપર વિશ્વાસ રાખી શકાય તેમ નથી

નાગરખંડ સ્કંદપુરાણનો ભાગ છે દરેક પુરાણમાં સઘળા પુરાણોની ગણતિ કરેલી છે, તેમાં એક સ્કંદપુરાણ મહાપુરાણ અને બીજું તેજ નામનું ઉપપુરાણ છે, એમ કહેવામાં આવ્યું છે ઉપપુરાણોનો મોટો ભાગ તો ઘણો આધુનિક છે છતાં દરેક મહાપુરાણોમાં ગણાવેલા ઉપપુરાણો કયા સ્વરૂપમાં હશે, તેનો નિશ્ચય કરવો, દુર્ઘટ છે દરેક પુરાણમાં સઘળા મહાપુરાણો અને ઉપપુરાણોની ગણતિ કરવામાં આવી છે, તેમજ નારદપુરાણમાં તો દરેક પુરાણના વિષયોની અનુક્રમણિકા લખી છે તેથી એવો એક સમય હોવો જોઇએ કે જ્યારે તે સઘળા પુરાણોને એકઠા કરી તેઓનો સારોદ્ધાર કરવામાં આવ્યો હોય હિંદુસ્થાનનો પ્રાચીન ઇતિહાસ લખનાર વિન્સેન્ટ સ્મિથ ધારે છે કે પુરાણોનો સારોદ્ધાર ગુપ્તરાજા પહેલા કુમારગુપ્તના સમયમાં એટલે ઇ સ ૪૫૫ ની પહેલાં થયો હતો[3]

હાલમાં જે નાગરખંડ પ્રચલિત છે અને સ્કંદપુરાણમાં વેંકટેશ્વર પ્રેસ તરફથી પ્રસિદ્ધ કરવામાં આવ્યો છે, તે મહાસ્કંદપુરાણનો ભાગ છે, એમાં કંઇ શક નથી પરંતુ તે પ્રસિદ્ધ થયેલા નાગરખંડને જૂનાગઢના ગુજરાતિ ભાષાન્તર સાથે મેળવતાં, તેમાં કેટલો બધો વધારો થયો છે, તે સહજ જણાઇ આવે છે જૂનાગઢના ગુજરાતિ ભાષાન્તરમાં જ્યારે બધા મળીને ૨૪૮ અધ્યાયો છે, ત્યારે વેંકટેશ્વર પ્રેસના નાગરખંડમાં ૨૭૯ અધ્યાયો છે, એટલે ભાષાન્તર કરતાં તેમાં ૩૧ અધ્યાયો વધારે ઘુસી ગયા છે એટલુંજ નહિ પણ બંગાળાના સુપ્ર-

---

૧ શાસ્ત્રવિશારદ જૈનાચાર્ય વિજયધર્મસૂરિને એ વિષે પુછતાં, તેઓ પોતાના તા ૬-૮-૧૯ ના પત્રમાં લખે છે કે-"અમારા પણ સમજવામાં તો એમજ છે કે સ્થૂલિભદ્રજીના પૂર્વજો નાગરજ હતા " ૨ પરિશિષ્ટ પર્વ, સર્ગ ૭ શ્લો ૧ થી ૧૩

૩ Early History of India by Vencent Smith, 2nd ed p 298

સિદ્ધ પ્રત્નતત્વવેત્તા નગેન્દ્રનાથ વસુએ 'નાગરો અને નાગરી લિપિ'નો લેખ લખીને બંગાળાની એશિયાટિક સોસાઇટીના જર્નલના ઇ. સ. ૧૮૯૬ ના અંક ૧-૨ મા પ્રસિદ્ધ કરેલ છે, તેમાં જે હકીકત તેઓએ પોતાની પાસે નાગરખંડની પ્રતના ૧૦૭ મા અધ્યાયમાંથી ઉદ્ધૃત કરી છે, તે હકીકત ભાષાન્તરના ૧૧૩ મા અધ્યાયમા જોવામા આવે છે. હયાત પ્રતોમાં પણ ઉત્તરોત્તર કેટલો બધો વધારો થઇ ગયો છે, તે આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે.

ઉપસ્કંદપુરાણ હજુ પ્રસિદ્ધ થયું નથી. પરંતુ વેંકટેશ્વર પ્રેસના અધિપતિ પોતે પ્રસિદ્ધ કરેલા સ્કંદપુરાણની પ્રસ્તાવનામાં લખે છે કે-ઉપસ્કંદપુરાણમા ૭ સંહિતાઓ છે, અને આખા ગ્રંથના એક લાખ શ્લોકો છે, એમ કહેવાય છે. છતા ઉપસ્કંદપુરાણના નામથી જેટલા પુસ્તકો ઉપલબ્ધ થયા છે, તે સઘળા પુસ્તકોની શ્લોકસંખ્યા બે ત્રણ લાખથી પણ વધારે થાય છે.[૪] નાગરોનું અનુકરણ કરીને ગુજરાતદક્ષિણમા આવીને વસેલી ઘણી ખરી જ્ઞાતિઓએ પોત પોતાનું પુરાણ બનાવ્યું છે, અને તે પુરાણ સ્કંદપુરાણનો ભાગ છે, એમ ઠરાવી દીધું છે. ઉપસ્કંદપુરાણની શાંકરી સંહિતામાં દરેક સંહિતાના ખંડો અને શ્લોકસંખ્યાની ગણના કરી છે. તે જોતાં તે સમયમાં આખા ગ્રંથની શ્લોકસંખ્યા ૧૨૮૦૦૦ની થવા જાય છે. ત્યાર પછી પણ તેમાં બમણો ત્રગણો વધારો થઇ ગયો છે. તે ઉપસ્કંદપુરાણમાં પણ નાગરખંડો હોવાનું જણાયું છે. તેની સનત્કુમારસંહિતાનો ૮ મો ખંડ નાગરખંડ નામનો છે, જેની શ્લોકસંખ્યા ૧૦૦૦૦ ની છે, અને શાંકરી સંહિતાનો ૧૫ મો ખંડ નાગરખંડ નામનો છે, જેની શ્લોકસંખ્યા ૨૦૦૦ની છે.[૫] આ બંન્ને નાગરખંડો મહાસ્કંદપુરાણના નાગરખંડથી જૂદાજ છે. તે ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ થાય તો તેમાથી નાગરજ્ઞાતિના ઇતિહાસ ઉપર વિશેષ પ્રકાશ પડવાનો સંભવ રહે છે.[૬]

નારદપુરાણની અનુક્રમણિકામાં અને પ્રભાસખંડમા ૧ માહેશ્વર, ૨ વૈષ્ણવ, ૩ બ્રાહ્મ, ૪ કાશી, ૫ આવન્ત્ય. ૬ નાગર અને ૭ પ્રભાસ મળી સ્કંદપુરાણમા સાત ખડો છે, એમ સ્પષ્ટ લખ્યું છે. પરંતુ અસલ સ્કંદપુરાણમા સાત ખંડો હોય, એમ માની શકાતું નથી. નાગરખંડમાંજ વડનગરના ચંડશર્માએ પુષ્પકને પ્રાયશ્ચિત્તવિધિ બતાવ્યો છે. તે પ્રસંગે કહ્યું છે કે, "સ્કંદપુરાણમાં મેં પુરશ્ચરણસપ્તમી વિષે વાંચ્યું છે, તે પુરશ્ચરણસપ્તમીનું તું વ્રત કર." તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે નાગરખંડ લખાયો, તે વખતે તો નાગરખંડથી સ્કદ પુરાણ જૂદું છે, એમ માનવામાં આવતું હતું. સાતે ખડોમાં વર્ણવેલા વિષયો જોતા માહેશ્વરખંડ, વૈષ્ણવખંડ અને ધર્મારણ્યના નામના ઉપખંડ સિવાયનો બ્રાહ્મખંડ-એટલો ભાગ અસલ સ્કંદ પુરાણનો હશે, એમ ધારી શકાય છે. બ્રાહ્મખંડાન્તર્ગત ધર્મારણ્ય ખંડમા તો મોઢ બ્રાહ્મણો અને મોઢવાણીઆનો ઇતિહાસ તથા ગુજરાતના રાજા કુમારપાળની પણ કથા જોવામાં આવે છે,[૮] તેથી ધર્મારણ્યખંડનો ભાગ કેટલો બધો આધુનિક છે, તે સ્પષ્ટ સમજી શકાય છે.

---

૪. વેંકટેશ્વર પ્રેસના છાપેલા સ્કંદપુરાણની પ્રસ્તાવના, પૃ. ૧૨

૫. તેજ, પત્ર ૧૩, પૃ. ૨.

૬. જૂનાગઢના નાગરબ્રાહ્મણ વે. મૂ. ગુલાબશંકર કલ્યાણજી વ્હોરાએ ત્રિચિનાપોલીમાંથી ત્રાંબાના પતરાં ઉપર સંસ્કૃત ભાષામાં અને નાગરી લિપિમાં લખાયેલા હાટકેશ્વરમાહાત્મ્યની નકલ મેળવી છે. તે પુસ્તકમાં અધ્યાયો ૩૧ અને શ્લોકસંખ્યા ૧૯૦૦ની છે, એમ તેઓનું કહેવું છે. તે હકીકત ખરી હોય તો તે ગ્રંથ પણ ઘણો ઉપયોગી થઈ પડવાનો સંભવ છે.

૭ સ્કંદપુરાણ, નાગરખંડ, અ. ૧૬૨ શ્લોક. ૧૨-૧૪.

૮. સ્કંદપુરાણ, બ્રાહ્મખંડ, ધર્મારણ્યખંડ અ. ૩૯.

તોપણ એટલું નિશ્ચિત છે કે નારદપુરાણની અનુક્રમણિકામા નાગરખંડની અનુક્રમણિકા સવિસ્તર લખાયેલી છે તેથી તે અનુક્રમણિકા લખાયા પેહેલા નાગરખંડ લોકમાન્ય અને પ્રમાણરૂપ થયો હોય તોજ તેને તેમા સ્થાન મળી શકે સ્કંદપુરાણની ગુપ્તલિપિમા લખેલી એક પ્રત ઉપલબ્ધ થઇ છે, તે પ્રતના અક્ષરોના મરોડ ઉપરથી તે પ્રત ઇસ્વીસનના સાતમા સૈકાના પૂર્વાર્દ્ધમા લખાઇ હશે, એમ માનવામા આવે છે[૯] તેમજ પુરાણોનો સારોદ્ધાર મોડામા મોડો ઇ સ ૪૮૦ની આસપાસ થવો જોઇએ, એમ પુરાતત્ત્વવેત્તાઓની માન્યતા છે[૧૦] ત્યારે નાગરખંડની રચના તે પેહેલા ઓછામા ઓછા ૫૦ વર્ષ પહેના થયેલી માનીએ તો ઇ સ ના પાચમા સૈકાના આરંભમા નાગરખંડ રચાયો હશે, એમ નિઃસંદેહ માની શકાય છે

નાગરખંડમા વર્ણવેલી કથાઓના મુખ્યત્વે ચાર વિભાગો પાડી શકાય, ૧ હાટકેશ્વરની ઉત્પત્તિ અને તેનું માહાત્મ્ય, ૨ તીર્થોની ઉત્પત્તિ અને તેઓનુ માહાત્મ્ય, ૩ નાગરોની ઉત્પત્તિ અને તેઓનો તત્કાલીન ઇતિહાસ તથા ૪ શ્રાદ્ધ કલ્પ હાટકેશ્વરની ઉત્પત્તિની કથા શિવપુરાણ અને વામનપુરાણાદિ પુરાણોમાથી કંઇક અંશે ફેરફાર કરીને અક્ષરશઃ મુકવામા આવેલી છે વડનગરમા સ્થપાયલા તીર્થો જેવા અન્ય સ્થળોએ પ્રાચીન તીર્થો છે અને તે તીર્થોના સંબંધમા જૂદા જૂદા પુરાણોમા જે કથાઓ આપી છે, તે કથાઓ થોડા ઘણા સુધારાવધારા સાથે નાગરખંડમા આપેલી છે પરંતુ કેટલાક નવીન તીર્થો સ્થપાયા, તેઓના સંબંધમા તત્કાલીન ઇતિહાસ આપેલો છે તે ઇતિહાસને પ્રાચીનતાની છાપ મારવાને માટે મુદ્દાની હકીકતમા જ નહિ, પણ માણસોના નામોમા પણ ફેરફાર કર્યો છે શ્રાદ્ધકલ્પના વિષયમા તો કંઇ નવીન કહેવાનું હોય નહિ, છતા મહાલય અને સાંવત્સરિક શ્રાદ્ધોની ક્રિયાઓમા પ્રચલિત શાસ્ત્રપ્રણાલી કરતાં નાગરખંડમા થોડો ઘણો મતાંતર બતાવ્યો છે, તે હેમાદ્રિ જેવા ધુરંધર વિદ્વાને પણ પોતાના ચતુર્વર્ગચિંતામણિ નામના વિરાટ્ પુસ્તકમા સ્વીકારેલો છે અને ત્યાર પછી નિર્ણયસિંધુ—આદિ નિબંધકારોએ તેનું પ્રામાણ્ય અંગીકૃત કર્યું છે તે ઉપરથી નાગરખંડને પાછળના ભાગમા પુરાણની જેટલી મહત્તા મળી ચૂકી છે, એમ સિદ્ધ થાય છે આખા ગ્રંથમા બે બાબતો ખાસ લક્ષ ખેંચે છે એક તો એ કે વડનગરના નાગરોને સરહદ ઉપર આવેલા નાગલોકો સાથે કાયમ કલહ થયા કર્યો છે તેથી જે સમયમા વડનગરની સરહદ ઉપર નાગલોકોનુ રાજ્ય હશે, તે સમયમા જ વડનગરની ઉત્પત્તિ થઇ હશે નાગરાજ્યના વિનાશ સાથે જ નાગરખંડની સમાપ્તિ થાય છે તેથી તે સમય પછી તુરત નાગરખંડની રચના થયેલી હોવી જોઇએ બીજી બાબત એ છે કે—પ્રસિદ્ધ ચિના પ્રવાસી હ્યુયેનસંગે વડનગરમા સાતમા સૈકાના મધ્ય ભાગમા બૌદ્ધ અને જૈનોના મઠો અને મંદિરો જોયા હતા,[૧૧] નગેન્દ્રનાથ વસુ કહે છે, તેમ ઇસ્વીસનના પાચમા સૈકામા વલભી રાજા ધ્રુવસેને વડનગરમા જૈન કલ્પસૂત્રની પ્રસિદ્ધિ કરી હતી[૧૨] તેમ છતા આખા નાગરખંડમા બૌદ્ધ અથવા જૈન ધર્મો વિષે એક પણ શબ્દ લખવામા આવ્યો નથી આનર્ત દેશના જે રાજાઓનુ વર્ણન કરવામા આવ્યુ છે, તે સઘળા બ્રાહ્મણધર્મના પુરા પક્ષપાતી હતા અને બ્રાહ્મણોનુ પ્રાચીન રાજાઓની પેઠે દેવો કરતા પણ અધિક સન્માન કરતા હતા વલભી રાજાઓની પુર્વે ગુજરાત દેશ ગુપ્તરાજ્યના તાબામા હતો અને તે પેહેલા ક્ષત્રપોનુ

૯–૧૦ Early History of India by Vincent Smith, 2nd ed p 20

૧૧–૧૨ Journal of the Asiatic Society of Bengal P I, pp 132–3

ત્યા રાજ્ય હતું. આ બન્ને વંશોના રાજાઓનું બૌદ્ધ અથવા જૈન ધર્મ તરફ વલણ હોય, એમ જણાયું નથી. બૌદ્ધ અને જૈન ધર્મોનો પ્રચાર અને પ્રબળ તો વલભી રાજાઓના સમયમાં જ થયાનું જાણવામા આવ્યું છે. તે ઉપરથી વલભીરાજ્યારંભ પેહેલાં નાગરખંડ રચાયો હતો, એમ સિદ્ધ થાય છે. વલભી રાજાઓએ આનંદપુરના બ્રાહ્મણોને અનેક દાનો આપ્યાનાં તામ્રપત્રો પણ પ્રસિદ્ધ થયાં છે અને જૈન કલ્પસૂત્રનો ગ્રંથ પેહેલ વેહેલો આ-નંદપુરના બ્રાહ્મણો પાસે જ પ્રસિદ્ધ કરવામા આવ્યો હતો, તેથી વલભી રાજાઓના સમ-યમા વડનગર બહુ વિભવશાલી થયું હોય અને ત્યાના નાગરો વિદ્યામાં બહુ પ્રતિષ્ઠાશાલી થયા હોય એમ સબળ અનુમાન થાય છે. તે હકીકત પણ નાગરખંડ મોડામા મોડો ઇસ્વી-સનના પાંચમા સૈકાના આરંભમા લખાયો હશે, એમ જે ઉપર અનુમાન કર્યું છે, તેનું સમર્થન કરે છે.

૨ હાટકેશ્વર અને આસુષ્યાયણો.

બ્રાહ્મણ વર્ણની સઘળી જ્ઞાતિઓમા નાગરજ્ઞાતિની ત્રણ વિશિષ્ટતાઓ ખાસ રીતે નજરે તરી આવે છે. ૧ તેઓનો ઇષ્ટદેવ હાટકેશ્વર છે, જે પ્રાયશઃ હિંદુની બીજી કોઇ પણ જ્ઞાતિને નથી; ૨ એકસ્ત્રીવિવાહ અને ૩ અયાચકતા અથવા યથાર્થ કહીએ તો અપ્રતિ ગૃહિતૃત્વ-એ તેઓના ખાસ લક્ષણો છે.

એ પણ અર્થસૂચક છે કે–પુરાણોમાં દૈત્યો, દાનવો, નાગો વગેરે જે અનાર્ય જાતિઓનું અથવા આર્યોની વિરોધી જાતિઓનું વર્ણન કર્યું છે, ત્યા તે સઘળી જાતિઓના ઇષ્ટદેવ શંકર હતા, એમ કહેલું છે. અતલસુતલાદિ સપ્તપાતાલમાં દાનવ, દૈત્ય અને નાગ જાતિઓ વસતી હતી,[1] અને તેઓનો ઇષ્ટદેવ હાટકેશ્વર હતો.[2] હિંદુસ્થાનમા એક સમયે આખા દેશ ઉપર નાગજાતિ પથરાઇ ગઇ હતી, એમ નાગ અથવા નગર શબ્દથી યુક્ત અનેક ગામો શેહેરો અને તીર્થોનાં નામો ઉપરથી અનુમાન થઇ શકે છે. વેદમા અહિ અને સર્પ જાતિ-ઓનું વર્ણન જોવામા આવે છે, પરંતુ નાગજાતિનો કંઇ પણ ઉલ્લેખ જોવામાં આવતો નથી. થીયોસોફીના સાહિત્યમાં કહેવામા આવ્યું છે, તેમ આટલાંટિસ ખંડનો જળપ્રલય થયા પછી, તેમાથી બચેલા મનુષ્યો જળમાર્ગે અથવા સ્થળમાર્ગે હિંદુસ્થાનમાં દાખલ થયાં હશે, એમ અનુમાન થાય છે. તેઓના દેશનું નામ પાતાલ હતું, એમ પુરાણોમા કહેવામાં આવ્યું છે. અલેકઝાંડરે હિંદુસ્થાન ઉપર આક્રમણ કર્યું ત્યારે તે સમયમા સિંધુનદી અને સા-ગરના સંગમ ઉપર એક પાતાલ નામનુ શહેર હતું.[3] નાગરખંડમા કહ્યું છે કે–આધુનિક વડનગરની આસપાસ એક મોટું અરણ્ય હતું, અને તે અરણ્યનું નામ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર કહે-

---

૧ तेषु दानवदैतेषु जातयः शतसंघराः ।
निवसन्ति महानागजातयश्च महामुने ॥ વિષ્ણુપુરાણ.

૨ भुमौ रुद्रस्य लोकश्च पाताले हाटकेश्वरम् ॥ લિંગ પુરાણ અ. ૧ શ્લો. ૫૪.
पाताले सप्तमे चास्ति लिंगं श्री हाटकेश्वरम् ॥
ब्रह्मणा स्थापितं पार्थ सहस्रयोजनोच्छ्रितम् ॥ ७ ॥
तत्रार्चयन्ति तल्लिंगं नानानागेन्द्रसत्तमाः ॥ ९ ॥ સ્કંદપુરાણ, માહેશ્વર ખંડ, કૌમારિકા ખંડ. અ. ૩૯.

3. Early History of India by Vencent Smith, 2nd ed. p 101

વાતું હતું તે હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાથી જળમાર્ગે પાતાળમા જવાતું હતુ, અને પાતાળના નાગ લોકો હાટકેશ્વરક્ષેત્રમા આવતા હતા[4] કાશ્મીરના રાજતરંગિણી નામના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે—ચંદ્રભાગા (આધુનિક ચિનાબ) નદીની આસપાસનો પ્રદેશ પાતાળ કહેવાતો હતો અને ત્યા નાગલોકોનુ રાજ્ય હતું[5] આ ઉપરથી સહજ અનુમાન થાય છે કે—નાગ લોકો પ્રથમ કાશ્મીરમા તથા સિંધમા આવીને વસ્યા હતા અને ત્યાર પછી તેઓ હિંદુસ્થાનના જુદા જુદા ભાગોમા ફેલાઇ ગયા હતા

નાગરોના પૂર્વજો હાટકેશ્વરક્ષેત્રમા જ્યારે આવીને વસ્યા, ત્યારે તે સ્થળે હાટકેશ્વરનું મંદિર હતું નહિં, તેમજ મહાભારત તથા પુરાણોમા જ્યા જ્યા હાટકેશ્વરમંદિરનો ઉલ્લેખ કર્યો છે, તેની સાથે નાગરોને કંઇ સબંધ હોવાનું જણાયુ નથી મહાભારતમા, હિમાલયના ધવલગિરિશિખિરની પાસે કિંપુરૂષનો પ્રદેશ અને તેની પાસે હાટકપ્રદેશ જેની મર્યાદા માનસરોવર સુધી હતી, એમ કહેલુ છે, તે હાટકપ્રદેશમા ગુહ્યકોનું રાજ્ય હતું[6] તે સમયમા દક્ષિણમા કેરલદેશની ઉત્તરે કરહાટકનામનુ નગર હતું, એમ પણ કહેલુ છે[7] બંગાળામા આવેલા બર્દવાન શહેર જેનું પ્રાચીન નામ વર્ધમાન હતું, તે વર્ધમાનની નજીક ત્રિવિક્રમ નદીને કિનારે હાટકનગર હતું, એમ ભવિષ્ય પુરાણના બ્રાહ્મખંડ (અ ૭)મા કહેલુ છે પરંતુ તે તે સ્થળોએ હાટકેશ્વરના મંદિરો હતા કે નહિ અથવા તે તે સ્થળોના નિવાસીઓ હાટકેશ્વરના ઉપાસકો હતા કે નહિ, તે વિષે કંઇ પણ કહેવામા આવ્યુ નથી મહાભારત અને રામાયણમા હાટકેશ્વર વિષે કંઇ ઉલ્લેખ નથી પુરાણોમા વામનપુરાણમા સપ્તગોદાવર પ્રદેશમા હાટકેશ્વરનું મંદિર હોવાની કથા લખેલી છે[8]

સ્કંદપુરાણના માહેશ્વરખંડાન્તર્ગત કૌમારિકાખંડમા ગુજરાતમા આવેલી મહીનદી અને સાગરસંગમને સ્થળે-મહીનગરમા બ્રહ્મદેવે પાતાળમાથી હાટકેશ્વરનુ બાણ લાવીને પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું કહ્યુ છે[9] તે સિવાય પુરાણપ્રસિદ્ધ હાટકેશ્વરનું મંદિર તો નાગરખંડમા કહેલ વડનગરનુંજ છે પરંતુ તે સિવાય કુરૂક્ષેત્રમા આવેલા વર્તમાન સેફીદોન પ્રગણામા સેફીદન નામનુ ગામ છે, તે ગામથી છ માઇલ દૂર હાટ નામનુ ગામ છે તે ગામ નજીક પંચનદ સ્થળ ઉપર હાટકેશ્વરનુ પ્રાચીન મંદિર છે તેની પ્રતિષ્ઠા સત્યયુગમા થઇ હતી, એવી દંતકથા પ્રચલિત છે, તેજ પ્રગણામા નાગેશ્વરમાહાદેવ, નાગદમનદેવી અને નાગતીર્થો પણ આવેલા છે[10] વામનપુરાણમા કુરૂક્ષેત્રનુ માહાત્મ્ય વર્ણવતા નાગતીર્થ અને પંચનદ તીર્થનો મહિમા વર્ણવ્યો છે, પરંતુ તે સ્થળે હાટકેશ્વરનુ મંદિર હોવાનુ લખ્યુ નથી[11]

---

૪ નાગરખંડ અ ૮ શ્લો ૧૮-૨૬

૬ મહાભારત, સભાપર્વ, અ ૨૮ શ્લો ૧-૪

૭ તેજ, અ ૩૧ શ્લો ૭૦

૮ વામનપુરાણ, અ ૬૫ શ્લો ૫૫

૯ કૌમારિકાખંડ, અ ૪૮ શ્લો, ૨૦—૨૧

૧૦ Archeological Survey-Report by Cunningham Vol XIV, p 86, Notes by L Raghunathdas, Superintendent of Ethnology to the Jhind State

૧૧ વામનપુરાણ અ ૩૪ શ્લો. ૨૨-૨૬

૧૫

તેથી તે સ્થળે હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા વામનપુરાણ લખાયા પછી કરવામાં આવી હશે. તોપણ ત્યાં નાગેશ્વરમહાદેવ, નાગદમનદેવી અને નાગતીર્થો હોવાથી નાગલોકોનું જે સમયે તે સ્થળે પ્રાબલ્ય હશે તે સમયે તેઓએ હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરી હશે. તે સિવાય ખાનદેશમા આવેલ અહમદનગરનું પ્રાચીન નામ નગર હતું. ત્યા હાટકેશ્વરનું મંદિર હજુ પણ વિદ્યમાન છે. નગેન્દ્રનાથ વસુની માન્યતા પ્રમાણે વડનગરના બ્રાહ્મણોએ ચંડશર્માને બહિષ્કૃત કર્યો, ત્યાર પછી તેના વંશજો ત્યા આવીને વસ્યા હતા, અને ત્યાં એક શેહેર વસાવીને વડનગરના અસલ નામ નગર ઉપરથી તે શેહેરનું નામ નગર પાડ્યું હતું, અને ત્યાં હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી.[૧૨]

આ ઉપરથી સહજ અનુમાન થાય છે કે–હિંદુસ્થાનમા હાટકશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરનારા પ્રથમ નાગલોકો હતા, અને ત્યાર પછી નાગરબ્રાહ્મણોએ હાટકેશ્વરની ઉપાસનાનો સ્વીકાર કર્યો હતો.

નાગરખંડમા વર્ણવેલી હાટકેશ્વરની કથા ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે વર્ત્તમાન વડનગરને સ્થળે અને તેની આસપાસ એક મોટું અરણ્ય હતું. તે અરણ્ય હાલના કચ્છના રણ સુધી આવેલું હતું. કચ્છના રણની જગોએ સમુદ્ર હતો. તે સમુદ્રમાર્ગે સિંધના પાતાલ ગામમાથી નાગલોકો તે અરણ્યમાં આવીને વસ્યા હતા, અને તે અરણ્યનું નામ હાટકેશ્વર ક્ષેત્ર પાડ્યું હતુ.[૧૩] પરંતુ નાગરોના પૂર્વજો જે બ્રાહ્મણો હતા, તેઓ કુરૂક્ષેત્રમાથી આવીને તે હાટકેશ્વર ક્ષેત્રમાં રહ્યા હતા અને તે સમયે ત્યાં હાટકેશ્વરનું મંદિર ન હતું. તત્કાલીન ગુજરાતના રાજાનો તેઓએ કુષ્ટ વ્યાધિ શાંત કરવાથી તે રાજાએ ત્યાં એક ગામ વસાવી, તે બ્રાહ્મણોને દાનમા આપ્યું હતું.[૧૪] ત્યાર પછી ઘણે કાળે ત્યાંના બ્રાહ્મણોએ હાટકેશ્વરની ઉપાસના દાખલ કરી હતી. તેઓએ કેવી રીતે અને કેવા સંયોગોમા હાટકેશ્વરની ઉપાસના સ્વીકારી હતી, તે વિષે નાગરખંડના અધ્યાય ૧૦૭ માં જે કથા આપી છે, તેનો સાર કહી જવાનું યોગ્ય જણાય છે.

“હાટકેશ્વરક્ષેત્રના ચમત્કારપુરમા વત્સગોત્રનો બ્રાહ્મણ ચિત્રશર્મા હતો. ચમત્કારપુરમા પાતાલના હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરવાની તેની ઇચ્છા થવાથી તેણે શંકર ઉપર તપ કરીને શંકરનું વરદાન મેળવી ચમત્કારપુરમા હાટકેશ્વરના સુવર્ણલિંગની સ્થાપના કરી અને એક ભવ્ય મંદિર બંધાવ્યું. બીજા બ્રાહ્મણોને તેની ઇર્ષ્યા આવવાથી, તેઓએ પણ પણ દુશ્ચર તપશ્ચર્યા કરી અને શંકરના પ્રસાદથી દરેક ગોત્રના બ્રાહ્મણે એકેક શંકરનુ મંદિર બંધાવી ૬૮ ગોત્રોના બ્રાહ્મણોએ ૬૮ તીર્થો બાધ્યાં.” એ રીતે વડનગરમા બ્રાહ્મણોમાં હાટકેશ્વરની ઉપાસના દાખલ થઇ.

હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે–ચિત્રશર્માએ હાટકેશ્વરની ઉપાસના કોની પાસેથી અને કયા પ્રદેશમાથી સંપાદન કરી ?

કચ્છભુજના નાગરગૃહસ્થ રા. રા. ગૌરીશંકર જયશંકરે ત્રિમાસિકપત્રમા તે વિષે ચર્ચા ઉપસ્થિત કરી લખ્યું છે કે—

---

૧૨ Journal of the Asiatic Society of Bengal, 1896, P. I. pp. 117-8.
૧૩. નાગરખંડ અ. ૧ થી ૮ સુધી.
૧૪. તેજ, અ. ૧૦–૧૧.

"નાગ શબ્દને છઠ્ઠી વિભક્તિનો પ્રત્યય રા લાગવાથી નાગરા થાય છે અને નાગરા ઉપરથી નાગરશબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે નાગલોકોનું એક ટોળું આન્ટ્રીયામાંથી હિંદુસ્થાનમાં આવ્યું, તેમાંનો એક ભાગ કાશ્મીરમાં જઈને વસ્યો, તે ત્યાંના પંડિતબ્રાહ્મણો છે. બીજું ટોળું સિંધમાં આવ્યું, ત્યાંથી પાતાલ નામના નગરમાંથી વર્તમાન વડનગરમાં આવીને વસ્યું, જેઓ હાલના નાગરો છે

"કાશ્મીરના નાગરાજા મહારાજા રણાદિત્યની રાણી અમૃતપ્રભા કે જે ત્રિકૂટગિરિના રાજાની કુંવરી હતી, તેણે રાજાને પૂજવાને માટે કિંમતી જવાહીર સ્ફટિકની પીંડિકા આપી, અને તે પીંડિકાને રણાદિત્યે ચંદ્રભાગા નદીને રસ્તે પાતાળમાં આણી, એ સ્ફટિક મણિની પીંડિકાને શ્રી હાટકેશ્વર (સોનાનો ઈશ્વર) નામ આપી પ્રતિષ્ઠા કરી પૂજન કરવા લાગ્યો, ત્યારથી આપણે નાગરલોકો શ્રી હાટકેશ્વરને ઇષ્ટદેવ તરીકે માનીએ છીએ"[૧૫]

પ્રથમ તો રા. રા. ગૌરીશંકર ભાઈ નાગશબ્દને છઠ્ઠી વિભક્તિનો ર પ્રત્યય લગાડી, તે ઉપરથી નાગર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરે છે, તે વ્યાકરણશાસ્ત્રના કોઈ પણ નિયમને અનુસરીને નથી. પાણિનિવ્યાકરણ (અ ૫ પા ૩ સૂ ૫૫) પ્રમાણે નગરે ભવ નાગર એમ જ નાગર શબ્દની વ્યુત્પત્તિ થાય છે અને તેનો અર્થ નગરવાસી થાય છે સૂ. ૧૨૮ પ્રમાણે નાગરશબ્દનો અર્થ ચતુર થાય છે, છતાં તેની વ્યુત્પત્તિમાં તેથી કંઈ ફેરફાર થતો નથી, તેમ જ વ્યુત્પત્તિ ઉપરથી તો નાગ શબ્દની સાથે નાગર શબ્દને કંઈ સંબંધ નથી તેઓનો બીજો મુદ્દો એ છે કે-આન્ટ્રીયામાંથી નાગ લોકોનું એક ટોળું કાશ્મીરમાં જઈને વસ્યું, તે કાશ્મીરના પંડિતબ્રાહ્મણો છે, અને બીજું ટોળું સિંધના પાતાળ ગામમાં જઈને વસ્યું, તે ગુજરાતના નાગરબ્રાહ્મણો છે આ દૃષ્ટાન્તને કંઈ ઐતિહાસિક પ્રમાણ નથી કાશ્મીરમાં આર્યજાતિ આવીને વસી, તે પહેલાં ત્યાં નાગો વસતા હતા અને તે નાગોને આર્ય લોકોએ ત્યાંથી કાઢી મૂક્યા હતા, એમ કાશ્મીરના રાજતરંગિણી નામના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે સિંધના પાતાળ ગામમાં નાગલોકો આન્ટ્રીયામાંથી આવીને વસ્યા હતા, તેને માટે કંઈ આધાર નથી પરંતુ મહાભારતના યુદ્ધ પહેલાં પશ્ચિમના નાગ લોકોને કાઠિયાવાડના રાજાઓ સાથે સંબંધ બંધાયો હતો અને તેથી તે બાજુએથી જળ માર્ગે નાગ લોકોએ સિંધમાં પ્રવેશ કર્યો હશે, એમ વધારે સંભવિત જણાય છે[૧૬] તેઓનો ત્રીજો મુદ્દો એ છે કે-કાશ્મીરનો રાજા રણાદિત્ય નાગરકુળનો હતો, તેની રાણી અમૃતપ્રભાએ તેને સ્ફટિકનું શિવલિંગ આપ્યું હતું અને તે શિવલિંગની તેણે સિંધના પાતાળમાં જઈને પ્રતિષ્ઠા કરી તેનું નામ હાટકેશ્વર રાખ્યું, ત્યારથી ત્યાંના નાગોમાં હાટકેશ્વરની ઉપાસના શરૂ થઈ અને તે નાગોના વંશજો વડનગરમાં આવ્યા ત્યારે હાટકેશ્વરની ઉપાસના સાથે લેતા આવ્યા પરંતુ રાજતરંગિણી વાંચતાં રણાદિત્ય નાગરકુળનો હતો, એમ બિલકુલ માલુમ પડતું નથી તે તેમ હોત તો તેના પિતા બાલાદિત્યના જમાઈ દુર્લભવર્ધન જેમ કાર્કોટ નામનો [illegible] કહ્યો છે,[૧૭] તેમ તેને માટે અથવા તેના પૂર્વજ રાજાઓને માટે કંઈનામ આપ્યું હોત રણાદિત્યનું તો ત્રણસો વર્ષ રાજ્ય કરેલું છે[૧૮] તેની રાણી અમૃતપ્રભાએ

---

૧૫ નિ. શિ., પુ. ૨ અ. ૧ ૩ પૃ. ૭૩-૭૪

૧૬ ન્યુમિ. પાઠ, પર્વ ૫ પૃ ૩૨-૩૩-૩૪

૧૭ રાજતરંગિણી ત. ૩ શ્લો. ૪૯૦

૧૮ તેજ, ત. ૩ શ્લો ૪૭૩

તેને સ્ફટિકમણિનું શિવલિંગ આપ્યાનું અને તેની પાતાલમાં પ્રતિષ્ઠા કરી તેનું નામ હાટ-કેશ્વર રાખ્યાનું પણ લખ્યું નથી. પરંતુ રણરંભાએ તેને હાટકેશ્વરમંત્ર આપ્યો હતો; તે મંત્રના પ્રભાવથી તે ચંદ્રભાગાનદી ઉતરી શકયો હતો અને તેની નજીકના પ્રદેશ પાતાળમાં જઇ ત્યાંના નાગ લોકોનો પરાજય કરી, તે પ્રદેશ તાબે કર્યો હતો,[૧૯] એમ લખ્યું છે. આ ઉપરથી પાતાલ એટલે સિંધનું પાતાલગામ નહિ પણ ચંદ્રભાગા (ચિનાબ) નદીની પાસે આવેલ પ્રદેશનું નામ પાતાળ હતું, એમ સ્પષ્ટ જણાય છે. પાતાળમાં જઇને તેણે હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરી હતી, એમ તેઓશ્રી શા ઉપરથી લખે છે, તે સમજાતું નથી. નાગલોકો તો હિંદુસ્થાનમાં આવ્યાં પહેલાં પણ હાટકેશ્વરના ઉપાસકો હતા, એમ ઉપર સપ્રમાણ કહેવામાં આવ્યું છે. અર્થાત્ કાશ્મીરના રાજા રણાદિત્યનો હાટકેશ્વર સાથે કંઈ પણ સંબંધ હતો, એમ માનવાને કંઇ પણ કારણ માલુમ પડતું નથી.

નાગરખંડમાં તો વત્સગોત્રી ચિત્રશર્માએ શંકરના વરદાનથી વડનગરમાં હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું લખ્યું છે. પરંતુ તે સાથે એકએ બીજી હકીકતો પણ લખી છે, તે ઉપરથી તે વાત ઉપર કંઇ વિશેષ પ્રકાશ પડી શકે છે. વડનગરના બીજા બ્રાહ્મણોને વડનગરમાં ૬૮ તીર્થો બાંધવાની રજા આપતા શંકરે ચિત્રશર્માને કહ્યું છે કે—

तुरीयमपि ते गोत्रं वेदोक्तेन क्रमेण च ।
आद्यतां चापि ते सर्वे कीर्तिष्यंति ते द्विजाः ॥ अ. १०७ श्लो. ५६

"હે બ્રાહ્મણ! વેદોક્ત ક્રમ પ્રમાણે તારૂં ગોત્ર ચોથું હોવા છતાં આ સર્વે બ્રાહ્મણો તારા ગોત્રને પ્રથમ પદ આપશે."

ત્યાર પછી બીજા સઘળા બ્રાહ્મણોએ વરદાન માગતાં કહ્યું કે—

यदि देव प्रसन्नस्त्वमस्माकं च सुरेश्वर ॥
पश्चिमश्चित्रशर्मा च यमाद्यो भवता कृतः ॥ ७९ ॥
अस्मदीयं सदा नाम कीर्तनीयमसंशयम् ॥
श्राद्धकृत्येषु सर्वेषु यथा तेन समा वयम् ॥ ७२ ॥

"હે દેવ! જો આપ અમારા ઉપર પ્રસન્ન થયા હો તો ચિત્રશર્મા જે અમારામાં સૌથી છેલ્લી પંક્તિનો છે, તેને આપે પ્રથમ પંક્તિ આપી; તો હવે અમે પણ શ્રાદ્ધાદિક કર્મમાં ચિત્રશર્માની બરાબર થઇએ, તેમ કરો."

તે ઉપરથી શ્રી મહાદેવે કહ્યું કે—

युष्माकमपि ये केचिद्वंशं यास्यन्ति मानवाः ॥
युवानः शास्त्रसंयुक्ता वेद विद्याविशारदाः ॥ ७३ ॥
आनयिश्यथ तान् युयमामुश्यायणसंज्ञितान् ॥
नित्यं स्थिताश्चते क्षेत्रे श्राद्धास्याक्षयकारकाः ॥ ७४ ॥

"હે બ્રાહ્મણો! તમારા વંશના પણ સઘળા દ્વિજો સદા યુવાન રહેશે અને વેદશાસ્ત્રમાં બહુ કુશલ થશે. તેઓને તમે આમુષ્યાયણો આપશો અને તેઓ આ ક્ષેત્રમાં રહીને અક્ષય ફળ આપનારી શ્રાદ્ધક્રિયાઓ કરનારા થશે."

---

૧૯. તેજ, ત. ૩ શ્લો. ૪૬૫—૪૭૦

- ઉપર કહેલી હકીકત ઉપરથી મુખ્ય વાત તો એ ધ્યાનમા આવે છે કે–ચિત્રમાં વત્સ ગોત્રનો હતો અને તેના ગોત્રને સૌથી છેલ્લી (પશ્ચિમ) પક્તિ આપવામા આવી હતી, તેનું કારણ તે વડનગરમા પાછળથી આવેલો હોવો જોઈએ તે સિવાય બીજો ખાસ મુદ્દો લક્ષમા રાખવા યોગ્ય એ છે કે–શકરે વડનગરના બ્રાહ્મણોને આમુષ્યાયણો ગણવાની આજ્ઞા કરી

ત્રિમાસિકપત્રની ઓફીસ તરફથી नयज्ञानतीति नागरा એ નામનુ લઘુ પુસ્તક પ્રસિદ્ધ થયું છે તે પુસ્તકમા ગુજરાતકાઠિયાવાડમા વસતી સઘળી વડનગરાનાગરજ્ઞાતિમા હાલ જે જે ગોત્રો, પ્રવરો વગેરે વિદ્યમાન છે, તેનો સગ્રહ કરવામા આવ્યો છે તે જોતા જણાય છે કે હાલની વડનગરાનાગરજ્ઞાતિમા વત્સગોત્ર પ્રચલિત નથી, પણ વત્સપાલ નામનું ગોત્ર પ્રચલિત છે, તે પણ બહુ સ્વલ્પ સમવાયમા છે પ્રશ્નોરાનાગરજ્ઞાતિના વસતિપત્રક ઉપરથી જણાય છે કે તેઓનો મોટો ભાગ વત્સગોત્રનો છે[21] પ્રશ્નો । પોતે અહિચ્છત્રથી આવ્યા છે, એમ કહે છે તે અહિચ્છત્ર પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાડારકર કહે છે, તેમ । જાગમા કાગડા પાસે અહિચ્છત્ર નામનુ ગામ હતું, તે નહિ, પણ યુક્તપ્રદેશમા બરેલી જિલ્લામા રામનગર પાસે આવેલું, મહાભારતમા કહેલ પાચાલ દેશની રાજધાનીનું અહિચ્છત્ર હતું, તે જ છે નાગરોમા દાખલ થયેલા આમુષ્યાયણો સાથે તેને પુરતો સંબધ હોવાનું સબળ કારણ મળે છે

નાગરોમા હાલમા મેહેતા, ઓઝા, વ્હોરા, દેશાઇ વગેરેની અવટકો પ્રસિદ્ધ છે તે પેહેલા ચદ્રેચા, ગુલેચા, વઅકિલાદિ ૧૫૫ અવટકો પ્રચલિત હતી[22] અને તે પહેલા ભૂતિ, ભવ વગેરે ચૌદ આમુષ્યાયણો પ્રચલિત હતા[23] વર્તમાન અવટકોમાની ઘણીખરી અવટકો તો ધધો, વ્યવસાય અથવા નિવાસસ્થાનોના નામો ઉપરથી કે કુનોત્પન્ન પરાક્રમી પૂર્વજના નામ ઉપરથી પણ પડેલી લાગે છે તે પેહેલાની ચદ્રેચાદિની ૧૫૫ અવટકો ગામોના નામો ઉપરથી પડી હોય, એમ જણાય છે રાજકોટમ્યુઝીયમના કયુરેટર વૈ મૂર્તિ વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્ય ધારે છે કે–વડનગરના રાજાઓએ વડનગરના બ્રાહ્મણોને આસપાસના ૧૫૫ ગામો દાનમા આપ્યા હતા, તે ગામોના નામો ઉપરથી તે તે અવટકો નાગરોમાં દાખલ થઇ હતી[24]

કાયસ્થો, શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો અને બગાળાના બ્રાહ્મણો વગેરેમા એવી અવટકો અથવા આમુષ્યાયણો ગમે તે કારણોથી પ્રચલિત થયા હોય, પરતુ તે કારણો નાગર જ્ઞાતિને લાગુ

---

૨૦ ત્રિમાસિક પુ ૨ અ ૧ નો વધારો

૨૧ પ્રશ્નોરાનાગરજ્ઞાતિનું વસ્તિપત્રક, સ ૧૯૭૩ પૃ ૨૩–૨૪

૨૨ શ્રીયુત પડિત ગગાશકર પ ગોરીકૃત નાગરોત્પત્તિ પૃ ૯૨–૯૪

૨૩ भूतिभवौ नागदत्तौ मित्रदेवौ च धर्म च ।
गुप्तनदौ च घोषश्च शर्मदासौ च दास च ॥
त्रातदत्तौ च शर्माण आमुष्यायणसंज्ञिता
मुद्गलेनैव मुनिना चतुर्दश इतीरिता ॥
मधृतस्य मुनेर्वशे स सभुतो द्विजोत्तम ।
प्रभावयति विख्यातो दत्तसज्ञा निमे सुत ॥
તેજ, પૃ ૧૨૫

૨૪ ત્રિમાસિક પુ ૧ અ ૪, પૃ ૭૩

પડતા નથી. વલભીપુરનાં તામ્રપત્રોમાં આનંદપુર (આધુનિક વડનગર) ના બ્રાહ્મણોનાં નામોની પચ્છવાડે મિત્ર, દત્તાદિ અવટંકો લખેલી છે.[૨૫] નાગરખંડમાં ભર્તૃયજ્ઞ જેનું મૂળ નામ પ્રભાવ હતું, તેની અવટંક દત્ત હતી, એમ કહ્યું છે.[૨૬]

વે. મૂ. વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્યને નાગરોના પ્રવરાધ્યાયનાં પાચ છ પુસ્તકો પ્રાપ્ત થયાં હતાં. તેમાં સંવત્ ૨૮૩ (ઇ. સ. ૨૨૭) પેહેલાં આનંદપુરના નાગરોમા જે ગોત્રપ્રવરાદિ પ્રવર્તમાન હતા, તે સર્વનો સંગ્રહ કર્યો છે, એમ લખ્યું છે.[૨૭] તે ઉપરથી મિત્રદત્તાદિ, આમુષ્યાયણો નાગરોમાં ઇ. સ. ૨૨૭ પેહેલાં એટલે ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકાના આરંભમાં દાખલ થયા હોય એમ અનુમાન થાય છે. હાલમાં કેટલાક વર્ષો પેહેલા મથુરા, અલ્હાબાદ જિલ્લાના ગામ પ્રભોસા, બરેલી જિલ્લાના ગામ રામનગરની પાસેના અહિચ્છત્ર અને અયોધ્યા સુધીના પ્રદેશોમા કેટલાક શિક્કાઓ હાથ આવ્યા છે. તે સઘળા શિક્કાઓ લગભગ એક સરખા હોવાથી પાચાલશિક્કાઓ તરીકે ઓળખાય છે. તે શિક્કાઓ ઉપર જે રાજાઓના નામો કોતરેલા છે, તેની સાથે મિત્ર, દત્ત, ઘોષ, ગુપ્ત દેવ, સેન અને પાલની અવટંકો જોવામા આવે છે. તે પૈકી એક શિક્કા ઉપર વીરસેનનું નામ કોતરેલુ છે. અલ્હાબાદ જિલ્લાના ઝંકોટા ગામ પાસે વીરસેન રાજાનો એક શિલાલેખ મળી આવ્યો છે. તે શિલાલેખની લિપિ ઉપરથી તે રાજા ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકામા થઇ ગયો હોય, એમ અનુમાન કરવામા આવ્યું છે.[૨૮] તે વીરસેન અને ઉપર્યુક્ત શિક્કાવાળો વીરસેન એક હોવાનું જણાય છે. એક શિક્કા ઉપર અચ્યુતનું નામ લખ્યું છે. તે અચ્યુત ગુપ્તવંશી રાજા સમુદ્રગુપ્તે પરાજિત કરેલો હોવો જોઇએ, એવો વિન્સેન્ટ સ્મિથનો અભિપ્રાય છે.[૨૯] એ સઘળી હકીકત ઉપરથી તે સઘળા પાંચાલપ્રદેશના રાજાઓ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકાથી ઇ. સ. ના ચોથા સૈકા સુધીમાં થઇ ગયા હોય, એમ સિદ્ધ થાય છે. આ રાજાઓના કેટલાક શિક્કાઓ ઉપર નાગવેષ્ટિત શિવલિંગની મૂર્તિ કોતરેલી જોવામાં આવે છે.[૩૦] આ ઉપરથી અહિચ્છત્ર અને તેની આસપાસના પ્રદેશ ઉપર રાજ્ય કરનારાઓ જેઓની અવટંકો મિત્ર દત્તાદિ હતી, તેઓ હાટકેશ્વરના ઉપાસકો પણ હતા, એમ સ્પષ્ટ થાય છે. વત્સગોત્રી ચિત્રશર્મા અહિચ્છત્રથી વડનગરમા આવ્યો હતો તે ઉપર્યુક્ત કોઇ પણ રાજાનો આશ્રિત હોવો જોઇએ અથવા પુરોહિત હોવો જોઇએ. તેના આશ્રયથી અને આર્થિક સાહાય્યથી તેણે વડનગરમાં પ્રથમ હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરેલી હોવી જોઇએ. વડનગરના બીજા બ્રાહ્મણોને પણ ત્યાના રાજાઓનો આશ્રય થયો હશે અથવા તેઓએ તેઓનું પુરોહિતપણું સ્વીકાર્યું હશે. તેજ કારણથી તે રાજાએ બીજા બ્રાહ્મણોને ૬૮ તીર્થો બંધાવવામા મદદ કરેલી જણાય છે, અને તેજ કારણથી બ્રાહ્મણોએ પોતપોતાના આશ્રયદાતા રાજાઓનાં આમુષ્યાયણો પોતાના વંશજોમા દાખલ કરેલાં હોવાં જોઇએ. આ ઉપરથી પણ વડનગરમા હાટકેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા મોડામા મોડી ઇસ્વીસનના ચોથા સૈકાની પેહેલા અને ત્રીજા સૈકાના આરંભે થઈ હશે, એમ સબળ અનુમાન થાય છે.

---

૨૫ જુઓ પાછળ, પૂર્વાર્દ્ધ પૃ. ૧૮.
૨૬ નાગરખંડ અ. ૧૧૫.
૨૭. ત્રિમાસિક પુ. ૪, અં. ૧ પૃ. ૧૭.
૨૮. Epigraphia Indica, Vol. XI, p. 85.
૨૯. Coins of Mediaeval India Vol. I pp. 132–5.
૩૦. રખાલદાસ બેનરજીકૃત પ્રાચીન મુદ્રા, પૃ. ૧૦૩–૮.

૩ નગર અને નાગર.

એ તો નિશ્ચિત છે કે નાગરશબ્દ નગર ઉપરથી વ્યુત્પન્ન થયો છે આધુનિક વડનગરનું નામ નગર હતું, તે પણ વડનગરમા આવેલા કુમારપાળપ્રશસ્તિના લેખ ઉપરથી નિશ્ચયપણે કહી શકાય છે[1] વડનગરનું બીજું નામ આનંદપુર હતું, એમ પણ તેજ લેખમા કહેલુ છે ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે વડનગરનુ નામ આનંદપુર હોવા છતાં નગર નામ ક્યારે અને કી રીતે પડ્યુ?

આ પ્રશ્નનો નિર્ણય કરતા પહેલા નગર અને નાગર વિષે પ્રાચીન સંસ્કૃતસાહિત્ય ઉપરથી અથવા શિલાલેખો, તામ્રપત્રો કે શિક્કાઓ ઉપરથી કંઇ પ્રકાશ પડે છે કે નહિ, તે જોવાની જરૂર છે પ્રાચીનતમ વૈદિકસંહિતાઓમાં નગર અથવા નાગર શબ્દોનો પ્રયોગ કરેલો જોવામા આવતો નથી ઐતરેયબ્રાહ્મણમા જનશ્રુતિના પુત્રને નગરી કહ્યો છે પરંતુ તેનું મૂળ નામ તો કપાવિ હતું, એમ પણ કહેલુ છે[2] તેથી નગરી શબ્દ વિશેષણ રૂપે વપરાયેલો છે ભાષ્યકાર સાયણાચાર્યે તે સ્થળે નગરી શબ્દનો અર્થ નગરવાસી કર્યો છે[3] તે ઉપરથી ઐતરેયબ્રાહ્મણના કાળમા નગર નામનુ કોઈ રાજધાનીનુ શેહેર હશે, એમ જણાય છે પાણિનિવ્યાકરણ (અ ૫ પા ૨ સૂ ૧૦૭) મા 'નગ'ને 'ર' પ્રત્યય લગાડવાની નગરની વ્યુત્પત્તિ કહી છે તે સૂત્રની ટીકામાં વાર્તિકકાર કાત્યાયને नगा इव प्रासादा यत्र सन्ति (પર્વતો જેવા જ્યા મેહેલો છે તે), એવુ સ્પષ્ટીકરણ કર્યું છે આ સ્પષ્ટીકરણ કેવળ કાલ્પનિક જ લાગે છે. ખરૂં જોતા નગ એટલે પર્વતો ઉપર બંધાયેલ શેહેરો ને નગર કહેવાનો રીવાજ પડ્યો હશે નાગશબ્દની વ્યુત્પત્તિ નગ ઉપરથી થઇ છે તે પર્વતવાસી નાગલોકોના પર્વતો ઉપર આવેલા શેહેરોની ભવ્યતા જોવામા આવવાથી નગર શબ્દ પ્રચલિત થયો હોય, એમ જણાય છે ઋગ્વેદની સંહિતા (૨-૧૫-૮) મા ઇન્દ્રે દસ્યોના પર્વત ઉપર આવેલા કિલ્લાઓ તોડી નાખ્યાનું લખ્યુ છે વૈદિક સાહિત્યમા ઇન્દ્રના શત્રુઓ તરીકે દસ્યો અને વૃત્રોનો સાથે પ્રયોગ કર્યો છે વૃત્રો અહિજાતિના હતા, તેથી દસ્યો પણ અહિ જાતિ સાથે સંબંધ ધરાવનારી જાતિના હોવા જોઇએ[4] અર્થાત્ આ અનાર્યોનાં પર્વતો ઉપર આવેલા શેહેરોને પ્રથમ નગર કહેવાનો પ્રથા પડ્યો હશે તે કલ્પનાને તેથી પુષ્ટિ મળે છે

ઐતરેયબ્રાહ્મણમાં કહેલુ નગર કોઇ રાજાની રાજધાનીનું શેહેર હશે, એમ સાયણાચાર્ય કહે છે, પરંતુ તે નગર ક્યા આવ્યુ હતું તે જાણી શકાતુ નથી તે સિવાય મદ્રાસ ઇલાકામા ચિંગલપટ્ટી ૧૨ માઇલ દૂર નાગરી નામનુ ગામ છે તે ગામમાથી નિકળેલા શિક્કાઓ ઉપરથી તે ગામનું અસલ નામ પતંજલિભાષ્યમા કહેલી માધ્યમિકા નગરી હતું.

---

૧ પ્રાચીન લેખમાળા, ભા ૧, પૃ. ૧૮૧ ૨ એ પ ગ અ ૪, ખ ૮

૩ ઐતરેયબ્રાહ્મણ (૩૫-૫) માં તે વિષે એવી શ્રુતિ છે:—एतदु ह स्मैतद्विद्वान्नगरी जानश्रुतेय —તે ઉપર સાયણાચાર્યનું ભાષ્ય છે:—जनश्रुताख्यस्य कस्य चित्पुरुषस्य पुत्रो जानश्रुतेय । स च राजपुरोहितत्वान्निरन्तरं नगरे वसतीति नगरी। તૈત્તિરીયઆરણ્યક (૧-૧૧-૩૮) મા નગર શબ્દ વપરાયો છે, ત્યાં તેનો અર્થ શહેર થાય છે

૪ Life in Ancient India b I T Shrinivas Iyengar, p 125

એમ સિદ્ધ કરવામાં આવ્યું છે.[૫] તે સિવાય જયપુરના રાજ્યમાં નગર નામનું પ્રાચીન શેહેર હતું, જેના ખંડેરોમાંથી કાર્લાઇલ સાહેબે ૬૦૦૦ પ્રાચીન શિક્કાઓ શોધી કાઢયા છે; તે સઘળા શિક્કાઓની લિપિઓ ઉપરથી તે શિક્કાઓ ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકાથી ઈ. સ. ના ચોથા સૈકા સુધીના હોય, એમ અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે.[૬] તે ઉપર તે નગર ઘણું પ્રાચીન હોવાનું સિદ્ધ થાય છે. તે સિવાય પંજાબમા હાલમા જે કાગડા ગામ છે, તેનું અસલ નામ નગરકોટ હતું. ઇ. સ. ૧૦૦૯ માં મહમદ ગિઝનીએ તે નગરકોટમા આવેલા મહામાયાના મંદિરને તોડી નાંખી, તેની સંપત્તિ લુટી લીધી હતી. સાતમા સૈકામા હિંદુ-સ્થાનમા પ્રવાસાર્થે આવેલા ચિનાઇ પ્રવાસી હુયેનસંગે પોતાના ગ્રંથમાં તેનું વર્ણન કર્યું છે. પરંતુ તે નગરકોટનું મૂળ નામ સુશર્મપુર હતું. વિરાટ્રાજાનું ગોહરણ કરવામાં કૌરવોને સહાય કરનાર ત્રિગર્તદેશના રાજા સુશર્માના નામ ઉપરથી તે શેહેરનું નામ સુશર્મપુર પડયું હતું.[૭] કાચડા પાસે કીરગામમાં આવેલા વૈધનાથ મંદિરમાં કોતરાયેલી બે પ્રશસ્તિઓ જેની રચ્યા સાલ ઇ. સ. ૮૦૪ (લૌકિકાબ્દ ૮૦ તથા શાકે ૭૨૬) ની છે, તેમાં તેનું નામ સુશર્મપુર અથવા સુશર્મનગર આપ્યું છે.[૮] તે ઉપરથી તે શેહેરનું પ્રસિદ્ધ નામ ઇ. સ. ના નવમા સૈકાના આરંભસુધીમાં નગરકોટ નહિ પણ સુશર્મપુર હતું. એમ સિધ્ધ થાય છે. નાગરો જેઓની ઉત્પત્તિ મોડામાં મોડી ઇ. સ. ના ચોથા સૈકામા કહી શકાય, તેઓનું મૂળ નિવાસસ્થાન નગરકોટ હતું, એમ પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાંડારકરે અનુમાન કર્યું છે, તે ઉપરના કારણથી પરાસ્ત થાય છે.

પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાંડારકરે કહ્યું છે કે ઇ.સ. ૧૧૫૨ (વિ. સં. ૧૨૦૮) માં લખાયેલી વડનગરની કુમારપાળપ્રશસ્તિમાંથી નાગરજ્ઞાતિનું નામ સૌથી પેહેલું પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ ધારવાડ જિલ્લામા અબ્લુર નામના ગામમાથી સાત લેખો મળી આવ્યા છે. તેમાના ચાલુકયરાજા છઠ્ઠા વિક્રમાદિત્યના સમયના ઇ. સ. ૧૧૦૧ ના લેખમાં નાગરખંડસપ્તતિ નામનું પ્રગણું વનવાસી બારહજાર નામના જિલ્લામાં હતું, એમ લખ્યું છે.[૯] ઇ. સ. ૧૦૯૪ તથા ઇ. સ. ૧૧૧૨ નાં દાનપત્રોમા નાગરેશ્વર મંદિરનો ઉલ્લેખ છે. તે મંદિર દક્ષિણકેદારેશ્વર મંદિરની પાસે આવ્યાનું તેમા લખેલું છે.[૧૦] સ્કંદપુરાણાન્તર્ગત નાગરખંડમાં લખ્યા મુજબ ચંડશર્માને જ્ઞાતિથી બહિષ્કૃત કર્યા પછી, તેના વંશજો અહમદનગરમાં જઇને વસ્યા હતા, તે શેહેરનું નામ તેઓએ નગર રાખ્યું હતું અને ત્યા હાટકેશ્વરનું મંદિર બંધાવ્યું હતું.[૧૧] તેજ સમવાયમાથી કેટલાક નાગરબ્રાહ્મણો ચાલુકય રાજાઓનો આશ્રય લઇને ધારવાડમાં જઇને વસ્યા હશે. કદાચ તે વંશના રાજાઓએ તેઓને જુદે જુદે વખતે ૭૦ ગામો દાનમા આપ્યા હશે, અને તે ઉપરથી તે ગામોના વિભાગને નાગરખંડસપ્તતિનું નામ આપવામા આવ્યુ હશે. તેજ નાગર બ્રાહ્મણોએ દક્ષિણ કેદારેશ્વરના મંદિર પાસે નાગરેશ્વર મંદિર બંધાવ્યું હશે. જો એમ હોય તો અહમદનગરમાથી ધારવાડમાં જઇને વસતા જુદા જુદા રાજાઓ પાસેથી ૭૦ ગામો મેળવતા અને તે ગામોના વિભાગનું નામ નાગરખંડ

---

૫. Early History of India by Vincent Smith, 2nd ed. p. 204.
૬. Coins of mediaeval India, Vol I, pp. 162–174.
૭. બાબુ સાધુપ્રસાદ ચરણકૃત ભારતભ્રમણ (હિંદી) ખંડ ૨, પૃ. ૪૭૯.
૮. Epigraphia Indica, Vol. I, pp 104 & 112.
૯. તેજ, વો. ૫ પૃ. ૨૧૪ ૧૦ તેજ, વો. ૫ પૃ. ૨૨૧.

પડીને લોકમા તેની પ્રસિદ્ધિ થતા ઓછામા ઓછા ૧૦૦ વર્ષો થવા જોઇએ એટલે અહમદ નગરમા ઇ સ ના ૧૧ મા સેકામા નાગરોની પ્રતિષ્ઠા અને સત્તા સારી પેઠે જામી ગઇ હશે ખાનદેશના ચાલીશગામપ્રગણામા બહાલગામના સારજા (દ્વારજા) દેવીના મદિરમા દેવગિરિના યાદવરાજા સિઘણના જ્યોતિષશાસ્ત્રી અનતદેવનો શાકે ૧૧૪૪ ઇ સ ૧૨૨૨ નો એક શિલાલેખ છે. તે લેખ નાગરબ્રાહ્મણ ગગાધરે લખ્યો છે, એમ તેમા કહેવામા આવ્યુ છે[12] તે ઉપરથી ખાનદેશમા તથા અહમદનગરમા તેઅરસામા નાગરબ્રાહ્મણોની વસતિ હોવાનુ સાબીત થાય છે અને તે પ્રમાણે હજી પણ તે પ્રદેશમા નાગરબ્રાહ્મણની એક જ્ઞાતિ અસ્તિત્વ ધરાવે છે આ સઘળી હકીકત ઉપરથી ગુજરાત અને દક્ષિણની નાગરબ્રાહ્મણની જ્ઞાતિઓ મૂળ વડનગર જેનુ તત્કાલીન નામ નગર હતુ, તેમાથી ઉત્પન્ન થઇ હતી, એમ સિદ્ધ થાય છે

ઇ. સ ના ૧૩ મા સૈકામા[13] વૃદમાધવ અથવા યોગસિદ્ધિ નામના વૈદ્યગ્રથ ઉપર ટીકા લખનાર શ્રીકઠદત્ત જેઓ જ્ઞાતિએ નાગરબ્રાહ્મણ હતા, તેઓએ સુઠવાચક નાગરશબ્દની વ્યુત્પત્તિ કરતા नागराख्यदेशे भवं नागरम् એમ કહ્યુ છે[14] વડનગર અને તેની આસપાસનો મુલુક આદુ જેમાથી સુઠ થાય છે, તેના પાક માટે આજે પણ પ્રસિદ્ધ છે તેથી વડનગર અને તેની આસપાસના પ્રદેશનુ નામ તેમા વસતા નાગરો ઉપરથી ધારવાડજિલ્લાના નાગરખડમપ્રતિને પેઠે નાગર પડયુ હશે, એ કેવળ સભવિત છે આ અનુમાનને આશરે ૭૫૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયેલા પડિત શેષકૃષ્ણના રચેલા પ્રાકૃતચદ્રિકા નામના ગ્રથમાથી પણ પુષ્ટિ મળે છે તેઓએ પોતાના સમયમા હિદુસ્થાનમા ચાલતી જુદી જુદી ભાષાઓના નામો ગણાવતા ઉપનાગર અને નાગર દેશોની ભાષાઓના નામો લાટ[15] અને વૈદર્ભ દેશોની ભાષાઓના નામો સાથે મુકયા છે તે ઉપરથી પણ નાગરદેશ લાટ અને વૈદર્ભની સમીપમા આવ્યો હશે, એમ સમજી શકાય છે

પજાબની વાયવ્યકોણના પ્રદેશમા નાગરનામની જાતિ જે પ્રદેશમા વસે છે, તે પ્રદેશ પણ નાગરનામથી ઓળખાય છે[16] પરતુ પ્રાકૃતચદ્રિકામા કહેલ નાગરદેશ લાટ અને વૈદર્ભ દેશોની નજીક હોવાથી, તેને પજાબની વાયવ્યકોણના નાગરપ્રદેશ સાથે કઇ સંબધ નથી વળી તે દેશની નાગરજાતિ બુરુસ્કી ભાષા વાપરે છે જે ભાષાને હિદુસ્થાનની અથવા આર્ય કે સેમેટિક ભાષા સાથે પણ કઇ પણ સબધ નહિ હોવાથી તે નાગરજાતિ પ્રાચીન નાગજાતિમાથી ઉત્પન્ન થઇ છે, એમ ભાષાતત્ત્વવિદ્ ગ્રીયર્સનની દઢ માન્યતા છે[17] તે ઉપરથી પણ તે નાગરજાતિ અને તેના નાગરદેશને ગુજરાત અને દક્ષિણની નાગરબ્રાહ્મણની જ્ઞાતિઓ સાથે કઇપણ સબધ ન હોવાનુ સિદ્ધ થાય છે

---

૧૧ જુઓ પાછળ, ઉત્તરાર્દ્ધ પૃ ૪૪

૧૨ Epigraphia Indica Vol III p 113

૧૩ શ્રીયુત ગણનાથસેનકૃત પ્રત્યક્ષશારીર નામના ગ્રથનો ઉપોદ્ઘાત [સસ્કૃત] પૃ ૫૪

૧૪ વૃદમાધવ અથવા યોગસિદ્ધિ, આનદાશ્રમ સસ્કૃત ગ્રથમાળા પૃ ૮૪

૧૫ ब्राचडो लाटवैदर्भावुपनागरनागरौ" quoted in the Journal of the Asiatic Society of Bengal, Vol XV, P I, p 116

૧૬ People of India by H Risley 2nd ed p 395

૧૭ Indo-Aryan Races by Ramaprasad Chanda, pp, 76-7

૪ વડનગરનાં જૂદાં જૂદાં નામો.

નાગરખંડમાથી વડનગરનાં ૧ ચમત્કારપુર, ૨ આનંદપુર, ૩ સ્કંદપુર અને ૪ નગર–એ ચાર નામો મળી આવે છે. કવિ વલ્લભકૃત નાગરોત્પત્તિમા ૧ ચમત્કાર, ૨ આનંદપુર, ૩ માનપુર અને ૪ વડનગર એ રીતે ચાર નામો આપ્યાં છે,[1] એટલે તેમાંથી માનપુર નામ વિશેષ મળી આવે છે. વડનગરમા અદ્યાવધિ એક દંતકથા ચાલી આવે છે. તે દંતકથામાં કહેવામાં આવે છે કે–'આચમન' શબ્દના ચાર અક્ષરો પ્રમાણે પ્રથમ વડનગરના ચાર નામો હતા. ૧ 'આ' એટલે આનંદપુર, ૨ 'ચ' એટલે ચમત્કારપુર, ૩ 'મ' એટલે મદનપુર અને ૪ 'ન' એટલે નગર. વલભીપુરના તામ્રપત્રોના લેખોમાથી આનંદપુર અને આનર્ત્તપુર નામો મળી આવે છે.[2] તે લેખો ઇ. સ. ૫૪૧ થી ૬૭૧ સુધીના છે. અર્થાત્ તે સઘળી હકીકત ઉપરથી વડનગરનાં ૧ ચમત્કારપુર, ૨ આનંદપુર, ૩ સ્કંદપુર, ૪ આનર્ત્તપુર, ૫ નગર, ૬ માનપુર, ૭ મદનપુર અને ૮ વડનગર–એમ આઠ નામો પડયા હોય, એમ જણાય છે; તો પણ લોકવ્યવહારમા તો આનંદપુર અને વડનગર એ બે નામો જ પ્રચલિત થયાં છે. આનર્ત્તપુર નામ માત્ર વલભીતામ્રપત્રોમાં વપરાયેલ છે, તે નામ શા ઉપરથી પડ્યું, તે જાણવાને કંઇ સાધન નથી. નાગરખંડના ૬૪મા અધ્યાયમાં આનર્ત્તરાજા સુહયે ચમત્કારપુરમાં આનર્ત્તેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરી, એટલુ જ લખેલું છે. તે સિવાય સ્કંદપુર, માનપુર અને મદનપુર નામો તો કદિ પણ પ્રચલિત થયા નથી, તેથી તે નામો માત્ર કાલ્પનિક હોવાનું જણાય છે.

ચમત્કારપુર.

ચમત્કારપુર નામ પણ કોઇ પ્રાચીન કે અર્વાચીન સાહિત્યનાં પ્રસ્તકોમા કે લેખોમાં પણ જોવામા આવતું નથી. માત્ર જૂનાગઢના ગામ વંથલીના વામનજીના મંદિરમાંના એક પાટ ઉપરના વિ. સં. ૧૩૪૬ (ઇ. સ. ૧૨૯૦) ના લેખમાથી ચમત્કારપુરનું નામ મળી આવે છે.[3] તો પણ નાગરોની ઉત્પત્તિ સાથે તેનો મુખ્ય સંબંધ હોવાથી, તે વિષે નાગરખંડમાં જે કથા આપી છે, તેનો સાર અત્ર ઉલ્લેખિત કરવાની જરૂર છે.

" આબુ પર્વતની નૈઋત્યે આવેલા[4] આનર્ત્તદેશના રાજા ચમત્કારને કુષ્ટવ્યાધિ થયો હતો. તેની શાંતિ કરવાને માટે તે રાજા અડસઠે તીર્થોમાં ફરી વળ્યો અને અનેક ઉપચારો કર્યા, છતાં વ્યાધિ શાંત નહિ થવાથી, છેવટે નિરાશ થઇને તે હાટકેશ્વર ક્ષેત્રમાં આવ્યો. ત્યા યાત્રાર્થે આવેલા બ્રાહ્મણોને વિશ્વામિત્ર ઋષિના આશ્રમમા બેઠેલા જોઇને, તેઓને વ્યાધિની નિવૃત્તિ થવાનો ઉપાય બતાવવાની પ્રાર્થના કરવાથી, તેઓએ તેને ચૈત્ર શુદ ૧૪ ને દિવસે જયારે ચિત્રાનક્ષત્રનો ચંદ્ર હોય ત્યારે ત્યાં આવેલા શંખતીર્થ નામના સરોવરમાં સ્નાન કરવાનું કહ્યું. રાજાએ તેમ કરવાથી તેનો કુષ્ટવ્યાધિ તુરત નિવૃત્ત થયો. તેથી તેણે તે સ્થળે નગર બંધાવી, તેનું નામ ચમત્કારપુર પાડ્યું અને તે નગર તેણે તે બ્રાહ્મણોને દાનમા આપ્યું. ત્યાર પછી તે નગરમાં તેણે અચળેશ્વરમહાદેવની પણ પ્રતિષ્ઠા કરી. " (નાગરખંડ અ. ૧૦ થી ૧૩ સુધી.)

---

૧ સત્યયુગમાં ચમત્કારપુર, ત્રેતા આનંદ ધામ,
દ્વાપરયુગમાં માનપુર, કૈં વડનગર કલિનામ કડવું ૩ ટુક ૧૭.

૨ ત્રિમાસિક, પુ. ૧૦, અં. ૧ પૃ. ૩.

૩ તેજ, પુ. ૫ અં. ૧ પૃ, ૭–૮.

૪ નાગરખંડ અ. ૪ શ્લો. ૫૨.

ગુજરાતદેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ જેટલો પ્રકાશમા આવ્યો છે, તે ઉપરથી ચમત્કાર રાજા કોણ હતો અને ક્યારે થઈ ગયો, તે કંઇ જાણી શકાતું નથી તો પણ નાગરખંડના આંતરિક પ્રમાણો અને ઇતર બાહ્ય પ્રમાણોથી જે કંઇ અનુમાનો થઇ શકે છે, તે વિષે હવે પછી લખવામા આવશે હાલ તુરત આનંદપુર નામ શા ઉપરથી પડ્યુ, તેનો પ્રથમ નિર્ણય કરવાનું વધારે ઉચિત જણાય છે આનંદપુરને માટે નાગરખંડ (અ ૪૦) મા જે કથા આપી છે. તેનો સાર નીચે પ્રમાણે છે

આનંદપુર

"ચમત્કારપુરની પડોશમા બ્રહ્મદેવે એક નાનું તળાવ ગળાવી, તેનું સારસ્વતહ્રદ નામ પાડ્યુ, અને તેને કિનારે શિલા સ્થાપી, તેનુ ચિત્રશિલા અથવા મિત્રશિલા[૫] નામ રાખ્યુ તે તળાવ બ્રહ્મદેવે નાગોને અર્પણ કર્યું સારસ્વતહ્રદમા સ્નાન કરવાને આવનારા ચમત્કાર પુરના બ્રાહ્મણોને તે નાગો બહુ સતાવવા લાગ્યા કોઇ સમયે મંકણ નામના કોઇ ઋષિ ત્યા આવી ચઢ્યા, અને સારસ્વતહ્રદની શિલા ઉપર બેશી ઉગ્ર તપશ્ચર્યા કરવા લાગ્યા તે-ઓના તપની સિદ્ધિરૂપે તેઓના હાથમાથી શાકનો રસ ઝરવા લાગ્યો, અને તેથી ઉન્મત્ત થઇને તે ઋષિ નૃત્ય કરવા લાગ્યા તે ઉપરથી શ્રી મહાદેવજીએ ત્યા આવીને તેઓનો ગર્વ ઉતાર્યો, પણ તેઓની તપશ્ચર્યાથી પ્રસન્ન થયા અને કહ્યુ કે—

तपस्ते मत्प्रसादेन वृद्धिं यास्यति नित्यश ।
स्थानेऽत्र भवता सार्धमह स्थास्यामि सर्वदा ॥६०॥
आनन्दितेन भवता प्रार्थितोऽह यतो मुने ।
आनन्देश्वरसज्ञस्तु ख्यातिं यास्यामि भूतले ॥
एतत्पुर च मे नाम्ना आनन्दाख्य भविष्यति ॥६१॥

"હે વિપ્ર ! મારા પ્રસાદથી તારું તપ નિત્ય વૃદ્ધિ પામ્યા કરશે, અને હું આ સ્થળે તારી સાથે સદા નિવાસ કરીશ અનેક સ્તુતિઓ વડે તે મને પ્રસન્ન કર્યો છે, તેથી હે મુને ! હું આ સ્થળે આનંદેશ્વરના નામથી પ્રસિદ્ધ થઇશ અને આ નગરનું નામ મારા નામ ઉપરથી આનંદપુર કહેવાશે "

હવે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે–'આ મંકણઋષિ કોણ હતા અને ક્યા સમયમા તેઓએ આનંદેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરી તથા ચમત્કારપુરનું નામ આનન્દપુર પાડ્યું ? "

મહાભારતમા કુરુક્ષેત્રના તીર્થોનું વર્ણન કરતા સપ્તસારસ્વતતીર્થના માહાત્મ્યમા[૬] તેમજ વામનપુરાણમા પણ તેજ પ્રસંગમા[૭] મંકણ ઋષિની કથા આપી છે તેજ મુજબ સ્કંદપુરાણના અવન્તીખંડમા પણ તેની તેજ કથા ગુહેશ્વર મહાદેવના સંબધમા કહી છે[૮] તેજ કથા નાગરખંડમા આનંદેશ્વર અને આનન્દપુરના સંબધમા લગભગ અક્ષરશ કહી છે માત્ર કંઈ પણ તફાવત હોય તો એટલો જ છે કે–ચમત્કારપુરના બ્રાહ્મણોને મંકણ ઋષિએ નાગોના ત્રાસથી મુક્ત કર્યા અને એટલો જ ભાગ ઐતિહાસિક હોવાનુ જણાય છે મહાભારત અ

૫ જૂનાગઢના ભાષાન્તરમા મિત્રશિલા અને છાપેલા નાગરખંડમા ચિત્રશિલા પાઠ આપ્યો છે

૬ મહાભારત, વનપર્વ, અ ૮૩ શ્લો ૧૧૫—૩૪

૭ વામનપુરાણ અ, ૧૭

૮ અવન્તીખંડ, ચતુરશીતિલિંગમાહાત્મ્ય, અ ૨

થવા વામનપુરાણના મંકુણ ઋષિએ સારસ્વતપ્રદેશમાં કોઇ પણ મહાદેવના લિંગની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું લખ્યું નથી. નાગરખંડના અધ્યાય ૨૩૪ મા મંકણેશ્વરનો પણ ઉલ્લેખ છે. તેથી નાગરખંડના મંકણે આનંદેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કર્યા ઉપરાંત પોતાના નામ ઉપરથી મંકણેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું જણાય છે. તે કારણોથી મહાભારત અને વામનપુરાણના મંકણઋષિથી નાગરખંડનો મંકણ તદ્દન જૂદો જ છે, એમ સ્પષ્ટ સિદ્ધ થાય છે. છતાં સત્ય ઐતિહાસિક તથ્યને પૌરાણિક સ્વરૂપ આપવાના ઉદ્દેશથી નાગરખંડના કર્ત્તાએ તેના નામરાશિ પૌરાણિક મંકણ ઋષિ સાથે મિશ્રિત કરી નાંખેલ છે.

વડનગરનું આનન્દપુર નામ વેહેલામાં વેહેલું વલભીરાજાના વલભીસંવત્ ૨૨૧ ઇ. સ. ૫૪૧ ના તામ્રપત્રમાંથી પ્રાપ્ત થાય છે[૯] તે પેહેલાં ગુજરાતમાં ગુપ્તવંશી અને ક્ષત્રપવંશી રાજાઓનું રાજ્ય હતું. તેઓના સમયમાં આનન્દપુરના બ્રાહ્મણોને કંઇ દાન આપવામાં આવ્યું હોય, તો તે વિષેનો કંઇ લેખ કે તામ્રપત્ર મળી આવ્યું નથી. તેથી તે પેહેલા ક્યારથી આનન્દપુર નામ પ્રચલિત થયું હશે, તેનો કંઇ સીધો પુરાવો નથી. છતાં એ તો સ્પષ્ટ છે કે–મહાદેવજીની આજ્ઞાથી મંકણે વડનગરનું નામ આનંદપુર પાડ્યું હતું. મહાદેવજીએ તે નામ આપતાં કહ્યું છે કે–મારા નામ ઉપરથી તેનું આનન્દપુર નામ પ્રસિદ્ધ થશે. તે ઉપરથી એટલો સાર ખેંચી શકાય કે ચમત્કારપુરના બ્રાહ્મણોને નાગોના ત્રાસમાંથી મુક્ત કરવા મંકણે આનંદ નામના કોઇ રાજાની સાહાય્ય લીધી હશે. સ્કંદપુરાણના અવન્તીખંડમાં ઉજ્જયિનીના આનંદેશ્વરમહાદેવની કથા આપી છે. તેમાં અનમિત્રના પુત્ર આનંદરાજાએ તેની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું લખ્યું છે.[૧૦] આ આનંદરાજા અને આનંદપુર નામ આપનાર આનંદરાજા એક હશે કે નહિ, તે જાણવાને સાધન નથી. તો પણ મંકણને માટે ઇતર સ્વતંત્ર પ્રમાણો જોવામાં આવે છે. મહીસૂરમાં આવેલા તાલગુંદ નામના ગામમાંથી બે લેખો મળી આવ્યા છે. એક લેખમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે–" ત્રણ ચક્ષુવાળો મંકણ કદંબ અહિચ્છત્રના અગ્રહારમાંથી ૧૨૦૦૦ બ્રાહ્મણો લાવ્યો અને તેઓને સ્થાણુગૂઢપુર (તાલગુંદ) ના અગ્રહારમા વસાવ્યા."[૧૧] બીજા લેખમાં લખ્યું છે કે—" કદંબોની જ્ઞાતિમાં મયુરશર્મા નામનો એક પ્રતાપી પુરૂષ થઇ ગયો. તેણે પલ્લવોના ત્રાસમાથી કદંબોને મુક્ત કર્યા."[૧૨] તે સિવાય ધારવાડ જિલ્લાના હંગાલ તાલુકામા કરગુદરી નામે ગામ છે. ત્યાંથી એક લેખ મળી આવ્યો છે. તે લેખમાં કહેવામાં આવ્યું છે કે–" મયુરવર્માને ત્રણ ચક્ષુઓ હતી. અને તે શિવજી અને પૃથિવીનો પુત્ર હતો. તેણે હિમાલયના શિખર સાથે પોતાના હાથીઓ બાંધ્યા હતા. અહિછત્રમાથી તે ૧૮ બ્રાહ્મણોને લાવ્યો અને તેઓને કુંતલ દેશમાં વસાવ્યા."[૧૩]

કરગુદરીના લેખમાં મયુરવર્માને ત્રણ ચક્ષુવાળો અને અહિચ્છત્રમાંથી બ્રાહ્મણોને લાવનાર કહ્યો છે. તેજ પ્રમાણે તાલગુંદીના એક લેખમા મંકણ જેને કદંબ જ્ઞાતિનો કહેવામાં આવ્યો છે, તેને પણ ત્રણ ચક્ષુવાળો તેમજ અહિચ્છત્રમાંથી બ્રાહ્મણોને લાવનાર કહ્યો છે. તે ઉપરથી મયુરવર્મા અને મંકણ એક જ હતા અને તાલગુંદીના બીજા લેખમા કદંબોને પલ્લ-

---

૯ ત્રિમાસિક, પુ–૪ અ. ૧ પૃ. ૨૦.

૧૦ સ્કંદપુરાણ, અવન્તીખંડ, ચતુરશીતિલિંગ માહાત્મ્ય, અ. ૩૩.

૧૧. Epigraphia, Carnatika Vol. VII, P. I. p. 121.

૧૨. Epigraphia Indica, Vol. VIII p. 31 ft.

૧૩. Indian Antiquary Vol. X, pp. 251–3.

વોના ત્રાસમાથી મુક્ત કરનાર મયુરશર્મા તેજ મયુરવર્મા અથવા મ કણ હતો, એમ પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાડારકરની માન્યતા છે[૧૪] તે જ મ કણ અહિચ્છત્રમાથી દક્ષિણમા જતા માર્ગમા વડનગરમા થોડા દિવસ રોકાયો હોય, તો તે તદન સંભવિત લાગે છે વડનગરમા પણ તે સમયમા અહિચ્છત્રથી બ્રાહ્મણો આવીને વસ્યા હતા[૧૫] કદાચ તે બ્રાહ્મણો અહિચ્છત્રમાથી મ કણની સાથે જ આવ્યા હશે અને મહીસૂરમા જઇને જેમ કદબબ્રાહ્મણોએ તેણે પલ્લવોના ત્રાસથી મુક્ત કર્યા હતા, તેમ વડનગરમા થોડા સમય રોકાઇને તેણે વડનગરના બ્રાહ્મણોને પણ નાગલોકોના ત્રાસથી મુક્ત કર્યા હશે. કરગુરદીના લેખ ઉપરથી જ ણાય છે કે મયુરવર્મા અથવા મ કણ પોતે જાતે જ ઘણો પરાક્રમી હતો, છતા વડનગરના બ્રાહ્મણોને નાગોના ત્રાસમાથી મુક્ત કરવામા તેને અહિચ્છત્રના એટલે પાચાલદેશના રાજાઓની મદદ મળી હશે, અને તેથી તે રાજાની ઇચ્છાનુસાર તેણે ત્યા આનદેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરી હશે, અને તે વિજયના સ્મારક તરીકે વડનગરનું નામ આનદપુર રાખ્યુ હશે મ કણે પોતે પોતાના નામથી મ કણેશ્વર મહાદેવની જૂદી પ્રતિષ્ઠા કરી છે, તે ઉપરથી પણ આનદેશ્વર અને આનદપુરના નામો તેણે પોતાની મદદે આવનાર રાજાના નામ ઉપરથી જ પાડયા હશે, એમ વધારે સંભવિત જણાય છે

કરગુરદીના લેખમા મયુરવર્માની વશાવલી આપી છે, પરતુ તે પોતે ક્યારે થઈ ગયો તે જણાવ્યુ નથી મહીસૂરમા એરવશનો એક શેગુત્તુવન નામનો રાજા દક્ષિણના આધ્ર વશી રાજા યજ્ઞશ્રી શાતકર્ણિનો સમકાલીન થઇ ગયો છે, એમ નુપુરવિજય નામના એક તામિલકાવ્યમા કહેવામા આવ્યુ છે તે શેગુત્તુવને કદબોનો પરાજય કર્યો હતો, એમ પણ તેમા લખેલુ છે શાતકર્ણિયજ્ઞશ્રી ઇ સ ના બીજા સૈકામા થઇ ગયો છે તેથી શેગુત્તુવન રાજાએ તેજ અરસામા તેઓનો પરાજય કર્યાનું જણાય છે[૧૬] આ ઉપરથી મહીસૂરમા કદબો ઇ સ ના બીજા સૈકામા આવ્યાનું અને તેથી તેજ સમયમા વડનગરનું આનદપુર નામ પડયાનુ સબળ અનુમાન થાય છે

નગર

આનર્તદેશના રાજાએ વડનગરના બ્રાહ્મણોને ચમત્કારપુર ગામ બધાવીને દાનમા આપ્યાનું કહેવામાં આવ્યુ છે પરતુ ત્યાર પછી તે જ રાજાએ અડસઠ ગોત્રોના બ્રાહ્મણોને અડસઠ ગામો દાનમા આપ્યા, એમ પણ નાગરખડમા કહ્યુ છે[૧૭] વે મૂ વલ્લભજી હરિદત્ત આચાર્યે વડનગરના બ્રાહ્મણોને ૧૫૫ ગામો દાનમા મળ્યાનુ લખ્યુ છે,[૧૮] તેને પણ નાગરખડના ઉપર્યુક્ત વચનોથી પુષ્ટિ મળે છે ચિનાઇ પ્રવાસી હ્યુયેનસંગ ઇ સ ૬૪૧

---

૧૪ તેજ, January 1911, pp, 26–7

૧૫ જુઓ પાછળ ઉત્તરાર્ધ, પૃ ૪૮

૧૬ Ancient India by S Krisnaswami Aiyangar M A pp 355 & 367–9

૧૭ अथाष्टषष्टिविप्राणा तत्र मध्ये नृपोत्तम ।
अष्टषष्टिगृहाण्येव चकार सुवृहंति च ॥ ११
तथा कृत्वाऽथरत्नौघैः पूरयित्वा तथा परे ।
ददौ तेभ्योऽष्टषष्टिं च ग्रामाणा तदनन्तरे ॥ १२

૧૮ ત્રિમાસિક પુ ૧, અ ૪, પૃ ૭૭

રાજ્ય કરતો હતો; તે સમયમાં સરહદ ઉપરના નાગોએ ચમત્કારપુરનો નાશ કર્યો હતો; પ્રભાવદત્ત નામના કોઇ પુરૂષે નગર સાથે સંબંધ ધરાવનાર કોઇ રાજાની મદદ મેળવીને, તેની સેના સાથે ચમત્કારપુરમા આવીને નાગો સાથે ફરી યુદ્ધ કર્યું, તેઓનો પરાજય કરી તેઓને ત્યાંથી હાકી કાઢ્યા, અને મદદ આપનાર રાજાની ઇચ્છાનુસાર તેનું નગર નામ પાડ્યું.

હવે તે બનાવ ક્યારે બન્યો, કયા રાજાએ ચમત્કારપુરના બ્રાહ્મણોને મદદ આપી અને નગર સાથે તે રાજાને શો સંબંધ હતો, તે વિષે સીધો પુરાવ બિલકુલ પ્રાપ્ત થતો નથી. પંડિત ગંગાશંકર પંચોલીકૃત નાગરોત્પત્તિ નામના ગ્રંથમાં વડનગર ક્યારે ક્યારે ભાંગ્યું હતું, તે હકીકત આપી છે. આ હકીકત તેઓએ નાગરગૃહસ્થ પંડિત લોકનાથની સ્મરણ પોથીમાથી લીધી છે. તે ઉપરથી જણાય છે કે વડનગર પેહેલવેહેલું. ૧વ. સં. ૪૨૪ એટલે ઇ. સ. ૩૬૮ મા ભાંગ્યું હતું.[૨૨] પંડિત લોકનાથે પરંપરાગત દંતકથાને આધારે તેનો નોધ કર્યો છે. તે ઉપરથી એટલું તો સ્પષ્ટ થાય છે કે–વિ. સં. ૪૨૪, ઇ. સ. ૩૬૮ માં વડનગરનો પ્રથમ નાશ થયો હતો, એ માન્યતા નાગરોમા પૂર્વ કાળથી ચાલી આવે છે. પરંતુ તે હકીકતને માટે જ્યારે સીધો પુરાવો મળી શકતો નથી, ત્યારે નાગરખંડની આંતરિક હકીકતોની બાહ્ય પ્રમાણો સાથે સંગતિ કરી અનુમાનો કરવાની આવશ્યકતા રહે છે.

૫. નાગરખંડના આનર્તદેશના રાજાઓ.

નાગરખંડમાં વડનગર અને નાગરોની ઉત્પત્તિ તથા ઇતિહાસના સંબંધમાં આનર્તદેશના જે જે રાજાઓની કથાઓ આપી છે, તે નીચે મુજબ છે.

(૧) ચમત્કાર રાજા જેણે ચમત્કારપુર બંધાવી બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું (અ. ૧૦–૧૧); ત્યા અચળેશ્વર મહાદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી (અ. ૧૪); તેની સ્ત્રીનું નામ દમયંતી હતું, જેણે બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓને અનેક વસ્ત્રાલંકારો દાનમા આપ્યા. (અ. ૧૧૧),

(૨) નૃપાદર્ભ (અ. ૩૨).

(૩) સિદ્ધસેન જેણે નાગરોનો ગ્રાસ આચકી લીધો; શત્રુરાજાથી પરાભવ પામી રાજ્ય ખોયું; પુનઃ વિજયી થયો અને પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યું; નાગરોને ગ્રાસ પાછો આપ્યો (અ. ૨૦૯–૨૧૧).

(૪). વસુસેન અને તેનો પુત્ર સત્યસેન (અ. ૧૪૧).

(૫) બૃહત્સેન, (અ. ૧૫૧)

(૬) પ્રભંજન જેના સમયમાં નાગોએ ચમત્કારપુરનો નાશ કર્યો; પ્રભાવદત્તે કોઇ રાજાની મદદથી નાગો સાથે ફરી યુદ્ધ કર્યું, તેઓને હરાવ્યા અને ચમત્કારપુર પાછું મેળવ્યું; તેનું નગર નામ પાડ્યું અને ત્યાના બ્રાહ્મણોની એક જ્ઞાતિ જુદી પાડી તેનું નાગર નામ પાડ્યું. પ્રભંજન પોતે શત્રુથી પરાજય પામી રાજ્યમાથી નાશી ગયો; ફરી જય પ્રાપ્ત કર્યો અને પોતાનું રાજ્ય પાછું મેળવ્યુ. (અ ૧૧૩–૧૧૮).

(૭) અશ્વસેન રાજા જેને ભર્તૃયજ્ઞે (પ્રભાવદત્તે) ધર્મ સમજાવ્યો. (અ ૨૬૬)

(૮) સત્યસંધ, તેનો પુત્ર સુહય, તેની પછી ગાદીએ બેસનાર બૃહબ્દલ. સુહયે આનર્તેશ્વરની સ્થાપના કરી (અ. ૬૩). બૃહબ્દલે ગર્તાતીર્થના નાગરોને જમીન અને ગામો

૨૨ પંડિત ગંગાશંકર પંચોલીકૃત નાગરોત્પત્તિ, પૃ. ૬૧ તથા પ્રસ્તાવના પૃ. ૩.

દાનમા આપ્યા તેની રાજધાની સાભ્રમતીને કાંઠે પ્રાપ્તિપુરમા હતી કોઇ બળવાન શત્રુએ યુદ્ધમા તેનો નાશ કર્યો અને તેનુ રાજ્ય જીતી લીધુ, (અ ૧૨૫–૧૨૭)

(૯) અદ્દ, બૃહલ્લવની રાણીને નાગરથી થયેલ પુત્ર (અ ૧૨૮)

પ્રાચીન શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને સિક્કાઓ ઉપરથી ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ ઇ સ ના ૧ લા સૈકાથી પ્રકાશમા આવ્યો છે પરંતુ તે ઇતિહાસમા ઉપર્યુક્ત કોઇ પણ રાજાનુ નામ આવતું નથી તે પહેલાના પુરાણો અને મહાભારતમાથી પણ ગુજરાતના ઇતિહાસ સંબંધી કંઇ પણ ઉપર્યુક્ત કથા પ્રાપ્ત થતી નથી ત્યારે પ્રશ્ન એ ઉપસ્થિત થાય છે કે–ઉપર્યુક્ત રાજાઓ કયારે થઇ ગયા ?

એ તો નિ:સંશય છે કે–નાગરખંડમા ઉપર કહેલા જે રાજાઓની કથા આપી છે, તેઓ સઘળા આનર્ત્તદેશના હતા, એમ સ્પષ્ટ કહ્યુ છે આનર્ત્તદેશ આબુ પર્વતની નૈઋત્યે આવ્યો છે, એમ પણ નિશ્ચિતપણે કહ્યુ છે[1] પ્રખ્યાત ભૂગોળવિદ્યા લખનાર ટોલેમી જે ઇ સ ના બીજા સૈકામા થઇ ગયો છે, તેણે પોતાના પુસ્તકમા લાટદેશનુ વર્ણન કર્યા પછી દક્ષિણ દેશનુ વર્ણન કર્યું છે[2] તેથી ઇ સ ના ૨ જા સૈકામા ગુજરાતનો દક્ષિણ ભાગ લાટદેશ કહેવાતો હતો, એમ અનુમાન થાય છે વિ સં ૯૩૨ ઇ સ ૮૭૬ ના ગોપગિરિ (ગ્વાલિયર) ના વિષ્ણુમંદિરના શિલાલેખમા આનંદપુર (વડનગર) ને લાટમંડલતિલક કહેલ છે[3] એટલે તે સમયમા વડનગર અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ પણ લાટદેશમા સમાઇ ગયો હતો, એમ સિદ્ધ થાય છે ઇ સ ના સાતમા અને આઠમા સૈકામા થઇ ગયેલા ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓને પણ લાટદેશના રાજાઓ કહેવામા આવ્યા છે,[4] એટલે તે સમયમા પણ આખો ગુજરાતદેશ લાટદેશથી ઓળખાતો હશે તે પહેલા વલભીરાજાઓના સમયમા ગુજરાતદેશ કયા નામથી ઓળખાતો હતો, તે જાણવાને સાધન નથી પરંતુ ક્ષત્રપરાજા રુદ્રદામના ગિરિનાર પાસેના સુદર્શનતળાવના શિલાલેખમા તેનુ નામ આનર્ત્ત લખ્યુ છે[5] તે ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે ક્ષત્રપરાજાઓના સમયમા ગુજરાતનો ઉત્તરપ્રદેશ આનર્ત્તદેશ કહેવાતો હતો

એક સમયે વડનગર યાત્રાનુ અતિ પવિત્ર અને સુપ્રસિદ્ધ સ્થળ હોવા છતા[6] નાગરખંડ સિવાય બીજા કોઇ પણ પુરાણમા કે મહાભારતમા તેનુ નામ જોવામા આવતું નથી શ્રીયુત શ્રીશચંદ્ર વસુની એવી માન્યતા છે કે પુરાણોનુ સ્થાપિત સ્વરૂપ ઇ સ પૂર્વે બીજા અથવા પહેલા સૈકાની પણ પછી ઘણે કાળે બંધાયુ હતું[7] ત્યાર પછી કેટલાક પુરાણોમા છેક ગુપ્તરાજાઓ સુધીના નામો જોવામા આવે છે, તેટલો જુજ ભાગ ક્ષેપક

१ पतस्मात्पर्वतात्नैऋ हाटकेश्वरसंज्ञितम् ।
अस्ति नैऋत्यादिग्भागे देशो चानर्तसंज्ञके ॥ અ ૪ શ્લો. ૫૨

૨ Indian Antiquary Vol XVII p 28

૩ પ્રાચીન લેખમાળા ભાગ ૨ પ ૧૧૪

૪ Journal of the Royal Asiatic Society of Bengal, Vol XLV, p 131

૫ Bhavnagar Inscriptions, p 18

૬ નાગરખંડ અ ૫૨

૭ Matsya Purana (Panini office ed,), Appendix 1 p \

તરીકે દાખલ થઇ ગયો છે. એટલે ઇ. સ. ના પેહેલા સૈકા સુધી વડનગર અથવા નાગર-જ્ઞાતિનું અસ્તિત્વ અથવા મહત્ત્વ ન હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે. તે ઉપરથી નાગરખંડમા કહેલા આનર્ત્તદેશના રાજાઓ ઇ. સ. ના ૧ લા સૈકા પેહેલાના તો ન હતા, એમ સહજ અનુમાન થાય છે.

પ્રથમ કહેવામાં આવ્યું છે, તેમ નાગરખંડમાં જૈન અથવા બૌદ્ધ ધર્મનો ઇસારો નહિ હોવાથી અને વલભીરાજાઓ જૈનધર્મના આશ્રયદાતા હોવાથી તેમજ નાગરખંડની રચના ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકાના આરંભમાં થઇ હોય એવું અનુમાન થવાથી તે રાજાઓ વલભીરાજાઓ પણ ન હતા, એમ સિદ્ધ થાય છે.[૮]

વલભીરાજાઓની પેહેલાં ઇ, સ. ના પેહેલા સૈકાથી ગુજરાતમાં ક્ષત્રપરાજાઓનું રાજ્ય હતું. પરંતુ તે રાજાઓના શિલાલેખો અને શિક્કાઓ ઉપરથી જે નામો પ્રાપ્ત થયાં છે, તેમાંના એક પણ નામ સાથે નાગરખંડના રાજાઓનાં નામો મળતા આવતાં નથી. તે ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે નાગરખંડના કર્ત્તાએ બુદ્ધિપૂર્વક તે નામો બદલાવી નાંખ્યાં છે. તેમ કરવામાં બે હેતુઓ જણાય છે. એક તો એકે–ક્ષત્રપરાજાઓ શકજાતિના હતા. શક-જાતિના રાજાનો આશ્રય તથા પુરોહિતપણું બ્રાહ્મણોને માટે શાસ્ત્રથી નિષિદ્ધ હોવાથી પોતાના આશ્રયદાતા રાજાઓનાં નામ ક્ષત્રિય રાજાઓનાં જેવાં રાખવાની તેઓને જરૂર પડી હોય, એમ લાગે છે. બીજો હેતુ એ જણાય છે કે પુરાણોમાં પણ નંદ, મૌર્ય, આન્ધ્ર અને ગુપ્તવંશી જેવા અક્ષત્રિય રાજાઓ સ્વદેશના હોવાથી તેઓની વંશાવલીઓ પાછળથી દાખલ કરી દીધી છે. પરંતુ અલેકઝાંડર, મિનેન્ડર, કનિષ્ક, મિહિરગુલ અને વિક્રમ જેવા અતિ પરાક્રમી અને હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસને અસર કરનારા રાજાઓના નામો પણ આપવામાં આવ્યાં નથી. તે કારણને લીધે પણ નાગરખંડના કર્ત્તાએ પોતાના આશ્રયદાતા ક્ષત્રપ-રાજાઓ વિદેશી શકજાતિના હોવાથી તેઓના નામો બદલાવી નાંખ્યાનુ જણાય છે. તેમ છતાં નાગરખંડમાં કહેલા રાજાઓમાથી કેટલાક રાજાઓના વૃત્તાંતો ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજાઓના વૃત્તાંતો સાથે ઘણે અંશે મળતા આવે છે, એટલું જ નહિ પણ નાગરખંડમા આનર્ત્તદેશના રાજાઓના સમકાલીન રાજાઓની કથાઓ પણ આપી છે. તે ઉપરથી તેમજ બીજી કેટલીક હકીકતો ઉપરથી આપણે સર્વાંશે નિર્ણયકારક નહિ, તો બહુ અંશે સંભવિત અનુમાન નિશ્ચયપૂર્વક કરવાને શક્તિમાન થઇશું.

કર્નલ ટૅાડે સ્વવિરચિત રાજસ્થાનના ઇતિહાસ (પુ. ૧ પૃ. ૨૦૨) માં કહ્યું છે કે સૂર્યવંશી કનકસેન રાજાએ લવકૂટ (લાહોર) માથી વિ. સં ૨૦૦ ઈ. સ. ૧૪૪ મા આવીને સૌરાષ્ટ્રદેશ જીતી લીધો અને વીરનગર (વડનગર) શેહેર વસાવ્યું. તે કનકસેનથી ચોથી પેઢીએ થઇ ગયેલા વિજયસેન રાજાએ વલભીપુર તથા વિદર્ભ (અર્વાચીન શીહોર) ગામો વસાવ્યાં. મેવાડના રાણાઓના વંશવૃક્ષમા કનકસેનના પિતાનું નામ અચળસેન આપ્યું છે (પૃ. ૪૨ પાસેની વંશાવલી), નાગરખંડમાં પણ ચમત્કારપુર બંધાવી બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપનાર ચમત્કારરાજાએ ચમત્કારપુરમાં અચળેશ્વરમહાદેવની પ્રતિષ્ઠા કર્યાનું લખ્યું છે, ચમત્કારરાજાએ પોતાના પિતાના શ્રેયઅર્થે તેમ કર્યું હોય તો તેના પિતાનું નામ પણ અચળસેન હોવાનું અનુમાન થઇ શકે. અને તે ઉપરથી ચમત્કાર અને

૮. જુઓ પાછળ ઉત્તરાર્ધ, પૃ. ૪૧–૪૨.

કનકસેન એકજ હતા, એવું અનુમાન ઉપજાવી શકાય પરંતુ કનકસેન અને વિજયસેનના સંબંધમા જ્યારે બીજી હકીકતો જાણવામા આવે છે, ત્યારે તે અનુમાનને અવકાશ રેહેતો નથી સંવત ૧૭૩૨ ઇ સ ૧૬૭૬ ના મેવાડમા આવેલા રાજનગર ગામ પાસેના રાયસાગરના તળાવનો શિલાલેખ મળી આવ્યો છે તે લેખમા મેવાડના રાણાઓની વંશાવલી આપી છે તેમા ઇક્ષ્વાકુથી આરંભીને સિંહરથ રાજા સુધીનાં નામો આપ્યા છે, જેમા અચળસેન અને કનકસેનનો સમાવેશ થઇ જાય છે તે સઘળા રાજાઓ અયોધ્યાવાસી હતા, એમ કહ્યુ છે અર્થાત્ કનકસેન અયોધ્યા છોડીને ક્યાંઇ ગયો ન હતો પરંતુ સિંહરથનો પુત્ર વિજય રાજા અયોધ્યા છોડીને દક્ષિણ દેશમા ગયો, ત્યાના રાજાઓને હરાવ્યા અને ત્યા તેણે પોતાનું રાજ્ય જમાવ્યુ[૯] આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે ભાટોના ચોપડા ઉપરથી કર્નલ ટૉડે લખેલી હકીકત રાયસાગરના લેખ સાથે બિલકુલ મળતી આવતી નથી વળી ઇ સ ૧૪૪ ના અરસામા સૌરાષ્ટ્રમા અને ગુજરાતમા ક્ષત્રપરાજા રૂદ્રદામ રાજ્ય કરતો હતો, એ ચોક્કસ થયુ છે તામિલભાષામા લખાયેલા નૂપુરવિજયકાવ્યમાં મહિસુર પ્રદેશના ચેરવંશના શેંગુત્તુવન રાજાએ ગંગા નદી ઉતરીને બાલકુમાર રાજાના પુત્રો કનક અને વિજય સાથે યુદ્ધ કર્યાની હકીકત લખી છે કનક અને વિજયની મદદે તે સમયે ઉત્તર, વિચિત્ર, રૂદ્ર, ભૈરવ, ચિત્ર, સિંગ, ધનુત્તર અને શ્વેત રાજાઓ હતા પ્રાચીન ભારતના કર્તા શ્રીયુત કૃષ્ણસ્વામી આયંગરે અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ કર્યું છે કે શેંગુત્તુવન ઇ સ ના બીજા સૈકામા થઇ ગયો છે શેંગુત્તુવનની મદદમા આંધ્રરાજા યજ્ઞશ્રી શાતકર્ણી ગયો હતો[૧૦], એવુ અનુમાન કરવામા આવ્યુ છે તે અરસામા ગુજરાતમા ક્ષત્રપરાજા રૂદ્રદામ રાજ્ય કરતો હતો, તેથી કનક અને વિજયને મદદ આપનારા રાજાઓના નામોમા રૂદ્રનું નામ જોવામા આવે છે, તે રૂદ્રદામ જ હોવો જોઇએ એ સઘળી હકીકત ઉપરથી કર્નલ ટૉડે લખેલી કનકસેનની હકીકત તદન બીનપાયાદાર થઇ જાય છે

નાગરખંડના ૧૨૫ થી ૧૨૮ સુધીના અધ્યાયોમા સત્યસંધ અને બૃહદ્બલ રાજાઓની કથા આપી છે સત્યસંધ રાજા રાજ્ય છોડી ચાલ્યો ગયો હતો, અને ઘણે કાળે ફરતો ફરતો જ્યારે તે પાછો આવ્યો, ત્યારે તેને કેહેવામા આવ્યુ છે કે—

> अथ प्रोचुर्जनास्तस्य देश आनर्त्त इत्ययम् ।
> अय भूपोऽत्र विख्यात सुधर्मज्ञो बृहद्बल ॥ અ ૧૨૫ શ્લો ૪૪
> एतत्प्राप्तिपुर नाम एषा साभ्रमती नदी
> गर्त्ततीर्थमिद पुण्यमेतस्या परिकीर्तितम् ॥ ૪૫

અર્થાત્ તે સમયે ગુજરાતદેશ આનર્ત્તદેશ કહેવાતો હતો તેની રાજધાનીનું શેહેર સાભ્રમતી નદીને તીરે આવેલ પ્રાપ્તિપુર (વર્તમાન પરાંતીજ) હતું, અને રાજાનું નામ બૃહદ્બલ હતું આ બૃહદ્બલ રાજાને શત્રુરાજાએ યુદ્ધમા મારી નાખ્યો હતો ત્યાર પછી બૃહદ્બલની એક રાણીએ વડનગરના નાગરથી નિયોગવિધિથી પુત્ર ઉત્પન્ન કર્યો હતો, જેનું નામ અટ્ટ હતું તે અટ્ટને બૃહદ્બલના મંત્રીઓએ બૃહદ્બલની પછી ગાદીએ બેસાડયાનું લખ્યુ છે, પરંતુ ત્યાર પછી તે સિવાય વિશેષ હકીકત લખવામા આવી નથી

---

૯ Bhavnagar Inscriptions p 145

૧૦ Ancient India by S Krishna Swami Aiyangar M A pp 367-8

એટલે નિયોગથી થયેલ પુત્રોત્પત્તિ અને તે પુત્રને ગાદીની પ્રાપ્તિ–એ બન્ને હકીકતો અસંભવિત હોવાથી પ્રક્ષિપ્ત અને અસત્ય છે, એમ સહજ અનુમાન થાય છે. ઉપરની હકીકત ઉપરથી એટલુ તો નિશ્ચિત થાય છે કે સત્યસંધ પછી તેનો વંશજ બૃહબ્દલ ગાદીએ બેઠો હતો અને બૃહબ્દલના બખતમાં કોઇ શત્રુરાજાએ તેની સાથે યુદ્ધ કરી તેનું રાજ્ય લઇ લીધું હતું. સત્યસંધ અને બૃહબ્દલના સંબંધમાં એક બીજી અસંભવિત વાત એ કહેવામા આવી છે કે–તે પોતાના પુત્ર સુહયને રાજ્ય સોપી ચાલ્યો ગયો હતો અને બૃહબ્દલ તેની ૭૭ મી પેઢીએ હતો. (અ. ૧૨૫ શ્લો. ૬૨–૬૫). સત્તોતેર પેઢી સુધી સત્યસંધ હયાત હતો, તે તદ્દન અસત્ય જ લાગે છે. કથાને પૌરાણિક સ્વરૂપ આપવાને માટે જ તેવો અસંભવિત ભાગ ગોઠવી દેવામાં આવ્યો છે. અને તેજ કારણથી સુહયને સત્યસંધનો પુત્ર કહ્યો છે, તે પણ કલ્પિત જ લાગે છે. અધ્યાય ૬૩ માં આનર્ત્તેશ્વરની પ્રતિષ્ઠા કરનાર સુહય વિષે કહેવામા આવ્યું છે, તે ઉપરથી સત્યસંધની સત્તોતેર પેઢીની સાંકળ જોડી દેવાના હેતુથી વચમા તેનું નામ ઘુસાડી દેવામા આવ્યું હોય, એમ જણાય છે. ખરી હકીકત એજ જણાય છે કે–નાગરખંડના આનર્ત્તદેશના રાજાઓમાં છેવટનો રાજા બૃહબ્દલ હતો અને તે સત્યસંધનો પુત્ર હતો.

અધ્યાય ૨૭૧ મા ઇંદ્રદ્યુમ્નેશ્વર માહાત્મ્ય વર્ણવતા કહ્યું છે કે–ઇંદ્રદ્યુમ્નરાજા ફરતો ફરતો જ્યારે કાંપિલ્યપુર પાસે આવ્યો, ત્યારે ત્યાંના નિવાસીઓએ તેને કહ્યું કે—

> ते तमूचुः पुरं चैतत् कांपिल्यमिति विश्रुतम् ॥
> आनर्त्तनामा देशोऽयं राजायं पृथिवीजयः ॥ ३६ ॥

" આ નગરનું નામ કાંપિલ્ય છે, દેશ આનર્ત્ત છે, અને રાજાનું નામ પૃથિવીજય છે." અર્થાત્ તે સમયે આનર્ત્તદેશના રાજાને પૃથિવીજય અને રાજધાનીને કાંપિલ્યપુર કેહેવામાં આવેલ છે. માળવામાં ઉદયગિરિ નામના પર્વતની એક ગુફામાં ગુપ્તરાજા બીજા ચંદ્રગુપ્તના સમયમાં શાવ અથવા વીરસેન નામના પુરૂષે એક ગુફા કરાવી, તેમાં શિલાલેખ કોતરાવ્યો છે. તે શિલાલેખમા લખ્યુ છે કે–" જ્યારે રાજા ચંદ્રગુપ્ત ૨ જો પૃથ્વીજયાર્થે અહિ આવ્યો છે, ત્યારે તે (વીરસેન) તે રાજાની સાથે અહીં આવ્યો છે." [૧૧]અર્થાત્ ચંદ્રગુપ્ત ૨ જાએ પૃથ્વીજય કર્યાથી નાગરખંડના કર્ત્તાએ તેનું મૂળ નામ બદલાવી લાક્ષણિક નામ પૃથિવીજય રાખ્યાનું અનુમાન થાય છે. કાંપિલ્યનગર મહાભારતના સમયમા દક્ષિણ પાંચાલની રાજધાની હતી. હાલમા ફરૂકાબાદ જિલ્લામાં કંપિલનામનું ગામ છે, તેજ અસલ કાંપિલ્યનગર હતું. ચીનાઇ પ્રવાસી ઘુયેનસંગે તેને બહુ વૈભવશાલી સ્થિતિમા જોયું હતું[૧૨] તેથી ગુપ્ત રાજાઓએ તેને આબાદ કર્યું હશે. ચંદ્રગુપ્ત ૨ જાએ જ્યારે માળવા અને ગુજરાત દેશો જીતી લઇ ખાલસે કર્યા, ત્યારે તે દેશોનો રાજકાર્યભાર ચલાવવાને કાંપિલ્યનગરને ઉપરાજનગર બનાવ્યું હોય, તે સંભવિત જણાય છે. તેજ કારણુથી નાગરખંડમા કાંપિલ્યનગરને આનર્ત્તદેશની રાજધાની કહી છે. ફલિતાર્થ એજ છે કે–નાગરખંડનો બૃહબ્દલ યુદ્ધમા મરાયા પછી, તેની રાજધાની પ્રાપ્તિપુર બદલાઇને કાંપિલ્યપુર થયું છે અને તેની પછીના રાજાને પૃથિવીજય કહેવામાં આવ્યો છે, તે ઉપરથી પણ સત્યસંધનો પુત્ર બૃહબ્દલ ગુજરાતનો છેલ્લો રાજા હતો, એમ સિદ્ધ થાય છે. નાગરખંડમા કહેલા પૃથિવીજયરાજા એટલે ચંદ્રગુપ્ત ૨ જાએ ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજા સત્યસિંહના

પુત્ર રૂદ્રસિંહને યુદ્ધમા હણીને તેનુ રાજ્ય ખાલસે કર્યાનુ જણાવ્યુ છે[13] નાગરખંડના સત્યસધ અને ક્ષત્રપરાજા સત્યસિહના નામો તો લગભગ મળતા જ આવે છે રૂદ્રસિંહનો ગુણવાચક અર્થ બૃહધ્દલ થઈ શકે છે તેથી નાગરખડના કર્ત્તાએ સત્યસિંહ અને રૂદ્રસિંહના નામો બદલાવી તેને બદલે સત્યસંધ અને બૃહધ્દલ નામો રાખ્યાનુ જણાય છે

આ સ્થળે એક મહત્ત્વની વાતનો ખુલાસો કરવાની જરૂર જણાય છે ક્ષત્રપરાજાઓનો મૂળ પુરૂષ ચષ્ટન હતો, અને તેની રાજધાની ઉજ્જયિનીનગરી હતી, એમ ટોલેમીના લખવાથી સિદ્ધ કરવામા આવ્યુ છે[14] નાગરખડમા તો બૃહધ્દલની રાજધાની સાભ્રમતીને તીરે આવેલ પ્રાપ્તિપુર એટલે વર્ત્તમાન પરાતીજમા હતી, એમ કહેવામા આવ્યુ છે ટોલેમીના લખાણ ઉપરથી ચષ્ટન પછી સઘળા ક્ષત્રપરાજાઓની રાજધાની પણ ઉજ્જયિની હતી, એમ ઇતિહાસકારોએ અનુમાન કર્યું છે પરતુ લગભગ ૪૦૦ વર્ષો સુધી આનર્ત્તદેશના રાજાઓની રાજધાની એક જ સ્થળે રહી હોય, તે અસભવિત લાગતું નથી એટલુજ નહિ પણ ગુપ્તરાજા સમુદ્રગુપ્તના સમયમા માળવામા માલવલોકોનુ રાજ્ય હતુ[15] ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજા વિશ્વસેનના સમયથી રૂદ્રદામ રાજાના સમય સુધી એટલે ઇ સ ૨૯૪ થી ૩૪૮ સુધીના રાજાઓના શિક્કાઓ ઉપર તે તે રાજાઓની ઉપાધિ મહાક્ષત્રપને બદલે ક્ષત્રપની જોવામા આવે છે[16] ને ઉપરથી વિશ્વસેનના સમયમા માળવાદેશ તેઓએ ખોયો હશે, એમ અનુમાન થઇ શકે છે તે કારણથી વિશ્વસેનના સમયથી ક્ષત્રપરાજાઓની રાજધાની ઉજ્જયિની બદલાઇને પ્રાપ્તિપુર થઇ હોય, તો તેમા કઇ અસભવિત જેવુ જણાતું નથી

સત્યસધ અને બૃહધ્દલ સિવાય નાગરખડના ૨૦૯ થી ૨૧૧ સુધીના અધ્યાયોમા સિદ્ધસેન વિષે જે કથા લખી છે, તેમા તે રાજાનું રાજ્ય શત્રુઓએ જીતી લીધાનું અને તેને પોતાને ગિરિનારપર્વત ઉપર સંતાઇ રેહેવુ પડયાનું લખ્યુ છે ક્ષત્રપરાજાના ઇતિહાસમા પણ વિજયસેનને ઇશ્વરદત્ત નામના કોઇ આભીરરાજાએ હરાવીને પદચ્યુત કર્યાનું જણાવ્યુ છે[17] સિદ્ધસેન અને વિજયસેન લગભગ સમાનાર્થક નામો છે તેથી નાગરખડના કર્ત્તાએ વિજયસેનને બદલે સિદ્ધસેન નામનો પ્રયોગ કર્યાનું જણાય છે અર્થાત્ ક્ષત્રપરાજા વિજયસેન તેજ નાગરખડનો સિદ્ધસેન હોવાનું અનુમાન થઇ શકે છે

સિદ્ધસેન સિવાય પ્રભજન રાજાનો કંઇક વૃત્તાત ક્ષત્રપરાજા રૂદ્રદામ ? જાની સાથે મળતો આવે છે "પ્રભજન રાજાને ઘણા રાજાઓ સાથે વૈર ઉત્પન્ન થયું હતું શત્રુરાજાઓ ગામોમાથી ગાયોનું હરણ કરી જતા હતા અને એ રીતે આખો દેશ ઉજ્જડ થઇ ગયો હતો તેમ હોવાથી તે રાજાને અહોનિશ શત્રુઓ સાથે યુધ્ધો કરવામા રોકાઇ રેહેવુ પડયુ

---

११ कृत्स्नपृथ्वीजयार्थेन राज्ञैवेह सहागत ।
भक्त्या भगवत शम्भोर्गुहामेतमकारयत ॥
Fleet s Corpus Inscriptionum Indicarum, Vol III p 35

૧૨. Early History of India by Vincent Smith, 2nd ed p 348

૧૩ તેજ, પૃ ૨૭૭ ૧૪ તેજ, પૃ ૨૦૦

૧૫ તેજ, પૃ ૨૭૧

૧૬ Rapson's British Museum Catalogue of Indian Coins, pp 113–14

૧૭ તેજ, પૃ ૧૨૪–૫ ૧૮ નાગરખડ અ ૧૧૮, શ્લો ૮–૧૨

હતું. ઘણે કાળે તેણે કેટલાક રાજાઓનો પરાજય કર્યો અને બાકીના રાજાઓ સાથે સલાહ કરી."[૧૮] બીજી તરફ ક્ષત્રપરાજાઓનો ઇતિહાસ જોતાં જણાય છે કે–લગભગ સઘળા ક્ષત્રપરાજાઓના શિક્કાઓ પ્રાપ્ત થયા છતા રૂદ્રદામ ૨ જાના શિક્કાઓ પ્રાપ્ત થયા નથી. તેના પુત્ર રૂદ્રસેને પોતાના શિક્કાઓ ઉપર તેને મહાક્ષત્રપ લખ્યો છે. તેથી તે સ્વતંત્ર રાજા નહિ હોય, પણ માનની ખાતર રૂદ્રસેને તેને મહાક્ષત્રપ લખ્યો હશે, એવું અનુમાન કરવામાં આવ્યું છે.[૧૯] નાગરખંડમાં લખેલ પ્રભંજન રાજાની હકીકત આ અનુમાનને પુષ્ટિ આપે છે. રૂદ્રદામ ૨ જાનો સઘળો રાજ્યકાળ શત્રુઓ સાથેના વિગ્રહમા વ્યતીત થવાથી અને યુદ્ધના ખર્ચથી તીજોરી ખાલી થઇ જવાથી તે પોતાના નામના શિક્કાઓ પડાવી શક્યો નહિ હોય. વળી તદુપરાંત નાગરખંડમાથી એક બીજી હકીકત પણ મળી આવે છે. આ પ્રભંજન રાજાના સમયમાંજ વડનગરના બ્રાહ્મણોને નાગલોકો સાથે વૈર ઉત્પન્ન થયું હતું. નાગોએ વડનગરમાંથી બ્રાહ્મણોને હાંકી કાઢયા હતા અને તે શહેર બથાવી પડયા હતા. તેજ નાગોએ વડનગરના વિજયથી ઉત્તેજિત થઇને આનર્ત્તદેશની રાજધાની સુધી રંજાડ કરીને ત્રાસ વર્તાવ્યો હશે. આ નાગોની સાથે સરહદ ઉપરના બીજા રાજાઓ પણ ઉલટી આવ્યા હશે. અને તેવી પરિસ્થિતિમાં રૂદ્રદામ ૨ જાની તીજોરી ખાલી થઇ જાય, તે સંપૂર્ણ રીતે સંભવિત છે. રૂદ્રદામનો લાક્ષણિક અર્થ પ્રભજન થઇ શકે છે.[૨૦] તેથી નગરખંડમા રૂદ્રદામ નામ બદલાવી પ્રભંજન નામ રાખેલું જણાય છે. પ્રભંજન રાજાના સમયમાં પ્રસિદ્ધિમાં આવેલ પ્રભાવદત્ત જેણે પાછળથી પોતાનું નામ ભર્તૃયજ્ઞ રાખ્યું હતું. તે ભર્તૃયજ્ઞ અને આનર્ત્તરાજા અશ્વસેનનો નાગરખંડના અધ્યાય ૨૭૧ માં પ્રસંગ આવે છે. રૂદ્રદામના પુત્ર રૂદ્રસેનની પછી ગાદીએ બેસનાર ક્ષત્રપરાજાનું નામ સિંહસેન હતું. તે સિંહસેનને બદલે નાગરખંડમાં અશ્વસેન કહેલો છે.

ઉપર્યુક્ત રાજાઓ સિવાય નાગરખંડમાં બીજા રાજાઓ વિષે સરખામણી કરી શકાય તેવી હકીકતો આપી નથી. પરંતુ છેવટના રાજા બૃહબ્દલના પિતા સત્યસંધે વડનગરમાં સત્યસંધેશ્વર મહાદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી, તેના પૂજનાદિ ખર્ચ માટે વડનગરના બ્રાહ્મણોને ગ્રાસ આપ્યો હતો. બૃહબ્દલ યુદ્ધમાં મરાયો અને તેનું રાજ્ય શત્રુરાજાએ જીતી લીધું, તે સમયે સત્યસંધ સંન્યસ્ત અવસ્થામા હતો. પરંતુ પોતાના પુત્રના મરણના અને તેના રાજ્યની એવી દુર્દશા થયાના સમાચાર સાંભળી તે વડનગરમા ગયો, અને ત્યાના બ્રાહ્મણોને કહ્યું કે– "અમારા વંશમાં એવો કોઇ રાજા થયો નથી કે જેણે આ સ્થળે એક પણ શિવલિંગની સ્થાપના કરી નથી. અને તે તે પ્રસંગે હે બ્રાહ્મણો! તમને વૃત્તિ પણ બાંધી આપી છે. માટે તમે સૌ તે સર્વ મહાદેવોનું સારી રીતે પૂજન–અર્ચન કરજો. હું હવે સ્વર્ગમા જવાની તૈયારીમાં છું." પ્રત્યુત્તરમાં બ્રાહ્મણોએ કહ્યું કે–"હે રાજન્! આ તમારા વંશના સ્થાપેલા સતાવીશ શિવલિંગોનું પૂજન નિત્ય ચાલે છે; તમારૂં સ્થાપેલું અઠ્ઠાવીસમું થયું. તેને માટે તમારે જરા પણ ચિન્તા રાખવી નહિ. અમે તેનું નિત્ય પૂજન–અર્ચન કરશું."[૨૧] આ

૧૯. ગોવિન્દભાઈ હાથીભાઇ દેશાઇ કૃત ગુજરાતદેશનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, પૃ. ૫૪.

૨૦. યાસ્કના નિરૂક્તમાં વૈદિક દેવોના અગ્નિ, વાયુ અને સૂર્ય, એવા ત્રણ વર્ગો પાડયા છે. રૂદ્રદેવની ગણના વાયુવર્ગમાં કરી છે. પ્રભંજનનો અર્થ વાયુ થાય છે. તેથી રૂદ્રદામને પ્રભંજન કહ્યો હોય, એમ જણાય છે. નિરૂક્ત અ. ૭ ખંડ ૪–૧૦.

૨૧ નાગરખંડ, અ. ૧૨૬ શ્લો. ૨૪–૩૦.

ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે—નાગરખંડના છેવટના બૃહદ્બલ સુધી રાજાઓની સંખ્યા અઠ્ઠાવીશ હતી ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજાઓના વંશવૃક્ષમા પણ ચષ્ટનથી રૂદ્રસિંહ સુધી અઠ્ઠાવીશ રાજાઓના નામો લખેલા જોવામા આવે છે[૨૨] તે ઉપરથી પણ નાગરખંડના આનર્ત્તરાજાઓ અને ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજાઓનું તાદાત્મ્ય સિદ્ધ થાય છે

નાગરખંડમા આનર્ત્તદેશના રાજાઓ સિવાય બીજા રાજાઓ જેઓ વડનગરના તીર્થોના સંબંધમા અથવા વડનગરના બ્રાહ્મણોના સંબંધમા આવી ગયા છે, તેઓની પણ કથા આપી છે તેઓમાના કેટલાક રાજાઓનું તાદાત્મ્ય શોધી શકાય છે અધ્યાય ૪૭ મા કાન્તિપુરના રાજા રૂદ્રસેન અને તેની સ્ત્રીનું નામ પદ્માવતી કહ્યું છે બુંદેલખંડ, મધ્યપ્રાંત, બીરાર, અજંટાની ગુફા અને ગોદાવરીજિલ્લામાથી વાકાટકવંશના રાજાઓના તથા તેઓના સામંતરાજાઓના આઠ લેખો પ્રાપ્ત થયા છે[૨૩] તેમાના કેટલાક લેખો જેમા તે રાજાઓની વંશાવલી આપી છે, તેમા રૂદ્રસેન ૨ જાની સ્ત્રી પ્રભાવતી હતી અને તે દેવગુપ્તની પુત્રી હતી, એમ જણાવ્યુ છે આ દેવગુપ્ત તેજ ગુપ્તરાજા ચંદ્રગુપ્ત બીજો હતો, એમ સિદ્ધ કરવામા આવ્યુ છે[૨૪] તેથી રૂદ્રસેન ૨ જો ચંદ્રગુપ્ત ૨ જાનો જામાતા હોઇને ગુજરાતના છેલ્લા ક્ષત્રપરાજા રૂદ્રસિંહનો સમકાલીન હતો વરાહમિહિરવિરચિત બૃહત્સંહિતામા મંગળ ગ્રહના સ્વામિત્વ નીચે જે જે દેશોના નામો ગણાવ્યા છે, તેમા કાન્તિપુરને દંડકારણ્યની પછી ગણાવેલ છે[૨૫] દંડકારણ્યની મર્યાદા નર્મદાથી ગોદાવરી નદી સુધીની હતી, એમ માનવામાં આવે છે[૨૬] તેથી કાન્તિપુર પણ તે પ્રદેશની નજીક હશે, એમ અનુમાન થાય છે વાકાટક રાજાઓના કેટલાક લેખો તે પ્રદેશમાથી પણ મળી આવ્યા છે, તેથી રૂદ્રસેન ૨ જાના વખતમાં તેની રાજધાનીનું શેહેર કાન્તિપુર હોવાનો પૂર્ણ સંભવ છે આ ઉપરથી નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય છે કે—નાગરખંડમા કહેલ પદ્માવતી સ્ત્રીનો પતિ રૂદ્રસેન અને પ્રભાવતીનો પતિ વાકાટક રાજા રૂદ્રસેન ૨ જો—એ બન્ને એકજ હતા નાગરખંડમા પ્રભાવતીને બદલે પદ્માવતીનું નામ લખેલું જોવામા આવે છે, તે નકલકરનાર લહીઆના હસ્તદોષથી તેટલો ફેરફાર થયો હશે

તે સિવાય અધ્યાય ૩૧ મા માહિષ્મતીના હૈહયરાજા ઇંદ્રસેન અને તેના પુત્ર વિષ્ણુસેનના નામો જોવામા આવે છે પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજિતને દમણમાથી એક શિક્કો પ્રાપ્ત થયો હતો તે શિક્કો ક્ષત્રપરાજ્યના અંત પછીનો ત્રૈકુટક રાજાનો હતો તેની ઉપર महाराजेन्द्रवर्मपुत्रपरमवैष्णवमहाराजरुद्रगण શબ્દો કોતરેલા હતા[૨૭] ત્રૈકુટક અને કલ્ચુરીવંશના રાજાઓના લેખોમા તેઓએ પોતાને હૈહયવંશી કહ્યા છે, અને તેઓની મૂળ રાજધાની માહિષ્મતી હતી, એમ પણ કહેવામાં આવ્યુ છે તેઓનું રાજ

૨૨ રાખાલદાસ બેનરજીકૃત પ્રાચીનમુદ્રા (બંગાળી), પૃ ૧૭૦
૨૩ Epigraphia Indica Vol V, Inscriptions of Northern India p 84
૨૪ શ્રીયુત ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાકૃત પ્રાચીનલિપિમાળા, સંસ્કરણ ૨ જુ સંવત્ ૧૯૭૫, પૃ ૮૩
૨૫ कुन्तलकेरलदण्डककान्तिपुरम्लेच्छसंकरिण ॥ અ ૧૬ શ્લો ૧૧
૨૬ જુઓ, આપ્ટેની સંસ્કૃત ઇંગ્લીશ ડીક્ષનેરી, શબ્દ દંડક
૨૭ Transactions of International Congress of Wien (1886) p 222.
૨૮ Indian Antiquary, January 1911, pp 12-13

ચેદી, રતનપુર, ગુજરાત, માળવા, કોકણાદિ પ્રદેશોમાં હતું. તેથી ઉપર્યુક્ત ત્રૈકુટકરાજા ઇન્દ્રવર્મા અને રૂદ્રગણ હૈહયવંશી હતા અને તેઓની અથવા તેઓના પુર્વજોની રાજધાની માહિષ્મતી હતી, એમાં કંઇ સંદેહ રેહેતો નથી. નાગરખંડમાં વિષ્ણુસેનના પિતાને ઇન્દ્રસેન કહ્યો છે. તે નામ શિક્કા ઉપરના ઇંદ્રવર્માના નામ સાથે બરાબર મળતું આવે છે. પરંતુ શિક્કામાં તેના પુત્રનું નામ પરમ વૈષ્ણવ રૂદ્રગણ છે, ત્યારે નાગરખંડમા ઇંદ્રિસેનના પુત્રનું નામ વિષ્ણુસેન લખેલું છે. તે કદાચ રૂદ્રગણ વિષ્ણુનો પરમભક્ત હોવાથી તેનું નામ નાગરખંડના કર્તાએ વિષ્ણુસેન રાખ્યું હોય, એમ જણાય છે.

આ સઘળી હકીકતોનો સમાહાર કરતાં સુસ્થાપિત થાય છે કે નાગરખંડના આનર્ત્ત દેશના રાજાઓ તેજ ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજાઓ હતા.

૬ નાગરી લિપિ અને નાગરો.

નાગરખંડના આનર્ત્તદેશના રાજાઓ ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજાઓ હતા, એમ સુસ્થાપિત થયાથી નાગરોનો ઉત્પત્તિકાળ તે રાજાઓના સમયમા હોવો જોઇએ, એમ પણ સ્પષ્ટ થઇ જાય છે. પરંતુ કયા ચોક્કસ રાજાના સમયમા તેઓ વડનગરને સ્થળે આવ્યા, કયા રાજાએ ત્યાં ગામ બંધાવી તેઓને કયારે દાનમાં આપ્યું અને ત્યારપછી કયા રાજાના સમયમાં તેઓને નાગલોકો સાથે વિગ્રહ થયો અને તે વિગ્રહમા કયા રાજાએ કયારે તેઓને સાહાય્ય આપી. તે વિષેવિશ્વસનીય સીધો પુરાવ મળી શકતો નથી. જ્યારે એમ છે, ત્યારે તે સર્વ ઇતિવૃત્તના સંબંધમા તેને લગતો જે કંઇ પુષ્ટિકારક બાહ્ય પુરાવો મળી શકે, તે સર્વનો સંગ્રહ કરવાની સંપૂર્ણ આવશ્યકતા પ્રાપ્ત થાય છે. સીધા પુરાવાને અભાવે કોઇ કોઇ પ્રસંગે કિલષ્ટ કલ્પનાઓને અવકાશ મળે, તો તે પણ સ્વાભાવિકજ છે. છતાં એ સઘળી જુદી જુદી દિશાઓમાંથી મેળવેલી હકીકતો અને તેમાથી નિષ્પન્ન થતી કલ્પનાઓને યથાસ્થાને યોજતા વિશ્વસનીય પરિણામ પ્રાપ્ત થવાનો સંભવ રહે છે.

બંગાળાના પ્રાચ્યવિદ્યાર્ણવ શ્રીયુત નગેન્દ્રનાથ વસુએ પોતાના નાગરીલિપિ અને નાગરોત્પત્તિના નિબંધમા નાગરીલિપિનો પ્રથમ આવિષ્કાર અને પ્રચાર વડનગરના નાગર બ્રાહ્મણોએ કર્યો હતો, એમ અનેક પ્રમાણોથી સિદ્ધ કર્યું છે. (બંગાળાની એશિયાટિક સોસાઇટીનુ ઇ. સ. ૧૮૯૬ નું જર્નલ, ભાગ ૨), તેઓ પોતાના સિદ્ધાન્તની પુષ્ટિમાં નીચે પ્રમાણે પ્રમાણો આપે છે.

૧ શબ્દકલ્પદ્રુમ અને વાચસ્પત્યબૃહદભિધાન નામના સંસ્કૃત કોષોમાં **नागर** શબ્દનો અર્થ **नागरदेशीयाक्षर** કરેલો છે. (પૃ. ૧૧૫).

૨ વડનગર અને તેની આસપાસનો પ્રદેશ નાગરદેશ કહેવાતો હતો તેમજ ધારવાડ જિલ્લામાં નાગરખંડ નામનો પ્રદેશ હતો, એમ પાછળ કહેવામાં આવ્યું છે.[૧] વિજયનગર અને આનગુંડીની પડોશમા રહેનારા નાગરબ્રાહ્મણોના સંબંધમાં વિવેચન કરતા મી. હડલસ્ટોન કહે છે કે—' એ નાગરબ્રાહ્મણો નાગરદેશની ઇગ્રાન્ કોણુમાથી આવીને ત્યા વસ્યા હતા. તેઓની ભાષા કેનેડી છે, છતાં તેઓના ધર્મગ્રંથો નાગરી અને બાળબોધ લિપિમાં

૧ જુઓ, પાછળ ઉતાર્દ્ધ, પૃ ૫૦-૫૧.

લખેલા છે (પૃ ૧૨૪) આ હકીકત ઉપરથી પણ વિજયનગર અને આનગુડીની પડોશમા નાગરબ્રાહ્મણો ધારવાડ જિલ્લાના નાગરખડપ્રદેશમાંથી ગયાનુ સાબીત થાય છે

૩ હજુપણ દક્ષિણના ઘણા ભાગોમા આજે પણ ઘણા નાગરબ્રાહ્મણો વસેલા જોવામા આવે છે. આ નાગરબ્રાહ્મણો હજુ પણ તેઓના શાસ્ત્રના ગ્રથો નાગરીલિપિમાજ લખે છે દ્રવિડ અને કર્ણાટક જેવા દૂર દેશોમા પણ સૈકાના સૈકાથી આવી વસેલા આ નાગર બ્રાહ્મણો પોતાની મૂળ ભાષા ભૂલી ગયા છતા અને તે તે સ્થળોની પ્રચલિત ભાષાઓનો વ્યવહાર કરતા છતાં પણ લેખનમા તો તેઓ હજુ પણ નાગરીલિપિને વળગી રહ્યા છે[૨] (પૃ ૧૨૪)

મહીસૂરના રાજ્યમા આવેલ માલિગી નામના ગામમાથી મળેલ એક લેખ ઉપરથી મી રાઇસ લખે છે કે–તે ગામમા ઇ સ ૧૨૯૦મા નાગરો, કન્નત, તિગુલ અને આર્ય જ્ઞાતિના વિદ્યાર્થીઓ માટે પાઠશાળા સ્થાપવામા આવી હતી[૩] આ ઉપરથી મહીસર અને કૂર્ગ જેવા દૂર પ્રદેશોમા નાગરબ્રાહ્મણો મોડામા મોડા ઇ સ ના ૧૩ મા સૈકામા જઇને વસ્યાનુ અને તેઓની લિપિ નાગરી હોવાનું સાબીત થાય છે

૪ ઇ સ ના ૧૨ મા સૈકામા થઇ ગયેલ પડિત શેષકૃષ્ણે પોતાની પ્રાકૃતચદ્રિકામા **નાગર, ઉપનાગર** અને **દ્રેવ** ભાષાઓનો ઉલ્લેખ કર્યાનુ પાછળ કહી ગયા છીએ. જૈનકલ્પસૂત્રની પેહેલા રચાયેલા નદીસૂત્રના કર્તા જૈનાચાર્યે લક્ષ્મીવલ્લભગણીએ સ્વવિરચિત કલ્પસૂત્રકલ્પદ્રુમકલિકા નામના ગ્રથમા નાગરીલિપિની ગણના કરી છે, તે પણ પાછળ કહેવામા આવ્યુ છે કલ્પસૂત્રની કથા વલભીરાજા ધ્રુવસેને ઇ સ ના છઠ્ઠા સૈકામા વડનગરમા કરાવી હતી, અને તેથી નદીસૂત્રનો રચ્યાકાળ ઇ સ નો પાચમો સૈકો હોવાનુ અનુમાન થાય છે તે ઉપરથી પણ ઇ સ ના પાચમા સૈકામા નાગરી લિપિનુ અસ્તિત્વ હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે

૫ પરતુ નાગરી લિપિવાળા જે જે શિલાલેખો અને તામ્રપત્રો અદ્યાવધિ પ્રાપ્ત થયા છે, તે ઉપરથી પ્રત્નતત્ત્વવેત્તાઓ નાગરીલિપિનો દક્ષિણમાં પ્રથમ આવિષ્કાર ઇ સ ના આઠમા સૈકામાં, ગુજરાતમાં નવમા સૈકામા અને ઉત્તર હિદુસ્થાન અને રજપૂતાનામાં દશમા સૈકામા માને છે[૪] છતા બગુરામાથી ગુર્જર રાજા દદ્દપ્રશાતના શાકે ૪૧૫ ઇ સ ૪૯૩ મા પ્રાપ્ત થયેલા તામ્રપત્રના લેખને છેડે તે રાજાની સહીના અક્ષરો છે આ અક્ષરો પ્રાચીન નાગરીલિપિને મળતા આવે છે, એમ શ્રીયુત નગેન્દ્રનાથ વસુએ અનેક પ્રમાણોથી દર્શાવી આપ્યુ છે એટલે તેઓની માન્યતા પ્રમાણે ગુજરાતમા ઇ સ ના પાચમા સૈકાથી લેખોમાં પણ નાગરીલિપિના ઉપયોગનો આરભ થયો હતો. (પૃ ૧૨૮)

૬ ગુજરાતના ચાલુક્યરાજા વિસલદેવના પુરોહિત અને કાર્યભારીઓ સનાતનનાગ નાગરબ્રાહ્મણ સોમેશ્વરે પોતાના સુરથોત્સવ કાવ્યમા લખ્યુ છે કે–તેના વશના મૂળ પુરુષ શોલશર્માને ગુજરાતના રાજા મૂલદેવે પુરોહિતપણું આપ્યુ હતુ આગળ ચાલતા એમ પણ

---

૨ Indian Antiquary, 1874 p 230

૩ Public Religious Endowments and National Education by Sir Subramanija Aiyar K C S I, LL D p 7 f

૪ ગૌરીશકર હીરાચદ ઓઝાકૃત ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા, સ ૨, સ ૧૯૭૫ પૃ ૧૭–૬૦

કહ્યું છે કે–તેમના પૂર્વજો જેમ ગુજરાતના ચાલુક્યરાજાઓના પુરોહિત હતા, તેમ તેઓ રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનું તેમજ ગુર્જ્જરરાજાઓનું પણ પુરોહિતપણું કરતા હતા. (પૃ. ૧૩૩).

૭ ગુર્જ્જર અને રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનાં તામ્રપત્રોમાં દાનલેનારા બ્રાહ્મણો કાન્યકુબ્જ, પાટલી પુત્ર અને પુંડ્રવર્ધનના બ્રાહ્મણો હતા, એમ લખ્યું છે. તેજ મુજબ વડનગરમાં પણ પ્રભાવદત્ત અથવા ભર્તૃયજ્ઞના સમયમાં પણ ઉત્તર હિંદુસ્તાનમાંથી અનેક બ્રાહ્મણો આવીને વસ્યા હતા એમ, નાગરખંડથી જણાઇ આવે છે. અને તે કારણથી પણ વડનગરના બ્રાહ્મણોનું રાષ્ટ્રકૂટરાજાઓના દરબારમાં પ્રાધાન્ય હોવાનું અનુમાન થાય છે. (પૃ. ૧૩૪).

૮ રાષ્ટ્રકૂટરાજા કર્કસુવર્ણવર્ષના શાકે ૭૩૪ ઇ. સ. ૮૩૩ ના તામ્રપત્ર ઉપરથી જ- ણાય છે કે–તે રાજાએ ગોડ દેશ, બંગ દેશ, ગુર્જ્જર દેશ, માલવ દેશ અને બીજા રાજાઓનો યુધ્ધોમાં પરાભવ કર્યો હતો અને તેઓના રાજ્યો જીતી લીધાં હતાં. (પૃ. ૧૩૪).

એ સર્વ હકીકતો ઉપરથી શ્રીયુત નગેન્દ્રનાથ વસુ એવા નિર્ણય ઉપર આવે છે કે– " ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકાની પૂર્વે એટલે પ્રાયશઃ ત્રીજા અથવા ચોથા સૈકામાં ઉત્તરભાર- તમાંથી આવેલા નાગરબ્રાહ્મણોએ નાગરાક્ષરોનો ઉદ્‌ભવ અને પ્રચાર કર્યો હતો. તેમજ ઇ. સ. ના આઠમા સૈકાથી દશમા સૈકા સુધીમા ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓના કુળગુરૂ નાગર બ્રાહ્મણોએ પ્રસરાવેલા અથવા વાપરેલા નાગરાક્ષરો નાગરીલિપિના નામથી સમસ્ત આર્યા- વર્ત્તમાં ફેલાઇ ગયા હતા. (પૃ. ૧૩૨). નગેન્દ્રનાથના આ લેખ વિષે ઇસારો કરતા ભાષાતત્ત્વવિદ્ ડાકતર ગ્રીયર્સન લખે છે કે–" શ્રીયુત નગેન્દ્રનાથ વસુએ બંગાળાની એશિ- યાટિક સોસાઇટિના ઇ. સ. ૧૮૯૬ ના જરનલમા નાગરોત્પત્તિ અને નાગરીલિપિ બિષે જે લેખ લખ્યો છે, તેમાં તેઓએ નાગરીલિપિ વિષે જે નિર્ણય સ્થાપિત કર્યો છે, તે મને વજનદાર લાગે છે."[૫] અર્થાત્ ડાકતર ગ્રિયર્સન પણ નગેન્દ્રનાથ વસુના નિર્ણયને ઘણે અંશે મળતા આવે છે.

તે ઉપરથી ઇ. સ. ના ચોથા અથવા પાંચમા સૈકામાં નાગરીલિપિનો આવિષ્કાર કરનાર નાગરબ્રાહ્મણો મોડામા મોડા તેજ અરસામાં વડનગરમાં આવેલા હોવા જોઇએ, એમ સ્પષ્ટ અનુમાન થાય છે.

૭ બીજાં બાહ્ય પ્રમાણો.

વડનગરનું નગર નામ તથા ત્યાંની નાગર જ્ઞાતિનો સ્પષ્ટ ઉલ્લેખ તો વડનગરની ઇ. સ. ૧૧૫૨ મા લખાયેલી કુમારપાળપ્રશસ્તિમાથી પેહેલવેહેલો પ્રાપ્ત થાય છે. પરંતુ દક્ષિણના ચાલુક્યરાજા છઠ્ઠા વિક્રમાદિત્યના ઇ. સ. ૧૦૭૪, ઇ. સ. ૧૧૦૧ તથા ઇ. સ. ૧૧૫૨ ના લેખોમાથી નાગરખંડ પ્રગણાના તથા નાગરેશ્વર મહાદેવના ઉલ્લેખો પણ પ્રાપ્ત થાય છે. દેવ- ગિરિના યાદવરાજા સિંઘલના જ્યોતિઃશાસ્ત્રી અનંતદેવના ઇ. સ. ૧૨૧૨ ના લેખમાથી નાગરબ્રાહ્મણનું નામ પણ મળી આવે છે.[૧] તે ઉપરથી દક્ષિણના ચાલુક્યરાજા અને દેવગિરિના યાદવરાજાઓના દરબારોમાં નાગરોનું સારી પેઠે પ્રાધાન્ય હશે, એમ અનુમાન થઇ શકે છે. ધારવાડ જિલ્લામાં તેઓ અહમદનગરમાંથી ગયા હતા.[૨] ધારવાડ જિલ્લામાંથી

૫. Indian Antiquary, January 1911, p. 152.

૧ આ પ્રકરણમાં જે જે લેખોનાં પ્રમાણો આપવામાં આવ્યા છે, તે લેખોની વિગત આ સાથે જોડેલા પરિશિષ્ટમાં આપવામાં આવી છે.

૨ જુઓ, પાછળ (ઉત્તરાર્દ્ધ) પૃ. ૧૫૦.

તેઓ મહીસૂરમા જઇને વસ્યા હતા, અને ત્યાથી મદ્રાસ ઇલાકામા જઇ પોહોચ્યાનું જણાય છે

ગુજરાતના ચાલુકયરાજા બીજા ભીમદેવના મત્રી શ્રીધરના સોમનાથપાટણના ઇ સ. ૧૨૧૬ વિ સં ૧૨૭૨ ના શિલાલેખ ઉપરથી તેમજ વિસલદેવરાજાના રાજકવિ નાનાક પડિતના શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે કે–ગુજરાતના પ્રથમ ચાલુક્યરાજા મૂળરાજથી આરભીને વિસલદેવ સુધી પ્રત્યેક રાજાના સમયમા નાગરોનું મત્રી રૂપે, પુરોહિત રૂપે અથવા રાજકવિ રૂપે પ્રાધાન્ય હતું તેમાના ઘણા ખરા રાજાઓએ નાગરોને મોટી મોટી જાગીરો આપી છે, અને તેઓ નાગરોનું પૂજ્યબુદ્ધિથી સન્માન કરતા હતા વિસલદેવરાજાનો મત્રી નાગદ અથવા વાગ્ભટ્ટ જ્ઞાતિએ નાગર હતો,[૩] અને તેના વશજ કરણઘેલાનો પ્રધાન માધવ અને સેનાપતિ તેનો ભાઇ કેશવ હતો, તેઓ પણ નાગર જ્ઞાતિના હતા અર્થાત્ ગુજરાતના ચાલુકયરાજાના સમયમા ઇ સ ૯૬૧ થી ઇ સ ૧૩૦૪ સુધી નાગરોની રાજદ્વારમાં અવિચ્છિન્ન સત્તા હતી ગુજરાતના રાજા વીરધવલ અને વિસલદેવના પુરોહિત સોમેશ્વરે પોતાના સુરથોત્સવ કાવ્યમા કહ્યું છે તેમ નાગરબ્રાહ્મણો ગુજરાતના ગુર્જર રાજાઓ તથા રાષ્ટ્રકૂટ રાજાઓનું પણ પુરોહિતપણું કરતા હતા.[૪] એટલે તે રાજાઓના સમયમા પણ તેઓનુ ઓછુ મહત્ત્વ ન હતું શ્રીયુત નગેન્દ્રનાથ વસુની માન્યતા પ્રમાણે ગુજરાતમા નાગરી લિપિનો પ્રથમ આવિષ્કાર અને પ્રચાર નાગરોએ કર્યો હતો, તેજ રીતે દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજાઓના દરબારમા પણ તેઓની સત્તા હોવાથી દક્ષિણમા નન્દિનાગરીલિપિનો પ્રચાર પણ તેઓએ જ કર્યો હોવો જોઇએ, એમ સહજ અનુમાન થાય છે અર્થાત્ ઇ સ ના આઠમા સૈકામાં તેઓનું ગૌરવ ગુજરાતના ઉત્તર છેડાથી દક્ષિણના કોમ્ણ દેશ સુધી ઝળકી રહ્યું હતું

વલભીપુરના રાજાઓના ઇ સ ૫૨૭ થી ઇ સ ૭૬૭ સુધીના તામ્રપત્રો ઉપરથી પણ તેવી જ હકીકત પ્રાપ્ત થાય છે પ્રાયશ વલભીપુરના ઘણાખરા રાજાઓએ નાગર બ્રાહ્મણોને ગુજરાતમા અને કાઠિયાવાડમાં ગામો અને જમીન દાનમા આપી છે કેટલાક નાગરો વડનગરમાથી આવીને વલભીપુરમા વસ્યા છે વલભીસંવત્ ૨૦૭ ઇ સ ૫૨૭ના તામ્રપત્રમા વલભીરાજા ધ્રુવસેન પહેલાએ ભાવનગરની પાસે આવેલા હાથપ પાસેના કુમ્ડ ગામમા અથર્વવેદી બ્રાહ્મણ સચિતિશર્માને કુવા સહિત ૧૦૦ પાદાવર્ત્ત જમીન દાનમા આપ્યાનું લખ્યુ છે હાથપ ગામમા નીલકઠ મહાદેવનું મદિર હજી પણ સારી સ્થિતિમા છે તે મદિરનું સ્વામિત્વ અસલ ગોઘાભાવનગરના નાગરોનું હતું હજી સુધી તેના પૂજારીને જ્ઞાતિમાં હરકોઇ ગૃહસ્થને ત્યા શુભ કે અશુભ પ્રસંગ પ્રાપ્ત થતો, ત્યારે નિયમિત દક્ષિણા આપવાનો અવિચ્છિન્ન રીવાજ હતો વલભીરાજાએ સચિતિશર્માને જે ગ્રાસ આપ્યો, તે કદાચ આ નીલકઠ મહાદેવની પૂજાના ખર્ચ માટે હશે ઉક્ત તામ્રપત્રનો લેખ ડા બ્યુલરે ઇંડિયન અન્ટિકવેરીના ઇ સ ૧૮૭૬ ના જુલાઇ માસના અંકમા પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તે લેખમા આવતા અથર્વવેદી શબ્દ ઉપર ટીકા કરતા તેઓ લખે છે કે–પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનમાં અથર્વવેદી બ્રાહ્મણોનો આટલો બધો વેદલો દેખાવ થાય છે, તે નોંધી રાખવા યોગ્ય છે નાગરોમા ચારે વેદોના અધ્યાયીઓના સમવાયો છે પરતુ વડનગરનું નગર નામ અને ત્યાની બ્રાહ્મણ

૩ ગોવિ દભાઇ હાથીભાઇ કૃત ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ પૃ ૨૫૪
૪ જુઓ, પાઠ્ય (ઉત્તરાર્ધ) પૃ ૬૦

જ્ઞાતિનું નાગરજ્ઞાતિ નામ રાખ્યા પછી ભર્તૃયજ્ઞે જ જ્ઞાતિની સુવ્યવસ્થા કરવા માટે બંધારણ બાંધ્યું છે. તેમાં અથર્વવેદીઓને મુખ્ય પદ આપ્યું છે.[૫] તે ઉપરથી જણાય છે કે વલભી-રાજાઓના સમયમાં વડનગરથી વલભીપુરમાં આવીને વસેલા નાગરોમાંથી કેટલાંક અથર્વ-વેદી કુટુંબો હાથપ કે જે તે વખતે એક પ્રગણાનું મુખ્ય શેહેર હતું અને વ્યાપારનું મોટું બંદર હતું, ત્યા જઇને વસ્યા હશે. અર્થાત્ ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં નાગરો કાઠિયાવાડના પૂર્વભાગમા ચારે તરફ વસી ગયા હતા.

વલભીતામ્રપત્રો સિવાય તે પહેલાના કાળનો નાગરજ્ઞાતિ સંબંધી લેખિક પુરાવો પ્રાપ્ત થતો નથી. છતાં વલભી રાજાઓએ જ્યારે વડનગરના બ્રાહ્મણો તરફ આટલું બધું વલણ બતાવ્યું છે, ત્યારે તેઓના સમયમાં તેઓ બહુ ઉન્નત સ્થિતિમાં હોવા જોઇએ. તે ઉપરથી પણ વલભી રાજાઓનું ગુજરાત કાઠિયાવાડમા રાજ્ય થયું, તે પેહેલાં ત્યાં નાગરબ્રાહ્મણો આવીને વસેલા હોવા જોઇએ, એમ માની શકાય છે.

લેખિક પુરાવા સિવાય ખાસ કરીને નાગરોએ રચેલા ગ્રંથો ઉપરથી પણ નાગરોના સંબંધમાં સારો પ્રકાશ પડે છે. લક્ષ્મીધર નામના એક નાગરગૃહસ્થે વિરૂદ્ધવિધિવિધ્વંસ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. તે ગ્રંથમાં તેણે પોતાના પૂર્વજોનો ઇતિહાસ આપતા લખ્યું છે કે– પોતાના કુળનો મૂળ પુરૂષ સ્થાનેશ્વર નામનો વડનગરનો નાગર હતો, તેણે કાશીમાં નિવાસ કર્યો હતો, જ્યાં તેણે સતાવીશ બ્રાહ્મણોને સતાવીશ ઘરો દાનમાં આપ્યાં હતાં. તેનો વંશજ સોઢ અજમેરના ચુહાણરાજા પૃથ્વીરાજના પિતા સોમેશ્વરનો મંત્રી હતો. તે સોઢનો એક પુત્ર વામન પૃથ્વીરાજનો મંત્રી અને બીજો પુત્ર સ્કંદ તેનો સેનાધિપતિ હતો. પૃથ્વીરાજને શાહાબુદ્દન ગોરીએ હરાવીને તેનું રાજ્ય લઇ લીધું, ત્યાર પછી સ્કંદે ચુહાણોની સેના એકઠી કરી પૃથ્વીરાજના ભાઇ હરિરાજને તેનો અધિપતિ બનાવી, અજમેરના મુસલમાન સુબા સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેને હરાવી ત્યાથી કાઢી મુકયો અને હરિરાજને અજમેરની ગાદીએ બેસાડયો. લક્ષ્મીધર વામનના પુત્ર મલ્લદેવનો પુત્ર હતો.[૧] પૃથ્વીરાજને શાહાબુદ્દિન ગોરીએ ઇ. સ. ૧૧૯૨ માં હરાવ્યો હતો, ત્યારપછી લક્ષ્મીધરે વિરૂદ્ધવિધિવિધ્વંસ નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે, એટલે ઇ. સ. ૧૨૨૫ ની સાલની આસપાસ લખ્યાનું અનુમાન થાય છે. અજમેર નામનું પુસ્તક લખનાર હરવિલાસ શારદાએ અજમેરના ઇતિહાસમાં લખ્યું છે કે–સોમેશ્વરના મૃત્યુ પછી પૃથ્વીરાજની કિશોરાવસ્થામાં પૃથ્વીરાજની માતા કર્પૂરદેવી રાજ્ય ચલાવતી હતી અને તે સમયે તેનો મંત્રી કદંબવામ હતો.[૨] હરવિલાસ શારદાએ કદંબવામની હકીકત કયા

---

૫ નાગરખંડ અ. ૨૦૩ શ્લો. ૧૩–૧૯

ऋग्यजुःसामसंज्ञाख्या अग्निष्टोमादिका मखाः ।
पारत्रिकाः प्रवर्त्तन्ते नैहिकाश्चाभिचारिकाः ॥
अथर्ववेदे तच्चोक्तं सर्वं चैवाभिचारिकम् ।
हिताय सर्वलोकानां ब्रह्मणा लोककारिणा ॥
अथर्ववेदः प्रथमं द्रष्टव्यः कार्यसिद्धये ।
एतस्मात्कारणादाद्यः स चतुर्थोऽपि संस्थितः ॥ વગેરે.

૧ ત્રિમાસિક પુ ૯ અં. ૩ પૃ ૯૦–૧૦૨.

૨ Ajmere by Har Bilas Sarda, B. A., F. R. S. T. p. 154.

ગ્રંથ ઉપરથી લીધી છે, તે તેઓએ દર્શાવ્યુ નથી પરંતુ ખરી રીતે દદબવામ નહિ પણ સ્કંદ અને વામન—એ નામો જ હોવા જોઈએ શાહાબુદ્દિને પૃથ્વીરાજને હરાવીને મારી નાખ્યા પછી અજમેરની ગાદીએ તેના પુત્રને બેસાડયો હતો અને એક મુસલમાન સુબાને તેના રક્ષણ કરનાર તરીકે નીમ્યો હતો હરિરાજે અજમેર ઉપર હુમલો કરી મુસલમાન સુબાને કાઢી મુકયો અને પોતાના ભત્રીજાને ગાદીએથી ઉઠાડી મુકી, પોતે ધણી થયો હતો, તે હકીકત તો સુપ્રસિદ્ધ છે [3] અર્થાત્ લક્ષ્મીધરનો પ્રપિતામહ સોઢ સોમેશ્વરનો મંત્રી હતો અને સોમેશ્વરનો રાજ્યકાળ ઇ સ ૧૧૬૯ થી ઇ સ ૧૧૭૯ સુધીનો હતો [4] તે સોઢના પિતા સ્કંદને સ્થાનેશ્વરના વંશમા ઉત્પન્ન થયાનું કહેવામા આવ્યુ છે તે ઉપરથી સ્થાનેશ્વર સ્કંદથી પાચ સાત પેઢીએ પ્રથમ થઇ ગયો હશે, એમ અનુમાન થાય છે જો એમ હોય તો ઇ સ ના ૧૧ મા સૈકામા સ્થાનેશ્વર વડનગરથી કાશીએ જઇને વસ્યાનુ અનુમાન થાય છે લક્ષ્મીધરના પુત્ર અનંતાચાર્યે લક્ષ્મીધરવિરચિત ભગવન્નામકૌમુદી ઉપર પ્રકાશ નામની ટીકા અને યજુર્વેદ ઉપર વેદાર્થદીપિકા નામનુ ભાષ્ય તથા વેદાર્થચંદ્ર નામનો મીમાંસા ગ્રંથ લખ્યો છે [5] તે સિવાય આનન્દપુરનિવાસી ધાદ્વિવેદી નામના નાગરબ્રાહ્મણે ઇ સ ૧૧ મા સૈકામા નીતિમંજરી નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે [6] તે ઉપરથી પણ ઇ સ ના ૧૧ મા સૈકામા વડનગરના નાગરગૃહસ્થો અને નાગરબ્રાહ્મણો કેવા પ્રતાપી અને પ્રતિભાશાલી હતા, તેનુ સહજ અનુમાન થાય છે

તે સિવાય ઇ સ ૮૭૫ વિ સં ૯૩૨ ના ગોપગિરિ (ગ્વાલીયર)ના વિષ્ણુમંદિરની પ્રશસ્તિમા આનન્દપુરના વર્જર અવટંકવાળા નાગરભટ્ટનો પુત્ર વાઇલભટ્ટ કનોજના રાજા રામદેવનો મંત્રી હતો અને વાઇલભટ્ટના પુત્ર અલ્લને રામદેવના પુત્ર આદિવરાહ રાજાએ ગોપગિરિનો સુબો નીમ્યો હતો, એમ લખ્યુ છે કનોજના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે–ભિન્નમાલના ગુર્જરરાજા નાગભટ્ટે ઇ સ ૮૧૬ મા કનોજના રાજા ચક્રાયુધને હરાવીને કનોજ જીતી લીધુ હતું અને ભિન્નમાલમાથી રાજધાની ખસેડીને કનોજમા રાખી હતી નાગભટ્ટના પુત્ર રામભદ્રે ત્યાર પછી ઇ સ ૮૨૫ થી ૮૪૦ સુધી કનોજમા રાજ્ય કર્યું હતું તેનો પુત્ર મિહિરભોજ બહુ પરાક્રમી થઈ ગયો છે, જેણે પોતાનું નામ આદિવરાહ રાખ્યુ હતુ તેણે પોતાના રાજ્યની મર્યાદા પશ્ચિમમા સતલજનદીસુધી અને દક્ષિણમા ગ્વાલીયર સુધી વધારી હતી તેણે ઇ સ ૮૪૦ થી ઇ સ ૮૯૦ સુધી રાજ્ય કર્યું હતુ [7] ગોપગિરિના લેખમા નાગરભટ્ટ (अतिललितलाटमंडलतिलकानन्दपुरविनिर्गत) આનન્દપુરમાથી નીકળીને બીજે સ્થળે રહેવા ગયો હતો, એમ લખ્યુ છે તે ઉપરથી તે ઇ સ ના નવમા સૈકાના આરંભમા અથવા આઠમા સૈકાના અંતે ભિન્નમાલમા રહેવા ગયો હશે, તેમજ ભિન્નમાલના ગુર્જરરાજા નાગભટ્ટે તેને આશ્રય આપ્યો હશે, એમ અનુમાન થાય છે ત્યાથી નાગભટ્ટની સાથે નાગરભટ્ટ કનોજ ગયો હતો અને તેણે કનોજમાજ નિવાસ કર્યો હતો, એમ તો તે લેખ ઉપરથી સ્પષ્ટ જણાય છે.

---

૩ તેજ પ ૧૫૬
૪ તેજ પૃ, ૧૫૪
૫ જુઓ, હિંદી વિશ્વકોષ, ભાગ ૧, અનંત શબ્દ
૬ વસંત, વર્ષ ૮ અંક ૧ પૃ ૪૪૮
૭ Early History of India by Vincent Smith, 3rd ed pp 378–80

તદુપરાંત અણહિલવાડ પાટણના વનરાજ ચાવડાના ઇ. સ. ૭૪૬ વિ. સં. ૮૦૨ ના લેખમાં તે સમયે અણહિલવાડ પાટણમા પણ નાગરો જઇને વસ્યાનું લખ્યું છે.[૮]

એ રીતે નાગરજ્ઞાતિના સંબંધમાં પ્રાપ્ત થએલ પ્રત્યક્ષ અને આનુમાનિક પુરાવાઓ ઉપરાંત અન્ય સ્થળોએથી પુષ્ટિકારક પુરાવાઓ પણ મળી આવે છે. પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાંડારકરે બંગાળાની એશિયાટિક સોસાઇટીના જરનલમાં ગુહિલોત વિષે એક લેખ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે. તેમા તેઓએ મેવાડના રાણાઓનો મૂળ પુરૂષ બપ્પ આનન્દપુરના નાગરબ્રાહ્મણ ગુહદત્તનો વંશજ હતો, એમ સિદ્ધ કર્યું છે.[૯] બાપ્પે ચિતોડના મોરીવંશના રાજા પાસેથી ચિતોડનું રાજ્ય ઇ. સ. ૭૨૮ મા જીતી લીધું હતું. અને ગુહદત્ત જેના ઉપરથી મેવાડના રાણાઓ ગુહિલોત કેહેવાય છે, તે ઇ. સ. ના ૬૦૦ ના અરસામા આનંદપુરમાં થઇ ગયો હતો.[૧૦] તે ઉપરથી ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકામાં વડનગરના નાગરબ્રાહ્મણો અનેક સાહસિક પરાક્રમો કરવા તરફ દોરાયા હતા, એમ સિદ્ધ થાય છે.

ઇ. સ. ૫૦૫ ના અરસામાં થઇ ગયેલા[૧૧] વરાહમિહિરની બૃહત્સંહિતા નામના જ્યોતિષ્યના ગ્રંથમાથી નાગર જ્ઞાતિનો ઉલ્લેખ મળી આવે છે. વરાહમિહિરે જુદાજુદા દેશો, જાતિઓ અને ધંધા કરનારાઓના સમવાયો ઉપર કયાકયા ગ્રહનું સ્વામિત્વ છે, તેનું સ્પષ્ટીકરણ કરતાં નાગર, કૃષિકર, પારત, હુતાશનજીવીઓ શસ્ત્ર બનાવનારાઓ ઇત્યાદિ સમવાયેનો સ્વામી મંગળ છે, એમ તે ગ્રંથમાં કહ્યું છે.[૧૨] તે ગ્રંથ ઉપર ટીકા લખનાર ઉત્પલ ભટ્ટે તે સ્થળે નાગરશબ્દનો અર્થ નગરવાસી કર્યો છે. પરંતુ વરાહમિહિરે કશ્યપ સંહિતાના જે વચનના આધારે ઉપરની હકીકત લખી છે, તે વચન ટીકામાં ઉદ્ધૃત કર્યું છે. તેમાં પણ ભાસાપર, કુંતલ, કેરલ, દંડક, નાગર, પૌરવ, કાર્શક અને શસ્ત્રવૃત્તિ કરનારાઓનો સ્વામી મંગળ છે, એમ કહ્યું છે.[૧૩] હવે જો નાગર શબ્દનો અર્થ નગરવાસી કરવામાં આવે તો તેથી બૃહત્સંહિતામાં તેજ અધ્યાયના શ્લોક ૨૪ માં આવતો પૌર શબ્દ નિરર્થક થઇ જાય છે, અને તેથી નાગર શબ્દનો અર્થ નાગરદેશ અથવા નાગરજ્ઞાતિ–એવોજ કરવાની જરૂર પડે છે. આ ઉપરથી વરાહમિહિર અને કશ્યપના સમયમા નાગરદેશ અને તેમાં વસતી નાગરજ્ઞાત સારી પેઠે પ્રસિદ્ધિમાં આવી હશે, એવું અનુમાન થઇ શકે છે. બૃહત્સંહિતાના અધ્યાય ૨૧ શ્લોક ૨ ઉપરથી જણાય છે કે–કશ્યપસંહિતાનો રચનાર કશ્યપ વત્સ અને વરાહમિહિરની પૂર્વે અને પરાશર તથા ગર્ગની પછી થઇ ગયો હતો.[૧૪] તે ઉપરથી કશ્યપ મોડામાં મોડો ઇ. સ. ના ચોથા સૈકાના પૂર્વાર્દ્ધમાં થયાનું અનુમાન થાય છે.

---

૮. બુદ્ધિપ્રકાશ, નવેંબર, ઈ. સ. ૧૮૮૧. પ્રત્નતત્ત્વવેત્તાઓ આ લેખ બનાવટી છે, એમ ધારે છે, પરંતુ શ્રીયુત રામલાલ ચુનીલાલ મોદી, તેમનાથી જુદા પડે છે. જુઓ, તેઓનું લખેલું 'વાયડા જ્ઞાતિનો પ્રાચીન વૃત્તાંત' પૃ. ૭.

૯. Journal & Proccedings of the Asiatic Society of Bengal Vol V. 1909.

૧૦. The Great Mugal Akbar by Vincent Smith, pp. 84–5.

૧૧. ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાકૃત ભારતીય પ્રાચીન લિપિમાળા, સં. ૨, સં.૧૯૭૫, પૃ. ૧૧૫.

૧૨ नागरकृषिकरपारतहुताशनजीविशस्त्रवार्त्तानाम् ॥ અ. ૧૬. શ્લો. ૧૨.

૧૩ भासापराः कुंतलाश्च केरला दंडकास्तथा ॥
नागराः पौरवाश्चैव कार्शकाः शस्त्रवृत्तयः ॥

૧૪ तल्लक्षणानि मुनिभिर्यानि निबद्धानि तानि दृष्ट्वेदम् ।
क्रियते गर्गपराशरकाश्यप वात्स्यादिरचितानि ॥

વિશ્વેશ્વરવિરચિત યતિધર્મસંગ્રહ નામના ગ્રંથમા શૌનકસ્મૃતિમાથી જુદી જુદી જ્ઞાતિઓના બ્રાહ્મણોના ઉત્તમ, મધ્યમ અને કનિષ્ઠ એવા ત્રણ ભેદો દર્શાવનારા વચનો ઉદ્ધૃત કર્યાં છે તેમા ઉદિચ્યો, કાન્યકુબ્જો, નાગરો, ચિત્તપાવનો અને ગૌતમી તીરવાસીઓને ઉત્તમ વર્ગમા મુક્યા છે[15] પારાશરસ્મૃતિ ઉપર ટીકા લખનાર માધવાચાર્યે સ્મૃતિઓની સંખ્યાનો નિર્ણય કરવાના હેતુથી વિષ્ણુ ધર્મોત્તર સ્મૃતિમાથી કેટલાક શ્લોકો ઉદ્ધૃત કર્યા છે તેમા જુદી જુદી ૩૬ સ્મૃતિઓના નામો ગણાવતા શૌનકસ્મૃતિનું નામ પણ ગણાવ્યુ છે[16] તેમજ માધ્યંદિનશાખાની આન્હિકસૂત્રાવલીમા પણ તેજ હેતુથી બૃહન્મનુસ્મૃતિમાથી વચનો ટાંક્યા છે, જેમા મુખ્ય સ્મૃતિઓની સંખ્યા ૧૮ ની કહી છે અને તેમા પણ શૌનકસ્મૃતિનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે[17] મુખ્ય સ્મૃતિઓ મોડામા મોડી ઇ સ ના ચોથા અથવા પાચમા સૈકા સુધીમા રચાયેલી છે તે ઉપરથી પણ સિદ્ધ થાય છે કે ઇ સ ના ચોથા અથવા પાચમા સૈકા સુધીમા નાગરોએ સ્મૃતિમા ગણના કરવાયોગ્ય પ્રસિદ્ધિ મેળવી હતી

૮ નગર અને ચમત્કારપુર.

નગર.

મહણ નામના પુરૂષે વડનગરના બ્રાહ્મણોને નાગલોકોના ત્રાસમાથી મુક્ત કર્યા પછી, તેના સ્મરણાર્થે વડનગરનું આનન્દપુર નામ ઇ સ ના બીજા સૈકાના અતમા પડ્યુ હતું[1] પરતુ નાગરસંજ્ઞા તો નગર ઉપરથી જ ઉદ્ભવી હતી, એ તો નિર્વિવાદ છે નાગરખડમા તે વિષે એમ કહેવામા આવ્યુ છે કે–વડનગરનો વિધ્વસ કરનારા નાગ લોકોનો પરાજય કરવાને માટે શિવજીએ **નગર** નામનો સિદ્ધમત્ર પ્રભાવદત્ત અથવા ભર્તૃયજ્ઞ દ્વારાએ વડનગરના બ્રાહ્મણોને આપ્યો હતો, તે મત્રના પ્રભાવથી તેઓએ વડનગરને નાગોથી નિર્વિષ (**ન+ગર=ગર રહિત**) એટલે નિષ્કટક કર્યું હતું તેના સ્મરણાર્થે વિજેતા બ્રાહ્મણોએ વડનગરનું નામ નગર પાડ્યુ અને પોતાને માટે નાગર સંજ્ઞા ધારણ કરી[2] પરતુ નાગોને નિર્વિષ કરવાને માટે કોઈ પણ મત્રનુ નામ નગર હોવાનું કોઇ પણ મત્રશાસ્ત્રના ગ્રંથથી જાણવામા આવતું નથી નાગરખડમા સર્પવિષનો પ્રતિકાર કરવા માટે ઋગ્વેદના પ્રથમ મડળના ૪૦ મા સૂક્તનો જપ કરવાનુ કહ્યું છે[3] તે સૂક્તમા શત્રુઓનો પરાજય કરવા માટે બૃહસ્પતિ દેવની સાહાય્ય માગવામા આવી છે, પરતુ તે સૂક્તને સર્પ સાથે કઇ સંબંધ હોવાનુ જણાતું નથી કાશ્મીરના રાજતરંગિણી નામના ઇતિહાસમા રણાદિત્ય રાજાને નાગલોકોનો પરાજય કરવા માટે તેની રાણીએ **हाटकेश्वर** નામનો સિદ્ધમત્ર આપ્યાનુ લખ્યુ છે[4] તે મત્રના પ્રભાવથી રણાદિત્યે ચદ્રભાગા (ચિનાબ) નદી ઉતરી, પાતાળમા જઇને નાગલોકોનુ રાજ્ય જીતી લીધુ હતું કદાચ તે **हाटकेश्वरमत्र** અને આ **નગર**

---

૧૫ જુઓ, પાછળ (પૂર્વાર્દ્ધ), પૃ ૧૩

૧૬ પારાશરસ્મૃતિ, માધવટીકા, પુ ૧, પૃ ૧૧૦ તથા વિષ્ણુધર્મોત્તરસ્મૃતિ, પુ ૧, પૃ ૧૪૬

૧૭ શ્રી શુક્લયજુર્વેદીય માધ્યન્દિનવાજસનેયીઓની આન્હિકસૂત્રાવલિ, આવૃત્તિ ૬, પૃ ૫

૧ જુઓ પાછળ, ઉત્તરાર્દ્ધ, પૃ ૫૪

૨ જુઓ, પાછળ ઉત્તરાર્દ્ધ, પૃ ૫૫–૫૭

૩ નાગરખડમા અ ૩૬ શ્લો ૨૩–૨૪

૪ राज्ञे देव्यनुरक्ताय सानुक्रोशाय सैकदा
पातालसिद्धिदं मन्त्रं प्रददौ हाटकेश्वरम् ॥ તરગ શ્લો ૪૬૫

મંત્ર એક હોય. છતાં તેવો હાટકેશ્વરમંત્ર કે નગરમંત્ર હાલમાં કંઇ પ્રસિદ્ધ નથી. ધનુર્વેદમાં એક યંત્ર સૂત્રનું નામ **नागरयंत्रसूत्र** કહેલું છે.[૫] તેમજ આગમશાસ્ત્રોમાં શિવમંદિરની ગર્ભરચનાના ત્રણ પ્રકારમા એક પ્રકારને નાગરપ્રકાર અને પીઠાકૃતિઓના એક પ્રકારને નાગરપીઠાકૃતિ કહી છે.[૬] તે મુજબ કદાચ કોઇ મંત્રનું નામ નગર અથવા નાગર હોવાનો સંભવ પણ છે. પ્રાચીન કાળમા અતિરથીઓ અને મહારથીઓ સામાન્ય ધનુર્બાણથી યુદ્ધ કરતા હતા, છતાં મંત્રશક્તિથી તેમાં અતિ સંહારક શક્તિનું આરોપણ કરી શકતા હતા. તે મુજબ કદાચ એવો કોઇ મંત્ર હોય કે જે મંત્રના બળથી યુદ્ધમાં નાગલોકોનો સંપૂર્ણ સંહાર થઇ શકે. છતાં ઐતિહાસિક દૃષ્ટિથી એ કથાનો કંઇ પણ અર્થ થતો હોય તો એટલો જ થાય છે કે–વડનગરના બ્રાહ્મણોને કોઇ શિવસંપ્રદાયી રાજાએ મદદ આપી હતી, અને તે રાજાની રાજધાનીના શેહેરનું નામ નગર હતું. વડનગરની સરહદે આવેલા નાગલોકોનો સંપૂર્ણ વિનાશ તો ઉત્તરભારતના સામ્રાટ્ સમુદ્રગુપ્તે કર્યો હતો, એમ તેના અલ્હાબાદના શિલાલેખ ઉપરથી જણાય છે. સમુદ્રગુપ્તે દિગ્વિજયનો આરંભ ઇ. સ. ૩૪૯ માં કર્યો હતો અને ઇ. સ. ૩૫૦માં તેની સમાપ્તિ કરી હતી.[૭] તેણે છેવટના નાગરાજ ગણપતિને હરાવ્યા પછી નાગોનું સ્વતંત્ર રાજ્ય કોઇ સ્થળે હોવાનું હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ઇતિહાસમા જણાયું નથી. તે ઉપરથી એટલું તો નિશ્ચયપૂર્વક કહી શકાય કે નાગલોકોનો વડનગરના બ્રાહ્મણો સાથેનો વિગ્રહ ઇ. સ. ૩૫૦ પેહેલા થવો જોઇએ. તે સમયે નાગરખંડ પ્રમાણે આનર્ત્તદેશનો રાજા પ્રભંજન હતો, અને તે પ્રભંજન અને ગુજરાતનો ક્ષત્રપરાજા રૂદ્રદામ ૨ જો એક જ હતા, એમ પાછળ કહેવામા આવ્યું છે.[૮] ગુજરાતના ઇતિહાસ પ્રમાણે પણ રૂદ્રાદામ ૨ જાનો રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૩૩૨ થી ઈ. સ. ૩૪૮ સુધીનો છે.[૯] નાગરખંડમાં આપેલા વૃત્તાત ઉપરથી જણાય છે કે તે રાજા સરહદના શત્રુઓથી ઘેરાઇ ગયો હતો, તેથી વડનગરના બ્રાહ્મણોને મદદ આપે તેવી સ્થિતિમાં રહ્યો ન હતો. સમ્રાટ્ સમુદ્રગુપ્તે મદદ આપી હોત તો તે હકીકત તેની દિગ્વિજયપ્રશસ્તિમાં દાખલ થઇ હોત. પરંતુ જ્યારે તે હકીકત તેમાં લખેલી નથી ત્યારે સિદ્ધ થાય છે કે સમુદ્રગુપ્તે મદદ આપી ન હતી, એટલુંજ નહિ પણ નાગવિગ્રહ દિગ્વિજયના આરંભ પેહેલાંજ થયેલો હોવો જોઇએ. તે ઉપરથી નાગલોકોનો વડનગર ઉપર આક્રમણનો કાળ મોડામાં મોડો ઇ. સ. ૩૪૭ નો અને વડનગરની પુનઃપ્રાપ્તિનો કાળ ઇ. સ. ૩૪૮ નો જ કલ્પી શકાય છે. તે સમયે વડનગરની પડોશમાં ગુજરાતના રાજ્ય સિવાય માત્ર માલવલોકોનું જ રાજ્ય હતું. માલવોના રાજ્યની મર્યાદા પુર્વરજપુતાના અને માલવા સુધી લંબાયેલી હતી.[૧૦] જયપુર પાસે આવેલ નગર અથવા અર્વાચીન નાગર શેહેર આ માલવલોકોની રાજધાની હતી, એમ તે જાતિના રાજાઓના ઇ. સ. પૂર્વે બીજા સૈકાથી ઇ. સ. ચોથા સૈકા સુધીના અસંખ્ય શિક્કાઓ તે

---

૫ **धनुर्वेदस्य सूत्रं वै यन्त्रसूत्रञ्च नागरम्।** મહાભારત, સંશપ્તકવધપર્વ, અ. ૫.

૬ Elements of Hindu Iconography, by T A. Gopinath Rao, Vol II, pp. 91 and 99.

૭. Early History of India, 3rd ed, p. 284.

૮ જુઓ, પાછળ (ઉત્તરાર્દ્ધ) પૃ. ૬૩–૬૪

૯. British Musuem Catalogue of Indian Coins by Rapson, p. 178.

૧૦. Early History of India, 3rd ed. p. 286.

સ્થળેથી મળી આવ્યા છે, તે ઉપરથી અનુમાન થઇ શકે છે તે સિક્કાઓમાથી કેટલાક સિક્કાઓ ઉપર વૃષભની મૂર્ત્તિ કોતરેલી હોવાથી,[૧૧] તે સિક્કાઓ પડાવનાર રાજા શિવધર્મી હશે, એમ માની શકાય છે તેવા કોઇ શિવધર્મી રાજાએ પ્રભાવદત્તની વગથી વડનગરના બ્રાહ્મણોને મદદ કરી હશે, અને તે બનાવનુ સ્મરણ રાખવાને વડનગરના બ્રાહ્મણોએ તેનુ આનંદપુર નામ બદલીને મદદ આપનાર રાજાની ઇચ્છાને અનુસરીને તેની રાજધાનીના નામ મુજબ નગર નામ રાખ્યુ હશે, અને આખી જ્ઞાતિએ નાગરસંજ્ઞા ધારણ કરી હશે પરતુ તે બનાવ બન્યા પછી સમ્રાટ્ સમુદ્રગુપ્તે પોતાના દિગ્વિજયની યાત્રામા માલવોને તાબે કર્યા હતા અને તેઓના રાજ્યને ખંડીયું રાજ્ય બનાવી દીધું હતુ તે કારણથી વડનગરનું જનપ્રસિદ્ધ આનન્દપુર નામ કાયમ રહેલું જોવામા આવે છે, અને તેજ કારણથી બ્રાહ્મણોએ પાડેલું નગર નામ વ્યવહારમા પ્રચલિત થયુ નથી

આ અનુમાનને એક બાહ્ય પ્રમાણથી પણ પુષ્ટિ મળે છે વડનગરા નાગરોમા લગ્નની સમાપ્તિએ ઉક્ટામણિ (ઉક્તિમણિ ?) એટલે સાક્ષીપત્ર વાચવાનો રીવાજ છે આ સાક્ષીપત્રમા વરકન્યાના માતાપિતાના કુટુબીઓ ઉપરાત જ્ઞાતિના અગ્રણી પુરૂષોના નામો પણ લખવામા આવે છે આ ઉક્ટામણિમા તે રીવાજના ઉત્પત્તિ કાળનું વર્ષ એટલે 'चारसें चिलोत्तरा"—એમ લખવાનો અને બોલવાનો રીવાજ અદ્યાપિપર્યંત ચાલ્યો આવે છે[૧૨] ચારસે ચિલોત્તર એટલે ચારસે અને ચાર અધિક (૪૦૪)—એમ સહજ સમજી શકાય છે આજ પણ તેર આઠ ચિલોત્તરસો (૧૦૪) મા ચિલોત્તરનો અર્થ ચતુરુત્તર—ચાર અધિક, એવો જ કરવામા આવે છે આ વર્ષ ક્યા શકનુ હોવુ જોઇએ, તેનો નિર્ણય પણ સહજ થઇ શકે છે તે સમયમા ગુજરાતના રાજાઓ સાલિવાહનનો શક વાપરતા હતા અને ગુપ્તવંશી રાજાઓ ગુપ્તશક વાપરતા હતા પરંતુ માલવરાજાઓ તો માલવગણશક જે વિક્રમસંવત્‌થી ઓળખાય છે, તેજ વાપરતા હતા વડનગરના બ્રાહ્મણોને માલવરાજાએ મદદ આપી હતી, તેથી તે સમયમા બનેલી હકીકત સાથે માલવગણશક એટલે વિક્રમસંવત્ જોડ, તેમા કઇ આશ્ચર્ય જેવુ નથી વડનગર ફરીથી હસ્તગત કર્યા પછી પ્રભાવદત્ત અથવા ભર્તૃયજ્ઞે નાગરજ્ઞાતિની સુવ્યવસ્થા કરવાને માટે અનેક પ્રબધો કર્યા હતા[૧૩] તે પ્રબધો હજુ પણ નાગરો આદરપૂર્વક પાળે છે નાગરખડના અધ્યાય ૧૯૯–૨૦૦ ઉપરથી જણાય છે કે તે સમયમા વર્ધમાન શહેરના કોઇ અતિશૂદ્ર પુરૂષે કપટથી નાગરવેષ ધારણ કરી, વડનગરમા આવીને કોઇ નાગરકન્યા સાથે લગ્ન કર્યું હતું પાછળથી તે પુરૂષની જાતિ જણાઇ આવતાં, તે પુરૂષ નાશી ગયો હતો અને નાગરકન્યાને બળી મરવુ પડ્યું હતું તેમજ તેના સંબધીઓને દુષ્કર પ્રાયશ્ચિત્ત કરાવવામા આવ્યુ હતું તે ઉપરથી ભર્તૃયજ્ઞે નિયમ કર્યો કે–' હે ભૂદેવો ! આજથી જે કોઇ પણ નાગરબ્રાહ્મણ વરની જ્ઞાતિ અને કુળની ખાત્રી કર્યા વિના પોતાની કન્યા આપશે, તો તે બહિષ્કૃત થવાને યોગ્ય થશે[૧૪] આ નિયમાનુસારે વિક્રમસવત્ ૪૦૪ ઇ સ ૩૪૮ થી ઉક્ટામણિ એટલે સાક્ષીપત્ર વાચવાનો રીવાજ શરૂ થયો હોય, એમ

૧૧ Coins of Medieaval India, Vol I, pp 162–172–3

૧૨ ઉક્ટામણિમા भो भो ! श्रूयताम् । घरंपातु घेटो प्रत्यक्षमडपे चारसें चिलोत्तरा વગેરે લખવાનો રીવાજ છે

૧૩ નાગરખડ અ ૧૯૮ થી ૨૦૧

૧૪ અ ૨૦૦, શ્લો ૩૦

સિદ્ધ થાય છે. તે ઉપરથી પણ વડનગરનું નગર નામ અને ત્યાંના બ્રાહ્મણોની નાગરસંજ્ઞા તેજ અરસામાં પડ્યાનું સબળ અનુમાન થાય છે.

કવિવલ્લભકૃત નાગરોત્પત્તિના કાવ્યમા, નર્મગદ્યમાં, નાગરોની હકીકત નામના લેખમાં તેમજ પંડિત ગંગાશંકર પંચોલીકૃત નાગરોત્પત્તિ નામના પુસ્તકમાં વડનગર પેહેલ વેહેલું વિ. સં. ૪૨૪ મા ભાંગ્યું હતું, એમ લખ્યું છે. તે સઘળા ગ્રંથો પ્રસ્તુત્ત હકીકત બન્યા પછી ઘણે કાળે લખાયેલા છે. તેમાં એટલા લાંબા કાળ ઉપર બનેલી હકીકતો માટે ચાલતી આવેલી દંતકથાનો આધાર લેવાની જરૂર પડી હોય છે. તેથી તેવી ઘણી બાબતોમાં ફેરફાર થવાનો સંભવ રહે છે. વસ્તુતઃ વિ. સં. ૪૨૪ ઇ. સ. ૩૬૮ માં ગુજરાતમાં મહાક્ષત્રપઉપાધિધારી રૂદ્રસેન ૩ જાનું રાજ્ય હતું. ત્યાર પછી ઇ. સ. ૪૧૦ મા જ્યારે ચંદ્રગુપ્ત રાજાએ ગુજરાત જીતી લીધું ત્યા સુધી ત્યાં ક્ષત્રપરાજાઓનું અવિચ્છિન્ન રાજ્ય ચાલતું હતું.[૧૫] સમુદ્રગુપ્તે દિગ્વિજય કર્યા પછી એવો કોઇ રાજા ન હતો કે જે વડનગરનો નાશ કરી શકે. તે ઉપરથી વિ. સં. ૪૨૪ (ઇ. સ. ૩૬૮) મા વડનગરના સંબંધમા કંઇ પણ જાણવા યોગ્ય બનાવ બનવાનો સંભવ જણાતો નથી. તેથી સહજ અનુમાન થાય છે કે-ઉપર્યુક્ત પુસ્તકોમાં લખાયેલી વિ. સં. ૪૨૪ ની સાલ તે ખરી રીતે વિ. સં. ૪૦૪ ની સાલજ હોવી જોઇએ.

ચમત્કારપુર.

હવે છેવટે ચમત્કારપુર કયા રાજાએ બંધાવીને વડનગરના બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું અને તે સ્થળે તેઓ કયાંથી આવ્યા હતા, તેનો નિર્ણય કરવાનું બાકી રહે છે. હાલમાં વડનગર જે સ્થળે છે, તે સ્થળે પૂર્વે એક તપોવન હતું. બ્રહ્મદેવે તે સ્થળેથી પાતાલમાં જઇને હાટકેશ્વરમહાદેવની સ્થાપના કરી, તે ઉપરથી તે તપોવનનું નામ હાટકેશ્વરક્ષેત્ર પડ્યું હતું. તે સ્થળે શંખતીર્થ નામનું અતિ મહિમાવાન્ સરોવર હતું. વિશ્વામિત્રઋષિ તે સ્થળે કુરૂક્ષેત્રમાંથી આવીને આશ્રમ બાધીને રહ્યા હતા. યાત્રાર્થે આવેલા ૭૨ ગોત્રોના બ્રાહ્મણો સાથે આનર્ત્તદેશના રાજા ચમત્કારનો આ આશ્રમમા મેળાપ થયો હતો.[૧૬] તે બ્રાહ્મણોએ તે રાજાને શંખતીર્થમાં સ્નાન કરાવીને તેનો કુષ્ટરોગ મટાડ્યો હતો. તે ઉપકારના બદલામા રાજાએ તેઓને દાનદક્ષિણા આપવાનો અત્યાગ્રહ કર્યો છતાં, તેનો સ્વીકાર કરવાની તેઓએ ના કહી હતી; અને ત્યાંથી તેઓ પુષ્કર તીર્થમાં ચાલ્યા ગયા.[૧૭] તે પ્રસંગનો લાભ લઇને ચમત્કારરાજાની રાણીએ તે બ્રાહ્મણોની સ્ત્રીઓને ભારે મૂલ્યવાન વસ્ત્રાલંકારો આપ્યા અને છેવટે તેઓ પૈકી ૬૮ ગોત્રોના બ્રાહ્મણોએ ગામનું દાન લીધું. ચાર ગોત્રોના બ્રાહ્મણો પ્રતિગ્રહ લેવાને ખુશી નહિ હોવાથી કુરૂક્ષેત્રમાં ચાલ્યા ગયા.[૧૮] તે ઉપરથી જણાય છે કે–તે બ્રાહ્મણો કુરૂક્ષેત્રમાંથી પુષ્કરને માર્ગે થઇને હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં આવ્યા હતા. અને તેથી જ ચાર ગોત્રોના બ્રાહ્મણો પોતાના મૂળ નિવાસસ્થાન કુરૂક્ષેત્રમા ચાલ્યા ગયા હતા.

વડનગરનું આનન્દપુર નામ ઇ. સ. ના બીજા સૈકાના અંતમા પડ્યું હતું. ચમત્કારપુર નામ તે પેહેલાનું હતું. પરંતુ તે નામ લોકવ્યવહારમા પ્રચલિત થયું નથી, તેથી ચમત્કારપુર નામ

---

૧૫. રખાલદાસ બેનરજી કૃત પ્રાચીન મુદ્રા (બંગાળી) પૃ. ૧૬૬

૧૬. નાગરખંડ અ. ૧૦ શ્લોક ૧૦.

૧૭, તેજ, અ. ૧૧૨ શ્લો. ૨૫.

૧૮. તેજ. અ. ૧૧૨ શ્લોક ૮૨–૮૩,

પડયા પછી થોડાજ સમયમા આનન્દપુર નામ પડયુ હશે, એવુ અનુમાન થઈ શકે છે. અર્થાત્ ચમત્કારપુર નામ વેહેલામા વેહેલું ઇ સ બીજા સૈકાના પૂર્વાર્દ્ધમા પડયાનુ સંભાવત લાગે છે તે અરસામા ગુજરાતમા ક્ષત્રપરાજાઓનો પ્રથમ રાજા ચષ્ટન રાજ્ય કરતો હતો ચષ્ટનની સાથે ચમત્કાર નામ મળતું આવે છે, તેથી ચષ્ટન અને ચમત્કાર એક હશે, એવુ પ્રથમ દર્શને અનુમાન થઇ શકે ક્ષત્રપોનો ઇતિહાસ જોતા જણાય છે કે—ચષ્ટનરાજા ગુજરાતમા આવ્યો ત્યારે એટલે ઇ સ ૧૨૬ મા દક્ષિણના આંધ્રરાજા ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણીએ મહાક્ષત્રપ નહપાન અને તેના જમાઇ ઉષવદાતને યુધ્ધમા હરાવીને ગુજરાતદેશ જીતી લીધો હતો ચષ્ટને ત્યાર પછી ઇ સ ૧૩૦ ના અરસામા ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણીનો પરાજય કરીને તેના કબજામાથી તે મુલક જીતી લીધો હતો છતા પાછળથી તે ગોતમીપુત્ર શાતકર્ણી અને તેના પુત્ર વાસીષ્ઠીપુત્ર પુલુમાયીએ ચષ્ટન અને તેના પૌત્ર રૂદ્રદામા સાથે ફરી રણસગ્રામ મચાવી આખો ગુજરાત દેશ ફરી પોતાના સ્વાધીનમા લીધો હતો[૧૯] આ ઉપરથી સ્પષ્ટ થાય છે કે—ચષ્ટન જ્યારથી ઉત્તરમાથી ગુજરાતમા આવ્યો, ત્યારથી તે જીવ્યો ત્યા સુધી તેનો સઘળો રાજ્યકાળ આંધ્રરાજાઓ સાથે વિગ્રહ કરવામાજ ગયો હતો વળી તે રાજાના ઇ સ ૧૩૦ ની મિતિના ૭ શિલાલેખો કચ્છમાથી મળી આવ્યા છે[૨૦] તે શિલાલેખોમા તેણે કઇ પણ ગામ કે ગામો બ્રાહ્મણોને દાનમા આપ્યાની હકીકત મળી આવતી નથી તે સઘળા કારણોને લીધે હાલના વડનગરને સ્થળે ચમત્કારપુર બધાવીને બ્રાહ્મણોને દાનમા આપનાર ચષ્ટન હોય, એવુ અનુમાન થઇ શકતું નથી ચષ્ટન પછી તેનો પૌત્ર રૂદ્રદામ ૧ લો બહુ પરાક્રમી થઇ ગયો છે જૂનાગઢમા સુદર્શન તળાવનો ઇ સ ૧૫૦ ની સાલનો તેના સમયનો શિલાલેખ પ્રાપ્ત થયો છે,[૨૧] તે લેખમા તે રાજાના પરાક્રમોની અને ઉદારતાની ઘણી પ્રશસા કરી છે પરતુ તેમા પણ તે રૂદ્રદામે અથવા તેના પિતામહ ચષ્ટને કોઇ ગામનું દાન કર્યાની હકીકત લખી નથી તે લેખમા જ્યારે તેણે કરો માફ કર્યાનું અને જકાતો કાઢી નાખ્યાનુ લખ્યુ છે, ત્યારે જો તેણે ગામનું દાન કર્યું હોત તો તે હકીકત લખાયા વિના રહી હોત નહિ તે કારણથી રૂદ્રદામ ૧ લો અને ચમત્કાર એક હતા, એમ માની શકાતું નથી ચષ્ટનની પૂર્વે ગુજરાત, કાઠિયાવાડ, માળવા વગેરે પ્રદેશો ઉપર ક્ષત્રપરાજા નહપાન રાજ્ય કરતો હતો નહપાન પોતે રાજા છતા સઘળા પરાક્રમો તેના જમાઇ ઉષવદાતે જ કર્યાં હતાં, એમ ઉષવદાતના નાસિક, જુન્નર અને કાર્લીના લેખો ઉપરથી સાબીત થાય છે તેના વિષે એક લેખમા નીચે પ્રમાણે લખ્યું છે

सिद्धम्। राज्ञ क्षहरातस्य क्षत्रपस्य नहपानस्य जामात्रा दीनीकपुत्रेण उषवदातेन त्रिगोशतसहस्रदेन नद्या वार्णासाया सुवर्णदानतीर्थकरेण देवताभ्यो ब्राह्मणेभ्यश्च षोडशग्रामदेन अनुवर्षं ब्राह्मणशतसहस्रीभोजपयित्रा प्रभासे पुण्यतीर्थे ब्राह्मणेभ्य अष्टभार्या प्रदेन इत्यादि[૨૨]

"ક્ષહરાતવંશના ક્ષત્રપરાજા નહપાનના જમાઇ ઉષવદાતે ત્રણ લાખ ગાયોનું દાન કર્યું હતું, વાર્ણાસા નદી ઉપર પગથીયાનો ઘાટ બંધાવ્યો હતો, દેવાર્ચનાર્થે અને બ્રાહ્મણોને ૧૬

૧૯ Indian Antiquary, June 1918, p 154

૨૦ તેજ

૨૧ Epigraphia Indica Vol VIII, p 43

૨૨ તેજ, પૃ ૭૮-૮૫

ગામો દાનમાં આપ્યા હતા, પ્રતિવર્ષ એક લાખ બ્રાહ્મણોનું ભોજન કરાવતો હતો, પુણ્યતીર્થ પ્રભાસક્ષેત્રમાં જઇને આઠ બ્રાહ્મણોને કન્યાદાન આપ્યા હતા........વગેરે.”

આ ઉપરથી સિદ્ધ થાય છે કે–ઉષવદાત ગમે તે જાતિનો હોય છતાં બ્રાહ્મણધર્મ ઉપર તેની અપૂર્વ શ્રદ્ધા હતી. તેણે એક નહિ પણ જુદે જુદે સ્થળોએ એક નહિ પણ સોળ ગામો દાનમા આપ્યા છે. તેના પરાક્રમ વિષે તેજ લેખમાં કેહેવામાં આવ્યું છે કે–રજપુતાનામાં ઉત્તમભદ્ર નામના ક્ષત્રિયો જેઓને માલવલોકો સતાવતા હતા, તેઓની મદદે ગયો કે તુરત તેનું નામ સાંભળી માલવ લોકો રણભૂમિ છોડી પલાયન કરી ગયા હતા. એ રીતે તેનું રણશૌર્ય અને દાનશૌર્ય એક સરખું ચમત્કારિક હોવાથી અને તે વિદેશીય જાતિનો હોવાથી પુરાણ જેવા પવિત્ર ગ્રંથમા તેનું ખરૂં નામ દાખલ કરવાનું યોગ્ય નહિ લાગવાથી નાગરખંડના કર્ત્તાએ તેનું ખરૂં નામ બદલી નાખી ચમત્કાર નામ રાખ્યાનું જણાય છે. ઉષવદાતે અજમેર પાસે ત્રિપુષ્કરમા સ્નાન કરીને એક ગામ બ્રાહ્મણોને આપ્યાનુ પણ તેજ લેખમા લખ્યું છે. તેજ પ્રમાણે હાટકેશ્વરક્ષેત્રમાં બ્રાહ્મણોની આજ્ઞાને અનુસરીને શંખતીર્થમાં સ્નાન કરીને તેણે તે સ્થળે નવીન ગામ બંધાવીને તે બ્રાહ્મણોને આપ્યાનું સબળ અનુમાન થાય છે. તેની સ્ત્રીનું નામ દક્ષમિત્રા હતું, તેણે પણ બ્રાહ્મણને ગૃહદાન કર્યાનો લેખ મળી આવ્યો છે.[૨૩] નાગરખંડમા દક્ષમિત્રાનું નામ બદલીને દમયંતી રાખ્યું છે. દક્ષમિત્રા જેમ દાનશીલ હતી, તેમ દમયંતીને પણ નાગરખંડમાં દાનશીલ રૂપે વર્ણવી છે. એ હકીકત પણ ઉપરના અનુમાનને પુષ્ટિકારક થઇ પડે છે. નહપાન સંબંધીનો છેવટમા છેવટ લેખ શાકે ૪૬ ઇ. સ. ૧૨૪ નો છે; ઉષવદાતનો વેહેલામાં વેહેલો લેખ શાકે ૪૦ ઇ. સ. ૧૧૮ નો છે. તે ઉપરથી ચમત્કારપુરની ઉત્પત્તિ ઇ. સ, ૧૧૮ થી ઇ. સ. ૧૨૪ સુધીમાં થયાનું ઘણે અંશે સંભવિત લાગે છે.

૯ ઉપસંહાર

આ લેખના ગત પ્રકરણોમા નાગરોત્પત્તિના સંબંધમાં સીધા પુરાવાથી તથા અવાન્તર પુષ્ટિકારક પ્રમાણોથી જે જે અનુમાનો ઉપજાવવામા આવ્યા છે અથવા જે જે કલ્પનાઓ કરવામા આવી છે, તે સર્વનું ઉપસંહારમા સિંહાવલોકન કરી જવાનું આવશ્યક છે.

કેટલાક દેશીય તેમજ વિદેશીય વિદ્વાનોએ નાગરજ્ઞાતિનું મૂળ વિદેશીય જાતિઓ છે, એવી કલ્પનાઓ કરી છે. તે કલ્પનાઓનું આ લેખના પૂર્વાર્દ્ધમાં ખંડન કરવામા આવ્યું છે. ઉત્તરાર્દ્ધમા મળી શકયા તેટલા પ્રમાણોનો સંગ્રહ કરી, તે પ્રમાણોને આધારે વડનગરની તેમ જ ત્યાં આવીને વસેલા બ્રાહ્મણોની નાગરજ્ઞાતિ તરીકેની ઉત્પત્તિ વિષે યથાસંભવ પ્રકાશ પાડવામા આવ્યો છે.

૧. વિદેશીય વિદ્વાનોમા People of India “હિંદુસ્થાનની જાતિઓ” નામનો ગ્રંથ લખનાર સર. હર્બર્ટ રિઝલીએ માનવતત્ત્વવિદ્યાનુસાર એવો સિદ્ધાન્ત પ્રકટ કર્યો છે કે–નાગરજ્ઞાતિના કેટલાક પુરૂષોના માથા વિશાલ હોવાથી તેઓ શક અને દ્રાવિડ જાતિઓની સંકર જાતિના છે. માનવતત્ત્વવિદ્યાના સિદ્ધાન્તો વિકાસક્રમવાદના સિદ્ધાન્તો ઉપર આધાર રાખે છે. વિકાસવાદના સઘળા સિદ્ધાન્તો ઉપર હજુ પશ્ચિમના પ્રખર પંડિતો પણ એકમત થઇ શકયા નથી. જર્મન પંડિત વાઇસમેન અને તેના અનુયાયીઓ બીજતત્ત્વના અખંડિતપણા ઉપર આધાર રાખી ઉત્તરોત્તર સંતતિમા પૂર્વપૂર્વ પૂર્વજોના શારીરિક અને માનસિક

૨૩ Epigraphia Indica, Vol. VIII, p. 82.

લક્ષણો અવિચ્છિન્નપણે સંક્રાન્ત થાય છે, તે સિદ્ધાન્તને મુખ્ય માને છે ત્યારે રિપ્લગ અને પ્રોફેસર બોઆઝ જેવા સમર્થ વિદ્વાનો પરિસ્થિતિ, નિવાસસ્થાનના હવા પાણી અને રેહેણીકરણીથી પૂર્વજોના શારીરિક અને માનસિક લક્ષણોમા તેઓની સંતતિમા અપૂર્વ પરિવર્તન થાય છે, એમ નિશ્ચયપૂર્વક માને છે અર્થાત્ માનવતત્ત્વવિદ્યાના સિદ્ધાન્તો ઉપર જાતિવિભાગનો આધાર રાખવો, તે નિતાન્ત અવિશ્વસનીય જ છે બીજા હાથ તરફ ગુજરાતમા આવીને વસેલા શક લોકોના શારીરિક લક્ષણો કેવા હતા, તેઓનુ દ્રાવિડોની સાથે સાંકર્ય થયુ હતું કે નહિ, થયુ હોય તો તે સંકરજાતિનો બ્રાહ્મણ જેવી ઉત્તમ જ્ઞાતિમા ઇતર પ્રજાએ સ્વીકાર શી રીતે કર્યો, ઇત્યાદિ પ્રશ્નોનુ સમાધાન કરવાને કઇ પણ ઐતિહાસિક પુરાવો મળી શકતો નથી એ સઘળા કારણોને લીધે શક-દ્રાવિડની કલ્પના અસિદ્ધ થાય છે

૨ પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાંડારકરે નાગરજ્ઞાતિમા મિત્રદત્તાદિ અવટંકો જોઇને નાગરજ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ વલભીરાજાઓની મૈત્રકજાતિ તથા ગુર્જરજાતિમાથી થઇ છે, એવો સિદ્ધાન્ત પ્રકટ કર્યો છે મિત્રદત્તાદિ અવટંકો પાચાલદેશના મધ્યકાલીન રાજાઓમા સૌથી પ્રથમ જોવામા આવે છે ત્યાર પછી બગાળાના બ્રાહ્મણો, કાયસ્થો, મારવાડ અને ગુજરાતના શ્રીમાળી બ્રાહ્મણો તેમજ ગુજરાતની ઉદીચ્ય બ્રાહ્મણોની જ્ઞાતિઓમા હજુ પણ વિદ્યમાન છે પ્રાચીન દાનપત્રોમા પ્રતિગ્રહિતા બ્રાહ્મણોમાથી ઘણા બ્રાહ્મણોના નામો, દત્ત, ગુહ, મિત્ર, ઘોષાદિ હતા, એમ પણ માલુમ પડે છે વલભીરાજાઓ મૈત્રકજાતિના હતા, તે અનુમાન પણ વિવાદગ્રસ્ત છે વલભીરાજાઓના તામ્રપત્રોમા જ્યારે દાન આપનાર રાજાઓને મૈત્રક કહ્યા છે ત્યારે દાન લેનારા આનન્દપુરના બ્રાહ્મણોને માત્ર બ્રાહ્મણજ કહ્યા છે મૈત્રકો અને ગુર્જરોનું ગુજરાતમા આગમન થયા પહેલા ઘણા વર્ષો અગાઉથી વડનગરની ઉત્પત્તિ થઇ હતી એ સઘળા કારણોને લીધે પ્રોફેસર દેવદત્તની કલ્પના તે કેવળ કલ્પના જ ઠરે છે

૩ રમાપ્રસાદ ચદ નામના બગાળી પ્રત્નતત્ત્વવેત્તાએ સ્વવિરચિત ઇન્ડોઆર્યન જાતિ નામના પુસ્તકમાં (૧) મધ્ય દેશના ક્ષત્રિયો તથા વૈશ્યો એશિયામૈનરથી આવેલા આર્યોના વંશજો છે, અને (૨) મધ્ય દેશની આસપાસના પ્રદેશોમા વસનારી જાતિઓ પામીર અને તકલમકાન (પ્રાચીન ગોબી) ના રણમા વસનારી હોમોઆલ્પાઇન નામની જાતિના છે, એવો સિદ્ધાન્ત પ્રકટ કર્યો છે ઇજિપ્તનો પ્રાચીન ઇતિહાસ અને હરિવંશમા આપેલ સૌરાષ્ટ્રના રાજા હર્યશ્વના પુત્ર યદુનો ઇતિહાસ એક સાથે મેળવતા સ્પષ્ટ જણાઇ આવે છે કે—યદુના પુત્રને મિસર દેશનું રાજ્ય મળ્યું હતું ત્યા જઇને વસેલા ક્ષત્રિયો તેમજ બીજી તરફથી અફગાનીસ્થાન અને ઇરાનને માર્ગે ગયેલા પણિઓ જેમાથી વણિક્ શબ્દ વ્યુત્પન્ન થયો છે, તેઓ એશિયામૈનરમા જઇને વસ્યા હતા પરતુ એશિયામૈનરમાથી ક્ષત્રિયો અને વૈશ્યો હિંદુસ્થાનમા આવ્યા હતા, તેનુ એક પણ ઐતિહાસિક પ્રમાણ તેઓ બતાવી શકતા નથી, નાગરો હોમોઆલ્પાઇન જાતિના છે, તે બાબતમા તેઓએ પ્રોફેસર દેવદત્ત ભાંડારકરની કલ્પનાનોજ આધાર લીધો છે તેથી તે વિષે અત્ર વિશેષ વિવેચનની આવશ્યકતા રહેતી નથી

ઉત્તરાર્દ્ધમા નીચે પ્રમાણે વિષયોનો સમાવેશ કરવામા આવ્યો છે

૧ નાગરખડના વિષયો નારદપુરાણની અનુક્રમણિકામા જોવામાં આવે છે નારદપુરાણની અનુક્રમણિકા મોડામા મોડી પુરાણોનો સારોદ્ધાર થયો હતો, ત્યારે રચાયેલી હોવી

જોઇએ. પુરાણોનો સારોદ્ધાર ગુપ્તરાજા સ્કંદગુપ્તના સમયમા એટલે ઇ. સ. ૪૮૦ ની આસપાસ થયો હતો. તેથી નાગરખંડની રચના મોડામા મોડી ઇ. સ. ના પાંચમા સૈકાના પ્રારંભમાં થવી જોઇએ.

૨ વડનગરમા હાટકેશ્વરની પ્રથમ સ્થાપના મોડામા મોડી ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકામાં થઇ હતી. નાગરોએ હાટકેશ્વરની ઉપાસના તેજ સમયથી ગ્રહણ કરી હતી અને દત્તમિત્રાદિ આમુષ્યાયચણો પણ તેજ સમયમાં તેઓમાં દાખલ થયાં હતાં.

૩ નાગરખંડમાં કહ્યા પ્રમાણે વડનગરનું આનન્દપુર નામ પાડનાર મંકણુત્રઽપિ અને મહીસૂર અને કુંતલ દેશોમા અહિચ્છત્રથી બ્રાહ્મણોને લાવીને વસાવનાર જે મયુરશર્મા હતો, તેઓ એકજ હતા. મયુરશર્મા ઇ. સ. ના ત્રીજા સૈકાના અંતમાં થઇ ગયો હતો. તેથી વડનગરનું આનન્દપુર નામ ઇ. સ. ના બીજા સૈકાના અંતમાં પડયું હતું.

૪ નાગરખંડોક્ત આનર્તદેશના રાજાઓ અને ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજાઓ એકજ હતા, એમ તેઓમાના કેટલાક રાજાઓના સદશ વૃત્તાંતોથી તેમજ ઇતર સમકાલીન રાજાઓના નામોના તાદાત્મ્યથી સિદ્ધ કરવામા આવ્યું છે.

૫ ઇ. સ. ૩૪૮ ના અરસામાં નાગલોકોએ વડનગર ઉપર હુમલો કરીને ત્યાંના બ્રાહ્મણોનો સંહાર કર્યો અને વડનગરનો નાશ કર્યો. બચી ગયેલા બ્રાહ્મણોએ પ્રભાવદત્ત નામના બ્રાહ્મણના આધિપત્ય નીચે એકઠા થઇને માલવરાજાની સહાય્ય મેળવી ફરીથી નાગલોકો સાથે યુદ્ધ કર્યું; તેઓનો સંપૂર્ણ પરાજય કર્યો અને તેઓને વડનગરમાંથી હાંકી કાઢી પુનઃ તેનો કબજો લીધો. તે વિજયના સ્મારક તરીકે માલવરાજાના રાજધાનીના શહેરના નામ ઉપરથી તેઓએ આનન્દપુરનું નામ નગર પાડયું અને તેઓએ ઇતર બ્રાહ્મણોનો સંસર્ગ છોડી દઇ નાગરસંજ્ઞા ધારણ કરી.

૬ ઇ. સ. ના બીજા સૈકાના પૂવાર્દ્ધમાં ગુજરાતના ક્ષત્રપરાજા નહપાનના જમાઇ ઉષવદાતે હાટકેશ્વરક્ષેત્રમા આવેલા બ્રાહ્મણોને તે સ્થળે એક ગામ બંધાવી દાનમાં આપ્યું. તે ગામનું નામ બ્રાહ્મણોએ ચમત્કારપુર પાડયું. પણ પાછળથી તુરત આનન્દપુર નામ પડવાથી ચમત્કારપુર નામ પ્રસિદ્ધિમા આવ્યું નથી.

ઐતિહાસિક સાધનોના અભાવે તેમજ શિલાલેખો, તામ્રપત્રો અને શિક્કાઓમાંથી પ્રાપ્ત થતી હકીકત વિશેષતઃ પરસ્પર વિરૂદ્ધ અનુમાનો ઉપજાવી શકે તેવી હોવાથી, તે સાથે પુરાણોમા પ્રક્ષિપ્ત અને પરિવર્તિત વૃત્તાતો દાખલ થઇ જવાથી હાલમાં પુનામા ભરાયેલી ઓરિયન્ટલ કોંગ્રેસના પ્રમુખ સમર્થ સાક્ષરવર્ય રામકૃષ્ણ ભાંડારકરે પોતાના ભાષણમાં કહ્યું છે, તેમ હિંદુસ્થાનના પ્રાચીન ઐતિહાસિક તથ્યોની બાબતમા સઘળા વિદ્વાનો એકમત થઇ શકતા નથી. જયાં સુધી ઐતિહાસિક તથ્યોનું અન્વેષણ કરવાની દૃષ્ટિથીજ પ્રાપ્ત સાધનો ઉપરથી જે જે કલ્પનાઓ કરવામા આવે, ત્યાંસુધી તે તે કલ્પનાઓ ગમે તેટલી અનિશ્ચિત અથવા અસંભવિત હોય છતા નિર્દોષજ છે. પરંતુ જનસમાજની પ્રચલિત પ્રથાઓ અરૂચિકર હોવાથી સામાજિક વિપ્લવ કરવાના ઉદ્દેશથી કલ્પાયેલી કલ્પનાઓ તો જનસમૂહમા બુદ્ધિભેદ જ કરી શકે. શ્રીયુત દેવદત્ત ભાંડારકરના 'હિંદુઓમા વિદેશીય તત્ત્વો' નામના લેખથી યદ્યપિ જનસમૂહને કંઇ અસર થઈ હોય, તેમ જણાતું નથી, તથાપિ વર્ણવ્યવસ્થાના ઉચ્છેદકોના હાથમાં તે એક બળવાન શસ્ત્રરૂપ થઇ પડયુ છે. તેઓએ કરેલી નાગરજ્ઞાતિની ઉત્પત્તિ સંબંધીની કલ્પના બિલકુલ

નિર્ભ્રાન્ત અને પ્રમાણુસિદ્ધ તો નથી જ છતા ઉત્તરોત્તર વિદ્વાનોના લેખોમા તેનો સ્વીકાર થતો જોવામા આવે છે. આવી અનિશ્ચિત કલ્પનાઓ જનસમાજને પરિણામે લાભપ્રદ થવાને બદલે હાનિકારક જ થઇ પડે છે નાગરજ્ઞાતિની ઉત્પત્તિના સંબંધમા આ લેખમા જે જે કલ્પનાઓ કરવામા આવી છે, તે કલ્પનાઓ માટે પણ નિર્ણયકારક પ્રમાણો મળી શકયા નથી તોપણ નાગરખંડમા લખાયેલી હકીકતોની બની શકયા પ્રમાણે ઉપલબ્ધ ઐતિહાસિક હકીકતો સાથે સુસંગતિ કરવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો છે મુખ્ય કલ્પનાની પરિપુષ્ટિ માટે નાગરોત્પત્તિના કાળથી અદ્યાવધિ નાગરજ્ઞાતિનો જે કઇ ઇતિહાસ પ્રકાશમા આવ્યો છે, તેનું દિગ્દર્શન કરી જવાની પણ આવશ્યકતા રહે છે

નાગરજ્ઞાતિનો ઇતિહાસ વાસ્તવિક રીતે ઇ સ ના બીજા સૈકાથી આરંભાય છે ઇ સ ના બીજા સૈકાથી ચોથા સૈકા સુધીના ઇતિહાસ માટે તો કેવળ નાગરખંડ ઉપરજ આધાર રાખવો પડે છ તે સમયાન્તરમા ગુજરાતમા ક્ષત્રપરાજાઓનુ રાજ્ય હતું ક્ષત્રપ રાજા નહપાનના સમયમા તેઓ કુરૂક્ષેત્રમા આવ્યા હતા, અને નહપાનના જમાઇ ઉષવદાતે ત્યા એક ગામ બંધાવી તેઓને દાનમા આપ્યુ હતું તેઓ ચુસ્ત વૈદિક ધર્મી હતા અને તેઓ વૈદિક કર્મોનુ સતત અનુષ્ઠાન કરતા હતા વડનગરનુ દાન સ્વીકાર્યા છતા પ્રતિગ્રહ કરવો, તે તેઓ મોટામા મોટુ પાતક સમજતા હતા અને પ્રતિગ્રહ કરનારાઓનો અથવા બ્રાહ્મણેતર જ્ઞાતિજનોને શ્રૌતસ્માર્ત કર્મ કરાવનારનો બહિષ્કાર કરતા હતા ઉષવદાત પછી બીજા કેટલાક રાજાઓએ તેઓને કેટલાક વધારે ગામો દાનમા આપ્યા હતા એ રીતે ગ્રાસદાર થવાથી તેઓમા ક્ષાત્રવૃત્તિનો પણ પ્રવેશ થવા માડયો હતો સરહદ ઉપરના નાગલોકો સાથે તેઓને વારંવાર કલહો થયા કરતા હતા અને તેથી તેઓએ યુદ્ધકળામા પણ પ્રાવીણ્ય મેળવ્યુ હતું તેઓની સ્ત્રીઓ તપસ્વિની છતા લલિત કળામા—વિશેષત સંગીતમા બહુ કુશળ હતી પ્રતિગ્રહ કરવાનો સખ્ત પ્રતિબંધ કરવા છતા ગંગાતીર્થના નાગરબ્રાહ્મણોને આજીવિકાનું બીજું કાંઇ સાધન નહિ હોવાથી તેઓ આનર્ત્તદેશના રાજાઓનું પુરોહિતપણું પણ કરતા હતા એ રીતે નાગરગૃહસ્થો અને નાગર પુરોહિતો (નાગર બ્રાહ્મણો)—એવા બે વિભાગો જૂના કાળથી જ પડી ગયા હતા. આભ્યન્તર, અધિવાસી અને બાહ્યનાગરોના ભેદો પણ આ સમયમા પડયા હતા તેઓ હાટકેશ્વરના ઉપાસકો હોવાથી શૈવ માર્ગી હતા, છતા પંચદેવોનું નિત્ય પૂજન કરતા હતા ક્ષત્રપરાજાઓના સમયમા વડનગરમા તેઓએ બ્રહ્મા, વિષ્ણુ, શિવ, દેવી, ગણપતિ અને સૂર્યના ભવ્ય મંદિરો બંધાવ્યા હતાં એક કાળ એવો હતો કે—વડનગર કાશી જેવુ યાત્રાનું ધામ થઇ પડયુ હતું દૂર દેશોથી રાજાઓ પણ યાત્રાર્થ ત્યા આવતા હતા અને કોઇ પણ દેવની પ્રતિષ્ઠા કરી કૃતાર્થ થયા માનતા હતા. નાગર જ્ઞાતિ તરીકે ઇતર બ્રાહ્મણોથી જુદા પડયા પહેલા તેઓ હરકોઇ બ્રાહ્મણો સાથે લગ્નવ્યવહાર રાખતા હતા ભર્તૃયજ્ઞે જ્ઞાતિવ્યવસ્થાને માટે પ્રબંધો બાંધ્યા પછી જ તેવો લગ્નવ્યવહાર બંધ પડયો હતો ભર્તૃયજ્ઞે કાત્યાયનકલ્પસૂત્ર ઉપર અને પારસ્કરગૃહ્યસૂત્ર ઉપર ભાષ્યો લખ્યા છે નિર્ણયદીપકકાર, નિર્ણયસિંધુકાર અને પારસ્કરગૃહ્યસૂત્ર ઉપર ટીકા લખનાર ગદાધર દીક્ષિતે પોતપોતાના ગ્રંથોમા ભર્તૃયજ્ઞના પારસ્કરગૃહ્યસૂત્ર ભાષ્યમાથી કેટલાક વચનો ઉદ્ધૃત કર્યા છે તે ઉપરથી ઇ સ ૧૫૧૨ સુધી તે ભાષ્ય વિદ્વાનોમાં પ્રસિદ્ધ હતું, એમ સિદ્ધ થાય છે

ઇ સ ના પાચમા સૈકામાં તેઓ દક્ષિણ ગુજરાતના ગુર્જરરાજાઓના આશ્રયી હોવાનું જણાય છે તે સિવાય વિશેષ હકીકત પ્રાપ્ત થતી નથી આ સમયમા વડનગરના બાહ્યનાગરો

અહમદનગરમાં જઇને વસ્યા હશે, એમ અનુમાન થાય છે.

ઇ. સ. ના છઠ્ઠા સૈકાથી આઠમા સૈકા સુધીમાં વલભીરાજાઓના દરબારમાં તેઓનું બહુ પ્રાધાન્ય થયું હતું. ઘણા નાગરગૃહસ્થો વલભીપુર અને તેની આસપાસનાં ગામોમાં આવીને વસ્યા હતા. વલભીરાજાઓએ અનેક નાગરબ્રાહ્મણોને ગામો અને જમીન દાનમાં આપ્યાં હતાં. ભાવનગરની પાસે હાથપ કે જે તે સમયે એક મોટું બંદર હતું, ત્યાં તેજ સમયમાં વડનગરના નાગરો આવીને રહ્યા હતા. તે સમયે તેઓએ ત્યાં નીલકંઠ મહાદેવનું મંદિર બંધાવ્યું હતું, જેની વ્યવસ્થા હજુ પણ ભાવનગરના નાગરો તરફથી થાય છે. વડનગરમા તે સમયે જૈન લોકો આવીને રહ્યા હતા અને નાગર બ્રાહ્મણોએ તેઓના કલ્પસૂત્રનો સારોદ્ધાર કર્યો હતો. આ સમયમા જ વડનગરમાં મોટાં મોટાં જૈનમંદિરો પણ બંધાયાં હતાં. ઇ. સ. ના સાતમા સૈકામા ચીનાઇ પ્રવાસી હ્યુયેનસંગે ત્યાં જે બૌદ્ધ મંદિર જોયું હતું, તે આ સમગે બંધાયુ હશે. વામનાચાર્ય મેરૂકીર્તિવિરચિત જૈનશાશ્વતતીર્થમાલા નામના ગ્રંથમાં જૈન તીર્થોનો મહિમા વર્ણવ્યો છે, તેમા વડનગરને જૈનોનું એક મહિમાવાન્ યાત્રાનું ધામ કહ્યું છે.[1] મેરૂકીર્ત્તિ વિ. સં. ૧૪૯૭ ઇ. સ. ૧૪૪૦ માં થઇ ગયો છે. તે ઉપરથી ઇ. સ. ના ૧૫ મા સૈકા સુધી વડનગર જૈનોનું યાત્રાનું પ્રસિદ્ધ સ્થળ હતું, એમ જણાય છે.

વિ. સં. ૬૪૫ ઇ. સ. ૫૮૮ મા વડનગર બીજી વાર ભાંગ્યું હતું એવી દંતકથા ચાલી આવે છે.[2] તે સમગે ભિન્નમાલના ગુર્જર લોકોએ વલભીપુરના રાજા ધરૂસેન પેહેલાના રાજ્યકાલમા ગુજરાત ઉપર આક્રમણ કરી કેટલોક પ્રદેશ જીતી લીધો હતો અને નાંદોદ ગામમાં પોતાની રાજધાની કરી હતી.[3] તેજ અરસામાં તેજ ગુર્જર લોકોથી વડનગરનો નાશ થયેલો જણાય છે. તેમ થવાથી ત્યાંના નાગરો ત્યાથી નાશી જઇને રજપુતાનામાં તેમજ કાઠિયાવાડમાં જઇને વસ્યા હતા. આ સમયમા રજપુતાના અને ઉત્તરપ્રદેશમાં છુટા છવાયા થઇ ગયેલા નાગરોની જુદી જુદી ઉપજ્ઞાતિઓ થઇ ગઈ હતી. ભટ્ટ અથવા રણમત્ત, અભટ્ટ, ચિત્રકૂટા, પિષ્ટયા અને ચિત્રગુપ્તા નામની ઉપજ્ઞાતિઓ આ સમયાન્તરમા થઇ હોય એમ અનુમાન થાય છે.[4]

ઇ. સ. ના ૮ મા અને ૯ મા સૈકાઓમા તેઓને ગુજરાતના રાષ્ટ્રકૂટરાજાઓનો આશ્રય મળ્યો હતો. નાગરબ્રાહ્મણો તેઓનું પુરોહિતપણું કરતા હતા. તેઓના શિલાલેખોમા તથા તામ્રપત્રોમા નાગરીલિપિ તેઓએ દાખલ કરી હતી. બીજી તરફ તેઓ રજપુતાનાના ભિન્નમાળના રાજા નાગભટ્ટના આશ્રય નીચે જઇને રહ્યા હતા અને ત્યાથી તેઓ તેની સાથે કનોજમાં જઈને વસ્યા હતા. કનોજના ઉત્તરોત્તર ગુર્જર રાજાઓના સમયમા તેઓએ રણસંગ્રામમા તેમજ રાજ્યકાર્યભારમા ઘણું સામર્થ્ય બતાવ્યું હતું. તેજ અરસામા આનન્દપુરના નાગરબ્રાહ્મણ બાપા રાવળે મોરીવંશના રાજા પાસેથી ચિતોડ જીતી લીધું અને મેવાડના રાજ્યની સ્થાપના કરી; જેના વંશજોએ અદ્યાવધિ પોતાની કીર્તિને કંઇ પણ કલંક લાગવા નહિ દેતા અવિચ્છિન્ન જાળવી રાખી છે. ઇ. સ. ના નવમા સૈકામાં ત્રીજીવાર વડ-

૧. " આદ્રિપુર, દીલી, સરસું, મથુરા, જિણવર જનમ કિયા વરનગરા,
નગર વડઉં પુણ લીજે " જૈનશાશ્વત તીર્થમાળા.

૨. કવિ વલભકૃત સામળદાસનો વિવાહ તથા પંડિત ગંગાશંકર પંચોળીકૃત નાગરોત્પત્તિ, પૃ. ૬૩

૩ ગોવિન્દભાઇ હાથીભાઇ દેશાઇકૃત ગુજરાતનો પ્રાચીન ઈતિહાસ, પૃ. ૧૧૭

૪ પંડિત ગંગાશંકર પંચોળીકૃત નાગરોત્પત્તિ પૃ. ૫૯

નગર ભાગ્યાની પણ દંતકથા છે[૫] તે કદાચ વલભીપુરનો નાશ કરનાર આરબોનુ કૃત્ય હશે તે સમયે ત્યાંથી નાગરો નાશીને ઇડરમા વસ્યા, તેઓ ઇડરીયા કહેવાય છે. [૬] અણુ હિલવાડ પાટણમાં જઇને વસ્યા, તેઓ પટ્ટણી કહેવાય છે

ઈ સ ૧૧ અને ૧૨ મા સૈકાઓમાં દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજાઓના શિલાલેખો તથા તામ્રપત્રોથી તેઓએ ત્યા કેટલી બધી મહત્તા પ્રાપ્ત કરી હતી, તે જણાઇ આવે છે ધારવાડ જિલ્લાના એક પ્રગણાનુ નામ નાગરખડ પડયુ હતું, તે ઉપરથી તે પ્રગણાના ગામો તેઓના ભોક્તૃત્વમાં હોવાનુ અનુમાન થાય છે

ઇ સ ના ૧૩ મા સૈકામા તેઓને દેવગિરિના યાદવ રાજાઓનો પણ આશ્રય હોવાનુ જણાય છે ત્યાથી તેઓ મહીસૂર અને કર્ણાટકમા જઇને વસ્યા હતા. આજે ત્યાના વૈશ્યોમા "નાગર" નામની ઉપજ્ઞાતિઓ છે, તે ઉપરથી ત્યાં ગયેલા નાગરો વૈશ્ય જાતિમા ભળી ગયાનુ અનુમાન થાય છે.

ઉત્તર હિંદુસ્થાનમા પણ તેઓ છેક કાશી સુધી ઈ સ ના ૧૧ મા સૈકામા જઇને વસ્યાનુ જણાય છે ત્યા જઇને વસેલા કુટુબોમાથી સ્થાનેશ્વર નામના નાગર ગૃહસ્થનો એક વંશજ સોઢ અને તેના પુત્રો વામન અને સ્કંદ ઇ સ ના ૧૨ મા સૈકામા અજમેરના ચુહાણ રાજા સોમેશ્વર અને પૃથ્વીરાજના મંત્રી તથા સેનાપતિનુ કામ કરતા હતા સ્કદે તો શાહાબુદ્દિન ગોરીના અજમેરના મુસલમાન સુબાને હરાવીને હાકી કાઢયો હતો અને અજમેરનુ રાજય પૃથ્વીરાજના ભાઈ હરિરાયને અપાવ્યુ હતું

ઇ સ ૯૬૧ થી ઇ સ ૧૨૪૨ સુધીમા ગુજરાતના સોળકી રાજાઓના દરબારમા તેમજ ઇ સ ૧૧૭૦ થી ઇ સ ૧૩૦૦ સુધી ધોળકાના તથા ગુજરાતના વાઘેલાવંશના રાજાઓના દરબારમા તો નાગરોએ પોતાનો અખડિત અને અવિચ્છિન્ન પ્રતાપ દાખવ્યો છે વાસ્તવિક રીતે ઇ સ ના ૧૦ મા સૈકાથી ૧૩ મા સૈકા સુધીનો કાળ વડનગરના નાગરોન્નતિનો કેન્દ્રકાળ હતો, એમ કહીએ તો ચાલે નાગરબ્રાહ્મણો જ્યારે તે રાજાઓનું પુરોહિતપણું કરતા હતા ત્યારે નાગરગૃહસ્થો ગુજરાત અને સૌરાષ્ટ્રનો રાજ્યકાર્યભાર ચલાવવામા તેમજ શત્રુઓ સામે રણક્ષેત્રમા ઝુમવામા એકે એક રાજાને બહુ ઉપયોગી થઇ પડયા હતા તેના બદલામા તે રાજાઓએ નાગરોને ગુજરાત તથા સૌરાષ્ટ્રમા ગામોના ગામો દાનમા તથા ઇનામમા આપ્યા છે, રાજ્યના મોટા મોટા અધિકારો નાગરગૃહસ્થોને આપીને તેઓનું યથોચિત સન્માન કર્યું છે નાગર મુત્સદીઓનું એક ખાસ લક્ષણ છે કે–રાજા અને પ્રજા, ઉભયને એકરૂપ ગણી ઉભયના હિતો પરસ્પર બાધક ન થાય, તેવી રીતે સાચવવા રોલશર્મા નામના નાગરબ્રાહ્મણે ગુજરાતમા મૂળરાજના સમયમા એક ભારે દુષ્કાળ પડયો, ત્યારે તે રાજાને સમજાવીને રૈયતનો કર માફ કરાવ્યો હતો[૭] ભીમદેવ ૧ લાના વખતમાં મહમદગીઝનીએ સોમનાથ ઉપર ચઢાઇ કરી ત્યારે નાગરોએ તેની સેનામા રહીને પરાક્રમ કર્યું હતું ભીમદેવની સાથે ગયેલા નાગરોમાથી કેટલાક નાગરો સૌરાષ્ટ્રમા રહ્યા હતા, જેઓના વંશમા

૫-૬ તેજ, પૃ ૬૩-૬૪

૭ विलोकय दुष्कालवशेन लोकमकालशेष सविशेषशोक ।
श्रीमूलराज दलितारिरागभचीकरस्तत्करमोचन य ॥
સોમેશ્વર વિરચિત સુરથોત્સવ કાવ્ય

શ્રીધર અને મહીધર જૂનાગઢના રાજાઓના મંત્રીઓ થઇ ગયાનું નોંધાયું છે.[૮] જૂનાગઢના ઇતિહાસ ઉપરથી જણાય છે કે–ઇ. સ. ૧૨૫૩ ના અરસામાં જૂનાગઢના રાજા. રા.ખેંગારના માલન મહેતા અને તેનો પુત્ર મહીધર મંત્રીઓ હતા[૯] તે મહીધર તેજ શ્રીધરનો સમકાલીન મંત્રી હશે. સિદ્ધરાજ જયસિંહને પુત્ર નહિ હોવાથી તેના મૃત્યુ પછી તેની ગાદી માટે ઘણી ખટપટ જાગી હતી. સિદ્ધરાજ જયસિંહના કાર્યભારી શોભના પુત્ર વલ્લે કુમારપાળનો પક્ષ લીધો હતો અને તેને ગાદી અપાવી હતી.[૧૦] કુમારપાળે પ્રત્યુપકારમાં વડનગરના રક્ષણ માટે તેની ફરતો મજબૂત કોટ બંધાવ્યો હતો તેમજ એક ભવ્ય શિવમંદિર પણ બંધાવ્યું હતું.

આજ અરસામાં એટલે ઇ. સ. ૧૧ મા સૈકામાં અજમેરના ચુહાણ રાજા વિશલદેવ ૩ જા એ વિશલનગર વસાવી વડનગરના નાગરબ્રાહ્મણોને દાનમાં આપ્યું હતું. ત્યારથી તેઓમાં વડનગરા, વિશલનગરા, પ્રશ્નોરા, સાઠોદરા, ચિત્રોડા અને કૃષ્ણોરા–એવા છ વિભાગો પડી ગયા છે.[૧૧]

---

૮ કવિ નર્મદાશંકર કૃત નર્મગદ્ય, નાગરોની હકીકત.

૯ કાઠિયાવાડ સર્વસંગ્રહ પુ. ૪૦૦.

૧૦ तस्याभवद् भुवनमंडलमंडनाय ।
शोभाभिधः प्रियसुहृज्जयसिंहनाम्नः ॥
यस्यात्मजः सचिवतामधिगम्य वल्लः ।
सम्राजयां सुचिरमास कुमारपालम् ॥

ભાવનગર ઇન્સક્રીપશન્સ, પુ. ૧૯૫૦.

૧૧ વિશલનગર નાગરબ્રાહ્મણોને કયા વિશલદેવે આપ્યું હતું, તે બહુ વિવાદગ્રસ્ત વિષય છે. કવિ વલ્લભ કહે છે કે–"પછે વિશળદેવ રાજા વડો થયો, અતિ ધર્મસુધીર; કપોતવિધિનો યજ્ઞ કરતે, ગયા એ જણ વીર." (કડવું ૪ ટુંક ૮). અર્થાત્ ગુજરાતના વાઘેલા રાજા વિશલદેવ જેનો રાજ્યકાળ ઇ. સ. ૧૨૪૩ થી ઇ. સ. ૧૨૬૧ સુધી હતો, તેણે તે ગામ વસાવીને નાગરબ્રાહ્મણોને આપ્યું હતું. પરંતુ તે બાબતમાં કવિ વલ્લભ સિવાય બીજો કંઇ આધાર નથી. ફાર્બસ રાસમાળા (ભાગ ૨, આ. ૧, પૃ, ૨૭૪) માં નાગરો સંબંધી હકીકતમાં ઉપરની હકીકતનો ઉલ્લેખ છે. શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસે નાગરસંકીર્તનમાં તેજ મતનું સમર્થન કર્યું છે. રાસમાળાના કર્તાએ ઉપર્યુક્ત હકીકતના સંબંધમાં કંઇ આધાર આપ્યો નથી. તેથી ઉલટું, ગુજરાતના રાજા પેહેલા ભીમદેવનો ઇતિહાસ લખતાં, પૃથ્વીરાજરાસા ઉપરથી અજમેરના ચુહાણ રાજા વિશલદેવે ભીમદેવને હરાવી વિજયસ્મારક તરીકે વિશલનગર વસાવ્યાનું સ્પષ્ટ લખ્યું છે. (ભા. ૧ આ. ૨. પૃ. ૧૩૨–૧૪૦). એટલુંજ નહિ પણ તેજ પુસ્તકમાં ગુજરાતના વાઘેલા વંશના રાજા વિશલદેવના ઇતિહાસમાં ભાટોના ચોપડા ઉપરથી લખ્યું છે કે–તે વિશલદેવે વિશલનગરનો તથા ડભોઇનો કિલ્લો વસાવ્યો અથવા સમરાવ્યો. (ભા. ૧, આ. ૨, પૃ. ૪. ૮). જો તેણે વિશલનગર વસાવી બ્રાહ્મણોને આપ્યું હોત, તો તે હકીકતની નોંધ ભાટોએ અવશ્ય કરી હોત. વિશલદેવનો પરમગુરૂ સોમેશ્વર નામનો નાગરબ્રાહ્મણ હતો, તેણે કીર્તિકૌમુદી નામનો ગ્રંથ લખ્યો છે. તેમાં મૂળરાજથી વિશલદેવ સુધીના રાજાઓનો ઇતિહાસ આપ્યો છે. નાગરબ્રાહ્મણોને વિશલદેવે જ ગામ આપ્યું હોત, તો તે હકીકત સોમેશ્વર તેમાં લખ્યા વિના રહ્યો હોત નહિ.

ઇ સ. ૧૧૯૬ માં દિલ્હીનાં બાદશાહ કુતબુદ્દિને વડનગર લુટયુ અને તેનો નાશ કર્યો, તે સમયે કેટલાક નાગરો અને નાગરબ્રાહ્મણો જૂનાગઢ, માગરોળ, તળાજા, વંથળી વગેરે

એટલુંજ નહિ પણ તે રાજાનો રાજકવિ અને પરમભક્ત નાનાક પંડિત નાગરબ્રાહ્મણ હતો તે નાનાકે સોમનાથ પાટણમા સરસ્વતીનુ મંદિર બંધાવ્યુ હતું તેના બે લેખો ઇ સ ૧૨૭૨ ના પ્રાપ્ત થયા છે (ત્રિમાસિક પુ ૪, અં. ૪. પૃ ૮૪–૮૮) તે લેખોમાં નાનાકના પૂર્વજોને ચાલુકય રાજાએ ગુંજા ગામ આપ્યાનુ, નાનકને વિશલદેવે બગસરા ગામ તથા માગરોળનો ચોથહક આપ્યાનુ. તેના પ્રત્યુપકારમા તે નાનાક વિશલદેવનુ દર અમાવાસ્યાને દિવસે શ્રાદ્ધ કરતો હતો તે વિષેનુ તથા સોમનાથપાટણમા તેણે એક મંદિર બધાવીને વિશલદેવની મૂર્તિ પધરાવ્યાનુ લખ્યુ છે આ લેખોમા પણ વિશલદેવે નાગરબ્રાહ્મણોને વિશલનગર આપ્યાનુ લખ્યુ નથી, કોઇ જૈન ગ્રંથોમાથી પણ તેવુ વચન નીકળતું નથી તે સઘળા કારણોથી ગુજરાતના રાજા વિશલદેવે નાગરબ્રાહ્મણોને વિશલનગર ગામ આપ્યાની હકીકત ખોટી ઠરે છે નાગરીપ્રચારિણીપત્રિકા (ભા ૧૯, સંખ્યા ૪–૫, પૃ ૯૮) માં પૃથ્વીરાજ ચૌહાન નામના વિષયમા લખ્યુ છે કે—સંવત ૫૮૬ (ઇ સ ૯૩૦) મા અજમેરના ચૌહાન વિશલદેવે ગુજરાતના રાજાને હરાવ્યો અને ત્યા વિશલનગર વસાવ્યુ. હરવિલાસ શારદાએ અજમેર નામના ગ્રંથ (પૃ ૧૫૨) મા લખ્યુ છે કે—ઇ સ ૧૦૯૩ ની આસપાસમા અજમેરના ચુહાણ રાજા વિશલદેવ ૩ જા એ ગુજરાતનો રાજાને હરાવી, ત્યા વિશલનગર વસાવ્યું

ઇ સ ૯૩૦ મા ગુજરાતમા ચાવડા વંશનો રાજા ધાગડ અથવા રાહડ રાજ્ય કરતો હતો, અને ઇ સ ૧૦૯૩ મા સિદ્ધરાજ જયસિંહ રાજા હતો તે રાજાઓના સમયમા અજમેરના ચુહાણ રાજાઓ સાથે વિગ્રહો થયાનું કંઇપણ ઐતિહાસિક પ્રમાણ પ્રાપ્ત થતું નથી ફેરીસ્તા નામના મુસલમાન ઇતિહાસકારે પોતાના ઇતિહાસમા લખ્યું છે કે અજમેરના ચુહાણ રાજાએ હિંદુસ્તાનના બીજા રાજાઓની મદદ લઇને મહમુદ ગિઝનીના લાહોરના મુસલમાન સુબાની સાથે યુદ્ધ કરીને તેને ત્યાથી હાંકી કાઢયો હતો તે કાર્યમા ગુજરાતનો રાજા નહિ જોડાયાથી તે ચુહાણ રાજાએ ગુજરાત ઉપર ચઢાઇ કરી તેને હરાવ્યો હતો આ હકીકત ઇ સ ૧૦૪૩ મા બની હતી, એમ ફાર્બસ સાહેબે રાસમાળામા લખ્યુ છે, જ્યારે હરવિલાસ શારદાએ, ઇ. સ ૧૦૯૩ ની સાલ આપી છે એ રીતે સાલોની ગડબડ છતાં, તે હકીકત પૃથ્વીરાજ રાસાની ફાર્બસ રાસમાળામા આપેલી હકીકતને પુષ્ટિ આપે છે. નાગરીપ્રચારિણીપત્રિકામા જે વિશલદેવે ગુજરાતના રાજાને હરાવ્યાનું લખ્યુ છે, તે વિશલદેવ ૩ જો નહિ પણ વિગ્રહરાજ ૨ જો અથવા વિશલદેવ ૨ જો હતો, એમ હમીર કાવ્ય અને પ્રબંધચિંતામણિ ઉપરથી નક્કી થાય છે તે ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે કે વિગ્રહરાજ ૨ જા અથવા વિશલદેવ ૨ જાએ ગુજરાતના રાજા મૂળરાજને હરાવ્યો હતો (ગોવિંદભાઇ હાથીભાઇ દેશાઈ કૃત ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, પૃ ૧૬૬) પરંતુ તે વિશલદેવે વિશલનગર તો વસાવ્યુ ન હતું વિશલનગર વસાવનાર તો લાહોરમાથી મહમદ ગીઝનીના સુબાને કાઢી મુકનાર વિશલદેવ ૩ જોજ હતો, તે વિશલદેવ ૩ જાએ જ વિશલનગર વસાવીને વડનગરના નાગરબ્રાહ્મણોને આપ્યાનું સિદ્ધ થાય છે વિશલદેવ ૩ જા અને પહેલા ભીમદેવ વચ્ચે તે સમયે સંધિ થઇ હતી, તે સંધિની રૂએ ચુહાણ રાજાઓને ત્યાર પછી ગુજરાતના રાજ્યના કોઇપણ ભાગનો કબજો ભોગવટો ન હોવા છતા, ગુજરાતના

ગામોમાં જઇને વસ્યા હતા.[12] ઇ. સ. ના ૧૩ મા સકામા કેટલાક નાગરબ્રાહ્મણો સોમનાથ પાટણમાં જઇને વસ્યા હતા. તે સમયે વંથળી, પોરબંદર અને વઢવાણ વગેરે નાનાં નાનાં

રાજાઓએ વિશલનગર ગામ બ્રાહ્મણોના ભોગવટામાં નિર્વિઘ્ને રહેવા દીધાનું જણાય છે. ભાટોના ચોપડાઓમાં ગુજરાતના વાઘેલા રાજા વિશલદેવે વિશલનગરનો કિલ્લો સમરાવ્યાનું લખ્યું છે, તે હકીકત પણ ખોટી માનવાનું કારણ નથી. તેણે વિશલનગરનો કિલ્લો સમરાવ્યો હશે અને તેમ કરીને ત્યાંના નાગરબ્રાહ્મણોને અભય આપ્યું હશે. કાલાન્તરે અજમેરનો ચુહાણ વિશલદેવ જનસમૂહના સ્મરણપટ્ટ ઉપરથી ખશી જઇને આ વાઘેલા વંશનો વિશલદેવ સ્થાપિત થયો હોય, એમ જણાય છે. અને તેજ કારણથી વાઘેલા વંશના રાજા વિશલદેવ પછી લગભગ પાંચસેં વર્ષો પછી થઇ ગયેલ વલ્લભ કવિએ અજમેરના ચુહાણ વિશલદેવનો તે વૃત્તાંત ગુજરાતના વિશલદેવમાં આરોપિત કર્યાનું જણાય છે.

શાસ્ત્રી વ્રજલાલ કાળીદાસે નાગરસંકીર્ત્તન નામના ગ્રંથમાં લખ્યું છે કે તેજ રાજાએ કેટલાક નાગરબ્રાહ્મણોને ચિત્રકૂટપટી ગામ આપ્યું, તેઓ ચિત્રોડા, પ્રશ્નિપુર આપ્યું, તેઓ પ્રશ્નોરા, કૃષ્ણોર આપ્યું, તે કૃષ્ણોરા અને રેવાતટ ઉપર ષટ્પદ્ આપ્યું, તેઓ સાઠોદરા કેહેવાયા. (ગુજરાતના બ્રાહ્મણો, પૃ. ૯) પરંતુ તે હકીકતને પણ ઐતિહાસિક પ્રમાણ નથી. ચિત્રકૂટ ઉપરથી ચિતોડ નામ પડ્યું હોય તો ચિત્રકૂટા નામની ઉપજ્ઞાતિ તે પૂર્વે ઘણાં વર્ષો અગાઉથી અસ્તિત્વમાં આવી હતી. પ્રશ્નોરાઓને પ્રશ્નિપુર ગામ આપ્યાનું કહેવામાં આવે છે, તો તે નામના કોઇપણ ગામનો પત્તો મળતો નથી. પ્રશ્નોરાની ઉત્પત્તિના સંબંધમાં એક દંતકથા ચાલે છે, તે નોંધી રાખવા યોગ્ય છે. પૂર્વે અહિચ્છત્રથી એક બ્રાહ્મણ પ્રવાસાર્થે નીકળતાં માર્ગમાં એક બ્રાહ્મણને ઘેર ઉતર્યો. રાત્રીએ એક રાક્ષસ તે બ્રાહ્મણના ઘરમાં આવીને તેના એક બાળકને ઉપાડી ગયો. અહિચ્છત્રથી આવેલા બ્રાહ્મણે પોતાના મંત્રબળથી તે પિશુન (દુષ્ટ) ને બાળક સહિત પોતની પાસે ખડો કર્યો. તે ઉપરથી ત્યાર પછી તે બ્રાહ્મણ અને તેના વંશજો પિશુનહર કેહેવાયા. પિશુનહર ઉપરથી કાલાન્તરે પ્રશ્નોરા કેહેવાયા. (પંડિત હરિકૃષ્ણશાસ્ત્રીપ્રણીત બ્રાહ્મણોત્પત્તિમાર્તંડ, પૃ. ૨૬૦). આ દંતકથા ઉપરથી પણ પ્રશ્નોરાની ઉત્પત્તિ સંબંધમાં કંઈ પ્રકાશ પડતો નથી. વડનગરાદિ છ ભેદો પડ્યા પેહેલા જે વિભાગો થઇ ગયા હતા, તેમાં એક વિભાગનું નામ પિષ્ટ્યા હતું. કદાચ તે પિષ્ટ્યા તેજ પિશુનહર અને તેજ જ્યોતિઃશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાથી પ્રશ્નોરા કેહેવાયા હશે.

૧૨ વલ્લભ કવિએ નૃસિંહ મહેતાના પુત્ર શામળદાસનો વિવાહ રચ્યો છે, તેમાં વડનગર સંવત્ ૧૨૭૨ (ઇ. સ. ૧૨૧૬) માં ભાગ્યું અને તે સમયે ત્યાંથી નાગરો નાશીને કાઠિયાવાડમા ગયા, એમ લખ્યું છે. (ત્રિમાસિક પુ. ૯, અં. ૪, પૃ. ૧૩૯). પંડિત ગંગાશંકર પંચોલીકૃત નાગરોત્પત્તિમાં સંવત્ ૧૨૯૨ (ઇ. સ. ૧૨૩૬) ની સાલ આપી છે. (પૃ. ૬૪) પરંતુ ઇ. સ. ૧૨૧૬ મા અથવા ૧૨૩૬ માં ગુજરાતમાં સોળંકી રાજા બીજો ભીમદેવ રાજ્ય કરતો હતો. તેના સમયમાં કુતબુદ્દિને ઇ. સ. ૧૧૯૬ માં આબુથી પાટણ સુધીનો ગુજરાતનો મુલક લુટી ઉજડ કર્યો હતો. (ગોવિંદભાઇ હાથીભાઇ દેશાઇકૃત ગુજરાતનો પ્રાચીન ઇતિહાસ, પૃ. ૨૩૯) ત્યાર પછી ઇ. સ. ૧૨૯૭ મા અલ્લાઉદ્દિન ખીલજીએ ગુજરાત ઉપર ચઢાઈ કરી ત્યાં સુધી કોઇએ કંઇ હરકત કરી નથી. તેથી ઇ. સ. ૧૧૯૬ માં કુતબુદ્દિને જ વડનગરનો નાશ કર્યાનું સિદ્ધ થાય છે.

રાજ્યો અસ્તિત્વમા આવ્યા હતા. તત્કાલીન શિલાલેખો અને બીજા લેખો ઉપરથી જણાય છે કે–તેવા નાનાં રાજ્યોમા પણ તેઓનું પ્રાધાન્ય સારી પેઠે હતું આ અરસામા નાગરોને મેવાડના રાણાઓનો પણ આશ્રય મળ્યાનું જણાય છે.[૧૩]

આ સમયાન્તરમા નાગરોએ માત્ર રાજ્યકાર્યમા તથા રણસંગ્રામમા જ પોતાની કીર્ત્તિ પ્રભા ઝળકાવી છે, એટલુ જ નહિ, પણ સસ્કૃતવાડ્મયની શ્રીવૃદ્ધિ કરવામા પણ બહુ ઉપયોગી ભાગ લીધો છે નાગરીલિપિનો પ્રકાશ અને પ્રચાર કરનારા જેમ નાગરો હતા, તેમ વૈદિક સાહિત્યનો પણ ભાષ્ય અને ટીકા રચીને પ્રથમ પ્રચાર કરનારા નાગરો જ હતા. ઇ સ ના ૧૧ મા સૈકામા આનદપુરના બ્રાહ્મણ ઉવ્વટે માળવાના રાજા ભોજના આશ્રય નીચે રહીને વેદ અને વેદાગો ઉપર પ્રથમ ભાષ્યો કર્યાં હતા તેજ અરસામા હાદ્વિવેદીએ પણ ઋગ્વેદ ઉપર નીતિમજરી નામનું વાર્તિ અને નીતિમજરી નામનો નીતિશાસ્ત્રનો સ્વતત્ર ગ્રથ રચ્યો હતો તે સિવાય મહાદેવ, લક્ષ્મીધર, માધવભટ્ટ, વિનાયકભટ્ટ, અનતદેવ વગેરેએ વેદવેદાગના ભાષ્યો રચવા ઉપરાત સસ્કૃત સાહિત્યના અને જ્યોતિષ્ના ગ્રથો રચ્યા હતા ઋગ્વેદની શાખાયનશાખા તો નાગરોમા જ પ્રચલિત છે શાખાયનબ્રાહ્મણ ઉપર વિનાયકભટ્ટે જે ભાષ્ય રચ્યુ છે, તે હજુ પણ વિદ્વાનોમા પ્રમાણિક ગણાય છે ઇ સ ના ૧૩ મા સૈકામા સોમેશ્વર અને નાનક નામના રાજકવિઓએ ગુજરાતના રાજા વીરધવલ અને વિશલદેવની રાજસભા ગજાવી મુકી હતી તે સમયમા એટલે ધોળકાના તેમજ ગુજરાતના રાજા સારગદેવના સમયમા ધોળકાનિવાસી નાગરબ્રાહ્મણ ચડુપડિતે નૈષધકાવ્ય ઉપર વર્તમાન પ્રસિદ્ધ ટીકાઓમા સૌથી પ્રથમ ટીકા લખી હતી તેજ ચડુપડિતે ઋગ્વેદ ઉપર પણ સ્વતત્ર ટીકા લખી છે[૧૩]

ચૌદમા સૈકાથી મુસલમાનોનું ગુજરાતમા રાજ્ય થયું, ત્યારથી મુસલમાન સુબાઓએ તથા સુલતાનોએ નાગરો ઉપર સંપુર્ણ વિશ્વાસ રાખી, તેઓને રાજ્યના મોટા મોટા હુદ્દાઓ આપ્યા છે ઇ સ ૧૩૪૭ મા મહમદ તઘલખ જ્યારે કાઠિયાવાડની જીત કરવા નીકળ્યો, ત્યારે વડનગરથી નાગરગૃહસ્થ હરિશકર ઇશ્વર જે ભાવનગરના સુપ્રસિદ્ધ દાસ અને દેશાઈ કુટુબનો પૂર્વજ હતો, તે તેની સેનામા હતો મહમદ તઘલખે મોખડાજી ગોહેલ પાસેથી ગોધા અને પીરમ જીતી લીધા, ત્યારે તે હરિશકરે બહુ પરાક્રમ કર્યું હતું તેના બદલામા બાદશાહે તેને ગોત્રામા દેશાઇગિરિ અને જાગીર તથા શુદીબદરનો હક ઇનામમા આપ્યો હતો[૧૪] ઇ સ ૧૩૮૪ મા જૂનાગઢની દક્ષિણે કોડીનાર પાસેના પ્રદેશ ઉપર વાજા જાતિનો રાજા રાજ્ય કરતો હતો તેના મત્રીઓ માધવ અને તેનો પુત્ર ધાધ હતીને હતો તે સમયે નાગરસ્ત્રીઓ સગીતવિદ્યામા કેટલી બધી કુશળ તેમજ ઇશ્વરભક્તિમાં કેટલી બધી પરાયણ હતી, તે બાબતમા તે ધાધની હાંસુ અને જસુ નામની બે પુત્રીઓના સબંધમા લખાયેલી પ્રશસ્તિ ઉપરથી માલુમ પડે છે[૧૫] ઇ સ ૧૪૧૭ મા જૂનાગઢના રાજા રાજ્યસિહનો મત્રી સિહ નામનો હતો[૧૬]

---

૧૩ ઇ સ ૧૨૮૯ ના મેવાડના રાણા અમરસિહનો આબુપર્વત ઉપર અચલેશ્વર મહાદેવની પ્રશસ્તિનો રચનાર ચિત્રકૂટ (ચિતોડ) નો રહેવાશી નાગરબ્રાહ્મણ પ્રિયપટુનો પુત્ર વેદશર્મા હતો (ભાવનગર ઇન્સ્ક્રીપ્શન્સ, પૃ ૮૪)

૧૪ બુદ્ધિપ્રકાશ પૃ ૬૨, અ ૧૫ પૃ. ૩૫૧.

૧૫ मन्त्रिधाधमकरध्वजमिभावेत्तीव किल्ह किल्हणदेवी ॥

ઇ. સ. ના ૧૫ સૈકાએ દિગન્તરપ્રસિદ્ધ જૂનાગઢના પરમ ભક્ત અને ગુજરાતિ ભાષાના આદિ કવિ નરસિંહ મેહેતા અને માંગરોળના પરમ ભક્ત પર્વતદાસ જેવાને જન્મ આપી સૌરાષ્ટ્ર દેશને બહુ પવિત્ર કર્યો હતો. આ બન્ને કાકા ભત્રીજાઓએ સૌરાષ્ટ્રમાં શુદ્ધ વૈષ્ણવ ધર્મનો પ્રકાશ અને પ્રચાર કર્યો હતો. ઇ. સ. ૧૪૪૦ મા વડનગરમાં નાગરોની સ્થિતિ બહુ વિભવશાલી હતી. નરસિંહ મેહેતાના પુત્ર શામળદાસનો સસરો મદન મેહેતો ગુજરાતના સુલતાન પેહેલા અહમદશાહ તરફથી વડનગરનો મુખ્ય અમલદાર હતો[૧૭]

તેજ સમયમાં એટલે ઇ. સ. ના ૧૪ મા અને ૧૫ મા સૈકામાં ધરણીધરે પાણિનિ શિક્ષા નામનો સ્વતંત્ર ગ્રંથ રચ્યો, અનંતે કામશાસ્ત્ર અને શ્રીકંઠે યોગસિદ્ધિ નામના વૈદક ગ્રંથ ઉપર ટીકા લખી. પરંતુ પંદરમા સૈકામાં નાગરોની કીર્તિને અમર કરનાર મહાદેવનો પુત્ર દેવયાજ્ઞિક થઇ ગયો છે. દેવયાજ્ઞિકે કાત્યાયનકલ્પસૂત્ર ઉપર જે ભાષ્ય રચ્યું છે, તે ભાષ્ય તે ગ્રંથ ઉપર રચાયેલાં બીજાં સઘળાં ભાષ્યો કરતાં આજે પણ વિદ્વાનોમાં વધારે પ્રમાણિક ગણાય છે. તેણે તે ભાષ્ય સિવાય શ્રૌતસ્માર્ત્તકર્મના અન્ય અનેક સ્વતંત્ર ગ્રંથો રચ્યા છે.

નરસિંહ મેહેતાના શામળદાસનો વિવાહ નામના કાવ્ય ઉપરથી જણાય છે કે ઇ. સ. ના ૧૫ મા સૈકામાં વડનગર જેનું મૂળ નામ આનંદપુર અથવા નગર હતું, તે બદલાઇને વડનગર નામ પડ્યું હતું. અરસામાં નાગરો ગુજરાતનાં નાનાં રાજ્યોમાં જઇને રહ્યા હતા. છતાં વડનગરની જાહોજલાલી જરાપણ ઓછી થઇ ન હતી. ઇ. સ. ના ૧૫ અને ૧૬ મા સૈકામાં થઈ ગયેલા અચલદ્વિવેદી અને નારાયણના ગ્રંથો ઉપરથી જણાય છે કે વડનગરના નાગરો વેદવિદ્યામાં કુશલ હતા, એટલુંજ નહિ પણ શ્રૌતાસ્માર્તકર્મના અનુષ્ઠાનમાં એટલા બધા ચુસ્ત હતા કે આખું વડનગર યજ્ઞના ધુમ્રથી જ છવાયેલું રેહેતું હતું, કેટલાક નાગરો તો યોગના પણ સંપૂર્ણ અભ્યાસી હતા અને યોગદ્વારાએ અપૂર્વ સિદ્ધિઓ મેળવતા હતા. ઈ.સ. ૧૫૨૦ માં ચિતોડના રાણા સંગે વડનગરના નાગરોની સમૃદ્ધિથી લોભાઇને તે શેહેર લુટવાનો પ્રયત્ન કર્યો હતો, પરંતુ નાગરોના બ્રહ્મતેજથી અંજાઇ જઈ વડનગરને ન લુટતાં વિશલ નગર લુટ્યું હતું.[૧૮] ઇ. સ. ૧૫૨૬ માં જૂનાગઢના મુસલમાન સુબાના મંત્રીઓ કૃષ્ણદાસ અને તેનો પુત્ર સોમનાથ હતા.[૧૯] ઇ. સ. ૧૫૪૪ માં રાજપીપળાના ગોહિલ રાજા પૃથુ-રાજનો મંત્રી વચ્છત્રવાડી હતો. ઈ. સ. ૧૫૭૨—૭૩ મા અકબર બાદશાહ જયારે ગુજરાત જીતવા આવ્યો હતો ત્યાર ગોધાના નાગરગૃહસ્થ શિવદાસના પુત્ર સોમજી દેશાઇએ શીહોરના ગોહીલ રાજા અને બાદશાહ વચ્ચે સમાધાની કરાવી, ગોધાબંદર બાદશાહને અપાવ્યું હતું. તેના બદલામાં બાદશાહે સોમજી દેશાઇની દેશાઇગિરિ વધારી આપી કેટલાક ગામો ઇનામમાં આપ્યા હતા. પરંતુ તે અરસામાં નાગરોનો ખરો પ્રભાવ તો ક્ષાત્રતેજમાં નહિ પણ

गीर्तवाद्यरतिनर्त्तनदक्षे द्वे सुते जनयति स्म सुरूपे ॥ ३ ॥
हांसूजासूसंज्ञिते द्वे भगिन्यौ वापीमेतां कारयामासतुस्ते ॥
जाने रंभा मेनका नाकलोकात् श्रीसोमेशं सेवितुं भूमिमास्ते ॥

---

૧૭ મદન મેહેતો વડનગરમાં રેળે, અધિપતિ રાયનો કહાવે નામી. નૃસિંહ મેહેતા કૃત કાવ્યસંગ્રહ પૃ. ૭૮

૧૮ મીરાતે સીકંદરીનું અંગ્રેજી ભાષાન્તર, પૃ. ૧૧૦

૧૯ ઉનાના મોટા તલાવનો શિલાલેખ, ત્રિમાસિક, પુ. ૫ અં. ૩, પૃ. ૫૪

બ્રહ્મવર્ચસમા જ ઝળકી રહ્યો હતો, સ્માર્તકર્મના નિબંધો રચનાર અચયાઢ્વેદી, કાત્યાયન, શ્રૌતસૂત્ર ઉપર ટીકા લખનાર રામચંદ્ર યાજ્ઞિક, શ્રૌતસ્માર્ત કર્મોના ગ્રંથો ઉપર ભાષ્યો લખનાર વિશ્વનાથ, શાંખાયન ગૃહ્યસૂત્રની ટીકા લખનાર નારાયણ, વેદવેદાંગો ઉપર ભાષ્યો લખનાર તથા મંત્રશાસ્ત્રના ગ્રંથો લખનાર મહીધર અને વૈદક ગ્રંથ લખનાર તે મહીધરનો પુત્ર કલ્યાણજી વગેરે થઈ ગયા છે નારાયણે ગૃહ્યદીપક નામના ગ્રંથમા પોતાના વંશનો ઇતિહાસ લખતા લખ્યુ છે કે-તેના પૂર્વજો ગુજરાતમા શ્રીપાલલા, ગામમા રહેતા હતા મૂળ પુરૂષ ચંડાશુના પુત્ર વામનના આખા કુટુંબનો મુસલમાનોએ નાશ કરવાથી તે, (આશરે ઇ. સ ૧૪૬૦ મા) નાગપુર રેહેવા ગયો હતો, અને ત્યા કોઇ નાગર કન્યા સાથે તેણે લગ્ન કર્યા હતા વામનનો પ્રપૌત્ર નીલકંઠ મદ્રાસ ઇલાકામા રવિપુર ગામમા રેહેવા ગયો હતો, અને ત્યાના તેલિંગ બ્રાહ્મણો પાસેથી વેદાભ્યાસ કર્યો હતો આ ઉપરથી, તે અરસામા, નાગરો મધ્ય પ્રાંતમા અને, મદ્રાસ ઇલાકામા જઇને વસ્યા હતા, એમ સાબીત થાય છે તે સમયમા રજપુતાના ગામ જાલોરના નિવાસી પદ્મનાભે, ગુજરાતિ ભાષામા કહાનડે પ્રબંધ નામનું કાવ્ય લખ્યુ છે

ઇ. સ ના ૧૭ મા સૈકામા નાગરોને મુગલ બાદશાહ જહાંગીરનો અને ઉદયપુરના રાણાનો આશ્રય મળ્યો હતો ઇ સ ૧૬૨૭ મા ત્રવાડી શ્રીરામ નામનો નાગરગૃહસ્થ સુરતના નવાબનો મહા મંત્રી હતો પરંતુ નાગરોનો ખરો ઇતિહાસ તો ઈ સ ૧૮ મા સૈકાથી પ્રકાશમા આવ્યો છે ઇશ્વરદાસ નામના પાટણના નાગર ગૃહસ્થે દિલ્હીના બાદશાહ ઔરંગઝેબનો સંપૂર્ણ વિશ્વાસ મેળવ્યો હતો ઔરંગઝેબે જોધપુર ખાલસે કર્યા પછી તે પ્રગણાનો તેને મુલ્કી અધિકારી બનાવ્યો હતો છતા બાદશાહના કટ્ટા શત્રુ દુર્ગાદાસ રાઠોડની પણ તેના ઉપર તેટલી જ મમતા હતી. ઇશ્વરદાસે દુર્ગાદાસ રાઠોડની બાદશાહ સાથે સુલેહ કરાવી હતી તેની સેવાથી પ્રસન્ન થઇને બાદશાહે તેને ૨૫૦ સ્વારોનો મનસબ બનાવ્યો હતો. વૃદ્ધાવસ્થામા વાનપ્રસ્થાશ્રમ ગાળતા ઇશ્વરદાસે ઔરંગઝેબ બાદશાહની કારકીર્દિનો ફારસી ભાષામા એક અત્યુત્તમ ઇતિહાસ બનાવ્યો છે

ઔરંગઝેબ બાદશાહના મૃત્યુ પછી મુગલાઇ છિન્નભિન્ન થવા લાગી હતી એક પછી એક દિલ્હીના બાદશાહો નિર્બળ આવતા જવાથી તેઓના સરદારો સ્વતંત્ર થઇ જતા હતા તેવામા નાગરોએ પડી ભાગતી બાદશાહીને પોતાથી બનતો ટેકો દઇને એટલી બધી નિમકહલાલી બતાવી હતી કે મુસલમાન ઇતિહાસકારોએ તેઓની મુક્ત કંઠે સ્તુતિ કરી છે. ઇ સ ૧૭૧૪ મા ફરૂખશીયર બાદશાહે કાશીનિવાસી, ભવાનીશંકરને આગ્રાનો ફોજદાર નીમ્યો હતો આ સમયે ગુજરાતમા પણ બાદશાહ તરફના સુબાઓ અંદર અંદર કલહ કરતા હતા મરેઠાઓ તે સંધિનો લાભ લઇને ગુજરાત પચાવી પડવાને પ્રયત્ન કરવા લાગ્યા. તે કારણથી નાગરોને બુદ્ધિબળ અને શરીરબળ બતાવવાની ભારે તક મળી ગઇ તે સમયમા કેટલાક નાગરો મુસલમાન સુબાઓની નોકરીમા અને કેટલાક નાગરો મરેઠાઓની નોકરીમા જોડાયા ઇ સ ૧૭૩૯ મા દીલ્હીના બાદશાહના મોટા અધિકારી મીર ઇસ્માલના ખાનગી કાર્યભારી ભવાનીદાસને પિલાજી ગાયકવાડે મંત્રી અને સેનાપતિ નીમ્યો હતો મુસલમાન સુબાઓ સામે લડવામા તેમજ કાઠિયાવાડમા ગાયકવાડની સત્તા સુસ્થાપિત કરવામા તેણે જે રણશૌર્ય અને રાજનીતિ કુશલતા દર્શાવી હતી, તેના

બદલામાં ગાયકવાડે તેને રૂ. ૬૦૦૦૦) ની વતનદારી કાઠિયાવાડમાં અમરેલી વગેરે ગામોમાં આપી હતી. પરંતુ ઇ. સ. ના ૧૮ માં સૈકામાં નાગરજ્ઞાતિનો હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમાં ઉજ્જવળ યશ અમર કરી જનારા તો માંગરોળના નાગરો છબીલારામ, તેના ભાઇ ગિરધર બહાદૂર અને છબીલારામના પુત્ર દયાબહાદૂરજ હતા. ઇ.સ. ૧૭૧૦-૧૧ માં છબીલારામનો ભાઇ દયાળ બહાદૂર દિલ્હીના બાદશાહ બીજા બાહાદૂરશાહના અમીર અઝીમ ખુશાલખાનનો મુલ્કી અધિકારી નીમાયો હતો. બહાદૂરશાહના પુત્ર ફરૂખશીયરને દિલ્હીની ગાદી લેવામાં દયાળબહાદૂરના ભાઇ છબીલારામે મદદ કરવાથી તેણે તેને પાંચ હજારી સેનાનો મનસબ બનાવી આગ્રા અને અયોધ્યાની સુબાગિરિ આપી હતી. મહમદશાહ બાદશાહના વખતમાં નિઝામ-ઉલમુલ્ક બાદશાહની સામે બંડ ઉઠાવીને દિલ્હી લેવાને આવતો હતો, ત્યારે રજપૂતાનાના રાજાઓની એકત્ર સેનાઓની સરદારી લઇને છબીલારામ તેની સામે થયો હતો. બાદશાહ મહમશાહે તેને તે ઉપરથી રાજાબહાદૂરનો ઇલ્કાબ આપ્યો હતો, અને તેની સલાહથી હિંદુઓ ઉપરથી ઝઝીયા વેરો કાઢી નાંખ્યો હતો. (ઇ. સ. ૧૭૧૯). માળવાના મુસલમાન સુબાએ ત્યાં ગેરવ્યવસ્થા કરી નાંખવાથી બાદશાહે છબીલારામના ભાઇ ગિરિધર બહાદૂરને માળવાનો સુબો બનાવી મોકલ્યો હતો. તે પ્રસંગે તેણે ઉજ્જયિનીની ફરતો મજબૂત કિલ્લો બંધાવ્યો અને મરેઠા સરદારો ચિમનાજી પંડિત અને ઉદાજી પરમારનો પરાભવ કર્યો. ફરીથી હોલ્કરની સામે લડતાં તેણે પોતાના સ્વામી માટે રણસંગ્રામમાં પ્રાણાર્પણ કર્યું હતું. તેની જગોએ બાદશાહે છબીલારામના પુત્ર દયાબહાદૂરને મોકલ્યો. નિઝામ-ઉલ-મુલ્કની ઉસ્કેરણીથી મરેઠાઓએ માળવા જીતી લેવાને પુનઃ ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો; માળવાના સઘળા તાલુકદારોને લાલચ આપી પોતાના પક્ષમાં લીધા, અને રાજા દયાબહાદૂર ઉપર પણ તે યુક્તિનો પ્રયોગ કરતાં જ્યારે ફાવ્યા નહિ ત્યારે બાજીરાવ પેશવા અને હોલ્કર પોતે પ્રચંડ સેના લઇને માળવા ઉપર ચડી આવ્યા. માળવાના તાલુકદારો ફરી બેઠા હતા, અને રાજા દયાબહાદૂરે દિલ્હીથી વધારે લશ્કરની મદદ મગાવ્યા છતાં, તે મદદ તેને આવી ન હતી, છતાં માત્ર ૨૦૦૦ સૈનિકો સાથે તે મરેઠાઓની ભારે સેના સામે ધાર અને અંજાર વચ્ચે તર્લા ગામ પાસે પર્વતોની તળાટીનો માર્ગ રોકીને અડગ ઉભો રહ્યો, અને મરેઠાઓ સામે થર્મોપલીના જેવું ઉગ્ર યુદ્ધ કર્યું. મરેઠાઓ અસંખ્ય સેના છતાં જ્યારે ફાવ્યા નહિ, ત્યારે કોઇ નિમકહરામ તાલુકદારે પર્વતની પાછળથી જવાનો માર્ગ બતાવતાં મરેઠાઓનું ૧૨૦૦૦ યોદ્ધાઓનું સૈન્ય દયાબહાદૂરની પછવાડે મેદાનમાં આવી, તેને ઘેરી લીધો. છતાં પણ પોતાનાં સઘળાં માણસો કપાઇ જતાં સુધી આ શુરવીર નાગરવીરે સ્પાર્ટનવીર લીયોનીડાસની પેઠે રણસંગ્રામમાં ઝઝુમીને છેવટે પોતાના રાજાને માટે પોતાના કાકાની માફક તેજ સ્થળે પોતાના પ્રાણની આહુતિ આપી.

મરેઠાઓ આ વિજયથી ઉત્તેજિત થઇને ગુજરાતનાં ગામો લુટવા લાગ્યા. ઈ. સ. ૧૭૨૫ માં મરેઠા સરદાર અંતાજી ભાસ્કરે ઇડર તરફથી આવીને વડનગરને ઘેરો ઘાલ્યો. ત્યાંના શ્રીમંત નાગરોએ ગુજરાતના સુબા સરબુલંદખાનની મદદ માગવા છતાં, તેણે મદદ નહિ આપ્યાંથી મરેઠા સરદારને ચાર લાખ રૂપીઆ આપી પાછો કાઢ્યો. તે સમયે સુરતના નવાબ રૂસ્તમઅલી પાસે કૃપાશંકર નામનો સેનાપતિ હતો. તેણે મરેઠા સરદાર કંતાજી કદમબાંડેને સુરત આગળ હરાવ્યો હતો. કંતાજી કદમબાડેએ તેનું વેર લેવાના ઇરાદાથી ઇ. સ. ૧૭૨૬ માં વડનગરને ફરી ઘેરો ઘાલ્યો, નાગરોનો પરાજય કર્યો, વડનગર લુટ્યું અને બાળી નાંખ્યું.

નાગરો મરેઠાઓના ત્રાસથી નાશીને કાઠિયાવાડ અને રજપૂતાનામાં ગયા થોડા ઘણા ત્યાં રહ્યા, તેઓને પણ મરેઠાઓએ જંપીને બેસવા દીધા નહિ ઇ સ ૧૭૭૫ મા તેજ કતાજી અને હોલ્કરે મળીને દાતા ગામ લુટ્યું દાતામા વડનગરા નાગરો રહેતા હતા, તેઓ ડુંગરોમા નાશી જતા હતા, તેઓને પણ મરેઠાઓએ માર્ગમા પકડી પાડી લુંટી લીધા આ બનાવથી વડનગર નાગરોથી ખાલી થઇ ગયું, અને ફરીથી તેમા તેઓનો જમાવ થવા પામ્યો નથી

એક તરફ પેશવાના સરદારે અને હોલ્કરે નાગરોની પાયમાલી કરી નાખી, ત્યારે બીજી તરફ ગાયકવાડે તેઓની ખરી કિમ્મત પીછાની હતી ઇ સ ૧૭૪૦ ના અરસામા જૂનાગઢના નાગરગૃહસ્થ ભાણજીભાઇ દામાજી ગાયકવાડના મંત્રી અને મુખ્ય સલાહકાર હતા ભાણજીભાઇએ સન્યસ્ત ધારણ કરી નોકરીનું રાજીનામું આપ્યાથી તેની જગ્યાએ ગાયકવાડ સરકારે ગોવાભાવનગરના દાસકુટુંબના મૂળ પુરૂષ રણછોડદાસને નીમ્યા ઈ સ ૧૭૬૮ મા દામાજી ગાયકવાડનું મૃત્યુ થયા બાદ ગાદીને માટે ઉઠેલી ખટપટમા રણછોડદાસ દામાજીના ખરા વારસ ફતેહસિંહજીના પક્ષમા રહ્યા અને તેઓને ગાદી અપાવવામા સફળ થયા ફતેહ સિંહ ગાયકવાડને અંગ્રેજ સરકાર સાથે પણ વૈમનસ્ય થયું હતું, તેનું પણ તેઓએ ઉભયપક્ષના વિશ્વાસથી સમાધાન કર્યું હતું તેજ અરસામા જૂનાગઢમા જગન્નાથ ઝાલા દીવાનપદે હતા, જેઓની સેવાના બદલામા નવાબ સાહેબે તેઓને એક ગામ ઇનામમા આપ્યુ હતું

અઢારમા સૈકામા હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસમા નામ અમર કરી જનારા જેમ રાજા છબીલરામ અને તેઓના ભાઇ તથા પુત્ર થઇ ગયા, તેમ તેજ સમયાન્તરમા જૂનાગઢના રાજ્યમા અમરજી દીવાન અને તેઓના પુત્ર રણછોડજી દીવાન તથા ભાવનગરના રાજ્યમા રૂપજી દેશાઇ અને સોમજી દેશાઇ થઈ ગયા છે અમરજી દીવાને બાબીકુળનો પ્રતાપ આખા કાઠિયાવાડ ઉપર વિસ્તાર્યો, ત્યારે રૂપજી દેશાઈ અને સોમજી દેશાઇએ ભાવનગરના રાજા વખ્તસિંહજીની સેવામા રહીને ભાવનગરના રાજ્યનો પૂરેપૂરો વિસ્તાર કર્યો હતો

ઇ સ ના ૧૮ મા સૈકાના ઉત્તરાર્દ્ધમા ખંભાતના નવાબ મોમીનખાનનો દીવાન અને સેનાપતિ શંભુરામ કરીને હતો શંભુરામની સ્વામીભક્તિ, વીરતા અને રાજકાર્યદક્ષતા રાજા દયાબહાદૂરથી ઉતરે તેવા ન હતાં મોમીનખાનને એક તરફથી મુસલમાન સરદારો સામે અને બીજી તરફથી મરેઠાઓ સામે ટક્કર ઝીલવાની હતી રયાથી રાજસત્તાના અભાવે કોળીઓ અને બીજાનો ઉપદ્રવ પણ અસહ્ય થઇ પડયો હતો મોમીનખાને શંભુરામની મદદથી જ અમદાવાદ સર કર્યું અને ત્યાના વસ્તીવાળા લોકોને મેહેવાસીઓના ત્રાસથી મુક્ત કર્યા તેવામા બાલાજીરાવ પેશવાએ સદાશિવ રામચંદ્રને અને દામાજી તથા ખંડેરાવ ગાયકવાડને અમદાવાદ તાબે કરવા મોટી સેના સાથે મોકલ્યા, તેઓએ અમદાવાદને ઘેરો ઘાલ્યો અને આખા વર્ષ સુધી છુટક છુટક યુદ્ધો કર્યા છતા જ્યારે તેઓના સઘળા પ્રયત્નો નિષ્ફળ થયા, ત્યારે શંભુરામને ફોડવાનો પ્રયત્ન પણ અજમાવી જોયો શંભુરામમા ખરૂં નાગરત્વ હતું તે જાણતો હતો કે મોમીનખાનના લશ્કરનો મોટો ભાગ નાશ પામ્યો છે, ભુખમરાથી અવશિષ્ટ સેનામાં તેમજ શેહેરની વસ્તિમા સંપૂર્ણ અસંતોષ ફેલાયો છે, છતા તે સ્વામીભક્તિમાંથી અને કર્તવ્યપણામાંથી જરા પણ વિચલિત થયો નહિ મરેઠાઓની અધમ માગણીના પ્રત્યુત્તરમાં તે કિલ્લામા રહેલા લશ્કરને લઇને એકદમ બહાર નીકળી પડયો અને મરેઠાઓ ઉપર અકસ્માત્ ધસારો કર્યો તેની આવી શુદ્ધ નિષ્ઠાથી ઈશ્વરે તેને તે સમયે તો વિજય આપ્યો ખરો,

પરંતુ અંતે મરેઠાઓની પ્રચંડ સેના સામે તેનાથી વધારે વખત ટકી શકાયું નહિ. મોમીખાન પણ નિરાશ થઇ ગયો અને અમદાવાદ તેમજ શંભુરામને મરેઠાઓને સોંપી દેવાની શરતે સંધિ કરી. મરેઠાઓ શંભુરામને તથા તેના આખા કુટુંબને કેદી બનાવી વડોદરે લઇ ગયા, ત્યાથી તેઓને પુને મોકલાવી દીધાં. પુનામાં શંભુરામને પેશવાની મોટી સેનાનો અધિપતિ બનાવી નિઝામની સેના સામે લડવા મોકલ્યો. તેણે તે પ્રસંગે નિઝામની સેના સાથે અનેક યુધ્ધો કર્યાં અને નિઝામે પેશવાના જેટલા કિલ્લા લીધા હતા, તે સઘળા પાછા હસ્તગત કર્યા. આથી પ્રસન્ન થઇને પેશવા સરકારે શંભુરામને મોટા માન સાથે ગાયકવાડના મંત્રી અને સેનાપતિ તરીકે વડોદરે મોકલ્યા. શંભુરામના મૃત્યુ પછી તેના પુત્ર નભુલાલે પણ ગાયકવાડ સરકારના સેનાપતિ તરીકે પોતાના પિતાના જેવાં પરાક્રમોથી અક્ષય્ય કીર્તિ સંપાદન કરી છે. અદ્યાપિ પર્યન્ત શંભુરામના વંશજો ઉત્તરોત્તર ગાયકવાડ સરકારની સેવા કરે છે અને ગાયકવાડ સરકારે પણ તેઓના પૂર્વજોએ કરેલી પીછાન કરવામાં કદિપણ વિસ્મરણ કર્યું નથી.

કેટલાક હસ્તલિખિત પુસ્તકો ઉપરથી જણાય છે કે તેજ અરસામાં નાગરોને જયપુરના મહારાજા સવાઈ માધવસિંહનો આશ્રય મળ્યો હતો, અને નાગરો જયપુર તથા અંબરમાં જઇને વસ્યા હતા.[૨૦]

ઈ. સ. ના ૧૭ મા સૈકાથી હિંદુસ્થાનના સાક્ષરોએ સંસ્કૃત ભાષાને વળગી ન રહેતાં, માતૃભાષામાં પોતપોતાની કલમનો ઉપયોગ કરવા માંડ્યો હતો. છતાં સત્તરમા સૈકામા કાશી નિવાસી દેવભદ્ર પાઠકે તો શ્રૌતસ્માર્ત્ત ગ્રંથો ઉપર અનેક ભાષ્યો અને ટીકાઓ તેમજ વેદાન્તના સુપ્રસિદ્ધ ગ્રંથ, વેદાન્તસાર ઉપર સુબોધિની નામની ટીકા સંસ્કૃતમાં લખી છે. તે સમયે ગુજરાતમાં ખંભાતના નિવાસી શિવદાસ અને વિષ્ણુદાસ, પાટણના નિવાસી વિશ્વનાથ જાની અને સુરતના શિવાનંદ તેમજ કાઠિયાવાડમાં દેવીદાસ અને તેના પુત્ર હરિભદ્ર, કાલીદાસ અને ત્રિકમદાસ તથા મનોહર સ્વામી ગુજરાતી ભાષામા જ્ઞાન, ભક્તિ અને સાહિત્યના રસિક અને લોકપ્રિય કાવ્યો રચીને સંસ્કૃત વિદ્વાનો સાથે સ્પર્ધા કરવા લાગ્યા હતા. જૂનાગઢના રણછોડજી દીવાને તો ફારસી ભાષામાં ઇતિહાસના અને બીજા ઉત્તમ ગ્રંથો રચ્યા છે. પરંતુ અઢારમા સૈકાને કીર્તિપ્રભાવથી જ્યોતિર્મય કરનાર તો સાઠોદરા નાગર દયારામભાઇ જ છે, જેનો વાણીમય અક્ષરદેહ ગુજરાતી ભાષાના અસ્તિત્વ સુધી કદિ પણ નિસ્તેજ થઈ શકે તેમ નથી. તે સમયમા શંભુરામના પુત્ર નભુલાલના પરાક્રમોનો ઝંકાર કરનાર શોભારામ કવિએ અને તેના પૂર્વજ આદિતરામ કવિએ વ્રજભાષામાં પ્રતિભાશાલી કાવ્યો રચ્યા છે.

ઇ. સ. ૧૯ મા સૈકામા બ્રિટિશ સરકારની સામ્રાજ્યસત્તા સર્વત્ર સુસ્થાપિત થવા લાગી હતી. જેઓ શસ્ત્રની સાહાય્યથી રણક્ષેત્ર ઉપર આત્મબળની કસોટી કઢાવતા હતા, તેઓને શસ્ત્રો ફેંકી દઇ કલમ ધારણ કરવાની આવશ્યકતા પડી હતી. નાગરો તો પ્રકૃતિએ જ કલમના વિલાસી હતા, એટલે આ શાંતિનો સમય તેઓને પોતાનું ખરૂં સ્વરૂપ—ખરૂં નાગરત્વ દર્શાવવાને માટે બહુ અનુકૂળ થઈ પડ્યો. હિંદુ રાજ્યકાળમાં પ્રજા અને રાજા વચ્ચે તથા મુસલમાન અને મરેઠાઓના સંક્ષોભસમયમા નાનાં નાના દેશી રાજ્યો અને સામ્રાજ્ય વચ્ચે

૨૦ ત્રિમાસિક પુ. ૧૦, અં. ૩, પૃ. ૯૩-૯૪.

મધ્યસ્થ રહી, ઉભય પક્ષોનો વિશ્વાસ સંપાદન કરી, ઉભયના હિતો સાચવવામાં જેમ તેઓએ પોતાનું બુદ્ધિચાતુર્ય વાપર્યું હતું, અને તેમ છતાં પણ પોતાના ગજા માટે–પછી તે સર્વોપરિ સમ્રાટ્ હોય કે નાનામાં નાનો તાલુકદાર હોય, તેઓને માટે પણ પ્રાણાર્પણ કર્યું હતું, તેમ હવે અધિક બુદ્ધિશાળી બ્રિટિશ મુત્સદીઓ સાથે નાના મોટા રાજાઓના હિતોનું રક્ષણ કરવામાં તેઓને બુદ્ધિયુધ્ધો કરવાના અનેક પ્રસંગો પ્રાપ્ત થયા હતા ઇ સ ૧૮૨૪ ના અરસામાં સિંધિયા સરકારના મંત્રી બળવંતરાય મુનશીએ તેવી જ રીતે તેઓની અમૂલ્ય સેવા કરી હતી, જેના બદલામાં તેઓને સાત ગામો ઇનામમાં મળ્યા છે, જે હજુ પણ તેઓના વંશજોના કબજા ભોગવટામાં છે ગુજરાત અને વિશેષત કાઠિયાવાડનો તે સમયનો ઇતિહાસ તો નાગરજ્ઞાતિનો જ ઇતિહાસ છે કાઠિયાવાડના જુદાજુદા દેશીરાજ્યોની જે સ્વતંત્રતા સચવાઇ રહી છે, છિન્નભિન્ન છુટાછુટા રજકણોમાંથી જેઓ મેઘરૂપો પ્રાપ્ત કરી જાહોજલાલી ભોગવવાને સમર્થ થયા છે, તે સર્વનું નિમિત્તકારણ નાગરજ્ઞાતિ હતી, એમ કહીએ તો બિલકુલ અતિશયોક્તિ નથી દેશી રાજ્યોના હિતો સાથે નીડરતાથી ચીવટપણે વળગી રહ્યા છતાં, તેઓએ બ્રિટિશ સરકારની મમતા અથવા વિશ્વાસમાં ખામી આવવા દીધી નથી કાઠિયાવાડના સંપૂર્ણ અનુભવી પોલીટીકલ એજન્ટ કર્નલ હંટર સાહેબે એક પ્રસંગે કહ્યું છે કે–" નાગર બ્રાહ્મણો બ્રિટિશ સરકારના એટલા બધા નિકટના સંબંધમાં આવેલા છે કે તેને લીધે તેઓની બ્રિટિશ રાજ્ય તરફની રાજ્યભક્તિ તદ્દન અડગ જ રહી છે અને બ્રિટિશ સરકારના આશ્રય નીચે હિંદુસ્થાનની અભિવૃદ્ધિ અને ઉન્નતિ કરવામાં તેઓ પોતાથી બનતું કર્યા વિના રહેશે નહિ "[૨૧]

આ સમયાન્તરમાં જુદા જુદા દેશી રાજ્યોમાં અને ખુદ બ્રિટિશ રાજ્યમાં એટલા બધા નાગરગૃહસ્થોએ પોતાની પ્રતિભા દર્શાવી છે કે તે સઘળાઓનું દિગ્દર્શન આ સ્થળે કરાવવું, તે અશક્ય જ છે તેમ છતાં કચ્છના રાવને બ્રિટિશ સરકાર સાથે કાયમની મૈત્રી કરાવી આપનાર લક્ષ્મીદાસ દીવાન, જૂનાગઢના અનંતજી દીવાન તથા ગોકુળજી ઝાલા, ભાવનગરના પરમાનંદદાસ તથા આખા હિંદુસ્તાનમાં અને હિંદુસ્થાનની બહાર પણ જેઓની અપ્રતિમ કીર્તિ ઝગઝગી રહી છે તેમજ જેઓને પ્રોફેસર મેક્ષમ્યુલર જેવાએ કાઠિયાવાડના 'મહાન્ વૃદ્ધાત્માનું' ઉપનામ આપ્યું છે, તેવા ગૌરીશંકર ઉદયશંકર ઓઝા, જામનગરના લાલાણુચ તથા મોતીસુચ, ગોંડળ અને વઢવાણનો એકસાથે કાર્યભાર કરનાર દુર્લભજી મૂળશંકર–એઓના નામો તો કચ્છ કાઠિયાવાડના ઇતિહાસમાંથી કદિપણ ભુંસાઇ જાય તેવ નથી ગુજરાતમાં દેશીરાજ્યો અને બ્રિટિશ સરકારના વાંધાઓનું ઉભયના સંતોષપૂર્વક સમાધાન કરવામાં નાગરોએ ઓછો ભાગ લીધો નથી તે સઘળાઓમાં અમદાવાદના સુપ્રસિદ્ધ ભોળાનાથભાઇના પિતા સારાભાઇ અને તેઓના પૂર્વજોએ ગાયકવાડ સરકારની જે અમૂલ્ય સેવા બજાવી હતી, તેનો યોગ્ય બદલો તે સરકાર તરફથી તેઓને મળ્યા વિના રહ્યો નથી છેવટ ઘણા કટોકટીના મામલામાં ગાયકવાડના રાજ્યહિતનું યથાર્થ સંરક્ષણ કરનાર દીવાન મણિભાઇ જશભાઇની સર ટી માધવરાવ જેવાએ પણ મુક્ત કંઠે પ્રશંસા કરી છે[૨૨]

---

૨૧ Journal of the Society of Arts, No 3115, Vol LXI, February 1913, p 402

૨૨ ત્રિમાસિક, પુ ૧૦ અ ૨, પૃ ૪૦

બ્રિટિશ સામ્રાજ્યનો પાયો દૃઢ થતાંની સાથે જ આખા દેશમાં શાંતિ પથરાઇ ગઇ હતી. હિંદુઓ અને મુસલમાનો પરસ્પર સ્પર્ધાનો ત્યાગ કરી પ્રાપ્ત સ્થિતિનાં કારણોનું નિરીક્ષણ કરવા લાગ્યા, અને તેને પરિણામે પ્રવૃત્તિના એકેએક ક્ષેત્રમાં જાગૃતિ વ્યાપી ગઇ. બંગાળામાં રાજા રામમોહનરાયે નવીન યુગની સ્થાપના કરી જે અગ્નિ પ્રકટ કર્યો, તેની જવાળા દક્ષિણમાં થઇને ગુજરાતમાં પણ આવી પોહોચી. ગુજરાતમાં સંસારસુધારાનો પ્રથમ ઝુંડો ઉઠાવનારાઓમાં સુરતના નાગરબ્રાહ્મણ મહેતા દુર્ગારામ મંછારામ, કવિ નર્મદાશંકર અને મહીપતરામ રૂપરામ હતા. મહીપતરામ રૂપરામે તો જાતિભોગ આપીને પણ ગુજરાતિઓને માટે પરદેશનાં દ્વારો ઉઘાડી નાખ્યાં; ભોળાનાથ સારાભાઇએ ઉપનિષદ્‌ધર્મનો સ્વીકાર કરી સમયને અનુકૂળ વિશુદ્ધ ધર્મનો પ્રચાર કરવા સંપૂર્ણ પ્રયત્ન કર્યો. સામાજિક રીવાજોની વિશુદ્ધિ કરવામાં રાવ બહાદૂર લાલશંકર ઉમિયાશંકરે પોતાનું નિખિલ જીવન સમર્પણ કર્યું હતું. પરંતુ તે સમયમાં બુદ્ધિક્ષેત્રમાં પણ નાગરોએ ઓછો ભાગ લીધો નથી. ઇંગ્લાંડ સાથે નિકટ સંબંધમાં આવતાં ઇંગ્રેજી સાહિત્યનો અભ્યાસ થવા માંડયો. તેને પરિણામે દેશીય સાહિત્યમાં પણ સંસ્કૃતિ થવા લાગી. ગુજરાતિ ભાષામાં નવી પદ્ધતિ પ્રમાણે શિષ્ટ ગદ્ય લખવાનો પાયો નાંખનાર કવિ નર્મદ જ છે; પ્રથમ કોષકાર તરીકે, પ્રથમ પૌરાણિક કોષ રચનાર તરીકે અને સ્વદેશના પ્રાચીન અને મધ્યકાલીન ઇતિહાસ સાથે જગતના ઇતિહાસનો પ્રથમ સ્વાદ ચખાડનાર તરીકે કવિ નર્મદાશંકરે પોતાનું નામ ગુજરાતિ ભાષામાં અમર કરી મુકયું છે. જેમજેમ વખત જતો ગયો, તેમતેમ ધર્મવિચારમાં અનેક સંક્ષોભો અને વિપ્લવો થવા લાગ્યા. તેવા સમયમાં વેદાન્તનું ખરૂં રહસ્ય ગુજરાતિ ભાષામાં ઉતારનાર અને તેને જનપ્રિય કરનાર સાક્ષરવર્ય મનઃસુખરામ સૂર્યરામ અને મણિભાઇ નભુભાઇનાં નામોમાં હજુ પણ ઉમેરો થવા પામ્યો નથી. તે સાથે સાક્ષરજીવનનું રહસ્ય પ્રકટ કરનાર, તેનું વિશુદ્ધ સ્વરૂપ પોતાના જીવનથીજ પ્રત્યક્ષ કરી બતાવનાર અને આદર્શનવલગ્રંથાવલીથી આખા હિંદુસ્થાનમાં પોતાનાં કીર્તિકિરણો પ્રકટાવનાર સાક્ષરોત્તમ ગોવર્દ્ધનભાઇનું નામ પણ ગુજરાતિ ભાષાના અસ્તિત્વ સુધી અમર જ રેહેશે, એમા કંઇ શંકા નથી. નાગરોએ એ પ્રમાણે ગુજરાતિ વાઙ્મયની સેવા કરી છે, તેમ સંસ્કૃત વાઙ્‌મયનો કેવળ ત્યાગ કર્યો નથી. મોરબીના શીઘ્રકવિ શંકરલાલ મહેશ્વરે મહા મહોપાધ્યાયની પદવી સંસ્કૃત વાઙ્‌મયની સેવાથીજ મેળવી છે.

અલબત, સમય વિદ્યુતના વેગે બદલાતો જાય છે; જૂનો ક્રમ બદલાઇ તેનું સ્થળ નવો ક્રમ લે છે. છતા જે નાગરજ્ઞાતિની નસોમાં બ્રહ્મત્વનું રક્ત હજાર પંદરસેં વર્ષોથી વહેતું રહ્યું છે, તે નાગરજ્ઞાતિ ગમે તેવી પરિસ્થિતિમા પણ પોતાના પરંપરાગત વારસાનો ત્યાગ કરે તેમ નથી, એમ પ્રજાના જ હિતમા સકળ જીવન વ્યતીત કરનાર ઝવેરીલાલ ઉમિયાશંકર યાજ્ઞિક, સરદારબહાદૂર ચિનુભાઇ તથા અલ્હાબાદના પંડિત સુંદરલાલે સિદ્ધ કરી આપ્યું છે. આજે પણ બનારસના રાજા માધવલાલ મુનશી, ગુજરાતકાઠિયાવાડમા સર. પ્રભાશંકર દલપતરામ પટ્ટણી, ઓનરેબલ લલુભાઇ સામળદાસ તથા વડોદરાના દીવાન મનુભાઇ નંદશંકર તેમજ સાહિત્યના ક્ષેત્રમાં અપ્રતિમ કીર્તિ પ્રાપ્ત કરનાર અને હિંદુયુનિવર્સિટિના પ્રિન્સીપાલ આનંદશંકર બાપુભાઇ—ઇત્યાદિ નરરત્નોને જે જ્ઞાતિએ ઉત્પન્ન કર્યા છે, તે જ્ઞાતિનું અંતઃસત્ત્વ લેશ પણ ઓછું થયું છે, એમ માનવાને કારણ નથી.

એ પ્રમાણે નાગરજ્ઞાતિનું લગભગ ૧૮૦૦ વર્ષના દીર્ઘકાળનું દિગ્દર્શન છે નાગર જ્ઞાતિનો તેટલા સમયમા આખા હિંદુસ્થાનમા એક છેડેથી બીજા છેડા સુધી વિસ્તાર થઈ જવાથી તેમજ સાધનનો કેવળ અભાવ હોવાથી, તેની ઝાખી રૂપરેખા આલેખવાનું પણ અશક્ય જ છે છતા પણ આ સ્થળે આટલું લાબુ દિગ્દર્શન કરાવવામા નાગરજ્ઞાતિનું યશોગાન કરવુ, તેવો ઉદ્દેશ નથી હિંદુસ્થાનમા એવી અનેક જ્ઞાતિઓ થઇ ગઇ છે, અને હજુપણ હયાત છે કે જે જ્ઞાતિઓએ નાગરજ્ઞાતિ કરતા હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસનું નિરૂપણ કરવામા બહુ અમૂલ્ય ભાગ લીધો છે, તે લક્ષમહાર નથી ઉદ્દેશ માત્ર એટલો જ છે કે જે નાગરજ્ઞાતિની આરંભથી અદ્યાવધિપર્યન્ત દિનપરદિન વૃદ્ધિ, ઉન્નતિ અને વિસ્તૃતિ થતી આવી છે, તે જ્ઞાતિનું મૂળ વિદેશીય હોઇ શકે નહિ, તે બતાવવાનો જ છે પ્રોફેસર રીજજવે અને ડૉન્કેસ્ટરાદિ વિકાસક્રમવાદીઓએ સિદ્ધ કર્યું છે કે હરકોઇ એક જાતિ વિદેશમા જઇને તે દેશની જાતિ સાથે લગ્નસંબંધથી સંતતિ પેદા કરે તો તે સંતતિનો વંશ વૃદ્ધિ પામતો નથી, અને કદાચ પામે તો બહુ નિકૃષ્ટ અવસ્થા ભોગવે છે [23] મધ્ય કાળમા હિંદુસ્થાનમા ધસી આવેલી લગભગ સઘળી જાતિઓના તેવા જ હાલ થયા છે જે શક લોકો કાશ્મીરથી આરંભી નાસિક સુધી પશ્ચિમ હિંદુસ્થાનના એક વખ્ત સ્વામી હતા, તેઓનું નામ માત્ર શિલાલેખો અને શિક્કાઓમા જ રહ્યુ છે એક વખત આખા કાઠિયાવાડ અને ગુજરાતને ઉન્નતિને શિખરે પહોચાડનાર મૈત્રિકો આજે કાઠિયાવાડના એક ખુણામા મેહેરના નામથી સાધારણ ખેડુઓની દશા ભોગવે છે લગભગ અર્ધ હિંદુસ્થાનને જીતી લેનારા ગુર્જરો હાલમા પંજાબ, રજપુતાના અને ગુજરાતમાં નિકૃષ્ટ જ્ઞાતિઓમા વેહેચાઇ ગયા છે ત્યારે નાગરખંડમા લખ્યા પ્રમાણે શિવજીએ ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ પામવાનુ વરદાન આપેલી [24] નાગરજ્ઞાતિની તો ઉત્તરોત્તર વૃદ્ધિ થતી જ આવી છે સમયને અનુસરીને તેઓને ક્ષાત્રતેજનો સ્વીકાર કરવો પડ્યો હતો, સમયને અનુસરીને હજુપણ બ્રહ્મવર્ચસ્‌ને બાધક ઇતર અનેક વેષો તેઓને ભજવવા પડશે પરંતુ વસિષ્ઠ વિશ્વામિત્રાદિ આર્ય ઋષિઓથી ઉતરી આવેલું બ્રહ્મવર્ચસ્ તેઓએ ખોઇ નાંખ્યુ નથી, ઋષિગત બીજતત્ત્વ અખંડિત અને અવિચ્છિન્ન તેઓમા ચાલ્યુ આવ્યુ છે છતા પણ તેજ નાગરજ્ઞાતિનું વિદેશીય મૂળ માનનારાઓ કુદરતના કાયદાનુ જાણી જોઇને અજ્ઞાન બતાવે છે, એમ કહ્યા વિના ચાલે તેમ નથી હજુ પણ તે જ નાગરજ્ઞાતિ સમયને અનુસરવા છતાં ઇષ્ટદેવ હાટકેશ્વરને પોતાના હૃદયાકાશમા સતત રાખ્યા કરશે અને ગમે તેવી સ્થિતિમા, ગમે તેવા સ્થળોમા, તેમજ ગમે તેવા સંયોગોમાં પોતાના નાગરત્વનુ રક્ષણ કર્યા કરશે, તો તે જ હાટકેશ્વર તેઓનો કદિ પણ ત્યાગ કરશે નહિ, તે નિ શસય છે

ઉત્તરાર્દ્ધ સમાપ્ત

---

૨૩ જુઓ પાછળ પૂર્વાર્દ્ધ પૃ ૧૨

૨૪ નાગર ખંડ અ૦ ૧૧૬

तततस्तेषा सुते पौत्रे नृत्प्रिभिश्च सहस्रश ॥
तत्पुर वृद्धिमापन्नं दुर्वाङ्कुरैरिव द्विजा ॥

૧૦ પરિશિષ્ટ.

નાગરોત્પત્તિ સાથે સંબંધ ધરાવનારા શિલાલેખો તથા તામ્રપત્રો.

(ક્ષત્રપરાજા નહપાનના જમાતા ઉષવદાતનો લેખ)

(૧) નાસિકની ગુફાનો નહપાનના જમાઇ ઉષવદાતનો લેખ. આ લેખ ક્ષહરાત ક્ષત્રપ નહપાનના જમાઇ દીનીકપુત્ર ઉષવદાતે કોતરાવેલો છે. તેમાં લખ્યું છે કે-તેણે (ઉષવદાતે) નાસિક જિલ્લામાં ત્રિરશ્મિપર્વત ઉપર એક ગુફા બંધાવી; ત્રણ લાખ ગાયોનું દાન કર્યું; વર્ણુ· શાયા નદી ઉપર પગથીયાનો ઘાટ બંધાવ્યો. દેવસ્થાનોને અંગે તથા બ્રાહ્મણોને સોળ ગામો દાનમાં આપ્યા; પ્રતિવર્ષ એક લાખ બ્રાહ્મણો જમાડતો; પોતાને ખર્ચે સોમનાથ અથવા પ્રભાસપાટણમાં આઠ કન્યાદાનો આપ્યાં; ભરૂકચ્છ (ભરૂચ)માં, માળવામાં આવેલ દશપુરમાં, ગોવર્ધનમા, સોર્પારગ એટલે વસાઇ પાસે આવેલા હાલના સુપારા ગામમાં, ચત્વરો (ચોતરાઓ), ધરો તથા ઉતરવાના સ્થાનો બંધાવ્યાં; વાડીઓ બંધાવી તથા કુવા અને તળાવો ખોદાવ્યાં................એક વર્ષાઋતુમા પોતાના ઉપરિ રાજાની આજ્ઞાથી ઉત્તમ· ભદ્ર જાતિના ક્ષત્રિયો જેઓના ઉપર માલવલોકોએ ચઢાઇ કરી હતી, તેઓને મદદ કરી અને માલવલોકોને હાકી કાઢ્યા; ત્યાંથી તે પુષ્કરોમાં ગયો અને ત્યા સ્નાન કરી ત્રણ હજાર ગાયો તથા એક ગામ દાનમા આપ્યું.

(Epigraphia Indica, Vol. VIII pp. 78–85, તથા દક્ષિણનો પૂર્વ સમયનો ઇતિહાસ, (ગુજરાતિ ભાષાંતર, પૃ. ૨૭)

વલભીપુરના રાજાઓનાં તામ્રપત્રો.

(૨) ઈ. સ. ૫૨૭ વલભીસંવત્ ૨૦૭નું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં હસ્તકવપ્ર (હાથપ) પ્રગણામાં આવેલા કક્કુટ (કુકડ) ગામમાં મહારાજશ્રી ધ્રુવસેન ૧ લાએ અથર્વગોત્રના સચિતિશર્મા નામના બ્રાહ્મણને ૧૦૦ પાદાવર્ત્ત જમીન કુવા સહિત દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે.

સચિતિશર્મા અથર્વવેદી હતો. તેથી કાઠિયાવાડમા અથર્વવેદી બ્રાહ્મણો આટલા બધા વેહેલા આવીને વસ્યા જણાય છે.

હાથપમાં નાગરબ્રાહ્મણોનું અતિ પ્રાચીન નીલકંઠમહાદેવનું મંદિર છે. (Indian Antiquary, 1876 pp. 204–6 તથા પ્રાચીન લેખમાળા ભા. ૧, પૃ. ૧૩).

(૩) ઇ. સ. ૫૪૧ વ. સં. ૨૨૧ નું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં મહારાજશ્રી ધ્રુવસેન ૧ લાએ આનંદપુરનિવાસી બ્રાહ્મણ સ્કંદત્રાત અને ગુહત્રાતને શમીહંબર ગામમા...વાવ ૬ ઇત્યાદિ દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે.

(ત્રિમાસિક, પુ. ૪, અં. ૧ પૃ. ૧૯)

(૪) ઇ. સ. ૫૭૨ વ. સં. ૨૫૨ નાં તામ્રપત્રો. આ તામ્રપત્રોમા મહારાજ શ્રી. ધરસેન રાજાએ આનર્ત્તપુરનિવાસી રૂદ્રઘોષપુત્ર રૂદ્રગોપને અંબરેણપ્રગણામાં ઇષ્ટિકાનક ગામ દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે. (ત્રિમાસિક, ઉપર મુજબ. આ તામ્રપત્રનું રબિંગ રાજકોટ મ્યુઝીયમમા છે.)

(૫) ઇ. સ. ૫૯૦ વ. સં. ૨૭૦ નું તામ્રપત્ર.—આ તામ્રપત્રમાં મહારાજા શ્રીધરસેન ૨ જાએ આનર્ત્તપુરથી નીકળી ખેટક (ખેડા) માં રહેવા આવનારા બ્રાહ્મણ...મિત્રના

પુત્ર વિષ્ણુમિત્રને ખેટક જિલ્લામા અશિલાપલ્લિકા નામનું ગાન દાનમા આપ્યાનું લખ્યુ છે (Indian Antiquary Vol VII, pp 71–3 તથા પ્રાચીન લેખમાળા ભા ૩ પૃ ૧૭૭ તથા ત્રૈમાસિક, ઉપર મુજબ)

(૬) ઇ સ ૬૦૭ વ મં ૨૮૭ નું તામ્રપત્ર આ તામ્રપત્રમા મહારાજ શ્રીધરસેન ૩ જા એ આનર્ત્તપુરથી નીકળી વલભીપુરમા રહેવા આવનારા બ્રાહ્મણ ભટ્ટારકના પુત્ર ભટ્ટિને કાલાનક ગામમા ૧૬ પાદાવર્ત્ત જમીન વાવ સહિત આપ્યાનું લખ્યુ છે (ત્રિમાસિક, ઉપર મુજબ)

(૭) ઇ સ ૬૫૦ વ મં ૩૩૦ નું તામ્રપત્ર આ તામ્રપત્રમા ચક્રવર્તી મહારાજ શ્રી ધરસેન ૪ થાએ આનર્ત્તપુરથી કાસાર ગામમા રહેવા આવનાર બ્રાહ્મણ કેશવમિત્રના પુત્ર નાગયણમિત્રને ખેટક (ખેડા) જિલ્લામા દેસુરક્ષિતિજ ગામ દાનમા આપ્યાનું લખ્યુ છે (Indian Antiqunry Vol VII pp, 73–5 તથા પ્રાચીન લેખમાળા ભા. ૩, પૃ ૧૭૮ ,તથા ત્રિમાસિક ઉપર મુજબ),

(૮) ઇ સ ૬૫૭ વ મં ૩૩૭નું તામ્રપત્ર આ તામ્રપત્રમા આનદપુરથી નીકળીને ખેટક (ખેડા) મા રહેવા આવનાર કેશવપુત્ર નારાયણને શિવભાગપુર પ્રાતમા પ ગુલપલ્લિકા નામનું ગામ દાનમા આપ્યાનુ લખ્યુ છે

(Indian Antiquary, Vol, VII pp 76–9 તથા પ્રાચીન લેખમાળા ભા ૩, પૃ ,૧૮૧ તથા ત્રિમાસિક ઉપર મુજબ)

(૯) ઇ સ ૬૭૨ વ મં ૩૫૨ નું તામ્રપત્ર આ તામ્રપત્રમા મહારાજ શ્રી શીલાદિત્ય ૩ જાએ આનદપુરથી નીકળી વલભીપુરમા રેહેવા આવનાર બ્રાહ્મણ કિક્કના પુત્ર ભગોપદત્તને લૂધા (મહુવા પાસેનું લુસડી) ગામમા એક ખેતર દાનમા આપ્યાનું લખ્યું છે (Bhavnagar Inscriptions, pp 45–42, ત્રિમાસિક, ઉપર મુજબ)

(૧૦) ઇ સ ૭૬૭ વ મ ૪૪૭ નુ તામ્રપત્ર આ તામ્રપત્રમા વલભીપુરના છેલ્લા રાજા શીલાદિત્ય ૪ થા એ આનદપુરથી નીકળીને ખેટક (ખેડામા)માં રહેવા આવનારા બ્રાહ્મણ વિષ્ણુભટ્ટના પુત્ર અખડલમિત્રને ખેટકજિલ્લામા મહિલાબલી ગામ દાનમા આપ્યાનુ લખ્યુ છે (બુદ્ધિપ્રકાશ પૃ ૨૯૪–૩૦૪)

કનોજના રાજા ભોજદેવ તથા દક્ષિણના ચાલુક્ય અને યાદવ રાજાઓના સમયના લેખો.

(૧૧) ઇ સ ૮૭૫ વિ મં ૯૩૨ નો ગોપગિરિ (ગ્વાલિયર) ના વિષ્ણુ મદિરની પ્રશસ્તિનો લેખ લાટદેશાન્તર્ગત આનદપુરથી નીકળીને કનોજમા રહેવા ગયેલા વર્જર અવટક વાળા નાગરભટ્ટના પુત્ર કનોજના રાજા રામદેવના સેનાપતિ વાઇલભટ્ટના પુત્ર અલ્લ જેને રામદેવના પુત્ર આદિવરાહે (= ભોજદેવે) ગ્વાલિયરનો સુબો નીમ્યો હતો, તેણે આ વિષ્ણુમદિર બધાવી, તેમાં આ લેખ કોતરાવ્યો છે

નાગરજ્ઞાતિમા વર્જર નહિ પણ અજ્જાર નામની અવટક છે કદાચ લેખ કોતરનારે ભૂલથી અજ્જારને બદલે વર્જર કોતરેલ હશે વળી નાગરભટ પ્રથમ આનદપુર (વડનગર) નો રહીશ હતો, તેથી તે નાગરજ્ઞાતિનો હશે, એમ અનુમાન થાય છે

(Epigraphia Indica Vol I pp 156–7 તથા પ્રાચીન લેખમાળા ભા ૨ પૃ ૧૧૩)

(૧૨–૧૩–૧૪) ઇ. સ. ૧૧૦૧ તથા ઇ. સ. ૧૦૫૪ તથા ૧૧૧૨ ના દક્ષિણના ચાલુક્ય રાજા વિક્રમાદિત્ય ૬ ઠ્ઠાના સમયના લેખો.

ઇ. સ. ૧૧૦૧ ના લેખમાં દંડનાયક ગોવિંદરસે વનવાસી બારહજારજિલ્લાના નાગરખંડસપ્તતિ પ્રગણામા આવેલા અબ્બુર ગામમાં બ્રહ્મેશ્વર મહાદેવના પૂજારીને એક ગામ દાનમાં આપ્યાનું લખ્યું છે,

ઇ. સ. ૧૦૫૪ તથા ઇ. ૧૧૧૨ નાં દાનપત્રોમાં બલિગામના દક્ષિણકેદારેશ્વરમંદિર પાસે નાગેશ્વરમહાદેવનું મંદિર હોવાનું લખ્યું છે.

(Epigraphia Indica Vol V, pp. 214-221)

(૧૫) ઇ. સ. ૧૨૨૨ શાકે ૧૧૪૪ નો દેવગિરિના યાદવરાજા સંઘલના જ્યોતિઃ શાસ્ત્રી અનંતદેવે ખાનદેશના ચાલીશગામપ્રગણામાં આવેલા બહાલ ગામના સારજા (દ્વારજા) દેવીના મંદિરમાં કોતરાવેલો શિલા લેખ. આ લેખમાં **लिखितेयं नागरब्राह्मण गंगाधरेण** એમ છેવટે લખ્યું છે.

(Epigraphia Indica Vol. III, p. 113)

મંકણ કંદબને સંબંધ ધરાવતા લેખો.

(૧૬) મહીસુરમાં આવેલા તાલગુંદનો શિલાલેખ. આ લેખમાં કહ્યું છે કે માનવ્ય ગોત્રના ત્રણવેદો ભણનારા હારિતપુત્રો કદંબવૃક્ષને ઘર આગળ વાવવાથી કદંબ બ્રાહ્મણો કેહેવાતા હતા. તે કુળમાં મયુરશર્મા નામે બ્રાહ્મણ થયો. તેણે બ્રાહ્મણો ઉપર જુલમ કરનાર પલ્લવ રાજા સાથે યુદ્ધ કર્યું, તેને હરાવ્યો અને તેનો કેટલોક મુલક જીતી લીધો.
(Epigraphia Indica Vol. VIII p. 31 ff.)

(૧૭) ધારવાડ જિલ્લામાં હેંગાલ પ્રગણામાં આવેલા કરગુદરી ગામનો લેખ. આ લેખમાં મયુરશર્માને મયુરવર્મા કહ્યો છે. તે મયુરવર્મા ત્રણ ચક્ષુઓ વાળો, ચાર હાથો વાળો અને શિવ અને પૃથ્વીનો પુત્ર હતો. તેણે પોતાના મદોન્મત્ત હાથીઓ હિમાલયના શિખરમાં બાંધ્યા હતા. તે મયુરવર્માએ અહિચ્છત્રમાંથી ૧૮ બ્રાહ્મણોને લાવીને કુંતલદેશમાં વસાવ્યા.
(Indian Antiquary Vol X, pp. 251-3)

(૧૮) તાલગુંદનો બીજો લેખ. આ લેખમા કહ્યું છે કે–ત્રણ ચક્ષુવાળો કદંબ મંકણ (= મયુરશર્મા) અહિચ્છત્રના અગ્રહારમાંથી ૩૨ ગોત્રના ૧૨૦૦૦ બ્રાહ્મણો દક્ષિણમાં લાવ્યો અને તેઓને સ્થાણગૂઢપુર (તાલગુંદ) માં વસાવ્યા.

(Epigraphia Carnataka Vol. VII, P. I p. 121)

ગુજરાત કાઠિયાવાડ અને બીજાં સ્થળોના લેખો.

(૧૯) ઇ, સ. ૭૪૬ વિ. સં. ૮૦૨ નું ગુજરાતના રાજા વનરાજ ચામડાનું તામ્રપત્ર. આ તામ્રપત્રમાં શ્રીમાલી, ઉસપાલ, પૌરવાત, નાગર, દિકપાલ, ગુર્જર અને મોઢ જ્ઞાતિઓનાં નામો લખ્યાં છે. (બુદ્ધિપ્રકાશ, ઇ. સ. ૧૮૮૧, નવેંબર)

(૨૦)ઇ, સ. ૧૧૫૨ વિ. સં. ૧૨૦૮ નો વડનગરપ્રશસ્તિનો લેખ. આ લેખ વડનગરમાં તોરણદરવાજાના સ્તંભો ઉપર કોતરેલો છે. તેમાં કહ્યું છે કે–ગુજરાતના રાજા કુમારપાળે ચાલુકયરાજાઓની ધર્મક્રિયાઓ કરનારા નાગરો અથવા આનંદપુરના નાગર

બ્રાહ્મણોના રક્ષણ માટે તે શેહેરને ફરતો કિલ્લો બંધાવ્યો આ પ્રશસ્તિ શ્રીપાળ નામના ચક્રવર્તી કવિએ રચી છે અને નાગરબ્રાહ્મણ પંડિત બાલગણે લખી છે તે લેખની નીચે એક બીજો લેખ છે, તેમા લખ્યુ છે કે—અર્જુનબારી પાસે તોરણ દરવાજો કોઈ મુસલમાન સરદારે સમરાવ્યો અને ઇ સ ૧૬૩૨ વિ સં ૧૬૮૯ મા નાગરબ્રાહ્મણ જોષી વેણીના પુત્ર વિષ્ણુજીએ આ પ્રશસ્તિ ફરીથી લખી (પ્રાચીન લેખમાળા, ભા ૧, પૃ ૧૮૧–૫)

જેમ્સ ફરગ્યુસન પોતાના પ્રાચીન શિલ્પકળા નામના પુસ્તકમા લખે છે કે—ગુજરાતની શિલ્પકળા કેવી સુદર હતી, તેનો પુરાવો વડનગરમા આવેલા કમાનસહિત બે કીર્તિસ્તંભોથી મળી આવે છે. આ કીર્તિસ્તંભો કોઇ મોટા મંદિરના તોરણદરવાજાના હશે, એમ અનુમાન થાય છે

(History of Indian and Eastern Architecture by James Fergusson Vol II, p 136)

(૨૧) ઇ સ ૧૧૬૯ વ સં ૮૫૦, સિંહ સંવત ૬૦ નો જૂનાગઢમા આવેલા ભૂતનાથ મહાદેવના મંદિરમા સાચવી રાખેલો શિલાલેખ આ લેખમા ગુજરાતના રાજા કુમારપાળે આનંદપુર (વડનગર) મા શિવાલય બધાવ્યાનુ લખ્યુ છે જેમ્સ ફરગ્યુસન તોરણસ્તંભોના સંબધમાં જે મંદિર હોવાનુ અનુમાન કરે છે, તે કદાચ આ લેખનુ મંદિર હશે

(Bhavnagar Inscriptions, p 184)

(૨૨) ગુજરાતના રાજાઓના પુરોહિત, મહાકવિ, નાગરબ્રાહ્મણ સોમેશ્વર સંબધીના લેખો

(૧) ઇ સ ૧૨૧૧ વિ સ. ૧૨૬૭ નો ગુજરાતના રાજા વીરધવલનો આબુ પર્વત ઉપર દેલવાડાનો શિલાલેખ (Bhavnagar Inscriptions pp. 174–77

(૨) ઇ સ ૧૨૩૨ વિ સ ૧૨૮૮નો ગુજરાતના રાજા વીરધવલના કાર્યભારીઓ વસ્તુપાળ અને તેજપાલનો ગિરનાર પર્વત ઉપર આવેલા જૈનમંદિરનો શિલાલેખ (પ્રાચીન લેખમાળા, ભા ૩ પૃ ૧૮૫)

(૩) ઇ સ ૧૧૩૨ વિ સ ૧૨૮૮ નો ઉપરનો એક બીજો લેખ (તેજ)

(૨૩) ઇ સ ૧૨૦૬ વિ. સ. ૧૧૬૨ નો પોરબંદર તાબે વીસાવાડા ગામમાં આવેલા રણછોડરાયના મંદિરનો શિલાલેખ આ લેખમા नागरज्ञातीयब्राह्मणवेजाकेन लिखितम् લખ્યું છે ત્રિમાસિક પુ ૪ અં ૩ પૃ ૫૧–૨)

(૨૪) ઇ સ ૧૨૧૬ વિ સ. ૧૨૭૨ નો પ્રભાસપાટણનો શિલા લેખ આ લેખમાં વડનગરનુ નામ નગર કર્યું છે તે નગરના રેહેવાસી વઆકુલ અવટંકવાળા નાગરબ્રાહ્મણ દેવપુની વંશાવળી તથા ગુજરાતના રાજા મૂલરાજથી માંડીને ભીમદેવરાજ સુધીનો તેમનો સબધ વર્ણવ્યો છે દેવપુથી સાતમી પેઢીએ થઇ ગયેલ શ્રીધરે પ્રભાસપાટણમા બે શિવમંદિરો અને એક વિષ્ણુમંદિર બધાવ્યાનુ તથા તે શ્રીધરને ભીમદેવ રાજાએ ત્યાંનો મંત્રી નીમ્યાનુ લખ્યુ છે વંશાવળી નીચે પ્રમાણે છે

૨૨

દેવયુ (ગુજરાતના રાજા મૂલરાજનો પુરોહિત)
|
માધવ–લૂલ–ભાભ (ત્રણે ભાઇઓ મૂળરાજના સમયમાં જૂદેજૂદે સ્થળોએ અધિકારીઓ હતા.) માધવને મૂલરાજના પુત્ર ચામુંડે હાથી આપ્યો હતો.
|
ભાભ (પહેલા ભીમદેવનો મિત્ર)
|
લૂલ (કર્ણરાજાનો મિત્ર)
|
શોભ (સિદ્ધરાજ જયસિંહનો મિત્ર)
|
વલ્લ (કુમારપાળનો મંત્રી.)
|
શ્રીધર (બીજા ભીમદેવનો મંત્રી.)

(ત્રિમાસિક પુ. ૪ અં. ૩ પૃ. ૫૩–૫૫ તથા Bhavnagar Inscriptions p. 195)

(૨૫) ઇ. સ. ૧૨૭૨ વિ. સં. ૧૩૨૮ નો કોડીનારનો કોટેશ્વરમહાદેવનો લેખ. આ લેખ પ્રભાસપાટણમાં સરસ્વતીમંદિર બંધાવ્યાનો છે. 'તેનો પથ્થર ત્યાંથી કોડીનારના કોટેશ્વરમહાદેવમાં કોઇએ નંખાવ્યો છે. આખા લેખના બે ભાગ છે. એક કુવલયાશ્વચરિત્રના કર્તા કૃષ્ણના પિતામહ, નાનાકે ૩૩ શ્લોકનો રચ્યો છે. બીજો ભાગ ૨૦ શ્લોકનો ધારાધ્વંસપ્રબંધના કર્તા ગણપતિવ્યાસે રચ્યો છે. બન્ને ભાગોની મતલબ સમાન જ છે. તે લેખમાં લખ્યું છે કે–જેમાં અગ્નિહોત્રી બ્રાહ્મણો રહેતા હતા, તેવા નગર (વડનગર) નામના શહેરની પાસે ગુંજા ગામ ગુજરાતના ચાલુક્ય રાજાઓએ બૈજવાપગોત્રના નાગરોને શ્રીકરણઅધિકારને પેટે આપ્યું હતું. તે બૈજવાપગોત્રમાં સોમેશ્વર બ્રાહ્મણ થયો. તેના વંશમાં નાનાક પંડિત થયો. તે નાનક નાગરજ્ઞાતિનો હતો અને તે ગુજરાતના રાજા વિસળદેવની સભામા પરીક્ષામાં પસાર થયો હતો. તે કવિ, ન્યાયવેત્તા અને વિદ્વાન્ હતો. સોમનાથ પાટણ (પ્રભાસપાટણ) મા તે નાનાકને વિસલદેવે ઘર બંધાવી આપ્યું હતું અને બગસરા ગામ દાનમાં આપ્યું હતું. તે નાનાકને માંગરોળ ગામમાંથી સાતમો ભાગ મળતો હતો. તેણે સમુદ્રને કાંઠે સરસ્વતીનું મંદિર બંધાવી, તેમાં વિસળદેવની મૂર્ત્તિ બેસારી છે. તેની વંશાવલી:–

ઉપાધ્યાય સોમેશ્વર×સીતા.
|
આમટ
|
ગોવિંદ×સુહવા તથા લાછી
|
પુરૂષોત્તમ — મલ્હણ — નાનાક×લક્ષ્મી
|
રત્ન — ગંધાધર
|
કૃષ્ણ. કુવલયાશ્વ ચરિત્રનો રચનાર.

(ત્રિમાસિક પુ ૪ અં ૪ પૃ ૮૪–૮૮)

(૨૬) ઇ. સ .૧૨૮૨ વિ. સં ૧૩૩૮ નો જૂનાગઢપાસે આવેલા વંથળી અથવા વામનસ્થળીનો શિલાલેખ તે લેખનો પથ્થર હાલમા રાજકોટ મ્યુઝીયમમા છે તે લેખમા કહ્યું છે કે–રાજા જગતસિંહે પોતાની સ્ત્રી વીઝલદેવીના શ્રેય સારૂ વંથળીમાં વીઝલેશ્વર મહાદેવની પ્રતિષ્ઠા કરી, જગત્સિંહના ભત્રીજા વિજયાનંદે વંથળીમાં બ્રહ્મપુરી કરી બ્રાહ્મણોને આપી તે વિજયાનંદનો પુરોહિત બ્રાહ્મણ લાવણ્યશર્મા હતો, તેને નારાયણ અને ધંધ–એ બે પુત્રો હતા અને ધંધનો પુત્ર શ્રીધર હતો પ્રશસ્તિ લખનાર નાગરબ્રાહ્મણ આનંદપુરના રહેવાશી ગોવિંદનો પુત્ર હતો (ત્રિમાસિક, પુ ૪ અં ૪ પૃ ૮૮–૯)

(૨૭) ઇ સ ૧૨૮૬ વિ મ ૧૩૪૨ નો આબુ પર્વત આવેલા અચલેશ્વર મહાદેવનો લેખ તે લેખમા ગોહિલવંશના રાજા અમરસિંહે અચલેશ્વરમહાદેવનું મંદિર બંધાવ્યાનુ કહ્યુ છે પ્રશસ્તિ રચનાર ચિત્રકુટના નાગરબ્રાહ્મણ પ્રિયપટુનો પુત્ર વેદશર્મા છે, એમ કહેવામા આવ્યું છે

(ત્રિમાસિક, પુ ૪, અં ૪ પૃ ૮૯–૯૦ તથા Bhavnagar Inscriptions, pp. 84–96)

(૨૮) ઈ સ, ૧૨૯૦ વિ. સ, ૧૨૪૬ નો વિજયાનંદના મરણસ્મારક સ્તંભનો લેખ આ લેખનો પથ્થર રાજકોટ મ્યુઝીયમમા છે તે લેખનો રચનાર ચમત્કારપુર (વડનગર) ના બ્રાહ્મણ મુંજિગનો પુત્ર માધવ હતો, એમ લખ્યુ છે. (ત્રિમાસિક, પુ ૫, અંક ૧, પૃ ૮)

(૨૯) ઇ સ ૧૨૯૪ વિ સં ૧૩૫૦ નો વઢવાણની માધવવાવનો શિલાલેખ. આ લેખમા ગુજરાતના છેલા રાજા કરણના પ્રધાન નાગરબ્રાહ્મણ માધવનું અને તેની બે સ્ત્રીઓના નામો છે (ત્રિમાસિક, ઉપર મુજબ)

(૩૦) ઇ સ ૧૩૮૧ વિ સ ૧૪૩૭ નો જૂનાગઢના ગામ ધામળેજના કુંડનો શિલાલેખ આ લેખનો રચનાર આનંદપુરના નાગરબ્રાહ્મણ ભાનુનો પુત્ર માધવ હતો, એમ લખ્યુ છે (તેજ)

(૩૧) ઇ સ ૧૩૮૪ વિ સ. ૧૪૪૦ નો જૂનાગઢ તાબાના ગામ બડુલાની વાવનો શિલાલેખ તે લેખમા કહ્યું છે કે–નાગરબ્રાહ્મણ સોમના પૌત્ર મંત્રી ધાધની દીકરીઓ હાસુ અને જસુએ પોતાના માતામહ જશકર્ણના શ્રેય સારૂ તે વાવ બંધાવી વંશાવલી નીચે પ્રમાણે —

નાગર સોમ×ગંગા
|
મંત્રી માધવ×મદનિકા જશકર્ણ×લક્ષ્મી.
| |
મંત્રી ધાધ × કિલ્હા દેવી
|
હાસુ અને જસુ ગાયનકળામા બહુ કુશળ હતાં.

(ત્રિમાસિક પુ ૫, અ ૧ પૃ ૯–૧૦)

(૩૨) ઇ. સ. ૧૪૬૭ વિ. સં. ૧૫૨૩ નો જૂનાગઢના રેવતીકુંડનો શિલાલેખ. લેખનો રચનાર વડનગરાજ્ઞ્યંતરજ્ઞાતિના ધાંધલના પુત્ર મંત્રી સિંહનો પુત્ર શ્યામલ હતો, એમ લખ્યું છે. (તેજ)

(૩૩) ઇ. સ. ૧૪૫૧ વિ. સં. ૧૫૦૭ ની સાલમાં જૂનાગઢના વેદમૂર્તિ નાગર બ્રાહ્મણ વ્હોરા જટાશંકર હરજીવન હસ્તક શાખાયનસૂત્ર નામના પુસ્તકની હસ્તલિખિત પ્રતમાં લખેલો મજકુર. સં. ૧૫૦૭ માં વૃદ્ધનગર (વડનગર) માં આ પુસ્તક લખાયું છે. (તેજ, પૃ. ૧૧)

(૩૪) ઇ. સ. ૧૪૮૦ વિ. સં. ૧૫૩૬ નો પોરબંદર તાબાના ગામ ગોસાના અવેડાનો શિલાલેખ. તેમાં લખ્યું છે કે. પાદશાહ મહમદના રાજ્યમા જેઠવા વિક્રમાદિત્યના વખતમા ગોસા ગામમાં નાગરવાણીયા સુરાના પુત્ર મુંજાલીએ અવેડો કરાવ્યો. (તેજ, પૃ. ૧૨)

(૩૫) ઇ. સ. ૧૬૨૬ વિ. સં. ૧૬૮૨ નો ઉજ્જયિની પાસે આવેલા રામપુરા ગામની નજદીકમાં ચંબલ નદીને કીનારે આવેલ કેદારેશ્વર મહાદેવના મંદિરનો શિલાલેખ. આ મંદિર અમદાવાદના નાગરગૃહસ્થ નીલકંઠ મદનજી મહેતાએ બંધાવ્યું છે.

(ત્રિમાસિક, પુ. ૬ અં ૩ પૃ. ૧૦૯–૧૧૧)

(૩૬) ઈ. સ. ૧૮૨૦ વિ. સં. ૧૮૭૬ નો ભાવનગરના રાજ્યમાં આવેલ ગોપનાથ મહાદેવનો શિલાલેખ. આ લેખમાં ગોપનાથના બ્રહ્મચારી નાનજીભાઇએ ભાવનગરના રાજા વિયયસિંહજી અને તેઓના દીવાન જીભાઇના વખતમાં મેડી બંધાવ્યાનું લખ્યું છે. મહુવાના નાગરગૃહસ્થ જીભાઇ રાઘવજી ઇ. સ. ૧૮૧૬ થી ઈ. સ. ૧૮૨૧ સુધી ભાવનગરના રાજ્યના મુખ્ય દીવાન હતા.

(Bhavnagar Inscriptions pp, 170–તથા ત્રિમાસિક પુ. ૧૨ અં. ૪ પૃ. ૧૫૬)

સિહોરની પ્રાચીનતા.

લેખક —ભાઇશંકર ગૌરીશંકર સિહોરી.

હાલનું સિહોર —

સિહોર કાઠિયાવાડના પૂર્વ છેડા પર આવેલા ભાવનગરથી ૧૪ માઇલ પર ડુંગરોની ખીણમાં વસેલું છે હાલમાં તે ભાવનગરના નામદાર મહારાજા સાહેબને તાબે વિદ્યા–કળામાં આગળ વધેલું શહેર છે ખાસ કરીને વેદાંતની ચર્ચા અને કંસારા તથા ખત્રીની (છાયલ વગેરે રંગવા છાપવાની) કારીગરી માણસોનું ધ્યાન ખેંચે તેવા છે તે સિવાય કુદરતની કૃતિ ઇશ્વર તરફ પૂજ્યભાવ ઉત્પન્ન કરાવવાને સર્વત્ર પથરાઇ રહી છે ઉત્તર, પૂર્વ અને દક્ષિણ દિશાએ ઉંચા અને સીધા પહાડો મૃત્યુનું સ્મરણ કરાવી સન્માર્ગે પ્રેરવાને શહેર ઉપર ઝઝુમી રહ્યા છે આંખોને ઠંડક આપતી તે પરની વનસ્પતિ શુદ્ધ, ઔષધિ અને ફળો આપી મનુષ્યોને પરોપકારનો પાઠ શીખવે છે શહેરના પશ્ચિમ ભાગમાં નિર્મળ વહેતી ગૌતમી નદી અને તે પર આવેલા આંબાના વનમાંની કોયલો પોતાના મધુર સ્વરથી પાણી ચારીઓને પણ પ્રણયના મોંઘા મંત્રો શીખવે છે, 'અને ડુંગર પરની વનસ્પતિ પોતાના ફળોથી બાળકોને લોભાવી તંદુરસ્ત અને મજબુત બનાવે છે પત્થર કે ઇંટોના ચુનાબંધ' મકાનો ઉંચા છતાં પહાડની તળેટીમાં હોઈ ઉંચી નીચી જમીનમાં છે બજારો સાંકડા અને વાંકા પણ લાંબા અને દેખાવડા છે દુશ્મનોથી બચવાને પશ્ચિમ તરફના ખુલ્લા ભાગ પર તથા ડુંગરની ગાળીના ભાગ પર બાંધેલા કોટમાં ઉંચી ટેકરી પર બાંધેલા કોઠાઓ અને તેમાંની કોઇ યુરોપિયનથી નકામી થયેલી જબરજસ્ત તોપો પૂર્વના વીરત્વના કાળની અને અત્યારના હિંસક અને ભયંકર વાઘને અને ગરીબ ઘેટાંને સાથે પાણી પીવાડનાર ન્યાયી બ્રિટન રાજ્યના સમયની સરખામણી કરાવે છે

જુના કાળમાં સિહોર

આ (સિહોર) સ્થળ જુના કાળથી (પુરાણના કાળથી) જુદા જુદા નામથી પ્રસિદ્ધ છે ઇ સ પૂર્વે ૫૦૦૦ વર્ષ પર આ સ્થળ સારસ્વતપુરના નામથી પ્રસિદ્ધ હતું. સારસ્વતપુરના આસપાસના પ્રદેશને સારસ્વતદેશ કહેતા એમ જયમુનિકૃત પાંડવાશ્વમેધથી તથા શ્રીમદ્‌ભાગવતથી સાબીત થાય છે તે વખત પછીનો ઇતિહાસ અંધારામાં હોવા છતાં છઠો સૈકો શરૂ થતા એટલે વલભી રાજ્ય શરૂ થતા પહેલા વિજયસેન ઉર્ફે સેનાપતિ ભટાર્કે આ સ્થળ પર (હાલ સિહોર છે ત્યાં) વિદર્ભ નામે શહેર વસાવ્યું હતું, એમ રાસમાળાના કર્તા પણ સ્વીકારે છે પરંતુ ચારસો વર્ષ પછી વિદર્ભને સ્થળે સિંહપુર નજરે પડે છે

સિંહપુરની સામાન્ય હકીકત

સિંહપુર હાલના સિહોરથી દક્ષિણ બાજુએ હતું હાલના સિહોરનો દક્ષિણ ભાગ તે સિંહપુરનો ઉત્તરનો ભાગ હતો સિંહપુરનો દક્ષિણ ભાગ રાણીયા ડુંગરની તળેટીના ભાગમાં ઘણે દૂર સુધી ગયેલો હતો અને તેનાથી આગળ ખેતરો મારેની ખેડવા લાયક જમીન હતી પૂર્વમાં ઉંચા અને સીધા ગ્રાનાઇટ પત્થરના ડુંગરાની તળેટીમાં રામનાથ મહાદેવ

પાસે રામનાથપરૂં હતું અને પશ્ચિમ તરફ ગૌતમી નદીના તીર લગભગ સિંહપુરની સીમાનો અંત આવતો હતો.

આ શહેર મૂળરાજે ૧૦ બ્રાહ્મણોને દાનમાં આપેલું હતું. તેથી ત્રાસ આપનાર લુટારૂઓ અને રાજ્યની સીમા વધારવા ઇચ્છતા રાજાઓ આ શહેરને બ્રાહ્મણનું ધારી છેડતા નહિ. છતા વાઘ અને સિંહોથી ડુંગર ભરપુર હોઇ તેનાથી બચવા સિંહપુરની ચારે બાજુએ કોટ બાધેલો હતો. આ કોટનો પડી ગયેલો ભાગ અત્યારે પણ પાયામાં સ્પષ્ટ દેખાય છે. સિધ્ધરાજે આ શહેર માટે લેખ કરી આપી બ્રાહ્મણોનો સત્કાર કર્યો અને તેમાના કેટલાકે વાઘવરૂના ભયથી કંટાળી સિંહપુર છોડી ગુજરાતમાં વસવા જવાની આજ્ઞા માગી હતી, તેથી સિધ્ધરાજે તેઓને આશાવળ ગામ આપ્યું હતું.

આ શહેર નાશ પામ્યું તે વખતે તેનો ઘેરાવો લગભગ ત્રણ માઇલનો હતો, અને તે 'જાની' તથા 'રણા' અવટંકના ઉદિચ્યબ્રાહ્મણોના કબજામાં બે ભાગે વહેંચાએલું હતું. રણાનો લતો (પાટી) સાતશેરીની ટેકરીની આસપાસનો ભાગ હતો. અને જાનીનો લતો તેનાથી પશ્ચિમ દિશામા હતો. જાની લોકો નબળા તથા ઓછા શ્રીમંત હતા ત્યારે રણા પૈસાદાર અને બળમાં ચઢીયાતા હતા. શહેરમાં સાત મોટા બજારો હતાં. મકાનો પત્થર, પાકી ઇંટો કે ઘડેલા સફેત પત્થરો વડે બાંધેલાં હતા. ગૃહસ્થોનાં મકાનો ઇંટો અને ઘડેલ પત્થરથી બાંધેલાં હતાં. અત્યારે ભીંતડું સરખું પણ ઉભું નથી, તેથી તે મકાનોની ઉંચાઇ ચોક્કસ કહી શકાય તેમ નથી. તો પણ તેમના પાયા ઉપરથી સામાન્ય એક કે બે માળનાં મકાનો તેમાં હોય એમ લાગે છે.

બજારો કયા કયા ભાગ પર હતાં તે ચોકસ કહી શકાય તેમ નથી. તો પણ કોટના થોડા ઝાઝા ઉભા રહેલ ભાગ પરથી અનુમાનો બાંધી શકાય તેમ છે. રામનાથની આસપાસની જગ્યો રામનાથપરાને નામે ઓળખાતી હતી અને તેની પાસે એક મોટું બજાર હતું. બ્રહ્મકુંડના ન્હેરાને નામે અત્યારે જે ભાગ પ્રસિધ્ધ છે, તે સિંહપુરનું એક સારૂં બજાર હશે અને તે ડુંગરના પાણીથી ઘસાતાં ઘસાતાં અત્યારે ન્હેરાના રૂપમા આવેલ માની શકાય છે. (અત્યારના શિહોરમાં ગામ વચ્ચે બે ન્હેરાં છે. એટલું જ નહિ પણ પરસીવલ સાહેબે સિહોરની શેરીઓ અને બજારો પત્થરથી બાંધી લેવાની શરૂઆત ન કરી હોત તો ડુંગરમાથી ધસી આવતું પાણી અત્યારની બજારો પરની દુકાનોને પાયમાલ કરી બજારોને ન્હેરાંના રૂપમા ફેરવી નાંખત.) આ બજારના પશ્ચિમ તરફના પાછળના ભાગમાં સુખનાથ મહાદેવ નજદીક લુહારોની દુકાનો હતી. તેઓ લોઢું ગાળવા વગેરેના કામમા સારા કારીગર હશે એમ ત્યાથી મળી આવતાં લોઢાના કાટોડાના જથ્થા પરથી તેમજ સાત શેરીના મંડપના પત્થરો લોઢાથી જોડેલા છે તે પરથી કહી શકાય છે.

સિંહપુરમા મુખ્ય ધર્મ શૈવ હશે, કારણ કે ત્યાં શિવનાં દેરાં ઘણાં છે; પરંતુ શિવ સાથે શક્તિની પણ ઉપાસના હોવી જોઇએ, એમ સાતશેરીના મંડપના પત્થર પરના કોરી કહાડેલા ત્રિશુળ પરથી કહેવું પડે છે.

અત્રેથી નીકળતા સિક્કાઓ મહમદ ગાડાના વખતના અને વલભીવંશના વખતના છે. જુના સિહોરના ખંડેરોની માટી નવા ચણતરના ઉપયોગમાં લેવાતી હોવાથી જુના શહેરના પાયાઓ પણ ખોદાઇ ગયા છે અને તેમાથી સિક્કા વગેરે નીકળ્યા છે; પરંતુ

રણુના દરબારનો ભાગ એક ન્હાની ટેકરી પર હતો તે હજી સુધી ખોદાયો હોય, કે વધારે પ્રસિધ્ધમા આવ્યો હોય, એમ લાગતું નથી વળી તે મજબુત જમીન પર હોઇ વરસાદથી ધોવાઈ જઇ પોતાના પેટમા રહેલી સમૃદ્ધિ બતાવી દે તે પણ અશક્ય છે, તેથી તે ભાગ ખોદાયાથી કંઇક નવીન હાથ લાગશે, એમ આશા રહે છે

સુખનાથ મહાદેવ અને સાત શેરીનો મડપ.

સિહપુરના ઉત્તર દરવાજાની સામે અને રણુના લતાની મધ્યમા જ્વાળામુખીને મળતી તળીયાથી ૮૦૦ ફુટ ઉચાઇની એક શિખાકૃતિની ટેકરી છે આ ટેકરીના શિખર પર પત્થરથી બાધેલ મડપ છે આ મડપને અત્યારે સાતશેરીનો ચોરો કહેવામા આવે છે તેની લંબાઈ ૧૭ાા ફુટની અને પહોળાઇ પણ તેટલીજ છે મંડપની દરેક બાજુ પર ચાર ચાર થાભલા છે, એટલે ચાર ખુણા પર ચાર અને તેની વચ્ચે દરેક બાજુએ બે થાભલા છે ખુણા પરના થાભલાઓથી ૩ ફુટ ૫ ઈંચ દૂર કોર ઉપર બીજા થાભલાઓ મુકવામા આવ્યા છે, પરતુ વચેના બે થાભલા વચ્ચેનું અંતર ૬ ફુટ ૧૦ ઇંચનુ છે મડપના વચ્ચેના ભાગમા ચાર સ્તભો છે અને તે મડપની કોર પરના વચલા થાભલાને સમાન્તર છે બેઠક જમીનથી ત્રણેક ફુટની ઊંચાઇએ છે, અને તેના પાણા લોઢાની મજબુત જાડી પાટી વડે જોડેલા અને કારીગરીવાળા છે મડપની અને થાભલાની ઉચાઈ ૬ ફુટની છે થાંભલા માટેની નીચેની કુભી ૧ ફુટની ચોરસ અને કારીગરીવાળી છે ઉપરની કુભી એક ફુટની હોવા છતા ચાર પાખડીવાળી અને કારીગરીથી ભરપુર છે ઉપર નીચેની કુભીનો ભાગ બાદ કરતા થાભલાનો વચ્ચેનો ભાગ ચાર ફુટ લબાઇના એકજ પત્થર પર ચોરસ અષ્ટકોણુ અને ગોળ એવા ત્રણુ ભાગોવાળો છે થાભલા ઉપર પત્થરની પાટડીઓ છે પાટડીના ઉપરના ભાગમા ખુણાઓ ઉપર ચાર અને વચ્ચે એક એમ પાચ પત્થરથી દરેક ચોરસ ઢાકેલો છે

આ મડપ કયા સમયમા બંધાયો હશે તે કહી શકાય તેમ નથી તો પણ સિહોરી માતાના જીર્ણોદ્ધાર વખતે મળેલા પત્થરની કારીગરી પરથી તથા તે વખતના અક્ષરોના મરોડ પરથી અનુમાન થાય છે કે સિહોરી માતાનું મૂળ દેરૂ અને સાતશેરીનો મડપ લગભગ એકજ સૈકામા બધાયા હશે, અને તે કદાચ વલભી વખતના પણ હોય

"રાસમાળા" વગેરેમા આ મડપને ચોરો કહી ત્યા ન્યાય ચુકાવતા અને સભાઓ ભરતા એમ કહેવામા આવ્યુ છે તે નીચેના કારણો વિચારતા અસંભવિત દેખાય છે

૧ ન્યાય આપવામા તથા સભાઓ ભરવામા વૃધ્ધ પુરૂષોની અગત્ય ગણાતી હતી પરતુ આવી ૮૦૦ ફુટ ઉંચાઇની દિવાની શિખાના જેવી સીધા ઢોળાવવાળી ઊચી ટેકરી પર વૃધ્ધો જઇ ન્યાય આપે, સભાઓ ભરે કે નવરાશનો વખત ગાળે એ અસભવિત છે, માટે તે ચોરો નહિ હોય

૨ ન્યાય આપવાનું સ્થાન કે સભાઓ ભરવાનું સ્થાન વિસ્તારવાળુ હોવુ જોઇએ કે જેમા ઘણા માણસો સહેલાઇથી બેસી શકે પરતુ આ ભાગમા તો વીશ માણસો પણ છુટથી બેસી શકે તેમ નથી.

૩ સભાનું મકાન એવુ હોવુ જોઇએ કે મડપમા બેઠેલા માણસો એકબીજાને દેખી શકે, પરતુ આ મડપ મધ્યેના જાડા ચોરસ થાભલાઓ આ સુગમતા ઓછી કરે છે

અને તેમાં ન્હાવા સારૂ બહારગામથી ઘણા લોકો આવે છે; પરંતુ ખરી હદ તો ભાદરવી અમાસના મેળા પરજ હોય છે.

ગૌતમકુંડ અને ગૌતમેશ્વર મહાદેવ.

સિંહપુરની તેમજ સિહોરની પશ્ચિમ દિશાએ ગૌતમી નામની નદી છે. આ નદીનું મૂળ દશબાર માઇલ હોવા છતાં દુષ્કાળના વરસ સિવાય તેમાં હંમેશાં પાણી વહે છે. સિંહપુરના નૈઋત્ય કોણ પર નદીના મધ્ય ભાગમાં ગૌતમકુંડ નામનો એક વહેતો કુંડ છે. આ કુંડ પ્રથમ પત્થરોમાં કોરી કહાડેલો કે કુદરતથી બનેલો હશે, પરંતુ પાછળથી માણસોએ ન્હાવાધોવાની સગવડ ખાતર થોડો ભાગ બાંધ્યો દેખાય છે. અગ્નિ ખુણાથી વાયવ્ય ખુણામાં આ કુંડની લંબાઇ છે, અને નૈઋત્યથી ઇશાનમા તેની પહોળાઇ છે. દક્ષિણ તરફથી કુંડમાં પાણી આવે છે અને પશ્ચિમ તરફથી નદીમાં ચાલ્યું જાય છે. અહિંથી થોડે દૂર ડુંગરમા કોરી કહાડેલું એક મહાદેવનું દેરૂ છે તેને ગૌતમેશ્વરમહાદેવ કહે છે. આ દેરાંની લંબાઇ અને પહોળાઇ ૧૮ ફુટની છે અને તેના ઉપર હાલમા અગાશી બાધવામાં આવી છે. તથા આસપાસ ચોકીદારોને અને બાવાજીને રહેવા તથા સાધુબ્રાહ્મણને ઉતરવા ઓરડાઓ બનાવવામા આવ્યા છે. ઘણા ખરા શ્રધ્ધાળુ લોકો ન્હાવા અને મહાદેવના દર્શન કરવા અહીં હંમેશાં આવે છે. પરંતુ શ્રાવણમાસમા ઘણીજ ભીડ થાય છે. જન્માષ્ટમીનો અહિં મેળો ભરાય છે અને તે વખતે આસપાસના દશપંદર ગાઊ ઉપરના માણસો પણ આવે છે.

આ કુંડની ઉત્પત્તિ વિષે લોકકહેણી એવી છે કેઃ—અહિં ગૌતમઋષિનો આશ્રમ હતો. આ મહાદેવની અને કુંડની સ્થાપના ગૌતમઋષિએ પોતે કરેલી છે. એક વખત ઉપરાઉપર સાત દુકાળો પડયા હતા, તે વખતે આસપાસના લોકોનું દુઃખ મટાડવા ખાતર ગૌતમે એક ખાડો બનાવી, તેમા વરૂણનું આવાહન કર્યું હતું. તેથી આ કુંડ બન્યો છે; અને તેમાનું પાણી સુકાતું નથી. ગમે તેમ હો પરંતુ કુંડ વિષેના જે ત્રણ સત્યો લોકો બતાવે છે, તે વિચારવા જેવા છે.

૧ દુષ્કાળના વખતમા કુંડના ઉપરના ભાગમાં તથા નીચેના ભાગમા પાણી સુકાઇ જાય છે ત્યારે કુંડનું તળીયું ઉંડું નહિ હોવા છતા તેમા કેડ સુધી કે તેથી વધારે પાણી રહે છે.

૨ નદીમાં પાણી આવે છે ત્યારે દક્ષિણ દિશામાંથી રેતી અને પાણા તણાઇ આવે છે, તે કુંડના ઉત્તરના કાંઠા ઉપર આવેલી ન્હાની ટેકરી સાથે અથડાઇ કુંડ પુરાઇ જવો જોઇએ; કારણ કે કુંડનો ઉત્તરનો કાંઠો તે ટેકરીજ છે; તથા પાણીને જવાનો માર્ગ પશ્ચિમમા છે.

૩ કુંડની ઉંડાઇ હંમેશા પાચથી છ ફુટનીજ રહે છે,

દયાનંદ યોગેંદ્રની ગુફા.

ગૌતમકુંડની ઉત્તર બાજુ પર આવેલી ન્હાની ટેકરી પર અત્રેના સન્યસ્ત ગ્રહણ કરેલ બ્રાહ્મણ દયાનંદયોગેંદ્રે આ ગુફાઓ બંધાવી છે. આ ગુફા ડુંગરમા તથા નદીના તટ પર હોઇ બહુ રમણીય અને મહાત્માઓને રહેવા યોગ્ય છે. ગુફા ઉપર બેઠકો અને અગાસીઓ બનાવી છે, તે તથા ગુફાઓના જુદા જુદા ખંડો અને મહાદેવની કોરી કહાડેલી ન્હાની ગુફા જેવા યોગ્ય છે.

ધારનાથ મહાદેવ.

ગૌતમકુંડથી નદીના પ્રવાહ સાથે આગળ વધતા નદીના પશ્ચિમ તટપર ધારનાથ મહાદેવ આવેલ છે આ મહાદેવ પુરાતની છે અને તે એક ન્હાની ધાર પર હોવાથી હાલ તેને ધારનાથ મહાદેવને નામે ઓળખવામા આવે છે

ધારનાથમહાદેવનો જીર્ણોદ્ધાર એક મુંબઇ વસતા ગૃહસ્થે કર્યો છે તેમણે નદી વચ્ચે એક કુંડ બધાવ્યો છે, પરંતુ આ ઠેકાણે નદીનુ પાણી દક્ષિણથી ઉત્તરમા સીધુ જવા છતા નદીના પુરથી આ કુંડ પુરાઇ જાય છે

ભૂતનાથ મહાદેવ અને પંદરસો વર્ષથી શરૂ રહેલું સ્મશાન

ધારનાથમહાદેવથી નદીના પ્રવાહ સાથે આગળ વધતા નદીના પૂર્વ કિનારા પર ભૂતનાથમહાદેવનું દેરૂ અને સ્મશાન આવે છે મહાદેવનુ લિંગ જુનુ છે તેથી, મહાદેવના નામ પરથી, સિંહપુરને આ ભાગ લગતો હોવાથી, અને કેટલીક કહેણી ઉપરથી અનુમાન થાય છે કે કે જુના સિહોરના વખતમા પણ આ ભાગજ સ્મશાન તરીકે ઉપયોગમા લેવાતો હશે હાલ આ સ્મશાનમા અત્રેના કપોળ ગૃહસ્થ મહેતા રામજી ભીમજીએ છાપરૂં બનાવડાવી આપ્યુ છે તે મોજુદ છે, અને અત્યારના હિંદુ લોકો તેજ ભાગને સ્મશાન તરીકે ઉપયોગમા લે છે

સિહોરનો કિલ્લો અને સુરકાનો દરવાજો.

ભૂતનાથ મહાદેવથી નદીના પ્રવાહ સાથે આગળ વધતા નદીના પૂર્વ કાંઠા પર કિલ્લો અને દરવાજો આવે છે આ કિલ્લો નવુ સિહોર વસ્યા પછી પશ્ચિમના ખુલા ભાગ પર અને ડુંગરના ભાગની ખીણમા જવા જરૂર લાગી ત્યા કરવામા આવ્યો છે આ કિલ્લાને લગતી ઉંચી ટેકરીઓ પર કોઠાઓ બાંધવામા આવ્યા છે સિહોરના નૈઋત્ય છેડા પર એક દરવાજો છે, તેને સુરકાનો દરવાજો કહેવામા આવે છે આ દરવાજાની બેઉ બાજુએ ઉંચી ટેકરી પર કોઠાઓ છે, અને તેમા અત્યારે પણ નકામી કરી મૂકેલી તોપો પડી છે હિંદુસ્તાન પર આવવાને જેમ વાયવ્યકોણ એકજ નાકુ છે, તેમ સિહોર પર પરદેશીઓને ચડી આવવા આ એકજ દિશા ખાલી છે, અને તેથી દરવાજાની અને નદીની સામેના મોટા મેદાનમા પરદેશીઓ પડાવ નાખી સિહોર સર કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા

પરદેશીઓના હુમલા અને સિહોરના સિંહો—સંગ્રામ પહેલો.

શિવાજીનો પુત્ર શાહુ સતારામા રાજ્ય કરતો હતો ત્યારે તેણે કંતાજી કદમ બાંડે અને પિલાજી ગાયકવાડને મોટી મોટી જાગીર ઇનામમા આપવાનું ચોક્કસ વચન આપી સૌરાષ્ટ્ર જીતવાને મોકલ્યા હતા તેઓએ સિહોરથી બે ગાઉ દૂર સુરકાના દરવાજા સામે પડાવ નાખી ભાવનગરના પહેલા ભાવસિંહજીને લડાઇનું કહેણ કહાવ્યુ પરંતુ સિંહપુરના સિંહો સાથે લડતા કંથાજી અને પિલાજી નાસી છુટયા

સંગ્રામ બીજો.

પેશ્વાના સુબા શિવરામ ગાર્દીએ ૧૭૮૫ મા સિહોર પાસે પડાવ નાખી મહારાજા વખતસિંહજી પાસે ૧૦ ગણી ખંડણી માગી, તેથી કોપિ બરાઇ ઠાકોર વખતસિંહજીએ લશ્કરની ભારે તૈયારી કરવા માડી આથી તથા ડુંગરી કિલ્લામા રહેના માણસોને મેદાનમા રહેલ પોતે નહિ પહોચે એમ ધારી તે લોનીયારણે ગયો, પણ ઠાકોર વખતસિંહજીએ તેની

૧ વલોણાનો વખત ઘણે ભાગે પ્રાતઃકાળમાં હોય છે. પરંતુ તે વખતે બ્રાહ્મણ નિત્યકર્મથી પરવારી ચોરામાં બેસવાને નવરા હોય એ અશકય.

૨ વીશ માણસો પણ સહેલાઇથી ન બેસી શકે તેવા ન્હાના ભાગમાં સાથે બેઠેલા માંનો કોઇ માણસ ન દેખાય એ બનવું અશકય છે.

૩ "આપણે દેખીએ છીએ તો પણ માથે ઓઢતી નથી" આ કંઇ સ્ત્રીનો ગુન્હો કહેવાય નહિ. તેથી આવો આક્ષેપ કોઇ પણ માણસ કરે નહિ. તેમજ આવી ક્ષુદ્ર બાબત માટે તેના ભાઇડાને હીજડો પણ કહે નહિ. ઉપરના કારણોથી સ્પષ્ટ માલુમ પડે છે કે મૂળવાતમા કંઇ ફેરફાર થઇ ઉપરની વાત ઘડાઇ છે. મૂળ વાત નીચે પ્રમાણે હોવી જોઇએ.

કોઇ નવીન પરોણાને પ્રાતઃકાળનું રમણીય દશ્ય અને ડુંગરની ખીણમાં પથરાયેલ શહેરનો દેખાવ દેખાડવાને કેટલાએક યુવકો સાતશેરીના મંડપ ઉપર લઇ ગયા. ત્યાથી જોતાં જોતા છાશ કરતી પેલી બાઇને જોઇ પેલા નવીન યુવક પરોણાએ તેના શરીરના કેટલાક ભાગની અયોગ્ય ટીકા કરી; પરંતુ તેમને ખબર નહોતી કે તે સ્ત્રીનો પતિ પોતાના ઓળખીતા મિત્રની સાથેજ છે. પેલી સ્ત્રીના પતિને તુરતજ લાગી આવ્યું કેઃ—**भार्या रूपवती शत्रुः** અને તેથી પોતાની સ્ત્રીનું નાક અને ચોટલો કાપી નાખ્યાં. બાઇ તેને પીયર ગઇ અને આવા ભયંકર વેષમાં પોતાની દીકરીને જોઇ જાનીને ક્રોધ ચડી આવવાથી રણા સાથે લઢવા ગયા. "કજીયાનું મો કાળું." તે કહેવત પ્રમાણે કજીઓ વધી પડયો, હથી-આરો ચમકવા લાગ્યાં અને લોહીની નદીઓ ચાલવા લાગી. કહેવાય છે કે આ વખતે સવામણ જનોઇઓ ઉતરી હતી.

આમ અદાવત થવાથી અને જાનીઓ નબળા હોવાથી ઉમરાળાના ઠાકોર વિસાજી ગોહેલની મદદ માગવા ગયા. પરંતુ રણાને ખબર પડતાજ તે ગભરાયા અને ગારીયાધારના ઠાકોરને સિહોર વગેરે બાર ગામ આપી દેવાં ઠરાવી એકદમ પોતાની મદદે બોલાવી લાવ્યા, અને લડાઇ શરૂ થઇ. પરંતુ ગારીયાધારના ઠાકોરના માણસો રસોઇમા રોકાએલાં ભૂખ્યાં હોવાથી લડી શકયા નહિ, તેથી રાંધેલ ખીચડીના ચરૂમા ધૂળ નાખી નાસી ગયા. ઠાકોર વિસાજીએ સિંહપુર હાથ કરી બ્રાહ્મણોના ઝગડાનો અંત આણ્યો.

આ રીતે રણા બ્રાહ્મણોને નાસી જતાં બચેલા જાનીઓને અને બીજા બ્રાહ્મણોએ પોતાને ઉપયોગ પુરતી જમીન ખેડવા રાખી બાકીના સિંહપુર વગેરે બાર ગામ ઉમરા-ળાના ઠાકોર વિસાજીને આપ્યાં. તેથી વિસાજીએ સિંહપુરથી ઉત્તરમાં નવું શહેર સિહોર વસાવી સિંહપુરની પ્રજાને સુખી કરી. થોડા વખત પછી ગોહેલોએ ઉમરાળેથી ગાદી બદલી સિહોરમા કરી. તે વખતનો બંધાવેલ રાજમહેલ જોવા જેવો છે; તેના એક ઓરડાની ભીંતો ઉપર ચિત્રમય લિપિથી ગોહેલોનો ઇતિહાસ ચિતરવામાં આવ્યો છે. તે જોવા લાયક છે.

હિન્દુઓના તરેહવાર રીતિરિવાજો.

[હિંદના પ્રાચીન ઇતિહાસના સાધનો એકઠા કરી તે ઉપરથી દેશનો ઇતિહાસ ઉપજાવી કાઢવામા અજબ સામર્થ્ય બતાવનાર પંડિત ભગવાનલાલ ઇંદ્રજીના નામથી હિંદનો ઇતિહાસ જાણનાર દરેક જણ પરિચિત છે એમના જૂના પત્રો, લેખો વગેરેનો એક નાનો સમૂહ હમણા મળી આવ્યો છે જેમા તેમણે ઇ સ ૧૮૭૦–૭૧ ની સાલમા હિંદના જુદા જુદા ભાગોમા મુસાફરી કરતા લોકાચારના જુદાજુદા રિવાજો નોધેલા તેનુ એક ટિપ્પણ તૈયાર કર્યું જણાય છે આચારની રૂઢીઓ દેશના જુદાજુદા ભાગમા કેવી રીતે પ્રવર્તે છે, તેનું એમા સારૂ વર્ણન આપવામા આવ્યુ છે હમણા હમણા સમાજ શાસ્ત્ર (Sociology) ના વિષય ઉપર ઘણું ધ્યાન ખેચાયુ છે, તેવે વખતે આ નિબંધના ટિપ્પણો એ વિષયના અભ્યાસકોને ઉપયોગી થઇ પડશે એવી આશાથી આ પરિષદ આગળ રજૂ કરવામા આવે છે]

હરિલાલ મા ભટ્ટ.]

હિન્દુઓના તરેહવાર જ્ઞાતિ રીવાજો.

૧ નેપાલમાના લોકો માસ આદિ ખાય છે મદ્ય પીએ છે પણ જો મુસલમાને જનાવર માર્યું હોય તો તે નહી ખાય તેમજ મુસલમાને મદ્ય કાઢેલુ હોય તો, તે નહીં ખાય અને મુસલમાને મદ્ય કાઢેલુ હોય તો તેને અડકશે પણ નહીં કોઈ મુસલમાનને અડકી જશે તો હાથમા ચુનો લગાડેલુ પાન હશે તો તેને નાખી દેશે કોઈ મુસલમાન, વેશ્યા સાથે અથવા કોઈ મુસલમાનડી સાથે સંગ કરે તો તેને તુરત મુસલમાનની જાતમા ભેળવી નાંખે છે આ સવળાનું કારણ શુ છે ? તેઓને મુસલમાનની સાથે વાસ કરવો પડતો જ નથી

૨ કાશ્મીરમા મુસલમાની વેશ્યાઓને ત્યા સૌ હિંદુ જાય છે ઘરમા ચાકર મુસલમાન હોય છે બ્રાહ્મણો પણ જ્યારે બાગમા જમવુ હોય ત્યારે રસોઇ કરી એક ડોલ જેવા વાસણમા મુકી તેપર કપડુ બાંધી ઘરના મુસલમાન નોકરને માથે મુકે ને કહેશે કે તેને અડકીશ નહી, તે માત્ર એ વાસણને માથે લઇને લઇ જાય એવે પંડીતજી અને તેના દોસ્તો બીજાનું બીછાવી વાડીમા બેશી એ વાસણ માહેનું સઘળુ ખાવાનું બાહેર કાઢી દોસ્તોની સાથે બેશી ખાય એનું કારણ કે ત્યાહાં મુસલમાન સાથે ઘણો સબંધ હતો

૩ ગુજરાતના નાગર બ્રાહ્મણ અને બીજા બ્રાહ્મણોનો ચાલુ આચાર એવો છે કે આટામા જરા પાણી પડી ગયુ તો તે સાવ એઠો થઇ ગયો તેને નાહ્યા વગર અડે તો તે ખાવામા કામ નહી આવે, તે કોઇ ચીજને અડકે તો તે ધોઇ નાખવી પડે અને જો કોઇ બીજી જાતનો અથવા ઉતરતી જાતનો માણસ તેને અડકે તો તે સાવજ અપવીત્ર થઇ ગઇ (ગણાય) તેને સાવજ નાખી દેવી જોઇએ અને તે જો કોઇએ કામમા લીવો તો તે પણ મહા અધર્મી ને જાતી બાહેર કરવા લાયક ગણાય કારણ કે તેણે ધર્મ શાસ્ત્રથી ઉલટુ કીધુ ગણાય

૪ એજ ધર્મશાસ્ત્રને માનનારા કાન્યકુબ્જ, મૈથીલ અને બીજા બ્રાહ્મણો તથા બીજા ઉચ્ચ વર્ણના લોકો તેમ બીજી ઉચ્ચ જાતના લોકોનો એવો ચાલ છે કે ઘરમા કહાર હજામ જે કોઇ નોકર હોય તે રસોઇનો ચોકો સાફ કરી વાસણો સાફ કરી સર્વ ચીજ રસોઇને માટે તૈયાર કરી આપે, તે વખત આટો પણ પાણીમા ગુંદી આપે ને નાઇ (હજામ)

અથવા કહાર તેની રોટલી પણ વણી આપે પણ તેણે ચોકામાં આવવું ન જોઇએ અને બહારથી ચોકાની બહાર રાખતો જાય, ને ગ્રહસ્થ અંદર ચોંડવતો જાય, એ શેકાય ત્યારે જો કહાર અડે તો નાંખી દેવું પડે. તે વખતે જો કોઈ ચોકામાં આવે તો મહા અધર્મ થાય.

૫ મારવાડ (મેવાડ) માળવા અને મથુરા જીલ્લામાં કોઇપણ શાક ભાજી વઘાર્યા પછી જો તે ચુલાપર હોય ત્યાં તેમાં મીઠું નાંખ્યું તો તે ચોકાની બહાર નીકળે તો છોવાઇ જાય પણ તેને ચુલેથી ઉતાર્યા પછી મીઠું મેળવ્યું તો તે અપવીત્ર નહીં થાય. અને ત્યાંના કેટલાક લોકો એમ માને છે કે મીઠુ નાખ્યું એટલે અપવીત્ર થઇ ગયું.

૬ ગુજરાતની બ્રાહ્મણની જાતના સર્વ લોકો પોતાની જાતના વિના બીજી જાતના લોકોએ કીધેલી અથવા અડકેલી પુરી અથવા જેમાં ઘઉ, ચોખા, મગ, ચણા ઇત્યાદિનો આટો પડતો હોય તેવી મીઠાઇ ખાય તો તેણે અધર્મ કીધો (ગણાય) અને નાત બાહેર થાય; પણ ઉત્તર, પૂર્વ અને મધ્ય હિંદુસ્તાનના સર્વ લોકો ઘીમાં તળેલી સૌ વસ્તુને પવિત્ર માને છે. ને બજારમાંથી દુકાનેથી તે કહાર અથવા હજામ લઇ આવે તોપણ ખાવાને કાંઈ હરકત ગણતા નથી.

૭ દક્ષિણના સર્વ બ્રાહ્મણો શુદ્રનું અડકેલું પાણી પીએ નહીં. પેશ્વા બાજીરાવના વખતમાં ઝાડે જવાનું પાણી પણ મહારાષ્ટ્ર બ્રાહ્મણનું ભરેલું વાપરવું પડતું. પણ બાકીના સર્વ પ્રાંતોના શુદ્ધ બ્રાહ્મણોના નોકરો શુદ્ર જ હોય છે. અને કાશી અને બીજી જગાએ વસેલા મહારાષ્ટ જાતના બ્રાહ્મણોનું પાણી ભરનાર પણ શુદ્ર જ હોય છે. તેઓની સાથે તેઓ વ્યવહાર પણ રાખે છે. પરંતુ પોતાના દેશમાં તેમ કરે તો ત્યાં તેને મોટું પાપ લાગે.

૮ કાઠીઆવાડના શ્રાવક અને વૈષ્ણવ વાણીઆઓની સર્વ જાત સાથે જમે છે; પણ બીજી જગાએ તેમ કીધું તો તે ધર્મ મૂક્યો કહેવાય.

૯ કાઠીઆવાડના વાણીઆની નાત જમવા બેસે ત્યારે તેઓ બાજોઠો અને થાળી, એટલે કાંસાની થાળીઓ પોતાને ઘેરથી લઇ જાય. જેને ઘેર જમવાનું હોય ત્યાંહાં રસ્તામા પાઘડી, પગરખા, ધોતીયાં સોત ખાવા બેસે છે, માત્ર અંગરખાંની કસો છોડી નાંખે છે. બાજોઠ ઉપર મોટી થાળી મુકે છે, અને તેમાં છોકરા, બાપ, ભાઇ, સર્વ સાથે જમે છે પણ તેજ વાણીયા મુંબઇ અને બીજા દેશાવરમાં સઘળાં કપડાં ઉતારી રેશમી પીતાંબરો પેહેરી પત્રાવળીમાં નોખાનોખા જમે છે ત્યારે જ તેઓનો ધર્મ રહે. ગમે તો શ્રાવક કે વૈષ્ણવ હોય તો પણ તેમ જો નહીં કીધું તો તે નાતમાં જમવા લાયક રહે નહીં.

૧૦ જંગબાર, મસ્કત અને મોમ્ખામાં કાઠીઆવાડના શ્રાવક અને વૈષ્ણવ સર્વ વાણીયા ઘણા વર્શોથી જાય છે અને ત્યા તેઓ દુકાન રાખે છે, સર્વ મુસલમાનનું લાવેલું પાણી પીએ છે, ઘરમાં મુસલમાનડીઓને રાખે છે, માત્ર તેની બનાવેલી રસોઇ જમતા નથી. આ લોકો યાત્રા કરવા આવે લ્યારે સંગ વાત્સલ્ય કરી ઘણા ભાવથી બનારસ, લખનોર, મુર્શિદાબાદ અને બીજી જગાના સર્વ શ્રાવકો [તેઓ સાથે] ભાવથી જમે છે. પણ તેઓ પોતાના દેશમાં કદી મુસલમાન પાન બીડું આપે તે ખાય તો મહા પાતકી થઇ જાય.

૧૧ જો કે કાઠીઆવાડી વાણીઆ અને ભાટીઆ જંગબાર મસ્કત ને બીજી જગાએ જ્યાં ધર્મે ઘેલા મુસલમાનો તેઓ ઉપર ખરાબ નજર રાખે છે, ત્યાં જવાથી કદી ધર્મ ભ્રષ્ટ થતા નથી. પણ કોઇ વખતે ત્યાં મુસલમાનો તેઓને જુલમથી વટલાવે પણ છે તો

પણુ તેઓ કઇ ધર્મ ભ્રષ્ટ થતા નથી પણુ તેમાનો એક પણુ યુરોપની મુસાફરી કરે તો તેને જીંદગીપર્યંત નાતમાં ન લેવાને ખટપટ કર્યા વગર રહેજ નહી

દયાળ નામનો વાણીયો માગરોળનો શ્રીમાળી અરબસ્તાનમા મુસલમાનના કરજથી ગુલામ તરીકે રાખ્યો હતો તેના મોસાળ તરફના સારા ધનીક હોવાથી માગરોળ આવી તુરત નાતમા દાખલ થઇ ગયો

૧૨ કાઠીઆવાડ અને ગુજરાતના શુદ્ધ વડનગરા નાગર બે વખત નાયા વિના કદી જમે નહી તેઓ નાયા પછી કપડા આદિ ચીજને અડકે નહી જો સુતરના તાતણા ઉપર પગ પડી જાય, તો તુરત પાછુ નાયા વિના જમાય નહી પણુ મુસલમાનના હાથના પાન બીડા કસુંબો પતાસાં ઇત્યાદિ ખાવાને તેઓને કશી હરકત નથી પણુ કાશી ને બીજી જગા-વાળાને તેથી મોટો વટલવાડો થાય તો પણુ એક બીજા સાથે વ્યવહાર રાખવાને કઇ હરકત નહી

૧૩ મરજાદી વૈષ્ણવો નાયા પછી કદી કોઇ સુતરના તાતણા જેવી કે કપડા જેવી કોઇ વસ્તુને અડી જાય તો તેઓને તુરત વટાળ લાગી જાય અને નાયા વિના કદી તે પાછો કામ નહી આવે પણુ વિલાયતી ખળવાળા કપડાં કદી અભડાય નહી

૧૪ ચોખાનો અથવા ઘઉંનો આટો પાણીમા નાખી ગરમ કીધો તે અજીઠુ અથવા શખડી થાય તે કોઇ પણુ ચીજને અડે તો તેને કદી ધોયા વીના ચાલે નહી આ વાત પણુ ખરા હિંદુસ્તાનના ઉચી જાતના સર્વ લોકોમા સાધારણુ છે પણુ મુસલમાન કીતાબ બાધે ને તેમા ઘહુનો આટો અને પાણીથી ખળ બનાવે તો તેની જીલદવાળો ગીતાજીનો અને પચરત્નનો ગુટકો અથવા પત્રપોથીનો ઘણી પવીત્ર હાલતમા પાઠ કરવાને કાઇ હરકત નહી ધોબી એ કપડાને ધોઇ કાંજી લગાડેલી હોય અથવા વીલાયતી કપડા હોય તે પાક

૧૫ સર્વ મરજાદી ભાટીઆ અને વાણીઆઓમા ભાત અથવા દાળ અથવા કઢી આદી કઇ કંઇ ચીજ જે કપડાને અડકેલી હોય તેવુ કપડુ જે ચીજને અડકેલુ હોય તે ચીજ પણુ ધોઇ નાખ્યા વિના ચાલે નહી અને તેનો સસર્ગ જો ધરતી એવી કોઇ જગે થયો તો તે સઘળુ નાખી દેવુ પડે પણુ મુસલમાન વોરાઓએ બનાવેલી ઘઉંના આટાની ખળથી એ ભીતોપર કાગળ ચોટાડેલા હોય તે તો મહારાજોને પણુ ચાલે

૧૬ હજારો કીડા મારી થએલુ રેશમ તેનો મુગટો મહીનાઓ સુધી ન ધોએલો હોય અને ગમે તે જાતના લોકોનો અડકેલો હોય તો પણુ પવિત્ર કહેવાય છે તે પેહરીને જમીએ તો ઘણું શુદ્ધ પણુ બીચારૂં જંગલના ઝાડ ઉપર થનારૂ રૂ તેના કપડાને જો ધોઇને સુકવીએ ને તેને કોઇનું કપડુ અથવા કોઇ અડકી ગયુ તો તેને ફરી ધોયા વીના પેહરાય નહી જો તેને કાઈ પેહરે તો ઘણો ધર્મ ભ્રષ્ટ ગણાય પણુ તેવુજ સણુ તે પવિત્ર ગણાય કારણુ કે રેશમ મોઘુ, સુતર ઘણું સોઘુ ને સણુ જીજ મળે તેજ

૧૭ કાઠીઆવાડના નહાના ગામડાના સર્વ વાણીઆની સ્ત્રીઓ રજસ્વળા હોય ત્યારે ઘરમા સર્વ જગાએ અડકે છે, માત્ર તે દેવ દરસને જતી નથી કેટલાકના ઘરમા રસોઇ કરતી નથી, તે ઘરમા કોઇ રસોઈ કરનારૂં ન હોય તો તે પણુ કરે છે પણુ તેજ વાણીઆ શેહેરમા આવી રહો તો તેનાથી તેમ થતું નથી ત્યાહા કરે તો તે નાત બહાર થાય ને મોહોટુ પાપ થઇ જાય

૧૮ એક જાતનું માણસ બીજી જાતનું પાણી પીએ જેમ કરવાથી હિંદુ ધર્મની રાહે કોઈ તરેહનો ધર્મ બાધ નથી થતો એમ છે તો પણ તે ઘણું પાપ કીધું કહેવાય. અને આખી નાતના લોકો જગે જગે તેની નિંદા કરે અને નાત બહાર મુકવાને જોગ થાય. પણ સોનું ચોરનારો હિંદુ ધર્મ શાસ્ત્રના હુકમ પ્રમાણે એટલુંજ નહીં, પણ આખી દુનીઆના ધર્મથી ઉલટું કરવા માત્ર જુજ નિંદાપાત્ર થાય પણ તેને કોઈથી નાત બહાર થાય નહી.

૧૯ પંજાબમાં એક રાંડને ઘેર સર્વ જાતના લોકો આવે; જેવા કે બ્રાહ્મણ, ક્ષત્રી વાણીઆ અને મુસલમાન. તે સર્વ જાતના લોકો માટે રાંડ જુદા જુદા હુક્કા ઘરમાં રાખે, તેની ઉપર કાઇ નિશાની કરી મૂકે, હવે બ્રાહ્મણ આવે ત્યારે રાંડ બ્રાહ્મણનો હુકકો તેને આપે તે પોતે પણ તેજ રીતે સર્વ નાતના લોકોની સાથે એક હુકો પીએ. એતો રાંડનું મોઢું અપવિત્ર ગણાય નહી, પણ બીજી જાતના લોકો પીએ તો તે અપવિત્ર ગણાય.

૨૦ બ્રાહ્મણ વીના ક્ષત્રી વૈષ્ય અને શુદ્ર એ જાતનો (મૃત્યુ પ્રસંગ) તેને બાળવા જનારાઓની સાથે જો બ્રાહ્મણ જાય તો તેને ઉત્તરોત્તર હલકી જાતનું ઘણું સૂતક અને કષ્ટ ભોગવવું પડે છે. આ હિંદુ શાસ્ત્ર કહે છે. પણ નાહ્યા પછી કપડાંના ધાગાને અડકીને તરત અભડાઈ જનારા નાગરોને મુસલમાનના મુડદાને દાટવા જતા નાયા શિવાય કાંઈ પણ કરવું પડતું નથી.

૨૧ ઢેડાની જાતનાએ કોઈ પણ કપડાંને અડકેલું હોય તો તેને કોઇ પણ માણસ અડકી જાય; તે માણસને બીજો માણસ અડકી જાય; તેને ત્રીજો એમ કરતાં જો ૧૦ થાય તો પણ આપણા મરજાદીઓ અભડાયા વીના કદી નહી રહે. તેઓ પોતાની પાઘડી અને કપડાં સઘળાં પાણીમાં બોળશે અને નાહાશે. એ નહાતી વખતે તેના પાણીનો છાંટો કોઇને પડી ગયો તો પાછો તેનો પણ તેજ હાલ, એવી રીતે હડકાયા કુતરાની લાળની પેઠે અભડાએલું એક બીજા પર ચાલ્યાજ કરશે. પણ તેજ ઢેઢાનું વણેલું ને આટાની રાબ લગાડેલું પાણ કોરૂં (ખાદીનું કપડું) અભડાશે નહી.

૨૨ ઉપર લખ્યા પ્રમાણે ઢેઢાની તેઓ અતી પરહેજી કરશે. બીજી જાતના શુદ્ધ લોકોને અડકવાથી નાહશે. ઈત્યાદી અયોગ્ય ને ધર્મ શાસ્ત્રથી વિરૂદ્ધ ને ઉલટાં પાપનાં કારણો તેવો આચાર ન કરવાથી પાપી અને ભ્રષ્ટ ગણાય. પણ માહોમાંહે વ્યભિચાર, શુદ્ર, બ્રાહ્મણની સ્ત્રી સાથે વ્યભિચાર અને વીધવા ગમન ઈત્યાદિ કરનારો મરજાદી પવિત્ર અને સૌનો શીરોમણી ગણાય.

૨૩ આખા હિંદુસ્તાનના ગરમ દેશના સર્વે ઉંચી જાતના હિંદુઓમાં એવો ચાલ છે કે કોઇ માણસ મરી ગયું તેને બાળવા જનારની સાથે જેટલા લોકો જાય તે સૌ તેને બાળી રહ્યા પછી પાછા ફરે તે વખતે સર્વે કપડાં બોળી નાહીને ઘેર આવે. પણ નેપાળના બ્રાહ્મણ તેમ કરતા નથી. તેઓ સ્મશાને જાય પણ જેઓ તે મડદાને બાળતા હોય તે અને જેઓ તેના નજીકના સંબંધી હોય તેજ માત્ર નહાય ને બાકીના સર્વે મોઢું ધોઇને ચાલ્યા આવે.

૨૪ ગુજરાત કચ્છ કાઠીઆવાડ મહારાષ્ટ્ર ઈત્યાદી પ્રાંતના લોકોની સ્ત્રીઓ જેનો ધણી જીવે છે, તે ચૂડી કદી હાથમાથી કાઢતી નથી. તેઓ સમજે છે કે ચૂડી કહાડવાથી તેના ધણીના આયુષ્યમાં અપશુકન થાય. સુજે તેવું 'નજદીકનું' અને જુવાન મરી જશે તો તેના શોકમાં સઘળાં ઘરેણાં કાઢી નાખશે પણ ચુડી કાઢવાને મોટું ખુરૂં કામ અને અપશુકન સમજશે. માત્ર પોતાનો ધણી મરે તેનીજ પછવાડે (ચુડી) ફોડી નાંખશે. પણ

પંજાબ, દીલ્લી, આગ્રા વગેરે જગોના બ્રાહ્મણ અને ક્ષત્રીઓની સ્ત્રીઓ પોતાના બાપ કાકા અને બાપની પછવાડે પણ ચુડી ફોડી નાખે છે પણ નેપાળ અને કાસ્મીરની કેટલીક જાતની સ્ત્રી મુદ્દલ ચુડી પેહેરતીજ નથી તેઓના ભરથારોને કાંઈ અપશુકન થતું નથી

૨૫ હીંદુસ્થાનના ઘણા ખરા પ્રાંતના લોકોમા કાંઈ બુઢો માણસ મરે તો પણ તેની પછવાડે ઘણો તો નહી પણ યોગ્ય શોક કરે છે તેઓના સંબધી અને બીજા ઓળખીતા મળતીયા પણ તેનો શોક કરે છે પણ પંજાબી ક્ષત્રી, બ્રાહ્મણ, કચ્છી અને હાલાઈ ભાટીઆ ઈત્યાદિ લોકોમા જેનું બુઢ્ઢુ માણસ મરી ગયુ હોય, તેની સૌ મશ્કરી કરે, હજામત કરાવી હોય તે ઉપર ગુલાલ નાખે, સ્ત્રીઓ રોતી હોય તો તેની વેવાણો તેની સામી બેશી ગીતડા ગાવા લાગે અને મશ્કરીના વચનો બોલે; તેઓને મીઠાઈની ટોપલીઓ ભરીને આપે અને કપડાના પુતળા બનાવી 'લીઓ તમારૂ મરેલુ એને પુજી ખુશી થાઓ' ઈત્યાદિ ઠઠ્ઠા કરે, એ પણ તેઓનો ચાલ હોવાથી ઘણું સારૂ અને જરૂરનું કામ ગણાય છે

૨૬ ગૂજરાતના બ્રાહ્મણો માને છે કે કોઈ પણ જાતના લોટમા પાણી મેળવ્યું હોય તો તેની બનાવેલી ચીજ નાયા વીના ખવાય નહી અને તેને નાયા વીના અડકે તો અપવીત્ર થઈ જાય માટે પાપડ કરવા હોય તો અડદની દાળના આટાને ગાયના મુત્રમા અથવા કેળના પાણીમા લોટ બાધીને તેના પાપડ કરવાથી તેને આભટ છેટ લાગે નહી પણ એ ગાયના મુત્રનો પાપડ એક બ્રાહ્મણે એક મુસલમાન શીપાઈને ખાવાને આપ્યો, તેણે તેની બનાવટ માટે પુછ્યુ, ત્યારે તેણે ગાયના મુત્રમા બનાવાની વાત કહી તેથી મુસલમાને તેને ઘણોજ વીકારી કેટલીક ગાળો દીધી ને બોલ્યો કે પાણી જે ખરેખર પવિત્ર ચીજ છે, તેને છોડીને આખી દુનિયા જેને નાપાક ગણે એવા પેશાબમા આટો મેળવી તેને પાક માની ખાનારા હિંદુઓ ખરેખર કાફરજ છે

૨૭ દક્ષિણના શેણવી બ્રાહ્મણો અને ઉડીસા તથા બંગાળના કેટલીક જાતના બ્રાહ્મણો માસ ખાતા નથી, પરંતુ મત્સ્ય ખાવાને તેઓ કાઈ પાપ માનતા નથી પણ પંજાબના બ્રાહ્મણો મત્સ્ય ખાવામાં ઘણુ પાપ ને અપવિત્રતા માને છે પણ માસ તેમા પણ બકરૂ હરણ અને જંગલી ડુકરનુ માસ ઘણુંજ પવિત્ર માને છે.

૨૮ કાઠીઆવાડના બ્રાહ્મણો અને ઉંચ વર્ણના લોકો કાંદા ખાતા નથી પણ ગાજરનુ અથાણુ તેઓના ઘરમાં સાધારણ છે, પણ સુરતના બ્રાહ્મણો કાંદા ખાવાને તેટલું ખરાબ માનતા નથી પણ ગાજર જો કોઈ બ્રાહ્મણને લેતો જુવે તો તેની જાત પુછ્યા વિના રહેજ નહી

૨૯ ગુજરાત મારવાડ મહારાષ્ટ્ર અને બીજા કેટલાક દેશના લોકો કાંદા ખાવાને ઘણુ અપવીત્ર ગણતા નથી પરંતુ માસ કોઈ માણસ લઈ જતો હોય તેને અડકશે તો પણ નાહી નાખશે, પણ મૈથીલ, કાન્યકુબ્જ અને કેટલીક જાતના સારસ્વતો માસ ખાવાને કાંઈ અપવીત્ર ગણતા નથી પણ કાંદા ખાવાથી તેઓ મહાભ્રષ્ટ થઈ જાય છે

૩૦ મરજાદી વૈષ્ણવો અને ગુજરાતના અને દક્ષિણના બ્રાહ્મણો જો રસ્તામા કોઈ પણ જનાવરના હાડકાના ઝીણા કડકાને અડકશે તો તે પોતાના પહેરેલા સર્વ કપડા બોળીને નહાશે પણ ઘરમા હાડકાની હાથા વાળી છરીઓથી શાક મોળશે અને તેઓની સ્ત્રીઓ મોટા મોટા હાથી દાંતની ચુડીઓ પહેરશે તો પણ તે કાંઈ અપવીત્ર ગણાશે નહી વળી તે ચુડીઓ કર્ણાટકના દીગંબર જૈનોની સ્ત્રીઓ ઘણીજ અપવીત્ર ગણશે

૩૧ ગુજરાત મહારાષ્ટ્રને બીજા કેટલાક પ્રાંતમાં ઢેઢના ઓછાયાથી પણ અપવિત્ર થઇ જાય છે. પણ તેઓ મુસલમાનની સાથે તેઓ ઘણા હળીમળી ગયા છે. જો કોઈ જગે ગાડી હાંકનારો ઢેઢની જાતનો હશે તો તેઓ તેમાં કદી બેસશે નહી. પણ જો મુસલમાન હોય તો તે તેના ખાવા પીવાના સામાનને પણ ગાડીમાં ચડાવવા ઉતારવાને હરકત ગણશે નહી. પણ મદ્રાસના પ્રેસીડેન્સીના સિવાય બીજી જાતના સર્વ લોકોની ગાડી હાકનારા ઢેડાજ હોય છે તેઓ તેને અડકવાને ઘણી છીટ રાખતા નથી. પણ ચાલતાં મુસલમાનને અડકતાં જરા છીટ રાખે છે. તેઓ કહે છે કે મુસલમાનો હિંદુ ધર્મના ખાસ દ્વેશી છે. અને ઢેડ એ હિંદુ છે. અને અમારો હિંદુ છે. તે દેવળને નમે છે અને અમારા દેવને માને છે. ખરેખર અમારા દેશીઓ જોડે મારે તેના દોસ્ત થાય, તેને ભાઈ ભાઇ કહે તેને પણ જોડા મળે.

૩૨ ગુજરાતમા ઘણા ખગ બ્રાહ્મણો સાથે જમે છે. પણ તેજ જાતના બ્રાહ્મણો કાઠીઆવાડમા એક બીજાનું પાણી પીએ તો વટલી ગએલો કહેવાય.

૩૩ કોઇ પણ જાતની ગરમ ખાવાની ચીજ હોય જો તેને ફુંકીને ખાય તો તે અપવિત્ર ગણાય. તે આપણા હિંદુઓના ધર્મશાસ્ત્ર પ્રમાણે તેને ચાદ્રાયણ વ્રત કરવું પડે. ચાહા, કઢી અને ઓસામણ એવી ગરમ ચીજ સર્વ જાતના હિદુઓને ફુંકીને પીતાં જોઇએ છીએ તે શાસ્ત્ર ઉલંઘન કરતાં પણ કોઇ પ્રાયશ્ચિત ન થાય પણ શાસ્ત્રમાં જેતું કાંઇ પ્રાયશ્ચિત નહી, તેવું વાણીયાનું પાણી કોઇ બ્રાહ્મણ પીએ તો તરત વટલાય

૩૪ વીધવાં સ્ત્રી કેશ રાખે, પાન ખાય, ખાટ પર સુવે તો તેનો પતિ નરકે જાય, એ ધર્મશાસ્ત્રને ઉલ્લંઘવાનું કાંઇ નહી; અનેક પુરૂશો સાથે વ્યભીચાર કરે તેમ જાણીએ તો પણ કોણ સાબીત કરે છે એમ કહીએ; છોકરા પાડે તો પણ નથી જાણતા કહીએ, પણ જો ધણી મર્યા પછી ઉપર લખ્યાં કુકર્મથી બચવાને એકજ પુરૂષ સાથે જોડાવાને (કોઇ સ્ત્રી) ચાહે તો તે તરત જ નાત બાહેર થાય.

૩૫ કસ્તુરીને હરણને મારી તેનો ડુંટો કાપી લઇ તેમાંથી કાઢે છે તેમાં મૃતનું લોહી પણ મળેલું હોય છે, તે તો મરજાદી લોકોના દેવને ભાવે અને તારીફ઼ી કરે કે શ્રીનાથજીના નેમમા ૨૦ શેર કસ્તુરી જોઇએ છીએ. માછલાનું પેટ ફ઼ાડી તેમાથી અંબર એ પુષ્ટીને માટે તેઓના ગુરૂ ખાય અને ગાયનું પીત્ત ગોરોચ જે ગાય મરી ગયા પછી તેનો પીત્તો ફાડીને ઢેડા કાઢે છે તે તો અષ્ટગંધમાં નાખીને તેથી નારાયણ કવચ લખી સોનાના માદળીઆમાં રક્ષા માટે હાથે બાંધીએ: એ પાનમા મંત્ર લખાવીને અમે ખાઇએ પણ કોઈ શુદ્ધ બ્રાહ્મણો કાષ્ટ ઔષધની પાણીમાં ગોળી કીધી હોય તો તે ખાતાં માહા ભ્રષ્ટ થઇ જઇએ.

૩૬ દહિં અને છાશ ગૌલીના ઘરની લેવામાં ઉત્તર પૂર્વને દક્ષિણના બ્રાહ્મણોને કાંઇ હરકત ગણાતી નથી, પણ ગુજરાત ને કાઠીઆવાડના બ્રાહ્મણો તો નહી જ પણ વાણીઆ કે કણબી પણ વાપરે તો નાત બહાર થાય.

૩૭ નર્મદાની ઉત્તર તરફના રહેવાશી હિંદુની સ્ત્રીઓ માને છે કે કચ્છ વાળીને ચાલીએ તો ઘણું પાપ લાગે પણ દક્ષિણ તરફના લોકોની સ્ત્રીઓ કહે છે કે જો કચ્છ ન વાળીને ચાલીએ તો પગલે પગલે બ્રહ્મહત્યાનું પાપ લાગે.

૩૮ ગુજરાત મહારાષ્ટ્ર ને બીજા દેશોમા સ્ત્રી લોકો કદી જોડા પહેરે નહી. અને

પહેરે તો તેને રાડોના જેવી હલકી ગણે પણ મારવાડની સાગ ધગ્ની સ્ત્રીઓ સોનેરી ભરત વાળી મોજડી પહેર્યા વીના બાહાર જાય તો તેની મોગાઇમા ઓછી (ખામી) ગણાય

૩૯ હિંદુસ્તાનના ઘણાખરા ભાગની સ્ત્રીઓ કાંચળી પહેરવી એ (ઓઢુ) શરમ ભરેલું સમજે છે પણ મલબાર દ્રવીડ બગાળ અને ઉડીસાના લોકોની સ્ત્રીઓ કાચની એ વેશ્યાનો પોશાક ગણે છે માટે તે પહેરે તે ઘણુ નીચ માણસ ગણાય

૪૦ હિંદુસ્તાનના ઘણા ખરા દેશની સ્ત્રીઓ પોતાની છાતી પોતાના બાપના તરફના સંબંધીને દેખીને જેમ બને તેમ ઢાકવાનો યત્ન કરે છે પણ મારવાડમા ધગ્ની દીકરી અને વહુ ઓળખવાની એજ નિશાની કે દીકરી બાપને ઘેર કદી કાચળી પેહેરશેજ નહી ને પેહરે તો અયુક્ત કહેવાય

૪૧ પંજાબની સ્ત્રીઓ ઘણા વસ્ત્ર પહેરે છે તે પોતાના અંગનો કાઇ ભાગ ખુલ્લો દેખાડવો એ ખરેખર શરમ ભરેલુ માને છે તો પણ નદી તલાવ કુવા એ નાહાતી વખતે સેકડો પુરૂષના સમુદાય વચ્ચે સઘળા કપડા ફેંકી દઇ બેધડક નાગી નહાય છે

૪૨ ગુજરાત, મહારાષ્ટ, માળવા એ આદી ઘણા ખરા ભાગની સ્ત્રીઓ સફેત કપડુ પહેરવુ વિધવાપણાનું ચિન્હ ગણે છે પણ પંજાબ બનારસ ને બગાળાની સૌભાગ્યવતી સ્ત્રીઓ બારીક સફેત કપડા પહેરવાથી વધારે શોભા માને છે

૪૩ નેપાળને બીજા કેટલાક ભાગમા પંડિત શાસ્ત્ર વાચવા બેસે, ત્યારે પાઘડી જામા વગેરે ખુબ કપડા પહેરીને વાચે છે પણ તેલંગને દ્રવીડને મલબારના બ્રાહ્મણો પાઘડી અથવા અંગરખુ કીંવા શીવેલું કાંઈ પણ પહેરનારને શુદ્ર ગણે છે

૪૪ બે દશકા વર્ષ પહેલા બટેટા ખાનારો ભ્રષ્ટ થઈ જતો હતો તેજ બટેટા આજ વ્રતમા પવિત્ર ફરાળની મુખ્ય ચીજ થઇ ગઇ છે તેમજ કોબી મુંબઇના લોકોને પવિત્ર થઇ ગઇ છે પણ બનારસમા ઘણા ખરા બ્રાહ્મણો અદ્યાપિ તેને ખાવાથી ધર્મ ભ્રષ્ટ થઇ જાય છે

૪૫ નેપાળના લોકો માસ ખાવાને પાપ માનતા નથી પણ પર્યુશિત એટલે એકદી રહેલો ભાત ઘણોજ અપવિત્ર માને છે ગુજરાતના લોકો માસને અડવાથી પણ નહાશે પણ ટાઢો ભાત તેલની સાથે ખાવાને ઘણી હોંશ માનશે તેમજ બગાળાના લોકો માંસ અને ટાઢો ભાત ખાવામા પાપ માનતા નથી

૪૬ બંગાળાના લોકો બીજી જાતના કસાઇના હાથના મારેલા જનાવરનુ માસ ખાતા નથી તેથી જગે જગે કાળીની મુરતી બેસાડી બકરા મારીને તેનું માસ બ્રાહ્મણો વેચે છે આ વાત સભળતાજ ગુજરાત, મહારાષ્ટ ને મધ્યદેશના લોકોનાં રૂવાડા ઉભા થયા વિના રહેશે નહી

૪૭ મારવાડ ને તેલગના લોકોને ત્રાબાના પાત્રથી દિશા જઈ આવી હાથ ધોવાથી પાછુ તે શુદ્ધ થતું નથી માટે લોકો તે કામમા પીત્તળનો લોટો વાપરે છે ગુજરાતના લોકો અને મરજાદી વૈષ્ણવો તો તેથી ઉલટાજ ચાલે છે તેઓ ત્રાબાનાં વાસણને પવીત્ર માને છે અને પીતળને મહા અપવીત્ર માને છે

૪૮ નાળીએર અને ખજુર એ ખવાય (ફરાળમા) પણ તેલ ગોળ ખાય તો વટલાઇ જાય તેનું કારણ પુછીએ કે શુ? તો જવાબ મળશે કે ત્રણેમાથી નીકળેલા કેરી રસને તાડી કહે છે તેથી તે અપવીત્ર કહેવાય તે તો નામચોંધ ચોરજ માર્યો જાય તે

નામચીંધ શાહુકાર ચોરી ખાય એ કહેવતને ખરેખર વળગી રહ્યા છે. તો પણ તેઓ બિચારા જાણતા નથી કે ગોળ આટો સાકર વગેરેની મદીરા બને છે.

૪૯ ગુજરાત કાઠીઆવાડ અને બીજી જગે "સામો" એ ફરાળ ચીજ ગણાય છે. તે રાંધવાથી એઠવાડ ગણાતો નથી. પણ ખીતીઆ અને ગોરખપુર જીલ્લામા જ્યાં તે વધારે વાવવામાં આવે છે ત્યાંહાં તેને રાંધેલા ચોખાથી વધારે શુદ્ધ નથી કહેતા અને ફરાળમાં તેને કોઈ વાપરતું નથી તેમજ કુટુ જેને નેપાળનાં ફાફા કેહે છે; એ ધાન્ય નેપાળમાં ફરાળમાં વપરાતું નથી પણ બનારસ અને બીજી જગે તે ફરાળમાં ગણાય છે.

૫૦ વેદ અને શાસ્ત્ર તો એકે કોર રહ્યાં પણ ગાયત્રી પણ ન આવડે તેનું કાંઇ નહી. જેથી બ્રાહ્મણો કહેવાય. તેવા યમ નિયમ આદિ શુદ્ધાચાર તો એકે કોર રહ્યા પણ રંડીબાજી અને ઠગાઇને ચોરી કરે તેનું કાંઇ નહી. યજમાનનું કલ્યાણ ઇચ્છવું તો એક કોર રાખ્યું પણ ઉંધુંચતું સમજાવી ફસાવીને પૈસા કઢાવે. તેવું કાંઈ નહી પોતાના યજમાનની સ્ત્રી પુત્રી આદિને પોત પોતાની પુત્રીઓની પેઠે જાણવાનું તો એક કોર રહ્યું. પણ તેની સાથે વ્યભિચાર ને ઉધાચતાં સમજાવી તેના ઘરમાં કજીઓ કરાવવો એનુ પણ કાંઇ નહી પણ કોઇ જાતના બ્રાહ્મણ કે વાણીઆનું પાણી ન પીએ, પાણીનો છાંટો પડે તો પણ તુરત નહાય અને નહાયા વિના કદિ ન ખાય તો તે ઉંચામા ઉંચી જાતનો બ્રાહ્મણ કહેવાય.

૫૧ વેપારની ઠગાઇનું કાંઇ નહી. ખોટા સોગન ખાવાનું કાંઇ નહી, પર સ્ત્રી સાથ વ્યભિચારનું કાંઇ નહી. સોનું ચોરવાનું કાંઇ નહી. થાપણ ઓળવવાનું કાંઇ નહી. વેદ નિંદાનું કાંઇ નહી. પણ એક પોતાની જાત સાથેજ ખાય. ગાય બ્રાહ્મણના પાણીનો છાંટો ઉડે તો પણ નહાય તો પેહેલા દરજાના મરજાદી કહેવાય.

૫૨ પુર્વના બ્રાહ્મણોમાં બીજી જાતના લોકોના રસોઇ કરવાના ચોકામા જે કાંઇ ચીજ આવી તે સઘળી પાછી કામમાં ન આવે; કારણ કે ચોકામાં આવેલી ચીજ એઠી મનાય છે, માટે પાછી વાપરે તો ભ્રષ્ટ થાય. પણ ગુજરાતના લોકમા તેમ નથી મનાતું ચોકામાં હોય પણ રાંધેલી વસ્તુને અડકવું ન હોય ત્યાહા સુધી તે પાછું કામ આવે છે. અને તેને પાછી વાપરવાથી તેઓનો ધર્મ નાશ નથી પામતો.

૫૩ નેપાળના લોકો ગાડીએ જોડવામાં, હળ ખેડવામા કે બોજો ઉપાડવામાં બળદને લગાડવો એ ઘણું મોટું પાપ સમજે છે. કારણ કે ઉંચા નીચા દેશને લીધે એ જનાવર ત્યાં આવી શકતું નથી પણ આખા હિંદુસ્તાનમાં એજ જનાવર હળ ખેડે છે,

એજ જનાવર ગાડી ખેંચે છે. તે બોજો પણ ઉપાડે છે તેથી કોઈ પણ પાપ ગણતું નથી અને મોટા મોટા ધર્માચાર્યોનો ડોળ ઘાલનાર પણ તેની ગાડીમાં બેસે છે. કારણ કે તે વીના જરા પણ ચાલે તેમ નથી. તેમજ ગુજરાત અને બીજા ઘણા ખરા પ્રાંતના લોકો બેલની પીઠ ઉપર સવારી કરવી એ ઘણું પાપ સમજે છે. પણ કર્ણાટકમા બેલની પીઠની સવારી સાધારણ છે. ત્યાના લોકો તેમા પાપ માનતા નથી.

૫૪ થોડાં વર્ષો પહેલાં (હિંદુઓ) જ્યારે મુસલમાનો પાસેથી જલેબી અને ઢોકળાં (નાનખટાઇ) શીખ્યા ત્યારે તે ખાવુ ઘણું અપવીત્ર અને ભ્રષ્ટાચાર ગણાતું હતું, પણ આસ્તે આસ્તે મીઠું લાગવાથી હવે તો દેવતાંના ભોગમા મુખ્ય વસ્તુ જલેબીને ઢોકળાં થઇ પડ્યા છે. તેમજ હાલના પાઉં બિસ્કુટ ખાનારા વટલેલ ગણાય છે (તે) સાથે બેસશે.

૫૫ ગુજરાતની સ્ત્રીઓ માત્ર સોના એકલાના કડાં પહેરે તો તે વીધવામા ગણાય.

માટે સોભાગ્યવતી ચુડી અથવા બગડી તે નાયે રાખે છે પણ બનારસ અને પંજાબના ખત્રીની સ્ત્રીઓ ઘણુ કરી સોનાના કઠાજ હાથમા પહેરે છે

૫૬ કેટલીક જાતના બ્રાહ્મણો અને વૈષ્ણવ મરજાદીને વાલ પાપડીનુ શાક નાહ્યા વિના પણ પુરીની સાથે ખવાય, પણ જો વાલની નરમ દાળ કીધી તો તે અજીઠુ થાય.

૫૭ હિંદુસ્તાનના સર્વ જાતના લોકો જે ભાત રાધેલો હોય અને બીજી જાતનું માણસ અડકી જાય તો તુરત નાખી દે છે પણ સુજે તે જાતના માણસ પહુવા, કુરમુરા બનાવે તો તે ખાવાને બ્રાહ્મણને પણ કાઇ હરકત નહી

૫૮ સોનાનુ વાસણ સૌથી પવિત્ર, તેથી ઉતરતું રૂપાનુ, તેથી ઉતરતું ત્રાંબુ, તેથી ઉતરતું પીતળનુ, તે કરતા કાસું તેથી જસત તેથી કલાઇ ને તે સર્વે કરતા બીચારૂં મટોડીનુ તો સાવજ કીમત વગરનુ જરા વાપર્યું કે તરત અપવિત્ર, આનુ કારણ શુ? તેનો ઉત્તર એકે ગરીબને માન અપાય નહી ને પૈસા જેમા બચે તે વધારે ધરમ.

૫૯ દક્ષિણના બ્રાહ્મણોને વૈષ્ણવો દેવ માટે પાણી લાવતા જોડાને અડકી ગયા અથવા ચામડાનો સ્પર્શ થયો તો અપવિત્ર થઇ ગયુ માને છે પણ મરજાદી વૈષ્ણવો જોડા પહેરી પાણી ભરે તોજ તેનુ પાણી દેવનાને કામ લાગે છે

૬૦ ગુજરાત અને બીજા ઘણા ખરા પ્રાંતમા લોકો દુધ અને ઘી મુસલમાનના ઘરનુ હશે તો પણ લેશે પણ મારવાડના લોકો ભીલના ઘરનુ પણ ઘી, દુધ અપવિત્ર માને છે

૬૧ ગુજરાત અને કાઠીઆવાડના લોકો વીધવા કાળા રંગના લુગડા પહેરવા એ તેમનો યોગ્ય પોશાક ગણે છે, પણ મહારાષ્ટ્રના લોકો તેથી ઉલટુજ માને છે, કાળો પોશાક એ તેઓ સૌભાગ્યવતીનુ ચિન્હ માને છે બીજો રંગ તેઓની વીધવા પહેરશે પણ કાળો કદી પહેરશે નહી

૬૩ ખાંતા ક પીતા બચેલુ અપવીત્ર મહારાષ્ટ બ્રાહ્મણો જમવા બેસે છે, તે વખતે ડુચીને અને ઉચ્છીષ્ટ હાથે પાણી પીએ છે અને તે પાત્ર પાછુ પાણીના લોટા ઉપર મુકે છે પાછા જમીને તેજ લોટાની અંદરના પાણીથી હાથ મોઢુ ધોવે છે, પણ તેઓનો ધર્મ નથી જતો, પણ ગૂજરાતના બ્રાહ્મણો તેમ કરે તો મહા અપવિત્ર થાય તેઓનો તો ઉચ્છીષ્ટ તો એકે કોર રહ્યુ પણ ગંધેલા અંગને અડેલો હાથ પાણીના લોટાને લાગી જાય તો પણ તે પાણી કામ ન આવે ને તે કામમા લીધુ તો મોટુ પાપનું કામ થયુ (ગણાય)

૬૪ કરણાટક, દ્રવીડ, કોકણ, મલબાર દક્ષિણ આદીના લોકોના મુડદાને સ્મશાને લઇ જતા તેનુ મોઢુ ખુલ્લુ રાખવાનો ચાલ છે પણ ઉત્તર તરફના સઘળા પ્રાંતના લોકો મુડદાને સ્મશાને લઇ જતા તેના અંગના સઘળા ભાગ ઢાકી દે છે તેઓ માને છે કે મુડદુ ખુલ્લું દેખાય છે તો અપવિત્ર થાય છે

૬૫ ગુજરાત અને મારવાડના કેટલાક શુદ્ધ બ્રાહ્મણોમા એવો ચાલ છે કે મુડદાને એક લાકડા સાથે બાધીને જોનારને પણ કમકમી છુટે એવી રીતે લઇ જવુ એ પુણ્યનુ કામ છે પણ જો બે લાંબા ડાંડીથી લઇ જાય તો તેની અસદ્ગતિ થાય-પણ તે સિવાય બધી જાતના લોકો તેમ કરતા નથી મુસલમાન તેના મડદાને જનાજામા મુકી તે પર અત્તર તથા ઉંચા લુગડા ઓઢાડી લઇ જાય છે

૬૬ શુદ્ધ બ્રાહ્મણ અને મરજાદી વૈષ્ણવોમા એવો ચાલ છે કે પીએલુ અને સફેદ ચંદન જેવા વસ્ત્રને નાડા વિનાનો કોઇ લોક અડકી જાય તો તેને નાહીને દેવસેવા વખતે

અથવા જમવા વખતે પહેરે તો તેનો ધર્મ સાવ નાશી જાય. પણ કપડાની જાડાઇ જેટ-લોજ તે ઉપર મેલ હોય, તે મેલ કાઢયા વિના પાણીમાં બોળી દરરોજ સુકવવાથી ચામડા જેવું કઠણ થએલું હોય અને ગંધથી પાસે પણ ન લેવાય તેવું હોય, તે બોળીને સુકવેલું પહેરવાથી ધર્મ જરા પણ દુર થાય નહી. એમ હશે કે મેલથી તે દોરા વચ્ચેનાં છિદ્રો પુરાઇ જવાથી ધર્મ તેમાંથી નીકળી નહી શકતો હોય.

૬૭ (અસલ) તાલપત્ર, ભોજપત્ર કે કોઇ જાતના વૃક્ષની છાલ ઉપર પુસ્તકો લખવાનો ચાલ હતો પણ જયારે મુસલમાનોએ તેઓમા કાગળ દાખલ કીધા ત્યારે ખરાબ અને અપ-વિત્ર કપડાંમાંથી મુસલમાનોએ પાણીમા સોડવીને બનાવેલા કાગળો ઘણાજ અપવિત્ર ગણાતા હતા. તેમા પવિત્ર પુસ્તકો લખાતાં નહી હતાં પણ આસ્તે આસ્તે લખવા લાગ્યાં હાલના વખતમાં તો મુરગાના ઇંડાની સફેતી લગાડેલા કાગળો અત્યુતમ ને પવિત્ર ગણાય છે.

૬૮ સિંધ અને મારવાડના બ્રાહ્મણો ઉંટ ઉપર બેસવાથી ધર્મ ભ્રષ્ટ અથવા નાત બહાર થતા નથી પણ બીજા પ્રાંતના લોકોએ તેમ કીધું તો ધર્મ છોડયો કહેવાય. પણ સીંધમાં એ ઘણા ખરા હિંદુઓ ગધેડાની સવારી કરે છે પણ બીજા પ્રાતના લોકોને ગધેડે બેસવાનું કહ્યું તો તેને ગાળ દીધા જેટલું અપમાન થાય.

૬૯ કાઠીઆવાડના શુદ્ધ બ્રાહ્મણને નાહાના દેશી વહાણમાં બેશી મુંબઇ જતાં ૧૫ દિવસ લાગે ત્યાહાં સુધી પણ નાહાયા વિના ઝાઝની અંદર લાડુઓ અને બીજી ચીજો ખાવાની કાંઇ હરકત નહી તેમ મુસલમાન ખારવાનું અડેલું પાણી પીવાને પણ કાંઇ નહી. ખારવાના રસોડામાં માછલાં રંધાતાં હોય તેની ગંધમા બેશીને પણ ખાવામા કાંઇ હરકત નહી પણ આગબોટમાં બેશીને અડકયા વિના ખાધું તો તેણે ધર્મ છોડયો કહેવાય.

૭૦ રામાનુંજ, રામાનંદી જે સ્વામી નારાયણ આદિ ધર્મ પાળનારા લોકો પોતાના ચેલાઓ પુજાઓમાં ન ભળી જાય માટે તેને પોતાના છાપની ડામ દે છે. જાણે તેમ ન કીધું તો તો તે પાસ વિના ભુલ ભુલાઇ જમના દુત પાસે પકડાઇ જાય છે. પણ મધ્ય અને બીજા વૈષ્ણવોને તેની છાપ માટીના (ચરણામૃત) ની હોય તે પણ ચાલે. પણ શંકરના ધર્મને તેવી છાપોની કાંઇ જરૂર નહી. તેમને છાપ વીના પણ સ્વર્ગે જવાય.

૭૧ ગુજરાતી લોકો કોઇ દુરનો પણ પિત્રાઇ મરી જાય, ને બાપ જીવતો હોય તો મુછો ન ઉતરાવે તો નાત બહાર થાય પણ મહારાષ્ટ્રને બીજા દક્ષિણના બ્રાહ્મણો તેમ કરતા નથી. તેઓ બાપ કે કાકા વિના બીજાની પછવાડે મુછ ઉતરાવતા નથી અને બાપ જીવતો હોય તો કાકાની પછવાડે પણ મુછ ઉતરાવતા નથી તો પણ તેનો ધર્મ જતો રેતો નથી.

૭૨ ગાય, બળદ અને બીજા જનાવરનાં ચામડાને અડકીએ તો તે હાલના વખતમા અપવિત્ર થઇ જઇએ. પણ ધર્મ શાસ્ત્રમા મધુપર્ક કરતી વખતે તો તાજુ બળધનું ચામડું પાથરીને તે ઉપર વરને બેસાડવો. (એમ વિધિ છે) હાલ તેમ કીધું તો ઘણું અપવીત્ર કામ કીધું કહેવાય, તથાપિ હાલ પણ મૃગચર્મ અપવિત્ર ન ગણાય.

તા. ક.—આ લેખમાં ભાષા મૂળનીજ કાયમ રાખી છે. માત્ર કયાંક કયાંક શબ્દો પડી ગયા લાગ્યા છે ત્યાં ઉમેરવામા આવ્યા છે અને એ ઉમેરા પણ ચોખંડા કૌંસ [ ] માં મૂકવામાં આવ્યા છે.

હ. મા. ભટ.

ગુજરાતનાં જૈન મંદિરો

સ્થાપત્ય અને ઇતિહાસ.

કવિ સાહેબ ન્હાનાલાલ દલપતરામના શબ્દોમાં કહીએ તો જૈનોએ ગુજરાતને મંદિરો વડે શણગાર્યો છે મનુષ્ય જાતિ એટલે મોક્ષ માટે પ્રભુ ભક્તિ, પ્રાર્થના, વગેરે કરે છે શાંતિની પ્રાપ્તિ માટેના સાધનોમા સૌંદર્ય અપૂર્વ સાધન છે પહાડ એ સૌંદર્યની પરિસીમા છે, પહાડમાએ શિરોભાગ અનુપમ ગણાય છે શિરોભાગેથી પહાડનું અવલોકન કરવાથી આખા પહાડનુ સૌંદર્ય મન ઉપર નિર્દોષ છાપ પાડી પરમ શાંતિ પામેલુ મન પ્રભુ ભક્તિમા જોડાય છે ત્યારે અલૌકિક–શબ્દાતીત–શાંતિ અનુભવે છે આ અચળ નિયમ ધ્યાનમા રાખીને જૈન લોકોએ ગિરનાર, શત્રુંજય, આબુ, તારંગાહીલ, ઓસમ, તળાજા, વગેરે પહાડો કે ટેકરીઓ ઉપર ભવ્ય દેરાસરો બંધાવેલા છે દેવલના અંદરના ભાગમા દેવ હોય છે અને ઘુમટની નીચેના ભાગમા પ્રભુ સન્મુખ બેસીને પ્રાર્થના કરાય છે દેવલના ઘુમટની આકૃતિ છત્રાકારે–ગોળ હોય છે ગોળ ઘુમટ ઉપર પડતા સૂર્યના કિરણો ત્રાંસા થઈને અંદર પ્રવેશતાં હોવાથી, એ ત્રાંસા કિરણો શીતલતાને પામતા હોવાથી દેવલમા બેસીને પ્રાર્થના કરનાર શિતલતાનો એટલે શાંતિનો અનુભવ કરે છે, દેવલના ઘુમટમા બેસનાર કાળા ધગધગતા ઉનાળામા પણ ઠંડક મેળવ્યા કરે છે તેનુ એજ કારણ છે એ મહાન્ કુદરતના નિયમને અનુસરીને જૈનના દરેક દેવલના ગોળ ઘુમટો બનાવેલા આપણે અનુભવીએ છીએ કંઈક શિતલતા કે ઠંડક રહેવાથી પ્રાર્થના કરનાર, મુમુક્ષુનું મગજ વગેરે ઠંડા રહે છે અને બંદગીમા તે ઠંડક બહુ ઉપકારક નીવડે છે, ગોળ ઘુમટવાળા દેવલો અને તે ગિરનાર જેવા સૌંદર્યપૂર્ણ પહાડ ઉપર, એટલે ત્યાની તો વાતજ શી કરવી!!! શહેરમા વસનારી અને પ્રવૃત્તિમય જીવન ગાળનારી વ્યક્તિઓને ખારા સમુદ્રમા મીઠી વીરડીની પેઠે દેવાલયો દરેક રીતે શાંતિદાતા છે ગુજરાતમા જૈનોથી પ્રાચીન દેવાલયો જૈનેતરોના નથી આખા હિંદમા એ દેવાલયો બાંધવાની પ્રણાલિકા હજારો વર્ષ પૂર્વની જૈનોથી શરૂ થઈ છે જૈનોનુ જોઈને બૌદ્ધોએ અને ત્યાર પછી તે પ્રણાલિકા શાંકર, શાક્ત, વૈષ્ણવ, વગેરે સંપ્રદાયોમા અનુકરણરૂપે દાખલ થઈ છે વેદવિદ્યા વારિધિ શ્રી દયાનંદ સરસ્વતિનું પણ એમજ માનવું છે કે હિંદમા મૂર્તિપૂજા અને દેવલો જૈનોએ ચલાવ્યા છે બૌદ્ધ ધર્મમા મૂર્તિપૂજા બુદ્ધદેવના નિર્વાણ પછી દાખલ થઈ પણ જૈનોમા તો ચોવીશમા તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામીની પહેલાથી મૂર્તિપૂજા ચાલી આવે છે જૈન સૂત્રો કે જેને તમામ જૈનો શ્રી મહાવીર પ્રભુની વાણીરૂપ માને છે તેમાના જીવાભિગમ, રાયપસેણી, ઠાણાંગ, ભગવતી, વગેરે અગ્રગણ્ય ગણાતા સૂત્રોમા તો દેવલોકમા હજારો જિન પ્રાસાદ અને જિનપ્રતિમાઓ કહેલ છે સૂત્રોમા એટલે સુધી વાચવામા આવે છે કે ઘણા દેવતાઓ જૈન ધર્મ પાળે છે અને જૈનેતર દેવતાઓને પણ શુભ પ્રસંગે માંગલિક અર્થ તથા આલોક પરલોકના કલ્યાણને માટે કરણીય જિનપ્રતિમાજીનું પૂજન કરવું પડે છે

દેવલોકના જીનપ્રતિમાજી શાશ્વત છે. ભરતખંડ તો જેના એક ભાગ રૂપ છે એવા જંબુદ્વીપના ચારે દરવાજે જીનપ્રાસાદો અને જીનપ્રતિમાઓ છે અને વિજયાદિ પોળીઆઓ તેમની પૂજા કરે છે. જંબુવૃક્ષ કે જેના ઉપરથી જંબુદ્વીપ કહેવાય છે તે જંબુવૃક્ષની ઉપર પણ જીનપ્રાસાદ તથા જીનપ્રતિમાજી કહેલ છે. આ ઉપરાત ઉવવાઇ વગેરે સુત્રોમા યક્ષનાં દેવાલયો સંખ્યાબંધ કહેલાં છે. હજીયે જૈનો યક્ષો અને દેવદેવીઓને માને પૂજે છે, આ ઉપરથી એટલુ તો સમજી શકાય છે કે જૈનધર્મમા ઘણાજ જૂનાં કાળથી દેવાલયો બાંધવાનો શોખ છે; અને તે ધર્મ સંબંધી અંગત સિદ્ધાતમા સંકળાયલો છે. દેવાલય અને પ્રતિમાજીને સૌંદર્યપૂર્ણ શણગારવાથી લોકો ઉપર તેની જાદુઇ અસર થાય છે, લોકો સૌંદર્યપૂર્ણ દર્શનથી રસિક બને છે. રસિલાં મનુષ્યોનું જીવન સુખરૂપે ગુજરે છે. નીરસ મનુષ્યોનું જીવન કેવલ બોજારૂપ વ્યતીત થાય છે, બોજારૂપ જીવનમાથી રસિક જીવન બનાવવા એ દેવાલયો અને પ્રતિમાજીના સૌંદર્યની ખુબી છે.

ઘરમા પડી રહેનારા અને હાય નાણું કુટનારા લોકો યાત્રા નિમિત્તે ગિરનાર, શત્રુંજય, આબુ, તારંગાહિલ, વગેરે પવિત્ર સ્થળોએ જાય અને ત્યાંના પહાડ, દેવલ, અને દેવનું પવિત્ર સૌંદર્ય નીરખી રસબોળ બને એથી અધિક બીજો કયો લાભ હોઇ શકે!!! સૌંદર્યના કારણથી જીનદેવળ અને જીનપ્રતિમાજી જેટલોજ પહાડને પણ પવિત્ર કહેલ છે. આટલી પ્રસ્તાવના કરી હવે મુખ્ય વિષય ઉપર આવું છું.

દ્વારિકાનું જગત દેવળ.

જૈન સૂત્રોમાં ગણાવેલી જૈનપુરીઓમા દ્વારિકાને પણ એક જૈનપુરી તરીકે ગણેલ છે. દ્વારિકાનું દેવલ કે જેને નિજ મંદિર કે જગત્ દેવળ કહેવામા આવે છે, તે તથા દ્વારિકાની બહાર આવેલું રૂક્ષ્મણિજીનું દેવળ એ બંને જૈન લોકોએ અઢીહજાર વર્ષે પૂર્વે બંધાવેલા છે. ડૉક્ટર ભાઉદાજીનો એવો મત છે કે એ દેવળ આશરે પંદરસો વર્ષનું હશે. ઈંગ્લિશમા કાઠિઆવાડનો ઇતિહાસ લખનાર મી. બેલ સાહેબનો એવો અભિપ્રાય છે કે એ દેવલ ક્ષત્રપ વંશના કોઈ રાજાએ–જૈનરાજાએ–બંધાવેલ છે. વધુમા મી. બેલ સાહેબ ઉમેરે છે કે જગત્ દેવળની કારિગરિ જૈન કારીગિરિનો નમુનો છે. દેવળનો ઇતિહાસ તપાસતા એ દેવળ જૈન લોકોએ બંધાવેલું સાબિત થાય છે. દેવળની કારીગિરિ–કોતર કામમાં જૈન દેવતા દેવીઓના ચિત્રો કોતરેલા છે. આદિશંકરાચાર્યજી દ્વારિકાક્ષેત્રમા પધાર્યા ત્યારે ત્યા જૈનલોકો હતા અને જૈનધર્મ ચાલતો હતો એમ '**વિમર્શ**' નામક સંસ્કૃત લેખમા પોતેજ લખ્યુ છે. શ્રી આદિશંકરાચાર્યજીએ જૈનધર્મનું ખંડન કર્યુ અને દ્વારિકાના દેવળોનો કબજો મેળવી તેમાથી જીનપ્રતિમાઓ ખસેડીને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની પ્રતિમા પધરાવી. આ દેવળો હજીયે ગાદીધર શંકરાચાર્યના કબજામાં છે. છેલ્લી શોધ પ્રમાણે નક્કી થઈ ચૂકયું છે કે આદિશંકરાચાર્યજીને થયે આજે ૨૩૯૦ વર્ષ થયા છે. શંકરાચાર્યજી સંવત ૨૩૯૦ ચાલે છે. ૩૨ વર્ષ શંકરાચાર્યજી જીવ્યા. ૨૩૯૦+૩૨=૨૪૨૨. આજથી ૨૪૨૨ વર્ષ પહેલા દ્વારિકાનું દેવળ જૈનોએ બંધાવેલુ છે. શ્રી શંકરાચાર્યજીના જન્મ પહેલા આસરે ૫૦ વર્ષે દ્વારિકામા જૈનધર્મ ચાલતો હતો એ માટે જૈનસૂત્રો સાક્ષી પુરે છે તેથી ૨૪૨૨+૫૦=૨૪૭૨ આજથી ૨૪૭૨ વર્ષ સુધી જગત્ દેવળનો ઇતિહાસ લંબાય છે, એ હિસાબે જૈનોના છેલ્લા તીર્થંકર શ્રી મહાવીર સ્વામીના સમયમા જગત્ દેવળની હયાતી હતી. શ્રી મહાવીર સ્વામીને નિર્વાણ પધાર્યા આજે ૨૪૪૬ વર્ષ

થયા છે આ સર્વ શ્રી આદિશંકરાચાર્યજીના વિમર્શાદિ ગ્રંથો, તથા ઇતિહાસ અને પરંપરા પ્રમાણથી સાબિત થઈ શકે કે ગુજરાત પ્રસિદ્ધ લોકપ્રિય 'ગુજરાતી' પત્રમાં ઈ.સ. ૧૯૧૮–૧૯ ની સાલમાં, તથા "જૈન" પત્રમાં આ દેવળની ચર્ચા શરૂ થયા પછી છેવટે એટલી વાત તો શ્રી શંકરાચાર્યજીના કાર્યભારી રા. રા. કેશવલાલભાઈએ પણ કબુલ કીધી છે કે "શ્રી આદિશંકરાચાર્યજીને આજે ૨૩૯૦ વર્ષ થયા છે, શ્રી આદિશંકરાચાર્યજી દ્વારિકામાં પધાર્યા ત્યારે ત્યાં તેમણે જૈનધર્મ અને જૈનોના મંદિરો જોયા પણ બ્રાહ્મણ ધર્મનું કશુંયે જોયું નહિ વિદ્યમાન દેવળો ઘણા જૂના છે અને તેમાં જૈનોના દેવદેવતાના ચિત્રોનું કોતરણી કામ છે ઇતિહાસ પણ કંઈક એવું કહે છે કે આ દેવળો જૈનોએ ચણાવ્યાં છે" આટલું ઇતિહાસની નવીનતા ખાતર જણાવી હવે દેવળની રચના વિષે વિચાર કરીએ

જૈન લોકોમાં દેવળ ઉપર બે ત્રણ એમ માળ ચડાવવાનો રિવાજ છે જગત દેવલને ઉપરાઉપર આઠમાળ ચડાવેલા છે, આટલી આઠ માળની ઉંચાઈ વાળું દેવલ ગુજરાતમાં તો અન્ય સ્થળે જોવામાં આવતું નથી પરથારે, ઘણો વિશાળ અને ઉંચો છે પરથારના પગથીઆં ઠેઠ ગોમતીજીના જલ કિનારા સાથે મળી જાય છે, ગોમતીજીથી દેવલમાં આવતા વૃદ્ધ પુરૂષ અને આધેડ માણસને થાક ચડે તેટલા પગથીઆ છે પરથારના મધ્યેથી જગત દેવલ શરૂ થાય છે જેમ દેવલની ઉંચાઈ વિશેષ છે તેમજ ઘુમટ પણ માળબંધ ઘણો ઉંચો છે પરથારથી તે ઠંડા સુધી દેવલ અને ઘુમટ કારીગિરિથી પૂર્ણ છે દેવલની પહેલી ભો પુરી થાય ત્યાં સુધી તો જૈન ધર્મને લગતા જુદા જુદા પુતળાઓ કોતરેલા છે પછી જેમ જેમ ઉપર જવાય છે તેમ તેમ સામાન્ય કોતરણી આવે છે ઘુમટના થાભલાઓ ઉપર માળો પૂર્ણ થતા સુધી જે તાક વાળા છે તથા ઝરૂખાનો અને સ્તંભો છે તેના પત્થરોમાં તથા વચ્ચે ગોઠવેલી ગેલેરીઓમાં અને બહાર સુંદર કોતરણી જોવામાં આવે છે ઘુમટ ઉપરનો બાંધણીનો દેખાવ તો શત્રુંજય તથા ગીરનારના જૈન દેવલોને આબેહુબ મળતો આવે છે દેવલમાં પથ્થર એવો મજબુત વાપર્યો છે કે અઢીહજાર વર્ષ પૂર્વે બંધાયેલા દેવલને હજીયે લુણો લાગ્યો નથી જૈન ધર્મનો એક સાપેક્ષ એવો અભિપ્રાય છે કે પૃથ્વીકાય ૨૧૦૦૦ વર્ષ સુધી ટકી શકે છે અવારનવાર જોઈએ તેવું રિપેર કામ નથી થયું તેથી આપણે પ્રાચીન કારીગિરિના દર્શન કરી શકીએ છીએ એ દેવલ શ્રી શંકરાચાર્યજીના કબજામાં આવ્યા પછી કદાચ ચારેક વખત રિપેર થયું હશે છેલા રિપેર કામને આશરે બસે વર્ષ થઈ ગયા છે દેવલમાં એક પછી એક માળ ઉપર ચડવાને પત્થરની સીડીઓ બનાવેલી છે હવા અને પ્રકાશ માટે સગવડતા કરેલી છે દેવલના ઉપરના માળો ખાલી છે અને તે બહુ સાફ રખાતા નથી નીચલો માળ કે જેમાં ઠાકોરજી વિગેરે છે તે ભાગ સાધારણ રીતે સ્વચ્છ રહે છે હાલના શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્માના પ્રતિમાજી આશરે ૧૫૦ વર્ષના જૂના છે, તે પહેલાના પ્રતિમાજી અને લોકવાણીના ઇતિહાસોમાં કશો મેળ મળતો નથી છેલ્લી શોધ પ્રમાણે એ તો નક્કી કર્યું છે કે ૧૨૦૦ વર્ષ અગાઉ દ્વારિકામાંથી રણછોડજી બોડાણો ભગત સાથે ડાકોરમાં પધાર્યાની વાત બની નથી તેમ કોઈ બોડાણો ભગત દ્વારિકામાં આવેલ નથી નિજ મંદિરને ફરતા નાના નાના પટરાણીઓના દેવનો પાછળથી બંધાયલા છે તે જોવામાં આવે છે, શ્રીરણછોડજીની મૂર્તિ એકદર આકર્ષક છે દ્વારિકાની બહાર નજીકમાં શ્રીરુક્મણિજીનું દેવલ જગત દેવલના સમયનું જૂનું છે તેની કારીગિરિ જગત દેવલને મળતી

ખુરદો કીધો હોય તો ના નહિ. વસ્તુપાળ તેજપાળે પ્રભાસપાટણમા કુમારપાળની પેઠે નવ પુસ્તક ભંડાર લખાવીને સ્થાપ્યા હતા. આ કિંમતિ ભંડારોનો કદાચ અલાઉદ્દીન ખુનીના સમયમા અંત આવ્યો હશે.

તારંગા હીલ ઉપરનાં જૈન મંદિરો.

મેસાણાથી ખેરાળુ જતી રેલ્વેના તારંગા સ્ટેશનથી તારંગાહીલ લગભગ માઇલ દુર રહે છે. તારંગાનો પહાડ હજારો વર્ષથી બૌદ્ધ અને જૈન ઇતિહાસમા સાક્ષિભૂત છે. તારંગા હીલ ઉપર મૌર્ય અને ક્ષત્રપ રાજ્યમાં એટલે બૌદ્ધકાળમા તારાનગર હતું તેની સાક્ષી તેજ પહાડની એક ખીણુમાં રહેલ ધારણ અને તારણ –તારા દેવી–નો શિલાલેખ સાક્ષી પુરે છે. તારાદેવીએ બૌદ્ધધર્મની શાસનદેવી કહેવાય છે. તારાદેવીની સુંદર પ્રતિમાની નીચે પાલી લિપિમા શિલાલેખ કોતરાયલો છે તે સ્પષ્ટ વાંચી શકાય છે. ધારણ અને તારણ દેવીઓને હાલમા જૈન લોકો શાસનદેવી તરીકે માને છે પણ ખરૂં જોતા તે બૌદ્ધની દેવી છે. તારાદેવીના શિર ઉપર પદ્માસને બેઠેલી બુદ્ધ ભગવાનની મૂર્તિ છે અને દેવીને પડખે બે છોકરાં કોતરેલા છે. તે બાળકોના ભાવ પાશ્ચાત્ય પ્રાચીન નકશી કામને વધારે મળતો છે. જોગીડાની ગુફામા એક પત્થરમા ચાર નાની નાની બુદ્ધની પ્રતિમાઓ કોતરેલી જોવામા આવે છે. આ સિવાય બૌદ્ધકાળનાં બીજાં નિશાનો આમાં જોવામા આવ્યા નથી. જૈનયાત્રાળુઓ એ ચારે પ્રતિમાને જૈનની ધારીને વખતે વખતે કેશરના ચાંદલા કરી આવે છે. આસપાસના ગામડીઆ–ભોળા લોકો તો જોગીડાની પ્રતિમાઓ ચમત્કારી પ્રતિમાઓ તરીકે માને પૂજે છે. જેને સંતાન ન થતાં હોય એવા લોકો સંતાનોત્પત્તિ માટે એ પ્રતિમાની માનતા માને છે. એ પહાડના એક શિખર ઉપર થોડો પરથાર અને લોખંડના કડાં છે. એ સ્થળે કોઇ રીસામણે આવેલી રાણીનો મહેલ હતો એમ દંતકથા ચાલે છે. તારંગા પહાડ ઉપર પ્રાચીનકાળમા તારાનગર બૌદ્ધોએ વસાવ્યું હતું અને શહેર તથા તીર્થ રક્ષક દેવી તરીકે તારાદેવીની સ્થાપના કીધી હતી. બૌદ્ધકાળમા યે જૈનો ત્યાં રહેતા હતા અને તેઓમા કેટલીક બાબતનું સામ્ય હતું. કાલાંતરે એ શહેર ઉજડ થયું. પદ્મનાભે કહાન્ડદે પ્રબંધમા તારંગાને યાદ કરેલ છે, તેથી અલાઉદ્દીનના સમયમા તારાનગરના અવશેષો તારાજ થઇ ગયા હોય એમ અનુમાન થઇ શકે છે, અલાઉદ્દીનનુ લશ્કર રૂદ્રમાલને પાયમાલ કરીને નાગર ગૃહસ્થ માધવ પ્રધાનના આમંત્રણથી તારંગા હીલ ઉપર દોડી આવ્યુ હતું. પણ પહાડની રક્ષા અને દેવોના ચમત્કારને લીધે જૈનોનું મહાન્ દેવળ બચવા પામ્યું છે, એમ ત્યાના લોકોનું કહેવું થાય છે. એટલુ તો ખરૂ છે કે ચારે બાજુએ તારંગાના શિખરો છે અને પહાડના મધ્યે વચ્ચે નીચાણવાળા પ્રદેશમા જૈન દેવાલય હોવાથી તદ્દન નજીકમા પહોચ્યા સિવાય દેવળ ભવ્ય છતા નજરે આવી શકે તેમ નથી. નહિ દેખાયાના કારણથી પણ એ જૈનદેવળ બચવા પામેલ હોય. તળેટીથી ઉપર ચડતા એક મોટો કિલ્લો આવે છે. એ કિલ્લાની વચ્ચે જૈનોનું મહાન્ દેવાલય ઉભું છે, આ જીનાલય મહારાજા કુમારપાળે કલિકાળ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યજીના ઉપદેશથી પોતાના મોક્ષાર્થે બંધાવેલ છે. પરથાર ઉપર આ દેવળ એવી તો સુદર રીતે બાધ્યું છે કે એની વિશાળતા અને કારીગિરિ જોઇને આનંદ આનંદ થઈ રહે. દેવળની શરૂઆતથી તે ઇડા સુધી નકશી કામ કરેલુ છે. આકસે વર્ષોમા સે

કોઇ સ્થળે લુણો લાગ્યો નથી ઘુમટનો અંદરનો ભાગ ઘણોજ વિશાળ છે ઘુમટના થાંભલાઓ ઘણા વેગવદાર અને મજબૂત છે ઘુમટની વિશાળતા, શિખરની ઉંચાઈ તથા કારીગિરિ ખરેખર જોવાલાયક છે દેવળની અંદરના ભાગમાથી ઉપરના માળો ઉપર ચઢાય છે ઉપર ચડતા દેવળના વપરાયેલા મહાન પત્થરોનુ દર્શન થાય છે અંદરના ભાગમા મોટી મોટી પત્થરની ગદાઓ મૂકીને આ દેવળ ચણેલુ છે દેવળની ઉપર ચડતા એક પત્થર બીજા પત્થર સાથે મળતા વચ્ચે ખુણા પડે છે એ ખુણામા એક ચોરસ લાંબુ લાકડુ મૂકેલુ છે એવા સેંકડો ખુણામા લાકડાના કકડા વપરાયેલા છે એ લાકડાના કકડાઓ બિલકુલ સડ્યા વગર આઠસે વર્ષથી હયાતી ધરાવે છે એ લાકડાના કકડામાથી કટકી કાપીને દેવતા ઉપર મૂકવાથી એ લાકડામાથી પાણી જેવો પ્રવાહી પદાર્થ નીકળે છે એવી ત્યાના લોકોની માન્યતા છે સોમનાથના દેવળથી આ દેવળ કોઇ પણ રીતે ઉતરે તેવુ નથી દેવળના ગર્ભ મંદિરમા જૈનોના પરમ પૂજ્ય શ્રી અજીતનાથ પ્રભુના પદ્માસને બેઠેલા શ્વેતપ્રતિમાજી છે એ પ્રતિમાજી ઘણા વિશાળ હોવાથી બંને બાજુએ ન્હાની ન્હાની નિસરણીઓ મૂકેલી છે, કે જે નિસરણીઓ ઉપર ચડીને યાત્રાળુઓ પૂજા કરી શકે છે. જૈનોના અન્ય મંદિરોમા આવા વિશાળ પ્રતિમાજી ગુજરાતમા તો નથી આ પ્રતિમાજી સમ્રાટ અશોકના પૌત્ર સંપ્રતિના ભરાવેલા છે દેવળનો છેલ્લો જીર્ણોદ્ધાર ચારસે વર્ષ ઉપર થએલો છે એમ શિલાલેખ ઉપરથી સમજાય છે મંદિરની અંદરની સુંદરતા, પ્રતિમાજીનુ તેજ, દેવળની વિશાળતા, અંદર ટાંગેલા મોટા ઘંટનો રણકો, અગરબત્તીનો ધૂપ, ચંદનની સુગંધ, વિશાળ ચોક, પહાડની સુંદરતા અને જૈનોની યાત્રાળુઓ માટેની ગોઠવણ એ બધાથી એટલો બધો સંતોષ થાય છે કે જનારને ત્યાથી ખસવાનુ મન થતુ નથી દેવળના ચોકમાથી પહાડ તરફ દૃષ્ટિ કરતા ત્રિકોણાકારે ત્રણ દિશામા ત્રણ શિખરો માલુમ પડે છે એ શિખરોમાથી એક શિખરને સિદ્ધશિલા, બીજાને પુન્ની શિલા અને ત્રીજાને પાપ પુણ્યની બારી કહેવામા આવે છે એ ત્રણે સ્થળે જૈનોની નાની નાની દેરીઓ, પ્રતિમાઓ અને પગલા છે, જૈનોએ બનાવેલુ એક નાનુ તળાવ દેવળની બાજુમાજ છે યાત્રાળુ માટે મોટી ધર્મશાળાઓ છે, આ બધુ જૈનશ્વેતામ્બરોનુ સ્થાપત્ય છે પાછળથી દિગંબરો પણ આવીને વસ્યા છે દંતકથા એવી પણ છે કે ગુજરાત સાર્વભૌમ કુમારપાળ મહારાજાનુ દેવળ ચણાતુ હતુ ત્યારે તેમા એક દિગંબર જૈન કામદાર હતો તેણે તેજ અરસામા નેમનાથનુ દિગંબર દેવળ ચણાવેલ છે દિગંબરોના દેવળોમા કળા તરીકે ખાસ જાણવા જેવુ કશુ એ નથી તારંગા તીર્થનો કબજો સેંકડો વર્ષથી શ્વેતામ્બર જૈનોના કબજામા છે, જૈનોમા કહેવત છે કે "રાણકપુરની બાંધણી, તારંગાની ઉંચાઇ, આબુની કારીગરિ અને શત્રુંજયનો મહિમા ન ભૂતો ન ભવિષ્યતિ "

ગુજરાતનુ પ્રાચીન પાટનગર પાટણ કે જે જૈનપુરી તરીકે પ્રસિદ્ધ હતું અને જ્યા વનરાજ, સિદ્ધરાજ, કુમારપાળ, વગેરેના સમયમા જૈનધર્મ ફાલ્યો

પાટણના મંદિરો.

ફુલ્યો હતો અને શ્રીમાન્ કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યજીએ ગુજરાતના એક છેડાથી તે બીજા છેડા સુધી જૈનધર્મનો દિગ્વિજય કર્યો હતો તથા કુમારપાળ મહારાજા પાસે અમારિ પડહ વગડાવ્યો હતો તેજ આ પાટણ પાટણની પ્રાચીન જાહોજલાલીનો સૂર્ય, કરણઘેલાના સમયમા અલાઉદ્દીન ખુનીએ આથમ્યો અને મુસલમાનોની રાજસત્તામા પાટણ

પત્થરા સહિત ઘસડાઇ ગયું. એ પાટણમાંથી માત્ર કિલ્લાનો એક બુરજ, મિનળદેવીની બંધાવેલી વાવનું ખંડેર, એક દેવી, ગણપતિ તથા જૈનદેવળના થોડા થાંભલા અને જીનપ્રતિમાજી અવશેષ રહેલ છે. એ પ્રાચીન ભાવના બાજૂ પર મૂકીને વર્તમાન પાટણ સંબંધી વિચાર કરીએ. પાટણમા હાલ સવાસો જૈન દેવળો છે. જૂના દેવળોમા પંચાસરા પાર્શ્વનાથનુ અને શામળાપાર્શ્વનાથનું દેવળ ખાસ જોવા લાયક છે, એ બંને દેવળ ઘણાં મોટાં નથી પણ શોભામાં સારા છે. શામળાપાર્શ્વનાથજીનું દેવળ ઘણું સુંદર અને મોટા ઘાટનું છે. પ્રતિમાજીનુ તેજ પણ ખેંચાણકારક છે. પંચાસરા પાર્શ્વનાથનું દેવળ સાધારણ રીતે મોટું છે. પ્રતિમાજી વિશાળ અને સુંદર છે ભમતિ–પરિક્રમા માર્ગમા વનરાજની મૂર્તિ છે. એ મૂર્તિ નીચે લેખ અહમદશાહ બાદશાહનાં નામનો છે તેથી એ મૂર્તિનો અને લેખનો મેળ મળતો નથી. પંચાસરા પાર્શ્વનાથની પ્રતિમા પંચાસરથી વનરાજ ચાવડો અણહિલપુર પાટણમા લાવ્યો હતો. એથી એ પ્રતિમાનો ઇતિહાસ આજથી હજાર વર્ષ સુધી લંબાય છે, પાટણમા જૈનોની પદ્માવતી દેવીની પ્રતિમા ઘણી સુંદર છે અને તમામ પટણી લોકો એમની માનતા પૂજા કરે છે. ચિહ્નો વગેરેની તપાસ કરતાં એ પ્રતિમાજીને પદ્માવતી દેવી કહેવા કરતા વૈરૂથ્યા દેવી કહેવા વધારે યોગ્ય લાગે છે. પદ્માવતી દેવીના ભાવ કરતાં વૈરૂથ્યા દેવીના ભાવો વધારે સ્પષ્ટ દેખાઇ આવે છે. કલિકાલ સર્વજ્ઞ હેમચંદ્રાચાર્યજીના સદુપદેશથી મહારાજા કુમારપાળે સંગ્રહિત કરાવેલ અમૂલ્ય પુસ્તક ભંડારો હજી યે પ્રત્યક્ષ દર્શન દે છે, એ ભંડારમાંથી જૈન તેમજ જૈનેતરોના પુસ્તકરત્નો હાથ આવતાંજ જાય છે, પાટણમાં જૈનોનું આ કાર્ય આખા ગુજરાતમાં સર્વોત્કૃષ્ટ છે. આ ભંડારોએ જૈનેતરો ઉપર પોતાનો હાથ રાખેલો છે.

સંખેશ્વરા પાર્શ્વનાથ.

ઝીંઝુવાડાથી દશેક ગાઉ છેટે સંખેશ્વર નામક ગામ છે ત્યા જૈનોનું બાવન જંજાળી દેવળ છે. જે જૈન દેવળને ફરતાં પર) નાના દેવળો આવેલા હોય છે, તે દેવળને બાવન જંજાળી દેવળ કહેવામા આવે છે. શ્રી સંખેશ્વરા પાર્શ્વનાથનું દેવળ વચ્ચે આવેલુ છે. ફરતો ચોક મૂકીને ચારે બાજુ કિલ્લાની ગરજ સારે તેમ નાના દેવળો આવેલા છે, દેવાલયોની શોભા કરતાં યે શ્રી સંખેશ્વરા પાર્શ્વનાથ ઉર્ફે ડોહલા ડોસલા–પાર્શ્વનાથના પ્રતિમાજીનો ઘાટ અને તેજ અસાધારણ છે, પ્રતિમાજી એટલાં બધા આકર્ષક છે કે ત્યાં જનાર અને જોનારને ઘડી સુધી ખસવાનું મનજ ન થાય, એવી શાંતિ મળે છે. શત્રુંજય મહાતીર્થના આદીશ્વર પ્રભુને બાદ કરીએ તો ગુજરાતમા આવા આકર્ષક પ્રતિમાજી બીજે સ્થળે જોવામા આવતા નથી. બાવન જંજાળી દેવળથી થોડે દૂર મુસલમાની બાદશાહીના સમયમા તોડી પાડવામા આવેલા બાવન જંજાળી દેવળોનો સમુહ ખંડેર રૂપે અડધ ઉભેલો અડધ તૂટેલો દૃષ્ટિગોચર થાય છે. અલાઉદ્દીન ખુનીના સમયમાં માધવ પ્રધાનના પ્રતાપ ફરી વળ્યાનુ આ પરિણામ છે. ઘણા પ્રાચીન સમયના બાવન જંજાલી દેવલના પાયાઓ ત્રીજે સ્થળે જમીન ખોદતા માલુમ પડે છે. આ પ્રમાણે એકજ ગામમા સંખેશ્વરા પાર્શ્વનાથજીએ ત્રણ સ્થળ બદલ્યા છે. આથી એ તીર્થ અને એ પ્રતિમાજીની પ્રાચીનતા સિદ્ધ થાય છે. જૈન ધર્મના પવિત્ર ગ્રંથોમાથી એવો ઇતિહાસ નીકળે છે કે શ્રી સંખેશ્વરા પાર્શ્વનાથજીના પ્રતિમાજી ઘણાજ જૂના કાળના છે. એ પ્રતિમાજીની એક વખતે રાવણ પૂજા કરતો હતો, એક વખતે એ પ્રતિમાજી

દેવલોકમા હતા શ્રીકૃષ્ણ પરમાત્મા અને જરાસંધને એ સ્થળે યુદ્ધ થયુ હતું ત્યારે એ પ્રતિમાજી પ્રગટ થયા અને શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનનો વિજય થયો એવી પણ પુરાણી કથા છે,

તલાજાના દેહરા અને ગુફાઓ.

મતલબ કે એ પ્રતિમાજી ઘણાજ પ્રાચીન કાળનાં છે શત્રુંજય પહાડથી ઘણે દૂર નહિ અને શેત્રુજી નદીની સમીપમાં આવેલા તલાજા ગામ સમીપ એક સુંદર ટેકરી છે એ ટેકરી 'પર જૈન' દેરાસરો' છે એને જૈન લોકો નાનો શત્રુંજય કહે છે કારણ કે એ દેવલોના સ્થાપત્ય અને કલા લગભગ શત્રુંજયને મળતા છે દેવળો શોભામા સારા છે, પહાડની પૂર્વ પશ્ચિમ બાજૂએ પહાડમા કોતરી કાઢેલી ગુફાઓ છે આ 'ગુફાઓ' બે હજાર વર્ષની લગભગ કોતરાયલી છે એ ગુફાઓમા એક ગુફા 'સારી છે જેમ હાલમા મકાન ઉપર લોખંડના પાટડાઓ નાખવામા આવે છે તેમ ગુફામા પાટડાના આકારનો પત્થર કોતરીને ચોકડીઓ ચોરસના આકારમા પાડેલ છે અને તે ઉપર કમાનો મૂકેલી છે, ગુફામા પ્રાચીન કાળમા થાભલાઓ હશે પણ હાલ નથી માત્ર ચિહ્ન ઉપરથી સમજી શકોય છે કે થાભલાઓ અવશ્ય હોવા જોઈએ આવાજ પ્રકારના પાટડાઓ નિઝામના રાજ્યમા અજંટા ગુફાઓમા બૌદ્ધ લોકોએ વધારે ચતુરાઈથી મૂકેલા છે અજંટાની ગુફાઓ તથા ઇલોરા-વેલુર-ની ગુફાઓ મોટા પાયા ઉપર છે અને આ કામ પહાડના પ્રમાણમા નાના પાયા ઉપર છે, એ ગુફાઓનો ઉપયોગ પ્રાચીનકાલમા જૈન મુનિઓ કરતા હોવા જોઇએ પાછળથી ઇભિલ અને ઉભય રાજાઓ થયા, તેમણે પણ ઉપયોગ કરેલો તેથી લોકો તેને ઇભિલ ઉભયની ગુફાઓ કહે છે ગુફામા પાછળથી કોઇએ દેવી બેસાડી દીધેલ છે 'તાલધ્વજ' ઉપરથી તલાજા કહેવાયુ છે જૈન દેવલો જૈન ગુફાઓ, ટેકરીનુ સૌંદર્ય, શેત્રુજી નદી, એ સર્વથી તલાજા બહુ રમણિક લાગે છે

ઓસમ પહાડ.

મહાભારતમા હિડંબા વનથી પ્રસિદ્ધ થએલ ઓસમ પહાડ ઉપર મહારાજા કુમારપાલે પાત્રીસ દેવળ ચણાવ્યા હતા મુસલમાની રાજ્યમા અલાઉદ્દીનના સમયમા નાગર માધવને લીધે એ તમામ દેવળો ધૂળધાણી થઈ ગયા છે તલમા વીશેક પરથારો અને પત્થરના ઢગલા મોજુદ છે. ભીમ કુંડમા ખંડિત જીનપ્રતિમાજી હજીયે નજરે પડે છે માત્ર માતા કે જેને ઓસમ પહાડની તળેટીમા આવેલા પાટણવાવ ગામના લોકો છતરેસરી માતા કહે છે તે ખરૂ જોતા જૈનની ચક્રેશ્વરી માતા છે હાલમા છાયા નાગરો અને ખત્રી લોકો એ દેવળને માને છે ભીમ કુંડમાથી મળી આવેલ અખંડિત પ્રતિમાજી ગોરાજી તથા જૂનાગઢના દેવલોમા બિરાજે છે જૈનકાલમા કોતરાયલી ગુફાઓ પણ પડીને પાધર ગઇ છે, માત્ર આંબલીવાળી ગુફા નામ નીજ દેખાય છે

વામન સ્થળી.

જૂનાગઢ સ્ટેટમા વંથળી-વણથળી-કે વામનસ્થળી સ્ટેશન પ્રસિદ્ધ જૈન ગ્રંથોમા એને દેવસ્થળી કહેલી છે, ત્યા પુરાતન જૈનોના ઘણા દેવલોના નિશાનો તથા જીનપ્રતિમાજી મળી આવે છે થોડા વખત ઉપર એક પ્રચંડ મૂર્તિ મળી આવેલ છે તેને શેઠ દેવકરણ મૂળજીએ પોણો લાખ રૂપિઆ ખર્ચીને એક સુંદર દેવાલય બધાવીને તેમા પધરાવેલ છે વંથળીમા જૂના દેવળો છે તે વસ્તુપાલ તેજપાલના બધાવેલા કહેવાય છે વામનજી અને બલિના સબંધમા જૈન ગ્રંથોમા એવી કથા છે કે નમુચિબલ પ્રધાન હતો તેને વિષ્ણુકુમાર નામક જૈન લબ્ધિવંત મુનિએ મારી નાખ્યા હતા

૨૬

ગિરનાર ઉપરનાં જૈન દેવલો અને ઉપરકોટની ગુફાઓ.

સૌરાષ્ટ્રમા ગિરનારનું સૌંદર્ય સર્વને વિદિત છે. કોઈએ જોયું હશે તો કોઇએ સાંભળ્યું હશે. અશોક અને રૂદ્રમાળના લેખોએ ગિરનારની કિંમતમા વૃદ્ધિ કરી છે પણ જૈન લોકોએ તો ગિરનારનો શાશ્વત જીવનવાળો બનાવ્યો છે, ગિરનાર ઉપર ૩૦૦૦ ફીટ ઉંચાઇએ જતા શ્રી નેમનાથ પ્રભુની ટૂંક આવે છે. એ ટૂંક એક મોટા કિલ્લાથી રક્ષાયલી છે. કિલ્લાના દરવાજામાં થઈ દેવલમા પ્રવેશાય છે. દેવલ મજબૂત પત્થરોએ બંધાયલું છે. દેવલને ફરતો વિશાળ ચોક અને ભમતી છે. દેવલમાં શ્રી નેમનાથ પ્રભુની ધનશ્યામ ભવ્ય પ્રતિમા છે. સૂવર્ણનો મૂકુટ, દાગીના, વગેરેથી પ્રતિમાની શોભામાં વૃદ્ધિ થાય છે. દેવલની અંદરની પરિક્રમાના માર્ગમા ધણી પ્રતિમાઓ વિરાજે છે તેમા જમણી સૂંઢના ગણપતિ જોવાલાયક છે. ઘૂમટ વિશાળ છે. ઘૂમટની બહાર લગોલગ મહામંડપ અને અર્ધ મંડપ છે ત્યા તીર્થંકરોના પગલા વગેરે છે. આ દેવળ ઘણું પ્રાચીન છે. સિદ્ધરાજ જયસિંહના પ્રધાને આ દેવલનો જીર્ણોદ્ધાર કીધો હતો, તે શિલાલેખ ઉપરથી નીકળી શકે છે. એ જીર્ણોદ્ધારને યે સાતસેં વર્ષ વીતી ગયાં છે. હજીયે એ પવિત્ર દેવલ આબાદ ઉભું છે. પ્રાચીન દેવલોનો જીર્ણોદ્ધાર કરીને હજારો વર્ષ સુધી એમને ટકાવી રાખવા એ જૈનોની ખાસીયત છે. શ્રી નેમનાથનું મુખ્ય દેવલ કયારે બંધાયું તેની ચોકસ તારીખ મળી શકતી નથી પણ જૈન સૂત્રોમા ગિરનારનો મહિમા વિશેષ છે તેથી અનુમાન થાય છે કે એ સ્થળે જૈન સૂત્રકાળથી એટલે પાર્શ્વનાથાદિ તીર્થંકરોના સમયથી દેવાલયો ચાલ્યા આવે છે. જૂનાગઢમાં રાખેંગાર વગેરે રાજાઓ જૈનધર્મ પાળતા હતા તેથી એ લોકોએ ઘણો કાળ દેવલો સાચવેલા હોવા જોઇએ, જેમ જેમ જીર્ણોદ્ધાર થતો ગયો તેમ તેમ દેવલ ઉપર ચૂનાનાં થર એટલા ચડી ગયા છે કે દેવલની આસપાસની જૂની કારીગિરિનો દર્શન થઇ શકતા નથી. દેવલની બહારની ભમતીમાં નાની નાની દેરીઓ જેવા આકારવાળા મકાનમા–કે નાની દેરીઓમા ઘણાં જીનપ્રતિમાજી છે. એ દેવલમાંથી આગળ જતા સગરામ સોનીનું જોવા લાયક દેવલ આવે છે. એ પછી કુમારપાલ મહારાજાનું બંધાવેલ દેવલ અને સૂર્યકુંડ આવે છે. એ પછી સાર્વભૌમ શહેનશાહ અશોકના પૌત્ર સંપ્રતિ રાજાનું બંધાવેલુ દેવલ આવે છે. આ દેવલ ઘણું પ્રાચીન છે. તેમાં પણ શ્રી નેમનાથ પ્રભુના પ્રતિમાજી વિરાજે છે. આ પ્રતિમાજી ૨૨૦૦ વર્ષ જેટલા પ્રાચીન છે. ત્યાથી વસ્તુપાલ તેજપાલના દેહરા તરફ જવાય છે. વસ્તુપાલ તેજપાલે આ દેવલો બાધવામાં અઢળક દ્રવ્ય ખરચેલુ છે. ત્રણ દેવલનું એક દેવળ દેખાય તેવી ગોઠવણ ત્યા કરેલી છે. અંદર શ્રી જીનપ્રતિમા ઉપરાત સમવસરણ, મેરૂ–સુમેરૂ તથા સમેદ શિખરજીની રચના કરેલી છે, સમવસણની આસપાસ ઘુમટને જે થાભલા ટેકાવેલા છે તે કિંમતી સલી–પત્થરના છે. દેવળની બહાર તેમજ અંદરની કારીગિરિ અદભુત છે. દેવળનું કામ એટલુ તો મજબૂત કરાયલુ છે કે હજીયે હજાર વર્ષ સુધી તેમાથી કાકરી યે ખસે તેમ નથી. એ પછી દિગંબર જૈનોની ટૂંક આવે છે, એ દેવળ છેલ્લા સો વર્ષની અંદર શ્વેતાબરોની પરવાનગીથી બાંધવામા આવેલ છે. દિગંબર દેવળની નજીકમાં રાજુલ ગુફા આવે છે ત્યાં રાજેમતિની મૂર્તિ છે. ત્યાથી આગળ જતાં ગૌમુખી ગંગા આવે છે. ત્યાના દેવળોનું સ્થાપત્ય અને કામ જૈનોના છે. ઉપરાત સોળશે તીર્થંકરના પગલાં પણ ત્યા છે પરંતુ દેવળોની અંદર મહાદેવ બેસાડી દીધેલ છે. આગળ જતાં અંબાજીનુ દેવળ આવે છે. એ દેવળ વસ્તુપાળ તેજપાળે બંધાવ્યુ હતું.

અબાજી એ વસ્તુપાળે તેજપાલની દેવી હતી સ ૧૯૪૭ ની સાલમા જૂનાગઢના નાગર વગેરે લોકોએ એ દેવળનો જીર્ણોદ્ધાર કીધો હતો દરેક જૈનદેવળના બારસાખમા અમુક પ્રકારની નકશી કામ હોય છે અબાજીના દેવળના બારસાખના પત્થરોને 'કાઢી નાખવામાં' આવેલ છે અને લાકડાના નવા બારસાખો મૂકેલ છે ઘુમટની' અદરની ઉપરના ભાગમા રહેલી પૂતળીઓને ભાગી નાખવામા આવી છે તેથી માત્ર દેવળની બીજી રચના' અને જૈનોના ગ્રથોની સાક્ષીથી આપણે જાણી શકીએ છીએ કે તે દેવળ જૈનોનુ છે, એથી આગળ જતા ગોરખનાથની ટૂક આવે છે ત્યાથી નેમનાથ પ્રભુને કેવળજ્ઞાન થયુ હતું તેથી તેમના પગલા છે, પાચમી ટૂક દત્તાત્રયની છે તે જગોએ શ્રી નેમનાથજીનું નિર્વાણ થયુ તેથી ત્યા પણ પગના અને છત્રી છે, પગલા' નીચેના પત્થરમા કોતરેલી જીનપ્રતિ' માના દર્શન થાય' છે શ્રી ઋષભદેવ ભગવાનના વરદત્ત નામના 'ગણધરે એ સ્થળે તપ' કીધુ હતુ ત્યારથી તે દત્ત ટેકરી કહેવાય છે આખા ગિરનાર પહાડનો કબજો હજારો વર્ષોથી જનોનો છે અને સમ્રાટ જહાગીર તથા અકબરે "યાવત્ ચદ્ર દિવાકરૌ" લેખ કરી આપીને ગિરનાર વગેરે પહાડો જૈનોને સદાને માટે હવાલે કર્યા હતા ગિરનારથી નીચે ઉતરી તળેટીની જૈનધર્મશાળાઓ જોઇને શ્રી દામોદરજીનુ જૈનસ્થાપત્ય અને કળાયુક્ત દેવળ જોઇ શ્રી રેવતીકુડમા જૈન લિપિનો લેખ વાચીને શહેરમા થઈ ઉપર કોટનો કિલ્લો જોવા જતા **ખાપરા કોડીઆની ગુફાઓ** દેખાય છે, એ ગુફાઓ ઘણી જૂની છે એનો' અદરનો દેખાવ જૈન અને બૌદ્ધ ગુફાઓને મળતો છે અદરના એક પત્થરમા જીનપ્રતિમા અને કાઉસગીઆ કોઈએ પાછળથી કોતરી કાઢેલા જોવામા આવે છે એથી એ સ્થળે પાછળથી જૈનોના સાધુઓએ પ્રવેશ કરેલો જણાય છે આ ગુફાઓ મહાક્ષત્રપ જૈન સમ્રાટ રૂદ્રદામાએ કોતરાવેલી હોવી જોઇએ બીજી ગુફાઓ, જૂનાગઢથી દક્ષિણ બાજૂએ આવેલી છે તે પણ ખાપરા કોડીઆ જેટલીજ જૂની જણાય છે ખાપરા કોડીઆની ગુફામા લેખ છે

ઉપર કોટના કિલ્લામા સવત ૧૫૦૭ નો રા માડલિકનો જૈન લિપિમા લેખ છે તેમાં પાચમ, આઠમ અને ચૌદશે શિકાર ન કરવો વગેરે લખેલુ છે તેથી તે પણ જૈનધર્મ પાળતો હોય એમ સમજાય છે એ વાતનો ટેકો એટલા ઉપરથી મળી શકે છે કે રાખેગારનુ રાજ્ય સિદ્ધરાજે ખાલસા કીધા પછી મહારાજા કુમારપાળે જૈનધર્મ પાળવાની શરતે જૂનાગઢનુ રાજ્ય રા પહેલા માડલીકને પુન સ્થાપવાની પરવાનગી આપી હતી

અત્રે ઉલ્લેખ કરવો જરૂરનો છે કે ગિરનાર ઉપર શ્રી નેમનાથ પ્રભુની ટૂકથી નજીકમા પત્થરમા કોતરી કાઢેલી ઋષભદેવ ભગવાનની એક ભવ્ય પ્રતિમા છે ભોળા લોકો એને ઘડી ઘટુકાની મૂર્તિ કહે છે, એવી બીજી મોટી ભૂલ, વસ્તુપાળ તેજપાળના દેવાલયોને જોઇને તે રાણકદેવી રાખેગારના મહેલ છે એમ કહી દે છે

આબુ ઉપરના દેવાલયો.

આ દેવળોમા દેલવાડા, અચળગઢ, કુભારીઆ તથા અબાજીના દેવળનો સમાવેશ થાય છે એ ચારે સ્થળના દેવળો જૈન મત્રીશ્વર વિમલશાહ તથા વસ્તુપાળ તેજપાળના બધાવેલા છે એ દેવાલયો બહારથી જોનારને એકદમ સાધારણ, નાની બાધણીના અને ભભકા વગરના દેખાય છે પણ પ્રેક્ષક જ્યા અદર પ્રવેશે અને દર્શન કરે ત્યા તો એકદમ અજાઈ ગયા વગર રહી શકે નહિ, ચમકતો મહેદ કિમતી આરસ, અદ્ભુત કારીગિરિ, નિયમિતતા, વગેરે જોતાજ જોનારો ગર્વ ગળી જાય છે

પ્રથમ મંત્રીશ્વર વિમળશાહે દેવળ બંધાવવા માટે આબુ પર્વતમાં ઘણે દૂર બહારથી જોનારને નજરે ન પડે અને ઉપર ચડનાર પણ દેવળ પાસે જાય ત્યારેજ દેખી શકે એવી સુરક્ષિત અને વનસ્પતિથી નવ પલ્લવિત, જલાશય વાળી જગો પસંદ કરીને નખી તળાવ નજીક સાડા અઢાર કરોડ રૂપીઆ ખરચીને આરસનું કિંમતી દેવળ ચણાવ્યું છે; દેવળનો નિજમંદિર ભાગ–ગર્ભ મંદિર ભાગ એકદમ સાદો છે, દેવળ તદ્દન બેઠા ઘાટનું છે; તેને નાનો સાદો ઘુમટ છે અને પછી બહાર આરસનો મહાઘુમટ બનાવેલો છે. દેવળની ચારે બાજુએ કિલ્લાની પેઠે નાની નાની આરસની દેરીઓ જીન પ્રતિમાજીઓ સહિત આવેલી છે. એ નાની દેરીઓને આરસના સળંગ નાના ઘુમટો છે. આ મંદિરના મુખ્ય દેવ એટલે મૂળ નાયક શ્રી ઋષભદેવ ભગવાન છે, દેવળના ઘુમટના થાભલાની અને ગોળ ઘુમટમાં કરેલ નકશી કામ, થાભલા સાથે સંબંધ રાખનાર આરસની કુંભીઓ, આરસના પાટડા, આરસના ટેકા, ઘુમટની શરૂઆતમા ગોળાકાર હાથીઓનું મંડળ, હંસોનું ગોળાકાર મંડળ, સુંદર કારીગિરિ વાળી ઢળતી સોળ પુતળીઓ અને ઘુમટની વચ્ચેનું આરસનું અલૌકિક કારીગિરિ વાળું ઝુમર લોલક એ સર્વે જોયા સિવાય મનુષ્યની બુદ્ધિમા ન ઉતરે એવી સૂક્ષ્મ અને નિયમિત કારીગિરિથી શણગારેલ છે. આ સર્વે સફેદ કિંમતી આરસનું છે. સાકરના શ્રીફળની પેઠે આમાં ત્યાગ ભાગ તો નથીજ. દર્શન કરવા માટે આવનાર માણસે ઘુમટમાં નીચે ચત્તા સુઈ જોવું જોઇએ. ચત્તા સુઇને જોવાથી ઘણો રસિક અને બારીક અભ્યાસ થઈ શકે છે. ઘુમટ સન્મુખ દૃષ્ટિ પહોંચી કે ત્યાંથી દૂર ખસેડવાની મરજીજ ન થાય. આ એક એવું ચિત્ર કાવ્ય છે કે તેના રસના ઘુંટડા પીતાં પીતા પ્રેક્ષકો ધરાતાજ નથી. ઘુમટ વચ્ચે લટકી રહેલા આરસના અનુપમ કારીગિરિવાળા ઝુમરની શોભાની તો વાતજ શી કરવી. યોગીઓએ વર્ણવેલા અજરામર ચક્રની ઉપમાને આ ઝુમર લાયક છે. બીજાં નાના નાનાં અલૌકિક ઝુમરો પણ તે દેવળમાં છે. સ્તંભો સહિત ઘુમટની પેઠે ભમતીની કારીગિરિ પણ ઘણીજ બારીક છે. આવી સૂક્ષ્મ, નિયમિત અને સુંદર કારીગિરિ દુનિયામા અન્ય સ્થળે ભાગ્યેજ હશે. આ કારીગિરિમાં ધાર્મિક અને કુદરતી ચિત્રો ઉપરાંત સમળીવિહાર, વગેરે ઐતિહાસિક, વ્યાવહારિકને લગતા ચિત્રો કોતરેલાં છે. શ્રી વિમલશાહના દહેરાના દરવાજામાં પગ મૂકતા માણસ ઉપર એવી જાદૂઈ અસર થાય છે કે અહો, અહા,!!! એવા સ્વભાવિક શબ્દોચ્ચાર થયા વગર રહેતો નથી. દેવળના મુખ ભાગ ઉપર એક મોટા ઘોડા ઉપર વિમળશાહ મંત્રીશ્વર બેઠેલા છે એના દર્શન થાય છે: હાથીશાળામાં હારબંધ આરસના સુંદર ભવ્ય હાથીઓ ઉભેલા દેખા દે છે. હાથીઓની કારીગિરિ પણ અનુપમ છે, એકંદર આ સર્વ દેવતાઈ કામ છે

મંત્રીશ્વર વિમલશાહના દેવાલય પછી મંત્રીશ્વર વસ્તુપાળ તેજપાળનું આરસનુ દેવાલય દર્શન દે છે. આ દેવળમાં સાડા અગ્યાર કરોડ રૂપીઆનું ખર્ચ થએલુ છે. આ દેવળના મૂળ નાયક એટલે મુખ્ય દેવ શ્રીનેમનાથ ભગવાન છે. નેમનાથની મૂર્તિ શ્યામ છે. આખું દેવળ ભમતીનાં દેવળો સહિત તદ્દન સફેદ આરસનું છે. વિમળશાહ અને વસ્તુપાળના દેવાલયની કૃતિઓ લગભગ મળતી આવે છે દેવળની બંને બાજુએ આરસના ગોખલા છે. તેને દેરાણી જેઠાણીના ગોખલા કહેવામા આવે છે, એ ગોખલાની કારીગિરિ અતિ સૂક્ષ્મ છે. આ ગોખલાઓમા નવ લાખ રૂપીઆનું ખર્ચ થયું હતું, થાભલા, કુંભીઓ, પાટડા, ટેકા, ઘુમટ અને ભમતીની કારીગિરિ તથા ઘુમટનું ઝુમર એ સર્વે અલૌકિક છે. હાથીશાળામા હાથીઓ હારબંધ ઝુલતા ઉભા છે. વળી હાથીશાળામા

વસ્તુપાળ તેજપાળ તથા તેમની સ્ત્રીઓની મૂર્તિઓ દર્શન દેછે આ મંદિર દેવળો જોનાર સ્વભાવિક રીતેજ બોલી જાય છે કે ભલે એમને પૈસો મળ્યો અને ભલે એમણે ખરચ્યો!!! આ મંદિરો બંધાવનારને તથા તેમની એકોતેર પેઢીને ધન્ય છે, ધન્ય છે!!! આવા ઉદ્ગારો નીકળવાનુ કારણ એ છે કે સૌંદર્ય કુદરતને પ્રિય છે અને આ દેવળો સૌંદર્યની સાક્ષાત્ પ્રતિમા છે

શિલ્પ કારીગરોની હિમત ખુજીને મંત્રીશ્વરો હમેના કોતર કામમાંથી જેટલો ભૂકો ઝરે તેની ભારોભાર રૂપુ આપતા હતા શબ્દ કાવ્યમાટે જેમ કુદરતી બક્ષીસની જરૂર છે તેમ ચિત્ર કે શિલ્પ માટે પણ કુદરતી બક્ષીસની અગત્ય છે કારીગરોએ મળેલ અધિક દ્રવ્યમાથી કારીગરોને પણ એક આરસનુ સુદર જીનાલય બંધાવેલ છે બીજુ એક સુંદર દેવલ અપૂર્ણ સ્થિતિમા છે આ મંદિર સમૂહનુ નામ દેવનવાડા કે દેલવાડા છે દેલવાડાથી છ માઇલ દૂર અચળગઢ છે ત્યા મંત્રીશ્વર વિમલશાહે બંધાવેલ દેવલ છે એ દેવલમા મંત્રીશ્વરે ૧૪૪૪ મણ સુવર્ણના ચૌદ પ્રતિમાજી પધરાવ્યા હતા એ પ્રતિમાજી ઉપર પાછળથી કોઇએ લેખ કોતરાવ્યા છે ત્યા ગુપ્તેશ્વર મહાદેવનુ એક દેવલ છે તથા ચારેક નાની નાની, દેરીઓ છે આ સર્વની કારીગિરિ જૈનોની છે બારસાખમા જૈન પ્રતિમાઓ કોતરેલી છે પણ જૈનોના અંધેરનો લાભ લઇને બ્રાહ્મણોએ અંદર મહાદેવ પધરાવી દીધા છે સુભાગ્યે બારસાખ વગેરેમાથી કારીગિરિ ખોદી નથી નાખી એક મોટો ધાતુનો પોઠીઓ છે તે પ્રતિમાઓ ગળાવીને બનાવ્યા હોય એવુ અનુમાન થાય છે ગુપ્તેશ્વ ની સામે કુમારપાળે બંધાવેલુ એક ભવ્ય જીનાલય છે આ પ્રદેશમા કોઇ કોઈ ઠેકાણે જૈનોની પ્રતિમાના ખંડિત ભાગો મળી આવે છે અચળગઢની નજીકમા જૈનોની બનાવેલી બે ગુફાઓ છે તેમા હાલ કોઇ રહેતું નથી એ ગુફાઓને ભોળા લોકો ભરથરીની તથા ગોપીચંદની ગુફા કહે છે ગુરૂશિખર અને અધર દેવી, જૈનોના સ્થાપત્ય છે અંબાજી અને કુંભારીઆના દેવાલયો પણ મંત્રીશ્વર વિમળ શાહના બંધાવેલા છે કુંભારીઆના દેહરાની કારીગરી મજાની છે. કુંભારીઆની આસપાસ ઠેકાણે ઠેકાણે ઘડાએલા પથરો જોવામા આવે છે એ સ્થળે ચંદ્રાવતી નગરી હતી એમ લોકો માને છે અલાઉદીનના ખુનીની ઝેલમાથી તારંગાના દેવલોની પેઠે આબુના કિમતી દેવલો બચી જવા પામ્યા છે એ નવાઇ જેવુ છે.

શત્રુંજય ગિરીના જીનાલયો.

શત્રુંજય પર્વત અને શેત્રુંજી નદીથી સર્વ ગુજરાત જાણીતો છે, એ પર્વત ઉપર જમીનથી ૨૦૦૦ ફીટ ઉંચાઇએ જૈનોના મેકડો કિંમતી દેવાલયો છે આ દેવાલયો, દરેક શતકમા બાંધણીની કલામા કેવો કેવો તફાવત થતો ગયો તેના અભ્યાસીઓનેજ આનંદ આપનાર સ્થાપત્યરૂપ છે આ પહાડનુ મહાત્મ્ય જૈન સૂત્રોમા ભગવાન ઋષભદેવજીના સમયથી ચાલ્યુ આવેલુ વાચવામા આવે છે 'जाव सत्तुंजे सिध्धा' આ શબ્દો સૂત્રોમા વપરાયા છે પાચ પાંડવો, શ્રીકૃષ્ણ ભગવાનની આઠ પટરાણીઓ, વગેરે શત્રુંજય ઉપર નિર્વાણ પદને પામ્યાની વાત પણ જૈન સૂત્રોમા પ્રસિદ્ધ છે જૈનોમા શત્રુંજય ગિરિનો મહિમા એટલો બધો છે કે નાના મોટા ગામોના દેરાસરમા પણ પૂજા કરતી વખતે જૈન લોકો બોલે છે કે—
સિદ્ધાચલ સમરૂ સદા, સોરઠ દેશ મોઝાર મનુષ્ય જન્મ પામી કરી, વંદુ વાર હજાર
જગમા તીરથ દો વડા, શત્રુંજય ગિરનાર; એક ગઢ રિખભ સમોસર્યા, એક ગઢ નેમકુમાર વગેરે.

દેવળ સહિત આખા પહાડને પૂજવાની રીતિ શત્રુંજયમા છે શત્રુંજયના ઘણા નામો જૈન ગ્રંથોમાથી વંચાય છે તેમા શત્રુંજય, સિદ્ધગિરિ, સિદ્ધાચળ, વિમળાચળ, પુંડરિક ગિરિ, વગેરે મુખ્ય છે, જૈનધર્મના પહેલા તીર્થંકર શ્રી ઋષભદેવજીના ગણધર શ્રી પુંડરિકજી

શત્રુંજય ઉપર નિર્વાણ પદને પામ્યા ત્યારથી પુંડરિકગિરિ કહેવાય છે. સુઝકાળ પહેલાથી એ શત્રુંજય ઉપર જૈન લોકોનું સ્થાપત્ય હતું. બૌદ્ધ લોકોએ શત્રુંજયનો કબજો મેળવીને ત્યાં વસવાટ કીધો હતો, વલ્લભીપુરના મહારાજા શિલાદિત્યના વખતમાં શત્રુંજયનો પાછો કબજો મેળવ્યો. અને છિન્ન ભિન્ન થઇ ગએલું તીર્થ જૈનોએ પુનઃ જીર્ણોદ્ધાર કરી સુધાર્યું. આ વખતે આદિનાથ ઋષભદેવજીનું વિશાળ દેવળ તથા સંપ્રતિ રાજા વગેરેનાં અન્ય દેવળોનો જીર્ણોદ્ધાર કીધો. ત્યાર પછી મહારાજા કુમારપાળે, વિમળશાહે, વસ્તુપાળ તેજ-પાળે, દેહરા બંધાવ્યા. એ પછી ક્રમે ક્રમે ધનાઢ્ય શ્રાવકોએ દેવાલયો બંધાવ્યા, છેલ્લાના છેલ્લું દેવળ શ્રી શત્રુજંયની તળેટીમાં રાય ધનપતસિંહજી બાબુનુ બંધાવેલુ છે. એ દેવાલયને એક વીશીથી વધારે વરસ થયા નથી, જૈનેતરો જ્યારે શત્રુંજય ગિરિની મુલાકાતે જાય છે ત્યારે તળેટીમા આવેલા બાબુના દેવાલયના દર્શન કરીનેજ અંજાઇ જાય છે, દરેક જૈન-ધર્મી બાબુના દેરાસર પાસે શત્રુંજય ગિરિને વાદે પૂજે છે, અને ત્યા પગરખાં ઉતારીને ત્યાંથી ઉઘાડે પગે ઉપર ચડે છે, ઉપર ચડતાં કોઇ કોઇ સ્થળે બાંધેલા અને બાકી સાદાં પગથીઆં આવે છે. બંને બાજુએ થોડે થોડે અંતરે પાણીના કુંડ, તીર્થંકરોના પગલાં, વૃક્ષો અને વીસામા આવે છે, વીસામો આવે ત્યા વીસામો ખાઇ, પાણી પી, યાત્રાળુ ઉપર ચડતો ચડતો ઠેઠ હીંગળાજને હડે પહોચે છે. ત્યા હીંગળાજ દેવીનો પુજારી બોલ્યા કરે છે કે “ આવ્યો હીંગળાજનો હડો અને ફુટયો પાપનો ઘડો. ” ત્યાથી આગળ જતાં દશ કરોડ મુનિ મોક્ષે પધાર્યાનું થાવચ્યા મુનિનું સ્થાન આવે છે. ત્યાથી દર્શન કરી ઠેઠ તીર્થને કિલ્લે જઇ પહોંચે છે, કિલ્લાના મુખ્ય ભાગ ઉપર અંગારશાહ પીરની જગો છે ત્યાં શ્રાવકો દર્શન કરે છે અને મરવો, બદામ, પાઇ પૈસા, ચોખા, વગેરે ચડાવે છે. કોઇ ધનાઢ્ય સંઘ લઇને આવે તો પહેલુ શ્રીફળ શ્રી ઋષભદેવ પ્રભુની પેઠે પીરને પણ મૂકે છે. કિલ્લાની અંદર પ્રથમ સર્વ યાત્રાળુ મૂળ નાયક શ્રી આદિનાથ પ્રભુને ભેટવા જાય છે, શ્રી આદિનાથ એટલે ઋષભદેવજી પ્રભુ કે દાદાના દેરાસરની વિશાળતા, ઉચાઇ, બાંધણી, વગેરે સર્વ, દેવતાઇ છે. એ જગોનું દેવળ હજારો વર્ષથી ચાલ્યું આવે છે. વચ્ચે વચ્ચે જીર્ણોદ્ધાર તથા સુધારા વધારા થતા જાય છે, દર-વાજાના મુખ પૃષ્ટ ઉપર હાથીઓના ચિત્રો જોઇને પગથીઆં ચડી જતાં દેરાસરનો વિશાળ ચોક આવે છે. દેરીઓ વાળી ત્રણ ભમતી પુનઃ પ્રતિમા સહિત દર્શન દે છે. એજ ટૂંકમા પડખે નવા આદીશ્વર, ચોમુખજી, સ્હામે પુંડરિકજી ગણધર અને પાછળના ભાગમાં રાયણ અને પગલાં ઉપરાત તમામ ચોકમા અને દેરાસરોમાં પાથરેલો સફેદ આરસ પત્થર તથા મૂળ નાયકના દેવળનો ચમકાર એ સર્વથી જૈનો તેમજ જૈનેતરો અંજાયા વગર રહેતા નથી, યાત્રાળુ જ્યારે મુખ્ય દ્વારમાં થઇને શ્રી આદિનાથ પ્રભુના દેરાસરમાં પ્રવેશ કરે છે ત્યારે પૂર્ણ પવિત્ર વાતાવરણ અને ભાવનાના યોગે ગદ્‌ગદ્‌ કંઠે થયા વગર રહી શકતો નથી. પ્રભુજીના દર્શન થતાની સાથે પ્રેક્ષકના રોમાચ ખડા થઇ જાય છે અને સમાધિની પેઠે જીન પ્રતિમાજીની સામે એકતાર–એકતાન-તલ્લીન થઇ જાય છે, પ્રતિમામા એટલી બધી દિવ્ય આકર્ષક શક્તિ છે કે જૈન વા જૈનેતર પ્રથમ મુલાકાતમાજ પરમ શાતિનો અપૂર્વ અનુભવ મેળવે છે. આ અનુભવ ઉપરથી જૈન કવિઓએ ગ્રંથોમા ગુંથ્યું છે કે હજી સુધી એવો કોઇ અભવિ-હૃદય વગરનો પ્રાણી શત્રુંજય ગિરિ ઉપર આવ્યો નથી કે જેને શ્રી આદિનાથ પ્રભુની પ્રતિમાના પ્રભાવથી અલૌકિક શાતિ ન મળી હોય.’ શ્રી આદિનાથ પ્રભુનાં પદ્માસને બેઠેલા પ્રતિમાજી સફેદ આરસના અને વિશાળ છે, અને એ પ્રતિમાનો પત્થર આરસને મળતી કોઇ બીજી જાતનો લાગે છે. એ પ્રતિમાને દરરોજ

ચડાવવાની સોનાની આંગી અઢીમણ વજનની છે, અને દરરોજ જે મુકુટ મસ્તકે ચડાવવામા આવે છે તેની કિંમત એક લાખની અંકાય છે જડાઉ દાગીનાઓ તો જુદાજ બે વર્ષ પહેલા હીરા, પન્ના, લીલમ, વગેરે કિંમતી ઝવેરાતવાળો જડાઉ કુંડળ અને તેર કલગી સહિત લાખોની કિંમતનો મુકુટ અમદાવાદમા વીશ વરસે તૈયાર થયો છે એ મુકુટની અંદર સફેદ પાચ મોટા કિંમતિ હીરા જડેલા છે તેર કલગીઓ અને કાનના કુંડલો પણ ઝવેરાતથી પૂર્ણ છે લોકો એને લાખોની કિંમતનો મુકુટ કહે છે આ મુકુટ હજી શત્રુંજય ગિરિમા લાવવામા આવ્યો નથી પણ અમદાવાદમા રાખેલ છે શ્રી આદિનાથના દેરાસરનુ રક્ષણ કરવાની ખાતર મુસલમાની રાજ્યમા નાની સરખી પણ સ્પષ્ટ દેખાય એવી મસ્જીદ ચણવામા આવી છે, હાલના પ્રતિમાજી આસરે સાતસે વર્ષના જૂના કહેવાય છે શ્રી ચોમુખજીના ચાર પ્રતિમાજી બારસે વર્ષના જૂના છે અને ઘણાજ આકર્ષક છે શ્રી આદિનાથ પ્રભુની પ્રતિમા જ્યારે જરા પણ ખંડિત થાય ત્યારે તે સ્થળે નવા પ્રતિમાજી પધરાવીને પુનરૂદ્ધાર કરવાનો વહીવટ ચાલ્યો આવે છે, શ્રી આદિશ્વરના પ્રતિમાજી બદલાય તેની સાથે કાઉ-સગ્ગીઆ, પુંડરિકજી ગણધર, રાયણ તળેના પગલા, ચક્રેશ્વરી અને કપર્દીયક્ષ એ સર્વે બદલવા જોઇએ એ નિયમ ચાલ્યો આવે છે, હાલના આદીશ્વર પ્રભુના પ્રતિમાજીનો કોઇ ભાગ ખંડિત થએલો હોવાથી તે જગોએ સ્થાપન કરવા માટે નવા આદીશ્વર, પગલા, કાઉસગ્ગીઆ, વગેરે તયાર કરાવ્યા હતા પણ કેટલાક સંયોગો વચ્ચે શ્રી આદીશ્વરના પ્રતિમાજી કાયમ રહ્યા તેથી પડખેના એક દેરાસરમા નવા આદીશ્વરને પધરાવવામા આવ્યા છે શત્રુંજય ગિરિ, જનોની અત્યંત જાહોજલાલી, શ્રી આદીનાથના દેહરાની વિશાળતા, અને સૌંદર્ય, શ્રાવકોનો ભાવ, જૈનેતરોનો સ્નેહ, એ બધુ જોતા તો શ્રી આદીશ્વરની વિદ્યમાન પ્રતિમાજીજ શત્રુંજયના મૂળ નાયકને યોગ્ય છે બાકી તો શ્રી સંઘના ધારા ધોરણ પ્રમાણે થયા કરે જે શ્રી આદીશ્વરની ટૂંકને પડખે હિંમતભેર ખીણ પૂરીને બનાવેલી અને મોતીશાહની ગયા સૈકામા બનેલી ટૂંક છે બાંધણી, કારીગિરિ, શોભા, આરસપત્થર, વગેરેથી એ ટૂંક ઝળકી રહી છે આવી નવ ટૂંકો શત્રુંજય ઉપર છે દરેક ટૂંકો નાના મોટા કિલ્લા છે ચોમુખજીની ટૂંકમા ચારે દિશા સન્મુખ બેઠેલા ચાર સફેદ વિશાળ જીનપ્રતિમાજી છે એકંદર જોતા શત્રુંજય ગિરિ ઉપર જૈન લોકોએ પોતાના પવિત્ર ભાવથી કરોડો રૂપીઆ ખરચેલા છે હજારો વર્ષમા દરેક સૈકામા દેવાલયોના સ્થાપત્ય અને કળામા કેવા ક્રમથી ફેરફાર થયો છે તેનો અભ્યાસ કરનારને ગુજરાતમા તો શુ પણ આખા હિંદમા શત્રુંજય ગિરિ સમાન બીજુ કોઈ ઉત્તમ સ્થાન નથી દરેક સૈકામા રચાયલા પ્રતિમાજીના અભ્યાસ કરવા માટે પણ શત્રુંજય ગિરિ અનુપમ સ્થાન છે ટૂંકામા કહીએ તો સ્થાપત્ય અને કળાના અભ્યાસની એક મહાન્ શાળા તે શત્રુંજય છે મનુષ્ય જાતિ સૃષ્ટિ સૌંદર્યમા કેવી રીતે ખીલવટ કરતી આગળ વધી છે એ જૈન તેમજ જૈનેતરોને શત્રુંજય ગિરિ શિખવે છે સુવર્ણના રથ, સુવર્ણ તેમજ ચાંદીના પાણી ભરવાના મોટા મોટા કળશો, સુવર્ણના ઝવેરાત જડીત દાગીના, દેવની કિંમતી ચક્ષુઓ અને હીરાઓ, અગરબત્તીનો ધૂપ, ઉંચુ કેશર ચંદન, ગુલાબ વગેરેના પુષ્પો, સરવો (ડમરો) એ સર્વ શત્રુંજયની શોભામા અત્યંત વૃદ્ધિ કરે છે શત્રુંજય ગિરિ ઉપર કોઇ પણ યાત્રાળુ રાતવાસો રહી શકતા નથી, તેથી શત્રુંજયનુ વાતાવરણ સર્વ તીર્થો કરતા વિશેષ પવિત્ર રહેવા પામ્યુ છે

, એક પ્રચંડ મૂર્તિ પહાડના પત્થરમા કોતરી કાઢેલી છે તેની નીચે વૃષભનુ ચિન્હ હોવાથી જૈન લોકો એને શ્રી આદીશ્વર કે ઋષભદેવજીની મૂર્તિ કહે છે અજ્ઞાની લોકો

એને અદબદજીની મૂર્તિ કહે છે. અદબદજી એટલે અદ્‌ભુતજી કે નવાઈ ઉપજાવે તેવી મૂર્તિ. અદબદ એટલે અર્ધબુદ્ધ એવો અર્થ કરતા એ મૂર્તિ બૌદ્ધ કાળમાં કોતરાઇ હોય અને શત્રુંજય ગિરિ પુનઃ જૈનોના કબજામા આવ્યો ત્યારે એ પ્રતિમા નીચે વૃષભનું ચિહ્‌ન બનાવીને તથા બીજો થોડો ફેરફાર કરીને એ જીન પ્રતિમાના રૂપમા બદલાવી નાખી હોય એમ પણ અનુમાન કરી શકાય. શત્રુંજય ગિરિમાં બે નાની ગુફાઓ છે પણ તેમા ખાસ જાણવા જેવું કશુ નથી. શત્રુંજય ઉપરથી શેત્રુંજી નદી અને સમુદ્રનું સૌંદર્ય જોવા જેવું છે.

પાલીતાણા એ જૈનના પાદલિપ્તાચાર્યે વસાવેલું શહેર છે. પાલીતાણાની શોભા જૈન ધનાઢ્યોએ બંધાવેલી અનેક વિશાળ ધર્મશાળાને આભારી છે. શ્રી શત્રુંજય ગિરિનો પહેલો ઉદ્ધાર શ્રી ઋષભદેવના પુત્ર ભરત રાજાએ કરાવ્યો હતો એમ જૈન ગ્રંથોમા લખ્યુ છે. ત્યાર પછી સંપ્રતિ, જાવડશાહ, કુમારપાળ, વગેરેએ જીર્ણોદ્ધાર કરાવ્યા હતા. એકંદર શત્રુંજય ગિરિ ઉપર મોટામાં મોટા સોળ વખત જીર્ણોદ્ધાર થએલા છે એવું જૈન ઇતિહાસમાથી મળી આવે છે.

અમદાવાદનાં મંદિરો.

વીસમી સદીમા અમદાવાદ જૈનપુરી તરીકે ગણાય છે. અમદાવાદમા અનેક જૈન-મંદિરો છે અને તે કારીગિરિના નમુના રૂપ છે. હમણાંજ ત્રણ દેવળો તો તદ્દન આરસના બંધાયલાં છે. રીચીરોડને છેડે આવેલુ શ્રી મહાવીર સ્વામીનું દેવાલય તથા ઝવેરીવાડાના મહાવીર સ્વામી, નેમનાથ, વગેરેના દેવાલયો અને ભોંયરાવાળા ભવ્ય દેરાસરો અને જીનપ્રતિમાઓ ખાસ જોવા લાયક છે. શહેરની બહાર શેઠ હેમાભાઈ હઠીસંગનું ભવ્ય દેરાસર છેલ્લી સદીના નમુના રૂપ છે. હેમાભાઈ શેઠના દેવળ પછી જે જીનાલયો બંધાય છે તે તદ્દન જુદી ઢબથી બંધાય છે, નવા બંધાયલા આરસના જીનાલયો તથા ભોયણીજી અને પાનસરના ભવ્ય દેવાલયો નવી ઢબના નમુનાના છે.

પરચુરણ સ્થાપત્યો.

ઈડરના જૈન દેવળો અને દિગંબર મુનિયોની સમાધો, પાવાગઢનું દેવળ, શિહોરના ગૌતમેશ્વર મહાદેવનું દેવળ અને કુંડો, વઢવાણની વાઘેશ્વરી તથા ભૈરવ, મહુવાના જીવિત મહાવીર સ્વામી, ઘોઘાના નવખંડા પાર્શ્વનાથ, બરેચનું દેવળ, શિઆણીનું બાવન જંજાળી દેવળ, મુળીના માંડવરાયની મૂર્તિઓ, મ્હેસાણાના દેવળો, કુતીઆણાનું વસ્તુપાળ તેજપાળનું દેવળ, વડનગર તથા વીશનગરનાં દેવળો, વગેરે જૈનોના સ્થાપત્ય છે. કચ્છમા આવેલું ભદ્રેશ્વરનું જગડુશાહનું બંધાવેલુ વિશાળ દેવાલય તો સર્વત્ર પ્રસિદ્ધ છે.

જૈન સ્થાપત્યનું અનુકરણ.

સિદ્ધરાજ જયસિંહની મા મીનળદેવી જૈન હોવાથી તથા પ્રધાનો જૈન હોવાથી સિદ્ધરાજ જયસિંહની બંધાવેલી વાવો, મકાનો, કિલ્લાઓ અને તળાવોમાં જૈન સ્થાપત્ય પ્રત્યક્ષ દર્શન દે છે. રૂદ્રમાળમાં પણ જૈન કારીગિરિ ઉપરનાં કારણોથી દેખાઈ આવે છે. મુસલમાનોએ બાંધેલ જુમામસ્જીદ વગેરેમાં પણ જૈન સ્થાપત્યની સંપૂર્ણ અસર થઇ છે. વૈષ્ણવો, શૈવો, સ્વામીનારાયણીયો વગેરે એ પાછળથી બંધાવેલાં દેવાલયોમાં જૈન સ્થાપત્ય અને કળાનુંજ અનુકરણ જોવામાં આવે છે.

इत्यलम् ॐ शान्तिः शान्तिः शान्तिः

હુવા—કાઠિઆવાડ.
કાતિક વદિ ૧૩ ગુરૂવાર ૧૯૭૫ } **ગોકળદાસ નાનજીભાઇ ગાંધી.**

પ્રો. સાંકળચંદ જેઠાલાલ શાહ
અધ્યક્ષ "વિજ્ઞાનવિભાગ"

ફિનીક્ષ પ્રી વર્ક્સ

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્--અમદાવાદ.

વિજ્ઞાન વિભાગના અધ્યક્ષનુ ભાષણ

(તા ૩—૪—૧૯૨૦)

સન્નારીઓ અને સદ્ગૃહસ્થો,

આપ સર્વેએ મારી વિજ્ઞાન-વિભાગના પ્રમુખ તરીકે નીમણુક કરી તેને માટે આપનો હું અંત:કરણપૂર્વક આભાર માનુ છુ હું સારી રીતે સમજું છુ કે મારે મોટી જવાબદારી ઉઠાવવાની છે અને તે હું આપની સહાયથી યથાશક્તિ ઉઠાવવા પ્રયત્ન કરીશ મારા કરતાં આપણા ગૂજરાતીઓમા ઘણા લાયક ગૃહસ્થો હતા એક તો મારા પૂજ્ય ગુરૂ પ્રોફેસર ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજ્જર જેમનો આ પદવીને માટે પહેલો હક્ક છે, કારણકે વિજ્ઞાનનુ સાહિત્ય આપણી ભાષામા વધારવા એમણે જે પ્રયત્ન આદર્યો હતો અને જે ભગીરથ પ્રયાસ કર્યો હતો તેટલો હજી કોઇએ ગૂજરાતી સાહિત્યમાં કર્યો નથી પોતે હાલ ઘણો વખત થયાં માંદગી ભોગવે છે એટલે તેઓ આ પરિષદ્મા ભાગ લેઇ શકે તેમ નથી જો તેમની તબીઅત સારી હોત તો આપણને તેમના બહોળા જ્ઞાન અને અનુભવનો જરૂર સારો લાભ મળત અને આપણને તેમની કિંમતી મદદ મળત ઇશ્વર તેમને દીર્ઘાયુ કરે અને તેઓ આપણા સાહિત્યને કોઇ પણ રીતે ઉપયોગી થાય બીજા ગૃહસ્થ પ્રોફેસર આદરજી મસાણી છે, જેમની નિમણુક કમિટિએ કરી હતી, પણ પોતાના અનેક વ્યવસાયને લીધે એમણે પોતાની જવાબદારી સમજી પ્રમુખપણાનો અસ્વીકાર કર્યો હતો બીજા પણ લાયક આપણામા છે આપે મને પ્રમુખ નીમ્યો તેથી હું લેશમાત્ર પણ એમ નથી માનતો કે મારીજ લાયકી સૌથી વધારે છે, મારા કરતા વધારે ડાહ્યા અને હોશિયાર ગૃહસ્થો જેમણે વિજ્ઞાનના સાહિત્યમા સારી સેવા બજાવી છે તેમનુ મારા મનમાથી જરા પણ વિસ્મરણ થતું નથી તેમ તેમના પ્રત્યેનો મારો આદર જરા પણ ઓછો થયો નથી

વિજ્ઞાન વિભાગ

સાહિત્ય પરિષદ્માં આજ વર્ષે વિજ્ઞાન વિભાગ પાડવામા આવ્યો છે વિજ્ઞાન વિભાગ પાડવાથી ગૂજરાતીઓની કામ કરનારની સખ્યામા કાંઇ પણ વધારો થતો નથી, પણ જેઓનો ખાસ વિષય વિજ્ઞાનજ છે અને જેઓ ગૂજરાતી વિજ્ઞાનના સાહિત્યમાં મદદ કરી શકે તેવા છે તેમને તેમના પોતાનો ધર્મનુ ભાન કરાવવા આ વિભાગ પાડવામા આવ્યો હોય તો તે કાંઇ પણ રીતે અજુગતું નથી મનુષ્યનો ઇશ્વર પ્રત્યે ધર્મ છે માતાપિતા પ્રત્યે ધર્મ છે દેશ પ્રત્યે ધર્મ છે તેવોજ પોતાની ભાષા પ્રત્યે ધર્મ છે પ્રથમ પોતાના દેશ પ્રત્યેનો ધર્મ બજાવવાનુ ભાન થાય ત્યારેજ પોતાની ભાષા પ્રત્યેના ધર્મનુ તેને ભાન થાય દેશ પ્રત્યેના ધર્મનુ ભાન મહાત્મા

ગાંધીજીએ આપણને પૂરેપૂરૂં ઠસાવ્યું છે. આપણે એક વાત એ ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે જે જ્ઞાન આપણને અંગ્રેજી ભાષા દ્વારા મળ્યું છે તેમાંનું વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન ઉપયોગી છે કે કેમ અને જીવનને આનન્દમય બનાવે તેવું છે કે નહીં. આ બન્ને પ્રશ્નોનો જવાબ જો આપણે હકારમાં આપી શકતા હોઇએ તો વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આપણી ભાષા મારફતે જનસમાજને મળે તેવી આપણે તજવીજ કરવી જોઇએ. વિજ્ઞાન વિભાગ કરવાનો આ મુખ્ય હેતુ હોવો જોઇએ. જેમ સાહિત્ય એ બહોળા અર્થમાં વપરાય છે તેમ વિજ્ઞાન પણ બહોળા અર્થમાં વપરાય છે. વિજ્ઞાનના વિષયો ઘણા છે—સૃષ્ટિ વિજ્ઞાન, રસાયન, ભૂસ્તર વિદ્યા, પ્રાણી વિદ્યા, વનસ્પતિ વિદ્યા વગેરે. હાલ આપણને વિજ્ઞાન વિભાગ પાડવા વિચાર થાય છે, તેનું કારણ એ છે કે આપણી ભાષા જોઇએ તેટલી ખેડાઈ નથી અને ગૂજરાતીઓમાં વિજ્ઞાનના જ્ઞાનનો એટલો બહોળો પ્રચાર થયો નથી કે તેના ભક્તોની સંખ્યા મોટી હોય. સંખ્યા હાલ નાની છે એટલે દરેક વિષય જાણનાર વધારે માણસો તો ક્યાંથી જ હોય. આજે નાનું લશ્કર છે તે પોતાની ફરજ બરાબર અદા કરશે અને બીજા નવા માણસોની ભરતી કરશે તો લશ્કર મોટું થશે અને વિજ્ઞાનના અજ્ઞાન રૂપી અંધકારનો પોતાના શસ્ત્ર વડે નાશ કરવા સમર્થ થશે અને વિજ્ઞાન વિભાગ જે ગૃહસ્થોએ પાડ્યો હતો તે નિષ્કારણ નહોતો પણ સાર્થ હતો એવું સિદ્ધ થશે.

સાહિત્યમાં વિજ્ઞાનનુ સ્થાન.

જેવી રીતે દરેક પ્રજાનો પોતાનો ધર્મ હોય છે, તેમ તેનું પોતાનું સાહિત્ય હોય છે. આપણે ગૂજરાતી પ્રજા છીએ. આપણે બધા હિન્દુ મુસલમાન અથવા જરથોસ્તી ધર્મ પાળીએ છીએ. જેવી રીતે આપણી કેટલીક હકીકત આપણા ધર્મના પંથપરથી જાણી શકાય છે તેમ કોઇપણ પ્રજાના સાહિત્યપરથી તેની મનોવૃત્તિ તથા અભિરૂચિનો ખ્યાલ આપણે બાંધી શકીએ છીએ દરેક શતકમાં ભાષાના સાહિત્યમાં કાંઇ કાંઇ ફેરફાર થાય છે અને તે ભાષાના સાહિત્યના ઇતિહાસપરથી આપણને માલૂમ પડે છે. સાહિત્ય એ સ્થિર વસ્તુ નથી; તેને વૃદ્ધિ અને ક્ષય બન્ને છે. આપણી ભાષાનું સાહિત્ય વધે છે કે ક્ષીણ થાય છે તે આપણે જોવાનું છે. સાહિત્યનું કયું અંગ હાલના જમાનામા પુષ્ટ કરવાનું છે, કયું અંગ જમાના થયાં ક્ષીણ થઇ ગયું છે અથવા કયા અંગમાં સુધારો કરવાનો છે તે આપણે શોધી કાઢવાનું છે. હાલ જમાનો વિજ્ઞાનનો છે એ દરેક મનુષ્ય કબૂલ કરશે. વિજ્ઞાન એ ઘણોજ જરૂરનો વિષય છે એટલુંજ નહીં પણ સૃષ્ટિના નિયમો જાણવાનું મોટુ સાધન છે. જે ગૃહસ્થો ઇશ્વરને માને છે તેમણે ઇશ્વરના નિયમ જાણવાજ જોઇએ અને સૃષ્ટિના નિયમો તે ઇશ્વરીજ નિયમો છે અને તે નિયમોનું ભાન વિજ્ઞાન જાણવાથી થાય છે જ્યારે વિજ્ઞાનની શક્તિ આટલી ભારે છે ત્યારે સાહિત્યમાં વિજ્ઞાનનું સ્થાન કેમ નીચું હોઇ શકે ? સાહિત્યમાં કાવ્યનું જેવું સ્થાન તેવું જ વિજ્ઞાનનું હોવું જોઇએ. કોઈ કવિ વિજ્ઞાનવેત્તા થાય અને ઇશ્વરી (સૃષ્ટિના) નિયમો છંદબદ્ધ કાવ્યમાં ઘડી કાઢે તો વિજ્ઞાનનુ સ્થાન ઉચું છે એ સિદ્ધ કરવા આપણે તરતજ ભાગ્યશાળી થઇએ. અત્યાર સુધી આપણે વિજ્ઞાન તરફ દૃષ્ટિ કરી નથી, આપણું ધ્યાન તે તરફ જોઇએ તેવું ખેંચાયું નથી, કારણ કે તેનો પંથ ઘણો વિકટ છે; મુશ્કેલીઓ ઘણી છે, કાંટા વાગે તેમ છે એટલે વિજ્ઞાનના ભક્તો ઘણા ઓછા છે, પરંતુ દેવના ભક્ત ઓછા હોય, પણ સાચા હોય તો તે દેવની દૈવિ શક્તિની અદ્દ્ભુતતા તેઓ જગતને બતાવવામાં સમર્થ થયા વગર રહે નહીં.

વિજ્ઞાનની કીમત

હાલના જમાનામા મનુષ્યના જ્ઞાનની કીમત કરતા તેની આર્થિક સંપત્તિની કિમત સાધારણ રીતે વધારે અંકાય છે જ્ઞાન અને આર્થિક સંપત્તિ બન્ને શક્તિ છે એ વિસરી જવાય છે જ્ઞાન આટલું બધુ ઝપાટા બધ વધે છે અને તેને સારૂ યુરોપમા ઘણા પ્રયાસો થાય છે છતા યુરોપમા નીચે બનેલા એક દાખલાનુ વર્ણન વાચતા સ્હેજ અજાયબી ઉત્પન્ન થશે તે દાખલા પર ટીકા કરતા સર રે લેન્કેસ્ટર જે કહે છે તે વિચારવા જેવુ છે અને ખાસ કરીને ગૂજરાતીઓએ

"The practical value of Science in securing the happiness of human communities is not, however, the reason which operates most strongly in exciting men and women to give themselves to the cultivation and improvement of this or that branch of it. A rich banker one day was looking round the Natural History Museum with me It was his first visit After a time he said, 'It's very fine! Wonderful! But what is it all for! Where does the money come in? That's what I can't understand Why does the Government spend money on this if it does not lead to making money?" I tried to convince him that there exists in us all a divine "Curiosity", a desire to know regardless of profit or loss, a thirst which we may cultivate and satisfy, in the full assurance that whilst its satisfaction is a delight in itself, we are all the while fulfilling the destiny of men, helping in the conquest of nature My friend had apparently lost that instinctive thirst which is the primary impulse to the pursuit of Science, that capacity for pleasure which Robert Louis Stevenson truly notes in the words of the child of his "Garland of Verses"

"The world is so full of a number of things,
I am sure we should all be as happy as Kings!"

વિજ્ઞાનના જ્ઞાનના સબધમા એક અગ્રેજ ગ્રથકાર લખે છે તે મનન કરવા જેવુ છે.

"Ignorance, the "Curse of Hell", is the cause of all suffering Knowledge is the wing which takes us heavenward, and frees us from misery

માતૃભાષા દ્વારા કેળવણી

કોઇ પણ પ્રજાએ પોતાની ભાષાના સાહિત્યને સમૃદ્ધ કરવુ હોય તો પોતાની ભાષા મારફતે પોતાના બાળકોને કેળવણી આપવાનો પ્રબધ કરવો જોઇએ આ સૂત્ર સ્વીકારવાની હાલ વધારે અગત્ય છે અને મુખ્યત્વે કરીને વિજ્ઞાનના સાહિત્યને સારૂ યુરોપની પ્રજાઓએ, વિજ્ઞાનના પ્રદેશમા જે પદ્ધતિસર શોધખોળ કરી છે અને જે જ્ઞાનનો ભડાર વધારી

દીધો છે તેનો લાભ આપણા જનસમાજને કેવી રીતે મળે એ મોટો પ્રશ્ન છે. હાલ વિજ્ઞાનનો જમાનો છે એ મહાન્ વિગ્રહે આપણને બતાવી આપ્યું છે. આપણે જોઈ શક્યા કે યુરોપની દરેક પ્રજાએ પોતાની પ્રજામાં વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન કેટલું ઉતાર્યું છે અને તેનો ઉપયોગ હાલ દરેક પ્રજાની હયાતીને સારૂ કેટલો જરૂરનો છે.

આપણે પ્રશ્ન માત્ર એ વિચારવાનો છે કે આપણે અંગ્રેજી મારફતે વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આપણા જનસમાજને આપવા માગીએ તો આપણે આપણો ઉદ્દેશ પાર પાડી શકીએ ? આપણે આપણો અર્થ સિદ્ધ કરવા મુખ્ય સાધન કયું વાપરવું જોઇએ ? અંગ્રેજી મારફતે વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન પહોંચાડવું હોય તો આપણે દરેકે દરેક ગામમાં અંગ્રેજી શાળા ખોલવી જોઇએ. હાલ જ્યારે આપણે આપણી દેશી ભાષામાં જનસમાજને કેળવણી આપવા પહોંચી શકતા નથી તો અંગ્રેજી મારફતે તો શી રીતે પહોંચી શકવાના હતા ! આપણે ખસુસ ધ્યાનમાં રાખવાનું એ છે કે દેશની માતાઓની ભાષા કોઇ દિવસ અંગ્રેજી થઇ શકવાની નથી. ભલે પિતાઓની ભાષા અંગ્રેજી થાય; માતા જે જ્ઞાન પોતાના બાળકને ખોળામાં બેસાડી આપી શકશે તે પિતા અથવા શાળાનો શિક્ષક આપી શકવાનો નથી. વળી વિચારવાનું એ છે કે આપણું કાયમનું સાહિત્ય તો ગુજરાતીનું જ કહેવાય અને જો આપણે હાલ આપણી પોતાની મહેનત બચાવવા સારૂ અંગ્રેજી મારફતે આપણી ઉછરતી પ્રજાને વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આપવા આગ્રહ કરીએ તો જ્યારે અંગ્રેજીનો મહિમા આપણા મનથી ઘટી જશે અને વિજ્ઞાનનો ભંડાર અતિશય વધી જશે ત્યારે આપણે આપણા બાળકોને કેવી સ્થિતિમાં મૂકીશું તેનો વિચાર કરવાનો છે. આપણને અંગ્રેજી મારફતે વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન મળ્યું છે અને વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય આપણને અંગ્રેજી ભાષા મારફતેજ મળે એમ છે એથી લલચાઇને આપણને એમજ લાગે છે કે અંગ્રેજી મારફતેજ વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન અપાય તો શું ખોટું છે, પણ તેજ વખતે એક વાતનું આપણને વિસ્મરણ થાય છે, તે એજ કે આખા જનસમાજને તે રીતે આપણે જ્ઞાન આપી શકીએ નહીં. આપણું પોતાનું સાહિત્ય આપણે સમૃદ્ધ કરી શકીએ નહીં, તેમજ આપણી પછીની પ્રજાને આપણે મોટી કફોડી સ્થિતિમાં મૂકીએ.

માતૃભાષાદ્વારા વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આપવાના પ્રયાસો જો કોઇએ પણ ખરા અંતઃકરણથી આદર્યા હોય તો તે વડોદરાના નામદાર મહારાજા સર સયાજીરાવ ગાયકવાડે આદર્યા હતા અને હજુ પણ તે દિશા તરફના તેમના પ્રયાસો ચાલુ છે. વડોદરામાં ગૂજરાતી મારફતે વૈદક-અંગ્રેજી તથા દેશી-શીખવવાનો પ્રયાસ પ્રથમ થયો હતો. ગૂજરાતી મારફતે વિજ્ઞાનના વિષયો શીખવવાનો પ્રથમ પ્રયાસ કલાભવનમાં પ્રો. ત્રિભુવનદાસ કલ્યાણદાસ ગજ્જરની મારફતે થયો હતો, કારણકે તે વખતના દિવાન મણિભાઇ જસભાઇ તથા નાયબદિવાન બાબલે તથા દિવાન બહાદુર અંબાલાલ સાકરલાલ દેશી ભાષાનું ગૌરવ વધારવા માટે આતુર હતા તેમ તેની શક્તિનો તેમને પૂરેપૂરો ખ્યાલ હતો અને દેશી ભાષા મારફતે બધા વિષયોની કેળવણી અપાશે તોજ તે જનસમાજને પહોચી વળશે એવા દૃઢ અભિપ્રાયના હતા.

કલાભવનમાં વિવિધ પ્રકારના વિજ્ઞાનના વિષયો શીખવવાના હતા અને પુસ્તકો તૈયાર નહોતાં તેથી પ્રો. ગજ્જરે ગૂજરાતી તેમ દક્ષિણી વિદ્વાન ગૃહસ્થોની મદદ લેઇ શ્રી સયાજીજ્ઞાનમંજુષા પુસ્તકમાળા પ્રગટ કરવાની શરૂઆત શ્રીમંત મહારાજા સાહેબની

ઉદાર મદદથી શરૂ કરી શિક્ષકો પાસે દરરોજ પાઠની નોંધો તૈયાર કરાવી અને નિત્યના પાઠ તે પ્રમાણે શરૂ કર્યા જ્ઞાનમંજૂષામાં નીચેનાં પુસ્તકો તેમણે તૈયાર કરાવી છપાવ્યાં હતાં

(1) Modern Geometry અર્વાચીન ભૂમિતિ

(2) Psychology ચેતન શાસ્ત્ર

(3) History of Pedagogy શિક્ષણ શાસ્ત્રનો ઇતિહાસ

(4) Arithmetic અંકગણિત

(5) Machine Construction and Drawing

(6) A graduated Course of Science

(7) Practical Geometry

(8) A Junior Course of Practical Chemistry

ગૂજરાતી મારફતે રસાયન શાસ્ત્રનુ જ્ઞાન યુનિવર્સિટીના બી એસસી ના જેટલું આપવામાં આવતું હતું

માતૃભાષાદ્વારા વિજ્ઞાનની કેળવણી

માતૃભાષા કેળવણીના વાહન તરીકે ચાલે કે કેમ તે પ્રશ્નપર કલકત્તા યુનિવર્સિટી કમિશનના રીપોર્ટ વોલ્યુમ ૫ ભાગ બીજામા ઉલ્લેખ કર્યો છે. તેમાં નીચે પ્રમાણે કમિશને પોતાનો અભિપ્રાય દર્શાવ્યો છે.

"We are disposed to think that the educated classes in the various provinces of India, will, like those of some other countries, both in British Dominions and elsewhere, wish to be bi-lingual, to use their mother tongues for those dear and intimate things which form part of life from infancy upwards, and which are the very breath and substance of poetry and of national being, to use English as a means of inter-communication necessary for the maintenance of the unity of India, and of touch with other countries, for the mutual interchange and stimulation of ideas in the sphere of Scholarship and Science, and for the promotion of that inter-provincial and inter-national commerce and industry on which the economical future of India will largely depend.

આટલું લખીને અંતમા તેઓએ એક ભલામણ એવી કરી છે કે "Reduction of the use of English as a medium of instruction upto the present matriculation stage" વળી તેઓ લખે છે કે "Our general aim is

to make the educated classes of Bengal bi-lingual. But, like our predecessors, we lay stress on the continued necessity of improving the vernaculars, through which the results of western as well as of eastern knowledge can alone be conveyed to the masses of the people.

કલકત્તા યુનિવર્સિટી કમિશનને એટલું તો કબુલ કરવું પડે છે કે દેશી ભાષા મારફતેજ જનસમાજને પૂર્વના સાહિત્યનો તેમ પાશ્ચાત્ય સાહિત્યનો લાભ આપી શકાશે અને તે અર્થે દેશી ભાષાઓની સતત ખીલવણીની ખાસ જરૂર છે. યુનિવર્સિટીના ધ્યાન આગળ હમેશાં અંગ્રેજી ભાષાની મહત્તા હોય છે અને ઉચ્ચ કેળવણી દેશી ભાષા મારફતે આપી શકાય નહિ, તેમ પરદેશી પ્રજાઓના વ્યવહારને સારૂ તેમ કેળવાએલા લોકોની ભાષા તરીકે અંગ્રેજીનેજ સ્થાન છે, એટલે જનસમાજની દેશીભાષા છે અને તે ભાષા મારફતે તેમને સંપૂર્ણ કેળવણી આપવી એ આપણી ફરજ છે તેની ઉપેક્ષા થાય છે. આ ઉપેક્ષા ન થાય તે સંભાળવાનું કામ આપણા દેશીઓનું છે અને તેને સારૂ પ્રયત્નો યોજવાનું કામ પણ દેશીઓએ ઉપાડી લેવું જોઇએ.

મુખ્ય પ્રશ્ન એ થાય છે કે વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ઉભું કરીશું પણ તેના ગ્રાહક ક્યાં છે? ગ્રાહક તૈયાર કરવા એ પ્રજાનું કર્તવ્ય છે. દેશી ભાષા મારફતે નાનપણથી હાલના ગ્રેજ્યુએટ જેટલી કેળવણી આપવાની સંસ્થાઓ થાય તો પુસ્તક વાંચનારની સંખ્યા વધે અને જનસમાજમાં દેશી ભાષા મારફતે પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાન તથા હુન્નરના જ્ઞાનનો પ્રસાર થાય. આવી સંસ્થાઓ સરકારે કાઢવી જોઇએ એવું મારૂં માનવું છે, કારણ કે જનસમાજને દેશી ભાષા મારફતે સસ્તી સંપૂર્ણ કેળવણી આપવી એ તેમનો ધર્મ છે. લોકોએ તેમાં સરકારને મદદ આપવી જોઇએ. વિદ્યાર્થીઓને અંગ્રેજી ભાષાનુ જ્ઞાન મરજીઆત મેળવવુ હોય તો પોતાને ખપ પડતું મેળવે. દેશી ભાષા મારફતે બધો અભ્યાસક્રમ પૂરો કરવાથી જનસમાજને ઘણાં વર્ષનો અને મોટા ખર્ચનો બચાવ થાય અને કેળવણી આ રાજ્યમાં મોંઘી છે તે ફર્યાદ ઉડી જાય. પ્રો. ગજ્જરનો વિચાર વડોદરામાં દેશીભાષાની યુનિવર્સિટીના યોજના શ્રીમંત સરકાર ગાયકવાડની મદદથી અમલમાં લાવવાનો હતો પણ તેમનો સંબંધ તૂટયો એટલે એ યોજના બંધ પડી. અંગ્રેજી રાજ્યમાં આ પ્રયોગ ન થાય તો ગૂજરાત અને કાઠીઆવાડનાં દેશી રાજ્યો આ સ્હેલથી કરી શકે તેમ છે, કારણ કે રાજ્યભાષા ગૂજરાતી અને ગૂજરાતી મારફતે કેળવણી આપતી સંસ્થાઓ પણ ખરી અને કેટલુંક સાહિત્ય પણ તૈયાર ખરૂં. દેશી ભાષાઓનું ગૌરવ વધારવું હોય, પ્રજાને માટે સર્વદેશી સાહિત્ય ઉભું કરવું હોય તો આવી સંસ્થાની જરૂર છે.

શિક્ષકો અને સાહિત્ય.

અર્વાચીન સમયમાં સાહિત્યનો પ્રચાર કરવાને તેમ આપણું ગૂજરાતી સાહિત્ય ખીલવવાને સારૂ શિક્ષકોએ ઘણો સારો પ્રયાસ કર્યો છે. જ્યારથી નવી કેળવણીની શરૂઆત થઇ ત્યારથી આપણા સાહિત્યમાં શિક્ષકોએ જે મહેનત ઉઠાવી છે તે પ્રશંસાપાત્ર છે. દરેક વિષયમાં જે જે ઉત્તમ પુસ્તકો તૈયાર કર્યા છે તે શિક્ષકોએજ. રા. બા. હરગોવિંદદાસ, રા.

બા લાલશંકર, દિવાન બહાદુર અંબાલાલ, રા બ કમળાશંકર, રા કેશવલાલ ધ્રુવ આ માના કેટલાકે છેવટ સુધી શિક્ષકનું જ કામ કર્યું છે અને તેમણે મોટા વિદ્વાન તરીકે પોતાની સેવા ગૂજરાતી સાહિત્યને અર્પણ કરી છે વિજ્ઞાનના સાહિત્યમાં ખાસ કરીને પણ શિક્ષકોએજ પુસ્તક લખ્યા છે આ વાત ધ્યાનમાં રાખવાની છે કે વિજ્ઞાન એ પ્રયોગનો વિષય છે, એટલે અનુભવનો વિષય છે ફક્ત પુસ્તકો વાચી ભાષાન્તર કરી આપણી પોતાની ભાષામા વિજ્ઞાનનુ સાહિત્ય ઉતારવુ મુશ્કેલ થઇ પડે પણ જે શિક્ષકો પોતે વિજ્ઞાનનો વિષય શીખવતા હોય, ઘણા વર્ષનો અનુભવ હોય, પોતે પોતાના વિષય સંબધી નોધ તૈયાર કરી હોય, સ્થાનિક સ્થિતિનો વિચાર કરી પ્રયોગોમા જરૂર જેટલા ફેરફાર કર્યા હોય, તે શિક્ષકો જ વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય આપણી ભાષામા ઉતારવા સારી રીતે સમર્થ થાય કોઇપણ વિષય લોકપ્રિય કરવાનુ કામ બાહોશ શિક્ષક કુશળતાથી કરી શકે, કારણકે ગ્રહણ કરનારની શક્તિ પ્રમાણે ક્રમ ઘડતા તેને સારી રીતે આવડે, તેમજ જનસમાજનો અધિકાર સમજી તેમને અનુરૂપ ક્રમ ઘડવાનુ કામ શિક્ષક સારૂં કરી શકે છે યુરોપના દેશોમા પણ વિજ્ઞાનનુ સાહિત્ય શિક્ષકોએ જ વધાર્યું છે અને આપણા દેશમા પણ તેમની મારફતે જ આ કામ થશે.

કોલેજના પ્રોફેસરોને ઉદ્દેશી મારે કહેવાનું છે કે વિજ્ઞાનના વિષયો અંગ્રેજીમાં શીખવી પોતાની ભાષાની તેઓ સેવા કરી શકવાના નથી, પણ જ્યારે પોતે મેળવેલુ જ્ઞાન સામાન્ય લોકોને દેશી ભાષા મારફતે આપે ત્યારે જ તેઓએ દેશની અને ભાષાની ખરી સેવા બજાવી એમ કહેવાશે જ્યારે અંગ્રેજ સરકારે હિંદુસ્તાનમા અંગ્રેજી કેળવણી દાખલ કરી ત્યારે તેમણે સને ૧૮૫૪ના પોતાના ખરીતામાં લખ્યુ છે કે પશ્ચિમના સાહિત્યનુ, વિજ્ઞાનનુ, હુન્નરનુ જે જ્ઞાન દેશી લોકો લેશે તે તેઓ પોતાની દેશી ભાષામા ઉતારશે અને પોતાના દેશી લોકોને તેનો લાભ અપાશે આ ઉદ્દેશ કેટલે દરજ્જે સફળ થયો છે તે કહેવાનુ કામ મારૂ નથી પણ આપણને એટલુ તો માલૂમ પડે છે કે આપણે આપણી ફરજ પૂરેપૂરી હજી સમજ્યા નથી આપણે અંગ્રેજી ભાષામા સારા લેખો લખી કૃતકૃત્ય માનીએ છીએ, કારણ કે તે લેખો વધારે લોકો વાચે છે અને આપણી કીર્તિ વધે છે આપણુ જ્ઞાન કીર્તિ વધારવાને માટે આપણે લીધુ હોય તેના કરતા સેવા કરવાને–આપણો ધર્મ બજાવવાને–લીધુ હોય અને તેજ આપણો ઉદ્દેશ રાખ્યો હોય તો આપણો જનસમાજ કેટલા અજ્ઞાન રૂપી અંધકારમાથી નીકળી પ્રકાશની ઝાંખી કરે ' વિજ્ઞાનના કેટલાક પ્રયોગો એવા છે કે જેથી આપણા લોકોના ઘણા વહેમો ટળી જાય છે સાભળવાથી અથવા વાચવાથી આપણને જેટલુ જ્ઞાન મળે છે અને આપણને તેની સત્યતાની ખાત્રી થાય છે તેનાં કરતાં પ્રયોગ સિદ્ધ જ્ઞાનથી વિશેષ થાય છે

આપણે હજી આપણી છોકરીઓ અને સ્ત્રીઓને કેળવવાની છે અને એ કેળવણીમા વિજ્ઞાન ઓછુ જરૂરનુ નથી શિક્ષણ જેટલુ આ સાહિત્ય પૂરૂ પાડશે તેટલુ છોકરીઓ તથા સ્ત્રીઓ રસથી ઝીલશે આપણને કેવળ Literary Education જોઇએ તેટલુ મળે છે સરકારે તેને માટે સારી સગવડ કરી છે અને કરે છે વાચનમાળામા વિજ્ઞાનના પાઠ દાખલ કર્યા, પણ તેનો ઉપયોગ બરાબર થતો નથી કારણકે શિક્ષકો પાસે પ્રયોગનુ સાધન હોતુ નથી વિજ્ઞાનનુ જેટલુ જ્ઞાન પ્રયોગ સિવાય આપવામા આવે તે બધુ નકામુ છે આપણા બાળકોની અવલોકન શક્તિ ખીલવવી હોય, તેમનો કુદરત તરફ પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવો હોય

તો જે શિક્ષકોને વિજ્ઞાન શીખવવાનું હોય તેમણે પદાર્થ લેઈને શીખવવું જોઈએ અને પછી પોતે તે પાઠ લખવા જોઈએ. આપણી છોકરીઓને તો ઘરકામ કરવાનું હોય છે, તેમને રસોઈ કરવાની હોય છે અને બીજું અનેક પ્રકારનું ઘરકામ કરવાનું હોય છે તેમાં વિજ્ઞાનના સિદ્ધાન્તો તેઓ શિખ્યાં હોય તો તેમને કેટલા ઉપયોગમાં આવે! પોતાની સ્વતંત્ર બુદ્ધિ કેટલી ખિલી ખીલે! આ બધું શિક્ષક કરી શકે એમ છે, પોતે રસોઈની બાબતનો વિચાર કરી વિજ્ઞાનના નિયમ લગાડી તેમને રસોઈના પાઠ આપે તો તે વિષય કેવો રસમય થઈ પડે. દાખલા તરીકે વિશિષ્ટ ગુરુત્વના દાખલા તરીકે પૂરીનો દાખલો આપે તો તે કેટલો બોધદાયક થઈ પડે! પૂરી વણીને પેણીમાં નાખે છે ત્યારે તે ઘી અથવા તેલમાં નીચે બેસી જાય છે, જ્યારે ફુલે છે ત્યારે ઘી અથવા તેલના ઉપર તરે છે. આવા પાઠ પોતે છપાવે અને તેમાં ઘરગથ્થુ સાદા પ્રયોગો આપે તો તે શીખવવામાં નાની છોકરીઓને તેમ મોટી સ્ત્રીઓને પણ બહુ આનંદ પડે.

વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય.

અંગ્રેજ લોકો આ દેશમાં આવ્યા તે પહેલાં વિજ્ઞાનનું જે કાંઈ સાહિત્ય આપણા જાણવામાં હતું તે બધું સંસ્કૃત અને ફારસી અથવા અરબી ભાષામાં હતું; હાલ આપણને દરેક ધંધાને લગતાં અંગ્રેજી પુસ્તકો મળી શકે છે કારણકે જે માણસ જે ધંધામાં અનુભવ લે છે તે પોતાના અનુભવનો પુસ્તકદ્વારા બીજા લોકોને લાભ આપે છે. આપણા લોકો પોતાનો ધંધો ગુપ્ત રાખવામાં ધંધાની મોટાઈ માનતા હતા. તેથી આપણામાં ધંધાને લગતું સાહિત્ય મળતું નથી. તે ઉપરાંત હાલ જેવી રીતે ગમે તે માણસ ગમે તે ધંધો કરે તેમ અસલના વખતમાં હતું નહીં; લુહારનો છોકરો લુહારનો, સુતારનો છોકરો સુતારનો, એમ સહુ પોતપોતાની જ્ઞાતિ પ્રમાણે ધંધો કરતા હતા, હવે વખત બદલાયો છે. દરેક માણસ કોઈપણ ધંધો હાલ કરવા શરમાતો નથી, આવા સમયમાં જે ધંધો પોતાને કરવાનો હોય તે ધંધાના પુસ્તકની પોતાને જરૂર પડે અને તે પુસ્તક અંગ્રેજીમાંજ મળે એટલે અંગ્રેજી જાણ્યા વગર છૂટકો થાય નહીં, પણ જો આપણી પોતાની ભાષામાં દરેક ધંધાને લગતાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામાં આવે તો આ જરૂર કાંઇક દરજ્જે ઓછી થાય. બીજું પુસ્તકો નહી હોવાનું કારણ એ હતું કે છોકરાઓને જે ધંધો શીખવવામાં આવતો તે (Apprenticeship) ઉમેદવારી કરાવીને શીખવવામાં આવતો. અનુભવથી ક્રિયાત્મક (Practical) ભાગ શીખવવામાં આવતો. શાસ્ત્રીય (Theoretical) જ્ઞાન પોતાની મેળે ઉમેદવાર સમજી લેતો. યુરોપની ઘણી ખરી ભાષામાં દરેક ધંધાને લગતાં તેમ વિજ્ઞાનની દરેક શાખાને લગતાં પુસ્તકો છપાય છે. આપણી ભાષામાં વિજ્ઞાનની દરેક શાખાને લગતાં પુસ્તકો નથી અને તે પુસ્તકો થવા માંડે તો જે લોકો ગુજરાતી જ જાણે છે તેમને ઘણો લાભ થાય. ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટીએ આ દિશામાં પ્રયત્ન કર્યો છે અને કર્યે જાય છે.

વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય કેવી રીતે વધ્યું તે તપાસીએ તો આપણને માલુમ પડશે કે સાહિત્યને અને કેળવણીને ગાઢ સંબંધ છે. પહેલાના અભ્યાસક્રમમાં ખગોળ વિદ્યાને સારૂં સ્થાન હતું એટલે તે વિષયનાં પુસ્તકો અંગ્રેજીમાં છપાતાં તથા ગૂજરાતીમાં છપાતાં; યંત્રશાસ્ત્ર (mechanics) નો વિષય મેટ્રીક્યુલેશન પરીક્ષામાં હતો એટલે તેનું અંગ્રેજી સાહિત્ય

તૈયાર થયુ રસાયનશાસ્ત્રનુ પણ એક પુસ્તક તૈયાર થયુ ટ્રેનિંગ કોલેજમા કેટલાક વિજ્ઞાનના વિષયો ફરજીઆત રાખવામાં આવ્યા એટલે તે તે વિષયોના પુસ્તકો ખાતા તરફથી તૈયાર કરવામા આવ્યા

મેટ્રીક્યુલેશનમા ગૂજરાતીના વિષયને સ્થાન મળ્યુ કે તરતજ તેને લગતા પુસ્તકો તૈયાર થયા પુસ્તકો નથી એટલે કેવી રીતે શીખવાય એ ફર્યાદ ખોટી છે, કારણકે આપણે જોઈએ છીએ કે જ્યારે વિષય દાખલ થાય છે કે તરત તે વિષયને લગતાં પુસ્તકો તૈયાર થાય છે

પ્રો. ગજ્જરે જ્યારે કલાભવનની સ્થાપના કરી ત્યારે તેમનો ઉદ્દેશ ગૂજરાતી મારફતે બધા વિષયો શીખવવાનો હતો અને વિજ્ઞાનના વિષયો શીખવવા સારૂ સાહિત્ય બીલકુલ ન હતું તેમ છતા પોતે મહેનત કરી શિક્ષકો પાસે મહેનત કરાવી અંગ્રેજી પુસ્તકોના તરજુમા કરાવ્યા, પારિભાષિક શબ્દોની યોજના કરી અને જૂદા જૂદા વિષયોપર પુસ્તકો તૈયાર કરાવ્યાં એમણે શ્રી સયાજી જ્ઞાન મજૂષા અને શ્રી સયાજી લઘુ જ્ઞાન મજૂષા એવી બે માળાઓનાં પુસ્તકો તૈયાર કરાવ્યા બધા પુસ્તકો છપાઇને બહાર પડી શક્યા નહી એમણે કલાભવનનો સંબધ છોડયો ત્યાર પછી જે જે પુસ્તકોના હસ્તલેખ એમણે તૈયાર કરાવ્યા હતા તે બધા પડી રહ્યા તેમણે વિજ્ઞાનનુ સાહિત્ય વધારવા કેવો ભગીરથ પ્રયત્ન કર્યો હતો તે કલાભવનના સને ૧૮૯૧-૯૨ ના રીપોર્ટની (એપેન્ડીકસ-સી) પરિશિષ્ટ ક માં આપેલી યાદી પરથી માલૂમ પડશે તેમની યોજના કેટલી વિશાળ હતી અને તે વખતમા અમલમાં મૂકાઈ હોત તો ગૂજરાતી ભાષામા વિજ્ઞાનનુ સાહિત્ય કેટલુ બધુ વધી ગયુ હોત અને ગૂજરાતીમા વિજ્ઞાન જાણનારાઓની સંખ્યા ઘણી વધી ગઈ હોત થોડા વખત થયા એમનો એ પ્રયત્ન સજીવન થયો છે અને શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળા નામે જે ભાષાતરો અથવા અનુવાદ બહાર પડે છે તેનો ઉદ્દેશ પણ તેમના જેવોજ છે

કલાભવન જેવી સસ્થા જેની અદર ગૂજરાતી મારફતે બધા વિષયોમા કેળવણી આપવાનો ઉદ્દેશ હતો તે ઉદ્દેશ હાલ કાયમ રહ્યો નથી મારા જાણવામાં આવ્યુ છે કે તે સસ્થામાં ગૂજરાતી વિદ્યાર્થીઓ કરતાં સિન્ધી, બંગાળી, મદ્રાસી અને ઇતર ભાષા બોલનારા વિદ્યાર્થીઓની સંખ્યા વધારે છે એટલે તેમની સગવડને સારૂ બધુ શિક્ષણ અંગ્રેજી ભાષા મારફતે આપવામા આવે છે ગૂજરાતી ભાષા મારફતે વિજ્ઞાનનુ અથવા બીજા વિષયોનુ જ્ઞાન આપી શકાય કે કેમ તે પ્રયોગ પ્રો ગજ્જરે સાંગોપાગ સફળ કરી બતાવ્યો, પણ ઉપર જણાવેલા સંજોગો લેઇ હવે મૂળ ઉદ્દેશ ફરી ગયો અને પ્રયોગની સ્થિતિ બદલાઈ તેનુ વ્યવહાર સ્વરૂપ આવ્યુ નહી (જે ઉદ્દેશથી શ્રી સયાજી સાહિત્યમા વિજ્ઞાનના પુસ્તકો છપાવવામાં આવે છે તે ઉદ્દેશ પાર પડશે કે કેમ તે શકારપદ છે) શ્રી સયાજી સાહિત્ય માળાની પાચસોજ નકલો છપાય છે પુસ્તકોના ભાષાંતરો ઘણી વખતે શબ્દે શબ્દ થાય છે તેથી જે અંગ્રેજી જાણે છે તેમને ગૂજરાતી સમજવુ મુશ્કેલ થઇ પડે, તો જે ફક્ત ગૂજરાતી જાણતા હોય તેમને તો કેટલી મુશ્કેલી પડે ! કોઇ પણ પુસ્તકમાં પારિભાષિક શબ્દોના અંગ્રેજી શબ્દો આપવાની પ્રથા નથી, પણ તે શબ્દો આપવાજ જોઇએ જેઓ પ્રથમ વિજ્ઞાનના વિષયનુ જ્ઞાન બીજાઓને આપશે તેમને તેમની જરૂર પડશે, પણ જ્યારે બધા પારિભાષિક

શબ્દો પ્રચલિત થઈ જશે ત્યારે અંગ્રેજી શબ્દો આપવાની જરૂર રહેશે નહીં. ભાષાન્તરોનો બીજો દોષ એ છે કે વિજ્ઞાનનાં પુસ્તકોનું અક્ષરે અક્ષર ભાષાન્તર કરવાથી ભાવાર્થ સમજાવાતો નથી અને વાક્યરચના ઘણી ક્લિષ્ટ થઇ જાય છે. દરેક વાક્યનો ભાવાર્થ પોતાના શબ્દોમાં ઉતારવાથી વિષયમાં રસ ઉપજાવી શકીએ છીએ અને જનસમાજની તે વિષય તરફ પ્રીતિ ઉત્પન્ન કરી શકીએ છીએ.

વિજ્ઞાનનું લોકપ્રિય સાહિત્ય ઉભું કરવું હોય તો પૂર્વાત્ય અને પાશ્ચાત્ય વિજ્ઞાનીનાં જીવન ચરિત્રની માળા ગૂજરાતીમાં પ્રસિદ્ધ થવી જોઇએ. જેથી વિજ્ઞાનમાં નિઃસ્વાર્થપણે કામ કરનારાઓની આપણે ઓળખાણ કરાવી શકીશું અને વૈજ્ઞાનિક વિષયનું જ્ઞાન સહેલી ભાષામાં સરળતાથી આપી શકીશું. આપણા જનસમાજ પર એવાં જીવનચરિત્રની સારી અસર થશે અને લોકો તે રસથી વાંચશે, અને તેવા શોધકોનો જુસ્સો, કાર્ય કરવાની પદ્ધતિ અને નિઃસ્વાર્થપણું આપણી ઉછરતી પ્રજાની દૃષ્ટિ આગળ હમેશાં તર્યા કરશે અને તેમનું જીવન ઉન્નત કરશે અને તેમનામાં ઉત્સાહ પ્રેરશે.

મુંબઇની જ્ઞાન પ્રસારક મંડળીએ તથા વસન્ત, સમાલોચક, શાળાપત્ર અને બુદ્ધિપ્રકાશ વગેરે માસિકોએ પણ વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ખીલવવા સારો પ્રયાસ કર્યો છે, પણ આ સાહિત્ય છૂટું છવાયું છે. જેને સળંગ પુસ્તક આકારમાં સાહિત્ય કહીએ તેવુ ઘણું ઓછું છે.

પારિભાષિક કોષ

વૈજ્ઞાનિક કોષ સંબંધી કોઇ પણ દેશી ભાષામાં વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન થયો હોય તો તે હિન્દી ભાષામાં થયો છે. હિન્દી નાગરી પ્રચારિણી સભાએ આ કામ ખાસ માથે ઉપાડી લીધું અને હિન્દુસ્તાનના મોટા વિદ્વાનોની મદદથી તે પાર ઉતાર્યું. મરાઠીમાં સદ્ગત પ્રોફેસર એન. બી. રાનડેએ જે કોષ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે તેમાં વિજ્ઞાનના પારિભાષિક શબ્દો આપ્યા છે. આપણી ગૂજરાતી ભાષામાં વિજ્ઞાનના પારિભાષિક શબ્દો આપનાર એકે કોષ નથી. ઘણાં વર્ષો પર મેસર્સ સંઘવી અને પાઠકની કંપનીએ એક મોટો સારો કોષ છપાવવાની જાહેર ખબર છપાવી હતી અને તેના નમૂનાનાં થોડાં પૃષ્ઠો બહાર પાડયાં હતાં, તેમાં પારિભાષિક શબ્દો ઘણી કાળજીથી કરવામાં આવ્યા હતા, પણ તે કોષ બહાર પડી શક્યો નહીં.

જ્યાં સુધી પારિભાષિક કોષ તૈયાર થશે નહીં ત્યાં સુધી વિજ્ઞાનના પુસ્તકોનું ભાષાન્તર કરવાનું અથવા અનુવાદ કરવાનું કામ તથા સ્વતંત્ર પુસ્તકો લખવાનું કામ ઘણા માણસને મુશ્કેલ થઇ પડશે. આપણી ભાષામાં આપણે આપણા વિચાર સારી રીતે દર્શાવી શકીએ પણ Technical શબ્દોની આપણને ખોટ લાગે. તે ખોટ આપણે પૂરી પાડીએ તો આપણે વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય વધારવાનું મુખ્ય પાયો નાંખવાનું કામ કર્યું ગણાશે. પ્રો. ગજ્જરે શ્રી સયાજી જ્ઞાન મંજૂષા પુસ્તકમાળાને સારૂ ઘણા પારિભાષિક શબ્દો ઘણી મહેનતથી અને સારા વિદ્વાનોની મદદથી યોજ્યા છે અને તેમણે તેવાં જે પુસ્તકો પ્રકટ કર્યાં તેને છેડે શબ્દ કોષ આપેલો છે તેમાં ગૂજરાતી અને અંગ્રેજી બન્ને ભાષાના શબ્દો આપેલા છે. તેમનો પ્રયાસ તો ઘણો મોટો હતો. વેબ્સ્ટરના કોષમાંથી વિજ્ઞાનના બધા શબ્દો જૂદા કઢાવી તેના પારિભાષિક શબ્દો ત્રણ ભાષામાં ગૂજરાતી, મરાઠી અને હિન્દુસ્થાનીમાં તૈયાર કરાવતા હતા. તે વખતે

તૈયાર કરેલા શબ્દો હાલની શ્રી સયાજી સાહિત્ય માળાને ઉપયોગી થતા હશે અને જો તે વખતે છપાએલા પુસ્તકો અથવા તેને છેડે આપેલો કોષ જૂદો છાપવામાં આવે તો સાહિત્યને ઘણી મદદ થાય

પારિભાષિક શબ્દો સબધી અત્રે એટલું જણાવવુ અપ્રાસંગિક નહી થાય કે જે અગ્રેજી અથવા પરભાષાના શબ્દો આપણી ભાષામા રૂઢ થઈ ગયા છે તેને માટે નવા સસ્કૃત અથવા ફારસી શબ્દો યોજવા એ તદન નિરર્થક છે (જેમકે, ઇસ્પિતાલને બદલે ઉપચારશાળા, ટીકીટને બદલે મૂલ્યપત્રિકા, સ્ટેશનને બદલે આગગાડીનુ મથક)

બીજી બાબત એ લક્ષમા રાખવાની છે કે કેટલાક પદાર્થો અથવા વસ્તુઓ આપણામા ન હોય અને નવીજ બની હોય તેના ભાષાન્તર થઇ શકે નહી પણ જો આપણે બીજી કોઇ રીતે તે પદાર્થ ઓળખાવી શકતા હોઇએ તો તેવા શબ્દો આપણે દાખલ કરવા. જેમકે ઉટડો=Crane, ચકલી-Stop-cock ત્રીજી બાબત એ લક્ષમા રાખવાની કે આપણે પારિભાષિક શબ્દોની પસદગી કરવામા સસ્કૃત શબ્દોજ મૂકવાનો આગ્રહ કરવો નહી, કારણ કે ગુજરાતી ભાષા કઇ સંસ્કૃતમાથી નીકળી માટે તેને સંસ્કૃતમયજ કરવી એવો ઉદ્દેશ રહેવો જોઇએ નહીં ભાષાનો વિકાસ કરવામા જે જે પ્રજાઓ જોડે આપણું ભવિષ્ય સકળાએલું હોય તેમની ભાષાની છાયા આપણા પર પડવાની તેમનામા જે જે સારા શબ્દો અથવા સારા વિચારો હશે તે દાખલ થવાના તે આપણે રોકી શકવાના નથી આપણી ભાષામાં કઈ ફારસી શબ્દો ઓછા નથી અને જો આપણને અગ્રેજી શબ્દોને સારૂ ફારસી પારિભાષિક અનુકૂળ અને યોગ્ય શબ્દો મળે તો તે સ્વીકારવા અને તેનો પ્રચાર કરવો સંસ્કૃત કરતાં ફારસી ટુકા શબ્દો મળે તો જે જનસમાજને આપણે કેળવવા માગીએ છીએ તેને તેવા ટુકા અને સરળ શબ્દો ઘણાજ સહાયભૂત થઇ પડે ધર્મનુ સાહિત્ય સસ્કૃતમા હતુ તેથી જનસમાજને તેનો લાભ ફક્ત બ્રાહ્મણો મારફતે મળતો તેવુ આપણા વિજ્ઞાનના સાહિત્યને સારૂં થવુ ન જોઇએ સૃષ્ટિના નિયમોનુ જ્ઞાન દરેક મનુષ્યને સહેલાઇથી મળવુ જોઇએ, કારણ કે નિયમો જાણ્યે અજાણ્યે આપણે તોડીએ તો પણ શિક્ષા તો થવાનીજ આ લક્ષ્ય આપણી આગળ રાખવાનુ છે કવિઓ અને સાક્ષરો નીતિના નિયમોનુ મનુષ્યને ભાન કરાવે છે, તેમ વિજ્ઞાનીઓ જડ સૃષ્ટિના તેમજ જીવવિદ્યાના નિયમોનુ જ્ઞાન આપે છે અને બાહ્ય સૃષ્ટિના સૂક્ષ્મ સુંદર નિયમોનુ ભાન કરાવી ઇશ્વરના અગાધ મહિમા ડહાપણ અને તેની કૃપાનુ ભાન કરાવે છે જ્યાં આવુ કાય કરવાનુ હોય ત્યા સરળતા અને સુગમતા એ ઉદ્દેશ રહેવો જોઇએ

વળી જેવી રીતે જુદા જુદા શતકના fossils મૃતશેષની શોધ કરવા અને તેનુ સરક્ષણ કરવા સરકાર તેમ વિજ્ઞાનીઓ પ્રયત્ન કરે છે તેમ આપણી ભાષાના ભડાર રૂપી શબ્દો મૃતપ્રાય ન થઇ જાય તેની કાળજી આપણા સાક્ષરોએ રાખવી જોઇએ આપણી ભાષામાં દરેક ધધાને લગતા શબ્દો જાળવી રાખવા જોઇએ આપણી ભાષામાં હાલ નૌકાશાસ્ત્ર સબંધી શબ્દોની આપણને ખોટ માલૂમ પડે છે અને તેથી આપણી ભાષાના પુસ્તકોમા આ વિષયનું સાહિત્ય ઘણુંજ થોડુ છે આપણા લોકો પરદેશ સાથે વેપાર ચલાવતા, જળયાત્રા કરતા, એટલે આપણામા નૌકાશાસ્ત્ર સંબધી શબ્દો હોવા જોઇએ અને તે શબ્દો આપણે જાળવી રાખવા જોઇએ અને વપરાશમાં લાવવા જોઇએ જો આપણે જાળવી નહી

શાખીએ તો હાલ આપણાપર અંગ્રેજી ભાષાની જે છાપ પડતી જાય છે તે વિશેષ પડતી જશે અને આપણે આપણી ભાષામાં શબ્દો છતાં અંગ્રેજી શબ્દો વાપરતા થઇ જઇશું; અર્થાત્ આપણે ધનવાળા છતાં ગરીબ સ્થિતિમાં રહીશું અને આપણને સંસાર ચલાવવાને ઉછીનું લેવાની ટેવ પડી જશે.

જેમ યુરોપની ભાષાઓમાં વિજ્ઞાનનો પ્રદેશ વધતો જાય છે, નવી શોધખોળો જૂદાં જૂદાં શાસ્ત્રોમાં થતી જાય છે, તેમ તેમ શોધકો અનુકૂળ શબ્દો યોજી કહાડે છે અને પ્રજાજનો તે શબ્દો વધાવી લે છે. આપણે હાલ તેવી સ્થિતિમાં નથી આપણે તો હજી યુરોપનું વિજ્ઞાન આપણી ભાષામાં ઉતારવાનું છે એટલે નવા પારિભાષિક શબ્દો યોજીશું તે બાબત ટીકાઓ થશે, ચર્ચા થશે અને મતભેદ પણ થશે. જ્યારે આપણી પ્રજામાં ગૂજરાતી જાણનારાઓ સ્વતંત્ર શોધકો થશે ત્યારે નવા શબ્દો યોજશે તેનો કોઇપણ અસ્વીકાર કરશે નહીં.

પારિભાષિક શબ્દો બાબત કોઇ પણ સંસ્થાએ પોતે યોજેલા શબ્દો સઘળાએ વાપરવા જોઇએ એવો આગ્રહ કરવો નહીં. જો લેખકે વધારે સારા શબ્દો યોજ્યા હોય તો તે શબ્દો પોતે યોજેલા શબ્દને બદલે દાખલ કરવા. શબ્દો યોજવાની ટંકશાળનો ઇજારો કોઇએ આપણને આપ્યો નથી. Survival of the fittestના નિયમ પ્રમાણે જે લાયક હશે તે ટકશે અને બાકીનું આપોઆપ નષ્ટ થશે.

પારિભાષિક શબ્દો બાબત કલકત્તા યુનિવર્સિટી કમિશન નીચે પ્રમાણે ભલામણ કરે છેઃ—

"We endorse the suggestion of Sir Guroodas Banerjee that technical terms should be transported as nearly as possible from English to the Vernaculars. We feel sure that the question of the declension of nouns and adjectives, and of the conjugation of verbs so introduced, and of the formation from those words the necessary derivatives and compounds, will not present insuperable difficulties, and that with the assistance of a body like the Bangiya Sahitya Parisad the difficulties could be solved. Our proposal applies only to books used in school by boys who will later on have to use the English technical terms in the University, and for whom double set of technical terms would be an unnecessary burden."

આપણું દૃષ્ટિબિન્દુ તેમનાથી ભિન્ન છે એટલે તેમણે આવી ભલામણ કરી છે. લોકશિક્ષણનો પ્રશ્ન તેમને મહત્વનો લાગ્યો નથી, એટલે પારિભાષિક શબ્દોની તેમણે ઉપેક્ષા કરી છે. આ ભલામણથી આપણે દોરવાઇ જવાનું નથી. અંગ્રેજી શબ્દો જેમ ને તેમ આપણી ભાષામાં દાખલ કરવાની મુશ્કેલીઓ ઘણી છે, આપણે આપણો પોતાનો માર્ગ ઘણી ધીરજથી અને ખંતથી કાઢવો પડશે. તે સિવાય વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન આપણે જન સમાજને પહોંચાડી શકીશું નહી. સ્ત્રીઓને અને સામાન્ય જનસમાજને વિજ્ઞાનની કેળવણી આપવી હોય તો પારિભાષિક શબ્દો તૈયાર કર્યા વગર આપણો છુટકો નથી.

આપણું કર્તવ્ય

વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ખીલવવા સારૂ જે પ્રથમ પ્રયાસ કરવાનો છે તે પારિભાષિક કોષ તૈયાર કરવાનો છે તેને સારૂ જેવી રીતે હીંદી નાગરી પ્રચારણી સભામાં પ્રયાસ કર્યો છે તેવો વ્યવસ્થિત પ્રયત્ન આપણે કરવો જોઇએ વિજ્ઞાનના સાહિત્યનું આ પ્રથમ પાયો નાખવાનું કામ આપણે જો સંગીન રીતે કરીશું તો તેનાપર ભવ્ય સુશોભિત ઈમારત તૈયાર કરવાને વાંધો આવશે નહી. કોષનું કામ જો એક નિષ્ઠાથી અને અંતઃકરણપૂર્વક કરવામાં આવે તો બે વર્ષમાં તે પૂરૂ થઇ શકે મોટો કોષ ન થઇ શકે તો હિન્દી નાગરી પ્રચારિણી સભાએ કર્યો છે તેવા કદનો પણ આપણે કરી શકીએ તો આપણું વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ખીલવવા ઘણી સફળતા થશે

બીજું જે કામ આપણે ઉપાડવાનું છે તે જે જે સંસ્થાઓ ગુજરાતી મારફતે વિજ્ઞાન શીખવવાનો પ્રયાસ કરે છે તેને આપણે મદદ કરવાનું એટલે તેમની પુસ્તકો સંબંધી મુંઝવણ દૂર કરવાનું છે આ કામ જો વિજ્ઞાન જાણનારાઓ પોતે નહી ઉપાડી લે તો બીજું કોણ ઉપાડશે ? અને વિજ્ઞાન વિભાગનો જે ઉદ્દેશ છે તે આપણે કેવી રીતે સિદ્ધ કરી શકીશું ? મને ખબર છે કે રાષ્ટ્રીય ગુજરાતી શાળાને તેમ વનિતા વિશ્રામ મહિલા વિદ્યાલયને આ મુશ્કેલીઓ છે

ત્રીજી નમ્ર સૂચના મારે વડોદરામાં જે શ્રી સયાજી સાહિત્યમાળામાં વિજ્ઞાનના પુસ્તકો છે તે સંબંધમાં કરવાની છે જે અંગ્રેજી માળાના પુસ્તકોનાં ભાષાન્તર કરવાનું કામ તેમણે આદર્યું છે તે ભાષાન્તરો અથવા અનુવાદો આપણી ગુજરાતી પ્રજાને કોઇ રીતે અનુકૂળ થવાના નથી. આપણી પ્રજા ગ્રેટબ્રીટનની પ્રજા જેટલી કેળવણીમાં આગળ વધી નથી આપણામાં સામાન્ય કેળવણી હજી ઘણી ન્યૂન પ્રમાણમાં ફેલાઇ છે ત્યાં લોકશિક્ષણને સારૂ શાળા ઉપરાંત બીજા ઘણા સ્થાન હોય છે એટલે જે પ્રયોગ ત્યાં સફળ થયો તે અહીંઆના ભિન્ન સંજોગોમાં સફળ થવાનો નથી ગાયકવાડ સરકારના અધિકારીઓને મારી ખાસ નમ્ર વિનતી છે કે તેમણે પોતાનો કાર્યક્રમ બદલવો જોઇએ હાલના કાર્યક્રમથી વિજ્ઞાન લોકપ્રિય કરવાનું કામ થવાનું નથી અને નાણાનો વ્યય નકામો થશે જો લેખકો જે તે વિષયના સારા પુસ્તકો વાંચી સ્વતંત્ર પુસ્તકો પોતાના અનુભવ પરથી આપણા વાચકોનો અધિકાર સમજી તૈયાર કરશે તોજ સામાન્ય લોકોને તે રમુજી, રસિક અને બોધપ્રદ થશે જે અધિકારીઓના હાથમાં આ ખાતું હોય તેમણે આ બાબતપર શાંતિથી વિચાર કરવો ઘટે છે અને ઘટતો ફેરફાર કરી પુસ્તકો બહાર પાડશે તો તે ગૂજરાતી ભાષાનું સાહિત્ય કહેવાશે અને ભાષાના કાયમના સાહિત્ય તરીકે ટકશે

અન્તમાં મારી આપ સર્વેને વિનતિ છે કે આપણા સાહિત્યનું વિજ્ઞાનનું અંગ પુષ્ટ કરવા સારૂ આપણે કટિબદ્ધ થવું જોઇએ અને વિજ્ઞાનના શિક્ષણને સારૂ પણ આપણે યોગ્ય ગોઠવણ કરવી જોઇએ આ ઉદ્દેશો પાર પાડવામાં અને માતૃભાષાનું ગૌરવ વધારવા અને વિજ્ઞાનના જ્ઞાનનો પ્રસાર કરવામાં તવંગર ગૃહસ્થો પોતાની મદદ કરશે એવી મને સમ્પૂર્ણ આશા છે, ગૂજરાતના તવંગર ગૃહસ્થો વિદ્યાવિલાસી થશે અને વિજ્ઞાનના સાહિત્યને મદદ કરશે એવી ઇશ્વર પ્રત્યે મારી પ્રાર્થના છે, તેમજ વિદ્વાન ગૃહસ્થો પોતાનું વિજ્ઞાનનું જ્ઞાન પોતાની માતૃભાષાના વિકાસને સારૂ વાપરશે એવી તેમને મારી વિનતી છે

સાકળચંદ જેઠાલાલ શાહ.

વિજ્ઞાન અને કલા.

ઉપોદ્‌ઘાત.

વસ્તુ.

વિજ્ઞાન–શુદ્ધ વિજ્ઞાન–અને રસિક કલાથી જાગૃત થતી દિવ્ય ભાવનાઓ ખરા ઉચ્ચતમ સાહિત્યનું પોષણ કેવી રીતે કરે છે અને મનુષ્યની આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિ કેમ ઉઘાડે છે એ આજના નિબંધનું વસ્તુ છે.

જડવિજ્ઞાનની ક્રૂરતા અને શુદ્ધ વિજ્ઞાનની રસિકતા.

આ વિષયપર વિવેચન કરતાં પહેલાં આ પરિષદ્‌ના પૂજ્ય અતિથિ કવિવર મહાત્મા ડૉ. રવિન્દ્રનાથ ઠાકુરે પરમ દહાડે આપણને સંબોધી મનુષ્ય જીવનના ઉચ્ચ આદેશ સંબંધી દૈવી સંદેશ, શુદ્ધ મધુર શબ્દોમાં કવન કર્યો છે તેના રણકારા હજી આપણા મસ્તિષ્કમાં રમી રહ્યા છે અને આ સંબંધમાં તેમણે હાલના પાશ્ચાત્ય સુધારાના યુગમાં પ્રવર્તી રહેલા જડ વિજ્ઞાનનું ક્રૂર સ્વરૂપ આપણી દૃષ્ટિ સામે ખડું કર્યું છે તે હજી જરા પણ દૂર ખસ્યું નથી, એટલામાં તો આજના સાહિત્યોત્સવ સમયે વિજ્ઞાનદેવતાની પૂજા કરવા આપણે આપણા શુદ્ધ સાહિત્યપ્રેમી સાક્ષર મિત્રોથી છુટા પડી અહીં જુદા વિભાગમાં એકત્ર થયા છીયે, તો આપણે વિષે કદાચ આપણા ભાઇઓ જડવાદનો દોષ મુકી આપણે માટે હલકો અભિપ્રાય બાંધવાને લલચાય એવો સંભવ છે. તો તે સંબંધી આપણું પવિત્ર કાર્ય કંઇ તેવી અધમ દિશામાં નથી એમ સ્પષ્ટ દર્શાવવાની ગંભીર ફરજ આપણે માથે આજે આવી પડી છે.

શુદ્ધ વિજ્ઞાન અને જડ વિજ્ઞાનનો ભેદ આલેખવા માટે ખાસ એક જુદો જ વિષય નિર્ણય કરી શકે, પરંતુ શુદ્ધ વિજ્ઞાનની ઉદ્‌ભવતી ભાવનાઓ કેટલી બધી ઉચ્ચ છે અને આ ભાવનાઓ વડે આપણું આધ્યાત્મિક જીવન કેટલું તો રસમય બને છે તે વિષે કંઇ દિગ્દર્શન આજના નિબંધમાં કરવા ધારણા છે. મારા સાહિત્યપ્રેમી મિત્રો આ વિષયનું જરા મનન કરશે તો શુદ્ધ વિજ્ઞાન આપણા સાહિત્યને વધારે રસિક અને દૈવી (આધ્યાત્મિક) બનાવશે એવી પ્રતીતિ છે.

વિજ્ઞાન અને કલા.

વિજ્ઞાન અને કલાને પરસ્પર જો કે ઘણો જ નિકટ સંબંધ છે તો પણ એક જ કુટુંબમાં ઉછરેલા બે ભાઇઓ મોટપણે જુદા ક્ષેત્રમાં ધંધાર્થે છુટા પડી જવાથી તેમની પ્રકૃતિ વિષે જે વિરોધાભાસ જગતની દૃષ્ટિએ આગળ જણાય છે તેવા જ પ્રકારનો કંઇક વિરોધ મનુષ્ય જ્ઞાનની આ બે શાખાઓ પરત્વે આપણને જણાય છે.

વિજ્ઞાનની કલાપર અસર.

' કલાનું રહસ્ય ' આ માનસશાસ્ત્રનો ખાસ વિષય છે. અને વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કલા-માટે એટલાં તો નવાં નવાં સાધનો પુરાં પાડે છે કે આ સાધનોને સુન્દરતાનું સ્વરૂપ આપી કલાનું ક્ષેત્ર વિજ્ઞાનની દિનપ્રતિદિન વધતી જતી જાદુઇ અસરથી વિશાળ થતું જાય છે.

'સાહિત્ય' એ કલાનુ અગ છે.

આ પ્રમાણે વિજ્ઞાનની ગુપ્ત વિશાળ ગુફાઓમા કલાના રત્નોની કાચી ખાણુ છે અને વિજ્ઞાનના આ ફળદ્રૂપ પ્રદેશનુ સશોધન કલાના અભ્યાસક્રમને ખાસ જરૂરનુ છે "સાહિત્ય" કલાનું એક અગ છે મનુષ્યના વિચારો અરસપરસ દર્શાવવાનુ સાધન ભાષા છે અને ભાષાને સંસ્કૃત કરી મનના વિચારો અને હૃદયની લાગણીઓનુ પ્રતિબિબ લેવાની ભૂમિકા તે સાહિત્ય છે

'વિજ્ઞાન અને કલા' એ પિતૃદેવનુ આ સાહિત્યપરિષદમા થયેલુ આહ્વાહન

આ પ્રમાણે આપણી ગુર્જર ભાષાના આ સાહિત્યસમેલન વખતે "વિજ્ઞાન અને કલા" માટે એક જુદો જ વિભાગ પાડી આ વિષય માટે સાહિત્યસેવકોએ એક પ્રકારની પિતૃભક્તિ દર્શાવી છે તે અત્યત પ્રશસનીય છે હિન્દુ સમાજનુ "પિતૃભક્તિ" એક ખાસ લક્ષણુ હોઇ ભાવિક હિન્દુ પોતાને ત્યા પ્રત્યેક શુભપ્રસગે "પિતૃદેવ" ને આહ્વાહન કરે છે અને તે પ્રમાણે આજ ગુજરાતની છઠ્ઠી સાહિત્યપરિષદમા "વિજ્ઞાન અને કલા" ને ખાસ આહ્વાહન થયુ છે તે આ સસ્થાના ભવિષ્યનુ શુભસૂચક ચિન્હ છે

આ પિતૃદેવની પૂજાર્ચનથી આપણા સાહિત્યની વૃદ્ધિનો સભવ

મનુષ્યના આ બે મુખ્ય "પિતૃદેવ" નુ જેટલુ પૂજાર્ચન આપણા સાહિત્યમાં થશે તેથી અનેક ગણી વૃદ્ધિ આપણા સાહિત્યની આ દેવોની શુભ આશિષથી સભવશે જ, એ આપણી ભાવિક ગુર્જરપ્રજાને ખાસ જણાવવાની જરૂર હોય જ નહિ

પ્રકૃતિ (કુદરત) પરત્વે મનુષ્યનો ભાવિક સમ્બન્ધ.

મનુષ્ય ભાવનાથી પ્રકૃતિનુ દર્શન કરવાને ઉત્સુક હોય છે

મનુષ્યની બુદ્ધિ, સૃષ્ટિની પ્રકૃતિનુ રહસ્ય જાણુવા માટે જીજ્ઞાસુ છે, એટલુ જ નહિ પણુ આ પ્રકૃતિમાથી આનંદ મેળવવા માટે તે હમેશા ઉત્સુક રહે છે આપણુ જીવન ભાવનામય છે, અને પ્રકૃતિ હૃદયમા ભાવના જાગ્રત કરે છે કવિત્વશક્તિના અભાવે આપણે આ ભાવના ભાષાદ્વારે પ્રકટ ન કરી શકતા હોઇએ તો પણુ પ્રકૃતિનુ એટલે કુદરતનુ કોઈ વખત ઉલ્લાસથી, કોઈ વખત પૂજ્યભાવથી, કોઇ વખત ભયથી, અને ઘણી વખત તો આશ્ચર્યથી, આપણે દર્શન કરીએ છીએ

સૃષ્ટિક્રિયાના અનેક દર્શનથી ઉદ્ભવતી અલૌકિક ભાવના

ચમકતા તારાઓથી ઝળકી રહેલા આકાશ તરફ, ભવ્ય પર્વતોની વિકરાળતા પ્રત્યે, ઘુઘવતા સમુદ્રના અગાધ જલસચય તરફ, હવામાં ઉડતા પ્રચડ પક્ષિ તરફ, અને કુદરતના બગીચામા ઉગી નીકળેલા પ્રત્યેક સુંદર પુષ્પ તરફ, આપણે ઘણીએ વાર અલૌકિક ભાવનાથી પ્રેરાઇ હૃદયની કઇક નવનવી લાગણીઓ અનુભવીએ છીએ, અને જ્યારે આ ઉપરથી સૃષ્ટિની અગાધ શક્તિ વિષે પ્રત્યેક અનુભવમાં રહેલી ગહનતા,

વિશાળતા અને ચેતનાનું દર્શન કરીએ છીએ, અને જ્યારે નિરંતર થતા ફેરફારોમાં કંઇક નિયમબદ્ધ ક્રમ હોઇ અગણિત ચિત્રવિચિત્ર ભેદોમાં કંઇક ઉત્ક્રાન્ત થતો બિકાસ જણાઇ આવેછે ત્યારે આ સર્વ જુદી જુદી સૃષ્ટિક્રિયામાં સુંદરતાની અલૌકિક છાયા દેખાઈ કંઇક ગૂઢ ઐકયની આશ્ચર્યતાયુક્ત ભાવના આપણામાં જાગૃત થાય છે.

પ્રકૃતિની મનુષ્યની ભાવનાપર થતી મોટી અસર.

પ્રકૃતિમાં આ પ્રમાણે જેવા આપણે તલીન થવા માંડીએ છીએ કે તરત જ આપણા આશ્ચર્યમાંથી અલૌકિક આનન્દ ઉત્પન્ન થાય છે. આ આનન્દ ભાવના જ તે પ્રેમ છે. આ પ્રમાણે ભાવનાના વિકાસમાં પ્રકૃતિ ઘણોજ મોટો ભાગ ભજવે છે. અલબત્ આ ભાવનાસૃષ્ટિની ઉત્પત્તિ જો કે તદ્દન માનુષિક હોઈ મનુષ્યના જીવનક્રમમાં તેના સુખ દુઃખ અને આશા નિરાશામાંથી થયેલી છે તો પણ પ્રકૃતિની છાપ આ સૃષ્ટિમાં ઓત-પ્રોત એટલી બધી તો થયેલી છે કે મનુષ્યનું ભાવનામય જીવન પ્રકૃતિનું પ્રતિબિંબ હોય એમ ઘણી વખત મહાન્ કવિઓનો પણ ઉદ્ગાર નીકળી ગયો છે. એટલે કે મનુષ્યના ભાવનામય જીવનનાં ઉત્કર્ષ માટે પ્રકૃતિના અભ્યાસની ખાસ આવશ્યકતા છે. કુદરતના ખોળામાં જ્યારે મનુષ્યે પોતાનું બાલજીવન શરૂ કર્યું, ત્યારથી અત્યાર સુધી મનુષ્યના ફળદ્રુપ પ્રદેશ-માંથી જે જે કલા અને કવિતા ઉત્પન્ન થઇ છે તે સર્વનુ મૂળ વસ્તુ પ્રકૃતિએ આપેલું છે.

પ્રકૃતિની મનુષ્યજીવનમાં મૂળ છાપ.

પ્રકૃતિએ આ પ્રમાણે મનુષ્યજીવનમાં જે મૂળ છાપ પાડેલી છે તેનું તત્વ સદાસર્વદા એક જ રહેલું છે. કુદરતના પ્રથમ દર્શનથી જે લાગણી આપણા મૂળ પૂર્વજોને થઈ છે, તેવાજ પ્રકારની લાગણી અત્યારે પણ વિજ્ઞાનના ઉંડા અભ્યાસથી કુદરતનાં રહસ્ય જોવાથી ઉત્પન્ન થઇ છે. આ પૈકી એક ભાવના તો આપણને પ્રકૃતિની અગાધ ગતિમાન શક્તિમાટે ઉત્પન્ન થાય છે.

પ્રકૃતિની અગાધ ગતિમાન શક્તિ.

આ અનન્ત વિશ્વમાં આપણા સર્વ ગ્રહો સહિત સૂર્યમંડળ આકાશના કોઈ અજાણ્યા માર્ગમાં આગળ ને આગળ પ્રયાણ કરી રહ્યું છે. જે શક્તિથી આપણી પૃથ્વી સૂર્યની આસપાસ પ્રદક્ષિણા ફર્યા કરે છે, જે શક્તિ વડે સમુદ્રમાં ભરતી ઓટ ઉત્પન્ન થાય છે, પ્રચંડ વાયુ થાય છે, વરસાદના બિન્દુ જામે છે, સ્ફટિકના કણુ બંધાય છે, જેના વડે અનેક પુષ્પ ફૂલ વૃદ્ધિ પામે છે અને પ્રાણિઓને ગતિમાન્ જે શક્તિ કરે છે અને જેનાથી આપણા મગજમાં વિચારશક્તિ પ્રગટ થાય છે, ટુંકામાં આ સૃષ્ટિનો યંત્ર જેને વડે ગતિમાન થાય છે, તે અગાધ શક્તિ વિષે જે ભાવના આપણા ઋષિમુનિઓએ ગાયત્રીમંત્રમાં જણાવી છે, તે જ ભાવના અત્યારે પણ આપણે આપણા પ્રત્યેક નવનવા વૈજ્ઞાનિક દર્શનમાં પણ જોઇએ છીએ.

પ્રકૃતિની વિશાળતા વિષે ભાવના.

બીજી ભાવના પ્રકૃતિની વિશાળતા માટે ઉપજે છે. બાલ્યાવસ્થામાં જ્યારે એક નાની ડુંગરીપર ચ્હડી આસપાસની સૃષ્ટિનું દર્શન કરવાથી જે વિશાળતાની ભાવના આપણા નાના મગજમાં થાય છે તેવી જ ભાવના જેમ જેમ આપણે વિજ્ઞાનના અભ્યાસમાં ઉંડા ઉતરીએ છીએ તેમ તેમ વધારે ને વધારે પ્રદિપ્ત થતી જાય છે. જ્યારે આપણે એક ગગન-ચુમ્બિત પર્વતની ટોચપરથી કે વિશાળ સમુદ્રના મધ્યભાગેથી આ સૃષ્ટિનું દર્શન કરીએ

છીએ ત્યારે જે વિશાળતાની અલૌકિક છાપ આપણા હૃદયમા પડે છે તેનાથી અનેક ગણી ઉંડી છાપ આપણને આ વિશ્વની અગાધતા વિષે ખગોળવિદ્યાના અભ્યાસથી એવી તો ઉત્પન્ન થાય છે કે આ વિશ્વના કોઇપણ પ્રદેશમા જેમ જેમ આપણે ઉંડા ઉતારતા જઇએ છીએ તેમ તેમ તેની વિશાળતા વધતી જ જાય છે.

નિયમિત સંકલનાની ભાવના

ત્રીજી ભાવના નિયમિત સકલનાની પ્રથમ જ્યારે વર્ષની ઋતુઓ નિયમિત રીતે એક પછી એક ક્રમવાર આવતી મનુષ્યને માલૂમ પડી હશે ત્યારથી આ ભાવના પ્રદિપ્ત થઇ છે અને જેમ જેમ સૃષ્ટિનો ઉંડો વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસ કરતા જઇએ છીએ તેમ તેમ આ ભાવના વિશેષ તીવ્ર થતી જાય છે ચદ્રની ગતિ અને ભરતીઓટનો વ્યવસ્થિત સબધ જોવાથી, જે નિયમિત સકલનાની ભાવના જાગૃત થાય છે તેના કરતા કેટલી તીવ્ર ભાવના વિજ્ઞાનના ઘણા નિયમો ઉત્પન્ન કરી શકયા છે જેમકે–ગ્રહોના અતર અને ગતિ સંબધી "બોડના નિયમ" અને પદાર્થના પરમાણુઓના વજન સબધીનો ક્રમિક નિયમ ( ) જે મેન્ડેલીફે શોધી કાઢયો છે, તેમ જ બીજા આવા અનેક વૈજ્ઞાનિક નિયમોથી નિયમિત સકલના પ્રત્યેક દિશામા જણાઈ આવી છે આ વિશે વિજ્ઞાનશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરવાથી કેટલી ઉડી લાગણી થતી હશે તેનો સહજ ખ્યાલ આ શાસ્ત્રના પ્રવીણ શાસ્ત્રીઓ સારી રીતે આપી શકે છે, અને આ ભાવનાની ઉચ્ચતા જેમ જેમ આપણે પ્રત્યેક જગતની કૃતિનુ વિજ્ઞાનથી દર્શન કરીશુ તેમ તેમ વિશેષ ને વિશેષ આપણને જણાતી જશે

વિશ્વવ્યાપી સઘાત (flux) સબન્ધી ભાવના

ચોથી ભાવના વિશ્વવ્યાપી સઘાત વિષેની છે બધી વસ્તુઓ એક બીજા સાથે એવા તો સપૂર્ણ સમાગમમાં આવી ગઇ છે કે પ્રથમ દષ્ટિએ જોતા આ સઘાતથી આપણા મગજમા ગુચવાડો જણાય છે, પણ જ્યારે આ ગુચવાડામા વ્યવસ્થા માલૂમ પડે છે ત્યારે જે અદ્ભુત લાગણી થાય છે તે આ ભાવનાની છે દાખલા તરીકે વરસાદ પડયો, નાળાં ઉભરાયાં, નદીઓ રેલાઇ અને બધુ પાણી સમુદ્રમા ગયું સમુદ્રમાથી સૂર્યના તાપથી વરાળ ઉચે ચઢી વાદળા બંધાયા અને તે જ સૂર્યના તાપથી ઉત્પન્ન થયેલા પ્રચડ વાયુવડે આ વાદળા પર્વતો તરફ ધસડાઇ જઇ વરસાદ પડયો અને પર્વતોની ખીણો જલમય થઇ ગઇ આ અનન્ત ક્રમ નિરતર ચાલુ જ રહે છે વનસ્પતિ સૂર્યના તાપવડે હવામાથી કારબન, જમીનમાથી પાણી અને ક્ષાર શોષી લઇ પુષ્ટિ પામે છે અને તે જ વનસ્પતિને પ્રાણી ખાય છે અને તે જ પ્રાણી હવામા કારબોનીક વાયુ પાછો આપે છે અને મળમૂત્ર વાટે જમીનમાં વનસ્પતિને ઉપયોગી ક્ષાર પુરા પાડે છે આ પ્રમાણે વનસ્પતિ અને પ્રાણીઓના સમૂહના સંઘાતમા પ્રથમ દ્રષ્ટિએ જણાતા ગુચવાડામાથી જ્યારે આવી સુવ્યવસ્થા માલૂમ પડે છે ત્યારે જે અદ્ભુત ભાવના ઉત્પન્ન થાય છે, તે શુ ઓછી ચમત્કૃતિની છે ?

કુદરતની બીજી અનેક ભાવનાઓ

આ મનુષ્યભાવનાઓ ઉપરાંત બીજી અનેક ભાવનાઓ કુદરતની સમૃદ્ધિ, વિવિધતા અને અતિશયતા વિગેરેની છે પ્રત્યેક તારો એક બીજાથી તેજમા જુદો દેખાય છે અને તેમની સખ્યા તો અગણિત જ છે પ્રત્યેક ડુગરી, પ્રત્યેક વહેળો, પ્રત્યેક નદી અને પ્રત્યેક પ્રાણી તેમ જ વનસ્પતિમા વિવિધતા હોઈ વ્યક્તિત્વ માલૂમ પડે છે પશુ, પક્ષી અને

વનસ્પતિના અનેક ગણુના ગણુ હોય છે, જેનું સંપૂર્ણ વર્ગીકરણુ કરવાને મહાન્ વિદ્વાનો પણુ સમર્થ થઈ શકયા નથી. વળી પ્રત્યેક પદાર્થની રચનામાં એટલી તો ગહનતા સમાયેલી છે, કે એક નાનામાં નાના પ્રાણીની અંતર વ્યવસ્થાનું બંધારણુ એક મોટામાં મોટા પ્રજાસત્તાક રાજ્યના બંધારણુ કરતાં પણુ ગૂઢ હોય છે. એક કીડાના અવયવોની રચના મોટામાં મોટા "એન્જીન" કરતાં પણુ વિશેષ ગહન છે. અને કીડીનું નાનામાં નાનું મસ્તિષ્ક કણુ વિશ્વની ગૂઢમાં ગૂઢ શક્તિથી પ્રેરિત થયેલું હોય છે. હાયડ્રોજન વાયુના પરમાણુની રચના એક મોટામાં મોટા તારા નક્ષત્રના સમૂહ કરતાં પણુ વિશેષ વિચિત્ર છે. વિદ્યુતશાસ્ત્રના અભ્યાસથી અવિચ્છિન્ન મનાતાં પરમાણુઓની વ્યવસ્થા સમજવાનું કામ ગ્રહોના જ્યોતિષશાસ્ત્ર કરતાં પણુ વિશેષ ગહન થઇ પડયું છે.

કુદરતના પરસ્પર સંબંધની ભાવના.

આ ઉપરાંત વળી એક ભાવના કુદરતના પરસ્પર સંબંધની ગુંથણી વિષેની છે. મનુષ્યના ઇતિહાસનો સંબંધ તેમના હમેશના રહેવાના પ્રદેશપર અને આસપાસના વાતાવરણુપર આધાર રાખે છે. મનુષ્યના ઘણા રોગોનો સંબંધ તેમના હમેશના સાથી પ્રાણીઓ ઉપર રહેલો છે. ઉંદરડાને પ્લેગ સાથે, મચ્છરને મેલેરીઆ સાથે અને માખીઓને કોલેરા સાથે સંબંધ છે. તિરસ્કારને પાત્ર થયેલા કીડાઓ અને જંતુઓ જમીન વળી વિશેષ ફળદ્રુપ બનાવી આપણા સહાયક થયેલા છે. આ પ્રમાણે પ્રકૃતિના અભ્યાસથી ઉદ્ભવતી આ અનેક ભાવનાઓ

આ ભાવનાઓ કલાઓનું મૂળ છે.

મનુષ્યમાં કવિત્વની શક્તિ અને બીજી કેટલીએક રસિક કલાઓની પ્રકૃતિ જાગૃત કરે છે. આ ભાવનાઓનું મૂળ ઉપર જોઇ ગયા તેમ વૈજ્ઞાનિક પાયા ઉપર રચાયેલું છે, અને તે મનુષ્યજાતના આજ પર્યંતના અનેક અનુભવોનો એકત્ર થયેલો સમૂહ હોઈ તેનું સ્વરૂપ યુગે યુગે નવું સ્વરૂપ ધારણુ કરે છે, અને પ્રત્યેક યુગની રસિક કળાનું મૂળ ખનિજ બને છે.

ખગોળથી ઉત્પન્ન થતી વિશ્વની અનન્તતા વિષેની કલ્પના.

આ પ્રમાણે જેમ જેમ વિજ્ઞાનની વૃદ્ધિ થતી ગઇ તેમ તેમ સૃષ્ટિ તંત્ર વિષેની પુરાણુ કથાનું સ્વરૂપ બદલાતું ચાલ્યું છે. ખગોળવિદ્યાનું રહસ્ય આ ભાવનાઓનાં શબ્દમાં મૂકીએ તો વિશ્વની અનન્તતા વિષે નીચે પ્રમાણે કલ્પના ઉત્પન્ન કરી શકે છે. જો સૂર્યને આપણે એક નાના રેતીના કણુ સાથે સરખાવીએ તો પૃથ્વી તેની પાસે એક તસુના અંતરે દેખી પણુ ન શકાય એવા બારીક અણુની કલ્પી શકાય. આ પ્રમાણુમાં આપણા સૂર્યમંડળની પાસેમાં પાસેનો તારો આશરે ચાર માઇલના અંતરે બીજો રેતીનો કણુ હોય, એમ કલ્પવું જોઇએ. આવા અંતરે બીજા બધા તારાઓ ગોઠવાએલા છે અને આપણું સૂર્યમંડળ આકાશમાં એવી તો આ પ્રમાણુમાં મંદગતિથી ચાલે છે કે તેની પાસેમાં પાસેના ઉપરના માપપ્રમાણે ચાર માઈલના અંતરે આવેલા તારા સુધી પહોંચતાં આશરે સીતેર હજાર વર્ષ લાગે છે. આ રીતે જોતાં આકાશ જો કે આપણી દૃષ્ટિએ તારાઓથી ઉભરાતું જણાય છે, તોપણુ વિશ્વની જગ્યાનો મોટામાં મોટો ભાગ સાવ શૂન્ય છે એટલે ખાલી છે, અને વિશ્વની આ પ્રમાણે શૂન્યતાની કલ્પના ઘણી અગાધ છે.

ભૌતિકશાસ્ત્રમાં વળી ગુરૂત્વાકર્ષણુની કલ્પના, વિશ્વમાં સર્વવ્યાપક તેજોવહ આકાશ

વૈજ્ઞાનિક નિયમોથી ઉત્પન્ન થતી ભાવનાઓ

(Lumifervus Ether) ની કલ્પના, અને શક્તિની અક્ષયતા (Conservation of Energy) ની કલ્પના- આપણામા નવી નવી ભાવનાઓ જાગૃત કરે છે આ કલ્પનાઓથી આપણા અનુભવની પાર આપણી વિશ્વવિષેની દૃષ્ટિ ખેચાઇ જાય છે. હાલની વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ વિશ્વની કલ્પનામા સૂર્ય અને બીજી અનેક તારાસૃષ્ટિઓ, તેજોવહ આકાશમા, ગુરૂત્વાકર્ષણના નિયમને આધીન રહી, જે પદાર્થ અને શક્તિ અનાદિ કાળથી વિશ્વમાં સમાયેલાં છે તેમાં રમમાણ થઇ, એક પછી એક નવનવી સજીવ અને નિર્જીવ સૃષ્ટિઓ નિપજાવી, ગતિના અનેક રૂપ રૂપાતરમા લોટયા કરે છે કેટલીક વાર સુધી વિશ્વનો પદાર્થ એક ઠેકાણે એકત્ર થઇ તેની શક્તિ ભાવી સંભવનીય ગતિ માટે ગૂઢ રહે છે અને પછી બીજા સયોગોમા તે શક્તિ પદાર્થના મોટા મોટા સમૂહને ગતિમાં મૂકી બહાર પડે છે અને આ પ્રમાણે શક્તિનુ નિરતર આદોલન ચાલુ રહી અક્ષય શક્તિ અને પદાર્થ, વિશ્વનુ અનન્ત અનાદિ વિરાટ સ્વરૂપ આપની દૃષ્ટિ આગળ ખડુ કરે છે આ કલ્પના કેટલી બધી ભાવનામય છે તેનો રસિક શ્રોતાજન સહજ ખ્યાલ કરશે

વિશ્વની આધુનિક વિજ્ઞાનની દૃષ્ટિએ ઉત્ક્રાન્ત રચના

આ પ્રમાણે આધુનિક વૈજ્ઞાનિક દૃષ્ટિએ તમામ વ્યૂહ જે અત્યાર સુધી સ્થિર દેખાતો હતો તે હવે ગતિમાન માલૂમ પડે છે જે ભાવના ખગોળ શાસ્ત્રવડે જાગૃત થઇ તે જ ભાવના, ભુસ્તર અને જીવનશાસ્ત્રમા પણ દેખાઇ આવે છે, અને દરેક શાસ્ત્રમાં ગતિમાન ઉત્ક્રાન્તિ નજરે આવે છે આજ સુધી જેને આપણે નિર્જીવ મૃત પદાર્થ માનતા હતા એવા જડ (Crystals) અને રત્નો (Jewels ,) ના પરમાણુઓની વૃદ્ધિ એક જીવન્ત વૃક્ષ કે પ્રાણીના જેવી ઉત્ક્રાન્ત થયેલી છે અને આપણા ભારતવર્ષના પ્રતિષ્ઠિત અર્વાચીન વૈજ્ઞાની પ્રોફેસર જગદીશચદ્ર બોસની શોધ પ્રમાણે આ વૃક્ષો તેમજ નિર્જીવ મનાતા પત્થરોમા પણ મજ્જાતંતુ જેવી રચના છે સજીવ સૃષ્ટિ તરફ દૃષ્ટિ કરતા આપણને જણાઇ આવે છે કે ગમે તેટલી પ્રતિકૂળ પરિસ્થિતિમાં પણ જીવઘટના ગમે તે પ્રકારે બહાર પડી આવે છે હીમાલયના બરફથી ઢકાઇ ગયેલાં શીખરો પર વનસ્પતિના અનેક સ્વરૂપો પ્રકટ થયેલાં છે. એટલું જ નહિ પણ અનેક પ્રકારના પક્ષિઓ અને પ્રાણીઓનુ આ અખડ નિવાસસ્થાન હોય એમ જણાય છે જ્યારે આપણે સમુદ્રમા અનેક પ્રકારના મત્સ્યો ઉભરાઇ જતા જોઈએ છીએ, આકાશમાં કોઇ વખત ટીડના ઢગના ઢગ ઉડતા જોઇએ છીએ, કોઇ અધારી રાતે ચમકતા અનેક આગીઆઓને દોડાદોડ કરતા જોઇએ છીએ, કોઇ વખતે ઉભરાઇ જતા મકોડા અને કીડીઓના થરના થર જોઇએ છીએ, ત્યારે સજીવ સૃષ્ટિની વિપુલતા વિષે ઘણી અદ્ભૂત ભાવના પેદા થાય છે વળી ભૂસ્તરના થરોમાં પ્રાચીન જીવોના ચિન્હો (Fossils) ઉપરથી જીવનમાત્રનો પૂર્વ ઇતિહાસ તપાસીએ છીએ ત્યારે સાવ સાદી જીવસૃષ્ટિ કેવી રીતે અતિ પ્રાચીન કાળથી માંડીને ધીમે ધીમે અનેક પરિસ્થિતિમા જુદા જુદા સયોગને અનુકૂળ થઇ પોતાનુ અસ્તિત્વ વિશેષ ને વિશેષ સ્વતત્રતાથી સ્થાપિત કરી હાલની મનોબળવાળી સકીર્ણ અવયવોયુક્ત જીવોની પરિસ્થિતિમાં ઉત્ક્રાન્ત થઇ છે, તેનો અદ્ભુત ખ્યાલ આપણી દૃષ્ટિ આગળ ખડો થાય છે.

વિજ્ઞાન અને કલાનો પરસ્પર સંબંધ છતાં વિરોધ.

આ પ્રમાણે જીવનસૃષ્ટિનું દર્શન પણ આપણી આગળ અનેક ભાવનાઓ રજુ કરી, રસિક કલા માટે મોટું ક્ષેત્ર ઉઘાડે છે. કળાનું મૂળ વસ્તુ આ પ્રમાણે વિજ્ઞાનના પ્રદેશમાંથી મળી આવે છે, અને વિજ્ઞાનની રસિકતા કલાને લઇને, તોપણ આ બન્ને પરસ્પરાવલમ્બી ભાંડુંમાં સામાન્ય દૃષ્ટિએ મોટો વિરોધ લાગે છે. કેમકે વિજ્ઞાન જો કે અનેક ચિત્ર વિચિત્ર મનોભાવના પ્રકટ કરે છે, તોપણ તે હમેશાં તેથી દૂર રહેવા માંગે છે અને કલા હમેશાં માનસિક ભાવનાના પ્રદેશમાં રમ્યા કરે છે. કુદરતના વૈજ્ઞાનિક અભ્યાસથી મનુષ્યને કેટલો આનંદ થાય છે તે આપણે ઉપર જોઇ ગયા, તો પણ વિજ્ઞાનશાસ્ત્રી હમેશાં આવી માનસિક ભાવનાથી દૂર રહેવા માગે છે, અને આ વૈજ્ઞાનિક ચિત્તવૃત્તિ તેની આ ભાવનાદૃષ્ટિ ઘટાડવાને બદલે તેને વિશેષને વિશેષ વિસ્તૃત કરતી જાય છે. ન્યુટનના સ્ફટિકથી થતા રંગ-પરિચ્છેદનના શોધથી આકાશના સુંદર મેઘધનુષ્યની પૂજ્ય ભાવના થોડેક અંશે કમી થઇ હશે, તો પણ આ રંગોના પૃથક્કરણથી કેટલાએક અદ્‌ભુત ચમત્કારો વિજ્ઞાનદૃષ્ટિ આગળ ઉત્પન્ન થાય છે. આ પ્રમાણે વિજ્ઞાન આપણી અદ્‌ભુત ભાવનાને દૂર કરતું નથી પણ તેને વધારે ને વધારે વિશાળ અને વિશુદ્ધ બનાવે છે.

વિજ્ઞાનથી થતી વિશુદ્ધ ભાવના

એક કલ્પનાસૃષ્ટિ આપણા મગજમાંથી વિજ્ઞાન દૂર કરે છે કે તરત જ તેને બદલે બીજી અનેક અદ્‌ભુત કલ્પનાઓ આપણા મગજમાં ઉભી થાય છે, અને આ પ્રત્યેક કલ્પના પ્રથમની વિષમ કલ્પના કરતાં વિશેષ વિશુદ્ધ હોઇ રસિક કલા માટે મોટું વિશાળ ક્ષેત્ર ઉઘાડું કરે છે. અને જેમ જેમ વિજ્ઞાનના અભ્યાસપર તે પ્રજા વિશેષને વિશેષ આકર્ષાય છે તેમ તેમ આ વિશુદ્ધતર રસિક કલ્પના સમજવાને વિશુદ્ધ પાત્ર થઇ આ પ્રજાનું સાહિત્યક્ષેત્ર સ્વાભાવિક રીતે વિસ્તૃત થાય છે.

વિજ્ઞાનથી રસિક કલા વિશુદ્ધ થાય છે.

આપણા સાહિત્યમાં વિજ્ઞાનકા આવ્હા-હનથી ભવિષ્યનું શુભસુચન.

ગુર્જર ભાષામાં જેમ જેમ આ વિજ્ઞાનનું સ્થૂલ સનાતુ સાહિત્ય વધવા માંડશે તેમ તેમ તેની વૈજ્ઞાનિક ભાવનાથી રસિક થતી જતી કલ્પનાસૃષ્ટિ અનેક નવનવા સાહિત્યના ક્ષેત્રો ઉત્પન્ન કરશે, કે જેની અલૌકિક અસર સાહિત્યના તમામ પ્રદેશપર એક સુંદર સ્વરૂપ ફેલાવી આપણું સાહિત્ય જગતના ઇતિહાસમાં એક નમુનારૂપ થઇ પડશે, અને તેટલા માટે વિજ્ઞાનનું આવ્હાહન સાહિત્યમંદિરમાં થયેલું છે તે એક અતિ સુંદર ભવિષ્યનું સૂચક છે અને આ વૈજ્ઞાનિક ભાવના સામાન્ય પ્રજામાં વિશેષને વિશેષ પ્રસાર કરવા અનેક ગ્રન્થો છપાઇ સાહિત્ય પ્રદેશને વિસ્તૃત કરશે એવી શુભ આશા છે.

વિજયલાલ કનૈયાલાલ ધ્રુવ.

વિજ્ઞાનની પરિભાષા.

કલ્યાણરાય નથુરાય જોશી

વિજ્ઞાનનુ સાહિત્ય ગુજરાતી ભાષામા જોઇએ તેવુ વિકસતુ નથી તેના કારણો અનેક કલ્પવામાં આવે છે, તે કારણોમા વિજ્ઞાનની પરિભાષાની અપૂર્ણતા અને અસ્થિરતા ખાસ કરીને આગળ ધરવામા આવે છે વિજ્ઞાનની પરિભાષા ગુજરાતમાં સ્થિરતા ધારણ કરે અને ધીરે ધીરે સપૂર્ણતા પર પહોચે એ ઇષ્ટ છે, પરતુ પરિભાષા સપૂર્ણતાએ પહોંચ્યા વિના વિજ્ઞાનનુ સાહિત્ય તૈયાર થઇ શકે નહિ એ સમજ ગુજરાતમા ટકી રહેવી જોઇતી નથી એવી સમજથી ગુજરાતમા જે વ્યક્તિ કે સસ્થા ગુજરાતી સાહિત્યના વિકાસ માટે વિજ્ઞાનની પરિભાષા તૈયાર કરી આપવાનો શ્રમ ઉઠાવે તે વ્યક્તિ કે સસ્થાની સેવા ગુજરાતને બહુ ફળદાયક બની શકે નહિ વિજ્ઞાનનુ સાહિત્ય લખનાર જે અભ્યાસી હોય તેની કલ્પનામાંથી અને તેના શબ્દ--શક્તિના પરિચયમાથી જ વિજ્ઞાનની પરિભાષા ઘડાવી જોઇએ વિજ્ઞાનનુ સાહિત્ય સારી રીતે ખેડવાની અભિલાષાવાળા વિદ્વાન સજ્જનો એમ કરે કે પહેલાં કોષ બનાવી કાઢે અને પછી પુસ્તકો લખવા બેસે તો તેમના પ્રયાસો કદિ પણ જોઇએ તેટલા કાર્યસાધક બને નહિ જેમ સામાન્ય ભાષાના કોષ માટે છે તેમ વિજ્ઞાનના કોષ માટે પણ હોવુ જોઇએ પહેલા સાહિત્ય અને પછી કોષ પહેલા કોષ બનાવી લઇ પછી નીરાંતે સાહિત્ય તૈયાર કરવાની પદ્ધતિ જે સ્વીકારે છે તે એક વાત ભૂલી જાય છે, કે ભાષાના ઢાળ અને વળોટ એ જે તે સમયના પ્રજા--જીવનનાં સૂક્ષ્મ સ્વરૂપના સ્થૂળ નકશા છે. આ દૃષ્ટિથી જોનારને એમ તો લાગશે કે પરિભાષાના અભાવની બૂમ પાડનારા વિજ્ઞાનના સાહિત્યની સેવા કરવા ઉત્સુક બનેલા સજ્જનો એક પ્રકારની ગેરસમજુતના અધારામાં વિચરી રહ્યા છે

અત્યારે ગુજરાતની ભાષામા પ્રગટ થયેલા વિજ્ઞાનનાં જુદા જુદા પુસ્તકો તરફ નજર નાખવામાં આવે અને તે બધા પુસ્તકોમા વપરાયેલા શબ્દોની તારવણી કરવામા આવે, તો જે લોકો પારિભાષિક શબ્દો માટે બૂમ પાડી રહ્યા છે તેમને તો ખાતરી થાય કે ગુજરાતમાં ખરી જરૂર તે વિજ્ઞાનનુ સાહિત્ય ઉભુ કરવાના વૃત્તિવાળા માણસોની જ વધારે છે, નહિ કે ચોક્કસ પરિભાષાની જેમ જોડણીના વિષયમા અનધિકારી વર્ગ ગમે તેવી સૂચનાઓ અને ગમે તેવી ટીકા કરીને પોતાનુ અજ્ઞાન બહાર પાડે તેમ વિજ્ઞાનના વિષયમા જે અનાધિકારી હોય છે તેવા ઘણા માણસો વિજ્ઞાનની પરિભાષાની અપૂર્ણતા સબધી અને અસ્થિરતા સબધી ફાવે તેવી ટીકા કરી પોતાનુ અજ્ઞાન ઘણીવાર ઉઘાડુ પાડે છે વિજ્ઞાનની પરિભાષાનો વિષય કઇ ભાષાતરની કળાથી સાધી શકાતો નથી કારણ કે વિજ્ઞાન એ કાઇ કેવળ પશ્ચિમની જ્ઞાનસમૃદ્ધિ નથી જ્યા સુધી વિજ્ઞાનને પશ્ચિમની વિદ્યા તરીકે જ ગણવામા આવશે, ત્યા સુધી વિજ્ઞાનની પરિભાષા કેવળ ભાષાન્તર જેવી જ રહેશે ભાષાન્તરીઆ શબ્દોમા લોકવાણીનો પાસ નથી હોતો, તેથી તે શબ્દોની શક્તિ તદ્દન મોળી હોય છે, એટલુ જ નહિ પરતુ તેવા શબ્દોમા એક પ્રકારનુ ભૂત ભણકારા કર્યા કરતું હોય તેમ લાગે છે ભાષાન્તરીઆ શબ્દોથી લોકશિક્ષણનુ કામ બીલકુલ સાધી શકાતુ નથી એક દૃષ્ટાંત લઇએ --

આવ્યા છે. આ રીત કોઇ રીતે લાભદાયક નથી. ઇંગ્રેજી શબ્દોથી અભડાઇ જવાની વૃત્તિ આ શબ્દોની બનાવટમાં દેખાય છે.

હિન્દુસ્તાનની જુની સંસ્કૃતિના વિજ્ઞાનના શબ્દો વાપરવા કે ?

આપણી ભાષાની ખીલવણી ઇંગ્રેજી સાહિત્યના સહવાસથી થાય છે, તેમજ જૂના સંસ્કૃત સાહિત્યમાંથી નીકળતા ઝરામાંથી પણ આપણા સાહિત્યનું પોષણ થાય છે. વિજ્ઞાનના ઘણા શબ્દો એવા છે કે તેને માટે સંસ્કૃત ભાષામાં યોગ્ય શબ્દો બનેલા હોય, પરંતુ એ શબ્દોની સાથે બંધ બેસે તેવા બીજા શબ્દો ન હોવાથી સંસ્કૃત શબ્દો સ્વીકારી લેનારને દૂધમાં અને દહિંમાં પગ રાખવો પડે છે, દાખલા તરીકે—Oxide માટે "કુસુમ," Calamime માટે "ખર્પર તુત્થ," Sulphide માટે "પર્પટી" Pyrites માટે "માક્ષિક,"—જો વાપર્યા હોય તો ચાલે ખરૂં, પણ કેટલીક વાર એવા શબ્દો આવીને ઉભા રહે કે પર્પટીને બદલે સલ્ફાઇડ જ વાપરવો પડે છે. તોપણ આપણા દેશના જુના સાહિત્યમાંથી મળતા વિજ્ઞાનના શબ્દોનો સારો સંગ્રહ જરૂર થવો ઘટે છે. એવા શબ્દોનો કોષ બહુ ઉપયોગી થઇ પડે તેમ છે. એ શબ્દોને સાચવવામાં વિજ્ઞાનના અભ્યાસીઓની દેશભક્તિ રહેલી છે. જે સંસ્થા અને વ્યક્તિ વિજ્ઞાનનો નવો કોષ રચવાની તજવીજમાં હશે તેમની ઉત્તમ પ્રવૃત્તિ આ દિશામાં વળવી જોઇએ. બંગાળાના સુપ્રસિદ્ધ પ્રો. પી. સી. રાયને ત્યાં આવા પ્રકારનું સાહિત્ય પુષ્કળ હોવા સંભવ છે. ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ અથવા ગુજરાત વ્હર્નાક્યુલર સોસાયટી કે વડોદરાના નરેશ શ્રીમંત સર સયાજીરાવ મહારાજ—કોઇ એક ગુજરાતી વિદ્વાનને પ્રો. પી. સી. રાય પાસે અમુક સમય માટે રહેવાની સવડ આપે તો આ દિશામાં જરૂર સારૂં કામ થઇ શકે.

વિજ્ઞાનની પરિભાષા માટે કેટલીક ત્રૂટક સૂચના.

(૧) જેમ બને તેમ પારિભાષિક શબ્દોને અલગ રાખીને વિજ્ઞાનનું ઉપયોગી સાહિત્ય તૈયાર કરવા તરફ લેખકોનું વલણ રહેવું જોઇએ; જર્મનીમાં એવાં ઘણાં ખાતાં છે કે જે પારિભાષિક શબ્દો વિનાની વિજ્ઞાનની ચોપડીઓ તૈયાર કરાવે છે.

(૨) રંગવાની, વણવાની, સાબુ બનાવવાની અને અત્તર બનાવવાની કળા જેવી પ્રચલિત કળાના અને ખગોળવિજ્ઞાન, શરીરવિજ્ઞાન, વૈદકવિજ્ઞાન, જેવા પ્રચલિત વિજ્ઞાનના પારિભાષિક શબ્દો નવા બનાવતા પહેલાં તે દિશામાં કામ કરતા દેશી વિદ્વાનો અને કારીગરોની સલાહ લેવી જોઇએ. જે શબ્દો પ્રચલિત હોય તેનો પ્રચાર છુટથી કરતા રહેવું જોઇએ.

(૩) અત્યાર સુધી વિજ્ઞાનના પુસ્તકોમાં—ખાસ કરીને જેનો બહુ પ્રચાર થયો હોય તેવાં પુસ્તકોમાં—જે શબ્દો વપરાયા હોય તેને ખસેડીને નવા શબ્દો યોજવાની રીત પસંદ કરવા જેવી નથી. જૂના શબ્દોમાં કંઇ દોષ જણાતો હોય તો પણ તેની સ્થિર પદવી પરથી તેને ચળિત કરવા જોઇએ નહિ. બહુ જરૂર લાગે તો નવો શબ્દ વિકલ્પે યોજવો ઠીક ગણાય.

(૪) ઇંગ્રેજી શબ્દના ઉચ્ચારને મળતા આવતા, અર્થવગરના અને વ્યુત્પત્તિના નિયમનું ઉલ્લંઘન કરીને ઘડાયેલા શબ્દ સાહિત્યને ભૂષણરૂપ થતા નથી

(૫) સંસ્કૃત શબ્દોના અટપટા સમાસવાળા શબ્દો જેમ બને તેમ ઓછા લેવાય તે તરફ પારિભાષિક શબ્દો બનાવનારે લક્ષ આપવું જોઇએ,

(૬) બનતા સુધી એક અર્થમા વપરાતા બે ત્રણ શબ્દો પ્રચલિત હોય તો તેમાથી કોઇને મરવા દેવા નહિ ગુજરાતમા વિજ્ઞાનના શબ્દોમા પણ વિકલ્પ શબ્દોનું ધોરણ રહેવું ઘટે છે

ગુજરાતમા વિજ્ઞાનનું સાહિત્ય ખીલે તેટલા સારૂ ઘણું કામ હજુ થવા જેવું છે, મરાઠી શાળામા ચાલતી વાચનમાળામા જે વિજ્ઞાનના પાઠો મૂકયા છે તેને લીધે એ દિશામા સારૂં કામ થયું છે, ઇંગ્રેજી શાળામા વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ દાખલ થયો છે, તે બધો ક્રમ જો ગુજરાતી ભાષાદ્વારા શીખવાય તો વિજ્ઞાનની પરિભાષા સારી રીતે સમાજમા પ્રચલિત થઈ જાય એટલે અને જ્યારે વિજ્ઞાનના વિચારો ગુર્જરાત ઝીલતું થશે, ત્યારે જ વિજ્ઞાનમા મોટા પુસ્તકોની ભૂખ ગુજરાતી વાચક વર્ગને લાગશે જો અંગ્રેજી શાળાનો અભ્યાસક્રમ ગુજરાતી ભાષાદ્વારા શીખવાય, તો ગુજરાતી ભાષાના માસિક પત્રોમા વિજ્ઞાન વિષય ઉપર વધારે લેખો પ્રકટ થતા રહે, અને દિવસે દિવસે વિજ્ઞાનની પરિભાષા સંપૂર્ણ નહિ તો વધારે ચોક્કસ તો બને વિજ્ઞાનના વ્યાખ્યાનકારો શેરીએ શેરીએ પોતાનું કામ કરે એ દિવસ તો હજુ દૂર છે, પણ તેવા દિવસો આવ્યા વિના વિજ્ઞાનની અપૂર્ણ પરિભાષા ગુજરાતને શોભા આપે તેવી રીતની સંપૂર્ણતા તો ધારણ કરી ન શકે ભવિષ્ય ઉજળુ છે વિજ્ઞાનનો યુગ જગતમા એમી ચુક્યો છે તો ગુજરાત વિજ્ઞાનના સાહિત્ય વિનાનુ રહે એ પાલવે કેમ ?

પરિશિષ્ટો.

* પ્રસ્તુત જાહેર વ્યાખ્યાન પરિષદના દિવસોમાં સમયના અભાવે અપાવવાનું બની શક્યુ નહોઇ.

જનસમાજની દૃષ્ટિએ સાહિત્યનો વિચાર.*

જનસમાજને કાંઇ શીખવવું હોય તો કેવું લખવું જોઇએ એ આપણે જોઇએ આજે આપણને આનું દૃષ્ટિબિંદુ કવિશ્રીએ આપ્યું છે એમણે કલકત્તાનો દાખલો લેવામાં ચાતુરી વાપરી છે, એઓશ્રીએ જોયું કે જેવું કલકત્તા એવું જ અમદાવાદ છે અને તેમણે કરેલા શબ્દપ્રહારો કેવળ આપણે માટે જ છે મિત્રની સ્થિતમાં શબ્દપ્રહારની કળા બહુ હતી તે 'આપણે' કહી તેના ઘા હળવા કરતો, પરંતુ આપણા કવિશ્રી તો 'અમે' શબ્દ વાપરે છે આપણે તો આથી સમજી જવું જોઇએ કે એ આપણે માટે જ છે કલકત્તાને વિષે એઓશ્રીએ ચિતાર આપ્યો કે પવિત્ર ગંગા નદીને તીરે મહાન કારખાનો વસી છે તેથી ત્યાંનો કુદરતી રળિયામણો દેખાવ જોઇએ તો દેખાવ અળખામણો થઇ પડ્યો છે એવા સ્થળે તો આપણને કુદરતી વિચારો આવવા જોઇએ જ્યારે તેઓ કલકત્તાનો વિચાર કરે છે ત્યારે તેમની આંખમાંથી આંસુ વહે છે

આપણું કામ પ્રભુને ઓળખવાનું છે, એ મારા જેવા મજૂરનો વિચાર પ્રભુને ઓળખવાનું ભૂલી જઇને આપણે પૈસાની પૂજા કરતા થયા, સ્વાર્થ સાધતા થયા

સાહિત્યના રસિકોને હું પૂછું છું કે તમે તમારી કૃતિ મારફત મને પ્રભુની પાસે જલદી મૂકશો કે કેમ? જો મને તેઓ 'હા' માં જવાબ આપશે તો તેઓની કૃતિમાં હું ગિરફતાર થઇ જઇશ. સાહિત્ય સેવકના પુસ્તકમાં મને કંટાળો ઉપજે તો મારી જડતાનો દોષ નથી દોષ છે તેની કળાનો શક્તિવાન સાહિત્યસેવકે કળાને એવી તો ખીલવવી જોઇએ કે વાચનાર તેના વાચનમાં લીન થાય મને દિલગીરી થાય છે કે આપણા સાહિત્યમાં આનું ઓછું છે આપણું સાહિત્ય અત્યારે એવું છે કે જનસમાજ તેમાંથી એકાદ વસ્તુ પણ લઇ શકે એમ નથી આપણા સાહિત્યમાં એક પણ એવી વસ્તુ નથી કે જે એક આસામીને માટે એમ વસ્તુને સારુ, કે એક જમાનાને માટે નહીં રાખે

આપણે ત્યારે જોઇશું કે અનાદિ કાળથી આપણી પાસે જે પુસ્તકો છે તેમાં શું સાહિત્ય છે? આપણા ધર્મપુસ્તકો આપણને જેટલો રસ આપે છે તે અત્યારનું સાહિત્ય આપણને નથી આપતું એ સાહિત્યના નમાલા તરજૂમામાં જે રસ આવી શકે છે એ રસ અત્યારના સાહિત્યમાં નથી આવી શકતો કોઇ કહેશે કે અત્યારના સાહિત્યમાં ઘણું જ ઘણું બને હોય પરંતુ તે ઘણાની શોધમાં માલુમ થઇ જાય છે તુલસીદાસ જેવું, કબીર જેવું આપણને કોણે આપ્યું છે?

સુંદર આવે ત્યમ તું રહે,
જેમ તેમ કરીને હરિને લહે

આનું તો આપણે અત્યારે નથી જ જોઇ શકતા અખાના જમાનામાં આપણને જે કાંઇ મળ્યું છે એ હવે ક્યાં છે?

વીશ વરસ દક્ષિણ આફ્રિકામાં રહ્યા પછી હું હિંદુસ્તાન આવ્યો અને મેં જોયું

---

*છઠ્ઠી ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ વખતે । આનંદશંકરભાઇના પ્રમુખપણા નીચે મળેલા સાહિત્ય મેળાવડામાં તા ૨-૪-૨૦ ના રોજ આપેલા ભાષણનો સાર

તો મને જણાયું કે આપણી દશા ભયભીત છે. પ્રજાની જ્યારે આવી દશા હોય છે ત્યારે એ પ્રજાના ઉદ્‌ગારો નિર્ભયતાથી નથી નીકળી શકતા. દાબની નીચે આપણે લખવાનું હોય તો આપણા કવિત્વની ધારા પણ નહિ છૂટે, સત્ય પણ નહિ તરે. વર્તમાનપત્રોને માટે પણ આમ જ છે, જ્યાં પોતાની ઉપર પ્રેસનો કાયદો ઝુકી રહ્યો હોય ત્યાં સંપાદક વિચાર્યા વિના નથી લખી શકતો. સાહિત્ય રસિકો ઉપર પ્રેસનો કાયદો ઝુકી રહેલો છે ત્યાં એક લીટી પણ છૂટથી નથી લખાતી અને એથી જ જોઇએ તેવી રીતે સત્ય નથી મૂકાતું.

હિંદુસ્તાનમાં અત્યારે સંધ્યાનો સમય છે. કરોડો માણસોને એમ થઈ રહ્યું છે કે આપણામાં મોટા મોટા ફેરફારો થવાના છે. આપણું ભિખારીપણું મટી હવે આપણી ઉજ્જવળ દશા આવશે. સત્યયુગની આપણને હવે ઝાંખી થશે. આવા ઉદ્‌ગારો હું સ્થળે સ્થળે સાંભળી રહ્યો છું. ઘણા અત્યારે એમ સમજી રહ્યા છે કે હિંદુસ્તાન હવે એક નવું પાનું ફેરવશે. જો હિંદુસ્તાન નવું પાનું ફેરવશે તો તેમાં કયા લેખો સમાયલા હશે? સુધારા આપણને જે મળ્યા હશે તો હાંસડી રૂપેજ થવાના છે, અને આપણે આજે જેમ બળદની માફક હંકાયા જઇએ છીએ એમ હંકાયા જઈશું. આ સમયે સાહિત્યની સેવાવાળા પાસેથી તો હું ઇશ્વરનો મેળાપ અને સત્યનું દર્શન જ માગીશ. આપણા સાહિત્ય સેવકોએ બતાવી જ આપવું જોઇએ કે હિંદુસ્થાન પાપી નથી, છેતરનાર નથી.

પોપે–ઇંગ્લિયડવાળો નહિ–દક્ષિણ પ્રાંતની જે સેવા કરી છે તેવી સેવા કોઇ પણ મદ્રાસીએ નથી કરી. હું રંગી રહ્યો એટલે દરેકના હૃદય ચોરવાને ખાસ ઇચ્છું. દક્ષિણ પ્રાંતના ભાઇઓના હૃદય ચોરવા માટે તેની ભાષા શીખવી પડી. રેવ. પોપે જે લખાણો લખ્યાં છે તેમાંથી તો હું અત્યારે કાંઇ નથી આપી શકતો, પરંતુ એટલું તો કહું છું કે તામિલ ભાષામાં કોસ હાંકનારાઓ માટે પણ જે કાવ્યો છે, તેમાં કવિત્વ છે, એ અલૈકિક છે. સૂર્ય ઉગ્યો પણ ન હોય ત્યારે કોસ હંકાય છે. બાજરી, ઘઉં સર્વપર ઝાકળનાં મોતીઆં છે. ઝાડનાં પાંદડાં પર બાઝી રહેલું પાણી મોતીના દાણા જેવું છે. આ માણસો, આ કોસ હાંકનારાઓ કાંઈ આવું આવું ગાય છે. હું જ્યારે કોચરબમાં રહેતો હતો ત્યારે કોસ હાંક-નારને જોતો, સાંભળતો. પરંતુ તેના મ્હોમાં તો બિભત્સ શબ્દો હતા. આનું કારણ શું? આનો જવાબ હું અહી બેઠેલા રા. નરસિંહરાવ પાસે તેમ જ આપણા પ્રમુખ સાહેબ પાસે માગું છું.

સાહિત્ય પરિષદને હું કહું છું કે આપણા કોસ હાંકનાર જેવાના મ્હોમાંથી અપશબ્દો કઢાવો અને નહિ તો આપણી અવનતિનું પાપ તમારે શિરે રહેશે. સાહિત્યના સેવકોને હું એમ પૂછું છું કે પ્રજાનો મોટો ભાગ કેવો છે અને તેવાને માટે તમે શું લખશો? સાહિત્ય પરિષદને હું એમ જ કહીશ કે તમારામા જે ન્યુનતા છે તે કાઢો, કાઢો, કાઢો.

લુઇને પુસ્તક લખવાનો વિચાર થયો અને વિચાર થયા પછી તેણે પુસ્તક પોતાનાં છોકરાઓ માટે લખ્યું. તેના છોકરાઓએ તો એ વાંચીને લાભ લીધો અને અત્યારના આપણા પુરૂષો, સ્ત્રીઓ અને બાળકો પણ આ વાંચી તેનો લાભ લઇ શકે છે. હું આપણા સાહિત્ય સેવકો પાસે આવું સાહિત્ય માગું છું. હું બાણભટની કાદંબરી નથી માગતો પરંતુ તુલસીદાસનું રામાયણ માગું છું. કાદંબરી હંમેશાં રહેશે કે કેમ એ વિષે મને

શકા છે, પરતુ તુલસીદાસનુ આપેલુ તો હમેશને માટે રહેવાનુ છે અત્યારે તો સાહિત્યમા આપણને રોટલી, ઘી અને દૂધ મળવા દો, પછીથી આપણે તેમા બદામ, પીસ્તા વગેરે મેળવીશુ અને કાદબરી જેવુ કાઇક બનાવીશુ

ગુજરાતની રાકડી પ્રજા, માવૂધૈનાળી પ્રજા અને જેની સજ્જનતાનો પાર નથી, જે આટલી બધી ભોળી છે, જે પ્રજાને ઇશ્વરમા અખડ વિશ્વાસ છે એ પ્રજાને જો આગળ વધવુ હોય તો સાહિત્ય સેવકોએ મજૂરા, કોસ હાકનારાઓ અને એવા બીજા માટે પોતાના કાવ્યો રચના જોઇએ, એવા માટે લખવુ જોઇએ

આપણી પ્રજા સત્ય લખતી, સત્ય બોલતી અને સત્ય આચરતી થાય એ મારી અત કરણની પ્રાર્થના છે

વસંતની વધામણી.×

જે માયાળુ શબ્દોથી તમે મને આવકાર આપ્યો છે એથી મારૂ અત કરણ અત્યારે ઉડી લાગણીથી છવાઇ ગયુ છે, કારણ કે હુ જાણુ છુ કે તમે મને એક કવિ અથવા લેખક તરીકે પૂરેપૂરી રીતે નથી પિછાનતા તમે મને ખરા હૃદયથી ચાહો છો, ગાઢમા અનહદ વિશ્વાસ મુકો છો કારણ કે તમે એમ ધારો છો કે અન્ય દેશોમા આપણા દેશની કીર્તિ ફેલાવવાને કાઇક પણ કરવા હુ સમર્થ થયો છુ સ્થિતિ એવી છે કે તમારામાના ઘણાખરાને હુ મારા જીવનમા અગાઉ કદિ મળ્યો પણ નથી અને ફરી એકાદવાર મળવાનો સભવ સરખોયે અત્યારે તો નથી આટલા માટે આ સમયે તમારી સર્વની મારા મિત્રો તરીકે ગણના કરતા મને અત્યત આનદ થાય છે જે સ્થળે મારે આવવાનો સંભવ પણ ન હોય એ સ્થળે આવી આટલો બધો સ્નેહ સપાદન કરવો એ તો એક અણમૂલો લાભ છે કાળના વહન સાથે મારી શક્તિનો તમને સાચો પરિચય થાય અને એક વેળા કદાચ એવુ પણ જણાઇ આવે કે તમે તમારા પ્રેમભાવનુ અને અતિથિસત્કારનુ અપાત્રે દાન કર્યું છે (નહિ, નહિ ના અવાજો) હુ હવે વૃદ્ધ થયો છુ એટલે માની લઉ છુ કે આવો અવસર હુ કદાચ જોવા નહિ પામુ

નવા યુગ અત્યારે શરૂ થએલો દિસે છે આપણા અતરમા અત્યારે જાતિની ઉર્મિઓ ઉછળી રહી છે આ ઉર્મિઓને આપણા વ્યવહારમા પ્રત્યક્ષ જોવા આપણે અત્યારે ઇચ્છીએ છીએ અને આ ઇચ્છામા જ આપણી અનેક આશાઓ વસી રહી છે

આપણને આપણી પોતાની જાત પ્રત્યે અવિશ્વાસ ઉત્પન્ન થાય એ ઇચ્છવા યોગ્ય નથી અત્યારે હજુ આપણામા આપણી શક્તિ પારખવાની ઉણપ છે અને આપણામાના કેટલાક મહાપુરૂષોની મહત્તા વિષે આપણામા માન અને વિશ્વાસની ખામી છે

× અમદાવાદમા લાલ દરવાજા પાસે ખુલ્લા મેદાનમા તા ૩ ૭ એપ્રિલે કવિવર રવીંદ્રનાથ ટાગોરે સાહિત્ય પરિષદ તરફથી આપેલા ભાષણનો સાર

અત્યારે તમે મને જે માન આપો છો તેનો સ્વીકાર કરતાં હું નવા યુગના ભાવને ઝીલું છું અને આપણા ભવિષ્ય માટે અનેક ઉજ્વળ આશાઓ સેવું છું.

શિશિર ૠતુની સમાપ્તિ પછી દક્ષિણ દિશાના પવનની લહરીઓ વસંત ૠતુની વધામણી આપે છે ત્યારે આંબાની ડાળો અસંખ્ય મોરથી લચી રહે છે અને તેમાંનો ઘણો મોર ખરીને ધૂળમાં જ મળી જાય છે; તો પણ ખરૂં રહસ્ય તો એ છે કે વસંત ૠતુ આવે છે અને જીવનતત્વની રસરેલ જામે તે વખતે કુદરત આટલી ઉડાઉ તો રહેજે જ થઈ શકે છે.

મારે વિષે મત બાંધવામાં અને મને માન આપવામાં તમે અવિચારી બન્યા હશો અને મારા ભાવના ઘણાખરા આવિર્ભાવ તો ભુસાઈ પણ જશે અને કાળ સાગરમાં ગુમ થઇ જશે પણ ખરૂં રહસ્ય તો એ જ છે કે આપણા પ્રજા જીવનમાં અત્યારે વસંત ૠતુનો અવતાર થયો છે અને આપણે પણ અત્યારે તેનો જ ઉત્સવ ઉજવી રહ્યા છીએ.

આધુનિક સમયનું ગુજરાતી સાહિત્ય

અને

તે ઉપરથી ઉપજતા વિચાર.

(ભાષણ કર્તા,—કેખશરૂ અરદેશર બાલા.)

આજનો વિષય ‘ આધુનિક સમયનું ગુજરાતી સાહિત્ય અને તે ઉપરથી ઉપજતા વિચાર ’ એ છે. મારે આરંભમાં જ કહેવું જોઇએ કે હું સાક્ષર હોવાનો દાવો કરતો નથી, કે ગુજરાતી સાહિત્યમા મેં કોઈ નવી શોધખોળ કરી નથી, કે મહાકવિ પ્રેમાનંદનાં ગુમ થયલા નાટકો મને હાથ લાગ્યાં છે એમ કહેવાને હું અધિકારી થયો નથી. આગલી સાહિત્ય પરિષદોમાં ઘણાં વિદ્વાન સન્નારીઓ અને સદ્‌ગૃહસ્થોએ ગુજરાતી સાહિત્યના જુદા જુદા અંગો પર બહુ સારી રીતે માનનીય વિચારો દર્શાવ્યા છે. તેનાથી આપ સર્વ અજ્ઞાત હો એમ માની લેતો પણ નથી. પરંતુ આ વિષય પરત્વે એક પારસીના દૃષ્ટિબિન્દુથી જે જે વિચારો મારા મનમાં ઉદ્‌ભવે છે, તે આપની સમક્ષ મૂકવાની હું રજા લઉ છું.

સાહિત્યને પ્રજાજીવન સાથે નિકટ સંબંધ છે. કોઈ દેશની પ્રજાની જેવી સ્થિતિ તેવું તેનું સાહિત્ય હોય છે, અને જેવું સમાજનું સાહિત્ય તેવી તેની સ્થિતિ હોય છે એ તો નિર્વિવાદ છે. લોકોના આચારવિચારો, લાગણીઓ, અભિલાષાઓ સાહિત્ય મારફતે પ્રકટ થાય છે. સાહિત્યને આમ જમાનાની આરસીનું રૂપક આપીએ તો તે અવાસ્તવિક નહિ મનાય. યુરોપમાં અમુક અમુક શતકોમા દેશના ઉત્સાહી, બળવાન તથા પ્રતિભાશીલ લેખકોએ દેશની સ્થિતિ કેવી રીતે ફેરવી નાખી હતી, તે યુરોપના ઇતિહાસ પરથી આપણને સ્પષ્ટ માલમ પડે છે.

સાહિત્યના મુખ્ય અગ પદ્ય, અને ગદ્યપદ્ય કે નાટક છે

ગુજરાતી ભાષાના પદ્ય સાહિત્યના કેટલાક યુગ પાડી શકાય તેમ છે

પ્રાચીન કવિઓમા પ્રથમ યુગમા ગુજરાતના આદિ કવિ નરસિહ મહેતા, મીરાબાઈ, અને ભાલણનો સમાવેશ કરી શકાય લગભગ ૫૦૦ વર્ષ ઉપર થઈ ગયલા પ્રેમભક્તિમા તલ્લીન ભક્તકવિ નરસિહ મહેતાના પ્રભાતીઆ અને પદ આજે પણ હિંદુ ભાઇઓમા ઘેરઘેર ગવાય છે એજ સમયમા થઇ ગએલા મીરાબાઇના પદ પણ ઠેરઠેર ગવાય છે, અને લગાર આશ્ચર્ય જેવુ એ છે કે ત્યારપછી અદ્યાપિ પર્યંત એટલે પાચસો વર્ષ સુધીમાં એક પણ ગુજરાતી સ્ત્રીએ મીરાબાઇની પેઠે કવિ તરીકે ખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરી નથી અર્થાત્ કોઇ સ્ત્રીએ એવા કાવ્યો રચ્યા નથી કે તેને ઉત્તમ કવિની ઉપમા આપી શકાય આનુ કારણ શુ હશે? સ્ત્રીઓમા કવિતા સાહિત્યની ખીલવટ બહુ ઓછી થતી ગઇ હશે, અને તેમ હોય તો શા કારણથી એનો ઉત્તર ખોળી કાઢવા જેવો છે કદાચ સમાજ રિવાજોનો પ્રવાહ બીજી દિશામા ફર્યો એ પણ એક કારણ હોઇ શકે

આરભની કવિતાનો પ્રધાન સૂર ભક્તિ હતો ધર્મના વિષયો લઈ તેના પર ભક્તિ સ્વરૂપની કવિતા રચાતી

બીજો યુગ.

મહાકવિ પ્રેમાનદ, અખો અને શામળને બીજા યુગમા મૂકી શકાય ગુજરાતી ભાષાને દીપાવુ નહિ ત્યાસુધી પાઘડી ન પહેરવી કે એવા સ્વરૂપની બીજી કોઇ પ્રતિજ્ઞા લેનાર આ વીસમી સદીમા ગુજરાતમા કોઈ ગુજરાતી ભાષાભિમાની હશે કે કેમ એ શકાસ્પદ જ છે

પ્રેમાનદના વખતથી ગુજરાતી સાહિત્યમા ઉજ્જ્વળ પાનાની શરૂઆત થઇ છે નળાખ્યાન જેવુ ઉચ્ચ પ્રતિનુ લાંબુ કાવ્ય લખનાર આજે ગુજરાતમા કેટલા સભવે છે, અને હોય તો કીર્તિ, દ્રવ્યલોભ અને સત્તા લોભના મોહમા આજે આપણે એટલા બધા તલ્લીન થઈ ગયા છીએ કે તેના કાવ્ય રચવાની જોઇતી નિરતિ પણ ન મળે પ્રેમાનંદે એક મોટુ શિષ્યમડળ જમાવ્યુ હતું, તેમા કેટલીક સ્ત્રીઓ પણ હતી વળી તેમાં કેટલાક પારસીઓ પણ હતા એમ માલમ પડે છે એમના વખતમા એક પારસી કવિ મોબેદ રુસ્તમ પેશુતન નામનો થઈ ગયો છે તેણે તે વેળાની શુદ્ધ ગુજરાતીમા કવિવર પ્રેમાનંદે વાપરેલા ઢાળમાં ઇરાનની તવારીખમાથી એક આખ્યાન લખ્યુ છે સાપ્રત સમયના સાક્ષરોએ એમની પેઠે શિષ્યમડળ જમાવી ગુજરાતી ભાષાની ઉન્નતિ કરવી જોઇએ હાલ આગળીના વેઢા પર ગણી શકાય એટલાજ ખરેખરા સાહિત્યપ્રેમી સાક્ષરો છે તેમની પછી એમનુ કામ ઉપાડી લેવાને બીજા તેવા ઉત્પન્ન થઈ શકશે કે કેમ તે એક સવાલ છે પરતુ અત્યારથી તેમનુ એક શિષ્યમડળ હોય તો તેમનુ નામ આગળ ચલાવી શકાય

ત્રીજો યુગ

આ યુગનો અધિષ્ઠાતા કવિ દયારામ છે તે કવિ પ્રેમાનદ કરતાં એક પદ આગળ છે એણે સગીત કાવ્યો રચ્યા છે, અને તેથીજ એના યુગનો એ નેતા છે જો કે એણે બહુ ગરબો ગુજરાતીમા અને હિંદુસ્તાનીમા લખ્યા છે, તોપણ આજે એની કેટલીક ગરબીઓ અને કેટલાક પદો અતિ લોકપ્રિય છે, પરતુ નવાઇની વાત એ છે કે રમણ રમણીઓ પ્રતિના સગીત ભાગ્યે જ રચાય છે

હવે આપણે મધ્યકાલીન કવિઓ ઉપર આવીએ. જુના અને આધુનિક સમયના કવિઓને જોડનારી કડીઓ તરીકે દલપતરામ, નર્મદાશંકર અને પારસીઓમાં બહેરામજી મલબારી મૂકી શકાય. દલપતરામ અને નર્મદાશંકરના વખતમાં ગુજરાતી ભાષાનો વિકાસ ઝડપથી થવા માંડ્યો. દલપતરામ પ્રાચીનનોને વધારે મળતા આવે છે, એમના ઉપર હિંદી સાહિત્યની વધારે અસર છે, અને આ બીના રાજેશ્રી દેરાસરીએ થોડા વખત ઉપર જ પ્રેમાભાઇ હોલમાં દલપતરામ ઉપર એક સુભાષિત વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું, ત્યારે સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવી આપી હતી. પરતુ ખેદ સાથે કહેવું પડે છે કે દલપતરામની શૈલી હાલ બંધ પડી ગઇ છે. એ શૈલી સહેલી અને સભારંજની છે. સામાન્ય લોકસમૂહ પર અસર કરવાને, તેમનો કવિતા પર પ્રેમ ઉત્પન્ન કરવાને એવી કવિતાની બહુ જરૂર છે. હમણા જે ઉંચા પ્રકારની થોડી કવિતાઓ રચાય છે, અને જેના ઉપર પાશ્ચાત્ય કવિઓની ઘણી અસર માલમ પડે છે, તે વાંચવાનો શોખ ઉત્પન્ન કરવાને આ શૈલી પ્રથમ પગથીઉ ગણી શકાય.

નર્મદાશંકરે સ્વદેશભક્તિને માટે ગુજરાતમાં નવું જ ચેતન આણ્યુ. ત્યારપછી દેશમાં રાજદ્વારી બાબતોમાં બહુ ચળવળ વ્યાપી રહ્યાથી સ્વદેશ પ્રીતિના કાવ્યોનો જમાવ સારો થતો જાય છે. નર્મદાશંકરની પ્રવૃત્તિ બહુ વિશાળ હતી. એમણે જે જે નવું જોયું, અને બીજી ભાષાઓમાં વાંચ્યું તે ગુજરાતીમાં ઉતાર્યુ છે. આજના સમયમાં બીજાઓ એનાં કરતાંએ વધારે જોતા હશે અને વાંચતા પણ હશે, પણ તેમના વાચનનો લાભ ગુજરાતીઓને ઝાઝો મળતો નથી.

મલબારીની પ્રવૃત્તિ પણ અનેક દિશામા હતી. સુરતના વતની હોવાથી કવિ નર્મદાશંકરની છાયા એમના ઉપર સારી રીતે પડી હતી. લેખક, સંસારસુધારક, રાજનીતિજ્ઞ, અને કવિ તરીકે એમણે સારૂં નામ કાઢ્યું છે. સ્વદેશભક્તિના એમનાં કાવ્યોમાં ' આપ મરે બિન સ્વર્ગ ન જાય ' અને ' ગુજરાતનું ભાવી ગૌરવ ' મુખ્ય છે. સંસાર સુધારાનાં કાવ્યોમાં ' પ્રાચીન અને અર્વાચીન હિંદુ સ્ત્રીઓની સ્થિતિ, ' ' બાળલગ્નથી પડતાં દુઃખ ' વગેરે વાચવા યોગ્ય તેમજ બોધક છે.

આધુનિક કવિઓ.

આધુનિક સમયમાં કાવ્યો તો બહુ રચાય છે, પણ કવિઓ થોડાજ છે. લાંબા કાવ્યોનો સમય હવે સમૂળગો ગયો હોય એમ લાગે છે. કેટલીક છૂટક કવિતા ઘણી સારી નજરે પડે છે, પરંતુ એક સાક્ષર મહાશયે થોડાક વખત પર કહ્યું હતું તેમ " કેટલીક અમોળ મોતીના દાણા જેવી છે, પણ છુટા દાણા ગુમ થઇ જવાનો અર્થાત કચરા તળે દબાઇ રહેવાનો સંભવ છે. "

આધુનિક સમયના કવિઓ પર પશ્ચિમના કવિઓની અસર માલમ પડે છે. આજના કવિઓમાં રાજેશ્રી નરસિંહરાવને શિરોમણી તરીકે ગણી શકાય. એમનાં કાવ્યોની ગ્રન્થાવળીમાં ' સ્મરણ સંહિતા ' અને ' નૂપુર ઝંકાર ' ને વાજબી રીતે ઉચ્ચ સ્થાન પ્રાપ્ત થયેલું છે. આધુનિક અન્ય કવિઓમાં કલાપી તથા બાલાશંકર છે, જેમણે ગુજરાતીમાં ગઝલનું સાહિત્ય દાખલ કર્યુ છે. બીજા રા. કાન્ત, રા. નાનાલાલ, રા. લલિત અને પારસીઓમા મિ. ખબરદાર છે; આ સઘળાનાં કાવ્યો પ્રશંસા પામ્યાં છે, અને હોસથી ગુજરાતીઓમાં

વચાય છે ખબરદારના કાવ્યોમા હિંદુભાઈઓના જેવી જ ઝડઝમક ઠામઠામ નજરે પડે છે, એના કાવ્યો વિશેષ કરીને સ્વદેશ પ્રીતિના પ્રશસા પામ્યા છે

કવિ નાનાલાલે એક નવીન શૈલી ઉત્પન્ન કરી છે જેને Blank Verse કહે છે એને માટે બાજા સાક્ષરો જેવા કે પ્રો બળવંતરાય, રા તનસુખરામ અને બીજાઓએ ઘણી મીમાંસા કરી છે એ શૈલીમા લખનારાઓ ફળીભૂત થયા છે કે કેમ તે અત્યારે કહી શકાય તેમ નથી પરંતુ એટલુ તો નિર્વિવાદ છે કે પદ્ય અને ગદ્યને સાંધનારી એક કડી ઉભી થઇ છે, અને તેની જરૂર પણ છે આપણા ખીલતા ગુજરાતી સાહિત્યની ઉન્નતિને આ પ્રયોગ હાનિકર્તા છે કે કેમ, આધુનિક સમયના ઉછરતા લેખકો આવા પ્રયોગો કરશે તો સાહિત્યને ધોકો પહોચશે કે કેમ, એ તો કેટલોક સમય વીત્યા બાદ જ જાણી શકાશે

હાલ હિંદુઓમા અને કેટલીક વખત પારસીઓ અને મુસલમાનોમા ગુજરાતી કવિતા રચનાના ઘણા પ્રયત્નો થાય છે પારસીઓ બહુધા એક જ ફારસી છંદ-તકારૂબ-મા કવિતા રચે છે કેટલાકના પ્રયત્ન સફળ થયા છે, પરંતુ મોટે ભાગે તો અફળ જ છે

સાંપ્રત સમયમા મોટે ભાગે કવિતા તરફ અભાવ જોવામા આવે છે લોર્ડ મેકોલે કહે છે કે જેમ જેમ કોઈ દેશ સુધારા-વધારામા આગળ વધે છે, જેમ જેમ વિજ્ઞાનની શોધો થતી જાય છે, તેમ તેમ જનસમાજ કવિતા તરફ બેલક્ષ થતો જાય છે હમણા ઇંગ્લાંડ, ફ્રાન્સ અને અમેરિકામા તેવી જ સ્થિતિ દૃષ્ટિગોચર થાય છે તેવી જ પરિસ્થિતિ ગુજરાતમા પણ છે એમ કહી શકાય ગુજરાતના મોટા ભાગને દરિયા કાંઠા લાગેલા હોવાથી આપણા લોકનુ લક્ષ વેપાર તરફ અને દ્રવ્ય પ્રાપ્ત કરવા તરફ લાગેલુ છે, તેથી કવિતા તરફનો પ્રેમ ઓછો થતો જાય છે, અને જશે ત્યારે આને માટે શુ કરવુ ? એક ઉપાય છે, અને તે એ કે પ્રાચીન કવિઓનો, પ્રાચીન સાહિત્યનો સાંગ અભ્યાસ કરવો અને કરાવવો જે પ્રમાણે રા કેશવલાલ ધ્રુવે ભાલણની કાદમ્બરીનુ સશોધન કરી વિદ્વતાભરી વ્યુત્પત્તિ, વ્યાકરણ વગેરેના પ્રશ્નો ઉપર ઉત્તમ પ્રકાશ પાડયો છે, તેજ પ્રકારના પુસ્તકો ઉત્પન્ન થવા જોઇએ, અને તેનો અભ્યાસ થવો જોઇએ પ્રાચીન સાહિત્યના અભ્યાસમા એક વિક્ષેપ નડે છે અમારી પ્રેમચદ રાયચદ ટ્રેનિંગ કોલેજમા ૫ વર્ષ ઉપર પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે પ્રાચીન કવિઓના ગ્રથોનો અમુક ભાગ ચાલતો હતો તે પુસ્તકો છુટા છાપેલા નહિ મળવાથી વિદ્યાર્થીઓ હાથે આખુ પુસ્તક ઉતારી લેતા હતા અને પછી તેનો અભ્યાસ કરતા હતા આ રીત ઇચ્છવાજોગ ન હોવાથી બધ કરવામા આવી હતી, અને બીજા છાપેલા પુસ્તકો દાખલ કર્યા હતા અમારી સસ્થામા ચાલુ સાલ માટે નર્મગદ્ય અને નવલરામનુ નર્મદચરિત્ર પાઠ્ય પુસ્તકો તરીકે ચલાવવાનો અમે વિચાર કર્યો, પરંતુ નર્મગદ્ય કે આખી નવલ ગ્રથાવલિ પણ બજારમાં ન મળી શકવાથી તે બંને પડતા મૂકવા પડયા આને માટે ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઈટીને એક વિનતિ કરી શકાય પ્રાચીન સુપ્રસિદ્ધ કવિઓના કાવ્યો છુટક છુટક છપાવવા, અને જેમ અગ્રેજી છુટક કાવ્યો અને ગદ્યસાહિત્ય બે ત્રણ પેનિની કિંમતે મળે છે તેમ ત્રણચાર આનાની કિંમતે વેચવા

ગદ્ય.

આટલુ પદ્ય વિષે બોલ્યા પછી હવે આપણે ગદ્ય જે સાહિત્યનુ બીજુ અગ છે તેના ઉપર આવીશુ ગદ્ય સાહિત્યના ઘણા વિભાગ પડી શકે છે

૧ નિબંધ શૈલીનું સાહિત્ય:—

(अ) નર્મગદ્ય.

(ब) નવલરામનાં અવલોકનો અને ઇતિહાસ.

નવલરામની શૈલી અત્યુત્તમ છે. આધુનિક સમયમાં દરેક ધંધામાં કામનો બોજો અને બીજી ઉપાધિઓ ઘણી હોય છે, તેથી સમય-સંકોચને લીધે ઝટ સમજી શકાય અને શિષ્ટ વર્ગને પણ રૂચિકર થાય એવી સરળ સંસ્કારી ભાષા અને શૈલી તો ગુજરાતના ત્રણ નામીચા સાક્ષરોની જ માલમ પડે છે:–નર્મદાશંકર, નવલરામ, અને નંદશંકર તુલજાશંકર. એ શૈલીનું અનુકરણ કરવાની ઘણી જરૂર છે. અવલોકનને માટે કોઈ પણ પુસ્તકના પહેલાં ગુણ અને પછી દોષ વિનયથી દર્શાવવા, અને દોષ દૂર કરવાના ઉપાયો સૂચવવા. તેના અધિષ્ઠાતા તો નવલરામ જ છે. એમના પછી અવલોકનનું સાહિત્ય તો લગભગ બંધ પડ્યું છે. હાલના સમયમાં આવા અવલોકનકારો હોય તો નવલકથા અને બીજું જે હલકું સાહિત્ય ઢગલાબંધ બજારમાં જોવામાં આવે છે તેમાંથી કયાને તિલાંજલી આપવી અને કયું સ્વીકારવું, તે માટે તેઓ માર્ગદર્શક થઇ પડે. આવા અવલોકનોથી કચરો દબાઇ રહે છે અને ખરાં મોતી તરી આવે છે.

(क) મનઃસુખરામનાં લખાણો સારાં છે, પરંતુ પારસીઓ એની સંસ્કૃતમય શૈલીને લીધે તે તરફ ઝાંખી નજર પણ નાખતા નથી. હિંદુભાઇઓમાં બધાજ સંસ્કૃત જાણતા નથી, એટલે ગુજરાતી હિંદુઓના મોટા ભાગને, વિશેષ કરીને સ્ત્રીઓને તો અરુચિકર જ હશે એમ મારૂં માનવુ છે.

(ख) મણિલાલ નભુભાઇના જેવી જુસ્સાભરી તર્કસિદ્ધિ શૈલી બહુજ થોડામાં જોવામાં આવે છે.

(ग) તર્કસિદ્ધિ શૈલીમા સ્વર્ગસ્થ મણિલાલ પછી હમણાં રા. અતિસુખશંકર કમળાશંકરને મૂકી શકાય. એમનું 'નિવૃત્તિ વિનોદ' વાજબી રીતે પ્રશંસા પામ્યું છે.

(च) પ્રો. આનંદશંકર ધ્રુવની શૈલી મધુર અને ભાષા ગંભીર અને બહુધા સરળ છે.

૨ નવલકથાનું સાહિત્ય:–

આ સાહિત્ય હમણાં ઠીક ખેડાયું છે. નવલકથાકારોમાં સ્વર્ગસ્થ ગોવર્ધનરામ અને રા. કનૈયાલાલ મુનશી પ્રથમ પદ ભોગવે છે. વર્તમાન પત્રોમા પણ નવલકથાને સ્થાન મળ્યુ છે. નવલકથાઓ બહુધા અંગ્રેજી કે બંગાળીમાંથી ભાષાન્તરો કે અનુવાદો જ હોય છે. સરસ્વતી ચંદ્રમા જેમ સ્વ. ગોવર્ધનરામે, ઉષામા જેમ રા. નાનાલાલે, અને રા. કનૈયાલાલ મુનશીએ એમની કથાઓમાં નૂતન સૃષ્ટિઓ પેદા કરી છે તેવી સ્વતંત્ર સ્વરૂપની નવલકથાઓ દૃષ્ટિગોચર થતી નથી. હાલની નવલકથાઓમા નૂતન સૃષ્ટિઓની ન્યુનતા છે. તે બહુધા પાશ્ચાત્ય દેશોની રહેણીકરણીને અનુસરતી, અનુવાદ રૂપે જ હોય છે.

સ્વર્ગસ્થ મહીપતરામની 'સિદ્ધરાજ જેસંગ' અને 'વનરાજ ચાવડો' તેમજ રા. બ. હરગોવિંદદાસ દ્વારકાંદાસ કાંટાવાળાની 'બે બહેનો' અને 'અંધેર નગરીનું ગર્ધવસેન' જેવી સાધારણ લોકભોગ્ય નવલકથાનું સાહિત્ય તો ધીમે ધીમે નાશ પામતું જાય છે. હાલ બજારમાં હલકા પ્રકારની નવલકથાઓ ઉનાળાની માખીઓની પેઠે ઢગલાબંધ માલમ પડે છે,

અને તેનુ વેચાણ બહુ થાય છે આવી રીતે લોકના આચારવિચાર બગડે તેમા નવાઈ નથી આનો એકજ ઇલાજ મે ઉપર સૂચવ્યો છે તે છે નવલરામ જેવા ઉત્તમ પ્રતિના અવલોકનાર હોય તો આવા હલકા પ્રકારના સાહિત્ય તરફ જે જનસમાજનો પ્રેમ અત્યાર પુષ્કળ છે, તે ખરી દિશામા વાળી શકાય

પારસી ગદ્ય સાહિત્ય

પારસીઓએ આ સાહિત્યના અગમા સારો પ્રવેશ કર્યો છે તેમણે પણ ભાષાતરો તેમજ પારસી સસારને અનુસરતા અનુવાદો જ કરેલા છે આ પ્રસગે પારસીઓની ભાષા અને તેમના સાહિત્ય વિષે બે બોલ બોલના અસ્થાને નહિ ગણાશે પારસીઓ ગુજરાતમાં આવી વસ્યાને લગભગ એક હજાર અને બસે વરસ થયા છે અને પોતાના સાહસ, હિમત, અને ઉદ્યોગ વગેરે ગુણોને લીધે આ દેશના સુધારા વધારામા અગ્ર ભાગ લઇ હિંદુસ્થાનની અનેક સેવા બજાવી છે પરતુ આ બાબત બેહ સાથે કબુલ કરવી પડશે કે તેઓએ ભાષાશુદ્ધિમા જોઇએ તેવો સુધારો કર્યો નથી આમા કેટલીક સ્વાભાવિક મુશ્કેલીઓ છે, તે આપની સમક્ષ ટુકામા રજુ કરીશ

પ્રથમ પારસીઓ ગુજરાતમા ગામડાઓમા ખેતી અને નાના વેપારના ઉદ્યોગમા પડેલા હોવાથી સ્વાભાવિક રીતે હિંદુઓના નીચના વર્ગોના સમાગમમા આવ્યા, અને અશિક્ષિત વર્ગોમા બોલાતી ભાષા પારસીઓએ ગ્રહણ કરી આજે પણ ગુજરાતી ભાષામા ઝાઝો ભેદ જોવામા આવતો નથી નામદાર અગ્રેજ સરકારનો અમલ શરૂ થતા પારસીઓએ ફારસી કવિતાઓના શિરોમણિ ફીરદૂસીના શાહનામામાથી પોતાના પૂર્વજોની કીર્તિનાં ગાન ગુજરાતીમા કરવા માડયા, સ્વાભાવિક રીતે ફારસી ભાષાના શબ્દોનો છૂટથી એ લેખકોએ ઉપયોગ કર્યો, અને ગુજરાતી બોલી તો વશપરપરાથી ચાલતી આવેલી તેજ રહી. ગુજરાતી ભાષામા પારસીઓએ જે આ અનિષ્ટ પરિણામ આણ્યુ છે, તે અનિવાર્ય સજોગોને લીધે જ છે પારસીઓમા વાચનનો શોખ સારો હોવાને લીધે આ જાતના સાહિત્યને ઉત્તેજન મળ્યુ આજે પણ પારસી ઘરોમા બોલાતી ભાષા બહુધા અશુદ્ધ જ હોય છે નિશાળે ભણતા પારસી છોકરા જેટલા કલાક વર્ગમા ભણે છે, તેટલો વખત જ તેમના પર શુદ્ધ ભાષાના સસ્કાર પડે છે, અને પાછાં ઘેર જાય છે કે તરત તે સસ્કાર ભુસાઇ જાય છે,

આધુનિક સમયમા વર્તમાનપત્રો, ભાષાશુદ્ધિ અને સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિના મબળ કારણ છે, પરતુ દૈનિક વર્તમાનપત્રોની પહેલ પણ પારસીઓએ જ કરી અને આ ધધો સાધારણ કેળવણી પામેલા પારસીઓએ સ્વીકાર્યો તેઓએ પોતાના લેખોમા પોતાની ઘર ગથ્થુ ભાષાનો જ ઉપયોગ કર્યો તેની સાથે પારસીઓનો વાચનનો શોખ તૃપ્ત કરવાના હેતુથી અગ્રેજી પરથી ઘણી વાતાઓ, નવલકથાઓ, અને બીજુ સાહિત્ય ઉદ્ભવ્યુ તે પણ પારસી ગુજરાતીમા જ થયુ

હિંદુભાઇઓના મૂળ ગ્રથો, ધર્મના પુસ્તકો સસ્કૃતમ લખાએલા હોવાથી તેનાં ભાષાન્તરો ગુજરાતી સાક્ષરોએ કરેલા છે, અને ઘરમા નાનપણથીજ શુદ્ધ ગુજરાતીના સસ્કાર હિંદુ બાળકો ઉપર પડે છે, એટલુજ નહિ પણ નાનપણથીજ શુદ્ધ ગુજરાતીમા લખાએલા ગ્રથો વાચવાની તેમને ટેવ પડે છે તેવીજ રીતે ધર્મના અને બીજા વિષયો ઉપરના આખ્યાનો

શુદ્ધ ગુજરાતીમાંજ તેમના કાન પર પડે છે. આજે હિંદુ સ્ત્રીઓ ને કુમારિકાઓ મળસ્કામાં નરસિંહ મહેતાના પ્રભાતીઆં ગાય છે, તે તેમને મન રમત અને રમુજ થઈ પડી છે. તેમજ સીમંત વખતે પ્રેમાનંદનુ મામેરૂં હોંસથી ગવાય છે. ચૈત્ર મહીનામાં પ્રેમાનંદનું ઓખાહરણ ગવાય છે. આ સઘળાંમાં કાંઇક ધાર્મિક વૃત્તિનો અંશ ભળેલો હોય છે, એટલે તેના સંસ્કાર ઉછરતાં બાળકો પર સચોટ પડે છે. પારસીઓની સ્થિતિ એથી ઉલટીજ છે. અમારાં ધર્મપુસ્તકો ગુજરાતીમાં લખાએલાં નથી તેમજ અમારા ધર્મગુરુઓ જેમ એક બ્રાહ્મણ શુદ્ધ ગુજરાતીમાં પોતાના વિચારો દર્શાવી શકે છે, તેમ તેઓ કરી શકતા નથી.

જાણીતા પારસી કવિ મિ. ખબરદાર એક ઠેકાણે લખે છે કે ‘ મુંબઈમાં હિંદુ વિદ્વાનોને હાથે લખાતાં બે ચાર રોજીંદા વર્તમાનપત્રો ચાલુ થાય અને શુદ્ધ પણ સાદી ગુજરાતીમાં તેમના લેખો લખાય તો પારસી ગુજરાતીનો જે અનિષ્ટ વર્ગ પડ્યો છે તે ધીરે ધીરે નિર્બળ થતો જશે, અને કાળક્રમે મિષ્ટતા અને પ્રૌઢતાના તમામ અંશ ધારણ કરતી એકજ શુદ્ધ અને સુંદર ગુજરાતી ભાષા ઝળકી રહેશે, અને હિંદુઓ અને પારસીઓ એ એકજ અમૃતઝરામાંથી પાન કરી કરાવીને કૃતાર્થ થશે.’

આજની સ્થિતિ.

આગળ પારસીઓ જે ગુજરાતી લખતા હતા, અને આજે જે લખે છે, તેમાં ઘણો ફેર પડ્યો છે. ઇ૦ સ૦ ૧૮૧૨ માં ગુજરાતીમાં બલકે કોઇપણ દેશી ભાષામાં પહેલ વહેલું છાપખાનું મુંબઇમાં કાઢનાર ફરદુનજી મર્ઝબાન હતા. તેમાં પ્રથમ તો ફક્ત ચોપડીઓજ છપાતી હતી. તેમણે ઈ. સ. ૧૮૧૪ માં સંવત ૧૮૭૧ ની સાલનું ગુજરાતી પંચાંગ કાઢ્યું, તેની કિંમત રૂ. ૨-૦-૦ હતી. આજે તેવાં પંચાંગ બે આને વેચાય છે. સને ૧૮૧૮ માં એક અંગ્રેજી મિશનરીએ બંગાળી છાપું પ્રકટ કરવું શરૂ કર્યું, અને ૧૮૨૨ મા ફરદુનજીએ અઠવાડિક ‘ મુંબઈ સમાચાર ’ પહેલવહેલું કાઢ્યું. તે વખતે પારસીઓ જે ભાષા વાપરતા હતા તેની અને આજની ભાષા વચ્ચે મુકાબલો કર્યાથી આપણને સહેજ સમજાશે કે હમણા પારસીઓ ભાષાશુદ્ધિ, વાક્યરચના તથા વ્યાકરણને માટે ઘણી કાળજી રાખે છે. તારીખ ૮ મી જુલાઇ ૧૮૨૨ ને રોજ ‘ મુંબઇ સમાચાર ’ માં એક લખાણ છે, તે અહીઆ આપની સમક્ષ વાંચી સંભળાવીશઃ—

“ શરવે ગુજરાતી વાંચનારા શેઠ લોકોની શેવામાં શેવક ફરેદુનજી મોબેદ મરજમાનજી અરજ અને જાહેર અને જાણીતું કરે છે જે એ શેવકે ગુજરાતી ભાષા મધે એક અઠવાડીઆનું (નીઉજ પેપર) એટલે અઠવાડીઆંનાં શમાચાર છાપવા ડેડવેઉ છે તે તારીખ ૧ લી આવતા જુલાઇ મહીનાંની, શંવત ૧૭૭૮ નાં આખાડ શુદી ૧૨ ને શોમવારને દંનથી પહેલું શ્રી મુમબઇના શમાચારનું પતર પરેશ મધેથી એટલે જે છાપાનાં ઇઅંતર મધેથી બાહેર પડશે.

* * * * *

“ અને તેહવાર પછે ચોખુંણુ પરથવીના દેશાવરોનાં શમાચારો તથા શઘેશાવો તથા હોણીઓ જે કાંઈ અંગરેજ બાહદોરની વેલાએતની તથા શ્રી હીનદોશતાંનનાં દેશો જેહવા કે કલકતું તથા મધરાજ તથા શેલાન તથા મુમબઇનાં અંગરેજી શમાચાર મધે છપાએલું હશે તે મધેથી જે કાઇ આપણાં લોકોને કામ એવી તેહવી વારતાવો હશે તે ગુજરાતી ભાષામો છપાશે. અને વલી તે શાથે શારા ચાલચલણની અને શુધે મારગે ચાલવાની લોકોનુ મનપતી

જે તેહવી શારી મહાભાગ્ત શીખામણો જે કાંઇ વીદીઆવાન પડીત લોકોની કાગશી તથા અગરેજી પુશતકોમા કેહવી છે તે તથા મોહોટા વાહાણોને લામા દેશાવરોથી આવવા તથા જાવાની ખબર તથા અગરેજ બાહાદોરનાં ગવર્નરો અને તાબેના અગરેજ અમલદારો તથા કાગકુનો તથા લશકરી કમેનદરો તથા બીજા મોટા આદમીઓ શ્રી મુમબઈ મધે આવશે તથા શ્રી મુમબઈથી હરેક દેશાવર જાશે તેહની ખબર તથા તે લોકોના મરણના શધેશાવો તથા જે કાઇ દેશાવરથી આડતીઆવો તથા શ્રી (મુમબઈના શમાચાર) પતરનાં લેનારાવો જે કાંઇ દેશાવરોના શધેશાવો તથા વરતમાનો ગુજરાતી મધે લખશે તે મોંથી જે કાંઈ છાપના જોગ હશે તે તથા જે કાંઈ નવી નવાઇ તથા અચરત ભરેલી તથા બોદ ભરેલી વારતાઓ તથા દોહેરા, ચોપાઇ તથા કવેતો જે કાઇ પુશતકોમો કવેનરોના લખેલા હશે તે તથા જે કાંઈ કોઇ કવેશર નવા ગુજરાતીમો બનાવીને મોકલશે તે મધેથી જે કાંઈ છાપવા જોગ હશે તે તથા મન વેહેવારની ચુટી કાડેલી વારતાવો તથા ગનેઆંન ભરેલી વારતાવો તથા વીદીઆનુ અભુનાણુ તથા ઘણીખરી અગત કરીને વેપારીઓને કામ લાગે તેહવી વણજ વેપારની બાબતો તથા બજારની જીનસોનો ચાલતો ભાવ અને એ વગેરે બીજી કેટલીએક બાબતો એ શ્રી મુમબઇના શમાચાર મધે છપાએઆ કરશે તે શરવેનુ માન છપાએઆથી જણાશે અને વલી કોઇ વેલા અગરેજી તથા ફારશી તથા અરબી ભાખા મધે પણ કાઇ થોડું એક છાપવા જોગ હશે તે પણ છાપશે ”

૧૮૩૨ માં આ અઠવાડિક પત્રને દૈનિકમા ફેરવી નાખ્યુ હતું, અને તે આજે પણ હયાત છે

આજના દૈનિક વર્તમાનપત્રો અને ચોપાનીઆઓની ભાષા જોશો તો તેને ઘણું ખરું શુદ્ધ અને સસ્કારી કરવાને ઘણા પ્રયત્નો થયા છે અને થાય છે આજ પ્રમાણે સતત પ્રયત્ન ચાલુ રહેશે તો આપણને આશા રહે છે કે ભવિષ્યમાં સર્વ ગુજરાતીઓ–હિંદુ અને પારસીઓ–એકજ શિષ્ટ ગુજરાતી ભાષા વાપરતા થશે

૩ સવાદનુ સાહિત્ય.

(અ) સ્વાપીના કેટલાક સવાદો છે, પરતુ તેમાં નૂતન સૃષ્ટિઓનો અભાવ જોવામા આવે છે

(બ) બીજુ લેન્ડોરના કાલ્પનિક સવાદોનું ભાષાન્તર છે એથી ગુજરાતી સાહિત્યમાં સારો ઉમેરો થયો છે એમ કહી શકાય, પરતુ આ પ્રકારનુ સાહિત્ય વધુ ખેડાવાની જરૂર છે

૪ જીવનચરિતનું સાહિત્ય

આ વિભાગ પરત્વે બહુ પ્રયાસોની જરૂર છે આપણા દેશના મહા પુરુષોના જીવન ચરિત લખાય અને વચાય તો ઉછરતી ઓલાદ ઉપર બહુ સારી અસર થાય જેમ મોરલીએ ગ્લેડસ્ટનનુ જીવનવૃત્તાંત લખ્યુ છે તેમજ બોસવેલે ડા જોનસનનુ લખ્યુ છે એ ઢબ અને શૈલીએ સ્વતત્ર રીતે લખાયલુ ગુજરાતીમા એક પણ જીવનચરિત નથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાયટિ અને સસ્તુ સાહિત્યવર્ધક મડળ પણ આ બાબત માટે વિનતિ કરી શકાય.

૫ બાળ સાહિત્ય

નાના બાળકો વાંચી અને સમજી શકે એવા નાના જીવનચરિત્રો, ટુકી બોધદાયક વાર્તાઓ, કવિતાઓ વગેરેને માટે આજકાલ ઠીક પ્રયત્નો થાય છે, છતા એ સાહિત્યમા વધુ વિસ્તારની જરૂર છે પુસ્તકો સચિત્ર પણ હોવાં જોઇએ. જેથી વાંચનાર રસ પડે

૬ શિક્ષણનું સાહિત્ય.

આ ક્ષેત્રમાં રા. સા. મહીપતરામ, રા. બ. કાંટાવાળા, રા. બ. કમળાશંકર અને કાન્તના સુંદર પ્રયત્નો થાય છે. કાન્તનો ' શિક્ષણનો ઇતિહાસ ' અત્યારે મળતો જ નથી. તેની નવી આવૃત્તિ થાય એ ઈચ્છવાજોગ છે. પરંતુ એકંદર સ્થિતિ શોચનીય જ છે. હમણાં કેળવણી ખાતા તરફથી એક પુસ્તક લખવાનો પ્રયત્ન થાય છે.

ગદ્યપદ્ય–નાટ્ય સાહિત્ય.

પ્રેમાનંદના નાટકો પછી ઘણે સમયે આ ક્ષેત્ર ખેડવામાં નામીચા પુરુષોએ ભાગ લીધેલો છે. દી. બા. રણછોડભાઈ ઉદયરામ, નર્મદાશંકર, નવલરામ, મણિલાલ અને દલપતરામ–આ ગુજરાતના દીપકોએ સારાં નાટકો રચ્યાં છે. સઘળાં નાટકો ભજવી બતાવાય એવાંજ જોઇએ; પરંતુ ઉપલા સાક્ષરોનાં ઘણાં ખરા નાટકો હાલ માત્ર સાહિત્યની દૃષ્ટિથીજ વંચાય છે.

મહાકવિ પ્રેમાનંદના ત્રણ નાટકો વિષે અત્રે કંઈક હું બોલીશ. એ નાટકો ખુદ પ્રેમાનંદનાજ છે કે બીજા કોઇનાં એ વિષે હિંદુ સાક્ષરોમાં મતભેદ છે. ભવિષ્યની પ્રજા કેટલાક લાંબા સમય પછી એ પ્રેમાનંદનાં નથી એમ કદાચ સાબીત કરે તો હાલના સાક્ષરોની સમજશક્તિને માટે ઉંચું મત તો તેઓ નહિજ બાંધે. ઇંગ્લાંડમાં એક વાર એવોજ બનાવ બન્યો હતો તે હું કહી સંભળાવીશ. અઢારમા સૈકાને અંતે એક આયર્લાંડ નામના યુવકે શેક્સપીઆરના વખતના જુના કાગળો મેળવ્યા, તેવીજ શાહી પણ તૈયાર કરી. તેમા કેટલાંક નાટકો, પ્રેમ પત્રો, નાનાં પદો, (Sounets) વગેરે લખ્યાં, અને જાહેર કર્યું કે શેક્સપીઅરનાં આ બીજાં લખાણો મને હાથ લાગ્યાં છે. આ શોધથી આખું ઇંગ્લાંડ ખળભળી રહ્યું. તે સમયના નામીચા સાક્ષરોએ અભિપ્રાયો દર્શાવ્યા કે શેક્સપીઅર સિવાય બીજો કોઈ એવું લખેજ નહિ; તે શેક્સપીઅરની જ કલમથી લખાયલાં હોવાં જોઇએ. એ લખાણો છપાયાં, અને બહુ મોઘા મૂલ્યે વેચાયાં. નાટયભૂમિ ઉપર પણ નાટકો ભજવાયાં. આખરે આયર્લાંડનું ભોપાળું માલમ પડી ગયું અને જે જે સાક્ષરોએ એને માટે અભિપ્રાયો આપ્યા હતા, તેમણે અને બીજાઓએ એ ઠગારાનો નાશ કરવાને બનતું કર્યું.

પ્રેમાનંદનાં નાટકોનો નિર્ણય કરવાને નિષ્પક્ષપાત ત્રણ કે ચાર સાક્ષરોની એક કમિટી નિમાય, વિરુદ્ધ અને તરફેણના બંને પક્ષને જે કહેવું હોય તે તેઓ સાંભળે અને એક અનુમાન પર આવે એ ઇચ્છવાયોગ્ય છે.

પારસીઓમાં કેખુશરૂ અને બમનજી કાબ્રાજી જોવામાં આવે છે, પરંતુ તેમનાં નાટકો પારસી સંસારને અનુસરતા હોવાથી આજે તે બહુ લોકમાન્ય નથી.

આધુનિક પ્રયત્નો

હમણાં રા. બ. રમણભાઇ અને કવિ નાનાલાલે સારા પ્રયત્નો કીધા છે. હાલમાં લખાતાં નાટકો કેટલાક અપવાદો સિવાય લોકની અધમ વૃત્તિને પોષે એવાં હોય છે, ઘણી ખરી નાટક કંપનીઓ પણ એટલી જ દોષિત છે. સારા લેખકોએ કચરાને ખસેડી શકાય એવાં નાટકો લખવાં જોઇએ. તેમ થશે તોજ આપણી રંગભૂમિને આજની અધોગતિમાંથી બચાવી શકાશે.

ગુજરાતી ભાષાનું વ્યાકરણ.

વ્યાકરણ વગર કોઇ પણ ભાષાનો બરાબર અભ્યાસ થઇ શકે નહિ ગુજરાતીમા એ સંપૂર્ણ વ્યાકરણ બનાવવાને માટે અત્યાર સુધીમા જે જે પ્રયત્નો થયા હતા તે બધા ઓછા જ હતા હમણા આપણને જાણીને સંતોષ ઉપજ્યો છે કે રા બ કમળાશંકરે ભગીરથ પ્રયત્ન કરીને કેન્દ્રાનુસાર રીતિએ વ્યાકરણની એક હારમાળા કાઢી છે એમનો પ્રયત્ન સફળ થયો છે અને એમણે ગુજરાતી સાહિત્યની એક મહત્વની સેવા બજાવી છે

જોડણી.

ગુજરાતી જોડણીનો મહાભારત પ્રશ્ન હજી સંતોષકારક રીતે ઉકેલાયો નથી આજે જુદા જુદા પુસ્તકોમા જોડણીના જુદા જુદા પ્રકાર દૃષ્ટિએ પડે છે લખનારાઓની જોડણી ભિન્ન ભિન્ન છે એટલુ જ નહિ, પણ એકજ પુસ્તકમા એકજ શબ્દની જોડણી જુદી જુદી હોય છે પરિણામ એ આવ્યુ છે કે શાળાઓમા ભણતા વિદ્યાર્થીઓ ગુચવાય છે, અને તેમના મનથી જોડણી એક ઉખાણુ થઇ પડયુ છે આને માટે સરકારી કેળવણી ખાતાએ ચોક્કસ નિયમો ઘડયા છે, અને તે નિયમાનુસાર શાળાઓમા અને કોલેજોમા ચાલતા પાઠ્ય પુસ્તકો લખાય છે આ નિયમોમા મતભેદને માટે ઝાઝો અવકાશ નથી તેથી ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટિ કે ગુ સાહિત્ય પરિષદ જોડણીના ચોક્કસ નિયમો ઘડી કાઢે ત્યા સુધી ખાતાએ ઘડેલા નિયમો સામાન્ય રીતે સર્વ માન્ય રાખી જાહેર લખનારાઓ અને ગ્રંથકારો લખે તો હાલ જે અરાજકતા જોવામા આવે છે તે દૂર થાય

વિરામચિહ્નો.

જેવી રીતે જોડણીમા અરાજકતા છે તેવી રીતે થોડે કે ઘણે અંશે વિરામચિહ્નોમા પણ ભિન્નતા જોવામા આવે છે આરંભના અભ્યાસકોએ પાળવાના નિયમો પણ કેટલાક લેખકો પાળતા નથી એ શોચનીય છે આ બાબતમા પણ મતભેદ દૂર થવાની જરૂર છે

શબ્દ કોષ.

કવિવર નર્મદાશંકરે કોષ રચ્યા પછી એના ધોરણ પર એક પણ સારો કોષ રચાયો નથી અત્યારે (Standard) સત્તાસમાન લેખાતો એક કોષ નથી આજથી વીસેક વર્ષ ઉપર એક Standard કોષ રચવાનો પ્રયત્ન થયો હતો, પણ તે નિષ્ફળ ઉતર્યો હતો

ગુ વ સોસાઇટિએ આને માટે પ્રયત્ન આદર્યો છે તે જ્યારે પુરો થશે એ તો ભવિષ્યવેત્તાજ કહી શકે આ કોષ પણ સાહિત્યના અભ્યાસીઓને મદદગાર થઇ પડે એવો લાગતો નથી વિદ્યાર્થીઓને માટે તે ચાલે એવો છે

શુ કરવુ ?

અગ્રેજી (International) ડિક્શનરી કોષની પ્રસ્તાવના વાચવાથી માલમ પડે છે કે એ પાછળ લાખો રૂપિયા ખર્ચાયા છે, અને સેંકડો ખરેખરા વિદ્વાનોની તેમા મદદ લીધી છે કોઇક એવાજ ધોરણે આ કામ હાથમા લેવામા આવે તો કામ પાર પડે, અને ગુજરાતી સાહિત્યમા જે મોટી ન્યુનતા છે તે પુરી પડે

વિશ્વકોષ.

આ બાબતમા પારસીઓએ રચેલા 'જ્ઞાન ચક્ર' સિવાય બીજો પ્રયાસ થયા નથી

તત્ત્વોના સંવાદમય વ્યપારથી ધર્મનો ઉદ્ભવ થાય છે. નીરોગી દૃઢ શરીર એ તત્ત્વોમાં અગ્રગણ્ય છે એમ કાલિદાસ કહે છે. તપશ્ચર્યાથી શરીરનું દમન કરવું એ પણ શરીરનો એક વિહિત ઉપયોગ છે, પરંતુ તે તપશ્ચર્યા પણ એવી ન હોવી જોઇએ અને એવે પ્રકારે ન કરાવી જોઇએ કે શુભ પ્રયત્નનું અંતિમ પરિણામ બળવૃદ્ધિને બદલે બળના હ્રાસમાં આવે. અર્થાત્ ધર્મની અને ધર્મદ્વારા સુખની સંપત્તિની અને જયની સિદ્ધિ કરવા ઇચ્છનાર સર્વને કાલિદાસનો સ્પષ્ટ ઉપદેશ છે કે તેમણે શરીરની બાબતમાં પ્રમાદી થવું નહિ.

શરીર વિષે ભર્તૃહરિ.

રાજર્ષિના પદને પામેલા અન્ય કવિ પણ કાલિદાસના વચનનું સમર્થન કરે છે. **वैराग्यशतक**ના એક અતિ સુંદર અને હૃદયદ્રાવક શ્લોકમાં ભર્તૃહરિ કહે છેઃ—

> मातर्मेदिनि तात मारुत सखे तेजः सुबन्धो जल–
> भ्रातर्व्योम निबद्ध एव भवतामेष प्रणामाञ्जलिः ।
> युष्मत्सङ्गवशोपजातसुकृतोद्रेकस्फुरन्निर्मल–
> ज्ञानापास्तसमस्तमोहमहिमा लीये परब्रह्मणि ॥

(માતારૂપ હે પૃથ્વી ! પિતારૂપ હે વાયુ ! મિત્રરૂપ હે તેજ ! સદ્બંધુરૂપ હે જલ ! ભ્રાતરૂપ હે આકાશ ! તમારા સમાગમના પ્રભાવથી હું પુણ્ય કર્મ કરી શક્યો અને પુણ્ય સંચય જ્યારે મોટા પ્રમાણને પામ્યો ત્યારે મારા અંતઃકરણમાં નિર્મળ તત્ત્વજ્ઞાનનું સ્ફુરણ થયું અને મારો સમગ્ર મોહ દૂર થઈ ગયો. આવી સ્થિતિમાં હું પરમાત્મપદમાં લીન થવાની તૈયારીમાં છું, અને તમને છેલ્લા પ્રણામરૂપે આ હાથ જોડું છું.)

સંસ્કૃત સાહિત્યમાં—આગળ વધીને કહીએ તો સર્વ ભાષાઓના સાહિત્યમાં—આ શ્લોક એક વિરલ રત્નરૂપ છે. 'ગરજ સરી અને વૈદ વેરી' એ દૃષ્ટિનો અંગીકાર ભર્તૃહરિ કરતા નથી પણ અતિ કોમલ વાણીથી કહે છે કે—ઉપકાર કરનાર વ્યક્તિનું કદાપિ વિસ્મરણ કરવું જોઇએ નહિ, પરંતુ મારો તો હવે એવી સ્થિતિમાં પ્રવેશ થાય છે કે જેમાં સ્મરણ કરનાર સાધન જે ચિત્ત તેનો જ લોપ થનાર છે તો તે લોપ થયા પૂર્વે, હે પરોપકારી પંચતત્ત્વો ! હું આપને છેલ્લા પ્રણામ કરી લઉં છું. અર્ચનીય સદ્ગત વ્યક્તિની કેટલીક વસ્તુઓ પૂજ્યભાવથી સ્મારકરૂપે સંબંધી સર્જનો સાચવી રાખે છે, અને નિસરણીવડે ઉચ્ચ ભૂમિકા ઉપર તે જ પ્રમાણે શરીરના સાહાય્યથી મહા પુણ્યસંપત્તિ કમાયલા રાજર્ષિ કવિને શરીર તત્ત્વોપ્રતિ તિરસ્કારભાવ સ્ફુરતાં વંધભાવ સ્ફુરે એ યોગ્ય જ છે.

શરીર વિષે રસાયનશાસ્ત્ર.

પરંતુ શરીરના મહામહિમાનું ભાન તો રસાયનશાસ્ત્ર, જે આયુર્વેદની અંતરંગ શાખા છે, તેથી થાય છે. રસાયન તંત્રનો હેતુ મનુષ્ય શરીરમાંથી કાંકરી ન ખરે એવું તેને દૃઢ કરવાનો છે, પરંતુ એવી શરીરની સ્થિરતા પણ કયા અંતિમ પ્રયોજન માટે છે તેનો એ શાસ્ત્રના પ્રવર્તકોએ પક્વ વિચાર કર્યો છે. શરીરની સુદૃઢતા સંસારના ક્ષણિક ભોગો ભોગવવા માટે નથી. દશ હજાર રૂપિયાની મોટરમાં બેસવું, એક લાખ રૂપિયાનો ચેક લખવાની

શક્તિ હોવી, સોનાની થાળીમાં જમવા સન્મી સંપત્તિ હોવી ઇત્યાદિ વૈભવનો ખ્યાલ કરી રસાયનશાસ્ત્રના પ્રવર્તકોએ પોતાના પ્રયોગો પ્રસિદ્ધિમા મુક્યા નથી, પરંતુ તેમનો આશય અતિ ઉચ્ચ અને પવિત્ર હતો

नहि देहेन कथंचिद् व्याधि जरामरणदुःखविधुरेण ।
क्षणभङ्गुरेण सूक्ष्म तद् ब्रह्मोपासितु शक्यम् ॥

× × × ×

आयतन विद्यानां मूल धर्मार्थ काममोक्षणाम् ।
श्रेय पर किमन्यच्छरीरमजरामरं विहायैकम् ॥

× × × ×

यज्जरया जर्जरित कासश्वासादि दु खविवशा च ।
योग्य तन्न समाधौ प्रतिहतबुद्धीन्द्रिय प्रसरम् ॥

× × × ×

अस्मिन्नेव शरीरे येषा परमात्मनो न सवेदः ।
देहत्यागादूर्ध्वं त तद् ब्रह्म दूरतरम् ॥

× × × ×

तस्माज्जीवन्मुक्तिसमीहमानेन योगिनो प्रथमम् ।
दिव्या तनुर्विधेया हरगौरी सृष्टिसयोगात् ॥ रसरत्नसमुच्चयः ॥

(વ્યાધી વૃદ્ધાવસ્થા અને મરણના દુખથી પીડાતા ક્ષણભંગુર દેહથી બ્રહ્મોપાસના સિદ્ધ થતી નથી એક અજર અને અમર શરીર વિના વિદ્યાઓનુ મંદિર શુ હોઇ શકે? ધર્મ, અર્થ, કામ, મોક્ષ એ ચાર પુરુષાર્થનુ મૂળ શુ હોઇ શકે? અરે! પરમ કલ્યાણકર સાધન શુ હોઈ શકે? પરંતુ વૃદ્ધાવસ્થાથી જીર્ણ થઇ ગએલુ, ખાંસી દમ આદિ દુખને વશ થઈ રહેલુ, અને બુદ્ધિ તથા ઇંદ્રિયની કુંઠિત ગતિવાળુ શરીર સમાધિને માટે યોગ્ય નથી આ જે શરીર। જેમને પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર થતો નથી તેમનો દેહ પડતા તો પરમાત્મા ઉલટા તેમનાથી વિશેષ દૂર થઇ જાય છે માટે જીવન્મુક્તિ ઇચ્છનાર યોગીએ પ્રથમ શિવ તત્ત્વ અને પાર્વતીતત્ત્વના સંયોગથી શરીરને દિવ્ય બનાવવું જોઇએ) સંક્ષેપમા રસાયન પ્રવર્તક મહાત્માઓનો સિદ્ધાન્ત છે કે શરીર બ્રહ્મજ્ઞાન માટે છે, જે મનુષ્ય શરીરને શુદ્ધ રાખી પુણ્ય સંચય કરે છે તે પોતાનો ભવ પ્રવાસ ટુંકાવે છે, કારણકે તેને માતાના ગર્ભમા શયન કરવાના પ્રસગ ઓછા આવે છે, અને જે નિરવ સાધક હરગૌરીતત્ત્વના પ્રભાવથી પોતાની કાયાને દિવ્ય બનાવે છે તે તો તેજ જન્મમા બ્રહ્મનો સાક્ષાત્કાર કરવા ભાગ્યશાળી થાય છે, સારાશ કે શુદ્ધ વેદાન્ત શરીરનો તિરસ્કાર કરતું નથી શરીર તુચ્છ છે, મિથ્યા છે એમ કહેવાનો એનો આશય એવો નથી કે શરીર વિના ધર્મ સિદ્ધ થઇ શકે છે, પરંતુ એવો છે કે શરીરપાસે કામ લઈ કૃતાર્થ થયા પછી મનુષ્યને શરીરનુ પ્રયોજન રહેતું નથી શરીર એ જ ભવસાગરને તરવાનુ સાધન છે, તેથી એ સાધનને સુસ્થિત રાખવું એ જીવનું કર્તવ્ય છે

जन्तूनां नरजन्मदुर्लभमिदं એ શંકરભગવાનનું વચન જેટલું યથાર્થ છે તેટલું જ યથાર્થ બીજું વચન છે કે—

महता पुण्यपण्येन क्रीतेयं कायनौस्त्वया ।
पारं दुःखोदधेर्गन्तुं तर यावन्न भिद्यते ॥

(પુણ્યરૂપી મોટું મૂલ્ય આપીને હે જીવ ! તેં આ શરીરરૂપ વહાણ દુઃખસમુદ્રનો પાર પામવા ખરીદું છે. એ વહાણ ભાંગી જાય તે પહેલાં સમુદ્ર તરી જા.)

જીવન્મુક્તો પણ આત્મજ્ઞાનની સિદ્ધિ થયા પછી શરીરને એકદમ ફેંકી ન દેતાં પરોપકારના સાધનરૂપે તેનો આદર કરે છે, એટલું જ નહિ પણ **ગીતા**માં સ્પષ્ટ કહ્યું છે કે મોટા મોટા પ્રસંગોએ ધર્મ સંસ્થાપન કરવા અર્થે સાક્ષાત્ નિત્યમુક્ત પરમેશ્વર પણ લીલાદેહનો આશ્રય કરે છે. કવિહૃદયે આ સત્યને એક અતિ રમણીય સુભાષિતનું રૂપ આપ્યું છે.

परोपकृतिकैवल्ये तोलयित्वा जनार्दनः ॥
गुर्वीमुपकृतिं मत्वा ह्यवतान् दशाग्रहीत् ॥

(પરોપકાર અને મોક્ષને ભગવાને તોળી જોયા તો પરોપકારનું વજન તેમને વિશેષ માલમ પડ્યું તેથી તેમણે દશ અવતાર ગ્રહણ કર્યા)

શરીર અને ત્રિદોષ.

શરીરનો મહિમા સ્પષ્ટ કરવા માટે આટલું કથન બસ છે. હવે શરીર વિકારવાળું થઈ રોગની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થાય છે એ વિચારવાનું, અને તદંગે આયુર્વેદનું એક મહાસત્ય શોધી કાઢવાનું બાકી રહે છે. આયુર્વેદનો સિદ્ધાંત છે કે પિત્ત, કફ અને વાત એ નામના ત્રણ દોષો છે. એ તત્વો જ્યાંસુધી નિયમિત પ્રવૃત્તિ કરે છે ત્યાંસુધી શરીરમાં રોગ થવા પામતો નથી, પરંતુ જ્યારે તે અસ્તવ્યસ્ત થાય છે, અર્થાત્ જ્યારે તેવું પ્રમાણ ન્યૂનાધિક થાય છે ત્યારે રોગ ઉદ્ભવે છે. એ ત્રણ તત્વો દેહધારક હોવા છતાં દોષ કહેવાય છે, કારણ કે જ્યારે તે દૂષિત થાય છે ત્યારે રુધિરાદિ ધાતુઓને દૂષિત કરી શરીરને વ્યાધિગ્રસ્ત કરે છે. વાયુનું સ્થાન હૃદય અને નાભિની નીચે છે, પિત્તનું ક્ષેત્ર હૃદય નાભિની વચમાં છે, અને કફનો પ્રદેશ નાભિ અને હૃદયની ઉપર છે. આ સ્થાનવિભાગ પ્રત્યક્ષ અવલોકનમાં આવતો નથી એમ કહી કેટલાક ટીકાકારો શંકીત થઈ આયુર્વેદને કપોલકલ્પિત માને છે અને મનાવવાને મથન કરે છે, પરતુ એ તેમનું બુદ્ધિસાહસ માત્ર છે. વાગ્ભટ સ્પષ્ટ કહે છે કેઃ—

ते व्यापिनोऽपि हृन्नाभ्योरधोमध्योर्ध्वसंश्रया ।

ત્રણે દોષો આખા શરીરમાં વ્યાપીને રહેલા છે અને જ્યારે તે પ્રકોપને પામે છે ત્યારે તે પોતપોતાના નિર્દિષ્ટ સ્થાનમાં વિશેષ દેખાવ દે છે. જે તપાવે છે (**तापयति**) તે પિત્ત છે એમ વર્ણવ્યત્યયથી સિદ્ધ થાય છે; જે વાય છે (**वाति**) અને શીતાદિકને એક સ્થાનથી બીજા સ્થાનમાં પ્રેરે છે તે વાયુ; અને જે ચોટે છે, સાંધે છે અથવા જોડે છે (**श्लिष्यति**) તે શ્લેષ્મા અથવા કફ, શરીરમાં જે ઉષ્ણત્વ, તીક્ષ્ણત્વ, દ્રવત્વ વગેરે છે તે કફનાં લક્ષણ છે; અને જે ગતિ, રૂક્ષતા, લઘુતા વગેરે છે તે વાયુનાં લક્ષણ છે. ઉપરાંત

પિતહર, કફહર અને વાતહર ઔષધોથી તે તે દોષો મટતા સ્પષ્ટ અનુભવવામા આવે છે, તથા પિત્તકર, કફહર અને વાતકર ઔષધોથી વૃદ્ધિ પામતા સ્ફુટ માલમ પડે છે, એટલે વ્યાવહારિક દૃષ્ટિથી પણ એ તત્વોના અસ્તિત્વ વિષે શકા કરવી એ યુક્ત નથી રોગ કોઇ વાર એક દોષના પ્રકોપથી, કોઇ વાર બે દોષના પ્રકોપથી અને કોઈ વાર ત્રણે દોષના પ્રકોપથી થાય છે, એ સર્વનુ આયુર્વેદમા સવિસ્તર પ્રતિપાદન છે

પ્રથમ મહાસત્ય—ઋતુચર્યા.

ત્રણે દોષની સમતોલ સ્થિતિમા શરીરનુ આરોગ્ય રહેલુ છે, પરતુ એવી સ્થિતિ લાબા સમય સુધી રહેવી અતિદુર્ઘટ છે એમ સાર્વજનિક અનુભવ સાક્ષી પૂરે છે ' પચાશ વર્ષમા એક વખત પણ જેમનુ માથુ સરખુ દુખ્યુ ન હોય એવા મનુષ્ય કોઇ કોઇ વાર નજરે પડે છે, પરતુ આ વિકૃતિવશ વિશ્વમા એવા સૂભાગી પુરુષો અતિવિરલ અપવાદરૂપ હોવાથી તેઓ નિયમના બાધક નથી એ દોષોની પ્રવૃત્તિનિવૃત્તિ ઘટમાળની પેઠે નિરતર બની જ રહી છે, વાગ્ભટાચાર્યે એક અનુપમ અર્ધશ્લોકથી તેનુ વર્ણન કર્યું છે

वयोऽहोरात्रि भुक्ताना तेऽन्तमध्यादिगाः क्रमात् ।

આયુષના આરભમા, દિવસના આરભમા, રાત્રિના આરભમાં અને આહારના આરભમા કફની પ્રવૃત્તિ હોય છે, દાખલા તરીકે બાલ્યાવસ્થામાં મનુષ્યનું શરીર જેટલા વેગથી વધે છે તેટલા વેગથી બીજી કોઈ અવસ્થામા વધતું નથી, અને બાલ્યાવસ્થામા પણ શરૂઆતના મહિનામા જેટલી ઝડપથી વધે છે તેટલી ઝડપથી પાછળના મહિનામા વધતું નથી આયુષના મધ્યમા, દિવસના મધ્યમાં, રાત્રિના મધ્યમા અને આહારના મધ્યમા પિત્તનુ જોર હોય છે, જેમકે યુવકના તનમન, જઠરાગ્નિ અને અનગાગ્નિની જ્વાલાથી ધિકતા રહે છે આયુષના અતમા, દિવસના અંતમા, રાત્રિના અતમા અને આહારના અતમા વાયુનુ પ્રાબલ્ય હોય છે, જેમકે વૃદ્ધાવસ્થામા વાયુપ્રકોપથી શરીર રૂક્ષ અને જર્જર થઇ જાય છે

ઉપર પ્રમાણે પ્રતિદિન થતું પિત્તાદિનુ તારતમ્ય તેના અતિ પરિચયને લીધે આપણું ધ્યાન ખેચતું નથી, તેમ જ તેના અલ્પ પ્રમાણને લીધે ઉત્પાતજનક થતું નથી, પરતુ અહોરાત્રને બદલે આપણે જ્યારે આખુ વર્ષ લઇએ છીએ ત્યારે વસ્તુસ્થિતિ બદલાઈ જાય છે ભિન્ન ભિન્ન ઋતુઓના લક્ષણને લીધે પિત્તાદિના સચય પ્રકોપઉપશમ કેવી રીતે થાય છે, અને આરોગ્ય નિર્વાહ અથ તો તે ઋતુઓમા શા શા નિયમ પાળવા એ પ્રકરણને આયુર્વેદમાં ઋતુચર્યાના નામથી ઓળખાવવામા આવ્યુ છે અને તદગે કેટલાક સૂક્ષ્મ ભવ્ય સિદ્ધાતોનું પ્રતિપાદન જોવામા આવે છે એ પ્રકરણનો સાર એ છે કે વર્ષાઋતુમાં જે આહારના પદાર્થો (ખાસ કરીને શાક વગેરે તાજી ચીજ) અને જળ લેવામા આવે છે તેને અસ્વચ્છ પૃથ્વીતત્ત્વનો સસર્ગ હોય છે એ ઋતુમાં શીતને લીધે જઠરાગ્નિ મદ પડે છે એવી સ્થિતિમા અસ્વચ્છતાના અશવાળા આહારના પદાર્થો અને જળ જઠરમા ખટાશરૂપ પરિણામ પામે છે આ પ્રકારે ચોમાસામા પિત્તનો સચય થતો રહે છે પછી જ્યારે ઋતુ બદલાઈ શરદ બેસે છે ત્યારે પરિસ્થિતિને લઇને એ સંચિત પિત્ત પ્રકોપને પામે છે, અને અનેક પ્રકારના પિત્તવ્યાધિઓ ખાસ કરીને ચોમાસાનો પિત્તજ્વર પ્રકટ થાય છે પછી પ્રકોપને પામેલુ પિત્તતત્ત્વ પોતાનો ભાર ભજવી સ્વાભાવિક રીતે પછીની વસતઋતુમા શાત

થાય છે. શિયાળાની વીર્યવર્ધક શીલતાથી જઠરાગ્નિનું તેજ વૃદ્ધિને પામતાં ઘી દૂધ વગેરે ભારે ચીકણા આહારના પદાર્થો વિષે સ્વાભાવિક રીતે અભિરુચિ પ્રકટે છે, અને એ રીતે કફનો સંચય થતો રહે છે. વસંતઋતુમાં અર્ક કિરણોએ પાછા મેળવેલા પોતાના અમલની પ્રાથમિક અજમાયશ શિયાળાના એ સંચિત દોષ ઉપર થતાં એ કફ પિગળી શરીરમાં ગતિ કરવા માડે છે, અને કફ પ્રકોપજન્ય અનેક વ્યાધિઓ ઉદ્ભવે છે. વસંતમાં જેમ વનસ્પતિ નવપલ્લવિત થાય છે તેમ રોગને પણ નવીન અંકુર ફુટે છે. એક વખતે એક ડૉક્ટરના દવાખાનામાં મારે જવાનો પ્રસંગ આવ્યો હતો. સમય વસંતનો હતો. અનેક દરદીઓ ડૉક્ટર સાહેબને જે અરજ કરી રહ્યા હતા તે ઉપરથી મને સમજાયું કે તેઓ સર્વ ઉધરસથી પીડાતા હતા. તેમના ખોંખોંના અવાજના પ્રવાહમાં પછી જ્યારે ડૉક્ટર સાહેબના ગળાનો સજાતીય ધ્વનિ ભળવા લાગ્યો ત્યારે અરજ કરનાર રૂપ ઉપાસક અને અરજ સુણનાર રૂપ ઉપાસ્ય એ ઉભયની અદ્વૈત સ્થિતિનું મને ભાન થયું, અને આયુર્વેદનો ઋતુચર્યાનો સિદ્ધાન્ત તાદૃશ સમજાયો. આ પ્રમાણે કુપિત થયેલું કફતત્ત્વ કૃતાર્થ થઇ સ્વાભાવિક રીતે ઉનાળામાં ઉપશમને પામે છે. ઉનાળામાં ઉગ્ર સૂર્યકિરણો પદાર્થ માત્રના રસને આકર્ષી લે છે, તેથી તેના રૂક્ષ, શુષ્ક અને લઘુ આહારને સેવનાર મનુષ્યના શરીરમાં તેવા જ ગુણવાળું વાયુતત્ત્વ એકઠું થવા માંડે છે અને પછીની ઋતુમા એટલે વર્ષામાં ક્ષોભ પામેલું એ વાયુતત્ત્વ પોતાના અનેક ઉત્પાતોને પ્રવર્તાવે છે, તે પછીની ઋતુમાં એટલે શરદ્‌માં એ વાયુજન્ય વ્યાધિઓનું સ્વાભાવિક રીતે શમન થાય છે. આ રીતે સંવત્સરના હિસાબથી દોષોના સંચય પ્રકોપઉપશમનો ક્રમ નીચે પ્રમાણે છે:—

પિત્તનો—વર્ષામાં સંચય, શરદ્‌માં પ્રકોપ, હેમંતમાં ઉપશમ.
કફનો—શિશિરમાં સંચય, વસંતમા પ્રકોપ, ગ્રીષ્મમાં ઉપશમ.
વાયુનો—ગ્રીષ્મમાં સંચય, વર્ષામાં પ્રકોપ, શરદ્‌માં ઉપશમ.

આ ઋતુચર્યાનો સિદ્ધાન્ત આયુર્વેદનો અલંકાર છે એટલું જ નહિ પરંતુ આપણી આર્યભૂમિનું નાક છે. એ સિદ્ધાન્તની મહત્તા એ છે કે એ સરલતાથી સમજી શકાય એવો છે, અને એને સમજી તદનુસાર પ્રવૃત્તિ કરવાથી તથા ઉપાય લેવાથી આબાલવૃદ્ધ સર્વે પ્રજાને અસંખ્ય નાના મોટા લાભ થવાનો સંભવ છે. બીજી મોટી ચમત્કૃતિ એ છે કે આયુર્વેદ અને આપણાં ધર્મશાસ્ત્ર ગાઢ મૈત્રી સંબંધથી જોડાયલાં છે અને હારોહાર ચાલે છે. ધર્મશાસ્ત્રમાં જે વિસ્તીર્ણ વ્રતયોજના જોવામાં આવે છે તેમાં આયુર્વેદની ઋતુચર્યાનું ભવ્ય અને હિતકર તત્ત્વ અંતર્ગત છે, એમાં વિવાદને અવકાશ જ નથી. તેના સવિસ્તર વર્ણન માટે એક સ્વતંત્ર નિબંધની અપેક્ષા છે.

વનસ્પતિ સૃષ્ટિની માતા.

આપણા પૂર્વજો કેવા સૂક્ષ્મબુદ્ધિવાળા હતા અને તેમની અપૂર્વ પ્રજ્ઞાનો ઉન્મેષ કેટલા મોટા પ્રમાણમા જનતાનું કલ્યાણ કરવાને સમર્થ હતો તે સિદ્ધ કરવા અર્થે ઋતુચર્યાનો સિદ્ધાન્ત પૂરતો છે. એવા અમૂલ્ય વારસો જેમને સાંપડ્યો છે એવા આપણે જો આપણા પૂર્વજોને લઇને શરમાઇએ તો તે આપણું એક પરમ દુર્ભાગ્ય છે. આપણા દેશની બહાર સૂક્ષ્મદર્શી અને ગુણરાગી ગુણી પંડિતો પણ આપણા પૂર્વ પુરુષોની બુદ્ધિના વૈભવને વંદનીય ગણે છે. ડૉ. ક્લાર્ક નામના સમર્થ અમેરિકન ચિકિત્સક કહે છે કે:—

"આપણા હાલના ચિકિત્સકે જો ઔષધકોશમાથી સર્વ અર્વાચીન ઓસડિયાં અને રસાયનો બાતલ કરી [આયુર્વેદના પ્રસિદ્ધ આચાર્ય] ચરકની ચિકિત્સા પદ્ધતિ પ્રમાણે પોતાના દરદીઓ ઉપર ઉપચાર કરશે તો દુનિયામા મસાણના ઇજારદારોનુ કામ ઓછુ થઇ જશે અને અનેક જીર્ણ વ્યાધિથી પીડાતા દરદીઓની સખ્યા કમી થઇ જશે"×

ઉપર કહેલી ત્રિદોષની પ્રક્રિયા જેવી સુદર અને સરલ છે તેવાજ સુંદર અને સરલ ઉપચારોનો બોધ આયુર્વેદ કરે છે એ ઉપરાત એક ઉપાય સર્વોપરિ પદ ભોગવે છે આપણા વિશ્વવિખ્યાત બધુવર્ય મહાપ્રતિભાશાલી કવિરત્ન શ્રી રવીન્દ્રનાથના અનેક કાવ્યોમાથી એ રહસ્ય નિકળે છે કે અનેક પ્રસગે પ્રભુની વિભૂતિ ચીથરેહાલ સ્થિતિમા રખડતી હોય છે અને ત્યા તેનુ દર્શન કરવુ તથા પરિચર્યા કરવી એમા મનુષ્યનુ માહાત્મ્ય રહેલુ હોય છે પ્રભુભકતની કસોટી પણ એથી થાય છે તેજ પ્રમાણે વનસ્પતિ સૃષ્ટિમા જગત્રયહિતૈષિણી જગદબાએ પોતાની વિભૂતિ એક પદાર્થમા વિશેષ અશમા સ્થાપી છે, પરતુ એ પદાર્થ નથી ગળ્યો કે ખાટો કે ખારો કે તીખો એ વસ્તુમા તુરાશ રહેલી છે, અને તે તુરાશ પણ સામાન્ય નહિ પરતુ અસાધારણ એ વસ્તુમા નથી કોમલતા કે કોઇ જાતનુ બાહ્યઆકર્ષણ, પરતુ સહૃદય પ્રેક્ષકને જેમ વલ્કલધારી શકુતલાની તનુલતા વિશેષ મનોહર જણાઇ હતી તેમ વિવેકશાળી ભક્ષકને એ રૂક્ષરૂપધારી વસ્તુની તુરાશ પણ વિશેષ મોહક લાગે છે, એ વસ્તુ બીજી કોઈ નથી પરતુ સર્વવિદિત સર્વહિતકર માતા હરીતકી (હરડે) છે

આયુર્વેદમા હરીતકીની જે પ્રશસા કરી છે તેનો પાર રહ્યો નથી

भुक्ते पथ्याऽभुक्ते पथ्या भुक्ताक्ते पथ्या पथ्या ।
जीर्णे पथ्याजीर्णे ऽपथ्या पथ्याजीर्णे पथ्या पथ्या ॥

(જમ્યા પછી, જમવા પહેલાં અને જમતા સાથે હરીતકી હિતકર છે, ખાધેલુ પચ્યુ હોય અથવા અપૂર્ણ પચ્યુ હોય એ સર્વ પ્રસગોમાં હરીતકી હિતકર છે)

એટલુ જ નહિ પણ તે માતાની ગરજ સારે છે

यस्य माता गृहे नास्ति तस्य माता हरीतकी ।

(જેના ઘરમા મા ન હોય તેની મા હરીતકી છે)

આથી સતોષ ન પામતાં વૈદ્યકવિ હૃદય આગળ વધે છે

हरीतकी मनुष्याणा मातेव हितकारिणी ।
कदाचित्कुप्यते माता नोदरस्था हरीतकी ॥

(હરીતકી માતાની પેઠે મનુષ્યનું હિત કરનારી છે, એથી પણ અધિક, કારણ કે મા તો કોઇ વાર ગુસ્સે થાય છે, પરતુ પેટમાં રહેલી હરીતકી કદાપિ પ્રકોપ પામતી નથી)

× 'If the physicians of the present day would drop from the pharmacopoea all the modern drugs and chemicals, and treat their patients according to the method of Charaka, there would be less work for the undertakers, and fewer chronic invalids in the world' —G H CLARK, M. A., M D

એ સર્વ માહાત્મ્યને પવિત્રતાનો રમણીય પુર આપતું બીજું વૈદ્યકવિહૃદય બોલે છે.—

हरि हरीतकी चैव गायत्री च दिने दिने ।
मोक्षारोग्यतपःकामः चिंतयेद्भक्षयेज्जपेत् ॥

(મોક્ષ, આરોગ્ય અને તપની ઇચ્છાવાળાએ પ્રતિદિન અનુક્રમે હરિચિંતન, હરીતકીભક્ષણ અને ગાયત્રીરટન કરવું.)

આ પ્રમાણે જો હરીતકીનું સેવન પ્રતિદિન કરવામાં આવે છે તો તે રસાયનની ગરજ સારે છે, અને તે પ્રતિદિન સેવન ઋતુચર્યાના નિયમોને અનુસરતું હોવું જોઇએ એ કહેવાની આવશ્યક્તા નથી.

વિક્રમ, ભોજ જેવા પૂર્વના દાનવીર રાજાઓએ એકેક શ્લોકને માટે લાખ રૂપિયા આપી દીધાની દંતકથા આપણામાં પ્રચલિત છે. હવે ઋતુચર્યારૂપ આયુર્વેદના મહાસત્ય સાથે અને વનસ્પતિ સૃષ્ટિની માતા હરીતકીના મહિમા સાથે સંબંધ ધરાવનાર જો કોઇ અપૂર્વ ચમત્કૃતિવાળો શ્લોક હોય તો તે નીચેનો છે, એ વિષે મતભેદ થશે નહિ.—

ग्रीष्म तुल्यगुडां सुसैन्धवतां मेघाम्बुनाद्धाम्बरे
तुल्या शर्करया शरद्यमलया शुंठया तुषाराङ्गणे ।
पिप्पल्या शिशिरे वसन्तसमये क्षौद्रेण समिश्रितां
राजन्प्राप्य हरीतकीमिव यदा नश्यन्तु ते शत्रवः ॥

(હે રાજન! ઉનાળામાં સરખા પ્રમાણના જુના ગોળસાથે લેવાયલી, સજળ વાદળથી ઘેરાયલા આકાશવાળા વર્ષાઋતુમા સ્વચ્છ સાકર સાથે લેવાયલી, હેમન્તઋતુમાં સુંઠ સાથે લેવાયલી, શિશિરઋતુમાં પીપર સાથે લેવાયલી અને વસંત સમયે મધ સાથે લેવાયલી હરીતકીના પ્રભાવથી રોગો જેમ નાશ પામે છે તેમ તારા શત્રુઓ નાશ પામો !)

ગ્રીષ્મથી માંડી છએ ઋતુઓના અનુપાનરૂપે આ શ્લોકમાં જુનો ગોળ, સૈંધવ, સાકર, સુંઠ અને મધ એ વસ્તુઓને અનુક્રમે બતાવી છે. એ સર્વ વસ્તુઓ સોંઘી છે એમાં તો શંકા જ નથી. એ પ્રયોગો ગુણકાર છે કે નહિ એ શંકા દૂર કરવાનો ઉત્તમ ઉપાય એ છે કે મનુષ્યે પોતાની પ્રકૃતિનો અભ્યાસ કરી પોતા ઉપર જ એ પ્રયોગોનો ઉપચાર કરી જોવો.

સહજ માથું દુખે કે દાકટર, વૈદ્યને ત્યાં દોડી જવાની ' ફૅશન ' ના અનુયાયીઓને ઋતુચર્યાના સિદ્ધાન્તનું તથા હરીતકીમહિમાનું મનન કરવાની ભલામણ અયોગ્ય ગણાશે નહિ. તે સાથે નાનામોટા ક્ષેત્રમાં પરોપકાર કરનાર પુણ્ય વ્યક્તિઓને સમજાયા વિના રહેશે નહિ કે હરીતકીના મહિમાનો પ્રસાર કરવો એ પણ એક મોટા પુણ્યનું કાર્ય છે, અને ખાસ કરીને નિર્ધન, નિરાધાર, નિરક્ષર લોકોની બહોળી વસ્તીવાળા આપણા દેશમાં હારીતમુનિ યથાર્થ જ કહે છે કે,—

हरीतकी दरिद्राणामनपायरसायनम् ।

હરીતકી બિચારા ગરીબોનું રસાયન છે, અને વળી તે એવું કે તેનાથી નુકસાન થાય નહિ. સુવર્ણ અને સુવર્ણભસ્મનું દાન કોઇકથી જ બને છે.—આરોગ્ય પરત્વે એ ઉભયને આંટી જનાર હરીતકી કોને સુદેય નથી ? કોને સુલભ નથી ?

બીજુ મહામત્ય—પશુસૃષ્ટિની માતા.

વનસ્પતિસૃષ્ટિમા જ્યારે જગન્માતાએ પોતાની વિભૂતિરૂપે હરીતળીને સ્થાપી છે ત્યારે પશુસૃષ્ટિમા એ ઉચ્ચ અધિકાર ગાયને આપવામા આવ્યો છે, આપણી પુણ્ય ભૂમિમા ગાયને ગાયમાતા એ પવિત્ર સજ્ઞાથી ઓળખવામા આવે છે એ ઓછુ સૂચક નથી ગાયના મુખ ઉપર જે કોમલ ભાવો ભરતભૂમિ વિષે જોવામા આવે છે તે વિલાયતમાં જોવામા આવતા નથી એમ વિદુષી બેઝન્ટ પોતાના એક પુસ્તકમા લખે છે સ્ત્રીને જો ઉપમેય લેવામા આવે, અને ગરીબ સ્વભાવને સમાન ગુણ લેવામા આવે તો ઉપમાન ગાયનુ જ હોવાનુ આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિથી જોતા ગાયના દૂધની, વગેરે પદાર્થો પૂજન યજનની આવશ્યક સામગ્રીરૂપે ધર્મમા ઉપકારક છે, પ્રાયશ્ચિત વિધિમા પચગવ્યનુ પ્રાશન ઉંડા ઉતરી ગયેલા પાપ સસ્કારોનુ પ્રક્ષાલન કરવામા ઉપકારક છે, શારીર દૃષ્ટિથી ગાયની દૂધ વગેરે પ્રસાદી પચવામા હલકી, જડતા હરનારી તથા મેધાશક્તિ વધારનારી છે, અને આર્થિક દૃષ્ટિથી જોતા તો આપણા જીવનનુ એક મુખ્ય અગ ગાય અને તેના સતાન છે એવી એક દતકથા છે કે અકબર બાદશાહની સભામા એક વાર એવો પ્રશ્ન પુછવામા આવ્યો હતો કે કોનો બેટો સર્વથી વિશેષ પરાક્રમી પછી એ પ્રશ્ન પર ચર્ચા ચાલતા છેવટે બિરબલનુ ઉત્તર સર્વમાન્ય થયુ બીરબલે સર્વોત્તમ પદવી ગાયના બેટાની જણાવી હતી હળ ખેચનાર, કોસ ખેચનાર, ખેતીનો વિપુલ ભાર વહન કરનાર—ટુકામા ખેતીના પ્રાણરૂપ—બળદની પદવી વિષે જેમ જેમ આપણે વિશેષ વિચાર કરીએ છીએ તેમ તેમ આપણને વિશેષ સ્પષ્ટ થાય છે કે બળદની સમૃદ્ધિ એટલે ખેતીની પુષ્ટિ અને ખેતીની પુષ્ટિ એટલે દેશની સપત્તિ એક પાશ્ચાત્ય વિદ્વાન કહે છે કે એક દાણાને ઠેકાણે બે દાણા ઉત્પન્ન કરનાર વ્યક્તિ વિશ્વના સમગ્ર રાજનીતિજ્ઞોની સમિતિ કરતા દેશને વિશેષ ઉપકારક છે હટ્ટપુષ્ટ એક દાણાને ઠેકાણે બે દાણા ઉપજાવવામા મદદગાર થઇ પડે છે તેથી હૃષ્ટપુષ્ટ બળદવાળો ખેડુત સમાજનો મોટો હિતકર્તા સિદ્ધ થાય છે આ સર્વ કારણોને લીધે આર્ય સમાજમા ગાયમાતાને એક અતિ ઉત્કૃષ્ટ વદનીય પદવી મળેલી છે રાજાઓ ગોપાલન પહેલુ કરી બ્રાહ્મણપાલન પછી કરતા, અને તેથી ગોબ્રાહ્મણપ્રતિપાલક કહેવાતા દિલીપ જેવા સમર્થ પૃથ્વીપતિઓ પોતાના રાજાપણાના અભિમાનને ઉપાધિરૂપ માની ગોસેવામા તત્પર રહેતા, અને ગાયમાતાનો આશીર્વાદ પ્રાપ્ત કરવા બારે કષ્ટ ઉઠાવતા વસિષ્ઠ મુનિની કામધેનુ સરખી ગાયને સ્વાયત્ત કરવાના હેતુથી વિશ્વામિત્ર રાજાએ તેમની સામા મહા વિગ્રહ ઉપસ્થિત કર્યો હતો, પરન્તુ એક રીતે જોતાં પ્રત્યેક સુલક્ષણવાળી ગાય કામધેનુ રૂપ છે, કારણ કે એવી ગાયનુ દૂધ અને ઘી ખાનારની માનસિક શક્તિઓને પુષ્ટ તીવ્ર અને સૂક્ષ્મ બનાવે છે અને એવી શુદ્ધ પ્રેરક મનોબળથી જ કામની એટલે ઇચ્છાઓની સિદ્ધિ થાય છે આ સત્યને એક સુદર અલકારનુ રૂપ આપતા એક પડિત કહે છે કે રામચદ્રને વસિષ્ઠઋષિએ અનેક વાર તત્વજ્ઞાનનો બોધ આપ્યો પરન્તુ તે યશસ્વી શિષ્યને આત્મસ્વરૂપ વિષે શકા થતી તેનુ કારણ શુ ? કારણ એ કે તેમણે ગાય માતાની સેવા કરી ન હતી પરન્તુ શ્રીકૃષ્ણનો દૃષ્ટાન્ત લો ગાયની ખરીની રજને શ્રીકૃષ્ણ એવી પવિત્ર અને ચમત્કારિક માનતા કે તેને લપેટી તેઓ ચદનના ચર્ચનને પણ વિસરી જતા તે ગોસેવાનુ ભવ્ય પરિણામ એ આવ્યુ કે તેમને નિર્મળ આત્મજ્ઞાન થયુ અને તે જ્ઞાન તેમણે નિશ્ચયપણે ગીતારૂપ ગાઈ બતાવ્યુ

ગાયમાતા જ્યારે પશુ સૃષ્ટિમા જગન્માતાની પ્રતિનિધિરૂપ છે ત્યારે સમાજ કલ્યાણ અર્થે એક મહત્વની બાબત વિચારવાની રહે છે. આપણા જનસમાજના આપણે બે સ્થુલ વિભાગ પાડીશું, એક વર્ગ મગજમારીથી પોતાનો નિર્વાહ કરનાર, અને બીજો વર્ગ મજુરીથી પોતાનો નિર્વાહ કરનાર. હવે ઘોડાએ ગાડીની પાછળ નહિ પણ આગળ ચાલવું જોઇએ એમાં જેટલું સત્ય છે તેટલુ જ આમાં પણ છે કે સમાજમાં મગજમારી કરનારા મજુરી કરનારાના નેતા છે. એ નેતાની પદવી સાચવી રાખવા અર્થે તેમ જ તેને વિશેષ દીપાવવા અર્થે એ વર્ગનું કર્તવ્ય છે કે તેમણે મગજરૂપ પોતાના શસ્ત્રપર કાટ ન ચઢવા દેતાં તેને ચકચકિત રાખવું જોઇએ. હવે સવાલ બાહુ સાદો છે. મગજમારી કરનારાઓનું, અને તેમના દ્વારા સમાજનું શ્રેય ગાયનું દૂધ વાપરવાથી છે કે ભેંસનું દૂધ વાપરવાથી છે? "ગાય માતા પારવતી, ભેંસ રાંડ ડોબું" એ કહેવત તે, ભેસની વિરુદ્ધ ફેંસલો આપે છે, પરંતુ આ સબરંગી દુનિયામાં ભેંસની વકીલાત કરનાર વ્યક્તિઓનો તોટો નથી. તેમના સંતોષ માટે સબળ પૂરવાની જરૂર છે. રાજાધિરાજ શ્રીમાન્ પંચમ જ્યૉર્જ અભિષેક માટે અહિં પધાર્યા હતા, ત્યારે તેમની સાથે તેમના પ્રવાસમાં તેમની પોતાની દૂધ વગેરેની હાજતો પૂરી પાડવા અર્થે નામીચી ગાયોનું જૂથ હતું. પેલા કાળા રંગવાળું એકે ઢોર હતું નહિ, આપણે ત્યાં જ્યારે ગાય માતાની કહેવતના શબ્દ રહ્યા છે ત્યારે વિલાયતમાં તેનો અમલ થાય છે. શ્રીમાન્ સમ્રાટનો અનુપમ દૃષ્ટાંત આપણા પ્રતિ હિતકર ઉપદેશનો પોકાર કરે છે કે-ભેંસનું દુધ ન વાપરતા ગાયનું દુધ વાપરો; અસંખ્ય ગાયની વસતિમાં તમારા પ્રિય દેશને ઉભરાતો બનાવી દો, બાળકને ગાયનું દુધ આપી તેની નસેનસમાં સ્ફૂર્તિ વ્યાપી રહેલી જુઓ; વિદ્યાર્થીઓને અને વિદ્વાનોને ગાયનું દુધ પાઈ તેમનાં મગજ માટે ચમત્કારિક પરાક્રમનાં દ્વાર ખુલ્લાં મુકો; ટુંકામાં ભેંસનું દુધ પી મહિષી સંતલમાં ખપવાને બદલે ગાયનું દુધ પી ગોસંતલમાં ખપવાની લાલસા રાખો. આ ઉપદેશ આપણા સમાજની રગેરગમાં કયારે ઉતરશે?

ત્રીજું મહા-સત્ય–મનુષ્ય સૃષ્ટિની માતા.

મનુષ્ય પોતાની જાતિની જ માતાને ભૂલી જાય તો તેના જેવું કોઈ કૃતઘ્ની પ્રાણી કહેવાય નહિ. ત્રીજું મહાસત્ય આપણી પોતાની માતા છે. આપણો હાલનો જમાનો બાળક ઉપર અને માતા ઉપર વિશેષ લક્ષ આપવા લાગ્યો છે એ એક સુચિન્હ છે. એનું ઐતિહાસિક કારણ જાણવા જેવું છે. આજથી આસરે ૨૦ વર્ષ પૂર્વે ચાલેલા બોયર વિગ્રહ દરમ્યાન બ્રિટિશ લશ્કરમાં ભરતી કરવા માટે જે મનુષ્યોને પસંદ કરવામાં આવ્યા હતા તેનો એવડો મોટો ભાગ શારીરિક તપાસને પરિણામે અયોગ્ય નિકળી આવ્યો કે કેટલાય દીર્ઘદર્શીઓનું ધ્યાન એ ખામી તરફ ખેંચાયું. તેઓએ વિચાર્યું કે આ પુખ્ત ઉમરના પુરુષો પૂર્વે યુવક હતા, માટે ચાલો આપણા યુવકોની શારીરિક તપાસ ઉચ્ચ શાળાઓમાં અને કૉલેજોમાં જઇ કરીએ; ત્યાં પણ તેવી જ ખામી તેમને જણાઇ! પછી એ કોવિદોએ વિચાર્યું કે આ યુવકો પૂર્વે બટુક હતા માટે ચાલો આપણે આપણા બટુકોની તેમને ઘરે જઇ શારીરિક તપાસ કરીએ. ત્યાં પણ એ જ ભવેડા! પછી એ કોવિદોએ વિચાર્યું કે એ બટુકો પૂર્વે માતૃગર્ભવાસી હતા, માટે ચાલો આપણે આપણા દેશની માતાઓ સંબંધી તપાસ ચલાવીએ. ત્યાં પણ પરિણામ અસંતોષજનક નિવડયું. છેવટે તેઓ નિર્ણયપર આવ્યા કે સમાજના શ્રેય માટે માતાઓનુ રક્ષણ પૂર્ણાશે આવશ્યક છે. યુરોપના મહાભારત વિગ્રહ સમયે ઇગ્લં-

ડમા દશ લાખ મનુષ્યો શારીરિક તપાસણીને પરિણામે નાલાયક સિદ્ધ ન થયા હોત તો જર્મનીનો પક્ષ શરૂઆતમા જ પરાસ્ત થઈ ગયો હોત

માતાની મહત્તા વિષે વિશેષ કહેવાની જરૂર નથી ગોબ્રાહ્મણમા જેમ ગાય પહેલી અને બ્રાહ્મણ પછી તેમ માબાપમા મા પહેલી અને બાપ પછી, પ્રથમ **मातृदेवो भव. पितृदेवो भव** આપણે સર્વ સ્વાનુભવથી જાણીએ છીએ કે અનેક પ્રોફેસરોના લાંબાલચક ભાષણોથી ન મળી શકે એવુ જ્ઞાન આપણે આપણી માતાના મૂકબોધથી મેળવ્યુ છે શિક્ષક તરીકે માતાનો દરજ્જો પહેલો છે એ આપણે સ્વીકારીએ છીએ, પરંતુ એથી પણ વિશેષ આગ્રહથી આપણે ધ્યાનમા રાખવુ જોઇએ કે બાળકનુ સર્વ શ્રેષ્ઠ પોષણ કરનાર સાધન પણ માતા જ છે બાળક માતાના ખોળામા સુઇ તેના કલશમાથી અમૃતપાન કરી રહ્યુ હોય, ધાવતા ધાવતા ખોળામા લાત મારી રહ્યુ હોય, માતાના વાત્સલ્યમય નેત્ર બાળક મુખપાન કરી રહ્યા હોય, માતાનો કોમળ હાથ બાળકના સુકુમાર મસ્તકપર ફરી અવર્ણનીય આશિષની પ્રસાદી પાથરી રહ્યો હોય, અને નિદ્રાને વશ થઈ જાય—આના જેવુ દૃશ્ય મનુષ્ય સસારમા બીજુ કોઇક જ હશે

અનેક પ્રયોગોથી હવે સિદ્ધ થઇ ચુક્યુ છે કે બાળકને પોષણ આપનાર તેની પોતાની માતાના દુધ જેવુ જગતમા કશુ નથી રશિયામા આવેલો મૉસ્કો શહેરમા એક જબરી બાલ સસ્થા છે હજારો બાળકોને એ સસ્થા પોષે છે, અને દુનિયામા એવી મોટી કોઇ સસ્થા નથી દુરાચારમા ફસાયલી અથવા પારકા વિશ્વાસઘાતને લીધે દુર્દશામા આવી પડેલી અનેક અબળાઓ એ સસ્થામા એક દ્વારે પોતાના બાળકને ગુપ્ત રીતે મુકી દે છે, અને પછી બીજે દ્વારે પ્રકટ રીતે એ જ સસ્થામા ધાવની નોકરી માટે ઉમેદવારી કરે છે અદ્ભુત પ્રેરણા બુદ્ધિથી એવી માતાઓ હજારો બાળકમાંથી પોતાના બાળકને આખરે શોધી કાઢે છે, અને એવી રીતે પોતાની માને ધાવેલા બાળકો ત્રાહિત ધાવને ધાવેલા બાળકો કરતા ઓછા પ્રમાણમા મરે છે એ સિદ્ધ થઇ ચુક્યુ છે

બાળકનો પહેલો અને ન છીનવી શકાય એવો હક એવા કોઈ ક્ષુદ્ર વિચારથી માતા જે દિવસે પોતાના દુધનો બાળકને વિયોગ કરાવશે તે દિવસ તેની અધોગતિનો અને સમાજની અધોગતિનો છે ફૅશનમા ફસાઇ જેટલુ દૂર પોતાના સ્તનથી પોતાના બાળકને તે રાખશે તેટલો દૂર સ્વર્ગલોકથી આ લોક રહેશે ફૅશનમા ફસાઇ જેટલી બનાવટી નાજુકાઈ માતા કેળવશે તેટલી મરદાની તેના પુત્ર જીવનમાંથી કમી થશે આપણામાં કહેવત છે કે, " તારી માએ લિપ્ટનના પીળા ડબ્બાની ચાહના પાંચ પ્યાલા રોજના પીધા હોય તો " એ કહેવતમા થઈ ગયુ તો ઠેઠ આપણા બાળકોનું અતિ અમગલ રૂપાતર થયા વિના રહેશે નહિ તેમ જ જો આપણા સમાજમા માતાઓને કમાવાની ફિકર રહેતા બાળકને પોતાના સ્તનથી તરછોડવાનો પ્રસગ આવશે તો સામાજિક વિનિપાતનુ મુહૂર્ત જ મડાશે

આપણા દેશની સ્ત્રીઓને પણ બીજા દેશની સ્ત્રીઓની પેઠે રાજ્યતત્રમાં મત મેળવવાનો અભિલાષ કાલક્રમે ઉત્પન્ન પણ થશે, પરતુ મોહમય મતની મારામારીના એ સમયમાં પણ કુલાગનાઓ કદાપિ ભૂલશે નહિ કે બાળકને તો **न मातुः परदैवतम्** ॥

હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલનોનાં કાર્યોની

સમાલોચના.

(સમાલોચકઃ—ડાહ્યાભાઈ મનોરદાસ પટેલ.)

હેતુ.

જેમ આપણે સાહિત્ય સમ્મેલનો ભરીને સાહિત્ય વિષયક ચર્ચાઓ ચર્ચી આપણા સાહિત્યને અધિકાધિક પુષ્ટિ કેમ મળે તેના એકત્ર થઈ વિચારો કરીએ છીએ અને સહમત બની યતકિંચિત બની આવતી સેવાઓ કરીએ છીએ તેજ પ્રમાણે કેટલેક અંશે આપણાથી વધુ સેવા હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલન છેલ્લા દશ વર્ષથી નિયમિત કરી રહ્યું છે. તે કેવાં અને કેવી રીતનાં કાર્યો કરી રહેલ છે તે આપણને પણ કેટલીક રીતે માર્ગદર્શક થઈ પડે તે હેતુથી તથા હિન્દી સાહિત્યનો કાંઈક ખ્યાલ બંધાઇ તે તરફ આપણી રૂચિ પેદા થઈ તેમાંથી આપણા સાહિત્યને ઉપયોગી તત્ત્વો ગ્રહણ કરવામાં આવે એ હેતુથી આ લેખ યોજ્યો છે.

પહેલી પરિષદ્–શરૂઆત

હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલનની શરૂઆત એટલે પહેલી બેઠક જે સાલમા આપણા શહેંનશાહ પાંચમા જ્યોર્જ તખ્તનશીન થયા તે સાલમાં આપણાથી બહુ મોડી સને ૧૯૧૦ | સંવત ૧૯૭૬ માં પવિત્ર ક્ષેત્ર કાશીથી દેશભક્ત ધન્યનામ પંડિત મદનમોહન માલવીઆના પ્રમુખપણા નીચે ૧૫ મી અકટોબરના દિવસે થઇ. આવી રીતનો હિન્દી પરિષદ્નો જન્મ મુખ્યત્વે યુરોપમાં ભરાતી "સર્વદેશી પ્રાચ્ય પરિષદ" (International Congress of Orientalists) ના આદર્શને આભારી હતો. બંગાલી, ગુજરાતી, મરાઠા અને ઉર્દુ સાહિત્ય સમ્મેલનો ભરાયા હતાં તે ઉપરથી હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલન ભરાય તો ઠીક એ પણ આ સમ્મેલનને જન્મ આપવાનું એક કારણ હતું. તે વખતે કાશીમાં 'નાગરી પ્રચારિણી સભા' હયાત હતી અને તેણે સ્વાગત કમિટી બનાવી આ પ્રથમ પરિષદ્નું કાર્ય સાંગોપાંગ ઉતાર્યું હતું.

મિશ્રબન્ધુ (પં. શ્યામવિહારી મિશ્ર, પં. શુકદેવવિહારી મિશ્ર અને પં. ગણેશવિહારી મિશ્ર), પં. અયોધ્યા સિંહ ઉપાધ્યાય, પં. ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝા, મુન્શી દેવિપ્રસાદજી આદિના સુંદર લેખો અને નિબંધો રજુ થયા હતા. ઇતિહાસ અને પ્રાચીન વસ્તુઓની શોધ કરનાર વિખ્યાત પંડીત ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાનો 'વર્તમાન નાગરી અક્ષરોકી -ઉત્પત્તિ'નો લેખ સુંદર હતો. તે લેખ સાથે તેમણે તે ઉત્પત્તિ કેવી રીતે ખોળી કાઢી છે

+ હિન્દી જગત્ હજુ પ્રાચીનત્વ જાળવી રાખવા મથે છે. તેમના કાર્ય-દિવસોની નોંધ મ. ગાંધીજીએ તેમના આશ્રમમાં ચલાવેલ શિષ્ટાચાર પ્રમાણે, તારીખ અને ઇંગ્રેજી સન પ્રમાણે નહિ, પણ મિતિ અને વિક્રમ સંવત્ પ્રમાણે કરે છે

તેનુ એક ચિત્ર રજુ કર્યુ હતુ, કે જે ચિત્ર આપણી ગુજરાતી લિપિની ઉત્પત્તિ કેવી રીતે થઇ તે શોધ કરવાનો હવે વિશેષ પ્રયત્ન આદરાય તે માટે પ્રદર્શનમા રજુ કર્યુ છે

જે લિપિથી નાગરી લિપિની ઉત્પત્તિ ક્રમશ જમાનાના ફેરફાર પ્રમાણે બતાવી છે તે લિપિ અશોકના કાળની છે આ આખો લેખ સાહિત્ય શોધકે વાચવા વિચારવા જેવો છે મુન્શી દેવીપ્રસાદજીનો 'મુસલમાની રાજત્વમે હિન્દી' વાળા લેખમાથી મોગલ સમ્રાટ અકબરના વખતમા પ્રચલિત સિક્કાઓ તથા બીજી વસ્તુઓના સાકેતિક નામો ખાસ જાણવા યોગ્ય છે

હવે આપણે ચાલુ નોંધ ઉપર આવીએ આ પ્રથમ સમ્મેલનમા સમ્મેલનને સ્થાયી રૂપ આપવાનો વિચાર કરવામા આવ્યો અને તે ઉપરથી એક સ્થાયી કમિટી બનાવવામા આવી આ સ્થાયી કમિટીનુ કાર્યસ્થળ પ્રયાગ રાખવામા આવ્યુ અને તાત્કાળિક તેને સમ્મેલનના નિયમો બનાવવાનુ કામ તથા સંયુક્ત પ્રદેશમા ઉપદેશક વગેરે દ્વારા નાગરીનો પ્રચાર કરવાનુ કાર્ય સોપવામા આવ્યુ

બીજી પરિષદ્

બીજુ સમ્મેલન ૧૯૧૧ મા પ્રયાગમા પ ગોવિંદ નારાયણ મિશ્રના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયુ

આ વખતે સ્થાયી કમિટીએ સમ્મેલન માટે જે નિયમાવલી બનાવી હતી તે રજુ કરવામા આવી

સમ્મેલનની નિયમાવલી આપણે જાણવા યોગ્ય હોવાથી આ લેખ સાથે પરિશિષ્ટ વિભાગમા આપવામા આવી છે તે વિચારવા યોગ્ય છે "પહેલા વર્ષમાં બધાએલી સ્થાયી કમિટીના પ્રયાસથી સયુક્ત પ્રાન્તોની અદાલતોમા અરજીના કાગળ હિન્દી ભાષામા અને નાગરી લિપિમા અગાઉ દશ વર્ષમા કદી નહિ દાખલ થયેલા તેટલા બધા દાખલ થયા હતા અને આ સમ્મેલન વખતે આઠ નાગરી પ્રચારિણી સભાઓનો સમ્મેલનથી સબધ જોડાયો હતો સમ્મેલન પુસ્તકાલયમા ૪૮૧ પુસ્તક આવ્યા તથા ૧૭ પત્ર-પત્રિકાઓ આવતા રહ્યા આ સમ્મેલનમા પણ ઉત્તમ લેખો અને નિબધો આવ્યા હતા

ત્રીજી પરિષદ્

ત્રીજુ સમ્મેલન કલકત્તામા સને ૧૯૧૨ મા વૃદ્ધ પુરુષ અને કવિ પ બદરી નારાયણજી ચોધરીના પ્રમુખપદ નીચે ભરાયુ હતું આ સમ્મેલનના છેલ્લા દિવસોમા આપણા ભલા અને દિલસોજ વાઇસરોય લોર્ડ હાર્ડિંજ ઉપર દિલ્હીમા બોમ્બ પડયો હતો અને તે નાટેનો દિલગીરીનો ઠરાવ આ સમ્મેલને છેલ્લે દિવસે તત્તજ પસાર કરવાનુ ડહાપણ વાપર્યુ હતુ બધા સમ્મેલનના પ્રમુખોના ભાષણોમા આ વખતના પ્રમુખનુ ભાષણ અતિશય લાબુ (૪૭ પાનાનુ) અને દરેક રીતે સાહિત્યની દૃષ્ટિએ ઉત્તમ હતુ આ ભાષણ ઘણું સુંદર હોવાથી તે સમ્મેલન તરફથી લેવાતી પરીક્ષાઓમાની પ્રથમ પરીક્ષામા એક પાઠ્ય પુસ્તક તરીકે વચાય છે આ સમ્મેલનમા 'સગીત અને સાહિત્ય' વિષે પડિત વિષ્ણુ દિગમ્બરે વિવેચન કર્યું હતું અને છેલ્લી રાતે સગીતથી જલસો કરી તેની અદ્દભુત રમ્મ સમ્મેલનને આપી હતી, એ એક નોધવા જેવી ઘટના બની હતી

આ સમ્મેલનમાં ઠરાવો પણ વિશેષ સંખ્યામા થયા હતા અને દર વખતની માફક ‘ પૈસાફંડ ’ પણ ઉઘરાવવામાં આવ્યું હતું.

આ સમ્મેલન કલકત્તામાં ભરાયું હતું. એટલે, બંગાળાની રાજ્યધાની કલકત્તામાં બંગાલવાસીઓની માતૃભાષા બંગાલાની સાહિત્ય પરિષદ્ જે સ્થાયીરૂપે બીરાજતી હતી તે બંગીય સાહિત્ય પરિષદે હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલનના પ્રતિનિધિઓને પોતાના મુકામે નોતર્યા હતા. આવો હિન્દી સાહિત્ય અને બંગ સાહિત્યનો સમાગમ પરલોકવાસી બાબુ શારદાચરણ મિત્રના ઉદ્યોગથી થયો હતો. આ વર્ષમાં સમ્મેલન તરફથી ‘ સમ્મેલન પત્રિકા ’ નામથી સમ્મેલનની એક માસિક (મુખ) પત્રિકા ચાલુ થઇ જે અત્યાર સુધી પ્રયાગથી નિયમિત રીતે પ્રગટ થયાં કરે છે. આ સમ્મેલનનું એક મહત્ત્વનું કાર્ય એ થયું કે તેણે હિન્દીમાં સાહિત્યની પરીક્ષા લેવાનો પાકો વિચાર કર્યો, અને તેના માટે આવતા સમ્મેલન વખતે નિયમો તૈયાર કરવાનું હાથમાં લીધું. સાહિત્યની પરીક્ષાથી આ લોકોએ નીચેના જે સર્વ—સામાન્ય ફાયદાઓ સ્વીકાર્યા છે તે અત્રે જણાવવા ઉપયોગી છે. તે નીચે પ્રમાણે છેઃ—

(૧) ભાષા—પ્રચારનું કાર્ય સુગમતાથી થાય.

(૨) ભાષા—સાહિત્યના પરિપૂર્ણ પ્રાચીન ભણ્ડારથી લોકોને પરિચય થાય.

(૩) વિદ્યાની નવીન નવીન શાખાઓથી ભાષા વૃક્ષ ફાલે.

(૪) યોગ્ય લેખક, અધ્યાપક, સંપાદક આદિ સાહિત્ય પ્રેમીઓ વિશેષ પ્રમાણમાં તૈયાર થાય,

(૫) પુસ્તકોના વેચાણથી પ્રાચીન ગ્રન્થોનો પુનરોદ્ધાર થાય તથા નવીન ગ્રન્થો શીઘ્ર પ્રકાશીત થવાનો સંભવ રહે.

આ સમ્મેલનના કાર્ય–વિભાગે તેજસ્વી સ્વરૂપ ધારણ કર્યું હતું પણ લેખ–વિભાગ કાંઇક મંદ હતો. ત્રીજા સમ્મેલનની લેખમાળા થોડી હતી અને બહુ વિચારશીલ નિબંધોવાળી નહોતી. ફક્ત દેવનાગરી લિપિ કેમ જલદી લખાય તે માટેનો નિબંધ ઠીક હતો અને તે ઉપરથી આપણે આપણી ગુજરાતી લિપિ કેમ જલદીથી લખાય તે માટેની શોધો તથા પ્રયત્નો માટે ચર્ચાઓ કરવી ઘટે છે.

ચોથી પરિષદ્

ચોથું સમ્મેલન સને ૧૯૧૩ માં કાંગડી ગુરૂકુલના પ્રાણ મહાત્મા મુન્શીરામજી (સ્વામી શ્રદ્ધાનંદજી) ના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયું હતું.

આ સમ્મેલને ‘ સાહિત્ય પ્રદર્શન ’ ભરવાની શરૂઆત કરી હતી અને ત્યારથી દર પરિષદ્ વખતે સાહિત્ય પ્રદર્શનો ભરાતાં રહ્યાં છે.

આ સમ્મેલન બાબુ શ્યામસુન્દરદાસ બી. એ ના પ્રસ્તાવથી ‘ વર્ણવિચાર સમિતિ ’ યોજાઇ હતી. પણ તે કમિટીનો હજુ સુધી એકમતે કાંઇ નિર્ણય આવ્યો નથી.

આ વર્ષમા સ્થાયી કમિટીએ પોતાના ઉદ્દેશોની પૂર્તિ માટે એક નવી સૂચના કરી. તે સૂચના અંગ્રેજીમા નીકળતી ‘ લિટરરી ઇયર બુક ’ ના ધોરણે ‘ સાહિત્યિક વિવરણ

પત્રિકા ' તૈયાર કરવી તે હતી આ કાર્ય હજુ પૂર્ણ થયુ નથી, છતા તેના છૂટક છૂટક વિભાગ રૂપે કેટલીક વિવરણપત્રિકાઓ કે જેમા ફક્ત પુસ્તકોની નોંધ વગેરેજ સમાયેલ છે તે પ્રસિદ્ધ થઇ લાગે છે, અને સાતમા સમ્મેલને આ સૂચનાને અમલમા જાણે ના મૂકી હોય તેમ તેના પ્રદર્શનમા આવેલાં પુસ્તકોનુ એક અલગ સૂચીપત્ર ગુ૦ વ૦ સોસાઇટીના સૂચીપત્રની માફક તૈયાર કરેલુ છે જે ત્રણ આનાની કિંમતે વેચાય છે પરતુ આ સૂચનાનો મુખ્ય મુદ્દો કેવળ પુસ્તકોની સૂચીથી અટકતો નથી તેમા તો લેખકો, પ્રકાશકો, પુસ્તકાલયો, પત્રસપાદકો, છાપખાનાઓ વગેરેની પૂર્ણ માહિતી આવવી જોઇએ, એટલે દેખીતી રીતે તેં એક કઠિણ કાર્ય છે અને તે કાર્ય હજુ હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલને પૂરૂ કર્યું લાગતુ નથી

આ વર્ષમા નોધવા જેવી બીના એ હતી કે પરીક્ષાઓ લેવાનુ કાર્ય ચાલુ કરવામા આવ્યુ હતું

પાચમી પરિષદ્

પાંચમુ સમ્મેલન લખનૌમા સને ૧૯૧૪ મા સુપ્રસિદ્ધ કવિ પ૦ શ્રીધર પાઠકના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયુ હતુ

આ સમ્મેલનમા ઉલ્લેખયોગ્ય એક કાર્ય એ થયુ કે હિન્દીના લિઙ્ગભેદ ઉપર વિચાર કરવાને એક કમિટી નિમવામા આવી

બીજી ઉલ્લેખયોગ્ય બાબત એ હતી કે ગયા વર્ષમા સાહિત્યની પરીક્ષા લઇને વિદ્યાર્થીઓને ફક્ત પાસ કે નાપાસ ઠરાવવામા આવ્યા હતા, પણ તેઓને કોઈ પ્રમાણપત્ર કે પદવીદાન આપવામા નહોતા આવ્યા, તે આ વર્ષથી ચાલુ કરવામાં આવ્યા કે જેથી વિદ્યાર્થીઓ ઉત્સાહિત બને

આ સમ્મેલન ભરાયુ તે વખતે સમ્મેલનની સ્વાગતકારિણી કમિટીની આજ્ઞાથી સમ્મેલનની બેઠક પહેલા લેખવિભાગનુ પુસ્તક તૈયાર થઇ ગયુ હતું આ લેખોમા 'હિન્દી કવિતા કિસ ઢગકી હો ?' એ પ૦ ગગાપ્રસાદ અગ્નિહોત્રીના લેખમા હિન્દી કવિઓ અને તેમના કાવ્યગ્રથોની બનતા પ્રમાણમા સૂચી આપેલી છે, અને તે હિન્દી સાહિત્યના અભ્યાસી માટે ઠીક છે

છઠ્ઠી પરિષદ્

છઠ્ઠુ સમ્મેલન સને ૧૯૧૫ ની સાલમા લાહોરમા ભરવાનુ હતુ મહાત્મા મુન્શીરામજી (સ્વામી શ્રદ્ધાનદજી) ના પુત્ર શ્રી હરિશ્ચન્દ્રજીએ પોતાના પિતાની આજ્ઞાથી લાહોર માટે સમ્મેલનને નોતરૂ આપ્યું હતું પણ તેઓ ૧૯૧૫ ની સાલમા વિલાયત ગયા અને પાછળના માણસોથી ઝડપે કામ ના થયુ છેવટની વખતે લાહોરવાસીઓનો આગ્રહ પડીત મદનમોહન માલવીયાજીને પ્રમુખ નીમવાનો હતો, અને તેઓ પોતે સમ્મેલનની બેઠક જે મહોત્સવના વખતમા નક્કી કરી હતી તે વખતે આવી શકે તેમ નહોતુ તેથી સ્થાયી કમિટીની આજ્ઞા મેળવી તારીખો બદલાઇ, છતા તે તારીખોમાં પણ પ૦ માલવીયાજીને લાહોર આવવામા બે દિવસનો ફેર પડતો હતો તેથી લાહોરવાળાઓએ ફરી તારીખો બદલવા સ્થાયી કમિટીની આજ્ઞા માગી પણ તે આજ્ઞા મળી નહિ

અને સ્થાયી કમિટીએ પોતાની મેળે પ્રયાગમા પરિષદ્ ભરવાનો પ્રબન્ધ કરી લીધો. આ પ્રકારની ઘટના અત્રે જણાવવાનું કારણ ફક્ત તે લોકોનું કેવું બંધારણ છે તે જ છે.

આ રીતે લાહોરમાં સમ્મેલન નહિ ભરાતાં પ્રયાગમાં સમ્મેલન ભરાયું. તેના પ્રમુખ બાબુ શ્યામસુન્દરજી બી. એ. હતા. તેઓ એક સેનાની નહિ પણ નવયુવક અને સિપાઈ હોવા છતા સાહિત્યની દૃષ્ટિએ તથા કાર્યદૃષ્ટિએ યોગ્ય પુરૂષ જ હતા.

આ સમ્મેલનના નિબંધોમાં 'ગુજરાતી કા હિન્દી સે' સંબંધ' નામનો પંડીત ગણપતિ જાનકીરામ દુબેનો નિબંધ આપણા સાહિત્યને કેટલેક અંશે ઉપકારક તેમજ ઉપકારી ગણાય. પણ તે નિબંધ જોઇએ તેવો ખ્યાલ આપી શકનારો નહોતો. આ ભાઇએ 'ગુજરાતી સાહિત્ય કા વિકાસ' નામનો એક લેખ '**नागरी प्रचारिणी पत्रीका**'માં આપી ગુજરાતી ઉપર ઉપકાર કર્યો છે.

આ સમ્મેલનમાં શ્રીયુત ચૌબે ગોવિન્દપ્રસાદ જૂદેવ યુવરાજે સમ્મેલનને વિસ્તૃત અને વધુ ઉપયોગી કેમ અને કેવી રીતે બનાવવું તે માટેની કેટલીક સૂચનાઓ કરી હતી તેમાની બે ત્રણ નીચે મુજબની હતી.

(૧) સમ્મેલનના ઉત્સવના દિવસો આખા ભારતમાં છુટ્ટીના દિવસો હોવા જોઇએ. તે દિવસો સર્વને માટે એક સરખા તહેવારના દિન હોવા જોઇએ.

(૨) સમ્મેલનની તિથિઓ ધાર્મિકતહેવારની તિથિઓ રૂપે મનાવી અને ગણાવી જોઇએ; તે દિવસો તહેવાર તરીકે સમસ્ત પ્રજા ઉજવતી થઇ જવી જોઇએ; અને માતૃ-ભાષાની પૂજાનો પ્રચાર કરી દેવો જોઇએ.

(૩) સમ્મેલનની તિથિઓ નક્કી થયેથી, મોટા મોટા નગરોમાં મોટા અક્ષરો વાળી જાહેરખબરો જાહેર રસ્તાઓ ઉપર અને ખાસ કરીને તીર્થસ્થાનોમાં ચોંટાડવી જોઇએ.

સાતમી પરિષદ્.

સાતમું સમ્મેલન સને ૧૯૧૬ માં સાહિત્યાચાર્ય પં. રામાવતાર શર્મા, એમ એ ના પ્રમુખપદ નીચે જબલપુરમા ભરાયું હતું. આ સમ્મેલન બહુ જ ઉત્તમ નમુનેદાર હતું એમ કહી શકાય. જબલપુરવાસીઓએ બહુ જેહમત ઉઠાવી હતી અને તેમને માથે પડેલો કાર્યભાર લગભગ બે વર્ષ સુધી ઉપાડવો પડ્યો હતો. આ સમ્મેલનમાં ૬૦૮ પ્રતિનિધિઓ આવ્યા હતા. પરચુરણ નાણાની ટીપ લગભગ રૂ. ૮૦૦૦ ની રકમની સાધારણ જનસમાજ પાસેથી થઇ હતી અને તેથી સાધારણ હિન્દી જનસમાજનો ભાષા–સાહિત્ય પ્રત્યેનો પ્રેમ ઠીક દર્શાવ્યો હતો.

પ્રદર્શન પણ સુંદર નીવડયું હતું. તેમાં છાપેલા ગ્રંથો લગભગ ૧૩૦૦, વગર છાપેલા હિન્દી ૩૦૦ અને સંસ્કૃત સાથે લઇએ તો ૧૦૦૦ આવ્યા હતા. આ પ્રદર્શનમાં આવેલા છાપેલાં પુસ્તકો આ સમ્મેલનને ભેટ મળ્યાં હતાં અને તેનું એક જૂદું (જબલપુર) સમ્મેલન પુસ્તકાલય ' ઠરાવ પ્રમાણે હવે ખોલાયુ પણ હશે.

આ સમ્મેલને ભરેલા પ્રદર્શનમા અત્યારના આપણા મોંઘા મહેમાન શ્રીયુત ટાગોરને

એક હિન્દી પત્ર – જેના પર તેમના હસ્તાક્ષર બંગાળીમા હતા તે મૂકવામા આવ્યા હતો, તે શ્રીમાન ટાગોરની અત્રેની પધરામણી લક્ષમા લેતા સહજ જણાવવુ ઘટે છે

આ સ્થળે પ્રસગ મળતા કહેવુ પડશે કે દર વર્ષ પ્રયાગની સ્થાયી-કમિટી પાસેના સમ્મેલન—પુસ્તકાલયમા નવા ગ્રથકારો, લેખકો, પ્રકાશકો વગેરે તરફથી પુસ્તકો—પત્રો—પત્રિકાઓ ભેટ દાખલ વિશેષ આવતાં ગયા હતા

આ સમ્મેલનમા કેળવણી, દેશી ભાષા મારફત આપવી તે માટનો સહમત ઉભો કરવાના પ્રયત્ન થયા હતા એક ખાસ ઘટના આ સમ્મેલનમા બની તે એ હતી કે રાયપુર કન્યા—પાઠશાળાની અધ્યાપિકા શ્રીમતી ગોદાવરી બાઇએ વ્યાખ્યાન દીધુ હતુ, અને સ્ત્રીઓનો પક્ષ ખેચી જણાવ્યુ હતુ કે આવી સાહિત્ય પરિષદોમા તો સ્ત્રીઓને ખાસ નોતરવી જોઇએ

આ સમ્મેલનની લખાવલીમાં 'જૈન લેખકો ઔર કવિયો દ્વારા હિન્દી કી સેવા' નો શ્રીયુત નાથુરામ પ્રેમીનો ૫૦ પાનાનો એક વિસ્તૃત લેખ હતો ભાષા જકતાના લેખમા મિશ્રબન્ધુઓએ જણાવ્યુ હતું કે ભાષા-વ્યજકતાની વૃદ્ધિમા વ્યાકરણ—માહાત્મ્ય—હ્રાસ આવશ્યક છે

આ સમ્મેલનમા જે છાપેલા પુસ્તકો પ્રદર્શિત થયા હતા તેનુ પાછળથી એક જૂદુ સૂચીપત્ર કાઢવામા આવ્યુ હતુ, જેનો ઉલ્લેખ મે એક સ્થળે આ લેખમા કર્યો છે

આઠમી પરિષદ્

આઠમુ હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલન ઇંદોરમા ભરાયુ હતુ આ સમ્મેલન એક ગુજરાતી ના પ્રમુખપણા નીચે ભરાયુ તેથી એક રીતે જાણે હિન્દી ઉપર ગુજરાતીનુ આધિપત્ય સ્વીકારાયુ? હિન્દીનો ઉદ્ધાર એક ગુજરાતીએ કર્યો એ બીના આ સમ્મેલનના ઇતિહાસ રૂપે સુવર્ણાક્ષરથી કોતરાઈ રહેશે પૂજ્ય મહાત્મા ગાધીજીને હાથે આ એક ભાષાબેનનો ઉદ્ધાર થાય છે તેથી આપણે ગુજરાતીઓએ પણ મ ગાધીજીનો પૂર્ણ ઉપકાર માનવાનો છે

પણ હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલનના પ્રમુખ તરીકે મ. ગાધીજીના ચૂટાવાથી એક પ્રશ્ન સહજ ઉભો થાય છે તે પ્રશ્ન એ છે કે સાહિત્ય પરિષદનો પ્રમુખ કેવળ સાહિત્યની દૃષ્ટિથી ચૂટાવો જોઇએ કે વ્યવહારિક અને કાર્યદૃષ્ટિથી આપણને વિશેષ લાભકર્તા થઇ પડે તેવો કર્મવીર ચૂટાવો જોઇએ? આ પ્રશ્ન પૂરતી રીતે ચર્ચવા જેવો છે

આ સમ્મેલન ઇંદોરમા ચાલતા પ્લેગના કારણને લીધે સને ૧૯૧૭ના છેલ્લા માસોમા ભરાવાને બદલે ૧૯૧૮ મા માર્ચના છેલ્લા દિવસોએ ભરાયુ હતુ અને હાલ બે વર્ષ થયા તે ઇસ્ટરના તહેવારો કે તે તહેવારોની આસપાસના દિવસોએ ભરાય છે

આ સમ્મેલનમા હિન્દી ભાષાપ્રચાર અને હિન્દી સાહિત્યવૃદ્ધિ માટે ફંડ ફાળો થતાં રૂા ૩૦,૦૦૦ નો ખરડો થયો હતો અને દર વર્ષે લગભગ રૂા ૧૫૦૦ ની ચાલુ મદદ પાચ વર્ષ સુધી આપવાના વચન અપાયા હતા આ સમ્મેલન પ્રત્યે ઇંદોર સરકારની પૂર્ણ સહાનુભૂતિ હતી તેથી ઘણે અંશે તે એક સફળ પરિષદ નીવડી હતી

ગયા સમ્મેલનમા એક બાઇએ વ્યાખ્યાન આપીને સ્ત્રીઓનો પ્રશ્ન છેડ્યો હતો અને સ્ત્રીઓએ સાહિત્યપરિષદમા ભાગ લેવો તથા તેમને તેવો ભાગ લેવા નિમત્રણ આપવુ એવી તેણે સૂચના કરી હતી તેણીની સૂચના આ સમ્મેલનમા સ્વાગતની [illegible] આ સમ્મેલનના

માંચ ઉપરથી મહિલાઓના વ્યાખ્યાનો થયાં હતાં અને તે એક અપૂર્વ પ્રસંગ જ હતો. શ્રીમતી ગંગાસ્વરૂપા આનંદીબાઇ, શ્રીમતી હેમંતકુમારી ચૌધરાની, પંડિતા મનોરમાબાઇ, શ્રીમતી મગનબાઈ, શ્રીમતી વેણુબાઈ વગેરએ સ્ત્રી–સુધારો અને સ્ત્રીકેળવણી વિષે ટીકાઓ કરી હતી.

આ વર્ષમાં સ્થાયી કમિટીએ સમ્મેલન તરફથી 'સુલભ સાહિત્યમાલા' પ્રકાશિત થાય એવો એક ઠરાવ કરેલો છે જે વિષે સમ્મેલનના રિપોર્ટમાં જણાવ્યું છે, તે પણ આપણે માટે એક ખાસ ધ્યાન આપવા યોગ્ય હકીકત હતી.

પાછલાં સમ્મેલનોની માફક આ સમ્મેલનની લેખમાલામાં પણ ઉત્તમ નિબંધો દાખલ થયા હતા. તેમાં 'રાષ્ટ્રભાષા હિન્દી મેં ઉચ્ચ શિક્ષણ' નામનો કાંગડી ગુરૂકુલવાળા શ્રીયુત બ્રહ્મચારી સત્યવ્રતજીનો લેખ સર્વોત્કૃષ્ટ છે. જો કે રા. નરસિંહરાવના રાજકોટ પરિષદવાળા 'ભરતખંડ માટે એક ભાષા'વાળા લેખ જેવો અતિ સૂક્ષ્મ દલીલો અને આંકડાઓવાળો આ લેખ નથી, છતાં વિદ્વતામાં તે કોઇ રીતે ઉતરતો ન ગણી શકાય; વળી આ લેખ રા. નરસિંહરાવના પ્રાતકૂળ મતને એક રીતે જવાબરૂપ છે. તેમાં લેખકે પ્રથમ ભાગમાં મેકોલે-ની મિનિટની (ટિપ્પણ, નોંધ) સમાલોચના કરીને હિન્દી એ માધ્યમિક ન બની શકે તેની વિરૂદ્ધ યુકિતઓની પરીક્ષા કરી છે અને બીજા ભાગમા અંગ્રેજી ભાષા માધ્યમિક હોવાથી થયેલી હાનીઓનું સંક્ષેપમા વર્ણન કર્યુ છે.

બીજા લેખોમા 'ભારતીય ઇતિહાસ સંબંધી ખોજ ઔર ઉસકા ફલ,' એ નામના લેખો ખાસ ધ્યાન ખેંચે છે અને તે દરેક ઇતિહાસ રસિક પુરૂષે વાંચવા જોઇએ છે. 'હિન્દી મેં વિશ્વવિદ્યાલયોં કી આવશ્યકતા' વાળો શ્રીયુત રાવબહાદુર ચિન્તામણી વિનાયક વૈદ્યનો લેખ પણ મનનીય છે. બીજો એક લેખ જેમ રા. હીરાલાલ ત્રી. પારેખે સને ૧૯૧૬ નું આપણા સાહિત્યનું દિગ્દર્શન કર્યું હતું તેમ 'સાહિત્યસંસાર કા અવલોકન ' નામનો છે. તેમાં નિબંધ લખવા કાળ પહેલાનાં છેલ્લાં આઠ વર્ષોનું અવલોકન છે અને કેટલેક દરજ્જે હિન્દી સાહિત્ય ઉપર તે ઠીક અજવાળું નાંખી શકે તેમ છે.

આ સમ્મેલને ભરેલ સાહિત્ય પ્રદર્શન પણ સૌ કરતાં શ્રેષ્ટ નિવડ્યુ હતું. સાહિત્ય પ્રદર્શનમાં લગભગ ૫૦૦૦ પુસ્તકો એકત્રિત થયા હતા. સમાચાર પત્રોનું પણ પ્રદર્શન ભર-વામાં આવ્યું હતું. તેના ચાર વિભાગ પાડવામા આવ્યા હતા. (૧) મૃત પત્ર. (૨) જીવિત પત્ર. (૩) વિશેષ અંક. અને (૪) અન્ય ભાષાના પત્ર. આવી રીતનાં કુલે ૧૫૦ પત્ર આવ્યાં હતાં. તામ્રપત્ર, શિલાલેખ, ભાષા—વર્ણ સંબધી ચિત્રો, માનચિત્રો, ગણ્યમાન્ય નેતાઓના ચિત્ર વગેરે ઠીક પ્રકાશ પાડનારા હતાં. એક 'માત્રાફલક' નું ચિત્ર કે જેમાં માત્રાઓ અક્ષરની ઉપર નીચે નહિ લગાવતાં એક પંકિતમાં અક્ષરોની સાથેજ લગાડી શકાય અને જેથી છાપવાની તથા ટાઇપ કરવાની સુગમતા પડે એવી યોજના હતી, તે ચિત્રનુ ફોટો ચિત્ર આપણા પ્રદર્શનમાં આ વખતે મૂકવામાં આવ્યુ છે તે ઉપરથી તેનો આપણને કાંઇક ખ્યાલ આવી શકે એમ છે.

નવમી તથા દશમી પરિષદ્.

નવમું સમ્મેલન સન ૧૯૧૯માં મુબઇમા પંડીત મદન મોહન માલવીયાજીના પ્રમુખપદ નીચે ભરાયુ હતું. અને દસમું સમ્મેલન આપણા આ સમ્મેલનનાં દિવસોએ જ એટલે તા. ૨–૩–૪ એપ્રિલ ૧૯૨૦ ના રોજ પટનામાં પં. વિષ્ણુદત્તજી શુકલના પ્રમુખપદ નીચે ભરાતું હશે.

વિચાર નિવેદન.

આ પ્રમાણે ઉપર જે મે આઠ સમ્મેલનોનો ટુક ઇતિહાસ આપ્યો તે સમ્મેલનના પ્રસિદ્ધ થયેલા રિપોર્ટો ઉપરથી આપ્યો છે પણ આ ઇતિહાસ આપતા અને સમાલોચના કરતા મને માત્ર એક કમભાગ્ય જણાયુ છે તે એ છે કે જ્યારે આ સેવા કરવાનો મને લાભ મળ્યો છે ત્યારે મે પોતે જાતે આ હિન્દી સમ્મેલનોમા ભાગ લીધો નથી અને તેમના પ્રદર્શનો જોયા નથી - જેથી હું અત્યારે 'ગુજરાતી સાહિત્ય' ની સેવામા વિશેષ ઉપયોગી થઇ પડુ આથી મારા અંતરમા આ પરિષદ્ સમક્ષ જણાવવાનો એક વિચાર ઉદ્ભવ્યો છે તે અને જણાવવાની રજા લઉ છુ તે વિચાર એ છે કે આપણી પરિષદ તરફથી હિન્દી, મરાઠી, બંગાળી આદિ સાહિત્ય પરિષદો તથા કેળવણી પરિષદો કે તેને લગતી સાહિત્યના પ્રદેશમા આવતી બીજી પરિષદો ભારતમા જ્યા જ્યા ભરાતી હોય ત્યા ત્યા તે તે ભાષા કે વિષયમા રસ લેનાર અને જ્ઞાતા પુરુષ કે પુરુષોને ચૂંટી કાઢી પ્રતિનિધિ તરીકે મોકલવા જોઇએ, અને તેમની પાસેથી સર્વ હકીકતો એકઠી કરી તે ઉપર વિચારોની લેવ—દેવ કરી યોગ્ય દિશામા આગળ વધવાના પ્રયત્નો થવા જોઇએ તેણી સાથે તે તે પરિષદોના મુખ-પત્રો કે મુખપત્રિકાઓ આપણે મગાવતા રહેવુ જોઇએ અગર આપણા પત્ર—પત્રિકાઓ બદલામા મોકલવા જોઇએ અને તેજ પ્રમાણે સારા સારા પુસ્તકોની પણ લેવડદેવડ વધારી તેમના નિરંતર સમાગમમા આપણે રહેવુ અને તેમને આપણા સમાગમમા રાખવા જોઇએ કેટલીક પ્રદર્શનીય વસ્તુઓ આપણે તેમની પાસેથી માગી લઇ આપણા પ્રદર્શનોમા મૂકવી જોઇએ અને આપણી ઉત્તમ શોધખોળથી મેળવેલી પ્રાચીન અને ઉત્તમ વસ્તુઓ બીજા સાહિત્ય—પ્રદર્શનોમા મોકલવી જોઇએ આવો સુમેળ કાંઇક રીતે કુદરત યોજી રહી છે એમ જણાય છે તેથી અત્યારે તે દિશાએ પ્રયાણ કરતા થઇ જવુ સુગમ છે હિંદી પરિષદના પ્રમુખ એક ગુજરાતી તરીકે મ. ગાંધીજી થઇ આવ્યા છે અને શ્રીયુત ટાગોર પોતે બંગાલી હોઇ અને પધારી આપણી પરિષદનુ ગૌરવ વધારવાની સાથે આપણને કેટલોક લાભ આપી રહ્યા છે અને આપણાથી તેઓ કેટલીક રીતે જ્ઞાત થયા છે અને થશે

આપણા સાહિત્યને ઉપયોગી થઇ પડતા લેખો.

ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલનોના કાર્યનો જે કાંઇ ટુંક ઇતિહાસ અને સમાલોચના થઇ તેની નોંધ તાકીદના આપણા સાહિત્યને ભરતી પ થઇ પડે તેવા કેટલાક લેખો ભાષાંતર કરવા જેવા જે મને જણાયા છે તે અને આપવા હું યોગ્ય ધારું છુ તે લેખો નીચે પ્રમાણે છે —

(૧) 'નાટ્યશાસ્ત્રાચાર્ય ભરતમુનિ' લેખક ગ. ગણપતિ જાનકીરામ દુબે (૨) 'ચન્દબરદાઇ' લેખક બાબુ શ્યામસુન્દર દાસ આ બન્ને લેખ દ્વિતીય સમ્મેલનની લેખાવ-લીમા છે 'ચન્દબરદાઇ'ના લેખમા બાબુ શ્યામસુંદરદાસે તેના ૬૯ અધ્યાયોની ટુંક ટુંક હકીકત જણાવી છે, તે ગુજરાતી સમાજને જાણવી ઘટે છે

'સમાલોચના મે સાહિત્ય કા લાભ' નામનો પંડિત ગિરધર શર્માનો લેખ જે ત્રીજા સમ્મેલનની લેખાવલીમા છે તે ભાષાંતરરૂપે આપણને ઉપયોગી થઇ પડે તેમ છે આજ લેખાવલીમા આજ વિષય ઉપર બીજા બે નાના લેખો પણ છે

ચોથા સમ્મેલનની લેખાવલીમા 'હિન્દી મેં નાટક'વાળા લેખના (૧) નાટક ક્યા હૈ, (૨) નાટક કી ઉત્પત્તિ ઔર ઉસકા સંક્ષિપ્ત ઇતિહાસ, (૩) નાટકોં સે લાભ અને (૪) નાટક કી રચના ઔર ઉસ કે સાધન, એ ચાર મુદ્દા કોઈ પણ ભાષામાં ઉતારી શકાય તેવા સર્વસામાન્ય છે. તેના લેખક શ્રીયુત્ ગોવિંદ શાસ્ત્રી દુગવેકર છે.

પાંચમા સમ્મેલનની લેખાવલીમાં આવેલા (૧) 'હિન્દી મેં કવિતા કિસ તરહ ગઈ હૈ?' વાળા બાબુ મૈથિલિશરણ ગુપ્તના લેખમાં સમાવેલા મુદ્દાઓ સર્વસામાન્ય છે; અને (૨) 'રાષ્ટ્રનિર્માણ મેં સાહિત્ય કા સ્થાન'વાળો પંડિત મહાવીરપ્રસાદ શુક્લનો આખો લેખ ઉતારી શકાય તેવો છે.

આઠમા સમ્મેલનની લેખાવલીમા આવેલા (૧) 'બાલકોપયોગી સાહિત્ય', (૨) 'હિન્દી સાહિત્યસેવિયો કી ત્રુટિયા' (૩) 'ભારતીય ઇતિહાસ સંબંધી ખોજ'ના લેખો સર્વસામાન્ય ગણી શકાય તેવા છે.

ઇતિહાસરસિકો માટેના ઉત્તમ લેખો.

ઇતિહાસરસિક લોકો માટે નીચેના લેખો ખાસ વાચવા વિચારવા જેવા છે.

(૧) મુસલમાની રાજત્વ મેં હિંદી'–લેખક મુંશી દેવીપ્રસાદજી. પહેલી પરિષદની લેખમાળામાં આ લેખમાંથી અકબર બાદશાહના વખતમા વપરાતા સીક્કા વગેરેના નામો ખાસ જાણવા યોગ્ય છે.

(૨) 'રાજપૂતાનામેં હિન્દી પુસ્તકો કી ખોજ.' આ લેખ પણ મુંશી દેવીપ્રસાદજીનો લખેલો છે. શોધખોળ માટે ઠીક સામગ્રી છે અને તે ઉત્તેજના આપે તેમ છે. તેમાં જોધપુરના મહારાજાઓએ લખેલા વેદાન્ત, ભક્તિ વગેરેના ઘણા ગ્રંથો છે. મહારાજા જસવંતસિંહજીએ '**प्रबोध चंद्रोदय**'નું નાટક હિન્દી ભાષામા ગદ્ય તથા પદ્યમા રચેલું છે. મહારાજા માનસિંહ, મહારાજા અજીતસિંહજીના ભક્તિમાર્ગના ગ્રંથો છે. જયપુરના મહારાજા પ્રતાપસિંહના રચેલા ગ્રંથો પણ છે. મહારાજા કિશનગઢનો 'દેહદશા' નામનો ગ્રંથ છે. મહારાજાઓ સિવાય રાણીજીઓ, કુંવરીઓ વગેરેના લખેલા ગ્રંથો પણ છે. આ ઉપરથી એમ સાબિત થાય છે કે એક વખતે મધ્યકાળમાં મેવાડના રાજામહારાજાઓ વિદ્યારસિક અને કાવ્યોના શોખીન હતા એટલુજ નહિ પણ તેમનામાં ભક્તિ, જ્ઞાન અને નીતિનો વાસો હતો. તેના વગર 'મીરાંબાઈ' જેવું સ્ત્રીરત્ન તે પ્રદેશમાથી, રાજવાડાના ઘરમાથી પેદા ન થાય. આ લેખમાં બતાવેલાં પુસ્તકોમાં મીરાંબાઈના પણ રચેલાં બે પુસ્તકો છે. (૧) વગર સંવતનું 'ગીત ગોવિંદ કી ટીકા' અને (૨) 'નરસીજી કા માહરા' એટલે 'નરસિંહ મહેતાનું મામેરૂં.' આ ગ્રંથોમાં એક જૈની સાધુ નામે કેશવમુનિએ સંવત્ ૧૬૯૭ માં લખેલી 'સદેવચ્છ સાવલંગ્યા' નામે 'સદેવંત સાવલંગી'ની વાર્તા છે અને ૧૭૮૯ સુધીનો હિન્દુસ્તાનના બાદશાહોનો ઇતિહાસ જણાવતો 'હફ્ત ગુલશન' નામનો ગ્રંથ પણ છે.

(૩) પ્રથમ જણાવ્યા પ્રમાણે બાબુ શ્યામસુન્દરદાસનો 'ચંદ બરદાઇનો લેખ.

(૪) રા. ગૌરીશંકર હીરાચંદ ઓઝાના તથા મુંશી દેવીપ્રસાદજીના આઠમા સમ્મેલનવાળા 'ભારતીય ઇતિહાસ સંબંધી ખોજ ઔર ઉસકા ફલ' નામના બન્ને લેખ.

કેટલાક ઉત્તમ લેખો.

આ શિવાય સાહિત્ય સમ્મેલનમા કેટલાક ઉત્તમ લેખો પણ છે પ્રથમ સમ્મેલનની લેખાવલીમાનો મહામહોપાધ્યાય પંડિત સુધાકર દ્વિવેદીનો 'હિન્દી સાહિત્ય'નો તથા મિશ્રબંધુઓનો લખેલો 'હિન્દી સાહિત્ય કા ઇતિહાસ' નો,—આ બન્ને લેખ ઉત્તમ છે હિન્દીમા ક્યા પ્રધાન પુસ્તકો છે તે માટેનો લેખ 'હિન્દી મે પ્રધાન પુસ્તકે તથા ભાષા ઔર ઉનકા દેશ પર પ્રભાવ' નામનો પાચમા સમ્મેલનની લેખાવલીમા છે આ લેખ પણ મિશ્રબન્ધુઓનો છે આ મિશ્રબન્ધુઓએ હિંદી સાહિત્યની ઉત્તમ શોધખોળ કરીને સાચી સેવા કરી છે તેમણે લગભગ ૩૨૦૦ હસ્તલિખિત ગ્રથોની શોધખોળ કરેલી છે તેમણે રચેલો 'મિશ્રબન્ધુ વિનોદ' નામનો ગ્રથ હિંદી સાહિત્યના કયા કયા પુસ્તકો પ્રાચીન તેમ જ અર્વાચીન છે તે જાણવા માટે ખરીદવા યોગ્ય છે તે ગ્રથને દરેક સાહિત્ય ભડારમા સ્થાન મળવુ ઘટે છે

હિન્દી જૈન સાહિત્યના ઇતિહાસ માટે પ્રથમ જણાવવામા આવ્યુ છે તે પ્રમાણે તે એક ઉત્તમ લેખ છે પણ તે લેખમા શ્રીયુત્ નાથુરામજી પ્રેમીએ કેટલાક ગ્રથો જેવા કે ગૌતમરાસો, દેવરાજ–વછરાજ ચઉપઈ, પુરદર–કુમર ચઉપઇ અને જમ્બુસ્વામી રાસા વિગેરે હિંદી ઠરાવવાના પ્રયત્નો કર્યા છે અને તેથી સ્વ ચિમનલાલ ડાહ્યાભાઇ દલાલને અન્યાય થાય છે કે નહિ તે તપાસી યોગ્ય જવાબ આપવો ઘટે તો આપવો જ જોઇએ છે, અને તે ગ્રથો ગુજરાતી ગણી શકાય કે કેમ તે પણ નક્કી કરવુ જોઇએ છે આ લેખ સાતમા સમ્મેલનની લેખાવલીમા છે આજ લેખાવલીમા 'હિંદી ભાષા મે ઉપન્યાસ' અને હિંદી ભાષા મે 'નાટકગ્રથ ઔર વર્તમાન નાટક કમ્પનિયા' ના લેખો હિન્દી સાહિત્ય વિષે કાંઇ જાણવાની ઇચ્છા ધરાવનારાઓ માટે ઠીક છે

આ શિવાય પાચમા સમ્મેલનની લેખાવલીમાનો પં. ગગાપ્રસાદ અગ્નિહોત્રીનો 'હિંદી કવિતા કિસ ઢગ કી હો' વાળો લેખ કાવ્યવિષયક ઉચ્ચ કક્ષા હિન્દીમા પ્રાપ્ત થવી એ શક્ય છે એમ સાબિત કરી તે માટે કયુ સાહિત્ય હિંદીમા છે તેની નોધ આપે છે કાવ્યપ્રદેશમા વિચરનારાઓ માટે આ લેખ મનનીય છે

ઉપસહાર

હવે આ લાબો લેખ સમાપ્ત કરતા કેટલાક મુદ્દા તારવી કાઢી શકાય તેવા છે તે એ છે કે —

(૧) આ સમ્મેલન દર વર્ષે નિયમિત ભરાતુ રહે છે

(૨) સમ્મેલનની સ્થાયી કમિટીનો કારભાર જીવત છે

(૩) સમ્મેલનને મદદરૂપ થઇ પડતી અનેક સભાઓ અનેક નગરોમા કાર્ય કરી રહેલી હોય છે

(૪) 'સમ્મેલન પત્રિકા' દર માસે પ્રગટ થાય છે

(૫) નાગરી પ્રચાર સભાઓ ઠેર ઠેર જણાય છે અને નાગરી–પ્રચારિણી–પત્રિકાઓ દર માસે પ્રગટ થાય છે

(૬) વારંવાર જીલ્લા સમ્મેલનો થયાં કરે છે અને તે દ્વારા હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલનને વિશેષ પુષ્ટિ આપવામાં આવે છે.

(૭) હિન્દી ભાષાનો બીજી ભાષાઓ સાથે કેવો સંબંધ છે તેની ઘણી શોધખોળ કરી હિંદીની ઉન્નતિ માટેના પ્રયાસો થાય છે.

(૮) પ્રાચીનતાને હિંદીઓ જાળવી રાખવા મથી રહ્યા છે.

(૯) દર વખતે પૈસાફંડ ઉઘરાવવામાં આવે છે, અને ફંડસાફંડ ઉઘરાવનારી કેટલીક સભાઓ નગરો અને શહેરોમાં પણ મળે છે.

(૧૦) કેળવણી પરિષદ્ તેમનામાં ભરાતી લાગતી નથી.

(૧૧) પરીક્ષાનાં ધોરણ ઉત્તમ છે અને તેમાં તેમણે આરાયજનવીસી એટલે કાયદાના જ્ઞાનની–વકીલાતની તથા મુનીમી એટલે નાગાના અભ્યાસની પરીક્ષાઓ દાખલ કરી છે. સ્ત્રી-પુરૂષો બન્ને માટે સામાન્ય પરીક્ષા છે.

(૧૨) પ્રાચ્ય પરિષદોમાં સ્થાન પામે તેવા લેખો તેઓની લેખાવલીમાંથી બાકુ તરી આવતા નથી, છતાં તે પ્રદર્શન ઉત્તમ બનાવવાની કોશિશો કરી રહ્યા છે અને તેમાં દિનપરદિન સફળતા પ્રાપ્ત થતી જાય છે.

(૧૩) ગુજરાતીનો પ્રચાર એક કરોડ સાત લાખ મનુષ્યોમા અને હિન્દીનો પ્રચાર લગભગ સાડા તેર કરોડ મનુષ્યોમા છે. આ પ્રમાણ જોતાં તેઓ ગુજરાતીઓથી સાહિત્યની દિશામા વિશેષ વધી ગયા હોય એમ નથી લાગતું.

(૧૪) છતાં તેમણે એક વિશ્વકોષ બનાવવાનો પ્રયત્ન આદર્યો છે.

(૧૫) તેમણે લેખકો તથા ગ્રંથકારોની જયંતિઓ ઉજવી છે.

(૧૬) તેમની પાસે ઐતિહાસિક શોધખોળ કરનારા પંડિતો છે અને તેઓ હિન્દીની ઉત્તમ પ્રકારે સતત સેવા કરી રહ્યા છે.

(૧૭) પણ, તેમણે ગુજરાતી કવિઓએ તથા ગ્રંથકારોએ કરેલી હિન્દીની સેવામા ‘ પ્રવીણસાગર ’ ની પ્રતિષ્ઠા સ્વીકારી નથી. કવિ દલપતરામના ‘ શ્રવણાખ્યાન ’ ની નોંધ પણ લેવાઇ લાગતી નથી. તેજ પ્રમાણે રણછોડજી દિવાનના કેટલાક હિન્દી ગ્રંથોની નોધ લેવાઇ લાગતી નથી. સ્વામીનારાયણ સંપ્રદાયની પણ હિન્દી સેવાની નોંધ લેવાઇ નથી.

(૧૮) હિન્દીઓમાં પદ્ય–પ્રચાર અતિશય છે. તેનુ કારણ પુરાતનકાળથી કાવ્યનો મહિમા તેમને ત્યાં વિશેષ મનાતો આવ્યો છે.

(૧૯) હિન્દી સમ્મેલનોના રિપોર્ટો જલદીથી બહાર પડે છે.

(૨૦) પ્રદર્શન વિભાગમાં તેઓ બીજી ભાષાના ગ્રંથો પણ રાખે છે.

વિગેરે અનેક મુદ્દા તારવી કઢાય તેવા છે. ટુંકમાં તેઓ કાર્યપરાયણ છે.

હવે આ લાંબી સમાલોચના પુરી કરતાં પહેલાં એક શંકાત્મક બાબત રહી ગઇ છે તે જણાવવાનું બાકી રહે છે હિન્દી સમ્મેલનમાં રજુ થયેલા વૈષ્ણવ ધર્મોની હિંદી સાહિત્ય પર શું અસર થઈ છે તે લેખો જોતાં એક સ્થળે જણાવવામાં આવ્યું છે કે દ્વૈતાદ્વૈત મતના

સ્થાપક આચાર્ય શ્રી મધ્વાચાર્ય ગુજરાતી હતા, અને તેમનો જન્મ ગુર્જર દેશમાં સં ૧૧૯૯ ના કાર્તિક સુદ ૧૦ મીએ થયો હતો આ એક શંકા પડતી હકીકત લાગે છે* તેનો નિર્ણય થાય તો ગુજરાતીઓને અભિમાન લેવાનો પ્રસંગ પ્રાપ્ત થાય તેમ છે

આટલુ જણાવી આ લાંબી સમાલોચના હુ બંધ કરૂ છુ તેથી ગુજરાતી સાહિત્યની તથા ગુજરાતી ભાઇઓની કાંઇક પણ સેવા થઇ ગઇ હોય તો હું મને પોતાને તે માટે ભાગ્યશાળી માનતો અને આ સમાલોચના રૂપી મહાનો હું અધિકારી નથી તેથી, તથા બહુજ કાર્યભાર માથે હોવાથી ઉતાવળમાં આ લેખ ઘડી કાઢ્યો છે તેથી, અનેક ભૂલો, દોષો, ત્રુટિઓ મળી આવશે એમ ભય રહે છે, તે માટે ક્ષમા માગુ છુ

'સેવક ઓફિસ'	લી સેવક,
અમદાવાદ. તા ૩૦-૩-૨૦	ડાહ્યાભાઇ મનોરદાસ પટેલ.

પરિશિષ્ટ (ક)

હિન્દી સાહિત્ય સમ્મેલનની નિયમાવલી.

ઉદ્દેશ

હિન્દી સાહિત્યના સર્વ અંગોની ઉન્નતિ કરવાનો પ્રયત્ન કરવો

દેવનાગરી લિપિ એ રાષ્ટ્ર લિપિ અને હિન્દી ભાષા એ રાષ્ટ્ર ભાષા બને તેના પ્રયત્ન કરવા

ઉપરો હેતુ પાર પાડવા માટે હિન્દીને સુગમ, મનોરમ અને લાભદાયક બનાવવા સમય ઉપર હિન્દીની શૈલીનુ સંશોધન કરવુ તથા તેની ત્રુટિઓ અને અભાવોને દૂર કરવાના પ્રયત્ન કરવા

સરકાર, દેશી રાજ્યો, પાઠશાળાઓ, કોલેજો, વિશ્વવિદ્યાલયો, કચેરીઓ વગેરે સ્થળે દેવનાગરી લિપિ અને હિંદી ભાષાના પ્રચારનો ઉદ્યોગ કરવા રહેવુ

હિન્દીના ગ્રન્થકારો, લેખકો, પત્રસંપાદકો, પ્રચારકો અને સહાયકોને વખતોવખત ઉત્સાહિત કરવા ઇનામ, બક્ષિસ, પ્રશંસાપત્ર, ચાંદ તથા પદવી વગેરેથી સન્માનવા

* 'શ્રી મધ્વાચાર્ય' નામના છપેલ પુસ્તકમાં તેમનો જન્મ મલબારના ઉડિપિ નગરની નજીક બેલે (Bollo) મા થયેલો જણાવવામા આવ્યો છે તે પુસ્તકમા સાલ ૧૧૯૮ બતાવી છે પણ તે વિ. સ નુ એકમત નથી કારણ, શ્લોક સને ૧૨૩૮ મા તેમનો જન્મ થયાનુ જણાવે છે તિથિ માટે કોઇ મતભેદ નથી કાર્તિક સુદ ૧૦ તે આપણા ગુજરાતી મહિના પ્રમાણે આસો સુદ ૧૦ એટલે દશરા (વિજયાદશમી) છે

જ્યાં યોગ્ય લાગે ત્યા પાઠશાળાઓ, સભાઓ, પુસ્તકાલયો વગેરે સ્થાપિત કરવા અને કરાવવાને પ્રયત્ન કરવો તથા તેવી ચાલુ સંસ્થાઓને સહાયતા કરવી.

હિન્દી સાહિત્યના વિદ્વાનો તૈયાર કરવા હિન્દીની ઉચ્ચ પરીક્ષાઓ લેવાના પ્રબંધ કરવો.

હિન્દી ભાષાના સાહિત્યની વૃદ્ધિ માટે ઉપયોગી પુસ્તકો તૈયાર કરવાં વિગેરે.

સમ્મેલનથી સંબંધ રાખનાર કમિટીઓ અને સભાઓના ધોરણમાંની મુખ્ય બાબતો.

કમિટી તથા સભાઓના નીચે પ્રમાણે ત્રણ વિભાગ પાડી શકાય છે.

૧. સમ્મેલનની સ્થાયી પ્રબંધકારિણી કમિટી.
૨. હિન્દી પૈસાફંડ કમિટી.
૩. હિન્દી અને નાગરી પ્રચારને ઉદ્દેશ રાખનારી સભાઓ.

સ્થાયી કમિટીનું મુખ્ય કાર્યસ્થાન પ્રયાગમાં છે અને સમ્મેલનના આર્થિક સહાયતા માટે જે ફંડ ઉભું કરવામાં આવે છે તેનું નામ ‘ હિન્દી પૈસાફંડ ’ રાખ્યુ છે.

આ પૈસાફંડ દરેક સમ્મેલનમા ઉઘરાવવમાં આવે છે. તેનાં નામ પ્રમાણે પૈસો પણ ભરી શકાય છે અને તેની અનેક સ્થળે શાખાઓ પણ હોય છે.

સમ્મેલનને એક સ્થાયી ભંડાર હોય છે. તે ભંડારની મુડીનો વ્યય સમ્મેલનની આજ્ઞા વિના થઈ નથી શકતો. ફક્ત તેનાં વ્યાજના નાણા જ ખરચવાનો અધિકાર સ્થાયી કમિટીને હોય છે.

સાહિત્ય સમ્મેલનની બેઠકનું જે સ્થળ અને જે વખત નક્કી થયા હોય તે સ્થળ તથા વખતમા ફેરફાર કરવાનો અધિકાર સ્થાયી કમિટીને આપવામા આવેલો હોય છે. આ અધિકાર આપણે છઠ્ઠી પરિષદ્ લાહોરને બદલે પ્રયાગમાં ફેરવેલા દિવસોએ ભરાઇ હતી તે ઉપરથી જોઇ શકીએ છીએ.

જે સ્થળે સમ્મેલન ભરાય તે સ્થળની સ્વાગત કમિટીને પ્રતિનિધિઓના ફીમાથી જે ધન પ્રાપ્ત થાય તેનો અર્ધો હિસ્સો સમ્મેલનની સ્થાયી કમિટીને આપવો જોઇએ છે.

પ્રત્યેક સ્થળની સમ્મેલનની બેઠક બાદ વ્યય કરતાં જે કાંઇ આવક બચે તે આવકમાંની અર્ધી રકમ આવતી પરિષદની બેઠક ભરાવવની હોય તે પહેલા સ્થાયી કમિટીને આપવી, અને બાકીની અડધી રકમ તે સ્થળમાના સમ્મેલન સાથે સંબંધ રાખનારા કોઇ ખાતાને આપવી એવા નિયમો હોય છે. આવું કોઇ ખાતું ન હોય તો બધી રકમ સ્થાયી કમિટીને સોંપી દેવી જોઇએ છે.

સમ્મેલનની સર્વ સમ્પત્તિ સ્થાયી કમિટીના તાબામા રહે છે.

પરિશિષ્ટ (ખ)

પરીક્ષા વિશેના નિયમો.

(૧) દરેક વર્ષ ત્રણ પરીક્ષાઓ લેવાય છે, પ્રથમા, મધ્યમા અને ઉત્તમા

(૨) આ પરીક્ષામા સર્વ દેશ, જાતિ અને અવસ્થાવાળા બેસી શકે છે સ્ત્રીઓ પણ આ પરીક્ષામા બેસી શકે છે પ્રથમામા પાસ થયેલ જ મધ્યમામા બેસી શકે છે પણ, અપવાદ રૂપ કોઇને એકદમ મધ્યમામા બેસવાની અનુમતિ મળી શકે છે મધ્યમામા જે પાસ થયો હોય તેજ ઉત્તમામા બેસી શકે અને તેણે પરીક્ષામા બેસવાની ફી ભરવાની મુદ્દતની બે માસ પહેલા જે વિષયમા પરીક્ષા આપવી હોય તે વિષયનો ડબલ ક્રાઉન ૧૬ પેજી ૨૦૦ પાનાનો નિબંધ મોકલવો જોઇએ કે તે પરથી તેને પરીક્ષામા બેસવાની પર વાનગી મળે છે મધ્યમાવાળાને વિશારદની અને ઉત્તમામા પાસ થનારને જે વિષય તેણે ખાસ લીધો હોય તે વિષયના રત્નની ઉપાધિ મળે છે *

પરીક્ષામા બેસવાની ફી પ્રથમાની રૂ ૨, મધ્યમાની રૂ. ૫, અને ઉત્તમાની રૂા ૧૦ લેવાય છે સ્ત્રીઓની પાસેથી ફી લેવામા આવતી નથી

આરાયજનવીસી એટલે વકીલ-મુખ્તયારની પરીક્ષા અને મુનીમી એટલે નામાની પરીક્ષાઓ પણ હિન્દી સમ્મેલનની સ્થાયી સમિતિ તરફથી લેવાય છે તેમા બેસવાની ફી રૂા ૨-૦-૦ છે

મુમ્બાઈ ઇલાકાના મુમ્બઈ, વડોદરા અને બીજા પ્રાંતોના નાના મોટા શહેરોમાં કુલે ૫૩ સ્થળે હાલ પરીક્ષા લેવાય છે

પ્રથમા માટેના વિષયોમા,

સાહિત્ય, ભારતનો ઇતિહાસ, ભૂગોળ, ગણિત, વિજ્ઞાન અને સ્વાસ્થ્યરક્ષા, એટલા છે મધ્યમા પરીક્ષા ૩૭ સ્થળે લેવાય છે વડોદરામા પણ તે લેવાય છે મુબઇનુ નામ જણાતુ નથી

મધ્યમા પરીક્ષા માટના વિષયમા, સાહિત્યના ચાર પત્ર, ઇતિહાસના બે પત્ર, અને ગણિત, દર્શન, વિજ્ઞાન, ધર્મશાસ્ત્ર, અર્થશાસ્ત્ર, જ્યોતિષ, વૈદક, શરીર વિજ્ઞાન, કૃષિશાસ્ત્ર, સંસ્કૃત અનુવાદ, ઇગ્લીશ અનુવાદ એટલા છે આમા જે વૈદક લે તેણે શરીર વિજ્ઞાન લેવુ જ જોઇએ છે

---

* હિન્દી સાહિત્ય, સંસ્કૃત સાહિત્ય, દર્શન, અંગ્રેજી સાહિત્ય, ઇતિહાસ અને અર્થ શાસ્ત્રમા પાસ થનારને 'સાહિત્યરત્ન' અને ગણિત, વિજ્ઞાન, જ્યોતિષ, પુરાતત્વ અને [illegible]વાળાને 'વિજ્ઞાનરત્ન' ની ઉપાધિ મળે છે

ઉત્તમા પરીક્ષા ફક્ત પ્રયાગમાંજ લેવાય છે અને તે હિન્દી સાહિત્ય, સંસ્કૃત સાહિત્ય, જ્યોતિષ, ગણિત, દર્શન, વિજ્ઞાન, ઇતિહાસ, અર્થશાસ્ત્ર, અંગ્રેજી સાહિત્ય, પુરાતત્ત્વ, વૈદક અને કૃષિશાસ્ત્ર એ ૧૨ વિષયોમાંથી કોઇ પણ એક વિષયની લેવાય છે.

આરાયજનવીસી અને મુનીમીની પરીક્ષામાં જેણે હિન્દી લઇને મેટ્રિક કે સ્કૂલ લીવીંગની પરીક્ષા પાસ કરી હોય તે અથવા તો પ્રથમા કે મધ્યમામાં પાસ થએલ હોય તે બેસી શકે છે. આરાયજનવીસી માટેના વિષયોમાં

(૧) સાહિત્ય (૨) કાયદા અને અદાલત (કોર્ટ) તથા જમીનદારોનો કારોબાર વિગેરે છે.

મુનીમી પરીક્ષામાં (૧) સાહિત્ય, (૨) નામુ અને ગણિત એટલા વિષયો છે.

જેટલે સ્થળે મધ્યમા પરીક્ષા લેવાય છે તેટલાં સ્થળે આ પરીક્ષા લેવાય છે.

આ સાલમાં પરીક્ષા તા. ૧૫ ઓગસ્ટ ૧૯૨૦ થી શરૂ થશે. આ પરીક્ષાઓ મેટ્રિક વગેરેની પરીક્ષાઓ માફકની હોય છે તેમાં આપણી સાહિત્યની પરીક્ષાની પેઠે એક બે પુસ્તકજ વાંચવાનાં નથી હોતાં. જાણે આખું વર્ષ અભ્યાસ કરી પરીક્ષા આપવાની હોય તેવી પરીક્ષા હોય છે, અને આવી પરીક્ષામાં પાસ થએલાંઓનું હિંદી જગત યુનિવર્સિટિની પદવી ધરાવનારાની માફક સન્માન પણ કરે છે. જાણે એક નવીન રાષ્ટ્ર મહા વિદ્યાલય !

સને ૧૯૨૦ ની સાલ માટે કયાં પુસ્તકો હિન્દી સમ્મેલને પસંદ કર્યા છે તે સ્થળ સંકોચને લીધે આપી શકાય તેમ નથી.

ભારત ઇતિહાસ સંશોધક મંડળ.

(લેખક આચાર્ય કાલેલકર.)

कुछ कालमें ये जीर्ण पहले चिन्ह भी मिट जायँगे
फिर खोजनेसे भी न हम सत्‌ मार्ग अपना पायँगे
जातीय जीवन-दीप अबभी स्नेह पावेगा नहीं
तो फिर अँधेरेमें हमे कुछ हाथ आवेगा नहीं ॥

મહારાષ્ટ્રની રાજધાની પૂનામા જે અનેક સંસ્થાઓ કાંઈ પણ વાધલ કર્યા વગર ચુપચુપ રીતે ઉપયુક્ત કામ કરી રહી છે તેમા ભારત ઇતિહાસસંશોધક-મંડળ પ્રમુખ ગણાય આ સંસ્થા દસ વર્ષમા જેટલુ કામ પુરી શકી છે તેટલુ કામ આ દેશમા બીજી સંસ્થાના ભાગ્યમા ભાગ્યેજ હશે આ મંડળનો ઉદ્દેશ વ્યાપક છે

(श्री) ભારત-વર્ષ વિષેના ઐતિહાસિક સાધનો એટલે કે કાગળ પત્રો, દસ્તાવેજ, બખર, કૈફીયતો, જૂના શિલાલેખો, હસ્તલેખો, સર્વ પ્રકારના સાહિત્ય ગ્રંથો, કલા કૌશલ્યના કામો, શિક્કાઓ, તામ્રપત્રો, મૂર્તિઓ, શિલ્પ કામો, ચિત્રો, અને બીજી ઐતિહાસિક વસ્તુઓ ભેગી કરીને સુરક્ષિત રાખવી

(ग) આવા સાધનો સંઘરવા માટે અને પ્રદર્શાવવા માટે યોગ્ય ઇમારતો બાંધવી

(णे) આવા સાધનો પ્રસિદ્ધ કરવા તેમજ ઐતિહાસિક સંશોધનના કાર્યમા મદદરૂપ થાય એવા ગ્રંથો પ્રસિદ્ધ કરવા ભારતવર્ષ વિષેના ઐતિહાસિક ગ્રંથો અને લેખો પ્રસિદ્ધ કરવા

(श) હિંદુસ્થાનના ઇતિહાસ સંબંધે સંશોધન અને ચિકિત્સાપૂર્વક તેનુ અધ્યયન વધે અને તેને ઉત્તેજન મળે એટલા માટે મંડળને આવશ્યક તથા યોગ્ય લાગે એવા બીજા ઉપાયો યોજવા

આવા અથવા આથી પણ વ્યાપક ઉદ્દેશથી સ્થાપેલ સંસ્થાઓ અંગ્રેજનું રાજ્ય સ્થપાયા પછી આ દેશમા ઓછી નિમાણ થઈ નથી પણ પ્રમુખ, મંત્રી અને ખજાનચીની નિમણુક કરવા કરતા વધારે કામ જેણે કર્યું હોય એવી થોડી છે, કેટલીક સંસ્થાઓ થોડા દિવસ કામ કરીને કુંભકર્ણી નિદ્રા લે છે

આ સંસ્થાનું તેમ બન્યુ નથી દસ વર્ષમાં ઇતિહાસ ચર્ચા કરવા માટે આ મંડળ માર્ફતે લગભગ બસો સભાઓ મળી હતી અને તેમા ઇતિહાસ સંશોધકોએ લખેલા એક હજાર ઉપરાંત લેખો ચર્ચાયા હતા

મહારાષ્ટ્રના ઇતિહાસ પર પ્રકાશ પાડે એવા વીશ ગ્રંથો એટલે પાંચ છ હજાર જેટલા પૃષ્ઠો આ સંસ્થાએ પ્રસિદ્ધ કર્યા છે. જાતજાતના અમૂલ્ય શિક્કાઓ ભેગા કરેલા છે પેશ્વાના સમયની સુંદર સુંદર છબીઓ તેમજ સુંદર સુંદર ચિત્રોથી સુશોભિત ગીતાદિ જેવા ગ્રંથો આ સંસ્થાના તાબામાં છે. આ સંસ્થાએ ઇતિહાસ વિષે જેટલું કાર્ય કર્યું છે તેટલુંજ સાહિત્ય વિષે પણ કર્યું છે.

અનેક અજ્ઞાત કવિઓનો ગ્રંથસાગર આ લોકોએ શોધી કાઢ્યો છે. પૂર્વકાલીન સામાજીક, ધાર્મિક, આર્થિક અને રાજકીય સ્થિતિનું નિરીક્ષણ કરવાને ઉપયોગી થાય એવી બીનાઓ ભેગી કરી છે. મરાઠી સાહિત્યનો એક વિસ્તૃત ઇતિહાસ 'મહારાષ્ટ્ર સારસ્વત' નામથી હમણાંજ પ્રસિદ્ધ કર્યો છે.

પ્રસિદ્ધ ઇતિહાસ સંશોધક રા. રાજવાડેએ પ્રસિદ્ધ કરેલા "**मराठ्यांच्या इतिहासाची साधनें** નામના ગ્રંથના મોટા મોટા વીશ પુસ્તકોની ખંડસ્થળ સૂચિ મહા પ્રયાસે તૈયાર કરી છે. મંડળના એક સભાસદ રા. રા. ચાંદોરકર એમણે ઘણાં વર્ષના પરિશ્રમથી એક '**संतकवि काव्य सूचि**' નામનો ગ્રંથ તૈયાર કર્યો છે જેની અંદર મહારાષ્ટ્રના ન્હાના મોટા બધા સંત અને કવિઓ વિષે ઉપલબ્ધ થાય તેટલી માહિતી ઉપરાંત મરાઠી ભાષામાં લખેલાં બધા પ્રકાશિત અને અપ્રકાશિત કાવ્યોની સૂચિ છે. આ મંડળે નીચલા વિષયો ઉપર જુના ગદ્ય ગ્રંથો શોધી કાઢીને જુની મરાઠીમા "જુની મરાઠીમાં ગદ્ય ગ્રંથ નથી" એ આક્ષેપનું મૂક નિરાકરણ કર્યું છે.

વૈદક, વેદાંત, ભૂગોળ, ધર્મશાસ્ત્ર, યાત્રા પ્રવાસ, નામું, રાજકીય કાગળો, ગણિત, જ્યોતિષ, ફલ જ્યોતિષ, ખાનગી કાગળો, આત્મજીવન, તામ્રપટ, સામુદ્રિક, અશ્વ ચિકિત્સા, શિલાલેખ વગેરે. રાષ્ટ્રીય જીવનનું એક પણ અંગ આ મંડળે છોડયું નથી, ગ્રામણ્ય એટલે કે ન્યાતજાતના ઝગડાઓ અને તેમાં ધર્માચાર્યોએ આપેલો ચુકાદો, ન્યાય સભાના ફેંસલા, સેનાપતિઓ, રાજકારણી પુરુષો, તથા સંત કવિઓના કુટુંબનો ઇતિહાસ, રાજ્યવ્યસ્થા, સામાજીક વ્હેમો, પ્રખ્યાત પુરૂષોની કુંડલીઓ, લોકગીતો, વૃત્તો અને છંદો, જુનું વ્યાકરણ, રાજકારણી લોકોની અને વ્હેપારીઓની કૂટ નીતિ, મરાઠાઓની સેના, નૌકા સૈન્ય (આરમાર) જંતરમંતર, ગુરુ વંશાવળિ, અટકો, કેટલાક શબ્દોની વ્યુત્પત્તિઓ, મરાઠી દેશમા ચાલતી જુદી જુદી બોલી અને તેનુ વ્યાકરણ ઇત્યાદિ વિષયોમાંથી એક પણ એમની નજર બહાર નથી ગયો. કિલ્લાઓ બાધવા માટે કેટલો ખર્ચ થયો, કેટલા કારીગરને રોકવા પડયા વિગેરે વિગત પણ આ લોકો મેળવી શકયા છે. આમ શોધ કરતા કરતાં આ સંશોધકો ઉત્તરમા ઇંદોર; ગ્વાલીયર અને પાણિપત સુધી ગયા છે અને દક્ષિણમાં તંજાઓર સુધી જઇને ત્યાંથી મહત્વની ઐતિહાસિક માહિતી તેમણે મેળવી છે. ઇતિહાસ મુખ્યત્વે મહારાષ્ટ્રનો જ મેળવ્યો છે એ સ્વાભાવિક છે પણ બહારના વિષયો છોડયા છે એમ નથી. વલ્લભિના સેંદ્રક વંશનો ઇતિહાસ, ગૂજરાત શબ્દની વ્યુત્પત્તિ, પાણિનીનો કાળ, ભારતીય યુદ્ધનો અને મહાભારતનો કાળ, ભાગવતાદિ- પુરાણોની સમીક્ષા વિગેરે વિષયો પણ હાથમાં લીધા છે. ભેગું થતું બધું સાહિત્ય સંઘરવા માટે પચાસ હજારની એક સુંદર ઇમારત બંધાય છે. આ ઇમારતનો જેટલો ભાગ તૈયાર થયો છે તેની અંદર પૂનામા રહેતા સંશોધકો

લગભગ રોજ સાંજે મળે છે અને નિયમિત રીતે કામ કરે છે મંડળના સભાસદોની સંખ્યા ૬૦૦ ઉપરાંત છે, સરદાર ચંદ્રચૂડ એમણે પોતાનું અત્યંત મહત્ત્વનું દફતર અને પુસ્તક સંગ્રહ મંડળને આપી દીધો છે જેની અંદર દશહજાર ઐતિહાસિક દસ્તાવેજો અને પાંચ હજાર સંસ્કૃત અને પ્રાકૃત હસ્ત-લિખિત ગ્રંથો છે

એક ન્હાનકડી સંસ્થા આટલું કામ કેમ કરી શકી એ તપાસવા જેવું છે ઝાડ કંઈ એક દિવસમાં ઉગતું નથી સ્થાપીને તેને નામ આપ્યાથી તેમાં પ્રાણ નથી આવતો એની પાછળ તપશ્ચર્યા જોઈએ છે જેમ શિવાજીએ રાજ્ય સ્થાપ્યું ત્યાર પહેલાં અનેક સાધુ સંતોએ પ્રવાળ-કીટકની માફક સ્વરાજ્ય સ્થાપનાનું કામ કર્યું હતું, તેજ પ્રમાણે આ સંસ્થા સ્થપાઈ તે પહેલાં ઘણાં વર્ષ સુધી અનેક સંશોધકો-વ્યક્તિયો સંશોધનનું કાર્ય કરતા હતા ડૉ ભાંડારકર, ન્યાયમૂર્તિ તેલંગ, રાવબહાદુર કીર્તને, લોકહિતવાદી, શંકર પાંડુરંગ પંડિત-દાજી-ભાઉ દાજી, મહામતિ રાનડે, રા બા સાને, વાડ, વગેરે લોકોએ ઇતિહાસ સંશોધનનો પાયો નાખ્યો હતો પણ પેશ્વાના ઇતિહાસનું અશેષ સંશોધન કરનાર વાસુદેવ શાસ્ત્રી ખરે, માસિક 'ઇતિહાસ સંગ્રહ' ચલાવનાર અને ઐતિહાસિક ગ્રંથો લખનાર રાવબહાદુર પારસનીસ, કલકત્તામાં રહીને સંશોધનનું કાર્ય કરનાર ભાઈ સાહેબ ગુપ્તે, પુનીઆમાં રહી મહત્ત્વનું સંશોધન કરનાર રા ચાંદોરકર અને રામદાસી સાંપ્રદાયના શ્રદ્ધાવાન ઇતિહાસકાર રાજેશ્રી દેવ, એમનું કામ લાંબા વખત સુધી ચાલેલું હોવાથી અત્યંત મહત્ત્વનું છે, આ યાદીમાં રા વિશ્વનાથ કાશીનાથ રાજવાડેનું નામ નહિ જોવાથી ઘણાને આશ્ચર્ય લાગશે પણ રાજવાડેની ઇતિહાસસેવા એટલી બધી ઉત્કટ અને અનન્ય છે કે એમનું નામનિર્દેશ સ્વતંત્ર રીતેજ કરવું યોગ્ય છે એમની અલૌકિક બુદ્ધિ અને અદમ્ય ઉત્સાહ એમણે ઇતિહાસને અર્પણ કર્યો છે ઇતિહાસની સેવા માટે એ પરણ્યા પણ નથી અથવા એમ કહીએ તો ચાલે કે ઇતિહાસ સંશોધન સાથેજ એઓ પરણેલા છે

એમનાજ પ્રયાસથી અને સરદાર મેહેન્દળેના પુરુષાર્થથી આ **'ભારત ઇતિહાસ સંશોધક મંડળ'** સ્થપાયું છે હાલ આ સંસ્થામાં રાજવાડે, ચાંદોરકર, સાને, ખરે, મહેન્દળે, દેવ, પારસનીસ ઉપરાંત પોતદાર, મુઝુમદાર, આપટે, શિકદરલાલ આતાર, પટવર્ધન, મુજુમદાર, આચાર્ય ત્રિવરામ મહાદેવ પરાંજપે વગેરે ઘણા સંશોધક કામ કરે છે

રાષ્ટ્રના ગત ઇતિહાસ વિષેનો આદર એ ભાવી ઉત્કર્ષનું સૂચન છે પોતાના પૂર્વજોના ઇતિહાસથી ભવિષ્યને માટે દિશા નક્કી કરવામાં મદદ થાય છે, એટલુંજ નહિ પણ પૂર્વજોનું યથાર્થ ગૌરવ જાણવાથી સમાજની ચારિત્ર્યશક્તિ અથવા સત્ત્વ વધે છે માટે ઇતિહાસ સંશોધનનો પ્રયત્ન જેમ મહારાષ્ટ્રમાં, બંગાળમાં તથા ઇતરત્ર ચાલે છે તેજ પ્રમાણે ગૂજરાત તથા ભારતના બીજા બધા પ્રાન્તોમાં ચાલે તો હિન્દુસ્થાનનો સાચો ઇતિહાસ આપણને મળી આવશે એટલુંજ નહિ પણ હિંદી-સંસ્કૃતિનું સ્વરૂપ આપણે સમજતા થઈશું અને તેથી દેશમાં ઐક્ય અને ચૈતન્ય વધશે

ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્નું બંધારણ.*

क ઉદ્દેશ—

૧ ગુજરાતી ભાષા અને સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિ કરવા આ પરિષદ યોજવામાં આવે છે અને તે ફળીભૂત કરવા અમુક અમુક વખતે વિદ્વાન્ અને વિદ્યારસિક ગુજરાતીઓ અને અન્ય જનો એકઠા થઇ ગુજરાતી વાઙ્મયની ઉન્નતિ અને પ્રસાર માટે પ્રયાસ કરશે.

૨ આ ઉદ્દેશની વિશેષ સિદ્ધિ અર્થે **ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળ** એ નામથી એક સંસ્થા નિમવામાં આવે છે. જેઓ લવાજમ બદલ એક સામટા રૂપિયા મો અથવા વધારે રકમ આપશે અથવા જેઓ દર વર્ષે રૂ. ૩) આપશે તેઓ આ મંડળના આજીવન્ત અથવા સામાન્ય સભાસદ ગણાશે. પરિષદ ભંડોળ કમિટીમાં જેઓ રૂા. ૧૦૦) અથવા વધારે રકમ આપી તહાહયાત સભાસદ થએલા છે તેઓ બીજું કાંઈ વધારે લવાજમ આપ્યા વગર આ મંડળના સભાસદ ગણાશે.

ग સામાન્ય મંત્રીઓ—

૧ પરિષદની દરેક બેઠક વખતે પરિષદ ત્રણ સામાન્ય મંત્રીઓ નિમશે.

૨ પરિષદના સામાન્ય મંત્રીઓ પોતાના કાર્ય વ્યવહારનું દફતર પરિષદના અહેવાલમાં અગર બીજી રીતે પ્રગટ કરશે.

૩ પરિષદ ભરવાનો અવસર આવે ત્યારે સામાન્ય મંત્રીઓ બેઠકના સ્થળના સ્થાનિક ગૃહસ્થો સાથે મળીને જોઇતી તૈયારી તથા વ્યવસ્થા કરવામાં સલાહ અને મદદ આપશે.

૪ સામાન્ય મંત્રીઓ જાણીતા વિદ્વાનોને પરિષદ માટે લેખ લખી મોકલવા વિનંતિપત્ર લખી મોકલશે, અને એ રીતે સારા લેખો મેળવવા બનતી તજવીજ કરશે. આ પ્રમાણે મળેલા નિબંધોની જુદી પ્રતો કઢાવવા લેખકની ઇચ્છા હશે તો પરિષદ કમિટી તેની ૫૦ નકલ પરિષદનો હેવાલ છપાતી વખતે કઢાવી આપશે.

घ કારોબારી સભા—

૧ જે સ્થળમા પરિષદ ભરવાનુ નક્કી કરવામા આવશે ત્યા વખત થયે પરિષદના સામાન્ય મંત્રીઓ જાતે જઇ અથવા કાગળ લખી સ્થાનિક વિદ્વાનો અને વિદ્યારસિકો સાથે આગામી બેઠકને માટે કારોબારી સભા, સત્કાર મંડળ, સ્થાનિક મંત્રીઓ, આદિ નિમવામાં ભાગ લેશે. સામાન્ય મંત્રીઓ ને પાછલી પરિષદના પ્રમુખો આ કારોબારી સભાના સભાસદ ગણાશે.

૨ આ કારોબારી સભા પોતાના પ્રમુખ, ખજાનચી, મંત્રીઓ વગેરે નિમશે, અને પરિષદના બંધારણને અનુસરી પોતાના કાર્ય વહેવારની યોજના કરી તેનો નિર્વાહ કરશે.

૩ પરિષદમાં વાંચવાયોગ્ય લેખો મેળવવા અને અગત્યની ચર્ચા કરાવવા વિષયોની માર્ગદર્શક યાદી પરિષદના ઉદ્દેશને અનુસરીને પ્રકટ કરશે અને લેખો બેઠકની તારીખ પૂર્વે પુરતા સમય પહેલાં એકઠા કરશે.

---

* છઠ્ઠી સાહિત્ય પરિષદે મંજુર કરેલું સુધારેલું બંધારણ.

૪ પરિષદની બેઠક કયી તારીખો પર કરવી, તે આ કારોબારી સભા નક્કી કરશે

૫ પરિષદની બેઠકની તારીખ આગમચ કારોબારી સભા સત્કાર મંડળ નિમશે

૬ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના ઉદ્દેશની સિદ્ધિ અર્થે કાંઈ પણ પ્રકારનું પ્રદર્શન ભરવુ કારોબારી સભાને શક્ય લાગે તો તે માટે આ બંધારણને અનુસરી તેની વ્યવસ્થા, રચના, ખર્ચ, હિસાબ, હેવાલ, છપામણ, નિબંધ છપામણ વગેરે માટે કારોબારી સભા તે ગોઠવણ કરશે

૭ પરિષદના ખર્ચ માટે કારોબારી સભાએ એકઠા કરેલા નાણામાથી તે પરિષદનો ખર્ચ જતા જે રકમ ફાજલ રહે તેના ઓછામા ઓછા પચાસ ટકા ‘ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળ’ મા કારોબારી સભા જમે કરાવશે

૮ પરિષદમા વચાવા આવેલા લેખોની યોગ્યાયોગ્યતા તપાસવા કારોબારી સભા વિદ્વાનોની એક નિરીક્ષક મંડળી નિમશે કયા નિબંધો સ્વીકારવા અને તેમાના કયા વાચવા અને કયા છપાવવા તેનો નિર્ણય નિરીક્ષક મંડળી કરશે

૯ પરિષદ અને તેને અગે યોજાયલી સસ્થાઓના કાર્યક્રમનો હેવાલ કારોબારી સભા પ્રકટ કરશે, અને નિરીક્ષક મંડળીએ પરિષદને નામે છાપવા યોગ્ય ઠરાવેલા નિબંધોનો સગ્રહ પણ કારોબારી સભા પ્રકટ કરશે

૧૦ પરગામથી આવતા પરિષદના સભાસદો માટે તેમની પાસેથી અમુક રકમ લઈ તમને માટે રહેવા જમવાની ગોઠવણ કારોબારી સભા કરશે

ઘ સત્કાર મંડળ—

૧ પરિષદની બેઠકની વ્યવસ્થા કરવા નિમાયલી કારોબારી સભા જે સ્થળમા પરિષદ મળવાની હોય ત્યાના વિદ્વાનોનુ અને વિદ્યારસિકોનુ સત્કારમંડળ બેઠકની તારીખ પહેલા નિમશે

૨ સત્કારમંડળના સભાસદોની સંખ્યા એકવીસથી ઓછી હોવી ન જોઈએ

૩ (અ) સ્થાનિક સત્કારમંડળના એક્ષ ઓફિસિઓ સિવાયના સભાસદો પાસેથી ફી લેવી તે કારોબારી સભા નક્કી કરશે

(આ) સાહિત્યક્ષેત્રમા લેખનથી સાક્ષરતા પ્રાપ્ત કરી હોય પણ જેમના પાસે ફી ન લેવી કારોબારી સભાને યોગ્ય ન લાગે એવા વિદ્વાનોને સત્કારમંડળના સન્માનિત સભાસદો નિમવામા આવશે તેમની સખ્યા દસથી વધારે નહિ રાખવામા આવે

૪ સત્કારમંડળ પોતાના પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખો નિમશે કારોબારી સભાના મંત્રીઓ સત્કારમંડળના મંત્રીઓ થશે

૫ (અ) પરિષદના પ્રમુખની નિમણૂક સત્કારમંડળ ચુટણી (election)થી કરશે

(આ) પરિષદના બેઠકના [illegible] ઉપપ્રમુખની નિમણૂક [illegible] સત્કારમંડળ કરશે

(ઈ) પરિષદનો કાર્યવહેવાર વિભાગથી કરવાનુ [illegible] તો જે જે વિભાગોને [illegible]

વિભાગ પાડવામા આવ્યા હોય તે તે વિષયોના વિદ્વાનોના વિભાગના અધ્યક્ષ-પદે સત્કારમંડળ નિમણૂંક કરશે.

ऋ. નિરીક્ષક મંડળી—

૧ લેખોની નિરીક્ષા કરી તેના વાચન માટે ક્રમ તથા કાળ નિરીક્ષક મંડળી નક્કી કરશે.

ल. સભાસદો—

૧ પરિષદની બેઠક વખતે જેઓ રૂ. ૩) આપશે તેઓ પરિષદના સભાસદ ગણાશે.

૨ સભાસદોની ઉમ્મર એકવીસ વર્ષથી ઓછી હોવી ન જોઈએ.

૩ સભાસદો નિયમ ज्ञ સાતને અનુસરીને ચર્ચામાં ભાગ લઈ શકશે.

ज्ञ. વિષય કમિટી—(Subjects Committee).

૧ પરિષદ નીચે પ્રમાણે વિષય કમિટીના સભાસદ નિમશે.

(अ) સત્કારમંડળના પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખ.

(आ) પરિષદના પ્રમુખ અને ઉપપ્રમુખ.

(इ) આગલી પરિષદે અમુક અમુક કામ કરવા નિમેલી કમિટીના સભાસદો.

(ई) સ્થાનિક નહિ હોય એવા સભાસદોમાંથી એમની કુલ સંખ્યાના વીસાંશ સભાસદો.

(उ) સત્કારમંડળની કુલ સંખ્યામાંથી વીસાંશ સભાસદો.

(ऊ) સામાન્ય મંત્રીઓ; આગલી બેઠકોના પ્રમુખો; આગલા સત્કારમંડળના પ્રમુખો અને કારોબારી સભાના પ્રમુખ, ઉપપ્રમુખ અને મંત્રીઓ.

(ऋ) પરિષદના પ્રમુખને જરૂર લાગે તો પાંચથી વધારે નહિ એવા પ્રતિષ્ઠિત વિદ્વાનો.

(ऌ) વિભાગવાર કામ લેવાતું નક્કી થયું હોય તો વિભાગોના અધ્યક્ષો.

(ટીપ) વિષય કમિટીના કુલ સભાસદોમા ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળના સભાસદોની સંખ્યા ઓછામાં ઓછી અરધી હોવી જોઇએ અને વિષય કમિટીના સભાસદોમા એ મંડળના સભાસદોની સંખ્યા અરધાથી ઓછી હોય તો ખૂટતી સંખ્યાના પ્રતિનિધિઓ એ મંડળના હાજર સભાસદો બહુ મતે નિમશે.

૨ પરિષદના બેઠકના પ્રમુખ તે વિષય કમિટીના પ્રમુખ રહેશે.

૩ આ કમિટીની બેઠક ખાનગી રહેશે.

૪ ફક્ત આ કમિટીએ નિર્ણીત કરેલા ઠરાવો પરિષદમાં રજુ કરવામાં આવશે. સામાન્ય મંત્રીઓના અને બીજા ઠરાવો આ કમિટી નક્કી કરી પરિષદમાં રજુ કરાવશે.

૫ પરિષદના વ્હેવારનો કાર્યક્રમ નિયમ छ ૧ને અનુસરીને આ કમિટી નક્કી કરશે.

૬ પરિષદ આગળ કયા વિષયોની ચર્ચા કરવી તે વિષય કમિટી નક્કી કરશે, પરિષદમાં વચાતા લેખ વિશેની ચર્ચા કરવા દેવી કે કેમ, અને કોણે કરવી તે પરિષદના પ્રમુખ (અથવા વિભાગમાં લેખ વંચાતો હોય તો વિભાગના અધ્યક્ષ) નક્કી કરશે.

ઞ ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ્ મંડળ—

૧ પરિષદના ઉદ્દેશના નિર્વાહ માટે તેમજ, સામાન્ય મંત્રીઓને અને કમિટીઓને સોંપેલા કામો કરવા માટે આ 'ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ્ મંડળ' નિમવામાં આવે છે

૨ સાહિત્યના અભ્યાસ માટે નિર્ણીત કરેલા પુસ્તકોમાંથી વખતોવખત પરીક્ષાઓ લેવી

૩ ગુજરાતીમા લખાયલા પ્રસિદ્ધ અને અપ્રસિદ્ધ પુસ્તકોનો સંગ્રહ કરી પુસ્તકાલય કરવુ, અને ઇતિહાસ અને કલાઓની ચીજોનુ સંગ્રહસ્થાન રાખવુ, મંડળ માટે મકાન કરવા

૪ ગુજરાતીમા જ્ઞાન પ્રસાર માટે લાઇબ્રેરીઓ અને વ્યાખ્યાનમાળાની યોજના કરવી

૫ જ્ઞાન અને વિદ્યાની શોધખોળને આવશ્યક અને સહાયભૂત થાય એવા ગ્રંથો છપાવવા, સામાન્ય સાહિત્યના ઉપયોગી ગ્રંથો છપાવવા, ત્રિમાસિક કે અન્ય પ્રસિદ્ધિઓ કરવી, એ સિવાય સાહિત્યની અભિવૃદ્ધિને અર્થે જે ઉપાયો યોગ્ય લાગે તે અને વહેવારિક જણાય તે અમલમા મૂકવા તજવીજ કરવી

૬ સાહિત્યના પ્રસાર માટે પ્રયાસ કરવામા બીજા મંડળો સાથે બને ત્યા એ પ્રયાસમા સહકાર કરવો

૭ 'ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ્ મંડળની પ્રથમ કારોબારી સભાની નિમણૂક ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ કરશે, તેમાથી ત્રીજા ભાગના સભાસદો પરિષદ ભંડોળ કમિટીમા નાણા ભરનારાઓ તરફના નિમાશે અને બીજા કુલ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ નિમશે આ પ્રમાણે નિમાયલી કારોબારી સભા પોતામાથી સેક્રેટરીઓ અને ખજાનચી નિમી લેશે તે પછીના વર્ષોમા પ્રતિવર્ષ 'ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળ' પોતાની કારોબારી સભા ચુટી કાઢશે અને તે દર વર્ષ પોતાના કામકાજના રીપોર્ટ પ્રસિદ્ધ કરશે અને તેમા પરિષદના સામાન્ય મંત્રીઓએ ઓડીટ કરેલો અગર કરાવેલો ઉપજ ખર્ચનો હિસાબ પૂરેપુરી વિગત સાથે છાપશે

ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળના ઉદ્દેશો કાર્યપદ્ધતિ વગેરેમા ફેરફાર કે સુધારા સૂચવવા ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ સર્વોપરિ રહેશે

ટ ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્ પુસ્તકાલય.

૧ આ પુસ્તકાલયની વ્યવસ્થા ગુજરાત સાહિત્ય પરિષદ મંડળ પોતાની કારોબારી સભા દ્વારા કરશે

ઠ કાર્યક્રમ—

૧ સત્કારમંડળના પ્રમુખ અને પરિષદના પ્રમુખના ભાષણ થયા પછી વિષય કમિટી નિમાશે

૨ પરિષદના પ્રમુખના ભાષણ પછી નિરીક્ષક મંડળીના ઠરાવ પ્રમાણે લેખોનુ વાચન વિષય કમિટીના મળ્યા અગાઉ પણ શરૂ થઈ શકશે

ડ ૧ આ નિયમો પ્રમાણે મળનારી પરિષદમા અગર સભામા પ્રમુખની ગેરહાજરી દરમિયાન જ્યા ઉપપ્રમુખ હશે ત્યા તે પ્રમુખસ્થાને બેસશે, અને ઉપપ્રમુખ નહિ હોય અથવા ગેરહાજર હશે ત્યારે સભા પોતામાથી એકને પ્રમુખ નિમશે

૨ દરેક સભામા બહુમતે નિર્ણય થશે અને સરખા મત હશે ત્યા પ્રમુખનો એક મત વધુ ગણાશે

૩ વર્ષની ગણતરી જાન્યુઆરીથી ડિસેમ્બર લગી ગણાશે

૪ દરેક હેવાલની શરૂઆતમા પરિષદનુ બંધારણ છપાશે

બાળસાહિત્ય સભ કમિટીનો અહેવાલ.

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદ્‌ના કારોબારી મંડળ તરફથી નીમાયલી આ કમિટી તા. ૧૩-૯-૧૯ ને રોજ ગુજરાત વર્નાક્યુલર સોસાઇટીના મકાનમાં મળી હતી તે પ્રસંગે નીચેના ગૃહસ્થો હાજર હતા.

મિ. કેખશરૂ અરદેશર બાલા, (અધ્યક્ષ.) **રા. રા. ડાહ્યાભાઇ લક્ષ્મણભાઇ પટેલ.**
રા. રા. હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ. **રા. રા. કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઇ.**
રા. રા. રામમોહનરાય જશવંતરાય દેસાઇ. **રા. રા. માણેકલાલ કળીદાસ ભટ્ટ.**
રા. રા. ગટુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુવ. **રા. રા. પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઇ.**

કમિટી સમક્ષ **રા. રા. કેશવપ્રસાદ દેસાઇએ** પોતાના લિખિત વિચાર લંબાણથી દર્શાવ્યા હતા. તેમનો લેખ આ સાથે રજુ કરવામાં આવ્યો છે. આ લેખમા ગુજરાતી ભાષામા બાળકો માટે પુસ્તકો નથી, તે ફરિયાદ કરી, બાળ સાહિત્યની જરૂરનો ઉલ્લેખ કરી, કેટલીક વ્યવહારૂ સૂચનાઓ કરવામાં આવી છે. મોંટેસરી પદ્ધતિ ઉપર નિશાળો તથા બાળ પુસ્તકાલયો સાહિત્ય પરિષદ્ તરફથી અથવા તો ગુજરાત કેળવણી મંડળ સાથે મળીને સ્થાપવા આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. આ પછી આઠથી દશ વર્ષના અને અગીયારથી તેર વર્ષના બાળકો માટે, ધોરણવાર સમજી શકાય તેવી ઢબ ઉપર ઇંગ્રેજી બ્લાઇટ સીરીઝ જેવાં બાળ પુસ્તકો લખાવવાની જરૂર છે. તે સાથે આ લેખમા, બાળકોને ઉપયોગી થઇ પડે તેવું બાળ માસિક ચાલુ કરવાની પણ સૂચના કરવામાં આવી છે. જૂદા જૂદા વિભાગો કરી, જૂદા જૂદા વિદ્વાનો પાસે બાળકને ઉપયોગમાં આવે તેવા લેખ લખાવવાનો અને પૈસા પણ આપવાનો આગ્રહ કરવામાં આવ્યો છે. લેખના અંતમાં માસિક તથા બાળસાહિત્યનાં પુસ્તકો માટે ખર્ચનો અંદાજ આપ્યો છે.

પ્રસ્તુત લેખ ઉપર કમિટીમાં સામાન્ય ચર્ચા કરવામાં આવી હતી. **મિ. બાલાએ** પુસ્તકોની ભાષા સરળ હોવાની તથા પુસ્તકો બ્લાઇટ સીરીઝની માફક ધોરણવાર સરણીમાં લખાવવાની જરૂર દર્શાવી હતી. **રા. ગટુલાલે** જણાવ્યુ હતું કે હાલ લખાતા બાળ પુસ્તકોની ભાષા અઘરી હોય છે તથા આ વિષય ઉપર વારવાર ટીકા થતી રહેવાની જરૂર છે. **રા. રામમોહનરાયે** એવો વિચાર દર્શાવ્યો હતો કે બાળકો માટે માસિક હાલ ગુજરાતમા છે. તેમ સુન્દરી સુબોધ જેવાં પત્રોમાં પણ બાળોપયોગી લેખો વખતોવખત આવે છે માટે હાલ તરત જૂદા માસિકની તાકીદ નથી. જો કે ઉપયોગી તો દરેક વસ્તુ છે પણ બાળ પુસ્તકો માટે આપણા સાધનોનો પહેલો ઉપયોગ થવો જોઇએ. તેમણે એમ જાહેર કર્યું હતું કે તેમની પાસે બાળ સાહિત્ય તૈયાર કરાવવા માટે એક નાનું ફંડ પણ છે; તેમ એક હસ્તલિખિત પુસ્તક પણ આવેલુ છે. જો પરિષદ્ તરફથી સંતોષકારક યોજના થશે તથા તે સંબંધે કામ કરવા એક કમિટી નીમવામા આવશે તો તેઓ આ ફંડ તથા પુસ્તક તેને સોંપી દેશે. **રા. ડાહ્યાભાઇએ** જણાવ્યુ હતું કે ગુજરાતી ભાષામાં બાળકો માટે એકાદ માસિક નીકળે છે પણ આર્થર મીના 'માઈ મેગેઝીન' જેવું એક ઉચ્ચ પ્રતિનુ માસિક નીકળવાની જરૂર છે. બાળકો માટે વર્તમાનપત્ર પણ નીકળવું જોઇએ. બાળકો માટેનું દરેક પ્રકારનું

સાહિત્ય સરળ ભાષામા અને બને ત્યા સુધી સક્ષેપમા (લાબુ ટાચ્યલુ નહિ તેવુ) લખાવુ જોઇએ રા. હીરાલાલે જણાવ્યુ હતુ કે માસિકની ઘણી જરૂર છે રા કેશવપ્રસાદે જણાવેલા દ્રષ્ટિબિંદુથી વિચારતા એક માગ બાળ–માસિકની તાણ છે માસિકથી દર માસે બાળકની જીજ્ઞાસા તીવ્ર થાય છે અધિપતિ અને ગ્રાહક વચ્ચે સબધ જોડાય છે વળી માસિકમા યોજનાનુસાર આવેલા નિબન્ધ, વાર્તા કે કાવ્યમાથી પુસ્તક સાહિત્ય પણ ઉભુ થઈ શકે

ત્યાર બાદ બીજુ પણ કેટલુક વિવેચન થયુ હતુ એકદરે રા કેશવપ્રસાદના લેખ સાથે સર્વ મળતા થયા હતા અને છેવટે નીચેની સૂચનાઓ સાહિત્ય પરિષદ તરફ મોકલવાનો ઠરાવ સર્વાનુમતે કરવામા આવ્યો હતો

સૂચનાઓ.

૧ બાળસાહિત્ય વિભાગ પ્રદર્શનમા રજુ કરવો અને તેને કાયમનુ સ્થાન આપી શકાય એવી તજવીજ કરવી

૨ બાળકો માટે એક બાળ ગ્રથમાળા કાઢવી અને નાણાની વધુ સગવડ થયે બાળ માસિક કાઢવા તજવીજ કરવી

૩ આ બાબત વ્યવહારૂ પગલા લેવા એક પેટા કમિટી નીમવી

(સહી) કેખશરૂ અરદેસર બાલા
હીરાલાલ ત્રિભોવનદાસ પારેખ
રામમોહનરાય જશવતરાય દેસાઇ
હરિપ્રસાદ વ્રજરાય દેસાઇ
ગટુલાલ ગોપીલાલ ધ્રુવ
ડાહ્યાભાઈ લક્ષ્મણભાઇ પટેલ
કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઈ
માણેકલાલ કાળીદાસ ભટ્ટ
પ્રીતમરાય વ્રજરાય દેસાઇ
કમિટીના સભાસદો

બાળસાહિત્ય

(બાળકો માટના સાહિત્ય સબધી ચર્ચા અને સૂચનાઓ)

(રા કેશવપ્રસાદ છોટાલાલ દેસાઇ)

છઠ્ઠી ગુજરાતી સાહિત્ય પરિષદના કારોબારી મડળે બાળસાહિત્ય સબધી વિચાર કરવા એક કમિટી નીમી છે તે યોગ્ય થયુ છે ઘણા લાબા ગાળા પછી સાહિત્ય પરિષદ મળે છે, તેથી તે સમયે કાઇક વ્યવહારૂ અને ત્વરાથી કાર્ય કરવા માટે વિચાર અવશ્ય કરવો જોઇએ, અને આવા કાર્યોમા બાળસાહિત્યની ખીલવણી કરવાનુ કાર્ય કાઇ ઓછી અગત્યનુ નથી આ સબધી જે મડળી નિમાઇ છે તેની સમક્ષ હુ આ અગત્યના વિષય સબધી થોડા વિચાર દર્શાવુ છુ અને આશા રાખુ છુ કે તે બાબત યોગ્ય ચર્ચા કર્યા પછી કાઇક વ્યવહારૂ ઉપાયો યોજવામા આવશે

આપણું બાળસાહિત્ય અત્યારે બહુજ નિર્ધન અવસ્થામાં છે. આખાયે પુસ્તક ભંડોળ તરફ નજર નાખતાં બાળકોને માટે ઉપયોગમાં આવે તેવાં પુરાં પોણોસો પુસ્તકો પણ દેખાતાં નથી અને તેમાં પણ ખાસ બાળ માનસશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કરીને કે બાળકો સમજી શકે તેવાજ વિચારો લક્ષમાં રાખીને લખાયલાં પુસ્તકો તો બહુજ ઓછાં છે. આ રીતે આપણી ભાષામાં ગરીબ બિચારાં બાળકોને બહુજ અન્યાય કરવામાં આવ્યો છે. આ અન્યાય ટાળવા તરફ આપણા વિદ્વાન સમાજે ઉતાવળે લક્ષ આપવાની જરૂર છે. કદાચ કલ્પનાના ઉંચા ઉંચા ઉડ્ડયનમાંથી, કે ફરીથી એકવાર સંસ્કૃત ભાષાને હિંદની સામાન્ય માતૃ ભાષા બનાવવા માટે તત્સમ શબ્દોનોજ ઉપયોગ કરવાનાં સ્વપ્નમાંથી, "એક હતો ચકલો" એ બાબત ઉપર આવવું ઘણા સાક્ષર રત્નોને ગમશે નહિ, પરંતુ આ બાબત, બીજી ગમે તે બાબત કરતાં ઓછી મહત્વની તો નથી જ, તે સહેજ વિચાર કરતા જણાઈ આવશે. બાળકને વાર્તાનો તેમજ નવું નવું જાણવાનો શોખ ઘણોજ હોય છે. નવું વાંચતા શીખેલાં બાળકો જે હાથમાં આવે તે લઈને વાંચતા ઘણાએ જોયાં હશે પરંતુ તેમની સર્વ જીજ્ઞાસા તૃપ્ત કરવા માટે, તેમનો વાંચનનો શોખ પુરો કરવા માટે આપણી ભાષામાં સાધન જ નથી એ કાંઇ ઓછા શોકની બાબત નથી. વળી કુમળી વયથીજ જો આકર્ષક પુસ્તકોદ્વારા બાળકોના મનમાં વાચનનો શોખ આપણે ઉત્પન કરીયે, અથવા તો તેમનામાં જે શોખ હોય છે તેને ઉત્તેજન આપીએ તો તે શોખ તેમનામાં જીવનભર કાયમ રહેવા સંભવ છે પણ બાળવયથીજ યોગ્ય વાચનને અભાવે જો તેમનામાં વાચન પ્રત્યે અરૂચિ કે તિરસ્કાર થઈ જાય તો તે મોટી વયે પણ ટકી રહે અને તેથી તેને બહુજ હાનિ થવા સંભવ છે. બાળકના વિકાસ કાળમાંજ જો તેની બુદ્ધિના વિકાસ અર્થે જાત જાતની વાનીઓ પીરસવામાં આવે તો ભવિષ્યના જમાનામાં સર્વદેશીય વિકસિતપણું અસ્તિત્વમાં આવ્યા વિના રહેજ નહિ, અને પરિણામે સમાજને અનન્ય લાભ થાય. નાનપણમાંજ કલ્પનાને ઉત્તેજક કાલ્પનિક કથાઓ, પરીઓની વાર્તાઓ, કે સ્વર્ગ પાતાળનાં વૃત્તાંતો સાંભળ્યા હોય તો ભવિષ્યમાં વિવિધ ક્ષેત્રોમાં વિકસેલી કલ્પનાઓ તે દોડાવી શકે, નાનપણમાંજ ઝાડ, પક્ષી, પશુ, પતંગીયા તરફ પ્રેમ બંધાયો હોય તો મોટપણે જીવજંતુ અને વનસ્પતિશાસ્ત્ર તરફ તે દોરાઈ શકે, નાનપણમાં જોડકણાના રાગડા ખેંચ્યા હોય અને કવિતાઓ ગાવાનો શોખ બંધાયો હોય તો મોટપણે સંગીત તરફ તેની વૃત્તિઓ વળી શકે. આવાં તો અનેક લાભ નજીવા, નાના, અત્યાર સુધી અવગણાયલા બાળોપયોગી પુસ્તકોથી થવાનો સંભવ છે. તે તરફ બેદરકારી રાખીને આપણે સમાજને અત્યાર સુધી બહુજ નુકશાન કર્યું છે, અને આ ઉપયોગી વિષય તરફથી લક્ષ દોરાયા છતાં જો તે માટે આપણે પ્રવૃત્તિ આરંભીયે નહિ તો માફ ના થઇ શકે તેવા પાપના આપણે ગુન્હેગાર ગણાઇએ.

આ વિષયની ઉપયોગિતાનો તેમજ આ કાર્ય આરંભ કરવાની આવશ્યકતાનો આટલો ઉલ્લેખ કર્યા પછી તે સંબંધી થોડી વ્યવહારૂ સૂચનાઓ કરવાનું હું યોગ્ય ધારૂં છુ. બાળસાહિત્યના ઉમેદવાર તો છેક ત્રણ વર્ષથી શરૂ થઇને તે બાર તેર વરસના બાળકો છે. ત્રણ વર્ષના બાળકો માટે ચિત્ર સાહિત્ય કે રમકડાં બુદ્ધિપૂર્વક અને તેમની યોગ્ય ખીલવણી થાય તેનો વિચાર કરીને રચાયલાં હોવા જોઇયે. વડોદરા અને વસોમા કિન્ડરગાર્ટન શાળાઓ છે અને ત્યા આ સંબંધી બધી ગોઠવણ થતી જાય છે. અમદાવાદ જેવા મોટા શહેરમાં આવી

શાળા નથી તે બહુજ શોચનીય છે, અને ટુંક સમયમા તેવી શાળાનો આરંભ થશે એમ હું આશા રાખુ છુ

આ ઉપરાત સામાન્ય બાળકોને બાળ સાહિત્યનો લાભ આપવા માટે પુસ્તકાલયોમા બાળ વિભાગ, યાતો જુદા બાળ પુસ્તકાલય સ્થાપવાની બહુજ જરૂર છે વડોદરામાં મધ્ય પુસ્તકાલયમા બાળકો માટે ખાસ જુદો વિભાગ છે અને તે ઉપર દેખરેખ રાખનાર એક નિષ્ણાત બાઈ નિમવામા આવી છે આ વિભાગમા નાની નાની ખુરશીઓ અને ટેબલો છે કબાટો પણ નાના, અને બાળકોથી પહોચાય તેવા છે તેમા બાળકોને ઉપયોગી પુસ્તકો, ચિત્રપોથીઓ, તથા બુદ્ધિનો વિકાશ થાય તેવી રમતના સાધનો પણ છે ત્યા બાળકો કોઈપણ લવાજમ આપ્યા શીવાય જઇ શકે છે જે વસ્તુ જોઇયે તે લઈ શકે છે અને કોઈ રમત રમતા ના આવડતી હોય અને રમવાની પણ ઇચ્છા હોય તો ત્યાના બાઇ તેમને તે શીખવે પણ છે વળી આ સસ્થાને ખાતે એક નાનો સીનેમા છે તે પણ બાળકોને બતાવવામા આવે છે, અને વખતોવખત જ્ઞાન કે ગમ્મતદાયી વાર્તા કહેવાની પણ યોજના કરવામા આવે છે ત્યાના રમકડામાના ઘણા તો વૈજ્ઞાનિક હોય છે, અને તે રમવાથી અનાયાસે બાળકને ઘણુ જ્ઞાન મળી જાય છે આવા બાળવિભાગ ગુજરાતમા સ્થળે સ્થળે હોવા જોઇએ સાહિત્ય પરિષદના સુકાનીઓ પોતે અથવા તો કેલવણી મંડળના કાર્યવાહકોની સાથે મળીને આ પ્રશ્ન ઉકેલી ના શકે? કોઈ પણ પરિષદ્ જે ગામમા મળે, તે ગામમા એકાદ પણ સ્થાયી સસ્થાની સ્થાપના કરી કે કરાવી ના શકે તો મંતવ્ય અને કર્તવ્ય વચ્ચે સબધ થઈ શકશે નહિ આવો સબધ કરવા હવે યત્ન થવા જ જોઇયે

આ પછી આઠ વર્ષ અને તેથી ઉપરનાં બાળકો સબધી હુ કાઇંક સૂચનાઓ કરીશ આઠ વર્ષનો બાળક સાધારણ રીતે ગુજરાતી ત્રીજી ચોપડીમા ભણવાની યોગ્યતા ધરાવતો હોઇ શકે હાલ તરત બાળ સાહિત્ય સબધી વ્યવહારૂ કાર્યનો આરંભ, આ બાળકોની જરૂરીયાત ધ્યાનમા રાખીને કરવો જોઇયે, તથા બાર તેર વર્ષની ઉમર સુધીનાં બાળકો માટે સાહિત્ય પૂરૂ પાડવાનાં પ્રયત્ન કરવા જોઇયે આ માટે સામાન્ય રીતે બે વિભાગ પાડીને કામ કરીયે તો ચાલી શકે, દસ વર્ષની અદરના અને તેથી ઉપરના બાળકો માટે બે જુદા દૃષ્ટિબિંદુથી પુસ્તકો તૈયાર કરાવવામા આવે તો લાભ થાય એમ મારૂં માનવુ છે દસની અદરના બાળકો માટેના પુસ્તકોમા ભાષા તેમજ વિચાર બહુજ સાદા જોઇયે લાબી નવલકથાઓ વાચવા જેટલી ધીરજ તેમનામા હોય નહિ સાદી વાર્તાઓમા પણ તેમને માટે ચિત્રો જોઇયે પણ દસ વર્ષની ઉપ ના બાળકો માટે લાબી વાર્તાઓ, નિશાળ જીવનની વાર્તાઓ, વૈજ્ઞાનિક વાતો, ઐતિહાસિક વાતો વગેરે લખાવી શકાય ટુકી કે લાબી વાર્તાઓમા ચિત્રો ના હોય તો પણ તેમને ચાલી શકે, નીતિનો બોધ આપતી કે જરા ઉચ્ચ વિચારવાળી વાતો પણ તેઓ પચાવી શકે તેમ હોય છે આ બધી હકીકત ધ્યાનમા રાખીને અત્યારે કામની શરૂઆત બે વિભાગે કરવી જોઇયે એકમા દસ વર્ષની અદરના બાળકો માટે સાહિત્ય તૈયાર કરાવવુ અને બીજામા દસ વર્ષની ઉપરના માટે પુસ્તકો લખાવવાં

દસ વર્ષની અદરનાં બાળકો માટે ખાસ કરીને તો ટુકી વાતો લખાવવી જોઇયે આ વાતામા કલ્પનાને ઉત્તેજક પરીયોની વાત્તઓ (Fairy Tales) તરફ ખાસ ધ્યાન આપવુ જોઇયે આ વાતાઓમા બહુ વર્ણન તરફ કે નીતિના સીધા પાઠો ભણાવવા તરફ

જરાયે લક્ષ આપવું જોઇયે નહિ. બાળકોનાં પરાક્રમો, અથવા વાઘ સિંહ કે ઉંદર બિલાડી કુતરા વગેરે પ્રાણીઓની વાર્તાઓમાં પણ બાળકો બહુ રસ લેશે. આ ઉપરાંત રમતો, ભાઈબંધો, બહેનપણીયો, ઢીંગલા ઢીંગલીની અને એવીજ બીજી વાતો તેમને બહુજ ગમે તો કાંઈ નવાઇ જેવું નથી. વળી જોડકણા જેવી કવિતાઓના રાગડા પણ આ બાળકો આનંદથી કાઢે.

દશ વર્ષની અંદરનાં બાળકો માટેનાં પુસ્તકોમા ભાષાની બહુ જ સાવચેતી રાખવાની જરૂર છે. ખોટી જોડણી કે ખોટી વાક્ય રચનાનો ખ્યાલ જો આ ઉમરમાં તેમના મનમાં ચોંટશે તો તે ભૂસી શકવો મુશ્કેલ છે. માટે તે સંબંધી સાવધાન રહેવું. તે સાથે તદ્દન ઘરગતુ, સરળ અને આડંબર રહિત ભાષા વાપરવી જોઇયે. આ બધું કહેવું સહેલું છે પણ કરવું ઘણુંજ અઘરૂં છે. છતાંયે જો બાળકોને વાચતા કરવાંજ હોય તો સરળ ભાષામાં સરળ વિચારોજ તેઓ ગ્રહણ કરી શકશે. નહિં તો એ પુસ્તક લેશે, જોશે, ખુશ થશે, અને પછી તે દૂર મૂકી દેશે. આ માટે વાંચનમાળાની ભાષા સામાન્ય રીતે ધ્યાનમાં રાખીને કામ લેવાય તો ચાલી શકે. ત્રીજી ચોપડી જેવી ભાષાથી શરૂ કરાય તો બાળકો તેનો લાભ સારો લઈ શકે. જો ધોરણવાર ઉપયોગી થઇ પડે તેવાં પુસ્તકો લખાવી શકાય તો તો લાભ ઘણોજ થાય. બીજા ધોરણના છોકરાંને માટે, એમ વર્ગવાર પુસ્તકો હોય તો બહુ જ સગવડભર્યું થઇ પડે. પ્રાથમિક નિશાળો તરફથી પણ તે સંબંધી ભલામણ છોકરાંને સહેલાઈથી કરી શકાય, અને નિશાળો તરફથી પુસ્તકો ખરીદવામાં પણ આવે.

દસ વર્ષની ઉપરનાં બાળકો માટે વિષયો ઘણા વધારે મળી શકે. ભાષા અને વિચારો સંબંધી પણ આમાં વધારે છુટ લઇ શકાય. અલબત્ત આમાંયે ભાષા તો એકંદરે સરળ જ જોઇયે, તેમ વિચારોમાં પણ તેમની ઉમર ધ્યાનમાં લઇને જ આગળ વધવું જોઇયે. પરંતુ આમાં લાંબી વાર્તાઓ, નિશાળ જીવનની વાર્તાઓ, ઇતિહાસના જાણીતા પુરૂષોનાં રસમય ચરિત્રો વિગેરે આલેખી શકાય. નીતિનાં સંબંધમાં પણ આ ઉમરમાં બોધ આપવામાં વાંધો નથી. વળી સદ્‌ગુણો ખીલવવા માટે તેમજ દુર્ગુણોની હાનિ બતાવવા માટે લાંબી કે ટુંકી વાર્તાઓ લખી શકાય આ ઉપરાંત આપણા સાહિત્યમાંથી પણ ઉત્તમ પુસ્તકો લઇને સરળ ભાષામાં તેની વાર્તા કહી શકાય. પ્રેમાનંદ કે શામળ ભટ્ટનાં કાવ્યોમાથી સરળ ગદ્યમાં બધા આખ્યાનોનો સાર તેમને આપી શકાય. કવિ ચરિત્રો પણ ટુંકાણમા, તેમની લંબાણ તુલના કે ટીકા કર્યા વિના બાળકો માટે આલેખી શકાય. સંસ્કૃત સાહિત્યમાથી પણ યોગ્ય અને સુંદર વાર્તાઓ સરળ ભાષામાં તેમને માટે લખી શકાય. આ ઉપરાત વિજ્ઞાનમાંથી પણ અમુક સિદ્ધાંતો લઇ તેનુ વાર્તારૂપે વર્ણન કરી શકાય, આમાં દલીલોમાં ઉતરવાની કાંઇ જરૂર નથી; પણ ઘણી ઘણી શોધોના પરિણામથી બાળકોને વાકેફ કરી શકાય. વળી અવલોકન શક્તિ ખીલે તેવા હેતુથી પક્ષીઓનાં, પતંગીયાનાં, કે ફળ ફુલ તથા ઝાડનાં રસમય વર્ણન પણ કરી શકાય આ ઉમરમા સરળ ભાષામાં લખાયલાં વાર્તા–કાવ્યો ઘણા રસથી વંચાવા સંભવ છે. તે પણ લખાવી શકાય તો તેનો લાભ જરૂર લેવાય

આગળ લખ્યું છે તે મુજબ અત્યારની સૂચનાઓ બધી આઠથી બાર સુધીના બાળકો માટેજ કરવાનું વ્યાવહારિક દૃષ્ટિયે મેં યોગ્ય ધાર્યું છે. આ સબધમા શુ શુ કરી શકાય તેમ છે તેની રેખા કાંઈક અત્રે દોરી છે, તે ઉપરથી જોઇ શકાય છે કે આમા પણ કાર્યક્ષેત્ર કાંઈ નાનું નથી. આ રીતે આપણે જોઇયે છીયે કે આ કાર્ય ઉપયોગી છે, અને તે સબંધી

કરી શકાય તેવુ પણ ઘણુ છે તો આ સર્વ સાધ્ય શી રીતે થઈ શકે તે સબધી વિચાર પણ આપણે કરવો જોઇયે

મારા ધારવા મુજબ આ કાર્ય વ્યવસ્થિતરીતે અને નિયમિતપણે પૂર્ણ ઉત્સાહથી કરવાની ઘણીજ જરૂર છે તે માટે પ્રથમ તો બાળકો માટેના એક સારી વ્યવસ્થાવાળા માસિકની જરૂર છે આ માસિકની અદર વાર્તા, ઇતિહાસ, વિજ્ઞાન, સાહિત્ય, કવિતા વગેરે વિભાગો રાખવા અને તે દરેકને માટે પૈસા આપીને લેખ લખાવવા આ સબધીની ગોઠવણ તત્રીએ એવી રાખવી કે આ વિભાગોમાથી ઘણા ભાગ પુસ્તક તરીકે જુદા છપાવી શકાય આ માસિક સચિત્ર હોવાની ખાસ આવશ્યકતા છે માસિકને લીધે બાળકોમા નવીનતાનો મોહ રહેશે, તેમજ યોગ્ય તત્રી હોય તો તે પોતાના બાળ ગ્રાહકો સાથે પત્ર મારફતે બહુ જ ખુલ્લા દિલથી વાતચીત કરીને તેમનુ દિલ જીતી લઇ તેમને ધારેલે માર્ગે વાળી શકે વળી માસિકમા વિવિધ વાનિયો આવે અને બાળકોની દરેક જાતની વૃત્તિઓ ખીલવી શકાય વાર્તા સાથે કવિતા હોય અને તે સાથે ઐતિહાસિક કે વૈજ્ઞાનિક લેખ હોય, એટલે એકના મોહના લીધે બીજા પણ તેઓ વાચે પરતુ આ માસિકનુ પુઠ, તેની છપાઇ અને ચિત્રો બહુજ આકર્ષક હોવુ જોઇએ તેના અક્ષર મોટા અને ચોખ્ખા છપાયલા હોવા જોઇએ, તથા તે બહુજ નિયમિત હોવુ જોઇએ આ માટે સારા ભડોળ સાથે એક પગારદાર તત્રીની જરૂર છે તત્રી પોતે આ બાબતમા ઉત્સાહ ધરાવતો તથા યોગ્ય માણસ જોઇએ તેનો આખો પગાર તો આપી શકવા જેવી સ્થિતિ ભડોળની હોય તેવો સભવ નથી પણ અમુક રકમ આપીને તે બાબતના રસીયા મનુષ્યને રોક્યો હોય તો લાભ થવા સભવ છે તત્રીએ, પોતાના લખાણ ઉપરાત, આખાયે પત્રમા કેવા લેખ જોઇએ, તે કેવી રીતના લખાયલા હોવા જોઇએ અને કોની પાસે લખાવવા જોઇએ, તે સર્વ નક્કી કરવુ જોઇએ લેખકોને પણ પૈસા આપ્યા વિના ધાર્યુ લખાણ મેળવી શકાય નહી તત્રી અને લેખકોને આપવા માટે તથા તે ઉપરાત છપાઈ ચિત્રો તથા કાગળ વગેરેના થઇને વાર્ષિક અઢી હજાર રૂપિયા થાય એટલે વાર્ષિક આટલી રકમના ખર્ચની જોગવાઇ થવી જોઇએ ધીમે ધીમે તો આ રકમ ગ્રાહકોમાથી, જાહેર ખબરોમાથી તેમજ તેને પરિણામે ઉત્પન્ન થનાર પુસ્તકોમાથી મેળવી લેવામા વાધો ના આવે એવી મારી ખાત્રી છે પણ તેમ થતા વર્ષ બે ત્રણ વર્ષ નીકળી જાય અને તે ખોટ પુરી કરવા માટે ભડોળની જરૂર પડે આ બાળ-પત્રનુ લવાજમ ટપાલ ખર્ચ સહિત વધારેમા વધારે દોઢ રૂપિયો રાખવુ પણ જો આર્થિક સહાય આપનાર કોઈ હોય તો તે એક રૂપિયો કરી નાખવુ

આટલી તે માસિક સબધી વાત કરી પરતુ તે ઉપરાત પુસ્તકોની પણ જરૂર પડશે જ માસિકમાથી પણ પુસ્તકો થશે પરતુ તે પહેલા અને તે સાથે સ્વતત્ર રીતે પુસ્તકો બાળકોને માટે લખાવવાની જરૂર છે માસિકના પાનાની હદ છે તેમા વિવિધતા જાળવવાની છે અને બીજી રીતે પણ તેના ગુણ સાથે દોષ પણ કાઇક છે એટલે પુસ્તકો માટે પણ વિચાર થવા જોઇએ આ માટે પણ પુસ્તક-માળાની યોજના ઠીક થઈ પડે એમ હુ ધારૂ છુ, સામટુ ખર્ચ કરવા કેટલાએક માણસો તૈયાર હોય નહિ પણ પોતાને મન ગમતા વિષય ઉપરનુ એકાદ પુસ્તક તે લઈ લે આ પુસ્તકમાળામા લવાજમ વાર્ષિક રાખવુ, પણ

તે સાથે છુટક પુસ્તક વેચવાની ગોઠવણુ પણ કરવી. પુસ્તકમાળામાં દર વર્ષે આપવાનાં પાનાં નક્કી કરવા પણ તે દરેક મહિને કે બારજ ભાગમાં આપવાનું બંધન રાખવું નહિ. આથી લેખકને પાનાનું બંધન રહેશે નહિ. છતાંયે બાળકો, ઉમરના પ્રમાણમાં, ઉકેલી શકે એટલુંજ લખાણ આપવા તરફ ધ્યાન રાખવું. આમાં પણ તંત્રીની જરૂર છે અને એકંદર પાનાં, માસિક જેટલાંજ કે તેથી કાંઇક ઓછાં રાખવા. ખર્ચ પણ તેટલુંજ ધારી શકાય, પુસ્તકો વર્ષમાં છએકને આશરે નીકળી શકશે. એટલે એકની છુટક કીમત પણ બેથી ચાર આનાની અંદર રહી શકશે. પુસ્તકોના પુઠા ટકાઉ હોવાં જોઇએ અને બીજી રીતે પણ તે આકર્ષક થવાં જોઇએ.

હું ધારૂં છુ કે હાલ તુરત આટલી ચર્ચા બસ છે. વળી તેરથી ઉપરની ઉમરનાં બાળકો માટે પણ ખાસ સાહિત્યની જરૂર છે, પણ તે વાત હમણાં આપણે વિચારી શકતા નથી. હાલ તુરત આટલુજ કાર્ય જો હાથમા લેવાય તો બસ છે. મને ખાત્રી છે કે ગુજરાત–ધનાઢ્ય ગુજરાત ફક્ત પાંચ હજાર જેટલી રકમ આ માટે આપતાં અચકાશે નહિ. આશા છે કે પ્રજાના ઉગતા કુસુમોનો યોગ્ય વિકાસ કરવાનાં આ સાધનો હવે તો વિના વિલંબે ખીલવવામાં આવશે જ.

બાળ સાહિત્ય.

ખર્ચનો અંદાજ.

બાળકો માટે માસિક

ડેમી આઠના બત્રીસ પાના
(ચાર ફૉર્મ) નકલ ૧૦૦૦)

પ્રીન્ટીગ, ફોલ્ડીગ,	૨૫–૦–૦
કાગળ, પુઠું, બંધામણ	૩૫–૦–૦
ચાર બ્લૉક	૨૦–૦–૦
પેકીંગ પોસ્ટેજ	૨૦–૦–૦
Office-Paymeı.t.	૨૫–૦–૦
માસિક ખર્ચ	૧૨૫–૦–૦
લાઇબ્રેરી માટે / અધિપતિને... } વાર્ષિક	૩૦૦–૦–૦

આવક.

લવાજમ (બે રૂપીયા રાખીયે તો) રૂ. ૧૮૦૦
જાહેર ખબર

બાળકો માટે પુસ્તકો.

છ ફૉર્મ

પ્રીન્ટીગ	૩૦
કાગળ વણામણી	૩૫
બ્લૉક	૨૫
પુઠું, બંધામણી	૪૦
લેખક	૨૫
	૧૧૫
પોસ્ટેજ	૧૦
	૧૨૫

આવક.

કીમત ચાર આના.
„– ૦–૧–૦ કમીશન ૦–૩–૦ } ૧૮૫

સાંપ્રદાયિક ધર્મો.

સંપ્રદાય ધર્મો સંબંધમાં વિદ્વાનોના મતભેદ

હિંદુ ધર્મના પરિવર્તનોમાં હાલના પ્રચલિત સંપ્રદાય ધર્મો શી રીતે અને કેવા હેતુથી આવિર્ભાવને પામ્યા તે બાબત વિદ્વાનોના અભિપ્રાય જૂદાજૂદા પ્રકારના છે કેટલાકનું એમ માનવું છે કે વિદ્યાની અવનતિના પરિણામમાં પ્રાચીન વેદધર્મની પરંપરામાં ઉત્પન્ન થયેલા પૌરાણિક ધર્મનાં તે માત્ર ઔપચારિક ધર્મો બાળક છે, અને તે પણ કંઈક વિકારવાળાં બાળકો છે, કેટલાકનું એમ માનવું છે કે "ભક્તિરૂપ ધર્મને તત્ત્વદૃષ્ટિથી સ્થિર કરવાના પ્રયત્નમાંથી સંપ્રદાયોનો ઉદ્ભવ છે" સ્વર્ગસ્થ મણિલાલભાઇના અભિપ્રાય પ્રમાણે "સનાતનધર્મરહસ્યની પ્રથમાવૃત્તિ ઉપનિષદ્ છે, દ્વિતીયાવૃત્તિ દર્શન છે તૃતીયાવૃત્તિ પુરાણ છે, અને ચતુર્થાવૃત્તિ સંપ્રદાયો છે આર્યધર્મની ખરી ભ્રષ્ટતા આ સમયથી થવા માંડી છે અમે એમ કહેવા ઇચ્છતા નથી કે સંપ્રદાયોમાં જે કહેલું છે તે કેવળ ખોટું છે, પણ તેમાં જે મતાંતર વધારી દીધો છે તે મૂલરહસ્ય સમજ્યા વિના વધાર્યો છે એટલી અનિષ્ટતા છે માટે એ સંપ્રદાયોને અમે સપ્રમાણ માનીશું નહિ"

સંપ્રદાયધર્મો મૂલ રહસ્યધર્મની ચતુર્થાવૃત્તિ છતાં શું અપધર્મ અથવા વિધર્મ છે?

સંપ્રદાય ધર્મોને સપ્રમાણ માનવા અથવા ન માનવા તે તો ધર્મવિવેકનો પ્રશ્ન છે પરંતુ સંપ્રદાય ધર્મો એટલી અવનતિવાળા નથી કે જેને આપણે અપધર્મ અથવા વિધર્મ કહી શકીએ સનાતન વૈદિક ધર્મના રહસ્યની જે ચાર આવૃત્તિઓ થઈ છે તે આવૃત્તિઓમાં ઉપનિષદ્‌ને પ્રથમાવૃત્તિ ગણવામાં વિકાસના કાલક્રમમાં આપણે વ્યુત્ક્રમ કરીએ છીએ હાલ સર્વ કોઇ શ્રૌતવાઙ્મયના અભ્યાસીઓ જાણે છે કે ઉપનિષદો ઘણે ભાગે વેદના અંતર્ભૂત હોવાથી, તથા તેમાં તાત્પર્ય રહ્યું છે એમ મનાવાથી વેદાન્ત કહેવાય છે જે રૂપમાં ઉપનિષદો હાલ વિદ્યમાન છે તે રૂપમાં તો સનાતનધર્મની તે પ્રથમાવૃત્તિ નથી પરંતુ વેદના કર્મકાંડ પછીના ઉપાસનાકાંડનું જ્ઞાનકાંડરૂપ પરિણામ છે ઉપનિષદોની ભાષા, તેની પ્રતિપાદનશૈલિ તેનો તત્ત્વવિવેક એ સર્વ પ્રાચીન કર્મમાર્ગની અને ઉપાસના માર્ગની પદ્ધતિઓની સાખ પૂરે છે તેથી કાલક્રમથી જોતાં તો ઉપનિષદો દ્વિતીયાવૃત્તિ ગણાય અને વેદનો કર્મમાર્ગ પ્રથમાવૃત્તિ મનાવી જોઈએ

ધર્મનો કાલક્રમથી ઈતિહાસ જોવા કરતાં તાત્પર્યક્રમથી જોવાની પદ્ધતિ અને તે પ્રમાણે એકજ સમયમાં ચાર આવૃત્તિને અવકાશ

ધર્મનો કાલક્રમથી ઈતિહાસ તપાસવો, અને ધર્મનો તાત્પર્યક્રમથી ઈતિહાસ તપાસવો એ ભિન્ન પદ્ધતિઓ છે ધર્મ એ મોટું સચેતન વટવૃક્ષ છે તેનાં અંગ પ્રત્યંગો—શાખા પ્રશાખાઓ—એકજ કાલમાં ભિન્ન ભિન્ન થવાનાં અને ભિન્ન ભિન્ન ગણવાનાં હોઇ શકે છે પાનખર ઋતુમાં આખું વટવૃક્ષ પાંદડાવિનાનું જણાય પરંતુ તેના બીજ[illegible] થાય છે, અને વસંત ઋતુ આવ્યેથી તેનાં અંગ પ્રત્યંગો પોતપોતાના વિકાસ ક્રમને અનુસાર ખીલી નીકળી સમસ્તને શોભા આપતાં જણાય છે આ નિયમથી ધર્મવૃક્ષને આપણે તપાસીએ તો જે ચાર આવૃત્તિઓ

તત્વનિષ્ઠ મણિલાલભાઈએ જણાવી છે તે સર્વકાલમા પણ આપણે જોઈ શકીએ છીએ.

ક્રિયાપ્રધાન વેદકાલમા પણ વિચાર પ્રધાન ધર્મનો સદ્‌ભાવ સહિતા બતાવી આપે છે.

ઋગ્‌વેદની સહિતામાં ઇન્દ્રાદિ ભિન્ન ભિન્ન દેવોની સ્તુતિઓનાં સૂક્તો સાથે તત્ત્વદર્શનથી ભરચક **નાસદીય** જેવા સૂક્તો પખરાયલાં આપણે જોઇએ છીએ; શુક્લ યજુર્વેદની ચાળીસ અધ્યાયવાળી સહિતામાં શુદ્ધ કર્મકાડના અવધિએ ઈશાવાસ્ય–ઉપનિષદ્‌માં પ્રભુ વડે જગદ્‌ને આચ્છાદિત કરવાના રહસ્યના રસમય મંત્રો આપણે સાંભળીએ છીએ—એ શું દર્શાવે છે? ક્રિયાપ્રધાન ધર્મ સમયે પણ વિચારપ્રધાન ધર્મની શાખાઓ હોય છે.

વિચારપ્રધાન વેદકાલમાં પણ સકામ અને હલકી ક્રિયાનો સદ્‌ભાવ બ્રાહ્મણઅને ઉપનિષદ ગ્રંથો દર્શાવે છે.

બ્રાહ્મણોમાં તથા આરણ્યકોમાં અને ખાસ ઉપનિષદ્ શબ્દથી ઓળખતા શ્રૌતવાઙ્‌મયમાં પણ ગર્ભાધાનાદિ સસ્કારો, સકામ કર્માનુષ્ઠાનની વિધિઓ અને, મારણ મોહન અને અભિચારાદિ કર્મોની પદ્ધતિઓ પણ જોવામાં આવે છે. જેમને આ બાબત શકા હોય તેમને બૃહદારણ્યકના છેવટનો ભાગ અવલોકી જોવા વિનતિ છે. એટલે કે વિચારપ્રધાન ધર્મના સમયે પણ કર્મજાલમા સમાજનો કેટલોક ભાગ ગુચાયેલો હોય છે.

વેદકાલમા પૌરાણિક ધર્મની છાયા પ્રસરેલી જણાય છે તથા સંપ્રદાય ધર્મો પણ છે.

તેવીજ રીતે શ્રૌત સમયમાં પણ मृदब्रवीत्–"માટી બોલી"–ઇત્યાદિ પૌરાણિક ધર્મની આવૃત્તિ પણ ચાલતી હોય છે, અને ગુરુસપ્રદાયની આવૃત્તિ તો વેદના શાખાભેદથી, અને વેદોના વ્રતભેદથી આપણે સારી રીતે સમજી શકીએ છીએ. વેદધર્મના સોમપાનમાં, તેના પશુવધમાં, તેના અભિચારાદિ શ્યેનયાગોમા, મહાવ્રતના મૈથુન વિધિમા અને અશ્લીલ અશ્વમેધાદિ પ્રકરણોમાં હાલના સપ્રદાય ધર્મો કરતાં શું ઓછુ વિચારદૃષ્ટિથી નિંદ્ય છે કે બીચારા સંપ્રદાય ધર્મને આપણે વગોવીએ? જેઓ પૌરાણિક ધર્મનો અભ્યાસ કરનારા છે તેમને તો સ્પષ્ટ જણાશે કે સપ્રદાય ધર્મમાં તો ઘણી વિશુદ્ધિ છે. સપ્રદાયો જો અપધર્મ અથવા વિધર્મરૂપ હોય તો પ્રાચીન વેદધર્મ તથા ઉપનિષદો પણ અને પુરાણધર્મ તે દોષથી મુક્ત નથી.

મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે ધર્મની કિંમત કાલક્રમના ઈતિહાસથી કરવાની નથી, પરતુ તેની સામાજિક વિશુદ્ધિવડે કરવાની છે, પછી તે કાલક્રમમ પહેલો ઉદ્‌ભવ્યો કે પછી ઉદ્‌ભવ્યો તે ગૌણ પ્રશ્ન છે ધર્મચિંતકો અને ધર્મસુધારકો તેના શોધક બલ ઉપર વધારે ભાર મૂકે છે. જો આ પદ્ધતિ આપણે ન સ્વીકારીએ તો મહાત્મા જીસસની ક્રીશ્ચીઆનીટીમા પરધર્મ છતા આપણને આકર્ષક ગુણો ન જણાય પરતુ ખ્રીસ્તીધર્મમા કેટલાક પ્રભુપરાયણતાના ઉત્તમ લક્ષણો છે તેથી તે ધર્મના અનુયાયીઓ ઘણા દોષોથી ભરેલા છતાં આપણે તે ધર્મને સદ્‌ધર્મ કહીએ છીએ, કંઇ અપધર્મ કહેતા નથી.

ધર્મ એક શરીરી છે તેનુ એક અગ સારૂ અથવા ઉપયોગી અને બીજુ ખોટું અથવા નિરુપયોગી એમ ગણવુ એ માથાને પાઘડી આપી પગને કોવાડી

ધર્મ એક શરીરી છે અને તેના જીવનમા દર્શન,ભાવનાઅનેકૃતિ પરસ્પર ઉપકારક છે

મારના જેવુ છે તે તે અગ વિકૃત થાય ત્યારે શોધન કરવુ એ ઇષ્ટ છે, પણ એકનો મહિમા ગાવો અને બીજાની અવગણના કરવી એ સમગ્ર શરીરને વિકારી બનાવી બીચારા શરીરીને દુખી કરવા જેવુ છે મગજ પાસે પગનુ કામ ન થાય અને પગવડે મગજનુ ન થાય તેથી પ્રત્યેક અગ પાસે નિયત કામ કરાવી સમગ્ર શરીરનુ આરોગ્ય અને સ્ફૂર્તિ જાળવવી જેવી જરૂરી છે તેવી રીતે એકજ ધર્મમર્યાદામા રહેનાર ધર્મશીલ મનુષ્યો તત્ત્વદર્શન કરે અને બીજાઓ કર્માનુષ્ઠાન કરે તો અન્ય માણસ ઉપાસના કરે, અને તે તે દર્શન કર્માનુષ્ઠાન, અને ઉપાસનાની અવિચ્છિન્ન ધારા સપ્રદાયાનુસાર ચાલે –તેમા ધર્મની અવનતિ નથી પરતુ ધર્મનો જીવનરગ સમાજની નાડીમા ચાલતો છે

ધર્મ ત્રણ શાખામા પ્રસરે છે–દર્શન, ભાવના અને કર્મ

સમાજમા ધર્મની ત્રણ શાખાઓ અધિકારો અનુસાર પ્રવર્તે તેમ વ્યક્તિમા પણ ત્રણ શાખાઓ પ્રવર્તતા શરીરી એક હોઈ શકે જેમ આપણા જીવનમા સ્થૂલ શરીર, સુક્ષ્મ મન–ઇન્દ્રિઓ અને પ્રાણ અને કારણ રૂપ આત્મશક્તિ હોય છે, અને ત્રણેના પરસ્પર યોગથી આપણે જીવન ભોગવીએ છીએ તેમ ધર્મમા પણ કર્માનુષ્ઠાન સેવા તપ, ઇત્યાદિ સ્થૂલ શરીર, ભાવના અથવા ઉપાસના રૂપ સુક્ષ્મ શરીર અને તત્ત્વ દર્શન રૂપ આત્મશક્તિ હોવા જોઇએ જ્યારે જ્યારે ધર્મના આ ત્રણ વિભાગો–જેને પ્રાચીનો કર્મકાડ, ઉપાસનાકાડ, અને જ્ઞાનકાડ એવુ નામ આપે છે અને અર્વાચીનો કર્મયોગ ભક્તિયોગ અને જ્ઞાનયોગ એવુ નામ આપે છે તે સાગોપાગ પ્રવૃત્તિવાળા હોય છે ત્યારે ધર્મ શરીરી જાગતો ગણાય છે જ્યારે એક બે વિભાગો પ્રવૃત્ત હોય ત્યારે તે સ્વપ્નાવસ્થા વાળો હોય છે, અને જ્યારે ત્રણે સુઈ જાય અર્થાત જીવન ગુહામા પડી રહે ત્યારે સુષુપ્તિ અવસ્થા હોય છે

ધર્મનુ જેવુ દર્શન તેવી ભાવના અને તેવી ક્રિયા આ ત્રણનો યોગ સિદ્ધ કરવો એ સમ્પ્રદાયધર્મનુ સરળરૂપ

ધર્મના આ પ્રમાણે દર્શન ભાવના અને ક્રિયા એવા ત્રણ ખડો હોય છે જેવુ દર્શન અથવા સિદ્ધાન્ત તેવી ભાવના અથવા ઉપાસના અને જેવી ભાવના તેવુ અનુષ્ઠાન અથવા કૃતિ થાય છે દર્શન ભાવના અને કૃતિ–એ ત્રણેની પદ્ધતિ ગુરુપરપરાથી બધાય અને તે અનુસાર શિષ્યવર્ગ–પછી તે વિરક્ત હોય કે સસારી હોય–પ્રવર્તે એ સપ્રદાયધર્મનુ સરલ સ્વરૂપ છે શાસ્તા સગડે અને તેથી શિષ્યો તેમા શાસનનો દોષ નથી દર્શન, ભાવના અને કૃતિનો ત્રિયોગ બરાબર જામે તો સપ્રદાયધર્મ, તેમા જેટલી વિશુદ્ધિ સમાજની અને વ્યક્તિની કરી શકે તેટલી વિશુદ્ધિ સર્વધર્મીઓ સમાજની અથવા વ્યક્તિની કરી શકતા નથી આ જમાનામા ધર્મ સબધમા અધિકારની અવગણના, જ્યાંત્યાથી જે જે સારુ લાગ્યુ તેને ભેગુ કરી ધર્મ રચના કરવી અને કોઈપણ શાસનના નિયમને વશ વર્તવુ નહિ અને યથેચ્છ ધર્માચરણ કરવુ–એને ધર્મ સુધારણા કહેવામા આવે છે પરતુ આ ધર્મસુધારણાનુ લક્ષણ નથી તે તો ધર્મની ઉચ્છૃ ખલતા છે જે જે ધર્મમા મનુષ્ય હોય તે તે ધર્મના સ્વરૂપને સમજી તેની સાપ્રદાયિક શિષ્ટ નીતિને વશ વર્તવુ, અને તે ધર્મપાલન વડે ધર્મસિદ્ધિ કર્યા પછી બીજાઓની ધર્મપદ્ધતિનો સ્વીકાર કરવો એમા જેટલો ધર્મનો મહિમા છે તેટલો યથેષ્ટ ધર્મપાલનમા નથી જેઓ સ્વતત્રમા નથી તેઓ સર્વતત્રસ્વતત્ર બની શક્તા નથી સર્વમા સર્વ છે એ જ્ઞ–

સર્વમાં છે–ગોત્વ પ્રત્યેક ગાયમાં છે, વાંઝણીમા પણ છે અને દુધાળમાં પણ છે–પરંતુ એ **સર્વ, બ્રહ્મ**–એક વ્યક્તિમાં અવતરે છે. વ્યક્તિમાં સર્વ–બ્રહ્મને ઓળખવું, અધિકારને અનુસાર આચરણ કરવું, અને શિષ્ટજનોનુ સમાન કરવુ; રાગદ્વેષથી વિરહિત થવું–એ ધર્મશીલ જીવનનું લક્ષણ છે. પ્રત્યેક મનુષ્ય ધર્મ નિર્ણય કરવા સમર્થ નથી, સર્વને તે અધિકાર પ્રાપ્ત નથીઃ તો જેને જે અધિકાર પ્રાપ્ત છે તે નિર્ણય કરી પદ્ધતિ રચે તેને અનુસાર તે તે ધર્માનુયાયીઓએ વર્તવુ જોઇએ, અથવા તે ધર્મની છત્રમર્યાદામાથી નીકળી પરધર્મની છત્રમર્યાદામા જવું એ નીતિ છે. પરતુ હિંદુધર્મના ગણાવું અને તેની કોઇપણ શાખાના સપ્રદાયના દર્શન, ભાવના અને કૃતિના શાસનને તાબે ન રહેવું એના કરતાં હિદુ નથી એમ કહેવું, અને પરધર્મનો ખુલ્લા હૃદયથી સ્વીકાર કરવો, અથવા ધર્મ એક ધતિંગ છે એવો નિશ્ચય કરી નાસ્તિક મર્યાદામા બેસવુ એ વધારે ન્યાયશીલ ગણાય.

સંપ્રદાય ધર્મોમા વેદ ધર્મ વડવાઈ રૂપે જણાય છે

આપણા પ્રાચીન વેદધર્મની યજ્ઞાદિ ક્રિયાઓ, પ્રતીક અથવા અહંગ્રહ વિગેરે રહસ્ય ઉપાસનાઓ, અને બ્રહ્મનું દર્શન એ ત્રણ કાંડ વાળાં ધર્મવૃક્ષની કોઇ કોઈ ડાળીમાથી સપ્રદાય ધર્મો વડવાઇઓ તરીકે ઉતરી આવ્યા છે, અને તેમા જો કે મૂલવૃક્ષના થડનું, અથવા ત્રણ કાડની મોટી ડાળીઓનુ બલ નથી, પરતુ તે ડાળીઓ અને થડ સાથે તે વડવાઇઓ જોડાયેલી હોવાથી, તથા તેમા નવજીવન રસનો પ્રવાહ વહેતો હોવાથી તે નવા વૃક્ષોને ઉત્પન્ન કરવાને સમર્થ છે, અને તેને યોગ્ય ભૂમિ મળે તો નવા વૃક્ષ રૂપે પરિણામ પામે છે.

વેદધર્મનું અધ્યાત્મ દર્શન અને તેના ભેદવાદ ભેદાભેદવાદ અને અભેદવાદ

વેદ ધર્મનો સાર તેના અધ્યાત્મ દર્શનમાં છે, અને સ્માર્ત સમયમાં अयंहि परमो धर्मो यद् योगेन आत्मदर्शनम् યોગ વડે આત્મ દર્શન કરવું એ પરમ ધર્મ છે એમ યોગિ યાજ્ઞવલ્ક્ય કહે છે. આ આ માનું દર્શન–જીવાત્મા અને પરમાત્માના ભેદ ઉપર ઘડાયેલુ છે, કે તેના ભેદાભેદ ઉપર ઘડાયેલુ છે, કે તેના અભેદ ઉપર ઘડાયેલુ છે–આ મુદ્દાના મતભેદ ઉપર સપ્રદાય ધર્મોના મતભેદ પડેલા જણાય છે. વેદાર્થના નિર્ણયમાથી ભેદદર્શન અથવા દ્વૈતવાદ, ભેદાભેદદર્શન અથવા સમુચ્ચય વાદ, અભેદ દર્શન અથવા અદ્વૈતવાદ–એ ત્રણ વિચારની શાખાઓ મૂલ થડમાથી નીકળેલી હોવાથી તે જ્ઞાનસિદ્ધાન્તને અનુસાર યોગ, ક્રિયા અને ચર્યાઓ સપ્રદાયધર્મોમા ઘડાવા પામી છે

અધ્યાત્મ દર્શનના અદ્વૈત વાદ ઉપર રચાયેલા ચાર સંપ્રદાયો સ્માર્ત, શ્રી, પુષ્ટિ અને અવિભાગ.

અભેદ દર્શન અથવા અદ્વૈતવાદ ઉપર ઘડાયેલા સપ્રદાય ધર્મોમા ચાર અવાન્તર શાખાઓ થએલી જણાય છેઃ-(૧) કેવલ અદ્વૈત શાખા, (૨) વિશિષ્ટ અદ્વૈત શાખા, (૩) શુદ્ધ અદ્વૈત શાખા; અને (૪) અવિભાગ અદ્વૈત શાખા પ્રથમ શાખાના પ્રતાપી આચાર્ય શ્રી શકરાચાર્ય છે (સને ૭૮) અને તેમના સંપ્રદાયને સ્માર્ત સપ્રદાયની સંજ્ઞા મળી છે. બીજીના સસ્થાપક આચાર્ય શ્રી રામાનુજ છે (સને ૧૧૨૭) અને તેમના સંપ્રદાયને શ્રી સપ્રદાય કહે છે. ત્રીજીના સસ્થાપક મહાપુરુષ શ્રી વલ્લભાચાર્ય છે (૧૬ મા શતકમા અને તેમના

સંપ્રદાયને પુષ્ટિસંપ્રદાય એવું નામ મળ્યું છે, અને ચોથા સંપ્રદાયના પ્રવર્તક વિજ્ઞાન ભિક્ષુ છે, પણ તે સંપ્રદાયનો હાલ લોપ થયો લાગે છે

શાંકરમતાનુયાયીઓની એક શાખા શિષ્ટ સ્માર્ત સંપ્રદાયીની છે, ત્યારે બીજી શાખા અવધૂત ગોરક્ષ મત્સ્યેન્દ્રાદિ યોગિજનોની છે ક્રિયા અને ચર્યાના ભેદ વડે તથા મૂલ દર્શનની વિસ્મૃતિને લઇ કાનફટા જોગીઓ, નાગડા, ખાખી તથા વીરશૈવો અથવા લિંગાયતો ઇત્યાદિ મતાન્તરો પ્રકટયા છે કેવલ અદ્વૈતદર્શનમા જીવ બ્રહ્મનો વાસ્તવ અભેદ સ્વીકારાયેલો હોવાથી, અને વ્યાવહારિક ભેદ ઇષ્ટ મનાયેલો હોવાથી

સ્માર્ત સંપ્રદાયની શિષ્ટ અને અવધૂત એવી અવાંતર શાખાઓ

તેની ઉપાસના, ક્રિયા અને ચર્યાઓ તે અદ્વૈત અનુભવ જાગે તેવા હેતુ પુરઃસર ઘડાયેલી હોય છે તે દર્શનમા વાસ્તવ દેવ ખરી રીતે બ્રહ્માત્મ રૂપ તત્વ છે, અને અતત્વ રૂપ માયા વડે યુક્ત થાય છે ત્યારે સગુણ ઈશ્વરનુ સ્વરૂપ રચાય છે અને તેના આધ્યાત્મિક, આધિદૈવિક અને આધિભૌતિક નામરૂપ વાળા પ્રાણી પદાર્થોમા ભિન્ન ભિન્ન રૂપોમા તે ઇશ્વરને બાહ્ય પૂજાથી અથવા આંતર યોગથી પૂજી, જીવ પોતાનુ ઉભુ થયેલું ભેદવાળુ રૂપ પલટાવી ઇશ્વરાત્મામા પોતાનું સાચુ સ્વરૂપ ઓળખી, અને તે ઇશ્વરાત્માનુ વાસ્તવ નિર્ગુણ સ્વરૂપે અનુભૂતિમા લાવી સંસારમાથી મુક્ત થવુ, આવી સંક્ષેપમા સમજુતી છે આ સંપ્રદાયની સાધનશ્રેણી પીઠમા અદ્વૈતવાદ હોવાથી ગૌણ ભક્તિ વાળી અને જ્ઞાનના પ્રાધાન્ય વાળી હોય છે તેમા વર્ણાશ્રમ ધર્મનુ પાલન, કર્માનુષ્ઠાન તપ ઇત્યાદિ સર્વ સાધનો વિવિદિષાને અર્થાત તત્વજ્ઞાનની તીવ્ર વાસનાને ઉત્પન્ન કરે તેટલા અર્થે ઈષ્ટ મનાય છે, અને જ્ઞાન ઉત્પન્ન થયા પછી કર્મને કોઇ રીતે મોક્ષમા સહકારિ કારણ માન્યુ નથી ભક્તિ કરતા જ્ઞાન વૈરાગ્ય ઉપર આ સંપ્રદાયમા સવિશેષ ભાર મૂકવામા આવે છે, સંસારનો ક્લેશના વિપાક પૂર્વે ત્યાગ કરવાનુ જો કે ઇષ્ટ માન્યુ નથી, તો પણ વિપાક થયા પછી અથવા ચિત્ત શુદ્ધિ થયા પછી સંન્યાસ અથવા ત્યાગને શ્રવણ મનન અને નિદિધ્યાસનાદિ અંતરંગ સાધનોને, ઉપરતિને આવશ્યક માન્યા છે તેથી આ સંપ્રદાય સંસારમા પ્રવૃત્તિપ્રધાન ધર્મ વાળો છતા નિવૃત્તિના લક્ષ્ય ઉપર રચનાર છે

શ્રી શંકરાચાર્યને સમય તત્વદર્શી મહા પુરૂષ તરીકે હિંદુસમાજ એક અવાજે સ્વીકારે છે, પરંતુ તમની કિંમત ધર્મ સુધારક તરીકે જેવી જોઇએ તેવી અંકાઇ નથી કોઇ પણ મહાપુરૂષને આચાર્યની પ્રતિષ્ઠા કેવલ તેના તત્વ જ્ઞાનને લીધે મળતી નથી, પરંતુ તેમનુ પોતાનુ ધર્મજીવન, આચારજીવન અને અન્યો પોતાના સદ્વર્તન અને ધર્માચરણ વડે સન્માર્ગગામી કરવાના નૈતિક બળને લીધે તે પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત થાય છે

શ્રીશંકરાચાર્યમા જ્ઞાન વૈરાગ્ય ઉપરાંત ધર્મનું લોકોત્તરબલ

શ્રી શંકરાચાર્યના જીવનમા ધર્મ વૈરાગ્યનુ લોકોત્તર બળ ન હોત તો તેમના માત્ર જ્ઞાન બળથી આજસુધી તે પ્રતિષ્ઠા ટકી શકી ન હોત તેમના સદ્ગુરુ ગોવિંદ ભગવાનમા વૈરાગ્ય બળ હતુ પણ ધર્માચરણ અને ધર્મપ્રચારણનો આવેશ નહતો તેમના પરમગુરુ ગૌડપાદમા જ્ઞાનબલ ઓછું નહતુ વૈરાગ્ય પણ હતો, પણ ધર્મપ્રચારણ બલ નહતુ આથી જે ગુરુ ન કરી શક્યા, જે પરમગુરુ ન કરી શક્યા તે શ્રી શંકરાચાર્ય પ શિષ્ય કરી બતાવ્યા અને તેનુ મુખ્ય કારણ એજ છે કે જ્ઞાન તથા વૈરાગ્ય ઉપરાંત ધર્માચરણ સમાજની સુધા

રણામાં ઘણુ ચઢીઆતુ સાધન છે. સમજણ વિનાનો, જ્ઞાન વિનાનો ધર્મ અધર્મ થાય તે ખરૂં છે, પરંતુ સમાજ અને વ્યકિતના જીવનનું સુશ્લિષ્ટ બંધારણ ધર્મજ ઘડે છે. ધર્મજ જ્ઞાન વૈરાગ્યની ઇંટોને જોડનાર "સીમેન્ટ" છે. તે વિનાની ઇમારત જેમ બૌદ્ધોના સિધાન્ત સબંધમા શ્રી શંકરાચાર્ય કહે છે તેમ सिकता कूपवद् विदीर्यते વેળુના કૂવા જેવી બેસી જાય છે

સ્માર્ત સંપ્રદાયની દેવ ભાવના

સ્માર્ત સંપ્રદાયના અદ્વૈતદર્શનમા વસ્તુતઃ બ્રહ્મતત્વ વિના અન્ય કોઇ દેવ નથી: અને તે તત્વને આત્મરૂપે અનુભવવા એ પુરૂષાર્થ છે. તેથી આ સંપ્રદાયનુ ધર્માચરણ દેવને અથવા ઇશ્વરને આત્મરૂપે ઓળખવા એ લક્ષ્ય ઉપર ઘડાય છે તે સંપ્રદાયની દેવભાવના આત્મ પક્ષપાતી હોવાથી તે સંપ્રદાયના અનુયાયીઓમા દેવતાભેદને લઈ ધર્મ ઝગડો ઉભો થવો સંભવતો નથી, અને જો થતો જણાય છે તો સિદ્ધાન્તની વિસ્મૃતિથી, અને શૈવાગમ સાથેના તે સંપ્રદાયના એ ભેદ ભ્રમથી ઉભો થાય છે. સ્માર્ત સંપ્રદાયની પૂજન પદ્ધતિમા એવો ક્રમ પ્રવર્તતો જણાય છે કે ઉપાસક પોતાની ચિત્તવૃત્તિને અનુકૂલ દેવ ભાવનાને સ્વીકારે, અને પ્રધાનદેવતાને કેન્દ્રમાં રાખે, અને ઇતર દેવતાને પરિવાર દેવતા ચક્રમા ગોઠવે છે. સ્માર્તો ઘણે ભાગે પચાયતન દેવની પૂજા કરે છે. તે ઉપરથી સમજાય છે કે શ્રી શંકરાચાર્યે જો તે પ્રણાલિકા સ્થાપી હોય તો તે સમયના શૈવો. શાક્તો, વૈષ્ણવો. ગાણપત્યો અને સૌરોનો ઝઘડો શમાવી સર્વને બ્રહ્માદ્વૈત દર્શન પ્રતિ ખેંચવાની ભક્તિમાર્ગની યોજના કરી લાગે છે. તેમના સમયમાં આ પાચે દેવોના ભક્તોમાં તત્વદૃષ્ટિનો લોપ થવાથી ધર્મવિગ્રહ ચાલતો હશે, અને તેનુ ધર્મતત્વના વિવેકપૂર્વક તેમણે નિરાકરણ કરેલુ જણાય છે, સ્માર્તોમાં તત્વનો આગ્રહ છે, અતત્વ અથવા દેવના નામ રૂપ સંબંધમા આગ્રહ નથી, જો કે તત્વ ગ્રહણ પહેલાં નામરૂપાત્મક પ્રતીકોમાં બ્રહ્મ બુદ્ધિ અથવા તત્વબુદ્ધિ બાંધવાની ભાવના અથવા ઉપાસનાને આવશ્યક માની છે. શાંકર સિદ્ધાન્તમાં જે ઉપાસ્ય છે અર્થાત્ જે નામ રૂપથી વિશિષ્ટ છે તેજ જ્ઞેય છે અર્થાત્ નામ રૂપથી વિરહિત કેવલ તત્વ છે. આથી નામરૂપ ઉપાધી અથવા સર્વજ્ઞત્વાદિ ધર્મો અથવા વિશેપણો ઉપહિત અથવા વિશિષ્ટનુ ભાન કરાવી પરિણામે નિરુપાધિ અથવા નિર્વિશેષ તત્વનો સ્ફોટ કરે છે. વસ્તુસ્થિતિ આ પ્રકારની છતાં ગુજરાતના સ્માર્તો ઘણે ભાગે શિવભક્ત હોય છે ભર્તૃહરિના શ્લોકાનુસાર શિવ વિષ્ણુમાં વાસ્તવ ભેદ નહિ છતાં તેઓ तथापि भक्तिस्तरुणेन्दु शेखरे–ચંદ્રમૌલી શિવમા ભકિતવાળા હોય છે. અને તેમનો આચાર તથા પૂજાસભાર શૈવમતાનુસારી જેવો જ હોય છે.

સ્માર્ત સંપ્રદાયના શૈવો અને પાશુપત સંપ્રદાયનો અને શૈવાગમના શૈવો અને તેમના દર્શનનો ભેદ

સ્માર્ત સંપ્રદાય સાથે સગાઇ સબંધ ધરાવતા, પરંતુ કેવલ અદ્વૈત દર્શનની પીઠ વિનાના અને દ્વૈત દર્શનની પીઠ ઉપર ઘડાયેલા બે મતો શિવમાર્ગમાં ચાલે છે:– (૧) પાશુપત માર્ગ, અને (૧) શૈવમાર્ગ આ માર્ગના અનુયાયીઓ ગુજરાતમા નથી પણ દક્ષિણમાં છે તટસ્થ ઇશ્વર કારણવાદ બ્રહ્મસૂત્ર પહેલાનો છે કેમકે पत्युरसामंजस्यात्—એ બ્રહ્મસૂત્ર તે મતનુ ખંડન કરે છે તેથી તે મતનુ મંડન પ્રાચીન હોવું જોઇએ. જીવને પશુ સંજ્ઞા, ઇશ્વર અથવા શિવને પતિ સંજ્ઞા, પશુનો મોક્ષ કરવામા

ઇષ્ટક્રિયા તે યોગ, અને વ્રતચર્યા—જેવા કે સ્નાન, પૂજા, ભસ્મનિર્ગ-ધારણ તે વિધિ, અને દુખાન્ત એટલે મોક્ષ—એ પાચ પદાર્થોનુ નિરૂપણ કરનાર શાસ્ત્રને પાશુપત દર્શન કહે છે, અને તેના પ્રણેતા નકુલીશ આચાર્ય થઇ ગયા જણાય છે આ માર્ગની જ્ઞાનપદ્ધતિ સ્માર્તોના કેવલ અદ્વૈત કરતા જૂદી છે, તો પણ યોગ અને ચર્યા સરખી છે તેથી બાહ્યાચારમા સ્માર્તો અને પાશુપતો સરખા હોય છે

પાશુપત શૈવમાર્ગના અર્વાચીન અનુયાયીઓ

પરતુ ખાખી, લિંગાયત, નાગડા, કાનફટા જોગીઓ પાશુપત મતના અનુયાયીઓ જણાય છે, તેમના મહતો સાથે વાતચિત કરતા મને સમજાયુ છે કે તેઓ કેવલ અદ્વૈતને ઇષ્ટ માનતા નથી, પરતુ જીવ ઇશ્વર વચ્ચે—પશુ તથા પતિનો, કાર્ય કારણનો—પરતત્ર તથા સ્વતત્રતાનો ભેદ માને છે અગીઆરમા સૈકામા વીરશૈવો અથવા લિંગાયતના મતનો બલવાન્ પ્રસાર થયો જણાય છે, પરતુ તે મતનો વર્ગ ગુજરાત દેશમા પહોચ્યો જણાતો નથી

શૈવાગમનુ વાઙ્મય લોકભાષામા દ્રાવિડ દેશમા

દક્ષિણમા શૈવ ધર્મના જેટલો પ્રાચીન શૈવાગમ સપ્રદાય ચાલે છે આગમ ગ્રથો તેલગુ—દ્રાવિડ દેશમા દેશભાષામા લખાયેલા એટલા બધા છે કે તે ધર્મનુ સ્વતત્ર વાઙ્મય કહીએ તો ચાલે આ ગ્રથો સર્વવિદ્યાકર જેવા છે તેમા સર્વશાસ્ત્રોના પ્રતિપાદ્યો લોકભાષામા પ્રબોધનામા આવ્યા છે, અને શૈવમાર્ગનુ સસ્કૃત વાઙ્મય—શિવરહસ્યાદિ ઇતિહાસ ગ્રથો પાછળથી ઉત્પન્ન થયુ છે દ્રાવિડોમા દેશભાષાનુ વાઙ્મય એટલુ બધુ વિશાલ છે કે સસ્કૃત વાઙ્મય તો તેની છાયામાત્ર છે શ્રીકંઠાચાર્ય અને તેમનુ બ્રહ્મસૂત્ર ઉપરનુ ભાષ્ય શિવસપ્રદાયના પ્રાચીન અસ્તિત્વનુ ભાન કરાવે છે આગમો આર્યોના ન હોય તો પણ દ્રાવિડોના ખરા અને રામાયણના ઇતિહાસથી અને રાવણના શિવભક્તપણાથી એટલુ તો સાબીત થાય છે કે શિવભક્તિ ઘણી પ્રાચીન છે

પાશુપત અને શૈવાગમી શૈવોમા સપ્રદાય ભેદ

ઇશ્વરને કર્મ સાપેક્ષ માની પતિ, પશુ અને પાશ—એ ત્રણ પદાર્થો માની વિદ્યા ક્રિયા, યોગ અને ચર્યા એ ચાર પાદ વડે શિવનો પ્રસાદ અથવા અનુગ્રહ સપાદન કરી પરતત્રતાની બેડી તોડી સ્વતત્ર થવુ એ આ સપ્રદાયનુ રહસ્ય છે આ સપ્રદાયના ખાસ અનુયાયીઓ ગુજરાતમા નથી, જો કે સ્માર્ત શૈવો પોતાના આચાર વિચારમા પાશુપતો અને દક્ષિણ શૈવો જેવો હોય છે જ્યારે સ્માર્ત શૈવો શિવ સબધમા દુરાગ્રહી હોતા નથી, અને ઇતર દેવની નિંદા કરતા નથી, ત્યારે પાશુપતો શિવના આગ્રહી હોય છે અને વૈષ્ણવોની નિંદા કરવા તત્પર હોય છે, અને આગમાનુસારી શૈવો ઇતર દેવની નિંદા નથી કરતા પણ શિવની લીલા વિના અન્ય કોઇ દેવના મહિમાને માનતા નથી, અને મનુષ્યોનો અથવા જીવોનો ઇતિહાસ ગાવા કરતા શિવની આગમમા જણાવેલી લીલાઓનો સત્ય માની તેનુજ ગાન માન કરે છે પુરાણોમા સ્તુતિ નિંદા બન્નેની આવે છે, પણ શૈવાગમ ગ્રથોમા અને મુખ્યત્વ કરીને શિવરહસ્યાદિ મહાભારત જેવા ગ્રથોમા અન્ય દેવની નિંદાનો અભાવ અને શિવની સ્તુતિ જ આવે છે આ અશમા શૈવાગમીઓ પાશુપતો કરતા ધર્મવિવેકમા ચઢીઆતા છે

કાશ્મીરકોનું ત્રિકદર્શન અને માહેશ્વર સિદ્ધાન્ત.

જેમ કેવલ અદ્વૈત માર્ગનો સ્માર્ત સંપ્રદાયનો શિવમાર્ગ છે, જેમ દ્વૈતદર્શનવાળો પાશુપતો અને આગમવાદીઓનો શિવમાર્ગ છે, તેમ શુદ્ધ અદ્વૈત માર્ગનો કાશ્મીરકોનો એક શિવમાર્ગ છે. આ મતને માહેશ્વર મત કહે છે, અને તેમના દર્શનને ત્રિકદર્શન કહે છે, કારણ કે તે વિશ્વ, જીવ અને ઇશ્વરનો શુદ્ધ અદ્વૈતવાદ—માયાની છાંટ વિનાનો માને છે. ઇશ્વર ચેતન પોતેજ જગત્ તથા જીવરૂપે સ્વેચ્છાથી ભાસે છે. ચિતિશકિત પોતેજ પોતાની પીઠમાં જગચ્ચિત્ર આલેખે છે. પોતે પોતાને ઢાંકે છે. અને ઢાંકવાના પ્રભાવથી તે વ્યાપક ચિતિશકિત અણુભાવને પામે છે, અને તેને અણુતાનો, માયાનો અને કર્મનો પાશ લાગતા તે માયાપ્રમાતા બને છે. આ પ્રમાણે પતિરૂપ ઇશ્વર સ્વશકિતના આવરણબલથી પશુરૂપ અણુજીવ થાય છે. અને આ પદ્ધતિને અવરોહક્રમ કહે છે; શકિતના અને ગુરૂના અનુગ્રહથી જ્યારે દીક્ષાના ક્રમમાં તેને આરોહક્રમનો વેગ મળે છે ત્યારે સ્વશકિતના મોહ માથી છૂટે છે, અને પોતાની સાચી ઓળખ અથવા પ્રત્યભિજ્ઞા કરે છે. આ પ્રત્યભિજ્ઞા દર્શન કાશ્મીરમા ઉદય થયેલુ ગણાય છે, અને તેના હાલ પ્રસિદ્ધ થયેલા ગ્રથોનું અવલોકન કરતા સમજાય છે કે તે દર્શનમા અને સ્માર્ત સંપ્રદાયના અદ્વૈતદર્શનમા સૂક્ષ્મ ભેદ છે. જ્યારે શાકર અદ્વૈતદર્શન બ્રહ્મને નિર્વિકલ્પ અથવા શાંત પ્રતિપાદન કરે છે, અને તેના વિકલ્પના હેતુરૂપે તત્વ, અતત્વથી અનિર્વચનીય માયાનો સ્વીકાર કરી વિશ્વતત્રની વ્યવસ્થા કરે છે, ત્યારે આ કાશ્મીરકોનુ શિવાદ્વૈતદર્શન માયાનો સ્વીકાર કર્યા વિના શિવ—શકિતનુ યામલરૂપ માને છે, અને તેને સ્પદવાળુ સ્વીકારે છે, અને પ્રત્યભિજ્ઞા ઉદયમાં અણુ-ઉપાય, શાક્ત ઉપાય અને શાંભવ ઉપાય એમ ત્રણ પ્રકારનો કનિષ્ટ, મધ્યમ, અને ઉત્તમ યોગનુ વિધાન કરે છે. આ દર્શનમા આત્મવ્યૂહ, વિદ્યાવ્યૂહ અને શિવવ્યૂહ એવા ત્રણ વ્યૂહમા સાખ્યોનાં પચ્ચીસ તત્વો, માયા, કલા, વિદ્યા, રાગ, કાલ અને નિયતિ, તથા શુદ્ધ વિદ્યા, ઇશ્વર. સદાશિવ, શકિત અને શિવ મળી છત્રીસ તત્વો સ્વીકારે છે. અને પચ્ચીસને અશુદ્ધ અધ્વાનાં. માયાદિ છ કચુકોને મિશ્ર અધ્વાના, અને શુદ્ધવિદ્યાદિ પાચ તત્વોને શુદ્ધ અધ્વાનાં માને છે, અને અધ્વશુદ્ધિ કરવામાં તેઓ મંત્રને અમોઘ સાધન માને છે. મંત્રશાસ્ત્રોની અને તેના ભીતરમા રહેલા ઉપાસના કાંડની મીમાસા આ દર્શન જેવી રીતે સ્પષ્ટ કરી શકે છે, તેવુ ઇતર દર્શન કરતુ નથી. આ સપ્રદાયનો મુખ્ય આધાર ગ્રથ શિવસૂત્રો તથા શકિતસૂત્રો છે, અને સ્પદ કારિકાદિ ગ્રથો તેનુ ઉપબૃહણ છે.

શૈવ ધર્મનો વેદના યજ્ઞ-કાંડ અને અગ્નિ રહસ્ય સાથે કાર્યકારણ સંબંધ

વેદ ધર્મના યજ્ઞકાડમાં જે અગ્નિરહસ્યાની પ્રક્રિયા છે તેમાથી બ્રાહ્મણ અને ઉપનિષદોદ્વારા શૈવસપ્રદાયોનો પ્રસાર થયો જણાય છે. પ્રાચીન ઉપનિષદોમા શિરોવ્રત, વિરજા દીક્ષા, પ્રણવની ઉપાસના ઇત્યાદિ જાબાલ શાખામાં પ્રચલિત હતી. આ શાખાના મહર્ષિઓ કઇક અધિક ત્યાગ અથવા સન્યાસ પરાયણ વૃત્તિવાળા જણાય છે, કારણ કે ક્રમશ· આશ્રમમાંથી આશ્રમમા ચઢવાનો સામાન્ય નિયમ તેનો અપવાદ જાબાલોપનિષદ્‌મા यदिवेतरथा ब्रह्मचर्यादेव प्रव्रजेत् એ શ્રુતિમા પ્રતિપાદન કરેલો જણાય છે અને તેને શ્રી શકરાચાર્ય પ્રમાણ વાકય માની સન્યાસાશ્રમની ઉપપત્તિ કરે છે. સઘળા શૈવ સપ્રદાયો, પછી તે સ્માર્તમતને અનુસરતા હોય કે પાશુપત મતને અનુસરતા હોય,

કે વેદાગમને અનુસરતા હોય કે કાશ્મીરના પ્રત્યભિજ્ઞાદર્શનને અનુસરતા હોય—તે સર્વમાં તપ, વૈરાગ્ય અને ત્યાગનું પ્રાધાન્ય હોય છે લીલા, અનુરક્તિ, અને સંસારનું ગાણુંપણું હોય કે તપ, વૈરાગ્ય અને ત્યાગના આદરથી જે ત્રાસ નથી હોતું તો આ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ અવધુત સાધુ સમાજ જનોના સુખદુઃખની સાથી ભિન્ન આસક્તિ રાખતા નથી, અને પ્રેમભાવ વિનાના થઈ જાય છે તત્ત્વજ્ઞાન સાથે તપ વૈરાગ્ય અને ત્યાગ હોય કે તો આ સંપ્રદાયના અનુયાયીઓ ઘણા પ્રતાપી, શાન્ત અને નિડર હોય.

યોગજન્ય ઐશ્વર્યની વાસનાથી પ્રેરાયેલા અને જ્ઞાન વૈરાગ્ય વિનાના જેવા આ માર્ગના

યોગ માર્ગના અપવર્માઓ અને વિભ્રમો

અપભ્રમવાળા હોય છે અને મન્ત્ર, જન્તર મન્તર ઇત્યાદિ વિભ્રમી હોય છે.

ઐશ્વર્યની વાસનાને વશવર્તી કેટલાક રસેશ્વરવાદીઓ પણ થાય છે કીમીયાગર અને અજ્ઞાનમગ્નતાના ભ્રમમાં કેટલાક પડેલા હોય છે રસ ... સાથે મળતું છે, પરંતુ તેની પરિભાષા ગોપ્યમાર્ગની અને ભ્રાંતિ ઉપજાવનાર હોવાથી તે રસદર્શનના સાચા ભાવિકો અથવા ઉપાસકો અને પ્રયોગવીર મનુષ્યો નહિવત્ હોય છે રસદર્શનના ... વિચાર આજ સુધી માધવાચાર્યના સર્વદર્શન સંગ્રહમાંથી જાણવામાં

રસેશ્વરવાદ અને રસહૃદયતંત્ર શ્રી ગોવિન્દ ભગવત્પાદ

આવ્યા છે પરંતુ હાલ પ્રસિદ્ધ થએલી આયુર્વેદીય ગ્રંથમાળામાં શ્રી શંકરાચાર્યના ગુરુ ગોવિન્દ ભગવાનનો "રસહૃદય તંત્ર" નામનો ગ્રંથ અવલોકતાં જણાય છે કે તે રસદર્શનનો પણ પ્રાચીન સંપ્રદાય હતો, અને તે સંપ્રદાયના પતંજલિ, વ્યાડિ, નાગાર્જુન વિગેરે ગુરુઓ થઈ ગયા છે, આ દર્શનના અનુયાયીઓ ચિદાત્માને રસરૂપ માને છે અને પ્રતિજ્ઞા કરે છે કે "જો સિદ્ધરસ પ્રાપ્ત થાય તો પૃથ્વીને જરામરણ વિના કરી શકું" આ અસાધ્ય સિદ્ધિમાં તણાઈ ઘણાઓ કાલ્પનિકમાં વર્ણવેલા જરા દરિદ્ર ધાર્મિક જેવા થયેલા જણાય છે, પરંતુ આ સિદ્ધાન્તમાં એક મોટો ગુણ એ છે કે દેહની અવગણના કરનારાઓ જે રસસિદ્ધાન્ત ... તે ભાગ છે, મોક્ષરૂપ મોટો પુરુષાર્થ જ્ઞાન વિના સિદ્ધ થતો નથી જ્ઞાન અભ્યાસ વિના સિદ્ધ થતું નથી અને અભ્યાસ દેહની સ્થિરતા વિના બનતો નથી. સિદ્ધ રસ ... સ્થિરતા જેઓ પ્રાપ્ત કરી શકે છે, અને આ વ્યાધિ સંપત્તિ મેળવી શકે છે તેઓ જ બ્રહ્મની સાચી ઉપાસના કરી શકે છે. ગોવિંદાચાર્ય એક સ્થળે લખે છે –

દેહની સ્થિરતા પરબ્રહ્મની ઉપાસનામાં જરૂરની છે

नहि देहेन कथचिद् व्याधि जरामरणदुःखविधुरेण
क्षणभगुरेण पुंसा तद्ब्रह्मोपासितुं शक्यम् ॥
यज्जरया जर्जरितं कासश्वासादि दुःखवशमाप्तम्
योग्यं तन्न समाधौ प्रतिहतबुद्धीन्द्रियप्रसरम् ॥
अस्मिन्नेव शरीरे येषां परमात्मनो न संवेद
देहत्यागादूर्ध्वं तेषां तद्ब्रह्म दूरतरम् ॥

ब्रह्मादयो यजन्ते यस्मिन् दिव्यां तनुं समाश्रित्य
जीवनमुक्ताश्चान्ये कल्पान्तस्थायिनो मुनयः ॥
तस्माज्जीवन्मुक्तिं समीहमानेन योगिना प्रथमम्
दिव्या तनुर्विधेया हरगौरीसृष्टिसंयोगात् ॥

"વ્યાધિ જરા મરણના દુઃખોથી સપડાયેલા ક્ષણભંગુર દેહ વડે બ્રહ્મ ધ્યાનની શી રીતે ઉપાસના થાય? જે દેહ જરાથી જર્જરીત હોય, શ્વાસ હિક્કાદિ દુઃખોથી પરવશ પડ્યો હોય તે દેહ સમાધિને લાયક નથી, કારણ કે તેમા બુદ્ધિ તથા ઇન્દ્રિયોની ગ્રહણ ધારણ શક્તિઓ હણાઇ ગયેલી હોય છે, જેઓ વર્તમાન દેહમાં પરમાત્માનો સાક્ષાત્કાર કરી શક્યા નથી તેમને મરણ પછી બ્રહ્મનું છેટું ઘણું રહે છે. દિવ્ય તનુને ધારણ કરી બ્રહ્માદિ પરમાત્માનુ યજન કરે છે, તેવી રીતે જીવન્મુક્તો અને કલ્પાન્ત સ્થાયિ મુનિઓ પરમાત્માને યજે છે. જે યોગિ જીવન્મુક્તિની ઇચ્છા રાખે છે તેણે પ્રથમ હરગૌરીના યોગ વડે દિવ્ય તનુને સંપાદન કરવુ જોઇએ."

ઉપરનાં વાક્યોથી સ્પષ્ટ થાય છે કે રસેશ્વર દર્શનનો મર્મ દેહને સ્થિર બનાવી પરમાત્મા સાક્ષાત્કાર કરવાનો છે, કાંઇ ભોગ ભોગવવાનો નથી. અને આ દર્શનની પીઠમાં ઇશ્વરપરાયણતા રહેલી છે.

વૈષ્ણવ સંપ્રદાયો.

વિશિષ્ટ અદ્વૈત દર્શનનો શ્રી સંપ્રદાય અને તેની શાખા-પ્રશાખાઓ.

વિશિષ્ટ અદ્વૈત દર્શનની ભૂમિકા ઉપર રચાયેલા શ્રી રામાનુજ આચાર્યના શ્રી સંપ્રદાયના (સને ૧૧૨૭) અનુયાયીઓ ગુજરાતમાં બહુ નથી. તેમ પૂર્ણયજ્ઞ સંપ્રદાય અથવ બ્રહ્મ સંપ્રદાય પણ ગુજરાતમાં પ્રવર્તતો નથી. પરંતુ શ્રી રામાનુજ આચાર્યના સંપ્રદાયમાંથી પૃથક પડેલા રામાનંદી પંથના સાધુઓ ગુજરાતમા છે આ પંથમાં સુરદાસ, તુલસીદાસ આદિ મહા ભક્તજનો થઇ ગયા છે, અને જ્યારે વાસુદેવ સંકર્ષણ, પ્રદ્યુમ્ન, અને અનિરૂદ્ધ આ ચાર વ્યૂહમા મૂલ શ્રી સંપ્રદાયના અર્ચનનુ પ્રાધાન્ય હતુ, ત્યારે આ પંથમા અવતારવાળા શ્રી રામચંદ્રની ભક્તિનુ પ્રાધાન્ય છે; આ પરંપરામા થએલા કબીર વિશિષ્ટ અદ્વૈત કરતા કંઇક કેવલ અદ્વૈત પક્ષપાતી થયા છે નાનકે તે પંથમાંથી પંજાબમા સીખ ધર્મની અવાન્તર શાખા સ્થાપી છે, અને સતનામી, સાધનાપંથી અને ખાસ અમદાવાદમાં દાદુપંથી (સને ૧૬૦૦) આ શાખાની પરંપરામા થયા છે. પ્રખ્યાત નિશ્ચલદાસ, સુંદરદાસ, વિગેરે મહાત્માઓ આ પંથમા થયા છતાં કેવલ અદ્વૈતનો મહિમા ગાનારા થયા છે,

પ્રાચીન ભાગવત ધર્મની પ્રણાલિકામાં ઉતરી આવેલા વિશિષ્ટ અદ્વૈત સંપ્રદાય અને તેની અવાન્તર શાખાઓમા ચિદ્ અને અચિત્–જીવ જગત્‌થી વિશિષ્ટ બ્રહ્મ–જેને નારાયણ સંજ્ઞા આપવામા આવે છે તેની ભક્તિ અને પ્રપત્તિ મોક્ષમા મુખ્ય સાધન માનવામા આવે છે.

વિશિષ્ટ પરબ્રહ્મનું યજન શ્રી સંપ્રદાયવાળા પ્રતિમાઓમાં (અર્ચામાં), રામાદિ અવતારો શરીરોમાં (વિભવમાં), વાસુદેવ, સંકર્ષણ પ્રદ્યુમ્ન, અને અનિરુદ્ધ એ ચાર ચાર વ્યૂહમાં, અને સર્વ જીવોમાં અધિવાસ કરી રહેલા અન્તર્યામી ઇશ્વરમાં કરવાનું વિધાન છે આ સંપ્રદાય જો કે ભક્તિ પ્રધાન છે, અને વિષ્ણુ દેવતાના જ મહત્વને ગાનાર છે તોપણ તેની તત્ત્વદૃષ્ટિ ઘણી ઊંડી છે કેવળ અદ્વૈત અને વિશિષ્ટ અદ્વૈતના મુખ્ય મતવ્યોમાં કેવા પ્રકારનો ભેદ છે તે નીચેના કોષ્ટકથી સમજાશે –

શ્રી સંપ્રદાયના પૂજ્ય પદાર્થો

કેવલ અદ્વૈત અને વિશિષ્ટ અદ્વૈતના દર્શનનાં મતવ્યોમાં ભેદ

કેવલ અદ્વૈત દર્શન પ્રમાણે	વિશિષ્ટ અદ્વૈત પ્રમાણે
૧ આત્મતત્વ એકજ છે, અને અન્ય કોઇ પણ પરમાર્થ સત્ પદાર્થ નથી	૧ ચિદ્ અને અચિદ્‌થી વિશિષ્ટ આત્મા એક છે, અને તેના શરીરથી પૃથક્ કોઇ પદાર્થ સત્ નથી
૨ આત્મા સજાતીય વિજાતિય, અને સ્વગત ભેદવિનાનો અખણ્ડૈક રસ છે	૨ આત્મા સ્વજાતીય જીવાદી, અને વિજાતીય જડ પદાર્થોથી અને સ્વગત કલ્યાણકારગુણોથી ભિન્ન છે અર્થાત્ અનર્ગત ભેદવાળો છે
૩ આત્મા નિર્વિશેષ છે આવો છે, તેવો છે ઇત્યાદિ પ્રકારે વર્ણવવાને અશક્ય છે	૩ આત્મા સવિશેષ છે, સર્વજ્ઞત્વ, નિત્યત્વ વ્યાપિત્વ ઇત્યાદિ વિશેષયુક્ત, અને તે તે ગુણોદ્વારા વર્ણવી શકાય તેવો છે
૪ નિર્વિશેષ છે માટે નિર્ગુણ છે તેમાં કલ્યાણકારક ગુણોનો પણ વાસ્તવ સદ્ભાવ નથી.	૪ આત્મા સ્વભાવથીજ નિષ્પાપ, અને કલ્યાણગુણોથી ભરેલો છે તેમાં અગુણ ગુણોનો સદ્ભાવ નથી
૫ જ્ઞાનરૂપ ગુણ પણ તેમાં નથી, પરંતુ પોતે જ્ઞાનસ્વરૂપ છે	૫ જ્ઞાનસ્વરૂપ થતાં જ્ઞાનગુણના આશ્રયરૂપ છે ગુણજ્ઞાન સ્વરૂપ જ્ઞાનથી જૂદું છે
૬ આથી આત્મા ખરી રીતે જ્ઞાતા નથી, અને જ્ઞાતા તરીકે માત્ર ઉપચાર થાય છે	૬ આથી વસ્તુતઃ તે જ્ઞાતા છે અને તેથી વિજ્ઞાતા છે–જાણનાર છે–એવો વ્યવહાર થાય છે
૭ પરમાત્મા પોતાના રૂપે કૂટસ્થ નિત્ય છે, અને સ્વભાવથીજ અદ્વિતીય છે	૭ પરમાત્મા સ્વભાવે કૂટસ્થનિત્ય છે અને વિશેષણરૂપે પરિણામિનિત્ય છે વિશિષ્ટરૂપે અદ્વિતીય છે
૮ ખરી રીતે જ્ઞેયત્વ પણ તેનામાં નથી, પોતે પોતાનો આશ્રય અને વિષય હોય એ અસંભવ છે	૮ જ્ઞેયત્વ તેનામાં છે ગુણજ્ઞાન સ્વરૂપ જ્ઞાનથી જૂદું, જેનાથી આત્મા જ્ઞાનનો આશ્રય અને જ્ઞાનનો વિષય થઇ શકે છે
૯ ઉપરના કારણોથી શુદ્ધ અદ્વૈત છે	૯ શુદ્ધ અદ્વૈત ખરું પણ તે પ્રકારનું અદ્વૈત

	નહિ, પરંતુ પ્રકારનું અદ્વૈત. અહીંઆ જીવ અને જડ પદાર્થો પ્રકારો છે; તે અનંત છે પરંતુ તે જેનો પ્રકાર છે એવું પ્રકારિ બ્રહ્મ એક છે.
૧૦ પરમાત્મા સન્માત્ર હોવાથી જ્ઞાન પણ સત્તારૂપ છે, સદ્વસ્તુને વિષય કરતુ નથી.	૧૦ ગુણજ્ઞાન સન્માત્ર નથી પરંતુ સતાને વિષય કરનારૂ છે.
૧૧ માયાના ઉપાધિને લઈ પરમાત્માનુ ઇશ્વરત્વ છે, અવિદ્યાના ઉપાધિને લઇ તેજ આત્માનુ જીવત્વ છે. જડ વિશ્વ પ્રાતિભાસિક હોવાથી મિથ્યા છે. આ રીતે એકજ તત્વ છે.	૧૧ પરમાત્મા સ્વયં ઇશ્વર છે તેના શરીરભૂત જીવવર્ગ, અને જડવર્ગ તેનાથી ભિન્ન છે તેથી ચિદ્ અચિદ્, અને ઇશ્વર એવાં ત્રણ તત્વો છે.
૧૨ પરમાત્માથી અભિન્ન છતા ભિન્નવત્ દેખાતી ત્રિગુણાત્મિકા પરમાત્મશક્તિને અજ્ઞાન, માયા ઇત્યાદિ શબ્દથી ઓળખવામા આવે છે. તે ઉપાધિથી યુક્ત પરમાત્મા જગત્ની મલપ્રકૃતિ છે	૧૨ પરમાત્માથી વાસ્તવ જૂદું ત્રિગુણવાળુ પ્રધાન જગત્ની મૂલ પ્રકૃતિ છે.
૧૩ અજ્ઞાન વડે પરમાત્મામાં જગદ્ ભાસે છે. આને વિવર્તવાદ કહે છે.	૧૩ પ્રધાન પોતેજ અંતર્યામી ઇશ્વરના સાન્નિધ્યને લઇ જગદાકાર પરિણામ પામે છે. આને પરિણામવાદ કહે છે.
૧૪ પરમાત્માના વિવર્તરૂપ આ પ્રાતિભાસિક જગત્ મિથ્યા છે, સત્ય નથી.	૧૪ પ્રધાનના પરિણામરૂપ જગત્ સત્ય છે. મિથ્યા નથી
૧૫ અનિર્વચનીય જગત અજ્ઞાન દોષથી ભાસે છે તેથી જ્ઞાનપ્રક્રિયામા અનિર્વચનીય ખ્યાતિનો સ્વીકાર છે	૧૫ વસ્તુતઃ સાચું જગત્ દેખાય છે તેથી જ્ઞાનપ્રક્રિયામા સત્ખ્યાતિનો સ્વીકાર છે.
૧૬ શુક્તિરજત સ્થલે છીપમાં રૂપાનો ભાસ થવાના ભ્રમ સ્થાને—તથા સ્વપ્નમાં અનિર્વચનીય પદાર્થો માત્ર ભાસે છે	૧૬ શુક્તિરજતમાં, અને સ્વપ્નમાં સત્ય પદાર્થોજ ભાસે છે એટલે કે જે હોય છે તેજ ભાસે છે.
૧૭ શાસ્ત્ર પણ જગત્મા પડતુ હોવાથી અસત્ય છે તોપણ સ્વપ્ન પદાર્થવત્ તત્વજ્ઞાનના સાધનરૂપ થાય છે.	૧૭ શાસ્ત્ર સત્ય હોવાથી તે તત્વજ્ઞાનનું સાધન છે. અસત્યમા સત્યની ઉત્પત્તિ થાય નહિ.
૧૮ અર્થ જ્ઞાનના સાધનરૂપ પ્રમાણો છ છે. પ્રત્યક્ષ, અનુમાન, ઉપમાન, શબ્દ અર્થાપત્તિ અને અનુપલબ્ધિ.	૧૮ અર્થ જ્ઞાનના સાધનભૂત પ્રમાણો પ્રત્યક્ષ. અનુમાન અને શબ્દ—એ ત્રણ છે
૧૯ પ્રમાણ વડે જે જ્ઞાન થાય છે તેમા અંતઃકરણ જ્ઞાનનુ અભિવ્યંજક છે	૧૯ પ્રમાણોવડે ઉત્પન્ન થતુ જ્ઞાન જીવમાં હોય છે
૨૦ પરમાત્માથી અભિન્ન જીવો પણ પરમાત્માની પેઠે જ્ઞાનરૂપ છે અને જ્ઞાનના આશ્રયરૂપ નથી તેમનુ જ્ઞાતૃત્વ કહેવાય	૨૦ પરમાત્માથી ભિન્ન જીવો પરમાત્માના શરીરભૂત છે છતા જ્ઞાનસ્વરૂપ તથા જ્ઞાન ગુણવાળા છે અને તેમનુ જ્ઞાતૃત્વ ખરૂ

છે તે અંતઃકરણરૂપ ઉપાધિને લઇને કહેવાય છે	છે, ઔપચારિક નથી
૨૧ જ્ઞાનના આશ્રયરૂપે જણાતો અહં શબ્દનો અર્થ અંતઃકરણનું રૂપ વિશેષ છે એટલે અહંકાર છે જીવાત્મા અહં નામનો ખરો અર્થ નથી	૨૧ જ્ઞાનના આશ્રયરૂપે અહંપદાર્થ જીવજ છે તેનાથી પૃથક અહંકાર નામનો પદાર્થ નથી
૨૨ જીવ વિભુ છે	૨૨ જીવ અણુ છે
૨૩ સ્વરૂપે કરીને સર્વ શરીરના અવયવોમાં તે રહેનારો છે	૨૩ જ્ઞાનદ્વારા સર્વ શરીરના અવયવોમાં તે પ્રસરેલો છે
૨૪ જીવ બ્રહ્મરૂપ હોવાથી ખરી રીતે એક છે, જીવનું અનેકપણું ઉપાધિને લીધે છે	૨૪ જીવો વસ્તુત અનેક છે જીવનું અદ્વૈત પણ તે પ્રકારનું અદ્વૈતપણું છે એટલે કે જીવજાતિ એક છે
૨૫ વિવેક, વૈરાગ્ય, શમાદિ છ સંપત્તિ અને મુમુક્ષુતા પછી બ્રહ્મવિચારરૂપ મિમાંસા શાસ્ત્રનો આરંભ છે	૨૫ કર્મ સ્વરૂપના જ્ઞાન પછી બ્રહ્મવિચારનો આરંભ છે
૨૬ પ્રત્યક્ષ સામગ્રી ઉભી હોય તો શબ્દ પણ પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનનો જનક થાય છે	૨૬ શબ્દથી ઉત્પન્ન થતું જ્ઞાન પરોક્ષ હોય છે, કદી અપરોક્ષ હોતું નથી
૨૭ મહાવાક્યો વડે આત્મસ્વરૂપનો સાક્ષાત્કાર થનારજ અવિદ્યા નિવૃત્ત થાય છે	૨૭ મહાવાક્યો વડે ઉત્પન્ન થતી ભાવના અથવા ઉપાસનાની દૃઢતાવડે પરમાત્મા પ્રસન્ન થાય છે
૨૮ સુખ દુઃખથી પર આત્માનો સાક્ષાત્કાર થયા પછી જીવતાંજ મોક્ષ સિદ્ધ થાય છે	૨૮ લૌકિક શરીરની વિદ્યમાનતા સમયે સુખ દુઃખનો અનુભવ આવશ્યક હોવાથી જીવતાં કદી મોક્ષ થતો નથી
૨૯ પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય થતાં શરીર છૂટ્યા પછી સ્વસ્વરૂપાવસ્થિતિરૂપ મોક્ષ થાય છે	૨૯ પ્રારબ્ધ કર્મનો ક્ષય થયા પછી નાડિદ્વારે પ્રયાણ પછી દિવ્ય દેહની પ્રાપ્તિ થાય છે અને પરમાત્માની સાથે પરમ સામ્ય થાય છે
૩૦ સ્વરૂપાવસ્થિતિ મરણ પછીની થાય તેને વિદેહમુક્તિ કહે છે	૩૦ મરણ પછી દિવ્ય તનુ મળ્યા પછીનું પરમેશ્વરનું સામ્ય મેળવવું એજ મુક્તિ છે
૩૧ મુક્તિમાં અહંભાવ રહેતો નથી	૩૧ મુક્તિ અવસ્થામાં પણ અહંભાવ હોય છે
૩૨ મુક્તિ સમયે જીવ સમૂહનો ભેદ રહેતો નથી.	૩૨ મુક્તિ સમયે પણ જીવ સમૂહો ને હોય છે
૩૩ આ અવસ્થામાં દુઃખ પણ નથી, તેમ સુખ પણ નથી.	૩૩ આ અવસ્થામાં દુઃખનો વિનાશ, સુખનું આધિક્ય અનુભવાય છે

શ્રીરામાનુજ આચાર્યના સંપ્રદાય અને તેની આવન્તર શાખાઓના આચાર્યો અનુયાયીઓમા અનુકંપા, મૃદુતા, પવિત્રતા, ઈત્યાદિ ઘણા આકર્ષક ગુણો જણાય છે, જ્યારે કેવલ અદ્વૈત સંન્યાસપરાયણ છે. ત્યારે વિશિષ્ટ અદ્વૈત કલ્યાણપરાયણ આ સંપ્રદાયના સાધુ પુરુષો જનતાનાં હિતના કાર્યો કરવામા ઘણી સારી સહાનુભૂતિ આપે છે. જગતને તૃણવત્ ગણવાની ખુમારી, અને જગત્માં કલ્યાણ ગુણોની વૃદ્ધિ કરવી—આ બે ભાવનાઓ કેવલ અદ્વૈત અને વિશિષ્ટ અદ્વૈતના દર્શન ભેદથી પ્રકટેલી છે. દર્શનભેદ હોવાથી તથા ભાવનાભેદ હોવાથી કૃતિમા પણ ભેદ હોય છે. જગત્ તુચ્છ છે. માયિક છે—એ મન્તવ્યના પ્રભાવથી જનકલ્યાણના કાર્યોમા કેવલ અદ્વૈતીને આવેશ આવતો નથી, જ્યારે જગત્ સાચું છે: પ્રભુનું શરીર છે—એ મન્તવ્યના પ્રભાવથી વિશિષ્ટ અદ્વૈત વિશ્વહિતનો આવેશ પ્રકટાવે છે.

શુદ્ધ અદ્વૈતનો પુષ્ટિ સંપ્રદાય.

કેવલ અદ્વૈત અને વિશિષ્ટ અદ્વૈતના મધ્યમા શુદ્ધ અદ્વૈતનો જેવો કાસ્મીરકોનો શૈવ સંપ્રદાય છે તેવો વૈષ્ણવોનો પુષ્ટિ સંપ્રદાય છે. આ સંપ્રદાયનું મૂલ ખરી રીતે શ્રીશંકરાચાર્યના પહેલા થઇ ગયેલા વિષ્ણુ સ્વામીના સિદ્ધાન્તમા રહેલુ છે. પરંતુ તે સંપ્રદાયનો પુન: ઉદ્ધાર સોળમા સૈકામા શ્રી વલ્લભાચાર્યે કર્યો છે. આ સંપ્રદાયમા માયાના સ્પર્શ વિના બ્રહ્મતત્ત્વ જેને વિષ્ણુ, કૃષ્ણ ઇત્યાદિ દેવભાવથી ઓળખવામાં આવે છે તે જીવ તથા જગત્ રૂપે પરિણમે છે, અને પરિણામ પામતા છતા તે અવિકૃત ભાવવાળું રહે છે. જેમ સુવર્ણ ઘરેણાના રૂપમા પલટાય તોપણ સુવર્ણરૂપે ઓળખાય છે, તેમ બ્રહ્મ જીવ જગત્ રૂપે જે પરિણમે છે તે માત્ર લીલા રૂપેજ પરિણમે છે—આ સ્થિતિને અવિકૃત પરિણામ કહે છે જેમ પ્રત્યભિજ્ઞા દર્શનમાં જીવને શિવ તરીકે ઓલખવાનુ છે તેમ પુષ્ટિ સંપ્રદાયમાં જીવ, વિષ્ણુ ભગવાનનો પ્રસાદ મેળવી મર્યાદાભાવથી છૂટે છે.

ભક્તિનું પ્રાધાન્ય અને જ્ઞાન વૈરાગ્ય ગૌણ

શ્રવણ કીર્તનાદિ નવ પ્રકારની સાધન ભક્તિવડે સાધ્ય પરાભક્તિ સિદ્ધ થવાથી મોક્ષ થાય છે. નારદ તથા શાંડિલ્યાદિ મહર્ષિઓના ભક્તિસૂત્રોમા પરમેશ્વરમાં નૈસર્ગિક પ્રેમને પ્રકટાવવાનુ જે વિધાન છે, તેનુ બીજ છાન્દોગ્યની શાંડિલ્યવિદ્યામાં, અને નારદસનત્કુમાર સંવાદમા છે, અને તેની પરંપરામા તત્ત્વજ્ઞાન ગૌણ અને ભક્તિનું પ્રાધાન્ય સ્વીકારી જીવાત્મા અને પરમાત્મામા અંશાશિભાવ, અથવા કાર્યકારણભાવ પ્રમાણભૂત મનાતા ભક્તિદ્વારા ભેદવિલાપન કરવાનુ ઉપસ્થિત થએલુ જણાય છે.

શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યની ગુરુપરંપરા વિષ્ણુ સ્વામીથી જ્ઞાનદેવ, તેમનાથી નામદેવ, તેમનાથી ત્રિલોચન અને તેમનાથી શ્રી વલ્લભ—એમ ઉતરી આવેલી જણાય છે. શ્રીમદ્ વલ્લભાચાર્યના પુત્ર શ્રી વિઠ્ઠલનાથજીના સાત પુત્રોની સાત ગાદીઓના આચાર્યો વડે આ સંપ્રદાય પ્રસારને પામેલો છે અને ગુજરાતમા આ સંપ્રદાયના મનુષ્યો ઘણા છે.

ભક્તિનું નિર્દોષ સ્વરૂપ ન સમજાય તો અપધર્મતા શુદ્ધ અદ્વૈતમા ઉભી થાય.

ઉપર કહી ગયા તેમ, જેમ કેવલ અદ્વૈત સંપ્રદાયના ધર્મમા તત્ત્વજ્ઞાનના અભાવે ત્યાગના આડંબર વડે અપધર્મતા ઉભી થવા સંભવ છે, જેમ વિશિષ્ટ અદ્વૈત સંપ્રદાયમાં પણ સાચી પ્રપત્તિના અભાવે આહાર શુદ્ધિની ભાંજગડવડે અપધર્મતા ઉભી થવા સંભવ છે, તેમ શુદ્ધ અદ્વૈતશાખામા ભક્તિનુ નિર્દોષ સ્વરૂપ ન સમજાય તો મનુષ્ય શરીર માત્રના સંતર્પણવડે અપધર્મ જામે છે. આ દોષો સંપ્રદાયના દર્શન, ભાવના અને કૃતિએ

ત્રણેનો સમન્વય ન થવાથી ઉભા થાય છે જેઓ શુદ્ધ નિશ્ચયવાળા હોય છે તેઓ સંપ્રદાયના લક્ષ્યની સિદ્ધિ કરી શકે છે

પુષ્ટિસંપ્રદાયના સાચા અનુયાયીઓના આકર્ષક ગુણો

આ સંપ્રદાયના સાચા ભક્તજનો જનજલ્પનિર્ભય હોય છે ભગવાનના પ્રેમથી રંગાયેલા હોવાથી હૃદયના કોમળ હોય છે અને સંસારના સઘળા મધુર ભાવોને સમજવાની કુશળતાવાળા હોય છે

આ સંપ્રદાયના આચાર્યશ્રીએ પ્રસ્થાનત્રયી ઉપર ભાષ્યો રચ્યા છે, અને તેમના દર્શનના ગ્રંથોની સરીશ શોધખોળ થવાથી સંપ્રદાય વિશુદ્ધિની સારી સમજણ ઉછરતી પ્રજામાં થવા સંભવ રહે છે

વિશિષ્ટ અદ્વૈતદર્શનવાળો શ્રી સહજાનંદસ્વામીનો ઉદ્ધવસંપ્રદાય

ગુજરાતમાં સદાચારની સારી છાપ આપનાર અને જડ મનુષ્યોને સુનીતિના માર્ગે ચઢાવવામાં સરળ ઉપદેશ આપનાર શ્રી સહજાનંદ સ્વામીના છેવટના વખતના સ્તુત્ય પ્રયત્ન પ્રતિ ધ્યાન ખેંચવાની જરૂર છે, તેમના સંપ્રદાયને ઉદ્ધવસંપ્રદાય નામ આપવામાં આવે છે

સિદ્ધાંતનો મર્મ

શ્રી સહજાનંદ સ્વામીએ ધર્મ પ્રમાણ સંસ્કૃત ભાષા દ્વારા કરવા કરતાં લોકભાષામાં કર્યું છે, અને તેટલા અંશમાં તથા તેમના જીવનની સાદાઈને લીધે અને પારકા સિદ્ધાન્તો સાથે દ્વેષ બુદ્ધિના અભાવને લીધે ગુજરાતના તેમને અર્વાચીન કાળના ગૌતમ બુદ્ધ કહીએ તો તેમાં અતિશયોક્તિ નથી તેમના સંપ્રદાયનું દર્શન વિશિષ્ટ અદ્વૈત છે, અને ધર્મ, જ્ઞાન, વૈરાગ્ય ઉપરાંત ગૌણ ઐશ્વર્યની કિંમત આંકે છે, ત્યારે આ સંપ્રદાયવાળા 'સ્વધર્મ, આત્મજ્ઞાન, વૈરાગ્ય, પોતાના સ્વરૂપનું જ્ઞાન અને પોતાની મહાત્મ્યે સહિત ભક્તિ'—એ પાંચ મુદ્દાને મહત્ત્વના માને છે શ્રી સહજાનંદના ઉપદેશ વાર્તાઓનો સંગ્રહ જે વચનામૃતમાં થયો છે, તેમાં આ પાંચ મુદ્દાનો વિસ્તાર લોકભાષામાં સરળતાથી કર્યો છે પોતાના સિદ્ધાન્તનો મર્મ તેમણે સ્પષ્ટ રીતે નીચે પ્રમાણે પોતાના વચનામૃતમાં કહ્યો છે —

'અમારો અભિપ્રાય તે થોડાકમાં કહીએ જે જેવી રીતે શંકર સ્વામીએ અદ્વૈત બ્રહ્મનું પ્રતિપાદન કર્યું છે તેને વિષે તો અમારે રુચિ નથી તથા રામાનુજ સ્વામીએ જેવી રીતે ક્ષર અક્ષર થકી પર જે પુરુષોત્તમ ભગવાન તેનું નિરૂપણ કર્યું છે તે પુરુષોત્તમ ભગવાન વિષે તો અમારે ઉપાસના છે તથા ગોપીઓના જેવી તો એ પુરુષોત્તમ ભગવાન વિષે અમારે ભક્તિ છે તથા શુકજીના જેવા તથા જડભરતના જેવા અમારે વૈરાગ્ય છે ને આત્મનિષ્ઠા છે એવી રીતે અમારો અભિપ્રાય તથા રુચિ છે તે અમારી વાતોએ કરીને તથા અમે માન્યા જે અમારા સંપ્રદાયના ગ્રંથ તેણે કરીને જે યથાર્થ વિચારીને જુએ તો જે બુદ્ધિમાન હોય તેના જાણ્યામાં આવે છે

આથી શ્રી સહજાનંદના અભિપ્રાય પ્રમાણે તેમનું દર્શન વિશિષ્ટ અદ્વૈત છે તેમની ઉપાસના પુરુષોત્તમ એટલે ક્ષર અને અક્ષરથી પર વસ્તુ વિષયક છે તેની સાથે [illegible] [illegible] છે, જ્ઞાન વૈરાગ્ય સાધનો ભક્તિના [illegible] [illegible]

નવા જમાનાના કેળવાયેલાં સ્ત્રી પુરુષોને સંપ્રદાયધર્મોના આચાર વિચાર ન રૂચે તે સ્વાભાવિક છે, પરંતુ ધર્મતત્વનો નિર્ણય તેઓ સ્વતંત્ર બુદ્ધિથી કરી શકતા હોય, અથવા તો દ્વૈત, દ્વૈતા, દ્વૈત, અથવા અદ્વૈત દર્શનના કોઇ પણ દર્શન ઉપર પ્રાચીન સમયમાં જે મીમાંસા થઇ છે તે મીમાંસાનો ન્યાયાનુસાર સ્વીકાર થતો હોય તો તે દર્શનને અનુસાર તેમણે ઇશ્વર વિષયક ભાવના ઘડવી જરૂરની છે, અને તે ભાવનાનુસાર તેમના જીવનની સઘળી પ્રવૃત્તિઓ રચવી જરૂરની છે અને આ[illegible] સારી ભાવના અને કૃતિની યોજના કરે તોજ તેઓ ધાર્મિક જીવન ગાળતા ગ[illegible]ય. [illegible] તેમ થાય તોજ ધર્મપાલન જન્ય શાંતિ મળવા સંભવ છે. પરંતુ કેવળ ધર્મનો વિચાર કરવા માત્રથી, અને આચારને સગવડીઓ પદાર્થ માનવાથી તો ધર્મશૈથિલ્ય વિના બીજું કઇ પરિણામ પ્રકટે નહિ, અને ધર્મની શિથિલ ભાવનાવાળા મનુષ્યો સમાજનું નાવ ઇષ્ટ ભૂમિ તરફ લઇ જવાને બદલે હાલ ડોલ કરે, અને સમાજના બંધારણમાં ધર્મને ગૌણ કરી અર્થ તથા કામને પ્રાધાન્ય આપવાનાં જે માઠા પરિણામો પ્રકટે તેમાં તેઓ નિમિત્ત થવાનો સંભવ ઉભો કરે છે એ પ્રત્યેક વિચારશીલને સમજાય તેમ છે.

ધર્મ શૈથિલ્ય કરતા સાંપ્રદાયિક ધર્મ બંધન વિશ્વવ્યવસ્થામાં ઉપયોગી છે.

સંપ્રદાય ધર્મોની કાળી બાજુ છે તે કોઇ ના પાડતુ નથી. પરંતુ તેની ઉજળી બાજુ અલક્ષ્ય કરવા જેવી નથી, અને કેવલ અસાંપ્રદાયિક સ્વૈર ધર્માચરણ કરવા કરતા સાંપ્રદાયિક ધર્મનું વિવેકથી પાલન કરનાર વિશ્વવ્યવસ્થામાં વધારે ઉપકારક છે એજ આ વિષયચર્ચાનું તાત્પર્ય છે ધર્મ વસ્તુનો નિર્ણય થયા પછી અને ભાવના તથા કૃતિનો બરાબર યોગ સિદ્ધ થયા પછી 'સર્વતંત્રસ્વતંત્ર" રહેવાને કોઇ ના પાડતું નથી. પ્રાચીન મહર્ષિઓ તે પદવીને તે તે તંત્રની શિષ્ટમર્યાદાના પાલન વડે મેળવી શક્યા હતા. પરંતુ ધર્મ કઇ સ્વૈર બુદ્ધિથી ઉભો થયેલો પદાર્થ નથી, પરંતુ આત્માના વિકાસનું આત્માએ ઉભું કરેલું સંયમનું બંધન છે. જેઓ યથાર્થ સંયમી થાય તેઓજ ધર્મ રહસ્યને સમજે છે, અને તેઓજ ધર્મનું વિધાન કરી શકે છે. સ્વયંપ્રકાશ પરમાત્મા પણ તેનેજ आविरावीर्मएधि એ શ્રુતિ અનુસાર હૃદય તથા નેત્ર આગળ પ્રકટ રહ્યા કરે છે.

ઉપસંહાર.

તા ૩૧-૩-૧૯૨૦

નર્મદ.

ધી ન્યુ પ્રિન્ટીંગ વર્ક્સમાં કુંજવિહારી ગોપીલાલ વ્યૂએ છાપ્યું રીચીરોડ--અમદાવાદ.